

सर्वज्ञवीतरागाय नमः ।
श्रीमद्भगवत्कुन्दकुन्दाचार्यदेवप्रणीत

श्री

प्रवचनसार

मूल गाथा, संस्कृत छाया, गुजराती पद्यानुवाद,
श्री अमृतचंद्राचार्यदेवविरचित 'तत्त्वप्रदीपिका' नामक संस्कृत टीका और
उसके गुजराती अनुवादके हिन्दी रूपान्तर सहित

ऋ

: गुजराती अनुवादक :
पंडितरत्न श्री हिंमतलाल जेठलाल शाह (बी. एससी.)
सोनगढ़ (सौराष्ट्र)
ऋ

: हिन्दी रूपान्तरकार :
पं. परमेष्ठीदास न्यायतीर्थ
ललितपुर (उ. प्र.)

ऋ

: प्रकाशक :
श्री दिग्म्बर जैन स्वाध्यायमन्दिर ट्रस्ट,
सोनगढ़-३६४२५० (सौराष्ट्र)

જી ભગવાનશ્રીકુન્દકુન્દ-કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા, પુષ્પ-૮૭ જી

સર્વજ્ઞવીતરાગાય નમઃ ।

શ્રીમદ્ભગવત્કુન્દકુન્દાચાયદિવપ્રણીત

શ્રી

પ્રવચનસાદ

મૂલ ગાથા, સંસ્કૃત છાયા, ગુજરાતી પદ્યાનુવાદ,
શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત 'તત્ત્વપ્રદીપિકા' નામક સંસ્કૃત ટીકા ઔર
ઉસકે ગુજરાતી અનુવાદકે હિન્દી રૂપાન્તર સહિત

ખ

: ગુજરાતી અનુવાદક :

પંડિતરળ શ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ (બી. એસ.સી.)

સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

ખ

: હિન્દી રૂપાન્તરકાર :

પં. પરમેષ્ઠીદાસ ન્યાયતીર્થ

લલિતપુર (ઉ. પ્ર.)

ખ

: પ્રકાશક :

શ્રી દિગમ્બર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,

સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

વિગત છહ સંસ્કરણ : પ્રતિ 11,600

પ્રસ્તુત સાતવાઁ સંસ્કરણ : 1000

વિ. નિ. સં. 2533

વિ. સં. 2066

ઇ. સ. 2010

જૈન મિટાનંદ.

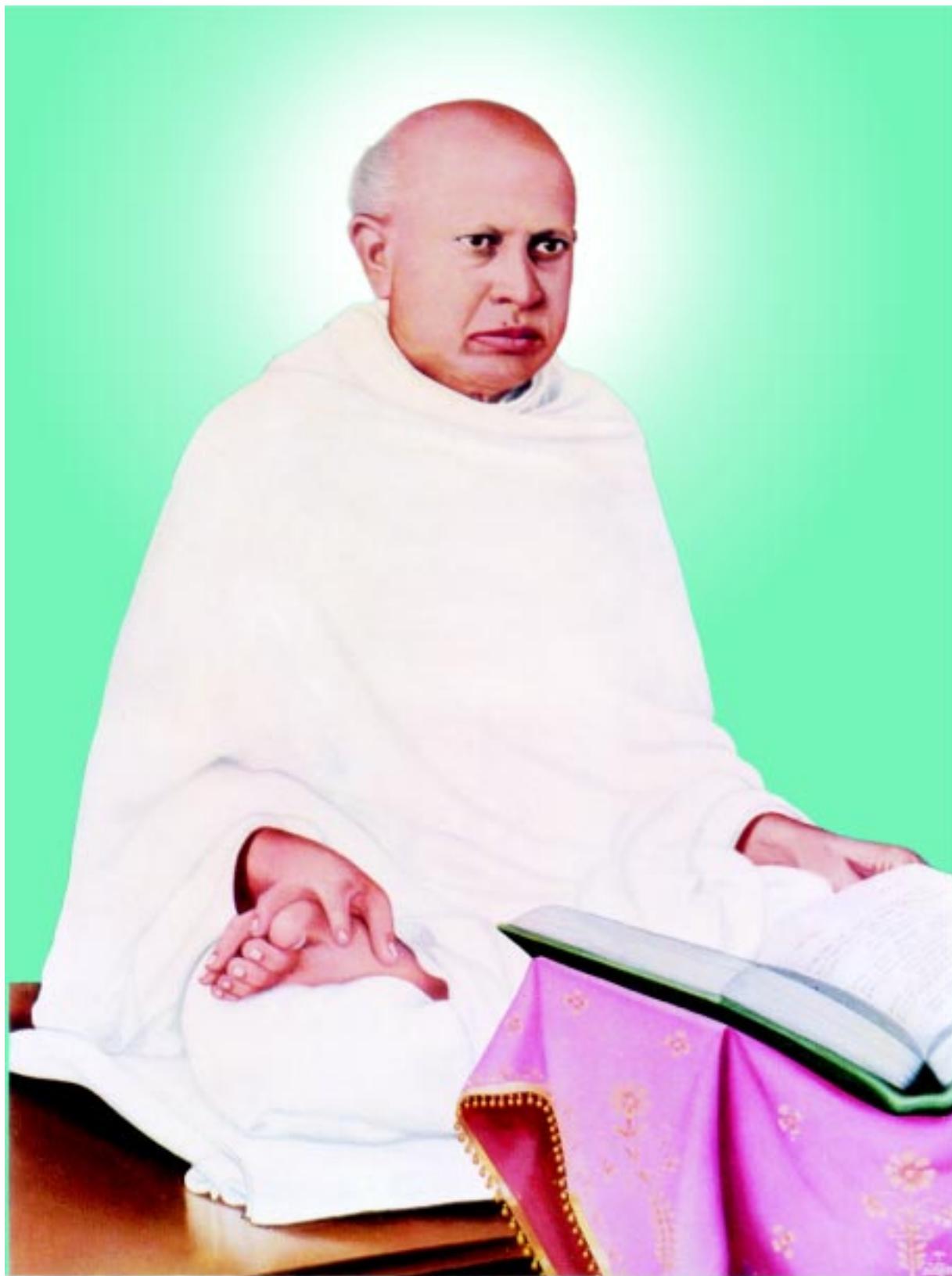
મુદ્રક:

રમૃતિ ઑફસેટ

સોનગઢ-364250

Phone : (02846) 244081

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

પરમ પૂજ્ય અદ્યાત્મમૂર્તિ સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાન્જુસ્વામી

Shri Digambar Jain Swadhyay Mandir Trust, Songadh - 364250

[૩]

અર્પણ

જિન્હોને ઇસ પામર પર અપાર ઉપકાર કિયા હૈ, જિનકી
પ્રેરણાસે પ્રવચનસારકા યાં અનુવાદ તૈયાર હુआ હૈ,
જો જિનપ્રવચનકે પરમ ભક્ત એવં મર્મજ્ઞ હૈને, જો
જિનપ્રવચનકે હાર્દકા અનુભવ કર નિન કલ્યાણ
સાથ રહે હૈને ઓર ભારતવર્ષકે ભવ્ય જીવોંકો
કલ્યાણપન્થમે લગા રહે હૈને, જો જિનપ્રવચનકે
સારસ્ય ભેદવિજ્ઞાનકે ઓર શુદ્ધાત્મપ્રવૃત્તિકે
ઇસ કાલમે ઇસ ક્ષેત્રમે સર્વોત્કૃષ્ણ પ્રમાત્રક
હૈને, તન પરમપૂજ્ય પરમોપકારી સદ્ગુરુદેવ
(શ્રી કાનનીસ્વામી)કો યાં
અનુવાદ-પુષ્ટ અત્યન્ત ભવિત-
ભાવસે સમર્પિત
કરતા હું।

—અનુવાદક
(હિંમતલાલ જેઠલાલ શાહ)

[૪]

* શ્રી સદ્ગુરુદેવ-સુતિ *

(હરિગીત)

સંસારસાગર તારવા જિનવાળી છે નૌકા ભલી,
જ્ઞાની સુકાની મલ્યા વિના અે નાવ પણ તારે નહીં;
આ કાળમાં શુદ્ધાત્મજ્ઞાની સુકાની વહુ વહુ દોહ્યલો,
મુજ પુણ્યરાશિ ફળ્યો અહો! ગુરુ ક્રહાન તું નાવિક મલ્યો.

(અનુષ્ટુપ)

અહો! ભક્ત ચિદાત્માના, સીમંધર-વીર-કુંદના!
બાધ્યાંતર વિભવો તારા, તારે નાવ મુમુક્ષુનાં.

(શિખવરીણી)

સદા દૃષ્ટિ તારી વિમળ નિજ ચૈતન્ય નીરખે,
અને જ્ઞાનિમાંહી દરવ-ગુણ-પર્યાય વિલસે;
નિજાલંબીભાવે પરિણતિ સ્વરૂપે જઈ ભલે,
નિમિત્તો વહેવારો ચિદઘન વિષે કાર્દી ન મલે.

(શાર્ડૂલવિક્રીડિત)

હૈયું ‘સત સત, જ્ઞાન જ્ઞાન’ ધ્બકે ને વબ્રવાળી છૂટે,
જે વબ્રે સુમુક્ષ સત્ત્વ ઝલ્કે; પરદ્વય નાતો તૂટે;
—રાગદ્વેષ રૂચે ન, જંપ ન વલે ભાવેંદ્રિમાં-અંશમાં,
ટંકોલ્કીર્ણ અકંપ જ્ઞાન મહિમા હૃદયે રહે સર્વદા.

(વસંતતિલકા)

નિત્યે સુધાજીરણ ચંદ્ર! તને નમું હું,
કરુણા અકારણ સમુદ્ર! તને નમું હું;
હે જ્ઞાનપોષક સુમેઘ! તને નમું હું,
આ દાસના જીવનશિલ્પી! તને નમું હું.

(સગધરા)

ઊંડી ઊંડી, ઊંડેથી સુખનિધિ સતના વાયુ નિત્યે વહંતી,
વાળી ચિન્મૂર્તિ! તારી ઉર-અનુભવના સૂક્ષ્મ ભાવે ભરેલી;
ભાવો ઊંડા વિચારી, અભિનવ મહિમા વિત્તમાં લાવી લાવી,
ખોયેલું રત્ન પામું,—મનરથ મનનો; પૂર્જો શક્તિશાલી!

— રચયિતા : હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ

[૪]

૩૫

નમ: શ્રીપ્રવચનસારપરમાગમાય।

પ્રકાશકીય નિવેદન

[છઠવા� સંસ્કરણ]

પ્રવર્તમાનતીર્થપ્રણેતા વીતરાગ સર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામીકી ૩૦કાર દિવ્યધ્વનિસે પ્રવાહિત ઔર ગણધરદેવ શ્રી ગૌતમસ્વામી આદિ ગુરુપરમ્પરા દ્વારા પ્રાસ હુએ શુદ્ધાત્માનુભૂતિપ્રધાન અધ્યાત્મપ્રવાહકો ઝેલકર, તથા વિદેહક્ષેત્રસ્થ જીવન્તસ્વામી શ્રી સીમન્ધરજિનવરકી પ્રત્યક્ષ વન્દના એવં દેશનાશ્રવણસે પુષ્ટ કર, શ્રીમદ્ ભગવત્કુન્દકુન્દાચાર્યદેવને ઉસે સમયસારાદિ પરમાગમરૂપ ભાજનોમેં સંગૃહીત કરકે અધ્યાત્મતત્ત્વપિપાસુ જગત પર સાતિશય મહાન ઉપકાર કિયા હૈ।

સ્વાનુભવપ્રધાન—અધ્યાત્મશ્રુતલબ્ધિધર ભગવત્કુન્દકુન્દાચાર્યદેવ દ્વારા પ્રણીત પ્રાભૃતરૂપ પ્રભૂત શ્રુતરચનાઓમેં શ્રી સમયસાર, શ્રી પ્રવચનસાર, શ્રી પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ, શ્રી નિયમસાર ઔર શ્રી અષ્ટપ્રાભૃત—ય્યહ પાઁચ પરમાગમ મુખ્ય હૈન્। યે પાઁચોં પરમાગમ શ્રી કુન્દકુન્દઅધ્યાત્મ-ભારતીકે અનન્ય પરમોપાસક, અધ્યાત્મયુગપ્રવર્તક, પરમોપકારી પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીકે સત્પ્રભાવનોદયસે શ્રી દિ૦ જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ (સોનગઢ) એવં અન્ય ટ્રસ્ટ દ્વારા ગુજરાતી એવં હિન્દી ભાષામેં અનેક બાર પ્રકાશિત હો ચુકે હૈન્। ઉનકે હી સત્પ્રતાપસે યે પાઁચોં હી પરમાગમ, અધ્યાત્મ-અતિશયક્ષેત્ર શ્રી સુવર્ણપુરી (સોનગઢ)મેં ભગવાન મહાવીરકે પચીસવેં શાતાબ્દી-સમારોહકે અવસર પર (વિ. સં. ૨૦૩૦મેં), વિશ્વમેં અદ્વિતીય એવં દર્શનીય ઐસે ‘શ્રી મહાવીર-કુન્દકુન્દ-દિગમ્બર-જૈન-પરમાગમમંદિર’કી ભવ્ય દિવારોં પર લગે સંગેમર્મરકે ધ્વલ શિલાપટ પર (આદ્ય ચાર પરમાગમ ટીકા સહિત ઔર અષ્ટપ્રાભૃતકી મૂલ ગાથા) ઉત્કીર્ણ કરાકર ચિર્ણીવી કિયે ગયે હૈન્। અધુના, પરમાગમ શ્રી પ્રવચનસાર એવં શ્રીમદ્ અમૃતચન્દ્રાચાર્યદેવકી ‘તત્ત્વપ્રદીપિકા’ ટીકાકે ગુજરાતી અનુવાદકે હિન્દી રૂપાન્તરકા યહ છઠવાঁ સંસ્કરણ અધ્યાત્મતત્ત્વપ્રેમિયોંકે હાથમેં પ્રસ્તુત કરતે હુએ શ્રુતપ્રભાવનાકા વિશેષ આનન્દ અનુભૂત હોતા હૈ।

જિનકે પુનીત પ્રભાવનોદયસે શ્રી કુન્દકુન્દ-અધ્યાત્મભારતીકા ઇસ યુગમે પુનરભ્યુદય હુआ હૈ ઐસે હમારે પરમોપકારી પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીકી ઉપકારમહિમા ક્યા કહી જાયે? ઉનહીને ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામી દ્વારા પ્રરૂપિત એવં તદામ્નાયાનુવર્ત્તી ભગવત્કુન્દકુન્દાચાર્યદેવ દ્વારા સમયસાર, પ્રવચનસાર આદિ પરમાગમોમેં સુસંચિત સ્વાનુભવ

[૬]

મુદ્રિત વ શુદ્ધાત્મદ્રવ્યપ્રથાન અધ્યાત્મતત્ત્વમૃતકા સ્વયં પાન કરકે, ઇસ કલિકાલમેં અધ્યાત્મસાધનાકે પાવન પથકા પુન: સમુદ્ઘોત કિયા હૈ, તથા રૂઢિપ્રસ્ત સામ્પ્રદાયિકતામેં ફાઁસે હુએ જૈનજગત પર, દ્રવ્યદૃષ્ટિપ્રથાન સ્વાનુભૂતિમૂલક વીતરાગ જૈનધર્મકો પ્રકાશમે લાકર, અનુપમ, અદ્ભુત એવં અનત્ત-અનત્ત ઉપકાર કિયે હૈન્। એસે પરમોપકારી, સ્વાનુભવરસભીની અધ્યાત્મવિદ્યાકે દાતા, પૂજ્ય સદગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીને ઇસ પ્રવચનસાર પરમાગમ પર અનેક બાર પ્રવચનોં દ્વારા ઉસકે ગહન તાત્ત્વિક રહસ્યોંકા ઉદ્ઘાટન કિયા હૈ। ઇસ શતાબ્દીમેં અધ્યાત્મરુચિકા એવં અધ્યાત્મતત્ત્વજ્ઞાનકા જો નવયુગ પ્રવર્ત રહા હૈ ઉસકા શ્રેય પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીકો હી હૈ।

પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીકે પુનીત પ્રતાપસે હી મુમુક્ષુજગતકો જૈન અધ્યાત્મશ્રુતકે અનેક પરમાગમરલ અપની માતૃભાષામેં પ્રાસ હુએ હૈન્। શ્રી પ્રવચનસારકા ગુજરાતી અનુવાદ (જિસકા યહ હિન્ડી રૂપાન્તર હૈ) ભી, શ્રી સમયસારકે ગુજરાતી ગદ્યપદ્યાનુવાદકી ભાઁતિ, પ્રશમૂર્તિ ભગવતી પૂજ્ય બહિનશ્રી ચમ્પાબહિનકે બઢે ભાઈ અધ્યાત્મતત્ત્વરસિક, વિદ્વદ્રલ્ન, આદરણીય પંઠ શ્રી હિમતલાલ જેઠાલાલ શાહને, પૂજ્ય ગુરુદેવ દ્વારા દિયે ગયે શુદ્ધાત્મદર્શી ઉપદેશામૃતબોધ દ્વારા શાસ્ત્રોંકે ગહન ભાવોંકો ખોલનેકી સૂજા પ્રાસ કર, અધ્યાત્મજિનવાળીકી અગાધ ભક્તિસે સરલ ભાષામેં—આબાલવૃદ્ધગ્રાહ્ય, રોચક એવં સુન્દર ઢંગસે—કર દિયા હૈ। સમ્માનનીય અનુવાદક મહાનુભાવ અધ્યાત્મરસિક વિદ્વાન હોનેકે અતિરિક્ત તત્ત્વવિચારક, ગમ્ભીર આદર્શ આત્માર્થી, વૈરાગ્યશાલી, શાન્ત, ગમ્ભીર, નિઃસ્પૃહ, નિરભિમાની એવં વિવેકશીલ સજ્જન હૈન્; તથા ઉનમેં અધ્યાત્મરસભરા મધુર કવિત્વ ભી હૈ કિ જિસકે દર્શન ઉનકે પદ્યાનુસાર એવં અન્ય સ્તુતિકાવ્યોંસે સ્પષ્ટતયા હોતે હૈ। વે બહુત વર્ષોં તક પૂજ્ય ગુરુદેવકે સમાગમમેં રહે હૈન્, ઔર પૂજ્ય ગુરુદેવકે અધ્યાત્મપ્રવચનોંકે શ્રવણ એવં સ્વયંકે ગહન મનન દ્વારા ઉન્હોને અપની આત્માર્થિતાકી બહુત પુષ્ટિ કી હૈ। તત્ત્વાર્થકે મૂલ રહસ્યોં પર ઉનકા મનન અતિ ગહન હૈ। શાસ્ત્રકાર એવં ટીકાકાર ઉભય આચાર્યભગવન્તોંકે હૃદયકે ગહન ભાવોંકી ગમ્ભીરતાકો યથાવત् સુરક્ષિત રખકર ઉન્હોને યહ શાબ્દશઃ ગુજરાતી અનુવાદ કિયા હૈ; તદુપરાન્ત મૂલ ગાથાસૂત્રોંકા ભાવપૂર્ણ મધુર ગુજરાતી પદ્યાનુવાદ ભી (હરિગીત છન્દમેં) ઉન્હોને કિયા હૈ, જો ઇસ અનુવાદકી અતીવ અધિકતા લાતા હૈ ઔર સ્વાધ્યાયપ્રેમિયોંકો બહુત હી ઉપયોગી હોતા હૈ। તદુપરાન્ત જહાઁ આવશ્યકતા લગી વહાઁ ભાવાર્થ દ્વારા યા પદટિપ્પણ દ્વારા ભી ઉન્હોને અતિ સુન્દર સ્પષ્ટતા કી હૈ।

ઇસ પ્રકાર ભગવત્કુન્દકુન્દાચાર્યદેવકે સમયસારાદિ ઉત્તમોત્તમ પરમાગમોંકે અનુવાદકા પરમ સૌભાગ્ય, પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી એવં પૂજ્ય બહિનશ્રીકી પરમ કૃપાસે, આદરણીય શ્રી

[૭]

હિમતભાઈકો સમ્પ્રાસ હુआ એતદર્થ વે સચમુચ અભિનન્દનીય હૈનું। પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીકી કલ્યાણી પ્રેરણ ઝેલકર અત્યન્ત પરિશ્રમપૂર્વક ઐસા સુન્દર ભાવવાહી અનુવાદ કર દેનેકે બદલેમેં સંસ્થા એવં સમગ્ર અધ્યાત્મજિજ્ઞાસુ સમાજ ઉનકા જિતના ઉપકાર માને વહ કમ હૈ। યહ અનુવાદ અમૂલ્ય હૈ, ક્યોંકિ કુન્દકુન્દભારતી એવં ગુરુદેવકે પ્રતિ માત્ર પરમ ભક્તિસે પ્રેરિત હોકર અપની અધ્યાત્મરસિકતા દ્વારા કિયે ગયે ઇસ અનુવાદકા મૂલ્ય કેસ આંકા જાયે? પ્રવચનસારકે ઇસ અનુવાદરૂપ મહાન કાર્યકે બદલેમેં સંસ્થા દ્વારા, કુછ કીમતી ભેટકી સ્વીકૃતિકે લિયે, ઉનકો આગ્રહપૂર્ણ અનુરોધ કિયા ગયા થા તબ ઉન્હોને વૈરાગ્યપૂર્વક નપ્રભાવસે ઐસા પ્રત્યુત્તર દિયા થા કિ “મેરા આત્મા ઇસ સંસારપરિષ્રમણસે છૂટે ઇતના હી પર્યાસ હૈ, દૂસરા મુઝે કુછ બદલા નહીં ચાહિયે”। ઉનકી યહ નિસ્પૃહતા ભી અત્યન્ત પ્રશંસનીય હૈ। ઉપોદ્ઘાતમેં ભી અપની ભાવના વ્યક્ત કરતે હુએ વે લિખતે હૈનું કિ—“યહ અનુવાદ મૈને શ્રી પ્રવચનસાર પ્રતિ ભક્તિસે ઔર પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીકી પ્રેરણસે પ્રેરિત હોકર, નિજ કલ્યાણકે લિયે, ભવભયસે ડરતે ડરતે કિયા હૈ”।

શ્રી પ્રવચનસાર શાસ્ત્રકે દૂસરે સંસ્કરણકે અવસર પર પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીકે અન્તેવાસી બ્રહ્મચારી શ્રી ચન્દૂલાલભાઈ ખીમચન્દ ઝોબાલિયા દ્વારા, હસ્તલિખિત પ્રતિયોંકે આધારસે સંશોધિત શ્રી જયસેનાચાર્યદેવકૃત ‘તોત્પર્યવૃત્તિ’ સંસ્કૃત ટીકા ભી ઇસ હિન્દી સંસ્કરણમે જોડ દી હૈ। હિન્દી સંસ્કરણકે લિયે ગુજરાતી અનુવાદકા હિન્દી રૂપાન્તર પંઠો પરમેષ્ઠીદાસજી જૈન ન્યાયતીર્થ (લલિતપુર)ને કિયા હૈ, તદર્થ ઉનકે પ્રતિ ઉપકૃતભાવ તથા ઇસ સંસ્કરણકે સુન્દર મુદ્રણકે લિયે ‘કિતાબઘર’ રાજકોટકે પ્રતિ કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરતે હૈનું।

ઇસ શાસ્ત્રમેં આચાર્યભગવન્તોને કહે હુએ અધ્યાત્મમન્ત્રકો ગહરાઈસે સમજકર, ભવ્ય જીવ શુદ્ધોપયોગધર્મકો પ્રાસ કરો—યહી હાર્દિક કામના।

ભાડોં કૃષ્ણા ૨, વિ. સં. ૨૦૪૯,
‘૭૯વીં બહિનશ્રી-ચમ્બાબેન-જન્મજયન્તી’

સાહિત્યપ્રકાશનસમિતિ
શ્રી દિં જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ-૩ ૬૪૨૫૦(સૌરાષ્ટ્ર)

[૮]

❖ પ્રકાશકીય નિવેદન ❖

[સાતવાઁ સંસ્કરણ]

ઇસ ગ્રંથ પ્રવચનસારકા અગલા સંસ્કરણ સમાપ્ત હો જાનેસે મુમુક્ષુઓની માંગકો ધ્યાનમે રહ્યા કર યાં નવીન સાતવાં સંસ્કરણ પ્રકાશિત કિયા જા રહ્યા હૈ। ઇસ સંસ્કરણમે અગલે સંસ્કરણની ક્ષતિયોંકો સુધારનેકા યથાયોગ્ય પ્રયત્ન કિયા ગયા હૈ।

પ્રવચનસારમે બતાયે હુએ ભાવોનો પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીને જિસ પ્રકાર ખોલા હૈ ઉસ પ્રકાર યથાર્થ સમજશક્તિ, અન્તરમેં ઉસકા પરિણમન કરકે અતીન્દ્રિય જ્ઞાનકી પ્રાપ્તિ દ્વારા અતીન્દ્રિય આનન્દકો સબ જીવ આસ્વાદન કરે યાં અંતરીક ભાવના સહ.....

મહાવીર નિર્વાણોત્સવ
દીપાવલી
તા. ૨૬-૧૦-૨૦૧૧

સાહિત્યપ્રકાશનવિભાગ
શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,
સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)

[૯]

જિનજીની વાળી

(રાગ-આશાભર્ય અમે આવીયા)

સીમંધર મુખથી ફૂલડાં ખરે,
અની કુંદકુંદ ગૂંઘે માલ રે,
જિનજીની વાળી ભલી રે.

વાળી ભલી, મન લાગે રલી,
જેમાં સાર-સમય શિરતાજ રે,
જિનજીની વાળી ભલી રે.....સીમંધર૦

ગૂંથાં પાહુડ ને ગૂંથું પંચાસ્તિ,
ગૂંથું પ્રવચનસાર રે,
જિનજીની વાળી ભલી રે.

ગૂંથું નિયમસાર, ગૂંથું ર્ખણસાર,
ગૂંથો સમયનો સાર રે,
જિનજીની વાળી ભલી રે.....સીમંધર૦

સ્યાદ્વાદ કેરી સુવાસે ભરેલો,
જિનજીનો ઊંકારનાદ રે,
જિનજીની વાળી ભલી રે.

વંદું જિનેશ્વર, વંદું હું કુંદકુંદ,
વંદું અ ઊંકારનાદ રે,
જિનજીની વાળી ભલી રે.....સીમંધર૦

હૈડે હજો, મારા ભાવે હજો,
મારા ધ્યાને હજો જિનવાણ રે,
જિનજીની વાળી ભલી રે.

જિનેશ્વરદેવની વાળીના વાયરા
વાજો મને દિનરાત રે,
જિનજીની વાળી ભલી રે.....સીમંધર૦

—હિમતલાલ જેગલાલ શાહ

[૧૦]

ॐ

નમ: શ્રી સદગુરવે ।

ઉપોદ્ઘાત

[ગુજરાતીકા હિન્દી અનુવાદ]

ભગવાન શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્યદેવપ્રણીત યહ ‘પ્રવચનસાર’ નામકા શાસ્ત્ર ‘દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધ’ને સર્વોત્કૃષ્ટ આગમોમનેસે એક હૈ ।

‘દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધ’ની ઉત્પત્તિ કેસે હુઈ, ઉસકા હમ પદ્માવલિઓને આધારસે સંક્ષેપમાં અવલોકન કરો : -

આજ સે ૨૪૭૪ વર્ષ પૂર્વ ઇસ ભરતક્ષેત્રકી પુણ્યભૂમિમાં જગત્પૂર્જ્ય પરમ ભદ્રારક ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામી મોક્ષમાર્ગકા પ્રકાશ કરનેકે લિયે સમસ્ત પદાર્થોની સ્વરૂપ અપની સાતિશય દિવ્યધ્વનિકે દ્વારા પ્રગટ કર રહે થે । ઉનેને નિર્વાણને પશ્ચાત્ પાঁચ શ્રુતકેવળી હુએ, જિનમાંને અન્તિમ શ્રુતકેવળી શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી થે । વહાઁ તક તો દ્વાદશાંગશાસ્ત્રને પ્રરૂપણાસે નિશ્ચય-વ્યવહારાત્મક મોક્ષમાર્ગ યથાર્થરૂપમાં પ્રવર્તતા રહી । તત્પશ્ચાત્ કાલદોષસે ક્રમશઃ: અંગોને જ્ઞાનકી વ્યુચ્છિત્તિ હોતી ગઈ ઔર ઇસપ્રકાર અપાર જ્ઞાનસિંધુકા બહુભાગ વિચ્છિન્ન હોનેકે બાદ દૂસરે ભદ્રબાહુસ્વામી આચાર્યકી પરિપાટી (પરમ્પરા)માં દો મહા સમર્થ મુનિ હુએ । ઉનમાંને—એકકા નામ શ્રી ધરસેન આચાર્ય તથા દૂસરોની નામ શ્રી ગુણધર આચાર્ય થા । ઉનસે પ્રાપ્ત જ્ઞાનને દ્વારા ઉની પરમ્પરામાં હોનેવાલે આચાર્યોને શાસ્ત્રોની રચના કી ઔર શ્રી વીર ભગવાનને ઉપદેશકા પ્રવાહ ચાલુ રહ્યા ।

શ્રી ધરસેનાચાર્યકો આગ્રાયણીપૂર્વકે પંચમ વસ્તુઅધિકારકે ‘મહાકર્મપ્રકૃતિ’ નામક ચૌથે પ્રાભૂતકા જ્ઞાન થા । ઉસ જ્ઞાનામૃતમાંને ક્રમશઃ: ઉનેને બાદકે આચાર્યો દ્વારા ષ્ટખંડાગમ, ધવલ, મહાધવલ, ગોમ્ષસાર, લબ્ધિસાર, ક્ષપણસાર આદિ શાસ્ત્રોની રચના હુઈ । ઇસપ્રકાર પ્રથમ શ્રુતસ્કંધકી ઉત્પત્તિ હુઈ । ઉસમાં જીવ ઔર કર્મકે સંયોગસે હોનેવાલી આત્માકી સંસારપર્યાયકા—ગુણસ્થાન, માર્ગણસ્થાન આદિકા—વર્ણન હૈ, પર્યાર્થિકનયકો પ્રધાન કરકે કથન હૈ । ઇસ નયકો અશુદ્ધદ્વયાર્થિક ભી કહતે હૈનું ઔર અધ્યાત્મભાષાસે અશુદ્ધ-નિશ્ચયનય અથવા વ્યવહાર કહતે હૈનું ।

[११]

श्री गुणधर आचार्यको ज्ञानप्रवादपूर्वकी दशम वस्तुअधिकारके तृतीय प्राभृतका ज्ञान था। उस ज्ञानमेंसे बादके आचार्योंने क्रमशः सिद्धान्त-रचना की। इसप्रकार सर्वज्ञ भगवान् महावीरसे चला आनेवाला ज्ञान आचार्यपरम्परासे भगवान श्री कुन्दकुन्दाचार्यदेवको प्राप्त हुआ। उन्होंने पंचास्तिकायसंग्रह, प्रवचनसार, समयसार, नियमसार, अष्टपाहुड़ आदि शास्त्रोंकी रचना की। इस प्रकार द्वितीय श्रुतस्कंधकी उत्पत्ति हुई। उसमें ज्ञानको प्रधान करके शुद्धद्रव्यार्थिक नयसे कथन है, आत्माके शुद्धस्वरूपका वर्णन है।

भगवान् श्री कुन्दकुन्दाचार्यदेव विक्रम संवत्के प्रारम्भमें हो गये हैं। दिगम्बर जैन परम्परामें भगवान् कुन्दकुन्दाचार्यदेवका स्थान सर्वोत्कृष्ट है।

मंगलं भगवान् वीरो मंगलं गौतमो गणी।
मंगलं कुन्दकुन्दार्यो जैनधर्मोऽस्तु मंगलम्॥

—यह श्लोक प्रत्येक दिगम्बर जैन, शास्त्रस्वाध्यायके प्रारम्भमें मंगलाचरणके रूपमें बोलते हैं। इससे सिद्ध होता है कि सर्वज्ञ भगवान् श्री महावीरस्वामी और गणधर भगवान श्री गौतमस्वामीके पश्चात् तुरत ही भगवान कुन्दकुन्दाचार्यका स्थान आता है। दिगम्बर जैन साधु अपनेको कुन्दकुन्दाचार्यकी परम्पराका कहलानेमें गौरव मानते हैं। भगवान कुन्दकुन्दाचार्यदेवके शास्त्र साक्षात् गणधरदेवके वचन जितने ही प्रमाणभूत माने जाते हैं। उनके बाद होनेवाले ग्रन्थकार आचार्य अपने किसी कथनको सिद्ध करनेके लिये कुन्दकुन्दाचार्यदेवके शास्त्रोंका प्रमाण देते हैं जिससे यह कथन निर्विवाद सिद्ध हो जाता है। उनके बाद लिखे गये ग्रन्थोंमें उनके शास्त्रोंमेंसे अनेकानेक बहुतसे अवतरण लिये गए हैं। वास्तवमें भगवान कुन्दकुन्दाचार्यदेवने अपने परमागमोंमें तीर्थकरदेवोंके द्वारा प्ररूपित उत्तमोत्तम सिद्धांतोंको सुरक्षित कर रखा है, और मोक्षमार्गको स्थिर रखा है। विक्रम संवत् ६६०में होनेवाले श्री देवसेनाचार्यवर अपने दर्शनसार नामके ग्रन्थमें कहते हैं कि—

जइ पउमणंदिणाहो सीमंधरसामिदिवणाणेण।
ण विबोहइ तो समणा कहं सुमगं पयाणंति॥

“विदेहक्षेत्रके वर्तमान तीर्थकर श्री सीमंधरस्वामीके समवसरणमें जाकर श्री पद्मनन्दिनाथने (श्री कुन्दकुन्दाचार्यदेवने) स्वयं प्राप्त किये गए ज्ञानके द्वारा बोध न दिया होता तो मुनिजन सच्चे मार्गको कैसे जानते ?” एक दूसरा उल्लेख देखिये, जिसमें कुन्दकुन्दाचार्यदेवको ‘कलिकालसर्वज्ञ’ कहा गया है। षट्प्राभृतकी श्री श्रुतसागरसूरिकृत

[૧૨]

ટીકાકે અંતમે લિખા હૈ કિ—“પદ્મનંદી, કુન્દકુન્દાચાર્ય, વક્રગ્રીવાચાર્ય, ઐલાચાર્ય, ગૃહ્ણપિચ્છાચાર્ય,—ઇન પાઁચ નામોંસે યુક્ત તથા જિન્હેં ચાર અંગુલ ઊપર આકાશમે ચલનેકી ઋદ્ધિ પ્રાસ થી, ઔર જિન્હોને પૂર્વવિદેહમે જાકર સીમંધરભગવાનકી વંદના કી થી તથા ઉનકે પાસસે પ્રાસ શ્રુતજ્ઞાનકે દ્વારા જિન્હોને ભારતવર્ષકે ભવ્ય જીવોંકો પ્રતિબોધિત કિયા હૈ, ઉન શ્રી જિનચન્દ્રસૂરિભિદ્વારકે પદ્મકે આભરણરૂપ કલિકાલસર્વજ્ઞ (ભગવાન કુન્દકુન્દાચાર્યદેવ)કે દ્વારા રચિત ઇસ ષટ્પ્રાભૂત ગ્રન્થમે.....સૂરીશ્વર શ્રી શ્રુતસાગર દ્વારા રચિત મોક્ષપ્રાભૂતકી ટીકા સમાપ્ત હુઈ।” ભગવાન् કુન્દકુન્દાચાર્યદેવકી મહત્ત્વ બતાનેવાલે એસે અનેકાનેક ઉલ્લેખ જૈન સાહિત્યમે મિલતે હૈન; કર્દી *શિલાલેખોમેં ભી ઉલ્લેખ પાયા જાતા હૈ। ઇસ પ્રકાર હમ દેખતે હૈન્ કિ સનાતન જૈન (દિગમ્બર) સંપ્રદાયમેં કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવાન् કુન્દકુન્દાચાર્યકા અદ્વિતીય સ્થાન હૈ।

ભગવાન કુન્દકુન્દાચાર્યદેવ દ્વારા રચિત અનેક શાસ્ત્ર હૈન્ જિનમેંસે થોડેસે વર્તમાનમેં વિદ્યમાન હૈ। ત્રિલોકીનાથ સર્વજ્ઞદેવકે મુખસે પ્રવાહિત શ્રુતામૃતકી સરિતામેંસે ભર લિએ ગએ વહ અમૃતભાજન વર્તમાનમેં ભી અનેક આત્માર્થિયોંકો આત્મજીવન પ્રદાન કરતે હૈન્। ઉનકે સમયસાર, પંચાસ્તિકાય ઔર પ્રવચનસાર નામક તીન ઉત્તમોત્તમ શાસ્ત્ર ‘પ્રાભૂતત્ત્રય’ કહલાતે હૈન્। ઇન તીન પરમાગમોમેં હજારોં શાસ્ત્રોંકા સાર આ જાતા હૈ। ભગવાન કુન્દકુન્દાચાર્યકે બાદ લિખે ગએ અનેક ગ્રંથોંકે બીજ ઇન તીન પરમાગમોમેં વિદ્યમાન હૈન્,—એસા સૂક્ષ્મદૃષ્ટિસે અભ્યાસ કરને પર સ્પષ્ટ જ્ઞાત હોતા હૈ। શ્રી સમયસાર ઇસ ભરતક્ષેત્રકા સર્વોત્કૃષ્ટ પરમાગમ હૈ। ઉસમેં નવ તત્ત્વોંકા શુદ્ધનયકી દૃષ્ટિસે નિરૂપણ કરકે જીવકા શુદ્ધ સ્વરૂપ સર્વ પ્રકારસે—આગમ, યુક્તિ, અનુભવ ઔર પરમ્પરાસે—અતિ વિસ્તારપૂર્વક સમજાયા હૈ। પંચાસ્તિકાયમેં છહ દ્રવ્યોં ઔર નવ તત્ત્વોંકા સ્વરૂપ સંક્ષેપમેં કહા ગયા હૈ। પ્રવચનસારમેં ઉસકે નામાનુસાર જિનપ્રવચનકા સાર સંગૃહીત કિયા ગયા હૈ। જૈસે સમયસારમેં મુખ્યત્યા દર્શનપ્રધાન નિરૂપણ હૈ ઉસીપ્રકાર પ્રવચનસારમેં મુખ્યત્યા જ્ઞાનપ્રધાન કથન હૈ।

શ્રી પ્રવચનસારકે પ્રાર્મભમેં હી શાસ્ત્રકતનિ વીતરાગચારિત્રિકે લિએ અપની તીવ્ર આકાંક્ષા વ્યક્ત કી હૈ। બાર-બાર ભીતર હી ભીતર (અંતરમેં) ડુબકી લગાતે હુએ આચાર્યદેવ નિરન્તર ભીતર હી સમાએ રહના ચાહતે હૈન્। કિન્તુ જબ તક ઉસ દશાકો નહીં પહુંચા જાતા તબ તક અંતર અનુભવસે છૂટકર બાર-બાર બાહર ભી આના હો જાતા હૈ। ઇસ દશામેં જિન અમૂલ્ય વચન મૌક્ષિકોંકી માલા ગુંઠ ગઈ વહ યહ પ્રવચનસાર પરમાગમ હૈ। સમ્પૂર્ણ પરમાગમમેં વીતરાગચારિત્રિકી તીવ્રાકાંક્ષાકી મુખ્ય ધ્વનિ ગુંજ રહી હૈ।

* શિલાલેખકે લિએ દેખે પૃષ્ઠ ૧૯

[૧૩]

ऐसे ઇસ પરમ પવિત્ર શાસ્ત્રમें તીન શ્રુતસ્કન્ધકા નામ 'જ્ઞાનતત્ત્વપ્રજ્ઞાપન' હै। અનાદિકાલસે પરોન્મુખ જીવોંકો કભી ઐસી શ્રદ્ધા નહીં હુઈ કि 'મૈં જ્ઞાનસ્વભાવ હૂં ઔર મેરા સુખ મુજબમે હી હૈ'। ઇસીલિએ ઉસકી પરમુખાપેક્ષી-પરોન્મુખવૃત્તિ કભી નહીં ટલતી। ઐસે દીન દુખી જીવોં પર આચાર્યદેવને કરુણા કરકે ઇસ અધિકારમે જીવકા જ્ઞાનાનન્દસ્વભાવ વિસ્તારપૂર્વક સમજાયા હૈ; ઉસીપ્રકાર કેવળીકે જ્ઞાન ઔર સુખ પ્રાપ્ત કરનેકી પ્રચુર ઉત્કૃષ્ટ ભાવના બહાર્દી હૈ। "ક્ષાયિક જ્ઞાન હી ઉપાદેય હૈ, ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનવાલે તો કર્મભારકો હી ભોગતે હૈનું; પ્રત્યક્ષજ્ઞાન હી એકાન્તિક સુખ હૈ, પરોક્ષજ્ઞાન તો અત્યંત આકુલ હૈ; કેવળીકા અતીન્દ્રિય સુખ હી સુખ હૈ, ઇન્દ્રિયજનિત સુખ તો દુઃખ હી હૈ; સિદ્ધ ભગવાન સ્વયમેવ જ્ઞાન, સુખ ઔર દેવ હૈનું, ઘાતિકર્મ રહિત ભગવાનકા સુખ સુનકર ભી જિન્હેં ઉનકે પ્રતિ શ્રદ્ધા નહીં હોતી વે અભવ્ય (દૂરભવ્ય) હૈનું" યોં અનેકાનેક પ્રકારસે આચાર્યદેવને કેવળજ્ઞાન ઔર અતીદ્રિય, પરિપૂર્ણ સુખકે લિયે પુકાર કી હૈ। કેવળીકે જ્ઞાન ઔર આનન્દકે લિએ આચાર્યદેવને ઐસી ભાવ ભરી ધૂન મચાઈ હૈ કે જિસે સુનકર-પદ્ધકર સહજ હી ઐસા લગને લગતા હૈ કે વિદેહવાસી સીમંધર ભગવાનકે ઔર કેવળી ભગવન્તોંકે ઝુણડમેંસે ભરતક્ષેત્રમેં આકાર તત્કાલ હી કદાચિત् આચાર્યદેવને યહ અધિકાર રચકર અપની હૃદયોર્મિયાં વ્યક્ત કી હોયાં। ઇસ પ્રકાર જ્ઞાન ઔર સુખકા અનુપમ નિરૂપણ કરકે ઇસ અધિકારમેં આચાર્યદેવને મુમુક્ષુઓંકો અતીન્દ્રિય જ્ઞાન ઔર સુખકી રુચિ તથા શ્રદ્ધા કરાઈ હૈ, ઔર અન્તિમ ગાથાઓમેં મોહ-રાગ-દ્રોષકો નિર્મૂલ કરનેકા જિનોક્ત યથાર્થ ઉપાય સંક્ષેપમેં બતાયા હૈ।

દ્વિતીય શ્રુતસ્કન્ધકા નામ 'જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન' હૈ। અનાદિકાલસે પરિભ્રમણ કરતા હુआ જીવ સબ કુછ કર ચુકા હૈ, કિન્તુ ઉસને સ્વ-પરકા ભેદવિજ્ઞાન કભી નહીં કિયા। ઉસે કભી ઐસી સાનુભવ શ્રદ્ધા નહીં હુઈ કે 'બંધ માર્ગમિં તથા મોક્ષમાર્ગમિં જીવ અકેલા હી કર્તા, કર્મ, કરણ ઔર કર્મફલ બનતા હૈ, ઉસકા પરકે સાથ કભી ભી કુછ ભી સમ્બન્ધ નહીં હૈ'। ઇસલિએ હજારોં મિથ્યા ઉપાય કરને પર ભી વહ દુઃખ મુક્ત નહીં હોતા। ઇસ શ્રુતસ્કન્ધમેં આચાર્યદેવને દુઃખકી જડ છેદનેકા સાધન-ભેદવિજ્ઞાન-સમજાયા હૈ। 'જગતકા પ્રત્યેક સત્ત અર્થાત् પ્રત્યેક દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌબ્યકે અતિરિક્ત યા ગુણ-પર્યાય સમૂહકે અતિરિક્ત અન્ય કુછ ભી નહીં હૈ। સત્ત કહો, દ્રવ્ય કહો, ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌબ્ય કહો યા ગુણપર્યાયપિણ્ડ કહો,-યહ સબ એક હી હૈ' યહ ત્રિકાલજ જિનેન્દ્રભગવાનકે દ્વારા સાક્ષાત् દૃષ્ટ વસ્તુસ્વરૂપકા મૂલભૂત સિદ્ધાન્ત હૈ। વીતરાગવિજ્ઞાનકા યહ મૂલભૂત સિદ્ધાન્ત પ્રારમ્ભકી બહુતસી ગાથાઓમેં અત્યધિક સુન્દર રીતિસે, કિસી લોકોત્તર વૈજ્ઞાનિક ઢંગસે

[૧૪]

સમજાયા ગયા હૈ। ઉસમें દ્રવ્યસામાન્યકા સ્વરૂપ જિસ અલૌકિક શૈલીસે સિદ્ધ કિયા હૈ તુસકા ધ્યાન પાઠકોંકો યહ ભાગ સ્વયં હી સમજાપૂર્વક પઢે બિના આના અશક્ય હૈ।

વાસ્તવમें પ્રવચનસારમें વર્ણિત યહ દ્રવ્યસામાન્ય નિરૂપણ અત્યન્ત અબાધ્ય ઔર પરમ પ્રતીતિકર હૈ। ઇસ પ્રકાર દ્રવ્યસામાન્યકી જ્ઞાનરૂપી સુદૃઢ ભૂમિકા રચકર, દ્રવ્ય વિશેષકા અસાધારણ વર્ણન, પ્રાણાદિસે જીવકી ભિન્નતા, જીવ દેહાદિકા-કર્તા, કારયિતા, અનુમોદક નહીં હૈ—યહ વાસ્તવિકતા, જીવકો પુદ્ગલપિણ્ડકા અકર્તૃત્વ, નિશ્ચયબંધકા સ્વરૂપ, શુદ્ધાત્માકી ઉપલબ્ધિકા ફલ, એકાગ્ર સંચેતનલક્ષણ ધ્યાન ઇત્યાદિ અનેક વિષય અતિ સ્પષ્ટતયા સમજાએ ગએ હૈને। ઇન સબમેં સ્વ-પરકા ભેદવિજ્ઞાન હી સ્પષ્ટ તૈરતા દિખાઈ દે રહા હૈ। સમ્પૂર્ણ અધિકાર મેં વીતરાગ પ્રણીત દ્રવ્યાનુયોગકા સત્ત્વ ખૂબ ઠૂસ ઠૂસ કર ભરા હૈ, જિનશાસનકે મૌલિક સિદ્ધાન્તોંકો અબાધ્યયુક્તિસે સિદ્ધ કિયા હૈ। યહ અધિકાર જિનશાસનકે સ્તમ્ભ સમાન હૈ। ઇસકા ગહરાઈસે અભ્યાસ કરનેવાલે મધ્યસ્થ સુપાત્ર જીવકો એસી પ્રતીતિ હુયે બિના નહીં રહતી કી ‘જૈન દર્શન હી વસ્તુદર્શન હૈ’। વિષયકા પ્રતિપાદન ઇતના પ્રૌઢ, અગાધ ગહરાઈયુક્ત, મર્મસ્પર્શી ઔર ચમત્કૃતિમય હૈ કી વહ મુમુક્ષુકે ઉપયોગકો તીક્ષ્ણ બનાકર શ્રુતરત્નાકરકી ગમ્ભીર ગહરાઈમેં લે જાતા હૈ। કિસી ઉચ્ચકોટિકે મુમુક્ષુકો નિજસ્વભાવરત્નકી પ્રાસિ કરાતા હૈ, ઔર યદિ કોઈ સામાન્ય મુમુક્ષુ વહાઁ તક ન પહુંચ સકે તો ઉસકે હૃદયમે ભી ઇતની મહિમા તો અવશ્ય હી ઘર કર લેતી હૈ કી ‘શ્રુતરત્નાકર અદ્ભુત ઔર અપાર હૈ’। ગ્રન્થકાર શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્યદેવ ઔર ટીકાકાર શ્રી અમૃતચન્દ્રાચાર્યદેવકે હૃદયસે પ્રવાહિત શ્રુતગંગાને તીર્થકરકે ઔર શ્રુતકેવલિયોંકે વિરહકો ભુલા દિયા હૈ।

તીસરે શ્રુતસ્કન્ધકા નામ ‘ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા’ હૈ। શુભોપયોગી મુનિકો અંતરંગ દશાકે અનુરૂપ કિસ પ્રકારકા શુભોપયોગ વર્તતા હૈ ઔર સાથ હી સાથ સહજતયા બાહરકી કેસી ક્રિયામેં સ્વયં વર્તના હોતી હૈને, વહ ઇસમેં જિનેન્દ્ર કથનાનુસાર સમજાયા ગયા હૈ। દીક્ષા ગ્રહણ કરનેકી જિનોક્ત વિધિ, અંતરંગ સહજ દશાકે અનુરૂપ બહિરંગયથાજાત-રૂપત્વ, અદ્વાઈસ મૂલગુણ, અંતરંગ-બહિરંગ છેદ, ઉપધિનિષેધ, ઉત્સર્ગ-અપવાદ, યુક્તાહાર વિહાર, એકાગ્રતારૂપ મોક્ષમાર્ગ, મુનિકા અન્ય મુનિયોંકે પ્રતિકા વ્યવહાર આદિ અનેક વિષય ઇસમેં યુક્તિ સહિત સમજાયે ગયે હૈને। ગ્રન્થકાર ઔર ટીકાકાર આચાર્યયુગલને ચરણાનુયોગ જૈસે વિષયકો ભી આત્મદ્રવ્યકો મુખ્ય કરકે શુદ્ધદ્રવ્યાવલમ્બી અંતરંગ દશાકે સાથ ઉન-ઉન ક્રિયાઓંકા યા શુભભાવોંકા સંબંધ દશાતે હુએ નિશ્ચય-વ્યવહારકી સંધિપૂર્વક એસા ચમત્કરપૂર્ણ વર્ણન કિયા હૈ કી આચરણપ્રજ્ઞાપન જૈસે અધિકારમેં ભી જૈસે કોઈ શાંતજ્ઞરનેસે ઝરતા હુઆ અધ્યાત્મગીત ગાયા જા રહા હો,—એસા હી લગતા રહતા હૈ। આત્મદ્રવ્યકો મુખ્ય કરકે, એસા સયુક્તિક એસા

[૧૫]

પ્રમાણભૂત, સાદ્યન્ત, શાન્તરસનિર્જરતા ચરણનુયોગકા પ્રતિપાદન અન્ય કિસી શાસ્ત્રમાં નહીં હૈ। હૃદયમાં ભરે હુએ અનુભવામृતમાં ઓતપ્રોત હોકર નિકલતી હુઈ દોનોં આચાર્યદેવોંની વાણીમાં કોઈ ઐસા ચમત્કાર હૈ કે વહ જિસ જિસ વિષયકો સ્પર્શ કરતી હૈ તસ તસ વિષયકો પરમ રસમય, શીતલ-શીતલ ઔર સુધાસ્યંદી બના દેતી હૈ।

ઇસ પ્રકાર તીન શ્રુતસ્કન્ધોંમાં વિભાજિત યહ પરમ પવિત્ર પરમાગમ મુમુક્ષુઓંકો યર્થાર્થ વસ્તુસ્વરૂપકે સમજનેમાં મહાનિમિત્તભૂત હૈ। ઇસ શાસ્ત્રમાં જિનશાસનકે અનેક મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાન્તોંકે બીજ વિદ્યમાન હૈનું। ઇસ શાસ્ત્રમાં પ્રત્યેક પદાર્થકી સ્વતન્ત્રતાકી ઘોષણા કી ગઈ હૈ તથા દિવ્યધ્વનિકે દ્વારા વિનિર્ગત અનેક પ્રયોજનભૂત સિદ્ધાન્તોંકા દોહન હૈ। પરમપૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામી અનેક બાર કહતે હૈ કી—‘શ્રી સમયસાર, પ્રવચનસાર, નિયમસાર આદિ શાસ્ત્રોંકી ગાથા-ગાથામાં દિવ્યધ્વનિકા સંદેશ હૈ। ઇન ગાથાઓંમાં ઇતની અપાર ગહરાઈ હૈ કે ઉસકા માપ કરનેમાં અપની હી શક્તિકા માપ હોજાતા હૈ। યહ સાગરગમ્ભીર શાસ્ત્રોંકે રચયિતા પરમકૃપાલુ આચાર્યભગવાનકા કોઈ પરમ અલૌકિક સામર્થ્ય હૈ। પરમ અદ્ભુત સાતિશય અન્તર્બાહ્ય યોગોંકે બિના ઇન શાસ્ત્રોંકા રચા જાના શક્ય નહીં હૈ। ઇન શાસ્ત્રોંકી વાણી તૈરતે હુએ પુરુષકી વાણી હૈ યહ સ્પષ્ટ પ્રતીત હોતા હૈ। ઇનકી પ્રત્યેક ગાથા છઠવેં-સાતવેં ગુણસ્થાનમાં ઝૂલનેવાલે મહામુનિકે આત્માનુભવસે નિકલી હુઈ હૈ। ઇન શાસ્ત્રોંકે કર્તા ભગવાન કુન્દકુન્દાચાર્યદેવ મહાવિદેહક્ષેત્રમાં સર્વજ્ઞ વીતરાગ ભી સીમંધર ભગવાનકે સમવસરણમાં ગયે થે, ઔર વહોઁ વે આઠ દિન રહે થે યહ બાત યથાતથ્ય હૈ, અક્ષરશા: સત્ય હૈ, પ્રમાણસિદ્ધ હૈ। ઉન પરમોપકારી આચાર્યદેવકે દ્વારા રચિત સમયસાર, પ્રવચનસાર આદિ શાસ્ત્રોંમાં તીર્થકરદેવકી અંકારધ્વનિમાંસે હી નિકલા હુઆ ઉપદેશ હૈ।’

ભગવાન કુન્દકુન્દાચાર્યદેવકૃત ઇસ શાસ્ત્રકી પ્રાકૃત ગાથાઓંકી ‘તત્ત્વદીપિકા’ નામક સંસ્કૃત ટીકા શ્રી અમૃતચન્દ્રાચાર્ય (જો કી લગભગ વિક્રમ સંવત્કી ૧૦વીં શતાબ્દીમાં હો ગયે હું)ને રચી હૈ। જૈસે ઇસ શાસ્ત્રકે મૂલ કર્તા અલૌકિક પુરુષ હું વૈસે હી ઇસકે ટીકાકાર ભી મહાસમર્થ આચાર્ય હુંને। ઉન્હોને સમયસાર તથા પંચાસ્તિકાયકી ટીકા ભી લિખી હૈ ઔર તત્ત્વાર્થસાર, પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાય આદિ સ્વતન્ત્ર ગ્રન્થોંકી ભી રચના કી હૈ। ઉન જૈસી ટીકાયેં અભી તક અન્ય જૈનશાસ્ત્રકી નહીં હુઈ હૈ। ઉનકી ટીકાઓંકે પાઠકોંકો ઉનકી અધ્યાત્મરસિકતા, આત્માનુભવ, પ્રખર વિદૃત્તા, વસ્તુસ્વરૂપકો ન્યાયપૂર્વક સિદ્ધ કરનેકી અસાધારણ શક્તિ, જિનશાસનકા અત્યન્ત ગમ્ભીર જ્ઞાન, નિશ્ચય-વ્યવહારકા સંધિબદ્ધ નિરૂપણ કરનેકી વિરલ શક્તિ ઔર ઉત્તમ કાવ્યશક્તિકા પૂરા પતા લગ જાતા હૈ। ગમ્ભીર રહસ્યોંકો અત્યન્ત સંક્ષેપમાં ભર દેનેકી ઉનકી શક્તિ વિદ્વાનોંકો આશ્ર્યચકિત કર દેતી હૈ। ઉનકી દૈવી

[૧૬]

ટીકાયેં શ્રુતકેવળીકે વચનોં જૈસી હોયાં। જૈસે મૂલ શાસ્ત્રકારકે શાસ્ત્ર અનુભવ-યુક્તિ આદિ સમસ્ત સમૃદ્ધિયોંસે સમૃદ્ધ હોયાં વૈસે હી ટીકાકારકી ટીકાયેં ભી ઉન ઉન સર્વ સમૃદ્ધિયોંસે વિભૂષિત હોયાં। શાસનમાન્ય ભગવાન કુન્દકુન્દાચાર્યદેવને માનો કી વે કુંદકુંદભગવાન્કે હૃદયમેં પૈઠ ગયે હોયાં ઇસપ્રકારસે ઉનકે ગંભીર આશયોંકો યથાર્થતયા વ્યક્ત કરકે ઉનકે ગણધર જૈસા કાર્ય કિયા હૈ। શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ દ્વારા રચિત કાવ્ય ભી અધ્યાત્મરસ ઔર આત્માનુભવકી મસ્તીસે ભરપૂર હોયાં। શ્રી સમયસારકી ટીકામેં આનેવાલે કાવ્યોં (કલશોં)ને શ્રી પદ્મપ્રભદેવ જૈસે સમર્થ મુનિવરોં પર ગહરી છાપ જમાઈ હૈ, ઔર આજ ભી તત્ત્વજ્ઞાન તથા અધ્યાત્મરસસે ભરે હુએ વે મધુર કલશ અધ્યાત્મરસિકોંકે હૃદયકે તારકો ઝનઝના ડાલતે હોયાં। અધ્યાત્મકવિકે રૂપમેં શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવકા સ્થાન અદ્વિતીય હોયાં।

પ્રવચનસારમે ભગવાન કુન્દકુન્દાચાર્યદેવને ૨૭૫ ગાથાઓંકી રચના પ્રાકૃતમેં કી હોયાં। ઉસપર શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યને તત્ત્વદીપિકા નામક તથા શ્રી જયસેનાચાર્યને તાત્પર્યવૃત્તિ નામક સંસ્કૃત ટીકાકી રચના કી હોયાં। શ્રી પાંડે હેમરાજજીને તત્ત્વદીપિકાકા ભાવાર્થ હિન્દીમેં લિખા હોયાં, જિસકા નામ ‘બાલાવબોધભાષાટીકા’ રહ્યા હોયાં। વિક્રમ સંવત् ૧૯૬૯મેં શ્રી પરમશ્રુતપ્રભાવક મણ્ડલ દ્વારા પ્રકાશિત હિન્દી પ્રવચનસારમેં મૂલ ગાથાયોં, દોનોં સંસ્કૃત ટીકાયોં, ઔર શ્રી હેમરાજજીકૃત હિન્દી બાલાવબોધભાષાટીકા મુદ્રિત હુઈ હોયાં। અબ ઇસ પ્રકાશિત ગુજરાતી પ્રવચનસારમેં મૂલ ગાથાયોં, ઉનકા ગુજરાતી પદ્યાનુવાદ, સંસ્કૃત તત્ત્વદીપિકા ટીકા ઔર ઉન ગાથા વ ટીકાકા અક્ષરશ: ગુજરાતી અનુવાદ પ્રગટ કિયા ગયા હોયાં। જહાં કુછ વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરનેકી આવશ્યકતા પ્રતીત હુઈ હોયાં કોષ્ટકમેં અથવા ‘ભાવાર્થ’મેં યા ફૂટનોટમેં સ્પષ્ટતા કી ગઈ હોયાં। ઉસ સ્પષ્ટતા કરનેમેં બહુત સી જગહ શ્રી જયસેનાચાર્યકી ‘તાત્પર્યવૃત્તિ’ અત્યન્ત ઉપયોગી હુઈ હોયાં ઔર કહી કહોં શ્રી હેમરાજજીકૃત બાલાવબોધભાષાટીકાકા ભી આધાર લિયા હોયાં। શ્રી પરમશ્રુતપ્રભાવક મણ્ડલ દ્વારા પ્રકાશિત પ્રવચનસારમેં મુદ્રિત સંસ્કૃત ટીકાકો હસ્તલિખિત પ્રતિયોંસે મિલાન કરને પર ઉસમેં કહોં કહોં જો અલ્પ અશુદ્ધીયાં માલૂમ હુઈ વે ઇસમેં ઠીક કર લી ગઈ હોયાં।

યહ અનુવાદ કરનેકા મહાભાગ્ય મુજ્જે પ્રાસ હુ�आ, જો કી મેરે લિયે અત્યન્ત હર્ષકા કારણ હોયાં। પરમપૂજ્ય અધ્યાત્મમૂર્તિ સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીકે આશ્રયમેં ઇસ ગહન શાસ્ત્રકા અનુવાદ હુઆ હોયાં। અનુવાદ કરનેકી સમ્પૂર્ણ શક્તિ મુજ્જે પૂજ્યપાદ સદ્ગુરુદેવસે હી પ્રાસ હુઈ હોયાં। પરમોપકારી સદ્ગુરુદેવકે પવિત્ર જીવનકે પ્રત્યક્ષ પરિચયકે બિના ઔર ઉનકે આધ્યાત્મિક ઉપદેશકે બિના ઇસ પામરકો જિનવાળીકે પ્રતિ લેશમાત્ર ભી ભક્તિ યા શ્રદ્ધા કહોંસે પ્રગટ હોતી, ભગવાન કુન્દકુન્દાચાર્યદેવ ઔર ઉનકે શાસ્ત્રોંકી રંચમાત્ર મહિમા કહોંસે

[૧૭]

આતી, તથા ઉન શાસ્ત્રોંકા અર્થ ઢુંઢ નિકાલનેકી લેશમાત્ર શક્તિ કહાઁસે આતી ?—ઇસપ્રકાર અનુવાદકી સમસ્ત શક્તિકા મૂલ શ્રી સદગુરુદેવ હી હોનેસે વાસ્તવમે તો સદગુરુદેવકી અમૃતવાળીકા પ્રવાહ હી—ઉનસે પ્રાસ અમૂલ્ય ઉપદેશ હી—યથાસમય ઇસ અનુવાદકે રૂપમે પરિણત હુઅ હૈ। જિનકે દ્વારા સિંચિત શક્તિસે ઔર જિનકા પીઠપર બલ હોનેસે ઇસ ગહન શાસ્ત્રકે અનુવાદ કરનેકા મૈને સાહસ કિયા ઔર જિનકી કૃપાસે વહ નિર્વિઘ્ન સમાસ હુઆ ઉન પરમપૂજ્ય પરમોપકારી સદગુરુદેવ (શ્રી કાનજીસ્વામી)કે ચરણારવિન્દમે અતિ ભક્તિભાવસે મૈં વન્દના કરતા હું।

પરમપૂજ્ય બહેનશ્રી ચમ્પાબેનકે પ્રતિ ભી, ઇસ અનુવાદકી પૂર્ણાહૃતિ કરતે હુયે, ઉપકારવશતાકી ઉગ્ર ભાવનાકા અનુભવ હો રહા હૈ। જિનકે પવિત્ર જીવન ઔર બોધ ઇસ પામરકો શ્રી પ્રવચનસારકે પ્રતિ, પ્રવચનસારકે મહાન् કતકી પ્રતિ ઔર પ્રવચનસારમે ઉપદિષ્ટ વીતરાગવિજ્ઞાનકે પ્રતિ બહુમાનવૃદ્ધિકા વિશિષ્ટ નિમિત્ત હુએ હૈન્—એસી ઉન પરમપૂજ્ય બહિનશ્રીકે ચરણકમલમે યહ હૃદય નમન કરતા હૈ।

ઇસ અનુવાદમે અનેક ભાઇયોંસે હાર્દિક સહાયતા મિલી હૈ। માનનીય શ્રી વકીલ રામજીભાઈ માણેકચન્દ દોશીને અપને ભરપૂર ધાર્મિક વ્યવસાયોંમેંસે સમય નિકાલકર સારા અનુવાદ બારીકીસે જાંચ લિયા હૈ, યથોચિત સલાહ દી હૈ ઔર અનુવાદમે આનેવાલી છોટી-બડી કઠિનાઇયોંકા અપને વિશાલ શાસ્ત્રજ્ઞાનસે હલ કિયા હૈ। ભાઈશ્રી ખીમચન્દ જેઠાલાલ શેઠને ભી પૂરા અનુવાદ સાવધાનીપૂર્વક જાંચા હૈ ઔર અપને સંસ્કૃત ભાષાકે તથા શાસ્ત્રીય જ્ઞાનકે આધારકે ઉપયોગી સૂચનાયે દી હૈન્। બ્રહ્મચારી ભાઈશ્રી ચન્દ્રલાલ ખીમચન્દ ઝોબાલિયાને હસ્તલિખિત પ્રતિયોંકે આધારસે સંસ્કૃત ટીકામેં સુધાર કિયા હૈ, અનુવાદકા કિતના હી ભાગ જાંચા હૈ, શુદ્ધિપત્ર, અનુક્રમણિકા ઔર ગાથાસૂચી તૈયાર કી હૈ, તથા પ્રોફસંશોધનકા કાર્ય કિયા હૈ—ઇસ પ્રકાર વિધવિધ સહાયતા કી હૈ। ઇન સબ ભાઇયોંકા મૈં અન્ત:કરણપૂર્વક આભાર માનતા હું। ઉનકી સહૃદય સહાયતાકે બિના અનુવાદમે અનેક ત્રૂટિયાઁ રહ જાતીં। ઇનકે અતિરિક્ત અન્ય જિન-જિન ભાઇયોંકી ઇસમેં સહાયતા મિલી હૈ મૈં ઉન સબકા ત્રણી હું।

મૈને યહ અનુવાદ પ્રવચનસારકે પ્રતિ ભક્તિસે ઔર ગુરુદેવકી પ્રેરણસે પ્રેરિત હોકર નિઝ કલ્યાણકે હેતુ, ભવભયસે ડરતે-ડરતે કિયા હૈ। અનુવાદ કરતે હુયે શાસ્ત્રકે મૂલ આશયમે કોઈ અન્તર ન પડ્યે પાયે, ઇસ ઓર મૈને પૂરી-પૂરી સાવધાની રહી હૈ; તથાપિ અલ્પજ્ઞતાકે કારણ ઉસમેં કહીં કોઈ આશય બદલ ગયા હો યા કોઈ ભૂલ રહ ગઈ હો તો ઉસકે લિયે મૈં શાસ્ત્રકાર શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્યભગવાન, ટીકાકાર શ્રી અમૃતચન્દ્રાચાર્યદેવ ઔર મુમુક્ષુ પાઠકોંસે અંત:કરણપૂર્વક ક્ષમાયાચના કરતા હું।

[१८]

मेरी आंतरिक भावना है कि यह अनुवाद भव्य जीवोंको जिनकथित वस्तुविज्ञानका निर्णय कराकर, अतीन्द्रिय ज्ञान और सुखकी श्रद्धा कराकर, प्रत्येक द्रव्यका संपूर्ण स्वातंत्र्य समझाकर, द्रव्यसामान्यमें लीन होनेरूप शाश्वत सुखका पथ दिखाये। 'परमानन्दरूपी सुधारसके पिपासु भव्य जीवोंके हितार्थ' श्री अमृतचन्द्राचार्यदेवने इस महाशास्त्रकी व्याख्या की है। जो जीव इसमें कथित परमकल्याणकारी भावोंको हृदयगत करेंगे वे अवश्य परमानन्दरूपी सुधारसके भाजन होंगे। जब तक ये भाव हृदयगत न हों तब तक निश्चिन्न यही भावना, यही विचार, यही मंथन और यही पुरुषार्थ कर्तव्य है। यही परमानन्दप्राप्तिका उपाय है। श्री अमृतचन्द्राचार्यदेव द्वारा तत्त्वदीपिकाकी पूर्णाहुति करते हुये भावित भावनाको भाकर यह उपोदघात पूर्ण करता हूँ—“आनन्दामृतके पूरसे परिपूर्ण प्रवाहित कैवल्यसरितामें जो निमग्न है, जगत्को देखनेके लिये समर्थ महाज्ञानलक्ष्मी जिसमें मुख्य है, जो उत्तम रत्नके किरणोंके समान स्पष्ट है और जो इष्ट है—ऐसे प्रकाशमान स्वतत्त्वको जीव स्यात्कारलक्षणसे लक्षित जिनेन्द्रशासनके वश प्राप्त हों।”

श्रुतपञ्चमी, विं० सं० २००४

हिम्मतलाल जेठालाल शाह

जो जाणदि अरहंतं दवत्तगुणतपञ्चयत्तेहि ।
सो जाणदि अप्पाणं मोहो खलु जालि तस्स लयं ॥

जीवो ववगदमोहो उवलब्धो तत्त्वमप्पणो समं ।
जहदि जदि रागदोसे सो अप्पाणं लहदि सुद्धं ॥

सबे वि य अरहंता तेण विधाणेण खविदकम्मंसा ।
किञ्चा तधोवदेसं णिवादा ते णमो तेसि ॥

— श्रीमद् भगवत्कुंदकुंदाचार्यदेव

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

ચાચિલાં કુલે રાયાએ વનમાં આયારે કુલે કુલે છુ. છ.

[१९]

ॐ

भगवान् श्री कुन्दकुन्दाचार्यदेवके सम्बन्धमें उल्लेख

*

वन्दो विभुर्भुवि न कैरिह कौण्डकुन्दः
कुन्द-प्रभा-प्रणयि-कीर्ति-विभूषिताशः ।
यश्चारु-चारण-कराम्बुजचञ्चरीक-
शक्रे श्रुतस्य भरते प्रयतः प्रतिष्ठाम् ॥

[चन्द्रगिरि पर्वतका शिलालेख]

अर्थ :—कुन्दपुष्पकी प्रभा धारण करनेवाली जिनकी कीर्ति द्वारा दिशाएँ विभूषित हुई हैं, जो चारणोंके—चारणऋद्धिधारी महामुनियोंके—सुन्दर हस्तकमलोंके भ्रमर थे और जिन पवित्रात्माने भरतक्षेत्रमें श्रुतकी प्रतिष्ठा की है, वे विभु कुन्दकुन्द इस पृथ्वी पर किससे वन्द्य नहीं हैं ?

*

.....कोण्डकुन्दो यतीन्द्रः ॥
रजोभिरस्पृष्टतमत्वमन्त-
बाह्येषि संब्वजयितुं यतीशः ।
रजःपदं भूमितलं विहाय
चचार मन्ये चतुरझुलं सः ॥

[विंध्यगिरि- शिलालेख]

[૨૦]

अर्थ :—यतीश्वर (श्री कुन्दकुन्दस्वामी) रजःस्थानको—भूमितलको—
छोड़कर चार अंगुल ऊपर आकाशमें गमन करते थे उसके द्वारा मैं ऐसा समझता हूँ
कि—वे अन्तरमें तथा बाह्यमें रजसे (अपनी) अत्यन्त अस्पृष्टता व्यक्त करते थे
(—अन्तरमें वे रागादिक मलसे अस्पृष्ट थे और बाह्यमें धूलसे अस्पृष्ट थे)।

*

जइ पउमण्डिणाहो सीमंधरसामिदिवणाणेण ।
ण विबोहइ तो समणा कहं सुमग्नं पयाणंति ॥

[दर्शनसार]

अर्थ :—(महाविदेहक्षेत्रके वर्तमान तीर्थकरदेव) श्री सीमन्थरस्वामीसे प्राप्त
हुए दिव्य ज्ञान द्वारा श्री पद्मनन्दिनाथने (श्री कुन्दकुन्दाचार्यदेवने) बोध न दिया होता
तो मुनिजन सच्चे मार्गको कैसे जानते ?

*

हे कुन्दकुन्दादि आचार्यो ! आपके वचन भी स्वरूपानुसन्धानमें इस पामरको
परम उपकारभूत हुए हैं। उसके लिये मैं आपको अत्यन्त भक्तिपूर्वक नमस्कार करता
हूँ।

[श्रीमद् राजचन्द्र]

*

भगवान श्री कुन्दकुन्दाचार्यदेवका हमारे उपर बहुत उपकार है, हम उनके
दासानुदास हैं। श्रीमद्भगवत्कुन्दकुन्दाचार्यदेव महाविदेहक्षेत्रमें सर्वज्ञ वीतराग श्री
सीमंधर भगवानके समवसरणमें गये थे और वे वहाँ आठ दिन रहे थे उसमें लेशमात्र
शंका नहीं है। वह बात वैसी ही हैं; कल्पना करना नहीं, ना कहना नहीं; मानो तो
भी वैसे ही है, न मानो तो भी वैसे ही है। यथातथ्य बात है, अक्षरशः सत्य है,
प्रमाणसिद्ध है।

[पूज्य गुरुदेव श्री कानजीस्वामी]

[२१]

परमागम श्री प्रवचनसारकी

* वि ष या नु क्र मणि का *

(१) ज्ञानतत्त्व-प्रज्ञापन

विषय	गाथा	विषय	गाथा
मंगलाचरणपूर्वक भगवान शास्त्रकारकी प्रतिज्ञा १		आत्माका ज्ञानप्रमाणपना और ज्ञानका सर्वगतपना.... ..... २३	
वीतरागचरित्र उपादेय और सरागचरित्र हेय है.... ६		आत्माको ज्ञानप्रमाण न माननेमें दोष..... ..... २४	
चारित्रका स्वरूप ७		ज्ञानकी भाँति आत्माका भी सर्वगतत्त्व..... ... २६	
आत्मा ही चारित्र है ८		आत्मा और ज्ञानके एकत्र-अन्यत्व..... ..... २७	
जीवका शुभ, अशुभ और शुद्धत्व..... ९		ज्ञान और ज्ञेयके परस्पर गमनका निषेध..... .. २८	
परिणाम वस्तुका स्वभाव है..... ..... १०		आत्मा पदार्थमें प्रवृत्त नहीं होता तथापि जिससे उनमें प्रवृत्त होना सिद्ध होता है वह शक्तिवैचित्रा..... ..... २९	
शुद्ध और शुभ-अशुभ परिणामका फल ... ११-१२		ज्ञान पदार्थमें प्रवृत्त होता है उसके दृष्टान्त..... ३०	
* शुद्धोपयोग अधिकार *		पदार्थ ज्ञानमें वर्तते हैं—यह व्यक्त करते हैं.... ३१	
शुद्धोपयोगके फलकी प्रशंसा १३		आत्माकी पदार्थोंके साथ एक दूसरेमें प्रवृत्ति होनेपर भी, वह परका ग्रहणत्याग किये बिना तथा पररूप परिणमित हुए बिना सबको देखता—जानता होनेसे उसे अत्यन्त भिन्नता है..... ..... ३२	
शुद्धोपयोगपरिणत आत्माका स्वरूप १४		केवलज्ञानी और श्रुतज्ञानीको अविशेषरूप दिखाकर विशेष आकांक्षाके क्षोभका क्षय करते हैं..... ३३	
शुद्धोपयोगसे होनेवाली शुद्धात्मस्वभावप्राप्ति १५		ज्ञानके श्रुत-उपाधिकृत भेदको दूर करते हैं.... ३४	
शुद्धात्मस्वभावप्राप्ति कारकान्तरसे निरपेक्ष..... १६		आत्मा और ज्ञानका कर्तृत्व-करणत्वकृत भेद दूर करते हैं..... ३५	
'स्वयंभू'के शुद्धात्मस्वभावप्राप्तिका अत्यन्त अविनाशीपना और कथंचित् उत्पाद-व्यय-श्रौत्युक्तता १७			
स्वयंभू-आत्माके इन्द्रियोंके बिना ज्ञान-आनन्द कैसे ? १९			
अतीन्द्रियताके कारण शुद्धात्माको शारीरिक सुख-दुःखका अभाव..... २०			
* ज्ञान अधिकार *			
अतीन्द्रिय ज्ञानपरिणत केवलीको सब प्रत्यक्ष है..... ..... २१			

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
જ્ઞાન ક્યા હૈ ઔર જ્ઞેય ક્યા હૈ યહ વ્યક્ત કરતે હૈન.....	૩૬	* સુસ્વર અધિકાર *	
દ્રવ્યોंકી ભૂત-ભાવિ પર્યાયોં ભી તાત્કાલિક પર્યાયોંકી ભાંતિ પૃથક્રૂપસે જ્ઞાનમે વર્તતી હૈન.....	૩૭	જ્ઞાનસે અભિન્ન સુખકા સ્વરૂપ વર્ણન કરતે હુએ જ્ઞાન ઔર સુખકી હેયોપાદેયતાકા વિચાર	૫૩
અવિદ્યમાન પર્યાયોંકી કથંચિત્ વિદ્યમાનતા ..... અવિદ્યમાન પર્યાયોંકી જ્ઞાનપ્રત્યક્ષતા	૩૮	અતીન્દ્રિય સુખકા સાધનભૂત અતીન્દ્રિય જ્ઞાન ઉપાદેય હૈ ઇસપ્રકાર ઉસકી પ્રશંસા.....	૫૪
દૃઢ કરતે હૈન.....	૩૯	ઇન્દ્રિયસુખકા સાધનભૂત ઇન્દ્રિયજ્ઞાન હેય હૈ ઇસપ્રકાર ઉસકી નિન્દા.....	૫૫
ઇન્દ્રિયજ્ઞાનકે લિયે નષ્ટ ઔર અનુત્પત્તકા જાનના અશક્ય હૈ એસા નિશ્ચિત કરતે હૈન ..... અતીન્દ્રિય જ્ઞાનકે લિયે જો જો કહા જાતા હૈ વહ (સવ) સમ્ભવ હૈ.....	૪૦	ઇન્દ્રિયજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ નહીં હૈ એસા નિશ્ચય કરતે હૈન।	૫૭
જ્ઞેયાર્થપરિણમનક્રિયા જ્ઞાનમેસે ઉત્પત્ત નહીં હોતી। ૪૨ જ્ઞેયાર્થપરિણમનસ્વરૂપ ક્રિયા ઔર તત્પલ કહાસે ઉત્પત્ત હોતા હૈ—ઇસકા વિવેચન.....	૪૨	પરોક્ષ ઔર પ્રત્યક્ષકે લક્ષણ.....	૫૮
કેવળીકે ક્રિયા ભી ક્રિયાફલ ઉત્પત્ત નહીં કરતી।.....	૪૪	પ્રત્યક્ષજ્ઞાનકો પારમાર્થિક સુખરૂપ બતલાતે હૈન ... ૫૯ કેવળજ્ઞાનકો ભી પરિણામકે દ્વારા ખેદકા	૫૯
તીર્થકરોકે પુણ્યકા વિપાક અકિંચિત્કર હી હૈ। ૪૫ કેવળીકી ભાંતિ સબ જીવોંકો સ્વભાવવિધાતકા	૪૫	સમ્ભવ હોનેસે વહ એકાન્તિક સુખ નહીં હૈ—ઇસકા ખંડન....	૬૦
અભાવ હોનેકા નિષેધ કરતે હૈન..... કેવળીકે જ્ઞાનકો સર્વજ્ઞાનસ્વરૂપસે અભિનન્દન ૪૭	૪૬	‘કેવળજ્ઞાન સુખસ્વરૂપ હૈ’ એસે નિરૂપણ દ્વારા ઉપસંહાર.....	૬૧
સબકો ન જાનનેવાલા એકકો ભી નહીં જાનતા। ૪૮ એકકો ન જાનનેવાલા સબકો નહીં જાનતા। ૪૯	૪૮	કેવળિયોંકો હી પારમાર્થિક સુખ હોતા હૈ એસી શ્રદ્ધા કરતે હૈન.....	૬૨
ક્રમશઃ પ્રવર્તત્માન જ્ઞાનકી સર્વગતતા સિદ્ધ નહીં હોતી.....	૫૦	પરોક્ષજ્ઞાનવાતોકે અપારમાર્થિક ઇન્દ્રિયસુખકા	૬૩
યુગપત્ત પ્રવૃત્તિકે દ્વારા હી જ્ઞાનકા સર્વગતત્વ ..... ૫૧ કેવળીકે જ્ઞાસ્તિક્રિયાકા સદ્ગ્રાવ હોને પર ભી	૫૧	વિચાર.....	૬૪
ક્રિયાફલરૂપ બન્ધકા નિષેધ કરતે હુએ ઉપસંહાર કરતે હૈન.....	૫૨	ઇન્દ્રિયાં હૈ વહીં તક સ્વભાવસે હી દુઃખ હૈ..... ૬૪	
		મુક્તાત્માકે સુખકી પ્રસિદ્ધિકે લિયે, શરીર સુખકા સાધન હોનેકી બાતકા ખંડન....	૬૫
		આત્મા સ્વયમેવ સુખપરિણામકી શક્તિવાતા હોનેસે વિષયોંકી અકિંચિત્કરતા.....	૬૭
		આત્માકે સુખસ્વભાવત્વકો દૃષ્ટાન્ત દ્વારા દૃઢ કરકે આનન્દ-અધિકારકી પૂર્ણતા.....	૬૮

[२३]

विषय	गाथा	विषय	गाथा
* शुभपरिणाम अधिकार *		शब्दब्रह्ममें अर्थोंकी व्यवस्था किस प्रकार है	
इन्द्रियसुखसम्बन्धी विचारको लेकर, उसके साधनका स्वरूप..... ६९		उसका विचार..... ८७	
इन्द्रियसुखको शुभोपयोगके साधके रूपमें कहते हैं..... ७०		मोहक्षयके उपायभूत जिनोपदेशकी प्राप्ति होने पर भी पुरुषार्थ अर्थक्रियाकारी है..... ८८	
इन्द्रियसुखको दुःखपनेमें डालते हैं..... ७१		स्व-परके विवेककी सिद्धिसे ही मोहका क्षय होता है अतः स्व-परके विभागकी सिद्धिके लिये प्रयत्न..... ८९	
पुण्योत्पादक शुभोपयोगकी पायोत्पादक अशुभोपयोगसे अविशेषता..... ७२		सब प्रकारके स्वपरके विवेककी सिद्धि आगमसे कर्तव्य है—इस प्रकार उपसंहार करते हैं..... ९०	
पुण्य दुःखके वीजके कारण हैं—यह बताते हैं ... ७४		जिनोदित अर्थोंके श्रद्धान बिना धर्मलाभ नहीं होता..... ९१	
पुण्यजन्य इन्द्रियसुख बहुधा दुःखरूप हैं..... ७६		आचार्यभगवान साम्यका धर्मत्व सिद्ध करके ‘मैं स्वयं साक्षात् धर्म ही हूँ’ ऐसे भावमें निश्चल स्थित होते हैं..... ९२	
पुण्य और पापकी अविशेषताका निश्चय करते हुए (इस विषयका) उपसंहार करते हैं..... ७७		❀ ❀ ❀	
शुभ-अशुभ उपयोगकी अविशेषता निश्चित करके, रागदेषके द्वैतको दूर करते हुए, अशेषदुःखक्षयका दृढ निश्चय करके शुद्धोपयोगमें निवास..... ७८		(२) झोयतत्त्व-प्रज्ञापन	
मोहादिके उन्मूलन प्रति सर्व उद्यमसे कटिबद्ध... ७९			
मोहकी सेना जीतनेका उपाय..... ८०			
चिन्तामणि प्राप्त किया होने पर भी, प्रमाद चोर विद्यमान है अतः जागृत रहता है ८१			
यही एक, भगवन्तोंने स्वयं अनुभव करके प्रगट किया हुआ मोक्षका पारमार्थिकपथ है ... ८२			
शुद्धात्मलाभके परिपंथी—मोहका स्वभाव और उसके प्रकार..... ८३			
तीन प्रकारके मोहको अनिष्ट कार्यका कारण कहकर उसके क्षयका उपदेश..... ८४			
मोहगदेषको इन चिह्नोंके द्वारा पहचान कर उत्पन्न होते ही नष्ट कर देना चाहिये ८५			
मोहक्षय करनेका उपायान्तर..... ८६			

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌદ્યકા પરસ્પર અવિનાભાવ દૃઢ કરતે હું।	૧૦૦	જીવકી દ્રવ્યરૂપસે અવસ્થિતતા હોને પર ભી પર્યાયોસે અનવસ્થિતતા.....	૧૧૧
ઉત્પાદાદિકા દ્રવ્યસે અર્થાન્તરત્વ નષ્ટ કરતે હું.....	૧૦૯	પરિણામાત્સક સંસારમે કિસ કારણસે પુદ્ધલકા સમ્બન્ધ હોતા હૈ કિ જિસસે વહ (સંસાર) મનુષ્યાદિ-પર્યાયાત્સક હોતા હૈ—ઇસકા	૧૨૧
ઉત્પાદાદિકા ક્ષણભેદ નિરસ્ત કરકે વે દ્રવ્ય હું યહ સમજાતે હું.....	૧૦૨	સમાધાન.....	૧૨૨
દ્રવ્યકે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌદ્યકો અનેકદ્રવ્યપર્યાય તથા એકદ્રવ્યપર્યાય દ્વારા વિચારતે હું.....	૧૦૩	પરમાર્થસે આત્માકો દ્રવ્યકર્મકા અકર્તૃત્વ.....	૧૨૩
સત્તા ઔર દ્રવ્ય અર્થાન્તર નહીં હોનેકે વિષયમં યુક્તિ.....	૧૦૫	વહ કૌનસા સ્વરૂપ હૈ જિસરૂપ આત્મા પરિણિમિત હોતા હૈ ?	૧૨૪
પૃથક્તવકા ઔર અત્યત્વકા લક્ષણ.....	૧૦૬	જ્ઞાન, કર્મ ઔર કર્મફળકા સ્વરૂપ.....	૧૨૪
અતદ્વાવકો ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટતયા બતાતે હું.....	૧૦૭	ઉન (તીનોં)કો આત્મારૂપસે નિશ્ચિત કરતે હું।	૧૨૫
સર્વથા અભાવ વહ અતદ્વાવકા લક્ષણ નહીં હૈ	૧૦૮	શુદ્ધાત્મોપલબ્ધિકા અભિનન્દન કરતે હુએ, દ્રવ્ય- સામાન્યકે વર્ણનકા ઉપસંહાર.....	૧૨૬
સત્તા ઔર દ્રવ્યકા ગુણ-ગુણીપના સિદ્ધ કરતે હું.....	૧૦૯	* દ્રવ્યવિશેષ અધિકાર *	
ગુણ ઔર ગુણીકે અનેકત્વકા ખણ્ડન.....	૧૧૦	દ્રવ્યકે જીવ-અજીવપનેરૂપ વિશેષ.....	૧૨૭
દ્રવ્યકે સત્ત-ઉત્પાદ ઔર અસત્ત-ઉત્પાદ હોનેમે અવિરોધ સિદ્ધ કરતે હું.....	૧૧૧	દ્રવ્યકે લોકાલોકત્વરૂપ વિશેષ.....	૧૨૮
સત્ત-ઉત્પાદકો અનન્યત્વકે દ્વારા ઔર અસત્ત- ઉત્પાદકો અનન્યત્વકે દ્વારા નિશ્ચિત કરતે હું.....	૧૧૨-૧૧૩	દ્રવ્યકે 'ક્રિયા' ઔર 'ભાવ' રૂપ વિશેષ	૧૨૯
એક હી દ્રવ્યકો અન્યત્વ ઔર અન્યત્વ હોનેમે અવિરોધ.....	૧૧૪	ગુણવિશેષસે દ્રવ્યવિશેષ હોતા હૈ.....	૧૩૦
ગર્વ વિરોધકો દૂર કરનેવાલી સપ્તભંગી.....	૧૧૫	મૂર્ત ઔર અમૂર્ત ગુણોકે લક્ષણ તથા સમ્બન્ધ.....	૧૩૧
જીવકો મનુષ્યાદિ પર્યાયેં ક્રિયાકા ફલ હોનેસે ઉનકા અન્યત્વ પ્રકાશિત કરતે હું.....	૧૧૬	મૂર્ત પુદ્ધલદ્રવ્યકે ગુણ.....	૧૩૨
મનુષ્યાદિપર્યાયોમેં જીવકો સ્વભાવકા પરાભવ કિસ કારણસે હોતા હૈ—ઇસકા નિર્ણય.....	૧૧૮	અમૂર્ત દ્રવ્યોકે ગુણ.....	૧૩૩
		દ્રવ્યોકા પ્રદેશવત્ત્વ ઔર અપ્રદેશવત્ત્વરૂપ વિશેષ	૧૩૪
		પ્રદેશી ઔર અપ્રદેશી દ્રવ્ય કહું રહતે હું.....	૧૩૬
		પ્રદેશવત્ત્વ ઔર અપ્રદેશવત્ત્વ કિસ પ્રકારસે સંભવ ?	૧૩૭

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
‘કાલાણુ અપ્રદેશી હી હૈ’—એસા નિયમ		શુભોપયોગ ઔર અશુભોપયોગકા	
કાલપદાર્થકી દ્રવ્ય ઔર પર્યાય..... -----	૧૩૮	સ્વરૂપ..... ..... ૧૫૭-૧૫૮	
કાલપદાર્થકી દ્રવ્ય ઔર પર્યાય..... -----	૧૩૯	પરદ્રવ્યકે સંયોગકા જો કારણ ઉસકે	
આકાશકે પ્રદેશકા લક્ષણ..... -----	૧૪૦	વિનાશકા અભ્યાસ..... ..... ૧૫૯	
તિર્યક્પ્રચય તથા ઊર્ધ્વપ્રચય..... -----	૧૪૧	શરીરાદિ પરદ્રવ્ય પ્રતિ મધ્યસ્થતા પ્રગટકરતે હૈં.. ૧૬૦	
કાલપદાર્થકા ઊર્ધ્વપ્રચય નિરન્યય હૈ—ઇસ		શરીર, વાળી ઔર મનકા પરદ્રવ્યપના..... .. ૧૬૧	
બાતકા ખણ્ડન.... -----	૧૪૨	આત્માકો પરદ્રવ્યત્વકા ઔર ઉસકે કર્તૃત્વકા	
સર્વ વૃત્તયશોમેં કાલપદાર્થ		અભાવ..... ..... ૧૬૨	
ઉત્પાદવ્યયધૌદ્વાલા હૈ। -----	૧૪૩	પરમાણુદ્રવ્યોંકો પિણ્ડપર્યાયરૂપ	
કાલપદાર્થકા પ્રદેશમાત્રપના સિદ્ધ		પરિણિતિકા કારણ..... ..... ૧૬૩	
કરતે હૈન।-----	૧૪૪	આત્માકો પુદ્લપિંડકે કર્તૃત્વકા અભાવ..... ૧૬૭	
* જ્ઞાનઝોયવિભાગ અધિકાર *			
આત્માકો વિભક્ત કરનેકે લિયે વ્યવહારજીવત્વકે		આત્માકો શરીરપનેકા અભાવ..... ..... ૧૭૧	
હેતુકા વિચાર..... ..... ૧૪૫		જીવકા અસાધારણ સ્વલ્ખણ..... ..... ૧૭૨	
પ્રાણ કૌન—કૌનસે હૈ, સો બતલાતે હૈન..... ૧૪૬		અમૂર્ત આત્માકો સ્નિગ્ધ—સ્ક્ષત્વકા અભાવ	
બુદ્ધિસે પ્રાણોંકો જીવત્વકા હેતુપના ઔર		હોનેસે બન્ધ કેસે હો સકતા	
ઉનકા પૌદ્ધલિકપના..... ..... ૧૪૭		હૈ ?—એસા પૂર્વપક્ષ..... ..... ૧૭૩	
પૌદ્ધલિક પ્રાણોંકી સન્તતિકી પ્રવૃત્તિકા		ઉપર્યુક્ત પૂર્વપક્ષકા ઉત્તર..... ..... ૧૭૪	
અન્તરંગ હેતુ..... ..... ૧૫૦		ભાવબન્ધકા સ્વરૂપ..... ..... ૧૭૫	
પૌદ્ધલિક પ્રાણસન્તતિકી નિવૃત્તિકા		ભાવબન્ધકી યુક્તિ ઔર દ્રવ્યબન્ધકા સ્વરૂપ . ૧૭૬	
અન્તરંગ હેતુ..... ..... ૧૫૧		પુદ્લબન્ધ, જીવબન્ધ ઔર	
આત્માકે અત્યન્ત વિભક્તત્વકી સિદ્ધિકે લિયે,		ઉભયબન્ધકા સ્વરૂપ..... ..... ૧૭૭	
વ્યવહાર—જીવત્વકે હેતુ જો ગતિવિશેષ		દ્રવ્યબન્ધકા હેતુ ભાવબન્ધ..... ..... ૧૭૮	
પર્યાય ઉનકા સ્વરૂપ.... ..... ૧૫૧		ભાવબન્ધ હી નિશ્ચયબન્ધ હૈ.... ..... ૧૭૯	
પર્યાયકે ભેદ ૧૫૩		પરિણામકા દ્રવ્યબન્ધકે સાધકતમ રાગસે	
અર્થનિશ્ચાયક અસ્તિત્વકો સ્વ—પરકે		વિશિષ્ટપના સવિશેષ પ્રગટ કરતે હૈન.... ૧૮૦	
વિભાગકે હેતુકે રૂપમેં સમજાતે હૈન। ... ૧૫૪		વિશિષ્ટ પરિણામકો, ભેદકો તથા અવિશિષ્ટ	
આત્માકો અત્યન્ત વિભક્ત કરનેકે લિયે,		પરિણામકો કારણમેં કાર્યકા	
પરદ્રવ્યકે સંયોગકે કારણકા સ્વરૂપ.... ૧૫૫		ઉપચાર કરકે કાર્યરૂપસે બતલાતે હૈન.... ૧૮૧	

विषय	गाथा	विषय	गाथा
जीवकी स्वद्रव्यमें प्रवृत्ति और परद्रव्यसे निवृत्तिकी सिद्धिके लिये स्व-परका विभाग १८२		(३) चरणानुयोगासूचक चूलिका	
स्वद्रव्यमें प्रवृत्तिका और परद्रव्यमें प्रवृत्तिका निमित्त स्व-परके विभागका ज्ञान- अज्ञान है। १८३		* आचरण-प्रज्ञापन	
आत्माका कर्म क्या है—इसका निस्पत्ति १८४		दुःखमुक्तिके लिये श्रामण्यमें जुड़ जानेकी प्रेरणा २०१	
‘पुद्गलपरिणाम आत्माका कर्म क्यों नहीं है’ इस सन्देहका निराकरण १८५		श्रामण्य-इच्छुक पहले क्या-क्या करता है २०२	
आत्मा किस प्रकार पुद्गलकर्मोंके द्वारा ग्रहण किया जाता है और छोड़ा जाता है? १८६		यथाजातस्वप्नधरत्वक बहिरंग—अन्तरंग दो लिंग २०५	
पुद्गलकर्मोंकी विचित्रताको कौन कहता है? १८७		श्रामण्यकी ‘भवति’ क्रियामें, इतनेसे श्रामण्यकी प्राप्ति २०७	
अकेला ही आत्मा वन्ध है १८८		सामायिकमें आस्तु श्रमण कदाचित् छेदोपस्थापनाके योग्य २०८	
निश्चय और व्यवहारका अविरोध १८९		आचार्यके भेद २१०	
अशुद्धनयसे अशुद्ध आत्माकी ही प्राप्ति १९०		छिन्न संयमके प्रतिसंधानकी विधि २११	
शुद्धनयसे शुद्धात्माकी ही प्राप्ति १९१		श्रामणके छेदके आयतन होनेसे परद्रव्य प्रतिवन्धोंका निषेध २१३	
ध्रुवत्वके कारण शुद्धात्मा ही उपलब्ध करने योग्य १९२		श्रामण्यकी परिपूर्णताका आयतन होनेसे स्वद्रव्यमें ही प्रतिवन्ध कर्तव्य है २१४	
शुद्धात्माकी उपलब्धिसे क्या होता है १९४		मुनिजनको निकटका सूक्ष्मपरद्रव्यप्रतिवन्ध भी निषेध २१५	
मोहग्रंथि टूटनेसे क्या होता है १९५		छेद क्या है—इसका उपदेश २१६	
एकाग्रसंचेतनलक्षणध्यान अशुद्धता नहीं लाता १९६		छेदके अन्तरंग—बहिरंग—ऐसे दो प्रकार २१७	
सकलज्ञानी क्या ध्याते हैं? १९७		सर्वथा अन्तरंग छेद निषेध है २१८	
उपरोक्त प्रश्नका उत्तर १९८		उपधि अन्तरंग छेदकी भाँति त्याज्य है २१९	
शुद्धात्मोपलब्धिलक्षण मोक्षमार्गको निश्चित करते हैं १९९		उपधिका निषेध वह अन्तरंग छेदका ही निषेध है २२०	
प्रतिज्ञाका निर्वहण करते हुए (आचार्यदेव) स्वयं मोक्षमार्गभूत शुद्धात्मप्रवृत्ति करते हैं २००			

विषय	गाथा	विषय	गाथा
‘किसीको कहीं कभी किसी प्रकार कोई उपधि अनिषिद्ध भी है’ ऐसे अपवादका उपदेश.....	२२२	आत्मज्ञानशून्यके सर्व-आगमज्ञान, तत्त्वार्थश्रद्धान तथा संयतत्वकी युगपत्ता भी अंकिचित्कर.....	२३९
अनिषिद्ध उपधिका स्वरूप.....	२२३	उक्त तीनोंकी युगपत्ताके साथ आत्मज्ञानकी युगपत्ताको साधते हैं.....	२४०
‘उत्सर्ग ही वस्तुधर्म है, अपवाद नहीं’	२२४	उक्त तीनोंकी युगपत्ता तथा आत्मज्ञानकी युगपत्ता जिसे सिद्ध हुई है ऐसे संयतका लक्षण.....	२४१
अपवादके विशेष.....	२२५	जिसका दूसरा नाम एकाग्रतालक्षण श्रामण्य है ऐसा यह संयतत्व ही मोक्षमार्ग है.....	२४२
अनिषिद्ध शरीरमात्र-उपधिके पालनकी विधि.....	२२६	अनेकाग्रताको मोक्षमार्गपना घटित नहीं होता.....	२४३
युक्ताहारविहारी साक्षात् अनाहारविहारी ही है.....	२२७	एकाग्रता वह मोक्षमार्ग है ऐसा निश्चय करते हुए मोक्षमार्ग-प्रज्ञापनका उपसंहार.....	२४४
श्रमणको युक्ताहारीपनेकी सिद्धि.....	२२८	* शुभोपयोग-प्रज्ञापन *	
युक्ताहारका विस्तृत स्वरूप.....	२२९	शुभोपयोगियोंको श्रमणरूपमें गौणतया बतलाते हैं.....	२४५
उत्सर्ग-अपवादकी मैत्री द्वारा आचरणका सुस्थितपना....	२३०	शुभोपयोगी श्रमणका लक्षण.....	२४६
उत्सर्ग-अपवादके विरोधसे आचरणका दुःस्थितपना.....	२३१	शुभोपयोगी श्रमणोंकी प्रवृत्ति.....	२४७
* मोक्षमार्ग-प्रज्ञापन *			
मोक्षमार्गकि मूलसाधनभूत आगममें व्यापार.....	२३२	शुभोपयोगीके ही ऐसी प्रवृत्तियाँ होती हैं.....	२४८
आगमहीनको मोक्षात्य कर्मक्षय नहीं होता....	२३३	सभी प्रवृत्तियाँ शुभोपयोगियोंके ही होती हैं.....	२४९
मोक्षमार्गियोंको आगम ही एक चक्षु.....	२३४	प्रवृत्ति संयमकी विरोधी होनेका निषेध.....	२५०
आगमचक्षुसे सब कुछ दिखाई देता ही है.....	२३५	प्रवृत्तिके विषयके दो विभाग.....	२५१
आगमज्ञान, तत्पूर्वक तत्त्वार्थश्रद्धान और तदुभयपूर्वक संयतत्वकी युगपत्ताको मोक्षमार्गपना होनेका नियम.....	२३६	प्रवृत्तिके कालका विभाग.....	२५२
उक्त तीनोंकी अयुगपत्ताको मोक्षमार्गत्व घटित नहीं होता.....	२३७	लोकसंभाषणप्रवृत्ति उसके निमित्तके विभाग सहित बतलाते हैं.....	२५३
उक्त तीनोंकी युगपत्ता होने पर भी, आत्मज्ञान मोक्षमार्गका साधकतम है.....	२३८	शुभोपयोगका गौण-मुख्य विभाग	२५४

[२८]

विषय	गाथा	विषय	गाथा
शुभोपयोगको कारणकी विपरीततासे		असत्संग निषेध है.....	२६८
फलकी विपरीतता.....	२५५	‘तौकिक’ (जन)का लक्षण	२६९
अविपरीत फलका कारण ऐसा जो		सत्संग करने योग्य है.....	२७०
‘अविपरीत कारण’.....	२५९	* पञ्चरत्न-प्रज्ञापन *	
‘अविपरीत कारण’की उपासनारूप प्रवृत्ति		संसारतत्त्व	२७१
सामान्य और विशेषरूपसे कर्तव्य है.....	२६१	मोक्षतत्त्व	२७२
श्रमणाभासोंके प्रति समस्त प्रवृत्तियोंका		मोक्षतत्त्वका साधनतत्त्व	२७३
निषेध.....	२६३	मोक्षतत्त्वके साधनतत्त्वका अभिनन्दन.....	२७४
कैसा जीव श्रमणाभास है सो कहते हैं	२६४	शास्त्रकी समाप्ति	२७५
जो श्रामण्यसे समान है उनका अनुमोदन न			
करनेवालेका विनाश.....	२६५		
जो श्रामण्यमें अधिक हो उसके प्रति जैसे कि			
वह श्रामण्यमें हीन हो ऐसा आचरण			
करनेवालेका विनाश.....	२६६		
स्वयं श्रामण्यमें अधिक हों तथापि अपनेसे हीन			
श्रमण प्रति समान जैसा आचरण करे तो			
उसका विनाश.....	२६७		

* परिशिष्ट *

४७ नयों द्वारा आत्मद्रव्यका कथन	५२९
आत्मद्रव्यकी प्राप्तिका प्रकार	५३२

१८०

मिटानं ६.

[૩૯]

સ્વાનુભૂતિ હોનેપર જીવકો કેસા સાક્ષાત્કાર હોતા હૈ?

સ્વાનુભૂતિ હોનેપર, અનાકુલ-આહાદમય, એક, સમર્સત હી વિશ્વ પર તૈરતા વિજ્ઞાનઘન પરમપદાર્થ-પરમાત્મા અનુભવમે આતા હૈ। એસે અનુભવ બિના આત્મા સમ્યક્રૂપસે દૃષ્ટિગોચર નહીં હોતા—શ્રદ્ધામેં નહીં આતા, ઇસલિયે સ્વાનુભૂતિકે બિના સમ્યગ્રદર્શનકા—ધર્મકા પ્રારંભ નહીં હોતા।

એસી સ્વાનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરનેકે લિયે જીવકો ક્યા કરના?

સ્વાનુભૂતિકી પ્રાપ્તિકે લિયે જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માકા ચાહે જિસ પ્રકાર ભી દૃઢ નિર્ણય કરના। જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માકા નિર્ણય દૃઢ કરનેમેં સહાયભૂત તત્ત્વજ્ઞાનકા—દ્રવ્યોંકા સ્વયંસિદ્ધ સત્પના ઔર સ્વતન્ત્રતા, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય, ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્ય, નવ તત્ત્વકા સચ્ચા સ્વરૂપ, જીવ ઔર શરીરકી બિલકુલ મિન્ન-મિન્ન ક્રિયાએં, પુણ્ય ઔર ધર્મકે લક્ષણમેદ, નિશ્ચય-વ્યવહાર ઇત્યાદિ અનેક વિષયોંકે સચ્ચે બોધકા—અભ્યાસ કરના ચાહિય। તીર્થકર ભગવન્તો દ્વારા કહે ગયે એસે અનેક પ્રયોજનભૂત સત્ત્યોંકે અભ્યાસકે સાથ-સાથ સર્વ તત્ત્વજ્ઞાનકા સિરમૌર—મુકુટમણિ જો શુદ્ધદ્રવ્યસામાન્ય અર્થાત् પરમ પારિણામિકભાવ અર્થાત् જ્ઞાયકસ્વભાવી શુદ્ધાત્મદ્રવ્યસામાન્ય—જો સ્વાનુભૂતિકા આધાર હૈ, સમ્યગ્રદર્શનકા આશ્રય હૈ, મોક્ષમાર્ગકા આલમ્બન હૈ, સર્વ શુદ્ધભાવોંકા નાથ હૈ—ઉસકી દિવ્ય મહિમા હૃદયમેં સર્વાધિકરૂપસે અંકિત કરનેયોગ્ય હૈ। ઉસ નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્ય-સામાન્યકા આશ્રય કરનેસે હી અતીન્દ્રિય આનન્દમય સ્વાનુભૂતિ પ્રાપ્ત હોતી હૈ।

—પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામી

[૨૦]

॥ નમઃ શ્રીસર્વજ્ઞવીતરાગાય ॥

શાસ્ત્ર-સ્વાધ્યાયકા પ્રારંભિક મંગલાચરણ

*

ॐકારं બિન્દુસંયુક્તં નિત્યં ધ્યાયન્તિ યોગિનઃ ।
કામદં મોક્ષદં ચૈવ ઊંકારાય નમો નમઃ ॥૧॥
અવિરલશબ્દઘનૌઘપ્રકાલિતસકલભૂતલકલઙ્ગા ।
મુનિભિરુપાસિતતીર્થા સરસ્વતી હરતુ નો દુરિતાનુ ॥૨॥
અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાભ્યનશલાકયા ।
ચક્ષુરુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥૩॥

॥ શ્રીપરમગુરવે નમઃ, પરમ્પરાચાર્યગુરવે નમઃ ॥

સકલકલુષવિધંસકં, શ્રેયસાં પરિવર્ધકં, ધર્મસમ્વન્ધકં, ભવ્યજીવમનઃપ્રતિબોધકારકં,
પુણ્યપ્રકાશકં, પાપપ્રણાશકમિદં શાસ્ત્રં શ્રીપ્રવચનસારનામધેયં, અસ્ય મૂલગ્રન્થકર્તારઃ
શ્રીસર્વજ્ઞદેવાસ્તદુત્તરગ્રન્થકર્તારઃ શ્રીગણધરદેવાઃ પ્રતિગણધરદેવાસ્તેષાં વચનાનુસારમાસાદ્ય
આચાર્યશ્રીકુન્દકુન્દાચાર્યદેવવિરચિતં, શ્રોતારઃ સાવધાનતયા શૃણવન્તુ ॥

મઙ્ગલં ભગવાન् વીરો મઙ્ગલં ગૌતમો ગણી ।
મઙ્ગલં કુન્દકુન્દાર્યો જૈનધર્મોઽસ્તુ મઙ્ગલમ् ॥૧॥
સર્વમઙ્ગલમાઙ્ગલ્યં સર્વકલ્યાણકારકં ।
પ્રધાનં સર્વધર્માણાં જૈન જયતુ શાસનમ् ॥૨॥

*

નમ: શ્રીસિદ્ધેભ્ય: ।
નમોઽનેકાન્તાય ।

શ્રીમદ્ભગવત્કુન્દકુન્દાચાર્યદેવપ્રણીત
શ્રી

પ્રવચનસાર

—૭—

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

શ્રીમદ્મृતચન્દ્રસૂરિકૃતતત્ત્વપ્રદીપિકાવૃત્તિસમુપેતઃ ।

(અનુષ્ઠાનિક)

સર્વવ્યાએકવિદ્રૂપસ્વરૂપાય પરાત્મને ।
સ્વોપલબ્ધિપ્રસિદ્ધાય જ્ઞાનાનન્દાત્મને નમ: ॥૧॥

શ્રીજયસેનાચાર્યકૃતતાત્પર્યવૃત્તિઃ ।

નમ: પરમચૈતન્યસ્વાત્મોત્થસુખસમ્પર્ક ।
પરમાગમસારાય સિદ્ધાય પરમેષ્ઠિને ॥

મૂળ ગાથાઓં ઔર તત્ત્વપ્રદીપિકા નામક ટીકાકે ગુજરાતી અનુવાદકા
હિન્દી રૂપાન્તર

[સર્વ પ્રથમ ગ્રંથકે પ્રારંભમે શ્રીમદ્ભગવત્કુન્દકુન્દાચાર્યદેવવિરચિત પ્રાકૃતગાથાબદ્ધ શ્રી ‘પ્રવચનસાર’ નામક શાસ્ત્રકી ‘તત્ત્વપ્રદીપિકા’ નામક સંસ્કૃત ટીકાકે રચયિતા શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ ઉપરોક્ત શ્લોકોંકે દ્વારા મઙ્ગલાચરણ કરતે હુએ જ્ઞાનાનન્દસ્વરૂપ પરમાત્માકો નમસ્કાર કરતે હોય :—]

અર્થ:—સર્વવ્યાપી (અર્થાત् સબકા જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા) એક ચૈતન્યરૂપ (માત્ર ચૈતન્ય હી) જિસકા સ્વરૂપ હૈ ઔર જો સ્વાનુભવપ્રસિદ્ધ હૈ (અર્થાત् શુદ્ધ આત્માનુભવસે પ્રકૃષ્ટતયા સિદ્ધ હૈ) તસી જ્ઞાનાનન્દાત્મક (જ્ઞાન ઔર આનન્દસ્વરૂપ) ઉત્કૃષ્ટ આત્માકો નમસ્કાર હો ।

(અનુષ્ટુભ्)

હેલોલ્લુસમહામોહતમસ્તોમં જયત્વદઃ ।
પ્રકાશયજ્ઞગત્ત્વમનેકાન્તમયં મહઃ ॥૨॥

(આર્થ)

પરમાનન્દસુધારસપિપાસિતાનાં હિતાય ભવ્યાનામ् ।
ક્રિયતે પ્રકટિતત્ત્વા પ્રવચનસારસ્ય વૃત્તિરિયમ् ॥૩॥

अथ प्रवचनसारव्याख्यायां मध्यमरुचिशिष्यप्रतिबोधनार्थायां मुख्यगौणरूपेणान्तस्तत्त्वबहि-स्तत्त्वप्ररूपणसमर्थायां च प्रथमत एकोत्तरशतगाथाभिज्ञानाधिकारः, तदनन्तरं त्रयोदशाधिकशतगाथाभिर्दर्शनाधिकारः, ततश्च सप्तनवतिगाथाभिश्चारित्राधिकारश्चेति समुदायेनैकादशाधिकत्रिशतप्रमितसूत्रैः सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्ररूपेण महाधिकारत्रयं भवति । अथवा टीकाभिप्रायेण तु सम्यग्ज्ञानज्ञेयचारित्राधिकारचूलिकारूपेणाधिकारत्रयम् । तत्राधिकारत्रये प्रथमतस्तावज्ञानाभिधानमहाधिकारमध्ये द्वासप्ततिगाथापर्यन्तं शुद्धोपयोगाधिकारः कथ्यते । तासु द्वासप्ततिगाथासु मध्ये ‘एस सुरासुर—’ इमां गाथामादिं कृत्वा पाठकमेण चतुर्दशगाथापर्यन्तं पीठिका, तदनन्तरं सप्तगाथापर्यन्तं सामान्येन सर्वज्ञसिद्धिः, तदनन्तरं त्रयस्त्रिंशद्वासप्तगाथापर्यन्तं ज्ञानप्रपञ्चः, ततश्चाष्टादशगाथापर्यन्तं सुखप्रपञ्चश्चेत्यन्तराधिकारचतुष्टयेन शुद्धोपयोगाधिकारो भवति । अथ पञ्चविंशतिगाथापर्यन्तं ज्ञानकण्ठिकाचतुष्टयप्रतिपादकनामा द्वितीयोऽधिकारश्चेत्याधिकारद्वयेन, तदनन्तरं स्वतन्त्रगाथाचतुष्टयेन चैकोत्तरशतगाथाभिः प्रथममहाधिकारे समुदायपातनिका ज्ञातव्या ।

इदानीं प्रथमपातनिकाभिप्रायेण प्रथमतः पीठिकाव्याख्यानं क्रियते, तत्र पञ्चस्थलानि भवन्ति; तेष्वादौ नमस्कारमुख्यत्वेन गाथापञ्चकं, तदनन्तरं चारित्रसूचनमुख्यत्वेन ‘संપञ्च णिव्वाणं’ इति प्रभृति गाथात्रयमथ शुभाशुभशुद्धोपयोगत्रयसूचनमुख्यत्वेन ‘जीवो परिणमदि’ इत्यादिगाथासूत्रद्वयमथ तत्फलकथनमुख्यतया ‘धर्म्मेण परिणदप्या’ इति प्रभृति सूत्रद्वयम् । अथ शुद्धोपयोगध्यातुः पुरुषस्य प्रोत्साहनार्थं शुद्धोपयोगफलदर्शनार्थं च प्रथमगाथा, शुद्धोपयोगिपुरुषलक्षणकथनेन द्वितीया चेति ‘अइसयमादसमुत्थं’ इत्यादि गाथाद्वयम् । एवं पीठिकाभिधानप्रथमान्तराधिकारे स्थलपञ्चकेन चतुर्दशगाथाभिस्ममुदायपातनिका । तद्यथा—

[अब अनेकान्तमय ज्ञानकी मंगलके लिये શ्लोક દ्वारा स्तुति करते हैं :]

अર्थ :—जो महामोहरूपी अंधकारसमूहको लीलामात्रमें नष्ट करता है और जगतके स्वरूपको प्रकाशित करता है ऐसा अनेकान्तमय तेज सदा जयवंत है ।

[अब श्री अमृतचंद्राचार्यदेव श्लोक द्वारा अनेकान्तमय जिनप्रवचनके सारभूत इस ‘પ्रवचनसार’ शास्त्रकी टीका करनेकी प्रतिज्ञा करते हैं :]

अर्थ :—परमानन्दरूपी सुधारसके पिपासु भव्य जीवोंके हितार्थ, तत्त्वको (वस्तुस्वरूपको) प्रगट करनेवाली प्रवचनसारकी यह टीका रची जा रही है ।

અથ ખલુ કશ્ચિદાસન્નસંસારપારવારપાર: સમુન્નીલિતસાતિશયવિવેકજ્યોતિરસ્તમિત-
સમસ્તૈકાંતવાદવિદ્યાભિનિવેશ: પારમેશ્વરીમનેકાન્તવાદવિદ્યામુપગમ્ય મુક્તસમસ્તપક્ષપરિણિહ-
તયાત્યંતમધ્યસ્થો ભૂત્વા સકલપુરુષાર્થસારતયા નિતાન્તમાત્મનો હિતતમાં ભગવત્યંચપરમેષ્ઠિ-
પ્રસાદોપજન્યાં પરમાર્થસત્યાં મોક્ષલક્ષ્મીમક્ષયામુપાદેયત્વેન નિશ્ચિન્વન્તુ પ્રવર્તમાનતીર્થનાયક-
પુરઃસરાનું ભગવતઃ પંચપરમેષ્ઠિનઃ પ્રણમનવંદનોપજનિતનમસ્કરણેન સંભાવ સર્વાર્થેણ
મોક્ષમાર્ગ સંપ્રતિપદ્યમાનઃ પ્રતિજાનીતે—

અથ કશ્ચિદાસન્નભવ્ય: શિવકુમારનામા સ્વસંવિતિસમુત્પન્નપરમાનન્દૈકલક્ષણસુખામૃતવિપરીત-
ચતુર્ગતિસંસારદુઃખભયભીતઃ, સમુત્પન્નપરમભેદવિજ્ઞાનપ્રકાશાતિશય: , સમસ્તદુર્નિયૈકાન્તનિરાકૃતદુરાગ્રહઃ,
પરિત્યક્તસમસ્તશત્રુમિત્રાદિપક્ષપાતેનાત્યન્તમધ્યસ્થો ભૂત્વા ધર્માર્થકામેભ્ય: સારભૂતામત્યન્તાત્મહિતામ-
વિનશ્ચરાં પંચપરમેષ્ઠિપ્રસાદોત્પન્નાં મુક્તિશ્રયમુપાદેયત્વેન સ્વીકૃત્વાણઃ, શ્રીવર્ધમાનસ્વામિતીર્થકરપરમદેવ-
પ્રમુખાનું ભગવતઃ પંચપરમેષ્ઠિનો દ્રવ્યભાવનમસ્કારાભ્યાં પ્રણમ્ય પરમચારિત્રમાશ્રયામીતિ પ્રતિજ્ઞાં કરોતિ—

[ઇસપ્રકાર મંગલાચરણ ઔર ટીકા રચનેકી પ્રતિજ્ઞા કરકે, ભગવાન् કુન્દકુન્દાચાર્યદેવ-
વિરચિત પ્રવચનસારકી પહલી પાઁચ ગાથાઓંકે પ્રારમ્ભમે શ્રી અમૃતચન્દ્રાચાર્યદેવ ઉન ગાથાઓંકી
ઉથાનિકા કરતે હોયાં।]

અબ, જિનકે સંસાર સમુદ્રકા કિનારા નિકટ હૈ, સાતિશય (ઉત્તમ) વિવેકજ્યોતિ પ્રગટ
હો ગઈ હૈ (અર્થાત् પરમ ભેદવિજ્ઞાનકા પ્રકાશ ઉત્પત્ત હો ગયા હૈ) તથા સમસ્ત એકાંતવાદરૂપ
અવિદ્યાકા અભિનિવેશ અસ્ત હો ગયા હૈ એસે કોઈ (આસત્રભવ્ય મહાત્માશ્રીમદ્-
ભગવત્કુન્દકુન્દાચાર્ય), પારમેશ્વરી (પરમેશ્વર જિનેન્દ્રદેવકી) અનેકાન્તવાદવિદ્યાકો પ્રાસ કરકે,
સમસ્ત પક્ષકા પરિણહ (શત્રુમિત્રાદિકા સમસ્ત પક્ષપાત) ત્યાગ દેનેસે અત્યન્ત મધ્યસ્થ હોકર,
સર્વ પુરુષાર્થમેં સારભૂત હોનેસે આત્માકે લિયે અત્યન્ત હિતતમ ભગવન્ત પંચપરમેષ્ઠીકે પ્રસાદસે
ઉત્પત્ત હોને યોગ્ય, પરમાર્થસત્ય (પારમાર્થિક રીતિસે સત્ય), અક્ષય (અવિનાશી) મોક્ષલક્ષ્મીકો
ઉપાદેયરૂપસે નિશ્ચિત કરતે હુએ પ્રવર્તમાન તીર્થકી નાયક (શ્રી મહાવીરસ્વામી) પૂર્વક ભગવંત
પંચપરમેષ્ઠીકો પ્રણમન ઔર વન્દનસે હોનેવાલે નમસ્કારકે દ્વારા સન્માન કરકે સર્વાર્મભસે
(ઉદ્ઘામસે) મોક્ષમાર્ગકા આશ્રય કરતે હુએ પ્રતિજ્ઞા કરતે હોયાં।

૧. અભિનિવેશ=અભિપ્રાય; નિશ્ચય; આગ્રહ।
૨. પુરુષાર્થ=ધર્મ, અર્થ, કામ ઔર મોક્ષ ઇન ચાર પુરુષ-અર્થોમં (પુરુષ-પ્રયોજનોં મં) મોક્ષ હી સારભૂત શ્રેષ્ઠ
તાત્ત્વિક પુરુષ-અર્થ હૈ।
૩. હિતતમ=ઉલ્કષ્ટ હિતસ્વરૂપ। ૪. પ્રસાદ=પ્રસન્નતા, કૃપા।
૫. ઉપાદેય=ગ્રહણ કરને યોગ્ય, (મોક્ષલક્ષ્મી હિતતમ, યથાર્થ ઔર અવિનાશી હોનેસે ઉપાદેય હૈ।)
૬. પ્રણમન=દેહસે નમસ્કાર કરના। વન્દન=વચનસે સ્તુતિ કરના। નમસ્કારમેં પ્રણમન ઔર વન્દન દોનોંકા
સમાવેશ હોતા હૈ।

અથ સૂત્રાવતાર :—

એસ સુરાસુરમણુસિંદવંદિદં ધોદધાઇકમ્મમલં ।
 પણમામિ વહૃમાણં તિત્થં ધ્મમસ્સ કત્તારં ॥૧॥
 સેસે પુણ તિત્થયે સસ્વસિદ્ધે વિસુદ્ધસબ્ભાવે ।
 સમણે ય ણાણદંસણચરિત્તતવીરિયાયારે ॥૨॥
 તે તે સવે સમગં સમગં પત્તેગમેવ પત્તેગં ।
 વંદામિ ય વદૃંતે અરહંતે માણુસે ખેતે ॥૩॥
 કિચ્છા અરહંતાણં સિદ્ધાણં તહ ણમો ગણહરાણં ।
 અજ્ઞાવયવગાણં સાહૂણં ચેવ સવોસિં ॥૪॥

પણમામીત્યાદિપદખણ્ડનારૂપેણ વ્યાખ્યાનં ક્રિયતે—પણમામિ પ્રણમામિ। સ કઃ। કર્તા એસ એષોઽહં ગ્રન્થકરણોદ્યતમનાઃ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષઃ। કં। વહૃમાણં અવસમન્તાદૃઢ્યં વૃદ્ધં માનં પ્રમાણં જ્ઞાનં યસ્ય સ ભવતિ વર્ધમાનઃ, ‘અવાપ્યોરલોપઃ’ ઇતિ લક્ષણેન ભવત્યકારલોપો�વશદ્વસ્યાત્ર, તં રલત્રયાત્મકપ્રવર્તમાનધર્મતીર્થોપદેશકં શ્રીવર્ધમાનતીર્થકરપરમદેવમ्। ક્ર પ્રણમામિ। પ્રથમત એવ। કિંવિશિષ્ટં। સુરાસુરમણુસિંદવંદિદં ત્રિભુવનારાધ્યાનન્તજ્ઞાનાદિગુણધારપદાધિષ્ઠિતત્વાત્ત્વદાભિલાષિભિન્નિ-ભુવનાધીશૈ: સમ્યગારાધ્યપાદારવિન્દત્વાચ્ચ સુરાસુરમનુષ્યેન્દ્રવન્દિતમ्। પુનરાપિ કિંવિશિષ્ટં। ધોદધાઇ-
 અબ, યહું (ભગવત્કુન્દકુન્દાચાર્યવિરચિત) ગાથાસૂત્રોંકા અવતરણ કિયા જાતા હૈ।

સુર-અસુર-નરપતિવંદને,   પ્રવિનદ્ધાતિકર્મને,
 પ્રણમન કરું હું ધર્મકર્તા તીર્થ શ્રીમહાવીરને; ૧.
 વળી શેષ તીર્થકર અને સૌ સિદ્ધ શુદ્ધાસ્તિત્વને.
 મુનિ જ્ઞાન-દ્વારા-ચારિત્ર-તપ-વીર્યાચરણસંયુક્તને. ૨.
 તે સર્વને સાથે તથા પ્રત્યેકને પ્રત્યેકને,
 વંદું વળી હું મનુષ્યક્ષેત્રે વર્તતા અર્હતને. ૩.
 અર્હતને, શ્રી સિદ્ધનેય નમસ્કરણ કરી આ રીતે,
 ગણધર અને અધ્યાપકોને, સર્વસાધુસમૂહને. ૪.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૫

તેસિં વિસુદ્ધદંસણણાણપહાણાસમં સમાસેજ્જ । ઉવસંપયામિ સમ્મં જતો ણિવાણસંપત્તી ॥૫॥

એષ સુરાસુરમનુષ્યેન્દ્રવન્દિતં ધૌતઘાતિકર્મમલમ् ।
પ્રણમામિ વર્ધમાનં તીર્થ ધર્મસ્ય કર્તારમ् ॥૧॥
શેષાન् પુનસ્તીર્થકરાન् સસર્વસિદ્ધાન् વિશુદ્ધસદ્ગ્રાવાન् ।
શ્રમણાંશ જ્ઞાનદર્શનચારિતપોવીર્યાચારાન् ॥૨॥
તાંસ્તાન્ સર્વાન્ સમકં સમકં પ્રત્યેકમેવ પ્રત્યેકમ् ।
વન્દે ચ વર્તમાનાનહતો માનુષે ક્ષેત્રે ॥૩॥

કર્મમલં પરમસમાધિસમૃતયન્નરાગાદિમલરહિતપારમાર્થિકસુખામૃતરૂપનિર્મલનીરપ્રકાલિતઘાતિકર્મમલ-ત્વાદન્યેષાં પાપમલપ્રકાશલનહેતુત્વાચ્ ધૌતઘાતિકર્મમલમ् । પુનશ્ચ કિંલક્ષણમ् । તિત્યં દૃષ્ટશ્રુતાનુભૂત-વિષયસુખાભિલાષરૂપનીરપ્રવેશાહિતેન પરમસમાધિપોતેનોત્તીર્ણસંસારસમૃદ્ધત્વાત્ અન્યેષાં તરણોપાય-ભૂતત્વાચ્ તીર્થમ् । પુનશ્ચ કિરૂપમ् । ધર્મસ્સ કત્તાર નિરૂપરાગાત્મતત્ત્વપરિણતિરૂપનિશ્ચયધર્મસ્યોપાદાન-

અન્વયાર્થ :—[એષ:] યહ મૈં [સુરાસુરમનુષ્યેન્દ્રવન્દિતં] જો 'સુરેન્દ્રોં, 'અસુરેન્દ્રોં ઔર 'નેરેન્દ્રોંસે વન્દિત હું' તથા જિન્હોને [ધૌતઘાતિકર્મમલં] ઘાતિ કર્મમલકો ધો ડાલા હૈ એસે [તીર્થ] તીર્થરૂપ ઔર [ધર્મસ્ય કર્તાર] ધર્મકે કર્તા [વર્ધમાન] શ્રી વર્ધમાનસ્વામીકો [પ્રણમામિ] નમસ્કાર કરતા હું ॥૧॥

[પુનઃ] ઔર [વિશુદ્ધસદ્ગ્રાવાન्] વિશુદ્ધ 'સત્તાવાલે [શેષાન् તીર્થકરાન્] શેષ તીર્થકરોંકો [સસર્વસિદ્ધાન્] સર્વ સિદ્ધભગવતોંકે સાથ હી, [ચ] ઔર [જ્ઞાનદર્શનચારિતપોવીર્યાચારાન્] જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર તથા વીર્યાચાર યુક્ત [શ્રમણાન્] 'શ્રમણોંકો નમસ્કાર કરતા હું ॥૨॥

[તાન્ તાન્ સર્વાન્] ઉન ઉન સબકો [ચ] તથા [માનુષે ક્ષેત્રે વર્તમાનાન્] મનુષ્ય ક્ષેત્રમે વિદ્યમાન [અર્હતઃ] અરહનોંકો [સમકં સમકં] સાથ હી સાથ—સમુદાયરૂપસે ઔર [પ્રત્યેકં એવ પ્રત્યેકં] પ્રત્યેક પ્રત્યેકકો—વ્યક્તિગત [વંદે] વન્દના કરતા હું ॥૩॥

૧. સુરેન્દ્ર = ઊર્વલોકવાસી દેવોંકે ઇન્દ્ર । ૨. અસુરેન્દ્ર = અધોલોકવાસી દેવોંકે ઇન્દ્ર ।

૩. નેરેન્દ્ર = (મધ્યલોકવાસી) મનુષ્યોંકે અધિપતિ, રાજા । ૪. સત્તા=અસ્તિત્વ ।

૫. શ્રમણ = આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ઔર સાધુ ।

તસુ શુદ્ધદર્શનજ્ઞાન મુખ્ય પવિત્ર આશ્રમ પામીને,
પ્રાપ્તિ કરું હું સાચ્યની, જેનાથી શિવપ્રાપ્તિ બને. ૫.

કૃત્વાહ્બ્રચઃ સિદ્ધેભ્યસ્તથા નમો ગણધરેભ્યઃ ।
અધ્યાપકવર્ગભ્યઃ સાધુભ્યશ્રેવ સર્વેભ્યઃ ॥૪॥
તેષાં વિશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનપ્રધાનાશ્રમં સમાસાદ્ય ।
ઉપસંપદે સામ્યં યતો નિર્વાણસમ્પાસિઃ ॥૫॥

એष સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષદર્શનજ્ઞાનસામાન્યાત્માહ સુરાસુરમનુષ્યેન્દ્રવંદિતત્વાત્ત્વિલોકેકગુરું, ધૌતધાતિકર્મમલત્વાઙ્ગદનુગ્રહસમર્થાનંતશક્તિપારમૈશ્ર્ય, યોગિનાં તીર્થત્વાત્તારણસમર્થ, ધર્મકર્તૃ-ત્વાચુદ્ધસ્વરૂપવૃત્તિવિધાતારં, પ્રવર્તમાનતીર્થનાયકત્વેન પ્રથમત એવ પરમભ્રાકમહાદેવાધિદેવ-પરમેશ્વરપરમપૂજ્યસુગૃહીતનામશ્રીવર્ધમાનદેવં પ્રણમામિ ॥૧॥ તદનુ વિશુદ્ધસદ્ગ્રાવત્વાદુપાત્ત-કારણત્વાત् અન્યેષામુત્તમક્ષમાદિવહુવિધધર્મોપદેશકત્વાદ્ય ધર્મસ્ય કર્તારમ् । ઇતિ ક્રિયાકારકસમ્વન્ધઃ । એવમન્તિમતીર્થકરનમસ્કારમુખ્યત્વેન ગાથા ગતા ॥૧॥ તદનન્તરં પ્રણમામિ । કાન્ । સેસે પુણ તિથયરે સસવસિદ્ધે શેષતીર્થકરાન्, પુનઃ સસર્વસિદ્ધાન् વૃષભાદિપાર્થપર્યન્તાન् શુદ્ધાત્મોપલબ્ધિલક્ષણસર્વસિદ્ધ-સહિતાનેતાન् સર્વાનિપિ । કથંભૂતાન્ । વિશુદ્ધસદ્ગ્રાવે નિર્મલાત્મોપલબ્ધિબલેન વિશ્લેષિતાખિલાવરણ-ત્વાલ્કેવલજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવત્વાદ્ય વિશુદ્ધસદ્ગ્રાવાન્ । સમણે ય શ્રમણશદ્વવાચ્યાનાચાર્યોપાધ્યાયસાધૂંશ્ચ । કિંલક્ષણાન્ । ણાણદંસણચરિત્તતવીરિયારે સર્વવિશુદ્ધદ્રવ્યગુણપર્યાયાત્મકે ચિદ્ધસ્તુનિ યાસૌ રાગાદિ-

[અર્હદ્બ્રચઃ] ઇસપ્રકાર અરહન્તોંકો [સિદ્ધેભ્યઃ] સિદ્ધોંકો [તથા ગણધરેભ્યઃ] આચાર્યોંકો [અધ્યાપકવર્ગભ્યઃ] ઉપાધ્યાયવર્ગકો [ચ એવં] ઔર [સર્વેભ્યઃ સાધુભ્યઃ] સર્વ સાધુઓંકો [નમઃ કૃત્વા] નમસ્કાર કરકે [તેષાં] ઉનકે [વિશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનપ્રધાનાશ્રમં] ૧વિશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનપ્રધાન આશ્રમકો [સમાસાદ્ય] પ્રાસ કરકે [સામ્યં ઉપસંપદે] મૈં ૨સામ્યકો પ્રાસ કરતા હું [યતઃ] જિસસે [નિર્વાણ સંપ્રાસિઃ] નિર્વાણકી પ્રાસિ હોતી હૈ ॥૪-૫॥

ટીકા :—યહ ૩સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ ૪દર્શનજ્ઞાનસામાન્યસ્વરૂપ મૈં, જો સુરેન્દ્રોં, અસુરેન્દ્રોં ઔર નરેન્દ્રોંકે દ્વારા વન્દિત હોનેસે તીન લોકકે એક (અનન્ય સર્વોત્કૃષ્ટ) ગુરુ હૈન, જિનમે ઘાતિકર્મમલકે ધો ડાલનેસે જગત પર અનુગ્રહ કરનેમેં સમર્થ અનન્તશક્તિરૂપ પરમેશ્વરતા હૈ, જો તીર્થતાકે કારણ યોગિયોંકો તારનેમેં સમર્થ હૈન, ધર્મકે કર્તા હોનેસે જો શુદ્ધ સ્વરૂપપરિણતિકે કર્તા હૈન, ઉન પરમ ભ્રાક, મહાદેવાધિદેવ, પરમેશ્વર, પરમપૂજ્ય, જિનકા નામગ્રહણ ભી અચ્છા હૈ એસે શ્રી વર્ધમાનદેવકો પ્રવર્તમાન તીર્થકી નાયકતાકે કારણ પ્રથમ હી, પ્રણામ કરતા હું ॥૧॥

૧. વિશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનપ્રધાન = વિશુદ્ધ દર્શન ઔર જ્ઞાન જિસમે પ્રધાન (મુખ્ય) હૈન, એસે ।
૨. સામ્ય = સમતા, સમભાવ ।
૩. સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ = સ્વાનુભવસે પ્રત્યક્ષ (દર્શનજ્ઞાનસામાન્ય સ્વાનુભવસે પ્રત્યક્ષ હૈ) ।
૪. દર્શનજ્ઞાનસામાન્યસ્વરૂપ = દર્શનજ્ઞાનસામાન્ય અર્થાત् ચેતના જિસકા સ્વરૂપ હૈ એસા ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૭

પાકોતીર્ણજાત્યકાર્તસ્વરસ્થાનીયશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનસ્વભાવાન् શેષાનતીતતીર્થનાયકાન्, સર્વાન્સિદ્ધાંશ્ચ, જ્ઞાનદર્શનચારિત્રપોવીર્યાચારયુક્તત્વાત્સંભાવિતપરમશુદ્ધોપયોગભૂમિકાનાચાર્યોપાધ્યાય-સાધુત્વવિશિષ્ટાન્સ શ્રમણાંશ્ચ પ્રણમામિ ॥૨॥ તદન્વેતાનેવ પંચપરમેષ્ઠિનસત્તદ્વયક્તિવ્યાપિનઃ સર્વાનેવ સાંપ્રતમેતલ્કેત્રસંભવતીર્થકરાસંભવાન્મહાવિદેહભૂમિસંભવતે સત્તિ મનુષ્યક્ષેત્રગ્રવર્તિભિ-સ્તીર્થનાયકૈ: સહ વર્તમાનકાલં ગોચરીકૃત્ય યુગપદ્યુગપત્રત્વેકં પ્રત્યેકં ચ મોક્ષલક્ષ્મીસ્વયં-વરાયમાણપરમનૈગ્રન્થીક્ષાક્ષણોચિતમંગલાચારભૂતકૃતિકર્મશાસ્ત્રોપદિષ્ટવન્દનાભિધાનેન સમ્ભાવ-વિકલ્પરહિતનિશ્ચલચિત્તવૃત્તિસ્તદન્તભૂતેન વ્યવહારપદ્યાચારસહકારિકારણોત્પન્નેન નિશ્ચયપદ્યાચારેણ પરિણતત્વાત् સમ્યગ્જ્ઞાનદર્શનચારિત્રપોવીર્યાચારોપેતાનિતિ। એવં શેષત્રયોવિશિષ્ટતીર્થકરનમસ્કાર-મુખ્યત્વેન ગાથા ગતા ॥૨॥ અથ તે તે સબે તાંસ્તાન્યૂર્વોક્તાનેવ પદ્યપરમેષ્ઠિનઃ સર્વાન્સ વંદામિ ય વન્દે, અહં કર્તા । કથં । સમગ્ં સમગ્ં સમુદાયવન્દનાપેક્ષયા યુગપદ્યુગપત્ર । પુનરાપિ કથં । પત્તેગમેવ પત્તેગ પ્રત્યેકવન્દનાપેક્ષયા પ્રત્યેકં પ્રત્યેકમ् । ન કેવલમેતાન્સ વન્દે । અરહંતે અરહ્તઃ । કિંવિશિષ્ટાન્સ । વદ્ધંતે માણુસે ખેતે વર્તમાનાન્સ । ક્ષા । માનુષે ક્ષેત્રે । તથા હિ---સાંપ્રતમત્ર ભરતક્ષેત્રે તીર્થકરાભાવાત् પદ્ય-

તત્પશ્ચાત् જો વિશુદ્ધ સત્તાવાન્સ હોનેસે તાપસે ઉત્તીર્ણ હુએ (અન્તિમ તાવ દિયે હુએ અગ્નિમંસે બાહર નિકલે હુએ) ઉત્તમ સુવર્ણિકે સમાન શુદ્ધદર્શનજ્ઞાનસ્વભાવકો પ્રાસ હુએ હું, એસે શેષ ૧ાતીત તીર્થકરોંકો ઔર સર્વસિદ્ધાંશોંકો તથા જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર ઔર વીર્યાચારયુક્ત હોનેસે જિન્હોંને પરમ શુદ્ધ ઉપયોગભૂમિકાકો પ્રાસ કિયા હૈ, એસે શ્રમણોંકો— જો કિ આચાર્યત્વ, ઉપાધ્યાયત્વ ઔર સાધુત્વરૂપ વિશેષાંસે વિશિષ્ટ (-ભેદયુક્ત) હું ઉન્હેં— નમસ્કાર કરતા હું ॥૨॥

તત્પશ્ચાત् ઇન્હીં પંચપરમેષ્ઠયોંકો, ઉસ-ઉસ વ્યક્તિમંદિર (પર્યાયમંદિર) વ્યાસ હોનેવાલે સભીકો, વર્તમાનમંદિર ઇસ ક્ષેત્રમંદિર તીર્થકરોંકા અભાવ હોનેસે ઔર મહાવિદેહક્ષેત્રમંદિર ઉનકા સદ્ભાવ હોનેસે મનુષ્યક્ષેત્રમંદિર પ્રવર્તમાન તીર્થનાયકયુક્ત વર્તમાનકાલગોચર કરકે, (-મહાવિદેહક્ષેત્રમંદિર વર્તમાન શ્રી સીમંધરાદિ તીર્થકરોંકી ભાઁતિ માનોં સભી પંચ પરમેષ્ઠી ભગવાન વર્તમાનકાલમંદિર હી વિદ્યમાન હોં, ઇસપ્રકાર અત્યન્ત ભક્તિકે કારણ ભાવના ભાકર-ચિંતવન કરકે ઉન્હેં) યુગપદ્યુગપદ્યુગ અર્થાત્ સમુદાયરૂપસે ઔર પ્રત્યેક પ્રત્યેકકો અર્થાત્ વ્યક્તિગતરૂપસે ૩સંભાવના કરતા હું । કિસ પ્રકારસે સંભાવના કરતા હું? મોક્ષલક્ષ્મીકે સ્વયંવર સમાન જો પરમ નિર્ગન્થતાકી દીક્ષાકા ઉત્સવ (-આનન્દમય પ્રસંગ) હૈ ઉસકે ઉચ્ચિત મંગલાચરણભૂત જો ૩કૃતિકર્મશાસ્ત્રોપદિષ્ટ વન્દનોચાર (કૃતિકર્મશાસ્ત્રમંદિર ઉપદેશે હુએ સ્તુતિવચન)ને દ્વારા સમ્ભાવના કરતા હું ॥૩॥

૧. અતીત = ગત, હોગયે, ભૂતકાલીન ।

૨. સંભાવના = સંભાવના કરના, સન્માન કરના, આરાધન કરના ।

૩. કૃતિકર્મ = અંગબાદ્ય ૧૪ પ્રકીર્ણકોમંદિર છદ્રોપકીર્ણક કૃતિકર્મ હૈ જિસમંદિર નિત્યનૈમિત્તિક ક્રિયાકા વર્ણન હૈ ।

યામિ ॥૩॥ અથૈવમહૃત્સિદ્ધાચાર્યોપાધ્યાયસર્વસાધૂનાં પ્રણતિવંદનાભિધાનપ્રવૃત્તદ્વૈતદ્વારેણ ભાવ્ય-
ભાવકભાવવિજૃભિતાતિનિર્ભરેતરેતરસંવલનબલવિલીનનિખિલસ્વપરિવિભાગતયા પ્રવૃત્તાદ્વૈતં
નમસ્કારં કૃત્વા ॥૪॥ તેષામેવાહૃત્સિદ્ધાચાર્યોપાધ્યાયસર્વસાધૂનાં વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનપ્રધાનત્વેન
સહજશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનસ્વભાવાત્મતત્ત્વશ્રદ્ધાનાવબોધલક્ષણસમ્યગદર્શનજ્ઞાનસંપાદકમાશ્રમં સમાસાદ્ય
સમ્યગદર્શનજ્ઞાનસંપન્નો ભૂત્વા, જીવત્કષાયકણતયા પુણ્યબન્ધસંપ્રાપ્તિહેતુભૂતં સરાગચારિત્રં
મહાવિદેહસ્થિતશ્રીસીમન્ધરસ્વામીતીર્થકરપરમદેવપ્રભૃતીર્થકરૈ: સહ તાનેવ પજ્ચપરમેષિનો નમસ્કારોમિ।
કયા કરણભૂત્વા । મોક્ષલક્ષ્મીસ્વયંવરમણપભૂતજિન્દિક્ષાક્ષણે મઙ્ગલાચારભૂત્વા અનન્તજ્ઞાનાદિસિદ્ધગુણ-
ભાવનાસૂપયા સિદ્ધભક્ત્વા, તથૈવ નિર્મલસમાધિપરિણતપરમયોગિગુણભાવનાલક્ષણયા યોગભક્ત્વા ચેતિ ।
એવં પૂર્વવિદેહતીર્થકરનમસ્કારમુખ્યત્વેન ગાથા ગતેત્યભિપ્રાયઃ ॥૩॥ અથ કિચ્છા કૃત્વા । કમ્ । ણમો
નમસ્કારમ્ । કેભ્યઃ । અરહંતાં સિદ્ધાણં તહ ણમો ગણહારણં અજ્ઞાવયવગણાણં સાહૂણં ચેવ અર્હસિદ્ધગણધરો-
પાધ્યાયસાધુભ્યશ્રેવ । કતિસંખ્યોપેતેભ્યઃ । સબેસિં સર્વેભ્યઃ । ઇતિ પૂર્વગાથાત્રયેણ કૃતપજ્ચ-
પરમેષિનમસ્કારોપસંહારોઽયમ્ ॥૪॥ એવં પજ્ચપરમેષિનમસ્કારં કૃત્વા કિં કરોમિ । ઉવસંપદ્યે

અબ ઇસ પ્રકાર અરહન્ત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય તથા સર્વ સાધુઓંકો પ્રણામ ઔર
વન્દનોચ્વારસે પ્રવર્તમાન દ્વૈતકે દ્વારા, ^૧ભાવ્યભાવક ભાવસે ઉત્પત્ત અત્યન્ત ગાઢ ^૨ઇતરેતર
મિલનકે કારણ સમસ્ત સ્વપરકા વિભાગ વિલીન હો જાનેસે જિસમે ^૩અદ્વૈત પ્રવર્તમાન હૈ એસા
નમસ્કાર કરકે, ઉન્હીં અરહન્ત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સર્વસાધુઓંકે આશ્રમકો,—જો
કિ (આશ્રમ) વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનપ્રધાન હોનેસે ^૪સહજશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનસ્વભાવવાલે આત્મતત્ત્વકા
શ્રદ્ધાન ઔર જ્ઞાન જિસકા લક્ષણ હૈ એસે સમ્યગદર્શન ઔર સમ્યગ્જ્ઞાનકા ^૫સંપાદક હૈ ઉસે—
પ્રાસ કરકે, સમ્યગદર્શનજ્ઞાનસમ્પત્ત હોકર, જિસમે ^૬કષાયકણ વિદ્યમાન હોનેસે જીવકો જો
પુણ્યબન્ધકી પ્રાસિકા કારણ હૈ એસે સરાગ ચારિત્રકો—વહ (સરાગ ચારિત્ર) ક્રમસે આ પડ્ને

૧. ભાવ્ય = ભાને યોગ્ય; ચિંતવન કરસે યોગ્ય; ધ્યાન કરને યોગ્ય અર્થાત् ધ્યેય । ભાવક = ભાવના કરનેવાલા,
ચિંતવન કરનેવાલા, ધ્યાન કરનેવાલા, અર્થાત् ધ્યાતા ।
૨. ઇતરેતરમિલન = એક દૂસરેકા પરસ્પર મિલ જાના અર્થાત् મિશ્રિત હો જાના ।
૩. અદ્વૈત = પંચ પરમેષ્ઠીકે પ્રતિ અત્યંત આરાધ્ય ભાવકે કારણ આરાધ્યરૂપ પંચ પરમેષ્ઠી ભગવાન ઔર
આરાધકરૂપ અપને ભેદકા વિલય હો જાતા હૈ । ઇસપ્રકાર નમસ્કારમે અદ્વૈત પાયા જાતા હૈ । યદ્યપિ
નમસ્કારમે પ્રણામ ઔર વંદોચ્વાર દોનોંકા સમાવેશ હોતા હૈ ઇસલિયે ઉસમે દ્વૈત કહા હૈ, તથાપિ તીવ્ર
ભક્તિભાવસે સ્વપરકા ભેદવિલિન હો જાનેકી અપેક્ષાસે ઉસમે અદ્વૈત પાયા જાતા હૈ ।
૪. સહજશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનસ્વભાવવાલે = સહજ શુદ્ધ દર્શન ઔર જ્ઞાન જિનકા સ્વભાવ હૈ વે ।
૫. સંપાદક = પ્રાસ કરનેવાલા, ઉત્પત્ત કરનેવાલા ।
૬. કષાયકણ = કષાયકા સૂક્ષ્માંશ

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૯

ક્રમાપતિતમણિ દૂરમુલ્કમ્ય સકલકષાયકલિકલંકવિવિક્તતયા નિર્વાણસંપ્રાપ્તિહેતુભૂતં
વીતરાગચારિત્રાખ્યં સામ્યમુપસમ્પદ્યે । સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રેક્યાત્મકેકાગ્રં ગતોઽસ્મીતિ
પ્રતિજ્ઞાર્થઃ । એવં તાવદયં સાક્ષાન્મોક્ષમાર્ગ સંપ્રતિપન્નઃ ॥૫॥

અથાયમેવ વીતરાગસરાગચારિત્ર્યોરિષ્ટાનિષ્ટફલત્વેનોપાદેયહેયત્વં વિવેચયતિ—

સંપઞ્ચાદિ ણિવાણ દેવાસુરમણુયરાયવિહવેહિં । જીવસ્સ ચરિત્તાદો દંસણણાણપ્પહાણાદો ॥૬॥

સમાશ્રયામિ । કિમ् । સમ્યં સામ્યં ચારિત્રમ् । યસ્માત् કિં ભવતિ । જતો ણિવાણસંપત્તિ
યસ્માનિર્વાણસંપ્રાપ્તિઃ । કિં કૃત્વા પૂર્વ । સમાસિજ્જ સમાસાદ્ય પ્રાપ્ય । કમ् । વિસુદ્ધણાણદસણપહાણાસમં
વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનલક્ષણપ્રધાનાશ્રમમ् । કેષાં સમ્વન્ધિત્વેન । તેસિં તેષાં પૂર્વોક્તપञ્ચપરમેષિનામિતિ ।
તથાહિ—અહમારાધકઃ, એતે ચાહ્દાદય આરાધ્યા, ઇત્યારાધ્યારાધકવિકલ્પરૂપો દૈતનમસ્કારો ભણ્યતે ।
રાગાદ્યુપાધિવિકલ્પરહિતપરમસમાધિબલેનાત્મન્યેવારાધ્યારાધકભાવઃ પુનરદૈતનમસ્કારો ભણ્યતે । ઇત્યેવ-
લક્ષણં પૂર્વોક્તગાથાત્રયકથિતપ્રકારેણ પञ્ચપરમેષિસમ્વન્ધિનં દૈતાદૈતનમસ્કારં કૃત્વા । તતઃ કિં કરોમિ ।
રાગાદિભ્યો ભિન્નોઽયં સ્વાત્મોથસુખસ્વભાવઃ પરમાત્મેતિ ભેદજ્ઞાનં, તથા સ એવ સર્વપ્રકારોપાદેય ઇતિ
રૂચિરૂપં સમ્યક્ત્વમિત્યુક્તલક્ષણજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવં, મઠચૈત્યાલયાદિલક્ષણવ્યવહારાશ્રમાદ્વિલક્ષણં, ભાવ-
શ્રમરૂપં પ્રધાનાશ્રમં પ્રાપ્ય, તત્પૂર્વકં ક્રમાયાતમણિ સરાગચારિત્રં પુણ્યવન્ધકારણમિતિ જ્ઞાત્વા પરિહૃત્ય

પર ભી (ગુણસ્થાન-આરોહણકે ક્રમમેં બલાત् અર્થાત् ચારિત્રમોહકે મન્દ ઉદયસે આ પડ્ને પર
ભી)—દૂર ઉલ્લંઘન કરકે, જો સમસ્ત કષાયકલેશરૂપી કલંકસે ભિન્ન હોનેસે
નિર્વાણપ્રાપ્તિકા કારણ હૈ એસે વીતરાગચારિત્રનામક સામ્યકો પ્રાપ્ત કરતા હૂં । સમ્યગ્દર્શન,
સમ્યગ્જાન ઔર સમ્યક્રચારિત્રની એકયસ્વરૂપ એકાગ્રતાકો મૈં પ્રાપ્ત હુઅા હૂં, યહ (ઇસ)
પ્રતિજ્ઞાકા અર્થ હૈ । ઇસ પ્રકાર તબ ઇન્હોને (શ્રીમદ્ભગવત્કુન્દકુન્દાચાર્યદેવને) સાક્ષાત્
મોક્ષમાર્ગકો અંગીકાર કિયા ॥૪-૫॥

અબ વે હી (કુન્દકુન્દાચાર્યદેવ) વીતરાગચારિત્રની ઇષ્ટ ફલવાલા હૈ ઇસલિયે ઉસકી
ઉપાદેયતા ઔર સરાગચારિત્રની અનિષ્ટ ફલવાલા હૈ ઇસલિયે ઉસકી હેયતાકા વિવેચન
કરતે હોય :—

**સુર-અસુર-મનુજેન્દ્રો તણા વિભવો સહિત નિર્વાણની
પ્રાપ્તિ કરે ચારિત્રથી જીવ જ્ઞાનદર્શનમુખ્યથી. ૬.**

સંપદ્યતે નિર્વાણ દેવાસુરમનુજરાજવિભવૈ: |
જીવસ્ય ચરિત્રાદર્શનજ્ઞાનપ્રધાનાત् ॥૬॥

સંપદ્યતે હિ દર્શનજ્ઞાનપ્રધાનાચારિત્રાદ્વીતરાગાન્મોક્ષઃ। તત એવ ચ સરાગાદેવાસુર-
મનુજરાજવિભવક્લોશરૂપો બન્ધઃ। અતો મુમુક્ષુણેષ્ટફલત્વાદ્વીતરાગચારિત્રમુપાદેયમનિષ્ટફલત્વા-
ત્સરાગચારિત્રં હેયમ् ॥૬॥

અથ ચારિત્રસ્વરૂપં વિભાવયતિ—

ચારિત્તં ખલુ ધર્મો ધર્મો જો સો સમો તિ ણિદ્વિદો ।
મોહકખોહવિહીણો પરિણામો અપ્પણો હુ સમો ॥૭॥

નિશ્ચલશુદ્ધાત્માનુભૂતિસ્વરૂપં વીતરાગચારિત્રમહમાશ્રયામીતિ ભાવાર્થઃ। એવં પ્રથમસ્થલે નમસ્કારમુખ્ય-
ત્વેન ગાથાપદ્યકં ગતમ् ॥૫॥ અથોપાદેયભૂતસ્પાતીન્દ્રિયસુખસ્ય કારણત્વાદ્વીતરાગચારિત્રમુપાદેયમ्।
અતીન્દ્રિયસુખાપેક્ષયા હેયસ્યેન્દ્રિયસુખસ્ય કારણત્વાત્સરાગચારિત્રં હેયમિત્યુપદિશતિ—સંપ્રાદિ સંપદ્યતે ।
કિમ् । ણિવાણં નિર્વાણમ् । કથમ् । સહ । કૈ: । દેવાસુરમણુયરાયવિહવેહિં દેવાસુરમનુષ્યરાજવિભવૈ: । કસ્ય ।
જીવસ્ય જીવસ્ય । કસ્માત् । ચરિત્તાદો ચારિત્રાત् । કથંભૂતાત् । દંસણાણપ્રહાણાદો સમ્યગદર્શન-
જ્ઞાનપ્રધાનાદિતિ । તદ્યથા---આત્માધીનજ્ઞાનસુખસ્વભાવે શુદ્ધાત્મક્રવ્યે યનિશ્ચલનિર્વિકારાનુભૂતિરૂપમ-

અન્વયાર્થ :— [જીવસ્ય] જીવકો [દર્શનજ્ઞાનપ્રધાનાત्] દર્શનજ્ઞાનપ્રધાન [ચારિત્રાત्]
ચારિત્રસે [દેવાસુરમનુજરાજવિભવૈ:] દેવેન્દ્ર, અસુરેન્દ્ર ઔર નરેન્દ્રકે વैભવોંકે સાથ [નિર્વાણ]
નિર્વાણ [સંપદ્યતે] પ્રાસ હોતા હૈ । (જીવકો સરાગચારિત્રસે દેવેન્દ્ર ઇત્યાદિકે વैભવોંકી ઔર
વીતરાગચારિત્રસે નિર્વાણકી પ્રાસિ હોતી હૈ ।) ॥૬॥

ટીકા :—દર્શનજ્ઞાનપ્રધાન ચારિત્રસે, યદિ વહ (ચારિત્ર) વીતરાગ હો તો મોક્ષ પ્રાસ હોતા
હૈ; ઔર ઉસસે હી, યદિ વહ સરાગ હો તો દેવેન્દ્ર-અસુરેન્દ્ર-નરેન્દ્રકે વैભવક્લોશરૂપ બન્ધકી પ્રાસિ
હોતી હૈ । ઇસલિયે મુમુક્ષુઓંકો ઇષ્ટ ફલવાલા હોનેસે વીતરાગચારિત્ર ગ્રહણ કરને યોગ્ય (ઉપાદેય)
હૈ, ઔર અનિષ્ટ ફલવાલા હોનેસે સરાગચારિત્ર ત્યાગને યોગ્ય (હેય) હૈ ॥૬॥

અબ ચારિત્રિકા સ્વરૂપ વ્યક્ત કરતે હૈને :—

ચારિત્ર છે તે ધર્મ છે, જે ધર્મ છે, તે સામ્ય છે;
ને સામ્ય જીવનો મોહક્ષોભવિહીન નિજ પરિણામ છે. ૭.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૧

**ચારિત્રં ખલુ ધર્મો ધર્મો યસ્તત્સામ્યમિતિ નિર્દિષ્ટમ् ।
મોહક્ષોભવિહીનઃ પરિણામ આત્મનો હિ સામ્યમ् ॥૭॥**

સ્વરૂપે ચરણ ચારિત્રં, સ્વસમયપ્રવૃત્તિરિત્યર્થઃ । તદેવ વસ્તુસ્વભાવત્વાદ્ર્મઃ । શુદ્ધ-
ચૈતન્યપ્રકાશનમિત્યર્થઃ । તદેવ ચ યથાવસ્થિતાત્મગુણત્વાત્સામ્યમ् । સામ્યં તુ દર્શનચારિત્ર-
મોહનીયોદ્યાપાદિતસમસ્તમોહક્ષોભાભાવાદત્વન્તનિર્વિકારો જીવસ્ય પરિણામઃ ॥૭॥

વસ્થાનં તલ્લક્ષણનિશ્ચયચારિત્રાજીવસ્ય સમુત્પદ્યતે । કિમ् । પરાધીનેદ્રિયજનિતજ્ઞાનસુખવિલક્ષણં,
સ્વાધીનાતીન્દ્રિયરૂપપરમજ્ઞાનસુખલક્ષણં નિર્વાણમ् । સરાગચારિત્રાત્યુનર્દેવાસુરમનુષ્યરાજવિભૂતિજનકો
મુખ્યવૃત્ત્યા વિશેષપુણ્યબન્ધો ભવતિ, પરમ્પરયા નિર્વાણ ચેતિ । અસુરેષુ મધ્યે સમ્યગ્રૂષિઃ કથમુત્પદ્યતે
ઇતિ ચેતનિદાનબન્ધેન સમ્યક્ત્વવિરાધનાં કૃત્વા તત્ત્રોત્પદ્યત ઇતિ જ્ઞાતવ્યમ् । અત્ર નિશ્ચયેન
વીતરાગચારિત્રમુપાદેય સરાગં હેયમિતિ ભાવાર્થઃ ॥૬॥ અથ નિશ્ચયચારિત્રસ્ય પર્યાયનામાનિ
કથયામીત્યભિપ્રાયં મનસિ સંપ્રધાર્ય સૂત્રમિંદ નિરૂપયતિ, એવમગે એવિ વિવક્ષિતસૂત્રાર્થ મનસિ
ધૃત્વાથવાસ્ય સૂત્રસ્યાગે સૂત્રમિદમુચિતં ભવત્યેવં નિશ્ચિત્ય સૂત્રમિદ પ્રતિપાદયતીતિ પાતનિકાલક્ષણં
યથાસંભવં સર્વત્ર જ્ઞાતવ્યમ्—ચારિત્રં ચારિત્રં કર્તૃ ખલુ ધર્મો ખલુ સ્કુટં ધર્મો ભવતિ । ધર્મો જો સો સમો
તિ ણિદ્વિદો ધર્મો યઃ સ તુ શમ ઇતિ નિર્દિષ્ટઃ । સમો યસ્તુ શમઃ સઃ મોહક્ષોભવિહીણો પરિણામો અપ્ણો

અન્વયાર્થ :—[ચારિત્ર] ચારિત્ર [ખલુ] વાસ્તવમે [ધર્મઃ] ધર્મ હૈ । [યઃ ધર્મઃ] જો
ધર્મ હૈ [તત્ સામ્યમ्] વહ સામ્ય હૈ [ઇતિ નિર્દિષ્ટમ्] એસા (શાસ્ત્રોમેં) કહા હૈ । [સામ્યં હિ]
સામ્ય [મોહક્ષોભવિહીનઃ] મોક્ષક્ષોભરહિત એસા [આત્મનઃપરિણામઃ] આત્માકા પરિણામ
(ભાવ) હૈ ॥૭॥

ટીકા :—સ્વરૂપમેં ચરણ કરના (-રમના) સો ચારિત્ર હૈ । સ્વસમયમે પ્રવૃત્તિ કરના
(અપને સ્વભાવમે પ્રવૃત્તિ કરના) એસા ઇસકા અર્થ હૈ । યહી વસ્તુકા સ્વભાવ હોનેસે ધર્મ હૈ ।
શુદ્ધ ચૈતન્યકા પ્રકાશ કરના યહ ઇસકા અર્થ હૈ । વહી યથાવસ્થિત આત્મગુણ હોનેસે
(વિષમતારહિત સુસ્થિત આત્માકા ગુણ હોનેસે) સામ્ય હૈ । ઔર સામ્ય, દર્શનમોહનીય તથા
ચારિત્રમોહનીયકે ઉદયસે ઉત્પન્ન હોનેવાલે સમસ્ત મોહ ઔર ક્ષોભકે અભાવકે કારણ અત્યન્ત
નિર્વિકાર એસા જીવકા પરિણામ હૈ ।

ભાવાર્થ :—શુદ્ધ આત્માકે શ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વસે વિરુદ્ધ ભાવ (મિથ્યાત્વ) વહ મોહ
હૈ ઔર નિર્વિકાર નિશ્ચલ ચૈતન્યપરિણતિરૂપ ચારિત્રસે વિરુદ્ધ ભાવ (અસ્થિરતા) વહ ક્ષોભ હૈ ।
મોહ ઔર ક્ષોભ રહિત પરિણામ, સામ્ય, ધર્મ ઔર ચારિત્ર યહ સબ પર્યાયવાચી હૈને ॥૭॥

अथात्मनश्चारित्रित्वं निश्चिनोति—

परिणमदि जेण दब्वं तक्कालं तम्यं ति पण्णतं ।

तम्हा धम्परिणदो आदा धम्मो मुणेयब्बो ॥८॥

परिणमति येन द्रव्यं तत्कालं तन्मयमिति प्रज्ञप्तम् ।

तस्माद्धर्मपरिणत आत्मा धर्मो मन्तव्यः ॥८॥

हु मोहक्षोभविहीनः परिणामः । कस्य । आत्मनः । हु स्फुटमिति । तथाहि-शुद्धचित्स्वरूपे चरणं चारित्रं तदेव चारित्रं मिथ्यात्वरागादिसंसरणरूपे भावसंसारे पतनं प्राणिनमुद्धृत्य निर्विकारशुद्धचैतन्ये धरतीति धर्मः । स एव धर्मः स्वात्मभावनोत्थमुखामृतशीतजलेन कामक्रोधादिरूपगिनजनितस्य संसारदुःख-दाहस्योपशमकत्वात् शम इति । ततश्च शुद्धात्मश्रद्धानरूपसम्यक्त्वस्य विनाशको दर्शनमोहाभिधानो मोह इत्युच्यते । निर्विकारनिश्चलचित्तवृत्तिरूपचारित्रस्य विनाशकश्चारित्रमोहाभिधानः क्षोभ इत्युच्यते । तयोर्विधं सकत्वात् एव शमो मोहक्षोभविहीनः शुद्धात्मपरिणामो भण्यत इत्यभिप्रायः ॥७॥ अथाभेदनयेन धर्मपरिणत आत्मैव धर्मो भवतीत्यावेदयति—परिणमदि जेण दब्वं तक्काले तम्यं ति पण्णतं परिणमति येन पर्यायेण द्रव्यं कर्तुं तत्काले तन्मयं भवतीति प्रज्ञप्तं यतः कारणात्, तम्हा धम्परिणदो आदा धम्मो मुणेदब्बो ततः कारणात् धर्मेण परिणत आत्मैव धर्मो मन्तव्य इति । तद्यथा—निजशुद्धात्मपरिणतरूपो निश्चयधर्मो भवति । पञ्चपरमेष्ठ्यादिभक्तिपरिणामरूपो व्यवहार-धर्मस्तावदुच्यते । यतस्तेन तेन विवक्षिताविवक्षितपर्यायेण परिणतं द्रव्यं तन्मयं भवति, ततः पूर्वोक्तधर्मद्वयेन परिणतस्तपायः पिण्डवदभेदनयेनात्मैव धर्मो भवतीति ज्ञातव्यम् । तदपि कस्मात् । उपादानकारणसदृशं हि कार्यमिति वचनात् । तच्च पुनरुपादानकारणं शुद्धशुद्धभेदेन द्विधा । रागादिविकल्परहितस्वसंवेदनज्ञानमागमभाषया शुक्लध्यानं वा केवलज्ञानोत्पत्तौ शुद्धोपादानकारणं भवति । अशुद्धात्मा तु रागादीनामशुद्धनिश्चयेनाशुद्धोपादानकारणं भवतीति सूत्रार्थः । एवं चारित्रस्य

अब आत्माकी चारित्रता (अर्थात् आत्मा ही चारित्र है ऐसा) निश्चय करते हैं :—

अन्वयार्थ :— [द्रव्य] द्रव्य जिस समय [येन] जिस भावरूपसे [परिणमति] परिणमन करता है [तत्कालं] उस समय [तन्मयं] उस मय है [इति] ऐसा [प्रज्ञसं] (जिनेन्द्र देवने) कहा है; [तस्मात्] इसलिये [धर्मपरिणतः आत्मा] धर्मपरिणत आत्माको [धर्मः मन्तव्यः] धर्म समझना चाहिये ॥८॥

**जे भावमां प्रणमे दरव, ते काळ तन्मय ते कहुं;
जीवद्रव्य तेथी धर्ममां प्रणमेल धर्म ज जाणवुं. ८.**

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञानतत्त्व-प्रज्ञापन

१३

यत्खलु द्रव्यं यस्मिन्काले येन भावेन परिणमति तत् तस्मिन् काले किलौष्य-
परिणतायःपिण्डवत्तन्मयं भवति। ततोऽयमात्मा धर्मेण परिणतो धर्म एव भवतीति
सिद्धमात्मनश्चारित्रत्वम् ॥८॥

अथ जीवस्य शुभाशुभशुद्धत्वं निश्चिनोति—

**जीवो परिणमदि जदा सुहेण असुहेण वा सुहो असुहो ।
सुद्धेण तदा सुद्धो हवदि हि परिणामस्वभावे ॥६॥**

जीवः परिणमति यदा शुभेनाशुभेन वा शुभोऽशुभः ।

शुद्धेन तदा शुद्धो भवति हि परिणामस्वभावः ॥६॥

संक्षेपसूचनरूपेण द्वितीयस्थले गाथात्रयं गतम् ॥८॥ अथ शुभाशुभशुद्धोपयोगत्रयेण परिणतो जीवः शुभाशुभशुद्धोपयोगस्वरूपो भवतीत्युपदिशति—जीवो परिणमदि जदा सुहेण असुहेण वा जीवः कर्ता यदा परिणमति शुभेनाशुभेन वा परिणामेन सुहो असुहो हवदि तदा शुभेन शुभो भवति, अशुभेन वा शुभो भवति। सुद्धेण तदा सुद्धो हि शुद्धेन यदा परिणमति तदा शुद्धो भवति, हि स्फुटम्। कथंभूतः सन्।

टीका :—वास्तवमें जो द्रव्य जिस समय जिस भावरूपसे परिणमन करता है, वह द्रव्य उस समय उष्णतारूपसे परिणमित लोहेके गोलेकी भाँति उस मय है, इसलिये यह आत्मा धर्मरूप परिणमित होने से धर्म ही है। इसप्रकार आत्माकी चारित्रिता सिद्ध हुई।

भावार्थ :—सातवीं गाथामें कहा गया है कि चारित्रि आत्माका ही भाव है। और इस गाथामें अभेदनयसे यह कहा है कि जैसे उष्णतारूप परिणमित लोहेका गोला स्वयं ही उष्णता है—लोहेका गोला और उष्णता पृथक् नहीं है, इसी प्रकार चारित्रिभावसे परिणमित आत्मा स्वयं ही चारित्रि है ॥८॥

अब यहाँ जीवका शुभ, अशुभ और शुद्धत्व (अर्थात् यह जीव ही शुभ, अशुभ और शुद्ध है ऐसा) निश्चित करते हैं।

अन्वयार्थ :—[जीवः] जीव [परिणामस्वभावः] परिणामस्वभावी होनेसे [यदा] जब [शुभेन वा अशुभेन] शुभ या अशुभ भावरूप [परिणमति] परिणमन करता है [शुभः अशुभः] तब शुभ या अशुभ (स्वयं ही) होता है, [शुद्धेन] और जब शुद्धभावरूप परिणमित होता है [तदा शुद्धः हि भवति] तब शुद्ध होता है ॥९॥

शुभ के अशुभमां प्रणमतां शुभ के अशुभ आत्मा बने,
शुद्धे प्रणमतां शुद्ध, परिणाम स्वभावी होइने. ९.

યદાઽયમાત્મા શુભેનાશુભેન વા રાગભાવેન પરિણમતિ તદા જપાતાપિચ્છરાગ-પરિણતસ્ફટિકવત્ત પરિણામસ્વભાવઃ સન् શુભોઽશુભશ્ર ભવતિ। યદા પુનઃ શુદ્ધેનારાગભાવેન પરિણમતિ તદા શુદ્ધારાગપરિણતસ્ફટિકવત્પરિણામસ્વભાવઃ સન् શુદ્ધો ભવતીતિ સિદ્ધં જીવસ્ય શુભાશુભશુદ્ધત્વમ् ॥૬॥

પરિણામસદ્વાબો પરિણામસદ્વાબઃ સન્ત્રિતિ । તદ્યથા--યથા સ્ફટિકમણિવિશેષો નિર્મલોઽપિ જપાપુષ્ટાદિ-રક્તકૃષ્ણશ્રેતોપાધિવશેન રક્તકૃષ્ણશ્રેતવર્ણો ભવતિ, તથાઽય જીવઃ સ્વભાવેન શુદ્ધબુદ્ધેકસ્વરૂપોઽપિ વ્યવહારેણ ગૃહસ્થાપેક્ષયા યથાસંભવં સરાગસમ્યક્ત્વપૂર્વકદાનપૂજાદિશુભાનુષ્ઠાનેન, તપોધનાપેક્ષયા તુ મૂલોત્તરગુણાદિશુભાનુષ્ઠાનેન પરિણતઃ શુભો જ્ઞાતવ્ય ઇતિ । મિથ્યાત્વાવિરતપ્રમાદકષાયયોગપચ્ચપ્રત્યય-રૂપાશુભોપયોગેનાશુભો વિજ્ઞેય: । નિશ્ચયરલત્ત્રાયાત્મકશુદ્ધોપયોગેન પરિણતઃ શુદ્ધો જ્ઞાતવ્ય ઇતિ । કિંચ જીવસ્યાસંખ્યેયલોકમાત્રપરિણામા: સિદ્ધાન્તે મધ્યમપ્રતિપત્ત્યા મિથ્યાદૃષ્ટ્યાદિચતુર્દશગુણસ્થાનરૂપેણ કથિતા: । અત્ર પ્રાભૃતશાસ્ત્રે તાન્યેવ ગુણસ્થાનાનિ સંક્ષેપેણાશુભશુદ્ધોપયોગરૂપેણ કથિતાનિ । કથમિતિ ચેત્ત--મિથ્યાત્વસાસાદનમિશ્રગુણસ્થાનત્રયે તારતમ્યેનાશુભોપયોગ:; તદનન્તરમસંયતસમ્યગ્દષ્ટિ-દેશવિરતપ્રમત્તસંયતગુણસ્થાનત્રયે તારતમ્યેન શુભોપયોગ:, તદનન્તરમપ્રમત્તાદિક્ષીણકષાયાન્તગુણસ્થાન-ષદ્ધે તારતમ્યેન શુદ્ધોપયોગ:, તદનન્તરં સયોગ્યયોગિજિનગુણસ્થાનદ્વયે શુદ્ધોપયોગફલમિતિ

ટીકા :—જब યહ આત્મા શુભ યા અશુભ રાગ ભાવસે પરિણમિત હોતા હૈ તબ જપા કુસુમ યા તમાલ પુષ્પકે (લાલ યા કાલે) રંગરૂપ પરિણમિત સ્ફટિકકી ભાઁતિ, પરિણામસ્વભાવ હોનેસે શુભ યા અશુભ હોતા હૈ (ઉસ સમય આત્મા સ્વયં હી શુભ યા અશુભ હૈ); ઔર જબ વહ શુદ્ધ અરાગભાવસે પરિણમિત હોતા હૈ તબ શુદ્ધ અરાગપરિણત (રંગ રહિત સ્ફટિકકી ભાઁતિ, પરિણામસ્વભાવ હોનેસે શુદ્ધ હોતા હૈ । (ઉસ સમય આત્મા સ્વયં હી શુદ્ધ હૈ) । ઇસ પ્રકાર જીવકા શુભત્વ, અશુભત્વ ઔર શુદ્ધત્વ સિદ્ધ હુઅા ।

ભાવાર્થ :—આત્મા સર્વથા કૂટસ્થ નહીં હૈ કિન્તુ સ્થિર રહકર પરિણમન કરના ઉસકા સ્વભાવ હૈ, ઇસલિયે વહ જૈસે જૈસે ભાવોંસે પરિણમિત હોતા હૈ વૈસા વૈસા હી વહ સ્વયં હો જાતા હૈ । જૈસે સ્ફટિકમણિ સ્વભાવસે નિર્મલ હૈ તથાપિ જબ વહ લાલ યા કાલે ફૂલકે સંયોગ નિમિત્તસે પરિણમિત હોતા હૈ તબ લાલ યા કાલા સ્વયં હી હો જાતા હૈ । ઇસીપ્રકાર આત્મા સ્વભાવસે શુદ્ધ-બુદ્ધ-એકસ્વરૂપી હોને પર ભી વ્યવહારસે જબ ગૃહસ્થદશામેં સમ્યક્ત્વ પૂર્વક દાનપૂજાદિ શુભ અનુષ્ઠાનરૂપ શુભોપયોગમેં ઔર મુનિદશામેં મૂલગુણ તથા ઉત્તરગુણ ઇત્યાદિ શુભ અનુષ્ઠાનરૂપ શુભોપયોગમેં પરિણમિત હોતા હૈ તબ સ્વયં હી શુભ હોતા હૈ, ઔર જબ મિથ્યાત્વાદિ પાઁચ પ્રત્યયરૂપ અશુભોપયોગમેં પરિણમિત હોતા હૈ તબ સ્વયં હી અશુભ હોતા હૈ ઔર જૈસે સ્ફટિકમણિ અપને સ્વાભાવિક નિર્મલ રંગમેં પરિણમિત હોતા હૈ તબ સ્વયં હી શુદ્ધ હોતા હૈ, ઉસી પ્રકાર આત્મા ભી જબ નિશ્ચય રત્નત્રાયાત્મક શુદ્ધોપયોગમેં પરિણમિત હોતા હૈ તબ સ્વયં હી શુદ્ધ હોતા હૈ ।

કહાનજैનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૫

અથ પરિણામં વસ્તુસ્વભાવત્વેન નિશ્ચિનોતિ—

**ણથિ વિણ પરિણામં અત્થો અત્થં વિણેહ પરિણામો ।
દવ્યગુણપદ્ધત્યો અત્થો અત્થિત્તણિવ્વતો ॥૧૦॥**

નાસ્તિ વિના પરિણામમર્થોऽર્થ વિનેહ પરિણામઃ ।
દવ્યગુણપર્યયસ્થોऽર્થોऽસ્તિત્વનિર્વત્તઃ ॥૧૦॥

ન ખલુ પરિણામમન્તરેણ વસ્તુ સત્તામાલમ્બતે । વસ્તુનો દ્રવ્યાદિભિઃ પરિણામાત્ પૃથગુપલમ્ભાભાવાનિઃપરિણામસ્ય ખરશૃંગકલ્પત્વાદ્ દૃશ્યમાનગોરસાદિપરિણામવિરોધાચ્ ।

ભાવાર્થ: ॥૧॥ અથ નિત્યૈકાન્તક્ષણિકૈકાન્તનિષેધાર્થ પરિણામપરિણામિનો: પરસ્પરં કથંચિદભેદં દર્શયતિ—ણથિ વિણ પરિણામં અત્થો મુક્તજીવે તાવલકથ્યતે, સિદ્ધપર્યાયરૂપશુદ્ધપરિણામં વિના શુદ્ધજીવપદાર્થો નાસ્તિ । કસ્માત् । સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદેઽપિ પ્રદેશભેદાભાવાત् । અત્થં વિણેહ પરિણામો મુક્તાત્મપદાર્થ વિના ઇહ જગતિ શુદ્ધાત્મોપલમ્ભલક્ષણઃ સિદ્ધપર્યાયરૂપઃ શુદ્ધપરિણામો નાસ્તિ । કસ્માત् । સંજ્ઞાદિભેદેઽપિ પ્રદેશભેદાભાવાત् । દવ્યગુણપદ્ધત્યો આત્મસ્વરૂપં દ્રવ્યં, તત્ત્વૈવ કેવલજ્ઞાનાદયો ગુણા:, સિદ્ધરૂપઃ પર્યાયશ્ચ, ઇત્યુક્તલક્ષણેષુ દવ્યગુણપર્યાયેષુ તિષ્ઠતીતિ દવ્યગુણપર્યાયસ્થો ભવતિ । સ

સિદ્ધાન્ત ગ્રન્થોમં જીવકે અસંખ્ય પરિણામોનો મધ્યમ વર્ણનસે ચૌદહ ગુણસ્થાનરૂપ કહા ગયા હૈ । ઉન ગુણસ્થાનોનો સંક્ષેપસે ‘ઉપયોગ’ રૂપ વર્ણન કરતે હુએ, પ્રથમ તીન ગુણસ્થાનોમં તારતમ્યપૂર્વક (ઘટતા હુआ) અશુભોપયોગ, ચૌથે સે છેડે ગુણસ્થાન તક તારતમ્ય પૂર્વક (બઢતા હુઆ) શુભોપયોગ, સાતવેંસે બાહ્યવેં ગુણસ્થાન તક તારતમ્ય પૂર્વક શુદ્ધોપયોગ ઔર અન્તિમ દો ગુણસ્થાનોમં શુદ્ધોપયોગકા ફલ કહા ગયા હૈ,—એસા વર્ણન કથંચિત્ હો સકતા હૈ ॥૧॥

અબ પરિણામ વસ્તુકા સ્વભાવ હૈ યહ નિશ્ચય કરતે હૈઃ—

અન્વયાર્થ :—[ઇહ] ઇસ લોકમેં [પરિણામ વિના] પરિણામકે બિના [અર્થ: નાસ્તિ] પદાર્થ નહીં હૈ, [અર્થ વિના] પદાર્થકે બિના [પરિણામઃ] પરિણામ નહીં હૈ; [અર્થ:] પદાર્થ [દવ્યગુણપર્યયસ્થઃ] દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમં રહનેવાળા ઔર [અસ્તિત્વનિર્વત્તઃ] (ઉત્પાદ-વ્યયધ્રૌવ્યમય) અસ્તિત્વસે બના હુआ હૈ ॥૧૦॥

ટીકા :—પરિણામકે બિના વસ્તુ અસ્તિત્વ ધારણ નહીં કરતી, ક્યોંકિ વસ્તુ દ્રવ્યાદિકે દ્વારા (દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવસે) પરિણામસે ભિન્ન અનુભવમેં (દેખનેમેં) નહીં આતી, ક્યોંકિ

**પરિણામ વિણ ન પદાર્થ, ને ન પદાર્થ વિણ પરિણામ છે;
ગુણ-દ્રવ્ય-પર્યાયસ્થિત ને અસ્તિત્વસિદ્ધ પદાર્થ છે. ૧૦.**

અન્તરેણ વસ્તુ પરિણામો^૧પિ ન સત્તામાલમ્બતે। સ્વાશ્રયભૂતસ્ય વસ્તુનો^૨ભાવે નિરાશ્રયસ્ય પરિણામસ્ય શૂન્યત્વપ્રસંગાત્। વસ્તુ પુનર્સર્વતાસામાન્યલક્ષણે દ્રવ્યે સહભાવિવિશેષલક્ષણેષુ ગુણેષુ ક્રમભાવિવિશેષલક્ષણેષુ પર્યાયેષુ વ્યવસ્થિતમુત્પાદવ્યધૌબ્યમયાસ્તિત્વેન નિર્વર્તિત-નિર્વૃત્તિમચ્ચ। અતઃ પરિણામસ્વભાવમેવ ॥૧૦॥

ક: કર્તા। અથો પરમાત્મપદાર્થઃ, સુવર્ણદ્રવ્યપીતત્વાદિગુણકુણ્ડલાદિપર્યાયસ્થસુવર્ણપદાર્થવત્। પુનશ્ચ કિંસૂપઃ। અત્થિતણિવત્તો શુદ્ધદ્રવ્યગુણપર્યાધારભૂતં યચ્છુદ્ધાસ્તિત્વં તેન નિર્વત્તો^૩સ્તિત્વનિર્વત્તઃ, સુવર્ણદ્રવ્યગુણપર્યાયાસ્તિત્વનિર્વત્તસુવર્ણપદાર્થવદિતિ । અયમત્ર તત્પર્યાર્થઃ । યથા--મુક્તજીવે દ્રવ્યગુણ-પર્યાયત્રયં પરસ્પરાવિનાભૂતં દર્શિતં તથા સંસારજીવે^૪પિ મતિજ્ઞાનાદિવિભાવગુણેષુ નરનારકાદિ-વિભાવપર્યાયેષુ નયવિભાગેન યથાસંભવં વિજ્ઞેયમ्, તથૈવ પુદ્લાદિષ્વપિ । એવં શુભાશુભ-શુદ્ધપરિણામવ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેન તૃતીયસ્થલે ગાથાદ્વયં ગતમ् ॥૧૦॥ અથ વીતરાગસરાગચારિત્રસંજ્ઞયો:

(૧) પરિણામ રહિત વસ્તુ ગધેકે સીંગંકે સમાન હૈ, (૨) તથા ઉસકા, દિખાઈ દેનેવાલે ગોરસ ઇત્યાદિ (દૂધ, દહી વગૈરહ) કે પરિણામોંકે સાથ 'વિરોધ આતા હૈ' । (જૈસે-પરિણામકે બિના વસ્તુ અસ્તિત્વ ધારણ નહીં કરતી ઉસી પ્રકાર) વસ્તુકે બિના પરિણામ ભી અસ્તિત્વકો ધારણ નહીં કરતા, ક્યોંકિ સ્વાશ્રયભૂત વસ્તુકે અભાવમે (અપને આશ્રયરૂપ જો વસ્તુ હૈ વહ ન હોતો) નિરાશ્રય પરિણામકો શૂન્યતાકા પ્રસંગ આતા હૈ ।

ઔર વસ્તુ તો 'ઊર્ધ્વતાસામાન્યસ્વરૂપ દ્રવ્યમે, સહભાવી વિશેષસ્વરૂપ (સાથ હી સાથ રહનેવાલે વિશેષ-ભેદ જિનકા સ્વરૂપ હૈ એસે) ગુણોમે તથા ક્રમભાવી વિશેષસ્વરૂપ પર્યાયોમે રહી હુઈ ઔર ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌબ્યમય અસ્તિત્વસે બની હુઈ હૈ; ઇસલિયે વસ્તુ પરિણામ-સ્વભાવવાળી હી હૈ ।

ભાવાર્થ :—જહાઁ જહાઁ વસ્તુ દિખાઈ દેતી હૈ વહાઁ વહાઁ પરિણામ દિખાઈ દેતા હૈ । જૈસે—ગોરસ અપને દૂધ, દહી ઘી, છાછ ઇત્યાદિ પરિણામોસે યુક્ત હી દિખાઈ દેતા હૈ । જહાઁ પરિણામ નહીં હોતા વહાઁ વસ્તુ ભી નહીં હોતી । જૈસે કાલાપન, સ્નિધ્યતા ઇત્યાદિ પરિણામ નહીં હૈ તો ગધેકે સીંગરૂપ વસ્તુ ભી નહીં હૈ । ઇસસે સિદ્ધ હુઆ કી વસ્તુ પરિણામ રહિત કદાપિ નહીં હોતી । જૈસે વસ્તુ પરિણામકે બિના નહીં હોતી ઉસીપ્રકાર પરિણામ ભી વસ્તુકે બિના નહીં હોતે, ક્યોંકિ વસ્તુરૂપ આશ્રયકે બિના પરિણામ કિસકે આશ્રયસે રહેંગે ? ગોરસરૂપ આશ્રયકે બિના દૂધ, દહી ઇત્યાદિ પરિણામ કિસકે આધારસે હોંગે ?

૧. યદિ વસ્તુકો પરિણામ રહિત માના જાવે તો ગોરસ ઇત્યાદિ વસ્તુઓંકે દૂધ, દહી આદિ જો પરિણામ પ્રત્યક્ષ દિખાઈ દેતે હૈને ઉનકે સાથ વિરોધ આયેગા ।
૨. કાલકી અપેક્ષાસે સ્થિર હોનેકો અર્થાત્ કાલાપેક્ષિત પ્રવાહકો ઊર્ધ્વતા અથવા ઊંચાઈ કહા જાતા હૈ । ઊર્ધ્વતાસામાન્ય અર્થાત્ અનાદિ-અનન્ત ઉચ્ચ (કાલાપેક્ષિત) પ્રવાહસામાન્ય દ્રવ્ય હૈ ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૭

અથ ચારિત્રપરિણામસંપર્કસંભવવતો: શુદ્ધશુભપરિણામયોરૂપાદાનહાનાય ફલ-
માલોચયતિ—

ધર્મેણ પરિણદપ્પા અપ્પા જદિ શુદ્ધસંપાદોગજુદો ।

પાવદિ ણિવાણસુહં સુહોવજુતો ય સગસુહં ॥૧૧॥

ધર્મેણ પરિણતાત્મા આત્મા યદિ શુદ્ધસંપ્રયોગયુતઃ ।

પ્રાનોતિ નિર્વાણસુખં શુભોપયુક્તો વા સ્વર્ગસુખમ् ॥૧૧॥

શુદ્ધશુભોપયોગપરિણામયો: સંક્ષેપેણ ફલં દર્શયતિ—ધર્મેણ પરિણદપ્પા અપ્પા ધર્મેણ પરિણતાત્મા પરિણતસ્વરૂપ: સન્નયમાત્મા જદિ શુદ્ધસંપાદોગજુદો યદિ ચેચુદ્ધોપયોગાભિધાનશુદ્ધસંપ્રયોગ-પરિણામયુતઃ પરિણતો ભવતિ પાવદિ ણિવાણસુહં તદા નિર્વાણસુખં પ્રાપ્તોતિ। સુહોવજુતો વ સગસુહં શુભોપયોગયુતઃ પરિણત: સન્ન સ્વર્ગસુખં પ્રાપ્તોતિ। ઇતો વિસ્તરમ्---ઇહ ધર્મશબ્દેનાહિસાલક્ષણ: સાગારાનગારરૂપસ્તથોત્તમક્ષમાદિલક્ષણો રલત્રાયાત્મકો વા, તથા મોહક્ષોભરહિત આત્મપરિણામ: શુદ્ધ-વસ્તુસ્વભાવશેતિ ગૃહ્યતે। સ એવ ધર્મ: પર્યાયાન્તરેણ ચારિત્ર ભણ્યતે। ‘ચારિત્તં ખલુ ધર્મો’ ઇતિ વચનાત્। તચ્ચ ચારિત્રમપહતસંયમોપેક્ષાસંયમભેદેન સરાગવીતરાગભેદેન વા શુભોપયોગશુદ્ધોપયોગભેદેન

और ફિર વસ્તુ તો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમય હૈ। ઉસમેં ટ્રૈકાલિક ઊર્ધ્વ પ્રવાહસામાન્ય દ્રવ્ય હૈ ઔર સાથ હી સાથ રહનેવાલે ભેદ વે ગુણ હૈન, તથા ક્રમશ: હોનેવાલે ભેદ વે પર્યાયેં હૈન। ઐસે દ્રવ્ય, ગુણ ઔર પર્યાયકી એકતાસે રહિત કોઈ વસ્તુ નહીં હોતી। દૂસરી રીતિસે કહા જાય તો, વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌદ્વ્યમય હૈ અર્થાત્ વહ ઉત્પન્ન હોતી હૈ, નષ્ટ હોતી હૈ ઔર સ્થિર રહતી હૈ। ઇસપ્રકાર વહ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમય ઔર ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌદ્વ્યમય હોનેસે ઉસમેં ક્રિયા (પરિણમન) હોતી હી રહતી હૈ। ઇસલિયે પરિણામ વસ્તુકા સ્વભાવ હી હૈ ॥૧૦॥

અબ જિનકા ચારિત્ર પરિણામકે સાથ સમ્પર્ક (સમ્બન્ધ) હૈ ઐસે જો શુદ્ધ ઔર શુભ (દો પ્રકારકે) પરિણામ હૈન ઉનકે ગ્રહણ તથા ત્યાગકે લિયે (શુદ્ધ પરિણામકે ગ્રહણ ઔર શુભ પરિણામકે ત્યાગકે લિયે) ઉનકા ફલ વિચારતે હૈન:—

અન્વયાર્થ :—[ધર્મેણ પરિણતાત્મા] ધર્મસે પરિણમિત સ્વરૂપવાલા [આત્મા] આત્મા [યદિ] યદિ [શુદ્ધસંપ્રયોગયુક્તઃ] શુદ્ધ ઉપયોગમે યુક્ત હો તો [નિર્વાણસુખં] મોક્ષ સુખકો [પ્રાપ્તોતિ] પ્રાસ કરતા હૈ [શુભોપયુક્તઃ ચ] ઔર યદિ શુભોપયોગવાલા હો તો (સ્વર્ગસુખમ्) સ્વગંકે સુખકો (બન્ધકો) પ્રાસ કરતા હૈ ॥૧૧॥

**જો ધર્મ પરિણત સ્વરૂપ જિવ શુદ્ધોપયોગી હોય તો
તે પામતો નિર્વાણસુખ, ને સ્વર્ગસુખ શુભયુક્ત જો. ૧૧.**

यदायमात्मा धर्मपरिणतस्वभावः शुद्धोपयोगपरिणतिमुद्वहति तदा निःप्रत्यनीकशक्तितया स्वकार्यकरणसमर्थचारित्रः साक्षात्मोक्षमवाप्नोति । यदा तु धर्मपरिणतस्वभावोऽपि शुभोपयोगपरिणत्या संगच्छते तदा सप्रत्यनीकशक्तितया स्वकार्यकरणासमर्थः कथंचिद्विरुद्धकार्यकारिचारित्रः शिखितस्पृष्टोपसित्कुपुरुषो दाहदुःखमिव स्वर्गसुखबन्धमवाप्नोति । अतः शुद्धोपयोग उपादेयः शुभोपयोगो हेयः ॥११॥

अथ चारित्रिपरिणामसंपर्कासंभवादत्यन्तहेयस्याशुभपरिणामस्य फलमालोचयति—

**असुहोदएण आदा कुणरो तिरियो भवीय णेरइयो ।
दुक्खसहस्रेहिं सदा अभिद्वुदो भमदि अच्रंतं ॥१२॥**

च द्विधा भवति । तत्र यच्छुद्धसंप्रयोगशब्दवाच्यं शुद्धोपयोगस्वरूपं वीतरागचारित्रं तेन निर्वाणं लभते । निर्विकल्पसमाधिरूपशुद्धोपयोगशक्त्यभावे सति यदा शुभोपयोगरूपसरागचारित्रेण परिणमति तदा

टीका :—जब यह आत्मा धर्मपरिणत स्वभाववाला होता हुआ शुद्धोपयोग परिणतिको धारण करता है—बनाये रखता है तब, जो विरोधी शक्तिसे रहित होनेके कारण अपना कार्य करनेके लिये समर्थ है ऐसा चारित्रिवान होनेसे, (वह) साक्षात् मोक्षको प्राप्त करता है; और जब वह धर्मपरिणत स्वभाववाला होने पर भी शुभोपयोग परिणतिके साथ युक्त होता है तब जो 'विरोधी शक्ति' सहित होनेसे स्वकार्य करनेमें असमर्थ है और कथंचित् विरुद्ध कार्य करनेवाला है ऐसे चारित्रिसे युक्त होनेसे, जैसे अग्निसे गर्म किया हुआ घी किसी मनुष्य पर डाल दिया जावे तो वह उसकी जलनसे दुःखी होता है, उसीप्रकार वह स्वर्ग सुखके बन्धको प्राप्त होता है, इसलिये शुद्धोपयोग उपादेय है और शुभोपयोग हेय है ।

भावार्थ :—जैसे घी स्वभावतः शीतलता उत्पन्न करनेवाला है तथापि गर्म घी से जल जाते हैं, इसीप्रकार चारित्रि स्वभावसे मोक्ष दाता है, तथापि सराग चारित्रिसे बन्ध होता है । जैसे ठंडा घी शीतलता उत्पन्न करता है इसीप्रकार वीतराग चारित्रि साक्षात् मोक्षका कारण है ॥११॥

अब चारित्रि परिणामके साथ सम्पर्क रहित होनेसे जो अत्यन्त हेय है ऐसे अशुभ परिणामका फल विचारते हैं:—

---

१. दान, पूजा, पंच-महाव्रत, देवगुरुधर्म प्रति राग इत्यादिरूप जो शुभोपयोग है वह चारित्रिका विरोधी है इसलिये सराग (शुभोपयोगवाला) चारित्रि विरोधी शक्ति सहित है और वीतराग चारित्रि विरोधी शक्ति रहित है ।

**अशुभोदये आत्मा कुनर, तिर्यच ने नारकपणे
नित्ये सहस्र दुःखे पीड़ित, संसारमां अति अति भमे. १२.**

**અશુભોદયેનાત્મા કુનરસ્તિર્યગ્ભૂત્વા નૈરયિકઃ ।
દુઃખસહસ્રૈઃ સદા અભિદૃતો ભ્રમત્યત્યન્તમ् ॥૧૨॥**

યદાયમાત્મા મનાગપિ ધર્મપરિણિતિમનાસાદયન્નશુભોપયોગપરિણિતિમાલમ્બતે તદા
કુમનુષ્ઠિતિર્યડ્નારકભ્રમણસ્પં દુઃખસહસ્રબન્ધમનુભવતિ । તતશ્રારિત્રિલવસ્યાષ્યભાવાદત્યન્તહેય
એવાયમશુભોપયોગ ઇતિ ॥૧૨॥

એવમયમપાસ્તસમસ્તશુભાશુભોપયોગવૃત્તિઃ શુદ્ધોપયોગવૃત્તિમાત્મસાલ્કુર્વાણઃ શુદ્ધોપયોગા-
ધિકારમારભતે । તત્ત્વ શુદ્ધોપયોગફલમાત્મનઃ પ્રોત્સાહનાર્થમભિષ્ટાતિ—

પૂર્વમનાકુલત્વલક્ષણપારમાર્થિકસુખવિપરીતમાકુલત્વોત્યાદકં સ્વર્ગસુખં લભતે । પશ્ચાત् પરમ-
સમાધિસામગ્રીસદ્ગ્રાવે મોક્ષં ચ લભતે ઇતિ સૂત્રાર્થઃ ॥૧૧॥ અથ ચારિત્રપરિણામાસંભવાદત્યન્ત-
હેયસ્યાશુભોપયોગસ્ય ફલં દર્શયતિ—અશુભોદયેન આદા આત્મા કુણરો તિરિયો ભવીય ણેરઝ્યો
કુનરસ્તિર્યડ્નારકો ભૂત્વા । કિં કરોતિ । દુઃખસહસ્રૈઃ સદા અભિદૃદો ભ્રમદિ અચ્છંતં દુઃખસહસ્રૈઃ સદા
સર્વકાળમભિદૃતઃ કર્થિતઃ પીડિતઃ સન્ સંસારે અત્યન્તં ભ્રમતીતિ । તથાહિ—નિર્વિકારશુદ્ધાત્મ-
તત્ત્વરુચિરૂપનિશ્ચયસમ્યકત્વસ્ય તત્ત્રૈવ શુદ્ધાત્મન્યવિક્ષિપસચિત્તવૃત્તિરૂપનિશ્ચયચારિત્રસ્ય ચ વિલક્ષણેન
વિપરીતાભિનિવેશજનકેન દૃષ્ટશ્રુતાનુભૂતપઞ્ચેન્દ્રિયવિષયાભિલાષતીવ્રસંકલેશરૂપેણ ચાશુભોપયોગેન
યદુપર્જિતં પાપકર્મ તદુદયેનાયમાત્મા સહજશુદ્ધાત્માનન્દૈકલક્ષણપારમાર્થિકસુખવિપરીતેન દુઃખેન
દુઃખિતઃ સન્ સ્વસ્વભાવભાવનાચ્યુતો ભૂત્વા સંસારેઽત્યન્તં ભ્રમતીતિ તાત્પર્યાર્થઃ । એવમુપયોગત્રય-
ફલકથનરૂપેણ ચતુર્થસ્થલે ગાથાદ્વયં ગતમ् ॥૧૨॥ અથ શુભાશુભોપયોગદ્વયં નિશ્ચયનયેન હેયં જ્ઞાત્વા
શુદ્ધોપયોગાધિકારં પ્રારભમાણઃ, શુદ્ધાત્મભાવનામાત્મસાલ્કુર્વાણઃ સન્ જીવસ્ય પ્રોત્સાહનાર્થ શુદ્ધો-
પયોગફલં પ્રકાશયતિ । અથવા દ્વિતીયપાતનીકા—યદ્યપિ શુદ્ધોપયોગફલમગ્રે જ્ઞાનં સુખં ચ સંક્ષેપેણ

અન્વયાર્થ :—[અશુભોદયેન] અશુભ ઉદયસે [આત્મા] આત્મા [કુનરઃ] કુમનુષ્ઠ
[તિર્યગ્] તિર્યંચ [નૈરયિકઃ] ઔર નારકી [ભૂત્વા] હોકર [દુઃખસહસ્રૈઃ] હજારોં દુઃખોંસે [સદા
અભિદૃતઃ] સદા પીડિત હોતા હુઆ [અત્યંતં ભ્રમતિ] (સંસારમણે) અત્યન્ત ભ્રમણ કરતા હૈ ॥૧૨॥

ટીકા :—જબ યહ આત્મા કિંચિત્ માત્ર ભી ધર્મપરિણિતિકો પ્રાસ ન કરતા હુઆ
અશુભોપયોગ પરિણિતિકા અવલમ્બન કરતા હૈ, તબ વહ કુમનુષ્ઠ, તિર્યંચ ઔર નારકીકે રૂપમે
પરિભ્રમણ કરતા હુઆ (તદ્વાપ) હજારોં દુઃખોંકે બન્ધનકા અનુભવ કરતા હૈ; ઇસલિયે ચારિત્રકે
લેશમાત્રકા ભી અભાવ હોનેસે યહ અશુભોપયોગ અત્યન્ત હેય હી હૈ ॥૧૨॥

ઇસપ્રકાર યહ ભાવ (ભગવાન કુન્દકુન્દાચાર્ય દેવ) સમસ્ત શુભાશુભોપયોગવૃત્તિકો
(શુભઉપયોગરૂપ ઔર અશુભ ઉપયોગરૂપ પરિણિતિકો) *અપાસ્ત કર (હેય માનકર, તિરસ્કાર

* અપાસ્ત કરના = તિરસ્કાર કરના; હેય માનના; દૂર કરના; છોડ દેના ।

**अइसयमादसमुत्थं विषयातीदं अणोवममणंतं ।
अबुच्छिणं च सुहं सुद्धुवओगप्पसिद्धाणं ॥१३॥**
**अतिशयमात्ससमुत्थं विषयातीतमनौपम्यमनन्तम् ।
अबुच्छिनं च सुखं शुद्धोपयोगप्रसिद्धानाम् ॥१३॥**

आसंसारापूर्वपरमाद्भुताह्लादरूपत्वादात्मानमेवाश्रित्य प्रवृत्तत्वात्पराश्रयनिरपेक्षत्वादत्यन्त-
विलक्षणत्वात्समस्तायतिनिरपायित्वान्नैरन्तर्यग्रवर्तमानत्वाच्चातिशयवदात्मसमुत्थं विषयातीत-

विस्तरेण च कथयति तथाप्यत्रापि पीठिकायां सूचनां करोति । अथवा तृतीयपातनिका---पूर्व
शुद्धोपयोगफलं निर्वाणं भणितमिदानीं पुनर्निर्वाणस्य फलमनन्तसुखं कथयतीति पातनिकात्रयस्यार्थं
मनसि धृत्वा सूत्रमिदं प्रतिपादयति---अइसयं आसंसारादेवेन्द्रादिसुखेभ्योऽप्यपूर्वाद्भुतपरमाह्लादरूपत्वाद-
तिशयस्वरूपं, आदसमुत्थं रागादिविकल्परहितस्वशुद्धात्मसंवित्तिसमुत्पन्नत्वादात्मसमुत्थं, विषयातीदं
निर्विषयपरमात्मतत्त्वप्रतिपक्षभूतपञ्चेन्द्रियविषयातीतत्वाद्विषयातीतं, अणोवमं निरुपमपरमानन्देकलक्षण-
त्वेनोपमारहितत्वादनुपमं, अणंतं अनन्तागामिकाले विनाशाभावादप्रभितत्वाद्वाऽनन्तं, अबुच्छिणं च

करके, दूर करके) शुद्धोपयोगवृत्तिको आत्मसात् (आत्मरूप, अपनेरूप) करते हुए शुद्धोपयोग
अधिकार प्रारम्भ करते हैं। उसमें (पहले) शुद्धोपयोगके फलकी आत्माके प्रोत्साहनके लिये
प्रशंसा करते हैं।

अन्वयार्थ :—[शुद्धोपयोगप्रसिद्धानां] शुद्धोपयोगसे 'निष्पन्न' हुए आत्माओंको
(केवली और सिद्धोंका) [सुखं] सुख [अतिशयं] अतिशय [आत्मसमुत्थं] आत्मोत्पन्न
[विषयातीतं] विषयातीत (अतीन्द्रिय) [अनौपम्यं] अनुपम [अनन्तं] अनन्त (अविनाशी)
[अबुच्छिनं च] और अविच्छिन्न (अटूट) है॥१३॥

टीका :—(१) अनादि संसारसे जो पहले कभी अनुभवमें नहीं आया ऐसे अपूर्व,
परम अद्भुत आह्लादरूप होनेसे 'अतिशय', (२) आत्माका ही आश्रय लेकर (स्वाश्रित)
ग्रवर्तमान होनेसे 'आत्मोत्पन्न', (३) पराश्रयसे निरपेक्ष होनेसे (-स्पर्श, रस, गंध, वर्ण और
शब्दके तथा संकल्पविकल्पके आश्रयकी अपेक्षासे रहित होनेसे) 'विषयातीत', (४) अत्यन्त

१. निष्पन्न होना = उत्पन्न होना; फलरूप होना; सिद्ध होना । (शुद्धोपयोगसे निष्पन्न हुए अर्थात् शुद्धोपयोग
कारणसे कार्यरूप हुए ।)

**अत्यंत, आत्मोत्पन्न, विषयातीत, अनुप अनंत ने
विच्छेदहीन छे सुख अहो ! शुद्धोपयोगप्रसिद्धने. १३.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૧

મનૌપમ્યમનન્તમબુચ્છિન્નં ચ શુદ્ધોપયોગનિષ્ઠનાનાં સુખમતસત્ત્વર્વથા પ્રાર્થનીયમ् ॥૧૩॥

અથ શુદ્ધોપયોગપરિણતાત્મસ્વરૂપં નિરૂપયતિ—

સુવિદિપયત્થસુત્તો સંજમતવસંજુદો વિગદરાગો ।

સમણો સમસુહદુક્ખો ભણિદો સુદ્ધોવાઓગો ત્તિ ॥૧૪॥

સુવિદિતપદાર્થસૂત્રઃ સંયમતપઃસંયુત્તો વિગતરાગઃ ।

શ્રમણઃ સમસુખદુઃખો ભણિતઃ શુદ્ધોપયોગ ઇતિ ॥૧૪॥

અસાતોદયાભાવાનિરન્તરલ્વાદવિચ્છિન્નં ચ સુહં એવમુક્તવિશેષણવિશિષ્ટં સુખં ભવતિ । કેષામ् । સુદ્ધુવાઓગપ્યસિદ્ધાણં વીતરાગપરમસામાયિકશબ્દવાચ્યશુદ્ધોપયોગેન પ્રસિદ્ધા ઉત્પન્ના યેઽહેત્સિદ્ધાસ્તેષા-મિતિ । અત્રેદમેવ સુખમુપાદેયત્વેન નિરન્તરં ભાવનીયમિતિ ભાવાર્થઃ ॥૧૩॥ અથ યેન શુદ્ધોપયોગેન પૂર્વોક્તસુખં ભવતિ તત્પરિણતપુરુષલક્ષણં પ્રકાશયતિ—સુવિદિપયત્થસુત્તો સુષ્ટુ સંશયાદિરહિતત્વેન વિદિતા જ્ઞાતા રોચિતાશ્ચ નિજશુદ્ધાત્માદિપદાર્થસ્તત્વતિપાદકસૂત્રાણિ ચ યેન સ સુવિદિતપદાર્થસૂત્રો ભણ્યતે । સંજમતવસંજુદો વાહે દ્રવ્યેન્દ્રિયવ્યાવર્તનેન ષડ્ઝીવરક્ષેપણ ચાભ્યન્તરે નિજશુદ્ધાત્મસંવિત્તિબલેન સ્વરૂપે સંયમનાત् સંયમયુક્તઃ, વાદ્યાભ્યન્તરતપોવલેન કામક્રોધાદિશત્રુભિરહખણ્ડતપ્રતાપસ્ય સ્વશુદ્ધાત્મનિ પ્રતપનાદ્વિજયનાત્તપઃસંયુક્તઃ । વિગદરાગો વીતરાગશુદ્ધાત્મભાવનાવલેન સમસ્તરાગાદિદોષરહિતત્વાદ્વિ-

વિલક્ષણ હોનેસે (અન્ય સુખોંસે સર્વથા ભિન્ન લક્ષણવાળા હોનેસે) ‘અનુપમ’, (૫) સમસ્ત આગામી કાલમેં કબી ભી નાશકો પ્રાપ્ત ન હોનેસે ‘અનન્ત’ ઔર (૬) બિના હી અન્તરકે પ્રવર્તમાન હોનેસે ‘અવિચ્છિન્ન’ સુખ શુદ્ધોપયોગસે નિષ્પત્ત હુએ આત્માઓંકે હોતા હૈ, ઇસાલિયે વહ (સુખ) સર્વથા પ્રાર્થનીય (વાંછનીય) હૈ ॥૧૩॥

અબ શુદ્ધોપયોગપરિણત આત્માકા સ્વરૂપ કહતે હૈઃ—

અન્વયાર્થ :—[સુવિદિતપદાર્થસૂત્રઃ] જિન્હોંને (નિજ શુદ્ધ આત્માદિ) પદાર્થોંકો ઔર સૂત્રોંકો ભલી ભાઁતિ જાન લિયા હૈ, [સંયમતપઃસંયુતઃ] જો સંયમ ઔર તપયુક્ત હૈને, [વિગતરાગઃ] જો વીતરાગ અર્થાત્ રાગ રહિત હૈને [સમસુખદુઃખઃ] ઔર જિન્હેં સુખ-દુઃખ સમાન હૈને, [શ્રમણઃ] એસે શ્રમણાં (મુનિવરકો) [શુદ્ધોપયોગઃ ઇતિ ભણિતઃ] ‘શુદ્ધોપયોગી’ કહા ગયા હૈ ॥૧૪॥

**સુવિદિત સૂત્ર પદાર્થ, સંયમ તપ સહિત વીતરાગ ને
સુખ દુઃખમાં સમ શ્રમણને શુદ્ધોપયોગ જિનો કહે. ૧૪.**

સૂત્રાર્થજ્ઞાનબલેન સ્વપરદ્રવ્યવિભાગપરિજ્ઞાનશ્રદ્ધાનવિધાનસમર્થત્વાત્સુવિદિતપદાર્થસૂત્રઃ ।
સકલષષ્ડજીવનિકાયનિશુભ્નવિકલ્પાત્યચેન્દ્રિયાભિલાષવિકલ્પાચ્ વ્યાવર્તાત્મનઃ શુદ્ધસ્વરૂપે
સંયમનાત્, સ્વરૂપવિશ્રાન્તનિસ્તરંગચૈતન્યપ્રતપનાચ્ સંયમતપઃસંયુતઃ । સકલમોહનીયવિપાક-
વિવેકભાવનાસૌષ્ઠવસ્ફુટીકૃતનિર્વિકારાત્મસ્વરૂપત્વાદ્વિગતરાગઃ । પરમકલાવલોકનાનનુભૂયમાન-

ગતરાગઃ । સમસુહદુખો નિર્વિકારનિર્વિકલ્પસમાધેરૂદ્ધતા સમૃત્યના તથૈવ પરમાનન્દસુખરસે લીના તલ્લયા
નિર્વિકારસ્વસંવિત્તિરૂપા યા તુ પરમકલા તદવષ્ટમ્ભેનેદાનિદેન્દ્રિયવિષયેષુ હર્ષવિષાદરહિતત્વાત્મમ-
સુખદુખઃ । સમણો એવં ગુણવિશિષ્ટ: શ્રમણ: પરમમુનિઃ ભણિદો સુદ્ધોવાગોગો ત્તિ શુદ્ધોપયોગો ભણિત
ઇત્યભિપ્રાયઃ ॥૧૯ ૪॥ એવં શુદ્ધોપયોગફલભૂતાનન્તસુખસ્ય શુદ્ધોપયોગપરિણતપુરુષસ્ય ચ કથનરૂપેણ
પચ્ચમસ્થલે ગાથાદ્વયં ગતમ् ॥

ઇતિ ચતુર્દશગાથાભિ: સ્થલપચ્ચકેન પીઠિકાભિધાન: પ્રથમોઽન્તરાધિકાર: સમાસ: ॥

તદનન્તરં સામાન્યેન સર્વજ્ઞસિદ્ધિજ્ઞાનવિચાર: સંક્ષેપેણ શુદ્ધોપયોગફલં ચેતિ કથનરૂપેણ ગાથા-

ટીકા :—સૂત્રોંકે અર્થકે જ્ઞાનબલસે સ્વદ્રવ્ય ઔર પરદ્રવ્યકે વિભાગકે ૧પરિજ્ઞાનમે
શ્રદ્ધાનમે ઔર વિધાનમે (આચરણમે) સમર્થ હોનેસે (સ્વદ્રવ્ય ઔર પરદ્રવ્યકી ભિન્નતાકા જ્ઞાન,
શ્રદ્ધાન ઔર આચરણ હોનેસે) જો શ્રમણ પદાર્થોંકો ઔર (ઉન્કે પ્રતિપાદક) સૂત્રોંકો જિન્હોને
ભળીભાઁતિ જાન લિયા હૈ એસે હૈનું, સમસ્ત છુહ જીવનિકાયકે હનનકે વિકલ્પસે ઔર પંચેન્દ્રિય
સમ્બન્ધી અભિલાષાકે વિકલ્પસે આત્માકો ૨વ્યાવૃત્ત કરકે આત્માકા શુદ્ધસ્વરૂપમે સંયમન
કરનેસે, ઔર ૩સ્વરૂપવિશ્રાન્ત ૪નિસ્તરંગ ૫ચૈતન્યપ્રતપન હોનેસે જો સંયમ ઔર તપયુક્ત હૈનું,
સકલ મોહનીયકે વિપાકસે ભેદકી ભાવનાકી ઉત્કૃષ્ટતાસે (સમસ્ત મોહનીય કર્મકે ઉદ્યયસે
ભિન્નત્વકી ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાસે) નિર્વિકાર આત્મસ્વરૂપકો પ્રગટ કિયા હોનેસે જો વીતરાગ હૈ,
ઔર પરમકલાકે અવલોકનકે કારણ સાતા વેદનીય તથા અસાતા વેદનીયકે વિપાકસે ઉત્પન્ન
હોનેવાલે જો સુખ-દુઃખ ઉન સુખ-દુઃખ જનિત પરિણામોંકી વિષમતાકા અનુભવ નહીં હોનેસે
(પરમ સુખરસમે લીન નિર્વિકાર સ્વસંવેદનરૂપ પરમકલાકે અનુભવકે કારણ ઇષ્ટાનિષ્ટ

૧. પરિજ્ઞાન = પૂર્ણ જ્ઞાન; જ્ઞાન ।

૨. વ્યાવૃત્ત કરકે = વિમુખ કરકે; રોકકર; અલગ કરકે ।

૩. સ્વરૂપવિશ્રાન્ત = સ્વરૂપમે સ્થિર હુઆ ।

૪. નિસ્તરંગ = તરંગ રહિત; ચંચલતા રહિત; વિકલ્પ રહિત; શાંત ।

૫. પ્રતપન હોના = પ્રતાપવાન હોના, પ્રકાશિત હોના, દૈદીપ્રયમાન હોના ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૩

સાતાસાતવેદનીયવિપાકનિર્વર્તિતસુખદુઃખજનિતપરિણામવૈષમ્યત્વાત્સમસુખદુઃખઃ શ્રમણઃ શુદ્ધો-
પયોગ ઇત્યભિધીયતે ॥૧૪॥

અથ શુદ્ધોપયોગલાભાનન્તરભાવિશુદ્ધાત્મસ્વભાવલાભમભિનંદતિ—

ઉવઓગવિશુદ્ધો જો વિગદાવરણાન્તરાયમોહરાઓ ।
ભૂદો સ્વયમેવાદા જાદિ પરં ણેયભૂદાણ ॥૧૫॥
ઉપયોગવિશુદ્ધો યો વિગતાવરણાન્તરાયમોહરજાઃ ।
ભૂતઃ સ્વયમેવાત્મા યાતિ પારં જ્ઞેયભૂતાનામ ॥૧૫॥

સતકમ्। તત્ત્વ સ્થલચતુષ્ટયં ભવતિ; તસ્મિન् પ્રથમસ્થલે સર્વજ્ઞસ્વરૂપકથનાર્થ પ્રથમગાથા,
સ્વયમ્ભૂકથનાર્થ દ્વિતીયા ચેતિ ‘ઉવઓગવિશુદ્ધો’ ઇત્યાદિ ગાથાદ્વયમ्। અથ તસ્યૈવ ભગવત
ઉત્પાદવ્યધૌવ્યસ્થાપનાર્થ પ્રથમગાથા, પુનરપિ તસ્યૈવ દ્વીકરણાર્થ દ્વિતીયા ચેતિ ‘ભંગવિહીણો’ ઇત્યાદિ
ગાથાદ્વયમ्। અથ સર્વજ્ઞશ્રદ્ધાનેનાનન્તસુખં ભવતીતિ દર્શનાર્થ ‘તં સવ્વદૃવરિદ્ધં’ ઇત્યાદિ સૂત્રમેકમ्।
અથાતીન્દ્રિયજ્ઞાનસૌખ્યપરિણમનકથનમુખ્યત્વેન પ્રથમગાથા, કેવલિભુક્તિનિરાકરણમુખ્યત્વેન દ્વિતીયા
ચેતિ ‘પક્ખીણધાઇકમ્મો’ ઇતિ પ્રભૃતિ ગાથાદ્વયમ्। એવં દ્વિતીયાન્તરાધિકારે સ્થલચતુષ્ટયેન સમુદાય-

સંયોગોમં હર્ષ-શોકાદિ વિષય પરિણામોંકા અનુભવ ન હોને સે) જો ‘સમસુખદુઃખ હોને એસે
શ્રમણ શુદ્ધોપયોગી કહલાતે હોને ॥૧૪॥

અબ, શુદ્ધોપયોગકો પ્રાસિકે બાદ તત્કાલ (અન્તર પડે બિના) હી હોનેવાલી શુદ્ધ
આત્મસ્વભાવ (કેવલજ્ઞાન) પ્રાસિકી પ્રશંસા કરતે હોને ॥

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જો [ઉપયોગવિશુદ્ધઃ] ઉપયોગ વિશુદ્ધ (શુદ્ધોપયોગી) હૈ
[આત્મા] વહ આત્મા [વિગતાવરણાન્તરાયમોહરજાઃ] જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, અન્તરાય ઔર
મોહરૂપ રજસે રહિત [સ્વયમેવ ભૂતઃ] સ્વયમેવ હોતા હુઆ [જ્ઞેયભૂતાનાં] જ્ઞેયભૂત પદાર્થોકે [પારં
યાતિ] પારકો પ્રાસ હોતા હૈ ॥૧૫॥

૧. સમસુખદુઃખ = જિન્હેં સુખ ઔર દુઃખ (ઇષ્ટાનિષ્ટ સંયોગ) દોનોં સમાન હોને હૈનું।

**જે ઉપયોગવિશુદ્ધ તે મોહાદિધાત્રિજ થકી
સ્વયમેવ રહિત થયો થકો જ્ઞેયાન્તરને પામે સહી. ૧૫.**

યો हि नाम चैतन्यपरिणामलक्षणेनोपयोगेन यथाशक्ति विशुद्धो भूत्वा वर्तते स खलु
प्रतिपदमुद्दिद्यमानविशिष्टविशुद्धिशक्तिरुद्ग्रथितासंसारबद्धदृढतरमोहग्रन्थितयात्यन्तनिर्विकारचैतन्यो
निरस्तसमस्तज्ञानदर्शनावरणान्तरायतया निःप्रतिधविजृभितात्मशक्तिश्च स्वयमेव भूतो
ज्ञेयत्वमापन्नानामन्तमवाप्नोति। इह किलात्मा ज्ञानस्वभावो ज्ञानं, तु ज्ञेयमात्रं; ततः समस्त-
ज्ञेयान्तर्वर्तिज्ञानस्वभावमात्मानमात्मा शुद्धोपयोगप्रसादादेवासादयति ॥ १५ ॥

पातनिका। तद्यथा—अथ शुद्धोपयोगलाभानन्तरं केवलज्ञानं भवतीति कथयति। अथवा
द्वितीयपातनिका—कुन्दकुन्दाचार्यदेवाः सम्बोधनं कुर्वन्ति, हे शिवकुमारमहाराज, कोऽप्यासन्नभव्यः
संक्षेपरुचिः पीठिकाव्याख्यानमेव श्रुत्वात्मकार्यं करोति, अन्यः कोऽपि पुनर्विस्तररुचिः शुद्धोपयोगेन
संजातसर्वज्ञस्य ज्ञानसुखादिकं विचार्य पश्चादात्मकार्यं करोतीति व्याख्याति—उवओगविशुद्धो जो
उपयोगेन शुद्धोपयोगेन परिणामेन विशुद्धो भूत्वा वर्तते यः विगदावरणान्तरायमोहरओ भूदो
विगतावरणान्तरायमोहरजोभूतः सन्। कथम्। सयमेव निश्चयेन स्वयमेव आदा स पूर्वोक्त आत्मा जादि
याति गच्छति। किं। परं पारमवसानम्। केषाम्। येयभूदाणं ज्ञेयभूतपदार्थानाम्। सर्वं जानातीत्यर्थः।
अतो विस्तरः—यो निर्माहशुद्धात्मसंवित्तिलक्षणेन शुद्धोपयोगसंज्ञेनागमभाषया पृथक्त्ववितर्क-
वीचारप्रथमशुक्लध्यानेन पूर्वं निरवशेषमोहक्षणं कृत्वा तदनन्तरं रागादिविकल्पोपाधिरहितस्वसंवित्ति-
लक्षणेनैकत्ववितर्कवीचारसंज्ञाद्वितीयशुक्लध्यानेन क्षीणकषायगुणस्थानेऽन्तर्मुहूर्तकालं स्थित्वा तस्यै-
वान्त्यसमये ज्ञानदर्शनावरणवीर्यान्तरायाभिधानघातिकर्मत्रयं युगपद्धिनाशयति, स जगत्रयकालत्रय-
वर्तिसमस्तवस्तुगतानन्तर्धर्माणां युगपत्रकाशकं केवलज्ञानं प्राप्नोति। ततः स्थितं शुद्धोपयोगात्सर्वज्ञो
भवतीति ॥ १५ ॥ अथ शुद्धोपयोगजन्यस्य शुद्धात्मस्वभावलाभस्य भिन्नकारकनिरपेक्षत्वेनात्माधीनत्वं

टीका :—जो (आत्मा) चैतन्य परिणामस्वरूप उपयोगके द्वारा यथाशक्ति विशुद्ध
होकर वर्तता है, वह (आत्मा) जिसे पद पद पर (-प्रत्येक पर्यायमें) ^१विशिष्ट विशुद्ध
शक्ति प्रगट होती जाती है, ऐसा होनेसे, अनादि संसारसे बँधी हुई दृढतर मोहग्रन्थि छूट
जानेसे अत्यन्त निर्विकार चैतन्यवाला और समस्त ज्ञानावरण, दर्शनावरण तथा अन्तरायके
नष्ट हो जानेसे निर्विघ्न विकसित आत्मशक्तिवान स्वयमेव होता हुआ ज्ञेयताको प्राप्त
(पदार्थों) के अन्तको पा लेता है।

यहाँ (यह कहा है कि) आत्मा ज्ञानस्वभाव है, और ज्ञान ज्ञेय प्रमाण है; इसलिये
समस्त ज्ञेयोंके भीतर प्रवेशको प्राप्त (ज्ञाता) ज्ञान जिसका स्वभाव है ऐसे आत्माको आत्मा
शुद्धोपयोगके ही प्रसादसे प्राप्त करता है।

भावार्थ :—शुद्धोपयोगी जीव प्रतिक्षण अत्यन्त शुद्धिको प्राप्त करता रहता है; और

१. विशिष्ट = विशेष; असाधारण; खास।

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञानतत्त्व-प्रज्ञापन

२५

अथ शुद्धोपयोगजन्यस्य शुद्धात्मस्वभावलाभस्य कारकान्तरनिरपेक्षतयाऽत्यन्त-
मात्मायत्तत्वं घोतयति—

**तह सो लद्धसहावो सब्बण्हू सब्बलोगपदिमहिदो ।
भूदो सयमेवादा हवदि सयंभु त्ति णिद्विदो ॥१६॥**
तथा स लब्धस्वभावः सर्वज्ञः सर्वलोकपतिमहितः ।
भूतः स्वयमेवात्मा भवति स्वयम्भूरिति निर्दिष्टः ॥१६॥

अयं खत्वात्मा शुद्धोपयोगभावनानुभावप्रत्यस्तमितसमस्तधातिकर्मतया समुपलब्ध-
शुद्धानन्तशक्तिचित्स्वभावः, शुद्धानन्तशक्तिज्ञायकस्वभावेन स्वतन्त्रत्वादगृहीतकर्तृत्वाधिकारः,
प्रकाशयति—तह सो लद्धसहावो यथा निश्चयरलत्रयलक्षणशुद्धोपयोगप्रसादात्सर्व जानाति तथैव सः
पूर्वोक्तलब्धशुद्धात्मस्वभावः सन् आदा अयमात्मा हवदि सयंभु त्ति णिद्विदो स्वयम्भूर्भवतीति निर्दिष्टः
कथितः । किंविशिष्टो भूतः । सब्बण्हू सब्बलोगपदिमहिदो भूदो सर्वज्ञः सर्वलोकपतिमहितश्च भूतः संजातः ।

इसप्रकार मोहका क्षय करके निर्विकार चेतनावान होकर, बारहवें गुणस्थानके अन्तिम समयमें
ज्ञानावरण; दर्शनावरण और अन्तरायका युगपद् क्षय करके समस्त ज्ञेयोंको जाननेवाले
केवलज्ञानको प्राप्त करता है। इसप्रकार शुद्धोपयोगसे ही शुद्धात्मस्वभावका लाभ होता
है ॥१५॥

अब, शुद्धोपयोगसे होनेवाली शुद्धात्मस्वभावकी प्राप्ति अन्य कारकोंसे निरपेक्ष
(-स्वतंत्र) होनेसे अत्यन्त आत्माधीन है (-लेशमात्र पराधीन नहीं है) यह प्रगट करते हैं :—

अन्वयार्थ :—[तथा] इसप्रकार [सः आत्मा] वह आत्मा [लब्धस्वभावः]
स्वभावको प्राप्त [सर्वज्ञः] सर्वज्ञ [सर्वलोकपतिमहितः] और 'सर्व' (तीन) लोकके
अधिपतियोंसे पूजित [स्वयमेव भूतः] स्वयमेव हुआ होने से [स्वयंभूः भवति] 'स्वयंभू' है
[इति निर्दिष्टः] ऐसा जिनेन्द्रदेवने कहा है ॥१६॥

टीका :—शुद्ध उपयोगकी भावनाके प्रभावसे समस्त धातिकर्मोंके नष्ट होनेसे जिसने
शुद्ध अनन्तशक्तिवान चैतन्य स्वभावको प्राप्त किया है, ऐसा यह (पूर्वोक्त) आत्मा, (१) शुद्ध

१. सर्वलोकके अधिपति = तीनों लोकके स्वामी—सुरेन्द्र, असुरेन्द्र और चक्रवर्ती ।

**सर्वज्ञ, लब्ध स्वभाव ने त्रिजगेन्द्रपूजित आ रीते
स्वयमेव जीव थयो थको तेने स्वयंभू जिन कहे. १६.**

शुद्धानन्तशक्तिज्ञानविपरिणमनस्वभावेन प्राप्यत्वात् कर्मत्वं कलयन्, शुद्धानन्तशक्तिज्ञानविपरिणमनस्वभावेन साधकतमत्वात् करणत्वमनुबिभ्राणः, शुद्धानन्तशक्तिज्ञानविपरिणमनस्वभावेन कर्मणा समाश्रियमाणत्वात् संप्रदानत्वं दधानः, शुद्धानन्तशक्तिज्ञानविपरिणमनसमये पूर्वप्रवृत्तविकलज्ञानस्वभावापगमेऽपि सहजज्ञानस्वभावेन ध्रुवत्वालम्बनादपादानत्वमुपाददानः, शुद्धानन्तशक्तिज्ञानविपरिणमनस्वभावस्याधारभूतत्वादधिकरणत्वमात्मसात्कुर्वणः, स्वयमेव षट्कारकीरूपेणोपजायमानः, उत्पत्तिव्यपेक्षया द्रव्यभावभेदभिन्नघातिकर्माण्यपास्य स्वयमेवा-विर्भूतत्वाद्वा स्वयंभूरिति निर्दिश्यते। अतो न निश्चयतः परेण सहात्मनः कारकत्व-कथम्। स्वयमेव निश्चयेन स्वयमेवेति। तथाहि—अभिन्नकारकचिदानन्दैकचैतन्यस्वभावेन स्वतन्त्रत्वात् कर्ता भवति। नित्यानन्दैकस्वभावेन स्वयं प्राप्यत्वात् कर्मकारकं भवति। शुद्धचैतन्यस्वभावेन साधकतमत्वात्करणकारकं भवति। निर्विकारपरमानन्दैकपरिणतिलक्षणेन शुद्धात्मभावरूपकर्मणा अनन्तशक्तियुक्त ज्ञायक स्वभावके कारण स्वतंत्र होनेसे जिसने कर्तृत्वके अधिकारको ग्रहण किया है ऐसा, (२) शुद्ध अनन्तशक्तियुक्त ज्ञानरूपसे परिणमित होनेके स्वभावके कारण स्वयं ही प्राप्य होनेसे (-स्वयं ही प्राप्त होता होनेसे) कर्मत्वका अनुभव करता हुआ, (३) शुद्ध अनन्तशक्तियुक्त ज्ञानरूपसे परिणमित होनेके स्वभावसे स्वयं ही साधकतम (-उत्कृष्ट साधन) होनेसे करणताको धारण करता हुआ, (४) शुद्ध अनन्तशक्तियुक्त ज्ञानरूपसे परिणमित होनेके स्वभावके कारण स्वयं ही कर्म द्वारा समाश्रित होनेसे (अर्थात् कर्म स्वयंको ही देनेमें आता होनेसे) सप्तदानताको धारण करता हुआ, (५) शुद्ध अनन्तशक्तिमय ज्ञानरूपसे परिणमित होनेके समय पूर्वमें प्रवर्तमान विकलज्ञानस्वभावका नाश होने पर भी सहज ज्ञानस्वभावसे स्वयं ही ध्रुवताका अवलम्बन करनेसे अपादानको धारण करता हुआ, और (६) शुद्ध अनन्तशक्तियुक्त ज्ञानरूपसे परिणमित होनेके स्वभावका स्वयं ही आधार होने से अधिकरणता को आत्मसात् करता हुआ—(इस प्रकार) स्वयमेव छह कारकरूप होनेसे अथवा उत्पत्ति-अपेक्षासे द्रव्य-भावभेदसे भिन्न घातिकर्मोंको दूर करके स्वयमेव आविर्भूत होनेसे, ‘स्वयंभू’ कहलाता है।

यहाँ यह कहा गया है कि—निश्चयसे परके साथ आत्माका कारकताका सम्बन्ध नहीं है, कि जिससे शुद्धात्मस्वभावकी प्राप्तिके लिये सामग्री (-बाह्य साधन) ढूँढ़नेकी व्यग्रतासे जीव (व्यर्थ ही) परतंत्र होते हैं।

१. विकलज्ञान = अपूर्ण (मति श्रुतादि) ज्ञान।
  २. द्रव्य-भावभेदसे भिन्न घातिकर्म = द्रव्य और भावके भेदसे घातिकर्म दो प्रकारके हैं, द्रव्यघातिकर्म और भावघातिकर्म।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૭

સંબન્ધોऽસ્તિ, યતઃ શુદ્ધાત્મસ્વભાવલાભાય સામગ્રીમાર્ગણવ્યગ્રતયા પરતન્નર્ભૂયતે ॥૧૬॥

સમાશ્રિયમાણત્વાત્સંપ્રદાનં ભવતિ । તથૈવ પૂર્વમત્યાદિજ્ઞાનવિકળ્યવિનાશો^५ પ્રખણિંડતૈકચૈતન્ય-પ્રકાશેનાવિનશ્ચરત્વાદપાદાનં ભવતિ । નિશ્ચયશુદ્ધચૈતન્યાદિગુણસ્વભાવાત્મનઃ સ્વયમેવાધારત્વાદધિકરણં ભવતીત્યભેદષ્ટકારકીરૂપેણ સ્વત એવ પરિણમાણઃ સન્યમાત્મા પરમાત્મસ્વભાવ-

ભાવાર્થ :—કર્તા, કર્મ, કરણ, સમ્પ્રદાન, અપાદાન ઔર અધિકરણ નામક છહ કારક हैं। જો સ્વતંત્રતયા-સ્વાધીનતાસે કરતા હै વહ કર્તા હै; કર્તા જિસે પ્રાસ કરતા હै વહ કર્મ હै; સાધકતમ અર્થાત् ઉત્કૃષ્ટ સાધનકો કરણ કહતે હૈનું; કર્મ જિસે દિયા જાતા હૈ અથવા જિસકે લિયે કિયા જાતા હૈ વહ સમ્પ્રદાન હૈ; જિસમાંસે કર્મ કિયા જાતા હૈ, વહ ધ્રુવવસ્તુ અપાદાન હૈ, ઔર જિસમાં અર્થાત् જિસકે આધારસે કર્મ કિયા જાતા હૈ વહ અધિકરણ હૈ। યહ છહ કારક વ્યવહાર ઔર નિશ્ચયકે ભેદસે દો પ્રકારકે હૈનું। જહાઁ પરકે નિમિત્તસે કાર્યકી સિદ્ધિ કહલાતી હૈ વહા વ્યવહાર કારક હૈનું, ઔર જહાઁ અપને હી ઉપાદાન કારણસે કાર્યકી સિદ્ધિ કહી જાતી હૈ વહાઁ નિશ્ચયકારક હૈનું।

વ્યવહાર કારકોંકા દૃષ્ટાન્ત ઇસપ્રકાર હૈ—કુમ્હાર કર્તા હૈ; ઘડા કર્મ હૈ; દંડ, ચક્ર, ચીવર ઇત્યાદિ કરણ હૈ; કુમ્હાર જલ ભરનેવાલેકે લિયે ઘડા બનાતા હૈ, ઇસલિયે જલ ભરનેવાલા સમ્પ્રદાન હૈ; ટોકરીમાંસે મિટ્ટી લેકર ઘડા બનાતા હૈ, ઇસલિયે ટોકરી અપાદાન હૈ, ઔર પૃથ્વીકે આધાર પર ઘડા બનાતા હૈ, ઇસલિયે પૃથ્વી અધિકરણ હૈ। યહાઁ સભી કારક ભિન્ન-ભિન્ન હૈનું। અન્ય કર્તા હૈ; અન્ય કર્મ હૈ; અન્ય કરણ હૈ; અન્ય સમ્પ્રદાન; અન્ય અપાદાન ઔર અન્ય અધિકરણ હૈ। પરમાર્થત: કોઈ દ્રવ્ય કિસીકા કર્તા-હર્તા નહીં હો સકતા, ઇસલિયે યહ છહાં વ્યવહાર કારક અસત્ય હૈનું। વે માત્ર ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારસયસે કહે જાતે હૈનું। નિશ્ચયસે કિસી દ્રવ્યકા અન્ય દ્રવ્યકે સાથ કારણતાકા સમ્બન્ધ હૈ હી નહીં।

નિશ્ચય કારકોંકા દૃષ્ટાન્ત ઇસ પ્રકાર હૈ :—મિટ્ટી સ્વતંત્રતયા ઘટરૂપ કાર્યકો પ્રાસ હોતી હૈ ઇસલિએ મિટ્ટી કર્તા હૈ ઔર ઘડા કર્મ હૈ। અથવા, ઘડા મિટ્ટીસે અભિન્ન હૈ ઇસલિયે મિટ્ટી સ્વયં હી કર્મ હૈ; અપને પરિણમન સ્વભાવ સે મિટ્ટીને ઘડા બનાયા ઇસલિયે મિટ્ટી સ્વયં હી કરણ હૈ; મિટ્ટીને ઘડારૂપ કર્મ અપનેકો હી દિયા ઇસલિએ મિટ્ટી સ્વયં સમ્પ્રદાન હૈ; મિટ્ટીને અપનેમાંસે પિંડરૂપ અવસ્થા નષ્ટ કરકે ઘટરૂપ કર્મ કિયા ઔર સ્વયં ધ્રુવ બની રહી ઇસલિએ વહ સ્વયં હી અપાદાન હૈ; મિટ્ટીને અપને હી આધારસે ઘડા બનાયા ઇસલિયે સ્વયં હી અધિકરણ હૈ। ઇસપ્રકાર નિશ્ચયસે છહાં કારક એક હી દ્રવ્યમનું હૈ। પરમાર્થત: એક દ્રવ્ય દૂસરે કી સહાયતા નહીં કર સકતા ઔર દ્રવ્ય સ્વયં હી, અપનેકો, અપનેસે, અપને લિએ, અપનેમાંસે, અપનેમાંસે કરતા હૈ ઇસલિયે નિશ્ચય છહ કારક હી પરમ સત્ય હૈનું।

ઉપરોક્ત પ્રકારસે દ્રવ્ય સ્વયં હી અપની અનત્ત શક્તિરૂપ સમ્પ્રદાસે પરિપૂર્ણ હૈ ઇસલિયે સ્વયં હી છહ કારકરૂપ હોકર અપના કાર્ય કરનેકે લિએ સમર્થ હૈ, ઉસે બાહ્ય સામગ્રી કોઈ

અથ સ્વાયંભુવસ્યાસ્ય શુદ્ધાત્મસ્વભાવલાભસ્યાત્યન્તમનપાયિત્વં કથંચિદુત્પાદ-
વ્યધૌબ્યયુક્તત્વં ચાલોચયતિ—

ભંગવિહૂણો ય ભવો સંભવપરિવિજિદો વિણાસો હિ।

વિજ્ઞાદિ તસ્સેવ પુણો ઠિદિસંભવણાસસમવાઓ ॥૧૭॥

કેવલજ્ઞાનોત્પત્તિપ્રસ્તાવે યતો ભિન્નકારકં નાપેક્ષતે તત્ત્વઃ સ્વયંભૂર્ભવતીતિ ભાવાર્થઃ ॥૧૬॥ એવં સર્વજ્ઞમુખ્યત્વેન પ્રથમગાથા । સ્વયંભૂમુખ્યત્વેન દ્વિતીયા ચેતિ પ્રથમસ્થળે ગાથાદ્વયં ગતમ् ॥ અથાસ્ય ભગવતો દ્રવ્યાર્થિકનયેન નિત્યત્વે�પિ પર્યાર્થિકનયેનાનિત્યત્વમુપદિશતિ—ભંગવિહૂણો ય ભવો ભંગવિહીનશ્ચ ભવઃ જીવિતમરણાદિસમતાભાવલક્ષણપરમોપેક્ષાસંયમરૂપશુદ્ધોપ્યોગેનોત્પન્નો યોઽસૌ ભવઃ કેવલજ્ઞાનોત્પાદઃ । સ કિંવિશિષ્ટઃ । ભંગવિહિનો વિનાશરહિતઃ । સંભવપરિવિજિદો વિણાસો ત્તિ સંભવપરિવર્જિતો વિનાશ ઇતિ । યોઽસૌ મિથ્યાત્વરાગાદિસંસરણરૂપસંસારપર્યાયસ્ય વિનાશઃ । સ સહાયતા નહીં કર સકતી । ઇસલિયે કેવલજ્ઞાન પ્રાસિકે ઇચ્છુક આત્માકો બાહ્ય સામગ્રીકી અપેક્ષા રખકર પરતંત્ર હોના નિર્થક હૈ । શુદ્ધોપ્યોગમેં લીન આત્મા સ્વયં હી છહ કારકરૂપ હોકર કેવલજ્ઞાન પ્રાસ કરતા હૈ । વહ આત્મા સ્વયં અનન્તશક્તિવાન જ્ઞાયકસ્વભાવસે સ્વતત્ત્ર હૈ ઇસલિએ સ્વયં હી કર્તા હૈ; સ્વયં અનન્તશક્તિવાલે કેવલજ્ઞાનકો પ્રાસ કરનેસે કેવલજ્ઞાન કર્મ હૈ, અથવા કેવલજ્ઞાનસે સ્વયં અભિન્ન હોનેસે આત્મા સ્વયં હી કર્મ હૈ; અપને અનન્ત શક્તિવાલે પરિણમન સ્વભાવરૂપ ઉત્કૃષ્ટ સાધનસે કેવલજ્ઞાનકો પ્રગટ કરતા હૈ, ઇસલિયે આત્મા સ્વયં હી કરણ હૈ; અપનેકો હી કેવલજ્ઞાન દેતા હૈ, ઇસલિયે આત્મા સ્વયં હી સમ્પ્રદાન હૈ; અપનેમેંસે મતિ શ્રુતાદિ અપૂર્ણ જ્ઞાન દૂર કરકે કેવલજ્ઞાન પ્રગટ કરતા હૈ, ઇસલિયે ઔર સ્વયં સહજ જ્ઞાન સ્વભાવકે દ્વારા ધ્રુવ રહતા હૈ ઇસલિયે સ્વયં હી અપાદાન હૈ, અપનેમેં હી અર્થાત્ અપને હી આધારસે કેવલજ્ઞાન પ્રગટ કરતા હૈ, ઇસલિયે સ્વયં હી અધિકરણ હૈ । ઇસપ્રકાર સ્વયં છહ કારકરૂપ હોતા હૈ, ઇસલિયે વહ ‘સ્વયંભૂ’ કહલાતા હૈ । અથવા, અનાદિકાલસે અતિ દૃઢ બંધે હુએ (જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય ઔર અંતરાયરૂપ) દ્રવ્ય તથા ભાવ ઘાતિકર્મોકો નષ્ટ કરકે સ્વયમેવ આવિર્ભૂત હુઆ અર્થાત્ કિસીકી સહાયતાકે બિના અપને આપ હી સ્વયં પ્રગટ હુઆ ઇસલિયે ‘સ્વયંભૂ’ કહલાતા હૈ ॥૧૬॥

અબ ઇસ સ્વયંભૂકે શુદ્ધાત્મસ્વભાવકી પ્રાસિકે અત્યન્ત અવિનાશીપના ઔર કથંચિત્ (કોઈ પ્રકારસે) ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યયુક્તતાકા વિચાર કરતે હૈને:-

**વ્યયહીન છે ઉત્પાદ ને ઉત્પાદહીન વિનાશ છે,
તેને જ વળી ઉત્પાદધ્રોવ્યયવિનાશનો સમવાય છે. ૧૭.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૯

**ભદ્રવિહીનશ્ચ ભવઃ સંભવપરિવર્જિતો વિનાશો હિ ।
વિદ્યતે તસ્યૈવ પુનઃ સ્થિતિસંભવનાશસમવાયઃ ॥૧૭॥**

अस्य खल्वात्मनः शुद्धोपयोगप्रसादात् शुद्धात्मस्वभावेन यो भवः स पुनस्तेन रूपेण
प्रलयाभावाद्दंगविहीनः । यस्त्वशुद्धात्मस्वभावेन विनाशः स पुनरुत्पादाभावात्संभवपरिवर्जितः ।
अतोऽस्य सिद्धत्वेनानपायित्वम् । एवमपि स्थितिसंभवनाशसमवायोऽस्य न विप्रतिषिद्धते,
भंगरहितोत्पादेन संभवर्जितविनाशेन तद्द्वयाधारभूतद्रव्येण च समवेतत्वात् ॥૧૭॥

किंविशिष्टः । संभवविहीनः निर्विकारात्मतत्त्वविलक्षणरागादिपरिणामाभावादुत्पत्तिरहितः । तस्माज्ञायते
तस्यैव भगवतः सिद्धस्वरूपतो द्रव्यार्थिकनयेन विनाशो नास्ति । विज्ञादि तस्सेव पुणो ठिदिसंभव-
નाशसमवाओ विद्यते तस्यैव पुनः स्थितिसंभवनाशसमवायः । तस्यैव भगवतः पर्यायार्थिकनयेन

अन्वयार्थ :—[भદ્રવિહિનः ચ ભવઃ] ઉસકે (શુદ્ધાત્મસ્વભાવકો પ્રાસ આત્માકે) વિનાશ રહિત ઉત્પાદ હૈ, ઔર [સંભવપરિવર્જિતઃ વિનાશઃ હિ] ઉત્પાદ રહિત વિનાશ હૈ । [તસ્ય એવ પુનઃ] ઉસકે હી ફિર [સ્થિતિસંભવનાશસમવાયઃ વિદ્યતે] સ્થિતિ, ઉત્પાદ ઔર વિનાશકા સમવાય મિલાપ, એકત્રપના વિદ્યમાન હૈ ॥૧૭॥

ટીકા :—વાસ્તવમें ઇસ (શુદ્ધાત્મસ્વભાવકો પ્રાસ) આત્માકે શુદ્ધોપયોગકે પ્રસાદસે
હુआ જો શુદ્ધાત્મસ્વભાવસે (શુદ્ધાત્મસ્વભાવરૂપસે) ઉત્પાદ હૈ વહ, પુનઃ ઉસરૂપસે પ્રલયકા
અભાવ હોનેસે વિનાશ રહિત હૈ; ઔર (ઉસ આત્માકે શુદ્ધોપયોગકે પ્રસાદસે હુઆ) જો
અશુદ્ધાત્મસ્વભાવસે વિનાશ હૈ વહ પુનઃ ઉત્પત્તિકા અભાવ હોનેસે, ઉત્પાદ રહિત હૈ । ઇસસે (યહ
કહા હૈ કિ) ઉસ આત્માકે સિદ્ધરૂપસે અવિનાશીપન હૈ । એસા હોને પર ભી આત્માકે ઉત્પાદ,
વ્યય ઔર ધૌવ્યકા સમવાય વિરોધકો પ્રાસ નહીં હોતા, ક્યોંકિ વહ વિનાશ રહિત ઉત્પાદકે સાથ,
ઉત્પાદ રહિત વિનાશકે સાથ ઔર ઉન દોનોંકે આધારભૂત દ્રવ્યકે સાથ સમવેત (તન્મયતાસે યુક્ત
-એકમેક) હૈ ।

ભાવાર્થ :—સ્વયંભૂ સર્વજ્ઞ ભગવાનકે જો શુદ્ધાત્મ સ્વભાવ ઉત્પત્તિ હુआ વહ કભી નષ્ટ
નહીં હોતા, ઇસલિયે ઉનકે વિનાશરહિત ઉત્પાદ હૈ; ઔર અનાદિ અવિદ્યા જનિત વિભાવ પરિણામ
એક બાર સર્વથા નાશકો પ્રાસ હોનેકે બાદ ફિર કભી ઉત્પત્ત નહીં હોતે, ઇસલિયે ઉનકે ઉત્પાદ
રહિત વિનાશ હૈ । ઇસપ્રકાર યહું યહ કહા હૈ કિ વે સિદ્ધરૂપસે અવિનાશી હૈ । ઇસપ્રકાર
અવિનાશી હોનેપર ભી વે ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્યયુક્ત હું; ક્યોંકિ શુદ્ધ પર્યાયકી અપેક્ષાસે ઉનકે
ઉત્પાદ હૈ, અશુદ્ધ પર્યાયકી અપેક્ષાસે વ્યય હૈ ઔર ઉન દોનોંકે આધારભૂત આત્મત્વકી અપેક્ષાસે
ધૌવ્ય હૈ ॥૧૭॥

અથોત્પાદાદિત્રયં સર્વદ્રવ્યસાધારણત્વેન શુદ્ધાત્મનોઽપ્યવશ્યંભાવીતિ વિભાવયતિ—

ઉપ્પાદો ય વિણાસો વિજ્ઞાદિ સબ્વસ્સ અદૃજાદસ્સ |

પઞ્ચાએણ દુ કેણવિ અદ્વો ખલુ હોદિ સબ્ભૂદો ||૧૮||

ઉત્પાદશ્ર વિનાશો વિદ્યતે સર્વસ્યાર્થજાતસ્ય |

પર્યાયેણ તુ કેનાર્થઃ ખલુ ભવતિ સદ્ભૂતઃ ||૧૯||

यथા हि जात्यजाम्बूनदस्यांगदपर्यायेणोत्पत्तिर्दृष्टा, पूर्वव्यवस्थितांगुलीयकादिपर्यायेण च
विनाशः, पीततादिपर्यायेण तूभयत्राप्युत्पत्तिविनाशावनासादयतः ध्रुवत्वम्; एवमखिलद्रव्याणां
शुद्धव्यञ्जनपर्यायेक्षया सिद्धपर्यायेणोत्पादः, संसारपर्यायेण विनाशः, केवलज्ञानादिगुणाधारद्रव्यत्वेन
ध्रौव्यमिति। ततः स्थितं द्रव्यार्थिकनयेन नित्यत्वेऽपि पर्यायार्थिकनयेनोत्पादव्ययध्रौव्यत्रयं
संभवतीति ||૧૭||। અથોત્પાદાદિત્રયં યથા સુવર્ણાદિમૂર્તપદાર્થેષુ દૃશ્યતે તથૈવામૂર્તે�પિ સિદ્ધસ્વરૂપે
વિજ્ઞેય પદાર્થત્વાદિતિ નિરૂપયતિ—ઉપ્પાદો ય વિણાસો વિજ્ઞાદિ સબ્વસ્સ અદૃજાદસ્સ ઉત્પાદશ્ર વિનાશશ્ર
વિદ્યતે તાવત્સર્વસ્યાર્થજાતસ્ય પદાર્થસમૂહસ્ય। કેન કૃત્વા। પઞ્ચાએણ દુ કેણવિ પર્યાયેણ તુ કેનાર્થઃ
વિવક્ષિતેનાર્થવ્યञ્જનરૂપેણ સ્વભાવવિભાવરૂપેણ વા। સ ચાર્થઃ કિંવિશિષ્ટઃ। અદ્વો ખલુ હોદિ સબ્ભૂદો
અર્થઃ ખલુ સ્કુટં સત્તાભૂતઃ સત્તાયા અભિન્નો ભવતીતિ। તથાહિ—સુવર્ણગોરસમૃત્તિકાપુરુષાદિમૂર્ત-
પદાર્થેષુ યથોત્પાદાદિત્રયં લોકે પ્રસિદ્ધ તથૈવામૂર્તેઽપિ મુક્તજીવે। યદ્યપિ શુદ્ધાત્મરુચિપરિચ્છિત્તિ-

અબ, ઉત્પાદ આદિ તીનોં (ઉત્પાદ, વ્યય ઔર ધ્રૌવ્ય) સર્વ દ્રવ્યોંકે સાધારણ હૈ ઇસલિયે
શુદ્ધ આત્મા (કેવળી ભગવાન ઔર સિદ્ધ ભગવાન) કે ભી અવશ્યમ્ભાવી હૈ ઐસા વ્યક્ત
કરતે હોય :—

અન્વયાર્થ :—[ઉત્પાદ:] કિસી પર્યાયસે ઉત્પાદ [વિનાશ: ચ] ઔર કિસી પર્યાયસે
વિનાશ [સર્વસ્ય] સર્વ [અર્થજાતસ્ય] પદાર્થમાત્રકે [વિદ્યતે] હોતા હૈ; [કેન અપિ પર્યાયેણ
તુ] ઔર કિસી પર્યાયસે [અર્થ:] પદાર્થ [સદ્ભૂતઃ ખલુ ભવતિ] વાસ્તવમં ધ્રુવ હૈ ||૧૮||।

ટીકા :—જૈસે ઉત્તમ સ્વર્ણકી બાજુબન્દરૂપ પર્યાયસે ઉત્પત્તિ દિખાઈ દેતી હૈ, પૂર્વ
અવસ્થારૂપસે વર્તનેવાલી અંગૂઠી ઇત્યાદિક પર્યાયસે વિનાશ દેખા જાતા હૈ ઔર પીલાપન ઇત્યાદિ

૧. અવશ્યમ્ભાવી = જરૂર હોનેવાલા; અપરિહાર્ય |

**ઉત્પાદ તેમ વિનાશ છે સૌ કોઈ વસ્તુમાત્રને,
વળી કોઈ પર્યાયી દરેક પદાર્થ છે સદ્ભૂત ખો. ૧૮.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૩૧

**કેનચિત્પર્યયેણોત્પાદ: કેનચિદ્બિનાશ: કેનચિદ્ભૌવ્યમિત્યવોદ્ધ્વયમ् । અતઃ શુદ્ધાત્મનોઽષ્ટુત્યા-
દાદિત્રયરૂપં દ્રવ્યલક્ષણભૂતમસ્તિત્વમવશયંભાવિ ॥૧૮॥**

નિશ્ચલાનુભૂતિલક્ષણસ્ય સંસારાવસાનોત્પન્નકારણસમયસારપર્યાયસ્ય વિનાશો ભવતિ તથૈવ કેવલ-
જ્ઞાનાદિવ્યક્તિરૂપસ્ય કાર્યસમયસારપર્યાયસ્યોત્પાદશ્ચ ભવતિ, તથાષુભ્યપર્યાયપરિણતાત્મદ્રવ્યત્વેન
ધૌવ્યત્વં પદાર્થત્વાદિતિ । અથવા યથા જ્ઞેયપદાર્થઃ પ્રતિક્ષણં ભઙ્ગત્રયેણ પરિણમન્તિ તથા જ્ઞાનમપિ
પરિચ્છિત્વ્યપેક્ષયા ભઙ્ગત્રયેણ પરિણમતિ । ષટ્સ્થાનગતાગુરુલઘુકગુણવૃદ્ધિહાન્યપેક્ષયા વા ભઙ્ગત્રયમવ-
બોદ્ધ્વયમિતિ સૂત્રતાત્પર્યમ् ॥૧૮॥ એવં સિદ્ધુદ્જીવે દ્રવ્યાર્થિકનયેન નિત્યત્વેऽપિ વિવક્ષિતપર્યાયેણોત્પાદ-
વ્યયધૌવ્યસ્થાપનરૂપેણ દ્વિતીયસ્થળે ગાથાદ્વયં ગતમ् । અથ તં પૂર્વોક્તસર્વજાં યે મન્યન્તે તે સમ્યગ્દૃષ્ટ્યો
ભવન્તિ, પરમ્પરયા મોક્ષં ચ લભન્ત ઇતિ પ્રતિપાદયતિ—

‘તં સબ્દુવરિદ્ધં ઇદ્ધં અમરાસુરપ્પહાણેહિ ।

યે સદ્દર્હંતિ જીવા તેસિં દુઃખાણિ ખીયંતિ ॥★૧॥

તં સબ્દુવરિદ્ધં તં સર્વાર્થવરિષ્ઠં ઇદ્ધં ઇષ્ટમભિમતં । કૈ: । અમરાસુરપ્પહાણેહિ અમરાસુરપ્રધાનૈ: । યે
સદ્દર્હંતિ યે શ્રદ્ધધતિ રોચન્તે જીવા ભવ્યજીવા: । તેસિં તેષામ् । દુઃખાણિ વીતરાગપારમાર્થિક-
સુખવિલક્ષણાનિ દુઃખાનિ । ખીયંતિ વિનાશં ગચ્છન્તિ, ઇતિ સૂત્રાર્થ: ॥૧॥ એવં

પર્યાયસે દોનોંમે (બાજૂબન્દ ઔર અંગૂઠી મેં) ઉત્પત્તિ-વિનાશકો પ્રાસ ન હોનેસે ધૌવ્યત્વ દિખાઈ દેતા હૈ । ઇસપ્રકાર સર્વ દ્રવ્યોંકે કિસી પર્યાયસે ઉત્પાદ, કિસી પર્યાયસે વિનાશ ઔર કિસી પર્યાયસે ધૌવ્ય હોતા હૈ, એસા જાનના ચાહિએ । ઇસસે (યહ કહા ગયા હૈ કિ) શુદ્ધ આત્માકે
ભી દ્રવ્યકા લક્ષણભૂત ઉત્પાદ, વ્યય, ધૌવ્યરૂપ અસ્તિત્વ અવશ્યમ્ભાવી હૈ ।

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યકા લક્ષણ અસ્તિત્વ હૈ ઔર અસ્તિત્વ ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્યરૂપ હૈ ।
ઇસલિયે કિસી પર્યાયસે ઉત્પાદ, કિસી પર્યાયસે વિનાશ ઔર કિસી પર્યાયસે ધૌવ્યત્વ પ્રત્યેક
પદાર્થકે હોતા હૈ ।

પ્રશ્ન :—‘દ્રવ્યકા અસ્તિત્વ ઉત્પાદાદિક તીનોંસે ક્યોં કહા હૈ ? એકમાત્ર ધૌવ્યસે હી
કહના ચાહિયે; ક્યોંકિ જો ધ્રુવ રહતા હૈ વહ સદા બના રહ સકતા હૈ ?’

ઉત્તર :—યદિ પદાર્થ ધ્રુવ હી હો તો મિટ્ટી, સોના, દૂધ ઇત્યાદિ સમસ્ત પદાર્થ એક હી
સામાન્ય આકારસે રહના ચાહિયે; ઔર ઘડા, કુંડલ, દહી ઇત્યાદિ ભેદ કભી ન હોના ચાહિયે ।
કિન્તુ એસા નહીં હોતા અર્થાત્ ભેદ તો અવશ્ય દિખાઈ દેતે હૈને । ઇસલિયે પદાર્થ સર્વથા ધ્રુવ ન
રહકર કિસી પર્યાયસે ઉત્પત્ત ઔર કિસી પર્યાયસે નષ્ટ ભી હોતે હૈને । યદિ એસા ન માના જાયે
તો સંસારકા હી લોપ હો જાયે ।

૧. એસી જો જો ગાથાઓંથી શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યવિરચિત તત્ત્વપ્રદીપિકા ટીકામેં નહીં લેકિન શ્રી જયસેનાચાર્યદેવ
વિરચિત તત્ત્વપર્યવૃત્તિ ટીકામેં હૈ ઉન ગાથાઓંકે અંતમે (★) કરકે ઉન ગાથાઓંકો અલગ નંબર દિયે હૈને ।

અથાસ્યાત્મનઃ શુદ્ધોપયોગાનુભાવાત્સ્વયંભુવો ભૂતસ્ય કથમિન્દ્રિયૈર્વિના જ્ઞાનાનન્દાવિતિ
સંદેહમુદ્સ્યતિ—

**પદ્મખીણધાદિકમ્પો અણંતવરવીરિઓ અહિયતેજો ।
જાદો અદિંદિઓ સો ણાણં સોક્ખં ચ પરિણમદિ ॥૧૬॥**

નિર્દોષિપરમાત્મશ્રદ્ધાનાન્મોક્ષો ભવતીતિ કથનરૂપેણ તૃતીયસ્થલે ગથા ગતા ॥ અથાસ્યાત્મનો નિર્વિકારસ્વસંવેદનલક્ષણશુદ્ધોપયોગપ્રભાવાત્સર્વજ્ઞત્વે સતીન્દ્રિયૈર્વિના કથં જ્ઞાનાનન્દાવિતિ પૃષ્ઠે પ્રત્યુત્તરં દદાતિ—પદ્મખીણધાદિકમ્પો જ્ઞાનાયનન્તચતુષ્યસ્વરૂપપરમાત્મદ્રવ્યભાવનાલક્ષણશુદ્ધોપયોગબલેન પ્રક્ષીણ-ધાતિકર્મા સન્ । અણંતવરવીરિઓ અનન્તવરવીર્યઃ । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટઃ । અહિયતેજો અધિકતેજાઃ । અત્ર તેજઃ શબ્દેન કેવલજ્ઞાનનર્દર્શનદ્વયં ગ્રાદ્યમ् । જાદો સો સ પૂર્વોક્તલક્ષણ આત્મા જાતઃ સંજાતઃ । કથંભૂતઃ । અણિદિયો અનિન્દ્રિય ઇન્દ્રિયવિષયવ્યાપારરહિતઃ । અનિન્દ્રિયઃ સન્ કિં કરોતિ । ણાણં સોક્ખં ચ પરિણમદિ કેવલજ્ઞાનમન્તસૌખ્યં ચ પરિણમતીતિ । તથાહિ—અનેન વ્યાખ્યાનેન કિમુક્તં ભવતિ । આત્મા

ઇસપ્રકાર પ્રત્યેક દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યમય હૈ, ઇસલિયે મુક્ત આત્માકે ભી ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય અવશ્ય હોતે હૈને । યદિ સ્થૂલતાસે દેખા જાયે તો સિદ્ધ પર્યાયકા ઉત્પાદ ઔર સંસાર પર્યાયકા વ્યય હુઆ તથા આત્મત્વ ધ્રુવ બના રહા । ઇસ અપેક્ષાસે મુક્ત આત્માકે ભી ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય હોતા હૈ । અથવા મુક્ત આત્માકા જ્ઞાન જ્ઞેય પદાર્થોંકે આકારરૂપ હુઆ કરતા હૈ ઇસલિયે સમસ્ત જ્ઞેય પદાર્થોમેં જિસ જિસ પ્રકારસે ઉત્પાદાદિક હોતા હૈ તસ-તસ પ્રકારસે જ્ઞાનમેં ઉત્પાદાદિક હોતા રહતા હૈ, ઇસલિયે મુક્ત આત્માકે સમય સમય પર ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય હોતા હૈ । અથવા અધિક સૂક્ષ્મતાસે દેખા જાયે તો, અગુરુલઘુગુણમેં હોનેવાલી ષટગુની હાની વૃદ્ધિકે કારણ મુક્ત આત્માકો સમય સમય પર ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યમય વર્તતા હૈ । યહું જૈસે સિદ્ધભગવાનકે ઉત્પાદાદિ કહે હોય તે ઉસીપ્રકાર કેવળી ભગવાનકે ભી યથાયોગ્ય સમજ લેના ચાહિયે ॥૧૮॥

અબ, શુદ્ધોપયોગકે પ્રભાવસે સ્વયંભૂ હુએ ઇસ (પૂર્વોક્ત) આત્માકે ઇન્દ્રિયોંકે બિના જ્ઞાન ઔર આનન્દ કૈસે હોતા હૈ? એસે સંદેહકા નિવારણ કરતે હોયાં:

**પ્રક્ષીણધાતિકર્મ, અનહદવીર્ય, અધિકપ્રકાશ ને
ઇન્દ્રિય-અતીત થયેલ આત્મા જ્ઞાનસૌખ્યે પરિણમે. ૧૯.**

**प्रक्षीणधातिकर्मा   अनन्तवरवीर्योऽधिकतेजाः ।
जातोऽतीन्द्रियः स ज्ञानं सौख्यं च परिणमति ॥१६॥**

अयं खल्वात्मा शुद्धोपयोगसामर्थ्यात् प्रक्षीणधातिकर्मा, क्षायोपशमिकज्ञान-दर्शनासंपृक्तत्वादतीन्द्रियो भूतः सन्निखिलान्तरायक्षयादनन्तवरवीर्यः, कृत्स्नज्ञानदर्शनावरण-प्रलयादधिककेवलज्ञानदर्शनाभिधानतेजाः, समस्तमोहनीयाभावादत्यन्तनिर्विकारशुद्धचैतन्य-स्वभावमात्मानमासादयन् स्वयमेव स्वपरप्रकाशकत्वलक्षणं ज्ञानमनाकुलत्वलक्षणं सौख्यं च भूत्वा परिणमते। एवमात्मनो ज्ञानानन्दौ स्वभाव एव। स्वभावस्य तु परानपेक्षत्वादिन्द्रियैर्विनाश्यात्मनो ज्ञानानन्दौ संभवतः ॥१६॥

तावन्निश्चयेनानन्तज्ञानसुखस्वभावोऽपि व्यवहारेण संसारावस्थायां कर्मप्रचादितज्ञानसुखः सन् पश्चादिन्द्रियाधारेण किमप्यत्पज्ञानं सुखं च परिणमति। यदा पुनर्निर्विकल्पस्वसंवित्तिवलेन कर्माभावो भवति तदा क्षयोपशमाभावादिन्द्रियाणि न सन्ति स्वकीयातीन्द्रियज्ञानं सुखं चानुभवति। ततः स्थितं इन्द्रियाभावेऽपि स्वकीयानन्तज्ञानं सुखं चानुभवति। तदपि कस्मात्। स्वभावस्य परापेक्षा नास्तीत्यभिप्रायः ॥१६॥ अथातीन्द्रियत्वादेव केवलिनः शरीराधारोद्भूतं भोजनादिसुखं क्षुधादिदुःखं च नास्तीति विचारयति—सोक्खं वा पुण दुक्खं केवलणाणिस्स णस्थि सुखं वा पुनर्दुःखं वा केवलज्ञानिनो

अन्वयार्थ :—[प्रक्षीणधातिकर्म] जिसके घातिकर्म क्षय हो चुके हैं, [अतीन्द्रियः जातः] जो अतीन्द्रिय हो गया है, [अनन्तवरवीर्यः] अनन्त जिसका उत्तम वीर्य है और [अधिकतेजाः] ^१अधिक जिसका (केवलज्ञान और केवलदर्शनरूप) तेज है [सः] ऐसा वह (स्वयंभू आत्मा) [ज्ञानं सौख्यं च] ज्ञान और सुखरूप [परिणमति] परिणमन करता है ॥१६॥

टीका :—शुद्धोपयोगके सामर्थ्यसे जिसके घातिकर्म क्षयको प्राप्त हुए हैं, क्षयोपशमिक ज्ञान-दर्शनके साथ असंपृक्त (संपर्क रहित) होनेसे जो अतीन्द्रिय हो गया है, समस्त अन्तरायका क्षय होनेसे अनन्त जिसका उत्तम वीर्य है, समस्त ज्ञानावरण और दर्शनावरणका प्रलय हो जानेसे अधिक जिसका केवलज्ञान और केवलदर्शन नामक तेज है—ऐसा यह (स्वयंभू) आत्मा, समस्त मोहनीयके अभावके कारण अत्यंत निर्विकार शुद्ध चैतन्य स्वभाववाले आत्माका (अत्यन्त निर्विकार शुद्ध चैतन्य जिसका स्वभाव है ऐसे आत्माका) अनुभव करता हुआ स्वयमेव स्वपरप्रकाशकता लक्षण ज्ञान और अनाकुलता लक्षण सुख होकर परिणमित होता है। इस प्रकार आत्माका, ज्ञान और आनन्द स्वभाव ही है। और स्वभाव परसे ^२अनपेक्ष होनेके कारण इन्द्रियोंके बिना भी आत्माके ज्ञान और आनन्द होता है।

१. अधिक = उत्कृष्ट; असाधारण; अत्यन्त ।   २. अनपेक्ष = स्वतंत्र; उदासीन; अपेक्षा रहित ।

અથાતીન્દ્રિયત્વાદેવ શુદ્ધાત્મનઃ શારીરં સુખદુઃখં નાસ્તીતિ વિભાવયતિ—

**સોક્ખં વા પુણ દુક્ખં કેવલણાણિસ્સ ણથિ દેહગં |
જમ્હા અર્દિદિયત્તં જાદં તમ્હા દુ તં ણેયં ॥૨૦॥**

નાસ્તિ । કથંભૂતમ् । દેહગં દેહગત દેહાધારજિહેન્દ્રિયાદિસમુત્તનં કવલાહારાદિસુખમ्, અસાતોદયજનિં ક્ષુધાદિદુઃખં ચ । કસ્માનાસ્તિ । જમ્હા અર્દિદિયત્તં જાદં યસ્માન્મોહાદિધાતિકર્મભાવે પજ્ચેન્દ્રિય-વિષયવ્યાપારરહિતલ્વં જાતમ् । તમ્હા દુ તં ણેયં તસ્માદતીન્દ્રિયત્વાદ્બેતોરતીન્દ્રિયમેવ તજ્જાનં સુખં ચ જોયમિતિ । તથથા—લોહપિણ્ડસંસર્ગભાવાદગિનર્થથા ઘનઘાતપિદ્ધનં ન લભતે તથાયમાત્માપિ લોહપિણ્ડ-સ્થાનીયેન્દ્રિયગ્રામભાવાત્ સાંસારિકસુખદુઃખં નાનુભવતીત્યર્થઃ । કશ્ચિદાહ—કેવલિનાં ભુક્તિરસ્તિ, ઔદારિકશરીરસન્દ્રાવાત् । અસદ્વેદ્યકર્મદયસન્દ્રાવાદ્ધા । અસ્મદાદિવત् । પરિહારમાહ—તન્દ્રગવતઃ શરીર-મૌદારિકં ન ભવતિ કિંતુ પરમૌદારિકમ् । તથા ચોક્તં—“શુદ્ધસ્ફટિકસંકાશં તેજોમૂર્તિમયં વપુઃ । જાયતે ક્ષીણદોષસ્ય સત્તધાતુવિવર્જિતમ्” ॥ ૨૦ ॥ યચ્ચોક્તમસદ્વેદ્યોદયસન્દ્રાવાત્તત્ત્ર પરિહારમાહ—યથા વ્રીહ્યાદિવીજં જલસહકારિકારણસહિતમઙ્ગુરાદિકાર્ય જનયતિ તથૈવાસદ્વેદ્યકર્મ મોહનીયસહકારિકારણસહિતં ક્ષુધાદિ-કાર્યમુત્યાદયતિ । કસ્માત् । ‘મોહસ્સ વલેણ ઘાદદે જીવં’ ઇતિ વચનાત् । યદિ પુનર્મહાભાવેઽપિ ક્ષુધાદિપરીષહં જનયતિ તર્હિ વધરોગાદિપરીષહમપિ જનયતુ, ન ચ તથા । તદપિ કસ્માત् । ‘ભુક્ત્યુપસર્ગભાવાત्’ ઇતિ વચનાત् । અન્યદપિ દૂષણમસ્તિ । યદિ ક્ષુધાવાધાસ્તિ તર્હિ ક્ષુધાક્ષીણશક્તેરનન્તવીર્ય નાસ્તિ । તથૈવ ક્ષુધાદુઃખિતસ્યાનન્તસુખમપિ નાસ્તિ । જિહ્વેન્દ્રિયપરિચ્છિત્તિ-રૂપમતિજ્ઞાનપરિણતસ્ય કેવલજ્ઞાનમપિ ન સંભવતિ । અથવા અન્યદપિ કારણમસ્તિ । અસદ્વેદ્યોદયાપેક્ષયા સદ્વેદ્યોદયો�નન્તગુણો�સ્તિ । તતઃ કારણાત् શર્કરારાશિમદ્યે નિષ્વકણિકાવદસદ્વેદ્યોદયો વિદ્યમાનોઽપિ ન જ્ઞાયતે । તથૈવાન્યદપિ વાધકમસ્તિ—યથા પ્રમત્તસંયતાદિતપોધનાનાં વેદોદયે વિદ્યમાનોઽપિ મન્દમોહોદયત્વાદખણ્ડબ્રહ્મચારિણાં સ્ત્રીપરીષહબાધા નાસ્તિ, યથૈવ ચ નવગ્રૈવેયકાદ્યહમિન્દ્રદેવાનાં

ભાવાર્થ :—આત્માકો જ્ઞાન ઔર સુખરૂપ પરિણિત હોનેમેં ઇન્દ્રિયાદિક પર નિમિત્તોંકી આવશ્યકતા નહીં હૈ; ક્યોંકિ જિસકા લક્ષણ અર્થાત્ સ્વરૂપ સ્વપરિકાશકતા હૈ એસા જ્ઞાન ઔર જિસકા લક્ષણ અનાકુલતા હૈ એસા સુખ આત્માકા સ્વભાવ હી હૈ ॥૧૯॥

અબ અતીન્દ્રિયતાકે કારણ હી શુદ્ધ આત્માકે (કેવળી ભગવાનકે) શારીરિક સુખ દુઃખ નહીં હૈ યહ વ્યક્ત કરતે હૈને:—

**કિંઈ દેહગત નથી સુખ કે નથી દુઃખ કેવલજ્ઞાનીને,
જેથી અતીન્દ્રિયતા થઈ તે કારણે અ જાણજે. ૨૦.**

**સૌખ્યं વા પુનર્દુઃખં કેવલજ્ઞાનિનો નાસ્તિ દેહગતમ् ।
યસ્માદતીન્દ્રિયત્વં જાતં તસ્માત્તુ તજ્જ્ઞેયમ् ॥૨૦॥**

વેદોદયે વિદ્યમાને�પિ મન્દમોહોદયેન સ્ત્રીવિષયબાધા નાસ્તિ, તથા ભગવત્યસદ્વૈદોદયે વિદ્યમાનેઽપિ નિરવશેષમોહાભાવાત् ક્ષુધાવાધા નાસ્તિ । યદિ પુનરુચ્યતે ભવદ્ધિ:—મિથ્યાદૃષ્ટ્યાદિસયોગ-કેવલિપર્યન્તાસ્ત્રયોદશગુણસ્થાનવર્તિનો જીવા આહારકા ભવન્તીત્યાહારકમાર્ગણાયામાગમે ભણિતમાસ્તે, તતઃ કારણાત् કેવલિનામાહારોઽસ્તીતિ । તદપ્યયુક્તમ् । “ણોકમ્મ-કમ્મહારો કવલાહારો ય લેણમાહારો । ઓજમણો વિ ય કમસો આહારો છવિહો ણેયો” ॥ ઇતિ ગાથાકથિતક્રમેણ યદ્યપિ ષટ્પ્રકાર આહારો ભવતિ તથાપિ નોકર્મહારાપેક્ષયા કેવલિનામાહારકત્વમવબોદ્ધવ્યમ् । ન ચ કવલાહારાપેક્ષયા । તથાહિ—સૂક્ષ્મા: સુરસા: સુગન્ધા અન્યમનુજાનામસંભવિન: કવલાહારં વિનાપિ કિઞ્ચિદ્બૂનપૂર્વકોટિપર્યન્તં શરીરસ્થિતિહેતવ: સસ્થાતુરહિતપરમૌદારિકશરીરનોકર્મહારયોગ્યા લાભાન્ત-રાયકર્મનિરવશેષક્ષયાત् પ્રતિક્ષણં પુદ્ગળા આસ્વબન્તીતિ નવકેવલલદ્વિદ્વયાખ્યાનકાલે ભણિતં તિષ્ઠતિ । તતો જ્ઞાયતે નોકર્મહારાપેક્ષયા કેવલિનામાહારકત્વમ् । અથ મતમ्—ભવદીયકલ્પનયા આહારાનાહારકત્વં નોકર્મહારાપેક્ષયા, ન ચ કવલાહારાપેક્ષયા ચેતિ કથં જ્ઞાયતે । નૈવમ् । “એક દ્વૌ ત્રીન् વાનાહારક:” ઇતિ તત્ત્વાર્થે કથિતમાસ્તે । અસ્ય સૂત્રસ્યાર્થ: કથ્યતે—ભવાન્તરગમનકાલે વિગ્રહગતૌ શરીરાભાવે સતિ નૂતનશરીરધારણાર્થ્ય ત્રયાણાં શરીરાણાં ષણ્ણાં પર્યાતીનાં યોગ્યપુદ્ગળપિણ્ડગ્રહણં નોકર્મહાર ઉચ્યતે । સ ચ વિગ્રહગતૌ કર્મહારે વિદ્યમાનેઽપ્યેકદ્વિત્રિસમયપર્યન્તં નાસ્તિ । તતો નોકર્મહારાપેક્ષયાઽહારા-નાહારકત્વમાગમે જ્ઞાયતે । યદિ પુન: કવલાહારાપેક્ષયા તર્હિં ભોજનકાલં વિહ્નાય સર્વદૈવાનાહારક એવ, સમયત્રયનિયમો ન ઘટતે । અથ મતમ्—કેવલિનાં કવલાહારોઽસ્તિ મનુષ્યત્વાત् વર્તમાનમનુષ્યવત् । તદપ્યયુક્તમ् । તર્હિં પૂર્વકાલપુરુષાણાં સર્વજ્ઞત્વં નાસ્તિ, રામરાવણાદિપુરુષાણાં ચ વિશેષસામર્થ્ય નાસ્તિ વર્તમાનમનુષ્યવત્ । ન ચ તથા । કિંચ છદ્રસ્થતપોધના અપિ સસ્થાતુરહિતપરમૌદારિકશરીરાભાવે ‘છદ્રો તિ પઢમસણા’ ઇતિ વચનાત् પ્રમત્તસંયતષટગુણસ્થાનવર્તિનો યદ્યપ્યાહારં ગૃહણન્તિ તથાપિ જ્ઞાનસંયમ-ધ્યાનસિદ્ધ્યાર્થ, ન ચ દેહમત્વાર્થમ् । ઉક્ત ચ—“કાયસ્થિત્યર્થમાહાર: કાયો જ્ઞાનાર્થમિષ્યતે । જ્ઞાન કર્મવિનાશાય તન્નાશે પરમં સુખમ्” ॥ “ણ વલાઉસાહણદું ણ સરીરસ્સ ય ચયદું તેજદું । ણાણદું સંજમદું જ્ઞાણદું ચેવ ભુંજંતિ ॥” તસ્ય ભગવતો જ્ઞાનસંયમધ્યાનાદિગુણા: સ્વભાવેનૈવ તિષ્ઠન્તિ ન ચાહારવલેન । યદિ પુનર્દેહમમત્વેનાહારં ગૃહણાતિ તર્હિં છદ્રસ્થેભ્યોઽયસૌ હીન: પ્રાપ્તોતિ । અથોચ્યતે—તસ્યાતિશયવિશેષાત્રકટા ભુક્તિનાસ્તિ પ્રચ્છન્ના વિદ્યતે । તર્હિં પરમૌદારિકશરીરત્વાદૃક્તિરેવ નાસ્ત્યયમેવાતિશય: કિં ન ભવતિ । તત્ત્વ તુ પ્રચ્છન્નભુક્તો માયાસ્થાન દૈન્યવૃત્તિ:, અન્યેઽપિ પિણ્ડશુદ્ધિકથિતા દોષા બહવો ભવન્તિ । તે ચાન્યત્ર તર્કશાસ્ત્રે જ્ઞાતવ્યા: । અત્ર

અન્વયાર્થ :—[કેવલજ્ઞાનિન:] કેવલજ્ઞાનીકે [દેહગતં] શરીરસમ્બન્ધી [સૌખ્યં] સુખ [વા પુન: દુઃખં] યા દુઃખ [નાસ્તિ] નહીં હૈ, [યસ્માત્] ક્યોંકિ [અતીન્દ્રિયત્વં જાતં] અતીન્દ્રિયતા ઉત્પત્તિ હુઈ હૈ [તસ્માત્ તુ તત્ જ્ઞેયમ्] ઇસલિયે એસા જાનના ચાહિયે ॥૨૦॥

यत एव शुद्धात्मनो जातवेदस इव कालायसगोलोत्कूलितपुद्गलाशेषविलासकल्पो
नास्तीन्द्रियग्रामस्तत एव घोरघनधाताभिधातपरम्परास्थानीयं शरीरगतं सुखदुःखं न
स्यात् ॥२०॥

अथ ज्ञानस्वरूपप्रपञ्चं सौख्यस्वरूपप्रपञ्चं च क्रमप्रवृत्तप्रवन्धद्वयेनाभिदधाति । तत्र
केवलिनोऽतीन्द्रियज्ञानपरिणतत्वात्सर्वं प्रत्यक्षं भवतीति विभावयति—

**परिणमदो खलु णाणं पच्चक्खा सव्वदव्वपज्जाया ।
सो णेव ते विजाणदि उग्रहपुब्वाहिं किरियाहिं ॥२१॥**

चाध्यात्मग्रन्थत्वान्नोच्यन्त इति । अयमत्र भावार्थः—इदं वस्तुस्वरूपमेव ज्ञातव्यमत्राग्रहो न कर्तव्यः ।
कस्मात् । दुराग्रहे सति रागद्वेषोत्पत्तिर्भवति ततश्च निर्विकारचिदानन्दैकस्वभावपरमात्मभावनाविधातो
भवतीति ॥२०॥ एवमनन्तज्ञानसुखस्थापने प्रथमगाथा केवलिभुक्तिनिराकरणे द्वितीया चेति गाथाद्वयं
गतम् ।

इति सप्तगाथाभिः स्थलचतुष्येन सामान्येन सर्वज्ञसिद्धिनामा द्वितीयोऽन्तराधिकारः समाप्तः ॥

अथ ज्ञानप्रपञ्चाभिधानान्तराधिकारे त्रयस्त्रिंशद्गाथा भवन्ति । तत्राई स्थलानि । तेष्वादौ

टीका :—जैसे अग्निको लोहपिण्डके तस पुद्गलोंका समस्त विलास नहीं है (अर्थात्
अग्नि लोहेके गोलेके पुद्गलोंके विलाससे—उनकी क्रियासे—भिन्न है) उसीप्रकार शुद्ध
आत्माके (अर्थात् केवलज्ञानी भगवानके) इन्द्रिय-समूह नहीं है; इसीलिये जैसे अग्निको
घनके घोर आघातोंकी परम्परा नहीं है (लोहेके गोलेके संसर्गका अभाव होने पर घनके
लगातार आघातों की भयंकर मार अग्निपर नहीं पड़ती) इसीप्रकार शुद्ध आत्माके शरीर
सम्बन्धी सुख दुःख नहीं हैं ।

भावार्थ :—केवली भगवानके शरीर सम्बन्धी क्षुधादिका दुःख या भोजनादिका सुख
नहीं होता इसलिये उनके कवलाहार नहीं होता ॥२०॥

अब, ज्ञानके स्वरूपका विस्तार और सुखके स्वरूपका विस्तार क्रमशः प्रवर्तमान दो
अधिकारोंके द्वारा कहते हैं। इनमेंसे (प्रथम) अतीन्द्रिय ज्ञानरूप परिणमित होनेसे केवली
भगवानके सब प्रत्यक्ष है यह प्रगट करते हैं:—

**प्रत्यक्ष छे सौ द्रव्यपर्यय ज्ञान-परिणमनारने;
जाणे नहीं ते तेमने अवग्रह-इहादि क्रिया वडे. २१.**

**પરિણમમાનસ્ય ખલુ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષા: સર્વદ્રવ્યપર્યાયઃ ।
સ નैવ તાન્ વિજાનાત્યવગ્રહપૂર્વાભિઃ ક્રિયાભિઃ ॥૨૧॥**

यतो न खल्विन्नियाण्यालम्ब्यावग्रहेहावायपूर्वकप्रक्रमेण केवली विजानाति, स्वयमेव समस्तावरणक्षयक्षण एवानायनन्ताहेतुकासाधारणभूतज्ञानस्वभावमेव कारणत्वेनोपादाय तदुपरि प्रविकसत्केवलज्ञानोपयोगीभूय विपरिणमते, ततोऽस्याक्रमसमाक्रान्तसमस्तद्रव्यक्षेत्रकाल-भावतया समक्षसंवेदनालम्बनभूताः सर्वद્રव्यપર्यायाः प्रत्यक्षा एव भवन्ति ॥૨૧॥

केवलज्ञानस्य सर्व प्रत्यक्षं भवतीति कथनमुख्यत्वेन ‘परिणमदो खलु’ इत्यादिगाथाद्वयम्, अथात्मज्ञानयोर्निश्चयेनासंख्यातप्रदेशत्वेऽपि व्यवहारेण सर्वगतत्वं भवतीत्यादिकथनमुख्यत्वेन ‘आदा णाणपमाणं’ इत्यादिगाथापञ्चकम्, ततः परं ज्ञानज्ञेययोः परस्परगमननिराकरणमुख्यतया ‘णाणी णाणसहावो’ इत्यादिगाथापञ्चकम्, अथ निश्चयव्यवहारकेवलिप्रतिपादनादिमुख्यत्वेन ‘जो हि सुदेण’ इत्यादिसूत्रचतुष्टयम्, अथ वर्तमानज्ञाने कालत्रयपर्यायपरिच्छित्तिकथनादिरूपेण ‘तक्षालिगेव सव्वे’ इत्यादिसूत्रपञ्चकम्, अथ केवलज्ञानं बन्धकारणं न भवति रागादिविकल्परहितं छद्मस्थज्ञानमपि, किंतु रागादयो बन्धकारणमित्यादिनिरूपणमुख्यतया ‘परिणमदि णेयं’ इत्यादिसूत्रपञ्चकम्, अथ केवलज्ञानं सर्वज्ञत्वेन प्रतिपादयतीत्यादिव्याख्यानमुख्यत्वेन ‘जं तक्षालियमिदरं’ इत्यादिगाथापञ्चकम्, अथ ज्ञानप्रपञ्चोपसंहारमुख्यत्वेन प्रथमगाथा, नमस्कारकथनेन द्वितीया चेति ‘णवि परिणमदि’ इत्यादि गाथाद्वयम्। एवं ज्ञानप्रपञ्चाभिधानतृतीयान्तराधिकारे त्रयस्त्रिंशद्गाथाभिः स्थलाष्टकेन समुदाय-

अन्वयार्थ :—[खलु] વાસ્તવમें [જ્ઞાન પરિણમમાનસ્ય] જ્ઞાનરૂપસે (કેવલજ્ઞાનરૂપસે) પરિણમિત હોતે હુએ કેવલીભગવાનકે [સર્વદ્રવ્યપર્યાયઃ] સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયેં [પ્રત્યક્ષાઃ] પ્રત્યક્ષ હૈન; [સઃ] વે [તાન्] ઉન્હેં [અવગ્રહપૂર્વાભિઃ ક્રિયાભિઃ] અવગ્રહાદિ ક્રિયાઓંસે [નैવ વિજાનાતિ] નહીં જાનતે ॥૨૧॥

ટીકા :— કેવલીભગવાન ઇન્દ્રિયોંકે આલમ્બનસે અવગ્રહ-ઇહા-અવાય પૂર્વક ક્રમસે નહીં જાનતે, (કિન્તુ) સ્વયમેવ સમસ્ત આવરણકે ક્ષયકે ક્ષણ હી, અનાદિ અનન્ત, અહેતુક ઔર અસાધારણ જ્ઞાનસ્વભાવકો હી કારણરૂપ ગ્રહણ કરનેસે તત્કાલ હી પ્રગટ હોનેવાલે કેવલજ્ઞાનોપયોગરૂપ હોકર પરિણમિત હોતે હૈન; ઇસલિયે ઉનકે સમસ્ત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ ઔર ભાવકા અક્રમિક ગ્રહણ હોનેસે સમક્ષ સંવેદનકી (-પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનકી) આલમ્બનભૂત સમસ્ત દ્રવ્ય-પર્યાયેં પ્રત્યક્ષ હી હૈન।

ભાવાર્થ :—જિસકા ન આદિ હૈ ઔર ન અંત હૈ, તથા જિસકા કોઈ કારણ નહીં ઔર જો અન્ય કિસી દ્રવ્યમં નહીં હૈ, એસે જ્ઞાન સ્વભાવકો હી ઉપાદેય કરકે, કેવલજ્ઞાનકી ઉત્પત્તિકે બીજભૂત શુક્લધ્યાન નામક સ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપસે જબ આત્મા પરિણમિત હોતા હૈ તબ

અથાસ્ય ભગવતોऽતીન્દ્રિયજ્ઞાનપરિણતત્વાદેવ ન કિંચિત્પરોક્ષં ભવતીત્યભિપ્રૈતિ—

ણંથિ પરોક્ખં કિંચિ વિ સમંત સવ્વકુખગુણસમિદ્ધસ્સ ।

અકુખાતીદસ્સ સદા સ્વયમેવ હિ ણાણજાદસ્સ ॥૨૨॥

નાસ્તિ પરોક્ષં કિંચિદપિ સમન્તતઃ સર્વાકુખગુણસમૃદ્ધસ્ય ।

અક્ષાતીતસ્ય સદા સ્વયમેવ હિ જ્ઞાનજાતસ્ય ॥૨૨॥

પાતનિકા । તદ્યથા—અથાતીન્દ્રિયજ્ઞાનપરિણતત્વાલ્કેવલિનઃ સર્વ પ્રત્યક્ષં ભવતીતિ પ્રતિપાદયતિ—પદ્ધકુખા સવ્વદ્વયપજ્ઞાયા સર્વદ્વયપર્યાયાઃ પ્રત્યક્ષા ભવન્તિ । કસ્ય । કેવલિનઃ । કિં કુર્વતઃ । પરિણમદો પરિણમમાનસ્ય । ખલુ સ્કુટ્મ । કિમ । ણાણ અનન્તપદાર્થપરિચ્છતિસમર્થ કેવલજ્ઞાનમ् । તહીં કિં ક્રમેણ જાનાતિ । સો ણેવ તે વિજાણદિ ઉગ્ગહપુલ્વાહિં કિરિયાહિં સ ચ ભગવાનૈવ તાન્ જાનાત્વગ્રહપૂર્વાભિઃ ક્રિયાભિઃ, કિંતુ યુગપદિત્યર્થઃ । ઇતો વિસ્તર :—અનાદનન્તમહેતુકં ચિદાનન્દૈકસ્વભાવં નિજ-શુદ્ધાત્માનમુપાદેયં કૃત્વા કેવલજ્ઞાનોત્પત્તેર્વાજભૂતેનાગમભાષયા શુક્લધ્યાનસંજ્ઞેન રાગાદિવિકલ્પ-જાલરહિતસ્વસંવેદનજ્ઞાનેન યદાયમાત્મા પરિણમતિ, તદા સ્વસંવેદનજ્ઞાનફલભૂતકેવલજ્ઞાન-પરિચ્છત્યકારપરિણતસ્ય તસ્મિન્નેવ ક્ષણે ક્રમપ્રવૃત્તક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનભાવાદક્રમસમાક્રાન્તસમસ્ત-દ્વયક્ષેત્રકાલભાવતયા સર્વદ્વયગુણપર્યાયા અસ્યાત્મનઃ પ્રત્યક્ષા ભવન્તીત્યભિપ્રાયઃ ॥૨૧॥ અથ સર્વ

ઉસકે નિમિત્તસે સર્વ ઘાતિકર્મોંકા ક્ષય હો જાતા હૈ ઔર ઉસ ક્ષય હોનેકે સમય હી આત્મા સ્વયમેવ કેવલજ્ઞાનરૂપ પરિણમિત હોને લગતા હૈ । વે કેવલજ્ઞાની ભગવાન ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાળે જીવોંકી ભૌતિક અવગ્રહ-ઇહા-અવાય ઔર ધારણારૂપ ક્રમસે નહીં જાનતે કિંતુ સર્વ દ્વય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવકો યુગપત્ત જાનતે હૈને । ઇસપ્રકાર ઉનકે સબ કુછ પ્રત્યક્ષ હોતા હૈ ॥૨૧॥

અબ અતીન્દ્રિય જ્ઞાનરૂપ પરિણમિત હોનેસે હી ઇન ભગવાનકો કુછ ભી પરોક્ષ નહીં હૈ, એસા અભિપ્રાય પ્રગટ કરતે હૈને :—

અન્વયાર્થ :—[સદા અક્ષાતીતસ્ય] જો સદા ઇન્દ્રિયતીત હૈને, [સમન્તતઃ સર્વાકુખગુણ-સમૃદ્ધસ્ય] જો સર્વ ઓરસે (-સર્વ આત્મપ્રદેશોંસે) સર્વ ઇન્દ્રિય ગુણોંસે સમૃદ્ધ હૈને [સ્વયમેવ હિ જ્ઞાનજાતસ્ય] ઔર જો સ્વયમેવ જ્ઞાનરૂપ હુએ હૈને, ઉન કેવળી ભગવાનકો [કિંચિત્ અપિ] કુછ ભી [પરોક્ષં નાસ્તિ] પરોક્ષ નહીં હૈ ॥૨૨॥

ન પરોક્ષ કેંઈ પણ સર્વતઃ સર્વાકુખગુણ સમૃદ્ધને,
ઇન્દ્રિય-અતીત સદૈવ ને સ્વયમેવ જ્ઞાન થયેલને. ૨૨.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૩૯

અસ્ય ખલુ ભગવતઃ સમસ્તાવરણક્ષયક્ષણ એવ સાંસારિકપરિચ્છિત્તિનિષ્પત્તિબલાધાન-હેતુભૂતાનિ પ્રતિનિયતવિષયગ્રાહીણ્યક્ષાળિ તૈરતીતસ્ય, સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશબ્દપરિચ્છેદસ્થૈ: સમરસત્તયા સમન્તતઃ સર્વેરેવેન્દ્રિયગુણૈ: સમૃદ્ધસ્ય, સ્વયમેવ સામસ્ત્યેન સ્વપર્ગકાશનક્ષમમનશ્વરં લોકોત્તરજ્ઞાનં જાતસ્ય, અક્રમસમાક્રાન્તસમસ્તદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવત્તયા ન કિંચનાપિ પરોક્ષમેવ સ્યાત् ॥૨૨॥

પ્રત્યક્ષં ભવતીત્યન્યયરૂપેણ પૂર્વસૂત્રે ભણિતમિદાનિં તુ પરોક્ષં કિમપિ નાસ્તીતિ તમેવાર્થ વ્યતિરેકેણ દૃઢ્યતિ—ણત્થિ પરોક્ષં કિંચિ વિ અસ્ય ભગવતઃ પરોક્ષં કિમપિ નાસ્તિ। કિવિશિષ્ટસ્ય। સમંત સવ્વક્ષ્યગુણસમિદ્ધસ્સ સમન્તતઃ સર્વાત્મપ્રદેશૈ: સામસ્ત્યેન વા સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશબ્દપરિચ્છેદરૂપ-સર્વેન્દ્રિયગુણસમૃદ્ધસ્ય। તર્હિ કિમક્ષસહિતસ્ય। નૈવમ्। અક્ષાતીદસ્સ અક્ષાતીતસ્યેન્દ્રિયવ્યાપારરહિતસ્ય, અથવા દ્વિતીયવ્યાખ્યાનમ्—અક્ષોતિ જ્ઞાનેન વ્યાપ્તોતીત્યક્ષ આત્મા તદ્ગુણસમૃદ્ધસ્ય। સદા સર્વદા સર્વકાલમ्। પુનરાપિ કિરુપસ્ય। સ્વયમેવ હિ ણાણજાદસ્સ સ્વયમેવ હિ સ્ફુર્ટ કેવલજ્ઞાનરૂપેણ જાતસ્ય પરિણતસ્યેતિ। તદ્યથા—અતીન્દ્રિયસ્વભાવપરમાત્મનો વિપરીતાનિ ક્રમપ્રવૃત્તિહેતુભૂતાનીન્દ્રિયાણ્યતિક્રાન્તસ્ય જગત્વયકાલત્રયવર્તિસમસ્તપદાર્થયુગપત્રત્યક્ષપ્રતીતિસમર્થમવિનશ્ચરમખણ્ડકપ્રતિભાસમયં કેવલજ્ઞાન પરિણતસ્યાસ્ય ભગવતઃ પરોક્ષં કિમપિ નાસ્તીતિ ભાવાર્થ: ॥૨૨॥ એવં કેવલિનાં સમસ્ત પ્રત્યક્ષં ભવતીતિ કથનરૂપેણ પ્રથમસ્થલે ગાથાદ્વયં ગતમ्। અથાત્મા જ્ઞાનપ્રમાણો ભવતીતિ જ્ઞાન ચ

ટીકા :—સમસ્ત આવરણકે ક્ષયકે ક્ષણ હી જો (ભગવાન) સાંસારિક જ્ઞાનકો ઉત્પન્ત કરનેકે બલકો કાર્યરૂપ દેનેમે હેતુભૂત એસી અપને અપને નિશ્ચિત વિષયોંકો ગ્રહણ કરનેવાલી ઇન્દ્રિયોંસે અતીત હુએ હું, જો સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ ઔર શબ્દકે જ્ઞાનરૂપ સર્વ ઇન્દ્રિય-ગુણોંકે દ્વારા સર્વ ઓસ્સે સમરસરૂપસે સમૃદ્ધ હું (અર્થાત् જો ભગવાન સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ તથા શબ્દકો સર્વ આત્મપ્રદેશોંસે સમાનરૂપસે જાનતે હું) ઔર જો સ્વયમેવ સમસ્તરૂપસે સ્વપરકા પ્રકાશન કરનેમેં સમર્થ અવિનાશી લોકોત્તર જ્ઞાનરૂપ હુએ હું, એસે ઇન (કેવલી) ભગવાનકો સમસ્ત દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવકા અક્રમિક ગ્રહણ હોનેસે કુછ ભી પરોક્ષ નહીં હૈ।

ભાવાર્થ :—ઇન્દ્રિયકા ગુણ તો સ્પર્શાદિક એક-એક ગુણકો હી જાનના હૈ જૈસે ચક્ષુઇન્દ્રિયકા ગુણ રૂપકો હી જાનના હૈ અર્થાત્ રૂપકો હી જાનનેમેં નિમિત્ત હોના હૈ। ઔર ઇન્દ્રિયજ્ઞાન ક્રમિક હૈ। કેવલીભગવાન ઇન્દ્રિયોંકે નિમિત્તકે બિના સમસ્ત આત્મપ્રદેશોંસે સ્પર્શાદિ સર્વ વિષયોંકો જાનતે હું, ઔર જો સમસ્તરૂપસે સ્વ-પર પ્રકાશક હૈ એસે લોકોત્તર જ્ઞાનરૂપ (-લૌકિકજ્ઞાનસે ભિત્ત કેવલજ્ઞાનરૂપ) સ્વયમેવ પરિણમિત હુઆ કરતે હું; ઇસલિયે સમસ્ત દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ ઔર ભાવકો અવગ્રહાદિ ક્રમ રહિત જાનતે હું ઇસલિયે કેવલી ભગવાનકે કુછ ભી પરોક્ષ નહીં હૈ ॥૨૨॥

અથાત્મનો જ્ઞાનપ્રમાણત્વં જ્ઞાનસ્ય સર્વગતત્વં ચોદ્યોત્તયતિ—

આદા ણાણપ્રમાણં ણાણં જેયપ્રમાણમુદ્દિંદું।

ણેયં લોયાલોયં તમ્હા ણાણં તુ સર્વગયં ॥૨૩॥

આત્મા જ્ઞાનપ્રમાણં જ્ઞાનં જેયપ્રમાણમુદ્દિષ્ટમ्।

જેયં લોકાલોકં તસ્માજ્ઞાનં તુ સર્વગતમ् ॥૨૩॥

આત્મા હિ ‘સમગુણપર્યાયં દ્રવ્યમ्’ ઇતિ વચનાત્ જ્ઞાનેન સહ હીનાધિકત્વરહિતત્વેન પરિણતત્વાત્તત્ત્વરિમાણઃ, જ્ઞાનં તુ જેયનિષ્ઠત્વાદાદ્યનિષ્ઠદહનવત્તત્ત્વરિમાણં; જેયં તુ લોકાલોકવિભાગવિભક્તાનન્તપર્યાયમાલિકાલીઢસ્વરૂપસૂચિતા વિચ્છેદોત્પાદધૌબ્યા ષડ્દ્રવ્યી વ્યવહારેણ સર્વગતમિત્યુપદિશતિ—આદા ણાણપ્રમાણં જ્ઞાનેન સહ હીનાધિકત્વાભાવાદાત્મા જ્ઞાનપ્રમાણો ભવતિ। તથાહિ—‘સમગુણપર્યાયં દ્રવ્યં ભવતિ’ ઇતિ વચનાદ્ર્વત્તમાનમનુષ્યભવે વર્તમાનમનુષ્ય-પર્યાયપ્રમાણઃ, તથૈવ મનુષ્યપર્યાયપ્રદેશવર્તિજ્ઞાનગુણપ્રમાણશ્વ પ્રત્યક્ષેળ દૃશ્યતે યથાયમાત્મા, તથા નિશ્ચયતઃ સર્વદૈવાવ્યાબાધાક્ષયસુખાધનનતુગુણધારભૂતો યોઽસૌ કેવલજ્ઞાનગુણસ્તત્વમાણો�યમાત્મા। ણાણં જેયપ્રમાણમુદ્દિંદું દાદ્યનિષ્ઠદહનવત્ત જ્ઞાનં જેયપ્રમાણમુદ્દિંદું કથિતમ्। જેયં લોયાલોયં જેયં લોકા-

અબ, આત્માકા જ્ઞાનપ્રમાણપના ઔર જ્ઞાનકા સર્વગતપના ઉદ્યોત કરતે હૈને:—

અન્વયાર્થ :—[આત્મા] આત્મા [જ્ઞાનપ્રમાણ] જ્ઞાન પ્રમાણ હૈ; [જ્ઞાન] જ્ઞાન [જેયપ્રમાણ] જેય પ્રમાણ [ઉદ્દિષ્ટ] કહા ગયા હૈ। [જેયં લોકાલોકં] જેય લોકાલોક હૈ [તસ્માત्] ઇસલિયે [જ્ઞાનં તુ] જ્ઞાન [સર્વગતં] સર્વગત-સર્વ વ્યાપક હૈ ॥૨૩॥

ટીકા :—‘સમગુણપર્યાયં દ્રવ્યં (ગુણ-પર્યાયેં અર્થાત્ યુગપદ સર્વગુણ ઔર પર્યાયેં હી દ્રવ્ય હૈ)’ ઇસ વચનકે અનુસાર આત્મા જ્ઞાનસે હીનાધિકતારહિતરૂપસે પરિણમિત હોનેકે કારણ જ્ઞાનપ્રમાણ હૈ, ઔર જ્ઞાન ૧જેયનિષ્ઠ હોનેસે, દાદ્યનિષ્ઠ ૨દહનકી ભાઁતિ, જેય પ્રમાણ હૈ। જેય તો લોક ઔર અલોકકે વિભાગસે ૩વિભક્ત, ૪અન્ત પર્યાયમાલાસે આલિંગિત સ્વરૂપસે સૂચિત (-પ્રગટ, જ્ઞાન), નાશવાન દિખાઈ દેતા હુઅ ભી ધ્રુવ એસા ષટ્દ્રવ્ય-સમૂહ, અર્થાત્ સબ કુછ હૈ।

૧. જેયનિષ્ઠ = જેયોંકા અવલમ્બન કરનેવાલા; જેયોમેં તત્પર। ૨. દહન = જલાના; અગ્નિ।

૩. વિભક્ત = વિભાગવાલા। (ષટ્દ્રવ્યોંકે સમૂહમેં લોક-અલોકરૂપ દો વિભાગ હૈને)।

૪. અન્ત પર્યાયેં દ્રવ્યકો આલિંગિત કરતી હૈ (દ્રવ્યમેં હોતી હૈને) એસે સ્વરૂપવાલા દ્રવ્ય જ્ઞાત હોતા હૈ।

**જીવદ્રવ્ય જ્ઞાનપ્રમાણ ભાખું, જ્ઞાન જેયપ્રમાણ છે;
ને જેય લોકાલોક, તેથી સર્વગત એ જ્ઞાન છે. ૨૩.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૪૧

સર્વમિતિ યાવત् । તતો નિઃશેષાવરણક્ષયક્ષણ એવ લોકાલોકવિભાગવિભક્તસમસ્તવર્ત્તાકાર-
પારમુપગમ્ય તથૈવાપ્રચ્યુતત્વેન વ્યવસ્થિતત્વાત् જ્ઞાનં સર્વગતમ् ॥૨૩॥

અથાત્મનો જ્ઞાનપ્રમાણત્વાનભ્યુપગમે દ્વૌ પક્ષાવુપન્યસ્ય દૂષયતિ—

ણાણપ્રમાણમાદા ણ હવદિ જસ્સેહ તર્સ સો આદા ।
હીણો વા અહિઓ વા ણાણાદો હવદિ ધુવમેવ ॥૨૪॥
હીણો જદિ સો આદા તણાણમચેદણં ણ જાણાદિ ।
અહિઓ વા ણાણાદો ણાણેણ વિણ કહં ણાદિ ॥૨૫॥

લોકં ભવતિ । શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવસર્વપ્રકારોપાદેયભૂતપરમાત્મદ્રવ્યાદિષઙ્ડ્રવ્યાત્મકો લોકઃ, લોકાદ્વાહિ-
ભર્ગી શુદ્ધાકાશમલોકઃ, તચ્ચ લોકાલોકદ્વયં સ્વકીયસ્વકીયાનન્તપર્યાયપરિણતિરૂપેણાનિત્યમપિ
દ્રવ્યાર્થિકનયેન નિત્યમ् । તમ્હા ણાણં તુ સબગયં યસ્માન્નિશ્ચયરલત્ત્રયાત્મકશુદ્ધોપયોગભાવનાવત્તેનોત્પન્ન
યત્કેવલજ્ઞાનં તદ્વઙ્ગોત્કિર્ણકારન્યાયેન નિરન્તરં પૂર્વોક્તજ્ઞેયં જાનાતિ, તસ્માદ્ધ્યવહારેણ તુ જ્ઞાનં સર્વગતં
ભણ્યતે । તતઃ સ્થિતમેતદાત્મા જ્ઞાનપ્રમાણં જ્ઞાનં સર્વગતમિતિ ॥૨૩॥ અથાત્માનં જ્ઞાનપ્રમાણં યે ન મન્યન્તે
તત્ત્ર હીનાધિકત્વે દૂષણં દદાતિ—ણાણપ્રમાણમાદા ણ હવદિ જસ્સેહ જ્ઞાનપ્રમાણમાત્મા ન ભવતિ

(જ્ઞેય છુંઠોં દ્રવ્યોંકા સમૂહ અર્થાત् સબ કુછ હૈ) ઇસલિયે નિઃશેષ આવરણકે ક્ષયકે સમય હી
લોક ઔર અલોકકે વિભાગસે વિભક્ત સમસ્ત વસ્તુઓંકે આકારોંકે પારકો પ્રાસ કરકે
ઇસીપ્રકાર અચ્યુતરૂપ રહુને સે જ્ઞાન સર્વગત હૈ ।

ભાવાર્થ :—ગુણ-પર્યાયસે દ્રવ્ય અનન્ય હૈ ઇસલિયે આત્મા જ્ઞાનસે હીનાધિક ન હોનેસે જ્ઞાન
જિતના હી હૈ; ઔર જૈસે દાદ્ય (જલને યોગ્ય પદાર્થ) કા અવલમ્બન કરનેવાલા દહન દાદ્યકે બરાબર
હી હૈ ઉસી પ્રકાર જ્ઞેયકા અવલમ્બન કરનેવાલા જ્ઞાન જ્ઞેયકે બરાબર હી હૈ । જ્ઞેય તો સમસ્ત
લોકાલોક અર્થાત્ સબ હી હૈ । ઇસલિયે, સર્વ આવરણકા ક્ષય હોતે હી (જ્ઞાન) સબકો જાનતા હૈ
ઔર ફિર કભી ભી સબકે જાનનેસે ચ્યુત નહીં હોતા ઇસલિયે જ્ઞાન સર્વવ્યાપક હૈ ॥૨૩॥

અબ આત્માકો જ્ઞાન પ્રમાણ ન માનનેમે દો પક્ષ ઉપસ્થિત કરકે દોષ બતલાતે હૈને :—

જીવદ્રવ્ય જ્ઞાનપ્રમાણ નહિ—એ માન્યતા છે જેહને,
તેના મતે જીવ જ્ઞાનથી હીન કે અધિક અવશ્ય છે. ૨૪.
જો હીન આત્મા હોય, નવ જાણે અચેતન જ્ઞાન એ,
ને અધિક જ્ઞાનથી હોય તો વળ જ્ઞાન ક્યમ જાણે અરે? ૨૫.

જ્ઞાનપ્રમાણમાત્મા ન ભવતિ યસ્યેહ તસ્ય સ આત્મા।
હીનો વા અધિકો વા જ્ઞાનદ્વારતિ ધ્રુવમેવ॥૨૪॥
હીનો યદિ સ આત્મા તત્ત્વ જ્ઞાનમચેતનં ન જાનાતિ।
અધિકો વા જ્ઞાનાત્ત્વ જ્ઞાનેન વિના કથં જાનાતિ॥૨૫॥

યદિ ખત્વયમાત્મા હીનો જ્ઞાનાદિત્યભુપગઘ્યતે તદાત્મનોઽતિરિચ્યમાં જ્ઞાન સ્વાશ્રય-
ભૂતચેતનદ્રવ્યસમવાયાભાવાદચેતનં ભવદ્રૂપાદિગુણકલ્પતામાપનં ન જાનાતિ। યદિ પુનજ્ઞાના-
દધિક ઇતિ પક્ષઃ કક્ષીક્રિયતે તદાવશ્યં જ્ઞાનાદતિરિક્તત્વાત્ત્ર પૃથગ્ભૂતો ભવન્ન ઘટપટાદિ-
સ્થાનીયતામાપનો જ્ઞાનમન્તરેણ ન જાનાતિ। તતો જ્ઞાનપ્રમાણ એવાયમાત્માભ્યુપ-
ગત્ત્વઃ ॥ ૨૪ ॥ ૨૫ ॥

યસ્ય વાદિનો મતે તુ જગતિ તસ્સ સો આદા તસ્ય મતે સ આત્મા હીનો વા અહિઓ વા જાણાદો હવદિ
ધ્રુવમેવ હીનો વા અધિકો વા જ્ઞાનાસકાશાદ્ ભવતિ નિશ્ચિતમેવેતિ ॥૨૪॥ હીનો જદિ સો આદા તં
જાણમચેદણં ણ જાણાદિ હીનો યદિ સ આત્મા તદાનેરભાવે સતિ ઉષ્ણગુણો યથા શીતલો ભવતિ તથા
સ્વાશ્રયભૂતચેતનાત્મકદ્રવ્યસમવાયાભાવાત્તસ્યાત્મનો જ્ઞાનમચેતનં ભવત્તત્ત્ર કિમપિ ન જાનાતિ। અહિઓ

અન્વયાર્થ :—[ઇહ] ઇસ જગતમે [યસ્ય] જિસકે મતમે [આત્મા] આત્મા [જ્ઞાનપ્રમાણં] જ્ઞાનપ્રમાણ [ન ભવતિ] નહીં હૈ, [તસ્ય] ઉસકે મતમે [સ: આત્મા] વહ આત્મા [ધ્રુવમ् એવ] અવશ્ય [જ્ઞાનાત્ત્વ હીન: વા] જ્ઞાનસે હીન [અધિક: વા ભવતિ] અથવા અધિક હોના ચાહિયે ।

[યદિ] યદિ [સ: આત્મા] વહ આત્મા [હીન:] જ્ઞાનસે હીન હો [તત્ત્વ] તો વહ [જ્ઞાનં] જ્ઞાન [અચેતનં] અચેતન હોનેસે [ન જાનાતિ] નહીં જાનેગા, [જ્ઞાનાત્ત્વ અધિક: વા] ઔર યદિ (આત્મા) જ્ઞાનસે અધિક હો તો (વહ આત્મા) [જ્ઞાનેન વિના] જ્ઞાનકે બિના [કથં જાનાતિ] કેસે જાનેગા ? ॥૨૪-૨૫॥

ટીકા :— યદિ યહ સ્વીકાર કિયા જાયે કિ યહ આત્મા જ્ઞાનસે હીન હૈ તો આત્માસે આગે બઢું જાનેવાલા જ્ઞાન (-આત્માકે ક્ષેત્રસે આગે બઢુંકર ઉસસે બાહર વ્યાસ હોનેવાલા જ્ઞાન) અપને આશ્રયભૂત ચેતનદ્રવ્યકા સમવાય (સમ્બન્ધ) ન રહનેસે અચેતન હોતા હુઅ રૂપાદિ ગુણ જૈસા હોનેસે નહીં જાનેગા; ઔર યદિ એસા પક્ષ સ્વીકાર કિયા જાયે કિ યહ આત્મા જ્ઞાનસે અધિક હૈ તો અવશ્ય (આત્મા) જ્ઞાનસે આગે બઢું જાનેસે (-જ્ઞાનકે ક્ષેત્રસે બાહર વ્યાસ હોનેસે) જ્ઞાનસે પૃથક્ખ હોતા હુઅ ઘટપટાદિ જૈસા હોનેસે જ્ઞાનકે બિના નહીં જાનેગા । ઇસલિયે યહ આત્મા જ્ઞાનપ્રમાણ હી માનના યોગ્ય હૈ ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૪૩

અથાત્મનોऽપિ જ્ઞાનવત્તુ સર્વગતત્ત્વં ન્યાયાયાતમભિનન્દતિ—

સર્વગદો જિણવસહો સવે વિ ય તગયા જગદિ અદ્વા ।

ણાણમયાદો ય જિણો વિસયાદો તસ્સ તે ભણિદા ॥૨૬॥

સર્વગતો જિનવૃષભઃ સર્વેઽપિ ચ તદ્ગતા જગત્વર્થાઃ ।

જ્ઞાનમયત્વાત્ત્ર જિણો વિષયત્વાત્તસ્ય તે ભણિતાઃ ॥૨૬॥

વા ણાણદો ણાળેણ વિણા કહં ણાદિ અધિકો વા જ્ઞાનાત્મકાશાત્તર્હિ યથોષ્ણગુણાભાવેઽગિનઃ શીતલો ભવન્સન્ દહનક્રિયાં પ્રત્યસમર્થો ભવતિ તથા જ્ઞાનગુણાભાવે સત્યાત્માય્ચેતનો ભવન્સન્ કથં જાનાતિ, ન કથમપીતિ । અયમત્ ભાવાર્થઃ---યે કેચનાત્માનમંગુષ્ઠપર્વમાત્રાં, શ્યામાકતણુલમાત્રાં, વટકકણિકાદિમાત્રાં વા મન્યન્તે તે નિષિદ્ધાઃ । યેઽપિ સમુદ્ગ્ધાતસસકં વિહાય દેહાદધિકં મન્યન્તે તેઽપિ નિરાકૃતા ઇતિ ॥૨૫॥ અથ યથા જ્ઞાનં પૂર્વ સર્વગતમુક્તં તથૈવ સર્વગતજ્ઞાનપેક્ષયા ભગવાનપિ સર્વગતો ભવતીત્યાવેદયતિ---સર્વગદો સર્વગતો ભવતિ । સ કઃ કર્તા । જિણવસહો જિનવૃષભઃ

ભાવાર્થ :—આત્માકા ક્ષેત્ર જ્ઞાનકે ક્ષેત્રસે કમ માના જાયે તો આત્માકે ક્ષેત્રસે બાહ્ર વર્તનેવાલા જ્ઞાન ચેતનદ્રવ્યકે સાથ સમ્બન્ધ ન હોનેસે અચેતન ગુણ જૈસા હી હોગા, ઇસલિયે વહ જાનનેકા કામ નહીં કર સકેગા, જૈસે કિ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ ઇત્યાદિ અચેતન ગુણ જાનનેકા કામ નહીં કર સકતે । યદિ આત્માકા ક્ષેત્ર જ્ઞાનકે ક્ષેત્ર સે અધિક માના જાયે તો જ્ઞાનકે ક્ષેત્રસે બાહ્ર વર્તનેવાલા જ્ઞાનશૂન્ય આત્મા જ્ઞાનકે બિના જાનનેકા કામ નહીં કર સકેગા, જૈસે જ્ઞાનશૂન્ય ઘટ, પટ ઇત્યાદિ પદાર્થ જાનનેકા કામ નહીં કર સકતે । ઇસલિયે આત્મા ન તો જ્ઞાનસે હીન હૈ ઔર ન અધિક હૈ, કિન્તુ જ્ઞાન જિતના હી હૈ ॥૨૪-૨૫॥

અબ, જ્ઞાનકી ભૌતિ આત્માકા ભી સર્વગતત્ત્વ ન્યાયસિદ્ધ હૈ એસા કહતે હૈને:—

અન્વયાર્થ :—[જિનવૃષભઃ] જિનવર [સર્વગતઃ] સર્વગત હૈને [ચ] ઔર [જગતિ] જગતકે [સર્વે અપિ અર્થાઃ] સર્વ પદાર્થ [તદ્ગતાઃ] જિનવરગત (જિનવરમે પ્રાસ) હૈને; [જિન: જ્ઞાનમયત્વાત्] ક્યોંકિ જિન જ્ઞાનમય હૈને [ચ] ઔર [તે] વે સબ પદાર્થ [વિષયત્વાત्] જ્ઞાનકે વિષય હોનેસે [તસ્ય] જિનકે વિષય [ભણિતાઃ] કહે ગયે હૈને ॥૨૬॥

**છે સર્વગત જિનવર અને સૌ અર્થ જિનવરપ્રાપ્ત છે,
જિન જ્ઞાનમય ને સર્વ અર્થો વિષય જિનના હોઇને. ૨૬.**

જ્ઞાન હિ ત્રિસમયાવચ્છિન્નસર્વદ્રવ્યપર્યાયસુપ્રવસ્થિતવિશ્વજ્ઞેયાકારાનાક્રામત્તું, સર્વગતમુક્તં, તથાભૂતજ્ઞાનમયીભૂય વ્યવસ્થિતત્વાદ્રગવાનપિ સર્વગત એવ। એવં સર્વગતજ્ઞાનવિષયત્વાત્સર્વેર્થા અપિ સર્વગતજ્ઞાનાવ્યતિરિક્તસ્ય ભગવતસ્તસ્ય તે વિષયા ઇતિ ભણિતત્વાત્સર્વત્તા એવ ભવન્તિ।

તત્ત્વ નિશ્ચયનયેનાનાકુલત્વલક્ષણસૌખ્યસંવેદનત્વાધિષ્ઠાનત્વાવચ્છિન્નાત્મપ્રમાણજ્ઞાનસ્વત્ત્વાપરિત્યાગેન વિશ્વજ્ઞેયાકારાનનુપગમ્યાવબુધ્યમાનોર્પિ વ્યવહારનયેન ભગવાન્તું સર્વગત ઇતિ વ્યપદિશ્યતે। તથા નૈમિત્તિકભૂતજ્ઞેયાકારાનાત્મસ્થાનવલોક્ય સર્વેર્થાસ્તદ્રત્તા ઇત્યુપર્યાન્તે। ન ચ તેણાં પરમાર્થતોર્ન્યોન્યગમનમસ્તિ, સર્વદ્રવ્યાણાં સ્વરૂપનિષ્ઠત્વાત્તું। અયં ક્રમો જ્ઞાનોર્પિ નિશ્ચેયઃ ॥૨૬॥

સર્વજ્ઞઃ । કસ્માત્ સર્વગતો ભવતિ । જિણો જિન: ણાણમયાદો ય જ્ઞાનમયત્વાદ્રેતો: સબે વિ ય તણ્ણા જગદિ અદ્વા સર્વેર્પિ ચ યે જગત્યર્થાસ્તે દર્પણે વિમ્બવદ્ર વ્યવહારેણ તત્ત્વ ભગવતિ ગતા ભવન્તિ । કસ્માત્ । તે ભણિદા તેર્થાસ્તત્ત્ર ગતા ભણિતા: વિસયાદો વિષયત્વાત્પરિચ્છેદત્વાત્ જ્ઞેયત્વાત્ । કસ્ય । તસ્સ તસ્ય ભગવત ઇતિ । તથાહિ--યદનન્તજ્ઞાનમનાકુલત્વલક્ષણાનન્તસુખં ચ તદાધારભૂતસ્તાવદાત્મા । ઇથ્યં-ભૂતાત્મપ્રમાણં જ્ઞાનમાત્મનઃ સ્વસ્વરૂપં ભવતિ । ઇથ્યંભૂતં સ્વસ્વરૂપં દેહગતમપરિત્યજનનેવ લોકાલોકં પરિચ્છિન્તિ । તતઃ કારણાદ્વયવહારેણ સર્વગતો ભણ્યતે ભગવાન્તું । યેન ચ કારણેન નીલપીતાદિવહિ:-પદાર્થ આદર્શે વિમ્બવત્તું પરિચ્છિન્યાકારેણ જ્ઞાને પ્રતિફલન્તિ તતઃ કારણાદુપચારેણાર્થકાર્યભૂતા

ટીકા :—જ્ઞાન ત્રિકાલકે સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ પ્રવર્તમાન સમસ્ત જ્ઞેયકારોંકો પહુંચ જાનેસે (-જાનતા હોનેસે) સર્વગત કહા ગયા હૈ; ઔર ઐસે (સર્વગત) જ્ઞાનમય હોકર રહેનેસે ભગવાન ભી સર્વગત હી હૈન્ । ઇસપ્રકાર સર્વ પદાર્થ ભી સર્વગત જ્ઞાનકે વિષય હોનેસે, સર્વગત જ્ઞાનસે અભિન્ન ઉન ભગવાનકે વે વિષય હૈન્ ઐસા (શાસ્ત્રમેં) કહા હૈ; ઇસલિયે સર્વ પદાર્થ ભગવાનગત હી (-ભગવાનમેં પ્રાસ હી) હૈન્ ।

વહાઁ (ऐસા સમજ્ઞા કિ) —નિશ્ચયનયસે અનાકુલતાલક્ષણ સુખકા જો સંવેદન ઉસ સુખસંવેદનકે ૧અધિષ્ઠાનતા જિતના હી આત્મા હૈ ઔર ઉસ આત્માકે બરાબર હી જ્ઞાન સ્વતત્ત્વ હૈ; ઉસ નિજ-સ્વરૂપ આત્મપ્રમાણ જ્ઞાનકો છોડે બિના, સમસ્ત ૨જ્ઞેયકારોંકે નિકટ ગયે બિના, ભગવાન (સર્વ પદાર્થોંકો) જાનતે હૈન્ । નિશ્ચયનયસે ઐસા હોને પર ભી વ્યવહારનયસે યહ કહા

૧. અધિષ્ઠાન = આધાર, રહેનેકા સ્થાન । (આત્મા સુખસંવેદનકા આધાર હૈ । જિતનેમેં સુખકા વેદન હોતા હૈ ઉત્તના હી આત્મા હૈ ।)
૨. જ્ઞેયકારોં = પર પદાર્થોંકે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય જો કિ જ્ઞેય હૈન્ । (યહ જ્ઞેયકાર પરમાર્થત: આત્માસે સર્વથા ભિન્ન હૈ ।)

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૪૫

અથાત્મજ્ઞાનયોરેકત્વાન્યત્વं ચિન્તયતિ—

**ણાણં અષ્ટ ત્તિ મદં વદૃદિ ણાણં વિણા ણ અષ્પાણં ।
 તમ્હા ણાણં અષ્પા અષ્પા ણાણં વ અષ્પણં વા ॥૨૭॥
 જ્ઞાનમાત્મેતિ મતં વર્તતે જ્ઞાનં વિના નાત્માનમ્ ।
 તસ્માત् જ્ઞાનમાત્મા આત્મા જ્ઞાનં વા અન્યદ્વા ॥૨૭॥**

અર્થકારા અધ્યર્થ ભણ્યન્તે । તે ચ જ્ઞાને તિષ્ઠનીત્યુચ્ચમાને દોષો નાસ્તીત્યભિપ્રાયઃ ॥૨૬॥ અથ જ્ઞાનમાત્મા ભવતિ, આત્મા તુ જ્ઞાનં સુખાદિકં વા ભવતીતિ પ્રતિપાદયતિ—ણાણં અષ્ટ ત્તિ મદં જ્ઞાનમાત્મા ભવતીતિ મતં સમ્મતમ્ । કસ્માત् । વદૃદિ ણાણં વિણા ણ અષ્પાણં જ્ઞાનં કર્તૃ વિનાત્માનં જીવમન્યત્ર

જાતા હૈ કિ ભગવાન સર્વગત હૈને । ઔર ^१નૈમિત્તિકભૂત જ્ઞાયકારોંકો આત્મસ્થ (આત્મામે રહે હુએ) દેખકર ઐસા ઉપચારસે કહા જાતા હૈ; કિ ‘સર્વ પદાર્થ આત્મગત (આત્મામે) હૈને’; પરન્તુ પરમાર્થત: ઉનકા એક દૂસરેમે ગમન નહીં હોતા, ક્યોંકિ સર્વ દ્રવ્ય સ્વરૂપનિષ્ઠ (અર્થાત् અપને-અપને સ્વરૂપમે નિશ્ચિલ અવસ્થિત) હૈને ।

યાહી ક્રમ જ્ઞાનમે ભી નિશ્ચિત કરના ચાહિયે । (અર્થાત् આત્મા ઔર જ્ઞાયોંકે સમ્બન્ધમે નિશ્ચય-વ્યવહારસે કહા ગયા હૈ, ઉસીપ્રકાર જ્ઞાન ઔર જ્ઞાયોંકે સમ્બન્ધમે ભી સમજના ચાહિએ) ॥૨૬॥

અબ, આત્મા ઔર જ્ઞાનકે એકત્વ-અન્યત્વકા વિચાર કરતે હૈને:—

ગાથા : ૨૭ અન્વયાર્થ :—[જ્ઞાનં આત્મા] જ્ઞાન આત્મા હૈ [ઇતિ મતં] ઐસા જિનદેવકા મત હૈ । [આત્માનં વિના] આત્માકે બિના (અન્ય કિસી દ્રવ્યમે) [જ્ઞાનં ન વર્તતે] જ્ઞાન નહીં હોતા, [તસ્માત्] ઇસલિયે [જ્ઞાનં આત્મા] જ્ઞાન આત્મા હૈ; [આત્મા] ઔર આત્મા [જ્ઞાનં વા] (જ્ઞાન ગુણ દ્વારા) જ્ઞાન હૈ [અન્યત્વ વા] અથવા (સુખાદિ અન્ય ગુણ દ્વારા) અન્ય હૈ ॥૨૭॥

૧. નૈમિત્તિકભૂત જ્ઞાયકારો = જ્ઞાનમે હોનેવાલે (જ્ઞાનકી અવસ્થારૂપ) જ્ઞાયકારો । (ઇન જ્ઞાયકારોંકો જ્ઞાનાકાર ભી કહા જાતા હૈ, ક્યોંકિ જ્ઞાન ઇન જ્ઞાયકારારૂપ પરિણમિત હોતે હૈને । યાહી જ્ઞાયકાર નૈમિત્તિક હૈને ઔર પર પદાર્થોંકે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ઉનકે નિમિત્ત હૈને । ઇન જ્ઞાયકારોંકો આત્મામે દેખકર ‘સમસ્ત પર પદાર્થ આત્મામે હૈને, ઇસપ્રકાર ઉપચાર કિયા જાતા હૈ । યાહી બાત ૩૧ વીં ગાથામે દર્પણકા દૃષ્ટાન્ત દેકર સમજાઈ ગઈ હૈ ।)

**છે જ્ઞાન આત્મા જિનમતે; આત્મા વિના નહિ જ્ઞાન છે,
 તે કારણે છે જ્ઞાન જીવ, જીવ જ્ઞાન છે વા અન્ય છે. ૨૭.**

યતः શેષસમસ્તચેતનાચેતનવસ્તુસમવાયસંબન્ધનિરુત્સુકતયા�નાધનન્તસ્વભાવસિદ્ધ-
સમવાયસંબન્ધમેકમાત્માનમાભિમુખ્યેનાવલમ્બ્ય પ્રવૃત્તત્વાત् તં વિના આત્માનં જ્ઞાનં ન ધાર્યતિ,
તતો જ્ઞાનમાત્મૈવ સ્યાત् । આત્મા ત્વન્તિધર્માધિષ્ઠાનત્વાત् જ્ઞાનધર્મદ્વારેણ જ્ઞાનમન્યધર્મ-
દ્વારેણાન્યદપિ સ્યાત् ।

કિં ચાનેકાન્તો�ત્ત્ર બલવાન् । એકાન્તેન જ્ઞાનમાત્મેતિ જ્ઞાનસ્યા-ભાવો�ચેતનત્વમાત્મનો
વિશેષગુણભાવાદભાવો વા સ્યાત् । સર્વથાત્મા જ્ઞાનમિતિ નિરાશ્રયત્વાત् જ્ઞાનસ્યાભાવ આત્મનઃ
શેષપર્યાયભાવસ્તદવિનાભાવિનસ્તસ્યાપ્યભાવઃ સ્યાત् ॥૨૭॥

ઘટપટાદૌ ન વર્તતે । તમ્હા ણાણં અપ્પા તસ્માત્ જ્ઞાયતે કથંચિજ્જાનમાત્મૈવ સ્યાત् । ઇતિ ગાથાપાદત્રયેણ
જ્ઞાનસ્ય કથંચિદાત્મત્વં સ્થાપિતમ् । અપ્પા ણાણં વ અણં વા આત્મા તુ જ્ઞાનધર્મદ્વારેણ જ્ઞાનં ભવતિ,
સુખવીર્યાદિધર્મદ્વારેણાન્યદ્વા નિયમો નાસ્તીતિ । તદ્યથા—યદિ પુનરેકાન્તેન જ્ઞાનમાત્મેતિ ભણ્યતે તદા
જ્ઞાનગુણમાત્ર એવાત્મા પ્રાસઃ સુખાદિધર્માણામવકાશો નાસ્તિ । તથા સુખવીર્યાદિધર્મસમૂહભાવાદાત્મા-
ભાવઃ, આત્મન આધારભૂતસ્યાભાવાદાધેયભૂતસ્ય જ્ઞાનગુણસ્યાપ્યભાવઃ, ઇત્યેકાન્તે સતી દ્વ્યોરાપ્યભાવઃ ।
તસ્માલ્કથંચિજ્જાનમાત્મા ન સર્વથેતિ । અયમત્રાભિપ્રાય:—આત્મા વ્યાપકો જ્ઞાનં વ્યાપ્યં તતો
જ્ઞાનમાત્મા સ્યાતુ, આત્મા તુ જ્ઞાનમન્યદ્વા ભવતીતિ । તથા ચોક્તમ्—‘વ્યાપકં તદતનિષ્ઠં વ્યાપ્યં

ટીકા :—ક્યોંકિ શેષ સમસ્ત ચેતન તથા અચેતન વસ્તુઓંકે સાથ 'સમવાયસમ્બન્ધ
નહીં હૈ, ઇસલિયે જિસકે સાથ અનાદિ અનન્ત સ્વભાવસિદ્ધ સમવાયસમ્બન્ધ હૈ એસે એક આત્માકા
અતિ નિકટતયા (અભિન્ન પ્રદેશરૂપસે) અવલમ્બન કરકે પ્રવર્તમાન હોનેસે જ્ઞાન આત્માકે બિના
અપના અસ્તિત્વ નહીં રહ્ય સકતા; ઇસલિયે જ્ઞાન આત્મા હી હૈ । ઔર આત્મા તો અનન્ત ધર્મોકા
અધિષ્ઠાન (-આધાર) હોનેસે જ્ઞાનધર્મકે દ્વારા જ્ઞાન હૈ ઔર અન્ય ધર્મકે દ્વારા અન્ય ભી હૈ ।

ઔર ફિર, ઇસકે અતિરિક્ત (વિશેષ સમજ્ઞા કિ) યહું અનેકાન્ત બલવાન હૈ । યદિ
યહ માના જાય કિ એકાન્તસે જ્ઞાન આત્મા હૈ તો, (જ્ઞાનગુણ આત્મદ્રવ્ય હો જાનેસે) જ્ઞાનકા
અભાવ હો જાયેગા, (ઔર જ્ઞાનગુણકા અભાવ હોનેસે) આત્માકે અચેતનતા આ જાયેગી અથવા
વિશેષગુણકા અભાવ હોનેસે આત્માકા અભાવ હો જાયેગા । યદિ યહ માના જાયે કિ સર્વથા
આત્મા જ્ઞાન હૈ તો, (આત્મદ્રવ્ય એક જ્ઞાનગુણરૂપ હો જાનેપર જ્ઞાનકા કોઈ આધારભૂત દ્રવ્ય નહીં
રહનેસે) નિરાશ્રયતાકે કારણ જ્ઞાનકા અભાવ હો જાયેગા અથવા (આત્મદ્રવ્યકે એક જ્ઞાનગુણરૂપ
હો જાનેસે) આત્માકી શેષ પર્યાયોંકા (-સુખ, વીર્યાદિ ગુણોંકા) અભાવ હો જાયેગા ઔર ઉનકે

૧. સમવાય સમ્બન્ધ = જહાઁ ગુણ હોતે હોતે વહાઁ ગુણી હોતા હૈ ઔર જહાઁ ગુણી હોતા હૈ વહાઁ ગુણ હોતે હોતે હોતે, જહાઁ
ગુણ નહીં હોતે વહાઁ ગુણી નહીં હોતા ઔર જહાઁ ગુણી નહીં હોતા વહાઁ ગુણ નહીં હોતે—ઇસ પ્રકાર ગુણ-
ગુણીકા અભિન્ન-પ્રદેશરૂપ સમ્બન્ધ; તાદાત્યસમ્બન્ધ હૈ ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૪૭

અથ જ્ઞાનજ્ઞેયયો: પરસ્પરગમનં પ્રતિહન્તિ—

**ણાણી ણાણસહાવો અદ્વા ણેયપ્પગા હિ ણાણિસ્સ |
રૂવાણિ વ ચક્રખૂણં ણેવળ્ણોળ્ણેસુ વદૃંતિ ||૨૮||**

**જ્ઞાની જ્ઞાનસ્વભાવોર્થા જ્ઞેયાત્મકા હિ જ્ઞાનિનઃ |
રૂપાણીવ ચક્ષુષો: નૈવાન્યોન્યેષુ વર્તન્તે ||૨૮||**

જ્ઞાની ચાર્થાશ્ર સ્વલ્ક્ષણભૂતપૃથક્ત્વતો ન મિથો વૃત્તિમાસાદ્યન્તિ કિંતુ તેણા જ્ઞાનજ્ઞેયસ્વભાવસંબન્ધસાધિતમન્યોન્યવૃત્તિમાત્રમસ્તિ ચક્ષુરૂપવત્તુ । યથા હિ ચક્ષૂષિ તદ્વિષય-તન્નિષ્ઠમેવ ચ' ||૨૭||

ઇત્યાત્મજ્ઞાનયોરેકત્વં, જ્ઞાનસ્ય વ્યવહારેણ સર્વગતત્વમિત્યાદિકથનરૂપેણ દ્વિતીયસ્થલે ગાથાપત્રકં ગતમ् । અથ જ્ઞાનં જ્ઞેયસમીપે ન ગચ્છતીતિ નિશ્ચિનોતિ—ણાણી ણાણસહાવો જ્ઞાની સર્વજ્ઞઃ કેવલજ્ઞાનસ્વભાવ એવ । અદ્વા ણેયપ્પગા હિ ણાણિસ્સ જગત્ત્રયકાલત્રયવર્તિપદાર્થા જ્ઞેયાત્મકા એવ ભવન્તિ ન ચ જ્ઞાનાત્મકાઃ । કસ્ય । જ્ઞાનિનઃ । રૂવાણિ વ ચક્રખૂણં ણેવળ્ણોળ્ણેસુ વદૃંતિ જ્ઞાની પદાર્થશાન્યોન્યં પરસ્પરમેકત્વેન ન વર્તન્તે । કાનીવ, કેષાં સંબંધિતેન । રૂપાણીવ ચક્ષુષામિતિ ।

સાથ હી અવિનાભાવી સમ્બન્ધવાલે આત્માકા ભી અભાવ હો જાયેગા । (ક્યોંકિ સુખ, વીર્ય ઇત્યાદિ ગુણ ન હોં તો આત્મા ભી નહીં હો સકતા) ||૨૭||

અબ, જ્ઞાન ઔર જ્ઞેયકે પરસ્પર ગમનકા નિષેધ કરતે હૈને (અર્થાતું જ્ઞાન ઔર જ્ઞેય એક-દૂસરેમં પ્રવેશ નહીં કરતે એસા કહતે હૈને) :—

અન્વયાર્થ :—[જ્ઞાની] આત્મા [જ્ઞાનસ્વભાવ:] જ્ઞાન સ્વભાવ હૈ [અર્થાઃ હિ] ઔર પદાર્થ [જ્ઞાનિન:] આત્માકે [જ્ઞેયાત્મકાઃ] જ્ઞેય સ્વરૂપ હૈને, [રૂપાણિ ઇવ ચક્ષુષો:] જૈસે કિ રૂપ (રૂપી પદાર્થ) નેત્રોંકા જ્ઞેય હૈ વૈસે [અન્યોન્યેષુ] વે એક-દૂસરે મેં [ન એવ વર્તન્તે] નહીં વર્તતે ||૨૮||

ટીકા :—આત્મા ઔર પદાર્થ સ્વલ્ક્ષણભૂત પૃથક્ત્વકે કારણ એક દૂસરેમં નહીં વર્તતે પરન્તુ ઉનકે માત્ર નેત્ર ઔર રૂપી પદાર્થકી ભાઁતિ જ્ઞાનજ્ઞેયસ્વભાવ-સમ્બન્ધસે હોનેવાલી એક દૂસરેમં પ્રવૃત્તિ પાઈ જાતી હૈ । (પ્રત્યેક દ્રવ્યકા લક્ષણ અન્ય દ્રવ્યોસે ભિન્નત્વ હોનેસે આત્મા ઔર પદાર્થ એક દૂસરેમં નહીં વર્તતે, કિન્તુ આત્માકા જ્ઞાનસ્વભાવ હૈ ઔર પદાર્થોંકા જ્ઞેય સ્વભાવ હૈ, એસે જ્ઞાનજ્ઞેયભાવરૂપ સમ્બન્ધકે કારણ હી માત્ર ઉનકા એક દૂસરેમં હોના નેત્ર

**છે 'જ્ઞાની' જ્ઞાનસ્વભાવ, અર્થો જ્ઞેયરૂપ છે 'જ્ઞાની'ના,
જ્ઞમ રૂપ છે નેત્રો તણાં, નહિ વર્તતા અન્યોન્યમાં. ૨૮.**

ભૂતસુપિદ્રવ્યાણિ ચ પરસ્પરપ્રવેશમન્તરેણાપિ જ્ઞેયકારગ્રહણસમર્પણપ્રવળાન્યેવમાત્માઽર્થશા-
ન્યોન્યવૃત્તિમન્તરેણાપિ વિશ્વજ્ઞેયકારગ્રહણસમર્પણપ્રવળાઃ ॥૨૮॥

અથાર્થેષ્વવૃત્તસ્યાપિ જ્ઞાનિનસ્તદ્વૃત્તિસાધકં શક્તિવैચિત્રમુદ્યોત્યતિ—

**ણ પવિદ્વો ણાવિદ્વો ણાણી ણેયેસુ રૂવમિવ ચક્ખૂ ।
જાણદિ પસ્સદિ ણિયદં અક્ખાતીદો જગમસેસં ॥૨૬॥**

તથાહિ---યથા રૂપિદ્રવ્યાણિ ચક્ષુષા સહ પરસ્પર સંવન્ધાભાવે�પિ સ્વાકારરસમર્પણે સમર્થાનિ, ચક્ષૂષિ ચ તદાકારગ્રહણે સમર્થાનિ ભવન્તિ, તથા તૈલોક્યોદરવિવરવર્તિપદાર્થઃ કાલત્રયપર્યાયપરિણતા જ્ઞાનેન સહ પરસ્પરપ્રવેશસંસર્ગાભાવેરૂપિ સ્વકીયકારસમર્પણે સમર્થા ભવન્તિ, અખાણ્ડકપ્રતિભાસમયં કેવલજ્ઞાનં તુ તદાકારગ્રહણે સમર્થમિતિ ભાવાર્થઃ ॥૨૮॥ અથ જ્ઞાની જ્ઞેયપદાર્થેષુ નિશ્ચયનયેનાપ્રવિષ્ટોરૂપિ વ્યવહારેણ પ્રવિષ્ટ ઇવ પ્રતિભાતીતિ શક્તિવैચિત્રં દર્શયતિ---ણ પવિદ્વો નિશ્ચયનયેન ન પ્રવિષ્ટ:, ણાવિદ્વો વ્યવહારેણ ચ નાપ્રવિષ્ટ: કિંતુ પ્રવિષ્ટ એવ। સ ક: કર્તા । ણાણી જ્ઞાની । કેષુ મધ્યે । ણેયેસુ જ્ઞેયપદાર્થેષુ । કિમિવ । રૂવમિવ ચક્ખૂ રૂપવિષયે ચક્ષુરિવ । એવંભૂતસ્સનું કિં કરોતિ । જાણદિ પસ્સદિ જાનાતિ પશ્યતિ ચ । ણિયદં નિશ્ચિતં સંશયરહિતં । કિંવિષિષ્ટઃ સનું । અક્ખાતીદો અક્ષાતીતઃ । કિં જાનાતિ પશ્યતિ । જગમસેસં ઔર રૂપી પદાર્થોંકી ભૌંતિ ઉપચારસે કહા જા સકતા હૈ) । જૈસે નૈત્ર ઔર ઉનકે વિષયભૂત રૂપી પદાર્થ પરસ્પર પ્રવેશ કિયે બિના હી જ્ઞેયકારોં કો ગ્રહણ ઔર સમર્પણ કરનેકે સ્વભાવવાલે હૈનું, તસી પ્રકાર આત્મા ઔર પદાર્થ એક દૂસરેમે પ્રવિષ્ટ હુએ બિના હી સમસ્ત જ્ઞેયકારોંકે ગ્રહણ ઔર સમર્પણ કરનેકે સ્વભાવવાલે હૈનું । (જિસ પ્રકાર આંખ રૂપી પદાર્થોમે પ્રવેશ નહીં કરતી ઔર રૂપી પદાર્થ આંખમે પ્રવેશ નહીં કરતે તો ભી આંખ રૂપી પદાર્થોંકે જ્ઞેયકારોંકે ગ્રહણ કરને—જાનનેકે—સ્વભાવવાલી હૈ ઔર રૂપી પદાર્થ સ્વયંકે જ્ઞેયકારોંકો સમર્પિત હોને—જાનનેકે—સ્વભાવવાલે હૈનું, ઉસીપ્રકાર આત્મા પદાર્થોમે પ્રવેશ નહીં કરતા ઔર પદાર્થ આત્મામે પ્રવેશ નહીં કરતે તથાપિ આત્મા પદાર્થોંકે સમસ્ત જ્ઞેયકારોંકો ગ્રહણ કર લેને—જાનલેનેકે સ્વભાવવાલા હૈ ઔર પદાર્થ સ્વયંકે સમસ્ત જ્ઞેયકારોંકો સમર્પિત હો જાને—જ્ઞાત હો જાનેકે સ્વભાવવાલે હૈનું ।) ॥૨૮॥

અબ, આત્મા પદાર્થોમે પ્રવૃત્ત નહીં હોતા તથાપિ જિસસે (જિસ શક્તિવैચિત્રસે) ઉસકા પદાર્થોમે પ્રવૃત્ત હોના સિદ્ધ હોતા હૈ ઉસ શક્તિવैચિત્રકો ઉદ્ઘોત કરતે હૈનું :—

**જ્ઞેયે પ્રવિષ્ટ ન, અણપ્રવિષ્ટ ન, જાણતો જગ સર્વને
નિત્યે અતીન્દ્રિય આત્મા, જ્યમ નૈત્ર જાણે રૂપને. ૨૯.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૪૯

**ન પ્રવિષ્ટો નાવિષ્ટો જ્ઞાની જ્ઞેયેષુ રૂપમિવ ચક્ષુઃ।
જાનાતિ પશ્યતિ નિયતમક્ષાતીતો જગદ્શેષમ् ॥૨૬॥**

યथા હિ ચક્ષુ રૂપિદ્રવ્યાણિ સ્વપ્રદેશૈરસંસ્પૃશદગ્રવિષ્ટં પરિચ્છેદમાકારમાત્મસાત્કુર્વન્ન
ચાપ્રવિષ્ટં જાનાતિ પશ્યતિ ચ, એવમાત્માપ્રકારિતાવિચારગોચરદૂરતામવાસો
જ્ઞેયતામાપનાનિ સમસ્તવસ્તુનિ સ્વપ્રદેશૈરસંસ્પૃશન્ન પ્રવિષ્ટઃ શક્તિવૈચિત્રવશતો વસ્તુવર્તિનઃ
સમસ્તજ્ઞેયાકારાનુન્ભૂલ્ય ઇવ કવલયન્ન ચાપ્રવિષ્ટો જાનાતિ પશ્યતિ ચ। એવમસ્ય
વિચિત્રશક્તિયોગિનો જ્ઞાનિનોર્થેષ્વપ્રવેશ ઇવ પ્રવેશોપિ સિદ્ધિમવતરતિ ॥૨૬॥

જગદ્શેષમિતિ । તથા હિ---યથા લોચનં કર્તૃ રૂપિદ્રવ્યાણિ યદ્યપિ નિશ્ચયેન ન સૃશતિ તથાપિ વ્યવહારેણ
સૃશતીતિ પ્રતિભાતિ લોકે । તથાયમાત્મા મિથ્યાત્વરાગાદાસ્ત્રાળાણામાત્મનશ્ચ સંબન્ધ્ય યલ્કેવલજ્ઞાનાત્યરૂપ
વિશીષભેદજ્ઞાનં તેનોત્પન્નં યલ્કેવલજ્ઞાનદર્શનદ્વયં તેન જગત્વયકાલત્રયવર્તિપદાર્થાન્નિશ્ચયેનાસૃશનપિ
વ્યવહારેણ સૃશતિ, તથા સૃશનિવ જ્ઞાનેન જાનાતિ દર્શનેન પશ્યતિ ચ। કથંભૂતસ્સન્ન ।
અતીન્દ્રિયસુખાસ્વાદપરિણત: સન્કષાતીત ઇતિ । તતો જ્ઞાયતે નિશ્ચયેનાપ્રવેશ ઇવ વ્યવહારેણ જ્ઞેયપદાર્થેષુ

અન્વયાર્થ :—[ચક્ષુ: રૂપં ઇવ] જૈસે ચક્ષુ રૂપકો (જ્ઞેયોમે અપ્રવિષ્ટ રહકર તથા
અપ્રવિષ્ટ ન રહકર જાનતી-દેખતી હૈ) ઉસીપ્રકાર [જ્ઞાની] આત્મા [અક્ષાતીત:] ઇન્દ્રિયાતીત હોતા
હુઆ [અશેષં જગત્] અશેષ જગતકો (-સમસ્ત લોકાલોકકો) [જ્ઞેયેષુ] જ્ઞેયોમાં [ન
પ્રવિષ્ટ:] અપ્રવિષ્ટ રહકર [ન અવિષ્ટ:] તથા અપ્રવિષ્ટ ન રહકર [નિયતં] નિરન્તર [જાનાતિ
પશ્યતિ] જાનતા-દેખતા હૈ ॥૨૯॥

ટીકા :—નિસ્પ્રકાર ચક્ષુ રૂપી દ્રવ્યોંકો સ્વપ્રદેશોંકે દ્વારા અસ્પર્શ કરતા હુઆ
અપ્રવિષ્ટ રહકર (જાનતા-દેખતા હૈ) તથા જ્ઞેય આકારોંકો આત્મસાત્ (-નિજરૂપ) કરતા હુઆ
અપ્રવિષ્ટ ન રહકર જાનતા-દેખતા હૈ; ઇસીપ્રકાર આત્મા ભી ઇન્દ્રિયાતીતતાકે કારણ
પ્રાપ્યકારિતાકી વિચારગોચરતાસે દૂર હોતા હુઆ જ્ઞેયભૂત સમસ્ત વસ્તુઓંકો સ્વપ્રદેશોંસે અસ્પર્શ
કરતા હૈ, ઇસલિયે અપ્રવિષ્ટ રહકર (જાનતા-દેખતા હૈ) તથા શક્તિ વૈચિત્ર્યકે કારણ વસ્તુમે
વત્તે સમસ્ત જ્ઞેયાકારોંકો માનો મૂલમેંસે ઉખાડુકર ગ્રાસ કર લેનેસે અપ્રવિષ્ટ ન રહકર જાનતા-
દેખતા હૈ । ઇસ્પ્રકાર ઇસ વિચિત્ર શક્તિવાલે આત્માકે પદાર્થોમં અપ્રવેશકી ભાઁતિ પ્રવેશ ભી સિદ્ધ
હોતા હૈ ।

ભાવાર્થ :—યદ્યપિ આંખ અપને પ્રદેશોંસે રૂપી પદાર્થોકો સ્પર્શ નહીં કરતી ઇસલિયે વહ
નિશ્ચયસે જ્ઞેયોમે અપ્રવિષ્ટ હૈ તથાપિ વહ રૂપી પદાર્થોકો જાનતી-દેખતી હૈ, ઇસલિયે વ્યવહારસે

૧. પ્રાપ્યકારિતા = જ્ઞેય વિષયોંકો સ્પર્શ કરકે હી કાર્ય કર સકના—જાન સકના । (ઇન્દ્રિયાતીત હુએ
આત્મામે પ્રાપ્યકારિતાકે વિચારકા ભી અવકાશ નહીં હૈ) ।

અથૈવ જ્ઞાનમર્થેષુ વર્તત ઇતિ સંભાવયતિ—

રયણમિહ ઇંદ્રીલં દુદ્ધજ્ઞસિયં જહા સભાસાએ ।

અભિભૂય તં પિ દુદ્ધં વદૃદિ તહ ણાણમદ્દેસુ ॥૩૦॥

રત્નમિહેન્દ્રનીલં દુધાધ્યુષિતં યથા સ્વભાસા ।

અભિભૂય તદપિ દુધં વર્તતે તથા જ્ઞાનમર્થેષુ ॥૩૦॥

યથા કિલેન્દ્રનીલરત્નં દુધમધિવસત્વપ્રભાભારેણ તદભિભૂય વર્તમાનં દૃષ્ટં, તથા

પ્રવેશોऽપિ ઘટત ઇતિ ॥૨૯॥ અથ તમેવાર્થ દૃષ્ટાન્તદ્વારેણ દૃઢ્યતિ—યણં રત્ન ઇહ જગતિ । કિનામ । ઇંદ્રીલં ઇન્દ્રનીલસંજ્ઞમ् । કિંવિશિષ્ટમ् । દુદ્ધજ્ઞસિયં દુધથે નિક્ષિસં જહા યથા સભાસાએ સ્વકીયપ્રભયા અભિભૂય તિરસ્કૃત્ય । કિમ् । તં પિ દુદ્ધં તત્પૂર્વોક્ત દુધમપિ વદૃદિ વર્તતે । ઇતિ દૃષ્ટાન્તો ગતઃ । તહ ણાણમદ્દેસુ તથા જ્ઞાનમર્થેષુ વર્તત ઇતિ । તથથા---યથેન્દ્રનીલરત્નં કર્તૃ સ્વકીયનીલપ્રભયા કરણભૂતયા દુધં નીલં કૃત્વા વર્તતે, તથા નિશ્ચયરલત્રયાત્મકપરમસામાયિક-સંયમેન યદુત્પન્નં કેવલજ્ઞાનં તત્ત્વ સ્વપરપરાચિત્તિસામર્થ્યેન સમસ્તાજ્ઞાનાન્ધકારં તિરસ્કૃત્ય

યહ કહા જાતા હૈ કિ ‘મેરી આંખ બહુતસે પદાર્�ોમે જા પહુંચતી હૈ’ ઇસીપ્રકાર યદ્યપિ કેવલજ્ઞાનપ્રાસ આત્મા અપને પ્રદેશોંકે દ્વારા જ્ઞેય પદાર્થોકો સ્પર્શ નહીં કરતા ઇસલિયે વહ નિશ્ચયસે તો જ્ઞેયોમેં અપ્રવિષ્ટ હૈ તથાપિ જ્ઞાયક-દર્શક શક્તિકી કિસી પરમ અદ્ભુત વિચિત્રતાકે કારણ (નિશ્ચયસે દૂર રહકર ભી) વહ સમસ્ત જ્ઞેયાકારોંકો જાનતા-દેખતા હૈ, ઇસલિયે વ્યવહારસે યહ કહા જાતા હૈ કિ ‘આત્મા સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયોમેં પ્રવિષ્ટ હો જાતા હૈ’ ઇસીપ્રકાર વ્યવહારસે જ્ઞેય પદાર્થોમેં આત્માકા પ્રવેશ સિદ્ધ હોતા હૈ ॥૨૯॥

અબ, યહું ઇસપ્રકાર (દૃષ્ટાન્તપૂર્વક) યહ સ્પષ્ટ કરતે હૈને કિ જ્ઞાન પદાર્થોમેં પ્રવૃત્ત હોતા હૈ :—

અન્વયાર્થ :—[યથા] જૈસે [ઇહ] ઇસ જગતમે [દુધાધ્યુષિતં] દૂધમે પડા હુઆ [ઇન્દ્રનીલં રત્નં] ઇન્દ્રનીલ રત્ન [સ્વભાસા] અપની પ્રભાકે દ્વારા [તદ અપિ દુધં] ઉસ દૂધમે [અભિભૂય] વ્યાસ હોકર [વર્તતે] વર્તતા હૈ, [તથા] ઉસીપ્રકાર [જ્ઞાનં] જ્ઞાન (અર્થાત् જ્ઞાત્રદ્રવ્ય) [અર્થેષુ] પદાર્થોમેં વ્યાસ હોકર વર્તતા હૈ ॥૩૦॥

ટીકા :—જૈસે દૂધમે પડા હુઆ ઇન્દ્રનીલ રત્ન અપને પ્રભાસમૂહસે દૂધમે વ્યાસ હોકર

જ્ઞમ દૂધમાં સ્થિત ઇન્દ્રનીલમણિ સ્વકીય પ્રભા વડે
દૂધને વિષે વ્યાપી રહે, ત્યમ જ્ઞાન પણ અર્થો વિષે. ૩૦.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૫૧

સંવેદનમધ્યાત્મનો^१ભિન્નત્વાત् કર્ત્રશેનાત્મતામાપનં કરણાંશેન જ્ઞાનતામાપનેન કારણભૂતા-
નામર્થાનાં કાર્યભૂતાનું સમસ્તજ્ઞેયાકારાનભિવ્યાધ્ય વર્તમાનં, કાર્ય કારણત્વેનોપર્વર્ય જ્ઞાનમર્થાન-
ભિભૂય વર્તત ઇત્યુચ્યમાનં ન વિપ્રતિષિદ્ધતે॥૩૦॥

અથૈવમર્થા જ્ઞાને વર્તન્ત ઇતિ સંભાવયતિ—

જદિ તે ણ સંતિ અદ્વા ણાણે ણાણં ણ હોદિ સંબગયં ।

સંબગયં વા ણાણં કહં ણ ણાણદ્વિયા અદ્વા ॥૩૧॥

યુગપદેવ સર્વપદાર્થેષુ પરિચ્છિત્યાકારેણ વર્તતે । અયમત્ર ભાવાર્થ:---કારણભૂતાનાં સર્વપદાર્થાનાં
કાર્યભૂતાઃ પરિચ્છિત્યાકારા ઉપચારેણાર્થા ભણ્યન્તે, તેષુ ચ જ્ઞાનં વર્તત ઇતિ ભણ્યમાને^૨પિ વ્યવહારેણ
દોષો નાસ્તીતિ॥૩૦॥ અથ પૂર્વસૂત્રેણ ભળિત જ્ઞાનમર્થેષુ વર્તતે વ્યવહારેણાત્ર પુનરર્થા જ્ઞાને વર્તન્ત
ઇત્યુપદિશતિ—જડ યદિ ચેત્ તે અદ્વા ણ સંતિ તે પદાર્થા: સ્વકીયપરિચ્છિત્યાકારસર્પણદ્વારેણાદર્શ
વિશ્વવન્ન સન્તિ । કચ । ણાણે કેવલજ્ઞાને । ણાણં ણ હોદિ સંબગયં તદા જ્ઞાનં સર્વગતં ન ભવતિ । સંબગયં
વર્તતા હુઆ દિખાઈ દેતા હૈ, ઉસીપ્રકાર ^૩સંવેદન(જ્ઞાન) ભી આત્માસે અભિન્ન હોનેસે કર્તા—અંશસે
આત્મતાકો પ્રાસ હોતા હુઆ જ્ઞાનરૂપ કારણ—અંશકે દ્વારા ^૪કારણભૂત પદાર્થોંકે કાર્યભૂત સમસ્ત
જ્ઞેયાકારોંમે વ્યાસ હોતા હુઆ વર્તતા હૈ, ઇસલિયે કાર્યમેં કારણકા (-જ્ઞેયાકારોંમેં પદાર્થોંકા)
ઉપચાર કરકે યહ કહનેમેં વિરોધ નહીં આતા કિ ‘જ્ઞાન પદાર્થોંમેં વ્યાસ હોકર વર્તતા હૈ’ ।

ભાવાર્થ :—જૈસે દૂધસે ભરે હુએ પાત્રમે પડા હુઆ ઇન્દ્રનીલ રત્ન (નીલમણિ) સારે
દૂધકો (અપની પ્રભાસે નીલવર્ણ કર દેતા હૈ ઇસલિયે વ્યવહારસે રત્ન ઔર રત્નકી પ્રભા સારે
દૂધમેં) વ્યાસ કહી જાતી હૈ, ઇસીપ્રકાર જ્ઞેયોંસે ભરે હુએ વિશ્વમેં રહનેવાલા આત્મા સમસ્ત જ્ઞેયોંકો
(લોકાલોકકો) અપની જ્ઞાનપ્રભાકે દ્વારા પ્રકાશિત કરતા હૈ અર્થાત્ જાનતા હૈ ઇસલિયે
વ્યવહારસે આત્માકા જ્ઞાન ઔર આત્મા સર્વવ્યાપી કહલાતા હૈ । (યદ્યપિ નિશ્ચયસે વે અપને
અસંખ્ય પ્રદેશોંમે હી રહેતે હૈન, જ્ઞેયોંમેં પ્રવિષ્ટ નહીં હોતે) ॥૩૦॥

અબ, એસા વ્યક્ત કરતે હૈનું કિ ઇસ પ્રકાર પદાર્થ ^૫જ્ઞાનમે વર્તતે હૈનું:—

૧. પ્રમાણદૃષ્ટિસે સંવેદન અર્થાત્ જ્ઞાન કહને પર અનન્ત ગુણપર્યાયોંકા પિંડ સમજમેં આતા હૈ । ઉસમે યદિ કર્તા,
કરણ આદિ અંશ કિયે જાયે તો કર્તા—અંશ વહ અખંડ આત્મદ્રવ્ય હૈ ઔર કરણ—અંશ વહ જ્ઞાનગુણ હૈ ।
૨. પદાર્થ કારણ હૈનું ઔર ઉનકે જ્ઞેયાકાર (દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય) કાર્ય હૈનું ।
૩. ઇસ ગાથામેં ભી ‘જ્ઞાન’ શબ્દસે અનન્ત ગુણ-પર્યાયોંકા પિંડરૂપ જ્ઞાત્રદ્રવ્ય સમજના ચાહિયે ।

**નવ હોય અર્થો જ્ઞાનમાં, તો જ્ઞાન સૌ-ગત પણ નહીં,
ને સર્વગત છે જ્ઞાન તો ક્યમ જ્ઞાનસ્થિત અર્થો નહીં ? . ૩૧.**

**યદિ તે ન સત્ત્યર્થ જ્ઞાને જ્ઞાનં ન ભવતિ સર્વગતમું ।
સર્વગતં વા જ્ઞાનં કથં ન જ્ઞાનસ્થિતા અર્થાઃ ॥૩૧॥**

યદિ ખલુ નિખિલાત્મીયજ્ઞેયાકારસમર્પણદ્વારેણવતીર્ણાઃ સર્વેર્થાનું ન પ્રતિભાન્તિ જ્ઞાને તદા તનું સર્વગતમભ્યુપગમ્યેત । અભ્યુપગમ્યેત વા સર્વગતં, તર્હિ સાક્ષાત્ સંવેદનમુકુરુન્દ-ભૂમિકાવતીર્ણ(પ્રતિ)વિભસ્થાનીયસ્વીયસ્વીયસંવેદ્યાકારકારણાનિ પરમ્પરયા પ્રતિવિભસ્થાનીય-સંવેદ્યાકારકારણાનીતિ કથં ન જ્ઞાનસ્થાયિનોર્થા નિશ્ચીયન્તે ॥૩૧॥

વા ણાં વ્યવહારેણ સર્વગતં જ્ઞાનં સમ્મતં ચેદ્ધવતાં કહં ણ ણાણદ્વિયા અદ્દા તર્હિ વ્યવહારનયેન સ્વકીયજ્ઞેયાકારપરિચ્છતિસમર્પણદ્વારેણ જ્ઞાનસ્થિતા અર્થાઃ કથં ન ભવતિ કિંતુ ભવન્યેવેતિ । અત્રાયમભિપ્રાયઃ--યત એવ વ્યવહારેણ જ્ઞેયપરિચ્છિત્યાકારગ્રહણદ્વારેણ જ્ઞાનં સર્વગતં ભણ્યતે, તસ્માદેવ જ્ઞેયપરિચ્છિત્યાકારસમર્પણદ્વારેણ પદાર્થા અપિ વ્યવહારેણ જ્ઞાનગતા ભણ્યન્ત ઇતિ ॥૩૧॥ અથ જ્ઞાનિનઃ પદાર્થેઃ સહ યદ્યપિ વ્યવહારેણ ગ્રાહ્યગ્રાહકસમ્વન્ધોર્સ્તિ તથાપિ સંશ્લેષાદિસમ્વન્ધો નાસ્તિ, તેન કારણેન જ્ઞેયપદાર્થેઃ સહ ભિન્નત્વમેવેતિ પ્રતિપાદયતિ—ગેણ્ણદિ જેવ ણ

અન્વયાર્થ :—[યદિ] યદિ [તે અર્થાઃ] વે પદાર્થ [જ્ઞાને ન સંતિ] જ્ઞાનમે ન હોં તો [જ્ઞાનં] જ્ઞાન [સર્વગતં] સર્વગત [ન ભવતિ] નહીં હો સકતા [વા] ઔર યદિ [જ્ઞાનં સર્વગતં] જ્ઞાન સર્વગત હૈ તો [અર્થાઃ] પદાર્થ [જ્ઞાનસ્થિતાઃ] જ્ઞાનસ્થિત [કથં ન] કેસે નહીં હૈને ? (અર્થાત્ અવશ્ય હૈને) ॥૩૧॥

ટીકા :—યદિ સમસ્ત સ્વ-જ્ઞેયાકારોંકે સમર્પણ દ્વારા (જ્ઞાનમેં) અવતરિત હોતે હુએ સમસ્ત પદાર્થ જ્ઞાનમેં પ્રતિભાસિત ન હોં તો વહ જ્ઞાન સર્વગત નહીં માના જાતા । ઔર યદિ વહ (જ્ઞાન) સર્વગત માના જાયે, તો ફિર (પદાર્થ) સાક્ષાત્ જ્ઞાનદર્પણ-ભૂમિકામેં અવતરિત ^૧બિભ્મબકી ભાઁતિ અપને-અપને જ્ઞેયાકારોંકે કારણ (હોનેસે) ઔર ^૨પરમ્પરાસે પ્રતિબિભ્મબકે સમાન જ્ઞેયાકારોંકે કારણ હોનેસે પદાર્થ કેસે જ્ઞાનસ્થિત નિશ્ચિત નહીં હોતે ? (અવશ્ય હી જ્ઞાનસ્થિત નિશ્ચિત હોતે હૈને)

ભાવાર્થ :—દર્પણમે મયૂર, મન્દિર, સૂર્ય, વૃક્ષ ઇત્યાદિકે પ્રતિબિભ્મ પડ્યતે હૈને । વહીનિશ્ચયસે તો પ્રતિબિભ્મ દર્પણકી હી અવસ્થાયેં હૈને, તથાપિ દર્પણમે પ્રતિબિભ્મ દેખકર ^૩કાર્યમેં કારણકા ઉપચાર કરકે વ્યવહારસે કહા જાતા હૈ કિ ‘મયૂરાદિક દર્પણમે હૈને’ । ઇસીપ્રકાર

૧. બિભ્મ = જિસકા દર્પણમે પ્રતિબિંબ પડ્ય હો વહ । (જ્ઞાનકો દર્પણકી ઉપમા દી જાયે તો, પદાર્થોંકે જ્ઞેયાકાર બિભ્મ સમાન હૈને ઔર જ્ઞાનમેં હોનેવાલે જ્ઞાનકી અવસ્થારૂપ જ્ઞેયાકાર પ્રતિબિભ્મ સમાન હૈને) ।
૨. પદાર્થ સાક્ષાત્ સ્વજ્ઞેયાકારોંકે કારણ હૈને (અર્થાત્ પદાર્થ અપને-અપને દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોંકે સાક્ષાત્ કારણ હૈને) ઔર પરમ્પરાસે જ્ઞાનકી અવસ્થારૂપ જ્ઞેયાકારોંકે (જ્ઞાનાકારોંકે) કારણ હૈને ।
૩. પ્રતિબિભ્મ નૈમિત્તિક કાર્ય હૈને ઔર મયૂરાદિ નિમિત્ત-કારણ હૈને ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૫૩

અથેવं જ્ઞાનિનોऽર્થે: સહાન્યોન્યવૃત્તિમત્ત્વેઽપિ પરગ્રહણમોક્ષણપરિણમનાભાવેન સર્વ
પશ્યતોऽધ્યવસ્થતશ્નાત્યન્તવિવિક્તત્વે ભાવયતિ—

ગેણહદિ ણેવ ણ મુંચદિ ણ પરં પરિણમદિ કેવલી ભગવં ।

પેચ્છદિ સમંતદો સો જાણદિ સવં ણિરવસેસં ॥૩૨॥

ગૃહ્ણાતિ નૈવ ન મુચ્ચતિ ન પરં પરિણમતિ કેવલી ભગવાન् ।

પશ્યતિ સમન્તતઃ સ જાનાતિ સર્વ ણિરવશેષમ् ॥૩૨॥

મુંચદિ ગૃહ્ણાતિ નૈવ મુચ્ચતિ નૈવ ણ પરં પરિણમદિ પરં પરદ્રવ્ય જ્ઞેયપદાર્થ નૈવ પરિણમતિ । સ ક:
કર્તા । કેવલી ભગવં કેવલી ભગવાન્ સર્વજ્ઞઃ । તતો જ્ઞાયતે પરદ્રવ્યેણ સહ ભિન્નત્વમેવ । તર્હિ કિ

જ્ઞાનદર્શણમં ભી સર્વ પદાર્થોંકે સમસ્ત જ્ઞેયકારોંકે પ્રતિબિમ્બ પડતે હું અર્થાત् પદાર્થોંકે
જ્ઞેયકારોંકે નિમિત્તસે જ્ઞાનમં જ્ઞાનકી અવસ્થારૂપ જ્ઞેયકાર હોતે હું (ક્યોંકિ યદિ એસા ન હો
તો જ્ઞાન સર્વ પદાર્થોંકો નહીં જાન સકેગા) । વહાઁ નિશ્ચયસે જ્ઞાનમં હોનેવાલે જ્ઞેયકાર જ્ઞાનકી
હી અવસ્થાયે હૈ, પદાર્થોંકે જ્ઞેયકાર કહીં જ્ઞાનમં પ્રવિષ્ટ નહીં હૈ । નિશ્ચયસે એસા હોને પર ભી
વ્યવહારસે દેખા જાયે તો, જ્ઞાનમં હોનેવાલે જ્ઞેયકારોંકે કારણ પદાર્થોંકે જ્ઞેયકાર હૈનું, ઔર
ઉનકે કારણ પદાર્થ હૈનું — ઇસપ્રકાર પરમ્પરાસે જ્ઞાનમં હોનેવાલે જ્ઞેયકારોંકે કારણ પદાર્થ હૈનું;
ઇસલિયે ઉન (જ્ઞાનકી અવસ્થારૂપ) જ્ઞેયકારોંકો જ્ઞાનમં દેખકર, કાર્યમં કારણકા ઉપચાર
કરકે વ્યવહારસે એસા કહા જા સકતા હૈ કિ ‘પદાર્થ જ્ઞાનમં હૈનું’ ॥૩૧॥

અબ, ઇસપ્રકાર (વ્યવહારસે) આત્માકી પદાર્થોંકે સાથ એક દૂસરેમં પ્રવૃત્તિ હોને પર
ભી, (નિશ્ચયસે) વહ પરકા ગ્રહણ-ત્યાગ કિયે બિના તથા પરરૂપ પરિણમિત હુએ બિના સબકો
દેખતા-જાનતા હૈ ઇસલિયે ઉસે (પદાર્થોંકે સાથ) અત્યન્ત ભિન્નતા હૈ એસા બતલાતે હૈનું :—

અન્વયાર્થ :—[કેવલી ભગવાન્] કેવલી ભગવાન [પરં] પરકો [ન એવ ગૃહ્ણાતિ]
ગ્રહણ નહીં કરતે, [ન મુંચતિ] છોડતે નહીં, [ન પરિણમતિ] પરરૂપ પરિણમિત નહીં હોતે; [સઃ] વે [ણિરવશેષં સર્વ] ણિરવશેષરૂપસે સબકો (સમ્પૂર્ણ આત્માકો, સર્વ જ્ઞેયોંકો) [સમન્તતઃ] સર્વ ઓરસે (સર્વ આત્મપ્રદેશોંસે) [પશ્યતિ જાનાતિ] દેખતે-જાનતે હૈનું ॥૩૨॥

પ્રભુ કેવલી ન ગ્રહે, ન છોડે, પરસ્પરે નવ પરિણમે;
દેખે અને જાણે નિઃશેષે સર્વતઃ તે સર્વને. ૩૨.

અયં ખત્વાત્મા સ્વભાવત એવ પરદ્રવ્યગ્રહણમોક્ષણપરિણમનાભાવાત્સ્વતત્ત્વભૂતકેવલ-જ્ઞાનસ્વરૂપેણ વિપરિણિષ્ય નિષ્કમ્પોન્મજ્ઞ્યોતિર્જાત્યમણિકલ્પો ભૂત્વાડવતિષ્ઠમાનઃ સમન્તતઃ સુરિતદર્શનજ્ઞાનશક્તિઃ, સમસ્તમેવ નિઃશેષતયાત્માનમાત્મનાત્મનિ સંચેતયતે । અથવા યુગપદેવ સર્વાર્થસાર્થસાક્ષાત્કરણેન જ્ઞસ્પિપરિર્વતનાભાવાત્ત્ર સંભાવિતગ્રહણમોક્ષણલક્ષણક્રિયાવિરામઃ પ્રથમેવ સમસ્તપરિછેદ્યાકારપરિણતત્ત્વાત્ત્ર પુનઃ પરમાકારાન્તરમપરિણમમાનઃ સમન્તતોડપિ વિશ્રમશેષં પશ્યતિ જાનાતિ ચ । એવમસ્યાત્યન્તવિવિક્તત્વમેવ ॥૩૨॥

પરદ્રવ્યં ન જાનાતિ । પેઢદિ સમંતદો સો જાણદિ સર્વ ણિરવસેં તથાપિ વ્યવહારનયેન પશ્યતિ સમન્તતઃ સર્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈજાનાતિ ચ સર્વ નિરવશેષમ् । અથવા દ્વિતીયવ્યાખ્યાનમ्—અભ્યન્તરે કામક્રોધાદિ બહિર્વિષયે પચ્ચેન્દ્રિયવિષયાદિકં બહિર્દ્રવ્યં ન ગૃહ્ણાતિ, સ્વકીયાનન્તજ્ઞાનાદિચતુષ્ટયં ચ ન મુજ્યતિ યતસ્તતઃ કારણાદ્વયં જીવઃ કેવલજ્ઞાનોત્પત્તિક્ષણ એવ યુગપત્સર્વ જાનન્સન્ પરં વિકલ્પાન્તરં ન પરિણમતિ । તથાભૂતઃ સન્ કિં કરોતિ । સ્વતત્ત્વભૂતકેવલજ્ઞાનજ્યોતિષા જાત્યમણિકલ્પો નિઃકમ્પચૈતન્યપ્રકાશો ભૂત્વા સ્વાત્માનં સ્વાત્મનિ જાનાત્યનુભવતિ । તેનાપિ કારણેન પરદ્રવ્યૈ: સહ ભિન્નત્વમેવેત્યભિપ્રાય: ॥૩૨॥ એવ જ્ઞાનં જ્ઞેયરૂપેણ ન પરિણમતીત્યાદિવ્યાખ્યાનરૂપેણ તૃતીયસ્થલે

ટીકા :—યાં આત્મા, સ્વભાવસે હી પરદ્રવ્યકે ગ્રહણ-ત્યાગકા તથા પરદ્રવ્યરૂપસે પરિણમિત હોનેકા (ઉસકે) અભાવ હોનેસે, સ્વતત્ત્વભૂત કેવલજ્ઞાનરૂપસે પરિણમિત હોકર નિષ્કંપ નિકલનેવાલી જ્યોતિવાલા ઉત્તમ મણિ જૈસા હોકર રહતા હુआ, (૧) જિસકે સર્વ ઓરસે (સર્વ આત્મપ્રદેશોંસે) દર્શનજ્ઞાનશક્તિ સુરિત હૈ એસા હોતા હુઆ, ^૧નિઃશેષરૂપસે પરિપૂર્ણ આત્માકો આત્માસે આત્મામેં સંચેતતા-જાનતા-અનુભવ કરતા હૈ, અથવા (૨) એકસાથ હી સર્વ પદાર્થોંકે સમૂહકા ^૨સાક્ષાત્કાર કરનેકે કારણ જ્ઞસ્પિપરિર્વતનકા ^૩અભાવ હોનેસે જિસકે ગ્રહણત્યાગરૂપ ક્રિયા વિરામકો પ્રાસ હુઈ હૈ એસા હોતા હુઆ, પહલેસે હી સમસ્ત જ્ઞેયકારરૂપ પરિણમિત હોનેસે ફિર પરરૂપસે—^૪આકારાન્તરરૂપસે નહીં પરિણમિત હોતા હુઆ સર્વ પ્રકારસે અશેષ વિશ્વકો, (માત્ર) દેખતા-જાનતા હૈ । ઇસપ્રકાર (પૂર્વોક્ત દોનોં પ્રકારસે) ઉસકા (આત્માકા પદાર્થોંસે) અત્યન્ત ભિન્નત્વ હી હૈ ।

ભાવાર્થ :—કેવલીભગવાન સર્વ આત્મપ્રદેશોંસે અપનેકો હી અનુભવ કરતે રહતે હું; ઇસપ્રકાર વે પરદ્રવ્યોંસે સર્વથા ભિન્ન હું । અથવા, કેવલી ભગવાનકો સર્વ પદાર્થોંકા યુગપત્ત

૧. નિઃશેષરૂપસે = કુછ ભી કિંચિત્ માત્ર શેષ ન રહે ઇસપ્રકાર સે ।

૨. સાક્ષાત્કાર કરના = પ્રત્યક્ષ જાનના ।

૩. જ્ઞસ્પિક્રિયાકા બદલતે રહના અર્થાત્ જ્ઞાનમેં એક જ્ઞેયકો ગ્રહણ કરના ઔર દૂસરોકો છોડના સો ગ્રહણ-ત્યાગ હૈ; ઇસપ્રકારકા ગ્રહણ-ત્યાગ વહ ક્રિયા હૈ, એસી ક્રિયાકા કેવલીભગવાનકે અભાવ હુઆ હૈ ।

૪. આકારાન્તર = અન્ય આકાર ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૫૫

अथ केवलज्ञानिश्रुतज्ञानिनोरविशेषदर्शनेन विशेषकांक्षाक्षोभं क्षपयति—

जो हि सुदेण विजाणदि अप्पाणं जाणगं सहावेण ।
तं सुयकेवलिमिसिणो भण्णति लोगप्पदीवयरा ॥३३॥
यो हि श्रुतेन विजानात्यात्मानं ज्ञायकं स्वभावेन ।
तं श्रुतकेवलिनमृषयो भण्णति लोकप्रदीपकराः ॥३३॥

गાથાપજ્વકं ગતમ् । અથ યથા નિરાવરણસકલવ્યક્તિલક્ષણેન કેવલજ્ઞાનેનાત્મપરજ્ઞાનં ભવતિ તથા સાવરણૈકદેશવ્યક્તિલક્ષણેન કેવલજ્ઞાનોત્પત્તિબીજભૂતેન સ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપભાવશ્રુતેનાધ્યાત્મપરજ્ઞાનં ભવતીતિ નિશ્ચિનોતિ । અથવા દ્વિતીયપાતનિકા-યથા કેવલજ્ઞાનં પ્રમાણં ભવતિ તથા કેવલ-જ્ઞાનપ્રણીતપદાર્થપ્રકાશકં શ્રુતજ્ઞાનમણિ પરોક્ષપ્રમાણં ભવતીતિ પાતનિકાદ્વયં મનસિ ધૃત્વા સૂત્રમિદં પ્રતિપાદયતિ—જો ય: કર્તા હિ સ્કુટં સુદેણ નિર્વિકારસ્વસંવિત્તરૂપભાવશ્રુતપરિણામેન વિજાણદિ જ્ઞાન હોતા હૈ ઇસલિયે ઉનકા જ્ઞાન એક જ્ઞેયમંસે દૂસરેમં ઔર દૂસરેસે તીસરેમં નહીં બદલતા તથા ઉન્હેં કુછ ભી જાનના શેષ નહીં રહતા ઇસલિયે ઉનકા જ્ઞાન કિસી વિશેષ જ્ઞેયકારકો જાનનેકે પ્રતિ ભી નહીં જાતા; ઇસપ્રકાર ભી વે પરસે સર્વથા ભિન્ન હૈને । [યદિ જાનનક્રિયા બદલતી હો તથી ઉસે વિકલ્પ (પર-નિમિત્તક રાગદ્રોષ) હો સકતે હૈને ઔર તથી ઇતના પગ્રવ્યકે સાથકા સમ્બન્ધ કહ્લાતા હૈ । કિન્તુ કેવલીભગવાનકી જ્ઞાનિકા પરિવર્તન નહીં હોતા ઇસલિયે વે પરસે અત્યન્ત ભિન્ન હૈને ।] ઇસપ્રકાર કેવલજ્ઞાનપ્રાસ આત્મા પરસે અત્યન્ત ભિન્ન હોનેસે ઔર પ્રત્યેક આત્મા સ્વભાવસે કેવલીભગવાન જેસા હી હોનેસે યાં સિદ્ધ હુઆ કિ નિશ્ચયસે પ્રત્યેક આત્મા પરસે ભિન્ન હૈ ॥૩૨॥

અબ કેવલજ્ઞાનીકો ઔર શ્રુતજ્ઞાનીકો અવિશેષરૂપસે દિખાકર વિશેષ આકાંક્ષાકે ક્ષોભકા ક્ષય કરતે હૈને (અર્થાત् કેવલજ્ઞાનીમં ઔર શ્રુતજ્ઞાનીમં અન્તર નહીં હૈ એસા બતલાકર વિશેષ જાનનેકી ઇચ્છાકે ક્ષોભકો નષ્ટ કરતે હૈને) :—

અન્વયાર્થ :—[ય: હિ] જો વાસ્તવમં [શ્રુતેન] શ્રુતજ્ઞાનકે દ્વારા [સ્વભાવેન જ્ઞાયકં] સ્વભાવસે જ્ઞાયક (અર્થાત् જ્ઞાયકસ્વભાવ) [આત્માનં] આત્માકો [વિજાનાતિ] જાનતા હૈ [તં] ઉસે [લોકપ્રદીપકરાઃ] લોકકે પ્રકાશક [ઋષયઃ] ઋષીશ્વરગણ [શ્રુતકેવલિનં ભણ્ણતિ] શ્રુતકેવલી કહતે હૈને ॥૩૩॥

**શ્રુતજ્ઞાનથી જાણે ખરે જ્ઞાયકસ્વભાવી આત્મને,
ऋષિઓ પ્રકાશક લોકના શ્રુતકેવલી તેને કહે. ૩૩.**

यथा भगवान् युगपत्परिणतसमस्तचैतन्यविशेषशालिना केवलज्ञानेनानादिनिधन-निष्कारणासाधारणस्वसंचेत्यमानचैतन्यसामान्यमहिमश्वेतकस्वभावेनैकत्वात् केवलस्यात्मन आत्मनात्मनि संचेतनात् केवली, तथायं जनोऽपि क्रमपरिणममाणकतिपयचैतन्यविशेष-शालिना श्रुतज्ञानेनानादिनिधननिष्कारणासाधारणस्वसंचेत्यमानचैतन्यसामान्यमहिमश्वेतक-स्वभावेनैकत्वात् केवलस्यात्मन आत्मनात्मनि संचेतनात् श्रुतकेवली। अलं विशेषाकांक्षाक्षोभेण, स्वरूपनिश्चलैरेवावस्थीयते ॥३३॥

विजानाति विशेषेण जानाति विषयमुखानन्दविलक्षणनिजशुद्धात्मभावनोत्थपरमानन्दैकलक्षणसुख-रसास्वादेनानुभवति। कम्। अप्याणं निजात्मद्रव्यम्। जाणां ज्ञायकं केवलज्ञानस्वरूपम्। केन कृत्वा। सहावेण समस्तविभावरहितस्वस्वभावेन। तं सुयकेवलिं तं महायोगीन्द्रं श्रुतकेवलिनं भण्ठति कथयन्ति। के कर्तारः। इसिणो ऋषयः। किंविशिष्टाः। लोगप्रदीवयरा लोकप्रदीपकरा लोकप्रकाशका इति। अतो विस्तरः—युगपत्परिणतसमस्तचैतन्यशालिना केवलज्ञानेन अनाद्यनन्तनिष्कारणान्य-द्रव्यासाधारणस्वसंवेद्यमानपरमचैतन्यसामान्यलक्षणस्य परद्रव्यरहितत्वेन केवलस्यात्मन आत्मनि स्वानुभवनावध्या भगवान् केवली भवति, तथायं गणधरदेवादिनिश्चयरलत्रयाराधकजनोऽपि

टीका :—जैसे भगवान्, युगपत् परिणमन करते हुए समस्त चैतन्यविशेषयुक्त केवलज्ञानके द्वारा, ^१अनादिनिधन-^२निष्कारण-^३असाधारण-^४स्वसंवेद्यमान चैतन्यसामान्य जिसकी महिमा है तथा जो ^५चेतकस्वभावसे एकत्व होनेसे केवल (अकेला, शुद्ध, अखण्ड) है ऐसे आत्माको आत्मासे आत्मामें अनुभव करनेके कारण केवली हैं; उसीप्रकार हम भी, क्रमशः परिणमित होते हुए कितने ही चैतन्यविशेषोंसे युक्त श्रुतज्ञानके द्वारा, अनादिनिधन-निष्कारण-असाधारण-स्वसंवेद्यमान-चैतन्यसामान्य जिसकी महिमा है तथा जो चेतक स्वभावके द्वारा एकत्व होने से ^६केवल (अकेला) है ऐसे आत्माको आत्मासे आत्मामें अनुभव करनेके कारण श्रुतकेवली हैं। (इसलिये) विशेष आकांक्षाके क्षोभसे बस हो; (हम तो) स्वरूपनिश्चल ही रहते हैं।

१. अनादिनिधन = अनादि-अनन्त (चैतन्यसामान्य आदि तथा अन्त रहित है)।
२. निष्कारण = जिसका कोई कारण नहीं हैं ऐसा; स्वयंसिद्ध; सहज।
३. असाधारण = जो अन्य किसी द्रव्यमें न हो, ऐसा।
४. स्वसंवेद्यमान = स्वतः ही अनुभवमें आनेवाला।
५. चेतक = चेतनेवाला; दर्शकज्ञायक।
६. आत्मा निश्चयसे परद्रव्यके तथा गगद्वेषादिके संयोगों तथा गुणपर्यायके भेदोंसे रहित, मात्र चेतकस्वभावरूप ही है, इसलिये वह परमार्थसे केवल (अकेला, शुद्ध, अखण्ड) है।

अथ ज्ञानस्य श्रुतोपाधिभेदमुदस्यति—

सुतं जिणोवदिदुं पोगलदव्यप्पगेहिं वयणेहिं ।
तं जाणणा हि णाणं सुत्सस य जाणणा भणिया ॥३४॥

सूतं जिनोपदिष्टं पुद्गलद्रव्यात्मकैर्वचनैः ।
तज्जस्त्रिहि ज्ञानं सूत्रस्य च ज्ञस्त्रिर्भणिता ॥३४॥

पूर्वोक्तलक्षणस्यात्मनो भावश्रुतज्ञानेन स्वसंवेदनानिश्चयश्रुतकेवली भवतीति । किंच-यथा कोऽपि देवदत्त आदित्योदयेन दिवसे पश्यति, रात्रौ किमपि प्रदीपेनेति । तथादित्योदयस्थानीयेन केवलज्ञानेन दिवसस्थानीयमोक्षपर्याये भगवानात्मानं पश्यति, संसारी विवेकिजनः पुनर्निशास्थानीयसंसारपर्याये

भावार्थ :—भगवान समस्त पदार्थोंको जानते हैं, मात्र इसलिये ही वे 'केवली' नहीं कहलाते, किन्तु केवल अर्थात् शुद्ध आत्माको जानने-अनुभव करनेसे 'केवली' कहलाते हैं । केवल (-शुद्ध) आत्माके जानने-अनुभव करनेवाला श्रुतज्ञानी भी 'श्रुतकेवली' कहलाता है । केवली और श्रुतकेवलीमें इतना मात्र अन्तर है कि—जिसमें चैतन्यके समस्त विशेष एक ही साथ परिणित होते हैं ऐसे केवलज्ञानके द्वारा केवली केवल आत्माका अनुभव करते हैं जिसमें चैतन्यके कुछ विशेष क्रमशः परिणित होते हैं ऐसे श्रुतज्ञानके द्वारा श्रुतकेवली केवल आत्माका अनुभव करते हैं; अर्थात्, केवली सूर्यके समान केवलज्ञानके द्वारा आत्माको देखते और अनुभव करते हैं तथा श्रुतकेवली दीपकके समान श्रुतज्ञानके द्वारा आत्माको देखते और अनुभव करते हैं, इसप्रकार केवली और श्रुतकेवलीमें स्वरूपस्थिरताकी तरतमतारूप भेद ही मुख्य है, कम-बढ़ (पदार्थ) जाननेरूप भेद अत्यन्त गौण है । इसलिये अधिक जाननेकी इच्छाका क्षोभ छोड़कर स्वरूपमें ही निश्चल रहना योग्य है । यही केवलज्ञान-प्राप्तिका उपाय है ॥३३॥

अब, ज्ञानके श्रुत-उपाधिकृत भेदको दूर करते हैं (अर्थात् ऐसा बतलाते हैं कि श्रुतज्ञान भी ज्ञान ही है, श्रुतरूप उपाधिके कारण ज्ञानमें कोई भेद नहीं होता) :—

अन्वयार्थ :—[सूतं] सूत्र अर्थात् [पुद्गलद्रव्यात्मकैः वचनैः] पुद्गलद्रव्यात्मक वचनोंके द्वारा [जिनोपदिष्टं] जिनेन्द्र भगवानके द्वारा उपदिष्ट वह [तज्जस्त्रिः ही] उसकी ज्ञसि [ज्ञानं] ज्ञान है [च] और उसे [सूत्रस्य ज्ञसिः] सूत्रकी ज्ञसि (श्रुतज्ञान) [भणिता] कहा गया है ॥३४॥

पुद्गलस्वरूप वचनोथी जिन-उपदिष्ट जे ते सूत्र छे;
छे ज्ञसि तेनी ज्ञान, तेने सूत्रनी ज्ञसि कहे. ३४.

श्रुतं हि तावत्सूत्रम् । तच्च भगवदर्हत्सर्वज्ञोपज्ञं स्यात्कारकेतनं पौद्गलिकं शब्दब्रह्म । तज्जप्तिर्हि ज्ञानम् । श्रुतं तु तत्कारणत्वात् ज्ञानत्वेनोपचर्यत एव । एवं सति सूत्रस्य ज्ञप्तिः श्रुतज्ञानमित्यायाति । अथ सूत्रमुपाधित्वान्नाद्रियते ज्ञप्तिरेवावशिष्यते । सा च केवलिनः श्रुतकेवलिनश्चात्मसंचेतने तुल्यैव इति नास्ति ज्ञानस्य श्रुतोपाधिभेदः ॥ ३४ ॥

प्रदीपस्थानीयेन रागादिविकल्परहितपरमसमाधिना निजात्मानं पश्यतीति । अयमत्राभिप्रायः—आत्मा परोक्षः, कथं ध्यानं क्रियते इति सन्देहं कृत्वा परमात्मभावना न त्याज्येति ॥३३॥ अथ शब्दरूपं द्रव्यश्रुतं व्यवहारेण ज्ञानं निश्चयेनार्थपरिच्छित्तिरूपं भावश्रुतमेव ज्ञानमिति कथयति । अथवात्मभावनारतो निश्चयश्रुतकेवली भवतीति पूर्वसूत्रे भणितम् । अयं तु व्यवहारश्रुतकेवलीति कथ्यते—सुतं द्रव्यश्रुतम् । कथम्भूतम् । जिणोवदिदुं जिनोपदिष्टम् । कैः कृत्वा । पोगलदब्बप्पर्गेहिं वर्णेहिं पुद्गलद्रव्यात्मकैर्दिव्यध्वनिवचनैः । तं जाणणा हि णाणं तेन पूर्वोक्तशब्दश्रुताधारेण ज्ञप्तिरर्थपरिच्छित्तिज्ञानं भण्यते हि स्फुटम् । सुतस्स य जाणणा भणिया पूर्वोक्तद्रव्यश्रुतस्यापि व्यवहारेण ज्ञानव्यपदेशो भवति न तु निश्चयेनेति । तथा हि—यथा निश्चयेन शुद्धवृद्धैकस्वभावो जीवः पश्चाद्व्यवहारेण नरनारकादिरूपोऽपि जीवो भण्यते; तथा निश्चयेनाखण्डैकप्रतिभासरूपं समस्तवस्तुप्रकाशकं ज्ञानं भण्यते, पश्चाद्व्यवहारेण मेघपटलावृतादित्यस्यावस्थाविशेषवत्कर्मपटलावृताखण्डैकज्ञानरूपजीवस्य मतिज्ञानश्रुतज्ञानादिव्यपदेशो भवतीति भावार्थः ॥३४॥ अथ भिन्नज्ञानेनात्मा

टीका :—प्रथम तो श्रुत ही सूत्र है; और वह सूत्र भगवान अर्हन्त—सर्वज्ञके द्वारा स्वयं जानकर उपदिष्ट ‘स्यात्कार चिह्नयुक्त, पौद्गलिक शब्दब्रह्म है। उसकी ज्ञप्ति (-शब्दब्रह्मको जाननेवाली ज्ञातृक्रिया) सो ज्ञान है; श्रुत (-सूत्र) तो उसका (-ज्ञानका) कारण होनेसे ज्ञानके रूपमें उपचारसे ही कहा जाता है (जैसे कि अन्नको प्राण कहा जाता है) । ऐसा होनेसे यह फलित हुआ कि ‘सूतकी ज्ञप्ति’ सो श्रुतज्ञान है। अब यदि सूत्र तो उपाधि होनेसे उसका आदर न किया जाये तो ‘ज्ञप्ति’ ही शेष रह जाती है; (‘सूतकी ज्ञप्ति’ कहने पर निश्चयसे ज्ञप्ति कहीं पौद्गलिक सूत्रकी नहीं, किन्तु आत्माकी है; सूत्र ज्ञप्तिका स्वरूपभूत नहीं, किन्तु विशेष वस्तु अर्थात् उपाधि है; क्योंकि सूत्र न हो तो वहाँ भी ज्ञप्ति तो होती ही है। इसलिये यदि सूत्रको न गिना जाय तो ‘ज्ञप्ति’ ही शेष रहती है।) और वह (-ज्ञप्ति) केवली और श्रुतकेवलीके आत्मानुभवनमें समान ही है। इसलिये ज्ञानमें श्रुत-उपाधिकृत भेद नहीं है ॥३४॥।

१. स्यात्कार = ‘स्यात्’ शब्द । (स्यात् = कथंचित्; किसी अपेक्षासे)

२. ज्ञप्ति = जानना; जाननेकी क्रिया; जाननक्रिया ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૫૯

અથાત્મજ્ઞાનયો: કર્તૃકરણતાકૃતં ભેદમપનુદતિ—

જો જાણદિ સો ણાણં ણ હવદિ ણાણેણ જાણગો આદા।

ણાણં પરિણમદિ સયં અદ્વા ણાણદ્વિયા સવે॥૩૫॥

યો જાનાતિ સ જ્ઞાનં ન ભવતિ જ્ઞાનેન જ્ઞાયક આત્મા।

જ્ઞાનં પરિણમતે સ્વયમર્થ જ્ઞાનસ્થિતા: સર્વે॥૩૫॥

અપૃથગ્ભૂતકર્તૃકરણત્વશક્તિપારમૈશર્વર્યયોગિત્વાદાત્મનો ય એવ સ્વયમેવ જાનાતિ સ એવ જ્ઞાનમન્તરીનસાધકતમોષ્ણત્વશક્તે: સ્વતંત્રસ્ય જાતવેદસો દહનક્રિયાપ્રસિદ્ધેષ્ણ-
જ્ઞાની ન ભવતીત્યપદિશતિ—જો જાણદિ સો ણાણં ય: કર્તા જાનાતિ સ જ્ઞાનં ભવતીતિ। તથા હિ—
યથા સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદે^૧પિ સતિ પશ્ચાદભેદનયેન દહનક્રિયાસમર્થોષ્ણગુણેન પરિણતો-
^૨ગિનરાષ્યુષ્ણો ભણ્યતે, તથાર્થક્રિયાપરિચ્છતિસમર્થજ્ઞાનગુણેન પરિણત આત્માપિ જ્ઞાનં ભણ્યતે। તથા
ચોક્તમ—‘જાનાતીતિ જ્ઞાનમાત્મા’। ણ હવદિ ણાણેણ જાણગો આદા સર્વથૈવ ભિન્જાનેનાત્મા જ્ઞાયકો ન

અબ, આત્મા ઔર જ્ઞાનકા કર્તૃત્વ-કરણત્વકૃત ભેદ દૂર કરતે હું (અર્થાત् પરમાર્થઃ: અભેદ આત્મામે, ‘આત્મા જ્ઞાતૃક્રિયાકા કર્તા હૈ ઔર જ્ઞાન કરણ હૈ’ ઐસા વ્યવહારસે ભેદ કિયા જાતા હૈ, તથાપિ આત્મા ઔર જ્ઞાન ભિન્ન નહીં હું ઇસલિયે અભેદનયસે ‘આત્મા હી જ્ઞાન હૈ’ ઐસા સમજાતે હું) :—

અન્વયાર્થ :—[યઃ જાનાતિ] જો જાનતા હૈ [સઃ જ્ઞાનં] સો જ્ઞાન હૈ (અર્થાત् જો જ્ઞાયક હૈ વહી જ્ઞાન હૈ), [જ્ઞાનેન] જ્ઞાનકે દ્વારા [આત્મા] આત્મા [જ્ઞાયકઃ ભવતિ] જ્ઞાયક હૈ [ન] ઐસા નહીં હૈ। [સ્વયં] સ્વયં હી [જ્ઞાનં પરિણમતે] જ્ઞાનરૂપ પરિણમિત હોતા હૈ [સર્વે અર્થાઃ] ઔર સર્વ પદાર્થ [જ્ઞાનસ્થિતાઃ] જ્ઞાનસ્થિત હું॥૩૫॥

ટીકા :—આત્મા અપૃથગ્ભૂત કર્તૃત્વ ઔર કરણત્વકી શક્તિરૂપ ^૧પારમૈશર્વ્યવાન હોનેસે જો સ્વયમેવ જાનતા હૈ (અર્થાત् જો જ્ઞાયક હૈ) વહી જ્ઞાન હૈ; જૈસે-નિસમે ^૨સાધકતમ ઉષ્ણત્વશક્તિ અન્તર્લીન હૈ, ઐસી ^૩સ્વતંત્ર અગ્નિકે ^૪દહનક્રિયાકી પ્રસિદ્ધિ હોનેસે ઉષ્ણતા કહી જાતી હૈ। પરન્તુ ઐસા નહીં હૈ કિ જૈસે પૃથગવર્તી હંસિયેસે દેવદત્ત કાટનેવાલા કહલાતા હૈ ઉસીપ્રકાર

૧. પારમૈશર્વ્ય = પરમ સામર્થ્ય; પરમેશ્વરતા। ૨. સાધકતમ = ઉત્કૃષ્ટ સાધન વહ કરણ।

૩. જો સ્વતંત્ર રૂપસે કરે વહ કર્તા।

૪. અગ્નિ જલાનેકી ક્રિયા કરતી હૈ, ઇસલિયે ઉસે ઉષ્ણતા કહા જાતા હૈ।

**જે જાણતો તે જ્ઞાન, નહિ જીવ જ્ઞાનથી જ્ઞાયક બને;
પોતે પ્રણમતો જ્ઞાનરૂપ, ને જ્ઞાનસ્થિત સૌ અર્થ છે. ૩૫.**

વ્યપદેશવત् । ન તુ યથા પૃથગ્વર્તિના દાત્રેણ લાવકો ભવતિ દેવદત્તસ્તથા જ્ઞાનેન જ્ઞાયકો ભવત્યાત્મા । તથા સત્યભ્યોર્ચેતનત્વમચેતનયો: સંયોગેડપિ ન પરિચ્છત્તિનિષ્પત્તિ: । પૃથક્ત્વ-વર્તિનોરપિ પરિચ્છેદાભ્યુપગમે પરપરિચ્છેદેન પરસ્ય પરિચ્છત્તિભૂતિપ્રભૂતીનાં ચ પરિચ્છત્તિપ્રસૂતિ-રન્કુશા સ્યાત્ । કિંચ-સ્વતોઽવ્યતિરિક્તસમસ્તપરિચ્છેદ્યાકારપરિણિતં જ્ઞાનં સ્વયં પરિણમ-માનસ્ય કાર્યભૂતસમસ્તજ્ઞેયાકારકારણીભૂતાઃ સર્વેઽર્થા જ્ઞાનવર્તિન એવ કથંચિદ્વવત્તિ; કિં જ્ઞાતૃજ્ઞાનવિભાગક્લેશકલ્પનયા ॥૩૫॥

અથ કિ જ્ઞાનં કિ જ્ઞેયમિતિ વ્યનક્તિ—

**તમ્હા ણાં જીવો ણેયં દવ્બં તિહા સમક્ખાદં ।
દવ્બં તિ પુણો આદા પરં ચ પરિણામસંબંધં ॥૩૬॥**

ભવતીતિ । અથ મતમ्--યથા ભિન્નદાત્રેણ લાવકો ભવતિ દેવદત્તસ્તથા ભિન્નજ્ઞાનેન જ્ઞાયકો ભવતુ કો દોષ ઇતિ । નૈવમ् । છેદનક્રિયાવિષયે દાત્રં બહિરઙ્ગોપકરણં તદ્બિન્નં ભવતુ, અભ્યન્તરોપકરણં તુ દેવદત્તસ્ય છેદનક્રિયાવિષયે શક્તિવિશેષસ્તદ્યાભિન્નમેવ ભવતિ; તથાર્થપરિચ્છત્તિવિષયે જ્ઞાનમેવા-ભ્યન્તરોપકરણં તથાભિન્નમેવ ભવતિ, ઉપાધ્યાયપ્રકાશાદિવહિરઙ્ગોપકરણં તદ્બિન્નમપિ ભવતુ દોષો નાસ્તિ । યદિ ચ ભિન્નજ્ઞાનેન જ્ઞાની ભવતિ તર્હિ પરકીયજ્ઞાનેન સર્વેઽપિ કુભ્યસ્તમ્ભાદિજડપદાર્થા જ્ઞાનિનો (પૃથગ્વર્તી) જ્ઞાનસે આત્મા જાનનેવાલા (-જ્ઞાયક) હૈ । યદિ ઐસા હો તો દોનોંકે અચેતનતા આ જાયેગી ઔર અચેતનોંકા સંયોગ હોને પર ભી જ્ઞસિ ઉત્પન્ન નહીં હોગી । આત્મા ઔર જ્ઞાનકે પૃથગ્વર્તી હોને પર ભી યદિ આત્માકે જ્ઞસિકા હોના માના જાયે તો પરજ્ઞાનકે દ્વારા પરકો જ્ઞસિ હો જાયેગી ઔર ઇસપ્રકાર રાખ ઇત્યાદિકે ભી જ્ઞસિકા ઉદ્ભવ નિરંકુશ હો જાયેગા । ('આત્મા ઔર જ્ઞાન પૃથક્' હૈને કિન્તુ જ્ઞાન આત્માકે સાથ યુક્ત હો જાતા હૈ ઇસલિયે આત્મા જાનનેકા કાર્ય કરતા હૈ' યદિ ઐસા માના જાયે તો જૈસે જ્ઞાન આત્માકે સાથ યુક્ત હોતા હૈ, ઉસીપ્રકાર રાખ, ઘડા, સ્તંભ ઇત્યાદિ સમસ્ત પદાર્થોંકે સાથ યુક્ત હો જાયે ઔર ઉસસે વે સબ પદાર્થ ભી જાનનેકા કાર્ય કરસે લગેં; કિન્તુ ઐસા તો નહીં હોતા, ઇસલિયે આત્મા ઔર જ્ઞાન પૃથક્ નહીં હૈને) ઔર, અપનેસે અભિન્ન ઐસે સમસ્ત જ્ઞેયાકારૂપ પરિણમિત જો જ્ઞાન હૈ ઉસરૂપ સ્વયં પરિણમિત હોનેવાલેકો, કાર્યભૂત સમસ્ત જ્ઞેયાકારોંકે કારણભૂત સમસ્ત પદાર્થ જ્ઞાનવર્તિ હી કથંચિત્ હૈને । (ઇસલિયે) જ્ઞાતા ઔર જ્ઞાનકે વિભાગકી કિલણ કલ્પનાસે ક્યા પ્રયોજન હૈ? ॥૩૫॥

અબ, યહ વ્યક્ત કરતે હૈને કિ જ્ઞાન ક્યા હૈ ઔર જ્ઞેય ક્યા હૈ :—

**છે જ્ઞાન તેથી જીવ, જ્ઞેય ત્રિધા કહેનું દ્રવ્ય છે;
અ દ્રવ્ય પર ને આત્મા, પરિણામસંયુત જેહ છે. ૩૬.**

**તસ્માત् જ્ઞાનं જીવો જ્ઞેયં દ્રવ્યં ત્રિધા સમાખ્યાતમ् ।
દ્રવ્યમિતિ પુનરાત્મા પરશ્ચ પરિણામસંબદ્ધઃ ॥૩૬॥**

યતઃ પરિચ્છેદરૂપેણ સ્વયં વિપરિણમ્ય સ્વતંત્ર એવ પરિચ્છિનતિ તતો જીવ એવ જ્ઞાનમન્યદ્રવ્યાણાં તથા પરિણતું પરિચેતું ચાશક્તેઃ । જ્ઞેયં તુ વૃત્તવર્તમાનવર્તિષ્યમાણવિચિત્ર-પર્યાયપરમ્પરાપ્રકારેણ ત્રિધાકાલકોટિસ્પર્શિત્વાદનાયનન્તં દ્રવ્યમ् । તત્તુ જ્ઞેયતામાપદ્યમાનં દૈધ્યાત્મપરવિકલ્પાત્તુ । ઇષ્યતે હિ સ્વપરપરિચ્છેદકત્વાદવબોધસ્ય બોધ્યસ્યૈવંવિધં દૈવિધ્યમ् ।

નનુ સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધાત્તુ કથં નામાત્મપરિચ્છેદકત્વમ् । કા હિ નામ ક્રિયા કીદૃશશ્ર વિરોધઃ । ક્રિયા હ્યત્ર વિરોધિની સમુત્પત્તિસ્પષ્ઠ વા જ્ઞસિસ્પષ્ઠ વા । ઉત્પત્તિસ્પષ્ઠ હિ તાવન્નૈકં સ્વસ્માત્મજાયત ઇત્યાગમાદ્વિરુદ્ધૈવ । જ્ઞસિસ્પષ્ઠાયાસ્તુ પ્રકાશનક્રિયયેવ પ્રત્યવસ્થિતત્વાન્ન
ભવન્તુ, ન ચ તથા । ણાણ પરિણમદિ સ્વયં યત એવ ભિન્નજ્ઞાનેન જ્ઞાની ન ભવતિ તત એવ ઘટોત્પત્તૌ મૃત્પણ્ડ ઇવ સ્વયમેવોપાદાનરૂપેણાત્મા જ્ઞાનં પરિણમતિ । અદ્વા ણાણદ્વિય સવે વ્યવહારેણ જ્ઞેયપદાર્થ આદર્શ વિમ્વમિવ પરિચ્છિત્યાકારેણ જ્ઞાને તિષ્ઠન્તીત્યભિપ્રાયઃ ॥૩૫॥ અથાત્મા જ્ઞાનં ભવતિ શેષં તુ જ્ઞેયમિત્યાવેદયતિ—તમ્હા ણાણ જીવો યસ્માદાત્મૈવોપાદાનરૂપેણ જ્ઞાનં પરિણમતિ તથૈવ પદાર્થન્ન
પરિચ્છિનતિ, ઇતિ ભળિતં પૂર્વસૂત્રે, તસ્માદાત્મૈવ જ્ઞાનં । જેણે દર્બં તસ્ય જ્ઞાનરૂપસ્યાત્મનો જ્ઞેયં ભવતિ ।
કિમ् । દ્રવ્યમ् । તિહા સમક્ષાદં તદ્ય દ્રવ્યં કાલત્રયપર્યાયપરિણતિરૂપેણ દ્રવ્યગુણપર્યાયરૂપેણ વા

અન્વયાર્થ :—[તસ્માત्] ઇસલિયે [જીવ: જ્ઞાન] જીવ જ્ઞાન હૈ [જ્ઞેયં] ઔર જ્ઞેય [ત્રિધા સમાખ્યાતં] તીન પ્રકારસે વર્ણિત (ત્રિકાલસ્પર્શી) [દ્રવ્યં] દ્રવ્ય હૈ । [પુન: દ્રવ્યં ઇતિ] (વહ જ્ઞેયભૂત) દ્રવ્ય અર્થાત [આત્મા] આત્મા (સ્વાત્મા) [પર: ચ] ઔર પર [પરિણામસમ્બદ્ધઃ] જોકિ પરિણામવાલે હોય ॥૩૬॥

ટીકા :—(પૂર્વોક્ત પ્રકાર) જ્ઞાનરૂપસે સ્વયં પરિણમિત હોકર સ્વતંત્રતયા હી જાનતા હૈ ઇસલિયે જીવ હી જ્ઞાન હૈ, ક્યોંકિ અન્ય દ્રવ્ય ઇસપ્રકાર (જ્ઞાનરૂપ) પરિણમિત હોને તથા જાનનેમે અસર્મથ હોય હૈને । ઔર જ્ઞેય, વર્ત ચુકી, વર્ત રહી ઔર વર્તનેવાલી એસી વિચિત્ર પર્યાયોંકી પરમ્પરાકે પ્રકારસે ત્રિવિધ કાલકોટિકો સ્પર્શ કરતા હોનેસે અનાદિ-અનન્ત એસા દ્રવ્ય હૈ । (આત્મા હી જ્ઞાન હૈ ઔર જ્ઞેય સમસ્ત દ્રવ્ય હોય હૈ) વહ જ્ઞેયભૂત દ્રવ્ય આત્મા ઔર પર (-સ્વ ઔર પર) એસે દો ભેદસે દો પ્રકારકા હૈ । જ્ઞાન સ્વપરજ્ઞાયક હૈ, ઇસલિયે જ્ઞેયકી એસી દ્વિવિધતા માની જાતી હૈ ।

(પ્રશ્ન) :—અપનેમેં ક્રિયાકે હો સકનેકા વિરોધ હૈ, ઇસલિયે આત્માકે સ્વજ્ઞાયકતા કેસે ઘટિત હોતી હૈ?

(ઉત્તર) :—કૌનસી ક્રિયા હૈ ઔર કિસ પ્રકારકા વિરોધ હૈ? જો યહું (પ્રશ્નમેં વિરોધી ક્રિયા કહી ગઈ હૈ) વહ યા તો ઉત્પત્તિરૂપ હોય યા જ્ઞસિસ્પષ્ઠ હોય । પ્રથમ, ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયા તો ‘કહીં સ્વયં અપનેમેંસે ઉત્પત્ત નહીં હો સકતી’ ઇસ આગમકથનસે વિરુદ્ધ હી હૈ; પરન્તુ

તત્ત્વ વિપ્રતિષેધસ્યાવતારઃ । યથા હિ પ્રકાશકસ્ય પ્રદીપસ્ય પરં પ્રકાશતામાપન્નં પ્રકાશયતઃ સ્વસ્મિન્ પ્રકાશ્યે ન પ્રકાશકાન્તરં મૃગ્યં સ્વયમેવ પ્રકાશનક્રિયાયાઃ સમુપલભાત्; તથા પરિચેદકસ્યાત્મનઃ પરં પરિચેદ્યતામાપન્નં પરિચ્છિન્દતઃ સ્વસ્મિન્ પરિચેદ્યે ન પરિચેદકાન્તરં મૃગ્યં સ્વયમેવ પરિચેદનક્રિયાયાઃ સમુપલભાત् ।

નનુ કુત આત્મનો દ્રવ્યજ્ઞાનરૂપત્વં દ્રવ્યાણાં ચ આત્મજ્ઞેયરૂપત્વં ચ? પરિણામ-સંબન્ધત્વાત् । યતઃ ખલું આત્મા દ્રવ્યાણિ ચ પરિણામૈઃ સહ સંબન્ધન્તે, તત આત્મનો દ્રવ્યાલમ્બનજ્ઞાનેન દ્રવ્યાણાં તુ જ્ઞાનમાલમ્બ્ય જ્ઞેયાકારેણ પરિણતિરબાધિતા ગ્રતપતિ ॥૩૬॥

તથૈવોત્યાદવ્યાદ્રોવ્યરૂપેણ ચ ત્રિધા સમાખ્યાતમ् । દવં તિ પુણો આદા પરં ચ તદ્ય જ્ઞેયભૂતં દ્રવ્યમાત્મા ભવતિ પરં ચ । કસ્માત् । યતો જ્ઞાનં સ્વં જાનાતિ પરં ચેતિ પ્રદીપવત् । તદ્ય સ્વપરદ્રવ્યં કથંભૂતમ् । પરિણામસંબંધં કથંચિત્તરિણામીત્યર્થઃ । નૈયાયિકમતાનુસારી કશ્ચિદાહ--જ્ઞાનં જ્ઞાનાન્તરવેદ્યં પ્રમેયત્વાતું જ્ઞાનરૂપ ક્રિયામેં વિરોધ નહીં આતા, ક્યોંકિ વહ, પ્રકાશન ક્રિયાકી ભૌતિ, ઉત્પત્તિક્રિયાસે વિરુદ્ધ પ્રકારસે (ભિન્ન પ્રકારસે) હોતી હૈ । જૈસે જો પ્રકાશયભૂત પરકો પ્રકાશિત કરતા હૈ એસે પ્રકાશક દીપકકો સ્વ પ્રકાશયકો પ્રકાશિત કરનેકે સમ્બન્ધમેં અન્ય પ્રકાશકકી આવશ્યકતા નહીં હોતી, ક્યોંકિ ઉસકે સ્વયમેવ પ્રકાશન ક્રિયાકી પ્રાસિ હૈ; ઉસીપ્રકાર જો જ્ઞેયભૂત પરકો જાનતા હૈ એસે જ્ઞાયક આત્માકો સ્વ જ્ઞેયકે જાનનેકે સમ્બન્ધમેં અન્ય જ્ઞાયકકી આવશ્યકતા નહીં હોતી, ક્યોંકિ સ્વયમેવ જ્ઞાન-ક્રિયા કી પ્રાસિં હૈ । (ઇસસે સિદ્ધ હુઆ કિ જ્ઞાન સ્વકો ભી જાન સકતા હૈ ।)

(પ્રશ્ન) :—આત્માકો દ્રવ્યોંકી જ્ઞાનરૂપતા ઔર દ્રવ્યોંકો આત્માકી જ્ઞેયરૂપતા કૈસે (-કિસપ્રકાર ઘટિત) હૈ?

(ઉત્તર) :—વે પરિણામવાલે હોનેસે । આત્મા ઔર દ્રવ્ય પરિણામયુક્ત હૈન્, ઇસલિયે આત્માકે, દ્રવ્ય જિસકા રૂપનું હૈન્ એસે જ્ઞાનરૂપસે (પરિણતિ), ઔર દ્રવ્યોંકે, જ્ઞાનકા રૂપનું લેકર જ્ઞેયાકારરૂપસે પરિણતિ અબાધિતરૂપસે તપતી હૈ—પ્રતાપવંત વર્તતી હૈ ।

૧. કોઈ પર્યાય સ્વયં અપનેમેસે ઉત્પત્ત નહીં હો સકતી, કિન્તુ વહ દ્રવ્યકે આધારસે-દ્રવ્યમેસે ઉત્પત્ત હોતી હૈ; ક્યોંકિ યદિ એસા ન હો તો દ્રવ્યરૂપ આધારકે બિના પર્યાયેં ઉત્પત્ત હોને લગે ઔર જલકે બિના તરંગે હોને લગે; કિન્તુ યહ સબ પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ હૈ; ઇસલિયે પર્યાયકે ઉત્પત્ત હોનેકે લિયે દ્રવ્યરૂપ આધાર આવશ્યક હૈ । ઇસીપ્રકાર જ્ઞાનપર્યાય ભી સ્વયં અપનેમેસે ઉત્પત્ત નહીં હો સકતી; વહ આત્મદ્રવ્યમેસે ઉત્પત્ત હો સકતી હૈ—જો કિ ઠીક હી હૈ । પરન્તુ જ્ઞાન પર્યાય સ્વયં અપનેસે હી જ્ઞાત નહીં હો સકતી યહ બાત યથાર્થ નહીં હૈ । આત્મ દ્રવ્યમેસે ઉત્પત્ત હોનેવાળી જ્ઞાનપર્યાય સ્વયં અપનેસે હી જ્ઞાત હોતી હૈ । જૈસે દીપકરૂપી આધારમેસે ઉત્પત્ત હોને વાળી પ્રકાશપર્યાય સ્વ-પરકો પ્રકાશિત કરતી હૈ, ઉસી પ્રકાર આત્મારૂપી આધારમેસે ઉત્પત્ત હોનેવાળી જ્ઞાનપર્યાય સ્વપરકો જાનતી હૈ । ઔર યહ અનુભવ સિદ્ધ ભી હૈ કિ જ્ઞાન સ્વયં અપનેકો જાનતા હૈ ।

૨. જ્ઞાનકે જ્ઞેયભૂત દ્રવ્ય આલમ્બન અર્થાત્ નિમિત્ત હૈન્ । યદિ જ્ઞાન જ્ઞેયકો ન જાને તો જ્ઞાનકા જ્ઞાનત્વ ક્યા?

૩. જ્ઞેયકા જ્ઞાન આલમ્બન અર્થાત્ નિમિત્ત હૈ । યદિ જ્ઞેય જ્ઞાનમેં જ્ઞાત ન હો તો જ્ઞેયકા જ્ઞેયત્વ ક્યા?

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૬૩

अथातिवाहितानागतानामपि द्रव्यपर्यायाणां तादात्तिकवत् पृथक्त्वेन ज्ञाने वृत्तिमुद्घोतयति—

**तत्कालिगेव सब्वे सदसद्भूदा हि पञ्चया तासिं ।
वद्वंते ते णाणे विसेसदो दव्यजातीयं ॥३७॥**
तत्कालिका इव सर्वे सदसद्भूता हि पर्यायास्तासाम् ।
वर्तन्ते ते ज्ञाने विशेषतो द्रव्यजातीनाम् ॥३७॥

सर्वासामेव हि द्रव्यजातीनां त्रिसमयावच्छिन्नात्मलाभभूमिकत्वेन क्रमग्रतपत्स्वरूपसंपदः

घटादिवत् । परिहारमाह--प्रदीपेन व्यभिचारः, प्रदीपस्तावत्रमेयः परिच्छेदो ज्ञेयो भवति न च प्रदीपान्तरेण प्रकाशयते, तथा ज्ञानमपि स्वयमेवात्मानं प्रकाशयति न च ज्ञानान्तरेण प्रकाशयते । यदि पुनर्ज्ञानान्तरेण प्रकाशयते तर्हि गगनावलम्बिनी महती दुर्निवारानवस्था प्राप्नोतीति सूत्रार्थः ॥३६॥ एवं निश्चयश्रुतकेवलिव्यवहारश्रुतकेवलिकथनमुख्यत्वेन भिन्नज्ञाननिराकरणेन ज्ञानज्ञेयस्वरूपकथनेन च चतुर्थस्थले गाथाचतुर्थ्यं गतम् । अथातीतानागतपर्याया वर्तमानज्ञाने सांप्रता इव दृश्यन्त इति निरूपयति—सब्वे सदसद्भूदा हि पञ्चया सर्वे सद्भूता असद्भूता अपि पर्यायाः ये हि सुषुटं वद्वंते ते ते (आत्मा और द्रव्य समय-समय पर परिणमन किया करते हैं, वे कूटस्थ नहीं हैं; इसलिये आत्मा ज्ञान स्वभावसे और द्रव्य ज्ञेय स्वभावसे परिणमन करता है, इसप्रकार ज्ञान स्वभावमें परिणमित आत्मा ज्ञानके आलम्बनभूत द्रव्योंको जानता है और ज्ञेय-स्वभावसे परिणमित द्रव्य ज्ञेयके आलम्बनभूत ज्ञानमें—आत्मामें—ज्ञात होते हैं ।) ॥३६॥

अब, ऐसा उद्योत करते हैं कि द्रव्योंकी अतीत और अनागत पर्यायें भी तत्कालिक पर्यायोंकी भाँति पृथक्रूपसे ज्ञानमें वर्तती हैं :—

अन्वयार्थ :—[तासाम् द्रव्यजातीनाम्] उन (जीवादि) द्रव्यजातियोंकी [ते सर्वे] समस्त [सदसद्भूताः हि] विद्यमान और अविद्यमान [पर्यायाः] पर्यायें [तत्कालिकाः इव] तत्कालिक (वर्तमान) पर्यायोंकी भाँति, [विशेषतः] विशिष्टतापूर्वक (अपने-अपने भिन्न-भिन्न स्वरूपमें) [ज्ञाने वर्तन्ते] ज्ञानमें वर्तती हैं ॥३७॥

टीका :—(जीवादिक) समस्त द्रव्यजातियोंकी पर्यायोंकी उत्पत्तिकी मर्यादा तीनोंकालकी मर्यादा जितनी होनेसे (वे तीनोंकालमें उत्पन्न हुआ करती हैं इसलिये), उनकी (उन समस्त द्रव्य-जातियोंकी), क्रमपूर्वक तपती हुई स्वरूप-सम्पदा वाली (-एकके बाद

ते द्रव्यना सद्भूत-असद्भूत पर्ययो सौ वर्तता,
तत्कालना पर्याय जेम, विशेषपूर्वक ज्ञानमां. ३७.

सद्गूतासद्गूतामायान्तो ये यावन्तः पर्यायास्ते तावन्तस्तात्कालिका इवात्यन्तसंकरेणाप्य-
वधारितविशेषलक्षणा एकक्षण एवावबोधसौधस्थितिमवतरन्ति। न खल्वेतद्युक्तम्—दृष्टा-
विरोधात्; दृश्यते हि छद्मस्थस्यापि वर्तमानमिव व्यतीतमनागतं वा वस्तु चिन्तयतः
संविदालम्बितस्तदाकारः।—किंच चित्रपटीस्थानीयत्वात् संविदः; यथा हि चित्रपट्यामति-
वाहितानामनुपस्थितानां वर्तमानानां च वस्तूनामालेख्याकाराः साक्षादेकक्षण एवावभासन्ते, तथा
संविद्वित्तावपि।—किंच सर्वज्ञेयाकाराणां तादात्मिकत्वाविरोधात्; यथा हि
प्रधस्तानामनुदितानां च वस्तूनामालेख्याकारा वर्तमाना एव, तथातीतानामनागतानां च
पर्यायाणां ज्ञेयाकारा वर्तमाना एव भवन्ति॥३७॥

पूर्वोक्ताः पर्याया वर्तन्ते प्रतिभासन्ते प्रतिस्फुरन्ति। क्र। जाणे केवलज्ञाने। कथंभूता इव। तत्कालिगेव
तात्कालिका इव वर्तमाना इव। कासां सम्बन्धिनः। तासि दब्जादीणं तासां प्रसिद्धानां
दूसरी प्रगट होनेवाली), विद्यमानता और अविद्यमानताको प्राप्त जो जितनी पर्यायें हैं, वे सब
तात्कालिक (वर्तमानकालीन) पर्यायोंकी भाँति, अत्यन्त १मिश्रित होनेपर भी सब पर्यायोंके
विशिष्ट लक्षण स्पष्ट ज्ञात हों इसप्रकार, एक क्षणमें ही, ज्ञानमंदिरमें स्थितिको प्राप्त होती हैं।
यह (तीनों कालकी पर्यायोंका वर्तमान पर्यायोंकी भाँति ज्ञानमें ज्ञात होना) अयुक्त नहीं है;
क्योंकि—

(१) उसका दृष्टान्तके साथ (जगतमें जो दिखाई देता है—अनुभवमें आता है उसके
साथ) अविरोध है। (जगतमें) दिखाई देता है कि छद्मस्थके भी, जैसे वर्तमान वस्तुका
चिंतवन करते हुए ज्ञान उसके आकारका अवलम्बन करता है उसीप्रकार भूत और भविष्यत
वस्तुका चिंतवन करते हुए (भी) ज्ञान उसके आकारका अवलम्बन करता है।

(२) और ज्ञान चित्रपटके समान है। जैसे चित्रपटमें अतीत, अनागत और वर्तमान
वस्तुओंके २आलेख्याकार साक्षात् एक क्षणमें ही भासित होते हैं; उसीप्रकार ज्ञानरूपी भित्तिमें
(-ज्ञानभूमिकामें, ज्ञानपटमें) भी अतीत, अनागत और वर्तमान पर्यायोंके ज्ञेयाकार साक्षात् एक
क्षणमें ही भासित होते हैं।

(३) और सर्व ज्ञेयाकारोंकी तात्कालिकता (वर्तमानता, साम्राज्यिकता) अविरुद्ध है।
जैसे नष्ट और अनुत्पन्न वस्तुओंके आलेख्याकार वर्तमान ही हैं, उसीप्रकार अतीत और अनागत
पर्यायोंके ज्ञेयाकार वर्तमान ही हैं।

१. ज्ञानमें समस्त द्रव्योंकी तीनोंकालकी पर्यायें एक ही साथ ज्ञात होने पर भी प्रत्येक पर्यायका विशिष्ट
स्वरूप-प्रदेश, काल, आकार इत्यादि विशेषतायें-स्पष्ट ज्ञात होता है; संकर-व्यतिकर नहीं होते।
२. आलेख्य = आलेखन योग्य; चित्रित करने योग्य।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૬૫

अथासद्गूतपर्यायाणां कथंचित्सद्गूतत्वं विदधाति—

जे ऐव हि संजाया जे खलु णटा भवीय पञ्चाया ।
 ते होंति असद्भूता पञ्चाया णाणपञ्चकखा ॥३८॥
 ये नैव हि संजाता ये खलु नष्टा भूत्वा पर्यायाः ।
 ते भवन्ति असद्भूताः पर्याया ज्ञानप्रत्यक्षाः ॥३९॥

शुद्धजीવદ્વાદદિવ્યજાતીનામિતિ વ્યવહિતસંવન્ધઃ । કસ્માત् । વિસેસદો સ્વકીયસ્વકીયપ્રદેશ-કાલાકારવિશેષૈः સંકરવ્યતિકરપરિહારેણેત્યર્�ઃ । કિંચ---યથા છદ્મસ્થપુરુષસ્યાતીતાનાગતપર્યાયા મનસિ ચિન્તયતઃ પ્રતિસ્કુરન્તિ, યથા ચ ચિત્રભિત્તૌ વાહુવલિભરતાદિવ્યતિક્રાન્તરૂપણિ શ્રેણિકતીર્થકરાદિ-ભાવિરૂપણિ ચ વર્તમાનાનીવ પ્રત્યક્ષેળ દૃશ્યન્તે તથા ચિત્રભિત્તિસ્થાનીયકેવલજ્ઞાને ભૂતભાવિનશ્ચ પર્યાયા યુગપત્રત્યક્ષેળ દૃશ્યન્તે, નાસ્તિ વિરોધઃ । યથાયં કેવલી ભગવાન् પરદ્વયપર્યાયાન् પરિચ્છિત્તિમાત્રેણ

ભાવાર્થ :—કેવલજ્ઞાન સમસ્ત દ્રવ્યોંકી તીનોં કાલકી પર્યાયોંકો યુગપદ્દ જાનતા હૈ । યહાઁ યહ પ્રશ્ન હો સકતા હૈ કિ જ્ઞાન નષ્ટ ઔર અનુત્પત્ત પર્યાયોંકો વર્તમાન કાલમે કેસે જાન સકતા હૈ ? ઉસકા સમાધાન હૈ કિ—જગતમેં ભી દેખા જાતા હૈ કિ અલ્પજ્ઞ જીવકા જ્ઞાન ભી નષ્ટ ઔર અનુત્પત્ત વસ્તુઓંકા ચિંતવન કર સકતા હૈ, અનુમાનકે દ્વારા જાન સકતા હૈ, તદાકાર હો સકતા હૈ; તબ ફિર પૂર્ણ જ્ઞાન નષ્ટ ઔર અનુત્પત્ત પર્યાયોંકો ક્યોં ન જાન સકેગા ? જ્ઞાનશક્તિ હી એસી હૈ કિ વહ ચિત્રપટકી ભાઁતિ અતીત ઔર અનાગત પર્યાયોંકો ભી જાન સકતી હૈ ઔર આલેખ્યત્વશક્તિકી ભાઁતિ, દ્રવ્યોંકી જ્ઞેયત્વ શક્તિ એસી હૈ કિ ઉનકી અતીત ઔર અનાગત પર્યાયેં ભી જ્ઞાનમે જ્ઞેયરૂપ હોતી હૈને—જાત હોતી હૈને । ઇસપ્રકાર આત્માકી અદ્ભુત જ્ઞાનશક્તિ ઔર દ્રવ્યોંકી અદ્ભુત જ્ઞેયત્વશક્તિકે કારણ કેવલજ્ઞાનમે સમસ્ત દ્રવ્યોંકી તીનોંકાલકી પર્યાયોંકા એક હી સમયમે ભાસિત હોના અવિરુદ્ધ હૈ ॥३૭॥

અબ, અવિદ્યમાન પર્યાયોંકી (ભી) કથંચિત् (-કિસી પ્રકારસે; કિસી અપેક્ષાસે) વિદ્યમાનતા બતલાતે હૈને :—

અન્વયાર્થ :—[યે પર્યાયાઃ] જો પર્યાયિં [હિ] વાસ્તવમે [ન એવ સંજાતાઃ] ઉત્પત્ત નહીં હુઈ હૈને, તથા [યે] જો પર્યાયિં [ખલુ] વાસ્તવમે [ભૂત્વા નષ્ટાઃ] ઉત્પત્ત હોકર નષ્ટ હો ગઈ હૈને, [તે] વે [અસદ્ભૂતાઃ પર્યાયાઃ] અવિદ્યમાન પર્યાયિં [જ્ઞાનપ્રત્યક્ષાઃ ભવન્તિ] જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ હૈને ॥३૮॥

જે પર્યાયો અણજાત છે, વલી જન્મીને પ્રવિનષ્ટ જે,
 તે સૌ અસદ્ભૂત પર્યાયો પણ જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ છે. ૩૮.

યે ખલુ નાદાપિ સંભૂતિમનુભવન્તિ, યે ચાત્મલાભમનુભૂય વિલયમુપગતાસ્તે કિલા-સદ્ગૂતા અપિ પરિચ્છેદેં પ્રતિ નિયતત્વાત્ જ્ઞાનપ્રત્યક્ષતામનુભવન્તઃ શિલાસ્તભોત્કીર્ણભૂતભાવિ-દેવવદપ્રકમ્પાર્પિતસ્વરૂપાઃ સદ્ગૂતા એવ ભવન્તિ ॥૩૮॥

અથैતદેવાસદ્ગૂતાનાં જ્ઞાનપ્રત્યક્ષત્વં દૃઢ્યતિ—

જદિ પચ્ચક્ખમજાદં પજ્ઞાયં પલયિદં ચ ણાણસ્સ।

ણ હવદિ વા તં ણાણ દિવં તિ હિ કે પરુવેંતિ ॥૩૯॥

જાનાતિ, ન ચ તન્મયલ્યેન, નિશ્ચયેન તુ કેવલજ્ઞાનાદિગુણધારભૂતં સ્વકીયસિદ્ધપર્યાયમેવ સ્વસંવિત્યા-કારેણ તન્મયો ભૂત્વા પરિચ્છિનતિ જાનાતિ, તથાસન્નભવ્યજીવેનાપિ નિજશુદ્ધાત્મસમ્યકશ્રદ્ધાન-જ્ઞાનાનુષ્ઠાનરૂપનિશ્ચયરલત્રયપર્યાય એવ સર્વતાત્પર્યેણ જ્ઞાતવ્ય ઇતિ તાત્પર્યમ् ॥૩૭॥ અથાતીતાના-ગતપર્યાયાણામસદ્ગૂતસંજ્ઞા ભવતીતિ પ્રતિપાદયતિ—જે જેવું હિ સંજાયા જે ખલુ ણદ્ધા ભવીય પજ્ઞાયા યે નૈવ સંજાતા નાદાપિ ભવન્તિ, ભાવિન ઇત્યર્થ: । હિ સ્ફુટં યે ચ ખલુ નદ્ધા વિનષ્ટા: પર્યાયા: । કિં કૃત્વા । ભૂત્વા । તે હોંતિ અસબ્બૂદા પજ્ઞાયા તે પૂર્વોક્તા ભૂતા ભાવિનશ્ચ પર્યાયા અવિદ્યમાનત્વાદસદ્ભૂતા ભણ્યન્તે । ણાણપચ્ચક્ખા તે ચાવિદ્યમાનત્વાદસદ્ગૂતા અપિ વર્તમાનજ્ઞાનવિષયત્વાદ્યવહારેણ ભૂતાર્થા ભણ્યન્તે, તથૈવ જ્ઞાનપ્રત્યક્ષાશ્રેતિ । યથાયં ભગવાનિશ્ચયેન પરમાનન્દૈકલક્ષણસુખસ્વભાવં મોક્ષપર્યાયમેવ તન્મયલ્યેન પરિચ્છિનતિ, પરદ્રવ્યપર્યાયં તુ વ્યવહારેણેતિ; તથા ભાવિતાત્મના પુરુષેણ રાગાદિવિકલ્પોપાધિ-રહિતસ્વસંવેદનપર્યાય એવ તાત્પર્યેણ જ્ઞાતવ્ય: , બહિર્દ્રવ્યપર્યાયાશ્વ ગૌણવૃત્ત્યેતિ ભાવાર્થ: ॥૩૮॥

ટીકા :—જો (પર્યાયેં) અભી તક ઉત્પત્ત ભી નહીં હુઈ ઔર જો ઉત્પત્ત હોકર નષ્ટ હો ગઈ હું, વે (પર્યાયેં) વાસ્તવમે અવિદ્યમાન હોને પર ભી, જ્ઞાનકે પ્રતિ નિયત હોનેસે (જ્ઞાનમે નિશ્ચિત—સ્થિર—લગી હુઈ હોનેસે, જ્ઞાનમે સીધી જ્ઞાત હોનેસે) જ્ઞાનપ્રત્યક્ષ વર્તતી હુઈ, પાષણ સ્તમ્ભમે ઉત્કીર્ણ, ભૂત ઔર ભાવી દેવોં (તીર્થકરદેવોં) કી ભાઁતિ અપને સ્વરૂપકો અકમ્પતયા (જ્ઞાનકો) અર્પિત કરતી હુઈ (વે પર્યાયેં) વિદ્યમાન હી હું ॥૩૮॥

અબ, ઇન્હીં અવિદ્યમાન પર્યાયોંકી જ્ઞાનપ્રત્યક્ષતાકો દૃઢ કરતે હું :—

૧. પ્રત્યક્ષ = અક્ષકે પ્રતિ—અક્ષકે સન્મુખ—અક્ષકે નિકટમે—અક્ષકે સમ્બન્ધમે હો એસા ।
[અક્ષ = જ્ઞાન; આત્મા ।]

**જ્ઞાને અજાત-વિનષ્ટ પર્યાયો તરી પ્રત્યક્ષતા
નવ હોય જો, તો જ્ઞાનને એ ‘દિવ્ય’ કૌણ કહે ભલા ? ૩૯.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૬૭

**યદિ પ્રત્યક્ષોऽજાતઃ પર્યાય: પ્રલયિતશ્ચ જ્ઞાનસ્ય।
ન ભવતિ વા તત્ત્વ જ્ઞાન દિવ્યમિતિ હિ કે પ્રસ્લયન્તિ ॥૩૬॥**

યદિ ખત્વસંભાવિતભાવં સંભાવિતભાવં ચ પર્યાયજાતમપ્રતિઘિતજૃભિતાખંડિત-પ્રતાપપ્રભુશક્તિતયા પ્રસભેનૈવ નિતાન્તમાક્રમ્યાક્રમસમર્પિતસ્વરૂપસર્વસ્વમાત્માન પ્રતિ નિયતં જ્ઞાનં ન કરોતિ, તદા તથ્ય કુત્સત્તની દિવ્યતા સ્યાત् । અતઃ કાષ્ટાપ્રાપ્તસ્ય પરિચ્છેદસ્ય સર્વ-મેતદુપપન્મસ્મ ॥૩૬॥

અથાસદ્ભૂતપર્યાયાણાં વર્તમાનજ્ઞાનપ્રત્યક્ષત્વં દૃઢ્યતિ—જઇ પદ્ધતિમજાદં પજ્ઞાયં પલયિદં ચ ણાણસ્સ ણ હવદિ વા યદિ પ્રત્યક્ષો ન ભવતિ । સ ક: । અજાતપર્યાયો ભાવિપર્યાય: । ન કેવલં ભાવિપર્યાય: પ્રલયિતશ્ચ વા । કસ્ય । જ્ઞાનસ્ય । તં ણાણ દિવ્યં તિ હિ કે પસ્લવેંતિ તદજ્ઞાન દિવ્યમિતિ કે પ્રસ્લયન્તિ, ન કેઽપીતિ । તથા હિ—યદિ વર્તમાનપર્યાયવદતીતાનાગતપર્યાયં જ્ઞાનં કર્તૃ ક્રમકરણવ્યવધાન-રહિતત્વેન સાક્ષાત્પ્રત્યક્ષં ન કરોતિ, તર્હિ તત્ત્વ જ્ઞાન દિવ્યં ન ભવતિ । વસ્તુતસ્તુ જ્ઞાનમેવ ન ભવતીતિ । યથાયં કેવલી પરકીયદ્રવ્યપર્યાયાન્ યદ્યપિ પરિચ્છિતિમાત્રેણ જાનાતિ, તથાપિ નિશ્ચયનયેન સહજાનન્દૈકસ્વભાવે સ્વશુદ્ધાત્મનિ તન્મયત્વેન પરિચ્છિતિં કરોતિ, તથા નિર્મલવિવેકિજનોઽપિ યદ્યપિ વ્યવહારેણ પરકીયદ્રવ્યગુણપર્યાયપરિજ્ઞાનં કરોતિ, તથાપિ નિશ્ચયેન નિર્વિકારસ્વસંવેદનપર્યાયે વિષયત્વાત્પર્યાયેણ પરિજ્ઞાનં કરોતીતિ સૂત્રતાત્પર્યમ્ ॥૩૭॥ અથાતીતાનાગતસૂક્ષ્માદિપદાર્થાનિન્દ્રિયજ્ઞાનં

અન્વયાર્થ :—[યદિ વા] યદિ [અજાતઃ પર્યાય:] અનુત્પત્ત પર્યાય [ચ] તથા [પ્રલયિતઃ] નષ્ટ પર્યાય [જ્ઞાનસ્ય] જ્ઞાનકે (કેવલજ્ઞાનકે) [પ્રત્યક્ષઃ ન ભવતિ] પ્રત્યક્ષ ન હો તો [તત્ત્વ જ્ઞાનં] ઉસ જ્ઞાનકો [દિવ્યં ઇતિ હિ] ‘દિવ્ય’ [કે પ્રસ્લયતિ] કૌન પ્રસ્લેગા ? ॥૩૭॥

ટીકા :—જિસને અસ્તિત્વકા અનુભવ નહીં કિયા ઔર જિસને અસ્તિત્વકા અનુભવ કર લિયા હૈ એસી (અનુત્પત્ત ઔર નષ્ટ) પર્યાયમાત્રકો યદિ જ્ઞાન અપની નિર્વિઘ્ન વિકસિત, અખંડિત પ્રતાપયુક્ત પ્રભુશક્તિકે (-મહા સામર્થ્ય) દ્વારા બલાત્ અત્યન્ત આક્રમિત કરે (-પ્રાપ્ત કરે), તથા વે પર્યાયેં અપને સ્વરૂપસર્વસ્વકો અક્રમસે અર્પિત કરેં (-એક હી સાથ જ્ઞાનમે જ્ઞાત હોં) ઇસપ્રકાર ઉન્હેં અપને પ્રતિ નિયત ન કરે (-અપનેમે નિશ્ચિત ન કરે, પ્રત્યક્ષ ન જાને), તો ઉસ જ્ઞાનકી દિવ્યતા ક્યા હૈ ? ઇસસે (યહ કહા ગયા હૈ કિ) પરાકાષ્ઠાકો પ્રાપ્ત જ્ઞાનકે લિયે યહ સબ યોગ્ય હૈ ।

ભાવાર્થ :—અનન્ત મહિમાવાન કેવલજ્ઞાનકી યહ દિવ્યતા હૈ કિ વહ અનન્ત દ્રવ્યોંકી સમસ્ત પર્યાયોંકો (અતીત ઔર અનાગત પર્યાયોંકો ભી) સમ્પૂર્ણતયા એક હી સમય પ્રત્યક્ષ જાનતા હૈ ॥૩૭॥

અથેન્દ્રિયજ્ઞાનસ્યैવ પ્રલીનમનુત્પન્ન ચ જ્ઞાતુમશક્યમિતિ વિતર્કયતિ—

અતથ અવ્યાખ્યાનદિદં ઈહાપુષ્વેહિં જે વિજાણંતિ ।

તેસિં પરોક્ષભૂતં ણાદુમસક્ં તિ પણ્ણતં ॥૪૦॥

અર્થમક્ષનિપતિતમીહાપૂર્વેય વિજાનન્તિ ।

તેષાં પરોક્ષભૂતં જ્ઞાતુમશક્યમિતિ પ્રજ્ઞાત્તમ ॥૪૦॥

યે ખલુ વિષયવિષયિસન્નિપાતલક્ષણમિન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષમધિગમ્ય ક્રમોપજાયમાને-
નેહાદિકપ્રક્રમેણ પરિચ્છિન્દન્તિ, તે કિલાતિવાહિતસ્વાસ્તિત્વકાલમનુપસ્થિતસ્વાસ્તિત્વકાલં વા
ન જાનાતીતિ વિચારયતિ---અતથ ઘટપટાદિજ્ઞેયપદાર્થ । કથંભૂતં । અવ્યાખ્યાનદિદં અક્ષનિપતિતં ઇન્દ્રિયપ્રાતં
ઇન્દ્રિયસંબદ્ધં । ઇથંભૂતમર્થ ઈહાપુષ્વેહિં જે વિજાણંતિ અવગ્રહેહાવાયાદિક્રમેણ યે પુરુષા વિજાનન્તિ હિ
સ્કુટં । તેસિં પરોક્ષભૂતં તેષાં સમ્વન્ધિ જ્ઞાનં પરોક્ષભૂતં સત્ત ણાદુમસક્ં તિ પણ્ણતં સૂક્ષ્માદિપદાર્થનું
જ્ઞાતુમશક્યમિતિ પ્રજ્ઞસં કથિતમ્ । કેઃ । જ્ઞાનિભિરિતિ । તથથા--ચક્ષુરાદીન્દ્રિયં ઘટપટાદિપદાર્થપાર્થે
ગત્વા પશ્ચાદર્થ જાનાતીતિ સન્નિકર્ષલક્ષણં નૈયાયિકમતે । અથવા સંક્ષેપેણેન્દ્રિયાર્થયોઃ સંવન્ધઃ
સન્નિકર્ષઃ સ એવ પ્રમાણમ્ । સ ચ સન્નિકર્ષ આકાશાદ્યમૂર્ત્પદાર્થેષુ દેશાન્તરિતમેર્વાદિ-

અબ, ઇન્દ્રિયજ્ઞાનકે લિયે નષ્ટ ઔર અનુત્પત્તની જાનના અશક્ય હૈ (અર્થાત् ઇન્દ્રિયજ્ઞાન
હી નષ્ટ ઔર અનુત્પત્ત પદાર્થોંકો-પર્યાયોંકો નહીં જાન સકતા) એસા ન્યાયસે નિશ્ચિત કરતે હૈન્ ।

અન્વયાર્થ :— [યે] જો [અક્ષનિપતિતં] અક્ષપતિત અર્થાત् ઇન્દ્રિયગોચર [અર્થ] પદાર્થકો [ઈહાપૂર્વેઃ] ઈહાદિક દ્વારા [વિજાનન્તિ] જાનતે હૈન્, [તેષાં] ઉન્કે લિયે [પરોક્ષભૂતં] ૧પરોક્ષભૂત પદાર્થકો [જ્ઞાતું] જાનના [અશક્યં] અશક્ય હૈ [ઇતિ પ્રજ્ઞસં] એસા સર્વજ્ઞદેવને
કહા હૈ ॥૪૦॥

ટીકા :—વિષય ઔર વિષયીકા ૨સન્નિપાત જિસકા લક્ષણ (-સ્વરૂપ) હૈ, એસે
ઇન્દ્રિય ઔર પદાર્થકે ૩સન્નિકર્ષકો પ્રાસ કરકે, જો અનુક્રમસે ઉત્પત્ત ઈહાદિકકે ક્રમસે જાનતે
હૈન્ વે ઉસે નહીં જાન સકતે જિસકા સ્વ-અસ્તિત્વકાલ બીત ગયા હૈ તથા જિસકા સ્વ-
અસ્તિત્વકાલ ઉપસ્થિત નહીં હુઆ હૈ ક્યોંકિ (-અતીત-અનાગત પદાર્થ ઔર ઇન્દ્રિયકે) યથોક્ત

૧. પરોક્ષ = અક્ષસે પર અર્થાત् અક્ષસે દૂર હોવે એસા; ઇન્દ્રિય અગોચર ।

૨. સન્નિપાત = મિલાપ; સંબંધ હોના વહ ।

૩. સન્નિકર્ષ = સંબંધ, સમીપતા ।

**ઈહાદિપૂર્વક જાણતા જે અક્ષપતિત પદાર્થને,
તેને પરોક્ષ પદાર્થ જાણવું શક્ય ના—જિનજી કહે. ૪૦.**

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञानतत्त्व-प्रज्ञापन

६९

यथोदितलक्षणस्य ग्राह्यग्राहकसंबन्धस्यासंभवतः परिच्छेतुं न शक्नुवन्ति ॥४०॥

अथातीन्द्रियज्ञानस्य तु यद्यदुच्यते तत्तत्संभवतीति संभावयति—

अपदेसं सप्देसं मुतममुतं च पञ्चयमजादं ।

पलयं गदं च जाणदि तं णाणमदिंदियं भणियं ॥४१॥

अप्रदेशं सप्रदेशं मूर्तममूर्तं च पर्ययमजातम् ।

प्रलयं गतं च जानाति तज्ज्ञानमतीन्द्रियं भणितम् ॥४१॥

इन्द्रियज्ञानं नाम उपदेशान्तःकरणेन्द्रियादीनि विरूपकारणत्वेनोपलब्धिसंस्कारादीन्

पदार्थेषु कालान्तरितरामरावणादिषु स्वभावान्तरितभूतादिषु तथैवातिसूक्ष्मेषु परचेतोवृत्तिपुद्गलपरमाणवादिषु च न प्रवर्तते । कस्मादिति चेत् । इन्द्रियाणां स्थूलविषयत्वात्, तथैव मूर्तविषयत्वाच्च । ततः कारणादिन्द्रियज्ञानेन सर्वज्ञो न भवति । तत एव चातीन्द्रियज्ञानोत्पत्तिकारणं रागादिविकल्परहितं स्वसंवेदनज्ञानं विहाय पञ्चेन्द्रियसुखसाधनभूतेन्द्रियज्ञाने नानामनोरथविकल्पजालरूपे मानसज्ञाने च ये रति कुर्वन्ति ते सर्वज्ञपदं न लभन्ते इति सूत्राभिप्रायः ॥४०॥

लक्षण (-यथोक्तस्वरूप, ऊपर कहा गया जैसा) ^१ग्राह्यग्राहकसम्बन्धका असंभव है ।

भावार्थ :—इन्द्रियोंके साथ पदार्थका (अर्थात् विषयीके साथ विषयका) सन्निकर्ष सम्बन्ध हो तभी (अवग्रह-ईहा-अवाय-धारणारूप क्रमसे) इन्द्रिय ज्ञान पदार्थको जान सकता है । नष्ट और अनुत्पन्न पदार्थोंके साथ इन्द्रियोंका सन्निकर्ष-सम्बन्ध न होनेसे इन्द्रिय ज्ञान उन्हें नहीं जान सकता । इसलिये इन्द्रियज्ञान हीन है, हेय है ॥४०॥१११८.

अब, ऐसा स्पष्ट करते हैं कि अतीन्द्रिय ज्ञानके लिये जो जो कहा जाता है वह (सब) संभव है :—

अन्वयार्थ :—[अप्रदेशं] जो ज्ञान अप्रदेशको, [सप्रदेशं] सप्रदेशको, [मूर्तं] मूर्तको, [अमूर्तः च] और अमूर्तको तथा [अजातं] अनुत्पन्न [च] और [प्रलयंगतं] नष्ट [पर्यायं] पर्यायको [जानाति] जानता है, [तत् ज्ञानं] वह ज्ञान [अतीन्द्रियं] अतीन्द्रिय [भणितम्] कहा गया है ॥४१॥

टीका :—इन्द्रियज्ञान उपदेश, अन्तःकरण और इन्द्रिय इत्यादिको

१. इन्द्रियगोचर पदार्थ ग्राह्य है और इन्द्रियाँ ग्राहक हैं ।

**जे जाणतुं अप्रदेशने, सप्रदेश, मूर्त, अमूर्तने,
पर्याय नष्ट-अजातने, भाव्युं अतीन्द्रिय ज्ञान ते. ४१.**

અન્તરંગસ્વરૂપકારણત્વેનોપાદાય પ્રવર્તતે; પ્રવર્તમાનં ચ સપ્રદેશમેવાધ્યવસ્થતિ સ્થૂલોપલભક-ત્વાનાપ્રદેશમ્; મૂર્તમેવાવગછતિ તથાવિધવિષયનિબન્ધનસદ્ગાવાનામૂર્તમ્; વર્તમાનમેવ પરિચ્છન્તિ વિષયવિષયિસનિપાતસદ્ગાવાન્ તુ વૃત્તં વત્સર્યદ્ય। યતુ પુનરનાવરણમતીન્દ્રિયં જ્ઞાનં તસ્ય સમિદ્ધધૂમધ્વજસ્યેવાનેકપ્રકારતાલિંગિતં દાહ્યાં દાહ્યતાનતિક્રમાદાહ્યમેવ યથા તથાત્મનઃ અપ્રદેશં સપ્રદેશં મૂર્તમમૂર્તમજાતમતિવાહિતં ચ પર્યાયજાતં જ્ઞેયતાનતિક્રમાત્પરિચ્છેદમેવ ભવતીતિ ॥૪૧॥

અથાતીન્દ્રિયજ્ઞાનમતીતાનાગતસૂક્ષ્માદિપદાર્થન્ જાનાતીત્યુપદિશતિ---અપ્રદેશં કાલાણુપરમાણવાદિ સપ્રદેસં શુદ્ધજીવાસ્ત્વકાયાદિપઽચાસ્ત્વકાયસ્વરૂપં મુત્તં મૂર્ત્ પુદ્ગલદ્રવ્યં અમુત્તં ચ અમૂર્ત્ ચ શુદ્ધજીવદ્રવ્યાદિ પ્રજ્ઞયમજાદ પત્લય ગદં ચ પર્યાયમજાતં ભાવિન્ પ્રલયં ગતં ચાતીતમેતત્સર્વ પૂર્વોક્તં જ્ઞેયં વસ્તુ જાણદિ જાનાતિ યદ્જ્ઞાનં કર્તુ તં ણાણમદિદ્યં ભણિયં તદ્જ્ઞાનમતીન્દ્રિયં ભણિતં, તેનૈવ સર્વજ્ઞો ભવતિ। તત એવ ચ પૂર્વગાથોદિતમિન્દ્રિયજ્ઞાનં માનસજ્ઞાનં ચ ત્યક્ત્વા યે નિર્વિકલ્પસમાધિ-રૂપસ્વસંવેદનજ્ઞાને સમસ્તવિભાવપરિણામત્યાગેન રતિં કુર્વન્તિ ત એવ પરમાહ્લાદૈકલક્ષણસુખસ્વભાવં સર્વજ્ઞપદં લભન્તે ઇત્યભિપ્રાય: ॥૪૧॥ એવમતીતાનાગતપર્યાયા વર્તમાનજ્ઞાને પ્રત્યક્ષા ન ભવતીતિ

‘વિરૂપ- કારણતાસે (ગ્રહણ કરકે) ઔર ઉપલબ્ધિ (-ક્ષયોપશમ), સંસ્કાર ઇત્યાદિકો અંતરઙ્ગ સ્વરૂપ-કારણતાસે ગ્રહણ કરકે પ્રવૃત્ત હોતા હૈ; ઔર વહ પ્રવૃત્ત હોતા હુઆ સપ્રદેશકો હી જાનતા હૈ ક્યોંકિ વહ સ્થૂલકો જાનનેવાલા હૈ, અપ્રદેશકો નહીં જાનતા, (ક્યોંકિ વહ સૂક્ષ્મકો જાનનેવાલા નહીં હૈ); વહ મૂર્તકો હી જાનતા હૈ ક્યોંકિ વૈસે (મૂર્તિક) વિષયકે સાથ ઉસકા સમ્બન્ધ હૈ, વહ અમૂર્તકો નહીં જાનતા (ક્યોંકિ અમૂર્તિક વિષયકે સાથ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનકા સમ્બન્ધ નહીં હૈ); વહ વર્તમાનકો હી જાનતા હૈ, ક્યોંકિ વિષય-વિષયીકે સન્નિપાત સદ્ભાવ હૈ, વહ પ્રવર્તિત હો ચુકનેવાલેકો ઔર ભવિષ્યમે પ્રવૃત્ત હોનેવાલેકો નહીં જાનતા (ક્યોંકિ ઇન્દ્રિય ઔર પદાર્થકે સન્નિકર્ષકા અભાવ હૈ)।

પરન્તુ જો અનાવરણ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન હૈ ઉસે અપને અપ્રદેશ, સપ્રદેશ, મૂર્ત ઔર અમૂર્ત (પદાર્થ માત્ર) તથા અનુત્પત્ત એવં વ્યતીત પર્યાયમાત્ર, જ્ઞેયતાકા અતિક્રમણ ન કરનેસે જ્ઞેય હી હૈ—જૈસે પ્રજ્વલિત અગ્નિકો અનેક પ્રકારકા ઈધન, દાહ્યતાકા અતિક્રમણ ન કરનેસે દાહ્ય હી હૈ। (જૈસે પ્રદીપ અગ્નિ દાહ્યમાત્રકો—ઈધનમાત્રકો—જલા દેતી હૈ, ઉસીપ્રકાર નિરાવરણ જ્ઞાન જ્ઞેયમાત્રકો—દ્રવ્યપર્યાયમાત્રકો—જાનતા હૈ) ॥૪૧॥

૧. વિરૂપ = જ્ઞાનકે સ્વરૂપસે ભિન્ન સ્વરૂપવાલે। (ઉપદેશ, મન ઔર ઇન્દ્રિયાં પૌદ્ગલિક હોનેસે ઉનકા રૂપ જ્ઞાનકે સ્વરૂપસે ભિન્ન હૈ। વે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનમે બહિરંગ કારણ હૈને)
૨. ઉપલબ્ધિ = જ્ઞાનાવરણીય કર્મકે ક્ષયોપશમકે નિમિત્તસે પદાર્થોકો જાનનેકી શક્તિ. (યહ ‘લબ્ધ’ શક્તિ જે બિન્દુ ‘ઉપયુક્ત’ હોતી હૈને તથી પદાર્થ જાનનેમે આતે હૈ)
૩. સંસ્કાર = ભૂતકાલમે જાને હુયે પદાર્થોકી ધારણા।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૭૧

અથ જ્ઞેયાર્થપરિણમનલક્ષણા ક્રિયા જ્ઞાનાન્ ભવતીતિ શ્રદ્ધાતિ—

**પરિણમદિ ણેયમદું ણાદા જદિ ણેવ ખાઇંગ તસ્સ।
ણાણ તિ તં જિણિદા ખવયંતં કમ્મમેવુત્તા ॥૪૨॥**

પરિણમતિ જ્ઞેયમર્થ જ્ઞાતા યદિ નૈવ ક્ષાયિકં તસ્ય।
જ્ઞાનમિતિ તં જિનેન્દ્રાઃ ક્ષપ્યન્તં કર્મવોક્તવ્નઃ ॥૪૨॥

પરિચેત્તા હિ યત્પરિચ્છેદ્યમર્થ પરિણમતિ તન્ન તસ્ય સકલકર્મકક્ષયપ્રવૃત્તસ્વાભાવિક-પરિચેદનિદાનમથવા જ્ઞાનમેવ નાસ્તિ તસ્ય; યતઃ પ્રત્યર્થપરિણતિદ્વારેણ મૃગતૃષ્ણાભોભાર-સંભાવનાકરણમાનસઃ સુદુઃસહં કર્મભારમેવોપભુંજાનઃ સ જિનેન્દ્રેરૂદ્ધીતઃ ॥૪૨॥

વૌદ્ધમતનિરાકરણમુખ્યત્વેન ગાથાત્રયં, તદનન્તરમિન્દ્રિયજ્ઞાનેન સર્વજ્ઞો ન ભવત્યતીન્દ્રિયજ્ઞાનેન ભવતીતિ નૈયાયિકમતાનુસારિશિષ્યસંવોધનાર્થ ચ ગાથાદ્યમિતિ સમુદાયેન પજ્ઞમસ્થલે ગાથાપજ્ઞકં ગતમ् ॥
અથ રાગદ્વેષમોહાઃ વન્ધકારણં, ન ચ જ્ઞાનમિત્યાદિકથનરૂપેણ ગાથાપજ્ઞકપર્યન્તં વ્યાખ્યાનં કરોતિ ।
તદ્યથા--યસ્યેષાનિષ્ઠવિકલ્પરૂપેણ કર્મવન્ધકારણભૂતેન જ્ઞેયવિષયે પરિણમનમસ્તિ તસ્ય ક્ષાયિકજ્ઞાનં
નાસ્તીત્યાવેદયતિ---પરિણમદિ ણેયમદું ણાદા જદિ નીલમિદં પીતમિદમિત્યાદિવિકલ્પરૂપેણ યદિ જ્ઞેયાર્થ
પરિણમતિ જ્ઞાતાત્મા ણેવ ખાઇંગ તસ્સ ણાણ તિ તસ્યાત્મન: ક્ષાયિકજ્ઞાનં નૈવાસ્તિ । અથવા જ્ઞાનમેવ
નાસ્તિ । કસ્પાનાસ્તિ । તં જિણિદા ખવયંતં કમ્મમેવુત્તા તં પુરુષ કર્મતાપનં જિનેન્દ્રાઃ કર્તારઃ ઉક્તવંતઃ ।

અબ, એસી શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરતે હૈં કિ જ્ઞેય પદાર્થરૂપ પરિણમન જિસકા લક્ષણ હૈ એસી
(જ્ઞેયાર્થપરિણમનસ્વરૂપ) ક્રિયા જ્ઞાનમેંસે ઉત્પત્ત નહીં હોતો ॥૪૨॥

**અન્વયાર્થ :—[જ્ઞાતા] જ્ઞાતા [યદિ] યદિ [જ્ઞેય અર્થ] જ્ઞેય પદાર્થરૂપ [પરિણમતિ]
પરિણમિત હોતા હો તો [તસ્ય] ઉસકે [ક્ષાયિકં જ્ઞાનં] ક્ષાયિક જ્ઞાન [ન એવ ઇતિ] હોતા હી
નહીં । [જિનેન્દ્રાઃ] જિનેન્દ્રદેવોને [તં] ઉસે [કર્મ એવ] કર્મકો હી [ક્ષપ્યન્તં] અનુભવ
કરનેવાલા [ઉક્તવંતઃ] કહા હૈ ॥૪૨॥**

ટીકા :—યદિ જ્ઞાતા જ્ઞેય પદાર્થરૂપ પરિણમિત હોતા હો , તો ઉસે સકલ કર્મવનકે
ક્ષયસે પ્રવર્તમાન સ્વાભાવિક જ્ઞાનપનેકા કારણ (ક્ષાયિક જ્ઞાન) નહીં હૈ; અથવા ઉસે જ્ઞાન હી
નહીં હૈ; ક્યોંકિ પ્રત્યેક પદાર્થરૂપસે પરિણતિકે દ્વારા મૃગતૃષ્ણામેં જલસમૂહકી કલ્પના કરનેકી
ભાવનાવાલા વહ (આત્મા) અત્યન્ત દુઃસહ કર્મભારકો હી ભોગતા હૈ એસા જિનેન્દ્રોને કહા હૈ ।

**જો જ્ઞેય અર્થે પરિણમે જ્ઞાતા, ન ક્ષાયિક જ્ઞાન છે;
તે કર્મને જ અનુભવે છે અમ જિનદેવો કહે. ૪૨.**

અથ કુતસ્તહિં જ્ઞેયાર્થપરિણમનલક્ષણા ક્રિયા તત્પલં ચ ભવતીતિ વિવેચયતિ—

ઉદ્યગદા કમ્પંસા જિણવરવસહેહિં ણિયદિણા ભણિયા ।

તેસુ વિમૂળો રત્નો દુષ્ટો વા બંધમણુભવદિ ॥૪૩॥

ઉદ્યગતાઃ કર્માશા જિનવરવૃષભૈઃ નિયત્યા ભણિતાઃ ।

તેષુ વિમૂળો રત્નો દુષ્ટો વા બંધમણુભવતિ ॥૪૩॥

સંસારિણો હિ નિયમેન તાવદુદ્યગતાઃ પુદ્ગલકર્માશાઃ સન્ત્યેવ । અથ સ સત્યુ તેષુ

કિં કુર્વન્તમ् । ક્ષપયન્તમનુભવન્તમ् । કિમેવ । કર્મેવ । નિર્વિકારસહજાનન્દૈકસુખસ્વભાવાનુભવનશૂન્ય: સન્નુદ્યાગતં સ્વકીયકર્મેવ સ અનુભવનાસે ન ચ જ્ઞાનમિલ્યથ: । અથવા દ્વિતીયવ્યાખ્યાનમ्—યદિ જ્ઞાતા પ્રત્યર્થ પરિણમ્ય પશ્ચાદર્થ જાનાતિ તદા અર્થાનામાનન્યાત્સર્વપદાર્થપરિજ્ઞાનં નાસ્તિ । અથવા તૃતીયવ્યાખ્યાનમ्—વહિરઙ્ગજ્ઞેયપદાર્થન્ન યદા છિન્નસ્થાવસ્થાયાં ચિન્તયતિ તદા રાગાદિવિકલ્પરહિતં સ્વસંવેદનજ્ઞાનં નાસ્તિ, તદભાવે ક્ષાયિકજ્ઞાનમેવ નોત્પદ્ધતે ઇત્યભિપ્રાયઃ ॥૪૨॥ અથાનન્તપદાર્થ-પરિચ્છિત્તપરિણમને
પિ જ્ઞાનં બન્ધકારણં ન ભવતિ, ન ચ રાગાદિરહિતકર્માદયો
પીતિ નિશ્ચિનોતિ—
ઉદ્યગદા કમ્પંસા જિણવરવસહેહિં ણિયદિણા ભણિયા ઉદ્યગતા ઉદ્યં પ્રાસાઃ કર્માશા]

ભાવાર્થ :—જ્ઞેય પદાર્થરૂપસે પરિણમન કરના અર્થાત् ‘યહ હરા હૈ, યહ પીલા હૈ’ ઇત્યાદિ વિકલ્પરૂપસે જ્ઞેય પદાર્થોમે પરિણમન કરના વહ કર્મકા ભોગના હૈ, જ્ઞાનકા નહીં । નિર્વિકાર સહજ આનન્દમે લીન રહકર સહજરૂપસે જાનતે રહના વહી જ્ઞાનકા સ્વરૂપ હૈ; જ્ઞેય પદાર્થોમે રૂકના—ઉનકે સન્મુખ વૃત્તિ હોના, વહ જ્ઞાનકા સ્વરૂપ નહીં હૈ ॥૪૨॥

(યદિ એસા હૈ) તો ફિર જ્ઞેય પદાર્થરૂપ પરિણમન જિસકા લક્ષણ હૈ એસી (જ્ઞેયાર્થપરિણમનસ્વરૂપ) ક્રિયા ઔર ઉસકા ફલ કહ્યાંસે (કિસ કારણસે) ઉત્પત્ત હોતા હૈ, એસા અબ વિવેચન કરતે હૈને :—

અન્વયાર્થ :—[ઉદ્યગતાઃ કર્માશાઃ] (સંસારી જીવકે) ઉદ્યપ્રાસ કર્માશ (જ્ઞાનાવરણીય આદિ પુદ્ગલકર્મકે ભેદ) [નિયત્યા] નિયમસે [જિનવરવૃષભૈઃ] જિનવર વૃષભોને [ભણિતાઃ] કહે હૈને । [તેષુ] જીવ ઉન કર્માશોંકે હોને પર [વિમૂળઃ રક્તઃ દુષ્ટઃ વા] મોહી, રાગી અથવા દ્વેષી હોતા હુઆ [બન્ધં અનુભવતિ] બન્ધકા અનુભવ કરતા હૈ ॥૪૩॥

ટીકા :—પ્રથમ તો, સંસારિકે નિયમસે ઉદ્યગત પુદ્ગલ કર્માશ હોતે હી હૈને । અબ

ભાખ્યાં જિને કર્મો ઉદ્યગત નિયમથી સંસારિને,
તે કર્મ હોતાં મોહી-રાગી-દ્વેષી બંધ અનુભવે. ૪૩.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૭૩

સંચેતયમાનો મોહરાગદ્રેષપરિણતત્ત્વાત् જ્ઞાયાર્થપરિણમનલક્ષણયા ક્રિયા યુજ્યતે। તત એવ ચ
ક્રિયાફળભૂતં બન્ધમનુભવતિ। અતો મોહોદ્યાત્ત્ર ક્રિયાક્રિયાફળે, ન તુ જ્ઞાનાત્ત્ર ॥૪૩॥

અથ કેવલિનાં ક્રિયાપિ ક્રિયાફળં ન સાધ્યતીત્યનુશાસ્તિ—

**ટાણણિસેઝ્રવિહાર ધ્મુવદેસો ય ણિયદ્યો તેસિં ।
અરહંતાણં કાલે માયાચારો વ ઇથીણં ॥૪૪॥**

જ્ઞાનાવરણાદિમૂલોત્તરકર્મપ્રકૃતિભેદા: જિનવરવૃષભૈર્નિયત્યા સ્વભાવેન ભણિતાઃ, કિંતુ સ્વકીય-
શુભાશુભફળં દત્તા ગચ્છન્તિ, ન ચ રાગાદિપરિણામરહિતાઃ સન્તો બન્ધં કુર્વન્તિ। તર્હિ કથં બન્ધં કરોતિ
જીવઃ ઇતિ ચેતુઃ। તેસુ વિમૂઢો રત્નો દુઢો વા બન્ધમણુભવદિ તેષુ ઉદ્યાગતેષુ સત્સુ કર્મશેષુ
મોહરાગદ્રેષવિલક્ષણનિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વભાવનારહિતઃ સન્ત યો વિશેષેણ મૂઢો રત્નો દુઢો વા ભવતિ સ:
કેવલજ્ઞાનાદ્યનન્તગુણવ્યક્તિલક્ષણમોક્ષાદ્ધિલક્ષણં પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાગપ્રદેશભેદભિન્નં બન્ધમનુભવતિ। તતઃ
સ્થિતમેતત્ત જ્ઞાનં બન્ધકારણં ન ભવતિ કર્મોદ્યોર્પિ, કિંતુ રાગાદ્યો બન્ધકારણમિતિ ॥૪૩॥ અથ
કેવલિનાં રાગાદ્યભાવાદ્ધર્મોપદેશદ્યોર્પિ બન્ધકારણં ન ભવત્તીતિ કથયતિ--ટાણણિસેઝ્રવિહાર ધ્મુવદેસો
ય સ્થાનમૂર્ધ્વસ્થિતિર્નિષ્યા ચાસનં શ્રીવિહારો ધર્મોપદેશશ્રી ણિયદ્યો એતે વ્યાપારા નિયતયઃ સ્વભાવા

વહ સંસારી, ઉન ઉદ્યગત કર્મશોંકે અસ્તિત્વમેં, ચેતતે-જાનતે-અનુભવ કરતે હુએ, મોહ-રાગ-
દ્રેષમેં પરિણત હોનેસે જ્ઞેય પદાર્થોમેં પરિણમન જિસકા લક્ષણ હૈ એસી (જ્ઞાયાર્થપરિણમનસ્વરૂપ)
ક્રિયાકે સાથ યુક્ત હોતા હૈ; ઔર ઇસીલિયે ક્રિયાકે ફળભૂત બન્ધકા અનુભવ કરતા હૈ। ઇસસે
(એસા કહા હૈ કિ) મોહકે ઉદ્યસે હી (મોહકે ઉદ્યમેં યુક્ત હોનેકે કારણસે હી) ક્રિયા ઔર
ક્રિયાફળ હોતા હૈ, જ્ઞાનસે નહીં।

ભાવાર્થ :—સમસ્ત સંસારી જીવોંકે કર્મકા ઉદ્ય હૈ, પરન્તુ વહ ઉદ્ય બન્ધકા કારણ
નહીં હૈ। યદિ કર્મનિમિત્તક ઇષ્ટ-અનિષ્ટ ભાવોંમે જીવ રાગી-દ્રેષી-મોહી હોકર પરિણમન કરે તો
બન્ધ હોતા હૈ। ઇસસે યહ બાત સિદ્ધ હુઈ કિ જ્ઞાન, ઉદ્ય પ્રાસ પૌદ્ગલિક કર્મ યા કર્મોદ્યસે
ઉત્પન્ત દેહાદિકી ક્રિયાએં બન્ધકા કારણ નહીં હૈનું, બન્ધકે કારણ માત્ર રાગ-દ્રેષ-મોહભાવ હૈનું।
ઇસલિયે વે ભાવ સર્વપ્રકારસે ત્યાગને યોગ્ય હૈ ॥૪૩॥

અબ, એસા ઉપદેશ દેતે હૈનું કિ કેવલીભગવાનકે ક્રિયા ભી ક્રિયાફળ (-બન્ધ) ઉત્પન્ત
નહીં કરતી :—

**ધર્મોપદેશ, વિહાર, આસન, સ્થાન શ્રી અર્હતને
વર્તે સહજ તે કાલમાં, માયાચરણ જ્યમ નારીને . ૪૪.**

**સ્થાનનિષદ્ધાવિહારા ધર્મોપદેશશ્ચ નિયતયસ્તેષામ् ।
અર્હતાં કાલે માયાચાર ઇવ સ્ત્રીણામ् ॥૪૪॥**

यथा हि महिलानां प्रयत्नमन्तरेणापि तथाविधयोग्यतासद्ग्रावात् स्वभावभूत एव मायोपगुण्ठनागुणितो व्यवहारः प्रवर्तते, तथा हि केवलिनां प्रयत्नमन्तरेणापि तथाविधयोग्यतासद्ग्रावात् स्थानमासनं विहरणं धर्मदेशना च स्वभावभूता एव प्रवर्तन्ते। अपि चाविरुद्धमेतदम्भोधरदृष्टान्तात्। यथा खल्वम्भोधराकारपरिणितानां पुढ़गलानां गमनमवस्थानं गर्जनमम्बुवर्षं च पुरुषप्रयत्नमन्तरेणापि दृश्यन्ते, तथा केवलिनां स्थानादयोऽबुद्धिपूर्वका एव दृश्यन्ते। अतोऽमी स्थानादयो मोहोदयपूर्वकत्वाभावात् क्रियाविशेषा अपि केवलिनां क्रियाफलभूतबन्धसाधनानि न भवन्ति॥૪૪॥

अनीहिताः। केषाम्। तेस्मि अरहंताणं तेषामर्हतां निर्दोषिपरमात्मनाम्। क्व। काले अर्हददवस्थायाम्। क इव। मायाचारे व इत्थीणं मायाचार इव स्त्रीणामिति। तथा हि—यथा स्त्रीणां स्त्रीवेदोदय-सद्ग्रावात्प्रयत्नाभावेऽपि मायाचारः प्रवर्तते, तथा भगवतां शुद्धात्मतत्त्वप्रतिपक्षभूतमोहोदयकार्यहापूर्व-

अन्वयार्थ :—[तेषाम् अर्हतां] उन अरहन्त भगवन्तोंके [काले] उस समय [स्थाननिषद्धाविहारः] खड़े रहना, बैठना, विहार [धर्मोपदेशः च] और धर्मोपदेश-[स्त्रीणां मायाचारः इव] स्त्रियोंके मायाचारकी भाँति, [नિયતયः] સ્વાભાવિક હી—પ્રયત્ન બિના હી—હોતા હૈ॥૪૪॥

टीકા :—जैसे स्त्रियोंके, प્રયત્નકे બિના ભી, ઉસ પ્રકાર યોગ्यતાકા સદ્ગ્રાવ હોનેસે સ્વભાવભૂત હી માયાકે ઢક્કનસે ઢँંકા હુआ વ्यવહાર પ્રવર્તતા હૈ, ઉસીપ્રકાર કેવળીભગવાનકે, પ્રયત્નકે બિના હી (-પ્રયત્ન ન હોનેપર ભી) ઉસ પ્રકારકી યોગ्यતાકા સદ્ગ્રાવ હોનેસે ખડ़े રહના, બैઠના, વિહાર ઔર ધર्मदेशના સ્વભાવભૂત હી પ્રવર્તતિ હૈનું ઔર યહ (પ્રયત્નકે બિના હી વિહારાદિકા હોના), બાદલકે દૃષ્ટાન્તસે અવિરુદ્ધ હૈ। જैસે બાદલકે આકારરૂપ પરિણમિત પુડગલોંકા ગમન, સ્થિરતા, ગર્જન ઔર જલવૃષ્ટિ પુરુષ-પ્રયત્નકે બિના ભી દેખી જાતી હૈ, ઉસીપ્રકાર કેવળીભગવાનકે ખડે રહના ઇત્યાદિ અબુદ્ધિપૂર્વક હી (ઇચ્છાકે બિના હી) દેખા જાતા હૈ। ઇસલિયે યહ સ્થાનાદિક (-ખડે રહને-બैઠને ઇત્યાદિકા વ્યાપાર), મોહોદયપૂર્વક ન હોનેસે, ક્રિયાવિશેષ (-ક્રિયાકે પ્રકાર) હોને પર ભી કેવળી ભગવાનકે ક્રિયાફલભૂત બન્ધકે સાધન નહીં હોતે।

ભાવાર્થ :—કેવળી ભગવાનકે સ્થાન, આસન ઔર વિહાર, યહ કાયયોગસમ્બન્ધી ક્રિયાએँ તથા દિવ્યધ્વનિસે નિશ્ચય-વ્યવહારસ્વરૂપ ધર્મકા ઉપદેશ-વચનયોગ સમ્બન્ધી ક્રિયા-

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૭૫

अथैवं सति तीर्थकृतां पुण्यविपाकोऽकिंचित्कर एवेत्यवधारयति—

पुण्यफला अरहंता तेसि किरिया पुणो हि ओदइया ।

मोहादीहिं विरहिदा तम्हा सा खाइग ति मदा ॥૪૫॥

पुण्यफला अहन्तस्तेषां क्रिया पुनर्हि औदयिकी ।

मोहादिभिः विरहिता तस्मात् सा क्षायिकीति मता ॥૪૫॥

अहन्तः ખलુ સકલસમ્યવપરિપ્રવુણ્યકલ્પપાદપફળા એવ ભવન્તિ । ક્રિયા તુ તેષાં યા કાચન સા સર્વાપિ તદુદ્યાનુભાવસંભાવિતાત્મસંભૂતિતયા કિલૌદયિક્યેવ । અથैવંભૂતાપિ સા

પ્રયલાભાવેऽપિ શ્રીવિહારાદય: પ્રવર્તન્તે । મેઘાનાં સ્થાનગમનગર્જનજલવર્ષણાદિવદ્વા । તત: સ્થિતમેતત્ત્વ-

મોહાદ્યભાવાત् ક્રિયાવિશેષા અપિ બન્ધકારણં ન ભવન્તીતિ ॥૪૪॥ અથ પૂર્વ યદુક્તં રાગાદિ-
રહિતકર્મદ્યો બન્ધકારણં ન ભવતિ વિહારાદિક્રિયા ચ, તમેવાર્થ પ્રકારાન્તરેણ દૃઢ્યતિ—પુણફળા
અરહંતા પચ્ચમહાકલ્યાણપૂજાજનકં તૈલોક્યવિજયકરં યત્તીર્થકરનામ પુણ્યકર્મ તત્કલભૂતા અહન્તો
ભવન્તિ । તેસિ કિરિયા પુણો હિ ઓદઇયા તેષાં યા દિવ્યધ્વનિરૂપવચનવ્યાપારાદક્રિયા સા નિ:ક્રિયશુદ્ધાત્મ-

અધાતિકમકે નિમિત્તસે સહજ હી હોતી હૈ । ઉસમાં કેવળી ભગવાનકી કિંચિત् માત્ર ઇચ્છા નહીં
હોતી, ક્યોંકિ જહાઁ મોહનીય-કર્મકા સર્વથા ક્ષય હો ગયા હૈ વહાઁ ઉસકી કાર્યભૂત ઇચ્છા કહોંસે
હોગી ? ઇસપ્રકાર ઇચ્છાકે બિના હી—મોહ-રાગ-દ્વેષકે બિના હી—હોનેસે કેવળી-ભગવાનકે
લિયે વે ક્રિયાએँ બન્ધકા કારણ નહીં હોતીં ॥૪૪॥

ઇસપ્રકાર હોનેસે તીર્થકરોંકે પુણ્યકા વિપાક અકિંચિત્કર હી હૈ (-કુછ કરતા નહીં
હૈ, સ્વભાવકા કિંચિત્ ઘાત નહીં કરતા) ઐસા અબ નિશ્ચિત કરતે હૈન :—

**અન્વયાર્થ :—[અહન્તઃ] અરહન્તભગવાન [પુણફળા:] પુણફળવાલે હૈન [પુન: હિ]
ઔર [તેષાં ક્રિયા] ઉનકી ક્રિયા [ઔદયિકી] ઔદયિકી હૈ; [મોહાદિભિ: વિરહિત]
મોહાદિસે રહિત હૈ [તસ્માત्] ઇસલિયે [સા] વહ [ક્ષાયિકી] ક્ષાયિકી [ઇતિ મતા] માની ગઈ
હૈ ॥૪૫॥**

ટીકા :—અરહન્તભગવાન જિનકે વાસ્તવમાં પુણ્યરૂપી કલ્પવૃક્ષકે સમસ્ત ફલ
ભલીભાઁતિ પરિપ્રવ હુએ હૈન એસે હી હૈન, ઔર ઉનકી જો ભી ક્રિયા હૈ વહ સબ ઉસકે

**છે પુણફળ અહંત, ને અહંતકિરિયા ઉદયિકી;
મોહાદિથી વિરહિત તેથી તે ક્રિયા ક્ષાયિક ગણી . ૪૫.**

સમસ્તમહામોહમૂર્ધાભિષિક્તસ્કન્ધાવારસ્યાત્યન્તક્ષયે સંભૂતત્વાન્મોહરાગદ્વેષરૂપાણામુપરંજકાનામ-
ભાવાચૈતન્યવિકારકારણતામનાસાદયન્ત્તી નિત્યમૌદ્યિકી કાર્યભૂતસ્ય બન્ધસ્યાકારણભૂતત્યા
કાર્યભૂતસ્ય મોક્ષસ્ય કારણભૂતત્યા ચ ક્ષાયિક્યેવ કર્થ હિ નામ નાનુમન્યેત | અથાનુમન્યેત
ચેત્તર્હિ કર્મવિપાકોઽપિ ન તેષાં સ્વભાવવિઘાતાય ||૪૫||

તત્ત્વવિપરીતકર્મદયજનિતત્વાસ્વર્પાયૌદ્યિકી ભવતિ હિ સ્કુટમ्। મોહારીહિ વિરહિતા નિર્મોહ-
શુદ્ધાત્મતત્ત્વપ્રચાદકમમકારાહઙ્ગારોત્યાદનસમર્થમોહાદિવિરહિતત્વાયત: તમ્હા સા ખાયગ તિ મદા તસ્માત्
સા યદ્યાયૌદ્યિકી તથાપિ નિર્વિકારશુદ્ધાત્મતત્ત્વસ્ય વિક્રિયામકુર્વતી સતી ક્ષાયિકીતિ મતા | અત્રાહ
શિષ્ય:---‘ઔદ્યિકા ભાવા: બન્ધકારણમ્’ ઇત્યાગમવચનં તર્હિ વૃથા ભવતિ | પરિહારમાહ--ઔદ્યિકા
ભાવા બન્ધકારણં ભવન્તિ, પરં કિંતુ મોહોદયેઽપિ સતિ યદિ શુદ્ધાત્મભાવનાબલેન
ભાવમોહેન ન પરિણમતિ તદા વંધો ન ભવતિ | યદિ પુનઃ કર્મદયમાત્રેણ બન્ધો ભવતિ તર્હિ સંસારિણાં
સર્વદૈવ કર્મદયસ્ય વિદ્યમાનત્વાત् સર્વદૈવ બન્ધ એવ, ન મોક્ષ ઇત્યભિપ્રાય: ||૪૫|| | અથ યથાર્હતાં
શુભાશુભપરિણામવિકારો નાસ્તિ તથૈકાન્તેન સંસારિણામપિ નાસ્તીતિ સાંખ્યમતાનુસારિશિષ્યેણ પૂર્વપક્ષે

(-પુણ્યકે) ઉદ્યકે પ્રભાવસે ઉત્પન્ન હોનેકે કારણ ઔદ્યિકી હી હૈ | કિન્તુ ઐસી (પુણ્યકે
ઉદ્યસે હોનેવાલી) હોને પર ભી વહ સદા ઔદ્યિકી ક્રિયા મહામોહરાજાકી સમસ્ત સેનાકે
સર્વથા ક્ષયસે ઉત્પન્ન હોતી હૈ ઇસલિયે મોહરાગદ્વેષરૂપી ‘ઉપરંજકોંકા અભાવ હોનેસે ચૈતન્યકે
વિકારકા કારણ નહીં હોતી ઇસલિયે કાર્યભૂત બન્ધકી અકારણભૂતતાસે ઓર કાર્યભૂત મોક્ષકી
કારણભૂતતાસે ક્ષાયિકી હી ક્યોં ન માનની ચાહિયે? (અવશ્ય માનની ચાહિયે) ઔર જબ
ક્ષાયિકી હી માને તબ કર્મવિપાક (-કર્મદય) ભી ઉનકે (અરહન્તોંકે) સ્વભાવવિઘાતકા
કારણ નહીં હોતા (એસે નિશ્ચિત હોતા હૈ) |

ભાવાર્થ :—અરહન્તભગવાનકે જો દિવ્યધ્વનિ, વિહાર આદિ ક્રિયાએँ હૈન વે નિક્રિય
શુદ્ધ આત્મતત્વકે પ્રદેશપરિસ્પંડમેં નિમિત્તભૂત પૂર્વબદ્ધ કર્મદયસે ઉત્પન્ન હોતી હૈન ઇસલિયે
ઔદ્યિકી હૈન | વે ક્રિયાએँ અરહન્તભગવાનકે ચૈતન્યવિકારરૂપ ભાવકર્મ ઉત્પન્ન નહીં કરતીં,
ક્યોંકિ (ઉનકે) નિર્મોહ શુદ્ધ આત્મતત્વકે રાગદ્વેષમોહરૂપ વિકારમેં નિમિત્તભૂત
મોહનીયકર્મકા ક્ષય હો ચુકા હૈ | ઔર વે ક્રિયાએँ ઉન્હેં, રાગદ્વેષમોહકા અભાવ હો જાનેસે
નવીન બન્ધમેં કારણરૂપ નહીં હોતીં, પરન્તુ વે પૂર્વકર્મોક્તે ક્ષયમેં કારણરૂપ હૈન ક્યોંકિ જિન
કર્મોક્તે ઉદ્યસે વે ક્રિયાએँ હોતી હૈન વે કર્મ અપના રસ દેકર ખિર જાતે હૈન | ઇસપ્રકાર
મોહનીયકર્મોક્તે ક્ષયસે ઉત્પન્ન હોનેસે ઔર કર્મોક્તે ક્ષયમેં કારણભૂત હોનેસે અરહન્તભગવાનકી
વહ ઔદ્યિકી ક્રિયા ક્ષાયિકી કહલાતી હૈ ||૪૫||

૧. ઉપરંજકોં = ઉપરાગ-મલિનતા કરનેવાલે (વિકારીભાવ) |

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञानतत्त्व-प्रज्ञापन

७७

अथ केवलिनामिव सर्वेषामपि स्वभावविद्याताभावं निषेधयति—

**जदि सो सुहो व असुहो ण हवदि आदा सयं सहावेण ।
संसारे वि ण विज्ञादि सब्वेसिं जीवकायाणं ॥४६॥**

यदि स शुभो वा अशुभो न भवति आत्मा स्वयं स्वभावेन ।
संसारोऽपि न विद्यते सर्वेषां जीवकायानाम् ॥४६॥

यदि खल्वेकान्तेन शुभाशुभभावस्वभावेन स्वयमात्मा न परिणमते तदा सर्वदैव सर्वथा निर्विद्यातेन शुद्धस्वभावेनैवावतिष्ठते। तथा च सर्व एव भूतग्रामाः समस्तबन्धसाधन-शून्यत्वादाजवंजवाभावस्वभावतो नित्यमुक्ततां प्रतिपद्येत् । तच्च नाभ्युपगम्यते; आत्मनः कृते सति दूषणद्वारेण परिहारं ददाति—जदि सो सुहो व असुहो ण हवदि आदा सयं सहावेण यथैव शुद्धनयेनात्मा शुभाशुभाभ्यां न परिणमति तथैवाशुद्धनयेनापि स्वयं स्वकीयोपादानकारणेन स्वभावेनाशुद्धनिश्चयरूपेणापि यदि न परिणमति तदा। किं दूषणं भवति। संसारे वि ण विज्ञादि निस्संसारशुद्धात्मस्वरूपात्रतिपक्षभूतो व्यवहारनयेनापि संसारे न विद्यते। केषाम्। सब्वेसिं जीवकायाणं सर्वेषां जीवसंघातानामिति। तथा हि—आत्मा तावत्परिणामी, स च कर्मोपाधिनिमित्ते सति स्फटिकमणिरिवोपाधिं गृहणाति, ततः कारणात्संसारभावो न भवति। अथ मतम्—संसारभावः

अब, केवलीभगवानकी भाँति समस्त जीवोंके स्वभाव विद्यातका अभाव होनेका निषेध करते हैं :—

अन्वयार्थ :—[यदि] यदि (ऐसा माना जाये कि) [सः आत्मा] आत्मा [स्वयं] स्वयं [स्वभावेन] स्वभावसे (-अपने भावसे) [शुभः वा अशुभः] शुभ या अशुभ [न भवति] नहीं होता (शुभाशुभ भावमें परिणमित ही नहीं होता) [सर्वेषां जीवकायानां] तो समस्त जीवनिकायोंके [संसारः अपि] संसार भी [न विद्यते] विद्यमान नहीं है ऐसा सिद्ध होगा ॥४६॥

टीका :—यदि एकान्तसे ऐसा माना जाये कि शुभाशुभभावरूप स्वभावमें (-अपने भावमें) आत्मा स्वयं परिणमित नहीं होता, तो यह सिद्ध हुआ कि (वह) सदा ही सर्वथा निर्विद्यात शुद्धस्वभावसे ही अवस्थित है; और इसप्रकार समस्त जीवसमूह, समस्त बन्धकारणोंसे रहित सिद्ध होनेसे संसार अभावरूप स्वभावके कारण नित्यमुक्तताको प्राप्त हो

**आत्मा स्वयं निज भावथी जो शुभ-अशुभ बने नहीं,
तो सर्व जीवनिकायने संसार पण वर्ते नहीं! ४६.**

પરિણામધર્મત્વેન સ્ફટિકસ્ય જપાતાપિચ્છરાગસ્વભાવત્વવત् શુભાશુભસ્વભાવત્વદ્યોતનાત् ॥૪૬॥

અથ પુનરાપિ પ્રકૃતમનુસૃત્યાતીન્દ્રિયજ્ઞાનં સર્વજ્ઞત્વેનાભિનન્દતિ—

જં તત્કાલિયમિદરં જાણદિ જુગવં સમંતદો સવ્યં ।

અત્યં વિચિત્તવિસમં તં ણાણં ખાઇયં ભણિયં ॥૪૭॥

યત્તાત્કાલિકમિતરં જાનાતિ યુગપત્સમન્તતઃ સર્વમ् ।

અર્થ વિચિત્ત્રવિષમં તત્ જ્ઞાનં ક્ષાયિકં ભણિતમ् ॥૪૭॥

સાંખ્યાનાં દૂષણં ન ભવતિ, ભૂષણમેવ । નૈવમ् । સંસારભાવો હિ મોક્ષો ભણ્યતે, સ ચ સંસારિજીવાનાં ન દૃશ્યતે, પ્રત્યક્ષવિરોધાદિતિ ભાવાર્થ: ॥૪૬॥ એવં રાગાદયો વન્ધકારણં, ન ચ જ્ઞાનમિત્યાદિ-વ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેન ષષ્ઠસ્થલે ગાથાપજ્વકં ગતમ् । અથ પ્રથમં તાવત્ કેવલજ્ઞાનમેવ સર્વજ્ઞસ્વરૂપં,

જાયેંગે અર્થાત् નિત્યમુક્ત સિદ્ધ હોવેંગે ! કિન્તુ એસા સ્વીકાર નહીં કિયા જા સકતા; ક્યોંકિ આત્મા પરિણામધર્મવાળા હેનેસે, જૈસે સ્ફટિકમણિ, જપાકુસુમ ઔર તમાલપુષ્પકે રંગ-રૂપ સ્વભાવયુક્તતાસે પ્રકાશિત હોતા હૈ ઉસીપ્રકાર, ઉસે (આત્માકે) શુભાશુભ-સ્વભાવયુક્તતા પ્રકાશિત હોતી હૈ । (જૈસે સ્ફટિકમણિ લાલ ઔર કાલે ફૂલકે નિમિત્તસે લાલ ઔર કાલે સ્વભાવમે પરિણમિત દિખાઈ દેતા હૈ ઉસીપ્રકાર આત્મા કર્મોપાધિકે નિમિત્તસે શુભાશુભ સ્વભાવરૂપ પરિણમિત હોતા હુઅ દિખાઈ દેતા હૈ) ।

ભાવાર્થ :—જૈસે શુદ્ધનયસે કોઈ જીવ શુભાશુભ ભાવરૂપ પરિણમિત નહીં હોતા ઉસીપ્રકાર યદિ અશુદ્ધનયસે ભી પરિણમિત ન હોતા હો તો વ્યવહારનયસે ભી સમસ્ત જીવોંકે સંસારકા અભાવ હો જાયે ઔર સભી જીવ સદા મુક્ત હી સિદ્ધ હોજાવેં ! કિન્તુ યહ તો પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ હૈ । ઇસલિયે જૈસે કેવલીભગવાનકે શુભાશુભ પરિણામોંકા અભાવ હૈ ઉસીપ્રકાર સભી જીવોંકે સર્વથા શુભાશુભ પરિણામોંકા અભાવ નહીં સમજના ચાહિયે ॥૪૬॥

અબ, પુનઃ પ્રકૃતકા (-ચાલુ વિષયકા) અનુસરણ કરકે અતીન્દ્રિય જ્ઞાનકો સર્વજ્ઞરૂપસે અભિનન્દન કરતે હોયાં । (અર્થાત् અતીન્દ્રિય જ્ઞાન સબકા જ્ઞાતા હૈ એસી ઉસકી પ્રશંસા કરતે હોયાં)

અન્વયાર્થ :—[યત्] જો [યુગપદ] એક હી સાથ [સમન્તતઃ] સર્વતઃ (સર્વ આત્મપ્રદેશોંસે) [તત્કાલિકં] તત્કાલિક [ઇતરં] યા અતત્કાલિક, [વિચિત્ત્રવિષમં]

**સૌ વર્તમાન-અવર્તમાન, વિચિત્ત્ર, વિષમ પદાર્થને
યુગપદ સરવતઃ જાણતું, તે જ્ઞાન ક્ષાયિક જિન કહે . ૪૭.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૭૯

તત્કાલકલિતવૃત્તિકમતીતોદર્કકાલકલિતવૃત્તિકં ચાયેકપદ એવ સમન્તતોઽપિ સકલમયર્થજાતં, પૃથક્તવૃત્તસ્વલક્ષણલક્ષ્મીકટાક્ષિતાનેકપ્રકારબ્યંજિતવૈચિત્રમિતરેતરવિરોધ-ધાપિતાસમાનજાતીયત્વોદ્ઘામિતવૈષમ્યં ક્ષાયિકં જ્ઞાનં કિલ જાનીયાત્તુ; તસ્ય હિ ક્રમ-પ્રવૃત્તિહેતુભૂતાનાં ક્ષયોપશમાવસ્થાવસ્થિતજ્ઞાનાવરણીયકર્મપુદ્ગલાનામત્યન્તાભાવાત્તાત્કાલિ-કમતાત્કાલિકં વાયર્થજાતં તુલ્યકાલમેવ પ્રકાશેત; સર્વતો વિશુદ્ધસ્ય પ્રતિનિયત-દેશવિશુદ્ધેરન્તઃપ્લવનાત્તુ સમન્તતોઽપિ પ્રકાશેત; સર્વાવરણક્ષયાદેશાવરણક્ષયોપશમસ્યાન-વસ્થાનાત્સર્વમણિ પ્રકાશેત; સર્વપ્રકારજ્ઞાનાવરણીયક્ષયાદસર્વપ્રકારજ્ઞાનાવરણીયક્ષયોપશમસ્ય વિલયનાદ્વિચિત્રમણિ પ્રકાશેત; અસમાનજાતીયજ્ઞાનાવરણક્ષયાત્સમાનજાતીયજ્ઞાનાવરણીય-તદનન્તરં સર્વપરિજ્ઞાને સતિ એકપરિજ્ઞાનં, એકપરિજ્ઞાને સતિ સર્વપરિજ્ઞાનમિત્યાદિકથનરૂપેણ ગાથાપચકપર્યન્તં વ્યાખ્યાનં કરોતિ। તદ્યથા—અત્ર જ્ઞાનપ્રપચ્ચવ્યાખ્યાનં પ્રકૃતં તાવત્તત્ત્વસ્તુતમનુસૃત્ય પુનરણિ કેવલજ્ઞાનં સર્વજ્ઞત્વેન નિરૂપયતિ—જં યજ્ઞાનં કર્તૃ જાણદિ જાનાતિ। કમ्। અત્થં અર્થ વિચિત્ર (-અનેક પ્રકારકે) ઔર વિષમ (મૂર્ત, અમૂર્ત આદિ અસમાન જાતિકે) [સર્વ અર્થ] સમસ્ત પદાર્થોંકો [જાનાતિ] જાનતા હૈ [તત્ જ્ઞાનં] ઉસ જ્ઞાનકો [ક્ષાયિકં ભણિતમ्] ક્ષાયિક કહા હૈ॥૪૭॥

ટીકા :—ક્ષાયિક જ્ઞાન વાસ્તવમ�ें એક સમયમે હી સર્વતઃ (સર્વ આત્મપ્રદેશોંસે), વત્તમાનમે વર્તતે તથા ભૂત- ભવિષ્યત કાલમેં વર્તતે ઉન સમસ્ત પદાર્થોંકો જાનતા હૈ જિનમેં ૧૫૪ પૃથકરૂપસે વર્તતે સ્વલક્ષણરૂપ લક્ષ્મીસે આલોકિત અનેક પ્રકારોંકે કારણ વૈચિત્ર પ્રગટ હુઆ હૈ ઔર જિનમેં પરસ્પર વિરોધસે ઉત્પત્ત હોનેવાલી અસમાનજાતીયતાકે કારણ વૈષમ્ય પ્રગટ હુઆ હૈ। (ઇસી બાતકો યુક્તિપૂર્વક સમજાતે હૈને :—) ક્રમ-પ્રવૃત્તિકે હેતુભૂત, ક્ષયોપશમ-અવસ્થામેં રહનેવાલે જ્ઞાનાવરણીય કર્મપુદ્ગલોંકા ઉસકે (ક્ષાયિક જ્ઞાનકે) અત્યન્ત અભાવ હોનેસે વહ તાત્કાલિક યા અતાત્કાલિક પદાર્થ-માત્રકો સમકાલમેં હી પ્રકાશિત કરતા હૈ; (ક્ષાયિક જ્ઞાન) સર્વતઃ વિશુદ્ધ હોનેકે કારણ પ્રતિનિયત પ્રદેશોંકી વિશુદ્ધિ (સર્વતઃ વિશુદ્ધિ) કે ભીતર ડૂબ જાનેસે વહ સર્વતઃ (સર્વ આત્મપ્રદેશોંસે) ભી પ્રકાશિત કરતા હૈ; સર્વ આવરણોંકા ક્ષય હોનેસે, દેશ-આવરણકા ક્ષયોપશમ ન રહનેસે વહ સબકો ભી પ્રકાશિત કરતા હૈ, સર્વપ્રકાર જ્ઞાનાવરણકે ક્ષયકે કારણ (-સર્વ પ્રકારકે પદાર્થોંકો જાનનેવાલે જ્ઞાનકે આવરણમેં નિમિત્તભૂત કર્મકે ક્ષય હોનેસે) અસર્વપ્રકારકે જ્ઞાનાવરણકા ક્ષયોપશમ (-અમુક હી પ્રકારકે પદાર્થોંકો જાનનેવાલે જ્ઞાનકે આવરણમેં નિમિત્તભૂત કર્મોંકા ક્ષયોપશમ) વિલયકો પ્રાસ હોનેસે વહ વિચિત્ર કો ભી (-અનેક પ્રકારકે પદાર્થોં કો ભી) પ્રકાશિત કરતા હૈ; અસમાનજાતીય-જ્ઞાનાવરણકે

૧. દ્રવ્યોંકે ભિન્ન-ભિન્ન વર્તનેવાલે નિજ-નિજ લક્ષણ ઉન દ્રવ્યોંકો લક્ષ્મી-સમ્પત્તિ-શોભા હૈને।

ક્ષયોપશમસ્ય વિનાશનાદ્વિષમમણિ પ્રકાશેત | અલમથવાતિવિસ્તરેણ, અનિવારિતપ્રસરપ્રકાશ-
શાલિત્યા ક્ષાયિકજ્ઞાનમવશ્યમેવ સર્વદા સર્વત્ર સર્વથા સર્વમેવ જાનીયાત્ | ૪૭|

અથ સર્વમજાનનેકમણિ ન જાનાતીતિ નિશ્ચિનોતિ—

**જો ણ વિજાણદિ જુગવં અથે તિકાલિગે તિહુવણત્યે ।
ણાદું તસ્સ ણ સક્ં સપ્ત્રયં દ્રવ્યમેગં વા ॥૪૮॥
યો ન વિજાનાતિ યુગપદર્થાન્ ત્રૈકાલિકાન્ ત્રિભુવનસ્થાન્ ।
જ્ઞાતું તસ્ય ન શક્યં સપર્યયં દ્રવ્યમેકં વા ॥૪૯॥**

પદાર્થમિતિ વિશેષ્યપદમ् । કિંવિશિષ્ટમ् । તકાલિયમિદં તાત્કાલિકં વર્તમાનમિતરં ચાતીતાનાગતમ् । કથં જાનાતિ । જુગવં યુગપદેકસમયે સમંતદો સમન્તતઃ સર્વાત્મપ્રદેશૈ: સર્વપ્રકારેણ વા । કતિસંખ્યોપેતમ् । સબ્બ સમસ્તમ् । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટમ् । વિચિત્રં નાનાભેદભિન્નમ् । પુનરપિ કિરૂપમ् । વિસમં મૂર્તામૂર્તચેતનાચેતનાદિજાત્યન્તરવિશેષૈર્વિસદ્દશં । તં ણાણં ખાઇયં ભણિયં યદેવંગુણવિશિષ્ટં જ્ઞાનં તત્ક્ષાયિકં ક્ષયકે કારણ (-અસમાનજાતિકે પદાર્થોંકો જાનનેવાલે જ્ઞાનકે આવરણમેં નિમિત્તભૂત કર્મોંકે ક્ષયકે કારણ) સમાનજાતીય જ્ઞાનાવરણકા ક્ષયોપશમ (-સમાન જાતિકે હી પદાર્થોંકો જાનનેવાલે જ્ઞાનકે આવરણમેં નિમિત્તભૂત કર્મોંકા ક્ષયોપશમ) નષ્ટ હો જાનેસે વહ વિષમ કો ભી (-અસમાનજાતિકે પદાર્થોંકો ભી) પ્રકાશિત કરતા હૈ । અથવા, અતિવિસ્તારસે પૂરા પડે (કુછ લાભ નહીં) ? નિસકા અનિવાર (રોકા ન જા સકે એસા અમર્યાદિત) ફૈલાવ હૈ એસા પ્રકાશમાન હોનેસે ક્ષાયિક જ્ઞાન અવશ્યમેવ સર્વદા સર્વત્ર સર્વથા સર્વકો જાનતા હૈ ।

ભાવાર્થ :—ક્રમપૂર્વક જાનના, નિયત આત્મપ્રદેશોંસે હી જાનના, અમુકકો હી જાનના—ઇત્યાદિ મર્યાદાયેં મતિ-શ્રુતાદિ ક્ષયોપશમિક જ્ઞાનમેં હી સંભવ હૈને । ક્ષાયિકજ્ઞાનકે અમર્યાદિત હોનેસે એકહી સાથ સર્વ આત્મપ્રદેશોંસે તીનોં કાલકી પર્યાયોંકે સાથ સર્વ પદાર્થોંકો—ઉન પદાર્થોંકે અનેક પ્રકારકે ઔર વિરુદ્ધ જાતિકે હોને પર ભી જાનતા હૈ અર્થાત્ કેવલજ્ઞાન એક હી સમયમેં સર્વ આત્મપ્રદેશોંસે સમસ્ત દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવકો જાનતા હૈ । ૪૭|

અબ, એસા નિશ્ચિત કરતે હૈને કી જો સબકો નહીં જાનતા વહ એકકો ભી નહીં જાનતા :—

અન્વયાર્થ :—[ય] જો [યુગપદ] એક હી સાથ [ત્રૈકાલિકાન્ ત્રિભુવનસ્થાન્] ત્રૈકાલિક ત્રિભુવનસ્થ (-તીનોં કાલકે ઔર તીનોં લોકકે) [અર્થાન્] પદાર્થોંકો [ન

**જાણે નહિ યુગપદ ત્રૈકાલિક ત્રિભુવનસ્થ પદાર્થ ને,
તેને સપર્યય એક પણ નહિ દ્રવ્ય જાણવું શક્ય છે. ૪૮.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૮૧

ઇહ કિલેકમાકાશદ્રવ્યમેકં ધર્મદ્રવ્યમેકમધર્મદ્રવ્યમસંખ્યેયાનિ કાલદ્રવ્યાણ્યનન્તાનિ જીવદ્રવ્યાણિ । તતો^૧પ્રયનન્તગુણાનિ પુદ્ગલદ્રવ્યાણિ । તથેષામેવ પ્રત્યેકમતીતાનાગતાનુભૂય-માનભેદભિન્નનિરવધિવૃત્તિપ્રવાહપરિપાતિનો^૨નન્તાઃ પર્યાયાઃ । એવમેતત્સમસ્તમણિ સમુદિતં જ્ઞેયમ् । ઇહૈવૈકં કિંચિત્તીવદ્રવ્યં જ્ઞાતૃ । અથ યથા સમસ્તં દાહ્યં દહન્ દહનઃ સમસ્તદાહ્યહેતુક-સમસ્તદાહ્યાકારપર્યાયપરિણતસકલૈકદહનાકારમાત્માનં પરિણમતિ, તથા સમસ્તં જ્ઞેયં જાનન્ જ્ઞાતા સમસ્તજ્ઞેયહેતુકસમસ્તજ્ઞેયાકારપર્યાયપરિણતસકલૈકજ્ઞાનાકારં ચેતનત્વાત્ સ્વાનુભવ-પ્રત્યક્ષમાત્માનં પરિણમતિ । એવં કિલ દ્રવ્યસ્વભાવઃ । યસ્તુ સમસ્તં જ્ઞેયં ન જાનાતિ સ સમસ્તં ભણિતમ् । અભેદનયેન તદેવ સર્વજ્ઞસ્વરૂપં તદેવોપાદેયભૂતાનન્તસુખાદ્યનન્તગુણાનામાધારભૂતં સર્વ-પ્રકારોપાદેયરૂપેણ ભાવનીયમ् ઇતિ તાત્પર્યમ् ॥૪૭॥ અથ યઃ સર્વ ન જાનાતિ સ એકમણિ ન જાનાતીતિ વિચારયતિ—જો ણ વિજાણદિ યઃ કર્તા નૈવ જાનાતિ । કથમ् । જુગવં યુગપદેકક્ષણે । કાન્ । અથે અર્થાન્ । કથંભૂતાન્ । તિકાલિગે ત્રિકાલપર્યાયપરિણતાન્ । પુનરપિ કથંભૂતાન્ । તિહુવણત્યે ત્રિભુવનસ્થાન્ । ણાંતું તસ્ ણ સકં તસ્ પુરુષસ્ય સમ્વાન્ય જ્ઞાન જ્ઞાતું સમર્થ ન ભવતિ । કિમ् । દવ્ય-વિજાનાતિ] નહીં જાનતા, [તસ્ય] ઉસે [સપર્યં] પર્યાય સહિત [એકં દ્રવ્યં વા] એક દ્રવ્ય ભી [જ્ઞાતું ન શક્યં] જાનના શક્ય નહીં હૈ ॥૪૮॥

ટીકા :—ઇસ વિશ્વમે એક આકાશદ્રવ્ય, એક ધર્મદ્રવ્ય, એક અધર્મદ્રવ્ય, અસંખ્ય કાલદ્રવ્ય ઔર અનન્ત જીવદ્રવ્ય તથા ઉનસે ભી અનન્તગુને પુદ્ગલ દ્રવ્ય હૈન, ઔર ઉન્હીંકે પ્રત્યેકકે અતીત, અનાગત ઔર વર્તમાન એસે (તીન) પ્રકારઓંસે ભેદવાળી ^૧નિરવધિ ^૨વૃત્તિપ્રવાહકે ભીતર પડ્નેવાળી (-સમા જાનેવાળી) અનન્ત પર્યાયેં હૈન । ઇસપ્રકાર યહ સમસ્ત (દ્રવ્યોં ઔર પર્યાયોંકા) સમુદાય જ્ઞેય હૈ । ઉસીમેં એક કોઈ ભી જીવદ્રવ્ય જ્ઞાતા હૈ । અબ યહું, જૈસે સમસ્ત દાહ્યકો દહકતી હુઈ અગ્નિ સમસ્ત-દાહ્યહેતુક (-સમસ્ત દાહ્ય જિસકા નિમિત્ત હૈ એસા) સમસ્ત દાહ્યાકારપર્યાયરૂપ પરિણમિત સકલ એક ^૩દહન જિસકા આકાર (સ્વરૂપ) હૈ એસે અપને રૂપમે (-અનિરૂપમે) પરિણમિત હોતી હૈ, વૈસે હી સમસ્ત જ્ઞેયોકો જાનતા હુઆ જ્ઞાતા (-આત્મા) સમસ્તજ્ઞેયહેતુક સમસ્ત જ્ઞેયાકારપર્યાયરૂપ પરિણમિત ^૪સકલ એક જ્ઞાન જિસકા આકાર (સ્વરૂપ) હૈ એસે નિજરૂપસે—જો ચેતનતાકે કારણ સ્વાનુભવપ્રત્યક્ષ હૈ ઉસ-રૂપ—પરિણમિત હોતા હૈ । ઇસપ્રકાર વાસ્તવમેં દ્રવ્યકા સ્વભાવ હૈ । કિન્તુ જો સમસ્ત જ્ઞેયકો નહીં જાનતા વહ (આત્મા), જૈસે સમસ્ત દાહ્યકો ન દહતી હુઈ અગ્નિ સમસ્તદાહ્યહેતુક

૧. નિરવધિ = અવધિ-હદ-મર્યાદા અન્તરહિત ।

૨. વૃત્તિ = વર્તન કરના; ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌબ્ય; અસ્તિત્વ, પરિણતિ ।

૩. દહન = જલાના, દહના ।

૪. સકલ = સારા; પરિપૂર્ણ ।

દાદ્યમદહન્ સમસ્તદાદ્યહેતુકસમસ્તદાદ્યાકારપર્યાયપરિણિતસકલૈકદહનાકારમાત્માનં દહન ઇવ
સમસ્તજ્ઞેયહેતુકસમસ્તજ્ઞેયાકારપર્યાયપરિણિતસકલૈકજ્ઞાનાકારમાત્માનં ચેતનત્વાત્ સ્વાનુભવ-
પ્રત્યક્ષત્વેઽપિ ન પરિણમતિ । એવમેતદાયાતિ યઃ સર્વ ન જાનાતિ સ આત્માનં ન જાનાતિ ॥૪૮॥

જ્ઞેયદ્રવ્યમ् । કિંવિશિષ્ટમ् । સપ્તજ્ઞયં અનન્તપર્યાયસહિતમ् । કતિસંખ્યોપેતમ् । એં વા એકમપીતિ । તથા
હિ---આકાશદ્રવ્યં તાવદેકં, ધર્મદ્રવ્યમેકં, તથૈવાર્ધર્મદ્રવ્યં ચ, લોકાકાશપ્રમિતાસંખ્યેયકાલદ્રવ્યાણિ,
તતોઽનન્તગુણાનિ જીવદ્રવ્યાણિ, તેભ્યો�પ્યનન્તગુણાનિ પુદ્ગલદ્રવ્યાણિ । તથૈવ સર્વેષાં પ્રત્યેકમનન્ત-
પર્યાયાઃ, એતસર્વ જ્ઞેયં તાવત્તત્રૈકં વિવક્ષિતં જીવદ્રવ્યં જ્ઞાતૃ ભવતિ । એવં તાવદ્વસ્તુસ્વભાવઃ । તત્ત્ર યથા
દહનઃ સમસ્તં દાદ્ય દહન્ સન્ સમસ્તદાદ્યહેતુકસમસ્તદાદ્યાકારપર્યાયપરિણિતસકલૈકદહનસ્વરૂપમુણ્ણ-
પરિણિતતૃણપર્ણાયાકારમાત્માનં (સ્વકીયસ્વભાવં) પરિણમતિ, તથાયમાત્મા સમસ્તં જ્ઞેયં જાનન્ સન્
સમસ્તજ્ઞેયહેતુકસમસ્તજ્ઞેયાકારપર્યાયપરિણિતસકલૈકાખણ્ડજ્ઞાનરૂપં સ્વકીયમાત્માનં પરિણમતિ જાનાતિ
પરિચ્છિનતિ । યથૈવ ચ સ એવ દહનઃ પૂર્વોક્તલક્ષણં દાદ્યમદહન્ સન્ તદાકારેણ ન પરિણમતિ,
તથાઽત્માપિ પૂર્વોક્તલક્ષણં સમસ્તં જ્ઞેયમજાનન્ પૂર્વોક્તલક્ષણમેવ સકલૈકાખણ્ડજ્ઞાનાકારં
સ્વકીયમાત્માનં ન પરિણમતિ ન જાનાતિ ન પરિચ્છિનતિ । અપરમધ્યદાહરણં દીયતે--યથા કો�પ્યન્ધક
આદિત્યપ્રકાશયાન્ પદાર્થાનપશ્યનાદિત્યમિવ, પ્રદીપપ્રકાશયાન્ પદાર્થાનપશ્યન્ પ્રદીપમિવ, દર્પણસ્થ-
વિમ્બાન્યપશ્યન્ દર્પણમિવ, સ્વકીયદૃષ્ટિપ્રકાશયાન્ પદાર્થાનપશ્યન્ હસ્તપાદાદ્યવયવપરિણતં સ્વકીય-
દેહાકારમાત્માનં સ્વકીયદૃષ્ટચા ન પશ્યતિ, તથાયં વિવક્ષિતાત્માપિ કેવલજ્ઞાનપ્રકાશયાન્ પદાર્થાનજાનન્

સમસ્તદાદ્યાકારપર્યાયરૂપ પરિણમિત સકલ એક દહન જિસકા આકાર હૈ એસે અપને રૂપમેં
પરિણમિત નહીં હોતા ઉસીપ્રકાર સમસ્તજ્ઞેયહેતુક સમસ્તજ્ઞેયાકારપર્યાયરૂપ પરિણમિત સકલ એક
જ્ઞાન જિસકા આકાર હૈ એસે અપને રૂપમેં—સ્વયં ચેતનાકે કારણ સ્વાનુભવપ્રત્યક્ષ હોને પર ભી
પરિણમિત નહીં હોતા, (અપનેકો પરિપૂર્ણ તથા અનુભવ નહીં કરતા—નહીં જાનતા) ઇસ પ્રકાર
યહ ફલિત હોતા હૈ કિ જો સબકો નહીં જાનતા વહ અપનેકો (-આત્માકો) નહીં જાનતા ।

ભાવાર્થ :—જો અગ્નિ કાષ, તૃણ, પત્રે ઇત્યાદિ સમસ્ત દાદ્યપદાર્થોંકો નહીં જલાતા,
ઉસકા દહનસ્વભાવ (કાષાદિક સમસ્ત દાદ્ય જિસકા નિમિત્ત હૈ એસા) સમસ્ત
દાદ્યાકારપર્યાયરૂપ પરિણમિત ન હોનેસે અપૂર્ણરૂપસે પરિણમિત હોતા હૈ—પરિપૂર્ણરૂપસે પરિણમિત
નહીં હોતા, ઇસલિયે પરિપૂર્ણ એક દહન જિસકા સ્વરૂપ હૈ એસી વહ અગ્નિ અપને રૂપ હી પૂર્ણ
રીતિસે પરિણમિત નહીં હોતી; ઉસી પ્રકાર યહ આત્મા સમસ્ત દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ સમસ્ત જ્ઞેયકો નહીં
જાનતા, ઉસકા જ્ઞાન (સમસ્ત જ્ઞેય જિસકા નિમિત્ત હૈ એસે) સમસ્તજ્ઞેયાકારપર્યાયરૂપ પરિણમિત
ન હોનેસે અપૂર્ણરૂપસે પરિણમિત હોતા હૈ—પરિપૂર્ણ રૂપસે પરિણમિત નહીં હોતા, ઇસલિયે પરિપૂર્ણ
એક જ્ઞાન જિસકા સ્વરૂપ હૈ એસા વહ આત્મા અપને રૂપસે હી પૂર્ણ રીતિસે પરિણમિત નહીં હોતા
અર્થાત્ નિજકો હી પૂર્ણ રીતિસે અનુભવ નહીં કરતા—નહીં જાનતા । ઇસપ્રકાર સિદ્ધ હુआ કિ
જો સબકો નહીં જાનતા વહ એકકો—અપનેકો (પૂર્ણ રીતિસે) નહીં જાનતા ॥૪૮॥

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૮૩

અથૈકમજાનનું સર્વ ન જાનાતીતિ નિશ્ચિનોતિ—

**દ્વં અણંતપઞ્ચયમેગમણંતાણિ દ્વબજાદાણિ ।
ણ વિજાણદિ જદિ યુગવં કિથ સો સવાણિ જાણાદિ ॥૪૬॥**

દ્વયમનન્તપર્યાયમેકમનન્તાનિ દ્વબજાતાનિ ।

ન વિજાનાતિ યદિ યુગપદ્ય કથં સ સર્વાણિ જાનાતિ ॥૪૬॥

આત્મા હિ તાવત્ત્વયં જ્ઞાનમયત્વે સતિ જ્ઞાતૃત્વાત્ જ્ઞાનમેવ । જ્ઞાનં તુ પ્રત્યાત્મવર્તિ પ્રતિભાસમયં મહાસામાન્યમ્ । તતુ પ્રતિભાસમયાનન્તવિશેષવ્યાપિ । તે ચ સર્વદ્વયપર્યાય-

---

સકલાખણ્ડકેવલજ્ઞાનરૂપમાત્માનમપિ ન જાનાતિ । તત એતસ્થિતં યઃ સર્વ ન જાનાતિ સ આત્માનમપિ ન જાનાતીતિ ॥૪૮॥ અથૈકમજાનનું સર્વ ન જાનાતીતિ નિશ્ચિનોતિ—દ્વં દ્વયં અણંતપઞ્ચયં અનન્તપર્યાયં એં એકં અણંતાણિ દ્વબજાદીણિ અનન્તાનિ દ્વબજાતીનિ જો ણ વિજાણદિ યો ન વિજાનાતિ

અબ, ઐસા નિશ્ચિત કરતે હું કિ એકકો ન જાનનેવાલા સબકો નહીં જાનતા :—

અન્વયાર્થ :— [યદિ] યદિ [અનન્તપર્યાયં] અનન્ત પર્યાયવાલે [એકં દ્વયં] એક દ્વયકો (-આત્મદ્વયકો) [અનન્તાનિ દ્વબજાતાનિ] તથા અનન્ત દ્વયસમૂહકો [યુગપદ્ય] એક હી સાથ [ન વિજાનાતિ] નહીં જાનતા [સઃ] તો વહ પુરુષ [સર્વાણિ] સબ કો (-અનન્ત દ્વયસમૂહકો) [કથં જાનાતિ] કૈસે જાન સકેગા ? (અર્થાત્ જો આત્મદ્વયકો નહીં જાનતા હો વહ સમસ્ત દ્વયસમૂહકો નહીં જાન સકતા) ॥૪૯॥

પ્રકારાન્તરસે અન્વયાર્થ :— [યદિ] યદિ [અનન્તપર્યાયં] અનન્ત પર્યાયવાલે [એકં દ્વયં] એક દ્વયકો (-આત્મદ્વયકો) [ન વિજાનાતિ] નહીં જાનતા [સઃ] તો વહ પુરુષ [યુગપદ્ય] એક હી સાથ [સર્વાણિ અનન્તાનિ દ્વબજાતાનિ] સર્વ અનન્ત દ્વય-સમૂહકો [કથં જાનાતિ] કૈસે જાન સકેગા ?

ટીકા :—પ્રથમ તો આત્મા વાસ્તવમે સ્વયં જ્ઞાનમય હોનેસે જ્ઞાતૃત્વકે કારણ જ્ઞાન હી હૈ; ઔર જ્ઞાન પ્રત્યેક આત્મામે વર્તતા (-હતા) હુआ પ્રતિભાસમય મહાસામાન્ય હૈ । વહ પ્રતિભાસમય મહાસામાન્ય પ્રતિભાસમય અનન્ત વિશેષોમં વ્યાસ હોનેવાલા હૈ; ઔર ઉન વિશેષોંકે (-ભેદોંકે) નિમિત્ત સર્વ દ્વયપર્યાય હું । અબ જો પુરુષ સર્વ દ્વયપર્યાય જિનકે નિમિત્ત હું ઐસે

**જો એક દ્વય અનન્તપર્યાય તેમ દ્વય અનન્તને
યુગપદ ન જાણે જીવ, તો તે કેમ જાણે સર્વને ? ૪૯.**

નિબન્ધનાઃ। અથ યઃ સર્વદ્રવ્યપર્યાયનિબન્ધનાનંતવિશેષવ્યાપિગ્રતિભાસમયમહાસામાન્યરૂપ-માત્માનં સ્વાનુભવપ્રત્યક્ષં ન કરોતિ સ કથં પ્રતિભાસમયમહાસામાન્યવ્યાપ્યપ્રતિભાસમયાનત્ત-વિશેષનિબન્ધનભૂતસર્વદ્રવ્યપર્યાયાનું પ્રત્યક્ષીકુર્યાતું। એવમેતદાયાતિ ય આત્માનં ન જાનાતિ સ સર્વ ન જાનાતિ। અથ સર્વજ્ઞાનાદાત્મજ્ઞાનમાત્મજ્ઞાનાત્સર્વજ્ઞાનમિત્યવતિષ્ઠતે। એવં ચ સત્તિ જ્ઞાનમયત્વેન સ્વસંચેતકત્વાદાત્મનો જ્ઞાતૃજ્ઞેયાર્વસ્તુત્વેનાન્યત્વે સત્ત્વપિ પ્રતિભાસપ્રતિભાસ્ય-માનયોઃ સ્વસ્યામવસ્થાયામન્યોન્યસંવલનેનાત્યન્તમશક્યવિવેચનત્વાત્સર્વમાત્મનિ નિખાતમિવ પ્રતિભાતિ। યદ્યેવં ન સ્યાત् તદા જ્ઞાનસ્ય પરિપૂર્ણાત્મસંચેતનાભાવાત્ પરિપૂર્ણસ્યૈકસ્યાત્મનોડપિ જ્ઞાનં ન સિદ્ધયેતું ॥૪૬॥

અનત્તદ્રવ્યસમૂહાનું કિથ સો સવાળિ જાણાદિ કથં સ સર્વાનું જાનાતિ જુગવં યુગપદેકસમયે, ન કથમપીતિ। તથા હિ--આત્મલક્ષણં તાવજ્ઞાનં તદ્યાખણ્ડપ્રતિભાસમયં સર્વજીવસાધારણં મહાસામાન્યમ्। તદ્ય મહાસામાન્ય જ્ઞાનમયાનત્તવિશેષવ્યાપિ। તે ચ જ્ઞાનવિશેષા અનત્તદ્રવ્યપર્યાયાણાં વિષયભૂતાનાં

અનત્ત વિશેષોમેં વ્યાસ હોનેવાલે પ્રતિભાસમય મહાસામાન્યરૂપ આત્માકા સ્વાનુભવ પ્રત્યક્ષ નહીં કરતા, વહ (પુરુષ) પ્રતિભાસમય મહાસામાન્યકે દ્વારા [‘]વ્યાપ્ય (-વ્યાપ્ય હોને યોગ્ય) જો પ્રતિભાસમય અનત્ત વિશેષ હૈ ઉનકી નિમિત્તભૂત સર્વ દ્રવ્ય પર્યાયોંકો કેસે પ્રત્યક્ષ કર સકેગા? (નહીં કર સકેગા) ઇસસે ઐસા ફલિત હુઆ કી જો આત્માકો નહીં જાનતા વહ સબકો નહીં જાનતા।

અબ, ઇસસે ઐસા નિશ્ચિત હોતા હૈ કી સર્વકે જ્ઞાનસે આત્માકા જ્ઞાન ઔર આત્માકે જ્ઞાનસે સર્વકા જ્ઞાન (હોતા હૈ); ઔર ઐસા હોનેસે, આત્મા જ્ઞાનમયતાકે કારણ સ્વસંચેતક હોનેસે, જ્ઞાતા ઔર જ્ઞેયકા વસ્તુરૂપસે અન્યત્વ હોને પર ભી પ્રતિભાસ ઔર પ્રતિભાસ્યમાનકર અપની અવસ્થામેં અન્યોન્ય મિલન હોનેકે કારણ (જ્ઞાન ઔર જ્ઞેય, આત્માકી-જ્ઞાનકી અવસ્થામેં પરસ્પર મિશ્રિત-એકમેકરૂપ હોનેસે) ઉન્હેં ભિન્ન કરના અત્યન્ત અશક્ય હોનેસે માનો સબ કુછ આત્મામેં [‘]નિખાત (પ્રવિષ્ટ) હો ગયા હો ઇસપ્રકાર પ્રતિભાસિત હોતા હૈ—જ્ઞાત હોતા હૈ। (આત્મા જ્ઞાનમય હોનેસે વહ અપનેકો અનુભવ કરતા હૈ—જાનતા હૈ, ઔર અપનેકો જાનનેપર સમસ્ત જ્ઞેય ઐસે જ્ઞાત હોતે હૈન્—માનોં વે જ્ઞાનમેં સ્થિત હી હોં, ક્યોંકિ જ્ઞાનકી અવસ્થામેંસે જ્ઞેયાકારોંકો ભિન્ન કરના અશક્ય હૈ।) યદિ ઐસા ન હો તો (યદિ આત્મા સબકો ન જાનતા હો તો) જ્ઞાનકે પરિપૂર્ણ આત્મસંચેતનકા અભાવ હોનેસે પરિપૂર્ણ એક આત્માકા ભી જ્ઞાન સિદ્ધ ન હો।

૧. જ્ઞાન સામાન્ય વ્યાપક હૈ, ઔર જ્ઞાન વિશેષ-ભેદ વ્યાપ્ય હૈન્। ઉન જ્ઞાનવિશેષોંકે નિમિત્ત જ્ઞેયભૂત સર્વ દ્રવ્ય ઔર પર્યાયોં હૈન્।

૨. નિખાત = ખોદકર ભીતર ગહ્રા ઉત્તર ગયા હુવા; ભીતર પ્રવિષ્ટ હુઆ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૮૫

अथ क्रમकृતપ્રવृત्त्या જ्ञાનસ્ય સર્વગતત्वं ન સિદ્ધ્યતીતિ નિશ્ચિનોતિ—
उપઝાદિ જદિ ણાણં કમસો અદ્દે પદુચ્ચ ણાણિસ્સ।
તં ણેવ હવદિ ણિચ્ચં ણ ખાઇગં ણેવ સવ્વગદં ॥૫૦॥
 ઉત્પદ્યતે યદિ જ્ઞાનં ક્રમશોર્થાન્ પ્રતીત્ય જ્ઞાનિનઃ ।
તનૈવ ભવતિ નિત્યં ન ક્ષાયિકં નૈવ સર્વગતમ્ ॥૫૦॥

જ્ઞેયભૂતાનાં પરિચ્છેદકા ગ્રાહકાઃ । અખણ્ડકપ્રતિભાસમયં યન્મહાસામાન્ તલ્સ્વભાવમાલાનં યોર્દસૌ પ્રત્યક્ષં ન જાનાતિ સ પુરુષઃ પ્રતિભાસમયેન મહાસામાન્યેન યે વ્યાસા અનન્તજ્ઞાનવિશેષાસ્તેષાં વિષયભૂતાઃ યેનન્તદ્રવ્યપર્યાયાસ્તાન् કથં જાનાતિ, ન કથમપિ । અથ એતદાયાતમ્—યઃ આત્માનં ન જાનાતિ સ સર્વ ન જાનાતીતિ । તથા ચોક્તમ્—“એકો ભાવઃ સર્વભાવસ્વભાવઃ સર્વે ભાવા એકભાવસ્વભાવાઃ । એકો ભાવસ્તત્ત્વતો યેન બુદ્ધઃ સર્વે ભાવસ્તત્ત્વતસ્તેન બુદ્ધાઃ ॥” અત્રાહ શિષ્ય :— આત્મપરિજ્ઞાને સતિ સર્વપરિજ્ઞાનં ભવતીત્યત્ર વ્યાખ્યાતાં, તત્ત્ર તુ પૂર્વસૂત્રે ભળિતં સર્વપરિજ્ઞાને સત્યાત્મપરિજ્ઞાનં ભવતીતિ । યદ્યેવં તર્હિ છદ્ધસ્થાનાં સર્વપરિજ્ઞાનં નાસ્ત્યાત્મપરિજ્ઞાનં કથં ભવિષ્યતિ, આત્મપરિજ્ઞાનાભાવે ચાત્મભાવના કથં, તદભાવે કેવલજ્ઞાનોત્પત્તિનાસ્તીતિ । પરિહારમાહ—પરોક્ષપ્રમાણભૂતશુતજ્ઞાનેન સર્વપદાર્થા જ્ઞાયન્તે । કથમિતિ ચેત્—લોકાલોકાદિપરિજ્ઞાનં વ્યાસિજ્ઞાનરૂપેણ છદ્ધસ્થાનામપિ વિદ્યતે, તદ્ય વ્યાસિજ્ઞાનં પરોક્ષાકારેણ કેવલજ્ઞાનવિષયગ્રાહકં કથંચિદાત્મૈવ ભણ્યતે ।

ભાવાર્થ :—૪૮ ઔર ૪૯બીં ગાથામેં એસા બતાયા ગયા હૈ કિ સબકો નહીં જાનતા વહ અપનેકો નહીં જાનતા, ઔર જો અપનેકો નહીં જાનતા વહ સબકો નહીં જાનતા । અપના જ્ઞાન ઔર સબકા જ્ઞાન એક સાથ હી હોતા હૈ । સ્વયં ઔર સર્વ—ઇન દોમેસે એકકા જ્ઞાન હો ઔર દૂસરેકા ન હો યહ અસમ્ભવ હૈ ।

યહ કથન એકદેશ જ્ઞાનકી અપેક્ષાસે નહીં કિન્તુ પૂર્ણજ્ઞાનકી (કેવલજ્ઞાનકી) અપેક્ષાસે હૈ ॥૪૯॥

અબ, એસા નિશ્ચિત કરતે હૈં કિ ક્રમશ: પ્રવર્તમાન જ્ઞાનકી સર્વગતતા સિદ્ધ નહીં હોતી :—

અન્વયાર્થ :—[યદિ] યદિ [જ્ઞાનિન: જ્ઞાનં] આત્માકા જ્ઞાન [ક્રમશ:] ક્રમશ: [અર્થાન् પ્રતીત્ય] પદાર્થોકા અવલમ્બન લેકર [ઉત્પદ્યતે] ઉત્પત્ત હોતા હો [તત્] તો વહ (જ્ઞાન) [ન એવ નિત્ય ભવતિ] નિત્ય નહીં હૈ, [ન ક્ષાયિકં] ક્ષાયિક નહીં હૈ, [ન એવ સર્વગતમ્] ઔર સર્વગત નહીં હૈ ॥૫૦॥

જો જ્ઞાન ‘જ્ઞાની’નુ ઊપજે ક્રમશ: અરથ અવલંબીને,
 તો નિત્ય નહિ, ક્ષાયિક નહિ ને સર્વગત નહિ જ્ઞાન અ. ૫૦.

यत्किल क्रमेणैकैकमर्थमालम्ब्य प्रवर्तते ज्ञानं तदेकार्थालम्बनादुत्पन्नमन्यार्थालम्बनात् प्रलीयमानं नित्यमसत्तथा कर्मोदयादेकां व्यक्ति प्रतिपन्नं पुनर्व्यक्त्यन्तरं प्रतिपद्यमानं क्षायिक-मप्यसदनन्तद्रव्यक्षेत्रकालभावानाक्रान्तुमशक्तत्वात् सर्वगतं न स्यात् ॥५०॥

अथ यौगपद्यप्रवृत्त्यैव ज्ञानस्य सर्वगतत्वं सिद्ध्यतीति व्यवतिष्ठते—

त्रैकालणित्यविषमं सयलं सव्वत्थसंभवं चित्तं ।

जुगवं जाणदि जोणहं अहो हि णाणस्स माहपं ॥५१॥

त्रैकाल्यनित्यविषमं सकलं सर्वत्रसंभवं चित्रम् ।

युगपञ्चानाति जैनमहो हि ज्ञानस्य माहात्म्यम् ॥५१॥

अथवा स्वसंवेदनज्ञानेनात्मा ज्ञायते, ततश्च भावना क्रियते, तथा रागादिविकल्परहितस्व-संवेदनज्ञानभावनया केवलज्ञानं च जायते । इति नास्ति दोषः ॥४९॥ अथ क्रमप्रवृत्तज्ञानेन सर्वज्ञो न भवतीति व्यवस्थापयति—उप्त्वा जदि णाणं उत्पद्यते ज्ञानं यदि चेत् । कमसो क्रमशः सकाशात् । किं

टीका :—जो ज्ञान क्रमशः एक एक पदार्थका अवलम्बन लेकर प्रवृत्ति करता है वह (ज्ञान) एक पदार्थके अवलम्बनसे उत्पन्न होकर दूसरे पदार्थके अवलम्बनसे नष्ट हो जानेसे नित्य नहीं होता तथा कर्मोदयके कारण एक १व्यक्तिको प्राप्त करके फिर अन्य व्यक्तिको प्राप्त करता है इसलिये क्षायिक भी न होता हुआ, वह अनन्त द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावको प्राप्त होने में (-जानने में) असमर्थ होनेके कारण सर्वगत नहीं है ।

भावार्थ :—क्रमशः प्रवर्तमान ज्ञान अनित्य है, क्षायोपशमिक है; ऐसा क्रमिक ज्ञानवाला पुरुष सर्वज्ञ नहीं हो सकता ॥५०॥

अब ऐसा निश्चित होता है कि युगपत् प्रवृत्तिके द्वारा ही ज्ञानका सर्वगतत्व सिद्ध होता है (अर्थात् अक्रमसे प्रवर्तमान ज्ञान ही सर्वगत हो सकता है) :—

अन्वयार्थ :—[त्रैकाल्यनित्यविषमं] तीनों कालमें सदा विषम (असमान जातिके), [सर्वत्र संभवं] सर्व क्षेत्रके [चित्रं] अनेक प्रकारके [सकलं] समस्त पदार्थोंको [जैनं] जिनदेवका ज्ञान [युगपत् जानाति] एक साथ जानता है [अहो हि] अहो! [ज्ञानस्य माहात्म्यम्] ज्ञानका माहात्म्य! ॥५१॥

१. व्यक्ति = प्रगटता; विशेष, भेद ।

**नित्ये विषम, विधविध, सकल पदार्थगण सर्वत्रनो,
जिनज्ञान जाणे युगपदे, महिमा अहो अे ज्ञाननो! . ५१.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૮૭

ક્ષાયિકં हि ज्ञानमतिशयास्पदीभूतपरममाहात्म्यम् । यतु युगपदेव सर्वार्थानालम्ब्य प્રવર्तતे ज्ञानं तद्वंकोत्कीर्णन्यायावस्थितसमस्तवस्तुज्ञेयाकारतयाधिरोपितनित्यत्वं प्रतिपन्नसमस्त-व्यक्तित्वेनाभिव्यक्तस्वभावभासिक्षायिकभावं त्रैकाल्येन नित्यमेव विषमीकृतां सकलामपि सर्वार्थसंभूतिमनन्तजातिप्रापितैचित्रां परिच्छिन्ददक्रमसमाक्रान्तानन्तद्रव्यक्षेत्रकालभावतया प્રકटीकृતाद्भुतमाहात्म्यं सર्वगतमेव स्यात् ॥૫૧॥

કृत्वा । અદે પદુચ્ચ જ्ञेयार्थानाश्रित्य । કસ्य । ણाणિસ્સ જ्ञानિનः આત્મનः । તં એવ હવદિ ણિચ્ચ ઉત્પત્તિનિમિત્તભૂતપદાર્થવિનાશે તસ્યાપિ વિનાશ ઇતિ નિત્યં ન ભવતિ । ણ ખાઇં જ્ઞાનાવરણીય-કર્મક્ષયોપશમાધીનત્વાત् ક્ષાયિકમપિ ન ભવતિ । એવ સબગં યત એવ પૂર્વોક્તપ્રકારેણ પરાધીનત્વેન નિત્યં ન ભવતિ, ક્ષયોપશમાધીનત્વેન ક્ષાયિકં ચ ન ભવતિ, તત એવ યુગપત્સમસ્તદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવાનાં પરિજ્ઞાનસામર્થ્યભાવાત્સર્વગતં ન ભવતિ । અત એતસ્થિતં યદ્જ્ઞાનં ક્રમેણાર્થાન્નું પ્રતીત્ય જાયતે તેન સર્વજ્ઞો ન ભવતિ ઇતિ ॥૫૦॥ અથ યુગપત્સરિચ્છિત્તરૂપજ્ઞાનેનૈવ સર્વજ્ઞો ભવતીત્યાવેદયતિ--જાણદિ જાનાતિ । કિં કર્તૃ । જોણું જૈનજ્ઞાનમ् । કથમ् । જુગવં યુગપદેકસમયે । અહો હિ ણાણિસ્સ માહાર્ણ અહો હિ સ્કુટં જૈનજ્ઞાનસ્ય માહાત્મ્યં પશ્યતામ् । કિં જાનાતિ । અર્થમિત્યધ્યાહારઃ । કથંભૂતમ् । તિક્ષાલણિ-ચ્ચવિસયં ત્રિકાલવિષયં ત્રિકાલગતં નિત્યં સર્વકાલમ् । પુનરાપિ કિંવિશિષ્ટમ् । સયલં સમસ્તમ् । પુનરાપિ કથંભૂતમ् । સબત્થસંભવં સર્વત્ર લોકે સંભવં સમૃત્યનં સ્થિતમ् । પુનશ્ચ કિંરૂપમ् । વિત્તં નાનાજાતિભેદેન વિચિત્રમિતિ । તથા હિ--યુગપત્સકલગ્રાહકજ્ઞાનેન સર્વજ્ઞો ભવતીતિ જ્ઞાત્વા કિં કર્તવ્યમ् । જ્યોતિષ્ક-

ટીકા :—વાસ્તવમें ક્ષાયિક જ્ઞાનકા, સર્વોકૃષ્ટતાકા સ્થાનભૂત પરમ માહાત્મ્ય હૈ; ઔર જો જ્ઞાન એક સાથી હોય સમસ્ત પદાર્થોકા અવલમ્બન લેકર પ્રવૃત્તિ કરતા હૈ વહ જ્ઞાન—અપનેમે સમસ્ત વસ્તુઓંકે જ્ઞેયકાર ૧ંકોત્કીર્ણ-ન્યાયસે સ્થિત હોનેસે જિસને નિત્યત્વ પ્રાસ કિયા હૈ ઔર સમસ્ત વ્યક્તિકો પ્રાસ કર લેનેસે જિસને સ્વભાવપ્રકાશક ક્ષાયિકભાવ પ્રગટ કિયા હૈ એસા—ત્રિકાલમે સદા વિષમ રહનેવાલે (-અસમાન જાતિરૂપસે પરિણિત હોનેવાલે) ઔર અનન્ત પ્રકારોંકે કારણ વિચિત્રતાકો પ્રાસ સમ્પૂર્ણ સર્વ પદાર્થોકે સમૂહકો જાનતા હુआ, અક્રમસે અનન્ત દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવકો પ્રાસ હોનેસે જિસને અદ્ભુત માહાત્મ્ય પ્રગટ કિયા હૈ એસા સર્વગત હી હૈ ।

ભાવાર્થ :—અક્રમસે પ્રવર્તમાન જ્ઞાન એક જ્ઞેયસે દૂસરેકે પ્રતિ નહીં બદલતા ઇસલિયે નિત્ય હૈ, અપની સમસ્ત શક્તિયોંકે પ્રગટ હો જાનેસે ક્ષાયિક હૈ, એસે અક્રમિક જ્ઞાનવાલા પુરુષ હી સર્વજ્ઞ હો સકતા હૈ । સર્વજ્ઞકે ઇસ જ્ઞાનકા કોઈ પરમ અદ્ભુત માહાત્મ્ય હૈ ॥૫૧॥

૧. ટંકોત્કીર્ણ ન્યાય = પત્થરમે ટાંકીસે ઉત્કીર્ણ આકૃતિકી ભાઁતિ ।

અથ જ્ઞાનિનો જ્ઞાસ્તિક્રિયાસદ્ગાવેઽપિ ક્રિયાફળભૂતં બન્ધં પ્રતિષેધયનુપસંહરતિ—

ણ વિ પરિણમદિ ણ ગેણહદિ ઉપ્પજાદિ ણેવ તેસુ અદૃસુ ।

જાણણણવિ તે આદા અબંધગો તેણ પણ્ણતો ॥૫૨॥

નાપિ પરિણમતિ ન ગૃહ્ણાતિ ઉત્પદ્યતે નૈવ તેષબ્ધેષુ ।

જાનન્પિ તાનાત્મા અબન્ધકસ્તેન પ્રજ્ઞસ્પઃ ॥૫૨॥

ઇહ ખલુ ‘ઉદ્યગદા કમ્મસા જિણવરવસહેહિં ણિયદિણા ભણિયા । તેસુ વિમૂળો રત્નો દુદ્ધો વા બંધમણુભવદિ ॥’ ઇત્યત્ર સૂત્રે ઉદ્યગતેષુ પુદ્ગલકર્માશેષુ સત્યુ સંચેતયમાનો

મન્ત્રવાદરસસિદ્ધ્યાદીનિ યાનિ ખણ્ડવિજ્ઞાનાનિ મૂઢજીવાનાં ચિત્તચમલકારકારણાનિ પરમાત્મભાવના-વિનાશકાનિ ચ । તત્ત્રાગ્રહં ત્યક્ત્વા જગત્વયકાલત્રયસકલવસ્તુયુગપત્રકાશકમવિનશ્ચરમખણ્ડૈક-પ્રતિભાસરૂપં સર્વજ્ઞશબ્દવાચ્યં યત્કેવલજ્ઞાનં તસ્વૈવોત્તલ્લિકારણભૂતં યત્સમસ્તરાગાદિવિકલ્પજાલેન રહિતં સહજશુદ્ધાત્મનો�ભેદજ્ઞાનં તત્ર ભાવના કર્તવ્યા, ઇતિ તાત્પર્યમ् ॥૫૧॥ એવં કેવલજ્ઞાનમેવ સર્વજ્ઞ ઇતિ કથનરૂપેણ ગાથૈકા, તદનન્તરં સર્વપદાર્થપરિજ્ઞાનાત્પરમાત્મજ્ઞાનમિતિ પ્રથમગાથા પરમાત્મજ્ઞાનાચ્ચ સર્વપદાર્થપરિજ્ઞાનમિતિ દ્વિતીયા ચેતિ । તત્શ્ચ ક્રમપ્રવૃત્તજ્ઞાનેન સર્વજ્ઞો ન ભવતીતિ પ્રથમગાથા, યુગપદગ્રાહકેણ સ ભવતીતિ દ્વિતીયા ચેતિ સમુદાયેન સસમસ્થલે ગાથાપચ્ચકં ગતમ् । અથ પૂર્વ યદુક્ત-

અબ, જ્ઞાનીકે (-કેવલજ્ઞાની આત્માકે) જ્ઞાસ્તિક્રિયાકા સદ્ભાવ હોને પર ભી ઉસકે ક્રિયાકે ફલરૂપ બન્ધકા નિષેધ કરતે હુએ ઉપસંહાર કરતે હૈન્ (અર્થાત् કેવલજ્ઞાની આત્માકે જાનનેકી ક્રિયા હોને પર ભી બન્ધ નહીં હોતા, ઐસા કહકર જ્ઞાન-અધિકાર પૂર્ણ કરતે હૈન્) —

અન્વયાર્થ :- [આત્મા] (કેવલજ્ઞાની) આત્મા [તાન् જાનન् અપિ] પદાર્થોકો જાનતા હુઆ ભી [ન અપિ પરિણમતિ] ઉસરૂપ પરિણમિત નહીં હોતા, [ન ગૃહ્ણાતિ] ઉન્હેં ગ્રહણ નહીં કરતા [તેષુ અર્થેષુ ન એવ ઉત્પદ્યતે] ઔર ઉન પદાર્થોકે રૂપમે ઉત્પત્ત નહીં હોતા [તેન] ઇસલિયે [અબન્ધકઃ પ્રજ્ઞસ્પઃ] ઉસે અબન્ધક કહા હૈ ॥૫૨॥

ટીકા :—યહાઁ ‘ઉદ્યગદા કમ્મસા જિણવરવસહેહિં ણિયદિણા ભણિયા । તેસુ વિમૂળો રત્નો દુદ્ધો વા ‘બન્ધમણુભવદિ ॥’ ઇસ ગાથા સૂત્રમે, ‘ઉદ્યગત પુદ્ગલકર્માશોંકે અસ્તિત્વમે ચેતિત હોને પર-જાનનેપર-અનુભવ કરસે પર મોહ-રાગ-દ્રેષ્મે પરિણિત હોનેસે જ્ઞેયાર્થપરિણમન-

૧. જાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપનકી ૪૩વીં ગાથા ।

તે અર્થરૂપ ન પરિણમે જીવ, નવ ગ્રહે, નવ ઊપજે,
સૌ અર્થને જાણે છતાં, તેથી અબન્ધક જિન કહે. ૫૨.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૮૯

મોહરાગદ્વેષપરિણતત્ત્વાત् જ્ઞેયાર્થપરિણમનલક્ષણયા ક્રિયયા યુજ્યમાનઃ ક્રિયાફલભૂતં બન્ધમ-
નુભવતિ, ન તુ જ્ઞાનાદિતિ પ્રથમમેવાર્થપરિણમનક્રિયાફલત્વેન બન્ધસ્ય સમર્થિતત્ત્વાત्, તથા
'ગેણ્હદિ ણેવ ણ મુંચદિ ણ પરં પરિણમદિ કેવલી ભગવં। પેચ્છદિ સમંતદો સો જાણદિ સબ્બ
ણિર્વસેસં ॥' ઇત્યર્થપરિણમનાદિક્રિયાણામભાવસ્ય શુદ્ધાત્મનો નિરૂપિતત્વાદ્યાર્થાનપરિણમતોડ-
ગૃહ્લતસ્તેષ્વનુત્પદ્યમાનસ્ય ચાત્મનો જ્ઞાસ્પિક્રિયાસદ્ધાવેડપિ ન ખલુ ક્રિયાફલભૂતો બન્ધ:
સિદ્ધ્યેત્ ॥૫૨॥

પદાર્થપરિચ્છિત્તિસદ્ધાવેડપિ રાગદ્વેષમોહાભાવાત્ કેવલિનાં બન્ધો નાસ્તીતિ તમેવાર્થ પ્રકારાન્તરેણ
દૃઢીકુર્વન્ જ્ઞાનપ્રપદ્યાધિકારમુપસંહરતિ--ણ વિ પરિણમદિ યથા સ્વકીયાત્મપ્રદેશૈ: સમરસીભાવેન સહ
પરિણમતિ તથા જ્ઞેયરૂપેણ ન પરિણમતિ । ણ ગેણ્હદિ યથૈવ ચાનન્તજ્ઞાનાદિચતૃષ્યરૂપમાત્મરૂપમાત્મરૂપતયા
ગૃહ્ણાતિ તથા જ્ઞેયરૂપં ન ગૃહ્ણાતિ । ઉપ્સાદિ ણેવ તેસુ અદ્દેસુ યથા ચ નિર્વિકારપરમાનન્દકમુખરૂપેણ
સ્વકીયસિદ્ધપર્યાયેણોત્પદ્યતે તથૈવ ચ જ્ઞેયપદાર્થેષુ નોત્પદ્યતે । કિં કુર્વન્નપિ । જાણણન્વિ તે તાન્
જ્ઞેયપદાર્થાન સ્વસ્માત્ પૃથગ્રૂપેણ જાનન્નપિ । સ કઃ કર્તા । આદા મુક્તાત્મા । અબંધગો તેણ પણતો તત: કારણાત્કર્મણામબન્ધક: પ્રજાસ ઇતિ । તદ્યથા--રાગાદિરહિતજ્ઞાનં બન્ધકારણં ન ભવતીતિ જ્ઞાત્વા
શુદ્ધાત્મોપલભલક્ષણમોક્ષવિપરીતસ્ય નારકાદિદુઃખકારણકર્મબન્ધસ્ય કારણાનીન્દ્રિયમનોજનિતાન્વેકદેશ-

સ્વરૂપ ક્રિયાકે સાથ યુક્ત હોતા હુઅ આત્મા ક્રિયાફલભૂત બન્ધકા અનુભવ કરતા હૈ, કિન્તુ
જ્ઞાનસે નહીં' ઇસપ્રકાર પ્રથમ હી અર્થપરિણમનક્રિયાકે ફલરૂપસે બન્ધકા સમર્થન કિયા ગયા
હૈ (અર્થાત् બન્ધ તો પદાર્થરૂપમે પરિણમનરૂપ ક્રિયાકા ફલ હૈ એસા નિશ્ચિત કિયા ગયા હૈ)
તથા 'ગેણ્હદિ ણેવ ણ મુંચદિ ણ પરં પરિણમદિ કેવલી ભગવં। પેચ્છદિ સમંતદો સો જાણદિ
સબ્બ 'ણિર્વસેસં ॥'

ઇસ ગાથા સૂત્રમે શુદ્ધાત્માકે અર્થ પરિણમનાદિ ક્રિયાઓંકા અભાવ નિરૂપિત કિયા ગયા
હૈ ઇસલિયે જો (આત્મા) પદાર્થરૂપમે પરિણમિત નહીં હોતા ઉસે ગ્રહાણ નહીં કરતા ઔર ઉસરૂપ
ઉત્પન્ન નહીં હોતા ઉસ આત્માકે જ્ઞાસ્પિક્રિયાકા સદ્ધાવ હોને પર ભી વાસ્તવમે ક્રિયાફલભૂત બન્ધ
સિદ્ધ નહીં હોતા ।

ભાવાર્થ :—કર્મકે તીન ભેદ કિયે ગયે હૈન્—પ્રાપ્ય-વિકાર્ય ઔર નિર્વત્ર્ય । કેવલી-
ભગવાનકે પ્રાપ્ય કર્મ, વિકાર્ય કર્મ ઔર નિર્વત્ર્ય કર્મ જ્ઞાન હી હૈ, ક્યોંકિ વે જ્ઞાનકો હી ગ્રહણ
કરતે હૈન્, જ્ઞાનરૂપ હી પરિણમિત હોતે હૈન્ ઔર જ્ઞાનરૂપ હી ઉત્પન્ન હોતે હૈન્ । ઇસ પ્રકાર જ્ઞાન હી
ઉનકા કર્મ ઔર જ્ઞાસ્પિ હી ઉનકી ક્રિયા હૈ । એસા હોનેસે કેવલીભગવાનકે બન્ધ નહીં હોતા,
ક્યોંકિ જ્ઞાસ્પિક્રિયા બન્ધકા કારણ નહીં હૈ કિન્તુ જ્ઞેયાર્થપરિણમનક્રિયા અર્થાત્ જ્ઞેય પદાર્થોકે

૧. જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપનકી ૩૨ વીં ગાથા ।

પ્ર. ૧૨

जानन्नप्येष विश्वं युगपदपि भवद्वाविभूतं समस्तं
मोहाभावाद्यदात्मा परिणमति परं नैव निर्लूनकर्मा ।
तेनास्ते मुक्त एव प्रसभविकसितज्ञस्तिविस्तारपीत-
ज्ञेयाकारां त्रिलोकीं पृथगपृथगथ द्योतयन् ज्ञानमूर्तिः ॥४॥

—इति ज्ञानाधिकारः ।

अथ ज्ञानादभिन्नस्य सौख्यस्य स्वरूपं प्रपञ्चयन् ज्ञानसौख्ययोः हेयोपादेयत्वं
चिन्तयति—

**अत्थ अमुक्तं मुक्तं अदिंदियं इंदियं च अत्थेसु ।
णाणं च तहा सोक्खं जं तेसु परं च तं णेयं ॥५३॥**

विज्ञानानि त्यक्त्वा सकलविमलकेवलज्ञानस्य कर्मवन्धाकारणभूतस्य यद्वीजभूतं निर्विकारस्वसंवेदनज्ञानं
तत्रैव भावना कर्तव्येत्यभिप्रायः ॥५२॥ एवं रागद्वेषमोहरहितत्वात्केवलिनां बन्धो नास्तीति कथनरूपेण
ज्ञानप्रपञ्चसमाप्तिमुख्यत्वेन चैकसूत्रेणाष्टमस्थलं गतम् ।

सन्मुख वृत्ति होना (-ज्ञेय पदार्थोंके प्रति परिणमित होना) वह बन्धका कारण है ॥५२॥

(अब, पूर्वोक्त आशयको काव्यद्वारा कहकर, केवलज्ञानी आत्माकी महिमा बताकर
यह ज्ञान-अधिकार पूर्ण किया जाता है ।)

अर्थ :—जिसने कर्मोंको छेद डाला है ऐसा यह आत्मा भूत, भविष्यत और वर्तमान
समस्त विश्वको (अर्थात् तीनों कालकी पर्यायोंसे युक्त समस्त पदार्थोंको) एक ही साथ जानता
हुआ भी मोहके अभावके कारण पररूप परिणमित नहीं होता, इसलिये अब, जिसके समस्त
ज्ञेयाकारोंको अत्यन्त विकसित ज्ञसिके विस्तारसे स्वयं पी गया है ऐसै तीनोंलोकके पदार्थोंको
पृथक् और अपृथक् प्रकाशित करता हुआ वह ज्ञानमूर्ति मुक्त ही रहता है ।

इस प्रकार ज्ञान-अधिकार समाप्त हुआ ।

अब, ज्ञानसे अभिन्न सुखका स्वरूप विस्तारपूर्वक वर्णन करते हुए ज्ञान और सुखकी
हेयोपादेयताका (अर्थात् कौनसा ज्ञान तथा सुख हेय है और कौनसा उपादेय है वह) विचार
करते हैं :-

**अर्थोनुं ज्ञान अमूर्त, मूर्त, अतीन्द्रिय ने ऐन्द्रिय छे,
छे सुख पण अेवुंज, त्यां परधान जे ते ग्राह्य छे. ५३.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૧

**અસ્ત્યમૂર્ત મૂર્તમતીન્દ્રિયમैન્દ્રિયં ચાર્થેષુ ।
જ્ઞાન ચ તથા સૌખ્યં યત્તેષુ પરં ચ તત્ જ્ઞેયમ् ॥૫૩॥**

અત્ર જ્ઞાનં સૌખ્યં ચ મૂર્તમિન્દ્રિયં ચૈકમસ્તિ । ઇતરદમૂર્તમતીન્દ્રિયં ચાસ્તિ । તત્ર યદમૂર્તમતીન્દ્રિયં ચ તત્પ્રધાનત્વાદુપાદેયત્વેન જ્ઞાતવ્યમ् । તત્ત્રાયં મૂર્તાભિઃ ક્ષાયોપશમિકીભિરૂપ-યોગશક્તિભિસ્તથાવિધેભ્ય ઇન્દ્રિયેભ્યઃ સમુત્પદ્યમાનં પરાયતત્વાત् કાદાચિત્કં ક્રમકૃતપ્રવૃત્તિ

અથ જ્ઞાનપ્રપદ્યવ્યાખ્યાનાનન્તરં જ્ઞાનાધારસર્વજ્ઞં નમસ્કરોતિ---

**તસ્સ ણમાંદિં લોગો દેવાસુરમણુઅરાયસંબંધો ।
ભત્તો કરેદિ ણિંદ્રિયં ઉવજુત્તો તં તહા વિ અહં ॥★૨॥**

કરેદિ કરોતિ । સ કઃ । લોગો લોકઃ । કથંભૂતઃ । દેવાસુરમણુઅરાયસંબંધો દેવાસુરમનુષ્ય-રાજસંબંધઃ । પુનરાપિ કથંભૂતઃ । ભત્તો ભત્તઃ । ણિંદ્રિયં સર્વકાલમ् । પુનરાપિ કિંવિશિષ્ટઃ । ઉવજુત્તો ઉપયુક્ત ઉદ્યતઃ । ઇથંભૂતો લોકઃ કાં કરોતિ । ણમાંદિં નમસ્યાં નમસ્કિયામ् । કસ્ય । તસ્સ તસ્ય પૂર્વોક્તસર્વજ્ઞસ્ય । તં તહા વિ અહં તં સર્વજ્ઞં તથા તેનૈવ પ્રકારેણાહમપિ ગ્રન્થકર્તા નમસ્કરોમીતિ । અયમત્રાર્થઃ—યથા દેવેન્દ્રચક્રવર્ત્યદિયોઽનન્તાક્ષયસુખાદિગુણાસ્પદં સર્વજ્ઞસ્વરૂપં નમસ્કુર્વન્તિ, તથૈવાહ-મપિ તત્પદાભિલાષી પરમભક્ત્યા પ્રણમામિ ॥★૨॥ એવમધાભિઃ સ્થલૈર્દ્વાત્રિંશદ્ગાથાસ્તદનન્તરં નમસ્કાર-ગાથા ચેતિ સમુદાયેન ત્રયસ્ત્રિંશત્સૂત્રૈજ્ઞાનપ્રપદ્યનામા તૃતીયોઽન્તરાધિકારા: સમાપ્તઃ । અથ સુખ-પ્રપદ્યાભિધાનાન્તરાધિકારેઽધાદશ ગાથા ભવન્તિ । અત્ર પદ્યસ્થલાનિ, તેષુ પ્રથમસ્થલે ‘અથિ અમુતં’

અન્વયાર્થ :—[અર્થેષુ જ્ઞાનં] પદાર્થ સમ્બન્ધી જ્ઞાન [અમૂર્ત મૂર્ત] અમૂર્ત યા મૂર્ત, [અતીન્દ્રિય ઐન્દ્રિયં ચ અસ્તિ] અતીન્દ્રિય યા ઐન્દ્રિય હોતા હૈ; [ચ તથા સૌખ્યં] ઔર ઇસીપ્રકાર (અમૂર્ત યા મૂર્ત, અતીન્દ્રિય યા ઐન્દ્રિય) સુખ હોતા હૈ । [તેષુ ચ યત્ પરં] ઉસમેં જો પ્રધાન-ઉત્કૃષ્ટ હૈ [તત્ જ્ઞેયં] વહ ઉપાદેયરૂપ જાનના ॥૫૩॥

ટીકા :—યહાઁ, (જ્ઞાન તથા સુખ દો પ્રકારકા હૈ—) એક જ્ઞાન તથા સુખ મૂર્ત ઔર ‘ઇન્દ્રિયજ હૈ; ઔર દૂસરા (જ્ઞાન તથા સુખ) અમૂર્ત ઔર અતીન્દ્રિય હૈ । ઉસમેં જો અમૂર્ત ઔર અતીન્દ્રિય હૈ વહ પ્રધાન હોનેસે ઉપાદેયરૂપ જાનના ।

વહાઁ, પહલા જ્ઞાન તથા સુખ મૂર્તરૂપ ઐસી ક્ષાયોપશમિક ઉપયોગશક્તિયોંસે ઉસ-ઉસ પ્રકારકી ઇન્દ્રિયોંકે દ્વારા ઉત્પન્ન હોતા હુઆ પરાધીન હોનેસે ૩કાદાચિત્ક, ક્રમશ:

૧. ઇન્દ્રિયજ = ઇન્દ્રિયોં દ્વારા ઉત્પન્ન હોનેવાલા; ઐન્દ્રિય ।

૨. કાદાચિત્ક = કદાચિત્—કભી કભી હોનેવાલા; અનિત્ય ।

સપ્રતિપક્ષં સહાનિવૃદ્ધિ ચ ગૌણમિતિ કૃત્વા જ્ઞાનं ચ સૌખ્યં ચ હેયમ्। ઇતરત્યુનરમૂર્તાભિ-
શૈતન્યાનુવિધાયિનીભિરેકાકિનીભિરેવાત્મપરિણામશક્તિભિસ્તથાવિધેભ્યોડતીન્દ્રિયેભ્યઃ સ્વાભાવિક-
ચિદાકારપરિણામેભ્યઃ સમુત્પદ્યમાનમત્યન્તમાત્માયત્તત્વાન્નિત્યં યુગપત્કૃતપ્રવૃત્તિ નિ:પ્રતિપક્ષ-
મહાનિવૃદ્ધિ ચ મુખ્યમિતિ કૃત્વા જ્ઞાનં સૌખ્યં ચોપાદેયમ्॥૫૩॥

ઇત્યાદ્યધિકારગાથાસૂત્રમેકં, તદનન્તરમતીન્દ્રિયજ્ઞાનમુખ્યત્વેન ‘જં પેચ્છદો’ ઇત્યાદિ સૂત્રમેકં, અથેન્દ્રિયજ્ઞાનમુખ્યત્વેન ‘જીવો સયં અમૃતો’ ઇત્યાદિ ગાથાચતુષ્યં, તદનન્તરમતીન્દ્રિયસુખમુખ્યતયા ‘જાદં સયં’ ઇત્યાદિ ગાથાચતુષ્યં, અથાનન્તરમિન્દ્રિયસુખપ્રતિપાદનરૂપેણ ગાથાષ્કમ્, તત્ત્વાયષ્કમધ્યે પ્રથમત ઇન્દ્રિયસુખસ્ય દુઃખત્વસ્થાપનાર્થ ‘મણુઆસુરા’ ઇત્યાદિ ગાથાદ્વયં, અથ મુક્તાત્મનાં દેહાભાવેડપિ સુખમસ્તીતિ જ્ઞાપનાર્થ દેહ: સુખકારણં ન ભવતીતિ કથનરૂપેણ ‘પણ ઇછે વિસયે’ ઇત્યાદિ સૂત્રદ્વયં, તદનન્તરમિન્દ્રિયવિષયા અપિ સુખકારણં ન ભવતીતિ કથનેન ‘તિમિરહરા’ ઇત્યાદિ ગાથાદ્વયમ્, અતોડપિ સર્વજ્ઞનમસ્કારમુખ્યત્વેન ‘તેજોદિદ્વિ’ ઇત્યાદિ ગાથાદ્વયમ્। એવં પંજમસ્થલે અન્તરસ્થલચતુષ્યં ભવતીતિ સુખપ્રપઞ્ચાધિકારે સમુદાયપાતનિકા॥ અથાતીન્દ્રિયસુખસ્યોપાદેયભૂતસ્ય સ્વરૂપં પ્રપઞ્ચ-
યન્ત્રીન્દ્રિયજ્ઞાનમતીન્દ્રિયસુખં ચોપાદેયમિતિ, યત્સુનરિન્દ્રિયજં જ્ઞાનં સુખં ચ તર્દેયમિતિ પ્રતિપાદનરૂપેણ
પ્રથમતસ્તાવદધિકારસ્થલગાથયા સ્થલચતુષ્યં સૂત્રયતિ—અથ્ય અસ્તિ વિદ્યતે। કિં કર્તૃ। ણાણં
જ્ઞાનમિતિ ભિન્નપ્રકરમો વ્યવહિતસમ્વન્ધઃ। કિંવિશિષ્ટમ્। અમૃતં મુત્તં અમૂર્ત મૂર્ત ચ। પુનરાપિ
કિંવિશિષ્ટમ્। અર્વિદિયં ઇંદિયં ચ યદમૂર્ત તદતીન્દ્રિયં મૂર્ત પુનરિન્દ્રિયજમ્। ઇથંભૂતં જ્ઞાનમસ્તિ। કેષુ
વિષયેષુ। અથેસુ ઝેયપદાર્થેષુ, તહા સોક્ખં ચ તથૈવ જ્ઞાનવદમૂર્તમતીન્દ્રિયં મૂર્તમિન્દ્રિયજં ચ સુખમિતિ।
જં તેસુ પરં ચ તં ણેયં યત્સેષુ પૂર્વોક્તજ્ઞાનસુખેષુ મધ્યે પરમુલ્કષ્મતીન્દ્રિયં તદુપાદેયમિતિ જ્ઞાતવ્યમ્। તદેવ

‘પ્રવૃત્ત હોનેવાલા, સપ્રતિપક્ષ ઔર સહાનિવૃદ્ધિ હૈ ઇસલિયે ગૌણ હૈ એસા સમજાકર વહ
હેય હૈ અર્થાત્ છોડને યોગ્ય હૈ; ઔર દૂસરા જ્ઞાન તથા સુખ અમૂર્તરૂપ એસી
ચૈતન્યાનુવિધાયી એકાકી આત્મપરિણામ શક્તિયોંસે તથાવિધ અતીન્દ્રિય સ્વાભાવિક-
ચિદાકાર-પરિણામોંકે દ્વારા ઉત્પત્ત હોતા હુઅ અત્યન્ત આત્માધીન હોનેસે નિત્ય યુગપત્
પ્રવર્તમાન, નિ:પ્રતિપક્ષ ઔર હાનિવૃદ્ધિસે રહિત હૈ, ઇસલિયે મુખ્ય હૈ, એસા સમજાકર વહ
(જ્ઞાન ઔર સુખ) ઉપાદેય અર્થાત્ ગ્રહણ કરને યોગ્ય હૈ॥૫૩॥

૧. મૂર્તિક ઇન્દ્રિયજ જ્ઞાન ક્રમસે પ્રવૃત્ત હોતા હૈ; યુગપત્ નહીં હોતા; તથા મૂર્તિક ઇન્દ્રિયજ સુખ ભી ક્રમશ: હોતા હૈ, એક હી સાથ સર્વ ઇન્દ્રિયોંકે દ્વારા યા સર્વ પ્રકારસે નહીં હોતા।
૨. સપ્રતિપક્ષ = પ્રતિપક્ષ-વિરોધી સહિત। (મૂર્ત-ઇન્દ્રિયજ જ્ઞાન અપને પ્રતિપક્ષ અજ્ઞાનસહિત હી હોતા હૈ, ઔર
મૂર્ત ઇન્દ્રિયજ સુખ ઉસકે પ્રતિપક્ષભૂત દુઃખ સહિત હી હોતા હૈ।
૩. સહાનિવૃદ્ધિ = હાનિવૃદ્ધિ સહિત।
૪. ચૈતન્યાનુવિધાયી = ચૈતન્યકે અનુસાર વર્તનેવાલી; ચૈતન્યકે અનુકૂલરૂપસે-વિરુદ્ધરૂપસે નહીં વર્તનેવાલી।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૩

અથાતીન્દ્રિયસૌખ્યસાધનીભૂતમતીન્દ્રિયજ્ઞાનમુપાદેયમભિષ્ટૌતિ—

જ પેચ્છદો અમુતં મુત્તેસુ અદિંદિયં ચ પચ્છણણં ।
સયલં સગં ચ ઇદરં તં ણાણં હવાદિ પચ્ચક્ખં ॥૫૪॥

યત્રેક્ષમાણસ્યામૂર્તિ મૂર્તેષ્વતીન્દ્રિયં ચ પ્રચ્છન્મ ।
સકલં સ્વકં ચ ઇતરત્ તદ્જ્ઞાનં ભવતિ પ્રત્યક્ષમ ॥૫૪॥

અતીન્દ્રિયં હિ જ્ઞાનં યદમૂર્તિ યન્મૂર્તેષ્વય્યતીન્દ્રિયં યત્રચ્છન્નં ચ તત્સકલં

વિગ્રિયતે—અમૂર્તાભિ: ક્ષાયિકીભિરતીન્દ્રિયાભિશ્વિદાનન્દૈકલક્ષણાભિ: શુદ્ધાત્મશક્તિભિરુત્પન્ત્ત્વા-
દતીન્દ્રિયજ્ઞાનં સુખં ચાત્માધીનત્વેનાવિનશ્વરત્વાદુપાદેયમિતિ; પૂર્વોક્તામૂર્તિશુદ્ધાત્મશક્તિભ્યો વિલક્ષણાભિ:
ક્ષાયોપશમિકેન્દ્રિયશક્તિભિરુત્પન્ત્ત્વાદિન્દ્રિયજં જ્ઞાનં સુખં ચ પરાયત્તત્વેન વિનશ્વરત્વાદ્યેમિતિ
તાત્પર્યમ् ॥૫૩॥ એવમધિકારગાથયા પ્રથમસ્થળં ગતમ् । અથ પૂર્વોક્તમુપાદેયભૂતમતીન્દ્રિયજ્ઞાનં વિશેષેણ
વ્યક્તીકરોતિ—જ યદતીન્દ્રિયં જ્ઞાનં કર્તૃ । પેચ્છદો પ્રેક્ષમાણપુરુષ્ય જાનાતિ । કિમ् । અમુતં અમૂર્ત-
મતીન્દ્રિયનિરૂપરાગસદાનન્દૈકસુખસ્વભાવં યત્પરમાત્મદ્રવ્યં તત્પ્રભૂતિ સમસ્તામૂર્તદ્રવ્યસમૂહં મુત્તેસુ અદિંદિયં
ચ મૂર્તેષુ પુદ્ગલદ્રવ્યેષુ યદતીન્દ્રિયં પરમાણવાદિ । પચ્છણં કાલાણુપ્રભૃતિદ્રવ્યરૂપેણ પ્રચ્છન્નં વ્યવહિત-
મન્તરિતં, અલોકાકાશપ્રદેશપ્રભૂતિ ક્ષેત્રપ્રચ્છન્નં, નિર્વિકારપરમાનન્દૈકસુખાસ્વાદપરિણતિરૂપપરમાત્મનો
વર્તમાનસમયગતપરિણામાસ્તાભૂતયો યે સમસ્તદ્રવ્યાણાં વર્તમાનસમયગતપરિણામાસ્તે કાલપ્રચ્છન્નાઃ,
તસ્યૈવ પરમાત્મન: સિદ્ધરૂપશુદ્ધવ્યાજનપર્યાય: શેષદ્રવ્યાણાં ચ યે યથાસંભવં વ્યાજનપર્યાયાસ્તેષ્વન્ત-

અબ, અતીન્દ્રિય સુખકા સાધનભૂત (-કારણરૂપ) અતીન્દ્રિય જ્ઞાન ઉપાદેય હૈ—
ઇસપ્રકાર ઉસકી પ્રશંસા કરતે હૈન :

અન્વયાર્થ :—[પ્રેક્ષમાણસ્ય યત્] દેખનેવાલેકા જો જ્ઞાન [અમૂર્ત] અમૂર્તકો,
[મૂર્તેષુ] મૂર્ત પદાર્થોમે ભી [અતીન્દ્રિયં] અતીન્દ્રિયકો, [ચ પ્રચ્છન્ન] ઔર પ્રચ્છન્નકો,
[સકલં] ઇન સબકો—[સ્વકં ચ ઇતરત] સ્વ તથા પરકો—દેખતા હૈ, [તદ્ જ્ઞાન] વહ જ્ઞાન
[પ્રત્યક્ષં ભવતિ] પ્રત્યક્ષ હૈ ॥૫૪॥

ટીકા :—જો અમૂર્ત હૈ, જો મૂર્ત પદાર્થોમે ભી અતીન્દ્રિય હૈ, ઔર જો પ્રચ્છન્ન હૈ, ઉસ
સબકો—જો કિ સ્વ ઔર પર ઇન દો ભેદોમેં સમા જાતા હૈ ઉસે—અતીન્દ્રિય જ્ઞાન અવશ્ય દેખતા

૧. પ્રચ્છન્ન = ગુસ; અન્તારિત; ઢકા હુઆ ।

દેખે અમૂર્તિક, મૂર્તમાંય અતીન્દ્રિ ને, પ્રચ્છન્નને,
તે સર્વને—પર કે સ્વકીયને, જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ છે. ૫૪.

સ્વપરવિકલ્પાન્તઃપાતિ પ્રેક્ષત એવ। તસ્ય ખલ્વમૂર્તેષુ ધર્માધર્માદિષુ, મૂર્તેષ્વપ્યતીન્દ્રિયેષુ પરમાણવાદિષુ, દ્રવ્યપ્રચ્છન્નેષુ કાલાદિષુ, ક્ષેત્રપ્રચ્છન્નેષ્વલોકાકાશપ્રદેશાદિષુ, કાલપ્રચ્છન્નેષ્વસાંપ્રતિકપર્યાયેષુ, ભાવપ્રચ્છન્નેષુ સ્થૂલપર્યાયાન્તર્લીનસૂક્ષ્મપર્યાયેષુ સર્વેષ્વપિ સ્વપરવ્યવસ્થા-વ્યવસ્થિતેષ્વસ્તિ દ્રષ્ટૃત્વં, પ્રત્યક્ષત્વાત्। પ્રત્યક્ષં હિ જ્ઞાનમુદ્રિનાનન્તશુદ્ધિસન્નિધાનમનાદિ-સિદ્ધચૈતન્યસામાન્યસંબન્ધમેકમેવાક્ષનામાનમાત્સાન પ્રતિ નિયતમિતરાં સામગ્રીમસૃગ્યમાણ-મનન્તશક્તિસદ્ગ્રાવતોઽનન્તતામુપગતં દહનસ્યેવ દાહ્યાકારાણાં જ્ઞાનસ્ય જ્ઞેયાકારાણામન-

ભૂતા: પ્રતિસમયપ્રવર્તમાનષટ્પ્રકારપ્રવૃદ્ધિહાનિરૂપા અર્થપર્યાયા ભાવપ્રચ્છન્ના ભણ્યન્તે। સયલં તત્પૂર્વોક્ત સમસ્તં જ્ઞેયં દ્વિધા ભવતિ। કથમિતિ ચેત્તુ। સગં ચ ઇદરં કિમપિ યથાસંભવં સ્વદ્રવ્યગતં ઇતરત્પરદ્રવ્યગતં ચ। તદુભયં યતઃ કારણાજ્ઞાનાતિ તેન કારણેન તં ણાણં તત્પૂર્વોક્તજ્ઞાનં હવદિ ભવતિ। કથંભૂતમ્। પદ્યક્ષં પ્રત્યક્ષમિતિ। અત્રાહં શિષ્ય:—જ્ઞાનપ્રપત્ન્યાધિકાર: પૂર્વમેવ ગતઃ, અસ્મિન્ સુખપ્રપત્ન્યાધિકારે સુખમેવ કથનીયમિતિ। પરિહારમાહ—યદતીન્દ્રિયં જ્ઞાનં પૂર્વ ભળિતં તદેવાભેદનયેન સુખં ભવતીતિ જ્ઞાપનાર્થ, અથવા જ્ઞાનસ્ય મુખ્યવૃત્ત્યા તત્ત્વ હેયોપાદેયચિન્તા નાસ્તીતિ જ્ઞાપનાર્થ વા। એવમતીન્દ્રિયજ્ઞાનમુપાદેયમિતિ

હૈ। અમૂર્ત ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય ઇત્યાદિ, મૂર્ત પદાર્થોમેં ભી અતીન્દ્રિય પરમાણુ ઇત્યાદિ, તથા દ્રવ્યમેં પ્રચ્છત્ત્ર કાલ ઇત્યાદિ (-દ્રવ્ય અપેક્ષાસે ગુસ એસે જો કાલ ધર્માસ્તિકાય વૌરહ), ક્ષેત્રમેં પ્રચ્છત્ત્ર અલોકાકાશકે પ્રદેશ ઇત્યાદિ, કાલમેં પ્રચ્છત્ત્ર ^૧અસામ્પ્રતિક (અતીત-અનાગત) પર્યાયેં તથા ભાવ-પ્રચ્છત્ત્ર સ્થૂલ પર્યાયોમેં ^૨અન્તર્લીન સૂક્ષ્મ પર્યાયેં હૈને, ઉન સબકા—જો કિ સ્વ ઔર પરકે ભેદસે વિભક્ત હૈને ઉનકા વાસ્તવમે ઉસ અતીન્દ્રિય જ્ઞાનકે દૃષ્ટાપન હૈ; (અર્થાત् ઉન સબકો વહ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન દેખતા હૈ) ક્યોંકિ વહ (અતીન્દ્રિય જ્ઞાન) પ્રત્યક્ષ હૈ। જિસે અનન્ત શુદ્ધિકા સદ્ગ્રાવ પ્રગટ હુआ હૈ, એસે ચૈતન્યસામાન્યકે સાથ અનાદિસિદ્ધ સમ્બન્ધવાલે એક હી ^૩‘અક્ષ’ નામક આત્માકે પ્રતિ જો નિયત હૈ (અર્થાત् જો જ્ઞાન આત્માકે સાથ હી લગા હુઆ હૈ—આત્માકે દ્વારા સીધા પ્રવૃત્તિ કરતા હૈ), જો (ઇન્દ્રિયાદિક) અન્ય સામગ્રીકો નહીં ઢૂંઢતા ઔર જો અનન્તશક્તિકે સદ્ગ્રાવકે કારણ અનન્તતાકો (-બેહદતાકો) પ્રાસ હૈ, એસે ઉસ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનકો—જૈસે દાહ્યાકાર દહનકા અતિક્રમણ નહીં કરતે ઉસીપ્રકાર જ્ઞેયાકાર જ્ઞાનકા ^૪અતિક્રમ (ઉલ્લંઘન) ન કરનેસે—યથોક્ત પ્રભાવકા અનુભવ કરતે હુએ (-ઉપર્યુક્ત પદાર્થોંકો જાનતે હુએ) કૌન રોક

૧. અસાંપ્રતિક = અતાત્કાલિક; વર્તમાનકાલીન નહિ એસા; અતીત-અનાગત.

૨. અન્તર્લીન = અન્દર લીન હુએ; અન્તર્મળન।

૩. અક્ષ = આત્માકા નામ ‘અક્ષ’ ભી હૈ। (ઇન્દ્રિયજ્ઞાન અક્ષ = અર્થાત् ઇન્દ્રિયોંકે દ્વારા જાનતા હૈ; અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અક્ષ અર્થાત् આત્માકે દ્વારા હી જાનતા હૈ।)

૪. જ્ઞેયાકાર જ્ઞાનકો પાર નહીં કર સકતે—જ્ઞાનકી હદ બાહર જા નહીં સકતે, જ્ઞાનમેં જાન હી લેતે હૈ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૫

તિક્રમાદ્યથોદિતાનુભાવમનુભવત્તત્ત્વ કેન નામ નિવાર્યેત । અતસ્તદુપાદેયમ् ॥૫૪॥

અથેન્દ્રિયસૌખ્યસાધનીભૂતમિન્દ્રિયજ્ઞાનં હેયં પ્રણિન્દતિ—

જીવો સયં અમૃતો મુત્તિગદો તેણ મુત્તિણ મુત્તં ।

ઓગેણિહત્તા જોગં જાણદિ વા તં ણ જાણાદિ ॥૫૫॥

જીવઃ સ્વયમ્મૂર્તો મૂર્તિગતસ્તેન મૂર્તેન મૂર્તમ् ।

અવગૃહ્ય યોગ્ય જાનાતિ વા તન જાનાતિ ॥૫૫॥

ઇન્દ્રિયજ્ઞાનં હિ મૂર્તોપલભક્ત મૂર્તોપલભયં ચ । તદ્વાન् જીવઃ સ્વયમ્મૂર્તોऽપि

કથનમુખ્યત્વેનૈકગાથયા દ્વિતીયસ્થળં ગતમ् ॥૫૪॥ અથ હેયભૂતસ્યેન્દ્રિયસુખસ્ય કારણત્વાદલ્પ-
વિષયત્વાચેન્દ્રિયજ્ઞાનં હેયમિત્યુપદિશતિ—જીવો સયં અમૃતો જીવસ્તાવચ્છક્તિરૂપેણ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક-

સકતા હૈ ? (અર્થાત् કોઈ નહીં રોક સકતા) ઇસલિયે વહ (અતીન્દ્રિય જ્ઞાન) ઉપાદેય હૈ ॥૫૪॥

અબ, ઇન્દ્રિયસુખકા સાધનભૂત (-કારણરૂપ) ઇન્દ્રિયજ્ઞાન હેય હૈ—ઇસપ્રકાર ઉસકી નિન્દા કરતે હૈન—

અન્વયાર્થ :—[સ્વયં અમૃતઃ] સ્વયં અમૃત ઐસા [જીવઃ] જીવ [મૂર્તિગતઃ] મૂર્ત શરીરકો પ્રાસ હોતા હુआ [તેન મૂર્તેન] ઉસ મૂર્ત શરીરકે દ્વારા [યોગ્ય મૂર્ત] યોગ્ય મૂર્ત પદાર્થકો [અવગૃહ્ય] ૧અવગ્રહ કરકે (—ઇન્દ્રિયગ્રહણયોગ્ય મૂર્ત પદાર્થકા અવગ્રહ કરકે) [તત્] ઉસે [જાનાતિ] જાનતા હૈ [વા ન જાનાતિ] અથવા નહીં જાનતા (—કભી જાનતા હૈ ઔર કભી નહીં જાનતા) ॥૫૫॥

ટીકા :—ઇન્દ્રિયજ્ઞાનકો ૨ઉપલભક ભી મૂર્ત હૈ ઔર ૩ઉપલભ્ય ભી મૂર્ત હૈ । વહ

૧. અવગ્રહ = મતિજ્ઞાનસે કિસી પદાર્થકો જાનનેકા પ્રારમ્ભ હોને પર પહલે હી અવગ્રહ હોતા હૈ ક્યોંકિ મતિજ્ઞાન અવગ્રહ, ઈહા, અવાય ઔર ધારણા—ઇસ ક્રમસે જાનતા હૈ ।

૨. ઉપલભક = બતાનેવાલા, જાનનેમેં નિમિત્તભૂત । (ઇન્દ્રિયજ્ઞાનકો પદાર્થોકે જાનનેમેં નિમિત્તભૂત મૂર્ત પંચન્દ્રિયાત્મક શરીર હૈ) ।

૩. ઉપલભ્ય = જનાને યોગ્ય ।

પોતે અમૂર્તિક જીવ મૂર્તશરીરગત એ મૂર્તથી
કદી યોગ્ય મૂર્ત અવગ્રહી જાણે, કદીક જાણે નહીં. ૫૫.

પંચેન્દ્રિયાત્મક શરીરં મૂર્તમુપાગતસ્તેન જ્ઞાનનિમિત્તયોપલભકેન મૂર્તેન મૂર્તિ સ્પર્શાદિપ્રધાનં વસ્તુપલભ્યતામુપાગતં યોગ્યમવગૃહ્ય કદાચિત્તદુર્પર્યુપરિ શુદ્ધિસંભવાદવગછ્છતિ, કદાચિત્તદસંભવાન્નાવગછ્છતિ, પરોક્ષત્વાત્ । પરોક્ષં હિ જ્ઞાનમતિદૃઢતરજ્ઞાનતમોગ્રન્થિગુણ્ઠ-નાનિમીલિતસ્યાનાદિસિદ્ધચૈતન્યસામાન્યસંબન્ધસ્યાત્મનઃ સ્વયં પરિચ્છેત્તુમર્થમસમર્થસ્યો-પાત્તાનુપાત્તપરપ્રત્યયસામગ્રીમાર્ગણવ્યગ્રતયાત્તવિસંષુલત્વમવલમ્બમાનમનન્તાયાઃ શક્તેઃ પરિ-સ્ખલનાનિતાન્તવિકલવીભૂતં મહામોહમલ્લસ્ય જીવદવસ્થત્વાત્ પરપરિણિતિપ્રવર્તિતાભિપ્રાયમપિ પદે પદે પ્રાપ્તવિપ્રલમ્ભમનુપલંભસંભાવનામેવ પરમાર્થતોર્હતિ । અતસ્તદ્વેયમ् ॥૫૫॥

નયેનામૂર્તાતીન્દ્રિયજ્ઞાનસુખસ્વભાવઃ, પશ્ચાદનાદિવન્ધવશાત્ વ્યવહારનયેન મુત્તિગદો મૂર્તશરીરગતો મૂર્તશરીરપરિણતો ભવતિ । તેણ મુત્તિણ તેન મૂર્તશરીરેણ મૂર્તશરીરાધારોત્યનમૂર્તદ્રવ્યેન્દ્રિયભાવેન્દ્રિયાધારેણ મુત્ત મૂર્ત વસ્તુ ઓળેણ્ણતા અવગ્રહાદિકેન ક્રમકરણવ્યવધાનરૂપં કૃત્વા જોગં તત્પરાદિમૂર્ત વસ્તુ ।

ઇન્દ્રિયજ્ઞાનવાલા જીવ સ્વયં અમૂર્ત હોને પર ભી મૂર્ત-પંચેન્દ્રિયાત્મક શરીરકો પ્રાસ હોતા હુआ, જ્ઞાન ઉત્પત્ત કરનેમે બલ-ધારણકા નિમિત્ત હોનેસે જો ઉપલભક હૈ એસે ઉસ મૂર્ત (શરીર) કે દ્વારા મૂર્ત એસી સ્પર્શાદિપ્રધાન વસ્તુકો—જો કિ યોગ્ય હો અર્થાત્ જો (ઇન્દ્રિયોંકે દ્વારા) ઉપલભ્ય હો ઉસે—અવગ્રહ કરકે, કદાચિત ઉસસે આગે-આગેકી શુદ્ધિકે સદ્ગ્રાવકે કારણ ઉસે જાનતા હૈ ઔર કદાચિત અવગ્રહસે આગે આગેકી શુદ્ધિકે અસદ્ગ્રાવકે કારણ નહીં જાનતા, ક્યોંકિ વહ (ઇન્દ્રિય જ્ઞાન) પરોક્ષ હૈ । પરોક્ષજ્ઞાન, ચૈતન્યસામાન્યકે સાથ (આત્માકા) અનાદિસિદ્ધ સમ્બન્ધ હોને પર ભી જો અતિ દૃઢતર અજ્ઞાનરૂપ તમોગ્રન્થિ (અન્ધકારસમૂહ) દ્વારા આવૃત હો ગયા હૈ, એસા આત્મા પદાર્થકો સ્વયં જાનનેકે લિયે અસમર્થ હોનેસે ઉપાત્ત ઔર અનુપાત્ત પરપરાર્થરૂપ સામગ્રીકો દ્રોદ્ધનેકી વ્યગ્રતાસે અત્યન્ત ચંચલ-તરલ-અસ્થિર વર્તતા હુઆ, અનન્તશક્તિસે ચ્યુત હોનેસે અત્યન્ત વિકલવ વર્તતા હુઆ, મહામોહ-મલ્લકે જીવિત હોનેસે પરપરિણિતિકા (-પરકો પરિણિત કરનેકા) અભિપ્રાય કરને પર ભી પદ પદ પર ઠગાતા હુઆ, પરમાર્થત: અજ્ઞાનમે ગિને જાને યોગ્ય હૈ । ઇસલિયે વહ હેય હૈ ।

ભાવાર્થ :—ઇન્દ્રિયજ્ઞાન ઇન્દ્રિયોંકે નિમિત્તસે મૂર્ત સ્થૂલ ઇન્દ્રિયગોચર પદાર્થોંકો હી ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનકે અનુસાર જાન સકતા હૈ । પરોક્ષભૂત વહ ઇન્દ્રિય જ્ઞાન ઇન્દ્રિય, પ્રકાશ, આદિ બાહ્ય સામગ્રીકો દ્રોદ્ધનેકી વ્યગ્રતાકે (-અસ્થિરતાકે) કારણ અતિશય ચંચલ-ક્ષુદ્ધ

૧. સ્પર્શાદિપ્રધાન = જિસમે સ્પર્શ, રસ, ગંધ ઔર વર્ણ મુખ્ય હૈનું, એસી ।

૨. ઉપાત્ત = પ્રાસ (ઇન્દ્રિય, મન ઇત્યાદિ ઉપાત્ત પર પદાર્થ હૈનું)

૩. અનુપાત્ત = અપ્રાસ (પ્રકાશ ઇત્યાદિ અનુપાત્ત પર પદાર્થ હૈનું)

૪. વિકલવ = ખિન્ન; દુઃખી, ઘબરાયા હુઆ ।

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञानतत्त्व-प्रज्ञापन

९७

अथेन्द्रियाणां स्वविषयमात्रेऽपि युगपत्रवृत्त्यसंभवाद्वेयमेवेन्द्रियज्ञानमित्यवधारयति—

फासो रसो य गंधो वण्णो सद्वो य पोगला होंति ।

अक्खाणं ते अक्खा जुगं ते णेव गेण्हंति ॥५६॥

सर्शो रसश्च गन्धो वर्णः शब्दश्च पुद्गला भवन्ति ।

अक्षाणां तान्यक्षाणि युगपत्तान्वै गृह्णन्ति ॥५६॥

इन्द्रियाणां हि स्पर्शरसगन्धवर्णप्रधानाः शब्दश्च ग्रहणयोग्याः पुद्गलाः । अथेन्द्रियैर्युग-

कतंभूतम् । इन्द्रियग्रहणयोग्यम् । जाणदि वा तं ण जाणादि स्वावरणक्षयोपशमयोग्यं किमपि स्थूलं जानाति, विशेषक्षयोपशमाभावात् सूक्ष्मं न जानातीति । अयमत्र भावार्थः—इन्द्रियज्ञानं यद्यपि व्यवहारेण प्रत्यक्षं भण्यते, तथापि निश्चयेन केवलज्ञानापेक्षया परोक्षमेव । परोक्षं तु यावतांशेन सूक्ष्मार्थं न जानाति तावतांशेन चित्तखेदकारणं भवति । खेदश्च दुःखं, ततो दुःखजनकत्वादिन्द्रियज्ञानं हेयमिति ॥५५॥ अथ चक्षुरादीन्द्रियज्ञानं रूपादिस्वविषयमपि युगपन जानाति तेन कारणेन हेयमिति

है, अल्प शक्तिवान होनेसे खेद खिन्न है, परपदार्थोंको परिणित करनेका अभिप्राय होने पर भी पद पद पर ठगा जाता है (क्योंकि पर पदार्थ आत्माके आधीन परिणित नहीं होते) इसलिये परमार्थसे वह ज्ञान ‘अज्ञान’ नामके ही योग्य है। इसलिये वह हेय है ॥५५॥

अब, इन्द्रियाँ मात्र अपने विषयोंमें भी युगपत्रवृत्त्यसंभवाद्वेयमेवेन्द्रियज्ञान हेय ही है, ऐसा निश्चय करते हैं :—

अन्वयार्थ :—[स्पर्शः] स्पर्श, [रसः च] रस, [गंधः] गंध, [वर्णः] वर्ण [शब्दः च] और शब्द [पुद्गलाः] पुद्गल हैं, वे [अक्षाणां भवन्ति] इन्द्रियोंके विषय हैं [तानि अक्षाणि] (परन्तु) वे इन्द्रियाँ [तान्] उन्हें (भी) [युगपत्] एक साथ [न एव गृह्णन्ति] ग्रहण नहीं करतीं (नहीं जान सकतीं) ॥५६॥

टीका :—‘मुख्य ऐसे स्पर्श-रस-गंध-वर्ण तथा शब्द—जो कि पुद्गल हैं वे—

१. स्पर्श, रस, गंध और वर्ण—यह पुद्गलके मुख्य गुण हैं।

रस, गंध, स्पर्श वली वरण ने शब्द जे पौद्गलिक ते
छे इन्द्रियियो, तेमनेय न इन्द्रियो युगपद ग्रहे. ५६.

પતે॥પિ ન ગૃહન્તો, તથાવિધક્ષયોપશમનશક્તેરસંભવાત् । ઇન્દ્રિયાણાં હિ ક્ષયોપશમસંજ્ઞિકાયાઃ
પરિછેન્યાઃ શક્તેરન્તરંગાયાઃ કાકાક્ષિતારકવત् ક્રમપ્રવૃત્તિવશાદનેકતઃ પ્રકાશયિતુમસમર્થત્વા-
ત્ત્સત્ત્વપિ દ્રબ્યેન્દ્રિયદ્વારેષુ ન યૌગપદેન નિખિલેન્દ્રિયાર્થાવબોધઃ સિદ્ધ્યેત્, પરોક્ષત્વાત् ॥૫૬॥

નિશ્ચિનોતિ—ફાસો રસો ય ગંધો વર્ણો સદ્ગો ય પોગળા હોંતિ સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશબ્દાઃ પુદ્ગળા મૂર્તા
ભવન્તિ । તે ચ વિષયાઃ । કેષામ् । અક્ષાણં સ્પર્શનાદીન્દ્રિયાણાં । તે અક્ષા તાન્યક્ષાણીન્દ્રિયાણી કર્તૃણ
જુગવં તે એવ ગેણહંતિ યુગપત્તાન् સ્વકીયવિષયાનપિ ન ગૃહણન્તિ ન જાનન્તીતિ । અયમત્રાભિપ્રાયઃ—યથા
સર્વપ્રકારોપાદેયભૂતસ્યાનન્તસુખસ્યોપાદાનકારણભૂતં કેવલજ્ઞાનં યુગપત્તસમસ્તં વસ્તુ જાનસ્તત્ત્વ જીવસ્ય
સુખકારણં ભવતિ, તથેદમિન્દ્રિયજ્ઞાનં સ્વકીયવિષયે॥પિ યુગપત્પરિજ્ઞાનાભાવાત્સુખકારણં ન ભવતિ ॥૫૬॥

ઇન્દ્રિયોંકે દ્વારા ગ્રહણ હોને યોગ્ય (-જાત હોને યોગ્ય), હુંને । (કિન્તુ) ઇન્દ્રિયોંકે દ્વારા વે ભી
યુગપદ (એક સાથ) ગ્રહણ નહીં હોતે (-જાનનેમં નહીં આતે) ક્યોંકિ ક્ષયોપશમકી
ઉસપ્રકારકી શક્તિ નહીં હૈ । ઇન્દ્રિયોંકે જો ક્ષયોપશમ નામકી અન્તરંગ જ્ઞાતૃશક્તિ હૈ વહ
કૌવેકી આંખકી પુતલીકી ભાઁતિ ક્રમિક પ્રવૃત્તિવાલી હોનેસે અનેકતઃ પ્રકાશકે લિયે
(-એક હી સાથ અનેક વિષયોંકો જાનનેકે લિયે) અસર્થ હૈ, ઇસલિયે દ્રબ્યેન્દ્રિયદ્વારાંકે
વિદ્યમાન હોને પર ભી સમસ્ત ઇન્દ્રિયોંકે વિષયોંકા (-વિષયભૂત પદાર્થોંકા) જ્ઞાન એક હી
સાથ નહીં હોતા, ક્યોંકિ ઇન્દ્રિય જ્ઞાન પરોક્ષ હૈ ।

ભાવાર્થ :—કૌવેકી દો આંખેં હોતી હું કિન્તુ પુતલી એક હી હોતી હૈ । કૌવેકો જિસ
આંખસે દેખના હો ઉસ આંખમં પુતલી આ જાતી હૈ; ઉસ સમય વહ દૂસરી આંખસે નહીં દેખ
સકતા । એસા હોને પર ભી વહ પુતલી ઇતની જલ્દી દોનોં આંખોમં આતીજાતી હૈ કિ લોગોંકો
એસા માલૂમ હોતા હૈ કિ દોનોં આંખોમં દો ભિન્ન-ભિન્ન પુતલિયાં હુંને । કિન્તુ વાસ્તવમં વહ એક
હી હોતી હૈ । એસી હી દશા ક્ષયોપશમિક જ્ઞાનકી હૈ । દ્રવ્ય-ઇન્દ્રિયરૂપી દ્વાર તો પાંચ હુંને,
કિન્તુ ક્ષયોપશમિક જ્ઞાન એક સમય એક ઇન્દ્રિય દ્વારા હી જાન સકતા હૈ; ઉસ સમય દૂસરી ઇન્દ્રિયોંકે
દ્વારા કાર્ય નહીં હોતા । જબ ક્ષયોપશમિક જ્ઞાન નેત્રકે દ્વારા વર્ણકો દેખનેકા કાર્ય કરતા હૈ
તબ વહ શબ્દ, ગંધ, રસ યા સ્પર્શકો નહીં જાન સકતા; અર્થાત્ જબ ઉસ જ્ઞાનકા ઉપયોગ નેત્રકે
દ્વારા વર્ણકે દેખનેમં લગા હોતા હૈ તબ કાનમં કૌનસે શબ્દ પડૃતે હુંને યા નાકમં કૈસી ગંધ આતી
હૈ ઇત્યાદિ ખ્યાલ નહીં રહતા । યદ્યપિ જ્ઞાનકા ઉપયોગ એક વિષયમંસે દૂસરેમં અત્યન્ત શીખ્રતાસે
બદલતા હૈ, ઇસલિયે સ્થૂલદૃષ્ટિસે દેખનેમં એસા લગતા હૈ કિ માનોં સભી વિષય એક હી સાથ
જ્ઞાત હોતે હોંને, તથાપિ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિસે દેખને પર ક્ષયોપશમિક જ્ઞાન એક સમયમં એક હી ઇન્દ્રિયકે
દ્વારા પ્રવર્તમાન હોતા હુએ સ્પષ્ટતયા ભાસિત હોતા હૈ । ઇસપ્રકાર ઇન્દ્રિયાં અપને વિષયોમં ભી
ક્રમશઃ પ્રવર્તમાન હોનેસે પરોક્ષભૂત ઇન્દ્રિયજ્ઞાન હેય હૈ ॥૫૬॥

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૧

અથેન્દ્રિયજ્ઞાનં ન પ્રત્યક્ષં ભવતીતિ નિશ્ચિનોતિ—

પરદ્રવ્યं તે અક્ખા ણેવ સહાવો ત્તિ અષ્પણો ભણિદા ।

ઉવલદ્ધં તેહિ કથં પચ્ચક્ખં અષ્પણો હોદિ ॥૫૭॥

પરદ્રવ્યં તાન્યક્ષાણિ નૈવ સ્વભાવ ઇત્યાત્મનો ભણિતાનિ ।

ઉપલબ્ધં તૈઃ કથં પ્રત્યક્ષમાત્મનો ભવતિ ॥૫૭॥

આત્માનમેવ કેવલં પ્રતિ નિયતં કિલ પ્રત્યક્ષમ્ । ઇદં તુ વ્યતિરિક્તાસ્તિત્વયોગિતયા પરદ્રવ્યતામુપગતૈરાત્મનઃ સ્વભાવતાં મનાગપ્યસંસૃદ્ધિરન્દ્રિયૈરૂપલભ્યોપજન્યમાનં ન નામાત્મનઃ પ્રત્યક્ષં ભવિતુમહીતિ ॥૫૭॥

અથેન્દ્રિયજ્ઞાનં પ્રત્યક્ષં ન ભવતીતિ વ્યવસ્થાપયતિ—પરદ્રવ્યં તે અક્ખા તાનિ પ્રસિદ્ધાન્યક્ષાણીન્દ્રિયાણિ પર-
દ્રવ્યં ભવન્તિ । કસ્ય । આત્મનઃ । ણેવ સહાવો ત્તિ અષ્પણો ભણિદા યોડસૌ વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવ
આત્મનઃ સંવન્ધી તત્સ્વભાવાનિ નિશ્ચયેન ન ભણિતાનીન્દ્રિયાણિ । કસ્માત् । ભિન્નાસ્તિત્વનિષ્પન્ત્વાત् ।
ઉવલદ્ધં તેહિ ઉપલબ્ધં જ્ઞાતં યત્પચ્ચેન્દ્રિયવિષયભૂતં વસ્તુ તૈરન્દ્રિયૈ: કથં પચ્ચક્ખં અષ્પણો હોદિ તદ્દસ્તુ કથં
પ્રત્યક્ષં ભવત્યાત્મનો, ન કથમપીતિ । તથૈવ ચ નાનામનોરથવ્યાસિવિષયે પ્રતિપાદ્યપ્રતિપાદકાદિવિકલ્પ-
જાલરૂપં યન્મનસ્તદપીન્દ્રિયજ્ઞાનવન્નિશ્ચયેન પરોક્ષં ભવતીતિ જ્ઞાત્વા કિં કર્તવ્યમ् । સકલૈકાખણ્ડપ્રત્યક્ષ-

અબ, યહ નિશ્ચય કરતે હું કિ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ નહીં હૈ :—

અન્વયાર્થ :—[તાનિ અક્ષાણિ] વે ઇન્દ્રિયાં [પરદ્રવ્યં] પર દ્રવ્ય હું [આત્મનઃ સ્વભાવ:
ઇતિ] ઉન્હેં આત્મસ્વભાવરૂપ [ન એવ ભણિતાનિ] નહીં કહા હૈ; [તૈઃ] ઉનકે દ્વારા [ઉપલબ્ધં]
જ્ઞાત [આત્મનઃ] આત્માકો [પ્રત્યક્ષં] પ્રત્યક્ષ [કથં ભવતિ] કૈસે હો સકતા હૈ?॥૫૭॥

ટીકા :—જો કેવલ આત્માકે પ્રતિ હી નિયત હો વહ (જ્ઞાન) વાસ્તવમે પ્રત્યક્ષ હૈ ।
યહ (ઇન્દ્રિયજ્ઞાન) તો, જો ભિન્ન અસ્તિત્વવાલી હોનેસે પરદ્રવ્યત્વકો પ્રાસ હુઈ હૈ, ઔર
આત્મસ્વભાવત્વકો કિંચિત્માત્ર સ્પર્શ નહીં કરતીં (આત્મસ્વભાવરૂપ કિંચિત્માત્ર ભી નહીં હૈન)
એસી ઇન્દ્રિયોંકે દ્વારા ઉપલબ્ધી કરકે (-એસી ઇન્દ્રિયોંકે નિમિત્તસે પદાર્થોંકો જાનકર) ઉત્પન્ન
હોતા હૈ, ઇસલિયે વહ (ઇન્દ્રિયજ્ઞાન) આત્માકે લિયે પ્રત્યક્ષ નહીં હો સકતા ।

ભાવાર્થ :—જો સીધા આત્માકે દ્વારા હી જાનતા હૈ વહ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ હૈ । ઇન્દ્રિયજ્ઞાન

તે ઇન્દ્રિયો પરદ્રવ્ય, જીવસ્વભાવ ભાખી ન તેમને;
તેનાથી જે ઉપલબ્ધ તે પ્રત્યક્ષ કર્દી રીત જીવને ? . ૫૭.

અથ પરોક્ષપ્રત્યક્ષલક્ષણમુપલક્ષયતિ—

જં પરદો વિણાણં તં તુ પરોક્ખં તિ ભણિદમદ્દેસુ ।

જદિ કેવલેણ ણાં હવદિ હિ જીવેણ પચ્ચક્ખં ॥૫૮॥

યત્પરતો વિજ્ઞાનં તત્તુ પરોક્ષમિતિ ભણિતમર્થેષુ ।

યદિ કેવલેન જ્ઞાતં ભવતિ હિ જીવેણ પ્રત્યક્ષમ् ॥૫૮॥

યતુ ખલુ પરદ્વયભૂતાદન્તઃકરણાદિન્દ્રિયાત્યરોપદેશાદુપલબ્ધે: સંસ્કારાદાલોકાદેવા

પ્રતિભાસમયપરમજ્યોતિઃકારણભૂતે સ્વશુદ્ધાત્મસ્વરૂપભાવનાસમુત્પન્નપરમાળાદૈકલક્ષણસુખસંવિત્યાકાર-પરિણતિરૂપે રાગાદિવિકલ્પોપાધિરહિતે સ્વસંવેદનજ્ઞાને ભાવના કર્તવ્યા ઇત્યભિપ્રાયઃ ॥૫૭॥ અથ પુનરાપિ પ્રકારાન્તરેણ પ્રત્યક્ષપરોક્ષલક્ષણં કથયતિ—જં પરદો વિણાણં તં તુ પરોક્ખં તિ ભણિં યત્પરતઃ સકાશાદ્વિજ્ઞાનં પરિજ્ઞાનં ભવતિ તત્સુનઃ પરોક્ષમિતિ ભણિતમ् । કેષુ વિષયેષુ । અદ્દેસુ જ્ઞેયપદાર્થેષુ । જદિ

પરદ્વયરૂપ ઇન્દ્રિયોંકે દ્વારા જાનતા હૈ ઇસલિયે વહ પ્રત્યક્ષ નહીં હૈ ॥૫૭॥

અબ, પરોક્ષ ઔર પ્રત્યક્ષકે લક્ષણ બતાતે હૈને :—

અન્વયાર્થ :—[પરતઃ] પરકે દ્વારા હોનેવાલા [યત્] જો [અર્થેષુ વિજ્ઞાનં] પદાર્થ સમ્બન્ધી વિજ્ઞાન હૈ [તત્ તુ] વહ તો [પરોક્ષં ઇતિ ભણિતં] પરોક્ષ કહા ગયા હૈ, [યદિ] યદિ [કેવલેન જીવેણ] માત્ર જીવકે દ્વારા હી [જ્ઞાતં ભવતિ હિ] જાના જાયે તો [પ્રત્યક્ષં] વહ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ હૈ ॥૫૮॥

ટીકા :—નિમિત્તતાકો પ્રાસ (નિમિત્તરૂપ બને હુએ) એસે જો પરદ્વયભૂત અંત:કરણ (મન), ઇન્દ્રિય, ^૧પરોપદેશ, ^૨ઉપલબ્ધિ, ^૩સંસ્કાર યા ^૪પ્રકાશાદિક હૈને ઉનકે દ્વારા હોનેવાલા

૧. પરોપદેશ = અન્યકા ઉપદેશ ।

૨. ઉપલબ્ધિ = જ્ઞાનાવર્ણીય કર્મકે ક્ષયોપશમકે નિમિત્તસે ઉત્પત્ત પદાર્થોકો જાનનેકી શક્તિ । (યહ ‘લબ્ધ’ શક્તિ જબ ‘ઉપર્યુક્ત’ હોતી હૈ, તભી પદાર્થ જ્ઞાત હોતા હૈ ।)

૩. સંસ્કાર = પૂર્વ જ્ઞાત પદાર્થકી ધારણા ।

૪. ચક્ષુઇન્દ્રિય દ્વારા રૂપી પદાર્થકો દેખનેમે પ્રકાશ ભી નિમિત્તરૂપ હોતા હૈ ।

અર્થો તણું જે જ્ઞાન પરતઃ થાય તેહ પરોક્ષ છે;
જીવમાત્રથી જ જણાય જો , તો જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ છે. ૫૮.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૦૧

નિમિત્તતામુપગતાત્ત્વ સ્વવિષયમુપગતસ્યાર્થસ્ય પરિચેદનં તત્ત્વ પરતઃ ગ્રાદુર્ભવત્પરોક્ષમિત્યા-
લક્ષ્યતે। યત્યુનરન્ત્તઃકરણમિન્દ્રિયં પરોપદેશમુપલબ્ધિં સંસ્કારમાલોકાદિકં વા સમસ્તમણિ
પરદ્વયમનપેક્ષાત્મસ્વભાવમેવૈકં કારણત્વેનોપાદાય સર્વદ્વયપર્યાયજાતમેકપદ એવાભિવ્યાષ્ય
પ્રવર્તમાનં પરિચેદનં તત્ત્વ કેવલાદેવાત્મનઃ સંભૂતત્વાત્ત્વ પ્રત્યક્ષમિત્યાલક્ષ્યતે। ઇહ હિ
સહજસૌખ્યસાધનીભૂતમિદમેવ મહાપ્રત્યક્ષમભિપ્રેતમિતિ ॥૫૮॥

અથૈતદેવ પ્રત્યક્ષં પારમાર્થિકસૌખ્યત્વેનોપક્ષિપતિ—

**જાદં સયં સમંતં ણાણમણંતત્વિત્થં વિમલં ।
રહિયં તુ ઓગહાદિહિં સુહં તિ એંગંતિયં ભણિદં ॥૫૬॥**

કેવલેણ ણાદં હવદિ હિ યદિ કેવલેનાસહાયેન જ્ઞાતં ભવતિ હિ સ્ફુટમ् । કેન કર્તૃભૂતેન । જીવેન જીવેન ।
તર્હિ પદ્ધક્ષં પ્રત્યક્ષં ભવતીતિ । અતો વિસ્તરઃ—ઇન્દ્રિયમન:પરોપદેશાલોકાદિવહિરઙ્ગનિમિત્તભૂતાત્થૈવ ચ
જ્ઞાનાવરણીયક્ષયોપશમજનિતાર્થગ્રહણશક્તિરૂપાયા ઉપલબ્ધેરર્થાવિધારણરૂપસંસ્કારાચ્ચાન્તરઙ્ગકારણભૂતાત્ત-
સકાશાદુત્પદ્યતે યદ્વિજ્ઞાનં તત્પરાધીનત્વાત્પરોક્ષમિત્યુચ્યતે । યદિ પુનઃ પૂર્વોક્તસમસ્તપરદ્વયમનપેક્ષય
કેવલાચ્છુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવાત્પરમાત્મનઃ સકાશાત્સમુત્પદ્યતે તતોક્ષનામાનમાત્માનં પ્રતીત્વોત્પદ્યમાનત્વા-
ત્રયક્ષં ભવતીતિ સૂત્રાભિપ્રાયઃ ॥૫૮॥ એવં હેયભૂતેન્દ્રિયજ્ઞાનકથનમુખ્યતયા ગાથાચતુષ્યેન તૃતીયસ્થળં
ગતમ् । અથાભેદનયેન પજ્વવિશેષણવિશિષ્ટં કેવલજ્ઞાનમેવ સુખમિતિ પ્રતિપાદયતિ—જાદં જાતં

જો સ્વવિષયભૂત પદાર્થકા જ્ઞાન, વહ પરકે દ્વારા ‘ગ્રાદુર્ભાવકો પ્રાસ હોનેસે ‘પ્રોક્ષ’-કે રૂપમે
જાના જાતા હૈ, ઔર અંત:કરણ, ઇન્દ્રિય, પરોપદેશ, ઉપલબ્ધિ સંસ્કાર યા પ્રકાશાદિક—સબ
પરદ્વયકી અપેક્ષા રહે બિના એકમાત્ર આત્મસ્વભાવકો હી કારણરૂપસે ગ્રહણ કરકે સર્વ
દ્રવ્ય-પર્યાયોંકે સમૂહમેં એક સમય હી વ્યાસ હોકર પ્રવર્તમાન જ્ઞાન વહ કેવલ આત્માકે દ્વારા
હી ઉત્પન્ન હોનેસે ‘પ્રત્યક્ષ’ કે રૂપમેં જાના જાતા હૈ ।

યહાઁ (ઇસ ગાથામે) સહજ સુખકા સાધનભૂત એસા યહી મહાપ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ઇચ્છનીય માના
ગયા હૈ—ઉપાદેય માના ગયા હૈ (એસા આશય સમજના) ॥૫૮॥

૧ ગ્રાદુર્ભાવકો પ્રાસ = પ્રગટ ઉત્પન્ન ।

**સ્વયમેવ જાત, સમંત, અર્થ અનંતમાં વિસ્તૃત ને
અવગ્રહ-ઈહાદિ રહિત, નિર્મલ જ્ઞાન સુખ એકાંત છે. ૫૯.**

**जातं स्वयं समंतं ज्ञानमनन्तार्थविस्तृतं विमलम् ।
रहितं त्वग्रहादिभिः सुखमिति ऐकान्तिकं भणितम् ॥५६॥**

स्वयं जातत्वात्, समन्तत्वात्, अनन्तार्थविस्तृतत्वात्, विमलत्वात्, अवग्रहादिरहितत्वाच्च प्रत्यक्षं ज्ञानं सुखमैकान्तिकमिति निश्चीयते, अनाकुलत्वैकलक्षणत्वात्सौख्यस्य । यतो हि परतो जायमानं पराधीनतया, असमंतमितरद्वारावरणेन, कतिपयार्थप्रवृत्तमितरार्थ-बुभुत्सया, समलमसम्यगवबोधेन, अवग्रहादिसहितं क्रमकृतार्थग्रहणखेदेन परोक्षं ज्ञानमत्यन्त-उत्पन्नम् । किं कर्तु । जाणं केवलज्ञानम् । कथं जातम् । सयं स्वयमेव । पुनरपि किंविशिष्टम् । समंतं परिपूर्णम् । पुनरपि किंस्तपम् । अणंतत्थवित्थं अनन्तार्थविस्तीर्णम् । पुनः कीदृशम् । विमलं संशयादिमल-

अब, इसी प्रत्यक्षज्ञानको पारमार्थिक सुखरूप बतलाते हैं :—

अन्वयार्थ :—[स्वयं जातं] अपने आप ही उत्पन्न [समंतं] समंतं (सर्व प्रदेशोंसे जानता हुआ) [अनन्तार्थविस्तृतं] अनन्त पदार्थोंमें विस्तृत [विमलं] विमल [तु] और [अवग्रहादिभिः रहितं] अवग्रहादिसे रहित—[ज्ञानं] ऐसा ज्ञान [ऐकान्तिकं सुखं] ऐकान्तिक सुख है [इति भणितं] ऐसा (सर्वज्ञदेवने) कहा है ॥५९॥

टीका :—(१) ‘स्वयं उत्पन्न’ होनेसे, (२) ‘समंत’ होनेसे, (३) ‘अनन्त-पदार्थोंमें विस्तृत’ होनेसे, (४) ‘विमल’ होनेसे और (५) ‘अवग्रहादि रहित’ होनेसे, प्रत्यक्षज्ञान ऐकान्तिक सुख है यह निश्चित होता है, क्योंकि एक मात्र अनाकुलता ही सुखका लक्षण है ।

(इसी बातको विस्तारपूर्वक समझाते हैं :—) **विद्यानं ६.**

(१) ‘परके द्वारा उत्पन्न’ होता हुआ पराधीनताके कारण (२) ^३‘असमंत’ होनेसे इतर द्वारोंके आवरणके कारण (३) ‘मात्र कुछ पदार्थोंमें प्रवर्तमान’ होता हुआ अन्य पदार्थोंको जाननेकी इच्छाके कारण, (४) ‘समल’ होनेसे असम्यक् अवबोधके कारण (—कर्ममलयुक्त होनेसे संशय-विमोह-विभ्रम सहित जाननेके कारण), और (५) ‘अवग्रहादि सहित’ होनेसे क्रमशः होनेवाले ‘पदार्थग्रहणके खेदके कारण (-इन कारणोंको लेकर), परोक्ष ज्ञान अत्यन्त

१. समन्त = चारों ओर-सर्व भागोंमें वर्तमान; सर्व आत्मप्रदेशोंसे जानता हुआ; समस्त; सम्पूर्ण, अखण्ड ।

२. ऐकान्तिक = परिपूर्ण; अन्तिम, अकेला; सर्वथा ।

३. परोक्ष ज्ञान खंडित है अर्थात् वह अमुक प्रदेशोंके द्वारा ही जानता है; जैसे-वर्ण आँख जितने प्रदेशोंके द्वारा ही (इन्द्रियज्ञानसे) ज्ञात होता है; अन्य द्वार बन्द हैं ।

४. इतर = दूसरे; अन्य; उसके सिवायके ।

५. पदार्थग्रहण अर्थात् पदार्थका बोध एक ही साथ न होने पर अवग्रह, ईहा इत्यादि क्रमपूर्वक होनेसे खेद होता है ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૦૩

માકુલં ભવતિ। તતો ન તત્ પરમાર્થતः સૌખ્યમ्। ઇદं તુ પુનરનાદિજ્ઞાનસામાન્ય-સ્વભાવસ્થોપરિ મહાવિકાશેનાભિવ્યાપ્ય સ્વત એવ વ્યવસ્થિતત્વાત્સ્વયં જાયમાનમાત્માધીનતયા, સમન્તાત્મપ્રદેશાન્ પરમસમક્ષજ્ઞાનોપયોગીભૂયાભિવ્યાપ્ય વ્યવસ્થિતત્વાત્સમન્તમ્ અશેષદ્વારા-પાવરણેન, પ્રસભં નિપીતસમસ્તવસ્તુજ્ઞેયાકારં પરમં વૈશ્વરૂપ્યમભિવ્યાપ્ય વ્યવસ્થિતત્વાદનન્તાર્થ-વિસ્તૃતં સમસ્તાર્થબુભુત્સયા, સકલશક્તિપ્રતિબન્ધકર્મસામાન્યનિષ્કાન્તતયા પરિસ્પષ્ટ-પ્રકાશભાસ્વરં સ્વભાવમભિવ્યાપ્ય વ્યવસ્થિતત્વાદ્વિમલં સમ્યગવાંધેન, યુગપત્સમર્પિત-ત્રૈસમયિકાત્મસ્વરૂપં લોકાલોકમભિવ્યાપ્ય વ્યવસ્થિતત્વાદવગ્રહાદિરહિતં ક્રમકૃતાર્થગ્રહણ-ખેદાભાવેન પ્રત્યક્ષં જ્ઞાનમનાકુલં ભવતિ। તત્સત્ત્વારમાર્થિકં ખલુ સૌખ્યમ् ॥૫૬॥

રહિતમ्। પુનરાપિ કીદ્વકુ। રહિયં તુ ઓગ્રહાદિનિં અવગ્રહાદિરહિતં ચેતિ। એવં પદ્બ્રાવિશેષણવિશિષ્ટં યત્કેવલજ્ઞાનં સુહં તિ એંગંતિયં ભણિદં તત્સુખં ભણિતમ્। કથંભૂતમ્। ઐકાન્તિકં નિયમેનેતિ। તથાહિ—પરનિરપેક્ષત્વેન ચિદાનન્દકસ્વભાવં નિજશુદ્ધાત્માનમુપાદાનકારણં કૃત્વા સમૃત્યદ્વારાત્સ્વયં જાયમાનં આકુલ હૈ; ઇસલિયે વહ પરમાર્થસે સુખ નહીં હૈ।

औર યહ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તો અનાકુલ હૈ, કયોંકિ—(૧) અનાદિ જ્ઞાનસામાન્યરૂપ સ્વભાવ પર મહા વિકાસસે વ્યાસ હોકર સ્વત: હી રહનેસે ‘સ્વયં ઉત્પત્ત હોતા હૈ,’ ઇસલિયે આત્માધીન હૈ, (ઔર આત્માધીન હોનેસે આકુલતા નહીં હોતી); (૨) સમસ્ત આત્મપ્રદેશોમે પરમ સમક્ષ જ્ઞાનોપયોગરૂપ હોકર, વ્યાસ હોનેસે ‘સમંત હૈ’, ઇસલિયે અશેષ દ્વાર ખુલે હુએ હૈને (ઔર ઇસપ્રકાર કોઈ દ્વાર બન્દ ન હોનેસે આકુલતા નહીં હોતી); (૩) સમસ્ત વસ્તુઓંકે જ્ઞેયાકારોંકો સર્વથા પી જાનેસે પરમ વિવિધતામે વ્યાસ હોકર રહનેસે ‘અનન્ત પદાર્થોમે વિસ્તૃત હૈ,’ ઇસલિયે સર્વ પદાર્થોકો જાનનેકી ઇચ્છાકા અભાવ હૈ (ઔર ઇસપ્રકાર કિસી પદાર્થકો જાનનેકી ઇચ્છા ન હોનેસે આકુલતા નહીં હોતી); (૪) સકલ શક્તિકો રોકનેવાલા કર્મસામાન્ય (જ્ઞાનમેસે) નિકલ જાનેસે (જ્ઞાન) અત્યન્ત સ્પષ્ટ પ્રકાશકે દ્વારા પ્રકાશમાન (-તેજસ્વી) સ્વભાવમે વ્યાસ હોકર રહનેસે ‘વિમલ હૈ’ ઇસલિયે સમ્યક્રૂપસે (-બરાબર) જાનતા હૈ (ઔર ઇસપ્રકાર સંશયાદિ રહિતતાસે જાનનેકે કારણ આકુલતા નહીં હોતી); તથા (૫) જિનને ત્રિકાલકા અપના સ્વરૂપ યુગપત્ સમર્પિત કિયા હૈ (-એક હી સમય બતાયા હૈ) એસે લોકાલોકમે વ્યાસ હોકર રહનેસે ‘અવગ્રહાદિ રહિત હૈ’ ઇસલિયે ક્રમશ: હોનેવાલે પદાર્થ ગ્રહણકે ખેદકા અભાવ હૈ।—ઇસપ્રકાર (ઉપરોક્ત પાઁચ કારણોંસે) પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અનાકુલ હૈ। ઇસલિયે વાસ્તવમે વહ પારમાર્થિક સુખ હૈ।

૧. સમક્ષ = પ્રત્યક્ષ

૨. પરમવિવિધતા = સમસ્ત પદાર્થસમૂહ જો કિ અનન્ત વિવિધતામય હૈ।

अथ केवलस्यापि परिणामद्वारेण खेदस्य संभवादैकान्तिकसुखत्वं नास्तीति
प्रत्याचष्टे—

जं केवलं ति णाणं तं सोक्खं परिणमं च सो चेव।
खेदो तस्स ण भणिदो जम्हा घादी खयं जादा ॥६०॥
यत्केवलमिति ज्ञानं तत्सौख्यं परिणामश्च स चैव।
खेदस्तस्य न भणितो यस्मात् घातीनि क्षयं जातानि ॥६०॥

अत्र को हि नाम खेदः, कश्च परिणामः कश्च केवलसुखयोर्व्यतिरेकः, यतः केवलस्यैकान्तिकसुखत्वं न स्यात् । खेदस्यायतनानि घातिकर्माणि, न नाम केवलं परिणाम-सत्, सर्वशुद्धात्मप्रदेशाधारत्वेनोत्पन्नत्वात्समस्तं सर्वज्ञानाविभागपरिच्छेदपरिपूर्णं सत्, समस्तावरण-क्षयेनोत्पन्नत्वात्समस्तज्ञेयपदार्थग्राहकत्वेन विस्तीर्णं सत्, संशयविमोहिभ्रमरहितत्वेन सूक्ष्मादिपदार्थ-परिच्छित्तिविषयेऽत्यन्तविशदत्वाद्विमलं सत्, क्रमकरणव्यवधानजनितखेदाभावादवग्रहादिरहितं च सत्, यदेवं पञ्चविशेषणविशिष्टं क्षायिकज्ञानं तदनाकुलत्वलक्षणपरमानन्दकरूपपारमार्थिकसुखात्संज्ञालक्षण-प्रयोजनादभिदेऽपि निश्चयेनाभिन्नत्वात्पारमार्थिकसुखं भण्यते—इत्यभिप्रायः ॥५९॥ अथानन्तपदार्थ-परिच्छेदनात्केवलज्ञानेऽपि खेदोऽस्तीति पूर्वपक्षे सति परिहारमाह—जं केवलं ति णाणं तं सोक्खं

भावार्थ :—क्षायिकज्ञान-केवलज्ञान एकान्त सुखस्वरूप हैं ॥५९॥

अब, ऐसे अभिप्रायका खंडन करते हैं कि ‘केवलज्ञानको भी परिणामके द्वारा ॑खेदका सम्भव होनेसे केवलज्ञान ऐकान्तिक सुख नहीं है :—

अन्वयार्थ :—[यत्] जो [केवलं इति ज्ञानं] ‘केवल’ नामका ज्ञान है [तत् सौख्यं] वह सुख है [परिणामः च] परिणाम भी [सः च एव] वही है [तस्य खेदः न भणितः] उसे खेद नहीं कहा है (अर्थात् केवलज्ञानमें सर्वज्ञदेवने खेद नहीं कहा) [यस्मात्] क्योंकि [घातीनि] घातिकर्म [क्षयं जातानि] क्षयको प्राप्त हुए हैं ॥६०॥

टीका :—यहाँ (केवलज्ञानके सम्बन्धमें), खेद क्या, (२) परिणाम क्या तथा (३) केवलज्ञान और सुखका व्यतिरेक (-भेद) क्या, कि जिससे केवलज्ञानको ऐकान्तिक सुखत्व न हो ?

१. खेद = थकावट; संताप; दुःख

जे ज्ञान ‘केवल’ ते ज सुख, परिणाम पण वळी ते ज छे;
भाख्यो न तेमां खेद जेथी घातिकर्म विनष्ट छे. ६०.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૦૫

માત્રમ् । ઘાતિકર્માણિ હિ મહામોહેત્પાદકત્વાદુન્મત્તકવદતસિમંસ્તદુદ્ધિમાધાય પરિચેદ્યમર્થ પ્રત્યાત્માનં યતઃ પરિણામયન્તિ, તત્ત્સ્તાનિ તસ્ય પ્રત્યર્થ પરિણામ્ય પરિણામ્ય શ્રાયતઃ ખેદનિદાનતાં પ્રતિપદ્યન્તે । તદભાવાત્કુતો હિ નામ કેવલે ખેદસ્યોદ્દેદઃ । યતશ્ચ ત્રિસમયા-વચ્છિન્નસકલપદાર્થપરિચેદ્યાકારવૈશ્રસ્યપ્રકાશનાસ્પદીભૂતં ચિત્રભિત્તિસ્થાનીયમનન્તસ્વરૂપં સ્વયમેવ પરિણમત્તુ કેવલમેવ પરિણામઃ, તતઃ કુતોઽન્યઃ પરિણામો યદ્વદ્બારેણ ખેદસ્યાત્મ-લાભઃ । યતશ્ચ સમસ્તસ્વભાવપ્રતિધાતાભાવાત્સમુલ્લસિતનિરંકુશાનન્તશક્તિયા સકલં ત્રૈકાલિકં લોકાલોકાકારમભિવ્યાપ્ય કૂટસ્થત્વેનાત્યન્તનિષ્પકમ્યં વ્યવસ્થિતત્વાદનાકુલતાં

યત્કેવલમિતિ જ્ઞાનં તત્સૌખ્યં ભવતિ, તસ્માત્ ખેદો તસ્ય ણ ભણિદો તસ્ય કેવલજ્ઞાનસ્ય ખેદો દુઃખં ન ભણિતમ् । તદપિ કસ્માત् । જમ્હા ઘાડી ખયં જાદા યસ્માન્મોહાદિઘાતિકર્માણિ ક્ષયં ગતાનિ । તર્હિ તસ્યાનન્તપદાર્થપરિચ્છિત્તિપરિણામો દુઃખકારણં ભવિષ્યતિ । નૈવમ् । પરિણમં ચ સો ચેવ તસ્ય કેવલજ્ઞાનસ્ય સંવન્ધી પરિણામશ્વ સ એવ સુખરૂપ એવેતિ । ઇદાનીં વિસ્તર:—જ્ઞાનદર્શનાવરણોદયે સતિ યુગપદર્થાન્ન જ્ઞાતુમશક્યત્વાત् ક્રમકરણવ્યવધાનગ્રહણે ખેદો ભવતિ, આવરણદ્વયાભાવે સતિ યુગપદગ્રહણે કેવલજ્ઞાનસ્ય ખેદો નાસ્તીતિ સુખમેવ । તથૈવ તસ્ય ભગવતો જગત્વયકાલત્રયવર્તિસમસ્તપદાર્થ-યુગપત્વપરિચ્છિત્તિસમર્થમખણ્ડૈકરૂપં પ્રત્યક્ષપરિચ્છિત્તિમયં સ્વરૂપં પરિણમત્તુ કેવલજ્ઞાનમેવ પરિણામો, ન

(૧) ખેદકે આયતન (-સ્થાન) ઘાતિકર્મ હૈનું, કેવલ પરિણામમાત્ર નહીં । ઘાતિકર્મ મહા મોહકે ઉત્પાદક હોનેસે ધતૂરેકી ભાઁતિ ^૧અતત્મેં તત્ બુદ્ધિ ધારણ કરવાકર આત્માકો જ્ઞેયપદાર્થકે પ્રતિ પરિણમન કરાતે હૈનું; ઇસલિયે વે ઘાતિકર્મ, પ્રત્યેક પદાર્થકે પ્રતિ પરિણમિત હો-હોકર થકનેવાલે આત્માકે લિયે ખેદકે કારણ હોતે હૈનું । ઉનકા (ઘાતિકર્મોકા) અભાવ હોનેસે કેવલજ્ઞાનમેં ખેદ કહુંસે પ્રગટ હોગા ? (૨) ઔર તીનકાલરૂપ તીન ભેદ જિસમેં કિયે જાતે હૈનું એસે સમસ્ત પદાર્થોકી જ્ઞેયકારરૂપ (વિવિધતાકો પ્રકાશિત કરનેકા સ્થાનભૂત કેવલજ્ઞાન, ચિત્રિત દીવારકી ભાઁતિ, સ્વયં) હી અનન્તસ્વરૂપ સ્વયમેવ પરિણમિત હોનેસે કેવલજ્ઞાન હી પરિણામ હૈ । ઇસલિયે અન્ય પરિણામ કહું હૈનું કી જિસસે ખેદકી ઉત્પત્તિ હો ? (૩) ઔર, કેવલજ્ઞાન સમસ્ત સ્વભાવપ્રતિધાતકે ^૨ અભાવકે કારણ નિરંકુશ અનન્ત શક્તિકે ઉલ્લસિત હોનેસે સમસ્ત ત્રૈકાલિક લોકાલોકકે-આકારમેં વ્યાસ હોકર ^૩કૂટસ્થતયા અત્યન્ત નિષ્કંપ હૈ,

૧. અતત્મેં તત્બુદ્ધિ = વસ્તુ જિસસ્વરૂપ નહીં હૈ ઉસ સ્વરૂપ હોનેકી માન્યતા; જૈસે કિ—જડમેં ચેતનબુદ્ધિ (અર્થાત् જડમેં ચેતનકી માન્યતા) દુઃખમેં સુખબુદ્ધિ વગૈરહ ।
૨. પ્રતિધાત = વિઘ્ન; રૂકાવટ; હનન; ઘાત ।
૩. કૂટસ્થ = સદા એકરૂપ રહનેવાલા; અચલ (કેવલજ્ઞાન સર્વથા અપરિણામી નહીં હૈ, કિન્તુ વહ એક જ્ઞેયસે દૂસરે જ્ઞેયકે પ્રતિ નહીં બદલતા-સર્વથા તીનોં કાલકે સમસ્ત જ્ઞેયકારોંકો જાનતા હૈ, ઇસલિયે ઉસે કૂટસ્થ કહા હૈ)

પ્ર. ૧૪

**સૌખ્યલક્ષણ-ભૂતામાત્મનોઽવ્યતિરિક્તાં વિભ્રાણं કેવલમેવ સૌખ્યમ्, તતઃ કુતઃ
કેવલસુખયોર્વ્યતિરેકઃ। અતઃ સર્વથા કેવલં સુખમૈકાન્તિકમનુમોદનીયમ् ॥૬૦॥**

ચ કેવલજ્ઞાનાદ્વિન્નપરિણામોऽસ્તિ યેન ખેદો ભવિષ્યતિ। અથવા પરિણામવિષયે દ્વિતીયવ્યાખ્યાનં
ક્રિયતે—યુગપદનન્તપદાર્થપરિચ્છત્તિપરિણામેઽપિ વીર્યાન્તરાયનિરવશેષક્ષયાદનન્તવીર્યત્વાત् ખેદકારણં
નાસ્તિ, તથૈવ ચ શુદ્ધાત્મસર્વપ્રદેશેષુ સમરસીભાવેન પરિણમમાનાનાં સહજશુદ્ધાનન્દકલક્ષણસુખ-
રસસ્વાદપરિણતિસુપામાત્મનઃ સકાશાદભિન્નામનાકુલતાં પ્રતિ ખેદો નાસ્તિ। સંજ્ઞાનક્ષણપ્રયોજનાદિ-
ભેદેઽપિ નિશ્ચયેનાભેદરૂપેણ પરિણમમાનં કેવલજ્ઞાનમેવ સુખં ભણ્યતે। તતઃ સ્થિતમેતત્કેવલજ્ઞાનાદ્વિન્નં
સુખં નાસ્તિ। તત એવ કેવલજ્ઞાને ખેદો ન સંભવતીતિ ॥૬૦॥ અથ પુનરપિ કેવલજ્ઞાનસ્ય સુખસ્વરૂપતાં
પ્રકારાન્તરેણ દૃઢ્યતિ—જ્ઞાનં અત્યંતગં જ્ઞાન કેવલજ્ઞાનમર્થાન્તગતં જ્ઞેયાન્તપ્રાતં। લોયાલોએમુ વિન્થડા

ઇસલિયે આત્માસે અભિન્ન ઐસા સુખ-લક્ષણભૂત અનાકુલતાકો ધારણ કરતા હુआ કેવલજ્ઞાન
હી સુખ હૈ, ઇસલિયે કેવલજ્ઞાન ઔર સુખકા વ્યતિરેક કહ્યું હૈ?

ઇસસે, યહ સર્વથા અનુમોદન કરને યોગ્ય હૈ (-આનન્દસે સંમત કરને યોગ્ય હૈ) કિ
'કેવલજ્ઞાન ઐકાન્તિક સુખ હૈ'।

ભાવાર્થ :—કેવલજ્ઞાનમે ભી પરિણામ હોતે રહનેસે વહું ભી થકાન લગેગી ઔર ઇસલિયે
દુઃખ હોગા અતઃ કેવલજ્ઞાન ઐકાન્તિક સુખ કેસે હો સકતા હૈ? ઐસી શંકાકા સમાધાન યહું
કિયા ગયા હૈ :—

(૧) પરિણામ માત્ર થકાવટ યા દુઃખકા કારણ નહીં હૈ, કિન્તુ ઘાતિકર્મોંકે નિમિત્તસે
હોનેવાલા પરોન્સુખ પરિણામ થકાવટ યા દુઃખકા કારણ હૈ, કેવલજ્ઞાનમે ઘાતિકર્મ અવિદ્યમાન
હોનેસે વહું થકાવટ યા દુઃખ નહીં હૈ। (૨) કેવલજ્ઞાન સ્વયં હી પરિણમનશીલ હૈ; પરિણમન
કેવલજ્ઞાનકા સ્વરૂપ હી હૈ ઉપાધિ નહીં। યદિ પરિણમકા નાશ હો જાયે તો કેવલજ્ઞાનકા હી
નાશ હો જાયે। ઇસપ્રકાર પરિણામ કેવલજ્ઞાનકા સહજ સ્વરૂપ હોનેસે કેવલજ્ઞાનકો પરિણમકે
દ્વારા ખેદ નહીં હો સકતા—નહીં હોતા। (૩) કેવલજ્ઞાન સમસ્ત તૈકાલિક લોકાલોકકો
આકારકો (-સમસ્ત પદાર્થોંકે તૈકાલિક જ્ઞેયકારસમૂહકો) સર્વદા અડોલરૂપસે જાનતા હુઆ
અત્યન્ત નિષ્કંપ-સ્થિર-અક્ષુબ્ધ-અનાકુલ હૈ; ઔર અનાકુલ હોનેસે સુખી હૈ—સુખસ્વરૂપ-હૈ,
કર્યોંકિ અનાકુલતા સુખકા હી લક્ષણ હૈ। ઇસપ્રકાર કેવલજ્ઞાન ઔર અક્ષુબ્ધતા—અનાકુલતા
ભિન્ન નહીં હોનેસે કેવલજ્ઞાન ઔર સુખ ભિન્ન નહીં હૈને।

ઇસપ્રકાર (૧) ઘાતિકર્મોંકે અભાવકે કારણ, (૨) પરિણમન કોઈ ઉપાધિ ન
હોનેસે ઔર (૩) કેવલજ્ઞાન નિષ્કંપ-સ્થિર-અનાકુલ હોનેસે કેવલજ્ઞાન સુખસ્વરૂપ હી
હૈ ॥૬૦॥

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૦૭

અથ પુનરાપિ કેવલસ્ય સુખસ્વરૂપતાં નિરૂપયન્તુપસંહરતિ—

ણાણં અત્થંતગયં લોયાલોએસુ વિથડા દિદ્ધી ।

ણદુમણિદું સબ્બ ઇદું પુણ જ તુ તં લદ્ધં ॥૬૧॥

જ્ઞાનમર્થાન્તગતં લોકાલોકેષુ વિસ્તૃતા દૃષ્ટિઃ ।

નષ્ટમનિષ્ટં સર્વમિષ્ટં પુનર્યત્તુ તલ્લાદ્યમ् ॥૬૧॥

સ્વભાવપ્રતિધાતાભાવહેતુકં હિ સૌખ્યમ् । આત્મનો હિ દૃશ્યજ્ઞસી સ્વભાવઃ, તયોરોકા-
લોકવિસ્તૃતત્વેનાર્થાન્તગતત્વેન ચ સ્વચ્છન્દવિજૃમ્ભિતત્વાદ્વતિ પ્રતિધાતાભાવઃ । તતસ્તદ્દેતુકં
સૌખ્યમભેદવિવક્ષાયાં કેવલસ્ય સ્વરૂપમ् । કિંચ કેવલં સૌખ્યમેવ; સર્વાનિષ્ટપ્રહાણાત,

દિદ્ધી લોકાલોકયોર્વિસ્તૃતા દૃષ્ટિઃ કેવલદર્શનમ् । ણદુમણિદું સબ્બ અનિષ્ટ દુઃખમજ્ઞાનં ચ તત્સર્વ નષ્ટં । ઇદું
પુણ જ હિ તં લદ્ધ ઇદું પુનર્યદ્દ જ્ઞાન સુખ ચ હિ સ્ફુટં તત્સર્વ લદ્યમિતિ । તદ્યથા—સ્વભાવપ્રતિધાતાભાવ-
હેતુકં સુખ ભવતિ । સ્વભાવો હિ કેવલજ્ઞાનદર્શનદ્વયં, તયો: પ્રતિધાત આવરણદ્વયં, તસ્યાભાવ:
કેવલિનાં, તત: કારણાત્મ્યભાવપ્રતિધાતાભાવહેતુકમક્ષયાનન્તસુખ ભવતિ । યતશ્ચ પરમાનન્દૈકલક્ષણ-

અબ, પુન: ‘કેવલ (અર્થાત् કેવલજ્ઞાન) સુખસ્વરૂપ હૈ’ એસા નિરૂપણ કરતે હુએ
ઉપસંહાર કરતે હૈન :—

અન્વયાર્થ :—[જ્ઞાન] જ્ઞાન [અર્થાન્તગતં] પદાર્થોંકે પારકો પ્રાસ હૈ [દૃષ્ટિઃ] ઔર
દર્શન [લોકાલોકેષુ વિસ્તૃતાઃ] લોકાલોકમેં વિસ્તૃત હૈ; [સર્વ અનિષ્ટ] સર્વ અનિષ્ટ [નષ્ટં]
નષ્ટ હો ચુકા હૈ [પુનઃ] ઔર [યત્ તુ] જો [ઇષ્ટં] ઇષ્ટ હૈ [તત્] વહ સબ [લદ્ધં] પ્રાસ
હુઆ હૈ । [ઇસલિયે કેવલ (અર્થાત् કેવલજ્ઞાન) સુખસ્વરૂપ હૈ ।] ॥૬૧॥

ટીકા :—સુખકા કારણ સ્વભાવપ્રતિધાતકા અભાવ હૈ । આત્માકા સ્વભાવ દર્શન-
જ્ઞાન હૈ; (કેવલદર્શામેં) ઉનકે (-દર્શન-જ્ઞાનકે) પ્રતિધાતકા અભાવ હૈ, ક્યોંકિ દર્શન
લોકાલોકમેં વિસ્તૃત હોનેસે ઔર જ્ઞાન પદાર્થોંકે પારકો પ્રાસ હોનેસે વે (દર્શન-જ્ઞાન)
સ્વચ્છન્દતાપૂર્વક (-સ્વતંત્રતાપૂર્વક, બિના અંકુશ, કિસીસે બિના દબે) વિકસિત હૈન (ઇસપ્રકાર
દર્શન-જ્ઞાનરૂપ સ્વભાવકે પ્રતિધાતકા અભાવ હૈ) ઇસલિયે સ્વભાવકે પ્રતિધાતકા અભાવ
જિસકા કારણ હૈ એસા સુખ અભેદવિવક્ષાસે કેવલજ્ઞાનકા સ્વરૂપ હૈ ।

**અર્થાન્તગત છે જ્ઞાન, લોકાલોકવિસ્તૃત દૃષ્ટિ છે;
છે નષ્ટ સર્વ અનિષ્ટ ને જે ઇષ્ટ તે સૌ પ્રાપ્ત છે. ૬૧.**

૧૦૮

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

સર્વેષ્ટોપલમ્ભાજ્ઞ। યતો હિ કેવલાવસ્થાયાં સુખપ્રતિપત્તિવિપક્ષભૂતસ્ય દુઃખસ્ય સાધનતામુપ-
ગતમજ્ઞાનમખિલમેવ પ્રણશ્યતિ, સુખસ્ય સાધનીભૂતં તુ પરિપૂર્ણ જ્ઞાનમુપજાયતે, તતઃ કેવલમેવ
સૌખ્યમિત્યલં પ્રપંચેન ॥૬૧॥

અથ કેવલિનામેવ પારમાર્થિકસુખમિતિ શ્રદ્ધાપ્રયતિ—

**ણો સદ્ગંહિ સોક્ખં સુહેસુ પરમં તિ વિગદ્ધાદીણં ।
સુણિદૂણ તે અભવા ભવા વા તં પડિછ્છંતિ ॥૬૨॥**

ન શ્રદ્ધાધતિ સૌખ્યં સુખેષુ પરમમિતિ વિગતધાતિનામ્ ।

શ્રુત્વા તે અભવા ભવા વા તત્ત્વતીચ્છન્તિ ॥૬૨॥

સુખપ્રતિપક્ષભૂતમાકુલત્વોત્પાદકમનિષ્ટ દુઃખમજ્ઞાનં ચ નષ્ટ, યતશ્ચ પૂર્વોક્તલક્ષણસુખાવિનાભૂતં
તૈલોક્યોદરવિવરવર્તિસમસ્તપદાર્થયુગપત્રકાશકમિષ્ટ જ્ઞાનં ચ લખ્યં, તતો જ્ઞાયતે કેવલિનાં જ્ઞાનમેવ
સુખમિત્યભિપ્રાયઃ ॥૬૧॥ અથ પારમાર્થિકસુખં કેવલિનામેવ, સંસારિણાં યે મન્યન્તે તેઽભવ્યા ઇતિ
નિરૂપયતિ—ણો સદ્ગંહિ નૈવ શ્રદ્ધાધતિ ન મન્યન્તે । કિમ् । સોક્ખં નિર્વિકારપરમાલ્હાદૈકસુખમ् । કથંભૂતં
ન મન્યન્તે । સુહેસુ પરમં તિ સુખેષુ મધ્યે તદેવ પરમસુખમ् । કેષાં સંવન્ધિ યત્સુખમ् । વિગદ્ધાદીણં
વિગતધાતિકર્મણાં કેવલિનામ્ । કિં કૃત્વાપિ ન મન્યન્તે । સુણિદૂણ ‘જાદં સયં સમત્તં’ ઇત્યાદિ-
પૂર્વોક્તગાથાત્રયકથિતપ્રકારેણ શ્રુત્વાપિ । તે અભવા તે અભવ્યા: । તે હિ જીવા વર્તમાનકાલે

(પ્રકારાન્તરસે કેવલજ્ઞાનકી સુખસ્વરૂપતા બતલાતે હૈને :—) ઔર, કેવલ અર્થાત्
કેવલજ્ઞાન સુખ હી હૈ, ક્યોંકિ સર્વ અનિષ્ટોની નાશ હો ચુકા હૈએ ઔર સમ્પૂર્ણ ઇષ્ટકી પ્રાસિ હો
ચુકી હૈ । કેવલ-અવસ્થામેં, સુખોપલબ્ધિકે વિપક્ષભૂત દુઃખોને સાધનભૂત અજ્ઞાનકા
સમ્પૂર્ણતયા નાશ હો જાતા હૈ ઔર સુખકા સાધનભૂત પરિપૂર્ણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન હોતા હૈ, ઇસલિયે કેવલ
હી સુખ હૈ । અધિક વિસ્તારસે બસ હો ॥૬૧॥

અબ, એસી શ્રદ્ધા કરતે હૈને કી કેવલજ્ઞાનિયોનો હી પારમાર્થિક સુખ હોતા હૈ :—

**અન્વયાર્થ :—‘[વિગતધાતિનાં] જિનકે ઘાતિકર્મ નષ્ટ હો ગયે હૈને ઉનકા [સૌખ્યં]
સુખ [સુખેષુ પરમં] (સર્વ) સુખોને પરમ અર્થાત् ઉત્કૃષ્ટ હૈ’ [ઇતિ શ્રુત્વા] એસા વચન સુનકર
[ન શ્રદ્ધાધતિ] જો શ્રદ્ધા નહીં કરતે [તે અભવ્યા:] વે અભવ્ય હૈને; [ભવ્યા: વા] ઔર ભવ્ય [તત્] તેસે [પ્રતીચ્છન્તિ] સ્વીકાર (-આદર) કરતે હૈને—ઉસકી શ્રદ્ધા કરતે હૈને ॥૬૨॥**

**સુણી ‘ઘાતિકર્મવિહીનનું સુખ સૌ સુખે જલ્કૃષ્ટ છે’,
શ્રદ્ધે ન તેહ અભવ્ય છે, ને ભવ્ય તે સંમત કરે. ૬૨.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૦૯

ઇહ ખલુ સ્વભાવપ્રતિધાતાદાકુલત્વાચ્ચ મોહનીયાદિકર્મજાલશાલિનાં સુખાભાસે-
અપારમાર્થિકી સુખમિતિ રૂઢિઃ। કેવલિનાં તુ ભગવતાં પ્રક્ષીણધાતિકર્મણાં સ્વભાવ-
પ્રતિધાતાભાવાદનાકુલત્વાચ્ચ યથોદિતસ્ય હેતોર્લક્ષણસ્ય ચ સદ્ગાવાત્પારમાર્થિકં સુખમિતિ
શ્રદ્ધેયમ्। ન કિલૈવં યેષાં શ્રદ્ધાનમસ્તિ તે ખલુ મોક્ષસુખસુધાપાનદૂરવર્તિનો મૃગતૃષ્ણાભો-
ભારમેવાભવ્યાઃ પશ્યન્તિ। યે પુનરિદમિદાનીમેવ વચઃ પ્રતીચ્છન્તિ તે શિવશ્રિયો ભાજનં
સમાસન્નભવ્યાઃ ભવન્તિ। યે તુ પુરા પ્રતીચ્છન્તિ તે તુ દૂરભવ્યા ઇતિ॥૬૨॥

સમ્યક્ત્વરૂપભવ્યત્વવ્યક્ત્વભાવાદભવ્યા ભણ્યન્તે, ન પુનઃ સર્વથા। ભવ્યા વા તં પડિચ્છંતિ યે વર્તમાનકાલે
સમ્યક્ત્વરૂપભવ્યત્વવ્યક્તિપરિણતાસ્તિષ્ઠન્તિ તે તદનન્તસુખમિદાનીં મન્યન્તે। યે ચ સમ્યક્ત્વરૂપ-
ભવ્યત્વવ્યક્ત્વભાવિકાલે પરિણમિષ્યન્તિ તે ચ દૂરભવ્યા અગ્રે શ્રદ્ધાનાં કુર્યુરિતિ। અયમત્રાર્થ:—
મારણાર્થ તલવરગૃહીતતસ્કરરસ્ય મરણમિવ યદ્યપીન્દ્રિયસુખમિષ્ટં ન ભવતિ, તથાપિ તલવરસ્થાનીય-
ચારિત્રમોહોદયેન મોહિતઃ સન્નિરૂપરાગસ્વાત્મોથસુખમલભમાનઃ સન્ સરાગસમ્યગૃદ્ધિરાત્મનિન્દાદિપરિણતો
હેયરૂપેણ તદનુભવતિ। યે પુનર્વીતરાગસમ્યગૃદ્ધયઃ શુદ્ધોપયોગિનસ્તેષાં, મત્સ્યાનાં સ્થલગમનમિવા-
ગિનપ્રવેશ ઇવ વા, નિર્વિકારશ્રદ્ધાત્મસુખાચ્ચ્યવનમપિ દુઃખં પ્રતિભાતિ। તથા ચોક્તમ्—

ટીકા :—ઇસ લોકમાં મોહનીયઆદિકર્મજાલવાલોને સ્વભાવપ્રતિધાતકે કારણ ઔર
આકુલતાકે કારણ સુખાભાસ હોને પર ભી ઉસ સુખાભાસકો ‘સુખ’ કહનેકી
અપારમાર્થિક રૂઢિ હૈ; ઔર જિનકે ઘાતિકર્મ નષ્ટ હો ચુકે હૈને એસે કેવલીભગવાનકે,
સ્વભાવપ્રતિધાતકે અભાવકે કારણ ઔર આકુલતાકે કારણ સુખકે યથોક્ત ૧કારણકા ઔર
૨લક્ષણકા સદ્ગાવ હોનેસે પારમાર્થિક સુખ હૈ—એસી શ્રદ્ધા કરને યોગ્ય હૈ। જિન્હેં એસી
શ્રદ્ધા નહીં હૈ વે—મોક્ષસુખકે સુધાપાનસે દૂર રહનેવાલે અભવ્ય—મૃગતૃષ્ણાકે જલસમૂહકો હી
દેખતે (-અનુભવ કરતે) હુંને; ઔર જો ઉસ વચનકો ઇસીસમય સ્વીકાર(-શ્રદ્ધા) કરતે હુંને વે—
શિવશ્રીકે (-મોક્ષલક્ષ્મીકે) ભાજન—આસન્નભવ્ય હુંને, ઔર જો આગે જાકર સ્વીકાર કરેંગે વે
દૂરભવ્ય હુંને।

ભાવાર્થ :—‘કેવલીભગવાનકે હી પારમાર્થિક સુખ હૈ’ એસા વચન સુનકર જો કભી
ઇસકા સ્વીકાર-આદર-શ્રદ્ધા નહીં કરતે વે કભી મોક્ષ પ્રાસ નહીં કરતે; જો ઉપરોક્ત વચન
સુનકર અંતરંગસે ઉસકી શ્રદ્ધા કરતે હુંને વે હી મોક્ષકો પ્રાસ કરતે હુંને। જો વર્તમાનમાં શ્રદ્ધા કરતે
હુંને વે આસન્નભવ્ય હુંને ઔર જો ભવિષ્યમાં શ્રદ્ધા કરેંગે વે દૂરભવ્ય હુંને॥૬૨॥

૧. સુખકા કારણ સ્વભાવ પ્રતિધાતકા અભાવ હૈ।

૨. સુખકા લક્ષણ અનાકુલતા હૈ।

અથ પરોક્ષજ્ઞાનિનામપારમાર્થિકમિન્દ્રિયસુખં વિચારયતિ—

**મણુઆસુરામરિંદા અહિદુદા ઇંદિએહિં સહજેહિં ।
અસહંતા તં દુક્ખં રમંતિ વિસએસુ રમ્ભેસુ ॥૬૩॥**
**મનુજાસુરામરેન્દ્રા અભિદૃતા ઇન્દ્રિયૈઃ સહજૈઃ ।
અસહમાનાસ્તદુઃખં રમન્તે વિષયેષુ રમ્યેષુ ॥૬૩॥**

અમીષાં પ્રાણિનાં હિ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનાભાવાત્પરોક્ષજ્ઞાનમુપસર્પતાં તત્સામગ્રીભૂતેષુ સ્વરસત
એવેન્દ્રિયેષુ મૈત્રી પ્રવર્તતે । અથ તેષાં તેષુ મૈત્રીમુપગતાનામુદીર્ણમહામોહકાલાનલક્વલિતાનાં

“સમસુખશીલિતમનસાં ચ્યવનમપિ દ્વેષમેતિ કિમુ કામાઃ । સ્થલમપિ દહતિ ઝણાણાં કિમદ્ભ
પુનરઙ્ગમજ્ઞારાઃ” ॥૬૨॥ એવમભેદનયેન કેવલજ્ઞાનમેવ સુખં ભણ્યતે ઇતિ કથનમુખ્યતયા ગાથાચતુષ્ટયેન
ચતુર્થસ્થલાં ગતમ् । અથ સંસારિણામિન્દ્રિયજ્ઞાનસાધકમિન્દ્રિયસુખં વિચારયતિ—મણુઆસુરામરિંદા મનુજા-
સુરામરેન્દ્રાઃ । કથંભૂતાઃ । અહિદુદા ઇંદિએહિં સહજેહિં અભિદૃતાઃ કદર્થિતાઃ દુખિતાઃ । કૈઃ । ઇન્દ્રિયૈઃ
સહજૈઃ । અસહંતા તં દુક્ખં તદૃઃખોદેકમસહમાનાઃ સન્તઃ । રમંતિ વિસએસુ રમ્ભેસુ રમન્તે વિષયેષુ રમ્યાભાસેષુ
ઇતિ । અથ વિસ્તરઃ—મનુજાદયો જીવા અમૂર્તાતીન્દ્રિયજ્ઞાનસુખાસ્વાદમલભમાનાઃ સન્તઃ મૂર્તેન્દ્રિય-
જ્ઞાનસુખનિમિત્તં તન્નિમિત્તપञ્ચેન્દ્રિયેષુ મૈત્રી કુર્વન્તિ । તત્શ તસ્લોહગોલકાનામુદકાકર્ષણમિવ
વિષયેષુ તીવ્રતૃષ્ણા જાયતે । તાં તૃષ્ણામસહમાના વિષયાનનુભવન્તિ ઇતિ । તતો જ્ઞાયતે પञ્ચેન્દ્રિયાણિ

અબ, પરોક્ષજ્ઞાનવાલોંકે અપારમાર્થિક ઇન્દ્રિયસુખકા વિચાર કરતે હૈને :—

અન્વયાર્થ :—[મનુજાસુરામરેન્દ્રાઃ] મનુષ્યેન્દ્ર (ચક્રવર્તી) અસુરેન્દ્ર ઔર સુરેન્દ્ર
[સહજૈઃ ઇન્દ્રિયૈઃ] સ્વાભાવિક (પરોક્ષજ્ઞાનવાલોંકો જો સ્વાભાવિક હૈ ઐસી) ઇન્દ્રિયોંસે
[અભિદૃતાઃ] પીડિત વર્તતે હુએ [તદૃ દુઃખં] ઉસ દુઃખકો [અસહમાનાઃ] સહન ન કર સકનેસે
[રમ્યેષુ વિષયેષુ] રમ્ય વિષયોંમે [રમન્તે] રમણ કરતે હૈને ॥૬૩॥

ટીકા :—પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનકે અભાવકે કારણ પરોક્ષ જ્ઞાનકા આશ્રય લેનેવાલે ઇન
પ્રાણીયોંકો ઉસકી (-પરોક્ષ જ્ઞાનકી) સામગ્રીરૂપ ઇન્દ્રિયોંકે પ્રતિ નિજરસસે હી (-સ્વભાવસે
હી) મૈત્રી પ્રવર્તતી હૈ । અબ ઇન્દ્રિયોંકે પ્રતિ મૈત્રીકો પ્રાસ ઉન પ્રાણીયોંકો, ઉદ્યપ્રાસ
મહામોહરૂપી કાલાગ્નિને ગ્રાસ બના લિયા હૈ, ઇસલિયે તસ લોહેકે ગોલેકી ભાઁતિ (-જૈસે ગરમ

**સુર-અસુર-નરપતિ પીડિત વર્તે સહજ ઇન્દ્રિયો વડે,
નવ સહી શકે તે દુઃખ તેથી રમ્ય વિષયોમાં રમે. ૬૩.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૧૧

તપ્તાયોગોળાનામિવાત્યન્તમુપાત્તતૃષ્ણાનાં તદ્દુઃખવેગમસહમાનાનાં વ્યાધિસાત્યતામુપગતેષુ રમ્યેષુ
વિષયેષુ રતિસુપજાયતે। તતો વ્યાધિસ્થાનીયત્વાદિન્દ્રિયાણાં વ્યાધિસાત્યસમત્વાદ્વિષયાણાં ચ ન
છ્યાસ્થાનાં પારમાર્થિકં સૌખ્યમ् ॥૬૩॥

અથ યાવદિન્દ્રિયાણિ તાવત્સ્વભાવાદેવ દુઃખમેવં વિતર્કયતિ—

જેસિં વિસએસુ ર્વી તેસિં દુક્ખં વિયાણ સબ્ભાવં ।

જઇ તં ણ હિ સબ્ભાવં વાવારો ણત્થિ વિસયત્થં ॥૬૪॥

યેષાં વિષયેષુ રતિસ્તેષાં દુઃખં વિજાનીહિ સ્વાભાવમ् ।

યદિ તન હિ સ્વભાવો વ્યાપારો નાસ્તિ વિષયાર્થમ् ॥૬૪॥

વ્યાધિસ્થાનીયાનિ, વિષયાશ્ર તત્ત્વતીકારૌપદ્ધસ્થાનીયા ઇતિ સંસારિણાં વાસ્તવં સુખં નાસ્તિ ॥૬૩॥ અથ
યાવદિન્દ્રિયવ્યાપારસ્તાવદુઃખમેવેતિ કથયતિ—જેસિં વિસએસુ ર્વી યેષાં નિર્વિષયાતીન્દ્રિય-
પરમાત્મસ્વરૂપવિપરીતેષુ વિષયેષુ રતિઃ તેસિં દુક્ખં વિયાણ સબ્ભાવં તેષાં બહિર્મુખીયાનાં
નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યસંવિત્તિસમુત્પન્નનિરૂપાધિપરમાર્થિકસુખવિપરીતં સ્વભાવેનૈવ દુઃખમસ્તીતિ વિજાનીહિ ।

કિયા હુआ લોહેકા ગોળા પાનીકો શીંગ્ર હી સોખ લેતા હૈ) અત્યન્ત તૃષ્ણા ઉત્પત્ત હુઈ હૈ;
ઉસ દુઃખકે વેગકો સહન ન કર સકનેસે ઉન્હેં વ્યાધિકે પ્રતિકારકે સમાન (-રોગમે થોડાસા
આરામ જૈસા અનુભવ કરાનેવાલે ઉપચારકે સમાન) રમ્ય વિષયોમેં રતિ ઉત્પત્ત હોતી હૈ।
ઇસલિયે ઇન્દ્રિયાં વ્યાધિ સમાન હોનેસે ઔર વિષય વ્યાધિકે પ્રતિકાર સમાન હોનેસે છ્યાસ્થોંકે
પારમાર્થિક સુખ નહીં હૈ ॥૬૩॥

અબ, જહાઁ તક ઇન્દ્રિયાં હૈને વહાઁ તક સ્વભાવસે હી દુઃખ હૈ, ઐસા ન્યાયસે નિશ્ચિત
કરતે હોય :—

**અન્વયાર્થ :—[યેષાં] જિન્હેં [વિષયેષુ રતિઃ] વિષયોમેં રતિ હૈ, [તેષાં] ઉન્હેં
[દુઃખ] દુઃખ [સબ્ભાવં] સબ્ભાવિક [વિજાનીહિ] જાનો; [હિ] ક્યોંકિ [યદિ] યદિ
[તદ્] વહ દુઃખ [સબ્ભાવં ન] સબ્ભાવ ન હો તો [વિષયાર્થ] વિષયાર્થમેં [વ્યાપાર:] વ્યાપાર
[ન અસ્તિ] ન હો ॥૬૪॥**

વિષયો વિષે રતિ જેમને, દુઃખ છે સબ્ભાવિક તેમને;
જો તે ન હોય સબ્ભાવ તો વ્યાપાર નહિ વિષયો વિષે. ૬૪.

યેષાં જીવદવસ્થાનિ હતકાનીન્દ્રિયાણિ, ન નામ તેષામુપાધિપ્રત્યં દુઃખમ्, કિંતુ સ્વાભાવિકમેવ, વિષયેષુ રતેરવલોકનાત્। અવલોક્યતે હિ તેષાં સ્તમ્બેરમસ્ય કરેણુકુદ્ધનીગાત્ર-સ્પર્શ ઇવ, સફરસ્ય બડિશામિષસ્વાદ ઇવ, ઇન્દ્રસ્ય સંકોચસંમુખારવિન્દામોદ ઇવ, પતંગસ્ય પ્રદીપાર્ચીરૂપ ઇવ, કુરુંગસ્ય મૃગયુગેયસ્વર ઇવ, દુર્નિવારેન્દ્રિયવેદનાવશીકૃતાનામાસન્નનિપાતેષ્ઠપિ વિષયેષ્ઠભિપાતઃ। યદિ પુનર્ તેષાં દુઃખં સ્વાભાવિકમભ્યુપગમ્યેત તદોપશાન્તશીતજ્વરસ્ય સંસ્વેદનમિવ, પ્રહીણદાહજ્વરસ્યારનાલપરિષેક ઇવ, નિવૃત્તનેત્રસંરમ્ભસ્ય ચ વટાચૂર્ણવચૂર્ણનમિવ, વિનષ્ટકર્ણશૂલસ્ય બસ્તમૂત્રપૂર્ણમિવ, રૂઢ્વ્રણસ્યાલેપનદાનમિવ, વિષયવ્યાપારો ન દૃશ્યેત | દૃશ્યતે ચાસૌ। તતઃ સ્વભાવભૂતદુઃખયોગિન એવ જીવદિન્દ્રિયાઃ પરોક્ષજ્ઞાનિનઃ ॥૬૪॥

કસ્માદિતિ ચેતું। પજ્જેન્દ્રિયવિષયેષુ રતેરવલોકનાત્। જિ તં ણ સભાવં યદિ તદુઃખં સ્વભાવેન નાસ્તિ હિ સ્ફુટં વાવારો ણથિ વિસયત્થં તરહિ વિષયાર્થ વ્યાપારો નાસ્તિ ન ઘટતે। વ્યાધિસ્થાનામૌષધેષ્વિવ

ટીકા :—જિનકી હત (નિકૃષ્ટ, નિંદ્ય) ઇન્દ્રિયાઁ જીવિત (-વિદ્યમાન) હું, ઉન્હેં ઉપાધિકે કારણ (બાદ્ય સંયોગોંકે કારણ, ઔપાધિક) દુઃખ નહીં હૈ કિન્તુ સ્વાભાવિક હૈ, ક્યોંકિ ઉનકી વિષયોંમે રતિ દેખી જાતી હૈ। જૈસે—હાથી હથિનીરૂપી કુદ્ધનીકે શરીર-સ્પર્શકી ઓર, મછલી બંસીમેં ફઁસે હુએ માંસકે સ્વાદકી ઓર, ભ્રમર બન્દ હો જાનેવાલે કમલકે ગંધકી ઓર, પતંગ દીપકકી જ્યોતિકે રૂપકી ઓર ઔર હિરન શિકારીકે સંગીતકે સ્વરકી ઓર દૌડ્યે હુએ દિખાઈ દેતે હૈને ઉસીપ્રકાર—દુર્નિવાર ઇન્દ્રિયવેદનાકે વશીભૂત હોતે હુએ વે યદ્યપિ વિષયોંકા નાશ અતિ નિકટ હૈ (અર્થાત્ વિષય ક્ષણિક હૈને) તથાપિ, વિષયોંકી ઓર દૌડ્યે દિખાઈ દેતે હૈને। ઔર યદિ ‘ઉનકા દુઃખ સ્વાભાવિક હૈ’ એસા સ્વીકાર ન કિયા જાયે તો જૈસે—જિસકા શીતજ્વર ઉપશાંત હો ગયા હૈ, વહ પસીના આનેકે લિયે ઉપચાર કરતા તથા જિસકા દાહજ્વર ઉત્તર ગયા હૈ વહ કાંજીસે શરીરકે તાપકો ઉતારતા તથા જિસકી આઁખોંકા દુઃખ દૂર હો ગયા હૈ વહ વટાચૂર્ણ (-શંખ ઇત્યાદિકા ચૂર્ણ) આઁંજતા તથા જિસકા કર્ણશૂલ નષ્ટ હો ગયા હો વહ કાનમેં ફિર બકરેકા મૂત્ર ડાલતા દિખાઈ નહીં દેતા ઔર જિસકા ઘાવ ભર જાતા હૈ વહ ફિર લેપ કરતા દિખાઈ નહીં દેતા—ઇસીપ્રકાર ઉનકે વિષય વ્યાપાર દેખનેમેં નહીં આના ચાહિયે; કિન્તુ ઉનકે વહ (વિષયપ્રવૃત્તિ) તો દેખી જાતી હૈ। ઇસસે (સિદ્ધ હુઆ કિ) જિનકે ઇન્દ્રિયાઁ જીવિત હું એસે પરોક્ષજ્ઞાનિયોંકે દુઃખ સ્વાભાવિક હી હૈ।

ભાવાર્થ :—પરોક્ષજ્ઞાનિયોંકે સ્વભાવસે હી દુઃખ હૈ, ક્યોંકિ ઉનકે વિષયોંમે રતિ વર્તતી હૈ; કભી-કભી તો વે, અસહ્ય તૃષ્ણાકી દાહસે (-તીવ્ર ઇચ્છારૂપી દુઃખકે કારણ)

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૧૩

अथ मुक्तात्मसुखप्रसिद्धये शरीरस्य सुखसाधनतां प्रतिहन्ति—

पप्पा इદ्दे वિસયે ફાસેહિં સમસ્સિદે સહાવેણ ।

પરિણમમાણો અપ્પા સ્વયમેવ સુહં ણ હવદિ દેહો ॥૬૫॥

प્રાયેષાન् વિષયાન् સ્પર્શોः સમાશ્રિતાન् સ્વભાવેન ।

પરિણમમાન આત્મા સ્વયમેવ સુખં ન ભવતિ દેહઃ ॥૬૫॥

अस्य खल्वात्मनः सशरीरावस्थायामपि न शरीरं सुखसाधनतामापद्यमानं पश्यामः, यतस्तदापि पीतोन्मत्तकरसैरिव प्रकृष्टमोहवशर्तिभिरन्द्रियैरिमेऽस्माकमिष्टा इति क्रमेण
विषयार्थं व्यापारो दृश्यते चेत्तत एव ज्ञायते दुःखमस्तीत्यभिप्रायः ॥६४॥ एवं परमार्थेनेन्द्रियसुखस्य
दुःखस्थापनार्थं गाथाद्वयं गतम् । अथ मुक्तात्मनां शरीराभावेऽपि सुखमस्तीति ज्ञापनार्थं शरीरं सुख-
कारणं न स्यादिति व्यक्तीकरोति—पप्पा प्राप्य । कान् । इદ्दे वિસએ ઇષ્પञ्चेन्द्रियવિષયાન् । कथंભूતान् ।

मરને તકકી પરવાહ ન કરકે ક્ષणિક ઇન્દ્રિયવિષયોમં કૂદ પડતે હું । યદિ ઉન્હેં સ્વભાવસે
હી દુઃખ ન હો તો વિષયોમં રતિ હી ન હોની ચાહિયે । જિસકે શરીરકા દાહ દુઃખ નષ્ટ હો
ગયા હો વહ બાધ્ય શીતોપચારમં રતિ ક્યોં કરેગા ? ઇસસે સિદ્ધ હુઆ કિ પરોક્ષજ્ઞાનિયોંકે દુઃખ
સ્વાભાવિક હી હૈ ॥६४॥

अब, મુક્ત આત્માકે સુખકી પ્રસિદ્ધિકે લિયે, શરીર સુખકા સાધન હોનેકી બાતકા
ખંડન કરતે હું । (સિદ્ધ ભગવાનું શરીરકે બિના ભી સુખ હોતા હૈ યહ બાત સ્પષ્ટ સમજાનેકે
લિયે, સંસારાવસ્થામં ભી શરીર સુખકા—ઇન્દ્રિયસુખકા—સાધન નહીં હૈ, એસા નિશ્ચિત
કરતે હું) :—

अન્વયાર્થ :—[સ્પર્શોઃ સમાશ્રિતાન्] સ્પર્શનાદિક ઇન્દ્રિયાં જિનકા આશ્રય લેતી હું એસે
[ઇષ્ટાન् વિષયાન्] ઇષ્ટ વિષયોંકો [પ્રાપ્ય] પાકર [સ્વભાવેન] (અપને શુદ્ધ) સ્વભાવસે
[પરિણમમાનઃ] પરિણમન કરતા હુઆ [આત્મા] આત્મા [સ્વયમેવ] સ્વયં હી [સુખ] સુખરૂપ
(-ઇન્દ્રિયસુખરૂપ) હોતા હૈ [દેહઃ ન ભવતિ] દેહ સુખરૂપ નહીં હોતી ॥૬૫॥

ટીકા :—વાસ્તવમં ઇસ આત્માકે લિયે સશરીર અવસ્થામં ભી શરીર સુખકા સાધન
હો એસા હમેં દિખાઈ નહીં દેતા; ક્યોંકિ તબ ભી, માનો ઉન્માદજનક મદિરાકા પાન કિયા હો

**ઇન્દ્રિયસમાશ્રિત ઇષ્ટ વિષયો પામીને, નિજ ભાવથી
જીવ પ્રણમતો સ્વયમેવ સુખરૂપ થાય, દેહ થતો નથી. ૬૫.**

૧૧૪

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

વિષયાનભિપતદ્બિરસમીચીનવૃત્તિતામનુભવનુપરુદ્ધશક્તિસારેણાપિ જ્ઞાનદર્શનવીર્યાત્મકેન નિશ્ચય-
કારણતામુપાગતેન સ્વભાવેન પરિણમમાનઃ સ્વયમેવાયમાત્મા સુખતામાપદ્યતે। શરીરં ત્વચેતન-
ત્વાદેવ સુખત્વપરિણતેર્નિશ્ચયકારણતામનુપગછ્છન જાતું સુખતામુપઢૌકત ઇતિ ॥૬૫॥

અથૈતદેવ દૃઢ્યતિ—

એગંતેણ હિ દેહો સુહં ણ દેહિસ્સ કુણદિ સણે વા ।

વિસયવસેણ દુ સોક્ખં દુક્ખં વા હવદિ સયમાદા ॥૬૬॥

ફાસેહિં સમસ્સિદે સ્પર્શનાદીન્દ્રિયરહિતશુદ્ધાત્મતત્ત્વવિલક્ષણૈः સ્પર્શનાદિભિરન્દ્રિયૈः સમાશ્રિતાન् સમ્યક્
પ્રાયાન् ગ્રાહ્યાન्, ઇથંભૂતાન् વિષયાન् પ્રાય્। સ કઃ। અષ્ટા આત્મા કર્તા। કિંવિશિષ્ટઃ। સહાવેણ
પરિણમમાણો અનન્તસુખોપાદાનભૂતશુદ્ધાત્મસ્વભાવવિપરીતેનાશુદ્ધસુખોપાદાનભૂતેનાશુદ્ધાત્મસ્વભાવેણ
પરિણમમાનઃ। ઇથંભૂતઃ સન् સયમેવ સુહં સ્વયમેવેન્દ્રિયસુખં ભવતિ પરિણમતિ। ણ હવદિ દેહો દેહઃ

એસી, પ્રબલ મોહકે વશ વતનેવાલી, ‘યહ (વિષય) હમેં ઇષ્ટ હૈ’ ઇસપ્રકાર વિષયોंકી ઓર દૌડ્યતી
હુઈ ઇન્દ્રિયોંકે દ્વારા અસમીચીન (અયોગ્ય) પરિણતિકા અનુભવ કરનેસે જિસકી ‘શક્તિકી
ઉત્કૃષ્ટતા (-પરમ શુદ્ધતા) રૂક ગર્દી હૈ એસે ભી (અપને) જ્ઞાન-દર્શન-વીર્યાત્મક સ્વભાવમે—
જો કિ (સુખકે) નિશ્ચયકારણરૂપ હૈ—પરિણમન કરતા હુઆ યા આત્મા સ્વયમેવ સુખત્વકો
પ્રાસ કરતા હૈ, (-સુખરૂપ હોતા હૈ;) ઔર શરીર તો અચેતન હી હોનેસે સુખત્વપરિણતિકા
નિશ્ચય-કારણ ન હોતા હુઆ કિંચિત્ માત્ર ભી સુખત્વકો પ્રાસ નહીં કરતા।

ભાવાર્થ :—સશરીર અવસ્થામેં ભી આત્મા હી સુખરૂપ (ઇન્દ્રિયસુખરૂપ) પરિણતિમે
પરિણમન કરતા હૈ, શરીર નહીં; ઇસલિયે સશરીર અવસ્થામેં ભી સુખકા નિશ્ચય કારણ આત્મા
હી હૈ અર્થાત् ઇન્દ્રિયસુખકા ભી વાસ્તવિક કારણ આત્માકા હી અશુદ્ધ સ્વભાવ હૈ। અશુદ્ધ
સ્વભાવમે પરિણમિત આત્મા હી સ્વયમેવ ઇન્દ્રિયસુખરૂપ હોતા હૈ ઉસમે શરીર કારણ નહીં હૈ;
ક્યોંકિ સુખરૂપ પરિણતિ ઔર શરીર સર્વથા ભિન્ન હોનેકે કારણ સુખ ઔર શરીરમે નિશ્ચયસે
કિંચિત્માત્ર ભી કાર્યકારણતા નહીં હૈ ॥૬૫॥

અબ, ઇસી બાતકો દૃઢ્ય કરતે હૈને :—

૧. ઇન્દ્રિયસુખરૂપ પરિણમન કરનેવાલે આત્માકી જ્ઞાનદર્શન-વીર્યાત્મક સ્વભાવકી ઉત્કૃષ્ટ શક્તિ રૂક ગર્દી હૈ
અર્થાત્ સ્વભાવ અશુદ્ધ હો ગયા હૈ।

**અનુભૂતિ સ્વર્ગોય દેહ કરે નહીં સુખ દેહીને,
પણ વિષયવશ સ્વયમેવ આત્મા સુખ વા દુઃખ થાય છે. ૬૬.**

एकान्तेन हि देहः सुखं न देहिनः करोति स्वर्गं वा।
विषयवशेन तु सौख्यं दुःखं वा भवति स्वयमात्मा ॥६६॥

अयमत्र सिद्धान्तो यदिव्यवैक्रियिकत्वेऽपि शरीरं न खलु सुखाय कल्येतेतीष्टानाम-
निष्टानां वा विषयाणां वशेन सुखं वा दुःखं वा स्वयमेवात्मा स्यात् ॥६६॥

अथात्मनः स्वयमेव सुखपरिणामशक्तियोगित्वाद्विषयाणामकिंचित्करत्वं द्योतयति—

**तिमिरहरा जइ दिद्वी जणस्स दीवेण णत्थि कायबं ।
तह सोक्खं सयमादा विसया किं तत्थ कुब्बंति ॥६७॥**

पुनरचेतनत्वात्सुखं न भवतीति। अयमत्रार्थः—कर्मावृतसंसारिजीवानां यदिन्द्रियसुखं तत्रापि जीव
उपादानकारणं, न च देहः। देहकर्मरहितमुक्तात्मनां पुनर्यदनन्तातीन्द्रियसुखं तत्र विशेषेणात्मैव
कारणमिति ॥६५॥ अथ मनुष्यशरीरं मा भवतु, देवशरीरं दिव्यं तत्किल सुखकारणं भविष्यतीत्याशङ्कां
निराकरोति—एगंतेण हि देहो सुहं ण देहिस्स कुण्डि एकान्तेन हि स्फुटं देहः कर्ता सुखं न करोति।
कस्य। देहिनः संसारिजीवस्य। क्व। सगे वा आस्तां तावन्मनुष्याणां मनुष्यदेहः सुखं न करोति, स्वर्गं

अन्वयार्थ :—[एकान्तेन हि] एकान्तसे अर्थात् नियमसे [स्वर्गं वा] स्वर्गमें भी
[देहः] शरीर [देहिनः] शरीरी (-आत्माको) [सुखं न करोति] सुख नहीं देता [विषयवशेन
तु] परन्तु विषयोंके वशसे [सौख्यं दुःखं वा] सुख अथवा दुःखरूप [स्वयं आत्मा भवति]
स्वयं आत्मा होता है ॥६६॥

टीका :—यहाँ यह सिद्धांत है कि—भले ही दिव्य वैक्रियिकता प्राप्त हो तथापि
'शरीर सुख नहीं दे सकता'; इसलिये, आत्मा स्वयं ही इष्ट अथवा अनिष्ट विषयोंके वशसे सुख
अथवा दुःखरूप स्वयं ही होता है।

भावार्थ :—शरीर सुख-दुःख नहीं देता। देवोंका उत्तम वैक्रियिक शरीर सुखका
कारण नहीं है और नारकियोंका शरीर दुःखका कारण नहीं है। आत्मा स्वयं ही इष्ट-अनिष्ट
विषयोंके वश होकर सुख-दुःखकी कल्पनारूपमें परिणमित होता है ॥६६॥

अब, आत्मा स्वयं ही सुखपरिणामकी शक्तिवाला होनेसे विषयोंकी अकिंचित्करता
बतलाते हैं :—

जो दृष्टि प्राणीनी तिमिरहर, तो कार्य छे नहि दीपथी;
ज्यां जीव स्वयं सुख परिणमे, विषयो करे छे शुं तहीं ? .६७.

**તિમિરહરા યદિ દૃષ્ટિજનસ્ય દીપેન નાસ્તિ કર્તવ્યમ् ।
તથા સૌખ્યં સ્વયમાત્મા વિષયાઃ કિં તત્ત્વ કુર્વન્તિ ॥૬૭॥**

યથા હિ કેષાંચિન્તક્તંચરાણાં ચક્ષુષાઃ સ્વયમેવ તિમિરવિકરણશક્તિયોગિત્વાન્ તત્પાકરણપ્રવળેન પ્રદીપપ્રકાશાદિના કાર્ય, એવમસ્યાત્મનાઃ સંસારે મુક્તૌ વા સ્વયમેવ સુખતથા પરિણમમાનસ્ય સુખસાધનધિયા અબુધૈર્મુદ્ધાધ્યાસ્યમાના અપિ વિષયાઃ કિં હિ નામ કુર્યાઃ ॥૬૭॥

વા યોऽસૌ દિવ્યો દેવદેહઃ સોऽયુપચારાં વિહાય સુખં ન કરોતિ । વિસયવસેણ દુઃ સોક્ખં દુઃખં વા હવદિ સયમાદા કિંતુ નિશ્ચયેન નિર્વિષયામૂર્તસ્વાભાવિકસદાનન્દકસુખસ્વભાવોऽપિ વ્યવહારેણાનાદિ-કર્મબન્ધવશાદ્વિષયાધીનત્વેન પરિણમ્ય સાંસારિકસુખં દુઃખં વા સ્વયમાત્મૈવ ભવતિ, ન ચ દેહ ઇત્યભિપ્રાયઃ ॥૬૬॥ એવં મુક્તાત્મનાં દેહાભાવેઽપિ સુખમસ્તીતિ પરિજ્ઞાનાર્થ સંસારિણામપિ દેહઃ સુખકારણં ન ભવતીતિકથનરૂપેણ ગાથાદ્યં ગતમ् । અથાત્મનાઃ સ્વયમેવ સુખસ્વભાવત્વાનિશ્ચયેન યથા દેહઃ સુખકારણં ન ભવતિ તથા વિષયા અપીતિ પ્રતિપાદ્યતિ—જાઇ યદિ દિલ્લી નક્તંચરજનસ્ય દૃષ્ટિ: તિમિરહરા અન્ધકારહરા ભવતિ જણસ્ય જનસ્ય દીપેણ ણત્થિ કાયબં દીપેન નાસ્તિ કર્તવ્યં । તસ્ય પ્રદીપાદીનાં યથા પ્રયોજનં નાસ્તિ તહ સોક્ખં સયમાદા વિસયા કિં તત્ત્વ કુર્વંતિ તથા

અન્વયાર્થ :—[યદિ] યદિ [જનસ્ય દૃષ્ટિઃ] પ્રાણીકી દૃષ્ટિ [તિમિરહરા] તિમિરનાશક હો તો [દીપેન નાસ્તિ કર્તવ્યં] દીપકસે કોઈ પ્રયોજન નહીં હૈ, અર્થાત् દીપક કુછ નહીં કર સકતા, [તથા] ઉસીપ્રકાર જહાઁ [આત્મા] આત્મા [સ્વયં] સ્વયં [સૌખ્યં] સુખરૂપ પરિણમન કરતા હૈ [તત્ત્વ] વહાઁ [વિષયાઃ] વિષય [કિં કુર્વન્તિ] ક્યા કર સકતે હૈને? ॥૬૭॥

ટીકા :—જૈસે કિન્હીં નિશાચરોંકે (ઉલ્લૂ, સર્પ, ભૂત ઇત્યાદિ) નેત્ર સ્વયમેવ અન્ધકારકો નષ્ટ કરનેકી શક્તિવાળે હોતે હૈને ઇસલિયે ઉન્હેં અંધકાર નાશક સ્વભાવવાળે દીપક-પ્રકાશાદિસે કોઈ પ્રયોજન નહીં હોતા, (ઉન્હેં દીપક-પ્રકાશ કુછ નહીં કરતા,) ઇસીપ્રકાર—યદ્યપિ અજ્ઞાની ‘વિષય સુખકે સાધન હૈને’ એસી બુદ્ધિકે દ્વારા વ્યર્થ હી વિષયોંકા અધ્યાસ (-આશ્રય) કરતે હૈને તથાપિ-સંસારમે યા મુક્તિમેં સ્વયમેવ સુખરૂપ પરિણમિત ઇસ આત્માકો વિષય ક્યા કર સકતે હૈને?

ભાવાર્થ :—સંસારમેં યા મોક્ષમેં આત્મા અપને આપ હી સુખરૂપ પરિણમિત હોતા હૈ; ઉસમેં વિષય અકિંચિત્કર હૈને અર્થાત् કુછ નહીં કર સકતે । અજ્ઞાની વિષયોંકો સુખકા કારણ માનકર વ્યર્થ હી ઉનકા અવલંબન લેતે હૈને ॥૬૭॥

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૧૭

અથાત્મનઃ સુખસ્વભાવત્વં દૃષ્ટાન્તેન દૃઢ્યતિ—

સયમેવ જહાદિચ્છો તેજો ઉણ્ણો ય દેવદા ણભસિ।

સિદ્ધો વિ તહા ણાણં સુહં ચ લોગે તહા દેવો ॥૬૮॥

સ્વયમેવ યથાદિત્યસ્તેજઃ ઉણ્ણશ્ચ દેવતા નભસિ।

સિદ્ધોઽપિ તથા જ્ઞાનં સુખં ચ લોકે તથા દેવઃ ॥૬૯॥

યથા ખલું નભસિ કારણાન્તરમનપેક્ષૈવ સ્વયમેવ પ્રભાકરઃ પ્રભૂતપ્રભાભારભાસ્વર-સ્વરૂપવિકસ્વરપ્રકાશશાલિતયા તેજઃ, યથા ચ કાદાચિત્કૌણ્યપરિણતાયઃપિણ્ડવન્નિત્ય-મેવૈણ્યપરિણામાપન્તાદુષ્ણઃ, યથા ચ દેવગતિનામકર્મોદ્યાનુવૃત્તિવશર્વતિસ્વભાવતયા દેવઃ;

નિર્વિષયામૂર્તસર્વપ્રદેશાહ્લાદકસહજાનદૈકલક્ષણસુખસ્વભાવો નિશ્ચયેનાત્મૈવ, તત્ત્વ મુક્તૌ સંસારે વા વિષયાઃ કિં કુર્વન્નિ, ન કિમપીતિ ભાવઃ ॥૬૭॥ અથાત્મનઃ સુખસ્વભાવત્વં જ્ઞાનસ્વભાવત્વં ચ પુનરાપિ દૃષ્ટાન્તેન દૃઢ્યતિ—સયમેવ જહાદિચ્છો તેજો ઉણ્ણો ય દેવદા ણભસિ કારણાન્તરં નિરપેક્ષ્ય સ્વયમેવ યથાદિત્ય: સ્વપરપ્રકાશરૂપં તેજો ભવતિ, તથૈવ ચ સ્વયમેવોષ્ણો ભવતિ, તથા ચાઙ્ગાનિજનાનાં દેવતા ભવતિ । ક્વ સ્થિતઃ । નભસિ આકાશે । સિદ્ધો વિ તહા ણાણં સુહં ચ સિદ્ધોઽપિ ભગવાંસ્તથૈવ કારણાન્તરં નિરપેક્ષ્ય સ્વભાવેનૈવ સ્વપરપ્રકાશકં કેવલજ્ઞાનં, તથૈવ પરમતૃસ્રિરૂપમનાકુલત્વલક્ષણં સુખમ् । ક્વ । લોગે

અબ, આત્માકા સુખસ્વભાવત્વ દૃષ્ટાન્ત દેકર દૃઢ કરતે હું :

અન્વયાર્થ :—[યથા] જૈસે [નભસિ] આકાશમે [આદિત્યઃ] સૂર્ય [સ્વયમેવ] અપને આપ હી [તેજઃ] તેજ, [ઉણ્ણઃ] ઉણ્ણ [ચ] ઔર [દેવતા] દેવ હૈ, [તથા] ઉસીપ્રકાર [લોકે] લોકમે [સિદ્ધઃ અપિ] સિદ્ધ ભગવાન ભી (સ્વયમેવ) [જ્ઞાનં] જ્ઞાન [સુખં ચ] સુખ [તથા દેવઃ] ઔર દેવ હું ॥૬૮॥

ટીકા :—જૈસે આકાશમે અન્ય કારણકી અપેક્ષા રહે બિના હી સૂર્ય (૧) સ્વયમેવ અત્યધિક પ્રભાસમૂહસે ચમકતે હુએ સ્વરૂપકે દ્વારા વિકસિત પ્રકાશયુક્ત હોનેસે તેજ હૈ, (૨) કભી ‘ઉણ્ણતારૂપ પરિણમિત લોહેકે ગોલેકી ભાઁતિ સદા ઉણ્ણતા-પરિણામકો પ્રાસ હોનેસે ઉણ્ણ હૈ, ઔર (૩) દેવગતિનામકર્મકે ધારાવાહિક ઉદ્યકે વશર્વત્તી સ્વભાવસે દેવ હૈ; ઇસીપ્રકાર

૧. જૈસે લોહેકા ગોલા કભી ઉણ્ણતાપરિણામસે પરિણમતા હૈ વૈસે સૂર્ય સદા હી ઉણ્ણતાપરિણામસે પરિણમા હુઆ હૈ ।

**જ્યમ આભમાં સ્વયમેવ ભાસ્કર ઉણ્ણ, દેવ, પ્રકાશ છે,
સ્વયમેવ લોકે સિદ્ધ પણ ત્યમ જ્ઞાન, સુખ ને દેવ છે. ૬૮.**

૧૧૮

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

તथૈવ લોકે કારણાંતરમનપેક્ષૈવ સ્વયમેવ ભગવાનાત્માપિ સ્વપરગ્રકાશનસમર્થનિર્વિતથાનન્ત-
શક્તિસહજસંવેદનતાદાત્મ્યાત્ જ્ઞાનં, તથૈવ ચાત્મતૃસ્તિસમુપજાતપરિનિર્વિતપ્રવર્તિતાનાકુલત્વ-
સુસ્થિતત્વાત્ સૌખ્યં, તથૈવ ચાસનાત્મતત્વોપલભલબ્ધવર્ણજનમાનસશિલાસ્તભોત્કીર્ણ-
સમુદીર્ણદ્યુતિસ્તુતિયોગિદિવ્યાત્મસ્વરૂપત્વાદેવઃ । અતોऽસ્યાત્મનઃ સુખસાધનાભાસૈવિષયૈ:
પર્યાપ્તમ् ॥૬૮॥

—ઇતિ આનન્દગ્રંથઃ ।

જગતિ । તહી દેવો નિજશુદ્ધાત્મસમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુષ્ઠાનરૂપભેદરલત્રયાત્મકનિર્વિકલ્પસમાધિસમુત્પન્ન-
સુન્દરાનન્દસ્યન્દિસુખામૃતપાનપિપાસિતાનાં ગણધરદેવાદિપરમયોગિનાં દેવેન્દ્રાદીનાં ચાસનભવ્યાનાં મનસિ
નિરન્તરં પરમારથ્યં, તથૈવાનન્તજ્ઞાનાદિગુણસ્તવનેન સ્તુત્યં ચ યદ્વિદ્યમાત્મસ્વરૂપં તત્સ્વભાવત્વાત્થૈવ
દેવશ્રેતિ । તતો જ્ઞાયતે મુક્તાત્મનાં વિષયૈરપિ પ્રયોજનં નાસ્તીતિ ॥૬૮॥ એવં સ્વભાવેનૈવ
સુખસ્વભાવત્વાદ્વિષયા અપિ મુક્તાત્મનાં સુખકારણં ન ભવન્તીતિકથનરૂપેણ ગાથાદ્વયં ગતમ् । અથેદાર્ની
શ્રીકુન્દકુન્દાચાર્યદેવાઃ પૂર્વોક્તલક્ષણાનન્તસુખાધારભૂતં સર્વજાં વસ્તુસ્તવેન નમસ્કુર્વન્તિ—

લોકમાં અન્ય કારણકી અપેક્ષા રહે બિના હી ભગવાન આત્મા સ્વયમેવ હી (૧) સ્વપરકો
પ્રકાશિત કરનેમે સમર્થ નિર્વિતથ (-સચ્ચી) અનન્ત શક્તિયુક્ત સહજ સંવેદનકે સાથ તાદાત્મ્ય
હોનેસે જ્ઞાન હૈ, (૨) આત્મતૃસિસે ઉત્પત્ત હોનેવાલી જો 'પરિનિર્વિત્તિ' હૈ; ઉસમે પ્રવર્તમાન
અનાકુલતામાં સુસ્થિતતાકે કારણ સૌખ્ય હૈ, ઓર (૩) જિન્હેં આત્મતત્વકી ઉપલબ્ધિ નિકટ
હૈ એસે બુધ જનોંકે મનરૂપી 'શિલાસ્તંભમાં જિસકી અતિશય 'દ્યુતિ સ્તુતિ ઉત્કીર્ણ હૈ એસા
દિવ્ય આત્મસ્વરૂપવાન હોનેસે દેવ હૈ । ઇસલિયે ઇસ આત્માકો સુખસાધનભાસ (-જો સુખકે
સાધન નહીં હૈને પરન્તુ સુખકે સાધન હોનેકા આભાસમાત્ર જિનમે હોતા હૈ એસે) વિષયોંસે
બસ હો ।

ભાવાર્થ :—સિદ્ધ ભગવાન કિસી બાહ્ય કારણકી અપેક્ષાકે બિના અપને આપ હી
સ્વપરગ્રકાશક જ્ઞાનરૂપ હૈને, અનન્ત આત્મિક આનન્દરૂપ હૈને ઔર અચિંત્ય દિવ્યતારૂપ હૈને । સિદ્ધ
ભગવાનકી ભાઁતિ હી સર્વ જીવોંકા સ્વભાવ હૈ; ઇસલિયે સુખાર્થી જીવોંકો વિષયાલમ્બી ભાવ
છોડકર નિરાલમ્બી પરમાનન્દસ્વભાવરૂપ પરિણમન કરના ચાહિયે ।

-: ઇસપ્રકાર આનન્દ-અધિકાર પૂર્ણ હુઆ :-

૧. પરિનિર્વિત્તિ = મોક્ષ; પરિપૂર્ણતા; અન્તિમ સમ્પૂર્ણ સુખ. (પરિનિર્વિત્તિ આત્મતૃસિસે હોતી હૈ અર્થાત્ આત્મતૃસિકી
પરાકાષ્ઠા હી પરિનિર્વિત્તિ હૈ ।)
૨. શિલાસ્તંભ = પત્થરકા ખંભા ।
૩. દ્યુતિ = દિવ્યતા; ભવ્યતા, મહિમા (ગણધરદેવાદિ બુધ જનોંકે મનમે શુદ્ધાત્મસ્વરૂપકી દિવ્યતાકા સ્તુતિગાન
ઉત્કીર્ણ હો ગયા હૈ ।)

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૧૯

अथ शुभपरिणामाधिकारग्राम्भः ।

अथेन्द्रियसुखस्वरूपविचारमुपक्रममाणस्तत्साधनस्वरूपमुपन्यस्यति—

दેવદજદિગુરુપૂજાસુ ચેવ દાણમ્મિ વા સુશીલેસુ ।

ઉપવાસાદિષુ રક્તો સુહોવઓગપ્પગો અપ્પા ॥૬૬॥

दેવતાયતિગુરુપૂજાસુ ચૈવ દાને વા સુશીલેષુ ।

ઉપવાસાદિષુ રક્તઃ શુભોપયોગાત્મક આત્મા ॥૬૬॥

તેજો દિદ્ધી ણાણ ઇદ્ધી સોક્ખં તહેવ ઈસરિં ।

તિહુવણપહાણદિયં માહણ્ણ જસ્સ સો અરિહો ॥*૩॥

તેજો દિદ્ધી ણાણ ઇદ્ધી સોક્ખં તહેવ ઈસરિં તિહુવણપહાણદિયં તેજઃ પ્રભામણ્ડલં, જગત્ત્રયકાલત્રયવસ્તુગતયુગપત્સામાન્યાસ્તિત્વગ્રાહકં કેવલજ્ઞાનં, ત્રાંદ્રિશબ્દેન સમવસરણાદિલક્ષણ વિભૂતિઃ, સુખશબ્દેનાવ્યાબાધાનન્તસુખં, તત્પદાભિલાષેણ ઇન્દ્રાદ્યોર્પિ ભૂત્યત્વં કુર્વાન્તીત્યેવંલક્ષણમૈશર્થ્ય, ત્રિભુવનાધીશાનામપિ વલ્લભત્વં દૈવં ભણ્યતે । માહણ્ણ જસ્સ સો અરિહો ઇથંભૂતં માહાત્મ્યં યસ્ય સોર્હન્ન ભણ્યતે । ઇતિ વસ્તુસ્તવનરૂપેણ નમસ્કારં કૃતવન્તઃ ॥*૩॥ અથ તસ્યૈવ ભગવતઃ સિદ્ધાવસ્થાયાં ગુણસ્તવનરૂપેણ નમસ્કારં કુર્વન્તિ—

તં ગુણદો અધિગદરં અવિચ્છિદ્દ મળુવદેવપદિભાવં ।

અપુણદ્ભાવપણિબદ્ધં યણમામિ પુણો પુણો સિદ્ધં ॥*૪॥

યણમામિ નમસ્કરોમિ પુણો પુણો પુનઃ । કમ् । તં સિદ્ધં પરમાગમપ્રસિદ્ધં સિદ્ધમ् । કથંભૂતમ् । ગુણદો અધિગદરં અવ્યાબાધાનન્તસુખાદિગુણૈરધિકતરં સમધિકતરગુણમ् । પુનરપિ કથ-

-: અબ, યહાઁ શુભ પરિણામકા અધિકાર પ્રારમ્ભ હોતા હૈ :-

અબ, ઇન્દ્રિયસુખસ્વરૂપ સમ્બન્ધી વિચારોંકો લેકર, ઉસકે (ઇન્દ્રિય સુખકે) સાધનકા (-શુભોપયોગકા) સ્વરૂપ કહતે હોય :—

અન્વયાર્થ :—[દેવતાયતિગુરુપૂજાસુ] દેવ, ગુરુ ઔર યત્કી પૂજામેં, [દાને ચ એવ] દાનમેં [સુશીલેષુ વા] એવ સુશીલાંમેં [ઉપવાસાદિષુ] ઔર ઉપવાસાદિકમેં [રક્તઃ આત્મા] લીન આત્મા [શુભોપયોગાત્મકઃ] શુભોપયોગાત્મક હૈ ॥૬૯॥

ગુરુ-દેવ-યતિપૂજા વિષે, વળી દાન ને સુશીલો વિષે,

જીવ રક્ત ઉપવાસાદિકે, શુભ-ઉપયોગસ્વરૂપ છે. ૬૯.

યદાયમાત્મા દુઃખસ્ય સાધનીભૂતાં દ્વેષરૂપામિન્દ્રિયાર્થાનુરાગરૂપાં ચાશુભોપયોગ-
ભૂમિકામતિક્રિય દેવગુરુયતિપૂજાદાનશીલોપવાસપ્રીતિલક્ષણં ધર્માનુરાગમંગીકરોતિ તદેન્દ્રિય-
સુખસ્ય સાધનીભૂતાં શુભોપયોગભૂમિકામધિરૂપો�ભિલઘેત ॥૬૬॥

ભૂતમ् । અવિચ્છિદ્ધ મણુવદેવપદિભાવં યથા પૂર્વમહ્રદવસ્થાયાં મનુજદેવેન્દ્રાદયઃ સમવશરણે સમાગત્ય નમસ્કુર્વાન્તિ તેન પ્રભુત્વં ભવતિ, તદતિક્રાન્તલ્યાદતિક્રાન્તમનુજદેવપતિભાવમ् । પુનશ્ચ કિંવિશિષ્ટએમ् । અપુણબાવણિવદ્ધં દ્રવ્યક્ષેત્રાદિપ્રકારભવાદ્વિલક્ષણઃ શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવનિજાત્મોપલઘ્લક્ષણો યો�સૌ મોક્ષસ્તસ્યાધીનત્વાદપુનર્ભાવનિવદ્ધમિતિ ભાવઃ ॥*૪॥ એવં નમસ્કારમુખ્યત્વેન ગાથાદ્વયં ગતમ् । ઇતિ ગાથાષ્ટકેન પ્રજ્વલનાનુરૂપાદિનાનિવદ્ધમિતિ ભાવઃ । ઇતિ પૂર્વોક્તપ્રકારેણ ‘એસ સુરાસુર’ ઇત્યાદિ ચતુર્દશગાથાભિઃ પીઠિકા ગતા, તદનન્તરં સસગાથાભિઃ સામાન્યસર્વજ્ઞસિદ્ધિઃ, તદનન્તરં ત્રયસ્ત્રિંશદ્ગાથાભિઃ જ્ઞાનપ્રપત્તિઃ, તદનન્તર-મણ્ઠાદશગાથાભિઃ સુખપ્રપત્તિ ઇતિ સમુદાયેન દ્વાસતિગાથાભિરન્તરાધિકારચતુષ્ટયેન શુદ્ધોપયોગાધિકાર: સમાતઃ ॥ ઇતિ ઊર્ધ્વર્વ પ્રજ્વલિશતિગાથાપર્યન્તં જ્ઞાનકળિકાચતુષ્ટયાભિધાનોઽધિકાર: પ્રારભ્યતે । તત્ત્વ પ્રજ્વલિશતિગાથામધ્યે પ્રથમં તાવચ્છુભાશુભવિષયે મૂઢલ્યનિરાકરણાર્થ ‘દેવદજદિગુરુ’ ઇત્યાદિ દશગાથાપર્યન્તં પ્રથમજ્ઞાનકળિકા કથ્યતે । તદનન્તરમાસાત્મસ્વરૂપપરિજ્ઞાનવિષયે મૂઢલ્યનિરાકરણાર્થ ‘ચત્તા પાવારંભ’ ઇત્યાદિ સપ્તગાથાપર્યન્તં દ્વિતીયજ્ઞાનકળિકા । અથાનન્તરં દ્રવ્યગુણપર્યાયપરિજ્ઞાનવિષયે મૂઢલ્યનિરાકરણાર્થ ‘દવ્વાદીએસુ’ ઇત્યાદિ ગાથાષ્ટકપર્યન્તં તૃતીયજ્ઞાનકળિકા । તદનન્તરં સ્વપર-તત્ત્વપરિજ્ઞાનવિષયે મૂઢલ્યનિરાકરણાર્થ ‘ણાણપ્રગં’ ઇત્યાદિ ગાથાદ્વયેન ચતુર્થજ્ઞાનકળિકા । ઇતિ જ્ઞાનકળિકાચતુષ્ટયાભિધાનાધિકારે સમુદાયપાતનિકા । અથેદાનીં પ્રથમજ્ઞાનકળિકાયાં સ્વતન્ત્ર-વ્યાખ્યાનેન ગાથાચતુષ્ટયં, તદનન્તરં પુણ્યં જીવસ્ય વિષયતૃષ્ણામુત્પાદયતીતિ કથનરૂપેણ ગાથાચતુષ્ટયં, તદનન્તરમુપસંહારરૂપેણ ગાથાદ્વયં, ઇતિ સ્થલત્રયપર્યન્તં ક્રમેણ વ્યાખ્યાનં ક્રિયતે । તદ્વાદાનીં અથ યદ્યપિ પૂર્વ ગાથાષ્ટકેનેન્દ્રિયસુખસ્વરૂપં ભણિતં તથાપિ પુનરાપિ તદેવ વિસ્તરેણ કથયન્ન સન્ તત્ત્વાધકં શુભોપયોગં પ્રતિપાદયતિ, અથવા દ્વિતીયપાતનિકા--પીઠિકાયાં યચ્છુભોપયોગસ્વરૂપં સૂચિતં તસ્યેદાનીમિન્દ્રિયસુખવિશેષવિચારપ્રસ્તાવે તત્ત્વાધકત્વેન વિશેષવિવરણં કરોતિ--દેવદજદિગુરુપૂજાસુ ચેવ દાણમ્નિ વા સુસીલેસુ દેવતાયતિપૂજાસુ ચેવ દાને વા સુશીલેષુ ઉવવાસાદિસુ ર્તો તથૈવોપવાસાદિષુ ચ રક્ત આસક્ત: અષ્ટા જીવ: સુહોવોગપ્રણો શુભોપયોગાત્મકો ભણ્યતે ઇતિ । તથાહિ--દેવતા

ટીકા :-જબ યહ આત્મા દુઃખકી સાધના ભૂત એસી દ્વેષરૂપ તથા ઇન્દ્રિય વિષયકી અનુરાગરૂપ અશુભોપયોગ ભૂમિકાકા ઉલ્લંઘન કરકે, દેવ-ગુરુ-યતિકી પૂજા, દાન, શીલ ઔર ઉપવાસાદિકકે પ્રીતિસ્વરૂપ ધર્માનુરાગકો અંગીકાર કરતા હૈ તબ વહ ઇન્દ્રિયસુખકી સાધનભૂત શુભોપયોગભૂમિકામં આરૂઢ કહલાતા હૈ ।

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञानतत्त्व-प्रज्ञापन

१२१

अथ शुभोपयोगसाध्यत्वेनेन्द्रियसुखमाख्याति—

**जुत्तो सुहेण आदा तिरिओ वा माणुसो व देवो वा।
भूदो तावदि कालं लहदि सुहं इंदियं विविहं॥७०॥**

**युक्तः शुभेन आत्मा तिर्यग्वा मानुषो वा देवो वा।
भूतस्तावत्कालं लभते सुखमैन्द्रियं विविधम्॥७०॥**

अयमात्मेन्द्रियसुखसाधनीभूतस्य शुभोपयोगस्य सामर्थ्यात्तदधिष्ठानभूतानां तिर्यग्मानुष-

निर्दोषिपरमात्मा, इन्द्रियजयेन शुद्धात्मस्वरूपप्रयलपरो यतिः, स्वयं भेदाभेदरलत्रयाराधकस्तदर्थिनां भव्यानां जिनदीक्षादायको गुरुः, पूर्वोक्तदेवतायतिगुरुणां तत्त्वातिविभ्वादीनां च यथासंभवं द्रव्यभावरूपा पूजा, आहारादिचतुर्विधदानं च आचारादिकथितशीलव्रतानि तथैवोपवासादिजिनगुणसंपत्त्यादिविधि-विशेषाथ । एतेषु शुभानुष्ठानेषु योऽसौ रतः द्वेषरूपे विषयानुरागरूपे चाशुभानुष्ठाने विरतः, स जीवः

भावार्थ :—सर्व दोष रहित परमात्मा वह देव हैं; भेदाभेद रत्नत्रयके स्वयं आराधक तथा उस आराधनाके अर्थी अन्य भव्य जीवोंको जिनदीक्षा देनेवाले वे गुरु हैं; इन्द्रियजय करके शुद्धात्मस्वरूपमें प्रयत्नपरायण वे यति हैं। ऐसे देव-गुरु-यतिकी अथवा उनकी प्रतिमाकी पूजामें, आहारादिक चतुर्विध दानमें, आचारांगादि शास्त्रोंमें कहे हुए शीलव्रतोंमें तथा उपवासादिक तपमें प्रीतिका होना वह धर्मानुराग है। जो आत्मा द्वेषरूप और विषयानुरागरूप अशुभोपयोगको पार करके धर्मानुरागको अंगीकार करता है वह शुभोपयोगी है ॥६९॥

अब, इन्द्रियसुखको शुभोपयोगके साध्यके रूपमें (अर्थात् शुभोपयोग साधन है और उनका साध्य इन्द्रियसुख है ऐसा) कहते हैं :—

अन्वयार्थ :—[शुभेन युक्तः] शुभोपयोगयुक्त [आत्मा] आत्मा [तिर्यक् वा] तिर्यच, [मानुषः वा] मनुष्य [देवः वा] अथवा देव [भूतः] होकर, [तावत्कालं] उतने समय तक [विविधं] विविध [ऐन्द्रियं सुखं] इन्द्रियसुख [लभते] प्राप्त करता है ॥७०॥

टीका :—यह आत्मा इन्द्रियसुखके साधनभूत शुभोपयोगकी सामर्थ्यसे उसके अधिष्ठानभूत (-इन्द्रियसुखके स्थानभूत-आधारभूत ऐसी) तिर्यच, मनुष्य और देवत्वकी

**शुभयुक्त आत्मा देव वा तिर्यच वा मानव बने;
ते पर्यये तावत्समय इन्द्रियसुख विधविध लहे. ७०.**

૧૨૨

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

દેવત્વભૂમિકાનામન્યતમાં ભૂમિકામવાય યાવત્કાલમવતિષ્ઠતે, તાવત્કાલમનેકપ્રકારમિન્દ્રિયસુખં
સમાસાદયતીતિ ॥૭૦॥

અથૈવમિન્દ્રિયસુખમુલ્કિષ્ય દુઃખને પ્રક્ષિપતિ—

**સોક્ખં સહાવસિદ્ધં ણથિ સુરાણં પિ સિદ્ધમુવદેસે ।
તે દેહવેદણદ્વા રમંતિ વિસાએસુ રમ્મેસુ ॥૭૧॥
સૌખ્યં સ્વભાવસિદ્ધં નાસ્તિ સુરાણામપિ સિદ્ધમુપદેશે ।
તે દેહવેદનાર્તા રમન્તે વિષયેષુ રમ્યેષુ ॥૭૧॥**

શુભોપયોગી ભવતીતિ સૂત્રાર્થ: ॥૬૯॥ અથ પૂર્વોક્તશુભોપયોગેન સાધ્યમિન્દ્રિયસુખં કથયતિ---સુહેણ
જુતો આદા યથા નિશ્ચયરલત્રયાત્મકશુદ્ધોપયોગેન યુક્તો મુક્તો ભૂત્વાઽયં જીવો�નન્તકાલમતીન્દ્રિયસુખં
લભતે, તથા પૂર્વસૂત્રોક્તલક્ષણશુભોપયોગેન યુક્ત: પરિણતો�યમાત્તા તિરિઓ વા માણુસો વ દેવો વા ભૂતો
તિર્યગ્મનુષ્યદેવરૂપો ભૂત્વા તાવદિ કાલં તાવત્કાલં સ્વકીયાયુ:પર્યન્તં લહદિ સુહં ઇંદિયં વિવિહં ઇન્દ્રિયજં
વિવિધં સુખં લભતે, ઇતિ સૂત્રાભિપ્રાયઃ ॥૭૦॥ અથ પૂર્વોક્તમિન્દ્રિયસુખં નિશ્ચયનયેન દુઃખમેવેત્યુપ-
દિશતિ---સોક્ખં સહાવસિદ્ધં રાગાદ્યુપાધિરહિતં ચિદાનન્દૈકસ્વભાવેનોપાદાનકારણભૂતેન સિદ્ધમુત્પન્નં
યત્સ્વાભાવિકસુખં તત્સ્વભાવસિદ્ધં ભણ્યતે। તચ્ચ ણથિ સુરાણં પિ આસ્તાં મનુષ્યાદીનાં સુખં
દેવેન્દ્રાદીનામપિ નાસ્તિ સિદ્ધમુવદેસે ઇતિ સિદ્ધમુપદિષ્ટમુપદેશે પરમાગમે। તે દેહવેદણદ્વા રમંતિ વિસાએસુ રમ્મેસુ
તથાભૂતસુખાભાવાત્તે દેવાદયો દેહવેદનાર્તા: પીડિતા: કર્દર્થિતા: સન્તો રમન્તે વિષયેષુ રમ્યાભાસેષ્યિતિ।
અથ વિસ્તર:---અધોભાગે સતતનરકસ્થાનીયમહાઽજગરપ્રસારિતમુખે, કોણચતુર્જે તુ ક્રોધમાનમાયા-
ભૂમિકાઓમંસે કિસી એક ભૂમિકાકો પ્રાસ કરકે જિતને સમય તક (ઉસમં) રહતા હૈ, ઉતને
સમય તક અનેક પ્રકારકા ઇન્દ્રિયસુખ પ્રાસ કરતા હૈ ॥૭૦॥

ઇસપ્રકાર ઇન્દ્રિયસુખકી બાત ઉઠાકર અબ ઇન્દ્રિયસુખકો દુઃખપનેમે ડાલતે હૈને :—

અન્વયાર્થ :—[ઉપદેશે સિદ્ધં] (જિનેન્દ્રદેવકે) ઉપદેશસે સિદ્ધ હૈ કિ [સુરાણામ्
અપિ] દેવોંકે ભી [સ્વભાવસિદ્ધં] સ્વભાવસિદ્ધ [સૌખ્યં] સુખ [નાસ્તિ] નહીં હૈ; [તે] વે
[દેહવેદનાર્તા] (પંચેન્દ્રિયમય) દેહકી વેદનાસે પીડિત હોનેસે [રમ્યેસુ વિષયેસુ] રમ્ય વિષયોમં
[રમન્તે] રમતે હૈને ॥૭૧॥

**સુરનેય સૌખ્ય સ્વભાવસિદ્ધ ન—સિદ્ધ છે આગમ વિષે,
તે દેહવેદનથી પીડિત રમણીય વિષયોમાં રમે. ૭૧.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૨૩

ઇન્દ્રિયસુખભાજનેષુ હિ પ્રધાના દિવૌકસઃ । તેષામપિ સ્વાભાવિકં ન ખલુ સુખમસ્તિ,
પ્રત્યુત તેષાં સ્વાભાવિકં દુઃખમેવાવલોક્યતે, યતસ્તે પંચેન્દ્રિયાત્મકશરીરપિશાચપીડયા પરવશા
ભૃગુપ્રપાતસ્થાનીયાનુ મનોજ્ઞવિષયાનભિપતન્તિ ॥૭૧॥

અથૈવમિન્દ્રિયસુખસ્ય દુઃખતાયાં યુક્ત્યાવતારિતાયામિન્દ્રિયસુખસાધનીભૂતપુણ્યનિર્વત્ક-
શુભોપયોગસ્ય દુઃખસાધનીભૂતપાપનિર્વત્કાશુભોપયોગવિશેષાદવિશેષત્વમવતારયતિ—

ણરણારયતિરિયસુરા ભજંતિ યદિ દેહસંભવં દુઃખં ।

કિહ સો સુહો વ અસુહો ઉવઓગો હવદિ જીવાણં ॥૭૨॥

નરનારકતિર્યક્સુરા ભજન્તિ યદિ દેહસંભવં દુઃખમ् ।

કથં સ શુભો વાઽશુભ ઉપયોગો ભવતિ જીવાનામ् ॥૭૨॥

લોભસ્થાનીયસર્પચતુષ્પ્રસારિતવદને દેહસ્થાનીયમહાનધ્કૂપે પતિતઃ સનુ કથિતુ પુરુષવિશેષઃ, સંસાર-
સ્થાનીયમહારણ્યે મિથ્યાત્વાદિકુમાર્ગે નષ્ટઃ સનુ મૃત્યુસ્થાનીયહસ્તભયેનાયુષ્કર્મસ્થાનીયે સાટિકવિશેષે
શુક્લકૃષ્ણપક્ષસ્થાનીયશુક્લકૃષ્ણમૂષકદ્વયછેદમાનમૂલે વ્યાધિસ્થાનીયમધુમક્ષિકાવેષિતે લગ્નસ્તેનૈવ

ટીકા :—ઇન્દ્રિયસુખકે ભાજનોમેં પ્રધાન દેવ હોય; તનકે ભી વાસ્તવમેં સ્વાભાવિક સુખ નહીં હૈ, તલટા તનકે સ્વાભાવિક દુઃખ હી દેખા જાતું હૈ; ક્યોંકિ વે પંચેન્દ્રિયાત્મક શરીરસૂપી પિશાચકી પીડાસે પરવશ હોનેસે ^૧ભૃગુપ્રપાતકે સમાન મનોજ્ઞ વિષયોંકી ઓર દાંડતે હૈ ॥૭૧॥

ઇસપ્રકાર યુક્તિપૂર્વક ઇન્દ્રિયસુખકો દુઃખરૂપ પ્રગટ કરકે, અબ ઇન્દ્રિયસુખકે સાધનભૂત પુણ્યકો ઉત્પન્ત કરનેવાલે શુભોપયોગકી, દુઃખકે સાધનભૂત પાપકો ઉત્પન્ત કરનેવાલે અશુભોપયોગસે અવિશેષતા પ્રગટ કરતે હોય :—

અન્વયાર્થ :-[નરનારકતિર્યક્સુરાઃ] મનુષ્ય, નારકી, તિર્યંચ ઔર દેવ (-સભી)
[યદિ] યદિ [દેહસંભવં] દેહોત્પન્ત [દુઃખં] દુઃખકો [ભજંતિ] અનુભવ કરતે હોય, [જીવાનાં]
તો જીવોંકા [સ: ઉપયોગ:] વહ (શુદ્ધોપયોગસે વિલક્ષણ-અશુદ્ધ) ઉપયોગ [શુભઃ વા
અશુભઃ] શુભ ઔર અશુભ—દો પ્રકારકા [કથં ભવતિ] કેસે હોય? (અર્થાત્ નહીં હૈ) ॥૭૨॥

૧. ભૃગુપ્રપાત = અત્યંત દુઃખસે ઘબરાકર આત્મઘાત કરનેકે લિયે પર્વતકે નિરાધાર ઉચ્ચ શિખરસે ગિરના ।
(ભૃગુ = પર્વતકા નિરાધાર ઉચ્ચસ્થાન-શિખર; પ્રપાત = ગિરના)

**તિર્યંચ-નારક-સુર-નરો જો દેહગત દુઃખ અનુભવે,
તો જીવનો ઉપયોગ અશુભ ને અશુભ કર્દી રીત છે?. ૭૨.**

૧૨૪

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

યदિ શુભોપયોગજન્યસમુદીર્ણપુણ્યસંપરસ્ત્રિદશાદયો| શુભોપયોગજન્યપર્યાગતપાતકાપદો
વા નારકાદયશ્ર, ઉભયે|પિ સ્વાભાવિકસુખભાવાદવિશેષેણ પંચેન્દ્રિયાત્મકશરીરગ્રત્યં દુઃખ-
મેવાનુભવન્તિ, તતઃ પરમાર્થતઃ શુભાશુભોપયોગયો: પૃથક્તવ્યવસ્થા નાવતિષ્ઠતે ||૭૨||

અથ શુભોપયોગજન્યં ફલવત્યુણ્ય વિશેષેણ દૂષણાર્થમભ્યુપગમ્યોત્થાપયતિ—

**કુલિસાઉહચક્ધરા સુહોવઓગપ્પગેહિં ભોગેહિં।
દેહાદીણ વિદ્ધિ કરેંતિ સુહિદા ઇવાભિરદા ||૭૩||**

હસ્તિના હન્યમાને સતિ વિષયસુખસ્થાનીયમધુવિન્દુસુસ્વાદેન યથા સુખં મન્યતે, તથા સંસારસુખમ्।
પૂર્વોક્તમોક્ષસુખં તુ તદ્વિપરીતમિતિ તાત્પર્યમ् ||૭૧|| અથ પૂર્વોક્તપ્રકારેણ શુભોપયોગસાધ્યસ્યેન્દ્રિય-
સુખસ્ય નિશ્ચયેન દુઃખત્વં જ્ઞાત્વા તત્ત્વાધકશશુભોપયોગસ્યાપ્યશુભોપયોગેન સહ સમાનત્વં
વ્યવસ્થાપયતિ—એરણારયતિરિયસુરા ભજંતિ જદિ દેહસંભવં દુઃખં સહજાતીન્દ્રિયામૂર્તસદાનન્દૈકલક્ષણં
વાસ્તવસુખમલભમાના: સન્તો નરનારકતિર્યકસુરા યદિ ચેદવિશેષેણ પૂર્વોક્તપરમાર્થસુખાદ્વિલક્ષણં
પંચેન્દ્રિયાત્મકશરીરોત્પન્ન નિશ્ચયનયેન દુઃખમેવ ભજન્તે સેવન્તે, કિહ સો સુહો વ અસુહો જવાઓગો હવદિ

ટીકા :—યદિ શુભોપયોગજન્ય ઉદ્યગત પુણ્યકી સમ્પત્તિવાલે દેવાદિક (અર્થાત् શુભોપયોગજન્ય પુણ્યકે ઉદ્યયસે પ્રાસ હોનેવાલી ઋદ્વિવાલે દેવ ઇત્યાદિ) ઔર અશુભોપયોગજન્ય
ઉદ્યગત પાપકી આપદાવાલે નારકાદિક—યહ દોનોં સ્વાભાવિક સુખકે અભાવકે કારણ
અવિશેષરૂપસે (-બિના અન્તરકે) પંચેન્દ્રિયાત્મક શરીર સમ્બન્ધી દુઃખકા હી અનુભવ કરતે હૈન,
તબ ફિર પરમાર્થસે શુભ ઔર અશુભ ઉપયોગકી પૃથક્તવ્યવસ્થા નહીં રહતી !

ભાવાર્થ :—શુભોપયોગજન્ય પુણ્યકે ફલરૂપમે દેવાદિકકી સમ્પદાયે મિલતી હૈન ઔર
અશુભોપયોગજન્ય પાપકે ફલરૂપમે નારકાદિકકી આપદાયે મિલતી હૈન। કિન્તુ વે દેવાદિક
તથા નારકાદિક દોનોં પરમાર્થસે દુઃખી હી હૈન। ઇસપ્રકાર દોનોંકા ફલ સમાન હોનેસે શુભોપયોગ
औર અશુભોપયોગ દોનોં પરમાર્થસે સમાન હી હૈન અર્થાત् ઉપયોગમે—અશુદ્ધોપયોગમે—શુભ ઔર
અશુભ નામક ભેદ પરમાર્થસે ઘટિત નહીં હોતે ||૭૨||

(જૈસે ઇન્દ્રિયસુખકો દુઃખરૂપ ઔર શુભોપયોગકો અશુભોપયોગકે સમાન બતાયા હૈ
ઇસીપ્રકાર) અબ, શુભોપયોગજન્ય ફલવાલા જો પુણ્ય હૈ તસે વિશેષતઃ દૂષણ દેનેકે લિયે
(અર્થાત् ઉસમે દોષ દિખાનેકે લિયે) ઉસ પુણ્યકો (-ઉસકે અસ્તિત્વકો) સ્વીકાર કરકે
ઉસકી (પુણ્યકી) બાતકા ખંડન કરતે હૈન :—

**ચક્રી અને દેવેંદ્ર શુભ-ઉપયોગમૂલક ભોગથી
પુષ્ટિ કરે દેહાદીની, સુખી સમ દીસે અભિરત રહી. ૭૩.**

**કુલિશાયુધચક્રધરા: શુભોપયોગાત્મકૈ: ભોગૈ: |
દેહાદીનાં વૃદ્ધિ કુર્વન્તિ સુખિતા ઇવાભિરતા: ॥૭૩॥**

यतો हि शक्राश्चक्रिणश्च स्वेच्छोपगतैर्भोगैः शरीरादीन् पुण्णात्तस्तेषु दुष्टशोणित इव
जलौकसोऽत्यन्तमासक्ताः सुखिता इव प्रतिभासन्ते, ततः शुभोपयोगजन्यानि फलवन्ति
पुण्यान्यवलोक्यन्ते ॥૭૩॥

जીવાણ વ્યવહારેણ વિશેષેऽપિ નિશ્ચયેન સ: પ્રસિદ્ધ: શુદ્ધોપયોગાદ્વિલક્ષણ: શુભાશુભોપયોગ: કથં
ભિન્નત્વં લભતે, ન કથમરીતિ ભાવ: ॥૭૨॥ એવં સ્વતન્ત્રગાથાચતુષ્યેન પ્રથમસ્થળં ગતમ्। અથ
પુણ્યાનિ દેવેન્દ્રચક્રવર્ત્યાદિપદં પ્રયચ્છન્તિ ઇતિ પૂર્વ પ્રશંસાં કરોતિ। કિમર્થમ्। તત્કલાધારેણાગ્રે
તૃણોત્તિરુપદુઃખદર્શનાર્થ। કુલિશાયુધચક્રધરા દેવેન્દ્રાશ્ચક્રવર્તિનશ્ચ કર્તારા:। સુહોવાગ્યાંગ્રેહિં ભોગેહિં
શુભોપયોગજન્યભોગૈ: કૃત્વા દેહાદીણ વિદ્ધિ કરેતિ વિકુર્વણારૂપેણ દેહપરિવારાદીનાં વૃદ્ધિ કુર્વન્તિ।
કથંભૂતા: સન્તા:। સુહિદા ઇવાભિરદા સુખિતા ઇવાભિરતા આસક્તા ઇતિ। અયમત્રાર્થ:—યત્પરમાતિશય-
તૃત્સિસમુત્પાદકં વિષયતૃણાવિચ્છિન્તિકારકં ચ સ્વાભાવિકસુખં તદલભમાના દુષ્ટશોણિતે જલયૂકા
ઇવાસક્તા: સુખાભાસેન દેહાદીનાં વૃદ્ધિ કુર્વન્તિ। તતો જ્ઞાયતે તેણાં સ્વાભાવિકં સુખં નાસ્તીતિ ॥૭૩॥
અથ પુણ્યાનિ જીવસ્ય વિષયતૃણામુત્પાદયન્તીતિ પ્રતિપાદયતિ—જદિ સંતિ હિ પુણ્ણાણ ય યદિ

અન્વયાર્થ :—[કુલિશાયુધચક્રધરા:] ક્રદ્ધર ઔર ચક્રધર (-િન્દ્ર ઔર
ચક્રવર્તી) [શુભોપયોગાત્મકૈ: ભોગૈ:] શુભોપયોગમૂલક (પુણ્યોંકે ફલરૂપ) ભોગોંકે દ્વારા
[દેહાદીનાં] દેહાદિકી [વૃદ્ધિ કુર્વન્તિ] પુષ્ટિ કરતે હોય અને [અભિરતા:] (ઇસપ્રકાર) ભોગોંમેં
રત વત્તિ હુએ [સુખિતા: ઇવ] સુખી જૈસે ભાસિત હોતે હોયાં (ઇસલિયે પુણ્ય વિદ્યમાન અવશ્ય
હૈ) ॥૭૩॥

ટીકા :—શક્રેન્દ્ર ઔર ચક્રવર્તી અપની ઇચ્છાનુસાર પ્રાસ ભોગોંકે દ્વારા શરીરાદિકો પુષ્ટ
કરતે હુએ—જૈસે ગોંચ (જોંક) દૂષિત રક્તમં અત્યન્ત આસક્ત વર્તતી હુઈ સુખી જૈસી ભાસિત
હોતી હૈ, ઉસીપ્રકાર—ઉન ભોગોંમેં અત્યન્ત આસક્ત વર્તતી હુએ સુખી જૈસે ભાસિત હોતે હોયાં; ઇસલિયે
શુભોપયોગજન્ય ફલવાલે પુણ્ય દિખાઈ દેતે હોયાં (અર્થાત् શુભોપયોગજન્ય ફલવાલે પુણ્યોંકા
અસ્તિત્વ દિખાઈ દેતા હૈ)।

ભાવાર્થ :—જો ભોગોંમેં આસક્ત વર્તતી હુએ ઇન્દ્ર ઇત્યાદિ ગોંચ (જોંક)કી ભાઁતિ સુખી
જૈસે માલૂમ હોતે હોયાં, વે ભોગ પુણ્યકે ફલ હોયાં; ઇસલિયે પુણ્યકા અસ્તિત્વ અવશ્ય હૈ। (ઇસપ્રકાર
ઇસ ગાથામેં પુણ્યકી વિદ્યમાનતા સ્વીકાર કરકે આગેકી ગાથાઓંમેં પુણ્યકો દુઃખકા કારણરૂપ
બતાયેં�gે) ॥૭૩॥

અથૈવમભુપગતાનાં પુણ્યાનાં દુઃખીજહેતુત્વમુદ્ભાવયતિ—

**જદિ સંતિ હિ પુણ્યાણિ ય પરિણામસમુદ્ભવાણિ વિવિહાણિ ।
જણયંતિ વિસયતણં જીવાણં દેવદંતાણં ॥૭૪॥**

**યદિ સંતિ હિ પુણ્યાનિ ચ પરિણામસમુદ્ભવાનિ વિવિધાનિ ।
જનયંતિ વિષયતૃષ્ણાં જીવાનાં દેવતાન્તાનામ્ ॥૭૪॥**

યદિ નામૈવં શુભોપયોગપરિણામકૃતસમુત્તીન્યનેકપ્રકારાણિ પુણ્યાનિ વિદ્યન્ત ઇત્ય-
ભુપગમ્યતે, તદા તાનિ સુધાશનાનષ્ઠવધિં કૃત્વા સમસ્તસંસારિણાં વિષયતૃષ્ણામવશ્યમેવ
સમુત્પાદયન્તિ । ન ખલુ તૃષ્ણામન્તરેણ દુષ્ટશોળિત ઇવ જલૂકાનાં સમસ્તસંસારિણાં વિષયેષુ
પ્રવૃત્તિરવલોક્યતે । અવલોક્યતે ચ સા । તતોऽસ્તુ પુણ્યાનાં તૃષ્ણાયતનત્વમદ્બાધિતમેવ ॥૭૪॥

ચેનિશ્ચયેન પુણ્યપાપરહિતપરમાત્મનો વિપરીતાનિ પુણ્યાનિ સંતિ । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટાનિ ।
પરિણામસમુદ્ભવાણિ નિર્વિકારસ્વસંવિત્તિવિલક્ષણશુભપરિણામસમુદ્ભવાનિ વિવિહાણિ સ્વકીયાનન્તભેદેન
બહુવિધાનિ । તદા તાનિ કિં કુર્વન્તિ । જણયંતિ વિસયતણં જનયંતિ । કામ્ । વિષયતૃષ્ણામ્ । કેષામ્ ।

અબ, ઇસપ્રકાર સ્વીકાર કિયે ગયે પુણ્ય દુઃખકે બીજકે કારણ હું, (અર્થાત् તૃષ્ણાકે
કારણ હું) ઇસપ્રકાર ન્યાયસે પ્રગટ કરતે હું :—

અન્વયાર્થ :— [યદિ હિ] (પૂર્વોક્ત પ્રકારસે) યદિ [પરિણામસમુદ્ભવાની] (શુભોપયોગરૂપ)
પરિણામસે ઉત્પન્ત હોનેવાલે [વિવિધાનિ પુણ્યાનિ ચ] વિવિધ પુણ્ય [સંતિ]
વિદ્યમાન હું, [દેવતાન્તાનાં જીવાનાં] તો વે દેવોં તકકે જીવોંકો [વિષયતૃષ્ણાં] વિષયતૃષ્ણા
[જનયંતિ] ઉત્પન્ત કરતે હું ॥૭૪॥

ટીકા :—યદિ ઇસપ્રકાર શુભોપયોગપરિણામસે ઉત્પન્ત હોનેવાલે અનેક પ્રકારકે પુણ્ય
વિદ્યમાન હું એસા સ્વીકાર કિયા હૈ, તો વે (-પુણ્ય) દેવોં તકકે સમસ્ત સંસારીઓંકો
વિષયતૃષ્ણા અવશ્યમેવ ઉત્પન્ત કરતે હું (એસા ભી સ્વીકાર કરના પડતા હૈ) વાસ્તવમં તૃષ્ણાકે
બિના; જૈસે જોંક (ગોંચ)કો દૂષિત રક્તમં ઉસીપ્રકાર સમસ્ત સંસારીઓંકો વિષયોંમં પ્રવૃત્તિ
દિખાઈ ન દે; કિન્તુ વહ તો દિખાઈ દેતી હૈ । ઇસલિયે પુણ્યોંકી તૃષ્ણાયતનતા અબાધિત હી હૈ
(અર્થાત् પુણ્ય તૃષ્ણાકે ઘર હું, એસા અવિરોધરૂપસે સિદ્ધ હોતા હૈ) ।

**પરિણામજન્ય અનેકવિધ જો પુણ્યનું અસ્તિત્વ છે,
તો પુણ્ય અે દેવાન્ત જીવને વિષયતૃષ્ણોદ્ભવ કરે. ૭૪.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૨૭

અથ પુણ્યસ્ય દુઃખબીજવિજયમાઘોષયતિ—

તે પુણ ઉદિણ્ણતણ્ણ દુહિદા તણ્ણાહિં વિસયસોક્ખાળિ ।
ઇચ્છાંતિ અણુભવંતિ ય આમરણ દુક્ખસંતત્તા ॥૭૫॥

તે પુનરુદીર્ણતૃણા: દુઃખિતાસ્તૃણાભિર્વિષયસૌખ્યાનિ ।
ઇચ્છાન્યનુભવન્તિ ચ આમરણ દુઃખસંતત્તા: ॥૭૫॥

અથ તે પુનસ્ત્રિદશાવસાના: કૃત્સનસંસારિણ: સમુરીર્ણતૃણા: પુણનિર્વિર્તિતાભિરાપિ

જીવાણ દેવદંતાણ દૃષ્ટશ્રુતાનુભૂતભોગાકાઙ્ક્ષારૂપનિદાનબન્ધપ્રભૃતિનાનામનોરથહયરૂપવિકલ્પજાલરહિત-પરમસમાધિસમુત્પન્નસુખામૃતરૂપાં સર્વાત્મપ્રદેશેષુ પરમાઙ્ગાદોત્પત્તિભૂતામેકાકારપરમસમરસીભાવરૂપાં વિષયાકાઙ્ક્ષાગિનજનિતપરમદાહવિનાશિકાં સ્વરૂપતૃપ્તિમલભમાનાનાં દેવેન્દ્રપ્રભૃતિવહિમુખસંસાર-જીવાનામિતિ । ઇદમત્ર તાત્પર્યમ्—યદિ તથાવિધા વિષયતૃણા નાસ્તિ તર્હિ દુષ્ટશોળિતે જલયૂકા ઇવ કથં તે વિષયેષુ પ્રવૃત્તિ કુર્વન્તિ । કુર્વન્તિ ચેત્ પુણ્યાનિ તૃણોત્પાદકત્વેન દુઃખકારણાનિ ઇતિ જ્ઞાયન્તે ॥૭૪॥ અથ પુણ્યાનિ દુઃખકારણાનીતિ પૂર્વોક્તમેવાર્થ વિશેષણ સમર્થ્યતિ—તે પુણ ઉદિણ્ણતણ્ણ સહજશુદ્ધાત્મ-તૃપ્તેરભાવાતે નિખિલસંસારિજીવા: પુનરુદીર્ણતૃણા: સન્ત: દુહિદા તણ્ણાહિં સ્વસંવિત્તિસમુત્પન્નપારમાર્થિક-સુખાભાવાત્પૂર્વોક્તતૃણાભિર્દુઃખિતા: સન્ત: । કિં કુર્વન્તિ । વિસયસોક્ખાળિ ઇચ્છાંતિ નિર્વિષયપરમાત્મ-

ભાવાર્થ :—જૈસા કિ ૭૩ વિન્દો ગાથામે કહા ગયા હૈ ઉસપ્રકાર અનેક તરહકે પુણ્ય વિદ્યમાન હૈનું, સો ભલે રહેં । વે સુખકે સાધન નહીં કિન્તુ દુઃખકે બીજરૂપ તૃણાકે હી સાધન હૈનું ॥૭૪॥

અબ, પુણ્યમે દુઃખકે બીજકી વિજય ઘોષિત કરતે હૈનું । (અર્થાત् પુણ્યમે તૃણાબીજ દુઃખવૃક્ષરૂપસે વૃદ્ધિકો પ્રાપ્ત હોતે હૈ—ફેલતા હૈ એસા ઘોષિત કરતે હૈનું) :—

અન્વયાર્થ :—[પુનઃ] ઔર, [ઉદીર્ણતૃણા: તે] જિનકી તૃણા ઉદિત હૈ એસે વે જીવ [તૃણાભિ: દુઃખિતા:] તૃણાઓકે દ્વારા દુઃખી હોતે હુએ, [આમરણ] મરણપર્યત [વિષય સૌખ્યાનિ ઇચ્છાન્તિ] વિષયસુખોંકો ચાહતે હૈનું [ચ] ઔર [દુઃખસન્તસા:] દુઃખોંસે સંતસ હોતે હુએ (-દુઃખદાહકો સહન ન કરતે હુએ) [અણુભવંતિ] ઉન્હેં ભોગતે હૈનું ॥૭૫॥

ટીકા :—જિનકે તૃણા ઉદિત હૈ એસે દેવપર્યત સમસ્ત સંસારી, તૃણા દુઃખકા બીજ

તે ઉદિતતૃણ જીવો, દુઃખિત તૃણાથી, વિષયિક સુખને
ઇચ્છે અને આમરણ દુઃખસંતત્ત તેને ભોગવે. ૭૫.

૧૨૮

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

તૃષ્ણાભિર્દુઃખબીજતયાત્ત્યન્તદુઃખિતાઃ સન્તો મૃગતૃષ્ણાભ્ય ઇવામ્ભાંસિ વિષયેભ્યઃ સૌખ્યાન્ય-
ભિલષન્તિ । તદ્દુઃખસંતાપવેગમસહમાના અનુભવન્તિ ચ વિષયાન્, જલાયુકા ઇવ, તાવદ્યાવત્તુ
ક્ષયં યાન્તિ । યથા હિ જલાયુકાસ્તૃષ્ણાબીજેન વિજયમાનેન દુઃખાંકુરેણ ક્રમતઃ સમાક્રમ્યમાણા
દુષ્ટકીલાલમભિલષન્ત્યસ્તદેવાનુભવન્ત્યશ્વાપ્રલયાત્તુ કિલશયન્તે, એવમમી અપિ પુણ્યશાલિનઃ
પાપશાલિન ઇવ તૃષ્ણાબીજેન વિજયમાનેન દુઃખાંકુરેણ ક્રમતઃ સમાક્રમ્યમાણા વિષયાન-
ભિલષન્તસ્તાનેવાનુભવન્ત્યશ્વાપ્રલયાત્તુ કિલશયન્તે । અતઃ પુણ્યાનિ સુખાભાસસ્ય દુઃખસ્યૈવ
સાધનાનિ સ્યુઃ ॥૭૫॥

સુખાદ્વિલક્ષણાનિ વિષયસુખાનિ ઇચ્છન્તિ । ન કેવલમિચ્છન્તિ, અણુભવંતિ ય અનુભવન્તિ ચ । કિંપર્યન્તમ् ।
આમરણ મરણપર્યન્તમ् । કથંભૂતાઃ । દુઃખસંતસા ઇતિ । અયમત્રાર્થ:—યથા તૃષ્ણોદ્રેકેણ

હોનેસે પુણ્યજનિત તૃષ્ણાઓંકે દ્વારા ભી અત્યન્ત દુઃખી હોતે હુએ ^૧મૃગતૃષ્ણામેંસે જલકી ભાઁતિ
વિષયોમેંસે સુખ ચાહતે હું ઔર ઉસ ^૨દુઃખસંતાપકે વેગકો સહન ન કર સકનેસે વિષયોંકો તબ
-તક ભોગતે હું, જબ તક કિ વિનાશકો [-મરણકો] પ્રાસ નહીં હોતે । જૈસે જોંક (ગોંચ)
તૃષ્ણા જિસકા બીજ હૈ ઐસે વિજયકો પ્રાસ હોતી હુઈ દુઃખાંકુરસે ક્રમશ: આક્રાન્ત હોનેસે દૂષિત
રક્તકો ચાહતી હૈ ઔર ઉસીકો ભોગતી હુઈ મરણપર્યન્ત કલેશકો પાતી હૈ, ઉસીપ્રકાર યહ
પુણ્યશાલી જીવ ભી, પાપશાલી જીવોંકી ભાઁતિ, તૃષ્ણા જિસકા બીજ હૈ ઐસે વિજય પ્રાસ
દુઃખાંકુરોંકે દ્વારા ક્રમશ: આક્રાન્ત હોનેસે, વિષયોંકો ચાહતે હુએ ઔર ઉન્હીંકો ભોગતે હુએ
વિનાશપર્યત (-મરણપર્યન્ત) કલેશ પાતે હું ।

ઇસસે પુણ્ય સુખાભાસ ઐસે દુઃખકા હી સાધન હૈ ।

ભાવાર્થ :—જિન્હેં સમસ્તવિકલ્પજાલ રહિત પરમસમાધિસે ઉત્પન્ત સુખામૃતરૂપ સર્વ
આત્મપ્રદેશોમે પરમઆહાદભૂત સ્વરૂપતૃસિ નહીં વર્તતી ઐસે સમસ્ત સંસારી જીવોંકે નિરન્તર
વિષયતૃષ્ણા વ્યક્ત યા અવ્યક્તરૂપસે અવશ્ય વર્તતી હૈ । વે તૃષ્ણારૂપી બીજ ક્રમશ: અંકુરરૂપ
હોકર દુઃખવૃક્ષરૂપસે વૃદ્ધિકો પ્રાસ હોકર, ઇસપ્રકાર દુઃખદાહકા વેગ અસહ્ય હોને પર, વે જીવ
વિષયોમે પ્રવૃત્ત હોતે હું । ઇસલિયે જિનકી વિષયોમે પ્રવૃત્તિ દેખી જાતી હૈ ઐસે દેવોં તકકે સમસ્ત
સંસારી જીવ દુઃખી હી હું ।

ઇસપ્રકાર દુઃખભાવ હી પુણ્યોંકા—પુણ્યજનિત સામગ્રીકા—આલમ્બન કરતા હૈ
ઇસલિયે પુણ્ય સુખાભાસ ઐસે દુઃખકા હી અવલમ્બન—સાધન હૈ ॥૭૫॥

૧. જૈસે મૃગજલમેંસે જલ નહીં મિલતા વૈસે હી ઇન્દ્રિયવિષયોમેંસે સુખ પ્રાસ નહીં હોતા ।

૨. દુઃખસંતાપ = દુઃખદાહ; દુઃખકી જલન-પીડા ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૨૯

અથ પુનરાપિ પુણ્યજન્યસ્યેન્દ્રિયસુખસ્ય બહુધા દુઃખત્વમુદ્યોત્તયતિ—

સપરં બાધાસહિદં વિચ્છિણં બંધકારણ વિષમં ।

જં ઇંદિએહિં લદ્ધં તં સોકખં દુઃખમેવ તહા ॥૭૬॥

સપરં બાધાસહિતં વિચ્છિન્નં બન્ધકારણ વિષમમ् ।

યદિન્દ્રિયૈર્લબ્ધં તત્સૌખ્યં દુઃખમેવ તથા ॥૭૬॥

સપરત્વાત् બાધાસહિતત્વાત् વિચ્છિન્નત્વાત् બન્ધકારણત્વાત् વિષમત્વાચ્ પુણ્ય-
જન્યમપીન્દ્રિયસુખં દુઃખમેવ સ્યાત્ । સપરં હિ સત્ત પરગ્રત્યયત્વાત् પરાધીનત્યા, બાધાસહિતં

પ્રેરિતા: જલૌકસ: કીલાલમભિલષન્યસ્તદેવાનુભવન્યશ્વામરણં દુઃખિતા ભવન્તિ, તથા નિજશુદ્ધાત્મ-
સંવિત્તિપરાડ્યમુખા જીવા અપિ મૃગતૃણાભ્યોऽભ્યાંસીવ વિષયાનભિલષન્યસ્તથૈવાનુભવન્યશ્વામરણં
દુઃખિતા ભવન્તિ । તત એતદાયાતં તૃણાતદ્વોત્પાદકવેન પુણ્યાનિ વસ્તુતો દુઃખકારણાનિ ઇતિ ॥૭૫॥
અથ પુનરાપિ પુણ્યોત્પન્નસ્યેન્દ્રિયસુખસ્ય બહુધા દુઃખત્વં પ્રકાશયતિ—સપરં સહ પરદ્રવ્યાપેક્ષયા વર્તતે
સપરં ભવતીન્દ્રિયસુખં, પારમાર્થિકસુખં તુ પરદ્રવ્યાનિરપેક્ષત્વાદાત્માધીનં ભવતિ । બાધાસહિદં તીવ્રક્ષુધા-
તૃણાદ્યનેકવાધાસહિતત્વાદ્વાધાસહિતમન્દ્રિયસુખં, નિજાત્મસુખં તુ પૂર્વોક્તસમસ્તવાધારહિતત્વાદ-
વ્યાબાધમ् । વિચ્છિણં પ્રતિપક્ષભૂતાસાતોદયેન સહિતત્વાદ્વિચ્છિન્નં સાન્તરિતં ભવતીન્દ્રિયસુખં,
અતીન્દ્રિયસુખં તુ પ્રતિપક્ષભૂતાસાતોદયાભાવાનિરત્તરમ् । બંધકારણ દૃષ્ટશ્રુતાનુભૂતભોગાકાડ્કા-

અબ, પુન: પુણ્યજન્ય ઇન્દ્રિયસુખકો અનેક પ્રકારસે દુઃખરૂપ પ્રકાશિત કરતે હું :—

અન્વયાર્થ :—[યત્] જો [ઇન્દ્રિયૈ: લબ્ધં] ઇન્દ્રિયોંસે પ્રાસ હોતા હૈ [તત્ સૌખ્યં]
વહ સુખ [સપરં] પરસમ્બન્ધયુક્ત, [બાધાસહિત] બાધાસહિત [વિચ્છિન્નં] વિચ્છિન્ન
[બંધકારણ] બંધકા કારણ [વિષમં] ઔર વિષમ હૈ; [તથા] ઇસપ્રકાર [દુઃખમ્ એવ] વહ
દુઃખ હી હૈ ॥૭૬॥

ટીકા :—પરસમ્બન્ધયુક્ત હોનેસે, બાધા સહિત હોનેસે, વિચ્છન્ન હોનેસે, બન્ધકા કારણ
હોનેસે, ઔર વિષમ હોનેસે, ઇન્દ્રિયસુખ—પુણ્યજન્ય હોને પર ભી—દુઃખ હી હૈ ।

ઇન્દ્રિયસુખ (૧) ‘પરકે સમ્બન્ધવાલા’ હોતા હુઆ પરાશ્રયતાકે કારણ પરાધીન હૈ,

પરયુક્ત, બાધાસહિત, ખંડિત, બંધકારણ, વિષમ છે;

જે ઇન્દ્રિયોથી લબ્ધ તે સુખ આ રીતે દુઃખ જ ખરે. ૭૬.

હિ સદશનાયોદન્યાવૃષસ્યાદિભિસ્તૃષ્ણાવ્યક્તિભિરુપેતત્વાત् અત્યન્તાકુલત્યા, વિચ્છિન્નં હિ સદસદેયોદયપ્રચ્યાવિતસદેયોદયપ્રવૃત્તત્યાઽનુભવત્વાદુદ્ભૂતવિપક્ષત્યા, બન્ધકારણં હિ સદ્વિષયો-પભોગમાર્ગાનુલગ્નરાગાદિદોષસેનાનુસારસંગચ્છમાનઘનકર્મપાંસુપટલત્વાદુર્કર્દુઃસહત્યા, વિષમં હિ સદભિવૃદ્ધિપરિહાણિપરિણતત્વાદત્યન્તવિસંષુલત્યા ચ દુઃખમેવ ભવતિ। અથૈવં પુણ્યમાપિ પાપવદ્ દુઃખસાધનમાયાતમ् ॥૭૬॥

પ્રભૃત્યનેકાપધ્યાનવશેન ભાવિનરકાદિદુઃખોત્પાદકકર્મબન્ધોત્પાદકત્વાદુદ્ધકારણમિન્દ્રિયસુખં, અતીન્દ્રિય-સુખં તુ સર્વાપધ્યાનરહિતત્વાદવન્ધકારણમ् । વિષમં વિગતઃ શમઃ પરમોપશમો યત્ત તદ્વિષમમતૃસિકરં હાનિવૃદ્ધિસહિતત્વાદ્વા વિષમં, અતીન્દ્રિયસુખં તુ પરમતૃસિકરં હાનિવૃદ્ધિરહિતમ् । જં ઝંડિએહિં લદ્ધં તં સોકખં દુઃખમેવ તહા યદિન્દ્રિયૈરલબ્ધં સંસારસુખં તત્સુખં યથા પૂર્વોક્તપજ્વવિશેષણવિશિષ્ટં ભવતિ તથૈવ દુઃખમેવેત્યભિપ્રાયઃ ॥૭૬॥ એવં પુણ્યાનિ જીવસ્ય તૃષ્ણોત્પાદકત્વેન દુઃખકારણાનિ ભવન્તીતિ કથનરૂપેણ દ્વિતીયસ્થલે ગાથાચતુષ્યં ગતમ् । અથ નિશ્ચયેન પુણ્યપાપ્યોર્વિશેષો નાસ્તીતિ કથયન् પુણ્ય-

---

(૨) ‘બાધાસહિત’ હોતા હુआ ખાને, પીને ઔર મૈથુનકી ઇચ્છા ઇત્યાદિ તૃષ્ણાકી વ્યક્તિયોસે (-તૃષ્ણાકી પ્રગટતાઓંસે) યુક્ત હોનેસે અત્યન્ત આકુલ હૈ, (૩)‘વિચ્છિન્ન’ હોતા હુઆ અસાતાવેદનીયકા ઉદય જિસે ‘ચ્યુત કર દેતા હૈ એસે સાતાવેદનીયકે ઉદયસે પ્રવર્તમાન હોતા હુઆ અનુભવમે આતા હૈ, ઇસલિયે વિપક્ષકી ઉત્પત્તિવાલા હૈ, (૪) ‘બન્ધકા કારણ’ હોતા હુઆ વિષયોપભોગકે માર્ગમે લગી હુર્દી રાગાદિ દોષોંકી સેનાકે અનુસાર કર્મખંજકે રેઘન પટલકા સમ્બન્ધ હોનેકે કારણ પરિણામસે દુઃસહ હૈ, ઔર (૫) ‘વિષમ’ હોતા હુઆ હાનિ-વૃદ્ધિમે પરિણમિત હોનેસે અત્યન્ત અસ્થિર હૈ; ઇસલિયે વહ (ઇન્દ્રિયસુખ) દુઃખ હી હૈ।

જબ કિ એસા હૈ (ઇન્દ્રિયસુખ દુઃખ હી હૈ) તો પુણ્ય ભી, પાપકી ભ્રાંતિ, દુઃખકા સાધન હૈ એસા ફળિત હુઆ ।

ભાવાર્થ :—ઇન્દ્રિયસુખ દુઃખ હી હૈ, ક્યોંકિ વહ પરાધીન હૈ, અત્યન્ત આકુલ હૈ, વિપક્ષકી (-વિરોધકી) ઉત્પત્તિવાલા હૈ, પરિણામસે દુઃસહ હૈ, ઔર અત્યન્ત અસ્થિર હૈ। ઇસસે યહ સિદ્ધ હુઆ કિ પુણ્ય ભી દુઃખકા હી સાધન હૈ ॥૭૬॥

૧. ચ્યુત કરના = હટા દેના; પદભ્રષ્ટ કરના; (સાતાવેદનીયકા ઉદય ઉસકી સ્થિતિ અનુસાર રહકર હટ જાતા હૈ ઔર અસાતા વેદનીયકા ઉદય આતા હૈ)

૨. ઘન પટલ = સઘન (ગાડ) પર્ત, બડા ઝુણ્ડ ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૩૧

અથ પુણ્યપાપયોરવિશેષત્વં નિશ્ચિન્વન્નુપસંહરતિ—

**ણ હિ મળણદિ જો એવં ણથિ વિસેસો ત્તિ પુણ્યપાવાણં ।
હિંડદિ ઘોરમપારં સંસારં મોહસંછળ્ણો ॥૭૭॥**

ન હિ મન્યતે ય એવં નાસ્તિ વિશેષ ઇતિ પુણ્યપાપયો: ।
હિણ્ડતિ ઘોરમપારં સંસારં મોહસંછન્નઃ ॥૭૭॥

એવમુક્તક્રમેણ શુભાશુભોપયોગદૈતમિવ સુખદુ:ખદૈતમિવ ચ ન ખલુ પરમાર્થતઃ
પુણ્યપાપદૈતમવતિષ્ઠતે, ઉભ્યત્રાધ્યનાત્મધર્મત્વાવિશેષત્વાત् । યસ્તુ પુનરનયો: કલ્યાણકાલાયસ-

પાપયોર્વાખ્યાનમુપસંહરતિ—ણ હિ મળણદિ જો એવં ન હિ મન્યતે ય એવમ् । કિમ् । ણથિ વિસેસો ત્તિ
પુણ્યપાવાણં પુણ્યપાપયોર્નિશ્વયેન વિશેષો નાસ્તિ । સ કિં કરોતિ । હિંડદિ ઘોરમપારં સંસારં હિણ્ડતિ ભ્રમતિ ।
કમ् । સંસારમ् । કથંભૂતમ् । ઘોરમ् અપારં ચાભવ્યાપેક્ષયા । કથંભૂતઃ । મોહસંછળ્ણો મોહપ્રચ્છાદિત ઇતિ ।
તથાહિ—દ્રવ્યપુણ્યપાપયોર્વચહારેણ ભેદ:, ભાવપુણ્યપાપયોસ્તત્કલભૂતસુખદુ:ખયોશાશુદ્ધનિશ્વયેન ભેદ:,

અબ, પુણ્ય ઔર પાપકી અવિશેષતાકા નિશ્વય કરતે હુએ (ઇસ વિષયકા) ઉપસંહાર
કરતે હું :—

અન્વયાર્થ :— [એવં] ઇસપ્રકાર [પુણ્યપાપયો:] પુણ્ય ઔર પાપમે [વિશેષ: નાસ્તિ]
અન્તર નહીં હૈ [ઇતિ] ઐસા [ય:] જો [ન હિ મન્યતે] નહીં માનતા, [મોહસંછન્નઃ]
વહ મોહાચ્છાદિત હોતા હુઅા [ઘોર અપારં સંસારં] ઘોર અપાર સંસારમે [હિણ્ડતિ] પરિષ્રમણ
કરતા હૈ ॥૭૭॥

ટીકા :— યોં પૂર્વોક્ત પ્રકારસે, શુભાશુભ ઉપયોગકે દ્વૈતકી ભાઁતિ ઔર સુખદુ:ખકે
દ્વૈતકી ભાઁતિ, પરમાર્થસે પુણ્યપાપકા દ્વૈત નહીં ટિકતા—નહીં રહતા, ક્યોંકિ દોનોંમે અનાત્મધર્મત્વ
અવિશેષ અર્થાત્ સમાન હૈ । (પરમાર્થસે જૈસે શુભોપયોગ ઔર અશુભોપયોગરૂપ દ્વૈત વિદ્યમાન નહીં
હૈ, જૈસે 'સુખ ઔર દુ:ખરૂપ દ્વૈત વિદ્યમાન નહીં હૈ, ઉસીપ્રકાર પુણ્ય ઔર પાપરૂપ દ્વૈતકા ભી
અસ્તિત્વ નહીં હૈ; ક્યોંકિ પુણ્ય ઔર પાપ દોનોં આત્માકે ધર્મ ન હોનેસે નિશ્વયસે સમાન હી હૈન ।)

૧. સુખ = ઇન્દ્રિયસુખ

નહિ માનતો—એ રીત પુણ્યે પાપમાં ન વિશેષ છે,
તે મોહથી આચ્છન્ન ઘોર અપાર સંસારે ભમે. ૭૭.

૧૩૨

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

નિગડયોરિવાહંકારિકં વિશેષમભિમન્યમાનોऽહમિન્દ્રપદાદિસંપદાં નિદાનમિતિ નિર્ભરતરં ધર્માનુ-
રાગમવલાભતે સ ખલૂપરત્કચિત્તભિત્તિતયા તિરસ્કૃતશુદ્ધોપયોગશક્તિરાસંસારં શારીરં દુઃખ-
મેવાનુભવતિ ॥૭૭॥

અથૈવમવધારિતશુભાશુભોપયોગાવિશેષઃ સમસ્તમણિ રાગદ્રેષદૈતમપહાસયન્નશેષદુઃખ-
ક્ષયાય સુનિશ્ચિતમનાઃ શુદ્ધોપયોગમધિવસતિ—

**એવं વિદિતથો જો દવ્યેસુણ રાગમેદિ દોસં વા ।
ઉવઓગવિસુદ્ધો સો ખવોદિ દેહુભ્વં દુક્ખં ॥૭૮॥**

શુદ્ધનિશ્ચયેન તુ શુદ્ધાત્મનો ભિન્નત્વાન્દ્રેદો નાસ્તિ । એવં શુદ્ધનયેન પુણ્યપાપયોરભેદં યોઽસૌ ન મન્યતે
સ દેવેન્દ્રચક્રવર્તિબળદેવવાસુદેવકામદેવાદિપદનિમિત્તં નિદાનવન્ધેન પુણ્યમિચ્છન્નિર્માહશુદ્ધાત્મતત્ત્વ-
વિપરીતદર્શનચારિત્રમોહપ્રચ્છાદિતઃ સુવર્ણલોહનિગડદ્વયસમાનપુણ્યપાપદ્વયબદ્ધઃ સન્ સંસારરહિતશુદ્ધાત્મનો
વિપરીતં સંસારં ભ્રમતીત્યર્થઃ ॥૭૭॥ અથૈવં શુભાશુભ્યો: સમાનત્વપરિજ્ઞાનેન નિશ્ચિતશુદ્ધાત્મતત્ત્વઃ સન્
એસા હોને પર ભી, જો જીવ ઉન દોનોમે—સુવર્ણ ઔર લોહેકી બેડીકી ભાઁતિ—^१અહંકારિક
અન્તર માનતા હુआ, અહમિન્દ્રપદાદિ સમ્પદાઓંકે કારણભૂત ધર્માનુરાગ પર અત્યન્ત
નિર્ભરમયરૂપસે (-ગાઢરૂપસે) અવલાભિત હૈ, વહ જીવ વાસ્તવમે ચિત્તભૂમિકે ઉપરકત હોનેસે
(-ચિત્તકી ભૂમિ કર્મોપાધિકે નિમિત્તસે રંગી હુઈ-મલિન વિકૃત હોનેસે) જિસને શુદ્ધોપયોગ
શક્તિકા તિરસ્કાર કિયા હૈ, એસા વર્તતા હુઆ સંસારપર્યંત (-જબતક ઇસ સંસારકા અસ્તિત્વ
હૈ તબતક અર્થાત् સદાકે લિયે) શારીરિક દુઃખકા હી અનુભવ કરતા હૈ ।

ભાવાર્થ :—જૈસે સોનેકી બેડી ઔર લોહેકી બેડી દોનોં અવિશેષરૂપસે બાঁધનેકા હી
કામ કરતી હું તસીપ્રકાર પુણ્ય-પાપ દોનોં અવિશેષરૂપસે બન્ધન હી હું । જો જીવ પુણ્ય ઔર
પાપકી અવિશેષતાકો કભી નહીં માનતા ઉસકા ઉસ ભયંકર સંસારમેં પરિભ્રમણકા કભી અન્ત
નહીં આતા ॥૭૭॥

અબ, ઇસપ્રકાર શુભ ઔર અશુભ ઉપયોગકી અવિશેષતા અવધારિત કરકે, સમસ્ત
રાગદ્રેષકે દ્વાતકો દૂર કરતે હુએ, અશેષ દુઃખકા ક્ષય કરસેકા મનમે દૃઢ નિશ્ચય કરકે
શુદ્ધોપયોગમેં નિવાસ કરતા હૈ (-ઉસે અંગીકાર કરતા હૈ) :—

૧. પુણ્ય ઔર પાપમેં અન્તર હોનેકા મત અહંકારજન્ય (અવિદ્યાજન્ય, અજ્ઞાનજન્ય હૈ) ।

**વિદિતાર્થ એ રીત, રાગદ્રેષ લહે ન જે દ્રબ્યો વિષે,
શુદ્ધોપયોગી જીવ તે ક્ષય દેહગત દુઃખનો કરે. ૭૮.**

**એવं વિદિતાર્�ો યો દ્રવ્યેષુ ન રાગમેતિ દ્વેષં વા।
ઉપયોગવિશુદ્ધઃ સઃ ક્ષપયતિ દેહોદ્વં દુઃખમ् ॥૭૮॥**

યો હિ નામ શુભાનામશુભાનાં ચ ભાવાનામવિશેષદર્શનેન સમ્યક્પરિચ્છિન્-
વસ્તુસ્વરૂપઃ સ્વપરવિભાગાવસ્થિતેષુ સમગ્રેષુ સસમગ્રપયયિષુ દ્રવ્યેષુ રાગં દ્વેષં ચાશેષમેવ
પરિવર્જયતિ સ કિલેકાન્તેનોપોગવિશુદ્ધતયા પરિત્યક્તપરદ્વાલમ્બનોઽગનિરિવાયઃપિણ્ડ-
દનનુષ્ઠિતાયઃસારઃ પ્રચણ્ડધનધાતસ્થાનીયં શારીરં દુઃખં ક્ષપયતિ। તતો મમાયમેવૈકઃ શરણં
શુદ્ધોપયોગઃ ॥૭૮॥

દુઃખક્ષયાય શુદ્ધોપયોગાનુષ્ઠાનં સ્વીકરેતિ—એવં વિદિતથો જો એવં ચિદાનન્દૈકસ્વભાવં પરમાત્મતત્ત્વ-
મેવોપાદેયમન્યદશેષં હેયમિતિ હેયોપાદેયપરિજ્ઞાનેન વિદિતાર્થતત્ત્વો ભૂત્વા યઃ દવેસુ ણ રાગમેદિ દોસં વા
નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યાદન્યેષુ શુભાશુભસર્વદ્રવ્યેષુ રાગં દ્વેષં વા ન ગચ્છતિ ઉવઓગવિસુદ્ધો સો રાગાદિરહિત-
શુદ્ધાત્માનુભૂતિલક્ષણેન શુદ્ધોપયોગેન વિશુદ્ધઃ સન् સ: ખેવેદિ દેહોદ્વં દુઃખં તત્ત્વલોહપિણ્ડસ્થાનીય-
દેહાદુદ્ધ્રવં અનાકુલત્વલક્ષણપારમાર્થિકસુખાદ્વિલક્ષણં પરમાકુલત્વોત્પાદકં લોહપિણ્ડરહિતોઽગનિરિવ
ઘનધાતપરંપરાસ્થાનીયદેહરહિતો ભૂત્વા શારીરં દુઃખં ક્ષપયતીત્યભિપ્રાયઃ ॥૭૮॥ એવમુપસંહારરૂપેણ
તૃતીયસ્થલે ગાથાદ્વયં ગતમ्। ઇતિ શુભાશુભમૂઢત્વનિરાસાર્થ ગાથાદશકપર્યન્તં સ્થલત્રયસમુદાયેન

અન્વયાર્થ :—[એવં] ઇસપ્રકાર [વિદિતાર્થઃ] વસ્તુસ્વરૂપકો જાનકર [યઃ] જો
[દ્રવ્યેષુ] દ્રવ્યોંકે પ્રતિ [રાગં દ્વેષં વા] રાગ યા દ્વેષકો [ન એતિ] પ્રાસ નહીં હોતા, [સ] વહ
[ઉપયોગવિશુદ્ધઃ] ઉપયોગવિશુદ્ધઃ હોતા હુઆ [દેહોદ્વં દુઃખં] દોહોત્પત્ર દુઃખકા [ક્ષપયતિ] ક્ષય કરતા હૈ ॥૭૮॥

ટીકા :—જો જીવ શુભ ઔર અશુભ ભાવોંકે અવિશેષદર્શનસે (-સમાનતાકી શ્રદ્ધાસે) વસ્તુસ્વરૂપકો સમ્યક્પ્રકારસે જાનતા હૈ, સ્વ ઔર પર દો વિભાગોમેં રહનેવાલી, સમસ્ત પર્યાયોં સહિત સમસ્ત દ્રવ્યોંકે પ્રતિ રાગ ઔર દ્વેષકો નિરવશેષરૂપસે છોડ્યા હૈ, વહ જીવ, એકાન્તસે ઉપયોગવિશુદ્ધ (-સર્વથા શુદ્ધોપયોગી) હોનેસે જિસને પરદ્વ્યકા આલમ્બન છોડ્ય દિયા હૈ એસા વર્તતા હુઆ—લોહેકે ગોલેમેંસે લોહેકે 'સારકા અનુસરણ ન કરનેવાલી અગ્નિકી ભાઈતિ—પ્રચંડ ઘનકે આધાત સમાન શારીરિક દુઃખકા ક્ષય કરતા હૈ। (જૈસે અગ્નિ લોહેકે તસ ગોલેમેંસે લોહેકે સત્વકો ધારણ નહીં કરતી ઇસલિયે અગ્નિ પર પ્રચંડ ઘનકે પ્રહાર નહીં હોતે, ઉસીપ્રકાર પરદ્વ્યકા આલમ્બન ન કરનેવાલે આત્માકો શારીરિક દુઃખકા વેદન નહીં હોતા ।) ઇસલિયે યહી એક શુદ્ધોપયોગ મેરી શરણ હૈ ॥૭૮॥

૧. સાર = સત્ત્વ, ઘનતા, કઠિનતા ।

અથ યદિ સર્વસાવદ્યયોગમતીત્ય ચરિત્રમુપસ્થિતોऽપિ શુભોપયોગાનુવૃત્તિવશત્યા
મોહાદીનોન્મૂલયામિ, તતઃ કુતો મે શુદ્ધાત્મલાભ ઇતિ સર્વારમ્ભેણોત્તિષ્ઠતે—

ચત્તા પાપારંભં સમુદ્ધિદો વા સુહમ્મિ ચરિયિમ્મિ ।
ણ જહદિ જદિ મોહાદી ણ લહદિ સો અપ્પં સુદ્ધં ॥૭૬॥

ત્યક્ત્વા પાપારંભં સમુલિથિતો વા શુભે ચરિત્રે ।
 ન જહાતિ યદિ મોહાદીન લભતે સ આત્મકં શુદ્ધમ् ॥૭૬॥

યઃ ખલુ સમસ્તસાવદ્યયોગપ્રત્યાખ્યાનલક્ષણં પરમસામાયિકં નામ ચારિત્રં પ્રતિજ્ઞાયાપિ
શુભોપયોગવૃત્ત્યા બકાભિસારિક્યેવાભિસાર્યમાણો ન મોહવાહિનીવિધેયતામવકિરતિ સ કિલ
પ્રથમજ્ઞાનકણ્ડકા સમાસા । અથ શુભાશુભોપયોગનિવૃત્તિલક્ષણશુદ્ધોપયોગેન મોક્ષો ભવતીતિ પૂર્વસૂત્રે
ભણિતમ્ । અત્ર તુ દ્વિતીયજ્ઞાનકણ્ડકાપ્રારમ્ભે શુદ્ધોપયોગભાવે શુદ્ધાત્માન ન લભતે ઇતિ તમેવાર્થ

અબ, સર્વ સાવદ્યયોગકો છોડકર ચારિત્ર અઙ્ગીકાર કિયા હોને પર ભી યદિ મૈં
શુભોપયોગપરિણિતિકે વશ હોકર મોહાદિકા ^૩ઉન્મૂલન ન કરું, તો મુજ્જે શુદ્ધ આત્માકી પ્રાસિ
કહાઁસે હોગી ? — ઇસપ્રકાર વિચાર કરકે મોહાદિકે ઉન્મૂલનકે પ્રતિ સર્વારમ્ભ (-સર્વત્યદમ)
પૂર્વક કટિબદ્ધ હોતા હૈ :—

અન્વયાર્થ :— [પાપારંભં] પાપરમ્ભકો [ત્યક્ત્વા] છોડકર [શુભે ચરિત્રે] શુભ
ચારિત્રમે [સમુલિથિતઃ વા] ઉદ્યત હોને પર ભી [યદિ] યદિ જીવ [મોહાદીન] મોહાદિકો [ન
જહાતિ] નહીં છોડતા, તો [સ:] વહ [શુદ્ધ આત્મકં] શુદ્ધ આત્માકો [ન લભતે] પ્રાસ નહીં
હોતા ॥૭૯॥

ટીકા :— જો જીવ સમસ્ત સાવદ્યયોગકે પ્રત્યાખ્યાનસ્વરૂપ પરમસામાયિક નામક
ચારિત્રકી પ્રતિજ્ઞા કરકે ભી ધૂર્ત ^૩અભિસારિકા (નાયિકા) કી ભૌતિ શુભોપયોગપરિણિતિસે
૩અભિસાર (-મિલન) કો પ્રાસ હોતા હુઆ (અર્થાત् શુભોપયોગપરિણિતિકે પ્રેમમે ફઁસતા હુઆ)

૧. ઉન્મૂલન = જડમૂલસે નિકાલ દેના; નિકન્દન ।

૨. અભિસારિકા = સંકેત અનુસાર પ્રેમીસે મિલને જાનેવાલી સ્ત્રી ।

૩. અભિસાર = પ્રેમીસે મિલને જાના ।

**જીવ છોડી પાપારંભને શુભ ચરિતમાં ઉદ્યત ભલે,
જો નવ તજે મોહાદિને તો નવ લહે શુદ્ધાત્મને. ૭૯.**

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञानतत्त्व-प्रज्ञापन

१३५

समासन्नमहादुःखसंकटः कथमात्मानमविष्टुतं लभते। अतो मया मोहवाहिनीविजयाय बद्धा
कक्षेयम् ॥७६॥

अथ कथं मया विजेतव्या मोहवाहिनीत्युपायमालोचयति—

जो जाणदि अरहंतं द्रव्यत्वगुणत्पञ्चयत्तेहिं ।

सो जाणदि अप्पाणं मोहो खलु जादि तस्य लयं ॥८०॥

यो जानात्यर्हन्तं द्रव्यत्वगुणत्वपर्ययत्वैः ।

स जानात्यात्मानं मोहः खलु याति तस्य लयम् ॥८०॥

यो हि नामार्हन्तं द्रव्यत्वगुणत्वपर्ययत्वैः परिच्छिनति स खल्वात्मानं परिच्छिनति,

व्यतिरेकरूपेण दृढयति—चत्ता पावारंभं पूर्वं गृहवासादिरूपं पापारम्भं त्यक्त्वा समुद्धिदो वा सुहम्मि चरियम्हि सम्यगुपस्थितो वा पुनः। कव। शुभचरित्रे। ण जहदि जदि मोहादी न त्यजति यदि चेन्मोहरागद्वेषान् ण लहदि सो अप्पगं सुद्धं न लभते स आत्मानं शुद्धमिति। इतो विस्तरः—कोऽपि मोक्षार्थी परमोपेक्षालक्षणं परमसामायिकं पूर्वं प्रतिज्ञाय पश्चाद्विषयसुखसाधकशुभोपयोगपरिणत्या मोहितान्तरङ्गः सन् निर्विकल्पसमाधिलक्षणपूर्वोक्तसामायिकचारित्राभावे सति निर्मोहशुद्धात्मतत्त्वप्रति-पक्षभूतान् मोहादीन त्यजति यदि चेत्तर्हि जिनसिद्धसदृशं निजशुद्धात्मानं न लभत इति सूत्रार्थः ॥७९॥

मोहकी सेनाके वशवर्तनपनेको दूर नहीं कर डालता—जिसके महा दुःख संकट निकट हैं ऐसा वह, शुद्ध (-विकार रहित, निर्मल) आत्माको कैसे प्राप्त कर सकता है? (नहीं प्राप्त कर सकता) इसलिये मैंने मोहकी सेना पर विजय प्राप्त करनेको कमर कसी है।

अब, ‘मैं मोहकी सेनाको कैसे जीतूँ’—ऐसा उपाय विचारता है :—

अन्वयार्थ :—[यः] जो [अर्हन्तं] अरहन्तको [द्रव्यत्व-गुणत्वपर्ययत्वैः] द्रव्यपने गुणपने और पर्यायपने [जानाति] जानता है, [सः] वह [आत्मानं] (अपने) आत्माको [जानाति] जानता है और [तस्य मोहः] उसका मोह [खलु] अवश्य [लयं याति] लयको प्राप्त होता है ॥८०॥

टीका :—जो वास्तवमें अरहंतको द्रव्यरूपसे, गुणरूपसे और पर्यायरूपसे जानता है

जे जाणतो अर्हतने गुण, द्रव्य ने पर्ययपणे,
ते जीव जाणे आत्मने, तसु मोह पामे लय खरे. ८०.

૧૩૬

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

ઉભયોરપિ નિશ્ચયેનાવિશેષાત् । અહૃતોऽપિ પાકકાષ્ઠાગતકાર્તસ્વરસ્યેવ પરિસ્પષ્ટમાત્મસ્લ્પં, તતસ્તત્વરિચ્છેદે સર્વાત્મપરિચ્છેદઃ । તત્ત્રાન્વયો દ્રવ્યં, અન્વયવિશેષણં ગુણઃ, અન્વયવ્યતિરેકાઃ પર્યાઃ । તત્ત્ર ભગવત્યર્હતિ સર્વતો વિશુદ્ધે ત્રિભૂમિકમપિ સ્વમનસા સમયમુત્પશ્યતિ ।

અથ શુદ્ધોપયોગાભાવે યાદૃંશં જિનસિદ્ધસ્વરૂપં ન લભતે તમેવ કથયતિ—

તવસંજમપ્પસિદ્ધો સુદ્ધો સગ્ગાપવગમગકરો ।

અમરાસુરિંદમહિદો દેવો સો લોયસિહરસ્થો ॥*૫॥

તવસંજમપ્પસિદ્ધો સમસ્તરાગાદિપરભાવેચાત્યાગેન સ્વસ્વરૂપે પ્રતપન વિજયન તપઃ, બહિરઙ્ગન્નિય પ્રાણસંયમવલેન સ્વશુદ્ધાત્મનિ સંયમનાત્સમરસીભાવેન પરિણમન સંયમઃ, તાભ્યાં પ્રસિદ્ધો જાત ઉત્પન્નસ્તપઃસંયમપ્રસિદ્ધઃ, સુદ્ધો ક્ષુધાદ્યાદશદોષરહિતઃ, સગ્ગાપવગમગકરો સ્વર્ગઃ પ્રસિદ્ધઃ કેવલ-જ્ઞાનાદ્યનન્તચતુષ્યલક્ષણોઽપવર્ગો મોક્ષસ્તયોર્માર્ગ કરોયુપદિશતિ સ્વર્ગપિવર્ગમાર્ગકરઃ, અમરાસુરિંદમહિદો તત્પદાભિલાષિભિરમરાસુરેન્દ્રમહિતઃ પૂજિતોઽમરાસુરેન્દ્રમહિતઃ, દેવો સો સ એવંગુણવિશિષ્ટોઽહન્ન દેવો ભવતિ । લોયસિહરસ્થો સ એવ ભગવાનું લોકાગ્રશિખરસ્થ: સન્ન સિદ્ધો ભવતીતિ જિનસિદ્ધસ્વરૂપં જ્ઞાતવ્યમ् ॥*૫॥ અથ તમિથંભૂતં નિર્દોષિપરમાત્માનં યે શ્રદ્ધાધતિ મન્યન્તે તેઽક્ષયસુખં લભન્ત ઇતિ પ્રજ્ઞાપયતિ—

તં દેવદેવદેવં જદિવરખસહં ગુરું તિલોયસ્સ ।

પણમંતિ જે મણુસા તે સોક્ખં અક્ખયં જંતિ ॥*૬॥

તં દેવદેવદેવં દેવદેવાઃ સૌધર્મેન્દ્રપ્રભૂતયસ્તેષાં દેવ આરાધ્યો દેવદેવદેવસ્તં દેવદેવદેવં, જદિવરખસહં જિતેન્દ્રિયત્વેન નિજશુદ્ધાત્મનિ યત્પરાસ્તે યત્યસ્તેષાં વરા ગણધરદેવાદયસ્તેભ્યોઽપિ વૃષભઃ પ્રધાનું યતિવરવૃષભસ્તં યતિવરવૃષભં, ગુરું તિલોયસ્સ અનન્તજ્ઞાનાદિગુરુગુણૈસ્ત્રૈલોક્યસ્યાપિ ગુરુસ્તં ત્રિલોકગુરું, પણમંતિ જે મણુસા તમિથંભૂતં ભગવન્તં યે મનુષ્યાદ્યો દ્રવ્યભાવનમસ્કારાભ્યાં પ્રણમન્યારાધ્યયન્તિ તે સોક્ખં અક્ખયં જંતિ તે તદારાધનાફલેન પરંપરયાઽક્ષયાનન્તસૌખ્યં યાન્તિ લભન્ત ઇતિ સૂત્રાર્થ: ॥*૬॥ અથ ‘ચત્તા પાવારંભ’ ઇત્યાદિસૂત્રેણ યદુકું શુદ્ધોપયોગાભાવે મોહાદિવિનાશો ન ભવતિ, મોહાદિ-

વહ વાસ્તવમે આત્માકો જાનતા હૈ, ક્યોંકિ દોનોમેં નિશ્ચયસે અન્તર નહીં હૈ; ઔર અરહન્તકા સ્વરૂપ, અન્તિમ તાવકો પ્રાસ સોનેકે સ્વરૂપકી ભાઁતિ, પરિસ્પષ્ટ (-સર્વપ્રકારસે સ્પષ્ટ) હૈ, ઇસલિયે ઉસકા જ્ઞાન હોનેપર સર્વ આત્માકા જ્ઞાન હોતા હૈ । વહાઁ અન્વય વહ દ્રવ્ય હૈ, અન્વયકા વિશેષણ વહ ગુણ હૈ ઔર અન્વયકે વ્યતિરેક(-ભેદ) વે પર્યાયેં હૈને । સર્વતઃ વિશુદ્ધ ભગવાન અરહંતમે (-અરહંતકે સ્વરૂપકા ખ્યાલ કરને પર) જીવ તીનોં પ્રકારયુક્ત સમયકો (-દ્રવ્યગુણપર્યાયમય નિજ આત્માકો) અપને મનસે જાન લેતા હૈ—સમજ લેતા હૈ । યથા ‘યહ

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૩૭

યશેતનો^૧યમિત્યન્યસ્તદ્વબ્યં, યચ્છાન્યયાશ્રિતં ચૈતન્યમિતિ વિશેષણં સ ગુણઃ, યે ચૈકસમય-માત્રાવધૃતકાલપરિમાણતયા પરસ્પરપરાવૃત્તા અન્યયવ્યતિરેકાસ્તે પર્યાયાશ્રિતવિર્તનગ્રન્થય ઇતિ યાવત્ । અથૈવમસ્ય ત્રિકાલમધ્યેકકાલમાકલયતો મુક્તાફલાનીવ પ્રાલમ્બે પ્રાલમ્બે ચિદ્વિર્તાશેતન એવ સંક્ષિપ્ત વિશેષણવિશેષ્યત્વવાસનાન્તર્ધારાદ્વલિમાનમિવ પ્રાલમ્બે ચેતન એવ ચૈતન્યમન્તરહિતં વિધાય કેવલં પ્રાલમ્બમિવ કેવલમાત્માનં પરિચિન્દતસ્ત-વિનાશાભાવે શુદ્ધાત્મલાભો ન ભવતિ, તદર્થમેવેદાનીમુપાયં સમાલોચયતિ—જો જાણદિ અરહંતં ય: કર્તા જાનાતિ । કમ્ । અરહંતમ્ । કૈ: કૃત્વા । દબ્ત્તગુણત્તપજ્ઞયતેહિ દ્રવ્યત્વગુણત્વપર્યાયત્વૈ: । સો જાણદિ અપ્યાણં સ પુરુષો^૨હર્તપરિજ્ઞાનાત્પશ્માદાભાનં જાનાતિ, મોહો ખલુ જાદિ તસ્સ લયં તત આત્મપરિજ્ઞાનાત્તસ્ય મોહો દર્શનમોહો લયં વિનાશં ક્ષયં યાતીતિ । તદ્યથા—કેવલજ્ઞાનાદ્યો વિશેષગુણા, અસ્તિત્વાદયઃ સામાન્યગુણાઃ, પરમૌદ્દારિકશરીરાકારેણ યદાત્પ્રદેશાનામવસ્થાનં સ વ્યાજનપર્યાયઃ, અગુરુલઘુકગુણ-પદ્ભૂતિહાનિરૂપેણ પ્રતિક્ષણં પ્રવર્તમાના અર્થપર્યાયાઃ, એવંલક્ષણગુણપર્યાયાધારભૂતમમૂર્તમસંખ્યાતપ્રદેશં

‘ચેતન હૈ’ ઇસપ્રકારકા અન્યય વહ દ્રવ્ય હૈ, અન્યયકે આશ્રિત રહનેવાલા ‘ચૈતન્ય’ વિશેષણ વહ ગુણ હૈ, ઔર એક સમય માત્રકી મર્યાદાવાલા કાલપરિમાણ હોનેસે પરસ્પર અપ્રવૃત્ત અન્યયવ્યતિરેક વે પર્યાયેં હૈન—જો કિ ચિદ્વિર્તનકી [-આત્માકે પરિણમનકી] ગ્રન્થીયાં [ગાંઠેં] હૈન ।

અબ, ઇસપ્રકાર ત્રૈકાલિકકો ભી [-ત્રૈકાલિક આત્માકો ભી] એક કાલમે સમજી લેનેવાલા વહ જીવ, જૈસે મોતિયોંકો ઝૂલતે હુએ હારમેં અન્તર્ગત માના જાતા હૈ, ઉસી પ્રકાર ચિદ્વિર્તોંકા ચેતનમેં હી સુંક્ષેપણ [-અંતર્ગત] કરકે, તથા વિશેષણવિશેષ્યતાકી વાસનાકા અન્તર્ધારાન હોનેસે—જૈસે સફેદીકો હારમેં ‘અન્તર્હિત કિયા જાતા હૈ, ઉસી પ્રકાર—ચૈતન્યકો ચેતનમેં હી અન્તર્હિત કરકે, જૈસે માત્ર હારકો જાના જાતા હૈ, ઉસીપ્રકાર કેવલ આત્માકો

૧. ચેતન = આત્મા ।

૨. અન્યયવ્યતિરેક = એક દૂસરેમેં નહીં પ્રવર્તતે એસે જો અન્યયકે વ્યતિરેક ।

૩. વિશેષણ ગુણ હૈ ઔર વિશેષ્ય વો દ્રવ્ય હૈ ।

૪. અંતર્ધારાન = અદૃશ્ય હો જાના ।

૫. અંતર્હિત = ગુસ; અદૃશ્ય ।

૬. હારકો ખરીદનેવાલા મનુષ્ય હારકો ખરીદતે સમય હાર, ઉસકી સફેદી ઔર ઉનકે મોતિયોં ઇત્યાદિકી પરીક્ષા કરતા હૈ, કિન્તુ બાદમેં સફેદી ઔર મોતિયોંકો હારમેં હી સમાવિષ્ટ કરકે ઉનકા લક્ષ છોડકર વહ માત્ર હારકો હી જાનતા હૈ । યદિ એસા ન કરે તો હારકે પહિને પર ભી ઉસકી સફેદી આદિકે વિકલ્પ બને રહનેસે હારકો પહનનેકે સુખકા વેદન નહીં કર સકેગા ।

પ્ર. ૧૮

૧૩૮

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

દુતરોત્તરક્ષણક્ષીયમાણકર્તૃકર્મક્રિયાવિભાગતયા નિષ્ક્રિયાં ચિન્માત્રાં ભાવમધિગતસ્ય જાતસ્ય
મણેરિવાકમ્પપ્રવૃત્તનિર્મલાલોકસ્યાવશ્યમેવ નિરાશ્રયતયા મોહતમઃ પ્રલીયતે। યદેવં લદ્ધો મયા
મોહવાહિનીવિજયોપાયઃ ॥૮૦॥

શુદ્ધચૈતન્યાન્વયરૂપં દ્રવ્યં ચેતિ। ઇથિંભૂતં દ્રવ્યગુણપર્યાયસ્વરૂપં પૂર્વમહ્રદભિધાને પરમાત્મનિ જ્ઞાત્વા
પશ્ચાનિશ્ચયનયેન તદેવાગમસારપદભૂતયાઽધ્યાત્મભાષયા નિજશુદ્ધાત્મભાવનાભિમુખરૂપેણ સવિકલ્પસ્વ-
સંવેદનજ્ઞાનેન તથૈવાગમભાષયાધઃપ્રવૃત્તિકરણાપૂર્વકરણાનિવૃત્તિકરણસંજ્ઞદર્શનમોહક્ષપણસમર્થપરિણામ-
વિશેષવલેન પશ્ચાદાત્મનિ યોજયતિ। તદનન્તરમવિકલ્પસ્વરૂપે પ્રાપ્તે, યથા પર્યાયસ્થાનીયમુક્તાફલાનિ
ગુણસ્થાનીયં ધ્વલત્વં ચાભેદનયેન હાર એવ, તથા પૂર્વોક્તદ્રવ્યગુણપર્યાયા અભેદનયેનાત્મૈવેતિ ભાવયતો
દર્શનમોહાન્ધકાર: પ્રલીયતે। ઇતિ ભાવાર્થ: ॥૮૦॥ અથ પ્રમાદોત્પાદકચાચિત્રમોહસંજશ્વોરો�સ્તીતિ
મત્વાઽસપરિજ્ઞાનાદુપલબ્ધસ્ય શુદ્ધાત્મચિન્તામણે: રક્ષણાર્થ જાગર્ત્તિ કથયતિ—જીવો જીવ: કર્તા ।

જાનને પર, ઉસકે ઉત્તરોત્તર ક્ષણમે કર્તા-કર્મ-ક્રિયાકા વિભાગ ક્ષયકો પ્રાપ્ત હોતા જાતા હૈ
ઇસલિયે નિષ્ક્રિય ચિન્માત્ર ભાવકો પ્રાપ્ત હોતા હૈ; ઔર ઇસપ્રકાર મણિકી ભાઁતિ જિસકા નિર્મિત
પ્રકાશ અકમ્પરૂપસે પ્રવર્તમાન હૈ એસે ઉસ (ચિન્માત્ર ભાવકો પ્રાપ્ત) જીવકે મોહાન્ધકાર
નિરાશ્રયતાકે કારણ અવશ્યમેવ પ્રલયકો પ્રાપ્ત હોતા હૈ।

યદિ એસા હૈ તો મૈને મોહકી સેનાકો જીતનેકા ઉપાય પ્રાપ્ત કર લિયા હૈ।

ભાવાર્થ :—અરહંત ભગવાન ઔર અપના આત્મા નિશ્ચયસે સમાન હૈ। અરહંત ભગવાન
મોહ-રાગ-દ્વેષરહિત હોનેસે ઉનકા સ્વરૂપ અત્યન્ત સ્પષ્ટ હૈ, ઇસલિયે યદિ જીવ દ્રવ્ય-ગુણ-
પર્યાય રૂપસે ઉસ (અરહંત ભગવાનકે) સ્વરૂપકો મનકે દ્વારા પ્રથમ સમજ લે તો “યહ
જો આત્મા, આત્માકા એકરૂપ (-કર્થંચિત् સદૃશ) ત્રૈકાલિક પ્રવાહ હૈ સો દ્રવ્ય હૈ, ઉસકા
જો એકરૂપ રહનેવાલા ચૈતન્યરૂપ વિશેષણ હૈ સો ગુણ હૈ ઔર ઉસ પ્રવાહમેં જો ક્ષણવર્તી
વ્યતિરેક હૈને સો પર્યાયેં હૈને” ઇસપ્રકાર અપના આત્મા ભી દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરૂપસે મનકે દ્વારા
જ્ઞાનમેં આત્મા હૈ। ઇસપ્રકાર ત્રૈકાલિક નિજ આત્માકો મનકે દ્વારા જ્ઞાનમેં લેકર—જૈસે
મોતિયોંકો ઔર સફેદીકો હારમેં હી અન્તર્ગત કરકે માત્ર હાર હી જાના જાતા હૈ, ઉસીપ્રકાર—
આત્મપર્યાયોંકો ઔર ચૈતન્ય-ગુણકો આત્મામેં હી અન્તર્ગર્ભિત કરકે કેવળ આત્માકો જાનને
પર પરિણામી-પરિણામ-પરિણતિકે ભેદકા વિકલ્પ નષ્ટ હો જાતા હૈ, ઇસલિયે જીવ નિષ્ક્રિય
ચિન્માત્ર ભાવકો પ્રાપ્ત હોતા હૈ, ઔર ઉસસે દર્શનમોહ નિરાશ્રય હોતા હુઅ નષ્ટ હો જાતા હૈ।
યદિ એસા હૈ તો મૈને મોહકી સેના પર વિજય પ્રાપ્ત કરનેકા ઉપાય પ્રાપ્ત કર લિયા હૈ,
—એસા કહા હૈ ॥૮૦॥

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૩૯

અથૈવં પ્રાસુચિન્તામણેરપિ મે પ્રમાદો દસ્યુરિતિ જાગર્તિ—

જીવો વવગદમોહો ઉવલદ્ધો તત્ત્વમણ્ણો સમ્મં ।

જહદિ જદિ રાગદોસે સો અપ્યાણં લહદિ સુદ્ધં ॥૮૧॥

જીવો વ્યપગતમોહ ઉપલબ્ધવાંસ્તત્વમાત્મનઃ સમ્યક્ ।

જહાતિ યદિ રાગદ્વેષૌ સ આત્માનં લભતે શુદ્ધમ્ ॥૮૧॥

એવમુપવર્ણિતસ્વરૂપેણોપાયેન મોહમપસાર્યાપિ સથયગાત્મતત્ત્વમુપલભ્યાપિ યદિ નામ રાગદ્વેષૌ નિર્મૂલયતિ તદા શુદ્ધમાત્માનમનુભવતિ । યદિ પુનઃ પુનરપિ તાવનુવર્તતે તદા પ્રમાદતત્ત્વતયા લુણિતશુદ્ધાત્મતત્ત્વોપલભ્યચિન્તારલોઽન્તસ્તાસ્યતિ । અતો મયા રાગદ્વેષ-નિષેધાયાત્યન્તં જાગરિતબ્યમ્ ॥૮૧॥

કિંવિશિષ્ટઃ । વવગદમોહો શુદ્ધાત્મતત્ત્વરુચિપ્રતિબન્ધકવિનાશિતદર્શનમોહઃ । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટઃ । ઉવલદ્ધો ઉપલબ્ધવાન् જ્ઞાતવાન् । કિમ् । તત્ત્વં પરમાનન્દકસ્વભાવાત્મતત્ત્વમ् । કસ્ય સંબન્ધિ । અપ્ણો નિજશુદ્ધાત્મનઃ । કથમ् । સમ્મં સમ્યક્ સંશયાદિરહિતત્વેન જહદિ જદિ રાગદોસે શુદ્ધાત્માનુભૂતિ-લક્ષણવીતરાગચારિત્રપ્રતિબન્ધકૌ ચારિત્રમોહસંજ્ઞૌ રાગદ્વેષૌ યદિ ત્યજતિ સો અપ્યાણં લહદિ સુદ્ધં સ

અબ, ઇસપ્રકાર મૈને ચિંતામણિ-રત્ન પ્રાસ કર લિયા હૈ તથાપિ પ્રમાદ ચોર વિદ્યમાન હૈ, એસા વિચાર કર જાગૃત રહતા હૈ :—

અન્વયાર્થ :— [વ્યપગતમોહઃ] જિસને મોહકો દૂર કિયા હૈ ઓએ [સમ્યક્ આત્મનઃ તત્ત્વં] આત્માકે સમ્યક્ તત્ત્વકો (-સચ્ચે સ્વરૂપકો) [ઉપલબ્ધવાન્] પ્રાસ કિયા હૈ એસા [જીવઃ] જીવ [યદિ] યદિ [રાગદ્વેષૌ] રાગદ્વેષકો [જહાતિ] છોડતા હૈ, [સઃ] તો વહ [શુદ્ધ આત્માનં] શુદ્ધ આત્માકો [લભતે] પ્રાસ કરતા હૈ ॥૮૧॥

ટીકા :—ઇસપ્રકાર જિસ ઉપાયકા સ્વરૂપ વર્ણન કિયા હૈ, ઉસ ઉપાયકે દ્વારા મોહકો દૂર કરકે ભી સમ્યક્ આત્મતત્ત્વકો (યથાર્થ સ્વરૂપકો) પ્રાસ કરકે ભી યદિ જીવ રાગદ્વેષકો નિર્મૂલ કરતા હૈ, તો શુદ્ધ આત્માકા અનુભવ કરતા હૈ । (કિન્તુ) યદિ પુનઃ-પુનઃ ઉનકા અનુસરણ કરતા હૈ,—રાગદ્વેષરૂપ પરિણમન કરતા હૈ, તો પ્રમાદકે અધીન હોનેસે શુદ્ધાત્મતત્ત્વકે અનુભવરૂપ ચિંતામણિ-રત્નકે ચુરાયે જાનેસે અન્તરંગમાં ખેદકો પ્રાસ હોતા હૈ । ઇસલિયે મુજ્જે

જીવ મોહને કરી દૂર, આત્મસ્વરૂપ સમ્યક્ પામીને,
જો રાગદ્વેષ પરિહે તો પામતો શુદ્ધાત્મને. ૮૧.

અથાયમેવैકો ભગવાન્દિઃ સ્વયમનુભૂયોપદર્શિતો નિઃશ્રેયસસ્ય પારમાર્થિકઃ પન્થા ઇતિ
મતિં વ્યવસ્થાપયતિ—

સવે વિ ય અરહંતા તેણ વિધાણેણ ખવિદકમ્મંસા ।

કિચ્ચા તથોવદેસં ણિવાદા તે ણમો તેસિં ॥૮૨॥

સર્વેઽપિ ચાહન્તસ્તેન વિધાનેન ક્ષપિતકર્માશાઃ ।

કૃત્વા તથોપદેશં નિર્વૃતાસ્તે નમસ્તેભ્યઃ ॥૮૨॥

એવમભેદરલત્રયપરિણતો જીવઃ શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવમાત્માનં લભતે મુક્તો ભવતીતિ । કિંચ પૂર્વ
જ્ઞાનકળિકાયાં ‘ઉવઓગવિસુદ્ધો સો ખવેદિ દેહુબ્ધવં દુક્ખં’ ઇત્યુક્તં, અત્ર તુ ‘જહદિ જદિ રાગદોસે
સો અપ્યાણં લહદિ સુદ્ધં’ ઇતિ ભણિતમ્, ઉભયત્ર મોક્ષોઽસ્તિ । કો વિશેષઃ । પ્રત્યુત્તરમાહ—તત્ર
શુભાશુભ્યોર્નિશ્ચયેન સમાનલ્યં જ્ઞાત્વા પશ્ચાચુદ્ધે શુભરહિતે નિજસ્વરૂપે સ્થિત્વા મોક્ષં લભતે, તેન
કારણેન શુભાશુભમૂઢ્યનિરાસાર્થ જ્ઞાનકળિકા ભણ્યતે । અત્ર તુ દ્રવ્યગુણપર્યાયોરાતસ્વરૂપં જ્ઞાત્વા
પશ્ચાત્દ્રૂપે સ્વશુદ્ધાત્મનિ સ્થિત્વા મોક્ષં પ્રાપ્નોતિ, તતઃ કારણાદિયમાત્માસુભૂત્યનિરાસાર્થ જ્ઞાનકળિકા
રાગદ્વેષકો દૂર કરનેકે લિયે અત્યન્ત જાગૃત રહના ચાહિયે ।

ભાવાર્થ :—૮૦ વીં ગાથામેં બતાયે ગયે ઉપાયસે દર્શનમોહકો દૂર કરકે, અર્થાત्
સમ્યક્રદર્શન પ્રાપ્ત કરકે જો જીવ શુદ્ધાત્માનુભૂતિસ્વરૂપ વીતરાગચારિત્રકે પ્રતિબન્ધક રાગ-દ્વેષકો
છોડ્યતા હૈ, પુનઃ-પુનઃ રાગદ્વેષભાવમેં પરિણિત નહીં હોતા, વહી અભેદરત્નત્રયપરિણત જીવ શુદ્ધ-
બુદ્ધ-એકસ્વભાવ આત્માકો પ્રાપ્ત કરતા હૈ—મુક્ત હોતા હૈ ઇસલિયે જીવકો સમ્યગ્રદર્શન પ્રાપ્ત
કરકે ભી સરાગ ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરકે ભી, રાગદ્વેષકે નિવારણાર્થ અત્યન્ત સાવધાન રહના
ચાહિયે ॥૮૧॥

અબ, યહી એક (-પૂર્વોક્ત ગાથાઓમેં વર્ણિત યહી એક), ભગવન્તોને સ્વયં અનુભવ કરકે
પ્રાપ્ત કિયા હુઆ ^૧નિઃશ્રેયસકા પારમાર્થિકપન્થ હૈ—ઇસપ્રકાર મતિકો ^૨વ્યવસ્થિત કરતે હૈને :—

અન્વયાર્થ :—[સર્વે અપિ ચ] સભી [અરહન્તઃ] અરહન્ત ભગવાન [તેન વિધાનેન]
ઉસી વિધિસે [ક્ષપિતકર્માશાઃ] કર્માશોંકા ક્ષય કરકે [તથા] તથા ઉસીપ્રકારસે [ઉપદેશં

૧. નિઃશ્રેયસ = મોક્ષ ।

૨. વ્યવસ્થિત = નિશ્ચિત; સ્થિર ।

**અર્હત સૌ કર્મો તણો કરી નાશ અે જ વિધિ વડે,
ઉપદેશ પણ અેમ જ કરી, નિર્વત થયા; નમું તેમને. ૮૨.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૪૧

યતઃ ખલ્વતીતકાલાનુભૂતક્રમપ્રવૃત્તયઃ સમસ્તા અપિ ભગવન્તસ્તીર્થકરાઃ, પ્રકારાન્તર-સ્યાસંભવાદસંભાવિતદૈતેનામુનૈવૈકેન પ્રકારેણ ક્ષપણ કર્માશાનાં સ્વયમનુભૂય, પરમાપ્તતયા પરેષામધ્યાયત્યામિદારીન્ત્વે વા મુમુક્ષુણાં તથૈવ તદુપદિશ્ય, નિઃશ્રેયસમધ્યાશ્રિતાઃ। તતો નાન્યદ્વર્ત્મ નિર્વાણસ્યેત્યવધાર્યતે। અલમથવા પ્રલાપિતેન। વ્યવસ્થિતા મતિર્મમ। નમો ભગવદ્ધ્યઃ ॥૮૨॥

ઇત્યેતાવાન् વિશેષ: ॥૮૧॥ અથ પૂર્વ દ્રવ્યગુણપર્યાયૈરાપ્તસ્વરૂપં વિજ્ઞાય પશ્ચાત્થાભૂતે સ્વાત્મનિ સ્થિત્યા સર્વે^૧પ્રયર્હન્તો મોક્ષં ગતા ઇતિ સ્વમનસિ નિશ્ચયં કરોતિ—સવે વિ ય અરહંતા સર્વે^૨પિ ચાહન્તઃ તેણ વિધાણેણ દ્રવ્યગુણપર્યાયૈ: પૂર્વમહૃત્પરિજ્ઞાનાત્યશ્ચાત્થાભૂતસ્વાત્માવસ્થાનરૂપેણ તેન પૂર્વોક્તપ્રકારેણ ખવિદક્ષમંસા ક્ષપિતકર્માશા વિનાશિતકર્મભેદા ભૂત્વા, કિંદ્રા તથોવદેસં અહો ભવ્યા અયમેવ નિશ્ચય-રલત્રયાત્મકશુદ્ધાત્મોપલમ્બલક્ષણો મોક્ષમાર્ગો નાન્ય ઇત્યુપદેશં કૃત્વા ણિવાદા નિર્વત્તા અક્ષયાનન્તસુખેન તૃપ્તા જાતાઃ, તે તે ભગવન્તઃ। નમો તેસિં એવં મોક્ષમાર્ગનિશ્ચયં કૃત્વા શ્રીકુન્દકુન્દાચાર્યદીવાસ્તસ્મૈ નિજશુદ્ધાત્માનુભૂતિસ્વરૂપમોક્ષમાર્ગય તદુપદેશકે^૩થ્યો^૪હર્દ્દ્વયશ્ર તદુભયસ્વરૂપાભિલાષિણ; સન્તો ‘નમોસ્તુ તેભ્ય’ ઇત્યનેન પદેન નમસ્કારં કુર્વન્તીત્યભિપ્રાય: ॥૮૨॥ અથ રલત્રયારાધકા એવ પુરુષા દાનપૂજા-ગુણપ્રશંસાનમસ્કારાર્હ ભવન્તિ નાન્યા ઇતિ કથયતિ—

કૃત્વા] ઉપદેશ કરકે [નિર્વત્તા: તે] મોક્ષકો પ્રાપ્ત હુએ હૈન [નમ: તેભ્યઃ] ઉન્હેનું નમસ્કાર હો ॥૮૨॥

ટીકા :—અતીત કાલમેં ક્રમશઃ હુએ સમસ્ત તીર્થકર ભગવાન, ^૧પ્રકારાન્તરકા અસંભવ હોનેસે જિસમેં દ્વૈત સંભવ નહીં હૈ; એસે ઇસી એકપ્રકારસે કર્મશોં (જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ ભેદોં) કા ક્ષય સ્વયં અનુભવ કરકે (તથા) ^૨પરમાપ્તતાકે કારણ ભવિષ્યકાલમેં અથવા ઇસ (વર્તમાન) કાલમેં અન્ય મુમુક્ષુઓંકો ભી ઇસીપ્રકારસે ઉસકા (-કર્મ ક્ષયકા) ઉપદેશ દેકર નિઃશ્રેયસ (મોક્ષ)કો પ્રાપ્ત હુએ હૈન; ઇસલિયે નિર્વાણકા અન્ય (કોઈ) માર્ગ નહીં હૈ એસા નિશ્ચિત હોતા હૈ। અથવા અધિક પ્રલાપસે બસ હોઓ! મેરી મતિ વ્યવસ્થિત હો ગઈ હૈ। ભગવન્તોંકો નમસ્કાર હો.

ભાવાર્થ :—૮૦ ઔર ૮૧ વીં ગાથાકે કથનાનુસાર સમ્યક્રદર્શન પ્રાપ્ત કરકે વીતરાગચાસ્ત્રિકે વિરોધી રાગ-દ્વેષકો દૂર કરના અર્થાત् નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મક શુદ્ધાનુભૂતિમેં લીન હોના હી એક માત્ર મોક્ષમાર્ગ હૈ; ત્રિકાલમેં ભી કોઈ દૂસરા મોક્ષકા માર્ગ નહીં હૈ। સમસ્ત

૧. પ્રકારાન્તર = અન્ય પ્રકાર (કર્મક્ષય એક હી પ્રકારસે હોતા હૈ, અન્ય-પ્રકારસે નહીં હોતા, ઇસલિયે ઉસ કર્મક્ષયકે પ્રકારમેં દ્વૈત અર્થાત् દો-રૂપના નહીં હૈ)।

૨. પરમાપ્ત = પરમ આપ્ત; પરમ વિશ્વાસપાત્ર (તીર્થકર ભગવાન સર્વજ્ઞ ઔર વીતરાગ હોનેસે પરમ આપ્ત હૈ, અર્થાત् ઉપદેશા હૈન)

અથ શુદ્ધાત્મલાભપરિપન્થિનો મોહસ્ય સ્વભાવં ભૂમિકાશ વિભાવયતિ—

દ્રવ્યાદિએસુ મૂઢો ભાવો જીવસ્સ હવદિ મોહો ત્તિ ।

ખુબ્ખદિ તેણુંછળ્ણો પણ રાગં વ દોસં વા ॥૮૩॥

દ્રવ્યાદિકેષુ મૂઢો ભાવો જીવસ્ય ભવતિ મોહ ઇતિ ।

ક્ષુભ્યતિ તેનાવચ્છન્નઃ પ્રાણ રાગં વા દ્વેષં વા ॥૮૩॥

યો હિ દ્રવ્યગુણપર્યાયેષુ પૂર્વમુપવર્ણિતેષુ પીતોન્મત્તકસ્યેવ જીવસ્ય તત્ત્વાપ્રતિપત્તિલક્ષણો

દંસણસુદ્ધા પુરિસા ણાણપહણા સમગ્નચરિયત્થા ।

પૂજાસકારારિહા દાણસ્સ ય હિ તે ણમો તેસિ ॥૮૪॥

દંસણસુદ્ધા નિજશુદ્ધાત્મરુચિરૂપનિશ્ચયસમ્યકત્વસાધકેન મૂઢત્રયાદિપञ્ચવિંશતિમલરહિતેન તત્ત્વાર્થશુદ્ધાનલક્ષણેન દર્શનેન શુદ્ધા દર્શનશુદ્ધાઃ । પુરિસા પુરુષા જીવાઃ । પુનરાપિ કથંભૂતાઃ । ણાણપહણા નિરૂપરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનસાધકેન વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીતપરમાગમાભ્યાસલક્ષણજ્ઞાનેન પ્રધાનાઃ સમર્થાઃ પ્રૌઢા જ્ઞાનપ્રધાનાઃ । પુનશ્ચ કથંભૂતાઃ । સમગ્નચરિયત્થા નિર્વિકારનિશ્ચલાત્માનુભૂતિલક્ષણનિશ્ચયચારિત્રસાધકે-નાચારાદિશાસ્ત્રકથિતમૂલોત્તરગુણાનુષ્ઠાનાદિરૂપેણ ચારિત્રેણ સમગ્રાઃ પરિપૂર્ણાઃ સમગ્રચારિત્રસ્થાઃ પૂજાસકારારિહા દ્રવ્યભાવલક્ષણપૂજા ગુણપ્રશંસા સત્કારસ્તયોરહા યોગ્યા ભવન્તિ । દાણસ્સ ય હિ

અરહન્તોને ઇસી માર્ગસે મોક્ષ પ્રાસ કિયા હૈ ઔર અન્ય મુમુક્ષુઓંકો ભી ઇસી માર્ગકા ઉપદેશ દિયા હૈ । ઉન ભગવન્તોંકો નમસ્કાર હોય ॥૮૨॥

અબ, શુદ્ધાત્મલાભકે ^{१.}પરિપંથી-મોહકા સ્વભાવ ઔર ઉસમેં પ્રકારાંકો (-ભેદોંકો) વ્યક્ત કરતે હૈન :—

અન્વયાર્થ :—[જીવસ્ય] જીવકે [દ્રવ્યાદિકેષુ મૂઢઃ ભાવઃ] દ્રવ્યાદિ સમ્બન્ધી મૂઢ ભાવ (-દ્રવ્યગુણપર્યાયસમ્બન્ધી જો મૂઢતારૂપ પરિણામ) [મોહઃ ઇતિ ભવતિ] વહ મોહ હૈ [તેન અવચ્છન્નઃ] ઉસસે આચ્છાદિત વર્તતા હુઆ જીવ [રાગં વા દ્વેષં વા પ્રાણ] રાગ અથવા દ્વેષકો પ્રાસ કરકે [ક્ષુભ્યતિ] ક્ષુભ્ય હોતા હૈ ॥૮૩॥

ટીકા :—ધતૂરા ખાયે હુએ મનુષ્યકી ભાઁતિ, જીવકે જો પૂર્વ વર્ણિત દ્રવ્ય-ગુણ-

૧. પરિપંથી = શત્રુ; માર્ગમેં લૂટનેવાલા ।

**દ્રવ્યાદિકે મૂઢ ભાવ વર્તે જીવને, તે મોહ છે;
તે મોહથી આચ્છન્ન રાગી-દ્વેષી થઈ ક્ષોભિત બને. ૮૩.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૪૩

મૂढો ભાવઃ સ ખલુ મોહઃ । તેનાવચ્છન્નાત્મરૂપઃ સન્યમાત્મા પરદ્રવ્યમાત્મદ્રવ્યત્વેન પરગુણ-
માત્મગુણતયા પરપર્યાયનાત્મપર્યાયભાવેન પ્રતિપદ્યમાનઃ, પ્રસ્ફુદૃદૃતરસંસ્કારતયા પરદ્રવ્ય-
મેવાહરહરૂપાદદાનો, દગ્ધેન્દ્રિયાણાં રુચિવશેનાદૈતેઽપિ પ્રવર્તિતદ્વૈતો, રુચિતારુચિતેષુ વિષયેષુ
રાગદ્વેષાવુપશ્લિષ્ઠ, પ્રચુરતરાભોભારયાહતઃ સેતુબન્ધ ઇવ દેધા વિદાર્યમાણો નિતરાં
ક્ષોભમુપैતિ । અતો મોહરાગદ્વેષભેદાત્રિભૂમિકો મોહઃ ॥૮૩॥

દાનસ્ય ચ હિ સ્ફુંટ તે તે પૂર્વોક્તરલત્રયાધારા: । જો તેસિં નમસ્તેભ્ય ઇતિ નમસ્કારસ્યાપિ
ત એવ યોગ્યા: ॥૮૩॥ એવમાસ્તાત્મસ્વરૂપવિષયે મૂઢત્વનિરાસાર્થ ગાથાસસ્તકેન દ્વિતીયજ્ઞાન-
કળ્પિકા ગતા । અથ શુદ્ધાત્મોપલભ્યપ્રતિપક્ષભૂતમોહસ્ય સ્વરૂપં ભેદાંશ્ચ પ્રતિપાદયતિ—દ્વારિએસુ
શુદ્ધાત્માદિદ્રવ્યેષુ, તેષાં દ્રવ્યાણમનન્તજ્ઞાનાધસ્તિત્વાદિવિશેષસામાન્યલક્ષણગુણેષુ, શુદ્ધાત્મપરિણતિ-
લક્ષણસિદ્ધત્વાદિપર્યાયેષુ ચ યથાસંભવં પૂર્વોપવર્ણિતેષુ વક્ષ્યમાણેષુ ચ મૂડો ભાવો એતેષુ
પૂર્વોક્તદ્રવ્યગુણપર્યાયેષુ વિપરીતાભિનિવેશરૂપેણ તત્ત્વસંશયજનકો મૂડો ભાવઃ જીવસ્સ હવદિ મોહો તિ
ઇથંભૂતો ભાવો જીવસ્ય દર્શનમોહ ઇતિ ભવતિ । ખુબથદિ તેણુંછણો તેન દર્શનમોહેનાવચ્છનો ઝાપ્પિત:
સન્નક્ષુભિતાત્મતત્ત્વવિપરીતેન ક્ષોભેણ ક્ષોભં સ્વરૂપચલનં વિપર્યયં ગચ્છતિ । કિં કૃત્વા । પણ રાગં વ દોસં
વા નિર્વિકારશુદ્ધાત્મનો વિપરીતમિદ્યાનિદ્રિયવિષયેષુ હર્ષવિષાદરૂપં ચારિત્રમોહસંજ્ઞાં રાગદ્વેષં વા પ્રાય
ચેતિ । અનેન કિમુક્ત ભવતિ । મોહો દર્શનમોહો રાગદ્વેષદ્વયં ચારિત્રમોહશેતિ ત્રિભૂમિકો
મોહ ઇતિ ॥૮૩॥ અથ દુઃખેતુભૂતબન્ધસ્ય કારણભૂતા રાગદ્વેષમોહા નિર્મૂલનીયા ઇત્યાઘોષયતિ—

પર્યાય હું ઉનમેં હોનેવાલા ^૧તત્ત્વ-અપ્રતિપત્તિલક્ષણ મૂડું ભાવ વહ વાસ્તવમે મોહ હૈ । ઉસ
મોહસે નિજરૂપ આચ્છાદિત હોનેસે યહ આત્મા પરદ્રવ્યકો સ્વદ્રવ્યરૂપસે, પરગુણકો
સ્વગુણરૂપસે, ઔર પર-પર્યાયોંકો સ્વપર્યાયરૂપ સમજકર-અંગીકાર કરકે, અતિ રૂઢ-
દૃઢતર સંસ્કારકે કારણ પરદ્રવ્યકો હી સદા ગ્રહણ કરતા હુઆ, ^૨દગ્ધ ઇન્દ્રિયોંકી રુચિકે
વશસે ^૩અદ્વૈતમેં ભી દ્વૈત પ્રવૃત્તિ કરતા હુઆ, રુચિકર-અરુચિકર વિષયોમેં રાગદ્વેષ કરકે
અતિ પ્રચુર જલસમૂહકે વેગસે પ્રહારકો પ્રાસ સેતુબન્ધ (પુલ) કી ભાઁતિ દો ભાગોમેં ખંડિત
હોતા હુઆ અત્યન્ત ક્ષોભકો પ્રાસ હોતા હૈ । ઇસસે મોહ, રાગ ઔર દ્વૈષ—ઇન ભેદોંકે કારણ
મોહ તીન પ્રકારકા હૈ ॥૮૩॥

૧. તત્ત્વ અપ્રતિપત્તિલક્ષણ = તત્ત્વકી અપ્રતિપત્તિ (-અપ્રાસિ, અજ્ઞાન, અનિર્ણય) જિસકા લક્ષણ હૈ એસા ।
૨. દગ્ધ = જલી હુઈ; હલકી; શાપિત । ('દગ્ધ' તિરસ્કારવાચક શબ્દ હૈ)
૩. ઇન્દ્રિયવિષયોમેં-પદાર્થોમેં 'યહ અચ્છે હું ઔર યહ બુરે' ઇસપ્રકારકા દ્વૈત નહીં હૈ; તથાપિ વહાઁ ભી
મોહાચ્છાદિત જીવ અચ્છે-બુરેકા દ્વૈત ઉત્પત્ત કર લેતે હું ।

૧૪૪

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

અથાનિષ્ટકાર્યકારણત્વમભિધાય ત્રિભૂમિકસ્યાપિ મોહસ્ય ક્ષયમાસૂત્ત્રયતિ—

**મોહેણ વ રાગેણ વ દોસેણ વ પરિણદસ્સ જીવસ્સ ।
જાયદિ વિવિહો બંધો તમ્હા તે સંખવઙ્દબ્વા ॥૮૪॥**

**મોહેન વા રાગેણ વા દ્વેષેણ વા પરિણતસ્ય જીવસ્ય ।
જાયતે વિવિધો બન્ધસ્તસ્માતે સંક્ષપયિતવ્યા: ॥૮૪॥**

એવમસ્ય તત્ત્વાપ્રતિપત્તિનિમીલિતસ્ય, મોહેન વા રાગેણ વા દ્વેષેણ વા પરિણતસ્ય, તૃણપટલાવચ્છન્નગર્તસંગતસ્ય કરેણુકૃદ્ધનીગાત્રાસત્કસ્ય પ્રતિદ્વિરદદર્શનોદ્ભતપ્રવિધાવિતસ્ય ચ સિન્ધુરસ્યેવ, ભવતિ નામ નાનાવિધો બન્ધઃ । તતોऽમી અનિષ્ટકાર્યકારિણો મુમુક્ષુણા મોહરાગદ્વેષાઃ સમ્યગ્નિર્મૂલકાષં કષિત્વા ક્ષપળીયાઃ ॥૮૪॥

મોહેણ વ રાગેણ વ દોસેણ વ પરિણદસ્સ જીવસ્સ મોહરાગદ્વેષપરિણતસ્ય મોહાદિરહિતપરમાત્મસ્વરૂપ-પરિણતિચ્યુતસ્ય બહિર્મુખજીવસ્ય જાયદિ વિવિહો બંધો શુદ્ધોપ્યોગલક્ષણો ભાવમોક્ષસ્તદ્ધલેન જીવ-પ્રદેશકર્પરદેશાનામત્યન્નવિશ્લેષો દ્રવ્યમોક્ષઃ, ઇત્થંભૂતદ્રવ્યભાવમોક્ષાદ્વિલક્ષણઃ સર્વપ્રકારોપાદેયભૂતસ્વા-ભાવિકસુખવિપરીતસ્ય નારકાદિદુઃખસ્ય કારણભૂતો વિવિધબંધો જાયતે । તમ્હા તે સંખવઙ્દબ્વા યતો

અબ, તીનોં પ્રકારકે મોહકો અનિષ્ટ કાર્યકા કારણ કહકર ઉસકા (-તીન પ્રકારકે મોહકા) ક્ષય કરનેકો સૂત્ર દ્વારા કહતે હૈને :—

અન્વયાર્થ :—[મોહેન વા] મોહરૂપ [રાગેણ વા] રાગરૂપ [દ્વેષેણ વા] અથવા દ્વેષરૂપ [પરિણતસ્ય જીવસ્ય] પરિણમિત જીવકે [વિવિધ: બંધ:] વિવિધ બંધ [જાયતે] હોતા હૈ; [તસ્માત्] ઇસલિયે [તે] વે (મોહ-રાગ-દ્વેષ) [સંક્ષપયિતવ્યા:] સમ્પૂર્ણતયા ક્ષય કરને યોગ્ય હૈને ॥૮૪॥

ટીકા :—ઇસપ્રકાર તત્ત્વ-અપ્રતિપત્તિ (-વસ્તુસ્વરૂપકે અજ્ઞાન) સે બંદ હુએ, મોહ-રૂપ-રાગરૂપ યા દ્વેષરૂપ પરિણમિત હોતે હુએ ઇસ જીવકો—ઘાસકે ઢેરસે ઢાંકે હુએ ખણ્ણેકા સંગ કરનેવાલે હાથીકી ભાઁતિ, હથિનીરૂપી કૃદ્ધનીકે શરીરમં આસક્ત હાથીકી ભાઁતિ ઔર વિરોધી હાથીકો દેખકર, ઉત્તેજિત હોકર (ઉસકી ઓર) દૌડતે હુએ હાથીકી ભાઁતિ—વિવિધ પ્રકારકા બંધ હોતા હૈ; ઇસલિયે મુમુક્ષુ જીવકો અનિષ્ટ કાર્ય કરનેવાલે ઇસ મોહ, રાગ ઔર દ્વેષકા યથાવત्

**રે! મોહરૂપ વા રાગરૂપ વા દ્વેષપરિણત જીવને
વિવિધ થાયે બંધ, તેથી સર્વ તે ક્ષયયોગ્ય છે. ૮૪.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૪૫

અથામી અમીભિર્લિઙ્ગૈરૂપલભોદ્વવન્ત એવ નિશુભ્નીયા ઇતિ વિભાવયતિ—

અદ્દે અયથાગ્રહણં કરુણાભાવો ય તિરિયમણુએસુ ।

વિસએસુ ય પ્રસંગો મોહસ્સેદાણિ લિંગાણિ ॥૮૫॥

અર્થે અયથાગ્રહણં કરુણાભાવશ્ચ તિર્યંગ્મનુજેષુ ।

વિષયેષુ ચ પ્રસંગો મોહસ્યૈતાણિ લિંગાણિ ॥૮૫॥

રાગદ્વેષમોહપરિણતસ્ય જીવસ્યેથંભૂતો બન્ધો ભવતિ તતો રાગાદિરહિતશુદ્ધાત્મધ્યાનેન તે રાગદ્વેષ-મોહા સમ્યક્ ક્ષપયિતવ્યા ઇતિ તાત્પર્યમ् ॥૮૪॥ અથ સ્વકીયસ્વકીયલિઙ્ગૈ રાગદ્વેષમોહાનું જ્ઞાત્વા નિર્મૂલ નાશ હો ઇસપ્રકાર ક્ષય કરના ચાહિયે ।

ભાવાર્થ :— (૧) હાથીકો પકડનેકે લિયે ધરતીમ�ें ખંડા બનાકર ઉસે ઘાસસે ઢક દિયા જાતા હૈ, વહીં ખંડા હોનેકે કારણ ઉસ ખંડે પર જાનેસે હાથી ગિર પડતા હૈ ઔર વહ ઇસપ્રકાર પકડા જાતા હૈ । (૨) હાથીકો પકડનેકે લિયે સિખાઈ હુર્દી હથિની ભેજી જાતી હૈ; ઉસકે શારીરિક રાગમ�ें ફાઁસનેસે હાથી પકડા જાતા હૈ । (૩) હાથી પકડનેકી તીસરી રીતિ યહ હૈ કિ ઉસ હાથીકે સામને દૂસરા પાલિત હાથી ભેજા જાતા હૈ; ઉસકે પીછે વહ હાથી ઉત્તેજિત હોકર લડનેકે લિયે દૌડતા હૈ ઔર ઇસપ્રકાર વહ પકડનેવાળોંકે જાલમેં ફાઁસ જાતા હૈ ।

ઉપર્યુક્ત પ્રકારસે જૈસે હાથી (૧) અજ્ઞાનસે, (૨) રાગસે (૩) દ્વેષસે અનેક પ્રકારકે બન્ધનકો પ્રાસ હોતા હૈ, ઉસીપ્રકાર જીવ (૧) મોહસે, (૨) રાગસે યા (૩) દ્વેષસે અનેક પ્રકારકે બન્ધનકો પ્રાસ હોતા હૈ, ઇસલિયે મોક્ષાર્થીકો મોહ-રાગ-દ્વેષકા ભલીભાઈતિ-સમ્પૂર્ણતયા મૂલસે હી ક્ષય કર દેના ચાહિયે ॥૮૪॥

અબ, ઇસ મોહરાગદ્વેષકો ઇન (આગામી ગાથામેં કહે ગયે) ચિહ્નોં-લક્ષણોંકે દ્વારા પહિચાન કર ઉત્પન્ન હોતે હી નષ્ટ કર દેના ચાહિયે, એસા પ્રગટ કરતે હોય :—

અન્વયાર્થ :—[અર્થે અયથાગ્રહણં] પદાર્થકા અયથાગ્રહણ (અર્થાત્ પદાર્થોકો જૈસે હોય વૈસે સત્યસ્વરૂપ ન માનકર ઉનકે વિષયમેં અન્યથા સમજા) [ચ] ઔર [તિર્યંગ્મનુજેષુ કરુણાભાવઃ] તિર્યંચ-મનુષ્યોંકે પ્રતિ કરુણાભાવ, [વિષયેષુ પ્રસંગઃ ચ] તથા વિષયોંકી સંગતિ (ઇષ્ટ વિષયોમેં પ્રીતિ ઔર અનિષ્ટ વિષયોમેં અપ્રીતિ) — [એતાણિ] યહ સબ [મોહસ્ય લિંગાણિ] મોહકે ચિહ્ન-લક્ષણ હોય ॥૮૫॥

**અર્થો તણું અયથાગ્રહણ, કરુણા મનુજ-તિર્યંચમાં,
વિષયો તણો વળી સંગ,-લિંગો જાણવાં આ મોહનાં. ૮૫.**

પ્ર. ૧૮

૧૪૬

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

અર્થાનામયાથાતથ્યપ્રતિપત્ત્યા તિર્યગ્મનુષ્ણેષુ પ્રેક્ષાર્હેષ્ઠપિ કારુણ્યબુદ્ધ્યા ચ મોહમભીષ્ટ-
વિષયગ્રસંગેન રાગમનભીષ્ટવિષયાપ્રીત્યા દ્વેષમિતિ ત્રિભિલિગૈરધિગમ્ય ઝાગિતિ સંભવન્નાપિ
ત્રિભૂમિકોડપિ મોહો નિહન્તબ્યઃ ॥૮૫॥

અથ મોહક્ષપણોપાયાન્તરમાલોવચયતિ—

**જિણસત્થાદો અદ્દે પચ્ચક્ખાદીહિં બુજ્જદો ણિયમા ।
ખીયદિ મોહોવચયો તમ્હા સત્થં સમધિદવ્બં ॥૮૬॥**

યથાસંભવં ત એવ વિનાશયિતવ્યા ઇત્યુપદિશતિ—અદ્દે અજધાગહણ શુદ્ધાત્માદિપદાર્થે યથાસ્વરૂપસ્થિતેડપિ
વિપરીતાભિનિવેશરૂપેણાયથાગ્રહણ કરુણાભાવો ય શુદ્ધાત્મોપલબ્ધિલક્ષણપરમોપેક્ષાસંયમાદ્વિપરીતઃ કરુણા-
ભાવો દયાપરિણામશ્ચ અથવા વ્યવહારેણ કરુણાયા અભાવઃ । કેષુ વિષયેષુ । મળુવતિરિએસુ મનુષ્ય-
તિર્યગ્જીવેષુ ઇતિ દર્શનમોહચિહ્નમ् । વિસએસુ ય ઘસંગો નિર્વિષયસુખાસ્વાદરહિતવહિરાત્મજીવાનાં
મનોજ્ઞામનોજ્ઞવિષયેષુ ચ યોડસૌ પ્રકર્ષેણ સર્જનાં સંસર્ગસ્તં દૃષ્ટવા પ્રીત્યપ્રીતિલિજ્ઞાભ્યાં ચારિત્રમોહસંજ્ઞા

ટીકા :—૧પદાર્થોંકી અયથાતથ્યરૂપ પ્રતિપત્તિકે દ્વારા ઔર તિર્યંચ-મનુષ્ય ૨પ્રેક્ષાયોગ્ય
હોને પર ભી ઉનકે પ્રતિ કરુણાબુદ્ધિસે મોહકો (જાનકર), ઇષ્ટ વિષયોંકી આસક્તિસે રાગકો
ઔર અનિષ્ટ વિષયોંકી અપ્રીતિસે દ્વેષકો (જાનકર) —ઇસપ્રકાર તીન લિંગોંકે દ્વારા (તીન
પ્રકારકે મોહકો) પહિચાનકર તત્કાલ હી ઉત્પન્ન હોતે હી તીનો પ્રકારકા મોહ નષ્ટ કર દેને યોગ્ય
હૈ ।

ભાવાર્થ :—મોહકે તીન ભેદ હું—દર્શનમોહ, રાગ ઔર દ્વેષ । પદાર્થોંકે સ્વરૂપસે
વિપરીત માન્યતા તથા તિર્યંચો ઔર મનુષ્યોંકે પ્રતિ તન્મયતાસે કરુણાભાવ વે દર્શનમોહકે ચિહ્ન
હું, ઇષ્ટ વિષયોંમે પ્રીતિ રાગકા ચિહ્ન હૈ ઔર અનિષ્ટ વિષયોંમે અપ્રીતિ દ્વેષકા ચિહ્ન હૈ । ઇન ચિહ્ન
ઓંસે તીનો પ્રકારકે મોહકો પહિચાનકર મુમુક્ષુઓંકો ઉસે તત્કાલ હી નષ્ટ કર દેના ચાહિયે ॥૮૫॥

અબ મોહક્ષય કરનેકા ઉપાયાન્તર (-દૂસરા ઉપાય) વિચારતે હું :—

૧. પદાર્થોંકી અયથાતથ્યરૂપ પ્રતિપત્તિ = પદાર્થ જૈસે નહીં હૈ ઉન્હેં વૈસા સમજના અર્થાત્ ઉન્હેં અન્યથા સ્વરૂપસે
અંગીકાર કરના ।
૨. પ્રેક્ષાયોગ્ય = માત્ર પ્રેક્ષકભાવસે-દૃષ્ટજ્ઞાતારૂપસે-મધ્યસ્થભાવસે દેખને યોગ્ય ।

**શાસ્ત્રો વડે પ્રત્યક્ષાદિથી જાણતો જે અર્થ ને,
તસુ મોહ પામે નાશ નિશ્ચય; શાસ્ત્ર સમધ્યયનીય છે. ૮૬.**

**જિનશાસ્ત્રાદર્થાન્નું પ્રત્યક્ષાદિભિરુધ્યમાનસ્ય નિયમાત્ત્ર ।
ક્ષીયતે મોહોપચયઃ તસ્માત્ શાસ્ત્રં સમધ્યેતવ્યમ् ॥૮૬॥**

યत્કિલ દ્વાયગુણપર્યાયસ્વભાવેનાર્હતો જ્ઞાનાદાત્મનસ્તથાજ્ઞાનં મોહક્ષપણોપાયત્વેન પ્રાક્ પ્રતિપન્ન, તત્ ખલૂપાયાન્તરમિદમપેક્ષતે । ઇંદે હિ વિહિતપ્રથમભૂમિકાસંક્રમણસ્ય સર્વજ્ઞોપજ્ઞ-ત્યા સર્વતોઽપ્યબાધિતં શાબ્દં પ્રમાણમાક્રમ્ય ક્રીડતસ્તત્ત્વસ્કારસ્ફુટીકૃતવિશિષ્ટસંવેદન-શક્તિસંપદઃ સહદ્યહ્રદયાનંદોદ્દેદદાયિના પ્રત્યક્ષેપાન્યેન વા તદવિરોધિના પ્રમાણજાતેન રાગદ્વેષૌ ચ જ્ઞાયેતે વિવેકિભિ:; તત્સ્તત્પરિજ્ઞાનાનન્તરમેવ નિર્વિકારસ્વશુદ્ધાત્મભાવનયા રાગદ્વેષમોહા નિહન્તવ્યા ઇતિ સૂત્રાર્થ: ॥૮૫॥ અથ દ્વાયગુણપર્યાયપરિજ્ઞાનાભાવે મોહો ભવતીતિ યદુક્તં પૂર્વ તદર્થમાગમાભ્યાસં કારયતિ । અથવા દ્વાયગુણપર્યાયત્વૈહર્ત્પરિજ્ઞાનાદાત્મપરિજ્ઞાનં ભવતીતિ યદુક્તં તદાત્મપરિજ્ઞાનમિમમાગમાભ્યાસમપેક્ષત ઇતિ પાતનિકાદ્વયં મનસિ ધૃત્વા સૂત્રમિદં પ્રતિપાદયતિ— જિનસત્થાદો અદ્દે પદ્મસ્વખાદીર્ઘિ બુજ્જદો ણિયમા જિનશાસ્ત્રાત્સકાશાચુદ્ધાત્માદિપદાર્થાન્નું પ્રત્યક્ષાદિ-

અન્વયાર્થ :—[જિનશાસ્ત્રાત્ત] જિનશાસ્ત્ર દ્વારા [પ્રત્યક્ષાદિભિ:] પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોંસે [અર્થાન્નું] પદાર્થોંકો [બુધ્યમાનસ્ય] જાનનેવાલેકે [નિયમાત્ત્ર] નિયમસે [મોહોપચય:] ૰મોહોપચય [ક્ષીયતે] ક્ષય હો જાતા હૈ [તસ્માત્] ઇસલિયે [શાસ્ત્રં] શાસ્ત્રકા [સમધ્યેતવ્યમ્] સમ્પ્રક્રારસે અધ્યયન કરના ચાહિયે ॥૮૬॥

ટીકા :—દ્વાય-ગુણ-પર્યાયસ્વભાવસે અર્હતકે જ્ઞાન દ્વારા આત્માકા ઉસ પ્રકારકા જ્ઞાન મોહક્ષયકે ઉપાયકે રૂપમં પહલે (૮૦વીં ગાથામેં) પ્રતિપાદિત કિયા ગયા થા, વહ વાસ્તવમં ઇસ (નિમ્નલિખિત) ઉપાયાન્તરકી અપેક્ષા રહેતા હૈ । (વહ ઉપાયાન્તર ક્યા હૈ સો કહા જાતા હૈ) :—

નિસને પ્રથમ ભૂમિકામેં ગમન કિયા હૈ એસે જીવકો, જો ૩સર્વજ્ઞોપજ્ઞ હોનેસે સર્વ પ્રકારસે અબાધિત હૈ એસે શાબ્દ પ્રમાણકો (-દ્વાય શ્રુતપ્રમાણકો) પ્રાસ કરકે ક્રીડા કરને પર, ઉસકે સંસ્કારસે વિશિષ્ટ ૩સંવેદનશક્તિરૂપ સમ્પદા પ્રગટ કરને પર, ૩સહદ્યજનોંકે હ્રદયકો આનન્દકા ૪ઉદ્ઘેદ દેનેવાલે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણસે અથવા ૪ઉસસે અવિરુદ્ધ અન્ય પ્રમાણસમૂહસે

૧. મોહોપચય = મોહકા ઉપચય । (ઉપચય = સંચય; સમૂહ)

૨. સર્વજ્ઞોપજ્ઞ = સર્વજ્ઞ દ્વારા સ્વયં જાના હુआ (ઔર કહા હુઆ) । ૩. સંવેદન = જ્ઞાન ।

૪. સહદ્ય = ભાવુક; શાસ્ત્રમેં જિસ સમય જિસ ભાવકા પ્રસંગ હોય ઉસ ભાવકો હ્રદયમેં ગ્રહણ કરનેવાલા; બુધ; પંડિત ।

૫. ઉદ્ભેદ = સ્ફુરણ; પ્રગટતા; ફુવાર । ૬. ઉસસે = પ્રત્યક્ષ પ્રમાણસે ।

૧૪૮

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

તત્ત્વતः સમસ્તમણિ વસ્તુજાતં પરિચિન્દતઃ ક્ષીયત એવાત્ત્વાભિનિવેશસંસ્કારકારી મોહો-
પચયઃ। અતો હિ મોહક્ષપણે પરમં શબ્દબ્રહ્મોપાસનં ભાવજ્ઞાનાવષ્ટભદૃઢીકૃતપરિણામેન
સમ્યગધીયમાનમુપાયાન્તરમ् ॥૮૬॥

અથ કથં જૈનેન્દ્રે શબ્દબ્રહ્મણિ કિલાર્થાનાં વ્યવસ્થિતિરિતિ વિતર્કયતિ—

દ્ર્વાણિ ગુણ તેસિં પઞ્ચાયા અદૃસણ્ણયા ભણિયા ।

તેસુ ગુણપઞ્ચયાણં અપ્પા દ્વ ત્તિ ઉવદેસો ॥૮૭॥

દ્ર્વાણિ ગુણસ્તેષાં પર્યાયા અર્થસંજ્ઞયા ભણિતાઃ ।

તેષુ ગુણપર્યાયાણામાત્મા દ્ર્વયમિત્યુપદેશઃ ॥૮૭॥

પ્રમાણૈર્વુધ્યમાનસ્ય જાનતો જીવસ્ય નિયમાન્નિશ્ચયાત्। કિં ફલં ભવતિ। ખીયદિ મોહોવચ્યો
દુરભિનિવેશસંસ્કારકારી મોહોપચયઃ ક્ષીયતે પ્રલીયતે ક્ષયં યાતિ। તમ્હા સત્યં સમધિદ્વં તસ્માચ્છાસ્ત્રં
સમ્યગધ્યેતવ્યં પઠનીયમિતિ। તદ્યથા—વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીતશાસ્ત્રાત् ‘એંગો મે સસ્સદો અપ્પા’ ઇત્યાદિ
પરમાત્મોપદેશકશ્રુતજ્ઞાનેન તાવદાત્માન જાનીતે કશ્ચિદ્દ્ર્વયઃ, તદનન્તરં વિશિષ્ટાભ્યાસવશેન
પરમસમાધિકાલે રાગાદિવિકલ્પરહિતમાનસપ્રત્યક્ષેણ ચ તમેવાત્માન પરિચિનતિ, તથૈવાનુમાનેન વા ।

૧તત્ત્વતઃ સમસ્ત વસ્તુમાત્રકો જાનને પર ૨તત્ત્વઅભિનિવેશકે સંસ્કાર કરનેવાલા મોહોપચય
(મોહસમૂહ) અવશ્ય હી ક્ષયકો પ્રાસ હોતા હૈ। ઇસલિયે મોહકા ક્ષય કરનેમે, પરમ શબ્દબ્રહ્મકી
ઉપાસનાકા ભાવજ્ઞાનકે અવલમ્બન દ્વારા દૃઢ કિયે ગયે પરિણામસે સમ્યક્ પ્રકાર અભ્યાસ કરના
સો ઉપાયાન્તર હૈ। (જો પરિણામ ભાવજ્ઞાનકે અવલમ્બનસે દૃઢીકૃત હો એસે પરિણામસે દ્રવ્ય
શ્રુતકા અભ્યાસ કરના સો મોહક્ષય કરનેકે લિયે ઉપાયાન્તર હૈ) ॥૮૬॥

અબ, જિનેન્દ્રકે શબ્દ બ્રહ્મમં અર્થોંકી વ્યવસ્થા (-પદાર્થોંકી સ્થિતિ) કિસ પ્રકાર હૈ
સો વિચાર કરતે હૈને :—

અન્વયાર્થ :—[દ્ર્વાણિ] દ્રવ્ય, [ગુણાઃ] ગુણ [તેણાં પર્યાયાઃ] ઔર ઉનકી પર્યાયેં
[અર્થસંજ્ઞયા] ‘અર્થ’ નામસે [ભણિતાઃ] કહી ગઈ હૈને। [તેષુ] ઉનમેં, [ગુણપર્યાયાણામ્ આત્મા
દ્રવ્યમ્] ગુણ-પર્યાયોંકા આત્મા દ્રવ્ય હૈ (ગુણ ઔર પર્યાયોંકા સ્વરૂપ-સત્ત્વ દ્રવ્ય હી હૈ, વે
ભિન્ન વસ્તુ નહીં હૈને) [ઇતિ ઉપદેશઃ] ઇસપ્રકાર (જિનેન્દ્રકા) ઉપદેશ હૈ ॥૮૭॥

૧. તત્ત્વતઃ = યથાર્થ સ્વરૂપસે । ૨. અતત્વ-અભિનિવેશ = યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપસે વિપરીત અભિપ્રાય ।

**દ્રવ્યો, ગુણો ને પર્યયો સૌ ‘અર્થ’ સંજ્ઞાથી કહ્યાં;
ગુણ-પર્યાયોનો આત્મા છે દ્રવ્ય જિન-ઉપદેશમાં. ૮૭.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૪૯

દ્રવ્યાણિ ચ ગુણાશ્ચ પર્યાયાશ્ચ અભિધેયભેદે^૧પ્રથમિધાનાભેદેન અર્થાઃ। તત્ત્વ ગુણ-પર્યાયાનિય્યતિ ગુણપર્યાયૈર્યન્ત ઇતિ વા અર્થા દ્રવ્યાણિ, દ્રવ્યાણાશ્રયત્વેનેય્યતિ દ્રવ્યેરાશ્રય-ભૂતૈર્યન્ત ઇતિ વા અર્થા ગુણાઃ, દ્રવ્યાણિ ક્રમપરિણામેનેય્યતિ દ્રવ્યૈઃ ક્રમપરિણામેનાર્યન્ત ઇતિ વા અર્થાઃ પર્યાયાઃ। યથા હિ સુવર્ણ પીતતાદીન્ન ગુણાન્ન કુણલાર્દિંશ્ચ પર્યાયાનિયર્તિ તૈર્યમાણં વા અર્થો દ્રવ્યસ્થાનીયં, યથા ચ સુવર્ણમાશ્રયત્વેનેય્યતિ તેનાશ્રયભૂતેનાર્યમાણા વા અર્થાઃ

તથાહિ—અત્રૈવ દેહે નિશ્ચયનયેન શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવઃ પરમાત્માસ્તિ। કસ્માદ્ભેતો:। નિર્વિકારસ્વસંવેદન-પ્રત્યક્ષત્વાત् સુખાદિવત્ ઇતિ, તથૈવાન્યે^૨પિ પદાર્થા યથાસંભવમાગમાભ્યાસવલોત્પન્નપ્રત્યક્ષેણાનુમાનેન વા જ્ઞાયન્તે। તતો મોક્ષાર્થિના ભવ્યેનાગમાભ્યાસઃ કર્તવ્ય ઇતિ તાત્પર્યમ्॥૮૬॥ અથ દ્રવ્યગુણપર્યાયાનામર્થસંજ્ઞાં કથયતિ—દ્રવ્યાણિ ગુણ તેસિં પજ્ઞાયા અદૃસણયા ભળણિયા દ્રવ્યાણિ ગુણાસ્તેષાં દ્રવ્યાણાં પર્યાયાશ્ચ ત્રયો^૩પ્રથસંજ્ઞયા ભળણિતાઃ કથિતા અર્થસંજ્ઞા ભવન્તીત્વર્થઃ। તેમું તેષુ ત્રિષુ દ્રવ્યગુણપર્યાયેષુ મધ્યે ગુણપજ્ઞયાણં અષ્ટા ગુણપર્યાયાણાં સંવંધી આત્મા સ્વભાવઃ। કઃ ઇતિ પૃષ્ઠે। દવ તિ ઉવદેસો દ્રવ્યમેવ સ્વભાવ ઇત્યુપદેશઃ, અથવા દ્રવ્યસ્ય કઃ સ્વભાવ ઇતિ પૃષ્ઠે ગુણપર્યાયાણામાત્મા

ટીકા :— દ્રવ્ય, ગુણ ઔર પર્યાયોમેં અભિધેયભેદ હોને પર ભી અભિધાનકા અભેદ હોનેસે વે ‘અર્થ’ હૈનું [અર્થાત् દ્રવ્યો, ગુણો ઔર પર્યાયોમેં વાચ્યકા ભેદ હોને પર ભી વાચકમેં ભેદ ન દંખેં તો ‘અર્થ’ એસે એક હી વાચક (-શબ્દ) સે યે તીનોં પહિચાને જાતે હૈનું]। ઉસમેં (ઇન દ્રવ્યો, ગુણો ઔર પર્યાયોમેંસે), જો ગુણોંકો ઓર પર્યાયોંકો પ્રાસ કરતે હૈનું—પહુંચતે હૈનું અથવા જો ગુણોં ઔર પર્યાયોંકે દ્વારા પ્રાસ કિયે જાતે હૈ—પહુંચે જાતે હૈનું એસે ‘અર્થ’ વે દ્રવ્ય હૈનું, જો દ્રવ્યોંકો આશ્રયકે રૂપમેં પ્રાસ કરતે હૈનું—પહુંચતે હૈનું—અથવા જો આશ્રયભૂત દ્રવ્યોંકે દ્વારા પ્રાસ કિયે જાતે હૈનું—પહુંચે જાતે હૈનું એસે ‘અર્થ’ વે ગુણ હૈનું, જો દ્રવ્યોંકો ક્રમપરિણામસે પ્રાસ કરતે હૈનું—પહુંચતે હૈનું અથવા જો દ્રવ્યોંકે દ્વારા ક્રમપરિણામસે (ક્રમશઃ હોનેવાલે પરિણામકે કારણ) પ્રાસ કિયે જાતે હૈનું—પહુંચે જાતે હૈનું એસે ‘અર્થ’ વે પર્યાય હૈ।

જૈસે દ્રવ્યસ્થાનીય (-દ્રવ્યકે સમાન, દ્રવ્યકે દૃષ્ટાન્તરૂપ) સુવર્ણ, પીલાપન ઇત્યાદિ ગુણોંકો ઔર કુણલ ઇત્યાદિ પર્યાયોંકો પ્રાસ કરતા હૈ—પહુંચતા હૈ અથવા (સુવર્ણ) ઉનકે દ્વારા (-પીલાપનાદિ ગુણો ઔર કુણલાદિ પર્યાયોં દ્વારા) પ્રાસ કિયા જાતા હૈ—પહુંચા જાતા હૈ ઇસલિયે દ્રવ્યસ્થાનીય સુવર્ણ ‘અર્થ’ હૈ, જૈસે પીલાપન ઇત્યાદિ ગુણ સુવર્ણકો આશ્રયકે રૂપમેં પ્રાસ કરતે હૈનું—પહુંચતે હૈનું અથવા (વે) આશ્રયભૂત સુવર્ણકે દ્વારા પ્રાસ કિયે જાતે હૈનું—પહુંચે જાતે હૈનું ઇસલિયે પીલાપન ઇત્યાદિ ગુણ ‘અર્થ’ હૈનું; ઔર જૈસે કુણલ ઇત્યાદિ પર્યાયોં સુવર્ણકો

૧. ‘ત્રણ’ ધાતુમેંસે ‘અર્થ’ શબ્દ બના હૈ। ‘ત્રણ’ અર્થાત્ પાના, પ્રાસ કરના, પહુંચના, જાના। ‘અર્થ’ અર્થાત્ (૧) જો પાયે-પ્રાસ કરે—પહુંચે, અથવા (૨) જિસે પાયા જાયે-પ્રાસ કિયા જાયે—પહુંચા જાયે।

પીતતાદયો ગુણાઃ, યથા ચ સુવર્ણ ક્રમપરિણામેનેય્રતિ તેન ક્રમપરિણામેનાર્થમાણા વા અર્થાઃ કુણ્ડલાદયઃ પર્યાયાઃ। એવમન્યત્રાપિ। યથા ચૈતેષુ સુવર્ણપીતતાદિગુણકુણ્ડલાદિપર્યાયેષુ પીતતાદિગુણકુણ્ડલાદિપર્યાયાણાં સુવર્ણદપૃથગ્ભાવાત્તુ સુવર્ણમેવાત્મા તથા ચ તેષુ દ્રવ્યગુણપર્યાયેષુ ગુણપર્યાયાણાં દ્રવ્યદપૃથગ્ભાવાદ્રવ્યમેવાત્મા ॥૮૭॥

એવ સ્વભાવ ઇતિ। અથ વિસ્તરઃ—અનન્તજ્ઞાનસુખાદિગુણાન् તથૈવામૂર્તત્વાતીન્દ્રિયત્વસિદ્ધત્વાદિપર્યાયાંશ્ચ ઇર્થિતિ ગચ્છતિ પરિણમત્યાશ્રયતિ યેન કારણેન તસ્માદર્થો ભણ્યતે। કિમ्। શુદ્ધાત્મદ્રવ્યમ्। તચ્છુદ્ધાત્મદ્રવ્યમાધારભૂતમિય્રતિ ગચ્છન્તિ પરિણમત્યાશ્રયન્તિ યેન કારણેન તતોર્થા ભણ્યન્તે। કે તે। જ્ઞાનત્વસિદ્ધત્વાદિગુણપર્યાયાઃ। જ્ઞાનત્વસિદ્ધત્વાદિગુણપર્યાયાણામાત્મા સ્વભાવઃ ક ઇતિ પૃષ્ઠે શુદ્ધાત્મ-

ક્રમપરિણામસે પ્રાસ કરતી હું—પહુંચતી હું અથવા (વે) સુવર્ણકે દ્વારા ક્રમપરિણામસે પ્રાસ કી જાતી હું—પહુંચી જાતી હું ઇસલિયે કુણ્ડલ ઇત્યાદિ પર્યાયે 'અર્થ' હું; ઇસીપ્રકાર 'અન્યત્ર ભી હૈ, (ઇસ દૃષ્ટાન્તકી ભાઁતિ સર્વ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોમેં ભી સમજના ચાહિયે)।

ઔર જૈસે ઇન સુવર્ણ, પીલાપન ઇત્યાદિ ગુણ ઔર કુણ્ડલ ઇત્યાદિ પર્યાયોમે (-ઇન તીનોમેં, પીલાપન ઇત્યાદિ ગુણોંકા ઔર કુણ્ડલ પર્યાયોંકા) સુવર્ણસે અપૃથક્તવ હોનેસે ઉનકા (-પીલાપન ઇત્યાદિ ગુણોંકા ઔર કુણ્ડલ ઇત્યાદિ પર્યાયોંકા) સુવર્ણ હી આત્મા હૈ, ઉસીપ્રકાર ઉન દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોમેં ગુણ-પર્યાયોંકા દ્રવ્યસે અપૃથક્તવ હોનેસે ઉનકા દ્રવ્ય હી આત્મા હૈ (અર્થાત् દ્રવ્ય હી ગુણ ઔર પર્યાયોંકા આત્મા-સ્વરૂપ-સર્વસ્વ-સત્ય હૈ)।

ભાવાર્થ :—૮૬વીં ગાથામેં કહા હૈ કિ જિનશાસ્ત્રોંકા સમ્યક् અભ્યાસ મોહક્ષયકા ઉપાય હૈ। યહું સંક્ષેપમેં યહ બતાયા હૈ કિ ઉન જિનશાસ્ત્રોંમેં પદાર્થોંકી વ્યવસ્થા કિસ્પ્રકાર કહી ગઈ હૈ। જિનેન્દ્રદેવને કહા કિ—અર્થ (પદાર્થ) અર્થાત् દ્રવ્ય, ગુણ ઔર પર્યાય। ઇસકે અતિરિક્ત વિશ્વમે દૂસરા કુછ નહીં હૈ, ઔર ઇન તીનોમેં ગુણ ઔર પર્યાયોંકા આત્મા (-ઉસકા સર્વસ્વ) દ્રવ્ય હી હૈ। એસા હોનેસે કિસી દ્રવ્યકે ગુણ ઔર પર્યાય અન્ય દ્રવ્યકે ગુણ ઔર પર્યાયરૂપ કિંચિત્ માત્ર નહીં હોતે, સમસ્ત દ્રવ્ય અપને-અપને ગુણ ઔર પર્યાયોમેં રહતે હું।— એસી પદાર્થોંકી સ્થિતિ મોહક્ષયકે નિમિત્તભૂત પવિત્ર જિનશાસ્ત્રોંમેં કહી હૈ ॥૮૭॥

૧ જૈસે સુવર્ણ, પીલાપન આદિકો ઔર કુણ્ડલ આદિકો પ્રાસ કરતા હૈ અથવા પીલાપન આદિ ઔર કુણ્ડલ આદિકે દ્વારા પ્રાસ કિયા જાતા હૈ (અર્થાત् પીલાપન આદિ ઔર કુણ્ડલ આદિક સુવર્ણકો પ્રાસ કરતે હું) ઇસલિયે સુવર્ણ 'અર્થ' હૈ, વૈસે દ્રવ્ય 'અર્થ'; જૈસે પીલાપન આદિ આશ્રયભૂત સુવર્ણકો પ્રાસ કરતા હૈ અથવા આશ્રયભૂત સુવર્ણદ્વારા પ્રાસ કિયે જાતે હૈ (અર્થાત્ આશ્રયભૂત સુવર્ણ પીલાપન આદિકો પ્રાસ કરતા હૈ) ઇસલિયે પીલાપન આદિ 'અર્થ' હું, વૈસે ગુણ 'અર્થ' હું; જૈસે કુણ્ડલ આદિ સુવર્ણકો ક્રમપરિણામસે પ્રાસ કરતે હું અથવા સુવર્ણ દ્વારા ક્રમપરિણામસે પ્રાસ કિયા જાતા હૈ (અર્થાત્ સુવર્ણ કુણ્ડલ આદિકો ક્રમપરિણામસે પ્રાસ કરતા હૈ) ઇસલિયે કુણ્ડલ આદિ 'અર્થ' હું, વૈસે પર્યાયે 'અર્થ' હું।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૫૧

અથૈવં મોહક્ષપણોપાયભૂતજિનેશ્વરોપદેશલાભે॥૫॥ પુરુષકારોર્થક્રિયાકારીતિ પૌરુષં
વ્યાપારયતિ—

જો મોહરાગદોસે ણિહણદિ ઉવલબ્ધ જોણહુવદેસં ।
સો સવ્બદુક્ખમોક્ખં પાવદિ અચિરેણ કાલેણ ॥૮૮॥
યો મોહરાગદ્વેષાન્નિહન્તિ ઉપલભ્ય જૈનમુપદેશમ્ ।
સ સર્વદુઃખમોક્ષં પ્રાપ્તોત્યચિરેણ કાલેન ॥૮૮॥

ઇહ હિ દ્રાઘીયસિ સદાજવંજવપથે કથમધ્યમું સમુપલભ્યાપિ જૈનેશ્વરં નિશિતતર-
વારિધારાપથસ્થાનીયમુપદેશં ય એવ મોહરાગદ્વેષાણમુપારિ દૃઢતરં નિપાતયતિ સ એવ નિખિલ-

દ્રવ્યમેવ સ્વભાવઃ, અથવા શુદ્ધાત્મદ્રવ્યસ્ય ક: સ્વભાવ ઇતિ પૃષ્ઠે પૂર્વોક્તગુણપર્યાયા એવ। એવં
શેષદ્રવ્યગુણપર્યાયાણામધ્યર્થસંજ્ઞા વોદ્ધ્વબ્યેત્યર્થ: ॥૮૭॥ અથ દુર્લભજૈનોપદેશં લઘ્યાપિ ય એવ મોહરાગ-
દ્વેષાન્નિહન્તિ સ એવાશેષદુઃખક્ષયં પ્રાપ્તોતીત્યાવેદયતિ—જો મોહરાગદોસે ણિહણદિ ય એવ મોહરાગ-
દ્વેષાન્નિહન્તિ । કિં કૃત્વા । ઉપલભ્ય ઉપલભ્ય પ્રાપ્તય । કમ્ । જોણહુવદેસં જૈનોપદેશમ્ । સો સવ્બદુક્ખમોક્ખં
પાવદિ સ સર્વદુઃખમોક્ષં પ્રાપ્તોત્તિ । કેન । અચિરેણ કાલેણ સ્તોકકાલેનેતિ । તદ્યથા—એકેન્દ્રિયવિકલેન્દ્રિય-
પચ્ચેન્દ્રિયાદિદુર્લભપરંપરયા જૈનોપદેશં પ્રાપ્ત્ય મોહરાગદ્વેષવિલક્ષણં નિજશુદ્ધાત્મનિશ્ચલાનુભૂતિલક્ષણં

અબ, ઇસપ્રકાર મોહક્ષયકે ઉપાયભૂત જિનેશ્વરકે ઉપદેશકી પ્રાસિ હોને પર ભી પુરુષાર્થ
‘અર્થક્રિયાકારી’ હૈ ઇસલિયે પુરુષાર્થ કરતા હૈન :—

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જો [જૈન ઉપદેશં] જિનેન્દ્રકે ઉપદેશકો [ઉપલભ્ય] પ્રાસ
કરકે [મોહરાગદ્વેષાન્] મોહ-રાગ-દ્વેષકો [નિહંતિ] હનતા હૈ, [સઃ] વહ [અચિરેણ કાલેન] અલ્ય
કાલમેં [સર્વદુઃખમોક્ષં પ્રાપ્તોત્તિ] સર્વ દુઃખોંસે મુક્ત હો જાતા હૈ ॥૮૮॥

ટીકા :—ઇસ અતિ દીર્ઘ, સદા ઉત્પાતમય સંસારમાર્ગમેં કિસી ભી પ્રકારસે
જિનેન્દ્રદેવકે ઇસ તીક્ષ્ણ અસિધારા સમાન ઉપદેશકો પ્રાસ કરકે ભી જો મોહ-રાગ-દ્વેષ પર અતિ
દૃઢતા પૂર્વક ઉસકા પ્રહાર કરતા હૈ વહી હાથમેં તલવાર લિયે હુએ મનુષ્યકી ભાઁતિ શીંગ્ર હી
સમસ્ત દુઃખોંસે પરિમુક્ત હોતા હૈ; અન્ય (કોઈ) વ્યાપાર (પ્રયત્ન; ક્રિયા) સમસ્ત દુઃખોંસે

૧. અર્થક્રિયાકારી = પ્રયોજનભૂત ક્રિયાકા (સર્વદુઃખપરિમોક્ષકા) કરનેવાલા ।

જે પામી જિન-ઉપદેશ હણતો રાગ-દ્વેષ-વિમોહને,
તે જીવ પામે અલ્ય કાલે સર્વદુઃખવિમોક્ષને. ૮૮.

૧૫૨

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

દુઃખપરિમોક્ષં ક્ષિપ્રમેવાપ્નોતિ, નાપરો વ્યાપાર: કરવાલપાણિરિવ। અત એવ સર્વારમ્ભેણ મોહ-
ક્ષપણાય પુરુષકારે નિષીદામિ॥૮૮॥

અથ સ્વપરવિવેકસિદ્ધેરેવ મોહક્ષપણં ભવતીતિ સ્વપરવિભાગસિદ્ધ્યે પ્રયત્તે—

ણાણપ્રગમપ્પાણં પરં ચ દવ્વત્તણાહિસંબદ્ધં।

જાણદિ જદિ ણિચ્છયદો જો સો મોહક્ષયં કુણદિ॥૮૯॥

જ્ઞાનાત્મકમાત્માનં પરં ચ દ્રવ્યત્વેનાભિસંબદ્ધમ्।

જાનાતિ યદિ નિશ્ચયતો યઃ સ મોહક્ષયં કરોતિ॥૯૦॥

નિશ્ચયસમ્યક્ત્વજ્ઞાનદ્વયાવિનાભૂતં વીતરાગચારિત્રસંજ્ઞં નિશિતખંડં ય એવ મોહરાગદ્વેષશત્રૂણમુપરિ દૃઢતરં
પાત્યતિ સ એવ પારમાર્થિકાનાકુલત્વલક્ષણસુખવિલક્ષણાનાં દુઃખાનાં ક્ષયં કરોતીત્વર્થઃ॥૮૮॥ એવં
દ્રવ્યગુણપર્યાયવિષયે મૂઢલ્લનિરાકરણાર્થ ગાથાષટકેન તૃતીયજ્ઞાનકણિડકા ગતા। અથ સ્વપરાત્મનોર્ભેદ-
જ્ઞાનાત્મ મોહક્ષયો ભવતીતિ પ્રજ્ઞાપયતિ—ણાણપ્રગમપ્પાણં પરં ચ દવ્વત્તણાહિસંબદ્ધં જાણદિ જદિ જ્ઞાનાત્મક-
પરિમુક્ત નહીં કરતા। (જૈસે મનુષ્યકે હાથમેં તીક્ષ્ણ તલવાર હોને પર ભી વહ શત્રુઓં પર અત્યન્ત
વેગસે ઉસકા પ્રહાર કરે તથી વહ શત્રુ સમ્બન્ધી દુઃખસે મુક્ત હોતા હૈ અન્યથા નહીં, ઉસીપ્રકાર
ઇસ અનાદિ સંસારમે મહાભાગ્યસે જિનેશ્વરદેવકે ઉપદેશરૂપી તીક્ષ્ણ તલવારકો પ્રાસ કરકે ભી જો
જીવ મોહ-રાગ-દ્રેષરૂપી શત્રુઓં પર અતિદૃઢતા પૂર્વક ઉસકા પ્રહાર કરતા હૈ વહી સર્વ દુઃખોંસે
મુક્ત હોતા હૈ અન્યથા નહીં) ઇસીલિયે સમ્પૂર્ણ આરમ્ભસે (-પ્રયત્નપૂર્વક) મોહકા ક્ષય કરનેકે
લિયે મૈં પુરુષાર્થકા આશ્રય ગ્રહણ કરતા હું॥૮૮॥

અબ, સ્વ-પરકે વિવેકકી (-ભેદજ્ઞાનકી) સિદ્ધિસે હી મોહકા ક્ષય હો સકતા હૈ,
ઇસલિયે સ્વ-પરકે વિભાગકી સિદ્ધિકે લિયે પ્રયત્ન કરતે હૈને :—

**અન્વયાર્થ :—[યઃ] જો [નિશ્ચયતઃ] નિશ્ચયસે [જ્ઞાનાત્મકં આત્માનં] જ્ઞાનાત્મક
ઐસે અપનેકો [ચ] ઔર [પરં] પરકો [દ્રવ્યત્વેન અભિસંબદ્ધમ्] નિજ નિજ દ્રવ્યત્વસે સંબદ્ધ
(-સંયુક્ત) [યદિ જાનાતિ] જાનતા હૈ, [સઃ] વહ [મોહ ક્ષયં કરોતિ] મોહકા ક્ષય
કરતા હૈ॥૮૯॥**

**જે જ્ઞાનરૂપ નિજ આત્મને, પરને વળી નિશ્ચય વડે
દ્રવ્યત્વથી સંબદ્ધ જાણે, મોહનો ક્ષય તે કરે. ૮૯.**

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञानतत्त्व-प्रज्ञापन

१५३

य एव स्वकीयेन चैतन्यात्मकेन द्रव्यत्वेनाभिसंबद्धमात्मानं परं च परकीयेन यथोचितेन द्रव्यत्वेनाभिसंबद्धमेव निश्चयतः परिच्छिन्नति, स एव सम्यगवाप्तस्वपरविवेकः सकलं मोहं क्षपयति । अतः स्वपरविवेकाय प्रयतोऽस्मि ॥८६॥

अथ सर्वथा स्वपरविवेकसिद्धिरागमतो विधातव्येत्युपसंहरति—

तम्हा जिणमगादो गुणेहिं आदं परं च दव्वेसु ।

अभिगच्छदु णिम्मोहं इच्छदि जदि अप्पणो अप्पा ॥६०॥

तस्माज्जिनमार्गाद्गुणैरात्मानं परं च द्रव्येषु ।

अभिगच्छतु निर्मोहमिच्छति यद्यात्मन आत्मा ॥६०॥

मात्मानं जानाति यदि । कथंभूतम् । स्वकीयशुद्धचैतन्यद्रव्यत्वेनाभिसंबद्धं, न केवलमात्मानम्, परं च यथोचितचेतनाचेतनपरकीयद्रव्यत्वेनाभिसंबद्धम् । कस्मात् । जिच्छयदो निश्चयतः निश्चयनयानुकूलं

टीका :— जो निश्चयसे अपनेको स्वकीय (अपने) चैतन्यात्मक द्रव्यत्वसे संबद्ध (-संयुक्त) और परको परकीय (दूसरेके) ^१यथोचित द्रव्यत्वसे संबद्ध जानता है, वही (जीव), जिसने कि सम्यक्त्वरूपसे स्व-परके विवेकको प्राप्त किया है, सम्पूर्ण मोहका क्षय करता है। इसलिये मैं स्व-परके विवेकके लिये प्रयत्नशील हूँ ॥८९॥

अब, सब प्रकारसे स्वपरके विवेककी सिद्धि आगमसे करने योग्य है, ऐसा उपसंहार करते हैं :—

अन्वयार्थ :—[तस्मात्] इसलिये (स्व-परके विवेकसे मोहका क्षय किया जा सकता है इसलिये) [यदि] यदि [आत्मा] आत्मा [आत्मनः] अपनी [निर्मोहं] निर्मोहता [इच्छति] चाहता हो तो [जिनमार्गात्] जिनमार्गसे [गुणैः] गुणोंके द्वारा [द्रव्येषु] द्रव्योंमें [आत्मानं परं च] स्व और परको [अभिगच्छतु] जानो (अर्थात् जिनागमके द्वारा विशेष गुणोंसे ऐसा विवेक करो कि—अनन्त द्रव्योंमेंसे यह स्व है और यह पर है) ॥९०॥

१. यथोचित = यथायोग्य—चेतन या अचेतन (पुद्गलादि द्रव्य परकीय अचेतन द्रव्यत्वसे और अन्य आत्मा परकीय चेतन द्रव्यत्वसे संयुक्त हैं) ।

**तेथी यदि जीव इच्छतो निर्मोहता निज आत्मने,
जिनमार्गथी द्रव्यो महीं जाणो स्व-परने गुण वडे. ९०.**

ઇહ ખલ્વાગમનિગદિતેષ્વનન્તેષુ ગુણેષુ કૈશ્ચિદ् ગુણૈરન્યયોગવ્યવચ્છેદકતયાસાધારણ-તામુપાદાય વિશેષણતામુપગતૈરનન્તાયાં દ્રવ્યસંતતૌ સ્વપરવિવેકમુપગચ્છન્તુ મોહપ્રાણપ્રવણબુદ્ધયો લબ્ધવર્ણાઃ। તથાહિ-યદિદં સદકારણતયા સ્વતઃસિદ્ધમન્તર્બહિર્મુહપ્રકાશશાલિતયા સ્વપર-પરિચ્છેદકં મરીયં મમ નામ ચૈતન્યમહમનેન તેન સમાનજાતીયમસમાનજાતીયં વા દ્રવ્યમન્યદ-પહાય મમાત્મન્યેવ વર્તમાનેનાત્મીયમાત્માન સકલત્રિકાલકલિતધ્રૌબ્યં દ્રવ્યં જાનામિ। એવં ભેદજ્ઞાનમાશ્રિત્ય। જો યઃ કર્તા સો સ મોહક્ખ્યં કુણદિ નિર્માહપરમાનન્દૈકસ્વભાવશુદ્ધાત્મનો વિપરીતસ્ય મોહસ્ય ક્ષયં કરોતીતિ સૂત્રાર્થઃ॥૮૯॥ અથ પૂર્વસૂત્રે યદુક્તં સ્વપરભેદવિજ્ઞાનં તદાગમત: સિદ્ધ્યતીતિ પ્રતિપાદયતિ—તમ્હા જિણમગાદો યસ્માદેવં ભણિતં પૂર્વ સ્વપરભેદવિજ્ઞાનાદ્ મોહક્ષયો ભવતિ, તસ્માલ્કારણાંજ્ઞિનમાર્ગાંજ્ઞિનાગમાત્ ગુણેહિં ગુણૈઃ આદં આત્માન, ન કેવલમાત્માન પરં ચ પરદ્રવ્યં ચ। કેષુ મધ્યે। દબેષુ શુદ્ધાત્માદિષઙ્દ્રવ્યેષુ અભિગચ્છુ અભિગચ્છતુ જાનાતુ। યદિ કિમ्। ણિમ્મોહં ઇચ્છાદિ જદિ નિર્માહભાવમિચ્છતિ યદિ ચેત્તુ। સ કઃ। અણા આત્મા। કસ્ય સંવન્ધિત્વેન।

ટીકા :—મોહકા ક્ષય કરનેકે પ્રતિ ^૧પ્રવણ બુદ્ધિવાલે બુધજન ઇસ જગતમે આગમમં કથિત અનન્ત ગુણોમંસે કિન્હીં ગુણોંકે દ્વારા—જો ગુણ ^૨અન્યકે સાથ યોગ રહિત હોનેસે અસાધારણતા ધારણ કરકે વિશેષત્વકો પ્રાસ હુએ હું ઉનુંકે દ્વારા—અનન્ત દ્રવ્યપરમ્પરામે સ્વ-પરકે વિવેકકો પ્રાસ કરો। (અર્થાત् મોહકા ક્ષય કરનેકે ઇચ્છુક પંડિતજન આગમ કથિત અનન્ત ગુણોમંસે અસાધારણ ઔર ભિન્નલક્ષણભૂત ગુણોંકે દ્વારા અનન્ત દ્રવ્ય પરમ્પરામે ‘યહ સ્વદ્રવ્ય હું ઔર યહ પરદ્રવ્ય હું’ એસા વિવેક કરો), જોકિ ઇસપ્રકાર હું :—

^૩સત્ત ઔર ^૪અકારણ હોનેસે સ્વતઃસિદ્ધ, અન્તર્મુહ ઔર બહિર્મુહ પ્રકાશવાળા હોનેસે સ્વ-પરકા જ્ઞાયક—એસા જો યહ, મેરે સાથ સમ્બન્ધવાળા, મેરા ચૈતન્ય હૈ ઉસાંકે દ્વારા—જો (ચૈતન્ય) સમાનજાતીય અથવા અસમાનજાતીય અન્ય દ્રવ્યકો છોડકર મેરે આત્મામે હી વર્તતા હૈ ઉસાંકે દ્વારા—મૈં અપને આત્માકો ^૫સકલ-ત્રિકાલમે ધ્રુવત્વકા ધારક દ્રવ્ય જાનતા હું। ઇસપ્રકાર પૃથક્રૂપસે વર્તમાન સ્વલક્ષણોંકે દ્વારા—જો અન્ય દ્રવ્યકો છોડકર ઉસી દ્રવ્યમે

૧. પ્રવણ = ઢલતી હુઈ; અભિમુહ; રત।

૨. કિતને હી ગુણ અન્ય દ્રવ્યોંકે સાથ સમ્બન્ધ રહિત હોનેસે અર્થાત् અન્ય દ્રવ્યોમં ન હોનેસે અસાધારણ હું ઔર ઇસાલિયે વિશેષણભૂત-ભિન્ન લક્ષણભૂત હૈ; ઉસાંકે દ્વારા દ્રવ્યોંકોની ભિન્નતા નિશ્ચિત કી જા સકતી હૈ।

૩. સત્ત = અસ્તિત્વવાળા; સત્રૂપ; સત્તાવાળા।

૪. અકારણ = જિસકા કોઈ કારણ ન હો એસા અહેતુક, (ચૈતન્ય સત્ત ઔર અહેતુક હોનેસે સ્વયંસે સિદ્ધ હૈ।)

૫. સકલ = પૂર્ણ, સમસ્ત, નિરવશેષ (આત્મા કોઈ કાલકો બાકી રહે બિના સંપૂર્ણ તીનોં કાલ ધ્રુવ રહતા એસા દ્રવ્ય હૈ।)

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૫૫

પृથક્ત્વવૃત્તસ્વલક્ષણૈર્દ્રવ્યમન્યદપહાય તસ્મિન્નેવ ચ વર્તમાનૈ: સકલત્રિકાલકલિતધૌદ્વં
દ્રવ્યમાકાશં ધર્મમધર્મ કાલં પુદ્ગલમાત્માન્તરં ચ નિશ્ચિનોમિ। તતો નાહમાકાશં ન ધર્મો નાધર્મો
ન ચ કાલો ન પુદ્ગલો નાત્માન્તરં ચ ભવામિ; યતો^૨મીષેકાપવરકપ્રબોધિતાનેક-
દીપપ્રકાશેષ્ઠિવ સંભૂયાવસ્થિતેષ્ઠપિ મચૈતન્યં સ્વરૂપાદપ્રચ્યુતમેવ માં પૃથગવગમયતિ। એવમસ્ય
નિશ્ચિતસ્વપરવિવેકસ્યાત્મનો ન ખલુ વિકારકારિણો મોહાંકુરસ્ય પ્રાદુર્ભૂતિઃ સ્યાત્॥૬૦॥

અપ્ણો આત્મન ઇતિ। તથાહિ—યદિદં મમ ચૈતન્યં સ્વપરપ્રકાશકં તેનાહં કર્તા વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શન-
સ્વભાવં સ્વકીયમાત્માનં જાનામિ, પરં ચ પુદ્ગલાદિપञ્ચદ્રવ્યરૂપં શેષજીવાન્તરં ચ પરસ્પેણ જાનામિ,
તતઃ કારણાદેકાપવરકપ્રબોધિતાનેકપ્રદીપપ્રકાશેષ્ઠિવ સંભૂયાવસ્થિતેષ્ઠપિ સર્વદ્રવ્યેષુ મમ સહજશુદ્ધ-
ચિદાનન્દૈકસ્વભાવસ્ય કેનાપિ સહ મોહો નાસ્તીત્યભિપ્રાય:॥૧૦॥ એવ સ્વપરપરિજ્ઞાનવિષયે મૂઢત્વ-
નિરાસાર્થ ગાથાદ્વયેન ચતુર્થજ્ઞાનકણ્ડકા ગતા। ઇતિ પञ્ચવિંશતિગાથાભિજ્ઞાનિકળિકાચતુર્થાભિધાનો
દ્વિતીયો^૨ધિકાર: સમાપ્તઃ। અથ નિર્દોષિપરમાત્મપ્રણીતપદાર્થશ્રદ્ધાનમન્તરેણ શ્રમણો ન ભવતિ,

વતતે હૈનું ઉનકે દ્વારા—આકાશ, ધર્મ, અધર્મ, કાલ, પુદ્ગલ ઔર અન્ય આત્માઓ સકલ
ત્રિકાલમે ધ્રુવત્વ ધારક દ્રવ્યકે રૂપમે નિશ્ચિત કરતા હું (જૈસે ચૈતન્ય લક્ષણકે દ્વારા આત્માઓ
ધ્રુવ દ્રવ્યકે રૂપમે જાના, ઉસીપ્રકાર અવગાહહેતુત્વ, ગતિહેતુત્વ ઇત્યાદિ લક્ષણોસે—જો કિ સ્વ-
લક્ષ્યભૂત દ્રવ્યકે અતિરિક્ત અન્ય દ્રવ્યોમે નહીં પાયે જાતે ઉનકે દ્વારા—આકાશ ધર્માસ્તિકાય
ઇત્યાદિકો ભિન્ન-ભિન્ન ધ્રુવ દ્રવ્યોકે રૂપમે જાનતા હું) ઇસલિયે મૈં આકાશ નહીં હું, મૈં ધર્મ
નહીં હું, અધર્મ નહીં હું, કાલ નહીં હું, પુદ્ગલ નહીં હું, ઔર આત્માન્તર નહીં હું; ક્યોંકિ—
મકાનકે ^૧એક કમરેમે જલાયે ગયે અનેક દીપકોકે પ્રકાશોંકી ભાંતિ યહ દ્રવ્ય ઇકટ્ટે હોકર
રહતે હુએ ભી મેરા ચૈતન્ય નિજસ્વરૂપસે અચ્યુત હી રહતા હુआ મુદ્દે પૃથક્ બતલાતા હૈ।

ઇસપ્રકાર જિસને સ્વ-પરકા વિવેક નિશ્ચિત કિયા હૈ એસે ઇસ આત્માઓ વિકારકારી
મોહાંકુરકા પ્રાદુર્ભાવ નહીં હોતા।

ભાવાર્થ :—સ્વ-પરકે વિવેકસે મોહકા નાશ કિયા જા સકતા હૈ। વહ સ્વ-
પરકા વિવેક, જિનાગમકે દ્વારા સ્વ-પરકે લક્ષણોંકો યથાર્થતયા જાનકર કિયા જા
સકતા હૈ॥૧૦॥

૧. જૈસે કિસી એક કમરેમે અનેક દીપક જલાયે જાયેં તો સ્થૂલદૃષ્ટિસે દેખને પર ઉનકા પ્રકાશ એક દૂસરેમે
મિલા હુઆ માલૂમ હોતા હૈ, કિન્તુ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિસે વિચારપૂર્વક દેખને પર વે સબ પ્રકાશ ભિન્ન-ભિન્ન હીં;
(ક્યોંકિ ઉનમેંસે એક દીપક બુઝ જાને પર ઉસી દીપકકા પ્રકાશ નષ્ટ હોતા હૈ; અન્ય દીપકોંકે પ્રકાશ
નષ્ટ નહીં હોતે) ઉસીપ્રકાર જીવાદિક અનેક દ્રવ્ય એક હી ક્ષેત્રમે રહતે હૈનું ફિર ભી સૂક્ષ્મદૃષ્ટિસે દેખને પર
વે સબ ભિન્ન-ભિન્ન હીં હૈનું, એકમેક નહીં હોતે।

અથ જિનોદિતાર્થશ્રદ્ધાનમન્તરેણ ધર્મલાભો ન ભવતીતિ પ્રતર્કયતિ—

સત્તાસંબદ્ધે સવિસેસે જો હિ ણેવ સામણે ।

સદ્હદિ ણ સો સમણો તત્તો ધર્મો ણ સંભવદિ ॥૬૧॥

સત્તાસંબદ્ધાનેતાન્ સવિશેષાન્ યો હિ નૈવ શ્રામણે ।

શ્રદ્ધાતિ ન સ શ્રમણઃ તત્તો ધર્મો ન સંભવતિ ॥૬૧॥

યો હિ નામેતાનિ સાદૃશ્યાસ્તિત્વેન સામાન્યમનુવ્રજન્ત્યાપિ સ્વરૂપાસ્તિત્વેનાશ્લાષ્ટ-
વિશેષાણિ દ્રવ્યાણિ સ્વપરાવચ્છેદેનાપરિચ્છિન્દન્નશ્રદ્ધાનો વા એવમેવ શ્રામણેનાત્માનં દમયતિ
તસ્માચુદ્ધોપ્યોગલક્ષણધર્મોઽપિ ન સંભવતીતિ નિશ્ચિનોતિ—સત્તાસંબદ્ધે મહાસત્તાસંબદ્ધેન સહિતાન્ એડે
એતાન્ પૂર્વોક્તશુદ્ધજીવાદિપદાર્થાન્ । પુનરાપિ કિંવિશિષ્ટાન્ । સવિસેસે વિશેષસત્તાવાન્તરસત્તા સ્વકીય-
સ્વકીયસ્વરૂપસત્તા તથા સહિતાન્ જો હિ ણેવ સામણે સદ્હદિ યઃ કર્તા દ્રવ્યશ્રામણે સ્થિતોઽપિ ન શ્રદ્ધતે

અબ, ન્યાયપૂર્વક એસા વિચાર કરતે હું કિ—જિનેન્દ્રોક્ત અર્થોકે શ્રદ્ધાન બિના ધર્મલાભ
(શુદ્ધાત્મઅનુભવરૂપ ધર્મપ્રાસિ) નહીં હોતા —

અન્વયાર્થ :—[યઃ હિ] જો (જીવ) [શ્રામણે] શ્રમણાવસ્થામે [એતાન્ સત્તા-
સંબદ્ધાન્ સવિશેષતાન્] ઇન 'સત્તાસંયુક્ત' 'સવિશેષ પદાર્થોકી' [ન એવ શ્રદ્ધાતિ] શ્રદ્ધા નહીં
કરતા, [સઃ] વહ [શ્રમણઃ ન] શ્રમણ નહીં હૈ; [તતઃ ધર્મઃ ન સંભવતિ] ઉસસે ધર્મકા ઉદ્ભવ
નહીં હોતા (અર્થાત् ઉસ શ્રમણભાસકે ધર્મ નહીં હોતા ।) ॥૬૧॥

ટીકા :—જો (જીવ) ઇન દ્રવ્યોંકો—કિ જો (દ્રવ્ય) સાદૃશ્ય-અસ્તિત્વકે દ્વારા
સમાનતાકો ધારણ કરતે હુએ સ્વરૂપ-અસ્તિત્વકે દ્વારા વિશેષયુક્ત હું ઉન્હેં—સ્વ-પરકે
ભેદપૂર્વક ન જાનતા હુआ ઔર શ્રદ્ધા ન કરતા હુઆ યોં હી (જ્ઞાન-શ્રદ્ધાકે બિના) માત્ર શ્રમણતાસે
(દ્રવ્યમુનિત્વસે) આત્માકા દમન કરતા હૈ વહ વાસ્તવમે શ્રમણ નહીં હૈ; ઇસલિયે, જૈસે જિસે

૧. સત્તાસંયુક્ત = અસ્તિત્વવાલે ।

૨. સવિશેષ = વિશેષસહિત; ભેદવાલે; ભિત્ર-ભિત્ર ।

૩. અસ્તિત્વ દો પ્રકારકા હૈ :—સાદૃશ્ય-અસ્તિત્વ ઔર સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ । સાદૃશ્ય-અસ્તિત્વકી અપેક્ષાસે
સર્વ દ્રવ્યોમે સમાનતા હૈ, ઔર સ્વરૂપ-અસ્તિત્વકી અપેક્ષાસે સમસ્ત દ્રવ્યોમે વિશેષતા હૈ

**શ્રામણ્યમાં સત્તામયી સવિશેષ આ દ્રવ્યો તણી
શ્રદ્ધા નહિ, તે શ્રમણ ના; તેમાંથી ધર્મોદ્ભવ નહીં. ૧૧.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૫૭

સ ખલુ ન નામ શ્રમણ:। યતસ્તતોऽપરિચ્છિન્નરેણુકનકળણિકાવિશેષાદ્ભૂલિધાવકાત્કનકલાભ
ઇવ નિરૂપરાગાત્મતત્ત્વોપલભલક્ષણો ધર્મોપલભો ન સંભૂતિમનુભવતિ॥૬૧॥

અથ ‘ઉવસંપયામિ સમ્મ જતો ણિવાણસંપત્તિ’ ઇતિ પ્રતિજ્ઞાય ‘ચારિત્તં ખલુ ધર્મો ધર્મો જો સો સમો ત્તિ ણિદ્વિદ્વો’ ઇતિ સામ્યસ્ય ધર્મત્વં નિશ્ચિત્ય ‘પરિણમદિ જેણ દવ્વં તકાલં તમ્મયં ત્તિ પણ્ણત્તં, તમ્હા ધર્મપરિણદો આદા ધર્મો મુણેયવો’ ઇતિ યદાત્મનો હિ સ્કુટં ણ સો સમણો નિજશુદ્ધાત્મરુચિરૂપનિશ્ચયસમ્યક્ત્વપૂર્વકપરમસામાયિકસંયમલક્ષણશ્રામણ્યા-ભાવાત્સ શ્રમણો ન ભવતિ। ઇથંભૂતભાવશ્રામણ્યાભાવાત્ તતો ધર્મો ણ સંભવદિ તસ્માત્પૂર્વોક્તદ્રવ્ય-શ્રમણાત્સકાશાન્નિરૂપરાગશુદ્ધાત્માનુભૂતિલક્ષણધર્મોઽપિ ન સંભવતીતિ સૂત્રાર્થ:॥૧૧॥ અથ ‘ઉવસંપયામિ સમ્મ’ ઇત્યાદિ નમસ્કારાગાથાયાં યત્ત્રતિજ્ઞાતં, તદનન્તરં ‘ચારિત્તં ખલુ ધર્મો’ ઇત્યાદિસૂત્રેણ ચારિત્રસ્ય ધર્મત્વં વ્યવસ્થાપિતમું। અથ ‘પરિણમદિ જેણ દવ્વં’ ઇત્યાદિસૂત્રેણાત્મનો ધર્મત્વં ભણિત-

રેતી ઔર સ્વર્ણકણોંકા અન્તર જ્ઞાત નહીં હૈ, ઉસે ધૂલધોયેકો-ઉસમેંસે સ્વર્ણલાભ નહીં હોતા, ઇસીપ્રકાર ઉસમેંસે (-શ્રમણાભાસમેંસે) નિરૂપરાગ આત્મતત્ત્વકી ઉપલભ્ય (પ્રાસિ) લક્ષણવાલે ધર્મલાભકા ઉદ્ભ્રવ નહીં હોતા।

ભાવાર્થ :—જો જીવ દ્રવ્યમુનિત્વકા પાલન કરતા હુઅ ભી સ્વ-પરકે ભેદ સહિત પદાર્થોંકી શ્રદ્ધા નહીં કરતા, વહ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વપૂર્વક પરમસામાયિકસંયમરૂપ મુનિત્વકે અભાવકે કારણ મુનિ નહીં હૈ; ઇસલિયે જૈસે જિસે રેતી ઔર સ્વર્ણકણકા વિવેક નહીં હૈ એસે ધૂલકો ધોનેવાલેકો, ચાહે જિતના પરિશ્રમ કરને પર ભી, સ્વર્ણકી પ્રાસિ નહીં હોતી, ઉસીપ્રકાર જિસે સ્વ ઔર પરકા વિવેક નહીં હૈ એસે ઉસ દ્રવ્યમુનિકો, ચાહે જિતની દ્રવ્યમુનિત્વકી ક્રિયાઓંકા કષ્ટ ઉઠાને પર ભી, ધર્મકી પ્રાસિ નહીં હોતી॥૧૧॥

૨‘ઉવસંપયામિ સમ્મ જતો ણિવાણસંપત્તિ’ ઇસપ્રકાર (૧૦૦૦૦ ગાથામેં) પ્રતિજ્ઞા કરકે, ૩‘ચારિત્તં ખલુ ધર્મો ધર્મો જો સો સમો ત્તિ ણિદ્વિદ્વો’ ઇસપ્રકાર (૭૦૦ ગાથામેં) સામ્યકા ધર્મત્વ (સામ્ય હી ધર્મ હૈ) નિશ્ચિત કરકે ૪‘પરિણમદિ જેણ દવ્વં તકાલં તમ્મયં ત્તિ પણ્ણત્તં, તમ્હા ધર્મપરિણદો આદા ધર્મો મુણેયવો’ ઇસપ્રકાર (૮૦૦ ગાથામેં) જો આત્માકા ધર્મત્વ

૧. નિરૂપરાગ = ઉપરાગ (-મલિનતા, વિકાર) રહિત।

૨. અર્થ-મેં સામ્યકો પ્રાસ કરતા હું, જિસસે નિર્વાણકી પ્રાસિ હોતી હૈ।

૩. અર્થ-ચારિત્ર વાસ્તવમે ધર્મ હૈ જો ધર્મ હૈ વહ સામ્ય હૈ એસા (શાસ્ત્રોમેં) કહા હૈ।

૪. અર્થ-દ્રવ્ય જિસ કાલમેં જિસ ભાવરૂપ પરિણિત હોતા હૈ ઉસ કાલમેં ઉસ-મય હૈ એસા (જિનેન્દ્રદેવને) કહા હૈ; ઇસલિયે ધર્મપરિણત આત્માકો ધર્મ જાનના ચાહિયે।

૧૫૮

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

ધર્મત્વમાસૂત્ત્રયિતુમુપક્રાન્તં, યત્ત્રસિદ્ધયે ચ ‘ધર્મેણ પરિણદપ્પા અપ્પા જદિ સુદ્ધસંપાંગજુદો
પાવદિ ણિવાણસુહં’ ઇતિ નિર્વાણસુખસાધનશુદ્ધોપયોગોડધિકર્તુમારબ્ધઃ, શુભાશુભોપયોગો ચ
વિરોધિનૌ નિર્ધસ્તનૌ, શુદ્ધોપયોગસ્વરૂપં ચોપવર્ણિતં, તત્ત્રસાદજૌ ચાત્મનો જ્ઞાનાનન્દૌ સહજૌ
સમુદ્યોત્તયતા સંવેદનસ્વરૂપં સુખસ્વરૂપં ચ પ્રપંચિતમ્, તદધુના કથં કથમણિ શુદ્ધો-
પયોગપ્રસાદેન પ્રસાધ્ય પરમનિસ્પૃહામાત્મતૃપ્તાં પારમેશ્વરીપ્રવૃત્તિમભ્યુપગતઃ કૃતકૃત્યતામવાય
નિતાન્તમનાકુલો ભૂત્વા પ્રલીનભેદવાસનોન્મેષઃ સ્વયં સાક્ષાદ્ર્બર્મ એવાસ્મીત્યવતિષ્ઠતે—

મિત્યાદિ। તત્સર્વ શુદ્ધોપયોગપ્રસાદાદ્વારસાધ્યેદાનોં નિશ્ચયરલત્રયપરિણત આત્મૈવ ધર્મ ઇત્યવતિષ્ઠતે।
અથવા દ્વિતીયપાતનિકા—સમ્યક્ત્વાભાવે શ્રમણો ન ભવતિ, તસ્માત્ શ્રમણાદ્ધર્મોડપિ ન ભવતિ। તર્હિ
કથં શ્રમણો ભવતિ, ઇતિ પૃષ્ઠે પ્રત્યુત્તરં પ્રયચ્છન્ જ્ઞાનાધિકારમુપસંહરતિ—જો ણિહદમોહદ્વિ તત્ત્વાર્થ-
શ્રદ્ધાનલક્ષણવ્યવહારસમ્યક્ત્વોત્તનેન નિજશુદ્ધાત્મરુચિરૂપેણ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વેન પરિણત્વાનિહતમોહ-
દૃષ્ટિર્વિધંસિતદર્શનમોહો યઃ। પુનશ્ કિરૂપઃ। આગમકુસલો નિર્દોષિપરમાત્મપ્રણીતપરમાગમાભ્યાસેન
નિરૂપાધિસ્વસંવેદનજ્ઞાનકુશલત્વાદાગમકુશલ આગમપ્રવીણઃ। પુનશ્ કિરૂપઃ। વિરાગચરિયમિઃ
અભુદ્વિદો વ્રતસમિતિગુ પ્ત્યાદિવહિરઙ્ગચારિત્રાનુષ્ઠાનવશેન સ્વશુદ્ધાત્મનિશ્ચલપરિણતિરૂપવીતરાગચારિત્ર-

કહના પ્રાર્મભ કિયા ઔર ૧િસકી સિદ્ધિકે લિયે ૨‘ધર્મેણ પરિણદપ્પા અપ્પા જદિ
સુદ્ધસંપાંગજુદો, પાવદિ ણિવાણસુહં’ ઇસપ્રકાર (૧૧૯૦ ગાથામે) નિર્વાણસુખકે સાધનભૂત
શુદ્ધોપયોગકા અધિકાર પ્રાર્મભ કિયા, વિરોધી શુભાશુભ ઉપયોગકો નષ્ટ કિયા (-હેય
બતાયા), શુદ્ધોપયોગકા સ્વરૂપ વર્ણન કિયા, શુદ્ધોપયોગકે પ્રસાદસે ઉત્પત્ત હોનેવાલે એસે
આત્માકે સહજ જ્ઞાન ઔર આનન્દકો સમજાતે હુએ જ્ઞાનકે સ્વરૂપકા ઔર સુખકે સ્વરૂપકા
વિસ્તાર કિયા, ઉસે (-આત્માકે ધર્મત્વકો) અબ કિસી ભી પ્રકાર શુદ્ધોપયોગકે પ્રસાદસે
૩સિદ્ધ કરકે, ૪પરમ નિસ્પૃહ, આત્મતૃપ્ત (એસી) પારમેશ્વરી પ્રવૃત્તિકો પ્રાસ હોતે હુયે,
કૃતકૃત્યતાકો પ્રાસ કરકે અત્યન્ત અનાકુલ હોકર, જિનકે ‘ભેદવાસના કી પ્રગટતાકા પ્રલય
હુઆ હૈ, એસે હોતે હુએ, (આચાર્ય ભગવાન) ‘મૈં સ્વયં સાક્ષાત् ધર્મ હી હૂં’ ઇસપ્રકાર રહેતે
હૈન, (-એસે ભાવમે નિશ્ચલ સ્થિત હોતે હૈન) :—

૧. જિસકી સિદ્ધિકે લિયે = આત્માકો ધર્મરૂપ બનવાનેકા જો કાર્ય સાધનાકે લિયે।
૨. અર્થ-ધર્મપરિણત સ્વરૂપવાલા આત્મા યદિ શુદ્ધ ઉપયોગમેં યુક્ત હો તો મોક્ષકે સુખકો પાતા હૈ।
૩. સિદ્ધ કરકે = સાધકર। (આત્માકો ધર્મરૂપ રચનેકા જો કાર્ય સાધના થા ઉસ કાર્યકો, મહાપુરુષાર્થ
કરકે શુદ્ધોપયોગ દ્વારા આચાર્ય ભગવાનને સિદ્ધ કિયા।)।
૪. પરકી સ્પૃહાસે રહિત ઔર આત્મામે હી તૃપ્ત, નિશ્ચયરત્નત્રયમેં લીનતારૂપ પ્રવૃત્તિ।
૫. ભેદવાસના = ભેદરૂપ વૃત્તિ; વિકલ્પ-પરિણામ।

**જો ણિહદમોહદિદ્વી આગમકુસલો વિરાગચરિયાએ ।
અભુદ્વિદો મહણા ધર્મો ત્તિ વિસેસિદો સમણો ॥૬૨॥**
**યો નિહતમોહદૃષ્ટિરાગમકુશલો વિરાગચરિતે ।
અભુત્થિતો મહાત્મા ધર્મ ઇતિ વિશેષિતઃ શ્રમણઃ ॥૬૨॥**

યદયં સ્વયમાત્મા ધર્મો ભવતિ સ ખલુ મનોરથ એવ । તસ્ય ત્વેકા બહિર્મોહદૃષ્ટિરેવ વિહન્ત્રી । સા ચાગમકૌશલેનાત્મજ્ઞાનેન ચ નિહતા, નાત્ર મમ પુનર્ભાવમાપત્સ્યતે । તતો વીતરાગચારિત્રસૂત્રતાવતારો મમાયમાત્મા સ્વયં ધર્મો ભૂત્વા નિરસ્તસમસ્તપ્રત્યૂહત્યા નિત્યમેવ
પરિણતત્વાત् પરમવીતરાગચારિત્રે સમ્યગભ્યુત્થિતઃ ઉદ્યતઃ । પુનરાપિ કથંભૂતઃ । મહણા મોક્ષલક્ષણ-
મહાર્થસાધકત્વેન મહાત્મા ધર્મો ત્તિ વિસેસિદો સમણો જીવિતમરણલાભાલાભાદિસમતાભાવનાપરિણતાત્મા
સ શ્રમણ એવાભેદનયેન ધર્મ ઇતિ વિશેષિતો મોહક્ષોભવિહીનાત્મપરિણામરૂપો નિશ્ચયધર્મો ભણિત
ઇત્યર્થઃ ॥૬૨॥ અથૈવંભૂતનિશ્ચયરલત્ત્રયપરિણતમહાત્મપોધનસ્ય યોડસૌ ભક્તિ કરોતિ તસ્ય
ફળ દર્શયતિ—

જો તં દિદ્વા તુદ્વો અભુદ્વિત્તા કરેદિ સક્ખારાં ।
વંદણણમંસણાદિહિં તત્તો સો ધર્મમાદિયદિ ॥★૮॥

જો તં દિદ્વા તુદ્વો યો ભવ્યવરપુણ્ડરીકો નિરૂપરાગશુદ્ધાત્મોપલભલક્ષણનિશ્ચયધર્મપરિણતા

અન્વયાર્થ :—[ય: આગમકુશલ:] જો આગમમે કુશલ હૈનું, [નિહતમોહદૃષ્ટિ:] જિસકી મોહદૃષ્ટિ હતું હો ગઈ હૈ ઔર [વિરાગચરિતે અભુત્થિતઃ] જો વીતરાગચારિત્રમેં આરૂઢું હૈ, [મહાત્મા શ્રમણઃ] ઉસ મહાત્મા શ્રમણકો [ધર્મ: ઇતિ વિશેષિતઃ] (શાસ્ત્રમેં) ‘ધર્મ’ કહા હૈનું ॥૬૨॥

ટીકા :—યહ આત્મા સ્વયં ધર્મ હો, યહ વાસ્તવમે મનોરથ હૈ । ઉસમે વિઘ્ન ડાલનેવાલી એક બહિર્મોહદૃષ્ટિ હી હૈ । ઔર વહ (બહિર્મોહદૃષ્ટિ) તો આગમકૌશલ્ય તથા આત્મજ્ઞાનસે નષ્ટ હો જાનેકે કારણ અબ મુજબ્ઝમે પુનઃ ઉત્પન્ત નહીં હોગી । ઇસલિયે વીતરાગચારિત્રરૂપસે પ્રગટતાકો પ્રાસ (-વીતરાગચારિત્રરૂપ પર્યાયમેં પરિણત) મેરા યહ આત્મા

૧. બહિર્મોહદૃષ્ટિ = બહિર્મુખ એસી મોહદૃષ્ટિ । (આત્માકો ધર્મરૂપ હોનેમેં વિઘ્ન ડાલનેવાલી એક બહિર્મોહદૃષ્ટિ હી હૈ ।)
૨. આગમકૌશલ્ય = આગમમે કુશલતા-પ્રવીણતા ।

**આગમ વિષે કૌશલ્ય છે ને મોહદૃષ્ટિ વિનષ્ટ છે
વીતરાગ-ચરિતારૂઢ છે, તે મુનિ-મહાત્મા ‘ધર્મ’ છે. ૯૨.**

निष्कम्प एवावतिष्ठते । अलमतिविस्तरेण । स्वस्ति स्याद्वादमुद्रिताय जैनेन्द्राय शब्दब्रह्मणे । स्वस्ति तन्मूलायात्मतत्त्वोपलभ्याय च, यत्रसादादुद्ग्रन्थितो ज्ञगित्येवासंसारबद्धो मोहग्रन्थिः । स्वस्ति च परमवीतरागचारित्रात्मने शुद्धोपयोगाय, यत्रसादादयमात्मा स्वयमेव धर्मो भूतः ॥६२॥

(मन्दाक्रान्ता)

आत्मा धर्मः स्वयमिति भवन् प्राप्य शुद्धोपयोगं
नित्यानन्दप्रसरसरसे ज्ञानतत्त्वे निलीय ।
प्राप्यत्युच्चैरविचलतया निष्ठकम्पप्रकाशां
स्फूर्जञ्ज्योतिःसहजविलसद्रत्नदीपस्य लक्ष्मीम् ॥५॥

पूर्वसूत्रोक्तं मुनीथरं दृष्ट्वा तुष्टो निर्भरगुणानुरागेण संतुष्टः सन् । किं करोति । अभुद्धिता कोदि सकारं अभ्युत्थानं कृत्वा मोक्षसाधकसम्यक्त्वादिगुणानां सत्कारं प्रशंसां करोति वंदणणमंसणादिहिं तत्तो सो धम्ममादियदि ‘तवसिष्ठे णयसिष्ठे’ इत्यादि वन्दना भण्यते, नमोऽस्त्विति नमस्कारो भण्यते, तत्रभृतिभक्तिविशेषैः तस्माधितिवरात्स भव्यः पुण्यमादते पुण्यं गृहणाति इत्यर्थः ॥८॥ अथ तेन पुण्येन भवान्तरे किं फलं भवतीति प्रतिपादयति—

तेण णरा व तिरिच्छा देविं वा माणुसिं गदिं पप्पा ।
विहविस्सरियेहिं सया संपुण्णमणोरहा होंति ॥५६॥

स्वयं धर्म होकर, समस्त विद्वोंका नाश हो जानेसे सदा निष्कंप ही रहता है । अधिक विस्तारसे बस हो ! जयवंत वर्तों ^१स्याद्वादमुद्रित जैनेन्द्र शब्दब्रह्म; जयवंत वर्तों ^२शब्दब्रह्ममूलक आत्मतत्त्वोपलभ्य—कि जिसके प्रसादसे, अनादि संसारसे बंधी हुई मोहग्रन्थि तत्काल ही छूट गई है; और जयवंत वर्तों परम वीतरागचारित्रस्वरूप शुद्धोपयोग कि जिसके प्रसादसे यह आत्मा स्वयमेव धर्म हुआ है ॥९२॥

[अब श्लोक द्वारा ज्ञानतत्त्व-प्रज्ञापन अधिकारकी पूर्णहुति की जाती है ।]

अर्थ :—इसप्रकार शुद्धोपयोगको प्राप्त करके आत्मा स्वयं धर्म होता हुआ अर्थात् स्वयं धर्मरूप परिणित होता हुआ नित्य आनन्दके प्रसारसे सरस (अर्थात् जो शाश्वत आनन्दके प्रसारसे रसयुक्त) ऐसे ज्ञानतत्त्वमें लीन होकर, अत्यन्त अविचलताके कारण, दैदीप्यमान ज्योतिमय और सहजरूपसे विलसित (-स्वभावसे ही प्रकाशित) रत्नदीपककी निष्कंप-प्रकाशमय शोभाको पाता है । (अर्थात् रत्नदीपककी भाँति स्वभावसे ही निष्कंपतया अत्यन्त प्रकाशित होता—जानता—रहता है) ।

१. स्याद्वादमुद्रित जैनेन्द्र शब्दब्रह्म = स्याद्वादकी छापवाला जिनेन्द्रका द्रव्यश्रृत ।

२. शब्दब्रह्ममूलक = शब्दब्रह्म जिसका मूल कारण है ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૬૧

(મન્દાક્રાન્તા)

નિશ્ચિત્યાત્મન્યધિકૃતમિતિ જ્ઞાનતત્ત્વं યથાવત्
તત્ત્સિદ્ધ્યર્થ પ્રશમવિષયં જ્ઞેયતત્ત્વं બુભુત્સુઃ ।
સર્વાનર્થાન્ કલયતિ ગુણદ્રવ્યપર્યાયુક્ત્યા
પ્રાદુર્ભૂતિર્ન ભવતિ યથા જાતુ મોહાંકુરસ્ય ॥૬॥

ઇતિ પ્રવચનસારવૃત્તૌ તત્ત્વદીપિકાયાં શ્રીમદ્મૃતચન્દ્રસૂરિવિરચિતાયાં જ્ઞાનતત્ત્વપ્રજ્ઞાપનો નામ પ્રથમ:
શ્રુતસ્કન્ધઃ સમાસઃ ॥

તેણ ણરા વ તિરિછા તેન પૂર્વોક્તપુણ્યેનાત્ર વર્તમાનભવે નરા વા તિર્યઙ્ચો વા દેવિં વા માણુસિં ગદિં પણ ભવાન્તરે દૈવીં વા માનુર્ણી વા ગતિ પ્રાણ્ય વિહવિસસિયેહિં સયા સંપુર્ણમણોરહા હોણ્ટિ રાજાધિરાજરૂપલાવણ્યસૌભાગ્યપુત્રકલત્રાદિપરિપૂર્ણવિભૂતિર્વિભવો ભણ્યતે, આજ્ઞાફલમૈશ્ર્ય ભણ્યતે, તાખ્યાં વિભવૈશ્રયાભ્યાં સંપૂર્ણમનોરથા ભવન્તીતિ । તદેવ પુણ્ય ભોગાદિનિદાનરહિતત્વેન યદિ સમ્યક્ત્વપૂર્વકં ભવતિ તહીં તેન પરંપરયા મોક્ષં ચ લભન્તે ઇતિ ભાવાર્થ: ॥*૧॥

ઇતિ શ્રીજયસેનાચાર્યકૃતાયાં તાત્પર્યવૃત્તૌ પૂર્વોક્તપ્રકારેણ ‘એસ સુરાસુરમણુસિંદવંદિં’ ઇતીમાં ગાથામાદિં કૃત્વા દ્વાસપ્તિગાથાભિઃ શુદ્ધોપયોગાધિકારઃ, તદનન્તરં ‘દેવદજદિગુરુપૂજાસુ’ ઇત્યાદિ પજ્જવિંશતિગાથાભિજ્ઞાનકળ્ડકાચતુષ્યાભિધાનો દ્વિતીયોડધિકારઃ, તતશ્ચ ‘સત્તાસંવદ્ધેદે’ ઇત્યાદિ સમ્યક્ત્વકથનરૂપેણ પ્રથમા ગાથા, રલત્રયાધારપુરુષસ્ય ધર્મ: સંભવતીતિ ‘જો ણિહદમોદિદ્વી’ ઇત્યાદિ દ્વિતીયા ચેતિ સ્વતન્ત્રગાથાદ્વયમ्, તસ્ય નિશ્ચયધર્મસંજ્ઞતપોધનસ્ય યોડસૌ ભક્તિં કરોતિ તત્કલકથનેન ‘જો તં દિદ્વા’ ઇત્યાદિ ગાથાદ્વયમ् । ઇત્યધિકારદ્વયેન પૃથગ્ભૂતગાથાચતુષ્યસહિતેનૈકોત્તરશતગાથાભિઃ જ્ઞાનતત્ત્વપ્રતિપાદકનામા પ્રથમો મહાધિકારઃ સમાસઃ ॥૧॥

[અબ શ્લોક દ્વારા જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન નામક પ્રથમ અધિકારકી ઔર જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન નામક દૂસરે અધિકારકી સંધિ બતાયી જાતી હૈ ।]

અર્થ :—આત્મારૂપી અધિકરણમે રહનેવાલે અર્થાત્ આત્માકે આશ્રિત રહનેવાલે જ્ઞાનતત્ત્વકા ઇસપ્રકાર યથાર્થતયા નિશ્ચય કરકે, ઉસકી સિદ્ધિકે લિયે (-કેવલજ્ઞાન પ્રગટ કરનેકે લિયે) પ્રશમકે લક્ષસે (-ઉપશમ પ્રાસ કરનેકે હેતુસે) જ્ઞેયતત્ત્વકો જાનનેકા ઇચ્છુક (જીવ) સર્વ પદાર્થોકો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય સહિત જાનતા હૈ, જિસસે કભી મોહાંકુરકી કિંચિત્ માત્ર ભી ઉત્પત્તિ ન હો ।

ઇસ પ્રકાર (શ્રીમદ્ભગવત્કુન્દકુન્દાચાર્યદેવપ્રણીત) શ્રીપ્રવચનસાર શાસ્ત્રકી શ્રીમદ્મૃતચંદ્રાચાયદેવવિરચિત તત્ત્વદીપિકા નામક ટીકામે જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન નામક પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધ સમાસ હુઅા ।

૨૬૮

-૨-

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

अथ ज्ञेयतत्त्वप्रज्ञापनम् । तत्र पदार्थस्य सम्यग्द्रव्यगुणपर्यायस्वरूपमुपवर्णयति—

**अत्थो खलु द्रव्यमओ द्रव्याणि गुणप्पगाणि भणिदाणि ।
तेहिं पुणो पञ्चाया पञ्चयमूढा हि परसमया ॥૬૩॥**

अર्थः खलु द्रव्यमयो द्रव्याणि गुणात्मकानि भणितानि ।
तैस्तु पुनः पर्यायाः पर्ययमूढा हि परसमयाः ॥૬૩॥

इह किल यः कश्चनापि परिच्छिद्यमानः पदार्थः स सर्व एव विस्तारायतसामान्य-

इतः ऊद्धर्व ‘सत्तासंबद्धेदे’ इत्यादिगाथासूत्रेण पूर्व संक्षेपेण यद्याख्यातं सम्यग्दर्शनं तस्येदानीं विषयभूतपदार्थव्याख्यानद्वारेण त्रयोदशाधिकशतप्रमितगाथापर्यन्तं विस्तरव्याख्यानं करोति । अथवा द्वितीयपातनिका—पूर्व यद्याख्यातं ज्ञानं तस्य ज्ञेयभूतपदार्थान् कथयति । तत्र त्रयोदशाधिक-शतगाथासु मध्ये प्रथमतस्तावत् ‘तस्मा तस्स णमाइ’ इमां गाथामादिं कृत्वा पाठक्रमेण पञ्चत्रिंशद्-गाथापर्यन्तं सामान्यज्ञेयव्याख्यानं, तदनन्तरं ‘द्रव्यं जीवमजीवं’ इत्याद्येकोनविंशतिगाथापर्यन्तं विशेषज्ञेयव्याख्यानं, अथानन्तरं ‘सपदेसेहि समग्गो लोगो’ इत्यादिगाथाष्टकपर्यन्तं सामान्यभेदभावना,

अब, ज्ञेयतत्त्वका प्रज्ञापन करते हैं अर्थात् ज्ञेयतत्त्व बतलाते हैं । उसमें (प्रथम) पदार्थका सम्यक् (—यथार्थ) द्रव्यगुणपर्यायस्वरूप वर्णन करते हैं :—

अन्वयार्थ :—[अर्थः खलु] पदार्थ [द्रव्यमयः] द्रव्यस्वरूप है; [द्रव्याणि] द्रव्य [गुणात्मकानि] गुणात्मक [भणितानि] कहे गये हैं; [तैः तु पुनः] और द्रव्य तथा गुणोंसे [पर्यायाः] पर्यायिं होती हैं । [पर्ययमूढा हि] पर्यायमूढ़ जीव [परसमयाः] परसमय (अर्थात् मिथ्यादृष्टि) हैं ॥९३॥

टीका :—इस विश्वमें जो कोई जाननेमें आनेवाला पदार्थ है वह समस्त ही

छे अर्थ द्रव्यस्वरूप, गुण-आत्मक कहां छे द्रव्यने,
वली द्रव्य-गुणथी पर्ययो; पर्यायमूढ परसमय छे. ९३.

સમુદાયાત્મના દ્રવ્યેણાભિનીર્વત્તત્વાદ્ દ્રવ્યમયઃ। દ્રવ્યાણિ તુ પુનરેકાશ્રયવિસ્તારવિશેષાત્મકૈ-ગુણેરભિનીર્વત્તત્વાદ્ગુણાત્મકાનિ। પર્યાયાસ્તુ પુનરાયતવિશેષાત્મકા ઉત્કલક્ષણોર્દ્વૈરપિ ગુણેરષ્ય-ભિનીર્વત્તત્વાદ્ દ્રવ્યાત્મકા અપિ ગુણાત્મકા અપિ। તત્ત્વાનેકદ્રવ્યાત્મકૈક્યપ્રતિપત્તિનિબન્ધનો દ્રવ્યપર્યાયઃ। સ દ્વિવિધઃ, સમાનજાતીયોઽસમાનજાતીયશ્ચ। તત્ત્વ સમાનજાતીયો નામ યથા અનેકપુદ્ગલાત્મકો દ્વિઅણુકસ્ત્રણુક ઇત્યાદિ; અસમાનજાતીયો નામ યથા જીવપુદ્ગલાત્મકો દેવો

તત્ત્વશ્ચ ‘અથિત્તણિછિદસ્સ હિ’ ઇત્યાદેકપञ્ચાશદ્ગાથાપર્યન્તં વિશેષમેદભાવના ચેતિ દ્વિતીયમહાધિકારે સમુદાયપાતનિકા। અથેદાનીં સામાન્યજ્ઞેયવ્યાખ્યાનમધ્યે પ્રથમા નમસ્કારગાથા, દ્વિતીયા દ્રવ્યગુણ-પર્યાયવ્યાખ્યાનગાથા, તૃતીયા સ્વસમયપરસમયનિરૂપણગાથા, ચતુર્થી દ્રવ્યસ્ય સત્તાદિલક્ષણત્રય-સૂચનગાથા ચેતિ પીઠિકાભિધાને પ્રથમસ્થળે સ્વતન્ત્રગાથાચતુષ્ટયમ्। તદનન્તરં ‘સબ્ભાવો હિ સહાવો’ ઇત્યાદિગાથાચતુષ્ટયપર્યન્તં સત્તાલક્ષણવ્યાખ્યાનમુખ્યત્વં, તદનન્તરં ‘ણ ભવો ભંગવિહીણો’ ઇત્યાદિ-ગાથાત્રયપર્યન્તમુતાદવ્યયધ્રૌવ્યલક્ષણકથનમુખ્યતા, તત્ત્વશ્ચ ‘પાડુભ્વવદિ ય અણો’ ઇત્યાદિગાથાદ્વયેન

‘વિસ્તારસામાન્યસમુદાયાત્મક ઔર ૩આયતસામાન્યસમુદાયાત્મક દ્રવ્યસે રચિત હોનેસે દ્રવ્યમય (-દ્રવ્યસ્વરૂપ) હૈ। ઔર ૩દ્રવ્ય એક જિનકા આશ્રય હૈ એસે વિસ્તારવિશેષસ્વરૂપ ગુણોંસે રચિત (-ગુણોંસે બને હુવે) હોનેસે ગુણાત્મક હૈ। ઔર પર્યાયેં—જો કિ આયત-વિશેષસ્વરૂપ હું વે—જિનકે લક્ષણ (ऊપર) કહે ગયે હું એસે દ્રવ્યોંસે તથા ગુણોંસે રચિત હોનેસે દ્રવ્યાત્મક ભી હું ગુણાત્મક ભી હૈને। ઉસમે, અનેકદ્રવ્યાત્મક એકતાકી ૪પ્રતિપત્તિકી કારણભૂત દ્રવ્યપર્યાય હૈ। વહ દો પ્રકાર હૈ। (૧) સમાનજાતીય ઔર (૨) અસમાનજાતીય। ઉસમે (૧) સમાનજાતીય વહ હૈ—જૈસે કિ અનેકપુદ્ગલાત્મક ૫દ્વિઅણુક, ત્રિઅણુક ઇત્યાદિ; (૨) અસમાનજાતીય વહ

૧. વિસ્તારસામાન્ય સમુદાય = વિસ્તારસામાન્યરૂપ સમુદાય। વિસ્તારકા અર્થ હૈ કિ ચૌડાઈ। દ્રવ્યકી ચૌડાઈકી અપેક્ષાકે (એકસાથ રહનેવાલે સહભાવી) ભેદોંકો (વિસ્તારવિશેષોંકો) ગુણ કહા જાતા હૈ; જૈસે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ઇત્યાદિ જીવદ્રવ્યકે વિસ્તારવિશે અર્થાત્ ગુણ હું હૈને। ઉન વિસ્તારવિશેષોંમાં રહનેવાલે વિશેષત્વકો ગૌણ કરેં તો ઇન સબમેં એક આત્મસ્વરૂપ સામાન્યત્વ ભાસિત હોતા હૈ। યા વિસ્તારસામાન્ય (અથવા વિસ્તારસામાન્યસમુદાય) વહ દ્રવ્ય હૈ।
૨. આયતસામાન્યસમુદાય = આયતસામાન્યરૂપ સમુદાય। આયતકા અર્થ હૈ લમ્બાઈ અર્થાત્ કાલાપેક્ષિતપ્રવાહ। દ્રવ્યકે લમ્બાઈકી અપેક્ષાકે (એકકે બાદ એક પ્રવર્તમાન, ક્રમભાવી, કાલાપેક્ષિત) ભેદોંકો (આયત વિશેષોંકો) પર્યાય કહા જાતા હૈને। ઉન ક્રમભાવી પર્યાયોંમાં પ્રવર્તમાન વિશેષત્વકો ગૌણ કરેં તો એક દ્રવ્યત્વરૂપ સામાન્યત્વ હી ભાસિત હોતા હૈ। યા આયતસામાન્ય (અથવા આયતસામાન્ય સમુદાય) વહ દ્રવ્ય હૈ।
૩. અનન્તગુણોંકા આશ્રય એક દ્રવ્ય હૈ।
૪. પ્રતિપત્તિ = પ્રાસિ; જ્ઞાન; સ્વીકાર। ૫. દ્વિઅણુક = દો અણુઓંસે બના હુआ સ્કંધ।

૧૬૪

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

મનુષ્ય ઇત્યાદિ । ગુણદ્વારેણાયતાનૈક્યપ્રતિપત્તિનિબન્ધનો ગુણપર્યાય : । સોડપિ દ્વિવિધઃ, સ્વભાવપર્યાયો વિભાવપર્યાયશ્રી । તત્ત્વ સ્વભાવપર્યાયો નામ સમસ્તદ્વાયાણામાત્મીયાત્મીયાગુરુલઘુ-ગુણદ્વારેણ પ્રતિસમયસમુદીયમાનષટ્સ્થાનપતિતવૃદ્ધિહાનિનાનાત્વાનુભૂતિઃ, વિભાવપર્યાયો નામ રૂપાદીનાં જ્ઞાનાદીનાં વા સ્વપરગ્રત્યયપ્રવર્તમાનપૂર્વોત્તરાવસ્થાવતીર્ણતારતમ્યોપદર્શિતસ્વભાવ-વિશેષાનેકત્વાપત્તિઃ । અથેદં દૃષ્ટાન્તેન દ્રઢ્યતિ—યથૈવ હિ સર્વ એવ પટોડવસ્થાયિના વિસ્તાર-સામાન્યસમુદાયેનાભિધાવતાઽયતસામાન્યસમુદાયેન ચાભિનિર્વર્તમાનસ્તન્મય એવ, તથૈવ હિ સર્વ એવ પદાર્થોડવસ્થાયિના વિસ્તારસામાન્યસમુદાયેનાભિધાવતાઽયતસામાન્યસમુદાયેન ચ

દ્રવ્યપર્યાયગુણપર્યાયનિરૂપણમુખ્યતા । અથાનન્તરં ‘ણ હવદિ જદિ સદ્વ્યં’ ઇત્યાદિગાથાચતુષ્યેન સત્તા-દ્રવ્યયોરભેદવિષયે યુક્તિં કથયતિ, તદનન્તરં ‘જો ખલુ દવ્વસહાવો’ ઇત્યાદિ સત્તાદ્રવ્યયોર્ગુણગુણિકથનેન પ્રથમગાથા, દ્રવ્યેણ સહ ગુણપર્યાયયોરભેદમુખ્યત્વેન ‘ણથિ ગુણો ત્તિ વ કોઈ’ ઇત્યાદિ દ્વિતીયા ચેતિ સ્વતન્ત્રગાથાદ્વયં, તદનન્તરં દ્રવ્યસ્ય દ્રવ્યાર્થિકનયેન સદુત્યાદો ભવતિ, પર્યાયાર્થિકનયેનાસદિત્યાદિ-કથનરૂપેણ ‘એવંવિહં’ ઇતિપ્રભૂતિ ગાથાચતુષ્યં, તત્શ્રી ‘અથિ ત્તિ ય’ ઇત્યાદેકસૂત્રેણ નયસત્ભઙ્ગીવ્યાખ્યાનમિતિ સમુદાયેન ચતુર્વિંશતિગાથાભિરથભિઃ સ્થલૈર્દ્રવ્યનિર્ણયં કરોતિ । તદ્યથા—અથ સમ્યક્ત્વં કથયતિ—

હૈ—જૈસે કિ જીવપુદ્ગલાત્મક દેવ, મનુષ્ય ઇત્યાદિ । ગુણ દ્વારા આયતકી અનેકતાકી પ્રતિપત્તિકી કારણભૂત ગુણપર્યાય હૈ । વહ ભી દો પ્રકાર હૈ । (૧) સ્વભાવપર્યાય ઔર (૨) વિભાવપર્યાય । ઉસમેં સમસ્ત દ્રવ્યોંકે અપને-અપને અગુરુલઘુગુણ દ્વારા પ્રતિસમય પ્રગટ હોનેવાલી ષટ્સ્થાનપતિત હાનિ-વૃદ્ધિરૂપ અનેકત્વકી અનુભૂતિ વહ સ્વભાવપર્યાય હૈ; (૨) રૂપદિકે યા જ્ઞાનાદિકે ૧સ્વ-પરકે કારણ પ્રવર્તમાન ૨પૂર્વોત્તર અવસ્થામે હોનેવાલે તારતમ્યકે કારણ દેખનેમેં આનેવાલે સ્વભાવવિશેષરૂપ અનેકત્વકી ૩આપત્તિ વિભાવપર્યાય હૈ ।

અબ યહ (પૂર્વોક્ત કથન) દૃષ્ટાન્તસે દૃઢ કરતે હૈને :—

જૈસે સમ્પૂર્ણ ૪પટ, અવસ્થાયી (-સ્થિર) વિસ્તારસામાન્યસમુદાયસે ઔર દૌડતે (-બહેતે, પ્રવાહરૂપ) હુયે એસે આયતસામાન્યસમુદાયસે રચિત હોતા હુઆ તન્મય હી હૈ, ઉસીપ્રકાર સમ્પૂર્ણ પદાર્થ ‘દ્રવ્ય’ નામક અવસ્થાયી વિસ્તારસામાન્યસમુદાયસે ઔર દૌડતે હુયે આયતસામાન્યસમુદાયસે રચિત હોતા હુઆ દ્રવ્યમય હી હૈ । ઔર જૈસે પટમેં, અવસ્થાયી વિસ્તારસામાન્યસમુદાય યા દૌડતે હુયે આયતસામાન્યસમુદાય ગુણોંસે રચિત હોતા હુઆ ગુણોંસે

૧. સ્વ ઉપાદાન ઔર પર નિમિત્ત હૈ ।

૨. પૂર્વોત્તર = પહલેકી ઔર બાદકી ।

૩. આપત્તિ = આપતિત, આપડના ।

૪. પટ = વસ્ત્ર

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૬૫

દ્રવ્યનામ્નાભિનિર્વર્ત્યમાનો દ્રવ્યમય એવ। યથૈવ ચ પટેડવસ્થાયી વિસ્તારસામાન્ય-સમુદાયોડભિધાવન્નાયતસામાન્યસમુદાયો વા ગુણેરભિનિર્વર્ત્યમાનો ગુણેભ્યઃ પૃથગનુપલભાદ્ર ગુણાત્મક એવ, તથૈવ ચ પદાર્થેષ્વવસ્થાયી વિસ્તારસામાન્યસમુદાયોડભિધાવન્નાયત-સામાન્યસમુદાયો વા દ્રવ્યનામા ગુણેરભિનિર્વર્ત્યમાનો ગુણેભ્યઃ પૃથગનુપલભાદ્ર ગુણાત્મક એવ। યથૈવ ચાનેકપટાત્મકો દ્વિપટિકા ત્રિપટિકેતિ સમાનજાતીયો દ્રવ્યપર્યાયઃ, તથૈવ ચાનેકપુદ્રલાત્મકો ક્ષ્યણુકસ્યણુક ઇતિ સમાનજાતીયો દ્રવ્યપર્યાયઃ। યથૈવ ચાનેકકૌશેયકકાર્પાસમયપટાત્મકો દ્વિપટિકા ત્રિપટિકેત્યસમાનજાતીયો દ્રવ્યપર્યાયઃ, તથૈવ ચાનેકજીવપુદ્રલાત્મકો દેવો મનુષ્ય ઇત્યસમાનજાતીયો દ્રવ્યપર્યાયઃ। યથૈવ ચ ક્રચિત્યટે સ્થૂલાત્મીયાગુરુલઘુગુણદ્વારેણ કાલક્રમપ્રવૃત્તેન નાનાવિધેન પરિણમનાનાનાત્વ-પ્રતિપત્તિર્ગુણાત્મકઃ સ્વભાવપર્યાયઃ, તથૈવ ચ સમસ્તેષ્વપિ દ્રવ્યેષુ સૂક્ષ્માત્મીયાત્મીયાગુરુ-

તમ્હા તસ્સ ણમાંડ કિચા ણિંચં પિ તમ્મણો હોઝ્ઝ।

વોચ્છામિ સંગહાદો પરમદ્વિવિણિચ્છયાધિગમં ॥૧૦॥

તમ્હા તસ્સ ણમાંડ કિચા યસ્માત્સમ્યકૃત્વં વિના શ્રમણો ન ભવતિ તસ્માત્કારણાત્તસ્ય સમ્યક્ચારિત્રયુક્તસ્ય પૂર્વોક્તતોધનસ્ય નમસ્યાં નમસ્ક્રિયાં નમસ્કારં કૃત્વા ણિંચં પિ તમ્મણો હોઝ્ઝ નિત્યમણિ તદ્ગતમના ભૂત્વા વોચ્છામિ વક્ષ્યાસ્યંહ કર્તા સંગહાદો સંગ્રહાત્સંક્ષેપાત્ર સકાશાત્ । કિમ् । પરમદ્વ-પૃથક્ અપ્રાસ હોનેસે ગુણાત્મક હી હૈ, ઉસીપ્રકાર પદાર્થોમેં, અવસ્થાયી વિસ્તારસામાન્યસમુદાય યા દૌડ્યતા હુઆ આયતસામાન્યસમુદાય—જિસકા નામ ‘દ્રવ્ય’ હૈ વહ—ગુણોસે રચિત હોતા હુઆ ગુણોસે પૃથક્ અપ્રાસ હોનેસે ગુણાત્મક હી હૈ। ઔર જૈસે અનેકપટાત્મક (-એકસે અધિક વસ્ત્રોસે નિર્મિત) દ્વિપટિક, ત્રિપટિક એસે સમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય હૈ, ઉસીપ્રકાર અનેક પુદ્રગલાત્મક દ્વિ-અણુક, ત્રિ-અણુક એસી સમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય હૈ; ઔર જૈસે અનેક રેશમી ઔર સૂતી પટોંકે બને હુએ દ્વિપટિક, ત્રિપટિક એસી અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય હૈ, ઉસીપ્રકાર અનેક જીવપુદ્રગલાત્મક દેવ, મનુષ્ય એસી અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય હૈ। ઔર જૈસે કભી પટમેં અપને સ્થૂલ અગુરુલઘુગુણ દ્વારા કાલક્રમસે પ્રવર્તમાન અનેક પ્રકારરૂપસે પરિણમિત હોનેકે કારણ અનેકત્વકી પ્રતિપત્તિ ગુણાત્મક સ્વભાવપર્યાય હૈ, ઉસીપ્રકાર સમસ્ત દ્રવ્યોમેં અપને-અપને સૂક્ષ્મ અગુરુલઘુગુણ દ્વારા પ્રતિસમય પ્રગટ હોનેવાલી ષટ્સ્થાનપતિત હાનિવૃદ્ધિરૂપ અનેકત્વકી અનુભૂતિ વહ ગુણાત્મક સ્વભાવપર્યાય હૈ; ઔર જૈસે પટમેં,

૧. દ્વિપટિક = દો થાનોંકો જોડ્યકર (સંિકર) બનાયા ગયા એક વસ્ત્ર [યદિ દોનોં થાન એક હી જાતિકે હોં તો સમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય કહ્યાલાતા હૈ, ઔર યદિ દો થાન ભિન્ન જાતિકે હોં (જૈસે એક રેશમી દૂસરા સૂતી) તો અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય કહ્યાલાતા હૈ ।]

લઘુગુણદ્વારેણ પ્રતિસમયસમુદીયમાનષદ્વસ્થાનપતિતવૃદ્ધિહાનિનાનાત્વાનુભૂતિઃ ગુણાત્મકઃ સ્વભાવપર્યાયઃ। યથૈવ ચ પટે રૂપાદીનાં સ્વપરગ્રત્યયપ્રવર્તમાનપૂર્વોત્તરાવસ્થાવતીર્ણતારતમ્યો-પદર્શિતસ્વભાવવિશેષાનેકત્વાપત્તિઃ ગુણાત્મકો વિભાવપર્યાયઃ, તથૈવ ચ સમસ્તેષ્વપિ દ્વયેષુ રૂપાદીનાં જ્ઞાનાદીનાં વા સ્વપરગ્રત્યયપ્રવર્તમાનપૂર્વોત્તરાવસ્થાવતીર્ણતારતમ્યોપદર્શિતસ્વભાવ-વિશેષાનેકત્વાપત્તિઃ ગુણાત્મકો વિભાવપર્યાયઃ। ઇયં હિ સર્વપદાર્થનાં દ્વયગુણપર્યાયસ્વભાવ-પ્રકાશિકા પારમેશ્વરી વ્યવસ્થા સાધીયસી, ન પુનરિતિરા। યતો હિ બહ્વોઽપિ પર્યાય-વિણિચ્છયાધિગમં પરમાર્થવિનિશ્ચયાધિગમં સમ્યક્ત્વમિતિ। પરમાર્થવિનિશ્ચયાધિગમશદ્વેન સમ્યક્તં કથં ભણ્યત ઇતિ ચેત्-પરમો�ર્થઃ પરમાર્થઃ શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવઃ પરમાત્મા, પરમાર્થસ્ય વિશેષેણ સંશયાદિરહિતત્વેન નિશ્ચયઃ પરમાર્થવિનિશ્ચયરૂપો�ધિગમઃ શદ્ગાયદોષરહિતશ્વયઃ પરમાર્થતો�ર્થાવબોધો યસ્માત્સમ્યક્ત્વાત્તત્ત્વ પરમાર્થવિનિશ્ચયાધિગમમ्। અથવા પરમાર્થવિનિશ્ચયો�નેકાન્તાત્મકપદાર્થસમૂહ-સ્તસ્યાધિગમો યસ્માદિતિ॥*૧૦॥ અથ પદાર્થસ્ય દ્વયગુણપર્યાયસ્વરૂપં નિરૂપયતિ—અત્યો ખલુ દવ્બમઓ અર્થો જ્ઞાનવિષયભૂતઃ પદાર્થઃ ખલુ સ્કુટં દ્વયમયો ભવતિ। કસ્માત्। તિર્યક્-સામાન્યોદ્ભૂર્તાસામાન્યલક્ષણેન દ્વયેણ નિષ્પન્નત્વાત्। તિર્યક્સામાન્યોદ્ભૂર્તાસામાન્યલક્ષણં કથ્યતે—એકકાળે નાનાવ્યક્તિગતોઽન્વયસ્તિર્યકસામાન્યં ભણ્યતે। તત્ત્વ દૃષ્ટાન્તો યથા—નાનાસિદ્ધજીવેષુ સિદ્ધોઽયં સિદ્ધોઽયમિત્યનુગતાકારઃ સિદ્ધજાતિપ્રત્યયઃ। નાનાકાળેષ્વકવ્યક્તિગતોન્વય ઊર્ધ્વતાસામાન્યં ભણ્યતે। તત્ત્વ દૃષ્ટાન્તઃ યથા—ય એવ કેવલજ્ઞાનોત્પત્તિક્ષણે મુક્તાત્મા દ્વિતીયાદિક્ષણેષ્વપિ સ એવેતિ પ્રતીતિઃ। અથવા નાનાગોશરીરેષુ ગૌરયં ગૌરયમિતિ ગોજાતિપ્રતીતિસ્તિર્યકસામાન્યમ्। યથૈવ ચૈકસ્મિન् પુરુષે બાલકુમારાદ્યવસ્થાસુ સ એવાયં દેવદત્ત ઇતિ પ્રત્યય ઊર્ધ્વતાસામાન્યમ्। દવ્બાણિ ગુણપ્રગાણિ ભણિદાણિ દ્વયાણિ ગુણાત્મકાનિ ભણિતાનિ। અન્યાન્યાનો ગુણ અથવા સહભુવો ગુણ ઇતિ ગુણલક્ષણમ्। યથા અનન્તજ્ઞાનસુખાદિવિશેષગુણેભ્યસ્તથૈવાગુરુલઘુકાદિસામાન્યગુણેભ્યશાભિન્તત્વાદગુણાત્મકં ભવતિ સિદ્ધજીવદ્વયં, તથૈવ સ્વકીયસ્વકીયવિશેષસામાન્યગુણેભ્યઃ સકાશાદભિન્તત્વાત્ત્વ સર્વદ્વયાણિ ગુણાત્મકાનિ ભવન્તિ। તેહિં પુણો પજ્ઞાયા તૈઃ પૂર્વોત્કલલક્ષણૈર્દ્વૈર્ગ્યણૈશ્ચ પર્યાયા ભવન્તિ। વ્યતિરેકિણઃ પર્યાયા અથવા ક્રમભૂવઃ પર્યાયા ઇતિ પર્યાયિલક્ષણમ्। યથૈકસ્મિન् મુક્તાત્મદ્વયે કિંચિદૂનચરમ-રૂપાદિકકે સ્વ-પરકે કારણ પ્રવર્તમાન પૂર્વોત્તર અવસ્થામે હોનેવાલે તારતમ્યકે કારણ દેખનેમે આનેવાલે સ્વભાવવિશેષરૂપ અનેકત્વકી આપત્તિ વહ ગુણાત્મક વિભાવપર્યાય હૈ, ઉસીપ્રકાર સમસ્ત દ્રવ્યોમે, રૂપાદિકકે યા જ્ઞાનાદિકે સ્વ-પરકે કારણ પ્રવર્તમાન પૂર્વોત્તર અવસ્થામે હોનેવાલે તારતમ્યકે કારણ દેખનેમે આનેવાલે સ્વભાવવિશેષરૂપ અનેકત્વકી આપત્તિ વહ ગુણાત્મક વિભાવપર્યાય હૈ।

વાસ્તવમે યહ, સર્વ પદાર્થોંકે દ્વયગુણપર્યાયસ્વભાવકી પ્રકાશક ^૧પારમેશ્વરી વ્યવસ્થા ભલી-ઉત્તમ-પૂર્ણ-યોગ્ય હૈ, દૂસરી કોઈ નહીં; ક્યોંકિ બહુતસે (જીવ) પર્યાયમાત્રકા હી અવલમ્બન ૧. પરમેશ્વરકી કહી હુઈ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૬૭

માત્રમેવાવલમ્બ્ય તત્ત્વાપ્રતિપત્તિલક્ષણં મોહમુપગચ્છન્તઃ પરસમયા ભવન્તિ ॥૬૩॥

અથાનુષંગિકીમિમામેવ સ્વસમયપરસમયવ્યવસ્થાં પ્રતિષ્ઠાયોપસંહરતિ—

**જે પજ્જાએસુ ણિરદા જીવા પરસમઝગ તિ ણિદિટ્ટા ।
આદસહાવમિન્હ ઠિદા તે સગસમયા મુણેદવ્વા ॥૬૪॥**
**યે પર્યાયેષુ નિરતા જીવાઃ પરસમયિકા ઇતિ નિર્દિષ્ટાઃ ।
આત્મસ્વભાવે સ્થિતાસ્તે સ્વકસમયા જ્ઞાતવ્યાઃ ॥૬૪॥**

શરીરાકારગતિમાર્ગણાવિલક્ષણ: સિદ્ધગતિપર્યાય: તથાડગુરુલઘુકગુણષઙ્વદ્વિદ્ધિનિરૂપા: સાધારણસ્વભાવ-ગુણપર્યાયાશ્ર, તથા સર્વદ્રવ્યેષુ સ્વભાવદ્રવ્યપર્યાયા: સ્વજાતીયવિજાતીયવિભાવદ્રવ્યપર્યાયાશ્ર, તથૈવ સ્વભાવવિભાવગુણપર્યાયાશ્ર ‘જેસિં અથિ સહાઓ’ ઇત્યાદિગાથાયાં, તથૈવ ‘ભાવા જીવાદીયા’ ઇત્યાદિ-ગાથાયાં ચ પજ્જાસ્તિકાયે પૂર્વ કથિતક્રમેણ યથાસંભવં જ્ઞાતવ્યા:। પજ્જયમૂળા હિ પરસમયા યસ્માદિત્થંભૂત-કરકે, તત્ત્વકી અપ્રતિપત્તિ જિસકા લક્ષણ હૈ એસે મોહકો પ્રાસ હોતે હુયે પરસમય હોતે હોંનેં ।

ભાવાર્થ :—પદાર્થ દ્રવ્યસ્વરૂપ હૈ । દ્રવ્ય અનન્તગુણમય હૈ । દ્રવ્યો ઔર ગુણોંસે પર્યાયેં હોતી હોંનેં । પર્યાયોંકે દો પ્રકાર હોંનેં :—૧-દ્રવ્યપર્યાય, ૨-ગુણપર્યાય । ઇનમેંસે દ્રવ્યપર્યાયકે દો ભેદ હોંનેં :—૧-સમાનજાતીય—જૈસે દ્વિ-અણુક, ત્રિ-અણુક, ઇત્યાદિ સ્કન્ધ; ૨-અસમાનજાતીય—જૈસે મનુષ્ય દેવ ઇત્યાદિ । ગુણપર્યાયકે ભી દો ભેદ હોંનેં :—૧-સ્વભાવ-પર્યાય—જૈસે સિદ્ધકે ગુણપર્યાય ૨-વિભાવપર્યાય—જૈસે સ્વપરહેતુક મતિજ્ઞાનપર્યાય ।

એસા જિનેન્દ્ર ભગવાનકી વાળોસે કથિત સર્વ પદાર્થોંકા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયસ્વરૂપ હી યથાર્થ હૈ । જો જીવ દ્રવ્ય-ગુણકો ન જાનતે હુયે માત્ર પર્યાયકા હી આલમ્બન લેતે હોંનેં વે નિજ સ્વભાવકો ન જાનતે હુયે પરસમય હોંનેં ॥૧૩॥

અબ ૧ાનુષંગિક એસી યહ હી સ્વસમય-પરસમયકી વ્યવસ્થા (અર્થાત् સ્વસમય ઔર પરસમયકા ભેદ) નિશ્ચિત કરકે (ઉસકા) ઉપસંહાર કરતે હોંનેં :—

અન્વયાર્થ :—[યે જીવાઃ] જો જીવ [પર્યાયેષુ નિરતાઃ] પર્યાયોંમે લીન હોંનેં [પરસમયિકા: ઇતિ નિર્દિષ્ટાઃ] ઉન્હેં પરસમય કહા ગયા હૈ [આત્મસ્વભાવે સ્થિતાઃ] જો જીવ આત્મસ્વભાવમેં સ્થિત હોંનેં [તે] વે [સ્વકસમયા: જ્ઞાતવ્યાઃ] સ્વસમય જાનને ॥૧૪॥

૧. આનુષંગિક = પૂર્વ ગાથાકે કથનકે સાથ સમ્બન્ધવાળી ।

**પર્યાયમાં રત જીવ જે તે ‘પરસમય’ નિર્દિષ્ટ છે;
આત્મસ્વભાવે સ્થિત જે તે ‘સ્વકસમય’ જ્ઞાતવ્ય છે. ૧૪.**

યે ખલુ જીવપુદ્ગલાત્મકમસમાનજાતીયદ્રવ્યપર્યાયં સકલવિદ્યાનામેકમૂલમુપગતાયથોદિતાત્મસ્વભાવસંભાવનકલીબાઃ તસ્મિન્નેવાશક્તિમુપત્રજન્તિ, તે ખલૂછલિતનિર્ગલેકાન્ત-દૃષ્ટયો મનુષ્ય એવાહમેષ મમૈવૈતન્મનુષ્યશરીરમિત્યહંકારમમકારાભ્યાં વિપ્રલભ્યમાના અવિચલિત-ચેતનાવિલાસમાત્રાદાત્મવ્યવહારાત્ પ્રચુંત્ય ક્રોડીકૃતસમસ્તક્રિયાકુટુંબકં મનુષ્યવ્યવહારમાંશ્રિત્ય રજ્યન્તો દ્વિષન્તશ્ચ પરદ્રવ્યેણ કર્મણ સંગતત્વાત્પરસમયા જાયન્તે।

યે તુ પુનરસંકીર્ણ-દ્રવ્યગુણપર્યાયસુસ્થિતં ભગવન્તમાત્મનઃ સ્વભાવં સકલવિદ્યાનામેકમૂલમુપગય યથોદિતાત્મસ્વભાવસંભાવનસમર્થતયા પર્યાયમાત્રાશક્તિ-દ્રવ્યગુણપર્યાયપરિજ્ઞાનમૂઢા અથવા નારકાદિપર્યાયરૂપો ન ભવાસ્યહમિતિ ભેદવિજ્ઞાનમૂઢાશ્ચ પરસમયા મિથ્યાદૃષ્ટયો ભવન્તીતિ। તસ્માદિયં પારમેશ્વરી દ્રવ્યગુણપર્યાયવ્યાખ્યા સમીચીના ભદ્રા ભવતીત્યભિ-પ્રાયઃ ॥૧૩॥ અથ પ્રસંગાયાતાં પરસમયસ્વસમયવ્યવસ્થાં કથયતિ—જે પણાએ જીવ યે પર્યાયેષુ

ટીકા :—જો જીવ પુદ્ગલાત્મક અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાયકા—જો કિ સકલ અવિદ્યાઓંકા એક મૂલ હૈ ઉસકા—આશ્રય કરતે હુએ ‘યથોક્ત આત્મસ્વભાવકી’ સંભાવના કરનેમેં નપુંસક હોનેસે ઉસીમેં બલ ધારણ કરતે હૈને (અર્થાત् ઉન અસમાનજાતીય દ્રવ્ય-પર્યાયોંકે પ્રતિ હી બલવાન હોયાં), વે—જિનકી નિર્ગલ એકાન્તદૃષ્ટિ ઉછ્લલતી હૈ એસે—‘યહ મૈં મનુષ્ય હી હું, મેરા હી યહ મનુષ્ય શરીર હૈ’ ઇસપ્રકાર અહંકાર-મમકારસે ઠગાયે જાતે હુયે, અવિચલિતચેતનાવિલાસમાત્ર આત્મવ્યવહારસે ચ્યુત હોકાર, જિસમેં સમસ્ત ક્રિયાકલાપકો છાતીસે લગાયા જાતા હૈ એસે ‘મનુષ્યવ્યવહારકા આશ્રય કરકે રાગી-દ્વેષી હોતે હુએ પર દ્રવ્યરૂપ કર્મકે સાથ સંગતતાકે કારણ (-પરદ્રવ્યરૂપ કર્મકે સાથ યુક્ત હો જાનેસે) વાસ્તવમે ‘પરસમય હોતે હોયાં’ અર્થાત્ પરસમયરૂપ પરિણમિત હોતે હોયાં।

ઔર જો ‘અસંકીર્ણ દ્રવ્ય ગુણ-પર્યાયોંસે સુસ્થિત ભગવાન આત્માકે સ્વભાવકા—જો કિ સકલ વિદ્યાઓંકા એક મૂલ હૈ ઉસકા—આશ્રય કરકે યથોક્ત આત્મસ્વભાવકી સંભાવનામેં સમર્થ હોનેસે પર્યાયમાત્ર પ્રતિકે બલકો દૂર કરકે આત્માકે સ્વભાવમે હી સ્થિતિ કરતે

૧. યથોક્ત = પૂર્વ ગાથામેં કહા જૈસા।   ૨. સંભાવના = સંચેતન; અનુભવ; માન્યતા; આદર।
૩. નિર્ગલ = અંકુશ બિના કી; બેહદ (જો મનુષ્યાદિ પર્યાયમેં લીન હોયાં, વે બેહદ એકાન્તદૃષ્ટિરૂપ હૈ।)
૪. આત્મવ્યવહાર = આત્મારૂપ વર્તન, આત્મારૂપ કાર્ય, આત્મારૂપ વ્યાપાર।
૫. મનુષ્યવ્યવહાર = મનુષ્યરૂપ વર્તન (મૈં મનુષ્ય હી હું। એસી માન્યતાપૂર્વક વર્તન)।
૬. જો જીવ પરકે સાથ એકત્વકી માન્યતાપૂર્વક યુક્ત હોતા હૈ, ઉસે પરસમય કહતે હોયાં।
૭. અસંકીર્ણ = એકમેક નહીં એસે; સ્પષ્ટતયા ભિન્ન [ભગવાન આત્મસ્વભાવ સ્પષ્ટ ભિન્ન-પરકે સાથ એકમેક નહીં-એસે દ્રવ્યગુણપર્યાયોંસે સુસ્થિત હોયાં]।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૬૯

મત્યસ્યાત્મનः સ્વભાવ એવ સ્થિતિમાસૂત્રયન્તિ, તે ખલુ સહજવિજૃભિતાનેકાન્તદૃષ્ટિપ્રક્ષપિત-
સમસ્તૈકાન્તદૃષ્ટિપરિગ્રિહ્રા મનુષ્યાદિગતિષુ તદ્વિગ્રહેષુ ચાવિહિતાહંકારમમકારા
અનેકાપવરકસંચારિતરલપ્રદીપમિવૈકરૂપમેવાત્માનમુપલભમાના અવિચલિતચેતનાવિલાસ-
માત્રમાત્રબ્યવહારમુરીકૃત્ય ક્રોડીકૃતસમસ્તક્રિયાકુટુમ્બકં મનુષ્યબ્યવહારમનાશ્રયન્તો વિશ્રાન્ત-
રાગદ્વેષોન્મેષતયા પરમમૌદાસીન્યમવલંબમાના નિરસ્તસમસ્તપરદ્વયસંગતિતયા સ્વદ્વયેણૈવ કેવલેન
સંગતત્વાત્સ્વસમયા જાયન્તે।

અતઃ સ્વસમય એવાત્મન-સ્તત્ત્વમ् ॥૬૪॥

નિરતા: જીવા: પરસમઝા ત્થિ ણિદ્વિદ્વા તે પરસમયા ઇતિ નિર્દિષ્ટા: કથિતા:। તથાહિ—
મનુષ્યાદિપર્યાયરૂપોऽહમિત્યહઙ્ગારો ભણ્યતે, મનુષ્યાદિશરીરં તચ્છરીરાધારોત્પન્નપચ્ચેન્દ્રિયવિષયસુખસ્વરૂપં
ચ મમેતિ મમકારો ભણ્યતે, તાથ્યાં પરિણતા: મમકારાહઙ્ગારહિતપરમચૈતન્યચમત્કારપરિણતેશ્યુતા યે તે
કર્મદ્વયજનિતપરપર્યાયનિરતત્વાત્પરસમયા મિથ્યાદૃષ્ટયો ભણ્યન્તે। આદસહાવાસ્ત્રિ ઠિદા યે પુનરાત્મસ્વરૂપે
સ્થિતાસ્તે સગસમયા મુણેદ્વા સ્વસમયા મન્ત્રવ્યા જ્ઞાતવ્યા ઇતિ। તદ્વથા—અનેકાપવરકસંચારિતૈક-
રલપ્રદીપ ઇવાનેકશરીરેષ્વાયેકોऽહમિતિ દૃઢસંસ્કારેણ નિજશુદ્ધાત્મનિ સ્થિતા યે તે કર્મદ્વયજનિત-
પર્યાયપરિણતિરહિતત્વાત્સ્વસમયા ભવન્નીત્વર્થ: ॥૯૪॥ અથ દ્વાયસ્ય સત્તાદિલક્ષણત્રયં સૂચયતિ—

હું (-લીન હોતે હું), વે—જિન્હોંને સહજ-વિકસિત અનેકાન્તદૃષ્ટિ સે સમસ્ત એકાન્તદૃષ્ટિકે
‘પરિગ્રિહકે આગ્રહ પ્રક્ષીણ કર દિયે હું, એસે—મનુષ્યાદિ ગતિયોંમે ઔર ઉન ગતિયોંકે શરીરોંમે
અહંકાર-મમકાર ન કરકે અનેક કક્ષોં (કમરોં) મેં ‘સંચારિત રત્નદીપકકી ભાઁતિ એકરૂપ
હી આત્માકો ઉપલબ્ધ (-અનુભવ) કરતે હુયે, અવિચલિત-ચેતનાવિલાસમાત્ર આત્મબ્યવહારકો
અંગીકાર કરકે, જિસમેં સમસ્ત ક્રિયાકલાપસે ભેટ કી જાતી હૈ એસે મનુષ્યબ્યવહારકા આશ્રય
નહીં કરતે હુયે, રાગદ્વેષકા ઉન્મેષ (પ્રાકટ્ય) રૂક જાનેસે પરમ ઉદાસીનતાકા આલમ્બન લેતે
હુયે, સમસ્ત પરદ્વયોંકી સંગતિ દૂર કર દેનેસે માત્ર સ્વદ્વયકે સાથ હી સંગતતા હોનેસે વાસ્તવમેં
‘સ્વસમય હોતે હું અર્થાત્ સ્વસમયરૂપ પરિણમિત હોતે હું’।

ઇસલિયે સ્વસમય હી આત્માકા તત્ત્વ હૈ।

૧. પરિગ્રિહ = સ્વીકાર; અંગીકાર।
૨. સંચારિત = લેજાયે ગયે। (જૈસે ભિન્ન-ભિન્ન કમરોંમે લેજાયા ગયા રત્નદીપક એકરૂપ હી હૈ, વહ કિંચિત્માત્ર
ભી કમરેકે રૂપમેં નહીં હોતા, ઔર ન કમરેકી ક્રિયા કરતા હૈ, ઉસીપ્રકાર ભિન્ન-ભિન્ન શરીરોંમે પ્રવિષ્ટ
હોનેવાલા આત્મા એકરૂપ હી હૈ, વહ કિંચિત્માત્ર ભી શરીરરૂપ નહીં હોતા ઔર ન શરીરકી ક્રિયા કરતા
હૈ—ઇસપ્રકાર જ્ઞાની જાનતા હૈ।)
૩. જો જીવ સ્વકે સાથ એકત્વકી માન્યતાપૂર્વક (સ્વકે સાથ) યુક્ત હોતા હૈ ઉસે સ્વ-સમય કહા જાતા
હૈ।

અથ દ્રવ્યલક્ષણમુપલક્ષયતિ—

अपरिच्छितसहावेणुप्पादव्यधुवत्तसंबद्धं ।

गुणवं च सपञ्चायं जं तं दबं ति बुच्छंति ॥६५॥

अपरित्यक्तस्वभावेनोत्पादव्यधुवत्तसंबद्धम् ।

गुणवच्च सपर्यायं यत्तद्रद्रव्यमिति ब्रुवन्ति ॥६५॥

अपरिच्छितसહावेण અપरित्यक्तस्वभावમस्तित्वेन સહाभिनं ઉप्पादव्यधुवत्तसंजुत्तं ઉત्पादव्यधौवैः સહ સंयुक्तं ગુणવं ચ સપજ्ञायं ગુણવत्पर्यायસહितं ચ જં યદિથंભૂતं સત્તાદિલક્ષણત્રયસંયુક्तं તં દબં તિ બુચ્છંતિ તદ્રદ્રવ્યમિતિ બ્રુવન્તિ સર્વજ્ઞાઃ । ઇદં દ્રવ્યમુત્પાદવ्यધૌવैર્ગુણપર્યયૈશ્વ સહ લક્ષ્યલક્ષણભેદે અપિ સતિ સત્તાભેદં ન ગચ્છતિ । તર્હિ કિં કરોતિ । સ્વરૂપતયૈવ તથાવિધત્વમવલમ્બતે । તથાવિધત્વમવલમ્બતે કોર્થઃ । ઉત્પાદવ्यધૌવૈસ્વરૂપં ગુણપર્યાયસ્વરૂપં ચ પરિણમિતિ શુદ્ધાત્મવદેવ । તથાહિ—

ભાવાર્થ :—‘મૈં મનુષ્ય હું, શરીરાદિક સમસ્ત ક્રિયાઓંકો મૈં કરતા હું, સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિકે ગ્રહણ-ત્યાગકા મૈં સ્વામી હું’ ઇત્યાદિ માનના સો મનુષ્યવ્યવહાર (મનુષ્યરૂપ પ્રવૃત્તિ) હૈ; ‘માત્ર અચલિત ચેતના વહ હી મૈં હું’ એસા માનના—પરિણમિત હોના સો આત્મવ્યવહાર (આત્મારૂપ પ્રવૃત્તિ) હૈ ।

જો મનુષ્યાદિપર્યાયમે લીન હૈન, વે એકાન્તદૃષ્ટિવાલે લોગ મનુષ્યવ્યવહારકા આશ્રય કરતે હૈન, ઇસલિયે રાગી-દ્રેષી હોતે હૈન ઔર ઇસપ્રકાર પરદ્રવ્યરૂપ કર્મકે સાથ સમ્બન્ધ કરતે હોનેસે વે પરસમય હૈન; ઔર જો ભગવાન આત્મસ્વભાવમે હી સ્થિત હૈન વે અનેકાન્તદૃષ્ટિવાલે લોગ મનુષ્યવ્યવહારકા આશ્રય નહીં કરકે આત્મવ્યવહારકા આશ્રય કરતે હૈન, ઇસલિયે રાગી-દ્રેષી નહીં હોતે અર્થાત् પરમ ઉદાસીન રહતે હૈન ઔર ઇસપ્રકાર પરદ્રવ્યરૂપ કર્મકે સાથ સમ્બન્ધ ન કરકે માત્ર સ્વદ્રવ્યકે સાથ હી સમ્બન્ધ કરતે હૈન, ઇસલિયે વે સ્વસમય હૈન ॥૧૪॥

અબ દ્રવ્યકા લક્ષણ બતલાતે હૈન :—

અન્વયાર્થ :—[અપરિત્યક્તસ્વભાવેન] સ્વભાવકો છોડે બિના [યત્] જો [ઉત્પાદવ્યધુવત્તસંબદ્ધમ्] ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્યસંયુક્ત હૈ [ચ] તથા [ગુણવત् સપર્યાયં] ગુણયુક્ત ઔર પર્યાયસહિત હૈ, [તત्] ઉસે [દ્રવ્યમ् ઇતિ] ‘દ્રવ્ય’ [બ્રુવન્તિ] કહતે હૈન ॥૧૫॥

**છોડ્યા વિના જ સ્વભાવને ઉત્પાદ-વ્યય-ધુવયુક્ત છે,
વળી ગુણ ને પર્યા સહિત જે, ‘દ્રવ્ય’ ભાખ્યું તેહને. ૧૫.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૭૧

ઇહ ખલુ યદનારબ્ધસ્વભાવભેદમુત્પાદવ્યધૌવ્યત્રયેણ ગુણપર્યાયદ્વયેન ચ યલ્લક્ષ્યતે તદ્વયમ् । તત્ત્વ હિ દ્રવ્યસ્ય સ્વભાવોઽસ્તિત્વસામાન્યાન્વયઃ । અસ્તિત્વં હિ વક્ષ્યત્તિ દ્વિવિધં –સ્વરૂપાસ્તિત્વં સાદૃશ્યાસ્તિત્વં ચેતિ । તત્ત્વોત્પાદઃ પ્રાદુર્ભાવઃ, વ્યયઃ પ્રચ્યવનં, ધૌવ્યમવસ્થિતિઃ । ગુણ વિસ્તારવિશેષાઃ । તે દ્વિવિધાઃ સામાન્યવિશેષાત્મકત્વાત્ । તત્ત્વાસ્તિત્વ-મેકત્વમન્યત્વં દ્રવ્યત્વં પર્યાયત્વં સર્વગતત્વમસર્વગતત્વં સપ્રદેશત્વમપ્રદેશત્વં મૂર્તત્વમમૂર્તત્વં સક્રિયત્વમક્રિયત્વં ચેતનત્વમચેતનત્વં કર્તૃત્વમકર્તૃત્વં ભોકૃત્વમભોકૃત્વમગુરુલઘુત્વં ચેત્યાદયઃ સામાન્યગુણાઃ, અવગાહહેતુત્વં ગતિનિમિત્તતા સ્થિતિકારણત્વં વર્તનાયતનત્વં રૂપાદિમત્તા ચેતનત્વમિત્યાદયો વિશેષગુણાઃ । પર્યાયા આયતવિશેષાઃ । તે પૂર્વમેવોક્તાશ્રતુર્વિધાઃ ।

કેવળજ્ઞાનોત્પત્તિપ્રસ્તાવે શુદ્ધાત્મરુચિપરિચ્છત્તિનિશ્ચલાનુભૂતિરૂપકારણસમયસારપર્યાયસ્ય વિનાશે સતિ શુદ્ધાત્મોપલભવ્યક્તિરૂપકાર્યસમયસારસ્યોત્પાદઃ કારણસમયસારસ્ય વ્યયસ્તદુભ્યાધારભૂતપરમાત્મદ્રવ્યત્વેન ધૌવ્યં ચ । તથાનન્તજ્ઞાનાદિગુણાઃ, ગતિમાર્ગણવિપક્ષભૂતસિદ્ધગતિઃ, ઇન્દ્રિયમાર્ગણવિપક્ષભૂતાતીન્દ્રિયત્વાદિલક્ષણાઃ શુદ્ધપર્યાયાશ્ચ ભવન્તીતિ । યથા શુદ્ધસત્તાયા સહાભિન્ન પરમાત્મદ્રવ્યં પૂર્વોક્તોત્પાદવ્યયધૌવ્યચૈર્ગુણપર્યાયૈશ્ચ સહ સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદેઽપિ સતિ તૈઃ સહ સત્તાભેદં ન

ટીકા :—યહું (ઇસ વિશ્વમે) જો, સ્વભાવભેદ કિયે બિના, ^૧ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્યત્રયસે ઔર ^૨ગુણપર્યાયદ્વયસે ^૩લક્ષિત હોતા હૈ, વહ દ્રવ્ય હૈ । ઇનમેંસે (-સ્વભાવ, ઉત્પાદ, વ્યય, ધૌવ્ય, ગુણ ઔર પર્યાયમનેંસે) દ્રવ્યકા સ્વભાવ વહ ^૪અસ્તિત્વસામાન્યરૂપ અન્વય હૈ; અસ્તિત્વ દો પ્રકારકા કહેંગે :—૧-સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ । ૨-સાદૃશ્ય-અસ્તિત્વ । ઉત્પાદ વહ પ્રાદુર્ભાવ (પ્રગટ હોના-ઉત્પત્ત હોના) હૈ; વ્યય વહ પ્રચ્યુતિ (અર્થાત् ભ્રષ્ટ,-નષ્ટ હોના) હૈ; ધૌવ્ય વહ અવસ્થિતિ (ઠિકાના) હૈ; ગુણ વહ વિસ્તારવિશેષ હોનેસે દો પ્રકારકે હુંનેં । ઇનમે, અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ, એકત્વ, અન્યત્વ, દ્રવ્યત્વ, પર્યાયત્વ, સર્વગતત્વ, અસર્વગતત્વ, સપ્રદેશત્વ, અપ્રદેશત્વ, મૂર્તત્વ, અમૂર્તત્વ, સક્રિયત્વ, અક્રિયત્વ, ચેતનત્વ, અચેતનત્વ, કર્તૃત્વ, અકર્તૃત્વ, ભોકૃત્વ, અભોકૃત્વ, અગુરુલઘુત્વ, ઇત્યાદિ સામાન્યગુણ હુંનેં; અવગાહહેતુત્વ, ગતિનિમિત્તતા, સ્થિતિકારણત્વ, વર્તનાયતનત્વ, રૂપાદિમત્ત્વ, ચેતનત્વ ઇત્યાદિ વિશેષ ગુણ હુંનેં । પર્યાય આયતવિશેષ હુંનેં । વે પૂર્વ હી (૯૩ વીં ગાથા કી ટીકામે) કથિત ચાર પ્રકારકી હુંનેં ।

૧. ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્યત્રય = ઉત્પાદ, વ્યય ઔર ધૌવ્ય—યહ ત્રિપુટી (તીનોંકા સમૂહ) ।
૨. ગુણપર્યાયદ્વય = ગુણ ઔર પર્યાય—યહ યુગલ (દોનોંકા સમૂહ)
૩. લક્ષિત હોતા હૈ = લક્ષ્યરૂપ હોતા હૈ, પહ્યાના જાતા હૈ । [(૧) ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્ય તથા (૨) ગુણપર્યાય વે લક્ષણ હુંનેં ઔર દ્રવ્ય વહ લક્ષ્ય હૈ ।]
૪. અસ્તિત્વસામાન્યરૂપ અન્વય = ‘હૈ, હૈ, હૈ’ એસા એકરૂપ ભાવ દ્રવ્યકા સ્વભાવ હૈ । (અન્વય = એકરૂપતા સદૃશભાવ ।)

ન ચ તૈરૂત્પાદાદિભર્ગુણપર્યાયૈવા સહ દ્રવ્ય લક્ષ્યલક્ષણભેદેઽપિ સ્વરૂપભેદમુપત્રજતિ,
સ્વરૂપત એવ દ્રવ્યસ્ય તથાવિધત્વાદુત્તરીયવત् ।

યથા ખલૂત્તરીયમુપાત્તમલિનાવસ્થં પ્રકાલિતમમલાવસ્થયોત્પદ્યમાનં તેનોત્પાદેન લક્ષ્યતે, ન ચ તેન સહ સ્વરૂપભેદમુપત્રજતિ, સ્વરૂપત એવ તથાવિધત્વમવલમ્બતે, તથા દ્રવ્યમણિ
સમુપાત્તપ્રાક્તનાવસ્થં સમુચ્ચિતબહિરંગસાધનસન્નિધિસદ્ગાવે વિચિત્રબહુતરાવસ્થાનં સ્વરૂપકર્તૃકરણ-
સામર્થ્યસવભાવેનાન્તરંગસાધનતામુપાગતેનાનુગૃહીતમુત્તરાવસ્થયોત્પદ્યમાનં તેનોત્પાદેન લક્ષ્યતે, ન ચ
તેન સહ સ્વરૂપભેદમુપત્રજતિ, સ્વરૂપત એવ તથાવિધત્વમવલમ્બતે । યથા ચ તદેવોત્તરીય-
મમલાવસ્થયોત્પદ્યમાનં મલિનાવસ્થયા વ્યયમાનં તેન વ્યયેન લક્ષ્યતે, ન ચ તેન સહ સ્વરૂપભેદ-
કરોતિ, સ્વરૂપત એવ તથાવિધત્વમવલમ્બતે । તથાવિધત્વં કોર્થા: । ઉત્પાદવ્યધૌવ્યગુણપર્યાયસ્વરૂપેણ
પરિણમતિ, તથા સર્વદ્રવ્યાણિ સ્વકીયસ્વકીયથોચિતોત્પાદવ્યધૌવ્યૈસ્તથૈવ ગુણપર્યાયૈશ્વ સહ યદ્યપિ
સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભર્ભેદં કુર્વન્તિ તથાપિ સત્તાસ્વરૂપેણ ભેદં ન કુર્વન્તિ, સ્વભાવત એવ
તથાવિધત્વમવલમ્બન્તે । તથાવિધત્વં કોર્થા: । ઉત્પાદવ્યયાદિસ્વરૂપેણ પરિણમન્તિ । અથવા યથા વસ્ત્રં

દ્રવ્યકા ઉન ઉત્પાદાદિકે સાથ અથવા ગુણપર્યાયોંકે સાથ લક્ષ્ય-લક્ષણ ભેદ હોને પર
ભી સ્વરૂપભેદ નહીં હૈ । સ્વરૂપસે હી દ્રવ્ય વૈસા (ઉત્પાદાદિ અથવા ગુણપર્યાયવાલા) હૈ—
વસ્ત્રકે સમાન ।

જૈસે મલિન અવસ્થાકો પ્રાસ વસ્ત્ર, ધોને પર નિર્મલ અવસ્થાસે (-નિર્મલ અવસ્થારૂપ,
નિર્મલ અવસ્થાકી અપેક્ષાસે) ઉત્પત્તા હોતા હુઆ ઉસ ઉત્પાદસે લક્ષિત હોતા હૈ; કિન્તુ ઉસકા
ઉસ ઉત્પાદકે સાથ સ્વરૂપ ભેદ નહીં હૈ, સ્વરૂપસે હી વૈસા હૈ (અર્થાત् સ્વયં ઉત્પાદરૂપસે
હી પરિણિત હૈ); ઉસીપ્રકાર જિસને પૂર્વ અવસ્થા પ્રાસ કી હૈ એસા દ્રવ્ય ભી—જો કિ ઉચિત
બહિરંગ સાધનોંકે સાન્નિધ્ય (નિકટતા; હાજરી) કે સદ્ભાવમે અનેક પ્રકારકી બહુતસી
અવસ્થાયેં કરતા હૈ વહ—^૧અન્તરંગસાધનભૂત સ્વરૂપકર્તા ઔર સ્વરૂપકરણકે સામર્થ્યરૂપ
સ્વભાવસે અનુગૃહીત હોને પર, ઉત્તર અવસ્થાસે ઉત્પત્ત હોતા હુઆ વહ ઉત્પાદસે લક્ષિત હોતા
હૈ; કિન્તુ ઉસકા ઉસ ઉત્પાદકે સાથ સ્વરૂપભેદ નહીં હૈ, સ્વરૂપસે હી વૈસા હૈ । ઔર જૈસે
વહી વસ્ત્ર નિર્મલ અવસ્થાસે ઉત્પત્ત હોતા હુઆ ઔર મલિન અવસ્થાસે વ્યયકો પ્રાસ હોતા
હુઆ ઉસ વ્યયસે લક્ષિત હોતા હૈ, પરન્તુ ઉસકા ઉસ વ્યયકે સાથ સ્વરૂપભેદ નહીં હૈ,
સ્વરૂપસે હી વૈસા હૈ; ઉસીપ્રકાર વહી દ્રવ્ય ભી ઉત્તર અવસ્થાસે ઉત્પત્ત હોતા હુઆ ઔર પૂર્વ
અવસ્થાસે વ્યયકો પ્રાસ હોતા હુઆ ઉસ વ્યયસે લક્ષિત હોતા હૈ; પરન્તુ ઉસકા ઉસ વ્યયકે

૧. દ્રવ્યમે નિજમે હી સ્વરૂપકર્તા ઔર સ્વરૂપકરણ હોનેકી સામર્થ્ય હૈ । યાં સામર્થ્યસ્વરૂપ સ્વભાવ હી અપને
પરિણમનમે (અવસ્થાંતર કરનેમે) અન્તરંગ સાધન હૈ ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૭૩

મુપત્રજતિ, સ્વરૂપત એવ તથાવિધત્વમવલમ્બતે, તથા તદેવ દ્રવ્યમષ્ટુતરાવસ્થયોત્પદમાનં ગ્રાક્તનાવસ્થયા વ્યયમાનં તેન વ્યેન લક્ષ્યતે, ન ચ તેન સહ સ્વરૂપભેદમુપત્રજતિ, સ્વરૂપત એવ તથાવિધત્વમવલમ્બતે। યથૈવ ચ તદેવોત્તરીયમેકકાલમમલાવસ્થયોત્પદમાનં મળિનાવસ્થયા વ્યયમાનમવસ્થાયિન્યોત્તરીયત્વાવસ્થયા ધ્રૌવ્યમાલમ્બમાનં ધ્રૌવ્યેણ લક્ષ્યતે, ન ચ તેન સહ સ્વરૂપભેદમુપત્રજતિ, સ્વરૂપત એવ તથાવિધત્વમવલમ્બતે, તથૈવ તદેવ દ્રવ્યમષેકકાલ-મુત્તરાવસ્થયોત્પદમાનં ગ્રાક્તનાવસ્થયા વ્યયમાનમવસ્થાયિન્યા દ્રવ્યત્વાવસ્થયા ધ્રૌવ્યમાલમ્બમાનં ધ્રૌવ્યેણ લક્ષ્યતે, ન ચ તેન સહ સ્વરૂપભેદમુપત્રજતિ, સ્વરૂપત એવ તથાવિધત્વમવલમ્બતે।

યથૈવ ચ તદેવોત્તરીય વિસ્તારવિશેષાત્મકૈર્ગુણૈર્લક્ષ્યતે, ન ચ તૈઃ સહ સ્વરૂપભેદમુપત્રજતિ, સ્વરૂપત એવ તથાવિધત્વમવલમ્બતે, તથૈવ તદેવ દ્રવ્યમષિ વિસ્તારવિશેષાત્મકૈર્ગુણૈર્લક્ષ્યતે, ન ચ તૈઃ સહ સ્વરૂપભેદમુપત્રજતિ, સ્વરૂપત એવ તથાવિધત્વમ-વલમ્બતે। યથૈવ ચ તદેવોત્તરીયમાયતવિશેષાત્મકૈઃ પર્યાયવર્ત્તભિસ્તન્તુભિર્લક્ષ્યતે, ન ચ તૈઃ સહ સ્વરૂપ-ભેદમુપત્રજતિ, સ્વરૂપત એવ તથાવિધત્વમવલમ્બતે; તથૈવ તદેવ દ્રવ્યમષાયતવિશેષાત્મકૈઃ પર્યાયૈર્લક્ષ્યતે, ન ચ તૈઃ સહ સ્વરૂપભેદમુપત્રજતિ, સ્વરૂપત એવ તથાવિધત્વમવલમ્બતે॥૬૫॥

નિર્મલપર્યાયોત્પન્ન મળિનપર્યાયેણ વિનાં તદુભયાધારભૂતવસ્ત્રરૂપેણ ધ્રૂવમવિનશ્શરં, તથૈવ શુક્લ-વર્ણાદિગુણનવજીર્ણાદિપર્યાયસહિતં ચ સત્ત તૈરૂત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યૈસ્તથૈવ ચ સ્વકીયગુણપર્યાયૈઃ સહ સંજ્ઞાદિભેદેડપિ સતિ સત્તાસ્પેણ ભેદં ન કરોતિ। તર્હિ કિં કરોતિ। સ્વરૂપત એવોત્પાદાદિરૂપેણ સાથ સ્વરૂપભેદ નહીં હૈ, વહ સ્વરૂપસે હી વૈસા હૈ। ઔર જૈસે વહી વસ્ત્ર એક હી સમયમે નિર્મલ અવસ્થાસે ઉત્પત્ત હોતા હુआ, મળિન અવસ્થાસે વ્યયકો પ્રાપ્ત હોતા હુઆ ઔર ટિકનેવાલી ઐસી વસ્ત્રત્વ-અવસ્થાસે ધ્રૂવ રહતા હુઆ ધ્રૌવ્યસે લક્ષિત હોતા હૈ; પરન્તુ ઉસકા ઉસ ધ્રૌવ્યકે સાથ સ્વરૂપભેદ નહીં હૈ, સ્વરૂપસે હી વૈસા હૈ; ઇસીપ્રકાર વહી દ્રવ્ય ભી એક હી સમય ઉત્તર અવસ્થાસે ઉત્પત્ત હોતા હુઆ, પૂર્વ અવસ્થાસે વ્યય હોતા હુઆ, ઔર ટિકનેવાલી ઐસી દ્રવ્યત્વઅવસ્થાસે ધ્રૂવ રહતા હુઆ ધ્રૌવ્યસે લક્ષિત હોતા હૈ। કિન્તુ ઉસકા ઉસ ધ્રૌવ્યકે સાથ સ્વરૂપભેદ નહીં હૈ, વહ સ્વરૂપસે હી વૈસા હૈ।

ઔર જૈસે વહી વસ્ત્ર વિસ્તારવિશેષસ્વરૂપ (શુક્લત્વાદિ) ગુણોંસે લક્ષિત હોતા હૈ; કિન્તુ ઉસકા ઉન ગુણોંકે સાથ સ્વરૂપભેદ નહીં હૈ, સ્વરૂપસે હી વહ વૈસા હૈ; ઇસીપ્રકાર વહી દ્રવ્ય ભી વિસ્તારવિશેષસ્વરૂપ ગુણોંસે લક્ષિત હોતા હૈ; કિન્તુ ઉસકા ઉન ગુણોંકે સાથ સ્વરૂપભેદ નહીં હૈ, વહ સ્વરૂપસે હી વૈસા હૈ। ઔર જૈસે વહી વસ્ત્ર આયતવિશેષસ્વરૂપ પર્યાયવર્ત્ત (-પર્યાયસ્થાનીય) તંતુઓંસે લક્ષિત હોતા હૈ; કિન્તુ ઉસકા ઉન તંતુઓંકે સાથ સ્વરૂપભેદ નહીં હૈ, વહ સ્વરૂપસે હી વૈસા હૈ। ઉસીપ્રકાર વહી દ્રવ્ય ભી આયતવિશેષસ્વરૂપ પર્યાયોંસે લક્ષિત હોતા હૈ, પરન્તુ ઉસકા ઉન પર્યાયોંકે સાથ સ્વરૂપભેદ નહીં હૈ, વહ સ્વરૂપસે હી વૈસા હૈ॥૧૫॥

१७४

प्रवचनसार

[भगवानश्रीकुंदकुंद-

अथ क्रमेणास्तित्वं द्विविधमभिदधाति—स्वरूपास्तित्वं सादृश्यास्तित्वं चेति । तत्रेदं
स्वरूपास्तित्वाभिधानम्—

सब्भावो हि सहावो गुणेहि सगपञ्चएहि चित्तेहि ।

दब्स्स सब्कालं उत्पादब्यधुवत्तेहि ॥६६॥

सद्भावो हि स्वभावो गुणैः स्वकपर्ययैश्चित्रैः ।

द्रव्यस्य सर्वकालमुत्पादब्यधुवत्वैः ॥६६॥

अस्तित्वं हि किल द्रव्यस्य स्वभावः । तस्युनरन्यसाधननिरपेक्षत्वादनाद्यनन्ततया-
हेतुक्यैकरूपया वृत्त्या नित्यप्रवृत्तत्वाद् विभावधमवैलक्षण्याच्च भावभाववद्भावानानात्मेऽपि
परिणमति, तथा सर्वद्रव्याणीत्यभिप्रायः ॥९५॥ एवं नमस्कारगाथा द्रव्यगुणपर्यायकथनगाथा
स्वसमयपरसमयनिरूपणगाथा सत्तादिलक्षणत्रयसूचनगाथा चेति स्वतन्त्रगाथाचतुष्टयेन पीठिकाभिधानं
प्रथमस्थलं गतम् । अथ प्रथमं तावत्स्वरूपास्तित्वं प्रतिपादयति—सहावो हि स्वभावः स्वरूपं भवति हि
स्फुटम् । कः कर्ता । सब्भावो सद्भावः शुद्धसत्ता शुद्धास्तित्वम् । कस्य स्वभावो भवति । दब्स्स
मुक्तात्मद्रव्यस्य । तच्च स्वरूपास्तित्वं यथा मुक्तात्मनः सकाशात्पृथगभूतानां पुद्गलादिपञ्चद्रव्याणां

अब अनुक्रमसे दो प्रकारका अस्तित्व कहते हैं । स्वरूप-अस्तित्व और सादृश्य
अस्तित्व । इनमेंसे यह स्वरूपास्तित्वका कथन है :—

अन्वयार्थ :—[सर्वकालं] सर्वकालमें [गुणैः] गुण तथा [चित्रैः स्वकपर्ययैः]
अनेक प्रकारकी अपनी पर्यायोंसे [उत्पादब्यधुवत्वैः] और [उत्पाद-ब्यय-धौव्यसे [द्रव्यस्य
सद्भावः]] द्रव्यका जो अस्तित्व है, [हि] वह वास्तवमें [स्वभावः] स्वभाव है ॥९६॥

टीका :—अस्तित्व वास्तवमें द्रव्यका स्वभाव है; और वह (अस्तित्व) अन्य
साधनसे ^१निरपेक्ष होनेके कारण अनादि-अनन्त होनेसे तथा ^२अहेतुक, एकरूप ^३वृत्तिसे सदा
ही प्रवर्तता होनेके कारण विभावधर्मसे विलक्षण होनेसे, भाव और ^४भाववानताके कारण

१. अस्तित्व अन्य साधनकी अपेक्षासे रहित-स्वयंसिद्ध है इसलिये अनादि-अनन्त है ।
२. अहेतुक = अकारण, जिसका कोई कारण नहीं है ऐसी ।
३. वृत्ति = वर्तन; वर्तना वह; परिणति । (अकारणिक एकरूप परिणतिसे सदाकाल परिणमता होनेसे अस्तित्व
विभावधर्मसे भिन्न लक्षणवाला है ।)
४. अस्तित्व तो (द्रव्यका) भाव है और द्रव्य भाववान् है ।

**उत्पाद-धौव्य-विनाशथी, गुण ने विविध पर्यायथी
अस्तित्व द्रव्यनुं सर्वदा जे, तेह द्रव्यस्वभाव छे. ९६.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૭૫

પ્રદેશભેદાભાવાદ् દ્રવ્યેણ સહૈકત્વમવલઘ્વમાનં દ્રવ્યસ્ય સ્વભાવ એવ કથં ન ભવેત् । તત્તુ દ્રવ્યાન્તરાળામિવ દ્રવ્યગુણપર્યાયાણાં ન પ્રત્યેકં પરિસમાપ્તે, યતો હિ પરસ્પરસાધિત-સિદ્ધિયુક્તક્તવાતેષામસ્તિત્વમેકમેવ, કાર્તસ્વરવત् ।

યથા હિ દ્રવ્યેણ વા ક્ષેત્રેણ વા કાલેન વા ભાવેન વા કાર્તસ્વરાત્ પૃથગનુપલભ્યમાનૈ: કર્તૃકરણાધિકરણરૂપેણ પીતતાદિગુણાનાં કુણલાદિપર્યાયાણાં ચ સ્વરૂપમુપાદાય પ્રવર્તમાન-પ્રવૃત્તિયુક્તસ્ય કાર્તસ્વરાસ્તિત્વેન નિષ્પાદિતનિષ્પત્તિયુતૈ: પીતતાદિગુણૈ: કુણલાદિપર્યાયૈશ્ર યદસ્તિત્વં કાર્તસ્વરસ્ય સ સ્વભાવઃ, તથા હિ દ્રવ્યેણ વા ક્ષેત્રેણ વા કાલેન વા ભાવેન વા દ્રવ્યાતૃપૃથગનુપલભ્યમાનૈ: કર્તૃકરણાધિકરણરૂપેણ ગુણાનાં પર્યાયાણાં ચ સ્વરૂપમુપાદાય

શેષજીવાનાં ચ ભિન્ન ભવતિ ન ચ તથા । કૈ: સહ । ગુણોહિ સગપજીએહિ કેવલજ્ઞાનાદિગુણૈ: કિચ્છિદૂનચરમશરીરાકારાદિસ્વકપર્યાયૈશ્ર સહ । કથંભૂતૈ: । ચિત્તેહિં સિદ્ધગતિત્વમતીન્દ્રિયત્વમકાયત્વમયોગત્વમવેદત્વમિત્યાદિવહુભેદભિન્નૈ: । ન કેવલં ગુણપર્યાયૈ: સહ ભિન્ન ન ભવતિ । ઉપ્પાદવ્યધુવતેહિં શુદ્ધાત્મપ્રાપ્તિરૂપમોક્ષપર્યાયસ્યોત્પાદો રાગાદિવિકલ્પરહિતપરમસમાધિરૂપમોક્ષમાર્ગપર્યાયસ્ય વ્યયસ્તથા મોક્ષમોક્ષમાર્ગધારભૂતાન્વયદ્રવ્યત્વલક્ષણં ધૌચ્ચં ચેત્યુક્તલક્ષણોત્પાદવ્યયધૌચ્ચૈશ્ર સહ ભિન્ન ન ભવતિ । કથમ् । સવકાલં સર્વકાલપર્યન્તં યથા ભવતિ । કસ્માત્તૈ: સહ ભિન્ન ન ભવતીતિ ચેત્ત । યત: કારણાદ્ગુણપર્યાયાસ્તિત્વેનોત્પાદવ્યયધૌચ્ચૈશ્રાસ્તિત્વેન ચ કર્તૃભૂતેન શુદ્ધાત્મદ્રવ્યાસ્તિત્વં સાધ્યતે,

અનેકત્વ હોને પર ભી પ્રદેશભેદ ન હોનેસે દ્રવ્યકે સાથ એકત્વકો ધારણ કરતા હુઆ, દ્રવ્યકા સ્વભાવ હી ક્યોં ન હો ? (અવશ્ય હો ।) વહ અસ્તિત્વ—જૈસે ભિન્ન-ભિન્ન દ્રવ્યોમે પ્રત્યેકમેં સમાસ હો જાતા હૈ ઉસીપ્રકાર—દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમેં પ્રત્યેકમેં સમાસ નહીં હો જાતા, ક્યોંકિ ઉનકી સિદ્ધ પરસ્પર હોતી હૈ, ઇસલિયે (અર્થાત् દ્રવ્ય-ગુણ ઔર પર્યાય એક દૂસરેસે પરસ્પર સિદ્ધ હોતે હૈને ઇસલિયે—યદિ એક ન હો તો દૂસરે દો ભી સિદ્ધ નહીં હોતે ઇસલિયે) ઉનકા અસ્તિત્વ એક હી હૈ;—સુવર્ણકી ભાઁતિ ।

જૈસે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ યા ભાવસે 'સુવર્ણસે જો પૃથક્ દિખાઈ નહીં દેતે; કર્તા-કરણ-અધિકરણરૂપસે પીતત્વાદિગુણોંકે ઔર કુણલાદિપર્યાયોંકે સ્વરૂપકો ધારણ કરકે પ્રવર્તમાન સુવર્ણકે અસ્તિત્વસે જિનકી ઉત્પત્તિ હોતી હૈ,—એસે પીતત્વાદિગુણોં ઔર કુણલાદિ પર્યાયોંસે જો સુવર્ણકા અસ્તિત્વ હૈ, વહ સુવર્ણકા સ્વભાવ હૈ; ઉસીપ્રકાર દ્રવ્યસે, ક્ષેત્રસે, કાલસે યા ભાવસે જો દ્રવ્યસે પૃથક્ દિખાઈ નહીં દેતે, કર્તા-કરણ-^૩અધિકરણરૂપસે ગુણોંકે ઔર પર્યાયોંકે

૧. પીતત્વાદિ ગુણ ઔર કુણલાદિ પર્યાયોં ।
૨. દ્રવ્ય હી ગુણ-પર્યાયોંકા કર્તા (કરનેવાલા), ઉનકા કરણ (સાધન) ઔર ઉનકા અધિકરણ (આધાર) હૈ; ઇસલિયે દ્રવ્ય હી ગુણ-પર્યાયકા સ્વરૂપ ધારણ કરતા હૈ ।

૧૭૬

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

પ્રવર્તમાનપ્રવૃત્તિયુત્તરસ્ય દ્રવ્યાસ્તિત્વેન નિષ્પાદિતનિષ્પત્તિયુત્તેર્ગુણૈः પર્યાયૈશ્ચ યદસ્તિત્વં દ્રવ્યસ્ય સ સ્વભાવઃ। યથા વા દ્રવ્યેણ વા ક્ષેત્રેણ વા કાલેન વા ભાવેન વા પીતતાદિગુણેભ્યઃ કુણ્ડલાદિપર્યાયૈભ્યશ્ચ પૃથગનુપલભ્યમાનસ્ય કર્તૃકરણાધિકરણરૂપેણ કાર્તસ્વરસ્વરૂપમુપાદાય પ્રવર્તમાનપ્રવૃત્તિયુત્તૈઃ પીતતાદિગુણૈઃ કુણ્ડલાદિપર્યાયૈશ્ચ નિષ્પાદિતનિષ્પત્તિયુત્તરસ્ય કાર્તસ્વરસ્ય મૂલસાધનતયા તૈર્નિષ્પાદિતં યદસ્તિત્વં સ સ્વભાવઃ, તથા દ્રવ્યેણ વા ક્ષેત્રેણ વા કાલેન વા ભાવેન વા ગુણેભ્યઃ પર્યાયૈભ્યશ્ચ પૃથગનુપલભ્યમાનસ્ય કર્તૃકરણાધિકરણરૂપેણ

શુદ્ધાત્મદ્રવ્યાસ્તિત્વેન ચ ગુણપર્યાયોત્તાદવ્યયધૌવ્યાસ્તિત્વં સાધ્યત ઇતિ। તદ્યથા—યથા સ્વકીય-દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈઃ સુવર્ણાદભિન્નાનાં પીતત્વાદિગુણકુણ્ડલાદિપર્યાયાણાં સંબન્ધિ યદસ્તિત્વં સ એવ સુવર્ણસ્ય સન્દ્રાવઃ, તથા સ્વકીયદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈઃ પરમાત્મદ્રવ્યાદભિન્નાનાં કેવલજ્ઞાનાદિગુણકિંચિદૂન-ચરમશરીરકારાદિપર્યાયાણાં સંબન્ધિ યદસ્તિત્વં સ એવ મુક્તાત્મદ્રવ્યસ્ય સન્દ્રાવઃ। યથા સ્વકીય-દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈઃ પીતત્વાદિગુણકુણ્ડલાદિપર્યાયૈભ્યઃ સકાશાદભિન્નસ્ય સુવર્ણસ્ય સમ્વન્ધિ યદસ્તિત્વં સ

સ્વરૂપકો ધારણ કરકે પ્રવર્તમાન દ્રવ્યકે અસ્તિત્વસે જિનકી ઉત્પત્તિ હોતી હૈ,—એસે ગુણોં ઔર પર્યાયોંસે જો દ્રવ્યકા અસ્તિત્વ હૈ, વહ સ્વભાવ હૈ। (દ્રવ્યસે, ક્ષેત્રસે, કાલસે યા ભાવસે સુવર્ણસે ભિન્ન ન દિખાઈ દેનેવાલે પીતત્વાદિક ઔર કુણ્ડલાદિકકા અસ્તિત્વ વહ સુવર્ણકા હી અસ્તિત્વ હૈ, ક્યોંકિ પીતત્વાદિકએ ઔર કુણ્ડલાદિકએ સ્વરૂપકો સુવર્ણ હી ધારણ કરતા હૈ, ઇસલિયે સુવર્ણકે અસ્તિત્વસે હી પીતત્વાદિકએ ઔર કુણ્ડલાદિકએ નિષ્પત્તિ—સિદ્ધ—હોતી હૈ; સુવર્ણ ન હો તો પીતત્વાદિક ઔર કુણ્ડલાદિક ભી ન હોં, ઇસીપ્રકાર દ્રવ્યસે, ક્ષેત્રસે, કાલસે યા ભાવસે દ્રવ્યસે ભિન્ન નહીં દિખાઈ દેનેવાલે ગુણોં ઔર પર્યાયોંકા અસ્તિત્વ વહ દ્રવ્યકા હી અસ્તિત્વ હૈ, ક્યોંકિ ગુણોં ઔર પર્યાયોંકે સ્વરૂપકો દ્રવ્ય હી ધારણ કરતા હૈ, ઇસલિયે દ્રવ્યકે અસ્તિત્વસે હી ગુણોંકી ઔર પર્યાયોંકી નિષ્પત્તિ હોતી હૈ, દ્રવ્ય ન હો તો ગુણ ઔર પર્યાયેં ભી ન હોં। એસા અસ્તિત્વ વહ દ્રવ્યકા સ્વભાવ હૈ।)

અથવા, જૈસે દ્રવ્યસે, ક્ષેત્રસે, કાલસે યા ભાવસે ૧ા પીતત્વાદિ ગુણોંસે ઔર કુણ્ડલાદિપર્યાયોંસે પૃથક્ નહીં દિખાઈ દેતા; કર્તા-કરણ-અધિકરણરૂપસે સુવર્ણકે સ્વરૂપકો ધારણ કરકે પ્રવર્તમાન પીતત્વાદિગુણોં ઔર કુણ્ડલાદિપર્યાયોંસે જિસકી નિષ્પત્તિ હોતી હૈ,—એસે સુવર્ણકા, મૂલસાધનપનેસે ૨ા નિષ્પત્ત હોતા હુઆ, જો અસ્તિત્વ હૈ, વહ સ્વભાવ હૈ; ઉસીપ્રકાર દ્રવ્યસે, ક્ષેત્રસે, કાલસે યા ભાવસે ગુણોંસે ઔર પર્યાયોંસે જો પૃથક્ નહીં દિખાઈ દેતા, કર્તા-

૧. જો = જો સુવર્ણ।

૨. ઉનસે = પીતત્વાદિ ગુણોં ઔર કુણ્ડલાદિ પર્યાયોંસે। (સુવર્ણકા અસ્તિત્વ નિષ્પત્ત હોનેમેં, ઉપજનેમેં, યા સિદ્ધ હોનેમેં મૂલસાધન પીતત્વાદિ ગુણ ઔર કુણ્ડલાદિ પર્યાયેં હોયાં।)

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૭૭

દ્રવ્યસ્વરૂપમુપાદાય પ્રવર્તમાનપ્રવૃત્તિયુક્તેર્ગુણે: પર્યાયૈશ્ચ નિષ્ઠાદિતનિષ્ઠત્તિયુક્તસ્ય દ્રવ્યસ્ય
મૂલસાધનતયા તૈર્નિષ્ઠાદિતં યદસ્તિત્વં સ સ્વભાવઃ।

કિંચ—યથા હિ દ્રવ્યેણ વા ક્ષેત્રેણ વા કાલેન વા ભાવેન વા કાર્તસ્વરા-
તૃથગનુપલભ્યમાનૈ: કર્તૃકરણાધિકરણરૂપેણ કુણલાંગદપીતતાદ્યુત્પાદવ્યયધૌવ્યાણાં સ્વરૂપ-
એવ પીતત્વાદિગુણકુણલાદિપર્યાયાણાં સ્વભાવો ભવતિ, તથા સ્વકીયદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈ: કેવલ-
જ્ઞાનાદિગુણકિંચિદૂનચરમશરીરાકારપર્યાયેભ્ય: સકાશાદભિન્નસ્ય મુક્તાત્મદ્રવ્યસ્ય સંવન્ધિ યદસ્તિત્વં સ
એવ કેવલજ્ઞાનાદિગુણકિંચિદૂનચરમશરીરાકારપર્યાયાણાં સ્વભાવો જ્ઞાતવ્યઃ। અથેદાનીમુત્પાદવ્યય-
ધૌવ્યાણામણિ દ્રવ્યેણ સહાભિનાસ્તિત્વં કથ્યતે। યથા સ્વકીયદ્રવ્યાદિચતુષ્ટેન સુવર્ણાદભિનાનાં
કટકપર્યાયોત્પાદકઙ્ણણપર્યાયવિનાશસુવર્ણત્વલક્ષણધૌવ્યાણાં સંવન્ધિ યદસ્તિત્વં સ એવ સુવર્ણસદ્ગાવઃ,
કરણ-^૧અધિકરણરૂપસે દ્રવ્યકે સ્વરૂપકો ધારણ કરકે પ્રવર્તમાન ગુણોં ઔર પર્યાયોંસે જિસકી
નિષ્પત્તિ હોતી હૈ,—એસે દ્રવ્યકા, મૂલસાધનપનેસે ઉનસે નિષ્પત્ત હોતા હુआ જો અસ્તિત્વ હૈ, વહ
સ્વભાવ હૈ। (પીતત્વાદિકસે ઔર કુણલાદિકસે ભિન્ન ન દિખાઈ દેનેવાલે સુવર્ણકા અસ્તિત્વ
વહ પીતત્વાદિક ઔર કુણલાદિકકા હી અસ્તિત્વ હૈ, કયોંકિ સુવર્ણકે સ્વરૂપકો પીતત્વાદિક
ઔર કુણલાદિક હી ધારણ કરતે હૈનું, ઇસલિયે પીતત્વાદિક ઔર કુણલાદિકકે અસ્તિત્વસે
હી સુવર્ણકી નિષ્પત્તિ હોતી હૈ, પીતત્વાદિક ઔર કુણલાદિક ન હોં તો સુવર્ણ ભી ન હો;
ઇસીપ્રકાર ગુણોંસે ઔર પર્યાયોંસે ભિન્ન ન દિખાઈ દેનેવાલે દ્રવ્યકા અસ્તિત્વ વહ ગુણોં ઔર
પર્યાયોંકા હી અસ્તિત્વ હૈ, કયોંકિ દ્રવ્યકે સ્વરૂપકો ગુણ ઔર પર્યાયેં હી ધારણ કરતી હૈનું
ઇસલિયે ગુણોં ઔર પર્યાયોંકે અસ્તિત્વસે હી દ્રવ્યકી નિષ્પત્તિ હોતી હૈ। યદિ ગુણ ઔર પર્યાયેં
ન હો તો દ્રવ્ય ભી ન હો। એસા અસ્તિત્વ વહ દ્રવ્યકા સ્વભાવ હૈ।)

(જિસપ્રકાર દ્રવ્યકા ઔર ગુણ-પર્યાયકા એક હી અસ્તિત્વ હૈ એસા સુવર્ણકે દૃષ્ટાન્ત
પૂર્વક સમજાયા, ઉસીપ્રકાર અબ સુવર્ણકે દૃષ્ટાન્ત પૂર્વક એસા બતાયા જા રહા હૈ કિ દ્રવ્યકા
ઔર ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્યકા ભી એક હી અસ્તિત્વ હૈ।)

જૈસે દ્રવ્યસે, ક્ષેત્રસે, કાલસે યા ભાવસે, સુવર્ણસે જો પૃથક નહીં દિખાઈ દેતે,
કર્તા-કરણ-^૨અધિકરણરૂપસે કુણલાદિ ઉત્પાદોંકે, બાજૂબંધાદિ વ્યયોંકે ઔર પીતત્વાદિ

૧. ગુણ-પર્યાયેં હી દ્રવ્યકી કર્તા, કરણ ઔર અધિકરણ હૈનું; ઇસલિયે ગુણ-પર્યાયેં હી દ્રવ્યકા સ્વરૂપ ધારણ
કરતી હૈનું।

૨. જો = જો કુણલાદિ ઉત્પાદ, બાજૂબંધાદિ વ્યય આર પીતાદિ ધૌવ્ય।

૩. સુવર્ણ હી કુણલાદિ-ઉત્પાદ, બાજૂબંધાદિ-વ્યય ઔર પીતત્વાદિ ધૌવ્યકા કર્તા, કરણ તથા અધિકરણ હૈ;
જિસલિયે સુવર્ણ હી ઉનકા સ્વરૂપ ધારણ કરતા હૈ। (સુવર્ણ હી કુણલાદિરૂપસે ઉત્પત્ત હોતા હૈ,
બાજૂબંધાદિરૂપસે નષ્ટ હોતા હૈ ઔર પીતત્વાદિરૂપસે અવસ્થિત રહતા હૈ।)

મુપાદાય પ્રવર્તમાનપ્રવૃત્તિયુક્તસ્ય કાર્તસ્વરાસ્તિત્વેન નિષ્ઠાદિતનિષ્ઠતિયુક્તૈઃ કુણ્ડલાંગદ-પીતતાદ્યુત્પાદવ્યધૌવૈર્યદસ્તિત્વં કાર્તસ્વરસ્ય સ સ્વભાવઃ, તથા હિ દ્રવ્યેણ વા ક્ષેત્રેણ વા કાલેન વા ભાવેન વા દ્રવ્યાત્પૃથગનુપલભ્યમાનૈઃ કર્તૃકરણાધિકરણરૂપેણોત્પાદવ્યધૌવ્યાણાં સ્વરૂપમુપાદાય પ્રવર્તમાનપ્રવૃત્તિયુક્તસ્ય દ્રવ્યાસ્તિત્વેન નિષ્ઠાદિતનિષ્ઠતિયુક્તૈરૂત્પાદવ્યધૌવૈર્યદસ્તિત્વં દ્રવ્યસ્ય સ સ્વભાવઃ। યથા વા દ્રવ્યેણ વા ક્ષેત્રેણ વા કાલેન વા ભાવેન વા કુણ્ડલાંગદપીતતાદ્યુત્પાદવ્યધૌવૈર્યભ્યઃ પૃથગનુપલભ્યમાનસ્ય કર્તૃકરણાધિકરણરૂપેણ કાર્તસ્વરસ્વરૂપમુપાદાય પ્રવર્તમાનપ્રવૃત્તિયુક્તૈઃ કુણ્ડલાંગદપીતતાદ્યુત્પાદવ્યધૌવૈર્ણિષ્ઠાદિતનિષ્ઠતિયુક્તસ્ય કાર્તસ્વરસ્ય મૂલસાધનતયા તૈર્ણિષ્ઠાદિતં યદસ્તિત્વં સ સ્વભાવઃ, તથા દ્રવ્યેણ વા ક્ષેત્રેણ વા તથા સ્વદ્રવ્યાદિચતુષ્ટ્યેન પરમાત્મદ્રવ્યાદભિન્નાનાં મોક્ષપર્યાયોત્પાદમોક્ષમાર્ગપર્યાયવ્યયતદુભ્યાધાર-ભૂતપરમાત્મદ્રવ્યત્વલક્ષણધૌવ્યાણાં સંબંધિ યદસ્તિત્વં સ એવ મુક્તાત્મદ્રવ્યસન્દ્રાવઃ। યથા સ્વદ્રવ્યાદિચતુષ્ટ્યેન કટકપર્યાયોત્પાદકઙ્ખણપર્યાયવ્યયસુવર્ણત્વલક્ષણધૌવૈર્યભ્યઃ સકાશાદભિન્નસ્ય સુવર્ણસ્ય સંબંધિ યદસ્તિત્વં સ એવ કટકપર્યાયોત્પાદકઙ્ખણપર્યાયવ્યયતદુભ્યાધારભૂતસુવર્ણત્વલક્ષણધૌવ્યાણાં સ્વભાવઃ, તથા સ્વદ્રવ્યાદિચતુષ્ટ્યેન મોક્ષપર્યાયોત્પાદમોક્ષમાર્ગપર્યાયવ્યયતદુભ્યાધારભૂતમુક્તાત્મદ્રવ્યત્વલક્ષણધૌવૈર્યભ્યઃ સકાશાદભિન્નસ્ય પરમાત્મદ્રવ્યસ્ય સંબંધિ યદસ્તિત્વં સ એવ મોક્ષપર્યાયોત્પાદમોક્ષમાર્ગધૌવ્યાંકે સ્વરૂપકો ધારણ કરકે પ્રવર્તમાન સુવર્ણકે અસ્તિત્વસે જિનકી નિષ્પત્તિ હોતી હૈ,— એસે કુણ્ડલાદિ-ઉત્પાદ, બાજૂબંધાદિ-વ્યય ઔર પીતત્વાદિ ધૌવ્યોંસે જો સુવર્ણકા અસ્તિત્વ હૈ, વહ (સુવર્ણકા) સ્વભાવ હૈ; ઉસીપ્રકાર દ્રવ્યસે, ક્ષેત્રસે, કાલસે યા ભાવસે, જો દ્રવ્યસે પૃથક્ દિખાઈ નહીં દેતે, કર્તા-કરણ-અધિકરણરૂપસે ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્યાંકે સ્વરૂપકો ધારણ કરકે પ્રવર્તમાન દ્રવ્યકે અસ્તિત્વસે જિનકી નિષ્પત્તિ હોતી હૈ,— એસે ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્યાંસે જો દ્રવ્યકા અસ્તિત્વ હૈ વહ સ્વભાવ હૈ। (દ્રવ્યસે, ક્ષેત્રસે, કાલસે યા ભાવસે દ્રવ્યસે ભિન્ન દિખાઈ ન દેનેવાલે ઉત્પાદ, વ્યય ઔર ધૌવ્યાંકા અસ્તિત્વ હૈ વહ દ્રવ્યકા હી અસ્તિત્વ હૈ; ક્યોંકિ ઉત્પાદ, વ્યય ઔર ધૌવ્યાંકે સ્વરૂપકો દ્રવ્ય હી ધારણ કરતા હૈ, ઇસલિએ દ્રવ્યકે અસ્તિત્વસે હી ઉત્પાદ, વ્યય ઔર ધૌવ્યાંકી નિષ્પત્તિ હોતી હૈ। યદિ દ્રવ્ય ન હો તો ઉત્પાદ, વ્યય ઔર ધૌવ્ય ભી ન હોંને। એસા અસ્તિત્વ વહ દ્રવ્યકા સ્વભાવ હૈ।)

અથવા જૈસે દ્રવ્યસે, ક્ષેત્રસે, કાલસે યા ભાવસે કુણ્ડલાદિ-ઉત્પાદાંસે બાજૂબંધાદિ-વ્યયાંસે ઔર પીતત્વાદિ ધૌવ્યાંસે જો પૃથક્ નહીં દિખાઈ દેતા; કર્તા-કરણ-અધિકરણરૂપસે સુવર્ણકે સ્વરૂપકો ધારણ કરકે પ્રવર્તમાન કુણ્ડલાદિ-ઉત્પાદાં, બાજૂબંધાદિ વ્યયાં ઔર પીતત્વાદિ ધૌવ્યાંસે જિસકી નિષ્પત્તિ હોતી હૈ,— એસે સુવર્ણકા, મૂલસાધનપનેસે ઉનસે નિષ્પત્ત હોતા હુએ, જો અસ્તિત્વ હૈ, વહ સ્વભાવ હૈ। ઉસીપ્રકાર દ્રવ્યસે, ક્ષેત્રસે, કાલસે યા ભાવસે

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૭૯

કાલેન વા ભાવેન વોત્પાદવ્યયધૌવ્યેભ્યઃ પૃથગનુપલભ્યમાનસ્ય કર્તૃકરણાધિકરણરૂપેણ
દ્રવ્યસ્વરૂપમુપાદાય પ્રવર્તમાનપ્રવૃત્તિયુક્તૈરૂત્પાદવ્યયધૌવ્યેનિષ્પાદિતનિષ્પત્તિયુક્તસ્ય દ્રવ્યસ્ય મૂલ-
સાધનતથા તૈર્નિષ્પાદિતં યદસ્તિત્વં સ સ્વભાવઃ ॥૬૬॥

ઇદં તુ સાદૃશ્યાસ્તિત્વાભિધાનમસ્તીતિ કથયતિ—

ઇહ વિવિહલક્ખણાણં લક્ખણમેં સદિતિ સવ્વગયં ।

ઉવદિસદા ખલુ ધ્રમ્મં જિણવરવસહેણ પણ્ણત્તં ॥૬૭॥

પર્યાયવ્યયતદુભ્યાધારભૂતમુક્તાત્મદ્રવ્યત્વલક્ષણધૌવ્યાણાં સ્વભાવ ઇતિ । એવં યથા મુક્તાત્મદ્રવ્યસ્ય
સ્વકીયગુણપર્યાયોત્પાદવ્યયધૌવ્યૈઃ સહ સ્વરૂપાસ્તિત્વાભિધાનમવાન્તરાસ્તિત્વમભિન્નં વ્યવસ્થાપિતં તથૈવ

ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્યોંસે જો પૃથક્ક દિખાઈ નહીં દેતા, કર્તા-કરણ-^૧અધિકરણરૂપસે દ્રવ્યકે
સ્વરૂપકો ધારણ કરકે પ્રવર્તમાન ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્યોંસે જિસકી નિષ્પત્તિ હોતી હૈ,—એસે
દ્રવ્યકા મૂલસાધનપનેસે ઉનસે નિષ્પત્ત હોતા હુઆ જો અસ્તિત્વ હૈ, વહ સ્વભાવ હૈ । (ઉત્પાદોંસે,
વ્યયોંસે ઔર ધૌવ્યોંસે ભિન્ન ન દિખાઈ દેનેવાલે દ્રવ્યકા અસ્તિત્વ વહ ઉત્પાદોં, વ્યયોં ઔર
ધૌવ્યોંકા હી અસ્તિત્વ હૈ; ક્યોંકિ દ્રવ્યકે સ્વરૂપકો ઉત્પાદ, વ્યય ઔર ધૌવ્ય હી ધારણ કરતે
હોય, ઇસલિયે ઉત્પાદ-વ્યય ઔર ધૌવ્યોંકે અસ્તિત્વસે હી દ્રવ્યકી નિષ્પત્તિ હોતી હૈ । યદિ ઉત્પાદ-
વ્યય-ધૌવ્ય ન હોય તો દ્રવ્ય ભી ન હો । એસા અસ્તિત્વ વહ દ્રવ્યકા સ્વભાવ હૈ ।)

ભાવાર્થ :— અસ્તિત્વકે ઔર દ્રવ્યકે પ્રદેશભેદ નહીં હૈ; ઔર વહ અસ્તિત્વ અનાદિ-
અનન્ત હૈ તથા અહેતુક એકરૂપ પરિણતિસે સદા પરિણમિત હોતા હૈ, ઇસલિયે વિભાવધર્મસે ભી
ભિન્ન પ્રકારકા હૈ; એસા હોનેસે અસ્તિત્વ દ્રવ્યકા સ્વભાવ હી હૈ ।

ગુણ-પર્યાયોંકા ઔર દ્રવ્યકા અસ્તિત્વ ભિન્ન નહીં હૈ; એક હી હૈ; ક્યોંકિ ગુણ-પર્યાયોં
દ્રવ્યસે હી નિષ્પત્ત હોતી હોય, ઔર દ્રવ્ય ગુણ-પર્યાયોંસે હી નિષ્પત્ત હોતા હૈ । ઔર ઇસીપ્રકાર ઉત્પાદ-
વ્યય-ધૌવ્યકા ઔર દ્રવ્યકા અસ્તિત્વ ભી એક હી હૈ; ક્યોંકિ ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્ય દ્રવ્યસે હી
ઉત્પત્ત હોતે હોય, ઔર દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્યોંસે હી ઉત્પત્ત હોતા હૈ ।

ઇસપ્રકાર સ્વરૂપાસ્તિત્વકા નિરૂપણ હુઆ ॥૧૬॥

૧. ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્ય હી દ્રવ્યકે કર્તા, કરણ ઔર અધિકરણ હોય, ઇસલિયે ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્ય હી દ્રવ્યકે
સ્વરૂપકો ધારણ કરતે હોય ।

**વિધવિહલક્ષણીનું સરવ-ગત ‘સત્ત્વ’ લક્ષણ એક છે,
—ઓ ધર્મને ઉપદેશતા જિનવરવૃષભ નિર્દિષ્ટ છે. ૧૭.**

**ઇહ વિવિધલક્ષણાનાં લક્ષણમેં સદિતિ સર્વગતમ् ।
ઉપદિશતા ખલુ ધર્મ જિનવરવૃષભેણ પ્રજ્ઞાપત્રમ् ॥૬૭॥**

ઇહ કિલ પ્રપંચિતવैચિત્રેણ દ્રવ્યાન્તરેભ્યો વ્યાવૃત્ય વૃત્તેન પ્રતિદ્રવ્યં સીમાનમાસૂત્રયતા વિશેષલક્ષણભૂતેન ચ સ્વરૂપાસ્તિત્વેન લક્ષ્યમાણાનામણિ સર્વદ્રવ્યાણામસ્તમિતવैચિત્રપ્રપંચ પ્રવૃત્ય વૃત્તં પ્રતિદ્રવ્યમાસૂત્રિતં સીમાનં ભિન્દત્તસદિતિ સર્વગતં સામાન્યલક્ષણભૂતં સાદૃશ્યાસ્તિત્વમેં ખલ્વવબોધવ્યમ् । એવં સદિત્યભિધાનં સદિતિ પરિચ્છેદનં ચ સર્વાર્થપરામર્શિ સ્યાત્ । યદિ પુનરિદમેવં ન સ્યાત્તદા કિંચિત્તસદિતિ કિંચિદસદિતિ કિંચિત્સાસદ્યેતિ કિંચિદવાચ્યમિતિ ચ સ્યાત્ । તત્તુ વિગ્રતિષિદ્ધમેવ । પ્રસાધ્યં ચૈતદનોકહવત્ । યથા હિ બહૂનાં બહુવિધાનામનો-સમસ્તશેષદ્રવ્યાણામણિ વ્યવસ્થાપનીયમિત્રથ: ॥૧૬॥ અથ સાદૃશ્યાસ્તિત્વશબ્દભિધેયાં મહાસત્તાં પ્રજ્ઞાપયતિ—ઇહ વિવિહલક્ષણાણં ઇહ લોકે પ્રત્યેકસત્તાભિધાનેન સ્વરૂપાસ્તિત્વેન વિવિધલક્ષણાનાં ભિન્નલક્ષણાનાં ચેતનાચેતનમૂર્તમૂર્તપદાર્થાનાં લક્ષણમેં તુ એકમખણ્ડલક્ષણ ભવતિ । કિં કર્તૃ । સદિતિ સર્વ સદિતિ મહાસત્તારૂપમ् । કિંચિશિષ્ટમ् । સર્વગયં સંકરવ્યતિકરપરિહારરૂપસ્વજાત્યવિરોધેન

અબ યહ (નીચે અનુસાર) સાદૃશ્ય-અસ્તિત્વકા કથન હૈ :—

અન્વયાર્થ :—[ધર્મ] ધર્મકા [ખલુ] વાસ્તવમે [ઉપદિશતા] ઉપદેશ કરતે હુયે [જિનવરવૃષભેણ] ^૧જિનવરવૃષભને [ઇહ] ઇસ વિશ્વમે [વિવિધલક્ષણાનાં] વિવિધ લક્ષણવાળે (ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપાસ્તિત્વવાળે સર્વ) દ્રવ્યોંકા [સત્ ઇતિ] ‘સત્’ એસા [સર્વગત] ^૨સર્વગત [લક્ષણ] લક્ષણ (સાદૃશ્યાસ્તિત્વ) [એકં] એક [પ્રજ્ઞાપત્રમ्] કહા હૈ ॥૧૭॥

ટીકા :—ઇસ વિશ્વમે, વિચિત્રતાકો વિસ્તારિત કરતે હુએ (વિવિધતા-અનેકતાકો દિખાતે હુએ), અન્ય દ્રવ્યોંસે ^૩વ્યાવૃત્ત રહકર પ્રવર્તમાન, ઔર પ્રત્યેક દ્રવ્યકી સીમાકો બાંધતે હુએ એસે વિશેષલક્ષણભૂત સ્વરૂપાસ્તિત્વસે (સમસ્ત દ્રવ્ય) લક્ષિત હોતે હૈને ફિર ભી સર્વ દ્રવ્યોંકા, વિચિત્રતાકે વિસ્તારકો અસ્ત કરતા હુઆ, સર્વ દ્રવ્યોંમે પ્રવૃત્ત હોકર રહનેવાલા, ઔર પ્રત્યેક દ્રવ્યકી બાંધી હુઈ સીમાકી અવગણના કરતા હુઆ, ‘સત્’ એસા જો સર્વગત સામાન્યલક્ષણભૂત સાદૃશ્યાસ્તિત્વ હૈ વહ વાસ્તવમે એક હી જાનના ચાહિએ । ઇસપ્રકાર ‘સત્’ એસા કથન ઔર ‘સત્’ એસા જ્ઞાન સર્વ પદાર્થોંકા ^૪પરામર્શ કરનેવાલા હૈ । યદિ વહ એસા (સર્વપદાર્થપરામર્શી) ન હો તો કોઈ પદાર્થ સત્, (અસ્તિત્વવાળા) કોઈ અસત્ (અસ્તિત્વ રહિત), કોઈ સત્ તથા અસત્ ઔર કોઈ અવાચ્ય હોના ચાહિયે; કિન્તુ વહ તો વિરુદ્ધ હી હૈ, ઔર યહ (‘સત્’ એસા કથન ઔર જ્ઞાનકે સર્વપદાર્થપરામર્શી હોનેકી બાત) તો સિદ્ધ હો સકતી હૈ, વૃક્ષકી ભાઁતિ ।

૧. જિનવરવૃષભ = જિનવરોંમે શ્રેષ્ઠ; તીર્થકર ।

૨. સર્વગત = સર્વમે વ્યાપનેવાલા ।

૩. વ્યાવૃત્ત = પૃથક્; અલગ; ભિન્ન ।

૪. પરામર્શ = સ્પર્શ; વિચાર; લક્ષ; સ્મરણ ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૮૧

કહાનમાત્મીયાત્મીયસ્ય વિશેષલક્ષણભૂતસ્ય સ્વરૂપાસ્તિત્વસ્યાવષ્ટભેનોત્તિષ્ઠન્નાનાત્વં સામાન્ય-
લક્ષણભૂતેન સાદૃશ્યોદ્ભાસિનાનોકહત્વેનોત્થાપિતમેકત્વં તિરિયિતિ, તથા બહુનાં બહુવિધાનાં
દ્રવ્યાણમાત્મીયાત્મીયસ્ય વિશેષલક્ષણભૂતસ્ય સ્વરૂપાસ્તિત્વસ્યાવષ્ટભેનોત્તિષ્ઠન્નાનાત્વં સામાન્ય-
લક્ષણભૂતેન સાદૃશ્યોદ્ભાસિના સદિત્યસ્ય ભાવેનોત્થાપિતમેકત્વં તિરિયિતિ। યથા ચ તેષામનો-
કહાનાં સામાન્યલક્ષણભૂતેન સાદૃશ્યોદ્ભાસિનાનોકહત્વેનોત્થાપિતેનૈકત્વેન તિરોહિતમપિ
વિશેષલક્ષણભૂતસ્ય સ્વરૂપાસ્તિત્વસ્યાવષ્ટભેનોત્તિષ્ઠન્નાનાત્વમુદ્ઘકાસ્તિ, તથા સર્વદ્રવ્યાણમપિ
સામાન્યલક્ષણભૂતેન સાદૃશ્યોદ્ભાસિના સદિત્યસ્ય ભાવેનોત્થાપિતેનૈકત્વેન તિરોહિતમપિ વિશેષ-
લક્ષણભૂતસ્ય સ્વરૂપાસ્તિત્વસ્યાવષ્ટભેનોત્તિષ્ઠન્નાનાત્વમુદ્ઘકાસ્તિ ॥૬૭॥

શુદ્ધસંગ્રહનયેન સર્વગતં સર્વપદાર્થવ્યાપકમ् । ઇદં કેનોક્તમ् । ઉવદિસદા ખલુ ધર્મં જિણવરવસહેણ પણત્તં
ધર્મ વસ્તુસ્વભાવસંગ્રહમુપદિશાતા ખલુ સ્કુટં જિનવરવૃષભેણ પ્રજ્ઞાપિતિ । તદ્યથા—યથા સર્વે મુક્તાત્મનઃ
સન્તીત્યુક્તે સતિ પરમાનન્દેકલક્ષણસુખામૃતરસાસ્વાદભરિતાવસ્થલોકાકાશપ્રમિતશુદ્ધાસંખ્યેયાત્મપ્રદેશે-

जैસે બહુતસે, અનેક પ્રકારકે વૃક્ષોંકો અપને અપને વિશેષલક્ષણભૂત સ્વરૂપાસ્તિત્વકે
અવલમ્બનસે ઉત્પત્ત હોનેવાલે અનેકત્વકો, સામાન્ય લક્ષણભૂત ^१સાદૃશ્યદર્શક વૃક્ષતત્ત્વસે ઉત્પત્ત
હોનેવાલા એકત્વ ^२તિરોહિત (અદૃશ્ય) કર દેતા હૈ, ઇસીપ્રકાર બહુતસે, અનેકપ્રકારકે દ્રવ્યોંકો
અપને-અપને વિશેષ લક્ષણભૂત સ્વરૂપાસ્તિત્વકે અવલમ્બનસે ઉત્પત્ત હોનેવાલે અનેકત્વકો,
સામાન્યલક્ષણભૂત સાદૃશ્યદર્શક ‘સત’ પનેસે (-‘સત’ એસે ભાવસે, અસ્તિત્વસે, ‘હૈ’ પનેસે)
ઉત્પત્ત હોનેવાલા એકત્વ તિરોહિત કર દેતા હૈ । ઔર જैસે ઉન વૃક્ષોંકે વિષયમેં સામાન્યલક્ષણભૂત
સાદૃશ્યદર્શક વૃક્ષતત્ત્વસે ઉત્પત્ત હોનેવાલા એકત્વસે તિરોહિત હોને પર ભી (અપને-અપને)
વિશેષલક્ષણભૂત સ્વરૂપાસ્તિત્વકે અવલમ્બનસે ઉત્પત્ત હોનેવાલા અનેકત્વ સ્પષ્ટત્યા પ્રકાશમાન
રહતા હૈ, (બના રહતા હૈ, નષ્ટ નહીં હોતા); ઉસીપ્રકાર સર્વ દ્રવ્યોંકે વિષયમેં ભી સામાન્યલક્ષણભૂત
સાદૃશ્યદર્શક ‘સત’ પનેસે ઉત્પત્ત હોનેવાલે એકત્વસે તિરોહિત હોને પર ભી (અપને-અપને)
વિશેષલક્ષણભૂત સ્વરૂપાસ્તિત્વકે અવલમ્બનસે ઉત્પત્ત હોનેવાલા અનેકત્વ સ્પષ્ટત્યા પ્રકાશમાન
રહતા હૈ ।

[બહુતસે (સંખ્યાપેક્ષાસે અનેક) ઔર અનેક પ્રકારકે (અર્થાત્ આપ્ર, અશોકાદિ)
વૃક્ષોંકા અપના-અપના સ્વરૂપાસ્તિત્વ ભિન્ન-ભિન્ન હૈ, ઇસાલિયે સ્વરૂપાસ્તિત્વકી અપેક્ષાસે ઉનમેં
અનેકત્વ હૈ, પરન્તુ વૃક્ષતત્ત્વ જો કિ સર્વ વૃક્ષોંકા સામાન્યલક્ષણ હૈ ઔર જો સર્વ વૃક્ષોંમેં સાદૃશ્ય
બતલાતા હૈ, ઉસકી અપેક્ષાસે સર્વ વૃક્ષોંમેં એકત્વ હૈ । જબ ઇસ એકત્વકો મુખ્ય કરતે હૈને તબ
અનેકત્વ ગૌણ હો જાતા હૈ; ઇસીપ્રકાર બહુતસે (અનન્ત) ઔર અનેક (છહ) પ્રકારકે દ્રવ્યોંકા

૧. સાદૃશ્ય = સામાન્ય ।

૨. તિરોહિત = તિરોભૂત; આચ્છાદિત; અદૃશ્ય ।

અથ દ્રવ્યૈર્બ્યાન્તરસ્યારમ્ભં દ્રવ્યાદર્થાન્તરત્વં ચ સત્તાયાઃ પ્રતિહન્તિ—

દવ્યં સહાવસિદ્ધં સદિતિ જિણા તચ્છદો સમક્ખાદા ।

સિદ્ધં તથ આગમદો ણેચ્છદિ જો સો હિ પરસમાં ॥૬૮॥

દ્રવ્યં સ્વભાવસિદ્ધં સદિતિ જિનાસ્તત્વતઃ સમાખ્યાતવત્તઃ ।

સિદ્ધં તથા આગમતો નેચ્છતિ યઃ સ હિ પરસમયઃ ॥૬૯॥

સ્તથા કિંચિદૂનચરમશરીરાકારાદિપર્યાયૈશ્ચ સંકરવ્યતિકરપરિહારરૂપજાતિભેદેન ભિન્નાનામપિ સર્વેષાં સિદ્ધજીવાનાં ગ્રહણ ભવતિ, તથા ‘સર્વ સત્ત’ ઇત્યુક્તે સંગ્રહનયેન સર્વપદાર્થાનાં ગ્રહણ ભવતિ। અથવા સેનેયં વનમિદમિત્યુક્તે અશ્વહસ્ત્યાદિપદાર્થાનાં નિમ્વાપ્રાદિવૃક્ષાણાં સ્વકીયસ્વકીયજાતિભેદભિન્નાનાં યુગપદગ્રહણ ભવતિ, તથા સર્વ સદિત્યુક્તે સતિ સાદૃશ્યસત્તાભિધાનેન મહાસત્તારૂપેણ શુદ્ધસંગ્રહનયેન સર્વપદાર્થાનાં સ્વજાત્યવિરોધેન ગ્રહણ ભવતીત્વર્થ: ॥૧૭॥ અથ યથા દ્રવ્યં સ્વભાવસિદ્ધં તથા

અપના-અપના સ્વરૂપાસ્તિત્વ ભિન્ન-ભિન્ન હૈ ઇસલિયે સ્વરૂપાસ્તિત્વકી અપેક્ષાસે ઉનમે અનેકત્વ હૈ, પરન્તુ સત્પના (-અસ્તિત્વપના, ‘હૈ’ એસા ભાવ) જો કિ સર્વ દ્રવ્યોંકા સામાન્ય લક્ષણ હૈ ઔર જો સર્વદ્રવ્યોમં સાદૃશ્ય બતલાતા હૈ ઉસકી અપેક્ષાસે સર્વદ્રવ્યોમં એકત્વ હૈ। જब ઇસ એકત્વકો મુખ્ય કરતે હૈને તબ અનેકત્વ ગૌણ હો જાતા હૈ। ઔર ઇસપ્રકાર જબ સામાન્ય સત્પનેકો મુખ્યતાસે લક્ષમે લેને પર સર્વ દ્રવ્યોંકે એકત્વકી મુખ્યતા હોનેસે અનેકત્વ ગૌણ હો જાતા હૈ, તબ ભી વહ (સમસ્ત દ્રવ્યોંકા સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ સંબંધી) અનેકત્વ સ્પષ્ટતયા પ્રકાશમાન હી રહતા હૈ।]

(ઇસપ્રકાર સાદૃશ્ય અસ્તિત્વકા નિરૂપણ હુઆ) ॥૧૭॥

અબ, દ્રવ્યોંસે દ્રવ્યાન્તરકી ઉત્પત્તિ હોનેકા ઔર દ્રવ્યસે સત્તાકા ૧અર્થાન્તરત્વ હોનેકા ખણ્ડન કરતે હૈને। (અર્થાત् એસા નિશ્ચિત કરતે હૈને કી કિ કિસી દ્રવ્યસે અન્ય દ્રવ્યકી ઉત્પત્તિ નહીં હોતી ઔર દ્રવ્યસે અસ્તિત્વ કોઈ પૃથક્ પદાર્થ નહીં હૈ) :—

અન્વયાર્થ :—[દ્રવ્ય] દ્રવ્ય [સ્વભાવસિદ્ધં] સ્વભાવસે સિદ્ધ ઔર [સત્ત ઇતિ] (સ્વભાવસે હી) ‘સત્ત’ હૈ, એસા [જિનાઃ] જિનેન્દ્રદેવને [તત્ત્વતઃ] યથાર્થત: [સમાખ્યાતવત્તઃ] કહા હૈ; [તથા] ઇસપ્રકાર [આગમતઃ] આગમસે [સિદ્ધં] સિદ્ધ હૈ; [યઃ] જો [ન ઇચ્છતિ] ઇસે નહીં માનતા [સઃ] વહ [હિ] વાસ્તવમે [પરસમયઃ] પરસમય હૈ ॥૧૮॥

૧. અર્થાન્તરત્વ = અન્યપદાર્થપના ।

દ્રવ્યો સ્વભાવે સિદ્ધ ને ‘સત્ત’—તત્ત્વતઃ શ્રી જિનો કહે;

અ સિદ્ધ છે આગમ થકી, માને ન તે પરસમય છે. ૧૮.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૮૩

ન ખલુ દ્રવ્યૈર્દ્વાન્તરાણમારભ્યઃ, સર્વદ્વાણાં સ્વભાવસિદ્ધત્વાત् । સ્વભાવસિદ્ધત્વં તુ તેષામનાદિનિધનત્વાત् । અનાદિનિધનં હિ ન સાધનાન્તરમપેક્ષતે । ગુણપર્યાયાત્માનમાત્મનઃ સ્વભાવમેવ મૂલસાધનમુપાદાય સ્વયમેવ સિદ્ધસિદ્ધિમદ્ભૂતં વર્તતે । યત્તુ દ્રવ્યૈરારભ્યતે ન તદ્વ દ્રવ્યાન્તરં, કાદાચિત્કત્વાત् સ પર્યાયઃ, દ્વયણુકાદિવન્મનુષ્ઠાદિવચ્ચ । દ્રવ્યં પુનરનવધિ ત્રિસમયાવસ્થાયિ ન તથા સ્યાત् । અથૈવં યથા સિદ્ધં સ્વભાવત એવ દ્રવ્યં, તથા સદિત્યપિ તત્ત્વભાવત એવ સિદ્ધમિત્યવધાર્યતામ્, સત્તાત્મનાત્મનઃ સ્વભાવેન નિષ્પન્નનિષ્પત્તિમદ્ભાવ-યુક્તત્વાત् । ન ચ દ્રવ્યાદર્થાન્તરભૂતા સત્તોપપત્તિમભિપ્રપદ્યતે, યતસ્તત્સમવાયાત્તત્સદિતિ સ્યાત् ।

તત્ત્વદપિ સ્વભાવત એવેત્યાખ્યાતિ—દ્વં સહાવસિદ્ધં દ્રવ્યં પરમાત્મદ્રવ્યં સ્વભાવસિદ્ધં ભવતિ । કસ્માત् । અનાદનન્તેન પરહેતુનિરપેક્ષેણ સ્વત: સિદ્ધેન કેવલજ્ઞાનાદિગુણધારભૂતેન સદાનન્દેકરુપસુખસુધારસપરમ-સમરસીભાવપરિણતસર્વશુદ્ધાત્મપ્રદેશભરિતાવસ્થેન શુદ્ધોપાદાનભૂતેન સ્વકીયસ્વભાવેન નિષ્પન્નત્વાત् । યચ્ચ સ્વભાવસિદ્ધં ન ભવતિ તદ્રવ્યમપિ ન ભવતિ । દ્વયણુકાદિપુદ્ગલસ્કંધપર્યાયવત્ મનુષ્યાદિજીવપર્યાયવચ્ચ । સદિતિ યથા સ્વભાવત: સિદ્ધં તદ્રવ્યં તથા સદિતિ સત્તાલક્ષણમપિ સ્વભાવત

ટીકા :—વાસ્તવમે દ્રવ્યોંસે દ્રવ્યાન્તરોંકી ઉત્પત્તિ નહીં હોતી, ક્યોંકિ સર્વ દ્રવ્ય સ્વભાવસિદ્ધ હુંદેં । (ઉનકી) સ્વભાવસિદ્ધતા તો ઉનકી અનાદિનિધનતાસે હૈ; ક્યોંકિ ‘અનાદિનિધન સાધનાન્તરકી અપેક્ષા નહીં રહતા । વહ ગુણપર્યાયાત્મક એસે અપને સ્વભાવકો હી—જો કિ મૂલ સાધન હૈ ઉસે—ધારણ કરકે સ્વયમેવ સિદ્ધ હુઆ વર્તતા હૈ ।

જો દ્રવ્યોંસે ઉત્પત્ત હોતા હૈ વહ તો દ્રવ્યાન્તર નહીં હૈ, ^૧કાદાચિત્કપનેકે કારણ પર્યાય હૈ; જૈસે—દ્વિઅણુક ઇત્યાદિ તથા મનુષ્ય ઇત્યાદિ । દ્રવ્ય તો અનવધિ (મર્યાદા રહિત) ત્રિસમય-અવસ્થાયી (ત્રિકાલસ્થાયી) હોનેસે ઉત્પત્ત નહીં હોતા ।

અબ ઇસપ્રકાર—જૈસે દ્રવ્ય સ્વભાવસે હી સિદ્ધ હૈ ઉસીપ્રકાર ‘(વહ) સત્ત હૈ’ એસા ભી ઉસકે સ્વભાવસે હી સિદ્ધ હૈ, એસા નિર્ણય હો; ક્યોંકિ સત્તાત્મક એસે અપને સ્વભાવસે નિષ્પત્ત હુએ ભાવવાળા હૈ (-દ્રવ્યકા ‘સત્ત હૈ’ એસા ભાવ દ્રવ્યકે સત્તાસ્વરૂપ સ્વભાવકા હી બના હુआ હૈ) ।

દ્રવ્યસે અર્થાન્તરભૂત સત્તા ઉત્પત્ત નહીં હૈ (-નહીં બન સકતી, યોગ્ય નહીં હૈ) કિ જિસકે સમવાયસે વહ (-દ્રવ્ય) ‘સત્ત’ હો । (ઇસીકો સ્પष્ટ સમજાતે હૈને) :—

૧. અનાદિનિધન = આદિ ઔર અન્તસે રહિત । (જો અનાદિઅન્ત હો ઉસકી સિદ્ધિકે લિયે અન્ય સાધનકી આવશ્યકતા નહીં હૈ ।)

૨. કાદાચિત્ક = કદાચિત્—કિસીસમય હો એસા; અનિત્ય ।

સતઃ સત્તાયાશ્ચ ન તાવયુતસિદ્ધત્વેનાર્થાન્તરત્વं, તયોર્ડણ્ડદળિંડવયુતસિદ્ધસ્યાદર્શનાત् । અયુત-સિદ્ધત્વેનાપિ ન તદુપપદ્યતે । ઇહેદમિતિ પ્રતીતેરૂપપદ્યત ઇતિ ચેત્ત કિંનિબન્ધના હીહેદમિતિ પ્રતીતિઃ । ભેદનિબન્ધનેતિ ચેત્ત કો નામ ભેદઃ । પ્રાદેશિક અતાદ્ભાવિકો વા । ન તાવત્તાદેશિકઃ, પૂર્વમેવ યુતસિદ્ધત્વસ્યાપસારણાત् । અતાદ્ભાવિકશ્ચેત્ત ઉપપન્ન એવ, યદ્ય દ્રવ્યં તન્ન ગુણ ઇતિ વચનાત् । અયં તુ ન ખલ્વેકાન્તેનેહેદમિતિ પ્રતીતેર્નિબન્ધનં,
એવ ભવતિ, ન ચ ભિન્નસત્તાસમવાયાત् । અથવા યથા દ્રવ્યં સ્વભાવતઃ સિદ્ધં તથા તસ્ય યોઽસૌ સત્તાગુણઃ સોઽપિ સ્વભાવસિદ્ધ એવ । કસ્માદિતિ ચેત્ત । સત્તાદ્રવ્યયો: સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદોઽપિ દણ્ડદળિંડવદ્ધનપ્રદેશાભાવાત् । ઇદં કે કથિતવન્તઃ । જિણા તચ્ચદો સમ્પ્રક્ષાદા જિનાઃ કર્તારઃ તત્ત્વતઃ સમ્યગાખ્યાતવન્તઃ કથિતવન્તઃ સિદ્ધં તહ આગમદો સન્તાનાપેક્ષા દ્રવ્યાર્થિકનયેનાનાદિનિધનાગમાદાપિ તથા સિદ્ધં ણેછદિ જો સો હિ પરસમાં નેચ્છતિ ન મન્યતે ય ઇદં વસ્તુસ્વરૂપં સ હિ સ્કુટં પરસમયો

પ્રથમ તો 'સત્તસે' 'સત્તાકી' 'યુતસિદ્ધતાસે અર્થાન્તરત્વ નહીં' હૈ, ક્યોંકિ દણ્ડ ઔર દણ્ડીકી ભાઁતિ ઉનકે સમ્બન્ધમાં યુતસિદ્ધતા દિખાઈ નહીં દેતી । (દૂસરે) અયુતસિદ્ધતાસે ભી વહ (અર્થાન્તરત્વ) નહીં બનતા । 'ઇસમાં યહ હૈ (અર્થાત् દ્રવ્યમાં સત્તા હૈ)' એસી પ્રતીતિ હોતી હૈ ઇસલિયે વહ બન સકતા હૈ, —એસા કહા જાય તો (પૂછતે હોય કી) 'ઇસમાં યહ હૈ' એસી પ્રતીતિ કિસકે આશ્રય (-કારણ) સે હોતી હૈ? યદિ એસા કહા જાય કી ભેદકે આશ્રયસે (અર્થાત् દ્રવ્ય ઔર સત્તામાં ભેદ હોનેસે) હોતી હૈ તો, વહ કૌનસા ભેદ હૈ? પ્રાદેશિક યા અતાદ્ભાવિક? 'પ્રાદેશિક તો હૈ નહીં, ક્યોંકિ યુતસિદ્ધત્વ પહલે હી રદ્દ (નષ્ટ, નિર્ધારિત) કર દિયા ગયા હૈ, ઔર યદિ 'અતાદ્ભાવિક કહા જાય તો વહ ઉપપન્ન હી (ઠીક હી) હૈ, ક્યોંકિ એસા (શાસ્ત્રકા) વચન હૈ કી 'જો દ્રવ્ય હૈ વહ ગુણ નહીં હૈ' । પરસ્તુ (યાં ભી યહ ધ્યાનમાં રહ્યું હૈ) યદિ અતાદ્ભાવિક ભેદ 'એકાન્તસે ઇસમાં યહ હૈ' એસી પ્રતીતિકા આશ્રય (કારણ) નહીં હૈ, ક્યોંકિ વહ

૧. સત્ત = અસ્તિત્વવાન् અર્થાત् દ્રવ્ય ।   ૨. સત્તા = અસ્તિત્વ (ગુણ) ।
૩. યુતસિદ્ધ = જુડ્કર સિદ્ધ હુઆ; સમવાયસે-સંયોગસે સિદ્ધ હુઆ । [જૈસે લાઠી ઔર મનુષ્યકે ભિન્ન હોને પર ભી લાઠીકે યોગસે મનુષ્ય 'લાઠીવાલા' હોતા હૈ, ઇસીપ્રકાર સત્તા ઔર દ્રવ્યકે અલગ હોને પર ભી સત્તાકે યોગસે દ્રવ્ય 'સત્તાવાલા' ('સત્ત') હુઆ હૈ એસા નહીં હૈ । લાઠી ઔર મનુષ્યકી ભાઁતિ સત્તા ઔર દ્રવ્ય અલગ દિખાઈ હી નહીં દેતે । ઇસપ્રકાર 'લાઠી' ઔર 'લાઠીવાલે' કી ભાઁતિ 'સત્તા' ઔર 'સત્ત'કે સંબંધમાં યુતસિદ્ધતા નહીં હૈ ।]
૪. દ્રવ્ય ઔર સત્તામાં પ્રદેશભેદ નહીં હૈ; ક્યોંકિ પ્રદેશભેદ હો તો યુતસિદ્ધત્વ આયે, જિસકો પહલે હી રદ્દ કરકે બતાયા હૈ ।
૫. દ્રવ્ય વહ ગુણ નહીં હૈ ઔર ગુણ વહ દ્રવ્ય નહીં હૈ,—એસે દ્રવ્ય-ગુણકે ભેદકો (ગુણ-ગુણી-ભેદકો) અતાદ્ભાવિક (તદ્રૂપ ન હોનેરૂપ) ભેદ કહતે હોય । યદિ દ્રવ્ય ઔર સત્તામાં એસા ભેદ કહા જાય તો વહ યોગ્ય હી હૈ ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૮૫

સ્વયમેવોન્મગનનિમગ્નત્વાત् । તથા હિ—યદૈવ પર્યાણાર્થતે દ્રવ્યં તદૈવ ગુણવદિં દ્રવ્યમય-
મસ્ય ગુણઃ, શુભ્રમિદમુત્તરીયમયમસ્ય શુભ્રો ગુણ ઇત્યાદિવદતાદ્વાવિકો ભેદ ઉન્મજ્ઞતિ । યદા
તુ દ્રવ્યેણાર્થતે દ્રવ્યં તદાસ્તમિતસમસ્તગુણવાસનોન્મેષસ્ય તથાવિધં દ્રવ્યમેવ શુભ્રમુત્તરીય-
મિત્યાદિવત્ત્રપશ્યતઃ સમૂલ એવાતાદ્વાવિકો ભેદો નિમજ્ઞતિ । એવં હિ ભેદે નિમજ્ઞતિ તત્ત્વત્યા
પ્રતીતિર્નિમજ્ઞતિ । તસ્યાં નિમજ્ઞત્યામયુતસિદ્ધત્વોત્થમર્થાન્તરત્વં નિમજ્ઞતિ । તતઃ સમસ્તમપિ
દ્રવ્યમેવૈકં ભૂત્વાવતિષ્ઠતે । યદા તુ ભેદ ઉન્મજ્ઞતિ, તસ્મિન્નુન્મજ્ઞતિ તત્ત્વત્યા પ્રતીતિ-
રુન્મજ્ઞતિ, તસ્યામુન્મજ્ઞત્યામયુતસિદ્ધત્વોત્થમર્થાન્તરત્વમુન્મજ્ઞતિ, તદાપિ તત્પર્યાયિત્વેનોન્મજ્ઞાનલ-
રાશેર્જલકલ્લોલ ઇવ દ્રવ્યાન્ વ્યતિરિક્તં સ્યાત્ । એવં સતિ સ્વયમેવ સદ્ દ્રવ્યં ભવતિ । યસ્ત્વેવ
મિથ્યાદૃષ્ટિર્ભવતિ । એવં યથા પરમાત્મદ્રવ્યં સ્વભાવતઃ સિદ્ધમવોદ્ધવ્યં તથા સર્વદ્રવ્યાણીતિ । અત્ર દ્રવ્યં
કેનાપિ પુરુષેણ ન ક્રિયતે । સત્તાગુણોઽપિ દ્રવ્યાદ્ધિનો નાસ્તીત્યભિપ્રાયઃ ॥૧૮॥ અથોત્પાદવ્યયધૌવ્યતે

(અતાદ્ભાવિક ભેદ) સ્વયમેવ 'ઉન્મગન ઔર 'નિમગ્ન હોતા હૈ । વહ ઇસપ્રકાર હૈ :—જબ દ્રવ્યકો
પર્યાય પ્રાસ કરાઈ જાય (અર્થાત् જબ દ્રવ્યકો પર્યાય પ્રાસ કરતી હૈ—પહુંચતી હૈ ઇસપ્રકાર
પર્યાયાર્થિકનયસે દેખા જાય) તબ હી—'શુક્લ યહ વસ્ત્ર હૈ, યહ ઇસકા શુક્લત્વ ગુણ હૈ'
ઇત્યાદિકી ભાઁતિ—'ગુણવાળા યહ દ્રવ્ય હૈ, યહ ઇસકા ગુણ હૈ' ઇસપ્રકાર અતાદ્ભાવિક ભેદ
ઉન્મગન હોતા હૈ; પરન્તુ જબ દ્રવ્યકો દ્રવ્ય પ્રાસ કરાયા જાય (અર્થાત् દ્રવ્યકો દ્રવ્ય પ્રાસ કરતા
હૈ ;—પહુંચતા હૈ ઇસપ્રકાર દ્રવ્યાર્થિકનયસે દેખા જાય), તબ જિસકે સમસ્ત 'ગુણવાસનાકે ઉન્મેષ
અસ્ત હો ગયે હૈને એસે ઉસ જીવકો—'શુક્લવસ્ત્ર હી હૈ' ઇત્યાદિકી ભાઁતિ—'એસા દ્રવ્ય હી હૈ'
ઇસપ્રકાર દેખને પર સમૂલ હી અતાદ્ભાવિક ભેદ નિમગ્ન હોતા હૈ । ઇસપ્રકાર ભેદકે નિમગ્ન હોને
પર ઉસકે આશ્રયસે (-કારણસે) હોતી હુઈ પ્રતીતિ નિમગ્ન હોતી હૈ । ઉસકે નિમગ્ન હોને પર
અયુતસિદ્ધત્વજનિત અર્થાન્તરપના નિમગ્ન હોતા હૈ, ઇસલિયે સમસ્ત હી એક દ્રવ્ય હી હોકર રહતા
હૈ । ઔર જબ ભેદ ઉન્મગન હોતા હૈ, વહ ઉન્મગન હોને પર ઉસકે આશ્રય (કારણ) સે હોતી હુઈ
પ્રતીતિ ઉન્મગન હોતી હૈ, ઉસકે ઉન્મગન હોને પર અયુતસિદ્ધત્વજનિત અર્થાન્તરપના ઉન્મગન હોતા હૈ,
તબ ભી (વહ) દ્રવ્યકે પર્યાયરૂપસે ઉન્મગન હોનેસે,—જૈસે જલરાશિસે જલતરંગે વ્યતિરિક્ત નહીં
હૈને (અર્થાત્ સમુદ્રસે તરંગે અલગ નહીં હૈને) ઉસીપ્રકાર—દ્રવ્યસે વ્યતિરિક્ત નહીં હોતા ।

૧. ઉન્મગન હોના = ઊપર આના; તૈર આના; પ્રગટ હોના (મુખ્ય હોના) ।

૨. નિમગ્ન હોના = ડૂબ જાના (ગૌણ હોના) ।

૩. ગુણવાસનાકે ઉન્મેષ = દ્રવ્યમેં અનેક ગુણ હોનેકે અભિપ્રાયકી પ્રગટતા; ગુણભેદ હોનેરૂપ મનોવૃત્તિકે
(અભિપ્રાયકે) અંકુર ।

नेच्छति स खलु परसमय एव द्रष्टव्यः ॥६८॥

अथोत्पादव्यधौव्यात्मकत्वेऽपि सद् द्रव्यं भवतीति विभावयति—

सदवट्ठिं सहावे दव्यं दव्यस्स जो हि परिणामो ।

अत्थेसु सो सहावो ठिदिसंभवणाससंबद्धो ॥६९॥

सदवस्थितं स्वभावे द्रव्यं द्रव्यस्य यो हि परिणामः ।

अर्थेषु स स्वभावः स्थितिसंभवनाशसंबद्धः ॥७०॥

इह हि स्वभावे नित्यमवतिष्ठमानत्वात्सदिति द्रव्यम् । स्वभावस्तु द्रव्यस्य ध्रौव्यो-
त्पादोच्छेदैव्यात्मकपरिणामः । यथैव हि द्रव्यवास्तुनः सामस्त्येनैकस्यापि विष्कम्भक्रम-

सति सत्तैव द्रव्यं भवतीति प्रज्ञापयति—सदवट्ठिं सहावे दव्यं द्रव्यं मुक्तात्मद्रव्यं भवति । किं कर्तृ ।
सदिति शुद्धचेतनान्वयरूपमस्तित्वम् । किंविशिष्टम् । अवस्थितम् । क्व । स्वभावे । स्वभावं कथयति—
दव्यस्स जो हि परिणामो तस्य परमात्मद्रव्यस्य संबन्धी हि स्फुटं यः परिणामः । केषु विषयेषु । अत्थेसु

ऐसा होनेसे (यह निश्चित हुआ कि) द्रव्य स्वयमेव सत् है । जो ऐसा नहीं मानता वह
(उसे) वास्तवमें ‘परसमय’ (मिथ्यादृष्टि) ही मानना ॥९८॥

अब, यह बतलाते हैं कि उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यात्मक होने पर भी द्रव्य ‘सत्’ है :—

अन्वयार्थ :— [स्वभावे] स्वभावमें [अवस्थितं] अवस्थित (होनेसे) [द्रव्यं] द्रव्य
[सत्] ‘सत्’ है; [द्रव्यस्य] द्रव्यका [यः हि] जो [स्थितिसंभवनाशसंबद्धः] उत्पादव्ययध्रौव्य सहित [परिणामः] परिणाम है [सः] वह [अर्थेषु स्वभावः] पदार्थोंका स्वभाव है ॥९९॥

टीका :—यहाँ (विश्वमें) स्वभावमें नित्य अवस्थित होनेसे द्रव्य ‘सत्’ है । स्वभाव द्रव्यका ध्रौव्य-उत्पाद-विनाशकी एकतास्वरूप परिणाम है ।

जैसे ‘द्रव्यका वास्तु समग्रपने द्वारा (अखण्डता द्वारा) एक होनेपर भी, विस्तारक्रममें

१. द्रव्यका वास्तु = द्रव्यका स्व-विस्तार, द्रव्यका स्व-क्षेत्र, द्रव्यका स्व-आकार, द्रव्यका स्व-दल ।
(वास्तु = घर, निवासस्थान, आश्रय, भूमि ।)

द्रव्यो स्वभाव विषे अवस्थित, तेथी ‘सत्’ सौ द्रव्य छे;

उत्पाद-ध्रौव्य-विनाशयुत परिणाम द्रव्यस्वभाव छे. ९९.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૮૭

પ્રવૃત્તિવર્તિનઃ સૂક્ષ્માંશાઃ પ્રદેશાઃ, તથૈવ હિ દ્રવ્યવૃત્તેઃ સામરસ્ત્યેનૈકસ્યાપિ પ્રવાહક્રમપ્રવૃત્તિવર્તિનઃ સૂક્ષ્માંશાઃ પરિણામાઃ। યથા ચ પ્રદેશાનાં પરસ્પરવ્યતિરેકનિબન્ધનો વિષ્કમ્ભક્રમઃ, તથા પરિણામાનાં પરસ્પરવ્યતિરેકનિબન્ધનઃ પ્રવાહક્રમઃ। યથૈવ ચ તે પ્રદેશાઃ સ્વસ્થાને સ્વરૂપ-પૂર્વરૂપાભ્યામુત્પત્તનોચ્છન્નત્વાત્સર્વત્ર પરસ્પરાનુસ્યૂતિસૂત્રિતૈકવાસ્તુતયાનુત્પત્તનપ્રલીનત્વાચ્ચ સંભૂતિ-સંહારધૌબ્યાત્મકમાત્માનં ધારયન્તિ, તથૈવ તે પરિણામાઃ સ્વાવસરે સ્વરૂપપૂર્વરૂપાભ્યામુત્પત્તનોચ્છન્નત્વાત્સર્વત્ર પરસ્પરાનુસ્યૂતિસૂત્રિતૈકપ્રવાહતયાનુત્પત્તનપ્રલીનત્વાચ્ચ સંભૂતિસંહારધૌબ્યાત્મકમાત્માનં ધારયન્તિ। યથૈવ ચ ય એવ હિ પૂર્વપ્રદેશોચ્છેદનાત્મકો વાસ્તુસીમાન્તઃ સ એવ હિ તદુત્તરોત્પાદાત્મકઃ, સ એવ ચ પરસ્પરાનુસ્યૂતિસૂત્રિતૈકવાસ્તુતયાતદુભયાત્મક ઇતિ; તથૈવ

પરમાત્મપદાર્થસ્ય ધર્મત્વાદભેદનયેનાર્થા ભણ્યન્તે। કે તે। કેવલજ્ઞાનાદિગુણાઃ સિદ્ધત્વાદિપર્યાયાશ્ચ, તેષ્ઠેષુ વિષયેષુ યોડસૌ પરિણામઃ। સો સહાવો કેવલજ્ઞાનાદિગુણસિદ્ધત્વાદિપર્યાયરૂપસ્તસ્ય પરમાત્મદ્રવ્યસ્ય સ્વભાવો ભવતિ। સ ચ કથંભૂતઃ। ઠિદિસંભવણાસસંબંધો સ્વાત્મપ્રાસિરૂપમોક્ષપર્યાયસ્ય સંભવસ્તસ્મિન્નેવ ક્ષણે પરમાગમભાષ્યએકત્વવિતર્કવીચારદ્વિતીયશુક્લધ્યાનસંજ્ઞસ્ય શુદ્ધોપાદાનભૂતસ્ય

પ્રવર્તમાન ઉસકે જો સૂક્ષ્મ અંશ હું વે પ્રદેશ હું, ઇસીપ્રકાર દ્રવ્યકી વૃત્તિ સમગ્રપને દ્વારા એક હોનેપર ભી, પ્રવાહક્રમમે પ્રવર્તમાન ઉસકે જો સૂક્ષ્મ અંશ હું વે પરિણામ હૈ। જૈસે વિસ્તારક્રમકા કારણ પ્રદેશોંકા પરસ્પર વ્યતિરેક હૈ, ઉસીપ્રકાર પ્રવાહક્રમકા કારણ પરિણામોંકા પરસ્પર વ્યતિરેક હૈ।

જૈસે વે પ્રદેશ અપને સ્થાનમે સ્વ-રૂપસે ઉત્પત્તિ ઔર પૂર્વ-રૂપસે વિનષ્ટ હોનેસે તથા સર્વત્ર પરસ્પર અનુસ્યૂતિસે રચિત એકવાસ્તુપને દ્વારા અનુત્પત્તિ-અવિનષ્ટ હોનેસે ઉત્પત્તિ-સંહાર-ધૌબ્યાત્મક હું, ઉસીપ્રકાર વે પરિણામ અપને અવસરમે સ્વ-રૂપસે ઉત્પત્તિ ઔર પૂર્વરૂપસે વિનષ્ટ હોનેસે તથા સર્વત્ર પરસ્પર અનુસ્યૂતિસે રચિત એક પ્રવાહપને દ્વારા અનુત્પત્તિ-અવિનષ્ટ હોનેસે ઉત્પત્તિ-સંહાર-ધૌબ્યાત્મક હું। ઓર જૈસે વાસ્તુકા જો છોટેસે છોટા અંશ પૂર્વપ્રદેશકે વિનાશસ્વરૂપ હૈ વહી (અંશ) ઉસકે બાદકે પ્રદેશકા ઉત્પાદસ્વરૂપ હૈ તથા વહી પરસ્પર અનુસ્યૂતિસે રચિત એક વાસ્તુપને દ્વારા અનુભય સ્વરૂપ હૈ (અર્થાત् દોમેસે એક ભી સ્વરૂપ નહીં હૈ), ઇસીપ્રકાર પ્રવાહકા જો છોટેસે છોટા અંશ પૂર્વપરિણામકે વિનાશસ્વરૂપ હૈ વહી ઉસકે

૧. વૃત્તિ = વર્તના વહ; હોના વહ; અસ્તિત્વ।

૨. વ્યતિરેક = ભેદ; (એકકા દૂસરેમે) અભાવ, (એક પરિણામ દૂસરે પરિણામરૂપ નહીં હૈ, ઇસલિયે દ્રવ્યકે પ્રવાહમેં ક્રમ હૈ)।

૩. અનુસ્યૂતિ = અન્વયપૂર્વક જુડાન। [સર્વ પરિણામ પરસ્પર અન્વયપૂર્વક (સાદૃશ્ય સહિત) ગુંથિત (જુડે) હોનેસે, વે સર્વ પરિણામ એક પ્રવાહરૂપસે હૈન, ઇસલિયે વે ઉત્પત્તિ યા વિનષ્ટ નહીં હૈન।]

य एव हि पूर्वपरिणामोच्छेदात्मकः प्रवाहसीमान्तः स एव हि तदुत्तरोत्पादात्मकः, स एव च परस्परानुस्यूतिसूत्रितैकप्रवाहतयातदुभयात्मक इति। एवमस्य स्वभावत एव त्रिलक्षणायां परिणामपद्धतौ दुर्लिलतस्य स्वभावानतिक्रमात्तिलक्षणमेव सत्त्वमनुमोदनीयम्; मुक्ताफलदामवत्। यथैव हि परिगृहीतद्राघिम्नि प्रलम्बमाने मुक्ताफलदामनि समस्तेष्वपि स्वधामसूचकासत्सु मुक्ताफलेषूत्तरोत्तरेषु धामसूत्तरोत्तरमुक्ताफलानामुदयनात्यूर्वपूर्वमुक्ताफलानामनुदयनात् सर्वत्रापि परस्परानुस्यूतिसूत्रकस्य सूत्रकस्यावस्थानात्त्रैलक्षण्यं प्रसिद्धिमवतरति, तथैव हि परिगृहीत-नित्यवृत्तिनिवर्तमाने द्रव्ये समस्तेष्वपि स्वावसरेषूचकासत्सु परिणामेषूत्तरोत्तरेष्ववसरेषूत्तरोत्तर-परिणामानामुदयनात्यूर्वपूर्वपरिणामानामनुदयनात् सर्वत्रापि परस्परानुस्यूतिसूत्रकस्य प्रवाहस्यावस्थानात्त्रैलक्षण्यं प्रसिद्धिमवतरति ॥६६॥

समस्तरागादिविकल्पोपाधिरहितस्वसंवेदनज्ञनपर्यायस्य नाशस्तस्मिन्नेव समये तदुभयाधारभूतपरमात्म-द्रव्यस्य स्थितिरित्युक्तलक्षणोत्पादव्ययधौव्यत्रयेण संबन्धो भवतीति। एवमुत्पादव्ययधौव्यत्रयेणैकसमये बादके परिणामके उत्पादस्वरूप है, तथा वही परस्पर अनुस्यूतिसे रचित एकप्रवाहपने द्वारा अनुभयस्वरूप है।

इसप्रकार स्वभावसे ही त्रिलक्षण परिणामपद्धतिमें (परिणामोंकी परस्परामें) प्रवर्तमान द्रव्य स्वभावका १अतिक्रम नहीं करता इसलिये २सत्त्वको ३त्रिलक्षण ही ४अनुमोदना चाहिये-मोतियोंके हारकी भाँति।

जैसे-जिसने (अमुक) लम्बाई ग्रहण की है ऐसे लटकते हुये मोतियोंके हारमें, अपने-अपने स्थानोंमें प्रकाशित होते हुये समस्त मोतियोंमें, पीछे-पीछेके स्थानोंमें पीछे-पीछेके मोती प्रगट होते हैं इसलिये, और पहले-पहलेके मोती प्रगट नहीं होते इसलिये, तथा सर्वत्र परस्पर अनुस्यूतिका रचयिता सूत्र अवस्थित होनेसे त्रिलक्षणत्व प्रसिद्धिको प्राप्त होता है। इसीप्रकार जिसने ५नित्यवृत्ति ग्रहण की है ऐसे रचित (परिणित) द्रव्यमें अपने अपने अवसरोंमें प्रकाशित (प्रगट) होते हुये समस्त परिणामोंमें पीछे-पीछेके अवसरों पर पीछे पीछेके परिणाम प्रगट होते हैं इसलिये, और पहले-पहलेके परिमाम नहीं प्रगट होते हैं इसलिये, तथा सर्वत्र परस्पर अनुस्यूति रचनेवाला प्रवाह अवस्थित होनेसे त्रिलक्षणपना प्रसिद्धिको प्राप्त होता है।

१. अतिक्रम = उल्लंघन; त्याग।
२. सत्त्व = सत्पना; (अभेदनयसे) द्रव्य।
३. त्रिलक्षण = उत्पाद, व्यय और ध्रौव्य ये तीनों लक्षणवाला; त्रिस्वरूप; त्रयात्मक।
४. अनुमोदना = आनंदमें सम्मत करना।
५. नित्यवृत्ति = नित्यस्थायित्व; नित्य अस्तित्व; सदा वर्तना।

કહાનજैનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૮૯

અથોત્પાદવ્યધૌવ્યાણાં પરસ્પરાવિનાભાવં દૃઢ્યતિ—

ણ ભવો ભંગવિહીણો ભંગો વા ણાથિ સંભવવિહીણો ।

ઉત્પાદો વિ ય ભંગો ણ વિના ધૌબેણ અત્થેણ ॥૧૦૦॥

ન ભવો ભડ્ધવિહીનો ભડ્ધો વા નાસ્તિ સંભવવિહીનઃ ।

ઉત્પાદોઽપિ ચ ભડ્ધો ન વિના ધૌબેણાર્થેન ॥૧૦૦॥

યद્યપિ પર્યાયાર્થિકનયેન પરમાત્મદ્રવ્યં પરિણતં, તથાપિ દ્રવ્યાર્થિકનયેન સત્તાલક્ષણમેવ ભવતિ । ત્રિલક્ષણમપિ સત્તાલક્ષણં કથં ભણ્યત ઇતિ ચેતું “ઉત્પાદવ્યધૌવ્યયુક્તં સત्” ઇતિ વચનાત્ । યથેદં પરમાત્મદ્રવ્યમેકસમયેનોત્પાદવ્યધૌવ્યઃ: પરિણતમેવ સત્તાલક્ષણં ભણ્યતે તતા સર્વદ્રવ્યાણીત્યર્થ: ॥૧૯॥ એવં સ્વરૂપસત્તારૂપેણ પ્રથમગાથા, મહાસત્તારૂપેણ દ્વિતીયા, યથા દ્રવ્યં સ્વતઃસિદ્ધં તથા સત્તાગુણોઽપીતિ કથનેન તૃતીયા, ઉત્પાદવ્યધૌવ્યાત્યેઽપિ સત્તૈવ દ્રવ્યં ભણ્યત ઇતિ કથનેન ચતુર્થીતિ ગાથાચતુષ્ટયેન

ભાવાર્થ :—પ્રત્યેક દ્રવ્ય સદા સ્વભાવમે રહતા હૈ ઇસલિયે ‘સત्’ હૈ । વહ સ્વભાવ ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌબ્યસ્વરૂપ પરિણામ હૈ । જૈસે દ્રવ્યકે વિસ્તારકા છોટેસે છોટા અંશ વહ પ્રદેશ હૈ, ઉસીપ્રકાર દ્રવ્યકે પ્રવાહકા છોટેસે છોટા અંશ વહ પરિણામ હૈ । પ્રત્યેક પરિણામ સ્વ-કાલમે અપને રૂપસે ઉત્પત્ત હોતા હૈ, પૂર્વરૂપસે નષ્ટ હોતા હૈ ઔર સર્વ પરિણામોમેં એકપ્રવાહપના હોનેસે પ્રત્યેક પરિણામ ઉત્પાદ-વિનાશસે રહિત એકરૂપ-ધ્રુવ રહતા હૈ । ઔર ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌબ્યમે સમયભેદ નહીં હૈ, તીનોં હી એક હી સમયમે હૈને । એસે ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌબ્યાત્મક પરિણામોકી પરમ્પરામે દ્રવ્ય સ્વભાવસે હી સદા રહતા હૈ, ઇસલિયે દ્રવ્ય સ્વયં ભી, મોતિયોંકે હારકી ભાઁતિ, ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌબ્યાત્મક હૈ ॥૧૯॥

અબ, ઉત્પાદ, વ્યય ઔર ધૌબ્યકા પરસ્પર ^૧અવિનાભાવ દૃઢ કરતે હૈને :—

અન્વયાર્થ :—[ભવઃ] ઉત્પાદ [ભડ્ધવિહીનઃ] ^૨ભંગ રહિત [ન] નહીં હોતા, [વા] ઔર [ભડ્ધઃ] ભંગ [સંભવવિહીનઃ] વિના ઉત્પાદકે [નાસ્તિ] નહીં હોતા; [ઉત્પાદઃ] ઉત્પાદ [અપિ ચ] તથા [ભડ્ધઃ] ભંગ [ધૌબેણ અર્થેન વિના] ધૌબ્ય પદાર્થકે બિના [ન] નહીં હોતે ॥૧૦૦॥

૧. અવિનાભાવ = એકકે બિના દૂસરેકા નહીં હોના વહ; એક-દૂસરે બિના હો હી નહીં સકે એસા ભાવ ।

૨. ભંગ = વ્યય; નાશ ।

**ઉત્પાદ ભંગ વિના નહીં, સંહાર સર્ગ વિના નહીં;
ઉત્પાદ તેમ જ ભંગ, ધૌબ્ય-પદાર્થ વિણ વર્તે નહીં. ૧૦૦.**

न खलु सर्गः संहारमन्तरेण, न संहारे वा सर्गमन्तरेण, न सृष्टिसंहारौ स्थिति-मन्तरेण, न स्थितिः सर्गसंहारमन्तरेण। य एव हि सर्गः स एव संहारः, य एव संहारः स एव सर्गः, यावेव सर्गसंहारौ सैव स्थितिः, यैव स्थितिस्तावेव सर्गसंहाराविति। तथा हि—य एव कुम्भस्य सर्गः स एव मृत्यिण्डस्य संहारः, भावस्य भावान्तरभावस्वभावेनावभासनात्। य एव च मृत्यिण्डस्य संहारः स एव कुम्भस्य सर्गः, अभावस्य भावान्तरभावस्वभावेनावभासनात्। यौ च कुम्भपिण्डयोः सर्गसंहारौ सैव मृत्तिकायाः स्थितिः, *व्यतिरेकाणामन्वया-

---

सत्तालक्षणविवरणमुख्यतया द्वितीयस्थलं गतम्। अथोत्पादव्ययधौव्याणां परस्परसापेक्षत्वं दर्शयति— ण भवो भंगविहीणो निर्दोषपरमात्मरुचिरूपसम्यक्त्वपर्यायस्य भव उत्पादः तद्विपरीतमिथ्यात्वपर्यायस्य भङ्गं विना न भवति। कस्मात्। उपादानकारणभावात्, मृत्यिण्डभङ्गाभावे घटोत्पाद इव। द्वितीयं च कारणं मिथ्यात्वपर्यायभङ्गस्य सम्यक्त्वपर्यायरूपेण प्रतिभासनात्। तदपि कस्मात्। “भावान्तरस्वभावरूपो भवत्यभाव” इति वचनात्। घटोत्पादरूपेण मृत्यिण्डभङ्ग इव। यदि पुनर्मिथ्यात्वपर्यायभङ्गस्य सम्यक्त्वोपादानकारणभूतस्याभावेऽपि शुद्धात्मानुभूतिरुचिरूपसम्यक्त्वस्योत्पादो भवति, तर्हुपादानकारणरहितानां खपुष्पादीनामप्युत्पादो भवतु। न च तथा। भंगो वा णत्य संभवविहीणो

टीका :—वास्तवमें ^१सर्ग ^२संहारके बिना नहीं होता और संहार सर्गके बिना नहीं होता; ^३सृष्टि और संहार ^४स्थिति (ध्रौव्य) के बिना नहीं होते, स्थिति सर्ग और संहारके बिना नहीं होती।

जो सर्ग है वही संहार है, जो संहार है वही सर्ग है; जो सर्ग और संहार है वही स्थिति है; जो स्थिति है वही सर्ग और संहार है। वह इसप्रकारः—जो कुम्भका सर्ग है वही ‘मृत्तिकापिण्डका संहार है; क्योंकि भावका भावान्तरके अभावस्वभावसे अवभासन है। (अर्थात् भाव अन्यभावके अभावरूप स्वभावसे प्रकाशित है—दिखाई देता है।) और जो मृत्तिकापिण्डका संहार है वही कुम्भका सर्ग है, क्योंकि अभावका भावान्तरके भावस्वभावसे अवभासन है; (अर्थात् नाश अन्यभावके उत्पादरूप स्वभावसे प्रकाशित है।)

और जो कुम्भका सर्ग और पिण्डका संहार है वही मृत्तिकाकी स्थिति है, क्योंकि

---

* ‘व्यतिरेकमुखेन.....क्रमणात्’ के स्थान पर निम्न प्रकार पाठ चाहिये ऐसा लगता है, “व्यतिरेकाणामन्वयानतिक्रमणात्। यैव च मृत्तिकायाः स्थितिस्तावेव कुम्भपिण्डयोः सर्गसंहारौ, व्यतिरेकमुखेनैवान्वयस्य प्रकाशनात्।” हिन्दी अनुवाद इस संशोधित पाठानुसार किया है।

१. सर्ग = उत्पाद, उत्पत्ति।
२. संहार = व्यय, नाश।
३. सृष्टि = उत्पत्ति।
४. स्थिति = स्थित रहना; ध्रुव रहना, ध्रौव्य।
५. मृत्तिकापिण्ड = मिट्टीका पिण्ड।

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

888

नतिक्रमणात् । यैव च मृत्तिकायाः स्थितिस्तावेव कुम्भपिण्डयोः सर्गसंहारौ, व्यतिरेक-
मुखेनैवान्वयस्य प्रकाशनात् । यदि पुनर्नेदमेवमिष्येत तदान्यः सर्गोऽन्यः संहारः अन्या
स्थितिरित्यायाति । तथा सति हि केवलं सर्ग मृगयमाणस्य कुम्भस्योत्पादनकारणाभावाद-
भवनिरेव भवेत्, असदुत्पाद एव वा । तत्र कुम्भस्याभवनौ सर्वेषामेव भावानामभवनिरेव
भवेत्; असदुत्पादे वा व्योमप्रसवादीनामप्युत्पादः स्यात् । तथा केवलं संहारमारभमाणस्य
मृत्यिण्डस्य संहारकारणाभावादसंहरणिरेव भवेत्, सदुच्छेद एव वा । तत्र मृत्यिण्डस्यासंहरणौ

परद्रव्योपादेयरुचिस्तपमिथ्यात्वस्य भङ्गे नास्ति। कथंभूतः। पूर्वोक्तसम्यक्त्वपर्यायसंभवरहितः। कस्मादिति चेत्। भङ्गकारणाभावात्, घटोत्पादाभावे मृत्यिण्डस्येव। द्वितीयं च कारणं सम्यक्त्वपर्यायोत्पादस्य मिथ्यात्वपर्यायाभावरूपेण दर्शनात्। तदपि कस्मात्। पर्यायस्य पर्यायान्तराभावरूपत्वात्, घटपर्यायस्य मृत्यिण्डभावरूपेणेव। यदि पुनः सम्यक्त्वोत्पादनिरपेक्षो भवति मिथ्यात्वपर्यायाभावस्तर्ह्बधाव एव न स्यात्। कस्मात्। अभावकारणाभावादिति, घटोत्पादाभावे

‘व्यतिरेक अन्वयका अतिक्रमण (उल्लंघन) नहीं करते, और जो मृत्तिकाकी स्थिति है वही कुम्भका सर्ग और पिण्डका संहार है, क्योंकि व्यतिरेकोंके द्वारा ^३अन्वय प्रकाशित होता है। और यदि ऐसा ही (ऊपर समझाया तदनुसार) न माना जाय तो ऐसा सिद्ध होगा कि ‘सर्ग अन्य है, संहार अन्य है, स्थिति अन्य है।’ (अर्थात् तीनों पृथक् हैं ऐसा माननेका प्रसंग आ जायगा।) ऐसा होने पर (क्या दोष आता है, सो समझाते हैं) :—

केवल सर्ग-शोधक कुम्भकी (-व्यय और ध्रौव्यसे भिन्न मात्र उत्पाद करनेको जानेवाले कुम्भकी) ऐउत्पादन कारणका अभाव होनेसे उत्पत्ति ही नहीं होगी; अथवा तो असत्का ही उत्पाद होगा। और वहाँ, (१) यदि कुम्भकी उत्पत्ति न होगी तो समस्त ही भावोंकी उत्पत्ति ही नहीं होगी। (अर्थात् जैसे कुम्भकी उत्पत्ति नहीं होगी उसीप्रकार विश्वके किसी भी द्रव्यमें किसी भी भावका उत्पाद ही नहीं होगा,—यह दोष आयगा); अथवा (२) यदि असत्का उत्पाद हो तो व्योम-पुष्प इत्यादिका भी उत्पाद होगा, (अर्थात् शून्यमेंसे भी पदार्थ उत्पन्न होने लगेंगे,—यह दोष आयगा।)

और केवल व्यारम्भक (उत्पाद और ध्रौव्यसे रहित केवल व्यय करनेको उद्यत मृत्तिकापिण्डका) संहारकारणका अभाव होनेसे संहार ही नहीं होगा; अथवा तो सत्का ही उच्छेद होगा। वहाँ, (१) यदि मृत्तिकापिण्डका व्यय न होगा तो समस्त ही भावोंका संहार

१. व्यतिरेक = भेद; एक दूसरेरूप न होना वह; 'यह वह नहीं है' ऐसे ज्ञानका निमित्तभूत भिन्नरूपत्व।

२. अन्वय = एकरूपता; सादृश्यता; 'यह वही है' ऐसे ज्ञानका कारणभूत एकरूपत्व।

३. उत्पादनकारण = उत्पत्तिका कारण ।

४. व्योमपुष्प = आकाशके फूल।

૧૯૨

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

સર્વેષામેવ ભાવાનામસંહરણિરેવ ભવેત्; સદુછેદે વા સંવિદાદીનામષુછેદઃ સ્યાત् । તથા કેવળાં સ્થિતિમુપગછન્ત્યા મૃત્તિકાયા વ્યતિરેકાક્રાન્તસ્થિત્યન્યાભાવાદસ્થાનિરેવ ભવેત्, ક્ષણિક-નિત્યત્વમેવ વા । તત્ત્ર મૃત્તિકાયા અસ્થાનૌ સર્વેષામેવ ભાવાનામસ્થાનિરેવ ભવેત्; ક્ષણિકનિત્યત્વે વા ચિત્તક્ષણાનામપિ નિત્યત્વં સ્યાત् । તત ઉત્તરોત્તરવ્યતિરેકાણાં સર્ગણ પૂર્વપૂર્વવ્યતિરેકાણાં સંહારેણાન્યયસ્યાવસ્થાનેનાવિનાભૂતમુદ્યોતમાનનિર્વિઘ્નત્રૈલક્ષ્યલાંછનં દ્રવ્ય-મવશ્યમનુમત્તવ્યમ् ॥૧૦૦॥

મૃત્તિણ્ડાભાવસ્ય ઇવ । ઉપ્પાદો વિ ય ભંગો ણ વિણા દવેણ અત્યેણ પરમાત્મરુચિરૂપસમ્યક્ત્વ-સ્યોત્પાદસ્તદ્વિપરીતમિથ્યાત્વસ્ય ભજ્ઞો વા નાસ્તિ । કં વિના । તદુભ્યાધારભૂતપરમાત્મરૂપદ્રવ્યપદાર્થ વિના । કસ્માત् । દ્રવ્યાભાવે વ્યયોત્પાદાભાવાન્મૃત્તિકાદ્રવ્યાભાવે ઘટોત્પાદમૃત્તિણ્ડભજ્ઞાભાવવદિતિ । યથા સમ્યક્ત્વમિથ્યાત્વપર્યાયદ્વયે પરસ્પરસાપેક્ષમુત્પાદાદિત્ર્યાં દર્શિતં તથા સર્વદ્રવ્યપર્યાયેષુ દ્રષ્ટવ્ય-હી ન હોગા, (અર્થાત् જૈસે મૃત્તિકાપિણ્ડકા સંહાર નહીં હોગા ઉસીપ્રકાર વિશ્વકે કિસી ભી દ્રવ્યમે કિસી ભાવકા સંહાર હી નહીં હોગા,—યહ દોષ આયગા); અથવા (૨) યદિ સત્કા ઉચ્છેદ હોગા તો ચૈતન્ય ઇત્યાદિકા ભી ઉચ્છેદ હો જાયગા, (અર્થાત् સમસ્ત દ્રવ્યોંકા સમ્પૂર્ણ વિનાશ હો જાયગા —યહ દોષ આયગા ।)

ઔર ^૧કેવળ સ્થિતિ પ્રાસ કરનેકો જાનેવાલી મૃત્તિકાકી, વ્યતિરેકોં સહિત સ્થિતિકા—અન્વયકા—ઉસસે અભાવ હોનેસે, સ્થિતિ હી નહીં હોગી; અથવા તો ક્ષણિકકો હી નિત્યત્વ આ જાયગા । વહીં (૧) યદિ મૃત્તિકાકી સ્થિતિ ન હો તો સમસ્ત હી ભાવોંકી સ્થિતિ નહીં હોગી, (અર્થાત् યદિ મિટ્ટી ધ્રુવ ન રહે તો મિટ્ટીકી હી ભાઁતિ વિશ્વકા કોઈ ભી દ્રવ્ય ધ્રુવ નહીં રહેગા,—ટિકેગા હી નહીં યહ દોષ આયગા) અથવા (૨) યદિ ક્ષણિકકા નિત્યત્વ હો તો ચિત્તકે ક્ષણિક-ભાવોંકા ભી નિત્યત્વ હોગા; (અર્થાત् મનકા પ્રત્યેક વિકલ્પ ભી ત્રૈકાલિક ધ્રુવ હો જાય, —યહ દોષ આયગા ।)

ઇસલિયે દ્રવ્યકો ^૨ઉત્તર ઉત્તર વ્યતિરેકોંકે સગકે સાથ, પૂર્વ પૂર્વકે વ્યતિરેકોંકે સંહારકે સાથ ઔર અન્વયકે અવસ્થાન (ધૌદ્વ્ય) કે સાથ અવિનાભાવવાલા, જિસકો નિર્વિઘ્ન (અબાધિત) ત્રિલક્ષણતારૂપ ^૩લાંછન પ્રકાશમાન હૈ એસા અવશ્ય સમ્મત કરના ॥૧૦૦॥

૧. કેવળ સ્થિતિ = (ઉત્પાદ ઔર વ્યય રહિત) અકેલા ધ્રુવપના, કેવળ સ્થિતિપના; અકેલા અવસ્થાન । [અન્વય વ્યતિરેકોં સહિત હી હોતા હૈ, ઇસલિયે ધૌદ્વ્ય ઉત્પાદ-વ્યયસહિત હી હોગા, અકેલા નહીં હો સકતા । જૈસે ઉત્પાદ (યા વ્યય) દ્રવ્યકા અંશ હૈ—સમગ્ર દ્રવ્ય નહીં, ઇસપ્રકાર ધૌદ્વ્ય ભી દ્રવ્યકા અંશ હૈ;—સમગ્ર દ્રવ્ય નહીં ।]
૨. ઉત્તર ઉત્તર = બાદ બાદકે ।
૩. લાંછન = ચિહ્ન ।

કહાનજैનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૯૩

અથોત્પાદાદીનાં દ્રવ્યાદર્થાન્તરત્વં સંહરતિ—

**ઉપ્પાદદ્વિદિભંગા વિઝંતે પજ્જએસુ પજ્જાયા ।
દવ્યમિહિ સંતિ ણિયદં તમ્હા દવ્યં હવદિ સવ્યં ॥૧૦૧॥**

ઉત્પાદસ્થિતિભડ્ના વિદ્યન્તે પર્યાયેષુ પર્યાયાઃ ।
દ્રવ્યે હિ સંતિ નિયતં તસ્માદ્દ્રવ્યં ભવતિ સર્વમ् ॥૧૦૧॥

ઉત્પાદવ્યયધ્રૌબ્યાણિ હિ પર્યાયાનાલમ્બન્તે, તે પુનઃ પર્યાયા દ્રવ્યમાલમ્બન્તે । તતઃ સમસ્તમયેતદેકમેવ દ્રવ્યં, ન પુનર્દ્રવ્યાન્તરમ् । દ્રવ્યં હિ તાવત્પર્યાયેરાલમ્બતે, સમુદાયિનઃ સમુદાયાત્મકત્વાત्; પાદપવત् । યથા હિ સમુદાયી પાદપઃ સ્કંધમૂલશાખાસમુદાયાત્મકઃ મિત્યર્થ: ॥૧૦૧॥ અથોત્પાદવ્યયધ્રૌબ્યાણિ દ્રવ્યેણ સહ પરસ્પરાધારાધેયભાવત્વાદન્યદ્રવ્યાર્થિકનયેન દ્રવ્યમેવ ભવતીત્યુપદિશતિ—ઉપ્પાદદ્વિદિભંગા વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવાત્મતત્ત્વનિર્વિકારસ્વસંવેદનજ્ઞાન-રૂપેણોત્પાદસ્તસ્મિન્નેવ ક્ષણે સ્વસંવેદનજ્ઞાનવિલક્ષણાજ્ઞાનપર્યાયરૂપેણ ભડ્ન, તદુભ્યાધારાત્મદ્રવ્યત્વા-વસ્થારૂપેણ સ્થિતિરિત્યુક્તલક્ષણાસ્ત્રયો ભડ્નાઃ કર્તાર: । વિઝંતે વિદ્યન્તે તિષ્ઠન્તિ । કેષુ । પજ્જએસુ

અબ, ઉત્પાદાદિકા દ્રવ્યસે અર્થાન્તરત્વકો નષ્ટ કરતે હું; (અર્થાત् યહ સિદ્ધ કરતે હું કી ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌબ્ય દ્રવ્યસે પૃથકું પદાર્થ નહીં હું) :—

અન્વયાર્થ :—[ઉત્પાદસ્થિતિભડ્નાઃ] ઉત્પાદ, ધ્રૌબ્ય ઔર વ્યય [પર્યાયેષુ] પર્યાયોંમે [વિદ્યન્તે] વત્તિ હું; [પર્યાયાઃ] પર્યાયેં [નિયતં] નિયમસે [દ્રવ્યે હિ સંતિ] દ્રવ્યમે હોતી હું, [તસ્માત्] ઇસલિયે [સર્વ] વહ સબ [દ્રવ્યં ભવતિ] દ્રવ્ય હૈ ॥૧૦૧॥

ટીકા :—ઉત્પાદ, વ્યય ઔર ધ્રૌબ્ય વાસ્તવમાં પર્યાયોં કા આલમ્બન કરતે હું, ઔર વે પર્યાયેં દ્રવ્યકા આલમ્બન કરતી હું, (અર્થાત् ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌબ્ય પર્યાયોંને આશ્રયસે હું ઔર પર્યાયેં દ્રવ્યકે આશ્રયસે હું); ઇસલિયે યહ સબ એક હી દ્રવ્ય હૈ, દ્રવ્યાન્તર નહીં ।

પ્રથમ તો દ્રવ્ય પર્યાયોંને દ્વારા આલમ્બિત હૈ (અર્થાત્ પર્યાયેં દ્રવ્યાશ્રિત હું), ક્યોંકિ ‘સમુદાયી સમુદાયસ્વરૂપ હોતા હૈ; વૃક્ષકી ભાંતિ । જૈસે સમુદાયી વૃક્ષ સ્કંધ, મૂલ ઔર

૧. સમુદાયી = સમુદાયવાન સમુદાય (સમૂહ) કા બના હુઆ । (દ્રવ્ય સમુદાયી હૈ ક્યોંકિ પર્યાયોંને સપુદાયસ્વરૂપ હૈ ।)

**ઉત્પાદ તેમ જ ધ્રૌબ્ય ને સંહાર વર્તે પર્યે,
ને પર્યાયો દ્રવ્યે નિયમથી, સર્વ તેથી દ્રવ્ય છે. ૧૦૧.**

૧૧૪

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

સ્કન્ધમૂલશાખાભિરાલમ્બિત એવ પ્રતિભાતિ, તથા સમુદાયિ દ્રવ્યં પર્યાયસમુદાયાત્મકં પર્યાયૈરાલમ્બિતમેવ પ્રતિભાતિ। પર્યાયસ્તૂત્પાદવ્યધૌવૈરાલમ્બન્તે, ઉત્પાદવ્યધૌવ્યાણામંશ-ધર્મત્વાત્; બીજાંકુરપાદપત્વવત્। યથા કિલાંશિનઃ પાદપસ્ય બીજાંકુરપાદપત્વ-લક્ષણાસ્ત્રયોઽશા ભંગોત્પાદધૌવૈલક્ષણૈરાત્મધર્મરાલમ્બિતાઃ સમમેવ પ્રતિભાન્તિ, તથાંશિનો દ્રવ્યસ્યોચ્છિદ્યમાનોત્પદમાનાવતિષ્ઠમાનભાવલક્ષણાસ્ત્રયોઽશા ભંગોત્પાદધૌવૈલક્ષણૈરાત્મધર્મરાલમ્બિતાઃ સમમેવ પ્રતિભાન્તિ। યદિ પુનભંગોત્પાદધૌવ્યાણિ દ્રવ્યસ્યૈવેષ્યન્તે તદા સમગ્રમેવ વિપ્લવતે। તથા હિ—ભંગે તાવત્ ક્ષણભંગકટાક્ષિતાનામેકક્ષણ એવ સર્વદ્રવ્યાણાં સંહરણાદ્રવ્યશૂન્યતાવતારઃ સદુચ્છેદો વા। ઉત્પાદે તુ પ્રતિસમયોત્પાદમુદ્રિતાનાં પ્રત્યેકં દ્રવ્યાણા-સમ્યક્ત્વપૂર્વકનિર્વિકારસ્વસંવેદનજ્ઞાનપર્યાયે તાવદુત્પાદસ્તિષ્ઠતિ સ્વસંવેદનજ્ઞાનવિલક્ષણજ્ઞાનપર્યાયરૂપેણ ભઙ્ગસ્તદુભ્યાધારાત્મદ્રવ્યત્વાવસ્થારૂપપર્યાયેણ ધૌવ્યં ચેત્યુક્તલક્ષણસ્વકીયસ્વકીયપર્યાયેષુ। પજ્ઞાયા દ્રવ્યમ્હિ સંતિ તે ચોક્તલક્ષણજ્ઞાનજ્ઞાનતદુભ્યાધારાત્મદ્રવ્યત્વાવસ્થારૂપપર્યાયા હિ સ્કુટં દ્રવ્યં સન્તિ। ણિયદં શાખાઓંકા સમુદાયસ્વરૂપ હોનેસે સ્કંધ, મૂલ ઔર શાખાઓંસે આલમ્બિત હી (ભાસિત) દિખાઈ દેતા હૈ, ઇસીપ્રકાર સમુદાયી દ્રવ્ય પર્યાયોંકા સમુદાયસ્વરૂપ હોનેસે પર્યાયોંકે દ્વારા આલમ્બિત હી ભાસિત હોતા હૈ। (અર્થાત् જૈસે સ્કંધ, મૂલ શાખાયે વૃક્ષાશ્રિત હી હૈને—વૃક્ષસે ભિન્ન પદાર્થરૂપ નહીં હૈને, ઉસીપ્રકાર પર્યાયોં દ્રવ્યાશ્રિત હી હૈને,—દ્રવ્યસે ભિન્ન પદાર્થરૂપ નહીં હૈને।)

ઔર પર્યાયોં ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્યકે દ્વારા આલમ્બિત હૈને (અર્થાત् ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્ય પર્યાયાશ્રિત હૈને) ક્યોંકિ ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્ય અંશોંકે ધર્મ હૈને (-૧ંશીકે નહીં); બીજ, અંકુર ઔર વૃક્ષત્વકી ભાઁતિ। જૈસે અંશી-વૃક્ષકે બીજ અંકુર-વૃક્ષત્વસ્વરૂપ તીન અંશ, વ્યય-ઉત્પાદ-ધૌવ્યસ્વરૂપ નિજ ધર્મોંસે આલમ્બિત એક સાથ હી ભાસિત હોતે હૈને, ઉસીપ્રકાર અંશી-દ્રવ્યકે, નષ્ટ હોતા હુआ ભાવ, ઉત્પન્ન હોતા હુઆ ભાવ, ઔર અવસ્થિત રહનેવાલા ભાવ;—યાહ તીનોં અંશ વ્યય-ઉત્પાદ-ધૌવ્યસ્વરૂપ નિજધર્મોંકે દ્વારા આલમ્બિત એક સાથ હી ભાસિત હોતે હૈને। કિન્તુ યદિ (૧) ભંગ, (૨) ઉત્પાદ ઔર (૩) ધૌવ્યકો (અંશીકા ન માનકર) દ્રવ્યકા હી માના જાય તો સારા વિપ્લવ કો પ્રાસ હોગા। યથા—(૧) પહલે, યદિ દ્રવ્યકા હી ભંગ માના જાય તો ક્ષણભંગસે લક્ષિત સમસ્ત દ્રવ્યોંકા એક ક્ષણમેં હી સંહાર હો જાનેસે દ્રવ્યશૂન્યતા આ જાયગી, અથવા સત્કા ઉચ્છેદ હો જાયગા। (૨) યદિ દ્રવ્યકા ઉત્પાદ માના જાય તો સમય-સમય પર હોનેવાલે ઉત્પાદકે દ્વારા ચિહ્નિત એસે દ્રવ્યોંકો પ્રત્યેકકો અનન્તતા આ જાયગી। (અર્થાત્ સમય-

૧. અંશી = અંશોંવાલા; અંશોંકા બના હુआ। (દ્રવ્ય અંશી હૈ)

૨. વિપ્લવ = અંધાધુંધી = ઉથલપુથલ; ઘોટાલા; વિરોધ।

૩. ક્ષણ = વિનાશ જિનકા લક્ષણ હો એસે।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૯૫

માનન્ત્યમસદુત્પાદો વા । ધૌબ્યે તુ ક્રમભુવાં ભાવાનામભાવાદ્ દ્રવ્યસ્યાભાવઃ ક્ષણિકત્વં વા ।
અત ઉત્પાદવ્યયધૌબ્યેરાલમ્બ્યન્તાં પર્યાયાઃ પર્યાયેશ્ચ દ્રવ્યમાલમ્બ્યન્તાં, યેન સમસ્તમષ્ટેતદેકમેવ
દ્રવ્યં ભવતિ ॥૧૦૧॥

અથોત્પાદાદીનાં ક્ષણભેદમુદ્સ્ય દ્રવ્યત્વં ઘોતયતિ—

**સમવેદં ખલુ દવ્યં સંભવઠિદિણાસસળિણદદ્રોહિં ।
એકમિઃ ચેવ સમયે તમ્હા દવ્યં ખુ તત્ત્વિદ્યં ॥૧૦૨॥**

નિશ્ચિતં પ્રદેશાભેદે ૭પિ સ્વકીયસ્વકીયસંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદેન । તમ્હા દવ્યં હવદિ સવ્યં યતો
નિશ્ચયાધારાધેયભાવેન તિષ્ણ્યુત્પાદાદયસ્તસ્માત્કારણાદુત્પાદાદિત્ર્યં સ્વસંવેદનજ્ઞાનાદિપર્યાયત્રયં ચાન્યય-

સમય પર હોનેવાલા ઉત્પાદ જિસકા ચિહ્ન હો એસા પ્રત્યેક દ્રવ્ય અનંત દ્રવ્યત્વકો પ્રાપ્ત હો
જાયગા) અથવા અસત્કા ઉત્પાદ હો જાયગા; (૩) યદિ દ્રવ્યકા હી ધૌબ્ય માના જાય તો
ક્રમશા: હોનેવાલે ભાવોંકે અભાવકે કારણ દ્રવ્યકા અભાવ આયગા, અથવા ક્ષણિકપના હોગા ।

ઇસલિયે ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌબ્યકે દ્વારા પર્યાયોં આલમ્બિત હોં, ઔર પર્યાયોંકે દ્વારા દ્રવ્ય
આલમ્બિત હો, કિ જિસસે યહ સબ એક હી દ્રવ્ય હૈ ।

ભાવાર્થ :—બીજ, અંકુર ઔર વૃક્ષત્વ, યહ વૃક્ષકે અંશ હોયાં । બીજકા નાશ, અંકુરકા
ઉત્પાદ ઔર વૃક્ષત્વકા ધૌબ્ય-તીનોં એક હી સાથ હોતે હોયાં । ઇસપ્રકાર નાશ બીજકે આશ્રિત હૈ,
ઉત્પાદ અંકુરકે આશ્રિત હૈ, ઔર ધૌબ્ય વૃક્ષત્વકે આશ્રિત હૈ; નાશ, ઉત્પાદ ઔર ધૌબ્ય બીજ
અંકુર ઔર વૃક્ષત્વસે ભિન્ન પદાર્થરૂપ નહીં હોયાં । તથા બીજ, અંકુર ઔર વૃક્ષત્વ ભી વૃક્ષસે ભિન્ન
પદાર્થરૂપ નહીં હોયાં । ઇસલિયે યહ સબ એક વૃક્ષ હોયાં । ઇસપ્રકાર નષ્ટ હોતા હુએ ભાવ, ઉત્પન્ન
હોતા હુએ ભાવ ઔર ધૌબ્ય ભાવ સબ દ્રવ્યકે અંશ હોયાં । નષ્ટ હોતે હુયે ભાવકા નાશ, ઉત્પન્ન હોતે
હુયે ભાવકા ઉત્પાદ ઔર સ્થાયી ભાવકા ધૌબ્ય એક હી સાથ હોયાં । ઇસપ્રકાર નાશ નષ્ટ હોતે ભાવકે
આશ્રિત હૈ, ઉત્પાદ ઉત્પન્ન હોતે ભાવકે આશ્રિત હૈ ઔર ધૌબ્ય સ્થાયી ભાવકે આશ્રિત હૈ । નાશ,
ઉત્પાદ ઔર ધૌબ્ય ઉન ભાવોંસે ભિન્ન પદાર્થરૂપ નહીં હોયાં । ઔર વે ભાવ ભી દ્રવ્યસે ભિન્ન પદાર્થરૂપ
નહીં હોયાં । ઇસલિયે યહ સબ, એક દ્રવ્ય હોયાં ॥૧૦૧॥

અબ, ઉત્પાદાદિકા ક્ષણભેદ નિરસ્ત કરકે વે દ્રવ્ય હોયાં યહ સમજાતે હોયાં :—

૧. નિરસ્ત કરકે = દૂર કરકે; નષ્ટ કરકે; ખણ્ડિત કરકે; નિરકૃત કરકે ।

**ઉત્પાદ-ધૌબ્ય-વિનાશસંજ્ઞિત અર્થ સહ સમવેત છે
એક જ સમયમાં દ્રવ્ય નિશ્ચય, તેથી અ ત્રિક દ્રવ્ય છે. ૧૦૨.**

**સમવેતં ખલુ દ્રવ્યં સંભવસ્થિતિનાશસંજ્ઞિતાર્થે: ।
એકસ્મિન્ ચैવ સમયે તસ્માદ્દ્રવ્યં ખલુ તત્ત્વિતયમ् ॥૧૦૨॥**

ઇહ હિ યો નામ વસ્તુનો જન્મક્ષણ: સ જન્મનૈવ વ્યાપત્વાત् સ્થિતિક્ષણો નાશક્ષણશ્ચ ન ભવતિ; યશ્ચ સ્થિતિક્ષણ: સ ખલુભ્યોરન્તરાલદુર્લલિતત્વાજ્ઞન્મક્ષણો નાશક્ષણશ્ચ ન ભવતિ; યશ્ચ નાશક્ષણ: સ તૂત્પદ્યાવસ્થાય ચ નશ્યતો જન્મક્ષણ: સ્થિતિક્ષણશ્ચ ન ભવતિ; —ઇત્યુત્પાદાદીનાં વિતક્ર્યમાણ: ક્ષણભેદો હૃદયભૂમિમવતરતિ । અવતરત્યેવં યદિ દ્રવ્યમાત્મ-નૈવોત્પદ્યતે આત્મનૈવાવતિષ્ઠતે આત્મનૈવ નશ્યતીત્વભ્યુપગમ્યતે । તત્તુ નાભ્યુપગતમ् । પર્યાયાણ-
દ્રવ્યાર્થિકનયેન સર્વ દ્રવ્યં ભવતિ । પૂર્વોક્તોત્પાદાદિપ્રયાયત્રયસ્ય તથૈવ સ્વસંવેદનજ્ઞાનાદિપર્યાયત્રયસ્ય ચાનુગતાકારેણાન્વયરૂપેણ યદાધારભૂતં તદચ્યદ્રવ્યં ભણ્યતે, તદ્વિષયો યસ્ય સ ભવત્યન્વયદ્રવ્યાર્થિકનય: । યથેદં જ્ઞાનજ્ઞાનપર્યાયદ્વયે ભઙ્ગત્રયં વ્યાખ્યાતાં તથાપિ સર્વદ્રવ્યપર્યાયેષુ યથાસંભવં જ્ઞાતવ્યમિત્ય-
ભિપ્રાય: ॥૧૦૧॥ અથોત્પાદાદીનાં પુનરાપિ પ્રકારાન્તરેણ દ્રવ્યેણ સહાયેદં સમર્થયતિ સમયભેદં ચ
નિરાકરોતિ—સમવેદ ખલુ દ્રવ્યં સમવેતમેકીભૂતમભિન્નં ભવતિ ખલુ સ્કુટમ् । કિમ् । આત્મદ્રવ્યમ् । કૈ:
સહ । સંભવઠિદિણાસસળિદ્દેહિં સમ્યક્ત્વજ્ઞાનપૂર્વકનિશ્ચલનિર્વિકારનિજાત્માનુભૂતિલક્ષણવીતરાગચારિત્ર-
પર્યાયેણોત્પાદ: તથૈવ રાગાદિપરદ્રવ્યૈકત્વપરિણતિરૂપચારિત્રપર્યાયેણ નાશસ્તદુભ્યાધારાત્મદ્રવ્યત્વાવસ્થા-

અન્વયાર્થ :— [દ્રવ્યં] દ્રવ્ય [એકસ્મિન્ ચ એવ સમયે] એક હી સમયમે [સંભવસ્થિતિનાશસંજ્ઞિતાર્થે:] ઉત્પાદ, સ્થિતિ ઔર નાશ નામક ૧અર્થોંકે સાથ [ખલુ] વાસ્તવમે [સમવેતં] ૨સમવેત (એકમેક) હૈ; [તસ્માત्] ઇસલિયે [તત્ત્વત્ત્વિતયં] યહ ૩ત્રિત્વાં [ખલુ] વાસ્તવમે [દ્રવ્યં] દ્રવ્ય હૈ ॥૧૦૨॥

ટીકા :—(પ્રથમ શંકા ઉપસ્થિત કી જાતી હૈ :—) યહું, (વિશ્વમે) વસ્તુકા જો જન્મક્ષણ હૈ વહ જન્મસે હી વ્યાસ હોનેસે સ્થિતિક્ષણ ઔર નાશક્ષણ નહીં હૈ, (-વહ પૃથકું હી હોતા હૈ); જો સ્થિતિક્ષણ હો વહ દોનોંકે અન્તરાલમે (ઉત્પાદક્ષણ ઔર નાશક્ષણકે બીચ) દૃઢ્ઢત્યા રહતા હૈ, ઇસલિયે (વહ) જન્મક્ષણ ઔર નાશક્ષણ નહીં હૈ; ઔર જો નાશક્ષણ હૈ વહ,—વસ્તુ ઉત્પન્ન હોકર ઔર સ્થિર રહકર ફિર નાશકો પ્રાસ હોતી હૈ ઇસલિયે,—જન્મક્ષણ ઔર સ્થિતિક્ષણ નહીં હૈ;—ઇસપ્રકાર તર્ક પૂર્વક વિચાર કરને પર ઉત્પાદાદિકા ક્ષણભેદ હૃદયભૂમિમે ઉત્તરતા હૈ (અર્થાત્ ઉત્પાદ, વ્યય ઔર ધૌવ્યકા સમય

૧. અર્થ = પદાર્થ (૮૭ વીં ગાથામે સમજાયા ગયા હૈ, તદ્દનુસાર પર્યાય ભી અર્થ હૈ ।)

૨. સમવેત = સમવાયવાલા, તાદાત્મ્યસહિત જુડા હુવા, એકમેક ।

૩. ત્રિત્વાં = તીનકા સમુદાય । (ઉત્પાદ, વ્યય ઔર ધૌવ્ય, ઇન તીનોંકા સમુદાય વાસ્તવમે દ્રવ્ય હી હૈ ।)

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૯૭

મેવોત્પાદાદયઃ, કુતઃ ક્ષણભેદઃ। તથા હિ—યથા કુલાલદણ્ડચક્રચીવરારારોષ્યમાણસંસ્કાર-સન્નિધૌ ય એવ વર્ધમાનસ્ય જન્મક્ષણઃ, સ એવ મૃત્યિણ્ડસ્ય નાશક્ષણઃ, સ એવ ચ કોટિદ્વયાધિ-રૂઢસ્ય મૃત્તિકાત્વસ્ય સ્થિતિક્ષણઃ, તથા અન્તરંગબહિરંગસાધનારોષ્યમાણસંસ્કારસન્નિધૌ ય એવોત્તરપર્યાયસ્ય જન્મક્ષણઃ, સ એવ પ્રાક્તનપર્યાયસ્ય નાશક્ષણઃ, સ એવ ચ કોટિદ્વયાધિરૂઢસ્ય દ્વારાત્વસ્ય સ્થિતિક્ષણઃ। યથા ચ વર્ધમાનમૃત્યિણ્ડમૃત્તિકાત્વેષુ પ્રત્યેકવર્તોન્યુત્પાદદ્વયધૌબ્યાણિ ત્રિસ્વભાવસ્પર્શિન્યાં મૃત્તિકાયાં સામસ્ત્યેનૈકસમય એવાવલોક્યન્તે, તથા ઉત્તરપ્રાક્તન-રૂપપર્યાયેણ સ્થિતિરિત્યુક્તલક્ષણસંજ્ઞિત્વોત્પાદદ્વયધૌબ્યાણિ: સહ। તર્હિ કિં વૌદ્ધમતવદ્રિન્નભિન્નસમયે ત્રયં ભવિષ્યતિ। નૈવમ्। એકમિ ચેવ સમયે અઙ્ગુલિદ્વયસ્ય વક્રપર્યાયવત્સંસારિજીવસ્ય મરણકાલે ઋજુગતિવત્તુ ક્ષીણકષાયચરમસમયે કેવલજ્ઞાનોત્તિવદ્યોગિચરમસમયે મોક્ષવચ્ચેત્યેકસ્મિન્સમય એવ। તમ્હા દવં ખું તત્ત્વદયં યસ્માત્યૂર્વોત્ત્પ્રકારેણૈકસમયે ભઙ્ગત્રયેણ પરિણમતિ તસ્માત્સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદે^૧પિ પ્રદેશા-નામભેદાત્રયમાણિ ખુ સ્કુટં દ્વારા ભવતિ। યથેદં ચારિત્રાચારિત્રપર્યાયદ્વયે ભઙ્ગત્રયમભેદેન દર્શિતં તથા ભિન્ન-ભિન્ન હોતા હૈ, એક નહીં હોતા,—એસી બાત હૃદયમે જમતી હૈ।)

(યહાઁ ઉપરોક્ત શંકાકા સમાધાન કિયા જાતા હૈ :—ઇસપ્રકાર ઉત્પાદાદિકા ક્ષણભેદ હૃદયભૂમિમે તભી ઉત્તર સકતા હૈ જીવ યહ માના જાય કિ ‘દ્વારા સ્વયં હોઈ ઉત્પત્ત હોતા હૈ, સ્વયં હોઈ ધ્રુવ રહતા હૈ ઔર સ્વયં હોઈ નાશકો પ્રાસ હોતા હૈ!’ કિન્તુ એસા તો માના નહીં ગયા હૈ; (ક્યાંકિ યહ સ્વીકાર ઔર સિદ્ધ કિયા ગયા હૈ કિ) પર્યાયોંકે હી ઉત્પાદાદિ હુંદેં; (તબ ફિર) વહીં ક્ષણભેદ-કહીંસે હો સકતા હૈ? યહ સમજાતે હુંદેં :—

જૈસે કુમ્હાર, દણ્ડ, ચક્ર ઔર ડોરી દ્વારા આરોપિત કિયે જાનેવાલે સંસ્કારકી ઉપસ્થિતિમે જો રામપાત્રકા જન્મક્ષણ હોતા હૈ વહી મૃત્તિકાપિણ્ડકા નાશક્ષણ હોતા હૈ, ઔર વહી દોનોં ^૧કોટિયોંમે રહનેવાલા મિટ્ટીપનકા સ્થિતિક્ષણ હોતા હૈ; ઇસીપ્રકાર અન્તરંગ ઔર બહિરંગ સાધનોં દ્વારા કિયે જાનેવાલે સંસ્કારોંકી ઉપસ્થિતિમે, જો ઉત્તર પર્યાયકા જન્મક્ષણ હોતા હૈ વહી પૂર્વ પર્યાયકા નાશ ક્ષણ હોતા હૈ, ઔર વહી દોનોં કોટિયોંમે રહનેવાલે દ્વારાત્વકા સ્થિતિક્ષણ હોતા હૈ।

ઔર જૈસે રામપાત્રમે, મૃત્તિકાપિણ્ડમે ઔર મિટ્ટીપનમે ઉત્પાદ, વ્યય ઔર ધૌબ્ય પ્રત્યેક રૂપમે (પ્રત્યેક પૃથક્ પૃથક્) વર્તતે હોને પર ભી ત્રિસ્વભાવસ્પર્શી મૃત્તિકામે વે સમ્પૂર્ણતયા (સભી એક સાથ) એક સમયમે હી દેખે જાતે હુંદેં; ઇસીપ્રકાર ઉત્તર પર્યાયમે, પૂર્વ પર્યાયમે ઔર દ્વારાત્વમે ઉત્પાદ, વ્યય ઔર ધૌબ્ય પ્રત્યેકતયા (એક-એક) પ્રવર્તમાન હોને પર ભી

૧. કોટિ = પ્રકાર (મિટ્ટીપન તો પિણ્ડરૂપ તથા રામપાત્રરૂપ-દોનોં પ્રકારોંમે વિદ્યમાન હૈ।)

૧૯૮

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

પર્યાયદ્રવ્યત્વેષુ પ્રત્યેકવર્ત્તાન્યથુત્પાદવ્યધૌબ્યાણિ ત્રિસ્વભાવસ્પર્શનિ દ્રવ્યે સામરસ્ત્યેનૈક-
સમય એવાવલોક્યન્તે। યથૈવ ચ વર્ધમાનપિણમૃત્તિકાત્વવર્ત્તાન્યથુત્પાદવ્યધૌબ્યાણિ મૃત્તિકેવ,
ન વસ્ત્વન્તરં; તથૈવોત્તરાક્તનપર્યાયદ્રવ્યત્વવર્ત્તાન્યથુત્પાદવ્યધૌબ્યાણિ દ્રવ્યમેવ, ન ખલ્વ-
ર્થાન્તરમ્ ॥૧૦૨॥

અથ દ્રવ્યસ્યોત્પાદવ્યધૌબ્યાણિનેકદ્રવ્યપર્યાયદ્વારેણ ચિન્તયતિ—

**પાદુભ્રવદિ ય અણો પજ્જાઓ પજ્જાઓ વયદિ અણો ।
દ્રવ્યસ્ય તં પિ દવ્યં ણેવ પણદું ણ ઉપ્પણ્ણં ॥૧૦૩॥**

ગ્રાદુભ્રવતિ ચાન્યઃ પર્યાયઃ પર્યાયો વેતિ અન્યઃ ।
દ્રવ્યસ્ય તદપિ દ્રવ્યં નૈવ પ્રણણં નોત્પન્નમ્ ॥૧૦૩॥

સર્વદ્રવ્યપર્યાયેષ્વવોદ્ધ્વયમિત્યર્થ: ॥૧૦૨॥ એવમુત્પાદવ્યધૌબ્યરૂપલક્ષણવ્યાખ્યાનમુખ્યતયા ગાથા-
ત્રયેણ તૃતીયસ્થળં ગતમ્ । અથ દ્રવ્યપર્યાયેણોત્પાદવ્યધૌબ્યાણિ દર્શયતિ—પાદુભ્રવદિ ય પ્રાદુભ્રવતિ ચ
જાયતે । અણો અન્યઃ કશ્ચિદપૂર્વાનનતજ્ઞાનમુખાદિગુણાસ્પદભૂતઃ શાશ્વતિકઃ । સ કઃ । પજ્જાઓ
૧ત્રિસ્વભાવસ્પર્શી દ્રવ્યમેં વે સંપૂર્ણતયા (તીનોં એકસાથ) એક સમયમે હી દેખે જાતે હુંને.

ઔર જૈસે રામપાત્ર, મૃત્તિકાપિણ તથા મિટ્ટીપનમેં પ્રવર્તમાન ઉત્પાદ, વ્યય ઔર ધ્રૌબ્ય
મિટ્ટી હી હુંને, અન્ય વસ્તુ નહીં; ઉસીપ્રકાર ઉત્તર પર્યાય, પૂર્વ પર્યાય, ઔર દ્રવ્યત્વમેં પ્રવર્તમાન
ઉત્પાદ, વ્યય ઔર ધ્રૌબ્ય દ્રવ્ય હી હુંને, અન્ય પદાર્થ નહીં ॥૧૦૨॥

અબ, દ્રવ્યકે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌબ્યકો ૨અનેકદ્રવ્યપર્યાય દ્વારા વિચારતે હુંને :—

**અન્વયાર્થ :—[દ્રવ્યસ્ય] દ્રવ્યકી [અન્ય: પર્યાયઃ] અન્ય પર્યાય [પ્રાદુભ્રવતિ]
ઉત્પન્ન હોતી હૈ [ચ] ઔર [અન્ય: પર્યાયઃ] કોઈ અન્ય પર્યાય [વેતિ] નષ્ટ હોતી હૈ;
[તદપિ] ફિર ભી [દ્રવ્યં] દ્રવ્ય [પ્રણણં ન એવ] ન તો નષ્ટ હૈ, [ઉત્પન્નં ન] ન ઉત્પન્ન હૈ (-
વહ ધ્રુવ હૈ) ॥૧૦૩॥**

૧. ત્રિસ્વભાવસ્પર્શી = તીનોં સ્વભાવોંકો સ્પર્શ કરનેવાલા । (દ્રવ્ય ઉત્પાદ, વ્યય ઔર ધ્રૌબ્ય-ઇન તીનોં
સ્વભાવોંકો ધારણ કરતા હૈ ।)

૨. અનેકદ્રવ્યપર્યાય = એકસે અધિક દ્રવ્યોંકે સંયોગસે હોનેવાલી પર્યાય ।

**ઉપજે દરવનો અન્ય પર્યાય, અન્ય કો વિણસે વળી,
પણ દ્રવ્ય તો નથી નષ્ટ કે ઉત્પન્ન દ્રવ્ય નથી તહોં. ૧૦૩.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૧૯૯

ઇહ હિ યથા કિલૈકસ્ત્રણુક: સમાનજાતીયોઽનેકદ્રવ્યપર્યાયો વિનશ્યત્યન્યશ્રતુરણુક: પ્રજાયતે, તે તુ ત્રયશ્રત્વારો વા પુદ્ગલા અવિનષ્ટાનુત્પન્ના એવાવતિષ્ઠન્ને, તથા સર્વેઽપિ સમાનજાતીયા દ્રવ્યપર્યાયા વિનશ્યન્તિ પ્રજાયતે ચ, સમાનજાતીનિ દ્રવ્યાણિ ત્વવિનષ્ટાનુ-ત્યનાન્યેવાવતિષ્ઠન્ને। યથા ચૈકો મનુષ્યત્વલક્ષણોઽસમાનજાતીયો દ્રવ્યપર્યાયો વિનશ્યત્યન્ય-સ્ત્રીદશત્વલક્ષણઃ પ્રજાયતે, તૌ ચ જીવપુદ્ગલૌ અવિનષ્ટાનુત્પન્નાવેવાવતિષ્ઠેતે, તથા સર્વેઽપયસમાનજાતીયા દ્રવ્યપર્યાયા વિનશ્યન્તિ પ્રજાયતે ચ, અસમાનજાતીનિ દ્રવ્યાણિ ત્વવિનષ્ટાનુત્પન્નાન્યેવાવતિષ્ઠન્ને। એવમાત્મના ધ્રુવાણિ દ્રવ્યપર્યાયદ્વારેણોત્પાદવ્યાયીભૂતાન્યુત્પાદ-વ્યાયધ્રૌવ્યાણિ દ્રવ્યાણિ ભવન્તિ ॥૧૦૩॥

પરમાત્માવાસિરૂપ: સ્વભાવદ્રવ્યપર્યાયઃ । પઞ્ચાં વયદિ અણો પર્યાયો વ્યેતિ વિનશ્યતિ । કર્થંભૂતઃ । અન્ય: પૂર્વોક્તમોક્ષપર્યાયાદ્વિન્નો નિશ્ચયરલત્રયાત્મકનિર્વિકલ્પસમાધિરૂપસ્તૈવ મોક્ષપર્યાયસ્યોપાદાનકારણભૂતઃ । કસ્ય સંવન્ધી પર્યાયઃ । દ્વબ્સસ પરમાત્મદ્રવ્યસ્ય । તં પિ દ્વબ્ં તદપિ પરમાત્મદ્રવ્યં ણેવ પણદું ણ ઉપ્ણણ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયેન નૈવ નદં ન ચોત્પન્નમ । અથવા સંસારિજીવાપેક્ષયા દેવાદિરૂપો વિભાવદ્રવ્યપર્યાયો જાયતે મનુષ્યાદિરૂપો વિનશ્યતિ તદેવ જીવદ્રવ્યં નિશ્ચયેન ન ચોત્પન્નં ન ચ વિનદં, પુદ્ગલદ્રવ્યં વા દ્વયણુકાદિસ્કન્ધરૂપસ્વજાતીયવિભાવદ્રવ્યપર્યાયાણાં વિનાશોત્પાદે�પિ નિશ્ચયેન ન ચોત્પન્નં ન ચ વિનશ્યમિતિ । તતઃ સ્થિતં યતઃ કારણાદુત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યરૂપેણ દ્રવ્યપર્યાયાણાં વિનાશોત્પાદેડપિ દ્રવ્યસ્ય

ટીકા :—યહોઁ (વિશ્વમે) જૈસે એક ત્રિ-અણુક સમાનજાતીય અનેક દ્રવ્યપર્યાય વિનષ્ટ હોતી હૈ ઔર દૂસરી ‘ચતુરણુક (સમાનજાતીય અનેક દ્રવ્યપર્યાય) ઉત્પન્ન હોતી હૈ; પરન્તુ વે તીન યા ચાર પુદ્ગલ (પરમાણ) તો અવિનષ્ટ ઔર અનુત્પન્ન હી રહેતે હોય (-ધ્રુવ હોય); ઇસીપ્રકાર સભી સમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાયેં વિનષ્ટ હોતી હોય ઔર ઉત્પન્ન હોતી હોય, કિન્તુ સમાનજાતીય દ્રવ્ય તો અવિનષ્ટ ઔર અનુત્પન્ન હી રહેતે હોય (-ધ્રુવ હોય) ।

ઔર, જૈસે એક મનુષ્યત્વસ્વરૂપ અસમાનજાતીય દ્રવ્ય-પર્યાય વિનષ્ટ હોતી હૈ ઔર દૂસરી દેવત્વસ્વરૂપ (અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય) ઉત્પન્ન હોતી હૈ, પરન્તુ વહ જીવ ઔર પુદ્ગલ તો અવિનષ્ટ ઔર અનુત્પન્ન હી રહેતે હોય, ઇસીપ્રકાર સભી અસમાનજાતીય દ્રવ્ય-પર્યાયેં વિનષ્ટ હો જાતી હોય ઔર ઉત્પન્ન હોતી હોય, પરન્તુ અસમાનજાતીય દ્રવ્ય તો અવિનષ્ટ ઔર અનુત્પન્ન હી રહેતે હોય ।

ઇસ પ્રકાર અપનેસે (‘દ્રવ્યરૂપસે) ધ્રુવ ઔર દ્રવ્યપર્યાયોં દ્વારા ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ એસે દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય હોય ॥૧૦૩॥

૧. ચતુરણુક = ચાર અણુઓંકા (પરમાણુઓંકા) બના હુआ સ્કંધ ।

૨. ‘દ્રવ્ય’ શબ્દ મુખ્યત્વા દો અર્થોમં પ્રયુક્ત હોતા હૈ : (૧) એક તો સામાન્ય-વિશેષકે પિણ્ડકો અર્થાત् વસ્તુકો દ્રવ્ય કહા જાતા હૈ; જૈસે-‘દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યસ્વરૂપ હૈ’; (૨) દૂસરે-વસ્તુકે સામાન્ય અંશકો ભી દ્રવ્ય કહા જાતા હૈ; જૈસે-‘દ્રવ્યાર્થિક નય’ અર્થાત् સામાન્યાંશગ્રાહી નય । જહોઁ જો અર્થ ઘટિત હોતા હો વહોઁ વહ અર્થ સમજના ચાહિયે ।

અથ દ્રવ્યસ્યોત્પાદદ્વયધૌદ્વાણ્યેકદ્રવ્યપર્યાયદ્વારેણ ચિન્તયતિ—

પરિણમદિ સયં દવં ગુણદો ય ગુણંતરં સદવિસિદ્ધં।

તમ્હા ગુણપદ્ધારા ભણિયા પુણ દવ્યમેવ ત્તિ॥૧૦૪॥

પરિણમતિ સ્વયં દ્રવ્યં ગુણતશ્ચ ગુણાન્તરં સદવિશિષ્ટમ् ।

તસ્માદ્ગુણપર્યાયા ભણિતાઃ પુનઃ દ્રવ્યમેવેતિ॥૧૦૪॥

એકદ્રવ્યપર્યાયા હિ ગુણપર્યાયાઃ, ગુણપર્યાયાણમેકદ્રવ્યત્વાત् । એકદ્રવ્યત્વં હિ તેષાં સહકારફલવત્તુ । યથા કિલ સહકારફલં સ્વયમેવ હરિતભાવાત् પાણુભાવં પરિણમ-તૂર્વોત્તરપ્રવૃત્તહરિતાપાણુભાવાભ્યામનુભૂતાત્મસત્તાકં હરિતપાણુભાવાભ્યાં સમમવિશિષ્ટસત્તાક-વિનાશો નાસ્તિ, તતઃ કારણાદ્રવ્યપર્યાયા અપિ દ્રવ્યલક્ષણં ભવન્તીત્યભિપ્રાયઃ॥૧૦૩॥ અથ દ્રવ્યસ્યોત્પાદદ્વયધૌદ્વાણ્ય ગુણપર્યાયમુખ્યત્વેન પ્રતિપાદયતિ—પરિણમદિ સયં દવં પરિણમતિ સ્વયં સ્વયમેવોપાદાનકારણભૂતં જીવદ્રવ્યં કર્તૃ । કં પરિણમતિ । ગુણદો ય ગુણંતરં નિરૂપરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાન-

અબ, દ્રવ્યકે ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌદ્વાણ્ય એકદ્રવ્યપર્યાય દ્વારા વિચારતે હૈને :—

અન્વયાર્થ :—[સદવિશિષ્ટ] સત્તાપેક્ષાસે અવિશિષ્ટરૂપસે, [દ્રવ્ય સ્વયં] દ્રવ્ય સ્વયં હી [ગુણઃ ચ ગુણાન્તરં] ગુણસે ગુણાન્તરરૂપ [પરિણમતે] પરિણમિત હોતા હૈ, અર્થાત् દ્રવ્ય સ્વયં હી એક ગુણપર્યાયમંસે અન્ય ગુણપર્યાયરૂપ પરિણમિત હોતા હૈ, ઔર ઉસકી સત્તા ગુણપર્યાયોંકી સત્તાકે સાથ અવિશિષ્ટ—અભિન્ન—એક હી રહતી હૈ), [તસ્માત् પુનઃ] ઔર ઉનસે [ગુણપર્યાયાઃ] ગુણપર્યાયે [દ્રવ્યમ् એવ ઇતિ ભણિતાઃ] દ્રવ્ય હી કહી ગઈ હૈને॥૧૦૪॥

ટીકા :—ગુણપર્યાયેં એક દ્રવ્યપર્યાયેં હૈને, ક્યોંકિ ગુણપર્યાયોંકો એક દ્રવ્યપના હૈ, (અર્થાત् ગુણપર્યાયેં એકદ્રવ્યકી પર્યાયેં હૈને, ક્યોંકિ વે એક હી દ્રવ્ય હૈને—ભિન્ન-ભિન્ન દ્રવ્ય નહીં ।) ઉનકા એકદ્રવ્યત્વ આપ્રફલકી ભાઁતિ હૈ । જૈસે—આપ્રફલ સ્વયં હી હરિતભાવમંસે પીતભાવરૂપ પરિણમિત હોતા હુआ, પ્રથમ ઔર પશ્ચાત્ પ્રવર્તમાન હરિતભાવ ઔર પીતભાવકે દ્વારા અપની સત્તાકા અનુભવ કરતા હૈ, ઇસલિયે હરિતભાવ ઔર પીતભાવકે સાથ ૧અવિશિષ્ટ

૧. અવિશિષ્ટ સત્તાવાલા = અભિન્ન સત્તાવાલા; એક સત્તાવાલા; (આમકી સત્તા હરે ઔર પીલે ભાવકી સત્તાસે અભિન્ન હૈ, ઇસલિયે આમ ઔર હરિતભાવ તથા પીતભાવ એક હી વસ્તુ હૈને, ભિન્ન નહીં ।)

**અવિશિષ્ટસત્ત્વ સ્વયં દરવ ગુણથી ગુણંતર પરિણમે,
તેથી વળી દ્રવ્ય જ કહ્યા છે સર્વગુણપર્યાયને. ૧૦૪.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૦૧

તયैકમેવ વસ્તુ, ન વસ્તુન્તરાં, તથા દ્રવ્યં સ્વયમેવ પૂર્વાવસ્થાવસ્થિતગુણાદુત્તરાવસ્થાવસ્થિત-ગુણાભ્યાં પરિણમત્પૂર્વોત્તરાવસ્થાવસ્થિતગુણાભ્યાં તાભ્યામનુભૂતાત્મસત્તાકં પૂર્વોત્તરાવસ્થાવસ્થિત-ગુણાભ્યાં સમમવિશિષ્ટસત્તાકતયैકમેવ દ્રવ્યં, ન દ્રવ્યાન્તરમ् । યથૈવ ચોત્પદ્યમાનં પાણુભાવેન વ્યયમાનં હરિતભાવેનાવતિષ્ઠમાનં સહકારફલત્વેનોત્પાદવ્યયધ્રૌબ્યાણ્યેકવસ્તુપર્યાયદ્વારેણ સહકારફલં, તથૈવોત્પદ્યમાનમુત્તરાવસ્થાવસ્થિતગુણેન વ્યયમાનં પૂર્વાવસ્થાવસ્થિતગુણેનાવતિષ્ઠમાનં દ્રવ્યત્વગુણેનોત્પાદવ્યયધ્રૌબ્યાણ્યેકદ્રવ્યપર્યાયદ્વારેણ દ્રવ્યં ભવતિ ॥૧૦૪॥

ગુણાત્ કેવલજ્ઞાનોત્પત્તિબીજભૂતાત્સકાશાત્સકલવિમલકેવલજ્ઞાનગુણાન્તરમ् । કથંભૂતં સત્પરિણમતિ । સદવિસિદ્ધ સ્વકીયસ્વરૂપત્વાચ્ચદ્વારાસ્તિત્વાદવિશિષ્ટમભિન્નમ् । તમ્હા ગુણપજ્ઞાયા ભણિયા પુણ દવ્યમેવ તિ તસ્માત્ કારણાન્ કેવલં પૂર્વસૂત્રોદિતા: દ્રવ્યપર્યાયા: દ્રવ્યં ભવન્તિ, ગુણરૂપપર્યાયા ગુણપર્યાયા ભણ્યન્તે તેઽપિ દ્રવ્યમેવ ભવન્તિ । અથવા સંસારિજીવદ્રવ્યં મતિસ્મૃત્યાદિવિભાવગુણં ત્યક્ત્વા શ્રુતજ્ઞાનાદિ-

સત્તાવાલા હોનેસે એક હી વસ્તુ હૈ, અન્ય વસ્તુ નહીં; ઇસીપ્રકાર દ્રવ્ય સ્વયં હી 'પૂર્વ અવસ્થામે અવસ્થિત ગુણમેંસે ઉત્તર અવસ્થામે અવસ્થિત ગુણરૂપ પરિણમિત હોતા હુआ, પૂર્વ ઔર ઉત્તર અવસ્થામે અવસ્થિત ઉન ગુણોંકે દ્વારા અપની સત્તાકા અનુભવ કરતા હૈ, ઇસલિયે પૂર્વ ઔર ઉત્તર અવસ્થામે અવસ્થિત ગુણોંકે સાથ અવશિષ્ટ સત્તાવાલા હોનેસે એક હી દ્રવ્ય હૈ, દ્રવ્યાન્તર નહીં ।

(આમકે દૂષ્ટાન્તકી ભાઁતિ, દ્રવ્ય સ્વયં હી ગુણકી પૂર્વ પર્યાયમેંસે ઉત્તરપર્યાયરૂપ પરિણમિત હોતા હુઆ, પૂર્વ ઔર ઉત્તર ગુણપર્યાયોંકે દ્વારા અપને અસ્તિત્વકા અનુભવ કરતા હૈ, ઇસલિયે પૂર્વ ઔર ઉત્તર ગુણપર્યાયોંકે સાથ અભિન્ન અસ્તિત્વ હોનેસે એક હી દ્રવ્ય હૈ દ્રવ્યાન્તર નહીં; અર્થાત્ વે વે ગુણપર્યાયિં ઔર દ્રવ્ય એક હી દ્રવ્યરૂપ હૈનું, ભિન્ન-ભિન્ન દ્રવ્ય નહીં હૈનું ।)

ઔર, જૈસે પીતભાવસે ઉત્પત્ત હોતા હરિતભાવસે નષ્ટ હોતા ઔર આપ્રફલરૂપસે સ્થિર રહતા હોનેસે આપ્રફલ એક વસ્તુકી પર્યાયોં દ્વારા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌબ્ય હૈ, ઉસીપ્રકાર ઉત્તર અવસ્થામે અવસ્થિત ગુણસે ઉત્પત્ત, પૂર્વ અવસ્થામે અવસ્થિત ગુણસે નષ્ટ ઔર દ્રવ્યત્વ ગુણસે સ્થિર હોનેસે, દ્રવ્ય એકદ્રવ્યપર્યાયકે દ્વારા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌબ્ય હૈ ।

ભાવાર્થ :—ઇસસે પૂર્વકી ગાથામે દ્રવ્યપર્યાયકે દ્વારા (અનેક દ્રવ્યપર્યાયોંકે દ્વારા) દ્રવ્યકે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌબ્ય બતાયે ગયે થે । ઇસ ગાથામે ગુણપર્યાયકે દ્વારા (એક-દ્રવ્યપર્યાયકે દ્વારા) દ્રવ્યકે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌબ્ય બતાયે ગયે હૈનું ॥૧૦૪॥

૧. પૂર્વ અવસ્થામે અવસ્થિત ગુણ = પહલેકી અવસ્થામે રહા હુआ ગુણ; ગુણકી પૂર્વ પર્યાય; પૂર્વ ગુણપર્યાય ।

૨૦૨

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

અથ સત્તાદ્રવ્યયોરનર્થાન્તરત્વે યુક્તિમુપન્યસ્યતિ—

ણ હવદિ જદિ સદ્વં અસદ્ધુવં હવદિ તં કથં દવં।

હવદિ પુણો અણ્ણં વા તમ્હા દવં સયં સત્તા ॥૧૦૫॥

ન ભવતિ યદિ સદ્દ્રવ્યમસદ્ધુવં ભવતિ તત્કથં દ્રવ્યમ्।

ભવતિ પુનરન્યદ્વા તસ્માદ્રવ્યં સ્વયં સત્તા ॥૧૦૫॥

યદિ હિ દ્રવ્યં સ્વરૂપત એવ સન્ન સ્યાત્તદા દ્વિત્યી ગતિઃ અસદ્વા ભવતિ, સત્તાતઃ
પૃથગ્વા ભવતિ। તત્ત્રાસદ્ધ્વદ્ ધૌદ્વયસ્યાસંભવાદાત્માનમધારયદ્ દ્રવ્યમેવાસ્તં ગચ્છેત્; સત્તાતઃ
વિભાવગુણાન્તરં પરિણમતિ, પુદુગલદ્રવ્યં વા પૂર્વોક્તકુલવર્ણદિગુણં ત્યક્ત્વા રક્તાદિગુણાન્તરં પરિણમતિ,
હરિતગુણં ત્યક્ત્વા પાણ્ડુરગુણાન્તરમાપ્રફલમિવેતિ ભાવાર્થ: ॥૧૦૪॥ એવં સ્વભાવવિભાવરૂપા દ્રવ્યપર્યાયા
ગુણપર્યાયાશ્ર નયવિભાગેન દ્રવ્યલક્ષણં ભવન્તિ ઇતિ કથનમુખ્યતયા ગાથાદ્વયેન ચતુર્થસ્થળં ગતમ्। અથ

અબ, સત્તા ઔર દ્રવ્ય અર્થાન્તર (ભિન્ન પદાર્થ, અન્ય પદાર્થ) નહીં હોનેકે સમ્બન્ધમાં યુક્તિ ઉપસ્થિત કરતે હોય :—

અન્વયાર્થ :—[યદિ] યદિ [દ્રવ્યં] દ્રવ્ય [સત્તા ન ભવતિ] (સ્વરૂપસે હી) સત્તા ન હો તો—(૧) [ધ્રુવં અસત્ત ભવતિ] નિશ્ચયસે વહ અસત્ત હોગા; [તત્કથં દ્રવ્યં] (જો અસત્ત હોગા) વહ દ્રવ્ય કેસે હો સકતા હૈ? [પુનઃ વા] અથવા (યદિ અસત્ત ન હો) તો (૨) [અન્યત્ત ભવતિ] વહ સત્તાસે અન્ય (પૃથક્) હો! (સો ભી કેસે હો સકતા હૈ?) [તસ્માત્] ઇસલિયે [દ્રવ્યં સ્વયં] દ્રવ્ય સ્વયં હી [સત્તા] હૈ ॥૧૦૫॥

ટીકા :—યદિ દ્રવ્ય સ્વરૂપસે હી ‘સત્તા ન હો તો દૂસરી ગતિ યહ હો કિ વહ—
(૧) અસત્ત હોગા, અથવા (૨) સત્તાસે પૃથક્ હોગા। વહાઁ, (૧) યદિ વહ અસત્ત હોગા તો,
ધૌદ્વયકે અસંભવકે કારણ સ્વયં સ્થિર ન હોતા હુઆ દ્રવ્યકા હી અસત્ત હો જાયગા; ઔર

૧. સત્તા = મૌજૂદ।

૨. અસત્ત = નહીં મૌજૂદ ઐસા।

૩. અસત્ત = નષ્ટ। [જો અસત્ત હો ઉસકા ટિકના-મૌજૂદ રહના કેસા? ઇસલિયે દ્રવ્યકો અસત્ત માનનેસે,
દ્રવ્યકે અભાવકા પ્રસંગ આતા હૈ અર્થાત્ દ્રવ્ય હી સિદ્ધ નહીં હોતા।]

જો દ્રવ્ય હોય ન સત્તા, ઠરે જ અસત્તા, બને ક્યમ દ્રવ્ય અે?

વા ભિન્ન રહ્યું સત્તાથી! તેથી સ્વયં તે સત્તા છે. ૧૦૫.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૦૩

પृથગ્ભવત્તામન્તરેણાત્માન ધારયત્તાવન્માત્રપ્રયોજનાં સત્તામેવાસ્તં ગમયેતું। સ્વરૂપતસ્તુ-
સદ્ભવદ્ભૂત્વાયુસંભવાદાત્માન ધારયદ્રવ્યમુદ્રચ્છેત્તું; સત્તાતોઽપૃથગ્ભૂત્વા ચાત્માન ધારયત્તા-
વન્માત્રપ્રયોજનાં સત્તામુદ્રમયેતું। તતઃ સ્વયમેવ દ્રવ્યં સત્ત્વેનાભ્યુપગન્તવ્યં, ભાવભાવ-
વતોરપૃથક્તવેનાનન્યત્વાત્ ||૧૦૫||

સત્તાદ્રવ્યયોરભેદવિષયે પુનરાપિ પ્રકારાન્તરેણ યુક્તિ દર્શયતિ—એ હવદિ જદિ સહ્યં પરમચૈતન્યપ્રકાશરૂપેણ
સ્વરૂપેણ સ્વરૂપસત્તાસ્તિત્વગુણેન યદિ ચેતું સન્ન ભવતિ। કિં કર્તું। પરમાત્મદ્રવ્યં। તદા અસદ્ધુવં હોદિ
અસદવિદ્યમાનં ભવતિ ધ્યુવં નિશ્ચિતમ્। અવિદ્યમાનં સત્તં કથં દવ્યં તત્ત્વમાત્મદ્રવ્યં કથં ભવતિ, કિંતુ
નૈવ। સ ચ પ્રત્યક્ષવિરોધઃ। કસ્માત્। સ્વસંવેદનજ્ઞાનેન ગમ્યમાનત્વાત્। અથાવચારિતરમણીયન્યાયેન
સત્તાગુણાભાવેઽપ્યસ્તીતિ ચેતું, તત્ત્વ વિચાર્યતે—યદિ કેવલજ્ઞાનદર્શનગુણાવિનાભૂતસ્વકીયસ્વરૂપાસ્તિ-
ત્વાયુથગ્ભૂતા તિષ્ઠતિ તદા સ્વરૂપાસ્તિતાં નાસ્તિ, સ્વરૂપાસ્તિતાભાવે દ્રવ્યમણિ નાસ્તિ। અથવા
સ્વકીયસ્વરૂપાસ્તિત્વાત્સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદેઽપિ પ્રદેશરૂપેણાભિન્નં તિષ્ઠતિ તદા સંમતમેવ। અત્રાવસરે
સૌગતમતાનુસારી કશ્ચિદાહ—સિદ્ધપર્યાયસત્તારૂપેણ શુદ્ધાત્મદ્રવ્યમુપચારેણાસ્તિ, ન ચ મુખ્યવૃત્ત્યેતિ।
પરિહારમાહ—સિદ્ધપર્યાયોપાદાનકારણભૂતપરમાત્મદ્રવ્યાભાવે સિદ્ધપર્યાયસત્તૈવ ન સભવતિ, વૃક્ષાભાવે
ફલમિવ। અત્ર પ્રસ્તાવે નૈયાયિકમતાનુસારી કશ્ચિદાહ—હવદિ પુણે અણં વા તત્ત્વમાત્મદ્રવ્યં ભવતિ
પુનઃ કિંતુ સત્તાયાઃ સકાશાદન્યદિદ્ધનં ભવતિ પશ્ચાત્તાસમવાયાત્સદ્ધવતિ। આચાર્યાઃ પરિહારમાહુઃ—
સત્તાસમવાયાત્યૂર્વ દ્રવ્યં સદસદ્ધા, યદિ સત્તદા સત્તાસમવાયો વૃથા, પૂર્વમેવાસ્તિતં તિષ્ઠતિ; અથાસત્તહિ

(૨) યદિ સત્તાસે પૃથક્ હો તો સત્તાકે બિના ભી સ્વયં રહતા હુઅ, ઇતના હી માત્ર જિસકા
પ્રયોજન હૈ એસી 'સત્તાકો હી અસ્ત કર દેગા।

કિંતુ યદિ દ્રવ્ય સ્વરૂપસે હી સત્તા હો તો—(૧) ધૌબ્યકે સદ્ભાવકે કારણ સ્વયં સ્થિર
રહતા હુઅ, દ્રવ્ય ઉદિત હોતા હૈ, (અર્થાત્ સિદ્ધ હોતા હૈ); ઔર (૨) સત્તાસે અપૃથક્ રહકર
સ્વયં સ્થિર (-વિદ્યમાન) રહતા હુઅ, ઇતના હી માત્ર જિસકા પ્રયોજન હૈ એસી સત્તાકો ઉદિત
(સિદ્ધ) કરતા હૈ।

ઇસલિયે દ્રવ્ય સ્વયં હી સત્ત્વ (સત્તા) હૈ એસા સ્વીકાર કરના ચાહિયે, ક્યોંકિ ભાવ
ઔર ^૨ભાવવાન્કા અપૃથક્તવ દ્વારા અનન્યત્વ હૈ॥૧૦૫॥

૧. સત્તાકા કાર્ય ઇતના હી હૈ કે વહ દ્રવ્યકો વિદ્યમાન રહે। યદિ દ્રવ્ય સત્તાસે ભિન્ન રહકર ભી
સ્થિર રહે તો ફિર સત્તાકા પ્રયોજન હી નહીં રહતા, અર્થાત્ સત્તાકે અભાવકા પ્રસંગ આ જાયગા।
૨. ભાવવાન્ = ભાવવાલા। [દ્રવ્ય ભાવવાલા હૈ ઔર સત્તા ઉસકા ભાવ હૈ। વે અપૃથક્ હૈને, ઇસ અપેક્ષાસે
અનન્ય હૈને। પૃથક્તવ ઔર અન્યત્વકા ભેદ જિસ અપેક્ષાસે હૈ ઉસ અપેક્ષાકો લેકર વિશેષાર્થ આગામી
ગાથામેં કહેંગે, ઉન્હેં યહું નહીં લગાના ચાહિયે, કિંતુ યહું અનન્યત્વકો અપૃથક્તવકે અર્થમેં હી
સમજના ચાહિયે।]

અથ પૃથક્ત્વાન્યત્વલક્ષણમુન્સુદ્રયતિ—

પવિભત્તપદેસત્તં પુધત્તમિદિ સાસણં હિ વીરસ્સ।

અણ્ણત્તમતબ્ધાવો ણ તબ્ધવં હોદિ કથમેગં ॥૧૦૬॥

પ્રવિભત્તપ્રદેશત્તં પૃથક્ત્વમિતિ શાસનં હિ વીરસ્ય।

અન્યત્વમતબ્ધાવો ન તબ્ધવત્ત ભવતિ કથમેક્મ ॥૧૦૬॥

પ્રવિભત્તપ્રદેશત્તં હિ પૃથક્ત્વસ્ય લક્ષણમ્ । તત્તુ સત્તાદ્રવ્યયોર્ન સંભાવ્યતે, ગુણગુણિનો: પ્રવિભત્તપ્રદેશત્ત્વાભાવાત्, શુક્લોત્તરીયવત્ત । તથા હિ—યથા ય એવ શુક્લસ્ય ગુણસ્ય પ્રદેશાસ્ત

ખપુષ્પવદવિદ્યમાનદ્રવ્યેણ સહ કથં સત્તા સમવાયં કરોતિ, કરોતીતિ ચેત્તહિં ખપુષ્પેણાપિ સહ સત્તા કર્તૃ સમવાયં કરોતુ, ન ચ તથા । તમ્હા દવં સયં સત્તા તસ્માદભેદનયેન શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપસત્તૈવ પરમાત્મદ્રવ્યં ભવતીતિ । યથેદં પરમાત્મદ્રવ્યેણ સહ શુદ્ધચૈતનાસત્તાયા અભેદવ્યાખ્યાનં કૃતં તથા સર્વેષાં ચેતનાચેતનદ્રવ્યાણાં સ્વકીયસ્વકીયસત્તાયા સહાભેદવ્યાખ્યાનં કર્તવ્યમિત્યભિપ્રાયઃ ॥૧૦૫॥

અથ પૃથક્ત્વલક્ષણં કિમન્યત્વલક્ષણં ચ કિમિતિ પૃષ્ટે પ્રત્યુત્તરં દદાતિ—પવિભત્તપદેસત્તં પુધત્તં પૃથક્ત્વં ભવતિ પૃથક્ત્વાભિધાનો ભેદો ભવતિ । કિંવિશિષ્ટમ્ । પ્રકર્ષેણ વિભત્તપ્રદેશત્તં ભિન્નપ્રદેશત્તમ । કિંવત્ । દણ્ડદણ્ડવત્ત । ઇથંભૂતં પૃથક્ત્વં શુદ્ધાત્મદ્રવ્યશુદ્ધસત્તાગુણયોર્ન ઘટતે ।

અબ, પૃથક્ત્વકા ઔર અન્યત્વકા લક્ષણ સ્પષ્ટ કરતે હોય :—

અન્વયાર્થ :—[પ્રવિભક્તપ્રદેશત્તં] વિભક્તપ્રદેશત્તં વહ [પૃથક્ત્વં] પૃથક્ત્વ હૈ, [ઇતિ હિ] ઐસા [વીરસ્ય શાસનં] વીરકા ઉપદેશ હૈ । [અતદ્ભાવઃ] અતદ્ભાવ (ઉસરૂપ ન હોના) વહ [અન્યત્વ] અન્યત્વ હૈ । [ન તત્ ભવત્] જો ઉસરૂપ ન હો [કથં એકમ્ ભવતિ] વહ એક કેસે હો સકતા હૈ? (કથંચિત્ સત્તા દ્રવ્યરૂપ નહીં હૈ ઔર દ્રવ્ય સત્તારૂપ નહીં હૈ, ઇસલિયે વે એક નહીં હોય) ॥૧૦૬॥

ટીકા :—વિભક્ત પ્રદેશત્ત (ભિન્ન પ્રદેશત્ત) પૃથક્ત્વકા લક્ષણ હૈ । વહ તો સત્તા ઔર દ્રવ્યમે સમ્ભવ નહીં હૈ, ક્યોંકિ ગુણ ઔર ગુણીમે વિભક્તપ્રદેશત્તકા અભાવ હોતા હૈ—શુક્લત્વ ઔર વસ્ત્રકી ભાઁતિ । વહ ઇસપ્રકાર હૈ કિ જૈસે—જો શુક્લત્વકે—ગુણકે—પ્રદેશ હોય વે

**જિન વીરનો ઉપદેશ અએ—પૃથક્ત્વ ભિન્નપ્રદેશતા,
અન્યત્વ જાણ અત્યણું; નહિ તે-પણે તે એક ક્યાં ? ૧૦૬.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૦૫

એવોત્તરીયસ્ય ગુણિન ઇતિ તયોર્ન પ્રદેશવિભાગઃ, તથા ય એવ સત્તાયા ગુણસ્ય પ્રદેશાસ્ત એવ દ્રવ્યસ્ય ગુણિન ઇતિ તયોર્ન પ્રદેશવિભાગઃ। એવમણિ તયોરન્યત્વમસ્તિ તલ્લક્ષણસદ્ગાવાત्। અતદ્ગાવો હૃન્યત્વસ્ય લક્ષણં, તત્તુ સત્તાદ્રવ્યયોર્વિદ્યત એવ, ગુણગુણિનોસ્તદ્ગાવસ્યાભાવાત्, શુક્લોત્તરીયવદેવ। તથા હિ—યથા યઃ કિલૈકચક્ષુરિન્દ્રિયવિષયમાપદ્યમાનઃ સમસ્તેતરેન્દ્રિય-ગ્રામગોચરમતિક્રાન્તઃ શુક્લો ગુણો ભવતિ, ન ખલુ તદખિલેન્દ્રિયગ્રામગોચરીભૂતમુત્તરીયં ભવતિ, યચ્ચ કિલાખિલેન્દ્રિયગ્રામગોચરીભૂતમુત્તરીયં ભવતિ, ન ખલુ સ એકચક્ષુરિન્દ્રિયવિષયમાપદ્યમાનઃ સમસ્તેતરેન્દ્રિયગ્રામગોચરમતિક્રાન્તઃ શુક્લો ગુણો ભવતીતિ તયોસ્તદ્ગાવસ્યાભાવઃ; તથા યા કસ્માદ્ધેતોઃ। ભિન્નપ્રદેશાભાવાત्। કયોરિવ। શુક્લવસ્ત્રશુક્લગુણયોરિવ। ઇદિ સાસણ હિ વીરસ્ય ઇતિ શાસનમુપદેશ આજીતિ। કસ્ય। વીરસ્ય વીરાભિધાનાન્તિમતીર્થકરપરમદેવસ્ય। અણ્ણત્તં તથાપિ પ્રદેશાભેદે^૧પિ મુક્તાત્મદ્રવ્યશુદ્ધસત્તાગુણયોરન્યત્વં ભિન્નત્વં ભવતિ। કથંભૂતમ્। અતદ્ગાવો અતદ્ગાવરૂપં સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદસ્વભાવમ्। યથા પ્રદેશરૂપેણાભેદસ્તથા સંજ્ઞાદિલક્ષણરૂપેણાઘ્યભેદો ભવતુ, કો દોષ ઇતિ ચેતું। નૈવમ्। ણ તબ્ધવં હોદિ તન્મુક્તાત્મદ્રવ્યં શુદ્ધાત્મસત્તાગુણેન સહ પ્રદેશાભેદે^૨પિ હી વસ્ત્રકે-ગુણીકે-હૈનું, ઇસલિયે ઉનમેં પ્રદેશભેદ નહીં હૈનું; ઇસીપ્રકાર જો સત્તાકે-ગુણકે-પ્રદેશ હૈનું વે હી દ્રવ્યકે-ગુણીકે-હૈનું, ઇસલિયે ઉનમેં પ્રદેશભેદ નહીં હૈનું।

ઐસા હોને પર ભી ઉનમે (-સત્તા ઔર દ્રવ્યમે) અન્યત્વ હૈ, ક્યોંકિ (ઉનમે) અન્યત્વકે લક્ષણકા સદ્ભાવ હૈ। ^૧અતદ્ભાવ અન્યત્વકા લક્ષણ હૈ। વહ તો સત્તા ઔર દ્રવ્યકે હૈ હી, ક્યોંકિ ગુણ ઔર ગુણીકે ^૨તદ્ભાવકા અભાવ હોતા હૈ—શુક્લત્વ ઔર વસ્ત્રકી ભાંતિ। વહ ઇસ પ્રકાર હૈ કિ :—જૈસે એક ચક્ષુઇન્દ્રિયકે વિષયમે આનેવાલા ઔર અન્ય સબ ઇન્દ્રિયોંકે સમૂહકો ગોચર ન હોનેવાલા શુક્લત્વ ગુણ હૈ વહ સમસ્ત ઇન્દ્રિય સમૂહકો ગોચર હોનેવાલા ઐસા વસ્ત્ર નહીં હૈ; ઔર જો સમસ્ત ઇન્દ્રિયસમૂહકો ગોચર હોનેવાલા વસ્ત્ર હૈ વહ એક ચક્ષુઇન્દ્રિયકે વિષયમે આનેવાલા તથા અન્ય સમસ્ત ઇન્દ્રિયોંકે સમૂહકો ગોચર ન હોનેવાલા ઐસા શુક્લત્વ ગુણ નહીં હૈ, ઇસલિયે ઉનકે તદ્ભાવકા અભાવ હૈ; ઇસીપ્રકાર, ^૩કિસીકે આશ્રય રહનેવાલી,

૧. અતદ્ભાવ = (કથંચિત्) ઉસકા ન હોના; (કથંચિત्) ઉસરૂપ ન હોના (કથંચિત्) અતદ્રૂપતા। દ્રવ્ય કથંચિત્ સત્તાસ્વરૂપસે નહીં હૈ ઔર સત્તા કથંચિત્ દ્રવ્યરૂપસે નહીં હૈ, ઇસલિયે ઉનકે અતદ્ભાવ હૈ।

૨. તદ્ભાવ = ઉસકા હોના, ઉસરૂપ હોના, તદ્રૂપતા।

૩. સત્તા દ્રવ્યકે આશ્રયસે રહતી હૈ, દ્રવ્યકો કિસીકા આશ્રય નહીં હૈ। [જૈસે ઘડેમે ઘી રહતા હૈ, ઉસીપ્રકાર દ્રવ્યમે સત્તા નહીં રહતી (ક્યોંકિ ઘડેમે ઔર ઘીમે તો પ્રદેશભેદ હૈ) કિન્તુ જૈસે આમમે વર્ણ ગંધાડિ હૈનું ઉસીપ્રકાર દ્રવ્યમે સત્તા હૈ।]

કિલાશ્રિત્ય વર્તિની નિર્ગુણેકગુણસમુદિતા વિશેષણ વિધાયિકા વૃત્તિસ્વરૂપા ચ સત્તા ભવતિ, ન ખલુ તદનાશ્રિત્ય વર્તિ ગુણવદનેકગુણસમુદિતં વિશેષણ વિધીયમાનં વૃત્તિમત્સ્વરૂપં ચ દ્રવ્યં ભવતિ; યતુ કિલાનાશ્રિત્ય વર્તિ ગુણવદનેકગુણસમુદિતં વિશેષણ વિધીયમાનં વૃત્તિમત્સ્વરૂપં ચ દ્રવ્યં ભવતિ, ન ખલુ સાશ્રિત્ય વર્તિની નિર્ગુણેકગુણસમુદિતા વિશેષણ વિધાયિકા વૃત્તિસ્વરૂપા ચ સત્તા ભવતીતિ તયોસ્તબ્દાવસ્યાભાવઃ। અત એવ ચ સત્તાદ્રવ્યયો: કથંચિદનર્થાન્તરત્વે॥પિ સંજ્ઞાદિરૂપેણ તન્મયં ન ભવતિ। કથમેં તન્મયત્વં હિ કિલૈકત્વલક્ષણં। સંજ્ઞાદિરૂપેણ તન્મયત્વાભાવે કથમેકત્વં, કિંતુ નાનાત્વમેવ। યથેદં મુક્તાત્મદ્રવ્યે પ્રદેશાભેદે॥પિ સંજ્ઞાદિરૂપેણ નાનાત્વં કથિતં તથૈવ ૧નિર્ગુણ, એક ગુણકી બની હુઈ, ૨વિશેષણ ૩વિધાયક ઔર ૪વૃત્તિસ્વરૂપ જો સત્તા હૈ વહ કિસીકે આશ્રયકે બિના રહનેવાળા, ગુણવાળા, અનેક ગુણોસે નિર્મિત, ૫વિશેષ્ય, ૬વિધીયમાન ઔર ૭વૃત્તિમાનસ્વરૂપ ઐસા દ્રવ્ય નહીં હૈ, તથા જો કિસીકે આશ્રયકે બિના રહનેવાળા, ગુણવાળા, અનેક ગુણોસે નિર્મિત, વિશેષ્ય, વિધીયમાન ઔર વૃત્તિમાનસ્વરૂપ ઐસા દ્રવ્ય હૈ વહ કિસીકે આશ્રિત રહનેવાળી, નિર્ગુણ, એક ગુણસે નિર્મિત, વિશેષણ, વિધાયક ઔર વૃત્તિસ્વરૂપ ઐસી સત્તા નહીં હૈ, ઇસલિયે ઉનકે તદ્ભાવકા અભાવ હૈ। ઐસા હોનેસે હી, યદ્યપિ, સત્તા ઔર દ્રવ્યકે કથંચિત् અનર્થાન્તરત્વ (-અભિજ્ઞપદાર્થત્વ, અનન્યપદાર્થત્વ) હૈ તથાપિ ઉનકે સર્વથા

૧. નિર્ગુણ = ગુણરહિત [સત્તા નિર્ગુણ હૈ, દ્રવ્ય ગુણવાળા હૈ। જૈસે આમ વર્ણ, ગંધ સ્પર્શાદિ ગુણયુક્ત હૈ, કિંતુ વર્ણગુણ કહીં ગંધ, સ્પર્શ યા અન્ય કિસી ગુણવાળા નહીં હૈ, ક્યોંકિ ન તો વર્ણ સૂંઘા જાતા હૈ ઔર ન સ્પર્શ કિયા જાતા હૈ। ઔર જૈસે આત્મા જ્ઞાનગુણવાળા, વીર્યગુણવાળા ઇત્યાદિ હૈ, પરન્તુ જ્ઞાનગુણ કહીં વીર્યગુણવાળા યા અન્ય કિસી ગુણવાળા નહીં હૈ; ઇસીપ્રકાર દ્રવ્ય અનન્ત ગુણોવાળા હૈ, પરન્તુ સત્તા ગુણવાળી નહીં હૈ। (યહીં, જૈસે દણ્ડી દણ્ડવાળા હૈ તસીપ્રકાર દ્રવ્યકો ગુણવાળા નહીં સમજના ચાહિયે; ક્યોંકિ દણ્ડી ઔર દણ્ડમેં પ્રદેશાભેદ હૈ, કિંતુ દ્રવ્ય ઔર ગુણ અભિજ્ઞપ્રદેશી હોયા હૈને।)]
૨. વિશેષણ = વિશેષતા; લક્ષણ; ભેદક ધર્મ।
૩. વિધાયક = વિધાન કરનેવાળા; રચયિતા।
૪. વૃત્તિ = હોના, અસ્તિત્વ, ઉત્પાદ-વ્યાય-ધૌચ્ય।
૫. વિશેષ્ય = વિશેષતાકો ધારણ કરનેવાળા પદાર્થ; લક્ષ્ય; ભેદ્ય પદાર્થ—ધર્મો। [જૈસે મિઠાસ, સફેદી, સચિક્રણતા આદિ મિશ્રીકે વિશેષ ગુણ હોયા હૈને, ઔર મિશ્રી ઇન વિશેષ ગુણોસે વિશેષિત હોતી હુઈ અર્થાત્ ઉન વિશેષતાઓસે જ્ઞાત હોતી હુઈ, ઉન ભેદોસે ભેદિત હોતી હુઈ એક પદાર્થ હૈ; ઔર જૈસે જ્ઞાન, દર્શન, ચાચ્રિ, વીર્ય ઇત્યાદિ આત્માકે વિશેષણ હૈ ઔર આત્મા ઉન વિશેષણોસે વિશેષિત હોતા હુઆ (લક્ષ્યિત, ભેદિત, પહ્યાના જાતા હુઆ) પદાર્થ હૈ, ઉસીપ્રકાર સત્તા વિશેષણ હૈ ઔર દ્રવ્ય વિશેષ્ય હૈ। (યહીં યા નહીં ભૂલના ચાહિયે કે વિશેષ્ય ઔર વિશેષણોકે પ્રદેશાભેદ નહીં હોયા હૈને।)
૬. વિધીયમાન = રચિત હોનેવાળા। (સત્તા ઇત્યાદિ ગુણ દ્રવ્યકે રચયિતા હૈ ઔર દ્રવ્ય ઉનકે દ્વારા રચા જાનેવાળા પદાર્થ હૈ।)
૭. વૃત્તિમાન = વૃત્તિવાળા, અસ્તિત્વવાળા, સ્થિર રહનેવાળા। (સત્તા વૃત્તિસ્વરૂપ અર્થાત્ અસ્તિસ્વરૂપ હૈ ઔર દ્રવ્ય અસ્તિત્વ રહનેસ્વરૂપ હૈ।)

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૦૭

સર્વથૈકત્વં ન શંકનીયં; તત્ત્વાવો હોકત્વસ્ય લક્ષણમું। યત્તુ ન તત્ત્વવિભાવ્યતે તત્કથમેકં
સ્યાત् । અપિ તુ ગુણગુણિસ્તપેણાનેકમેવેત્યર્થઃ ॥૧૦૬॥

અથાતદ્વાવમુદાહૃત્ય પ્રથયતિ—

સદ્વં સચ્ચ ગુણો સચ્ચેવ ય પજ્ઞાઓ ત્તિ વિત્થારો ।

જો ખલુ તસ્સ અભાવો સો તદભાવો અતભાવો ॥૧૦૭॥

સર્વદ્રવ્યાણાં સ્વકીયસ્વકીયસ્વરૂપાસ્તિત્વગુણેન સહ જ્ઞાતવ્યમિત્યર્થઃ ॥૧૦૬॥ અથાતદ્વાવં વિશેષેણ
વિસ્તાર્ય કથયતિ—સદ્વં સચ્ચ ગુણો સચ્ચેવ ય પજ્ઞાઓ ત્તિ વિત્થારો સદ્વ્યાણં સંશ્ચ ગુણઃ સંશ્ચેવ
પર્યાય ઇતિ સત્તાગુણસ્ય દ્રવ્યગુણપર્યાયેષુ વિસ્તારઃ । તથાહિ—યથા મુક્તાફલહારે સત્તાગુણ-
એકત્વ હોગા એસી શંકા નહીં કરની ચાહિયે; ક્યોંકિ તદ્ભાવ એકત્વકા લક્ષણ હૈ । જો
ઉસરૂપ જ્ઞાત નહીં હોતા વહ (સર્વથા) એક કેસે હો સકતા હૈ? નહીં હો સકતા; પરંતુ ગુણ-
ગુણી-રૂપસે અનેક હી હૈ, એસા અર્થ હૈ ।

ભાવાર્થ :—ભિન્નપ્રદેશત્વ વહ પૃથક્ત્વકા લક્ષણ હૈ, ઔર અતદ્ભાવ વહ અન્યત્વકા
લક્ષણ હૈ । દ્રવ્યમે ઔર ગુણમે પૃથક્ત્વ નહીં હૈ ફિર ભી અન્યત્વ હૈ ।

પ્રશ્ન :—જો અપૃથક હોતે હૈને ઉનમે અન્યત્વ કેસે હો સકતા હૈ?

ઉત્તર :—ઉનમે વસ્ત્ર ઔર શુભ્રતા (સફેદી) કી ભાઁતિ અન્યત્વ હો સકતા હૈ । વસ્ત્રકે
ઔર ઉસકી શુભ્રતાકે પ્રદેશ ભિન્ન નહીં હૈને, ઇસલિયે ઉનમે પૃથક્ત્વ નહીં હૈ । એસા હોને પર ભી
શુભ્રતા તો માત્ર આઁખોંસે હી દિખાઈ દેતી હૈ, જીભ, નાક આદિ શેષ ચાર ઇન્દ્રિયોંસે જ્ઞાત નહીં
હોતી । ઔર વસ્ત્ર પાંચોં ઇન્દ્રિયોંસે જ્ઞાત હોતા હૈ । ઇસલિયે (કથંચિત્) વસ્ત્ર વહ શુભ્રતા નહીં
હૈ ઔર શુભ્રતા વહ વસ્ત્ર નહીં હૈ । યદિ એસા ન હો તો વસ્ત્રકી ભાઁતિ શુભ્રતા ભી જીભ, નાક
ઇત્યાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોંસે જ્ઞાત હોના ચાહિયે । કિન્તુ એસા નહીં હોતા । ઇસલિયે વસ્ત્ર ઔર શુભ્રતામેં
અપૃથક્ત્વ હોને પર ભી અન્યત્વ હૈ યહ સિદ્ધ હોતા હૈ ।

ઇસીપ્રકાર દ્રવ્યમે ઔર સત્તાદિ ગુણોમેં અપૃથક્ત્વ હોને પર ભી અન્યત્વ હૈ; ક્યોંકિ દ્રવ્યકે
ઔર ગુણકે પ્રદેશ અભિન્ન હોને પર ભી દ્રવ્યમે ઔર ગુણમે સંજ્ઞા-સંખ્યા-લક્ષણાદિ ભેદ હોનેસે
(કથંચિત્) દ્રવ્ય ગુણરૂપ નહીં હૈ ઔર ગુણ વહ દ્રવ્યરૂપ નહીં હૈ ॥૧૦૬॥

અબ, અતદ્ભાવકો ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટરૂપસે બતલાતે હૈને :—

**‘સત્ત દ્રવ્ય’, ‘સત્ત પર્યાય,’ ‘સત્ત ગુણ’—સત્તનો વિસ્તાર છે;
નથી તે-પણે અન્યોન્ય તેહ અત્યારું જ્ઞાતવ્ય છે. ૧૦૭.**

**સદ્ગ્રબ્યં સંશ ગુણઃ સંશૈવ ચ પર્યાય ઇતિ વિસ્તારઃ।
યઃ ખલુ તસ્યાભાવઃ સ તદભાવોऽતદ્બાવઃ॥૧૦૭॥**

यथा खलेकं मुक्ताफलस्पग्दाम हार इति सूत्रमिति मुक्ताफलमिति त्रेधा विस्तार्यते, तथैकं द्रव्यं द्रव्यमिति गुण इति पर्याय इति त्रेधा विस्तार्यते। यथा चैकस्य मुक्ताफलस्पग्दाम्नः शुक्लो गुणः शुक्लो हारः शुक्लं सूत्रं शुक्लं मुक्ताफलमिति त्रेधा विस्तार्यते, तथैकस्य द्रव्यस्य सत्तागुणः सद्‌द्रव्यं सद्‌गुणः सत्पर्याय इति त्रेधा विस्तार्यते। यथा वैकस्मिन् मुक्ताफलस्पग्दाम्नि यः शुक्लो गुणः स न हारो न सूत्रं न मुक्ताफलं यश्च हारः सूत्रं मुक्ताफलं वा स न शुक्लो गुण इतीतेरतरस्य यस्तस्याभावः स तदभाव-लक्षणोऽतद्बावोऽन्यत्वनिबन्धनभूतः, तथैकस्मिन् द्रव्ये यः सत्तागुणस्तन्न द्रव्यं नान्यो गुणो

स्थानीयो योऽसौ शुक्लगुणः स प्रदेशाभेदेन किं किं भण्यते। शुक्लो हार इति शुक्लं सूत्रमिति शुक्लं मुक्ताफलमिति भण्यते, यश्च हारः सूत्रं मुक्ताफलं वा तैस्त्रिभिः प्रदेशाभेदेन शुक्लो गुणो भण्यते इति तद्बावस्य लक्षणमिदम्। तद्बावस्येति कोऽर्थः। हारसूत्रमुक्ताफलानां शुक्लगुणेन सह तन्मयत्वं प्रदेशाभिन्नत्वमिति। तथा मुक्तात्मपदार्थं योऽसौ शुद्धसत्तागुणः स प्रदेशाभेदेन किं किं भण्यते। सत्तालक्षणः परमात्मपदार्थं इति सत्तालक्षणः केवलज्ञानादिगुण इति सत्तालक्षणः सिद्धपर्याय

अन्यार्थ :—[सत् द्रव्यं] ‘सत् द्रव्य’ [सत् च गुणः] ‘सत् गुण’ [च] और [सत् च एव पर्यायः] ‘सत् पर्याय’—[इति] इस प्रकार [विस्तारः] (सत्तागुणका) विस्तार है। [यः ખલુ] (उनमें परस्पर) जो [તस्य અભાવः] ‘उसका અભાવ’ अर्थात् ‘उसरूप હोનेका અભાવ’ है [સः] वह [તदभાવः] ‘તद-अભાવ’ [अતदभાવः] अर्थात् अતदभાવ है॥૧૦૭॥

टीका :—जैसे एक ‘मोतियोंकी माला ‘हार’के रूपमें, ‘सूत्र’ (धागा) के रूपमें और ‘मोती’ के रूपमें—(त्रिधा) तीन प्रकारसे विस्तारित की जाती है, उसीप्रकार एक ‘द्रव्य,’ द्रव्यके रूपमें, ‘गुण’के रूपमें और ‘पर्याय’के रूपमें—तीन प्रकारसे विस्तारित किया जाता है।

और जैसे एक मोतियोंकी मालाका शुक्लत्व गुण, ‘शुक्ल हार,’ ‘शुक्ल धागा’, और ‘शुक्ल मोती,—ऐसे तीन प्रकारसे विस्तारित किया जाता है, उसीप्रकार एक द्रव्यका सत्तागुण ‘सत्‌द्रव्य’, ‘सत्‌गुण’, और ‘सत्‌पर्याय’,—ऐसे तीन प्रकारसे विस्तारित किया जाता है।

और जिस प्रकार एक मोतियोंकी मालामें जो शुक्लत्वगुण है वह हार नहीं है, धागा नहीं है या मोती नहीं है, और जो हार, धागा या मोती है वह शुक्लत्वगुण नहीं है;—इसप्रकार

१ मोतियोंकी माला = मोती का हार, मौक्तिकमाला।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૦૯

ન પર્યાયો યच્ચ દ્રવ્યમન્યો ગુણ: પર્યાયો વા સ ન સત્તાગુણ ઇતીતરેતરસ્ય યસ્તસ્યાભાવઃ
સ તદભાવલક્ષણોऽતદ્વાવોऽન્યત્વનિબન્ધનભૂતઃ ॥૧૦૭॥

ઇતિ ભણ્યતે । યશ્ચ પરમાત્મપદાર્થ: કેવલજ્ઞાનાદિગુણ: સિદ્ધત્વપર્યાય ઇતિ તૈશ્ચ ત્રિભિ: (પ્રદેશાભેદેન ?) શુદ્ધસત્તાગુણો ભણ્યત ઇતિ તદ્વાવસ્ય લક્ષણમિદમ् । તદ્વાવસ્યેતિ કોર્થ: । પરમાત્મપદાર્થ-કેવલજ્ઞાનાદિગુણસિદ્ધત્વપર્યાયાણાં શુદ્ધસત્તાગુણેન સહ સંજ્ઞાદિભેદેઽપિ પ્રદેશૈસ્તન્મયત્વમિતિ । જો ખલુ તસ્સ અભાવો યસ્તસ્ય પૂર્વોક્તલક્ષણતદ્વાવસ્ય ખલુ સ્કુટં સંજ્ઞાદિભેદવિવક્ષાયામભાવઃ સો તદભાવો સ પૂર્વોક્તલક્ષણસ્તદભાવો ભણ્યતે । સ ચ તદભાવઃ કિં ભણ્યતે । અતભાવો ન તદ્વાવસ્તન્મયત્વમ् કિંચ અતદ્વાવઃ સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદ: ઇત્યર્થ: । તથા—યથા મુક્તાફલહારે યોઽસૌ શુક્લગુણસ્તદ્વાચકેન શુક્લમિત્યક્ષરદ્વયેન હારો વાચ્યો ન ભવતિ સૂત્રં વા મુક્તાફલં વા, હારસૂત્રમુક્તાફલશદ્વૈશ્ચ શુક્લગુણો વાચ્યો ન ભવતિ । એવં પરસ્પર પ્રદેશાભેદેઽપિ યોઽસૌ સંજ્ઞાદિભેદ: સ તસ્ય પૂર્વોક્તલક્ષણ-તદ્વાવસ્યાભાવસ્તદભાવો ભણ્યતે । સ ચ તદભાવઃ પુનરપિ કિં ભણ્યતે । અતદ્વાવઃ સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદ ઇતિ । તથા મુક્તજીવે યોઽસૌ શુદ્ધસત્તાગુણસ્તદ્વાચકેન સત્તાશદ્વેન મુક્તજીવો

એક-દૂસરેમં જો ‘ઉસકા અભાવ’ અર્થાત् ‘તદ્વાપ હોનેકા અભાવ’ હૈ વહ ‘તદ્-અભાવ’ લક્ષણ ‘અતદ્ભાવ’ હૈ, જો કિ અન્યત્વકા કારણ હૈ । ઇસીપ્રકાર એક દ્રવ્યમં જો સત્તાગુણ હૈ વહ દ્રવ્ય નહીં હૈ, ‘અન્યગુણ નહીં હૈ, યા પર્યાય નહીં હૈ; ઔર જો દ્રવ્ય અન્ય ગુણ યા પર્યાય હૈ વહ સત્તાગુણ નહીં હૈ,—ઇસપ્રકાર એક-દૂસરેમં જો ‘ઉસકા અભાવ’ અર્થાત् ‘તદ્વાપ હોનેકા અભાવ’ હૈ વહ ‘તદ્-અભાવ’ લક્ષણ ‘અતદ્ભાવ’ હૈ જો કિ અન્યત્વકા કારણ હૈ ।

ભાવાર્થ :—એક આત્માકા વિસ્તારકથનમં ‘આત્મદ્રવ્ય’ને રૂપમં ‘જ્ઞાનાદિગુણ’ કે રૂપમં ઓરા ‘સિદ્ધત્વાદિ પર્યાય’ કે રૂપમં—તીન પ્રકારસે વર્ણન કિયા જાતા હૈ । ઇસીપ્રકાર સર્વ દ્રવ્યોંને સમ્બન્ધમં સમજના ચાહિયે ।

ઔર એક આત્માકે અસ્તિત્વ ગુણકો ‘સત્ત આત્મદ્રવ્ય’, સત્ત જ્ઞાનાદિગુણ’ ઔર ‘સત્ત સિદ્ધત્વાદિ પર્યાય’—એસે તીન પ્રકારસે વિસ્તારિત કિયા જાતા હૈ; ઇસીપ્રકાર સભી દ્રવ્યોંને સમ્બન્ધમં સમજના ચાહિયે ।

ઔર એક આત્માકા જો અસ્તિત્વ ગુણ હૈ વહ આત્મદ્રવ્ય નહીં હૈ, (સત્તા ગુણકે બિના) જ્ઞાનાદિગુણ નહીં હૈ, યા સિદ્ધત્વાદિ પર્યાય નહીં હૈ; ઔર જો આત્મદ્રવ્ય હૈ, (અસ્તિત્વકે સિવાય) જ્ઞાનાદિગુણ હૈ યા સિદ્ધત્વાદિ પર્યાય હૈ વહ અસ્તિત્વ ગુણ નહીં હૈ—ઇસપ્રકાર ઉનમે પરસ્પર અતદ્ભાવ હૈ, જિસકે કારણ ઉનમે અન્યત્વ હૈ । ઇસીપ્રકાર સભી દ્રવ્યોંને સમ્બન્ધમં સમજના ચાહિયે ।

૧. અન્યગુણ = સત્તા કે અતિરિક્ત દૂસરા કોઈ ભી ગુણ ।

૨. તદ્-અભાવ = ઉસકા અભાવ; (તદ્-અભાવ = તસ્ય અભાવ:) તદ્ભાવ અતદ્ભાવકા લક્ષણ (સ્વરૂપ) હૈ;
અતદ્ભાવ અન્યત્વકા કારણ હૈ ।

પ્ર. ૨૭

અથ સર્વથાત્ ભાવલક્ષણત્વમત્દ્વાવસ્ય નિષેધયતિ—

જં દવં તં ણ ગુણો જો વિ ગુણો સો ણ તચ્ચમત્થાદો ।
એસો હિ અતદ્ભાવો ણેવ અભાવો ત્તિ ણિદ્વિદો ॥૧૦૮॥

યદ્વદ્રવ્યં તન્ ગુણો યોઽપિ ગુણઃ સ ન તત્વમર્થાત् ।
એષ હૃત્દ્વાવો નૈવ અભાવ ઇતિ નિર્દિષ્ટઃ ॥૧૦૯॥

વાચ્યો ન ભવતિ કેવલજ્ઞાનાદિગુણો વા સિદ્ધપર્યાયો વા, મુક્તજીવકેવલજ્ઞાનાદિગુણસિદ્ધપર્યાયશબ્દૈશ્રુતઃ શુદ્ધસત્તાગુણો વાચ્યો ન ભવતિ । ઇત્યેવં પરસ્પરં પ્રદેશભેદે�પિ યો�સૌ સંજ્ઞાદિભેદઃ સ તત્સ્ય પૂર્વોક્તલક્ષણત્દ્વાવસ્યાભાવસ્તદ્ભાવો ભણ્યતે । સ ચ તદ્ભાવઃ પુનરાપિ કિં ભણ્યતે । અત્દ્વાવઃ સંજ્ઞા-લક્ષણપ્રયોજનાદિભેદ ઇત્યર્થઃ । યથાત્ શુદ્ધાત્મનિ શુદ્ધસત્તાગુણેન સહાભેદઃ સ્થાપિતસ્તથા યથાસંભવં સર્વદ્રવ્યેષુ જ્ઞાતવ્ય ઇત્યભિપ્રાય: ॥૧૦૭॥ અથ ગુણગુણિનો: પ્રદેશભેદનિષેધેન તમેવ સંજ્ઞાદિભેદરૂપમત્દ્વાવં દૃઢ્યતિ—જં દવં તં ણ ગુણો યદ્વદ્રવ્યં સ ન ગુણઃ, યન્મુક્તજીવદ્રવ્યં સ શુદ્ધઃ સન્ ગુણો ન ભવતિ । મુક્તજીવદ્રવ્યશબ્દેન શુદ્ધસત્તાગુણો વાચ્યો ન ભવતીત્યર્થઃ । જો વિ ગુણો સો ણ તચ્ચમત્થાદો

ઇસપ્રકાર ઇસ ગાથામેં સત્તાકા ઉદાહરણ દેકર અતદ્ભાવકો સ્પષ્ટતયા સમજાયા હૈ ।

(યહું ઇતના વિશેષ હૈ કે જો સત્તા ગુણકે સમ્બન્ધમેં કહા હૈ, વહ અન્ય ગુણોંકે વિષયમેં ભી ભલીભૌતિ સમજ લેના ચાહિયે । જૈસે કિ :—સત્તા ગુણકી ભૌતિ એક આત્માકે પુરુષાર્થ ગુણકો ‘પુરુષાર્થી આત્મદ્રવ્ય’ ‘પુરુષાર્થી જ્ઞાનાદિગુણ’ ઔર ‘પુરુષાર્થી સિદ્ધત્વાદિ પર્યાય’— ઇસપ્રકાર વિસ્તરિત કર સકતે હોયાં । અભિનાનપ્રદેશ હોનેસે ઇસપ્રકાર વિસ્તાર કિયા જાતા હૈ, ફિર ભી સંજ્ઞા-લક્ષણ-પ્રયોજનાદિ ભેદ હોનેસે પુરુષાર્થગુણકો તથા આત્મદ્રવ્યકો, જ્ઞાનાદિ અન્ય ગુણ ઔર સિદ્ધત્વાદિ પર્યાયકો અતદ્ભાવ હૈ, જો કિ ઉનમેં અન્યત્વકા કારણ હૈ ॥૧૦૭॥)

અબ, સર્વથા અભાવ વહ અતદ્ભાવકા લક્ષણ હૈ, ઇસકા નિષેધ કરતે હોયાં :—

અન્વયાર્થ :—[અર્થાત्] સ્વરૂપ અપેક્ષાસે [યદ્વદ્રવ્ય] જો દ્રવ્ય હૈ [તત્ત્વ ન ગુણ:] વહ ગુણ નહીં હૈ, [ય: અપિ ગુણ:] ઔર જો ગુણ હૈ [સ: ન તત્ત્વં] યહ દ્રવ્ય નહીં હૈ । [એષ: હિ અતદ્ભાવ:] યહ અતદ્ભાવ હૈ; [ન એવ અભાવ:] સર્વથા અભાવ વહ અતદ્ભાવ નહીં હૈ; [ઇતિ નિર્દિષ્ટઃ] એસા (જિનેન્દ્રદેવ દ્વારા) દરખાયા ગયા હૈ ॥૧૦૮॥

સ્વરૂપે નથી જે દ્રવ્ય તે ગુણ, ગુણ તે નહિ દ્રવ્ય છે,
—આને અતત્પણું જાણવું, ન અભાવને; ભાલ્યું જિને. ૧૦૮.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૧૧

એકસ્મિન્દ્રબ્યે યદ્દુ દ્રવ્યં ગુણો ન તર્ફથી વિત્તિ, યો ગુણઃ સ દ્રવ્યં ન ભવતીત્યેવં યદ્દુ દ્રવ્યસ્ય ગુણરૂપેણ ગુણસ્ય વા દ્રવ્યરૂપેણ તેનાભવનં સોઽતર્ફાવઃ, એતાવતૈવાન્યત્વવ્યવહારસિદ્ધેઃ। ન પુનર્દ્રવ્યસ્યાભાવો ગુણો ગુણસ્યાભાવો દ્રવ્યમિત્યેવંલક્ષણો�ભાવો�તર્ફાવઃ। એવં સત્યેકદ્રવ્ય-સ્યાનેકત્વમુભયશૂન્યત્વમપોહરૂપત્વં વા સ્યાત્। તથા હિ—યથા ખલુ ચેતનદ્રવ્યસ્યાભાવો-ઽચેતનદ્રવ્યમચેતનદ્રવ્યસ્યાભાવશેતનદ્રવ્યમિતિ તયોરનેકત્વં, તથા દ્રવ્યસ્યાભાવો ગુણો ગુણસ્યાભાવો દ્રવ્યમિત્યેકસ્યાપિ દ્રવ્યસ્યાનેકત્વં સ્યાત્। યથા સુવર્ણસ્યાભાવે સુવર્ણત્વસ્યા-ભાવઃ સુવર્ણત્વસ્યાભાવે સુવર્ણસ્યાભાવ ઇત્યુભયશૂન્યત્વં, તથા દ્રવ્યસ્યાભાવે ગુણસ્યાભાવો યો�પિ ગુણઃ સ ન તત્ત્વં દ્રવ્યમર્થતઃ પરમાર્થતઃ, યઃ શુદ્ધસત્તાગુણઃ સ મુક્તાત્મદ્રવ્યં ન ભવતિ। શુદ્ધસત્તાશબ્દેન મુક્તાત્મદ્રવ્યં વાચ્યં ન ભવતીત્યર્થઃ। એસો હિ અતભાવો એષ ઉત્કલક્ષણો હિ સુદુરમતર્ફાવઃ। ઉત્કલક્ષણ ઇતિ કોર્થઃ। ગુણગુણનોઃ સંજ્ઞાદિભેદો�પિ પ્રદેશભેદાભાવઃ। ણેવ અભાવો તિ ણિદ્ધિદ્વો નૈવાભાવ ઇતિ નિર્દિષ્ટઃ। નૈવ અભાવ ઇતિ કોર્થઃ। યથા સત્તાવાચકશબ્દેન મુક્તાત્મ-દ્રવ્યં વાચ્યં ન ભવતિ તથા યદિ સત્તાપ્રદેશેરપિ સત્તાગુણાત્મકાશાદ્ધિન્ન ભવતિ તદા યથા

ટીકા :—એક દ્રવ્યમે, જો દ્રવ્ય હૈ વહ ગુણ નહીં હૈ, જો ગુણ હૈ વહ દ્રવ્ય નહીં હૈ;—ઇસપ્રકાર જો દ્રવ્યકા ગુણરૂપસે અભવન (-ન હોના) અથવા ગુણકા દ્રવ્યરૂપસે અભવન વહ અતદ્ભાવ હૈ; ક્યોંકિ ઇતનેસે હી અન્યત્વવ્યવહાર (-અન્યત્વરૂપ વ્યવહાર) સિદ્ધ હોતા હૈ। પરન્તુ દ્રવ્યકા અભાવ ગુણ હૈ, ગુણકા અભાવ દ્રવ્ય હૈ;—એસે લક્ષણવાલા અભાવ વહ અતદ્ભાવ નહીં હૈ। યદિ એસા હો તો (૧) એક દ્રવ્યકો અનેકત્વ આ જાયગા, (૨) ઉભયશૂન્યતા (દોનોંકા અભાવ) હો જાયગી, અથવા (૩) અપોહરૂપતા આ જાયગી। ઇસી કો સમજાતે હૈને :—

(દ્રવ્યકા અભાવ વહ ગુણ હૈ ઔર ગુણકા અભાવ વહ દ્રવ્ય; વહ એસા માનને પર પ્રથમ દોષ ઇસ પ્રકાર આયગા :—)

(૧) જૈસે ચેતનદ્રવ્યકા અભાવ વહ અચેતન દ્રવ્ય હૈ, અચેતનદ્રવ્યકા અભાવ વહ ચેતનદ્રવ્ય હૈ,—ઇસપ્રકાર ઉનકે અનેકત્વ (દ્વિત્વ) હૈ, ઉસીપ્રકાર દ્રવ્યકા અભાવ વહ ગુણ, ગુણકા અભાવ વહ દ્રવ્ય—ઇસપ્રકાર એક દ્રવ્યકે ભી અનેકત્વ આ જાયગા। (અર્થાત् દ્રવ્યકે એક હોનેપર ભી ઉસકે અનેકત્વકા પ્રસંગ આ જાયગા।)

(અથવા ઉભયશૂન્યત્વરૂપ દૂસરા દોષ ઇસ પ્રકાર આતા હૈ :—)

(૨) જૈસે સુવર્ણકે અભાવ હોને પર સુવર્ણત્વકા અભાવ હો જાતા હૈ ઔર સુવર્ણત્વકા અભાવ હોને પર સુવર્ણકા અભાવ હો જાતા હૈ,—ઇસપ્રકાર ઉભયશૂન્યત્વ-દોનોંકા અભાવ હો જાતા હૈ; ઉસીપ્રકાર દ્રવ્યકા અભાવ હોને પર ગુણકા અભાવ ઔર ગુણકા અભાવ હોને પર દ્રવ્યકા અભાવ હો જાયગા;—ઇસપ્રકાર ઉભયશૂન્યતા હો જાયગી। (અર્થાત्

૨૧૨

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

ગુણસ્યાભાવે દ્રવ્યસ્યાભાવ ઇત્�ુભયશૂન્યત્વં સ્યાત્। યથા પટાભાવમાત્ર એવ ઘટો ઘટાભાવમાત્ર એવ પટ ઇત્યુભયોરપોહરૂપત્વં, તથા દ્રવ્યાભાવમાત્ર એવ ગુણો ગુણાભાવમાત્ર એવ દ્રવ્ય-મિત્યત્રાયપોહરૂપત્વં સ્યાત્। તતો દ્રવ્યગુણયોરેકત્વમશૂન્યત્વમનપોહત્વં ચેચ્છતા યથોદિત એવાત્માવો^૧ભ્યુપગન્તવ્યઃ ॥૧૦૮॥

અથ સત્તાદ્રવ્યયોર્ગુણગુણભાવં સાધ્યતિ—

**જો ખલુ દવ્યસહાવો પરિણામો સો ગુણો સદવિસિદ્ધો ।
સદવિદુંદ સહાવે દવ્ય તિ જિણોવદેસોયં ॥૧૦૬॥**

જીવપ્રદેશોભ્યઃ પુદ્ગલદ્રવ્યં ભિન્નં સદ્દ્રવ્યાન્તરં ભવતિ તથા સત્તાગુણપ્રદેશોભ્યો મુક્તજીવદ્રવ્યં સત્તાગુણાદ્ધિનં સત્પૃથગદ્રવ્યાન્તરં પ્રાપ્તોતિ । એવં કિં સિદ્ધમ् । સત્તાગુણરૂપં પૃથગદ્રવ્યં મુક્તાત્મદ્રવ્યં ચ પૃથગિતિ દ્રવ્યદ્વયં જાતં, ન ચ તથા । દ્વિતીયં ચ દૂષ્ણં પ્રાપ્તોતિ—યથા સુવર્ણત્વગુણપ્રદેશોભ્યો

દ્રવ્ય તથા ગુણ દોનોંકે અભાવકા પ્રસંગ આ જાયગા ।)

(અથવા ^૧અપોહરૂપતા નામક તીસરા દોષ ઇસપ્રકાર આતા હૈ :—)

(૩) જૈસે પટાભાવમાત્ર હી ઘટ હૈ, ઘટાભાવમાત્ર હી પટ હૈ, (અર્થાત् વસ્ત્રકે કેવલ અભાવ જિતના હી ઘટ હૈ, ઔર ઘટકે કેવલ અભાવ જિતના હી વસ્ત્ર હૈ) — ઇસપ્રકાર દોનોંકે અપોહરૂપતા હૈ, ઉસીપ્રકાર દ્રવ્યાભાવમાત્ર હી ગુણ ઔર ગુણાભાવમાત્ર હી દ્રવ્ય હોણા; — ઇસપ્રકાર ઇસમે ભી (દ્રવ્ય-ગુણમેં ભી) ^૧અપોહરૂપતા આ જાયગી, (અર્થાત્ કેવલ નકારરૂપતાકા પ્રસંગ આ જાયગા ।)

ઇસલિયે દ્રવ્ય ઔર ગુણકા એકત્વ, અશૂન્યત્વ ઔર ^૨અનપોહત્વ ચાહનેવાલેકો યથોક્ત હી (જૈસા કહા વૈસા હી) અતદ્ભાવ માનના ચાહિયે ॥૧૦૮॥

અબ, સત્તા ઔર દ્રવ્યકા ગુણ-ગુણીપના સિદ્ધ કરતે હૈને :—

૧. અપોહરૂપતા = સર્વથા નકારાત્મકતા; સર્વથા ભિન્નતા । (દ્રવ્ય ઔર ગુણમેં એક-દૂસરેકા કેવલ નકાર હી હો તો ‘દ્રવ્ય ગુણવાળા હૈ’ ‘યહ ગુણ ઇસ દ્રવ્યકા હૈ’ — ઇત્યાદિ કથનસે સૂચિત કિસી પ્રકારકા સમ્બન્ધ હી દ્રવ્ય ઔર ગુણકે નહીં બનેગા ।)
૨. અનપોહત્વ = અપોહરૂપતાકા ન હોના; કેવલ નકારાત્મકતાકા ન હોના ।

**પરિણામ દ્રવ્યસ્વભાવ જે, તે ગુણ ‘સત્ત્ર’-અવિશિષ્ટ છે;
‘દ્રવ્યો સ્વભાવે સ્થિત સત્ત્ર છે’—એ જ આ ઉપદેશ છે. ૧૦૯.**

**યઃ ખલુ દ્રવ્યસ્વભાવઃ પરિણામઃ સ ગુણઃ સદવિશિષ્ટઃ ।
સદવસ્થિતં સ્વભાવે દ્રવ્યમિતિ જિનોપદેશોऽયમ् ॥૧૦૬॥**

દ્રવ્યં હિ સ્વભાવે નિત્યમવતિષ્ઠમાનત્વાત્તસદિતિ ગ્રાક્ પ્રતિપાદિતમ् । સ્વભાવસ્તુ દ્રવ્યસ્ય પરિણામોऽભિહિતઃ । ય એવ દ્રવ્યસ્ય સ્વભાવભૂતઃ પરિણામઃ, સ એવ સદવિશિષ્ટો ગુણ ઇતીહ સાધ્યતે । યદેવ હિ દ્રવ્યસ્વરૂપવૃત્તિભૂતમસ્તિત્વં દ્રવ્યપ્રધાનનિર્દેશાત્તસદિતિ સંશબ્દ્યતે તદવિશિષ્ટગુણભૂત એવ દ્રવ્યસ્ય સ્વભાવભૂતઃ પરિણામઃ, દ્રવ્યવૃત્તેહિ ત્રિકોટિસમય-

---

ભિન્નસ્ય સુવર્ણસ્યાભાવસ્તથૈવ સુવર્ણપ્રદેશેભ્યો ભિન્નસ્ય સુવર્ણત્વગુણસ્યાધ્યભાવઃ, તથા સત્તાગુણપ્રદેશેભ્યો ભિન્નસ્ય મુક્તજીવદ્રવ્યસ્યાભાવસ્તથૈવ મુક્તજીવદ્રવ્યપ્રદેશેભ્યો ભિન્નસ્ય સત્તાગુણસ્યાધ્યભાવઃ ઇત્યુભ્યશૂન્યત્વં પ્રાપ્નોતિ । યથેં મુક્તજીવદ્રવ્યે સંજ્ઞાદિભેદભિન્નસ્યાતદ્વાવસ્તસ્ય સત્તાગુણેન સહ પ્રદેશભેદવ્યાખ્યાનં કૃતં તથા સર્વદ્રવ્યેષુ યથાસંભવં જ્ઞાતવ્યમિત્યર્થઃ ॥૧૦૮॥ એવ દ્રવ્યસ્યાસ્તિત્વકથનરૂપેણ પ્રથમગાથા, પૃથક્ત્વલક્ષણાતદ્વાવાભિધાનાન્યત્વલક્ષણયો: કથનેન દ્વિતીયા, સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદરૂપસ્યાતદ્વાવસ્ય વિવરણરૂપેણ તૃતીયા, તસ્યૈવ દૃઢીકરણાર્થ ચ ચતુર્થીતિ દ્રવ્યગુણઓરભેદવિષયે યુક્તિકથનમુખ્યત્યા ગાથાચતુષ્યેન પચ્ચમસ્થળં ગતમ् । અથ સત્તા ગુણો ભવતિ, દ્રવ્ય-

અન્વયાર્થ :—[યઃ ખલુ] જો, [દ્રવ્યસ્વભાવઃ પરિણામઃ] દ્રવ્યકા સ્વભાવભૂત (ઉત્પાદદ્રવ્યધ્રૌવ્યાત્મક) પરિણામ હૈ [સઃ] વહ (પરિણામ) [સદવિશિષ્ટઃ ગુણઃ] ‘સત્’ સે અવિશિષ્ટ (-સત્તાસે અભિન્ન હૈ એસા) ગુણ હૈ । [સ્વભાવે અવસ્થિતં] ‘સ્વભાવમેં અવસ્થિત (હોનેસે) [દ્રવ્ય] દ્રવ્ય [સત્] સત્ હૈ’—[ઇતિ જિનોપદેશઃ] એસા જો (૯૯ વીં ગાથામેં કથિત) જિનોપદેશ હૈ [અયમ्] વહી યહ હૈ । (અર્થાત् ૯૯વીં ગાથાકે કથનમેંસે ઇસ ગાથામેં કથિત ભાવ સહજ હી નિકલતા હૈ ।) ॥૧૦૯॥

ટીકા :—દ્રવ્ય સ્વભાવમેં નિત્ય અવસ્થિત હોનેસે સત્ હૈ, —એસા પહલે (૯૯વીં ગાથામેં) પ્રતિપાદિત કિયા ગયા હૈ; ઔર (વહીં) દ્રવ્યકા સ્વભાવ પરિણામ કહા ગયા હૈ । યહીં યહ સિદ્ધ કિયા જા રહા હૈ કિ—જો દ્રવ્યકા સ્વભાવભૂત પરિણામ હૈ વહી ‘સત્’ સે અવિશિષ્ટ (-અસ્તિત્વસે અભિન્ન એસા-અસ્તિત્વસે કોઈ અન્ય નહીં એસા) ગુણ હૈ ।

દ્રવ્યકે સ્વરૂપકા વૃત્તિભૂત એસા જો અસ્તિત્વ દ્રવ્યપ્રધાન કથનકે દ્વારા ‘સત્’ શબ્દસે કહા જાતા હૈ ઉસસે અવિશિષ્ટ (-ઉસ અસ્તિત્વસે અનન્ય) ગુણભૂત હી દ્રવ્યસ્વભાવભૂત પરિણામ હૈ; ક્યોંકિ દ્રવ્યકી ‘વૃત્તિ’ (અસ્તિત્વ) તીન પ્રકારકે સમયકો સ્પર્શિત કરતી હોનેસે

૧. વૃત્તિ = વર્તના; અસ્તિત્વ રહના વહ; ટિકના વહ ।

૨૧૪

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

સ્પર્શિન્યાઃ પ્રતિક્ષણં તેન તેન સ્વભાવેન પરિણમનાત् । દ્રવ્યસ્વભાવભૂત એવ તાવત્પરિણામઃ ।
સ ત્વસ્તિત્વભૂતદ્રવ્યવૃત્ત્યાત્મકત્વાત્સદવિશિષ્ટો દ્રવ્યવિધાયકો ગુણ એવેતિ સત્તાદ્રવ્યયો-
રુણગુણિભાવઃ સિદ્ધ્યતિ ॥૧૦૬॥

અથ ગુણગુણિનોર્નાત્વમુપહન્તિ—

**ણત્થિ ગુણો ત્તિ વ કોઈ પજ્ઞાઓ તીહ વા વિણ દવ્બં ।
દવ્બત્તં પુણ ભાવો તમ્હા દવ્બં સયં સત્તા ॥૧૧૦॥**

ચ ગુણી ભવતીતિ પ્રતિપાદયતિ—જો ખલુ દવ્બસહાવો પરિણામો યઃ ખલુ સ્ફુટં દ્રવ્યસ્ય સ્વભાવભૂતઃ
પરિણામઃ પञ્ચેન્દ્રિયવિષયાનુભવરૂપમનોવ્યાપારોત્પન્નસમસ્તમનોરથરૂપવિકલ્પજાલાભાવે સતિ યશ્ચિદા-
નન્દકાનુભૂતિરૂપઃ સ્વસ્થભાવસ્તસ્યોત્પાદઃ, પૂર્વોક્તવિકલ્પજાલવિનાશો વ્યયઃ, તદુભ્યાધારભૂતજીવત્વં
ધૌવ્યમિત્યુક્તલક્ષણોત્પાદવ્યધૌવ્યાત્મકજીવદ્રવ્યસ્ય સ્વભાવભૂતો યોઽસો પરિણામઃ સો ગુણો સ ગુણો
ભવતિ । સ પરિણામઃ કથંભૂતઃ સન્ગુણો ભવતિ । સદવિસિદ્ધો સતો�સ્તિત્વાદવિશિષ્ટોઽભિન્નસ્તદુત્પાદાદિત્રયં
તિષ્ઠત્વસ્તિત્વં ચૈકં તિષ્ઠત્વસ્તિત્વેન સહ કથમભિન્નો ભવતીતિ ચેતુ । “ઉત્પાદવ્યધૌવ્યયુક્તં સત્ત”
ઇતિ વચનાત્ । એવં સતિ સતૈવ ગુણો ભવતીત્યર્થઃ । ઇતિ ગુણવ્યાખ્યાનં ગતમ् । સદવદ્વિદં સહાવે દવ્બં તિ
સદવસ્થિતં સ્વભાવે દ્રવ્યમિતિ । દ્રવ્યં પરમાત્મદ્રવ્યં ભવતિ । કિં કર્તૃ । સદિતિ । કેન । અભેદ-
નયેન । કથંભૂતમ् । સત્ત અવસ્થિતમ् । કવ । ઉત્પાદવ્યધૌવ્યાત્મકસ્વભાવે । જિણોવદેસોયં અયં
જિનોપદેશ ઇતિ ‘સદવદ્વિદં સહાવે દવ્બં દવ્બસ્સ જો હું પરિણામો’ ઇત્યાદિપૂર્વસૂત્રે યદુક્ત
તદેવેદં વ્યાખ્યાનમ्, ગુણકથનં પુનરધિકમિતિ તાત્યર્યમ् । યથેદં જીવદ્રવ્યે ગુણગુણિનોર્વાખ્યાનં

(વહ વૃત્તિ-અસ્તિત્વ) પ્રતિક્ષણ ઉસ-ઉસ સ્વભાવરૂપ પરિણમિત હોતી હૈ ।

(ઇસપ્રકાર) પ્રથમ તો દ્રવ્યકા સ્વભાવભૂત પરિણામ હૈ; ઔર વહ (ઉત્પાદ-વ્યધ-
ધૌવ્યાત્મક પરિણામ) અસ્તિત્વભૂત એસી દ્રવ્યકી વૃત્તિસ્વરૂપ હોનેસે, ‘સત્ત’ સે અવિશિષ્ટ,
દ્રવ્યવિધાયક (-દ્રવ્યકા રચયિતા) ગુણ હી હૈ । —ઇસપ્રકાર સત્તા ઔર દ્રવ્યકા ગુણગુણીપના
સિદ્ધ હોતા હૈ ॥૧૦૯॥

અબ ગુણ ઔર ગુણીકે અનેકત્વકા ખણંડન કરતે હૈન :—

**પર્યાય કે ગુણ અનું કોઈ ન દ્રવ્ય વિણ વિશે દીસે;
દ્રવ્યત્વ છે વળી ભાવ; તેથી દ્રવ્ય પોતે સત્ત છે. ૧૧૦.**

**નાસ્તિ ગુણ ઇતિ વા કશ્ચિત् પર્યાય ઇતીહ વા વિના દ્રવ્યમ् ।
દ્રવ્યત્વं પુનર્ભાવસ્તસ્માદ્દ્રવ્યં સ્વયં સત્તા ॥૧૧૦॥**

ન ખલુ દ્રવ્યાતૃથગ્ભૂતો ગુણ ઇતિ વા પર્યાય ઇતિ વા કશ્ચિતપિ સ્યાત्; યથા સુવર્ણાતૃથાભૂતં તત્પીતત્વાદિકમિતિ વા તત્કુણલત્વાદિકમિતિ વા । અથ તસ્ય તુ દ્રવ્યસ્ય સ્વરૂપવૃત્તિભૂતમાસ્તિત્વાખ્યં યદ્દ્રવ્યત્વં સ ખલુ તત્ત્વાવાખ્યો ગુણ એવ ભવન્ કિં હિ દ્રવ્યાતૃથગ્ભૂતત્વેન વર્તતે । ન વર્તત એવ । તર્હિં દ્રવ્યં સત્તાઽસ્તુ સ્વયમેવ ॥૧૧૦॥

અથ દ્રવ્યસ્ય સદુત્યાદાસદુત્યાદયોરવિરોધં સાધયતિ—

**એવંવિહિં સહાવે દવ્બં દ્રવ્યત્વપદ્ધતિયત્થેહિં ।
સદસદ્ભાવણિબદ્ધં પાદુદ્ભાવં સદા લભદિ ॥૧૧૧॥**

કૃતં તથા સર્વદ્રવ્યેષુ જ્ઞાતવ્યમિતિ ॥૧૦૯॥ અથ ગુણપર્યાયાભ્યાં સહ દ્રવ્યસ્યાભેદં દર્શયતિ—ણત્યનાસ્તિ ન વિદ્યતે । સ કઃ । ગુણો તિ વ કોઈ ગુણ ઇતિ કશ્ચિત् । ન કેવલં ગુણઃ પજ્ઞાઓ તીહ વા પર્યાયો વેતીહ । કથમ् । વિણા વિના । કિં વિના । દવ્બં દ્રવ્યમ् । ઇદાનીં દ્રવ્યં કથ્યતે । દવ્બત્તં પુણ ભાવો દ્રવ્યત્વમાસ્તિત્વમ् । તત્યુનઃ કિં ભણ્યતે । ભાવઃ । ભાવઃ કોર્થઃ । ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મકસદ્ધાવઃ । તમ્હા દવ્બં સ્વયં સત્તા તસ્માદ્ભેદનયેન સત્તા સ્વયમેવ દ્રવ્યં ભવતીતિ । તદ્યથા—મુક્તાત્મદ્રવ્યે પરમાવાત્સિરૂપો

અન્વયાર્થ :—[ઇહ] ઇસ વિશ્વમે [ગુણ: ઇતિ વા કશ્ચિત्] ગુણ એસા કુછ [પર્યાય: ઇતિ વા] યા પર્યાય એસા કુછ [દ્રવ્યં વિના નાસ્તિ] દ્રવ્યકે બિના (-દ્રવ્યસે પૃથક) નહીં હોતા; [દ્રવ્યત્વં પુનઃ ભાવઃ] ઔર દ્રવ્યત્વ વહ ભાવ હૈ (અર્થાત् અસ્તિત્વ ગુણ હૈ); [તસ્માત्] ઇસલિયે [દ્રવ્યં સ્વયં સત્તા] દ્રવ્ય સ્વયં સત્તા (અસ્તિત્વ) હૈ ॥૧૧૦॥

ટીકા :—વાસ્તવમે દ્રવ્યસે પૃથગ્ભૂત (ભિન્ન) એસા કોઈ ગુણ યા એસી કોઈ પર્યાય કુછ નહીં હોતા; જેસે—સુવર્ણસે પૃથગ્ભૂત ઉસકા પીલાપન આદિ યા ઉસકા કુણલત્વાદિ નહીં હોતા તદનુસાર । અબ, ઉસ દ્રવ્યકે સ્વરૂપકી વૃત્તિભૂત જો ‘અસ્તિત્વ’ નામસે કહા જાનેવાલા દ્રવ્યત્વ વહ ઉસકા ‘ભાવ’ નામસે કહા જાનેવાલા ગુણ હી હોનેસે, ક્યા વહ દ્રવ્યસે પૃથક્રૂપ વર્તતા હૈ? નહીં હી વર્તતા । તબ ફિર દ્રવ્ય સ્વયમેવ સત્તા હો ॥૧૧૦॥

અબ, દ્રવ્યકે સત્તા-ઉત્પાદ ઔર અસત્તા-ઉત્પાદ હોનેમેં અવિરોધ સિદ્ધ કરતે હૈને :—

**આવું દરવ દ્રવ્યાર્થ-પર્યાયાર્થથી નિજભાવમાં
સદ્ભાવ-અણસદ્ભાવયુત ઉત્પાદને પામે સદા. ૧૧૧.**

**एवंविधं स्वभावे द्रव्यं द्रव्यार्थपर्यायार्थाभ्याम् ।
सदसद्वावनिबद्धं प्रादुर्भावं सदा लभते ॥१११॥**

एवमेतद्यथोदितप्रकारसाकल्याकलंकलांछनमनादिनिधनं सत्स्वभावे प्रादुर्भावमास्कन्दति द्रव्यम् । स तु प्रादुर्भावो द्रव्यस्य द्रव्याभिधेयतायां सद्वावनिबद्धं एव स्यात्; पर्यायाभिधेयतायां त्वसद्वावनिबद्धं एव । तथा हि—यदा द्रव्यमेवाभिधीयते न पर्यायास्तदा प्रभवावसानवर्जिताभिर्योगपद्यप्रवृत्ताभिर्द्रव्यनिष्ठादिकाभिरन्वयशक्तिभिः प्रभवावसानलांछनाः क्रमप्रवृत्ताः

मोक्षपर्यायः केवलज्ञानादिस्तुपो गुणसमूहश्च येन कारणेन तदद्वयमपि परमात्मद्रव्यं विना नास्ति, न विद्यते । कस्मात् । प्रदेशाभेदादिति । उत्पादव्यधौव्यात्मकशुद्धसत्तारूपं मुक्तात्मद्रव्यं भवति । तस्मादभेदेन सत्तैव द्रव्यमित्यर्थः । यथा मुक्तात्मद्रव्ये गुणपर्यायाभ्यां सहाभेदव्याख्यानं कृतं तथा यथासंभवं सर्वद्रव्येषु ज्ञातव्यमिति ॥११०॥ एवं गुणगुणिव्याख्यानरूपेण प्रथमगाथा, द्रव्यस्य गुणपर्यायाभ्यां सह भेदो नास्तीति कथनरूपेण द्वितीया चेति स्वतन्त्रगाथाद्वयेन षष्ठ्यतां गतम् ॥ अथ द्रव्यस्य द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयाभ्यां सदुत्पादासदुत्पादौ दर्शयति—एवंविहसत्वावे एवंविधसद्वावे सत्तालक्षणमुत्पादव्यधौव्यलक्षणं गुणपर्यायलक्षणं द्रव्यं चेत्येवंविधपूर्वोक्तसद्वावे स्थितं, अथवा एवंविहं सहावे इति पाठान्तरम् । तत्रैवंविधं पूर्वोक्तलक्षणं स्वकीयसद्वावे स्थितम् । किम् । दत्तं द्रव्यं कर्तुं । किं

अन्वयार्थ :—[एवंविधं द्रव्यं] ऐसा (पूर्वोक्त) द्रव्य [स्वभावे] स्वभावमें [द्रव्यार्थपर्यायार्थाभ्यां] द्रव्यार्थिक और पर्यायार्थिक नयोंके द्वारा [सदसद्वावनिबद्धं प्रादुर्भावं] सद्भावसंबद्ध और असद्भावसंबद्ध उत्पादको [सदा लभते] सदा प्राप्त करता है ॥१११॥

टीका :—इसप्रकार यथोदित (पूर्वकथित) सर्व प्रकारसे ^१अकलंक लक्षणवाला, अनादिनिधन वह द्रव्य सत्-स्वभावमें (अस्तित्वस्वभावमें) उत्पादको प्राप्त होता है । द्रव्यका वह उत्पाद, द्रव्यकी ^२अभिधेयताके समय सद्भावसंबद्ध ही है और पर्यायोंकी अभिधेयताके समय असद्भावसंबद्ध ही है । इसे स्पष्ट समझाते हैं :—

जब द्रव्य ही कहा जाता है—पर्यायें नहीं, तब उत्पत्तिविनाश रहित, युगपत् प्रवर्तमान, द्रव्यको उत्पन्न करनेवाली ^३अन्वयशक्तियोंके द्वारा, उत्पत्तिविनाशलक्षणवाली, क्रमशः प्रवर्तमान,

१. अकलंक = निर्दोष (यह द्रव्य पूर्वकथित सर्वप्रकार निर्दोष लक्षणवाला है ।)
२. अभिधेयता = कहने योग्यपना; विवक्षा; कथनी ।
३. अन्वयशक्ति = अन्वयरूपशक्ति । (अन्वयशक्तियाँ उत्पत्ति और नाशसे रहित हैं, एक ही साथ प्रवृत्त होती हैं और द्रव्यको उत्पन्न करती हैं । ज्ञान, दर्शन, चारित्र इत्यादि आत्मद्रव्यकी अन्वयशक्तियाँ हैं ।)

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૧૭

પર્યાયનિષ્પાદિકા વ્યતિરેકવ્યક્તીસ્તાસ્તાઃ સંક્રામતો દ્રવ્યસ્ય સદ્ગ્રાવનિબદ્ધ એવ પ્રાદુર્ભાવઃ, હેમવત् । તથા હિ—યદા હેમૈવાભિધીયતે નાંગદાદયઃ પર્યાયાસ્તદા હેમસમાનજીવિતાભિર્યૌગ-પદ્યપ્રવૃત્તાભિર્હેમનિષ્પાદિકાભિરન્યશક્તિભિરંગદાદિપર્યાયસમાનજીવિતાઃ ક્રમપ્રવૃત્તા અંગદાદિ-પર્યાયનિષ્પાદિકા વ્યતિરેકવ્યક્તીસ્તાસ્તાઃ સંક્રામતો હેમનઃ સદ્ગ્રાવનિબદ્ધ એવ પ્રાદુર્ભાવઃ । યદા તુ પર્યાય એવાભિધીયન્તે ન દ્રવ્યં, તદા પ્રભવાવસાનલાંછનાભિઃ ક્રમપ્રવૃત્તાભિઃ પર્યાયનિષ્પાદિકાભિર્યતિરેકવ્યક્તિભિસ્તાભિસ્તાભિઃ પ્રભવાવસાનવર્જિતા યૌગપદ્યપ્રવૃત્તા દ્રવ્ય-

કરોતિ । સદા લભદિ સદા સર્વકાળં લભતે । કિં કર્મતાપન્મ । પાદુર્ભાવં પ્રાદુર્ભાવમુત્પાદમ । કથંભૂતમ । સદસભાવણિવદ્ધં સદ્ગ્રાવનિબદ્ધમસદ્ગ્રાવનિબદ્ધં ચ । કાભ્યાં કૃત્વા । દવ્યત્પદ્યાયથેહિ દ્રવ્યાર્થિકપર્યાયાર્થિકનયાભ્યામિતિ । તથાહિ—યથા યદા કાલે દ્રવ્યાર્થિકનયેન વિવક્ષા ક્રિયતે યદેવ કટકપર્યાયે સુવર્ણ તદેવ કદ્ભણપર્યાયે નાન્યદિતિ, તદા કાલે સદ્ગ્રાવનિબદ્ધ એવોત્પાદ: । કસ્માદિતિ ચેત । દ્રવ્યસ્ય દ્રવ્યરૂપેણાવિનષ્ટ્વાત । યદા પુનઃ પર્યાયવિવક્ષા ક્રિયતે કટકપર્યાયાત્ સકાશાદન્યો ય: કદ્ભણપર્યાય: સુવર્ણસમ્બન્ધી સ એવ ન ભવતિ, તદા પુનરસદુત્પાદ: । કસ્માદિતિ ચેત । પૂર્વપર્યાયસ્ય વિનષ્ટ્વાત । તથા યદા દ્રવ્યાર્થિકનયવિવક્ષા ક્રિયતે ય એવ પૂર્વ ગૃહસ્થાવસ્થાયામેવમેવં ગૃહવ્યાપારં કૃતવાન् પશ્ચાન્નિનદીક્ષાં ગૃહીત્વા સ એવેદાનીં રામાદિકેવલિપુરૂષો નિશ્ચયરલત્રયાત્મકપરમાત્મધ્યાને-

પર્યાયોંકી ઉત્પાદક ઉન-ઉન ^૧વ્યતિરેકવ્યક્તિયોંકો પ્રાસ હોનેવાલે દ્રવ્યકો ^૨સદ્ગ્રાવસંબદ્ધ હી ઉત્પાદ હૈ; સુવર્ણકી ભાઁતિ । જૈસે :—જબ સુવર્ણ હી કહા જાતા હૈ—બાજૂબંધા આદિ પર્યાયે નહીં, તબ સુવર્ણ જિતની સ્થાયી, યુગપત્ત પ્રવર્તમાન, સુવર્ણકી ઉત્પાદક અન્વયશક્તિયોંકે દ્વારા બાજૂબંધ ઇત્યાદિ પર્યાય જિતને સ્થાયી, ક્રમશ: પ્રવર્તમાન, બાજૂબંધ ઇત્યાદિ પર્યાયોંકી ઉત્પાદક ઉન-ઉન વ્યતિરેકવ્યક્તિયોંકો પ્રાસ હોનેવાલે સુવર્ણકા સદ્ગ્રાવસંબદ્ધ હી ઉત્પાદ હૈ ।

ઔર જબ પર્યાયે હી કહી જાતી હૈન,—દ્રવ્ય નહીં, તબ ઉત્પત્તિવિનાશ જિનકા લક્ષણ હૈ ઐસી, ક્રમશ: પ્રવર્તમાન, પર્યાયોંકો ઉત્પત્ત કરનેવાલી ઉન-ઉન વ્યતિરેકવ્યક્તિયોંકે દ્વારા, ઉત્પત્તિવિનાશ રહિત, યુગપત્ત પ્રવર્તમાન, દ્રવ્યકી ઉત્પાદક અન્વયશક્તિયોંકો પ્રાસ હોનેવાલે

૧. વ્યતિરેકવ્યક્તિ = ભેદરૂપ પ્રગટાતા । [વ્યતિરેકવ્યક્તિયાં ઉત્પત્તિ વિનાશકો પ્રાસ હોતી હૈન, ક્રમશ: પ્રવૃત્ત હોતી હૈન ઔર પર્યાયોંકો ઉત્પત્ત કરતી હૈન । શ્રુતજ્ઞાન, કેવલજ્ઞાન ઇત્યાદિ તથા સ્વરૂપાચરણ ચાચ્રિ, યથાખ્યાતચારિત્ર ઇત્યાદિ આત્મદ્રવ્યકી વ્યતિરેકવ્યક્તિયાં હૈન । વ્યતિરેક ઔર અન્વયકે અર્થોંકી લિયે ૧૯૯૫૧૮ પૃષ્ઠકા ફુટનોટ (ટિપ્પણી) દેખોં ।]
૨. સદ્ગ્રાવસંબદ્ધ = સદ્ગ્રાવ-અસ્તિત્વકે સાથ સંબંધ રહેનેવાલા,-સંકલિત । [દ્રવ્યકી વિવક્ષાકે સમય અન્વય શક્તિયોંકો મુખ્ય ઔર વ્યતિરેકવ્યક્તિયોંકો ગૌણ કર દિયા જાતા હૈ, ઇસલિયે દ્રવ્યકે સદ્ગ્રાવસંબદ્ધ ઉત્પાદ (સત્ત-ઉત્પાદ, વિદ્યમાનકા ઉત્પાદ) હૈ ।]

નિષ્પાદિકા અન્વયશક્તિઃ સંક્રામતો દ્રવ્યસ્યાસદ્ધાવનિબદ્ધ એવ ગ્રાદુર્ભાવઃ, હેમવદેવ। તથા હિ—યદાંગદાદિપર્યાયા એવાભિધીયન્તે, ન હેમ, તદાંગદાદિપર્યાયસમાનજીવિતાભિઃ ક્રમપ્રવૃત્તાભિરંગદાદિપર્યાયનિષ્પાદિકાભિર્વત્તિરેકવ્યક્તિભિસ્તાભિર્સ્તાભિર્હેમસમાનજીવિતા યૌગપદ્યપ્રવૃત્તા હેમનિષ્પાદિકા અન્વયશક્તિઃ સંક્રામતો હેમોડસદ્ધાવનિબદ્ધ એવ ગ્રાદુર્ભાવઃ। અથ પર્યાયાભિધેયતાયામધ્યસદુત્પત્તો પર્યાયનિષ્પાદિકાસ્તાસ્તા વ્યતિરેકવ્યક્તયો યૌગપદ્યપ્રવૃત્તિ-માસાધાન્વયશક્તિત્વમાપન્ના: પર્યાયાનું દ્રવીકુર્યઃ, તથાંગદાદિપર્યાયનિષ્પાદિકાભિસ્તાભિ-સ્તાભિર્વત્તિરેકવ્યક્તિભિર્યૌગપદ્યપ્રવૃત્તિમાસાધાન્વયશક્તિત્વમાપન્નાભિરંગદાદિપર્યાયા અપિ હેમી-ક્રિયેરનું। દ્રવ્યાભિધેયતાયામધ્યસદુત્પત્તો દ્રવ્યનિષ્પાદિકા અન્વયશક્તયઃ ક્રમપ્રવૃત્તિમાસાધ તત્ક્ષ્યતિરેકવ્યક્તિત્વમાપન્ના દ્રવ્યં પર્યાયીકુર્યઃ, તથા હેમનિષ્પાદિકાભિરન્વયશક્તિભિઃ

નાનન્તસુખામૃતતુસો જાતઃ, ન ચાન્ય ઇતિ, તદા સદ્ધાવનિબદ્ધ એવોત્પાદઃ। કસ્માદિતિ ચેત्। પુરુષત્વેનાવિનષ્ટલાત્તાત્ત્વ। યદા તુ પર્યાયનયવિવક્ષા ક્રિયતે પૂર્વ સરાગાવસ્થાયા: સકાશાદન્યોડયં ભરતસગરરામપાણ્ડવાદિકેવલિપુરુષાણાં સંવન્ધી નિરૂપરાગપરમાત્મપર્યાયઃ સ એવ ન ભવતિ, તદા

દ્રવ્યકો ૧અસદ્ભાવસંબદ્ધ હી ઉત્પાદ હૈ; સુવર્ણકી હી ભાઁતિ। વહ ઇસપ્રકાર જબ બાજૂબંધાદિ પર્યાયેં હી કહી જાતી હૈનું—સુવર્ણ નહીં, તબ બાજૂબંધ ઇત્યાદિ પર્યાય જિતની ટિકનેવાલી, ક્રમશ: પ્રવર્તમાન, બાજૂબંધ ઇત્યાદિ પર્યાયોંકી ઉત્પાદક ઉન-ઉન વ્યતિરેક-વ્યક્તિયોંકે દ્વારા, સુવર્ણ જિતની ટિકનેવાલી, યુગપત્ત પ્રવર્તમાન, સુવર્ણકી ઉત્પાદક અન્વયશક્તિયોંકો પ્રાસ સુવર્ણકે અસદ્ભાવયુક્ત હી ઉત્પાદ હૈ।

અબ, પર્યાયોંકી અભિધેયતા (કથની) કે સમય ભી, અસત્-ઉત્પાદમેં પર્યાયોંકો ઉત્પત્ત કરનેવાલી વે-વે વ્યતિરેકવ્યક્તિયોં યુગપત્ત પ્રવૃત્તિ પ્રાસ કરકે અન્વયશક્તિપનેકો પ્રાસ હોતી હુઈ પર્યાયોંકો દ્રવ્ય કરતા હૈ (-પર્યાયોંકી વિવક્ષાકે સમય ભી વ્યતિરેકવ્યક્તિયોં અન્વયશક્તિરૂપ બનતી હુઈ પર્યાયોંકો દ્રવ્યરૂપ કરતી હૈનું); જૈસે બાજૂબંધ આદિ પર્યાયોંકો ઉત્પત્ત કરનેવાલી વે-વે વ્યતિરેકવ્યક્તિયોં યુગપત્ત પ્રવૃત્તિ પ્રાસ કરકે અન્વયશક્તિપનેકો પ્રાસ કરતી હુઈ બાજૂબંધ ઇત્યાદિ પર્યાયોંકો સુવર્ણ કરતા હૈ તદ્દનુસાર। દ્રવ્યકી અભિધેયતાકે સમય ભી, સત્-ઉત્પાદમેં દ્રવ્યકી ઉત્પાદક અન્વયશક્તિયોં ક્રમપ્રવૃત્તિકો પ્રાસ કરકે ઉસ-ઉસ વ્યતિરેકવ્યક્તિત્વકો પ્રાસ હોતી હુઈ, દ્રવ્યકો પર્યાયેં (-પર્યાયરૂપ) કરતી હૈનું; જૈસે સુવર્ણકી ઉત્પાદક અન્વયશક્તિયોં

૧. અસદ્ભાવસંબદ્ધ = અનસ્તિત્વકે સાથ સંબંધવાળા—સંકલિત। [પર્યાયોંકી વિવક્ષાકે સમય વ્યતિરેકવ્યક્તિયોંકો મુખ્ય ઔર અન્વયશક્તિયોંકો ગૌણ કિયા જાતા હૈ, ઇસલિયે દ્રવ્યકે અસદ્ભાવસંબદ્ધ ઉત્પાદ (અસત્-ઉત્પાદ, અવિદ્યમાનકા ઉત્પાદ) હૈ।]

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૧૯

ક્રમપ્રવૃત્તિમાસાદ્ય તત્ત્વાત્મિરેકમાપનાભિર્હેમાંગદાદિપર્યાયમાત્રીક્રિયેત । તતો દ્રવ્યાથદિશા-
તસ્દુત્પાદઃ, પર્યાયાથદિશાદસત્ત ઇત્યનવદ્યમ् ॥૧૧૧॥

અથ સદુત્પાદમનન્યત્વેન નિશ્ચિનોતિ—

**જીવો ભવં ભવિસ્સદિ ણરોડમરો વા પરો ભવીય પુણો ।
કિં દવત્તં પજહદિ ણ જહં અણો કહં હોદિ ॥૧૧૨॥**

પુનરસંદ્રાવનિબળ્છ એવોત્પાદઃ । કસ્માદિતિ ચેત્ । પૂર્વપર્યાયાદન્યત્વાદિતિ । યથેદં જીવદ્રવ્યે સદુત્પાદા-
સદુત્પાદવ્યાખ્યાનં કૃતં તથા સર્વદ્રવ્યેષુ યથાસંભવં જ્ઞાતવ્યમિતિ ॥૧૧૧॥ અથ પૂર્વોક્તમેવ સદુત્પાદં
દ્રવ્યાદભિન્નત્વેન વિવૃણોતિ—જીવો જીવઃ કર્તા ભવં ભવન્ પરિણમન્ સન્ ભવિસ્સદિ ભવિષ્યતિ તાવત્ ।

ક્રમપ્રવૃત્તિ પ્રાસ કરકે ઉસ-ઉસ વ્યતિરેકવ્યક્તિત્વકો પ્રાસ હોતી હુઈ, સુવર્ણકો બાજૂબંધાદિ
પર્યાયમાત્ર (-પર્યાયમાત્રરૂપ) કરતી હૈનું ।

ઇસલિયે દ્રવ્યાર્થિક કથનસે સત્ત-ઉત્પાદ હૈ, પર્યાયાર્થિક કથનસે અસત્ત-ઉત્પાદ હૈ—
યહ બાત અનવદ્ય (નિર્દોષ, અબાધ્ય) હૈ ।

ભાવાર્થ :—જો પહલે વિદ્યમાન હો ઉસીકી ઉત્પત્તિકો સત્ત-ઉત્પાદ કહતે હૈનું ઔર જો
પહલે વિદ્યમાન ન હો ઉસકી ઉત્પત્તિકો અસત્ત-ઉત્પાદ કહતે હૈનું । જબ પર્યાયોંકો ગૌણ કરકે
દ્રવ્યકા મુખ્યત્વા કથન કિયા જાતા હૈ, તબ તો જો વિદ્યમાન થા વહી ઉત્પત્ત હોતા હૈ, (ક્યોંકિ
દ્રવ્ય તો તીનોં કાલમેં વિદ્યમાન હૈ); ઇસલિયે દ્રવ્યાર્થિક નયસે તો દ્રવ્યકો સત્ત-ઉત્પાદ હૈ; ઔર
જબ દ્રવ્યકો ગૌણ કરકે પર્યાયોંકા મુખ્યત્વા કથન કિયા જાતા હૈ તબ જો વિદ્યમાન નહીં થા
વહ ઉત્પત્ત હોતા હૈ (ક્યોંકિ વર્તમાન પર્યાય ભૂતકાલમેં વિદ્યમાન નહીં થી), ઇસલિયે પર્યાયાર્થિક
નયસે દ્રવ્યકે અસત્ત-ઉત્પાદ હૈ ।

યહું યહ લક્ષ્યમેં રહ્યના ચાહિયે કિ દ્રવ્ય ઔર પર્યાયોં ભિન્ન-ભિન્ન વસ્તુએં નહીં હૈનું; ઇસલિયે
પર્યાયોંકી વિવક્ષાકે સમય ભી, અસત્ત-ઉત્પાદમેં, જો પર્યાયોં હૈનું વે દ્રવ્ય હી હૈનું, ઔર દ્રવ્યકી
વિવક્ષાકે સમય ભી સત્ત-ઉત્પાદમેં, જો દ્રવ્ય હૈ વે હી પર્યાયોં હી હૈનું ॥૧૧૧॥

અબ (સર્વ પર્યાયોંમેં દ્રવ્ય અનન્ય હૈ અર્થાત્ વહ કા વહી હૈ, ઇસલિયે ઉસકે સત્ત-ઉત્પાદ
હૈ—ઇસપ્રકાર) સત્ત-ઉત્પાદકો અનન્યત્વ કે દ્વારા નિશ્ચિત કરતે હૈનું :—

**જીવ પરિણમે તેથી નરાદિક અએ થશે; પણ તે-સ્લે
શું છોડતો દ્રવ્યત્વને ? નહિ છોડતો ક્યમ અન્ય અએ ? ૧૧૨.**

**જીવો ભવનું ભવિષ્યતિ નરોડમરો વા પરો ભૂત્વા પુનઃ।
કિં દ્રવ્યત્વં પ્રજહાતિ ન જહદન્યઃ કથં ભવતિ॥૧૧૨॥**

દ્રવ્યં હિ તાવદું દ્રવ્યત્વભૂતામન્વયશક્તિં નિત્યમધ્યપરિત્યજદ્વતિ સદેવ। યસ્તુ દ્રવ્યસ્ય
પર્યાયભૂતાયા વ્યતિરેકવ્યક્તેઃ ગ્રાદુર્ભાવઃ તસ્મિન્નપિ દ્રવ્યત્વભૂતાયા અન્વયશક્તેરપ્રચ્યવનાદું
દ્રવ્યમનન્યદેવ। તતોડનન્યત્વેન નિશ્ચીયતે દ્રવ્યસ્ય સદુત્પાદઃ। તથા હિ—જીવો દ્રવ્યં
ભવનારકતિર્યઙ્કુણુષ્યદેવસિદ્ધત્વાનામન્યતમેન પર્યાયેણ દ્રવ્યસ્ય પર્યાયદુર્લલિતવૃત્તિત્વાદ-
વશ્યમેવ ભવિષ્યતિ। સ હિ ભૂત્વા ચ તેન કિં દ્રવ્યત્વભૂતામન્વયશક્તિમુજ્જાતિ, નોજ્જાતિ।

કિં કિં ભવિષ્યતિ। નિર્વિકારશુદ્ધોપ્યોગવિલક્ષણાભ્યાં શુભાશુભોપ્યોગાભ્યાં પરિણમ્ય ણરોડમરો વા પરો
નરો દેવઃ પરસ્તિર્યઙ્કુણારકરૂપો વા નિર્વિકારશુદ્ધોપ્યોગેન સિદ્ધો વા ભવિષ્યતિ। ભવીય પુણો એવં
પૂર્વોક્તપ્રકારેણ પુરભૂત્વાપિ। અથવા દ્વિતીયવ્યાખ્યાનમ्। ભવનું વર્તમાનકાલાપેક્ષયા ભવિષ્યતિ
ભાવિકાલાપેક્ષયા ભૂત્વા ભૂતકાલાપેક્ષયા ચેતિ કાલત્રયે ચૈવં ભૂત્વાપિ કિં દ્વત્તં પજહદિ કિં દ્રવ્યત્વં
પરિત્યજતિ। ણ ચયદિ દ્રવ્યાર્થિકનયેન દ્રવ્યત્વં ન ત્યજતિ, દ્રવ્યાદ્દિનો ન ભવતિ। અણો કહું હવદિ

અન્વયાર્થ :—[જીવઃ] જીવ [ભવનું] પરિણમિત હોતા હુઆ [નરઃ] મનુષ્ય,
[અમરઃ] દેવ [વા] અથવા [પરઃ] અન્ય (-તિર્યચ, નારકી યા સિદ્ધ) [ભવિષ્યતિ] હોગા,
[પુનઃ] પરન્તુ [ભૂત્વા] મનુષ્ય દેવાદિ હોકર [કિં] ક્યા વહ [દ્રવ્યત્વં પ્રજહાતિ] દ્રવ્યત્વકો
છોડું દેતા હૈ ? [ન જહતું] નહીં છોડતા હુઆ વહ [અન્યઃ કથં ભવતિ] અન્ય કેસે હો સકતા
હૈ ? (અર્થાત્ વહ અન્ય નહીં, વહકા વહી હૈ।)॥૧૧૨॥

ટીકા :—પ્રથમ તો દ્રવ્ય દ્રવ્યત્વભૂત અન્વયશક્તિકો કભી ભી ન છોડતા હુઆ સત્તુ
(વિદ્યમાન) હી હૈ। ઔર દ્રવ્યકે જો પર્યાયભૂત વ્યતિરેકવ્યક્તિકા ઉત્પાદ હોતા હૈ તુસમેં ભી
દ્રવ્યત્વભૂત અન્વયશક્તિકા અચ્યુતપના હોનેસે દ્રવ્ય અનન્ય હી હૈ, (અર્થાત્ તુસ ઉત્પાદમેં ભી
અન્વયશક્તિ તો અપતિત-અવિનષ્ટ-નિશ્ચિલ હોનેસે દ્રવ્ય વહકા વહી હૈ, અન્ય નહીં।) ઇસલિયે
અનન્યપનેકે દ્વારા દ્રવ્યકા સત્ત-ઉત્પાદ નિશ્ચિત હોતા હૈ, (અર્થાત્ ઉપરોક્ત કથનાનુસાર દ્રવ્યકા
દ્રવ્યાપેક્ષાસે અનન્યપના હોનેસે, તુસકે સત્ત-ઉત્પાદ હૈ,—એસા અનન્યપને દ્વારા સિદ્ધ હોતા હૈ।)

ઇસી બાતકો (ઉદાહરણ સે) સ્પષ્ટ કિયા જાતા હૈ :—

જીવ દ્રવ્ય હોનેસે ઔર દ્રવ્ય પર્યાયોમે વતનિસે જીવ નારકત્વ, તિર્યચત્વ, મનુષ્યત્વ,
દેવત્વ ઔર સિદ્ધત્વમેંસે કિસી એક પર્યાયમેં અવશ્યમેવ (પરિણમિત) હોગા। પરન્તુ વહ
જીવ તુસ પર્યાયરૂપ હોકર ક્યા દ્રવ્યત્વભૂત અન્વયશક્તિકો છોડતા હૈ ? નહીં છોડતા।

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

२२१

यदि नोऽग्निं कथमन्यो नाम स्यात्, येन प्रकटितत्रिकोटिसत्ताकः स एव न
स्यात् ॥११२॥

अथासदुत्पादमन्यत्वेन निश्चिनोति—

**मणुवो ण होदि देवो देवो वा माणुसो व सिद्धो वा ।
एवं अहोऽग्नमाणो अणण्णभावं कथं लहदि ॥११३॥**

**मनुजो न भवति देवो देवो वा मनुषो वा सिद्धो वा ।
एवमभवन्नन्यभावं कथं लभते ॥११३॥**

अन्यो भिन्नः कथं भवति । किंतु द्रव्यान्वयशक्तिरूपेण सद्गावनिवद्वोत्पादः स एवेति द्रव्यादभिन्न इति भावार्थः ॥११२॥ अथ द्रव्यस्यासदुत्पादं पूर्वपर्यायादन्यत्वेन निश्चिनोति—मणुवो ण होदि देवो आकुलत्वोत्पादकमनुजदेवादिविभावपर्यायविलक्षणमनाकुलत्वरूपस्यभावपरिणितलक्षणं परमात्मद्रव्यं यद्यपि निश्चयेन मनुष्यपर्याये देवपर्याये च समानं तथापि मनुजो देवो न भवति । कस्मात् ।

यदि नहीं छोड़ता तो वह अन्य कैसे हो सकता है कि जिसने त्रिकोटि सत्ता (-तीन प्रकारकी सत्ता) जिसके प्रगट है ऐसा वह (जीव), वही न हो ?

भावार्थ :—जीव मनुष्य-देवादिक पर्यायरूप परिणित होता हुआ भी अन्य नहीं हो जाता, अनन्य रहता है, वहका वही रहता है; क्योंकि 'वही यह देवका जीव है, जो पूर्वभवमें मनुष्य था और अमुक भवमें तिर्यच था' ऐसा ज्ञान हो सकता है। इसप्रकार जीवकी भाँति प्रत्येक द्रव्य अपनी सर्व पर्यायोंमें वहका वही रहता है, अन्य नहीं हो जाता,—*अनन्य रहता है। इसप्रकार द्रव्यका अनन्यपना होनेसे द्रव्यका सत्-उत्पाद निश्चित होता है ॥११२॥

अब, असत्-उत्पादको अन्यत्वके द्वारा निश्चित करते हैं :—

अन्वयार्थ :—[मनुजः] मनुष्य [देवः न भवति] देव नहीं है, [वा] अथवा [देवः] देव [मनुषः वा सिद्धः वा] मनुष्य या सिद्ध नहीं है; [एवं अभवन्] ऐसा न होता हुआ [अनन्य भावं कथं लभते] अनन्यभावको कैसे प्राप्त हो सकता है? ॥११३॥

* (अर्थात् उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यात्मक जीव, मनुष्यादि पर्यायोंरूप परिणित होने पर भी, अन्वयशक्तिको नहीं छोड़ता होनेसे अनन्य-वहका वही-है।)

**मानव नथी सुर, सुर पण नहि मनुज के नहि सिद्ध छे;
ऐ रीत नहि होतो थको क्यम ते अनन्यपणुं धरे? ११३.**

पर्याया हि पर्यायभूताया आत्मव्यतिरेकव्यक्तेः काल एव सत्त्वात्ततोऽन्यकालेषु भवन्त्यसन्त एव। यश्च पर्यायाणां द्रव्यत्वभूतयान्वयशक्त्यानुस्थूतः क्रमानुपाती स्वकाले प्रादुर्भावः तस्मिन्पर्यायभूताया आत्मव्यतिरेकव्यक्तेः पूर्वमसत्त्वात्पर्याया अन्य एव। ततः पर्यायाणामन्यत्वेन निश्चीयते पर्यायस्वरूपकर्तृकरणाधिकरणभूतत्वेन पर्यायेभ्योऽपृथग्भूतस्य द्रव्यस्यासदुत्पादः। तथा हि—न हि मनुजस्त्रिदशो वा सिद्धो वा स्यात्, न हि त्रिदशो मनुजो वा सिद्धो वा स्यात्। एवमसन् कथमनन्यो नाम स्यात्, येनान्य एव न स्यात्; येन च निष्पद्यमानमनुजादिपर्यायं जायमानवलयादिविकारं कांचनमिव जीवद्रव्यमपि प्रतिपद-मन्यन्न स्यात् ॥११३॥

देवपर्यायकाले मनुष्यपर्यायस्यानुपलभ्यात्। देवो वा माणुसो वा सिद्धो वा देवो वा मनुष्यो न भवति स्वात्मोपलब्धिरूपसिद्धपर्यायो वा न भवति। कस्मात्। पर्यायाणां परस्परं भिन्नकालत्वात्, सुवर्णद्रव्ये कुण्डलादिपर्यायाणामिव। एवं अहोऽन्नमाणो एवमभवन्सन् अण्णभावं कधं लहदि अनन्यभाव-

टीका :—पर्यायें पर्यायभूत स्वव्यतिरेकव्यक्तिके कालमें ही सत् (-विद्यमान) होनेसे, उससे अन्य कालोंमें असत् (-अविद्यमान) ही हैं। और पर्यायोंका द्रव्यत्वभूत अन्वयशक्तिके साथ गुंथा हुआ (-एकरूपतासे युक्त) जो क्रमानुपाती (क्रमानुसार) स्वकालमें उत्पाद होता है उसमें पर्यायभूत स्वव्यतिरेकव्यक्तिका पहले असत्पना होनेसे, पर्यायें अन्य ही हैं। इसीलिये पर्यायोंकी अन्यताके द्वारा द्रव्यका—जो कि पर्यायोंके स्वरूपका कर्ता, करण और अधिकरण होनेसे पर्यायोंसे अपृथक् है उसका—असत्-उत्पाद निश्चित होता है।

इस बातको (उदाहरण देकर) स्पष्ट करते हैं :—

मनुष्य वह देव या सिद्ध नहीं है, और देव, वह मनुष्य या सिद्ध नहीं है; इसप्रकार न होता हुआ अनन्य (-वहका वही) कैसे हो सकता है, कि जिससे अन्य ही न हो और जिससे मनुष्यादि पर्यायें उत्पन्न होती हैं ऐसा जीव द्रव्य भी—वलयादि विकार (कंकणादि पर्यायें) जिसके उत्पन्न होती हैं ऐसे सुवर्णकी भाँति—पद-पद पर (प्रति पर्याय पर) अन्य न हो? [जैसे कंकण, कुण्डल इत्यादि पर्यायें अन्य हैं, (-भिन्न-भिन्न हैं, वे की वे ही नहीं हैं) इसलिये उन पर्यायोंका कर्ता सुवर्ण भी अन्य है, इसीप्रकार मनुष्य, देव इत्यादि पर्यायें अन्य हैं, इसलिये उन पर्यायोंका कर्ता जीवद्रव्य भी पर्यायापेक्षासे अन्य है।]

भावार्थ :—जीवके अनादि अनन्त-होने पर भी, मनुष्य पर्यायकालमें देवपर्यायकी या स्वात्मोपलब्धिरूप सिद्धपर्यायकी अप्राप्ति है अर्थात् मनुष्य, देव या सिद्ध नहीं है, इसलिये वे पर्यायें अन्य अन्य हैं। ऐसा होनेसे, उन पर्यायोंका कर्ता, साधन और आधार जीव भी पर्यायापेक्षासे अन्यपनेको प्राप्त होता है। इसप्रकार जीवकी भाँति प्रत्येक द्रव्यके पर्यायापेक्षासे

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૨૩

અથૈકદ્રવ્યસ્યાન્યત્વાનન્યત્વવિપ્રતિષેધમુદ્ભુનોતિ—

**દવ્બદ્ધિએણ સવં દવં તં પઞ્ચયદ્ધિએણ પુણો ।
હવદિ ય અણણમણણં તત્કાલે તન્મયત્વાદો ॥૧૧૪॥**

દ્રવ્યાર્થિકેન સર્વ દ્રવ્ય તત્પર્યાર્થિકેન પુનઃ ।
ભવતિ ચાન્યદનન્યત્વાદો ॥૧૧૪॥

સર્વસ્ય હિ વસ્તુનઃ સામાન્યવિશેષાત્મકત્વાત્તસ્વરૂપમુત્પશ્યતાં યથાક્રમં સામાન્ય-વિશેષૌ પરિચ્છિન્દતી દ્વે કિલ ચક્ષુષી, દ્રવ્યાર્થિકં પર્યાર્થિકં ચેતિ । તત્ત્ર પર્યાર્થિક-મેકત્વં કથં લભતે, ન કથમપિ । તત્ત એતાવદાયાતિ અસદ્ગ્રાવનિવદ્ધોત્પાદ: પૂર્વપર્યાર્થાદ્રિન્નો ભવતીતિ ॥૧૧૩॥ અથૈકદ્રવ્યસ્ય પર્યાયૈસ્સહાનન્યત્વાભિધાનમેકત્વમન્યત્વાભિધાનમનેકત્વં ચ નય-વિભાગેન દર્શયતિ, અથવા પૂર્વોક્તસદ્ગ્રાવનિવદ્ધાસદ્ગ્રાવનિવદ્ધમુત્પાદદ્વયં પ્રકારાન્તરેણ સમર્થયતિ—હવદિ ભવતિ । કિં કર્તૃ । સવં દવં સર્વ વિવક્ષિતાવિવક્ષિતજીવદ્રવ્યમ् । કિંવિશિષ્ટ ભવતિ । અણણં અન્યમિન્મનેકં તન્મયમિતિ । કેન સહ । તેન નારકતિર્યઙ્મનુષ્યદેવરૂપવિભાવપર્યાયસમૂહેન કેવલ-જ્ઞાનાધનન્તચતુષ્યશક્તિરૂપસિદ્ધપર્યાયેણ ચ । કેન કૃત્વા । દવ્બદ્ધિએણ શુદ્ધાન્યદ્રવ્યાર્થિકનયેન । કસ્માત् । કુણ્ડલાદિપર્યાયેષુ સુવર્ણસ્યેવ ભેદાભાવાત् । તં પઞ્ચયદ્ધિએણ પુણો તદ્દ્રવ્યં પર્યાર્થિકનયેન અન્યપના હૈ । ઇસપ્રકાર દ્રવ્યકો અન્યપના હોનેસે દ્રવ્યકે અસત્-ઉત્પાદ હૈ,—એસા નિશ્ચિત હોતા હૈ ॥૧૧૩॥

અબ, એક હી દ્રવ્યકે અન્યપના ઔર અન્યપના હોનેમેં જો વિરોધ હૈ, ઉસે દૂર કરતે હૈને । (અર્થાત् ઉસમે વિરોધ નહીં આતા, યહ બતલાતે હૈને) :—

અન્વયાર્થ :—[દ્રવ્યાર્થિકેન] દ્રવ્યાર્થિક (નય) સે [સર્વ] સબ [દ્રવ્યં] દ્રવ્ય હૈ; [પુનઃ ચ] ઔર [પર્યાર્થિકેન] પર્યાર્થિક (નય) સે [તત્] વહ (દ્રવ્ય) [અન્યત્] અન્ય-અન્ય હૈ, [તત્કાલે તન્મયત્વાત्] ક્યોંકિ ઉસ સમય તન્મય હોનેસે [અન્યત્] (દ્રવ્ય પર્યાયોસે) અન્ય હૈ ॥૧૧૪॥

ટીકા :—વાસ્તવમેં સભી વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષાત્મક હોનેસે વસ્તુકા સ્વરૂપ દેખનેવાલોને ક્રમશ: (૧) સામાન્ય ઔર (૨) વિશેષકો જાનનેવાલી દો આંખોં હૈને— (૧) દ્રવ્યાર્થિક ઔર (૨) પર્યાર્થિક ।

**દ્રવ્યાર્થિકે બધું દ્રવ્ય છે; ને તે જ પર્યાર્થિકે
છે અન્ય, જેથી તે સમય તદ્રૂપ હોઈ અન્ય છે. ૧૧૪.**

મેકાન્તનિમીલિતં વિધાય કેવલોન્મીલિતેન દ્રવ્યાર્થિકેન યદાવલોક્યતે તદા નારકતિર્યંડ્-
મનુષ્યદેવસિદ્ધત્વપર્યાયાત્મકેષુ વિશેષેષુ વ્યવસ્થિતં જીવસામાન્યમેકમવલોક્યતામનવ-
લોકિતવિશેષાણાં તત્સર્વ જીવદ્રવ્યમિતિ પ્રતિભાતિ। યદા તુ દ્રવ્યાર્થિકમેકાન્તનિમીલિતં વિધાય
કેવલોન્મીલિતેન પર્યાયાર્થિકેનાવલોક્યતે તદા જીવદ્રવ્યે વ્યવસ્થિતાનારકતિર્યંડ્-મનુષ્યદેવ-
સિદ્ધત્વપર્યાયાત્મકાનું વિશેષાનેકાનવલોક્યતામનવલોકિતસામાન્યાનામન્યદન્યત્રતિભાતિ,
દ્રવ્યસ્ય તત્ત્વિશેષકાલે તત્ત્વિશેષેભ્યસ્તન્મયત્વેનાનન્યત્વાત્, ગણતૃણપર્ણદારુમયહવ્યવાહવત્તુ।
યદા તુ તે ઉભે અપિ દ્રવ્યાર્થિકપર્યાયાર્થિકે તુલ્યકાલોન્મીલિતે વિધાય તત ઇતશ્ચાવલોક્યતે
તદા નારકતિર્યંડ્-મનુષ્યદેવસિદ્ધત્વપર્યાયિષુ વ્યવસ્થિતં જીવસામાન્યં જીવસામાન્યે ચ વ્યવસ્થિતા
નારકતિર્યંડ્-મનુષ્યદેવસિદ્ધત્વપર્યાયાત્મકા વિશેષાશ્ચ તુલ્યકાલમેવાવલોક્યન્તે। તત્ત્રૈકવચ્છુરવ-
પુનઃ અણં અન્યદ્વિન્મનનેકં પર્યાયૈ: સહ પૃથગ્ભવતિ। કસ્માદિતિ ચેત્તુ। તકાલે તમ્મયત્તાદો તૃણાગિન-
કાષાગિનપત્રાગિનવત્તુ સ્વકીયપર્યાયૈ: સહ તત્કાલે તન્મયત્વાદિતિ। એતાવતા કિમુકું ભવતિ। દ્રવ્યાર્થિક-
નયેન યદા વસ્તુપરીક્ષા ક્રિયતે તદા પર્યાયસન્તાનરૂપેણ સર્વ પર્યાયકદમ્બકં દ્રવ્યમેવ પ્રતિભાતિ। યદા
તુ પર્યાયનયવિવક્ષા ક્રિયતે તદા દ્રવ્યમણી પર્યાયરૂપેણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રતિભાતિ। યદા ચ પરસ્પરસાપેક્ષા-
નયદ્વયેન યુગપત્સમીક્ષ્યતે, તદૈકત્વમનેકત્વં ચ યુગપત્રતિભાતીતિ। યથેદં જીવદ્રવ્યે વ્યાખ્યાન કૃતં તથા

ઇનમાંસે પર્યાયાર્થિક ચક્ષુકો સર્વથા બન્દ કરકે જબ માત્ર ખુલ્લી હુઈ દ્રવ્યાર્થિક ચક્ષુકે
દ્વારા દેખા જાતા હૈ તબ નારકપના, તિર્યંચપના, મનુષ્યપના, દેવપના ઔર સિદ્ધપના—વહ
પર્યાયસ્વરૂપ વિશેષોમં રહનેવાલે એક જીવસામાન્યકો દેખનેવાલે ઔર વિશેષોંકો ન દેખનેવાલે
જીવોંકો ‘વહ સબ જીવ દ્રવ્ય હૈ’ એસા ભાસિત હોતા હૈ। ઔર જબ દ્રવ્યાર્થિક ચક્ષુકો સર્વથા
બન્દ કરકે માત્ર ખુલ્લી હુઈ પર્યાયાર્થિક ચક્ષુકે દ્વારા દેખા જાતા હૈ તબ જીવદ્રવ્યમં રહનેવાલે
નારકપના, તિર્યંચપના, મનુષ્યપના, દેવપના ઔર સિદ્ધપના—વે પર્યાયસ્વરૂપ અનેક વિશેષોંકો
દેખનેવાલે ઔર સામાન્યકો ન દેખનેવાલે જીવોંકો (વહ જીવ દ્રવ્ય) અન્ય-અન્ય ભાસિત હોતા
હૈ, ક્યોંકિ દ્રવ્ય ઉન-ઉન વિશેષોંકે સમય તન્મય હોનેસે ઉન-ઉન વિશેષોંસે અનન્ય હૈ—કણ્ઠે,
ઘાસ, પત્તે ઔર કાષમય અગ્નિકી ભાઁતિ। (જૈસે ઘાસ, લકડી ઇત્યાદિકી અગ્નિ ઉસ-ઉસ સમય
ઘાસમય, લકડીમય ઇત્યાદિ હોનેસે ઘાસ, લકડી ઇત્યાદિસે અનન્ય હૈ ઉસીપ્રકાર દ્રવ્ય ઉન-
ઉન પર્યાયરૂપ વિશેષોંકે સમય તન્મય હોનેસે ઉનસે અનન્ય હૈ—પૃથક્ નહીં હૈ।) ઔર જબ ઉન
દ્રવ્યાર્થિક ઔર પર્યાયાર્થિક દોનોં આઁખોંકો એક હી સાથ ખોલકર ઉનકે દ્વારા ઔર ઇનકે દ્વારા
(-દ્રવ્યાર્થિક તથા પર્યાયાર્થિક ચક્ષુઓંકો) દેખા જાતા હૈ તબ નારકપના, તિર્યંચપના, મનુષ્યપના,
દેવપના ઔર સિદ્ધપના પર્યાયોમં રહનેવાલા જીવસામાન્ય તથા જીવસામાન્યમં રહનેવાલા
નારકપના-તિર્યંચપના-મનુષ્યપના-દેવપના ઔર સિદ્ધત્વપર્યાયસ્વરૂપ વિશેષ તુલ્યકાલમં હી
(એક હી સાથ) દિખાઈ દેતે હૈને।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૨૫

લોકનમેકદેશાવલોકનં, દ્વિક્ષુરવલોકનં સર્વાવલોકનમ् । તતઃ સર્વાવલોકને દ્રવ્યસ્યા-
ન્યત્વાનન્યત્વં ચ ન વિપ્રતિષિધ્યતે ॥૧૧૪॥

અથ સર્વવિપ્રતિષેધનિષેધિકાં સપ્તભંગીમવતારયતિ—

**અથ ત્તિ ય ણથિ ત્તિ ય હવદિ અવત્તબ્વમિદિ પુણો દવં ।
પઞ્ચાએણ દુ કેણ વિ તદુભ્યમાદિદુમળણં વા ॥૧૧૫॥**

સર્વદ્રવ્યેષુ યથાસંભવં જ્ઞાતવ્યમિત્યર્થ: ॥૧૧૪॥ એવં સદુત્પાદાસદુત્પાદકથનેન પ્રથમા, સદુત્પાદ-
વિશેષવિવરણરૂપેણ દ્વિતીયા, તથૈવાસદુત્પાદવિશેષવિવરણરૂપેણ તૃતીયા, દ્રવ્યપર્યાયિયોરેકત્વાનેકત્વ-
પ્રતિપાદનેન ચતુર્થીતિ સદુત્પાદાસદુત્પાદવ્યાખ્યાનમુખ્યતયા ગાથાચતુર્થેન સપ્તમસ્થલં ગતમ् । અથ
સમસ્તદુર્નિયકાન્તરૂપવિવાદનિષેધિકાં નયસપ્તભંગીં વિસ્તારયતિ—અથ ત્તિ ય સ્યાદસ્ત્યેવ । સ્યાદિતિ

વહાં, એક આઁખસે દેખા જાના વહ એકદેશ અવલોકન હૈ ઔર દોનો આઁખોસે
દેખના વહ સર્વાવલોકન (-સમૂહ અવલોકન) હૈ । ઇસલિયે સર્વાવલોકનમે દ્રવ્યકે
અન્યત્વ ઔર અનન્યત્વ વિરોધકો પ્રાસ નહીં હોતે ।

ભાવાર્થ :—પ્રત્યેક દ્રવ્ય સામાન્ય-વિશેષાત્મક હૈ, ઇસલિયે પ્રત્યેક દ્રવ્ય વહકા
વહી રહતા હૈ ઔર બદલતા ભી હૈ । દ્રવ્યકા સ્વરૂપ હી એસા ઉભયાત્મક હોનેસે દ્રવ્યકે
અનન્યત્વમં ઔર અન્યત્વમં વિરોધ નહીં હૈ । જૈસે—મરીચિ ઔર ભગવાન મહાવીરકા
જીવસામાન્યકી અપેક્ષાસે અનન્યત્વ ઔર જીવ વિશેષોંકી અપેક્ષાસે અન્યત્વ હોનેમં કિસી
પ્રકારકા વિરોધ નહીં હૈ ।

દ્રવ્યાર્થિકનયરૂપી એક ચક્ષુસે દેખને પર દ્રવ્યસામાન્ય હી જ્ઞાત હોતા હૈ, ઇસલિયે
દ્રવ્ય અનન્ય અર્થાત् વહકા વહી ભાસિત હોતા હૈ ઔર પર્યાર્થિકનયરૂપી દૂસરી એક
ચક્ષુસે દેખને પર દ્રવ્યકે પર્યાર્થ વિશેષ જ્ઞાત હોતે હૈનું, ઇસલિયે દ્રવ્ય અન્ય-અન્ય ભાસિત
હોતા હૈ । દોનોં નયરૂપી દોનોં ચક્ષુઓસે દેખને પર દ્રવ્યસામાન્ય ઔર દ્રવ્યકે વિશેષ દોનોં
જ્ઞાત હોતે હૈનું, ઇસલિયે દ્રવ્ય અનન્ય તથા અન્ય-અન્ય દોનોં ભાસિત હોતા હૈ ॥૧૧૪॥

અબ, સમસ્ત વિરોધોંકો દૂર કરનેવાલી સપ્તભંગી પ્રગટ કરતે હૈનું :—

**અસ્તિ, તથા છે નાસ્તિ, તેમ જ દ્રવ્ય અણવક્તવ્ય છે,
વળી ઉભય કો પર્યાયથી, વા અન્યરૂપ કથાય છે. ૧૧૫.**

**अस्तीति च नास्तीति च भवत्यवक्तव्यमिति पुनर्द्रव्यम् ।
पर्यायेण तु केनचित् तदुभयमादिष्टमन्यदा ॥११५॥**

स्यादस्त्येव १, स्यान्नास्त्येव २, स्यादवक्तव्यमेव ३, स्यादस्तिनास्त्येव ४, स्याद-स्त्यवक्तव्यमेव ५, स्यान्नास्त्यवक्तव्यमेव ६, स्यादस्तिनास्त्यवक्तव्यमेवेति ७, स्वरूपेण ९, पररूपेण २, स्वपररूपयौगपद्येन ३, स्वपररूपक्रमेण ४, स्वरूपस्वपररूपयौगपद्याभ्यां ५, पररूपस्वपररूपयौगपद्याभ्यां ६, स्वरूपपररूपस्वपररूपयौगपद्यैः ७, आदिश्यमानस्य स्वरूपेण
कोऽर्थः। कथंचित्। कथंचित्कोऽर्थः। विवक्षितप्रकारेण स्वद्रव्यादिचतुष्टयेन। तच्चतुष्टयं शुद्ध-जीवविषये कथ्यते। शुद्धगुणपर्याधारभूतं शुद्धात्मद्रव्यं द्रव्यं भण्यते, लोकाकाशप्रमिताः शुद्धासंख्येयप्रदेशाः क्षेत्रं भण्यते, वर्तमानशुद्धपर्यायरूपपरिणतो वर्तमानसमयः कालो भण्यते, शुद्धचैतन्यं भावश्चेत्युक्तलक्षणद्रव्यादिचतुष्टय इति प्रथमभङ्गः ९। णत्थि ति य स्यान्नास्त्येव। स्यादिति

अन्वयार्थ :—[द्रव्यं] द्रव्य [अस्ति इति च] किसी पर्यायसे ‘अस्ति’, [नास्ति इति च] किसी पर्यायसे ‘नास्ति’ [पुनः] और [अवक्तव्यम् इति भवति] किसी पर्यायसे ‘अवक्तव्य’ है, [केनचित् पर्यायेण तु तदुभयं] और किसी पर्यायसे ‘अस्ति-नास्ति’ [वा] अथवा [अन्यत् आदिष्टम्] किसी पर्यायसे अन्य तीन भंगरूप कहा गया है॥११५॥

टीका :—द्रव्य (१) स्वरूपापेक्षासे ‘स्यात् अस्ति’; (२) पररूपकी अपेक्षासे ‘स्यात् नास्ति’; (३) स्वरूप-पररूपकी युगपत् अपेक्षासे ‘स्यात् अवक्तव्य’; (४) स्वरूप-पररूपके क्रमकी अपेक्षासे ‘स्यात् अस्ति-नास्ति’; (५) स्वरूपकी और स्वरूप-पररूपकी युगपत् अपेक्षासे ‘स्यात् अस्ति-अवक्तव्य’; (६) पररूपकी और स्वरूप-पररूपकी युगपत् अपेक्षासे ‘स्यात् नास्ति’, अवक्तव्य; और (७) स्वरूपकी, पररूपकी तथा स्वरूप-पररूपकी युगपत् अपेक्षासे ‘स्यात् अस्ति-नास्ति-अवक्तव्य’ है।

- ‘स्यात्’ = कथंचित्; किसीप्रकार; किसी अपेक्षासे। (प्रत्येक द्रव्य स्वचतुष्टयकी अपेक्षासे—स्वद्रव्य, स्वक्षेत्र, स्वकाल और स्वभावकी अपेक्षासे—‘अस्ति’ है। शुद्ध जीवका स्वचतुष्टय इसप्रकार है :—शुद्ध गुण-पर्यायोंका आधारभूत शुद्धात्मद्रव्य वह द्रव्य है; लोकाकाशप्रमाण शुद्ध असंख्यप्रदेश वह क्षेत्र है, शुद्ध पर्यायरूपसे परिणत वर्तमान समय वह काल है, और शुद्ध चैतन्य वह भाव है।)
- अवक्तव्य = जो कहा न जा सके। (एक ही साथ स्वरूप तथा पररूपकी अपेक्षासे द्रव्य कथनमें नहीं आ सकता, इसलिये ‘अवक्तव्य’ है।)

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૨૭

સતઃ, પરરૂપેણાસતઃ, સ્વપરરૂપાભ્યાં યુગપદ્કુમશક્યસ્ય, સ્વપરરૂપાભ્યાં ક્રમેણ સતોઽસતશ્ચ,
સ્વરૂપસ્વપરરૂપયૌગપદ્યાભ્યાં સતો વક્તુમશક્યસ્ય ચ, પરરૂપસ્વપરરૂપયૌગપદ્યાભ્યામસતો વક્તુમ-
શક્યસ્ય ચ, સ્વરૂપપરરૂપસ્વપરરૂપયૌગપદ્યૈ: સતોઽસતો વક્તુમશક્યસ્ય ચાનન્તર્ધર્મણો દ્વારસ્ય-
કેકં ધર્મમાશ્રિત્ય વિવક્ષિતાવિવક્ષિતવિધિપ્રતિષેધાભ્યામવતરન્તી સપ્તભંગિકૈવકારવિશ્રાન્તમ-

કો�ર્થઃ। કથંચિદ્વિવક્ષિતપ્રકારેણ પરદ્વાદિચતુષ્ટ્યેન ૨। હવદિ ભવતિ। કથંભૂતમ्। અવત્તબમિદિ
સ્યાદવક્તવ્યમેવ। સ્યાદિતિ કો�ર્થઃ। કથંચિદ્વિવક્ષિતપ્રકારેણ યુગપત્સ્વપરદ્વાદિચતુષ્ટ્યેન ૩।
સ્યાદસ્તિ, સ્યાનાસ્તિ, સ્યાદવક્તવ્યં, સ્યાદસ્તિનાસ્તિ, સ્યાદસ્ત્યેવાવક્તવ્યં, સ્યાનાસ્ત્યેવાવક્તવ્યં,
સ્યાદસ્તિનાસ્ત્યેવાવક્તવ્યમ्। પુણો પુનઃ ઇથંભૂતમ् કિં ભવતિ। દવં પરમાત્મદ્વારં કર્તૃ। પુનરાપિ કથંભૂતં
ભવતિ। તદ્ભૂભયં સ્યાદસ્તિનાસ્ત્યેવ। સ્યાદિતિ કો�ર્થઃ। કથંચિદ્વિવક્ષિતપ્રકારેણ ક્રમેણ સ્વપર-
દ્વાદિચતુષ્ટ્યેન ૪। કથંભૂતં સદિત્યમિથં ભવતિ। આદિદું આદિષું વિવક્ષિતં સત્તા। કેન કૃત્વા।
પજ્ઞાએણ દુ પર્યાયેણ તુ પ્રશ્નોત્તરરૂપનયવિભાગેન તુ। કથંભૂતેન। કેણ વિ કેનાપિ વિવક્ષિતેન
નૈગમાદિનયરૂપેણ। અણ્ણં વા અન્યદ્વા સંયોગભઙ્ગત્રયરૂપેણ। તત્કથ્યતે—સ્યાદસ્ત્યેવાવક્તવ્યં। સ્યાદિતિ
કો�ર્થઃ। કથંચિત્તુ વિવક્ષિતપ્રકારેણ સ્વદ્વાદિચતુષ્ટ્યેન યુગપત્સ્વપરદ્વાદિચતુષ્ટ્યેન ચ ૫।
સ્યાનાસ્ત્યેવાવક્તવ્યં। સ્યાદિતિ કો�ર્થઃ। કથંચિત્તુ વિવક્ષિતપ્રકારેણ પરદ્વાદિચતુષ્ટ્યેન
યુગપત્સ્વપરદ્વાદિચતુષ્ટ્યેન ચ ૬। સ્યાદસ્તિનાસ્ત્યેવાવક્તવ્યં। સ્યાદિતિ કો�ર્થઃ। કથંચિત્તુ
વિવક્ષિતપ્રકારેણ ક્રમેણ સ્વપરદ્વાદિચતુષ્ટ્યેન યુગપત્સ્વપરદ્વાદિચતુષ્ટ્યેન ચ ૭। પૂર્વ પજ્ઞાસ્તિકાયે
સ્યાદસ્તીત્યાદિપ્રમાણવાક્યેન પ્રમાણસપ્તભઙ્ગી વ્યાખ્યાતા, અત્ર તુ સ્યાદસ્ત્યેવ, યદેવકારગ્રહણ
તન્યસપ્તભઙ્ગીજ્ઞાપનાર્થમિતિ ભાવાર્થઃ। યથેદું નયસપ્તભઙ્ગીવ્યાખ્યાનં શુદ્ધાત્મદ્વયે દર્શિતં તથા યથાસંભવં

દ્વયકા કથન કરનેમેં, (૧) જો સ્વરૂપસે ‘સત’ હૈ; (૨) જો પરરૂપસે ‘અસત’
હૈ; (૩) નિસકા સ્વરૂપ ઔર પરરૂપસે યુગપત્ત ‘કથન અશક્ય’ હૈ; (૪) જો સ્વરૂપસે
ઔર પરરૂપસે ક્રમશ: ‘સત્ત ઔર અસત્ત’ હૈ; (૫) જો સ્વરૂપસે, ઔર સ્વરૂપ-પરરૂપસે
યુગપત્ત ‘સત્ત ઔર અવક્તવ્ય’ હૈ; (૬) જો પરરૂપસે, ઔર સ્વરૂપ-પરરૂપસે યુગપત્ત
‘અસત્ત ઔર અવક્તવ્ય’ હૈ; તથા (૭) જો સ્વરૂપસે પર-રૂપ ઔર સ્વરૂપ-પરરૂપસે
યુગપત્ત ‘સત્ત’, ‘અસત્ત’ ઔર ‘અવક્તવ્ય’ હૈ—એસે અનન્ત ધર્મોવાળે દ્વયકે એક એક
ધર્મકા આશ્રય લેકર ‘વિવક્ષિત-અવિવક્ષિતતાકે વિધિ-નિષેધકે દ્વારા પ્રગટ હોનેવાલી

૧. વિવક્ષિત (કથનીય) ધર્મકો મુખ્ય કરકે ઉસકા પ્રતિપાદન કરનેસે ઔર અવિવક્ષિત (ન કહને યોગ્ય)
ધર્મકો ગૌણ કરકે ઉસકા નિષેધ કરનેસે સપ્તભંગી પ્રગટ હોતી હૈ।

૨૨૮

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

શ્રાન્તસમુચ્ચાર્યમાણસ્યાત્કારામોઘમન્ત્રપદેન સમસ્તમપિ વિગ્રતિષેધવિષમોહમુદર્યતિ ॥૧૧૫॥

અથ નિર્ધાર્યમાણત્વેનોદાહરણીકૃતસ્ય જીવસ્ય મનુષ્યાદિપર્યાયાણાં ક્રિયાફલત્વેનાન્યત્વં
દ્યોતયતિ—

**એસો ત્થિ ણત્થિ કોઈ ણ ણત્થિ કિરિયા સહાવણિવત્તા ।
કિરિયા હિ ણત્થિ અફલા ધર્મો જદિ ણિષ્ફળો પરમો ॥૧૧૬॥**

સર્વપદાર્થેષુ દ્રષ્ટવ્યમિતિ ॥૧૧૫॥ એવં નયસત્તભઙ્ગીવ્યાખ્યાનગાથયાષ્મસ્થલં ગતમ् । એવં પૂર્વોક્ત-
પ્રકારેણ પ્રથમા નમસ્કારગાથા, દ્રવ્યગુણપર્યાયકથનરૂપેણ દ્વિતીયા, સ્વસમયપરસમયપ્રતિપાદનેન
તૃતીયા, દ્રવ્યસ્ય સત્તાદિલક્ષણત્રયસૂચનરૂપેણ ચતુર્થીતિ સ્વતન્ત્રગાથાચતુર્ષ્યેન પીઠિકાસ્થલમ् ।
તદનન્તરમવાન્તરસત્તાકથનરૂપેણ પ્રથમા, મહાસત્તારૂપેણ દ્વિતીયા, યથા દ્રવ્યં સ્વભાવસિદ્ધં તથા
સત્તાગુણોડીપીતિ કથનરૂપેણ તૃતીયા, ઉત્પાદવ્યયધૌવ્યાત્રેડીપિ સત્તૈવ દ્રવ્યં ભવતીતિ કથનેન ચતુર્થીતિ
ગાથાચતુર્ષ્યેન સત્તાલક્ષણવિવરણમુખ્યતા । તદનન્તરમુત્પાદવ્યયધૌવ્યલક્ષણવિવરણમુખ્યત્વેન ગાથાત્રયં,
તદનન્તરં દ્રવ્યપર્યાયકથનેન ગુણપર્યાયકથનેન ચ ગાથાદ્વયં, તત્શ દ્રવ્યસ્યાસ્તિત્વસ્થાપનારૂપેણ પ્રથમા,

સસભંગી સતત્ સમ્યકૃતયા ઉચ્ચારિત કરને પર 'સ્યાત્કારરૂપી અમોઘ મંત્ર પદકે દ્વારા
'એવ' કારમે રહનેવાલે સમસ્ત વિરોધવિષકે મોહકો દૂર કરતી હૈ ॥૧૧૫॥

અબ, જિસકા નિર્ધાર કરના હૈ, ઇસલિયે જિસે ઉદાહરણરૂપ બનાયા ગયા હૈ એસે
જીવકી મનુષ્યાદિ પર્યાયેં ક્રિયાકા ફલ હૈને ઇસલિયે ઉનકા અન્યત્વ (અર્થાત્ વે પર્યાયેં
બદલતી રહતી હૈને, ઇસપ્રકાર) પ્રકાશિત કરતે હૈને :—

૧. સ્યાદ્વાદમેં અનેકાન્તકા સૂચક 'સ્યાત્' શબ્દ સમ્યકૃતયા પ્રયુક્ત હોતા હૈ । વહ 'સ્યાત્' પદ એકાન્તવાદમેં
રહનેવાલે સમસ્ત વિરોધરૂપી વિષકે ભ્રમકો નષ્ટ કરનેકે લિયે રામબાણ મંત્ર હૈ ।
૨. અનેકાન્તાત્મક વસ્તુસ્વભાવકી અપેક્ષાસે રહિત એકાન્તવાદમેં મિથ્યા એકાન્તકો સૂચિત કરતા હુઆ જો
'એવ' યા 'હી' શબ્દ પ્રયુક્ત હોતા હૈ વહ વસ્તુસ્વભાવસે વિપરીત નિરૂપણ કરતા હૈ, ઇસલિયે ઉસકા યહાઁ
નિષેધ કિયા હૈ । (અનેકાન્તાત્મક વસ્તુસ્વભાવકા ધ્યાન ચૂકે બિના, જિસ અપેક્ષાસે વસ્તુકા કથન ચલ
રહા હો ઉસ અપેક્ષાસે ઉસકા નિર્ણાત્ત્વ—નિયમબદ્ધત્વ—નિરપવાદત્વ બતલાનેકે લિયે 'એવ' યા 'હી'
શબ્દ પ્રયુક્ત હોતા હૈ, ઉસકા યહાઁ નિષેધ નહીં સમજીના ચાહિયે ।)

**નથી 'આ જ' અને કોઈ, જ્યાં કિરિયા સ્વભાવ-નિપન્ન છે;
કિરિયા નથી ફલહીન, જો નિષ્ફળ ધરમ ઉત્કૃષ્ટ છે. ૧૧૬.**

**એ ઇતિ નાસ્તિ કશ્ચિન્ નાસ્તિ ક્રિયા સ્વભાવનિર્વત્તા ।
ક્રિયા હિ નાસ્ત્યફળ ધર્મો યદિ નિઃફળ: પરમ: ॥૧૧૬॥**

ઇહ હિ સંસારણો જીવસ્યાનાદિકર્મપુદ્રલોપાધિસન્નિધિપ્રત્યયપ્રવર્તમાનપ્રતિક્ષણ-વિવર્તનસ્ય ક્રિયા કિલ સ્વભાવનિર્વત્તૈવાસ્તિ । તત્ત્સત્સ્ય મનુષ્યાદિપર્યાયેષુ ન કશ્ચનાથેષ એવેતિ ટંકોલ્કીર્ણોઽસ્તિ, તેષાં પૂર્વપૂર્વોપમર્દપ્રવૃત્તક્રિયાફલત્વેનોત્તરોપમર્યમાનત્વાત्; ફળ-

પૃથક્ત્વલક્ષણસ્યાતદ્વાવાભિધાનાન્યત્વલક્ષણસ્ય ચ કથનરૂપેણ દ્વિતીયા, સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદરૂપ-સ્યાતદ્વાવસ્ય વિવરણરૂપેણ તૃતીયા, તસ્યૈવ દૃઢીકરણાર્થ ચતુર્થીતિ ગાથાચતુષ્યેન સત્તાદ્રવ્યયોર-ભેદવિષયે યુક્તિકથનમુખ્યતા । તદનન્તરં સત્તાદ્રવ્યયોર્ગુણગુણિકથનેન પ્રથમા, ગુણપર્યાયાણાં દ્રવ્યેણ સહાભેદકથનેન દ્વિતીયા ચેતિ સ્વતન્ત્રગાથાદ્વયમ् । તદનન્તરં દ્રવ્યસ્ય સદુતાદાસદુતાદયો: સામાન્યવ્યાખ્યાનેન વિશેષવ્યાખ્યાનેન ચ ગાથાચતુષ્યં, તત્શ સત્તભઙ્ગીકથનેન ગાથૈકા ચેતિ સમુદાયેન

અન્વયાર્થ :—[એષ: ઇતિ કશ્ચિત् નાસ્તિ] (મનુષ્યાદિપર્યાયોંમે) ‘યહી’ એસી કોઈ (શાશ્વત પર્યાય) નહીં હૈનું; [સ્વભાવનિર્વત્તા ક્રિયા નાસ્તિ ન] (ક્યોંકિ સંસારી જીવકે) સ્વભાવનિષ્પત્ત ક્રિયા નહીં હો સો બાત નહીં હૈ; (અર્થાત् વિભાવસ્વભાવસે ઉત્પત્ત હોનેવાલી રાગ-દ્રેષ્મય ક્રિયા અવશ્ય હૈ)। [યદિ] ઔર યદિ [પરમ: ધર્મ: નિઃફળ:] પરમધર્મ અફલ હૈ તો [ક્રિયા હિ અફલા નાસ્તિ] ક્રિયા અવશ્ય અફલ નહીં હૈ; (અર્થાત् એક વીતરાગ ભાવ હી મનુષ્યાદિપર્યાયરૂપ ફલ ઉત્પત્ત નહીં કરતી; રાગ-દ્રેષ્મય ક્રિયા તો અવશ્ય વહ ફલ ઉત્પત્ત કરતી હૈ)। ||૧૧૬||

ટીકા :—યહું (ઇસ વિશ્વમે), અનાદિકર્મપુદ્રગલકી ઉપાધિકે સદ્ભાવકે આશ્રય (-કારણ) સે નિસકે પ્રતિક્ષણ ^૧વિવર્તન હોતા રહતા હૈ એસે સંસારી જીવકો ક્રિયા વાસ્તવમે સ્વભાવ નિષ્પત્ત હી હૈ; ઇસલિયે ઉસકે મનુષ્યાદિપર્યાયોંમેસે કોઈ ભી પર્યાય ‘યહી’ હૈ એસી ટંકોલ્કીર્ણ નહીં હૈ; ક્યોંકિ વે પર્યાયેં પૂર્વ-પૂર્વ પર્યાયોંકે નાશમે પ્રવર્તમાન ક્રિયા ફલરૂપ હોનેસે ^૨ઉત્તર-ઉત્તર પર્યાયોંકે દ્વારા નષ્ટ હોતી હૈનું। ઔર ક્રિયાકા ફલ તો, મોહકે સાથ ^૩મિલનકા નાશ

૧. વિવર્તન = વિપરિણમન; પલટા (ફેરફાર) હોતે રહના ।

૨. ઉત્તર-ઉત્તર = બાદકી । (મનુષ્યાદિપર્યાયેં રાગદ્રેષ્મય ક્રિયાકી ફલરૂપ હૈનું, ઇસલિયે કોઈ ભી પર્યાય પૂર્વ પર્યાયકો નષ્ટ કરતી હૈ ઔર બાદકી પર્યાયસે સ્વર્ય નષ્ટ હોતી હૈ ।

૩. મિલન = મિલ જાના; મિશ્રિતપના; સંબંધ; જુડાન ।

મભિલષ્યેત વા મોહસંવલનાવિલયનાત્ ક્રિયાઃ। ક્રિયા હિ તાવચ્છેતનસ્ય પૂર્વોત્તરદશા-વિશિષ્ટચૈતન્યપરિણામાત્મિકા। સા પુનરણોરણવત્તરસંગતસ્ય પરિણતિરિવાત્મનો મોહસંવલિતસ્ય દ્વારણુકકાર્યસ્યેવ મનુષ્યાદિકાર્યસ્ય નિષ્પાદકત્વાત્સફલૈવ। સૈવ મોહસંવલનવિલયને પુન-

ચતુર્વિશતિગાથાભિરાષ્ટમિઃ સ્થલૈઃ સામાન્યજ્ઞેયવ્યાખ્યાનમધ્યે સામાન્યદ્રવ્યપ્રરૂપણ સમાપ્તમ્। અતઃ પરં તત્ત્વૈવ સામાન્યદ્રવ્યનિર્ણયમધ્યે સામાન્યભેદભાવનાપુરુષત્વેનૈકાદશગાથાપર્યન્તં વ્યાખ્યાનં કરોતિ। તત્ત્વ ક્રમેણ પञ્ચસ્થલાનિ ભવન્તિ। પ્રથમતસ્તાવદ્વાર્તિકવ્યાખ્યાનાભિપ્રાયેણ સાંખ્યૈકાન્તનિરાકરણં, અથવા શુદ્ધનિશ્ચયનયેન જૈનમતમેવેતિ વ્યાખ્યાનમુખ્યતયા ‘એસો તિ ણથિ કોઈ’ ઇત્યાદિ સૂત્રગાથૈકા। તદનન્તરં મનુષ્યાદિપર્યાયા નિશ્ચયનયેન કર્મફળં ભવતિ, ન ચ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમિતિ તસ્યૈવાધિકારસૂત્રસ્ય વિવરણાર્થ ‘કર્મં ણામસમક્ખં’ ઇત્યાદિપાઠકમેણ ગાથાચતુષ્યં, તતઃ પરં રાગાદિપરિણામ એવ દ્રવ્યકર્મકારણત્વાદ્વાવકર્મ ભણ્યત ઇતિ પરિણામમુખ્યત્વેન ‘આદા કર્મમલિમસો’ ઇત્યાદિસૂત્રદ્વયં, તદનન્તરં કર્મફળચેતના કર્મચેતના જ્ઞાનચેતનેતિ ત્રિવિધચેતનાપ્રતિપાદનરૂપેણ ‘પરિણમદિ ચેદણાએ’ ઇત્યાદિસૂત્રત્રયં, તદનન્તરં શુદ્ધાત્મભેદભાવનાફળં કથયન્ સન् ‘કત્તાકરણ’ ઇત્યાદેકસૂત્રેણોપસંહરતિ। એવં ભેદભાવનાધિકારે સ્થલપञ્ચકેન સમુદાયપાતનિકા। તથથ—અથ નરનારકાદિપર્યાયાઃ કર્મધીનત્વેન વિનિશ્ચરત્વાદિતિ શુદ્ધનિશ્ચયનયેન જીવસ્વરૂપં ન ભવતીતિ ભેદભાવનાં કથયતિ—એસો તિ ણથિ કોઈ ટડ્ઝોલ્કીર્ણજ્ઞાયકૈકસ્વભાવપરમાત્મદ્રવ્યવત્સંસારે મનુષ્યાદિપર્યાયેષુ મધ્યે સર્વદૈવૈષ એકરૂપ એવ નિત્યઃ કોઈપણ નાસ્તિ। તર્હિ મનુષ્યાદિપર્યાયનિર્વર્તિકા સંસારક્રિયા સાપિ ન ભવિષ્યતિ। ણ ણથિ કિરિયા ન નાસ્તિ ક્રિયા મિથ્યાત્વરાગાદિપરિણતિસંસારઃ કર્મેતિ યાવત્ ઇતિ પર્યાયનામચતુષ્યરૂપા ક્રિયાસ્ત્યેવ। સા ચ કથંભૂતા। સભાવણિવ્તતા શુદ્ધાત્મસ્વભાવાદ્વિપરીતાપિ નરનારકાદિવિભાવપર્યાયસ્વભાવેન નિર્વત્તા। તર્હિ કિ નિષ્ફલા ભવિષ્યતિ। કિરિયા હિ ણથિ અફલા ક્રિયા હિ નાસ્ત્યફળા સા મિથ્યાત્વરાગાદિપરિણતિરૂપા ક્રિયા યદ્યપ્યનન્તરસુખાદિગુણાત્મકમોક્ષકાર્ય પ્રતિ નિષ્ફલા તથાપિ નાનાદુઃખદાયકસ્વકીયકાર્યભૂતમનુષ્યાદિપર્યાયનિર્વત્કત્વાત્સફલેતિ મનુષ્યાદિપર્યાયનિષ્પત્તિરેવાસ્યાઃ ફળમ્। કથં જ્ઞાયત ઇતિ ચેત્તુ। ધર્મો જદિ ણિષ્ફળો પરમો ધર્મો યદિ નિષ્ફળઃ

ન હુआ હોનેસે માનના ચાહિયે; ક્યોંકિ—પ્રથમ તો, ક્રિયા ચેતનકી પૂર્વોત્તરદશાસે ‘વિશિષ્ટ ચૈતન્યપરિણામસ્વરૂપ હૈ; ઔર વહ (ક્રિયા)—જૈસે દૂસરે અણુકે સાથ યુક્ત (કિસી) અણુકી પરિણતિ દ્વારણુકકાર્યકી નિષ્પાદક હૈ, ઉસી પ્રકાર—મોહકે સાથ મિલિત આત્માકે સંબંધમે,

૧. વિશિષ્ટ-ભેદયુક્ત | (પૂર્વકી ઔર પશ્ચાત્કી અવસ્થાકે ભેદસે ભેદયુક્ત એસે ચૈતન્યપરિણામ વહ આત્માકી ક્રિયા હૈ।)

૨. દ્વારણુકકાર્યકી નિષ્પાદક = દો અણુઓસે બને હુયે સ્કંધરૂપ કાર્યકી ઉત્પાદક।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૩૧

રણોરુચ્છિનાણ્વન્તરસંગમસ્ય પરિણતિરિવ દ્વારુંકકાર્યસ્યેવ મનુષ્યાદિકાર્યસ્યાનિષ્ઠાદકત્વાત्
પરમદ્રવ્યસ્વભાવભૂતત્ત્યા પરમધર્માખ્યા ભવત્યફલૈવે ॥૧૧૬॥

અથ મનુષ્યાદિપર્યાયાણાં જીવસ્ય ક્રિયાફલત્વં વ્યનક્તિ—

કર્મ ણામસમક્ખ સભાવમધ અપ્પણો સહાવેણ । અભિભૂય ણરં તિરિયં ણેરઝયં વા સુરં કુણદિ ॥૧૧૭॥

પરમ: નીરાગપરમાત્મોપલભ્યપરિણતિરૂપ: આગમભાષયા પરમયથાખ્યાતચારિત્રરૂપો વા યોડસૌ પરમો
ધર્મઃ, સ કેવલજ્ઞાનાદનન્તરુષ્ટયવ્યક્તિરૂપસ્ય કાર્યસમયસારસ્યોત્યાદકત્વાત્સફળોડપિ નરનારકાદિ-
પર્યાયકારણભૂતં જ્ઞાનાવરણાદિકર્મવન્ધં નોત્સાદયતિ, તતઃ કારણાનિષ્ફળ:। તતો જ્ઞાયતે
નરનારકાદિસંસારકાર્ય મિથ્યાત્વરાગાદિક્રિયાયા: ફલમિતિ । અથવાસ્ય સૂત્રસ્ય દ્વિતીયવ્યાખ્યાનં
ક્રિયતે—યથા શુદ્ધનયેન રાગાદિવિભાવેન ન પરિણમત્યયં જીવસ્તથૈવાશુદ્ધનયેનાપિ ન પરિણમતીતિ
યદુક્તં સાંખ્યેન તન્નિરાકૃતમ् । કથમિતિ ચેતુ । અશુદ્ધનયેન મિથ્યાત્વરાગાદિવિભાવપરિણત-
જીવાનાં નરનારકાદિપર્યાયપરિણતિરૂપનાદિતિ । એવં પ્રથમસ્થલે સૂત્રગાથા ગતા ॥૧૧૬॥ અથ

મનુષ્યાદિકાર્યકી નિષ્ઠાદક હોનેસે સફળ હી હૈ; ઔર, જૈસે દૂસરે અણુકે સાથ સંબંધ જિસકા
નષ્ટ હો ગયા હૈ ઐસે અણુકી પરિણતિ દ્વિઅણુક કાર્યકી નિષ્ઠાદક નહીં હૈ ઉસીપ્રકાર, મોહકે
સાથ મિલનકા નાશ હોને પર વહી ક્રિયા—દ્રવ્યકી પરમસ્વભાવભૂત હોનેસે ‘પરમધર્મ’ નામસે
કહી જાનેવાલી ઐસી—મનુષ્યાદિકાર્યકી નિષ્ઠાદક ન હોનેસે અફલ હી હૈ ।

ભાવાર્થ :— ચૈતન્યપરિણતિ વહ આત્માકી ક્રિયા હૈ । મોહ રહિત ક્રિયા મનુષ્યાદિ-
પર્યાયરૂપ ફલ ઉત્પન્ન નહીં કરતી, ઔર મોહ સહિત ‘ક્રિયા અવશ્ય મનુષ્યાદિપર્યાયરૂપ ફલ
ઉત્પન્ન કરતી હૈ । મોહ સહિત ભાવ એક પ્રકારકે નહીં હોતે, ઇસલિયે ઉસકે ફલરૂપ
મનુષ્યાદિપર્યાયેં ભી ટંકોટ્કીર્ણ-શાશ્વત-એકરૂપ નહીં હોતીં ॥ ૧૧૬॥

અબ, યહ વ્યક્ત કરતે હું કિ મનુષ્યાદિપર્યાયેં જીવકો ક્રિયાકે ફલ હું :

૧. મૂલ ગાથામેં પ્રયુક્ત ‘ક્રિયા’ શબ્દસે મોહ સહિત ક્રિયા સમજાની ચાહિયે । મોહ રહિત ક્રિયાકો તો ‘પરમ
ધર્મ’ નામ દિયા ગયા હૈ ।

**નામાખ્ય કર્મ સ્વભાવથી નિજ જીવદ્રવ્ય-સ્વભાવને
અભિભૂત કરી તિર્યંચ, દેવ, મનુષ વા નારક કરે. ૧૧૭.**

**કર્મ નામસમાખ્યં સ્વભાવમથાત્મનઃ સ્વભાવેન।
અભિભૂય નરં તિર્યજ્ચ નૈરયિકં વા સુરં કરોતિ॥૧૧૭॥**

ક્રિયા ખલ્વાત્મના પ્રાણ્યત્વાત્કર્મ। તનિમિત્તપ્રાસપરિણામઃ પુદ્ગલોऽપિ કર્મ। તત્કાર્યભૂતા મનુષ્યાદિપર્યાયા જીવસ્ય ક્રિયાયા મૂલકારણભૂતાયાઃ પ્રવૃત્તત્વાત् ક્રિયાફલમેવ સ્યુઃ, ક્રિયાઽભાવે પુદ્ગલાનાં કર્મત્વાભાવાત્તકાર્યભૂતાનાં તેષામભાવાત्। અથ કથં તે કર્મણઃ કાર્યભાવમાયાન્તિ? કર્મસ્વભાવેન જીવસ્વભાવમભિભૂય ક્રિયમાણત્વાત્, પ્રદીપવત्। તથા હિ—યથા ખલુ જ્યોતિસ્વભાવેન તૈલસ્વભાવમભિભૂય ક્રિયમાણઃ પ્રદીપો જ્યોતિષ્કાર્ય, તથા મનુષ્યાદિપર્યાયાઃ કર્મજનિતા ઇતિ વિશેષેણ વ્યક્તીકરોતિ—કર્મં કર્મરહિતપરમાત્મનો વિલક્ષણ કર્મ કર્તૃ। કિંબિશિષ્ટમ्। જામસમક્ષં નિર્નામનિર્ગોત્ત્રમુક્તાત્મનો વિપરીતં નામેતિ સમ્યગાખ્યા સંજ્ઞા યસ્ય તદ્દ્વાતિ નામસમાખ્યં નામકર્મત્યર્થઃ। સભાવં શુદ્ધબુદ્ધૈકપરમાત્મસ્વભાવં અહ અથ અપ્ણો સહાવેણ આત્મીયેન જ્ઞાનાવરણાદિસ્વકીયસ્વભાવેન કરણભૂતેન અભિભૂય તિરસ્કૃત્ય પ્રચાદ્ય તં પૂર્વોક્તમાત્મસ્વભાવમ्। પશ્ચાત્કિં કરોતિ। ણરં તિરિયં ણેરઇયં વા સુરં કુણદિ નરતિર્યગ્નારક-સુરરૂપં કરોતીતિ। અયમત્રાર્થઃ—યથાગ્નિઃ કર્તા તૈલસ્વભાવં કર્મતાપન્નમભિભૂય તિરસ્કૃત્ય

અન્વયાર્થ :—[અથ] વહું [નામસમાખ્યં કર્મ] ‘નામ’ સંજ્ઞાવાલા કર્મ [સ્વભાવેન] અપને સ્વભાવસે [આત્મનઃ સ્વભાવં અભિભૂય] જીવકે સ્વભાવકા પરાભવ કરકે, [નરં તિર્યજ્ચ નૈરયિકં વા સુરં] મનુષ્ય, તિર્યચ, નારક અથવા દેવ (-ઇન પર્યાયોંકો) [કરોતિ] કરતા હૈ॥૧૧૭॥

ટીકા :—ક્રિયા વાસ્તવમે આત્માકે દ્વારા પ્રાણ્ય હોનેસે કર્મ હૈ, (અર્થાત् આત્મા ક્રિયાકો પ્રાસ કરતા હૈ—પહુંચતા હૈ ઇસલિયે વાસ્તવમે ક્રિયા હી આત્માકા કર્મ હૈ।) ઉસકે નિમિત્તસે પરિણમન કો પ્રાસ હોતા હુआ (-દ્રવ્યકર્મરૂપસે પરિણમન કરતા હુઆ) પુદ્ગલ ભી કર્મ હૈ। ઉસ (પુદ્ગલકર્મ) કી કાર્યભૂત મનુષ્યાદિપર્યાયેં મૂલકારણભૂત એસી જીવકી ક્રિયાસે પ્રવર્તમાન હોનેસે ક્રિયાફલ હી હૈને; ક્યોંકિ ક્રિયાકે અભાવમે પુદ્ગલોંકો કર્મપનેકા અભાવ હોનેસે ઉસ (-પુદ્ગલકર્મ) કી કાર્યભૂત મનુષ્યાદિપર્યાયોંકા અભાવ હોતા હૈ।

વહું, વે મનુષ્યાદિપર્યાયેં કર્મકે કાર્ય કૈસે હૈને? (સો કહતે હૈને કિ—) વે કર્મસ્વભાવકે દ્વારા જીવકે સ્વભાવકા પરાભવ કરકે કી જાતી હૈને, ઇસલિયે દીપકકી ભાઁતિ। વહ ઇસ પ્રકાર :—જૈસે ‘જ્યોતિ’ (લૌ) કે સ્વભાવકે દ્વારા તેલકે સ્વભાવકા પરાભવ કરકે

૧. જ્યોતિ = જ્યોત; અગ્નિ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૩૩

કર્મસ્વભાવેન જીવસ્વભાવમભિભૂય ક્રિયમાણ મનુષ્યાદિપર્યાયાઃ કર્મકાર્યમ् ॥૧૧૭॥

અથ કુતો મનુષ્યાદિપર્યાયેષુ જીવસ્ય સ્વભાવાભિભવો ભવતીતિ નિર્ધારયતિ—

ણરણારયતિરિયસુરા જીવા ખલુ ણામકમ્મણિવત્તા ।

ણ હિ તે લદ્ધસહાવા પરિણમમાણ સકર્માણિ ॥૧૧૮॥

નરનારકતિર્યક્સુરા જીવાઃ ખલુ નામકર્મનિર્વત્તાઃ ।

ન હિ તે લદ્ધસ્વભાવાઃ પરિણમમાનાઃ સ્વકર્માણિ ॥૧૧૯॥

વર્ત્યધારેણ દીપશિખારૂપેણ પરિણમયતિ, તથા કર્માગિનિઃ કર્તા તૈલસ્થાનીયં શુદ્ધાત્મસ્વભાવં તિરસ્કૃત્ય વર્તિસ્થાનીયશરીરાધારેણ દીપશિખાસ્થાનીયનરનારકાદિપર્યાયરૂપેણ પરિણમયતિ। તતો જ્ઞાયતે મનુષ્યાદિપર્યાયાઃ નિશ્ચયનયેન કર્મજનિતા ઇતિ ॥૧૧૭॥ અથ નરનારકાદિપર્યાયેષુ કથં જીવસ્ય સ્વભાવાભિભવો જાતસ્તત્ર કિં જીવાભાવ ઇતિ પ્રશ્ને પ્રત્યુત્તર દદાતિ—ણરણારયતિરિયસુરા જીવા નરનારકતિર્યક્સુરનામાનો જીવાઃ સન્તિ તાવત્ । ખલુ સ્ફુટમ् । કથંભૂતાઃ । ણામકમ્મણિવત્તા નરનારકાદિસ્વકીયસ્વકીયનામકર્મણા નિર્વત્તાઃ । ણ હિ તે લદ્ધસહાવા કિંતુ યથા માણિક્યવદ્ધસુવર્ણ-કદ્ભૂણેષુ માણિક્યસ્ય હિ મુખ્યતા નાસ્તિ, તથા તે જીવાશ્રદ્ધાનન્દેકશુદ્ધાત્મસ્વભાવમલભમાનાઃ સન્તો

કિયા જાનેવાલા દીપક જ્યોતિકા કાર્ય હૈ, ઉસીપ્રકાર કર્મસ્વભાવકે દ્વારા જીવકે સ્વભાવકા પરાભવ કરકે કી જાનેવાલી મનુષ્યાદિપર્યાયેં કર્મકી કાર્ય હૈને ।

ભાવાર્થ :—મનુષ્યાદિપર્યાયિં ૧૧૬વીં ગાથામેં કહી ગઈ રાગ-દ્રેષ્મય ક્રિયાકે ફલ હૈને; ક્યોંકિ ઉસ ક્રિયાસે કર્મબન્ધ હોતા હૈ, ઔર કર્મ જીવકે સ્વભાવકા પરાભવ કરકે મનુષ્યાદિપર્યાયોંકો ઉત્પત્ત કરતે હૈને ॥૧૧૭॥

અબ યાં નિર્ણય કરતે હૈને કી મનુષ્યાદિપર્યાયોંમે જીવકે સ્વભાવકા પરાભવ કિસ કારણસે હોતા હૈ? :—

અન્વયાર્થ :—[નરનારકતિર્યક્સુરાઃ જીવાઃ] મનુષ્ય, નારક, તિર્યચ ઔર દેવરૂપ જીવ [ખલુ] વાસ્તવમે [નામકર્મ નિર્વત્તાઃ] નામકર્મસે નિષ્પત્ત હૈને। [હિ] વાસ્તવમે [સ્વકર્માણિ] વે અપને કર્મરૂપસે [પરિણમમાનાઃ] પરિણમિત હોતે હૈને ઇસલિયે [તે ન લદ્ધસ્વભાવાઃ] ઉન્હેં સ્વભાવકી ઉપલબ્ધિ નહીં હૈ ॥૧૧૮॥

**તિર્યચ-સુર-નર-નારકી જીવ નામકર્મ-નિપત્ત છે;
નિજ કર્મરૂપ પરિણમનથી જ સ્વભાવલબ્ધિ ન તેમને. ૧૧૯.**

અમી મનુષ્યાદ્ય: પર્યાય નામકર્મનિર્વત્તા: સન્તિ તાવત્। ન પુનરેતાવતાપિ તત્
જીવસ્ય સ્વભાવાભિભવોऽસ્તિ, યથા કનકબદ્ધમાળિક્યકંકણેષુ માળિક્યસ્ય। યત્તત્ત્ર નૈવ જીવઃ
સ્વભાવમુપલભતે તત્ સ્વકર્મપરિણમનાત્, પયઃપૂરવત્। યથા ખલુ પયઃપૂરઃ પ્રદેશસ્વાદાભ્યાં
પિચુમન્દચન્દનાદિવનરાજીં પરિણમન દ્વ્રવત્વસ્વાદુત્વસ્વભાવમુપલભતે, તથાત્માપિ પ્રદેશભાવાભ્યાં
કર્મપરિણમનાનામૂર્તત્વનિરૂપરાગવિશુદ્ધિમત્ત્વસ્વભાવમુપલભતે ॥૧૧૮॥

લઘ્યસ્વભાવા ન ભવન્તિ, તેન કારણે સ્વભાવાભિભવો ભણ્યતે, ન ચ જીવાભાવઃ। કથંભૂતાઃ સન્તો
લઘ્યસ્વભાવા ન ભવન્તિ। પરિણમમાણા સકમ્માળિ સ્વકીયોદ્યાગતકર્માળિ સુખદુઃખરૂપેણ પરિણમમાના
ઇતિ। અયમત્રાર્થ:—યથા વૃક્ષસેચનવિષયે જલપ્રવાહશ્ચન્દનાદિવનરાજિરૂપેણ પરિણતઃ સન્સ્વકીય-

ટીકા :—પ્રથમ તો, યહ મનુષ્યાદિપર્યાયોંના નામકર્મસે નિષ્પત્ત હોય, કિન્તુ ઇતનેસે ભી વહું
જીવકે સ્વભાવકા પરાભવ નહીં હૈ; જૈસે કનકબદ્ધ (સુવર્ણમં જડે હુયે) માળિકવાલે કંકણોમં
માળિકકે સ્વભાવકા પરાભવ નહીં હોતા તદનુસાર। જો વહું જીવ સ્વભાવકો ઉપલબ્ધ નહીં
કરતા—અનુભવ નહીં કરતા સો સ્વકર્મરૂપ પરિણમિત હોનેસે હૈ, પાનીકે પૂર (બાઢ) કી ભાઁતિ।
જૈસે પાનીકા પૂર પ્રદેશસે ઔર સ્વાદસે નિમ્બ-ચન્દનાદિવનરાજિરૂપ (નીમ, ચન્દન ઇત્યાદિ
વૃક્ષોંકી લાંબી પંક્તિરૂપ) પરિણમિત હોતા હુઆ (અપને 'દ્રવત્વ ઔર 'સ્વાદુત્વરૂપ સ્વભાવકો
ઉપલબ્ધ નહીં કરતા, ઉસીપ્રકાર આત્મા ભી પ્રદેશસે ઔર ભાવસે સ્વકર્મરૂપ પરિણમિત હોનેસે
(અપને) અમૂર્તત્વ ઔર ઐનિરૂપરાગ વિશુદ્ધિમત્ત્વરૂપ સ્વભાવકો ઉપલબ્ધ નહીં કરતા ।

ભાવાર્થ :—મનુષ્યાદિપર્યાયોંમં કર્મ કહીં જીવકે સ્વભાવકો ન તો હનતા હૈ ઔર ન
આચ્છાદિત કરતા હૈ; પરન્તુ વહું જીવ સ્વયં હી અપને દોષસે કર્માનુસાર પરિણમન કરતા હૈ,
ઇસલિયે ઉસે અપને સ્વભાવકી ઉપલબ્ધ નહીં હૈ । જૈસે પાનીકા પૂર પ્રદેશકી અપેક્ષાસે વૃક્ષોંકે
રૂપસે પરિણમિત હોતા હુઆ અપને પ્રવાહીપનેરૂપ સ્વભાવકો ઉપલબ્ધ કરતા હુઆ અનુભવ નહીં
કરતા, ઔર સ્વાદકી અપેક્ષાસે વૃક્ષરૂપ પરિણમિત હોતા હુઆ અપને સ્વાદિષ્ટપનેરૂપ સ્વભાવકો
ઉપલબ્ધ નહીં કરતા, ઉસીપ્રકાર આત્મા ભી પ્રદેશકી અપેક્ષાસે સ્વકર્માનુસાર પરિણમિત હોતા
હુઆ અપને અમૂર્તસ્વરૂપ સ્વભાવકો ઉપલબ્ધ નહીં કરતા ઔર ભાવકી અપેક્ષાસે સ્વકર્મરૂપ
પરિણમિત હોતા હુઆ ઉપરાગસે રહિત વિશુદ્ધિવાલાપનારૂપ અપને સ્વભાવકો ઉપલબ્ધ નહીં
કરતા । ઇસસે યહ નિશ્ચિત હોતા હૈ કે મનુષ્યાદિપર્યાયોંમં જીવોંકો અપને હી દોષસે અપને

૧. દ્રવત્વ = પ્રવાહીપના ।

૨. સ્વાદુત્વ = સ્વાદિષ્ટપના ।

૩. નિરૂપરાગ-વિશુદ્ધિમત્ત્વ = ઉપરાગ (-મલિનતા, વિકાર) રહિત વિશુદ્ધિવાલાપના [અરૂપીપના ઔર નિર્વિકાર
-વિશુદ્ધિવાલાપના આત્માકા સ્વભાવ હૈ ।]

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

२३५

अथ जीवस्य द्रव्यत्वेनावस्थितत्वेऽपि पर्यायैनवस्थितत्वं घोतयति—

जायदि णेव ण णस्सदि खणभंगसमुद्भवे जणे कोई।

जो हि भवो सो विलओ संभवविलय त्ति ते णाणा ॥११६॥

जायते नैव न नश्यति क्षणभङ्गसमुद्भवे जने कश्चित् ।

यो हि भवः स विलयः संभवविलयाविति तौ नाना ॥११६॥

इह तावन्न कश्चिज्ञायते न मियते च । अथ च मनुष्यदेवतिर्यङ्गनारकात्मको जीवलोकः प्रतिक्षणपरिणामित्वादुत्संगितक्षणभंगोत्पादः । न च विप्रतिषिद्धमेतत्, संभवविलययोरेकत्व-

कोमलशीतलनिर्मलादिस्वभावं न लभते, तथायं जीवोऽपि वृक्षस्थानीयकर्मदयपरिणतः सन्परमाङ्गादैकलक्षणसुखामृतास्वादनैर्मल्यादिस्वकीयगुणसमूहं न लभत इति ॥११८॥ अथ जीवस्य द्रव्येण नित्यत्वेऽपि पर्यायेण विनश्वरत्वं दर्शयति—जायदि णेव ण णस्सदि जायते नैव न नश्यति द्रव्यार्थिकनयेन । वच । खणभंगसमुद्भवे जणे कोई क्षणभङ्गसमुद्भवे जने कोऽपि । क्षणं क्षणं प्रति स्वभावकी अनुपलब्धि है, कर्मादिक अन्य किसी कारणसे नहीं । ‘कर्म जीवके स्वभावका पराभव करता है’ ऐसा कहना तो उपचार कथन है; परमार्थसे ऐसा नहीं है ॥११८॥

अब, जीवकी द्रव्यरूपसे १अवस्थितता होने पर भी पर्यायोंसे अनवस्थितता (अनित्यता-अस्थिरता) प्रकाशते हैं :—

अन्वयार्थ :—[क्षणभङ्गसमुद्भवे जने] प्रतिक्षण उत्पाद और विनाशवाले जीवलोकमें [कश्चित्] कोई [न एव जायते] उत्पन्न नहीं होता और [न नश्यति] न नष्ट होता है; [हि] क्योंकि [यः भवः सः विलयः] जो उत्पाद है वही विनाश है; [संभव-विलयौ इति तौ नाना] और उत्पाद तथा विनाश, इसप्रकार वे अनेक (भिन्न) भी हैं ॥११९॥

टीका :—प्रथम तो यहाँ न कोई जन्म लेता है और न मरता है (अर्थात् इस लोकमें कोई न तो उत्पन्न होता है और न नाशको प्राप्त होता है) । और (ऐसा होने पर भी) मनुष्य-देव-तिर्यंच-नारकात्मक जीवलोक प्रतिक्षण परिणामी होनेसे क्षण-क्षणमें होनेवाले विनाश और

१. अवस्थितता = स्थिरपना; टीक रहना ।

नहि कोई ऊपजे विणसे क्षणभंगसंभवमय जगे,
कारण जन्म ते नाश छे; वली जन्म नाश विभिन्न छे. ११९.

નાનાત્વાભ્યામ् । યદા ખલુ ભંગોત્પાદયોરેકત્વं તદા પૂર્વપક્ષઃ, યદા તુ નાનાત્વં તદોત્તરઃ । તથા હિ—યથા ય એવ ઘટસ્તદેવ કુણ્ડમિત્યુક્તે ઘટકુણ્ડસ્વરૂપયોરેકત્વાસંભવાત્તદુભ્યાધારભૂતા મૃત્તિકા સંભવતિ, તથા ય એવ સંભવઃ સ એવ વિલય ઇત્યુક્તે સંભવવિલય-સ્વરૂપયોરેકત્વાસંભવાત્તદુભ્યાધારભૂતં ધ્રૌદ્ર્યં સંભવતિ; તતો દેવાદિપર્યાયે સંભવતિ મનુષ્યાદિ-પર્યાયે વિલીયમાને ચ ય એવ સંભવઃ સ એવ વિલય ઇતિ કૃત્વા તદુભ્યાધારભૂતં ધ્રૌદ્ર્યવજીવદ્રવ્યં સંભાવ્યત એવ । તતઃ સર્વદા દ્રવ્યત્વેન જીવસ્થંકોત્કીર્ણોऽવતિષ્ઠતે । અપિ ચ યથાઽન્યો ઘટોऽન્યત્કુણ્ડમિત્યુક્તે તદુભ્યાધારભૂતાયા મૃત્તિકાયા અન્યત્વાસંભવાત્ ઘટકુણ્ડ-સ્વરૂપે સંભવતઃ, તથાન્યઃ સંભવોऽન્યો વિલય ઇત્યુક્તે તદુભ્યાધારભૂતસ્ય ધ્રૌદ્ર્યસ્યાન્યત્વા-ભંગસમુદ્ભવો યત્ર સંભવતિ ક્ષણભંગસમુદ્ભવસ્તસ્મિન્ક્ષણભંગસમુદ્ભવે વિનશ્યરે પર્યાયાર્થિકનયેન જને લોકે જગતિ કશ્ચિદપિ, તસ્માન્નૈવ જાયતે ન ચોત્યધત ઇતિ હેતું વદતિ । જો હિ ભવો સો વિલઓ દ્રવ્યાર્થિકનયેન યો હિ ભવસ્સ એવ વિલયો યતઃ કારણાત્ । તથાહિ—મુક્તાત્મનાં ય એવ સકલવિમલકેવલજ્ઞાનાદિરૂપેણ મોક્ષપર્યાયેણ ભવ ઉત્પાદઃ સ એવ નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મકનિશ્ચયમોક્ષમાર્ગપર્યાયેણ વિલયો વિનાશસ્તૌ ચ મોક્ષપર્યાયમોક્ષમાર્ગપર્યાયૌ કાર્યકારણરૂપેણ ભિન્નો, તદુભ્યાધારભૂતં યત્પરમાત્મદ્રવ્યં તદેવ, મૃત્તિણ્ડ-ઉત્પાદકે સાથ (ભી) જુડા હુआ હૈ । ઔર યહ વિરોધકો પ્રાસ નહીં હોતા; ક્યોંકિ ઉદ્ભવ ઔર વિલયકા એકપના ઔર અનેકપના હૈ । જબ ઉદ્ભવ ઔર વિલયકા એકપના હૈ તબ પૂર્વપક્ષ હૈ, ઔર જબ અનેકપના હૈ તબ ઉત્તરપક્ષ હૈ । (અર્થાત्—જબ ઉત્પાદ ઔર વિનાશકે એકપનેકી અપેક્ષા લી જાય તબ યહ પક્ષ ફળિત હોતા હૈ કિ—‘ન તો કોઈ ઉત્પત્ત હોતા હૈ ઔર ન નષ્ટ હોતા હૈ; ઔર જબ ઉત્પાદ તથા વિનાશકે અનેકપનેકી અપેક્ષા લી જાય તબ પ્રતિક્ષણ હોનેવાલે વિનાશ ઔર ઉત્પાદકા પક્ષ ફળિત હોતા હૈ ।) વહ ઇસપ્રકાર હૈ :—

જૈસે :—‘જો ઘડા હૈ વહી કુંડા હૈ’ એસા કહા જાને પર, ઘડે ઔર કુંડેકે સ્વરૂપકા એકપના અસમ્ભવ હોનેસે, ઉન દોનોંકી આધારભૂત મિટ્ટી પ્રગટ હોતી હૈ, ઉસીપ્રકાર ‘જો ઉત્પાદ હૈ વહી વિનાશ હૈ’ એસા કહા જાને પર ઉત્પાદ ઔર વિનાશકે સ્વરૂપકા એકપના અસમ્ભવ હોનેસે ઉન દોનોંકા આધારભૂત ધ્રૌદ્ર્ય પ્રગટ હોતા હૈ; ઇસલિયે દેવાદિપર્યાયિકે ઉત્પત્ત હોને ઔર મનુષ્યાદિપર્યાયિકે નષ્ટ હોને પર, ‘જો ઉત્પાદ હૈ વહી વિલય હૈ’ એસા માનનેસે (ઇસ અપેક્ષાસે) ઉન દોનોંકા આધારભૂત ધ્રૌદ્ર્યવાન् જીવદ્રવ્ય પ્રગટ હોતા હૈ (-લક્ષ્મે આતા હૈ) ઇસલિયે સર્વદા દ્રવ્યપનેસે જીવ ટંકોત્કીર્ણ રહતા હૈ ।

औર ફિર, જૈસે ‘અન્ય ઘડા હૈ ઔર અન્ય કુંડા હૈ’ એસા કહા જાને પર ઉન દોનોંકી આધારભૂત મિટ્ટીકા અન્યપના (-ભિન્ન-ભિન્નપના) અસંભવિત હોનેસે ઘડેકા ઔર કુંડેકા (-દોનોંકા ભિન્ન-ભિન્ન) સ્વરૂપ પ્રગટ હોતા હૈ, ઉસીપ્રકાર ‘અન્ય ઉત્પાદ હૈ ઔર અન્ય વ્યય

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૩૭

સંભવાત્સંભવવિલયસ્વરૂપે સંભવતઃ; તતો દેવાદિપર્યાયે સંભવતિ મનુષ્યાદિપર્યાયે વિલીયમાને ચાન્યઃ સંભવોऽન્યો વિલય ઇતિ કૃત્વા સંભવવિલયવન્તો દેવાદિમનુષ્યાદિપર્યાયો સંભાવ્યેતે એવ તતઃ પ્રતિક્ષણં પર્યાયૈર્જાવોઽનવસ્થિતઃ ॥૧૯૬॥

અથ જીવસ્યાનવસ્થિતત્વહેતુમુદ્યોતયતિ—

**તમ્હા દુ ણથિ કોઈ સહાવસમવદ્ધિદો ત્તિ સંસારે ।
સંસારો પુણ કિરિયા સંસરમાણસ્સ દવ્બસ્સ ॥૧૨૦॥**

તસ્માતુ નાસ્તિ કથીત્ સ્વભાવસમવસ્થિત ઇતિ સંસારે ।

સંસારઃ પુનઃ ક્રિયા સંસરતો દ્રવ્યસ્ય ॥૧૨૦॥

ઘટાધારભૂતમૃત્તિકાદ્રવ્યવત્ત મનુષ્યપર્યાયદેવપર્યાયધારભૂતસંસારિજીવદ્રવ્યવદ્વા । ક્ષણભઙ્ગસમુદ્ધવે હેતુઃ કથ્યતે । સંભવવિલય ત્તિ તે જાણા સંભવવિલયૌ દ્વાવિતિ તૌ નાના ભિન્નૌ યતઃ કારણાત્તતઃ પર્યાયાર્થિકનયેન ભડ્ઝોત્પાદૈ । તથાહિ—ય એવ પૂર્વોક્તમોક્ષપર્યાયસ્યોત્પાદો મોક્ષમાર્ગપર્યાયસ્ય વિનાશ-સ્તાવેવ ભિન્નૌ ન ચ તદાધારભૂતપરમાત્મદ્રવ્યમિતિ । તતો જ્ઞાયતે દ્રવ્યાર્થિકનયેન નિત્યત્વેઽપિ પર્યાયરૂપેણ વિનાશોઽસ્તીતિ ॥૧૯૯॥ અથ વિનશ્વરત્વે કારણમુપન્યસ્યતિ, અથવા પ્રથમસ્થળેઽ-ધિકારસૂત્રેણ મનુષ્યાદિપર્યાયાણાં કર્મજનિતત્વેન યદ્ધિનશ્વરત્વં સૂચિતં તદેવ ગાથાત્રયેણ વિશેષેણ હૈ’ એસા કહા જાને પર, ઉન દોનોંકે આધારભૂત ધૌબ્યકા અન્યપના અસંભવિત હોનેસે ઉત્પાદ ઔર વ્યક્તા સ્વરૂપ પ્રગટ હોતા હૈ; ઇસલિયે દેવાદિપર્યાયિકે ઉત્પત્ત હોને પર ઔર મનુષ્યાદિપર્યાયિકે નષ્ટ હોને પર, ‘અન્ય ઉત્પાદ હૈ ઔર અન્ય વ્યાય હૈ’ એસા માનનેસે (ઇસ અપેક્ષાસે) ઉત્પાદ ઔર વ્યયવાલી દેવાદિપર્યાય ઔર મનુષ્યાદિપર્યાય પ્રગટ હોતી હૈ (-લક્ષમે આતી હૈ); ઇસલિયે જીવ પ્રતિક્ષણ પર્યાયોંસે અનવસ્થિત હૈ ॥૧૧૯॥

અબ, જીવકી અનવસ્થિતતાકા હેતુ પ્રગટ કરતે હૈન :

અન્વયાર્થ :—[તસ્માત् તુ] ઇસલિયે [સંસારે] સંસારમે [સ્વભાવસમવસ્થિતઃ ઇતિ] સ્વભાવસે અવસ્થિત એસા [કથીત્ ન અસ્તિ] કોઈ નહીં હૈ; (અર્થાત્ સંસારમે કિસીકા સ્વભાવ કેવલ એકરૂપ રહનેવાલા નહીં હૈ); [સંસારઃ પુનઃ] ઔર સંસાર તો [સંસરતઃ] સંસરણ કરતે હુયે (ગોલ ફિરતે હુયે, પરિવર્તિત હોતે હુયે) [દ્રવ્યસ્ય] દ્રવ્યકી [ક્રિયા] ક્રિયા હૈ ॥૧૨૦॥

**તેથી સ્વભાવે સ્થિર અનું ન કોઈ છે સંસારમાં;
સંસાર તો સંસરણ કરતા દ્રવ્ય કેરી છે ક્રિયા. ૧૨૦.**

યતઃ ખલુ જીવો દ્રવ્યત્વેનાવસ્થિતોऽપિ પર્યાયેનવસ્થિતઃ, તતઃ પ્રતીયતે ન કશ્ચિદપિ સંસારે સ્વભાવેનાવસ્થિત ઇતિ । યચ્ચાત્રાનવસ્થિતત્વં તત્ત્વ સંસાર એવ હેતુઃ, તસ્ય મનુષ્યાદિ-પર્યાયાત્મકત્વાત્ સ્વરૂપેણૈવ તથાવિધત્વાત્ । અથ યસ્તુ પરિણમમાનસ્ય દ્રવ્યસ્ય પૂર્વોત્તર-દશાપરિત્યાગોપાદાનાત્મકઃ ક્રિયાખ્યઃ પરિણામસ્તત્તસંસારસ્ય સ્વરૂપમ् ॥૧૨૦॥

અથ પરિણામાત્મકે સંસારે કુતઃ પુદ્ગલશ્લેષો યેન તસ્ય મનુષ્યાદિપર્યાયાત્મકત્વ-મિત્યત્ત્વ સમાધાનમુપવર્ણયતિ—

આદા કમ્મમલિમસો પરિણામં લહદિ કમ્મસંજુત્તં ।

તત્તો સિલિસદિ કમ્મં તમ્હા કમ્મં તુ પરિણામો ॥૧૨૧॥

વ્યાખ્યાતમિદાનીં તસ્યોપસંહારમાહ—તમ્હા દુ ણથિ કોઈ સહાવસમવદ્ધિદો તિ તસ્માનાસ્તિ કશ્ચિત્સ્વ-ભાવસમવસ્થિત ઇતિ । યસ્માત્યુર્વોક્તપ્રકારેણ મનુષ્યાદિપર્યાયાણાં વિનશ્વરત્વં વ્યાખ્યાતં તસ્માદેવ જ્ઞાયતે પરમાનન્દૈકલક્ષણપરમચૈતન્યચમલ્કારપરિણતશુદ્ધાત્મસ્વભાવવદવસ્થિતો નિત્યઃ કોઽપિ નાસ્તિ । ક્વ । સંસારે નિસ્સંસારશુદ્ધાત્મનો વિપરીતે સંસારે । સંસારસ્વરૂપં કથયતિ—સંસારો પુણ કિરિયા સંસાર: પુન: ક્રિયા । નિષ્ઠિયનિર્વિકલપશુદ્ધાત્મપરિણતેર્વિસદૃશી મનુષ્યાદિવિભાવપર્યાયપરિણતિસ્પા ક્રિયા સંસાર-સ્વરૂપમ् । સા ચ કસ્ય ભવતિ । સંસરમાણસ્ય જીવસ્ય વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવમુક્તાત્મનો વિલક્ષણસ્ય સંસરતઃ પરિભ્રમતઃ સંસારિજીવસ્યેતિ । તતઃ સ્થિતં મનુષ્યાદિપર્યાયાત્મકઃ સંસાર એવ વિનશ્વરત્વે કારણમિતિ ॥૧૨૦॥ એવં શુદ્ધાત્મનો ભિન્નાનાં કર્મજનિતમનુષ્યાદિપર્યાયાણાં વિનશ્વરત્વકથનમુખ્યતયા

ટીકા :—વાસ્તવમં જીવ દ્રવ્યપનેસે અવસ્થિત હોને પર ભી પર્યાયોસે અનવસ્થિત હૈ; ઇસસે યહ પ્રતીત હોતા હૈ કે સંસારમં કોઈ ભી સ્વભાવસે અવસ્થિત નહીં હૈ (અર્થાત् કિસીકા સ્વભાવ કેવળ અવિચલ—એકરૂપ રહનેવાળા નહીં હૈ); ઔર યહીં જો અનવસ્થિતતા હૈ ઉસમં સંસાર હી હેતુ હૈ; ક્યોંકિ વહ (-સંસાર) મનુષ્યાદિપર્યાયાત્મક હૈ, કારણ કે વહ સ્વરૂપસે હી વૈસા હૈ, (અર્થાત् સંસારકા સ્વરૂપ હી ઐસા હૈ) ઉસમં પરિણિમન કરતે હુયે દ્રવ્યકા પૂર્વોત્તરદશાકા ત્યાગગ્રહણાત્મક ઐસા જો ક્રિયા નામકા પરિણામ હૈ વહ સંસારકા સ્વરૂપ હૈ ॥૧૨૦॥

અબ પરિણામાત્મક સંસારમં કિસ કારણસે પુદ્ગલકા સંબંધ હોતા હૈ કે જિસસે વહ (સંસાર) મનુષ્યાદિપર્યાયાત્મક હોતા હૈ ? —ઇસકા યહીં સમાધાન કરતે હૈને :—

**કર્મે મલિન જીવ કર્મસંયુત પામતો પરિણામને,
તેથી કરમ બંધાય છે; પરિણામ તેથી કર્મ છે. ૧૨૧.**

**આત્મા કર્મમલીમસઃ પરિણામં લભતે કર્મસંયુક્તમ् ।
તતઃ શ્લિષ્ટતિ કર્મ તસ્માત् કર્મ તુ પરિણામઃ ॥૧૨૧॥**

યો हि नाम संसारनामायमात्मनस्तथाविधः परिणामः स एव द्रव्यकर्मश्लेषहेतुः । अथ तथाविधपरिणामस्यापि को हेतुः । द्रव्यकर्म हेतुः, तस्य द्रव्यकर्मसंयुक्तत्वेनैवोपलभात् । एवं सतीतरेतराश्रयदोषः । न हि; अनादिग्रसिद्धद्रव्यकर्माभिसंबद्धस्यात्मनः ग्रात्कनद्रव्यकर्मणस्तत्र हेतुत्वेनोपादानात् । एवं कार्यकारणभूतनवपुराणद्रव्यकर्मत्वादात्मनस्तथाविधपरिणामो गाथाचतुष्टयेन द्वितीयस्थलं गतम् । अथ संसारस्य कारणं ज्ञानावरणादि द्रव्यकर्म तस्य तु कारणं मिथ्यात्वरागादिपरिणाम इत्यावेदयति—आदा निर्दोषिपरमात्मा निश्चयेन शुद्धवुद्धैकस्वभावोऽपि व्यवहारेणानादिकर्मवन्धवशात् कर्ममलिमसो कर्ममलीमसो भवति । तथाभवन्सन् किं करोति । परिणामं

अन्वयार्थ :—[કર્મમલીમસઃ આત્મા] કર્મસે મળિન આત્મા [કર્મસંયુક્તં પરિણામં] કર્મસંયુક્ત પરિણામકો (-દ્રવ્યકર્મકે સંયોગસે હોનેવાલે અશુદ્ધ પરિણામકો) [લભતે] પ્રાસ કરતા હૈ । [તતઃ] ઉસસે [કર્મ શ્લિષ્ટતિ] કર્મ ચિપક જાતા હૈ (-દ્રવ્યકર્મકા બંધ હોતા હૈ); [તસ્માત् તુ] ઇસલિયે [પરિણામઃ કર્મ] પરિણામ વહ કર્મ હૈ ॥૧૨૧॥

ટીકા :—‘સંસાર’ નામક જો યહ આત્માકા તથાવિધ (-ઉસપ્રકારકા) પરિણામ હૈ વહી દ્રવ્યકર્મકે ચિપકનેકા હેતુ હૈ । અબ, ઉસ પ્રકારકે પરિણામકા હેતુ કૌન હૈ ? (ઇસકે ઉત્તરમે કહતે હોય કિ:) દ્રવ્યકર્મ ઉસકા હેતુ હૈ, ક્યોંકિ ‘દ્રવ્યકર્મકી સંયુક્તતાસે હી વહ દેખા જાતા હૈ ।

(શંકા :-) એસા હોનેસે ‘ઇતરेतરાશ્રયદોષ આયગા !’ (સમાધાન :-) નહીં આયગા; ક્યોંકિ અનાદિસિદ્ધ દ્રવ્યકર્મકે સાથ સંબદ્ધ એસે આત્માકા જો પૂર્વકા ‘દ્રવ્યકર્મ હૈ ઉસકા વહી હેતુરૂપસે ગ્રહણ (-સ્વીકાર) કિયા ગયા હૈ ।

1. દ્રવ્યકર્મકે સંયોગસે હી અશુદ્ધ પરિણામ હોતે હૈનું, દ્રવ્યકર્મકે બિના વે કભી નહીં હોતે; ઇસલિયે દ્રવ્યકર્મ અશુદ્ધ પરિણામકા કારણ હૈ ।
2. એક અસિદ્ધ બાતકો સિદ્ધ કરનેકે લિયે દૂસરી અસિદ્ધ બાતકા આશ્રય લિયા જાય, ઔર ફિર ઉસ દૂસરી બાતકો સિદ્ધ કરનેકે લિયે પહલીકા આશ્રય લિયા જાય,—સો ઇસ તર્ક-દોષકો ઇતરેતરાશ્રયદોષ કહા જાતા હૈ ।

- દ્રવ્યકર્મકા કારણ અશુદ્ધ પરિણામ કહા હૈ; ફિર ઉસ અશુદ્ધ પરિણામકે કારણકે સંબદ્ધમેં પૂછે જાને પર ઉસકા કારણ પુનઃ દ્રવ્યકર્મ કહા હૈ, ઇસલિયે શંકાકારકો શંકા હોતી હૈ કિ ઇસ બાતમે ઇતરેતરાશ્રય દોષ આત્મપરિણામકા કારણ અશુદ્ધ આત્મપરિણામ હૈ, ઔર ઉસ અશુદ્ધ આત્મપરિણામકા કારણ વહકા વહી (નવીન) દ્રવ્યકર્મ નહીં કિન્તુ પહલેકા (પુરાના) દ્રવ્યકર્મ હૈ; ઇસલિયે ઇસમેં ઇતરેતરાશ્રય દોષ નહીં આતા ।

२४०

प्रवचनसार

[भगवानश्रीकुंदकुंद-

द्रव्यकर्मेव, तथात्मा चात्मपरिणामकर्तृत्वाद् द्रव्यकर्मकर्ताप्युपचारात् ॥१२१॥

अथ परमार्थादात्मनो द्रव्यकर्मकर्तृत्वमुद्योतयति—

परिणामो स्यमादा सा पुण किरिय ति होदि जीवमया ।

किरिया कम्म ति मदा तम्हा कम्मस्स ण दु कत्ता ॥१२२॥

परिणामः स्यमात्मा सा पुनः क्रियेति भवति जीवमयी ।

क्रिया कर्मेति मता तस्मात्कर्मणो न तु कर्ता ॥१२२॥

आत्मपरिणामो हि तावत्स्वयमात्मैव, परिणामिनः परिणामस्वरूपकर्तृत्वेन परिणाम-
दनन्यत्वात् । यश्च तस्य तथाविधः परिणामः सा जीवमयेव क्रिया, सर्वद्रव्याणां परिणाम-
लहादि परिणामं लभते । कथंभूतम् । कम्मसंजुतं कर्मरहितपरमात्मनो विसद्शकर्मसंयुक्तं मिथ्यात्व-
रागादिविभावपरिणामं । तत्तो सिलिसदि कम्मं ततः परिणामात् श्लष्यति बधाति । किम् । कर्म । यदि
पुनर्निर्मलविवेकज्योतिःपरिणामेन परिणमति तदा तु कर्म मुच्यति । तम्हा कम्मं तु परिणामो तस्मात् कर्म
तु परिणामः । यस्माद्रागादिपरिणामेन कर्म बधाति, तस्माद्रागादिविकल्परूपो भावकर्मस्थानीयः
सरागपरिणाम एव कर्मकारणत्वादुपचारेण कर्मेति भण्यते । ततः स्थितं रागादिपरिणामः कर्मवन्ध-
कारणमिति ॥१२१॥ अथात्मा निश्चयेन स्वकीयपरिणामस्यैव कर्ता, न च द्रव्यकर्मण इति प्रतिपादयति ।

इसप्रकार नवीन द्रव्यकर्म जिसका कार्यभूत है और पुराना द्रव्यकर्म जिसका कारणभूत है, ऐसा (आत्माका तथाविध परिणाम) होनेसे आत्माका तथाविध परिणाम उपचारसे द्रव्यकर्म ही है, और आत्मा भी अपने परिणामका कर्ता होनेसे द्रव्यकर्मका कर्ता भी उपचारसे है ॥१२१॥

अब, परमार्थसे आत्माके द्रव्यकर्मका अकर्तृत्व प्रकाशित करते हैं :—

अन्वयार्थ :—[परिणामः] परिणाम [स्वयम्] स्वयं [आत्मा] आत्मा है, [सा
पुनः] और वह [जीवमयी क्रिया इति भवति] जीवमय क्रिया है; [क्रिया] क्रियाको [कर्म
इति मता] कर्म माना गया है; [तस्मात्] इसलिये आत्मा [कर्मणः कर्ता तु न] द्रव्यकर्मका
कर्ता तो नहीं है ॥१२२॥

टीका :—प्रथम तो आत्माका परिणाम वास्तवमें स्वयं आत्मा ही है, क्योंकि परिणामी

परिणाम पोते जीव छे, ने छे क्रिया ऐ जीवमयी;

किरिया गणी छे कर्म; तेथी कर्मनो कर्ता नथी. १२२.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૪૧

લક્ષણક્રિયાયા આત્મમયત્વાભ્યુપગમાત્ર । યા ચ ક્રિયા સા પુનરાત્મના સ્વતન્ત્રેણ પ્રાય્યત્વાત્કર્મ । તત્ત્સત્સ્ય પરમાર્થાદાત્મા આત્મપરિણામાત્મકસ્ય ભાવકર્મણ એવ કર્તા, ન તુ પુદ્ગલપરિણામાત્મકસ્ય દ્રવ્યકર્મણ: । અથ દ્રવ્યકર્મણ: ક: કર્તેતિ ચેતુ । પુદ્ગલપરિણામો હિ તાવત્ત્વયં પુદ્ગલ એવ, પરિણામિન: પરિણામસ્વરૂપકર્તૃત્વેન પરિણામાદનન્યત્વાત્ર । યશ્ચ તસ્ય તથાવિધઃ પરિણામઃ સા પુદ્ગલમયેવ ક્રિયા, સર્વ-દ્રવ્યાણાં પરિણામલક્ષણક્રિયાયા આત્મમયત્વાભ્યુપગમાત્ર । યા ચ ક્રિયા સા પુનઃ પુદ્ગલેન સ્વતન્ત્રેણ પ્રાય્યત્વાત્કર્મ । તત્ત્સત્સ્ય પરમાર્થત્ર પુદ્ગલ આત્મપરિણામાત્મકસ્ય અથવા દ્વિતીયપાતનિકા—શુદ્ધપારિણામિકપરમભાવગ્રાહકેણ શુદ્ધનયેન યથૈવાકર્તા તથૈવાશુદ્ધનયેનાપિ સાંખ્યેન યદુક્ત તનિષેધાર્થમાત્સનો વન્ધમોક્ષસિદ્ધયર્થ કથંચિતપરિણામિલં વ્યવસ્થાપયતીતિ પાતનિકાદ્વયં મનસિ સંપ્રધાર્ય સૂત્રમિં નિરૂપયતિ—પરિણામો સયમાદા પરિણામઃ સ્વયમાના, આત્મ-પરિણામસ્તાવદાત્મૈવ । કસ્માત્ર । પરિણામપરિણામિનોસ્તન્યત્વાત્ર । સા પુણ કિરિય તિ હોદિ સા પુનઃ ક્રિયેતિ ભવતિ, સ ચ પરિણામઃ ક્રિયા પરિણતિરિતિ ભવતિ । કથંભૂતા । જીવમયા જીવેન નિર્વત્તત્વાજીવમયી । કિરિયા કમ્મ તિ મદા જીવેન સ્વતન્ત્રેણ સ્વાધીનેન શુદ્ધાશુદ્ધોપાદાનકારણભૂતેન પ્રાય્યત્વાત્સા ક્રિયા કર્મેતિ મતા સંમતા । કર્મશબ્દેનાત્ર યદેવ ચિદ્રૂપં જીવાદભિન્ન ભાવકર્મસંજાં નિશ્ચયકર્મ તદેવ ગ્રાહ્યમ् । તસ્યૈવ કર્તા જીવઃ । તમ્હા કમ્મસા ણ દુ કત્તા તસ્માદ્દ્રવ્યકર્મણો ન કર્તેતિ । અત્રૈતદાયાતિ—યદ્યપિ કથંચિત્ત પરિણામિત્વે સતિ જીવસ્ય કર્તૃત્વં જાતં તથાપિ નિશ્ચયેન સ્વકીય-પરિણામાનામેવ કર્તા, પુદ્ગલકર્મણાં વ્યવહારેણેતિ । તત્ત્ર તુ યદા શુદ્ધોપાદાનકારણરૂપેણ શુદ્ધોપયોગેન પરિણામકે સ્વરૂપકા કર્તા હોનેસે પરિણામસે અનન્ય હૈ; ઔર જો ઉસકા (-આત્માકા) તથાવિધ પરિણામ હૈ વહ જીવમયી હી ક્રિયા હૈ, ક્યોંકિ સર્વ દ્રવ્યોંકી પરિણામલક્ષણક્રિયા આત્મમયતા (નિજમયતા) સે સ્વીકાર કી ગઈ હૈ; ઔર ફિર, જો (જીવમયી) ક્રિયા હૈ વહ આત્માકે દ્વારા સ્વતંત્રતયા *પ્રાય્ય હોનેસે કર્મ હૈ । ઇસલિયે પરમાર્થત: આત્મા અપને પરિણામસ્વરૂપ ભાવકર્મકા હી કર્તા હૈ; કિન્તુ પુદ્ગલપરિણામસ્વરૂપ દ્રવ્યકર્મકા નહીં ।

અબ યહું એસા પ્રશ્ન હોતા હૈ કે 'જીવ ભાવકર્મકા હી કર્તા હૈ તબ ફિર) દ્રવ્યકર્મકા કર્તા કૌન હૈ?' ઇસકા ઉત્તર ઇસપ્રકાર હૈ :—પ્રથમ તો પુદ્ગલકા પરિણામ વાસ્તવમે સ્વયં પુદ્ગલ હી હૈ, ક્યોંકિ પરિણામી પરિણામકે સ્વરૂપકા કર્તા હોનેસે પરિણામસે અનન્ય હૈ; ઔર જો ઉસકા (-પુદ્ગલકા) તથાવિધ પરિણામ હૈ વહ પુદ્ગલમયી હી ક્રિયા હૈ, ક્યોંકિ સર્વ દ્રવ્યોંકી પરિણામસ્વરૂપ ક્રિયા નિજમય હોતી હૈ, એસા સ્વીકાર ક્રિયા ગયા હૈ; ઔર ફિર, જો (પુદ્ગલમયી) ક્રિયા હૈ વહ પુદ્ગલકે દ્વારા સ્વતંત્રતયા પ્રાય્ય હોનેસે કર્મ હૈ । ઇસલિયે પરમાર્થત: પુદ્ગલ અપને પરિણામસ્વરૂપ ઉસ દ્રવ્યકર્મકા હી કર્તા હૈ, કિન્તુ

૧. પ્રાય્ય = પ્રાપ્ત હોને યોગ્ય, (જો સ્વતંત્રપને કરે સો કર્તા હૈ; ઔર કર્તા જિસે પ્રાપ્ત કરે સો કર્મ હૈ ।)

૨૪૨

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

દ્રવ્યકર્મણ એવ કર્તા, ન ત્વાત્મપરિણામાત્મકસ્ય ભાવકર્મણः। તત આત્માત્મસ્વરૂપેણ
પરિણમતિ, ન પુદ્ગલસ્વરૂપેણ પરિણમતિ॥૧૨૨॥

અથ કિं તત્સ્વરૂપં યેનાત્મા પરિણમતીતિ તદાવેદ્યતિ—

પરિણમદિ ચેદળાએ આદા પુણ ચેદળા તિધાભિમદા ।

સા પુણ ણાણે કર્મે ફલમ્મિ વા કર્મણો ભણિદા ॥૧૨૩॥

પરિણમતિ ચેતનયા આત્મા પુનઃ ચેતના ત્રિધાભિમતા ।

સા પુનઃ જ્ઞાને કર્મણિ ફલે વા કર્મણો ભણિતા ॥૧૨૩॥

યતો હિ નામ ચૈતન્યમાત્મનઃ સ્વર્ધર્મવ્યાપકત્વં તત્શ્રેતનૈવાત્મનઃ સ્વરૂપં, તયા

પરિણમતિ તદા મોક્ષં સાધ્યતિ, અશુદ્ધોપાદાનકારણેન તુ વન્ધુમિતિ । પુદ્ગલો^૧પિ જીવવન્નિશ્વયેન
સ્વકીયપરિણામાનામેવ કર્તા, જીવપરિણામાનાં વ્યવહારેણેતિ ॥૧૨૨॥ એવં રાગાદિપરિણામાઃ કર્મવન્ધ-
કારણ, તેષામેવ કર્તા જીવ ઇતિકથનમુખ્યતયા ગાથાદ્વયેન તૃતીયસ્થલં ગતમ् । અથ યેન પરિણામેનાત્મા
પરિણમતિ તં પરિણામં કથયતિ—પરિણમદિ ચેદળાએ આદા પરિણમતિ ચેતનયા કરણભૂતયા । સ કઃ ।
આત્મા । યઃ કો^૨યાત્મનઃ શુદ્ધાશુદ્ધપરિણામઃ સ સર્વો^૩પિ ચેતનાં ન ત્વજતિ ઇત્યભિપ્રાયઃ । પુણ ચેદળા
તિધાભિમદા સા સા ચેતના પુનસ્ત્રધાભિમતા । કુત્ર કુત્ર । ણાણે જ્ઞાનવિષયે કર્મે કર્મવિષયે ફલમ્મિ

આત્માકે પરિણામસ્વરૂપ ભાવકર્મકા નહીં ।

ઇસસે (એસા સમજના ચાહિયે કિ) આત્મા આત્મસ્વરૂપ પરિણમિત હોતા હૈ,
પુદ્ગલસ્વરૂપ પરિણમિત નહીં હોતા ॥૧૨૨॥

અબ, યહ કહતે હૈને કી વહ કૌનસા સ્વરૂપ હૈ નિસરૂપ આત્મા પરિણમિત હોતા હૈ ? :-

અન્વયાર્થ :—[આત્મા] આત્મા [ચેતનતયા] ચેતનારૂપે [પરિણમતિ] પરિણમિત
હોતા હૈ । [પુનઃ] ઔર [ચેતના] ચેતના [ત્રિધા અભિમતા] તીન પ્રકારસે માની ગયી હૈ; [પુનઃ]
ઔર [સા] વહ [જ્ઞાને] જ્ઞાનસંબંધી, [કર્મણિ] કર્મસંબંધી [વા] અથવા [કર્મણઃ ફલે]
કર્મફલ સંબંધી—[ભણિતા] એસી કહી ગયી હૈ ॥૧૨૩॥

ટીકા :—જિસસે ચૈતન્ય વહ આત્માકા ^૧સ્વર્ધર્મવ્યાપકપના હૈ, ઉસસે ચેતના હી

૧. સ્વર્ધર્મવ્યાપકપના = નિજધર્મોમણે વ્યાપકપના ।

જીવ ચેતનારૂપ પરિણમે; વળી ચેતના ત્રિવિધા ગણી;
તે જ્ઞાનવિષયક, કર્મવિષયક, કર્મફળવિષયક કહી. ૧૨૩.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૪૩

ખલ્વાત્પા પરિણમતિ । યઃ કશ્ચનાયાત્મનઃ પરિણામઃ સ સર્વોઽપિ ચેતનાં નાતિવર્તત ઇતિ તાત્પર્યમ् । ચેતના પુનજ્ઞાનકર્મકર્મફળત્વેન ત્રેધા । તત્ત્ર જ્ઞાનપરિણતિજ્ઞાનચેતના, કર્મપરિણતિ: કર્મચેતના, કર્મફળપરિણતિ: કર્મફળચેતના ॥૧૨૩॥

અથ જ્ઞાનકર્મકર્મફળસ્વરૂપમુપવર્ણયતિ—

ણાણ અદૃવિયષ્ણો કમ્મં જીવેણ જં સમારબ્ધં ।

તમણેગવિધં ભણિદં ફલં તિ સોકખં વ દુકખં વા ॥૧૨૪॥

જ્ઞાનમર્થવિકલ્પઃ કર્મ જીવેણ યત્સમારબ્ધમ् ।

તદનેકવિધં ભણિતં ફળમિતિ સૌખ્યં વા દુઃખં વા ॥૧૨૪॥

વા ફલે વા । કસ્ય ફલે । કમ્મણો કર્મણઃ । ભણિદા ભણિતા કથિતેતિ । જ્ઞાનપરિણતિ: જ્ઞાનચેતના અગ્રે વક્ષ્યમાણા, કર્મપરિણતિ: કર્મચેતના, કર્મફળપરિણતિ: કર્મફળચેતનેતિ ભાવાર્થ: ॥૧૨૩॥ અથ જ્ઞાનકર્મકર્મફળરૂપેણ ત્રિધા ચેતનાં વિશેષેણ વિચારયતિ—ણાણ અદૃવિયષ્ણો જ્ઞાનમર્થવિકલ્પઃ ભવતિ । અથવા પાઠાન્તરમ्—ણાણ અદૃવિયષ્ણો જ્ઞાનમર્થવિકલ્પઃ । તથાહિ—અર્થ: પરમાત્માદિપદાર્થ:, અનન્તજ્ઞાનસુખાદિરૂપોऽહમિતિ રાગાદ્યાસ્થવાસ્તુ મત્તો ભિન્ના ઇતિ સ્વપરાકારાવભાસેનાદર્શ ઇવાર્થ-

આત્માકા સ્વરૂપ હૈ; ઉસ રૂપ (ચેતનારૂપ) વાસ્તવમે આત્મા પરિણમિત હોતા હૈ । આત્માકા જો કુછ ભી પરિણામ હો વહ સબ હી ચેતનાકા ઉલ્લંઘન નહીં કરતા, (અર્થાત् આત્માકા કોઈ ભી પરિણામ ચેતનાકો કિંચિત્તમાત્ર ભી નહીં છોડતા—બિના ચેતનાકે બિલકુલ નહીં હોતા) —એસા તાત્પર્ય હૈ । ઔર ચેતના જ્ઞાનરૂપ, કર્મરૂપ ઔર કર્મફળરૂપસે તીન પ્રકારકી હૈ । ઉસમે જ્ઞાનપરિણતિ (જ્ઞાનરૂપસે પરિણતિ) વહ જ્ઞાનચેતના, કર્મ પરિણતિ વહ કર્મચેતના ઔર કર્મફળપરિણતિ વહ કર્મફળચેતના હૈ ॥૧૨૩॥

અબ જ્ઞાન, કર્મ ઔર કર્મફળકા સ્વરૂપ વર્ણન કરતે હૈન :—

અન્વયાર્થ :—[અર્થવિકલ્પઃ] અર્થવિકલ્પ (અર્થાત् સ્વ-પર પદાર્થોકા ભિન્નતાપૂર્વક યુગપત્ત અવભાસન) [જ્ઞાનં] વહ જ્ઞાન હૈ; [જીવેણ] જીવકે દ્વારા [યત્ સમારબ્ધં] જો કિયા જા રહા હો [કર્મ] વહ કર્મ હૈ, [તદ્ અનેકવિધં] વહ અનેક પ્રકારકા હૈ; [સૌખ્યં વા દુઃખં વા] સુખ અથવા દુઃખ [ફલં ઇતિ ભણિતમ्] વહ કર્મફળ કહા ગયા હૈ ॥૧૨૪॥

**છે ‘જ્ઞાન’ અર્થવિકલ્પ, ને જીવથી કરાતું ‘કર્મ’ છે,
—તે છે અનેક પ્રકારનું, ‘ફલ’ સૌખ્ય અથવા દુઃખ છે. ૧૨૪.**

અર્થવિકલ્પસ્તાવત् જ્ઞાનમ् । તત્ત્વ કઃ ખત્વર્થઃ । સ્વપરવિભાગેનાવસ્થિતં વિશ્વમ् । વિકલ્પસ્તદાકારાવભાસનમ् । યસ્તુ મુકુરુન્દહૃદયાભોગ ઇવ યુગપદવભાસમાનસ્વપરાકારોર્થ-વિકલ્પસ્તદ્ર જ્ઞાનમ् । ક્રિયમાણમાત્મના કર્મ, ક્રિયમાણ: ખત્વાત્મના પ્રતિક્ષણં તેન તેન ભાવેન ભવતા ય: તદ્ભાવઃ સ એવ કર્માત્મના પ્રાય્ત્વત્તાત् । તત્ત્વેકવિધમપિ દ્રવ્યકર્મોપાધિસાન્નિધિ-સદ્ભાવાસદ્ભાવાભ્યામનેકવિધમ् । તસ્ય કર્મણો યન્નિષ્પાદ્યં સુખદુઃখં તત્કર્મફળમ् । તત્ત્વ દ્રવ્યકર્મોપાધિસાન્નિધિસદ્ભાવાત્કર્મ તસ્ય ફળમનાકુલત્વલક્ષણં પ્રકૃતિભૂતં સૌખ્યં, યત્તુ દ્રવ્યકર્મોપાધિસાન્નિધિસદ્ભાવાત્કર્મ તસ્ય ફળં સૌખ્યલક્ષણાભાવાદ્વિકૃતિભૂતં દુઃખમ् । એવં જ્ઞાનકર્મકર્મફળસ્વરૂપનિશ્ચયઃ ॥૧૨૪॥

પરિચ્છિત્તિસમર્થો વિકલ્પ: વિકલ્પલક્ષણમુચ્યતે । સ એવ જ્ઞાનં જ્ઞાનચેતનેતિ । કર્મં જીવેણ જં સમારદ્ધં કર્મ જીવેન યત્સમારબ્ધમ् । વુદ્ધિપૂર્વકમનોવચનકાયવ્યાપારરૂપેણ જીવેન યત્સમ્યકર્તૃમારબ્ધં તત્કર્મ

ટીકા :—પ્રથમ તો, અર્થવિકલ્પ વહ જ્ઞાન હૈ । વહાઁ, અર્થ ક્યા હૈ? સ્વ-પરકે વિભાગપૂર્વક અવસ્થિત 'વિશ્વ' વહ અર્થ હૈ । ઉસકે આકારોંકા 'અવભાસન' વહ વિકલ્પ હૈ । ઔર દર્પણકે નિજ વિસ્તારકી ભાઁતિ (અર્થાત् જૈસે દર્પણકે નિજ વિસ્તારમે સ્વ ઔર પર આકાર એક હી સાથ પ્રકાશિત હોતે હૈને, ઉસીપ્રકાર) જિસમે એક હી સાથ સ્વ-પરાકાર અવભાસિત હોતે હૈને, એસા અર્થવિકલ્પ વહ જ્ઞાન હૈ ।

જો આત્માકે દ્વારા કિયા જાતા હૈ વહ કર્મ હૈ । પ્રતિક્ષણ ઉસ-ઉસ ભાવસે હોતા હુઆ આત્માકે દ્વારા વાસ્તવમે કિયા જાનેવાલા જો ઉસકા ભાવ હૈ વહી, આત્માકે દ્વારા 'પ્રાય્ત્વ' હોનેસે કર્મ હૈ । ઔર વહ (કર્મ) એક પ્રકારકા હોને પર ભી, દ્રવ્યકર્મરૂપ ઉપાધિકી નિકટતાકે સદ્ભાવ ઔર અસદ્ભાવકે કારણ અનેક પ્રકારકા હૈ ।

ઉસ કર્મસે ઉત્પત્ત કિયા જાનેવાલા સુખ-દુઃખ વહ કર્મફળ હૈ । વહાઁ, દ્રવ્યકર્મરૂપ ઉપાધિકી નિકટતાકે અસદ્ભાવકે કારણ જો કર્મ હોતા હૈ, ઉસકા ફળ અનાકુલત્વલક્ષણ 'પ્રકૃતિભૂત સુખ' હૈ; ઔર દ્રવ્યકર્મરૂપ ઉપાધિકી નિકટતાકે સદ્ભાવકે કારણ જો કર્મ હોતા હૈ, ઉસકા ફળ 'વિકૃતિ-(વિકાર)' ભૂત દુઃખ હૈ, ક્યોંકિ વહાઁ સુખકે લક્ષણકા અભાવ હૈ ।

ઇસ પ્રકાર જ્ઞાન, કર્મ ઔર કર્મફળકા સ્વરૂપ નિશ્ચિત હુआ ।

૧. વિશ્વ = સમસ્ત પદાર્થ—દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય । (પદાર્થોમે સ્વ ઔર પર એસે દો વિભાગ હૈને । જો જાનનેવાલે આત્માકા અપના હો વહ સ્વ હૈ, ઔર દૂસરા સબ, પર હૈ ।)
૨. અવભાસન = અવભાસન; પ્રકાશન; જ્ઞાત હોના; પ્રગટ હોના ।
૩. આત્મા અપને ભાવકો પ્રાસ કરતા હૈ, ઇસલિયે વહ ભાવ હી આત્માકા કર્મ હૈ ।
૪. પ્રકૃતિભૂત = સ્વભાવભૂત । (સુખ સ્વભાવભૂત હૈ ।)
૫. વિકૃતિભૂત = વિકારભૂત (દુઃખ વિકારભૂત હૈ, સ્વભાવભૂત નહીં હૈ ।)

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

२४५

अथ ज्ञानकर्मकर्मफलान्यात्मत्वेन निश्चिनोति—

अप्पा परिणामप्पा परिणामो णाणकम्मफलभावी ।

तम्हा णाणं कर्मं फलं च आदा मुणेदव्वो ॥१२५॥

आत्मा परिणामात्मा परिणामो ज्ञानकर्मफलभावी ।

तस्मात् ज्ञानं कर्म फलं चात्मा ज्ञातव्यः ॥१२५॥

भण्यते । सैव कर्मचेतनेति । तमणेगविधं भणिं तच्च कर्म शुभाशुभशुद्धोपयोगभेदेनानेकविधं त्रिविधं भणितम् । इदानीं फलचेतना कथ्यते—फलं ति सोक्खं वा दुक्खं वा फलमिति सुखं वा दुःखं वा । विषयानुरागरूपं यदशुभोपयोगलक्षणं कर्म तस्य फलमाकुलत्वोत्पादकं नारकादिदुःखं, यच्च धर्मानुरागरूपं शुभोपयोगलक्षणं कर्म तस्य फलं चक्रवर्त्यादिपञ्चेन्द्रियभोगानुभवरूपं, तच्चाशुद्धनिश्चयेन सुखमप्याकुलोत्पादकत्वात् शुद्धनिश्चयेन दुःखमेव । यच्च रागादिविकल्परहितशुद्धोपयोगपरिणामितरूपं कर्म तस्य फलमनाकुलत्वोत्पादकं परमानन्दकरूपसुखामृतमिति । एवं ज्ञानकर्मकर्मफलचेतनास्वरूपं ज्ञात-

भावार्थ :—जिसमें स्व, स्व-रूपसे और पर-रूपसे (परस्पर एकमेक हुये बिना, स्पष्ट भिन्नतापूर्वक) एक ही साथ प्रतिभासित हो सो ज्ञान है ।

जीवके द्वारा किया जानेवाला भाव वह (जीवका) कर्म है । उसके मुख्य दो भेद हैं : (१) निरुपाधिक (स्वाभाविक) शुद्धभावरूप कर्म, और (२) औपाधिक शुभाशुभभावरूप कर्म ।

इस कमके द्वारा उत्पन्न होनेवाला सुख अथवा दुःख कर्मफल है । वहाँ, द्रव्यकर्मरूप उपाधिमें युक्त न होनेसे जो निरुपाधिक शुद्धभावरूप कर्म होता है, उसका फल तो अनाकुलता जिसका लक्षण है ऐसा स्वभावभूत सुख है; और द्रव्यकर्मरूप उपाधिमें युक्त होनेसे जो औपाधिक शुभाशुभभावरूप कर्म होता है, उसका फल विकारभूत दुःख है, क्योंकि उसमें अनाकुलता नहीं, किन्तु आकुलता है ।

इसप्रकार ज्ञान, कर्म और कर्मफलका स्वरूप कहा गया ॥१२४॥

अब ज्ञान, कर्म और कर्मफलको आत्मारूपसे निश्चित करते हैं :—

अन्वयार्थ :—[आत्मा परिणामात्मा] आत्मा परिणामात्मक है; [परिणामः] परिणाम [ज्ञानकर्मफलभावी] ज्ञानरूप, कर्मरूप और कर्मफलरूप होता है; [तस्मात्] इसलिये [ज्ञान-

परिणाम-आत्मक जीव छे, परिणाम ज्ञानादिक बने;

तेथी करमफल, कर्म तेम ज ज्ञान आत्मा जाणजे. १२५.

આત્મા હિ તાવત્પરિણામાત્મૈવ, પરિણામઃ સ્વયમાત્મેતિ સ્વયમુક્તત્વાત् । પરિણામસ્તુ ચેતનાત્મકત્વેન જ્ઞાનં કર્મ કર્મફળં વા ભવિતું શીલઃ, તન્મયત્વાચ્ચેતનાયાઃ । તતો જ્ઞાનં કર્મ કર્મફળં ચાત્મૈવ । એવં હિ શુદ્ધદ્રવ્યનિરૂપણાયાં પરદ્રવ્યસંપર્કાસંભવાત્પર્યાયાણાં દ્રવ્યાન્તઃ-પ્રલયાચ્ચ શુદ્ધદ્રવ્ય એવાત્માવતિષ્ઠતે ॥૧૨૫॥

અથૈવમાત્મનો જ્ઞેયતામાપનસ્ય શુદ્ધત્વનિશ્ચયાત् જ્ઞાનતત્ત્વસિદ્ધૌ શુદ્ધાત્મતત્ત્વોપલભો
વ્યમ् ॥૧૨૪॥ અથ જ્ઞાનકર્મકર્મફળાન્યભેદનયેનાત્મૈવ ભવતીતિ પ્રજ્ઞાપયતિ—અપા પરિણામણા આત્મા
ભવતિ । કથંભૂતઃ । પરિણામાત્મા પરિણામસ્વભાવઃ । કસ્માદિતિ ચેત્ પરિણામો સયમાદા' ઇતિ પૂર્વ
સ્વયમેવ ભણિતત્વાત् । પરિણામઃ કથ્યતે—પરિણામો ણાણકમ્ફળભાવી પરિણામો ભવતિ । કિંવિશિષ્ટઃ ।
જ્ઞાનકર્મકર્મફળભાવી; જ્ઞાનકર્મકર્મફળરૂપેણ ભવિતું શીલ ઇત્યર્થ: । તમ્હા યસ્માદેવં તસ્માલ્કારણાત् ।
ણાણ પૂર્વસૂત્રોક્તા જ્ઞાનચેતના । કર્મ તત્ત્વૈવૌક્તલક્ષણ કર્મચેતના । ફળ ચ પૂર્વોક્તલક્ષણફળચેતના ચ ।
આદા મુણેદબો ઇયં ચેતના ત્રિવિધાયભેદનયેનાત્મૈવ મન્ત્વ્યો જ્ઞાતવ્ય ઇતિ । એતાવતા કિમુક્ત ભવતિ ।
ત્રિવિધચેતનાપરિણામેન પરિણામી સન્નાત્મા કિં કરોતિ । નિશ્ચયરલત્રયાત્મકશુદ્ધપરિણામેન મોક્ષં
સાધયતિ, શુભાશુભાભ્યાં પુનર્બન્ધમિતિ ॥૧૨૫॥ એવં ત્રિવિધચેતનાકથનમુખ્યત્વાં ગાથાત્રયેણ ચતુર્થ-
સ્થળં ગતમ् । અથ સામાન્યજ્ઞેયાધિકારસમાસી પૂર્વોક્તભેદભાવનાયા: શુદ્ધાત્મપ્રાપ્તિરૂપં ફળ દર્શયતિ—
કર્મ ફળ ચ] જ્ઞાન, કર્મ ઔર કર્મફળ [આત્મા જ્ઞાતવ્ય:] આત્મા હૈ એસા સમજના ॥૧૨૫॥

ટીકા :—પ્રથમ તો આત્મા વાસ્તવમે પરિણામસ્વરૂપ હી હૈ, ક્યોંકિ ‘પરિણામ સ્વયં
આત્મા હૈ’ એસા (૧૧૨વીં ગાથામેં ભગવત् કુન્દકુન્દાચાર્યદેવને) સ્વયં કહા હૈ; તથા પરિણામ
ચેતનાસ્વરૂપ હોનેસે જ્ઞાન, કર્મ ઔર કર્મફળરૂપ હોનેકે સ્વભાવવાળા હૈ, ક્યોંકિ ચેતના તન્મય
(જ્ઞાનમય, કર્મમય અથવા કર્મફળમય) હોતી હૈ । ઇસલિયે જ્ઞાન, કર્મ કર્મફળ આત્મા હી હૈ ।

ઇસપ્રકાર વાસ્તવમે શુદ્ધદ્રવ્યકે નિરૂપણમે પરદ્રવ્યકે સંપર્કકા (સમ્બન્ધ; સંગ)
અસંભવ હોનેસે ઔર પર્યાયેં દ્રવ્યકે ભીતર ‘પ્રલીન હો જાનેસે આત્મા શુદ્ધદ્રવ્ય હી રહતા
હૈ’ ॥૧૨૫॥

અબ, ઇસપ્રકાર જ્ઞેયપનેકો પ્રાસ આત્માકી શુદ્ધતાકે નિશ્ચયસે જ્ઞાનતત્ત્વકી સિદ્ધિ હોને
પર શુદ્ધ આત્મતત્ત્વકી ઉપલબ્ધિ (-અનુભવ, પ્રાપ્તિ) હોતી હૈ; ઇસપ્રકાર ઉસકા અભિનન્દન કરતે
હુએ (અર્થાત् આત્માકી શુદ્ધતાકે નિર્ણયકી પ્રશંસા કરતે હુએ—ધર્યવાદ દેતે હુએ),
દ્રવ્યસામાન્યકે વર્ણનકા ઉપસંહાર કરતે હૈને :—

૧. પ્રલીન હો જાના = અત્યંત લીન હો જાના; મળ હો જાના; ડૂબ જાના; અદૂશ્ય હો જાના ।
૨. જ્ઞેયપનેકો પ્રાસ = જ્ઞેયભૂત । (આત્મા જ્ઞાનરૂપ ભી ઔર જ્ઞેયરૂપ ભી હૈ, ઇસ જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન અધિકારમે
યહું દ્રવ્ય સામાન્યકા નિરૂપણ કિયા જા રહા હૈ; ઉસમે આત્મા જ્ઞેયભૂતરૂપસે સમાવિષ્ટ હુએ હૈ ।)

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૪૭

ભવતીતિ તમભિનન્દનું દ્રવ્યસામાન્યવર્ણનામુપસંહરતિ—

**કર્તા કરણ કર્મ ફળ ચ અષ્ટ તિ ણિછિદો સમણો ।
પરિણમદિ ણેવ અણાં જદિ અપ્પાણાં લહદિ શુદ્ધં ॥૧૨૬॥**

કર્તા કરણ કર્મ કર્મફળ ચાત્મેતિ નિશ્ચિતઃ શ્રમણઃ ।
પરિણમતિ નૈવાન્યદિ આત્માન લભતે શુદ્ધમ् ॥૧૨૬॥

યો હિ નામૈવં કર્તારં કરણ કર્મ કર્મફળ ચાત્માનમેવ નિશ્ચિત્ય ન ખલુ પરદ્રવ્ય પરિણમતિ સ એવ વિશ્રાન્તપરદ્રવ્યસંપર્ક દ્રવ્યાન્તઃપ્રલીનપર્યાયં ચ શુદ્ધમાત્માનમુપલભતે, ન

કર્તા સ્વતન્ત્રઃ સ્વાધીનઃ કર્તા સાધકો નિષ્પાદકોઽસ્મિ ભવામિ । સ કઃ । અષ્ટ તિ આત્મેતિ । આત્મેતિ કોઽર્થઃ । અહમિતિ । કથંભૂતઃ । એકઃ । કસ્યાઃ સાધકઃ । નિર્મલાત્માનનુભૂતેઃ । કિંવિશિષ્ટઃ । નિર્વિકાર-પરમચૈતન્યપરિણામેન પરિણતઃ સનું । કરણ અતિશયેન સાધકં સાધકતમં કરણમુપકરણ કરણકારકમહમેક એવાસ્મિ ભવામિ । કસ્યાઃ સાધકમ् । સહજશુદ્ધપરમાત્માનનુભૂતેઃ । કેન કૃત્વા ।

અન્વયાર્થ :—[યદિ] યદિ [શ્રમણઃ] શ્રમણ [કર્તા કરણ કર્મ કર્મફળ ચ આત્મા] ‘કર્તા, કરણ, કર્મ ઔર કર્મફળ આત્મા હૈ’ [ઇતિ નિશ્ચિતઃ] એસા નિશ્ચયવાલા હોતા હુઆ [અન્યત્] અન્યરૂપ [ન એવ પરિણમતિ] પરિણમિત હી નહીં હો, [શુદ્ધ આત્માન] તો વહ શુદ્ધ આત્માકો [લભતે] ઉપલબ્ધ કરતા હૈ ॥૧૨૬॥

ટીકા :—જો પુરુષ ઇસપ્રકાર ‘કર્તા, કરણ, કર્મ ઔર કર્મફળ આત્મા હી હૈ’ યહ નિશ્ચય ‘કરકે વાસ્તવમં પરદ્રવ્યરૂપ પરિણમિત નહીં હોતા, વહી પુરુષ, જિસકા પરદ્રવ્યકે સાથ સંપર્ક રૂક ગયા હૈ ઔર જિસકી પર્યાયેં દ્રવ્યકે ભીતર પ્રલીન હો ગઈ હૈને એસે શુદ્ધાત્માકો ઉપલબ્ધ કરતા હૈ; પરન્તુ અન્ય કોઈ (પુરુષ) એસે શુદ્ધ આત્માકો ઉપલબ્ધ નહીં કરતા ।

ઇસીકો સ્પષ્ટતયા સમજાતે હૈને :—

- ‘કર્તા કરણ ઇત્યાદિ આત્મા હી હૈ’ એસા નિશ્ચય હોને પર દો બાંને નિશ્ચિત હો જાતી હૈને । એક તો યહ કિ ‘કર્તા, કરણ ઇત્યાદિ આત્મા હી હૈ, પુદ્ગલાદિ નહીં અર્થાત્ આત્માકા પરદ્રવ્યકે સાથ સંબંધ નહીં હૈ’; દૂસરી—‘અભેદ દૃષ્ટિમં કર્તા, કરણ ઇત્યાદિ ભેદ નહીં હૈને, યહ સબ એક આત્મા હી હૈ અર્થાત્ પર્યાયેં દ્રવ્યકે ભીતર લીન હો ગઈ હૈને ।’

**‘કર્તા, કરમ, ફલ, કરણ જીવ છે’ અને જો નિશ્ચય કરી
મુનિ અન્યરૂપ નવ પરિણમે, પ્રાપ્તિ કરે શુદ્ધાત્મની. ૧૨૬.**

પુનરન્યઃ। તથા હિ—યદા નામાનાદિપ્રસિદ્ધપૌદ્ગલિકકર્મબન્ધનોપાધિસંનિધિપ્રધાવિતોપરાગ-રંજિતાત્મવૃત્તિર્જપાપુષ્પસંનિધિપ્રધાવિતોપરાગરંજિતાત્મવૃત્તિઃ સ્ફટિકમણિરિવ પરારોપિત-વિકારોહમાસં સંસારી, તદાપિ ન નામ મમ કોઽષાસીત્। તદાષ્યહમેક એવોપરક્તચિત્સ્વભાવેન સ્વતન્ત્રઃ કર્તાસમ્ભૂતિઃ। અહમેક એવોપરક્તચિત્સ્વભાવેન સાધકતમઃ કરણમાસમ્ભૂતિઃ। અહમેક એવોપરક્તચિત્પરિણમનસ્વભાવેનાત્મના પ્રાપ્યઃ કર્માસમ્ભૂતિઃ। અહમેક એવ ચોપરક્તચિત્પરિણમન-સ્વભાવસ્ય નિષ્ણાયં સૌખ્યવિપર્યસ્તલક્ષણં દુઃખાખ્યં કર્મફળમાસમ્ભૂતિઃ। ઇદાનીં પુનરનાદિ-રાગાદિવિકલ્પરહિતસ્વસંવેદનજ્ઞાનપરિણતિવલેન। કમ્મં શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવેન પરમાત્મના પ્રાપ્યં વ્યાપ્યમહમેક એવ કર્મકારકમસ્સિમ। ફલં ચ શુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવપરમાત્મનઃ સાધ્યં નિષ્ણાયં નિજ-શુદ્ધાત્મરુચિપરિચ્છિત્તિનિશ્વાલાનુભૂતિરૂપાભેદરલત્રાયાત્મકપરમસમાધિસમુત્યનસુખામૃતરસાસ્વાદપરિણતિ-રૂપમહમેક એવ ફલં ચાસ્મિ। ણિછિદો એવમુત્કપ્રકારેણ નિશ્ચિતમતિઃ સન્ સમણો સુખદુઃખ-જીવિતમરણશત્રુમિત્રાદિસમતાભાવનાપરિણતઃ શ્રમણઃ પરમમુનિઃ પરિણમદિ ણેવ અણં જદિ પરિણમતિ

“જબ અનાદિસિદ્ધ પૌદ્ગલિક કર્મકી બન્ધનરૂપ ઉપાધિકી નિકટતાસે ઉત્પત્તિ હુએ હુએ ઉપરાગકે દ્વારા જિસકી સ્વપરિણતિ રંજિત (વિકૃત, મલિન) થી એસા મૈં—જપાકુસુમકી નિકટતાસે ઉત્પત્તિ હુયે ઉપરાગસે (લાલિમાસે) જિસકી સ્વપરિણતિ રંજિત (-રંગી હુઈ) હો એસે સ્ફટિક મણિકી ભાઁતિ—પરકે દ્વારા આરોપિત વિકારવાલા હોનેસે, સંસારી થા, તબ ભી (અજ્ઞાનદશામે ભી) વાસ્તવમે મેરા કોઈ ભી (સંબંધી) નહીં થા। તબ ભી મૈં અકેલા હી કર્તા થા, ક્યોંકિ મૈં અકેલા હી ઉપરક્ત ચૈતન્યરૂપ સ્વભાવસે સ્વતંત્ર થા (અર્થાત् સ્વાધીનતયા કર્તા થા); મૈં અકેલા હી કરણ થા, ક્યોંકિ મૈં અકેલા હી ઉપરક્ત ચૈતન્યરૂપ સ્વભાવકે દ્વારા સાધકતમ (-ઉત્કૃષ્ટસાધન) થા; મૈં અકેલા હી કર્મ થા, ક્યોંકિ મૈં અકેલા હી ઉપરક્ત ચૈતન્યરૂપ પરિણમિત હોનેકે સ્વભાવકે કારણ આત્માસે પ્રાપ્ય (-પ્રાસ હોને યોગ્ય) થા; ઔર મૈં અકેલા હી સુખસે વિપરીત લક્ષણવાલા, ‘દુઃખ’ નામક કર્મફળ થા—જો કિ (ફલ) ઉપરક્ત ચૈતન્યરૂપ (ફલ) પરિણમિત હોનેકે સ્વભાવસે ઉત્પત્તિ કિયા જાતા થા।

ઔર અબ, અનાદિસિદ્ધ પૌદ્ગલિક કર્મ કી બન્ધનરૂપ ઉપાધિકી નિકટતાકે નાશસે જિસકી સુવિશુદ્ધ સહજ (-સ્વાભાવિક) સ્વપરિણતિ પ્રગટ હુઈ હૈ એસા મૈં—જપાકુસુમકી

૧. ઉપરાગ = કિસી પદાર્થમે, અન્ય ઉપાધિકી સમીપતાકે નિમિત્તસે હોનેવાલા ઉપાધિકે અનુરૂપ વિકારી ભાવ; ઔપાધિક ભાવ; વિકાર; મલિનતા।
૨. આરોપિત = (નવીન અર્થાત् ઔપાધિકરૂપસે) કિયે ગયે। [વિકાર સ્વભાવભૂત નહીં થે, કિન્તુ ઉપાધિકે નિમિત્તસે ઔપાધિકરૂપસે (નવીન) હુએ થે।]
૩. કર્તા, કરણ ઔર કર્મકી અર્થોંકે લિયે ૧૬ વીં ગાથાકા ભાવાર્થ દેખના ચાહિયે।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૪૯

પ્રસિદ્ધપૌદ્રગલિકકર્મબન્ધનોપાધિસન્નિધિધ્વંસવિસ્ફુરિતસુવિશુદ્ધસહજાત્મવૃત્તિર્જપાપુષ્પસંનિધિધ્વંસ-
વિસ્ફુરિતસુવિશુદ્ધસહજાત્મવૃત્તિઃ સ્ફટિકમણિરિવ વિશ્રાત્તપરારોપિતવિકારોऽહમેકાત્તેનાસ્મિ
મુમુક્ષુઃ। ઇદાનીમપિ ન નામ મમ કોઽપ્યસ્તિ। ઇદાનીમપ્યહમેક એવ સુવિશુદ્ધચિત્ત્વભાવેન
સ્વતત્ત્રઃ કર્તાસ્મિ; અહમેક એવ ચ સુવિશુદ્ધચિત્ત્વભાવેન સાધકતમઃ કરણમાસ્મિ; અહમેક
એવ ચ સુવિશુદ્ધચિત્પરિણમનસ્વભાવેનાત્મના પ્રાપ્યઃ કર્માસ્મિ; અહમેક એવ ચ સુવિશુદ્ધ-
ચિત્પરિણમનસ્વભાવસ્ય નિષ્પાદ્યમનાકુલત્વલક્ષણં સૌખ્યાખ્યં કર્મફળમાસ્મિ। એવમસ્ય
બન્ધપદ્ધતૌ મોક્ષપદ્ધતૌ ચાત્માનમેકમેવ ભાવયતઃ પરમાણોરિવૈકત્વભાવનોનુખસ્ય
નૈવાન્યં રાગાદિપરિણામં યદિ ચેતુ, અપ્યાં લહદિ સુદ્ધં તદાત્માન ભાવકર્મદ્રવ્યકર્મનોકર્મરહિતત્વેન શુદ્ધં
શુદ્ધબુદ્ધૈક્સ્વભાવં લભતે પ્રાપ્નોતિ ઇત્યભિપ્રાયો ભગવતાં શ્રીકુન્દ્રકુન્દાવાર્યદેવાનામ् ॥૧૨૬॥ એવમેક-

નિકટતાકે નાશસે જિસકી સુવિશુદ્ધ સહજ સ્વપરિણતિ પ્રગટ હુઈ હો એસે સ્ફટિકમણિકી
ભાઁતિ—જિસકા પરકે દ્વારા આરોપિત વિકાર રૂક ગયા હૈ એસા હોનેસે એકાન્તતઃ મુમુક્ષુ
(કેવળ મોક્ષાર્થી) હું; અભી ભી (-મુમુક્ષુદશામેં અર્થાત् જ્ઞાનદશામેં ભી) વાસ્તવમં મેરા કરોઈ
ભી નહીં હૈ। અભી ભી મૈં અકેલા હી કર્તા હું; ક્યોંકિ મૈં અકેલા હી સુવિશુદ્ધ
ચૈતન્યસ્વરૂપ સ્વભાવસે સ્વતત્ત્ર હું; (અર્થાત् સ્વાધીનતયા કર્તા હું); મૈં અકેલા હી કરણ
હું; ક્યોંકિ મૈં અકેલા હી સુવિશુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ સ્વભાવસે સાધકતમ હું; મૈં અકેલા હી કર્મ
હું; ક્યોંકિ મૈં અકેલા હી સુવિશુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ પરિણમિત હોનેકે સ્વભાવકે કારણ આત્માસે
પ્રાપ્ય હું ઔર મૈં અકેલા હી અનાકુલતા લક્ષણવાલા, ‘સુખ’ નામક કર્મફળ હું—જો કિ
(ફળ) ‘સુવિશુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ પરિણમિત હોનેકે સ્વભાવસે ઉત્પન્ન કિયા જાતા હૈ।’

—ઇસપ્રકાર બંધમાર્ગમં તથા મોક્ષમાર્ગમં આત્મા અકેલા હી હૈ ઇસપ્રકાર ^૨ભાનેવાલા
યહ પુરુષ પરમાણુકી ભાઁતિ એકત્વભાવનામં ઉન્નુખ હોનેસે, (અર્થાત् એકત્વકે ભાનેમં તત્પર
હોનેસે), ઉસે પરદ્રવ્યરૂપ પરિણતિ કિંચિત् નહીં હોતી; ઔર પરમાણુકી ભાઁતિ (જૈસે

૧. સુવિશુદ્ધચૈતન્યપરિણમનસ્વભાવ આત્માકા કર્મ હૈ, ઔર વહ કર્મ અનાકુલતાસ્વરૂપ સુખકો ઉત્પન્ન કરતા
હૈ, ઇસલિયે સુખ વહ કર્મફળ હૈ। સુખ આત્માકી અવસ્થા હોનેસે આત્મ હી કર્મફળ હૈ।

૨. ભાના = અનુભવ કરના; સમજના; ચિન્તવન કરના [‘કિસી જીવકા—અજ્ઞાની યા જ્ઞાનીકા—પરકે
સાથ સમ્બન્ધ નહીં હૈ। બંધમાર્ગમં આત્મા સ્વયં નિજકો નિજસે બાંધતા થા ઔર નિજકો (અર્થાત्
અપને દુઃખપર્યાયરૂપ ફલકો) ભોગતા થા। અબ મોક્ષમાર્ગમં આત્મા સ્વયં નિજકો નિજસે મુક્ત
કરતા હૈ ઔર નિજકો (અર્થાત् અપને સુખપર્યાયરૂપ ફલકો) ભોગતા હૈ।—એસે એકત્વકો સમ્યગ્દૃષ્ટિ
જીવ ભાતા હૈ—અનુભવ કરતા હૈ—સમજાતા હૈ—ચિન્તવન કરતા હૈ। મિથ્યાદૃષ્ટિ ઇસસે વિપરીતભાવનાવાલા
હોતા હૈ।]

૨૫૦

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

પરદ્રવ્યપરિણતિન જાતુ જાયતે। પરમાણુરિવ ભાવિતૈકત્વશ્ર પરેણ નો સંપૃચ્યતે। તતઃ
પરદ્રવ્યાસંપૃક્તત્વાત્સુવિશુદ્ધો ભવતિ। કર્તૃકરણકર્મકર્મફળાનિ ચાત્મત્વેન ભાવયન્ પર્યાયેન
સંકીર્યતે; તતઃ પર્યાયાસંકીર્ણત્વાચ્ સુવિશુદ્ધો ભવતીતિ ॥૧૨૬॥

(વસંતતિલકા છંદ)

⁺દ્રવ્યાન્તરબ્યતિકરાદપસારિતાત્મા
સામાન્યમઞ્ચિતસમસ્તવિશેષજાતઃ ।
ઇત્યેષ શુદ્ધનય ઉદ્ધતમોહલક્ષ્મી-
લુણ્ટાક ઉત્કટવિવેકવિવિક્તતત્ત્વઃ ॥૭॥

સૂત્રેણ પઢ્યમસ્થલં ગતમ् । ઇતિ સામાન્યજ્ઞેયાધિકારમધ્યે સ્થલપઢ્યકેન ભેદભાવના ગતા । ઇત્યુક્ત-
પ્રકારેણ ‘તમ્હા તસ્સ ણમાંઇ’ ઇત્યાદિપઢ્યત્રિશત્સૂત્રૈ: સામાન્યજ્ઞેયાધિકારબ્યાખ્યાનં સમાપ્તમ् । ઇત
ઊર્ધ્વમેકોનવિંશતિગાથાભિર્જાવાજીવદ્રવ્યાદિવિવરણરૂપેણ વિશેષજ્ઞેયબ્યાખ્યાનં કરોતિ । તત્ત્રાષ્ટ્રસ્થલાનિ
ભવન્તિ । તેષાદૌ જીવાજીવલ્વકથનેન પ્રથમગાથા, લોકાલોકત્વકથનેન દ્વિતીયા, સક્રિયનિઃક્રિયત્વ-

એકત્વભાવસે પરિણમિત પરમાણુ પરકે સાથ સંગકો પ્રાસ નહીં હોતા; ઉસી પ્રકાર—) એકત્વકો
ભાનેવાલા પુરુષ પરકે સાથ ^૧સંપૃક્ત નહીં હોતા, ઇસલિયે પરદ્રવ્યકે સાથ અસંબંધતાકે
કારણ વહ સુવિશુદ્ધ હોતા હૈ । ઔર કર્તા, કરણ, કર્મ તથા કર્મફળકો ^૨આત્મારૂપસે
ભાતા હુઅ વહ પુરુષ પર્યાયોસે સંકીર્ણ (-ખંડિત) નહીં હોતા; ઔર ઇસલિયે પર્યાયોંકે દ્વારા
સંકીર્ણ ન હોનેસે સુવિશુદ્ધ હોતા હૈ ॥૧૨૬॥

[અબ, શ્લોક દ્વારા ઇસી આશયકો વ્યક્ત કરકે શુદ્ધનયકી મહિમા કરતે હૈન :—]

અર્થ :—જિસને અન્ય દ્રવ્યસે ભિન્નતાકે દ્વારા આત્માકો એક ઓર હટા લિયા હૈ (અર્થાત्
પરદ્રવ્યોસે અલગ દિખાયા હૈ) તથા જિસને સમસ્ત વિશેષોંકે સમૂહકો સામાન્યમેં લીન કિયા
હૈ (અર્થાત् સમસ્ત પર્યાયોંકો દ્રવ્યકે ભીતર ડૂબા હુઅ દિખાયા હૈ)—એસા જો યહ, ઉદ્ધત
મોહકી લક્ષ્મીકો (-ઋદ્ધિકો, શોભાકો) લૂંટ લેનેવાલા શુદ્ધનય હૈ, ઉસને ઉત્કટ વિવેકકે
દ્વારા તત્વકો (આત્મસ્વરૂપકો) ^૩વિવિક્ત કિયા હૈ ।

[અબ શુદ્ધનયકે દ્વારા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપકો પ્રાસ કરનેવાલે આત્માકી મહિમા શ્લોક
દ્વારા કહકર, દ્રવ્યસામાન્યકે વર્ણનકી પૂર્ણાહૃતિ કી જાતી હૈ :—]

૧. સંપૃક્ત = સંપર્કવાલા; સંબંધવાલા; સંગવાલા ।

૨. સમ્યગ્દૃષ્ટ જીવ ભેદોંકો ન ભાકર અભેદ આત્માકો હી ભાતા—અનુભવ કરતા હૈ ।

૩. વિવિક્ત = શુદ્ધ; અકેલા; અલગ ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૫૧

(મંડાક્રાન્તા છંદ)

ઇત્યુચ્છેદાત્પરપરિણિતે: કર્તૃકમાર્દિભેદ-
ભ્રાન્તિધ્વંસાદપિ ચ સુચિરાલ્લબ્ધશુદ્ધાત્મતત્ત્વઃ |
સંચિન્માત્રે મહસિ વિશદે મૂર્ચ્છિતશ્રેતનોઽય
સ્થાસ્યત્યુદ્યત્સહજમહિમા સર્વદા મુક્ત એવ ॥૮॥

(અનુષ્ટુપ છંદ)

દ્રવ્યસામાન્યવિજ્ઞાનનિમ્નં કૃત્વેતિ માનસમ् ।
તદ્વિશેષપરિજ્ઞાનપ્રાગ્ભાર: ક્રિયતોઽધૂના ॥૬॥

ઇતિ પ્રવચનસાહૃત્તૌ તત્ત્વદીપિકાયાં શ્રીમદ્મૃતચંદ્રસૂરિવિરચિતાયાં જ્ઞેયતત્ત્વપ્રજ્ઞાપને
દ્રવ્યસામાન્યપ્રજ્ઞાપનં સમાપ્તમ् ॥

વ્યાખ્યાનેન તૃતીયા ચેતિ । ‘દવ્યં જીવમજીવ’ ઇત્યાદિગાથાત્રયેણ પ્રથમસ્થલમ् । તદનન્તરં જ્ઞાનાદિ-
વિશેષગુણાં સ્વરૂપકથનેન ‘લિંગેહિં જેહિં’ ઇત્યાદિગાથાદ્વયેન દ્વિતીયસ્થલમ् । અથાનન્તરં સ્વકીય-
સ્વકીયવિશેષગુણોપલક્ષિતદ્રવ્યાણાં નિર્ણયાર્થ ‘વળ્ણરસ’ ઇત્યાદિગાથાત્રયેણ તૃતીયસ્થલમ् । અથ
પઞ્ચાસ્તિકાયકથનમુખ્યત્વેન ‘જીવા પોગળકાયા’ ઇત્યાદિગાથાદ્વયેન ચતુર્થસ્થલમ् । અતઃ પરં દ્રવ્યાણાં
લોકાકાશમાધાર ઇતિ કથનેન પ્રથમા, યદેવાકાશદ્રવ્યસ્ય પ્રદેશલક્ષણં તદેવ શેષાણામિતિ કથનરૂપેણ
દ્વિતીયા ચેતિ ‘લોગાલોગેસુ’ ઇત્યાદિસૂત્રદ્વયેન પઞ્ચમસ્થલમ् । તદનન્તરં કાલદ્રવ્યસ્યાપ્રદેશલક્ષણરૂપેણ
પ્રથમા, સમયરૂપ: પર્યાયકાલ: કાલાણુરૂપો દ્રવ્યકાલ ઇતિ કથનરૂપેણ દ્વિતીયા ચેતિ ‘સમઓ દુ
અપ્પદેસો’ ઇત્યાદિગાથાદ્વયેન ષષ્ઠસ્થલમ् । અથ પ્રદેશલક્ષણકથનેન પ્રથમા, તિર્યક્ત્રચયોર્ધ્વપ્રચયસ્વરૂપ-

અર્થ :—ઇસપ્રકાર પરપરિણિતિકે ઉચ્છેદસે (અર્થાત् પરદ્રવ્યરૂપ પરિણમનકે નાશસે)
તથા કર્તા, કર્મ ઇત્યાદિ ભેદાંકી ભ્રાંતિકે ભી નાશસે અન્તમે જિસને શુદ્ધ આત્મતત્ત્વકો ઉપલબ્ધ
કિયા હૈ—એસા યહ આત્મા, ચૈતન્યમાત્રરૂપ વિશદ (નિર્મલ) તેજમે લીન હોતા હુઆ, અપની
સહજ (સ્વાભાવિક) મહિમાકે પ્રકાશમાનરૂપસે સર્વદા મુક્ત હી રહેગા ।

[અબ, શ્લોક દ્વારા નવીન વિષયકો—દ્રવ્યવિશેષકે વર્ણનકો—સૂચિત કિયા જાતા
હૈ :—]

અર્થ :—ઇસપ્રકાર દ્રવ્યસામાન્યકે જ્ઞાનસે મનકો ગંભીર કરકે, અબ દ્રવ્યવિશેષકે
‘પરિજ્ઞાનકા પ્રારંભ કિયા જાતા હૈ ।

ઇસપ્રકાર (શ્રીમદ્ભગવત્કુન્દકુન્દાચાર્યદેવપ્રણીત) શ્રી પ્રવચનસાર શાસ્ત્રકી શ્રીમદ્
અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ વિરચિત તત્ત્વદીપિકા નામકી ટીકામેં જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપનમેં દ્રવ્યસામાન્યપ્રજ્ઞાપન
સમાપ્ત હુઆ ।

૧. પરિજ્ઞાન = વિસ્તારપૂર્વક જ્ઞાન ।

૨૫૨

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

અથ દ્રવ્યવિશેષપ્રજ્ઞાપનમ् । તત્ત્વ દ્રવ્યસ્ય જીવાજીવત્વવિશેષં નિશ્ચિનોતિ—

દવ્યं જીવમજીવં જીવો પુણ ચેદણોવાઓગમાઓ ।

પોગળદવ્યપ્પમુહં અચેદણં હવદિ ય અજીવં ॥૧૨૭॥

દ્રવ્યં જીવોઽજીવો જીવઃ પુનશ્ચેતનોપયોગમયઃ ।

પુદ્ગલદ્રવ્યપ્રમુહો�ચેતનો ભવતિ ચાજીવઃ ॥૧૨૭॥

ઇહ હિ દ્રવ્યમેકત્વનિબન્ધનભૂતં દ્રવ્યત્વસામાન્યમનુજ્ઞદેવ તદધિરૂઢવિશેષતલક્ષણ-સદ્ગાવાદન્યોન્યવ્યવચ્છેદેન જીવાજીવત્વવિશેષમુપઢૌકતે । તત્ત્વ જીવસ્યાત્મદ્રવ્યમેવૈકા વ્યક્તિઃ । અજીવસ્ય પુનઃ પુદ્ગલદ્રવ્યં ધર્મદ્રવ્યમધર્મદ્રવ્યં કાલદ્રવ્યમાકાશદ્રવ્યં ચેતિ પંચ વ્યક્તયઃ ।

કથનેન દ્વિતીયા ચેતિ ‘આગાસમણુણિવિદું’ ઇત્યાદિસૂત્રદ્વયેન સત્તમસ્થલમ् । તદનન્તરં કાલાણુરૂપદ્રવ્યકાલ-સ્થાપનરૂપેણ ‘ઉપાદો પદ્બંસો’ ઇત્યાદિગાથાત્રયેણાષ્પસ્થલમિતિ વિશેષજ્ઞોયાધિકારે સમુદાયપાતનિકા । તથથા—અથ જીવાજીવલક્ષણમાવેદયતિ—દવ્યં જીવમજીવં દ્રવ્યં જીવાજીવલક્ષણં ભવતિ । જીવો પુણ ચેદણો જીવઃ પુનશ્ચેતનઃ સ્વતઃસિદ્ધયા વહિરઙ્ગકારણનિરપેક્ષયા વહિરન્તશ્ચ પ્રકાશમાનયા નિત્યરૂપયા નિશ્ચયેન પરમશુદ્ધચેતનયા, વ્યવહારેણ પુનરશુદ્ધચેતનયા ચ યુક્તવાચ્ચેતનો ભવતિ । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટઃ ।

અબ, દ્રવ્યવિશેષકા પ્રજ્ઞાપન કરતે હોય (અર્થાત् દ્રવ્યવિશેષોંકો—દ્રવ્યકો ભેદોંકો—બતલાતે હોય) । ઉસમે (પ્રથમ), દ્રવ્યકે જીવ-અજીવપનેરૂપ વિશેષકો નિશ્ચિત કરતે હોય, (અર્થાત् દ્રવ્યકે જીવ ઔર અજીવ-એસે દો ભેદ બતલાતે હોય) :—

બ્રિદ્ધિનંદ.

અન્વયાર્થ :—[દ્રવ્યં] દ્રવ્ય [જીવઃ અજીવઃ] જીવ ઔર અજીવ હૈ । [પુનઃ] ઉસમે [ચેતનોપયોગમયઃ] ચેતનામય તથા ઉપયોગમય સો [જીવઃ] જીવ હૈ, [ચ] ઔર [પુદ્ગલદ્રવ્યપ્રમુહઃ અચેતનઃ] પુદ્ગલદ્રવ્યાદિક અચેતન દ્રવ્ય વે [અજીવઃ ભવતિ] અજીવ હોય ॥૧૨૭॥

ટીકા :—યહોં (ઇસ વિશ્વમે) દ્રવ્ય, એકત્વકે કારણભૂત દ્રવ્યત્વસામાન્યકો છોડે બિના હી, ઉસમે રહે હુએ વિશેષલક્ષણોંકે સદ્ભાવકે કારણ એક-દૂસરેસે પૃથક્ કિયે જાનેપર જીવત્વરૂપ ઔર અજીવત્વરૂપ વિશેષકો પ્રાસ હોતા હૈ । ઉસમે, જીવકા આત્મદ્રવ્ય હી એક ભેદ હૈ; ઔર અજીવકે પુદ્ગલ દ્રવ્ય, ધર્મદ્રવ્ય, અર્ધમદ્રવ્ય, કાલદ્રવ્ય તથા આકાશદ્રવ્ય—યહ પાઁચ ભેદ હોય । જીવકા વિશેષલક્ષણ ચેતના-ઉપયોગમયત્વ (ચેતનામયપના ઔર ઉપયોગમયપના) હૈ;

છે દ્રવ્ય જીવ, અજીવ; ચિત-ઉપયોગમય તે જીવ છે;

પુદ્ગલપ્રમુહ જે છે અચેતન દ્રવ્ય, તેહ અજીવ છે. ૧૨૭.

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

۲۴۳

विशेषलक्षणं जीवस्य चेतनोपयोगमयत्वं; अजीवस्य पुनरचेतनत्वम् । तत्र यत्र स्वर्धमव्यापक-
त्वात्स्वरूपत्वेन द्योतमानयानपायिन्या भगवत्या संवित्तिरूपया चेतनया, तत्परिणामतक्षणेन
द्रव्यवृत्तिरूपेणोपयोगेन च निर्वृत्तत्वमवतीर्ण प्रतिभाति स जीवः । यत्र पुनरुपयोगसहचरिताया
यथोदितलक्षणायाश्चेतनाया अभावाद बहिरन्तश्चाचेतनत्वमवतीर्ण प्रतिभाति सोऽजीवः ॥१२७॥

अथ लोकालोकत्वविशेषं निश्चिनोति—

पोगलजीवणिबद्धो धम्माधम्मत्थिकायकालहुतो ।
वद्वदि आगासे जो लोगो सो सब्बकाले दु ॥१२८॥

उवागम अथ उपयोगमयः अखण्डैकप्रतिभासमयेन सर्वविशुद्धेन केवलज्ञानदर्शनलक्षणेनार्थग्रहणव्यापार-
रूपेण निश्चयनयेनेत्थंभूतशुद्धोपयोगेन, व्यवहारेण पुनर्मतिज्ञानादशुद्धोपयोगेन च निर्वृत्तत्वानिष्पन्न-
त्वादुपयोगमयः। पोगलदव्यप्पमुहं अचेदणं हवदि अज्ञीवं पुद्गलद्रव्यप्रमुखमचेतनं भवत्यजीवद्रव्यं;
पुद्गलधर्माधर्मकाशकालसंज्ञं द्रव्यपञ्चकं पूर्वोक्तलक्षणचेतनाया उपयोगस्य चाभावादजीवमचेतनं

और अजीवका, (विशेष लक्षण) अचेतनपना है। वहाँ (जीवके) स्वधर्मोंमें व्यापनेवाली होनेसे (जीवके) स्वस्वरूपसे प्रकाशित होती हुई, अविनाशिनी, भगवती, संवेदनरूप चेतनाके द्वारा तथा चेतनापरिणामलक्षण, ^१द्रव्यपरिणितरूप उपयोगके द्वारा जिसमें निष्पत्तपना (-रचनारूपपना) अवतरित प्रतिभासित होता है, वह जीव है और जिसमें उपयोगके साथ रहनेवाली, ^२यथोक्त लक्षणवाली चेतनाका अभाव होनेसे बाहर तथा भीतर अचेतनपना अवतरित प्रतिभासित होता है, वह अजीव है।

भावार्थ :—द्रव्यत्वरूप सामान्यकी अपेक्षासे द्रव्योंमें एकत्व है तथापि विशेष लक्षणोंकी अपेक्षासे उनके जीव और अजीव ऐसे दो भेद हैं। जो (द्रव्य) भगवती चेतनाके द्वारा और चेतनाके परिणामस्वरूप उपयोग द्वारा रचित है वह जीव है, और जो (द्रव्य) चेतनारहित होनेसे अचेतन है वह अजीव है। जीवका एक ही भेद है; अजीवके पांच भेद हैं, इन सबका विस्तृत विवेचन आगे किया जायगा ॥१३७॥

अब (द्रव्यके) लोकालोकस्वरूप विशेष (-भेद) निश्चित करते हैं :—

१. चेतनाका परिणामस्वरूप उपयोग जीवद्रव्यकी परिणति है।
२. यथोक्त लक्षणवाली = ऊपर कहे अनुसार लक्षणवाली (चेतनाका लक्षण ऊपर ही कहनेमें आया है।)

आकाशमां जे भाग धर्म-अधर्म-काळ सहित छे,
जीव-पुद्गलोथी युक्त छे, ते सर्वकाले लोक छे. १२८.

**પુદ્ગલજીવનિબદ્ધો ધર્માધર્માસ્તિકાયકાલાઢ્યઃ ।
વર્તતે આકાશે યો લોકઃ સ સર્વકાલે તુ ॥૧૨૮॥**

અસ્તિ હિ દ્રવ્યસ્ય લોકાલોકત્વેન વિશેષવિશિષ્ટત્વં સ્વલક્ષણસદ્ગાવાત् । સ્વલક્ષણં હિ લોકસ્ય ષડ્દ્રવ્યસમવાયાત્મકત્વં, અલોકસ્ય પુનઃ કેવલાકાશાત્મકત્વમ् । તત્ત્વ સર્વદ્રવ્ય-વ્યાપિનિ પરમમહત્યાકાશે યત્ત્ર યાવતિ જીવપુદ્ગળૌ ગતિસ્થિતિધર્માણૌ ગતિસ્થિતી આસ્કન્દતઃ તદ્ગતિસ્થિતિનિબન્ધનભૂતૌ ચ ધર્માઽધર્માવભિવ્યાપ્યાવસ્થિતૌ, સર્વદ્રવ્યવર્તનાનિમિત્તભૂતશ્વ કાલો નિત્યદુર્લિલિતસ્તત્તાવદાકાશં શેષાણ્યશેષાણિ દ્રવ્યાણિ ચેત્યમીણાં સમવાય આત્મત્વેન સ્વલક્ષણं

ભવતીત્યર્�ઃ ॥૧૨૭॥ અથ લોકાલોકરૂપેણ પદાર્થસ્ય દ્વૈવિધ્યમાખ્યાતિ—પોગલજીવનિબદ્ધો અણુ-સ્કન્ધભેદભિન્નાઃ પુદ્ગલાસ્તાવત્થૈવામૂત્ત્વાતીન્દ્રિયજ્ઞાનમયત્વનિર્વિકારપરમાનન્દકસુખમયત્વાદિલક્ષણા જીવાશ્રેષ્ઠભૂતજીવપુદ્ગલાનિબદ્ધઃ સંબદ્ધો ભૂતઃ પુદ્ગલજીવનિબદ્ધઃ । ધર્માધર્માસ્તિકાયકાલાઢ્યો ધર્માધર્માસ્તિકાયૌ ચ કાલશ્વ ધર્માધર્માસ્તિકાયકાલાસ્તૈરાઢ્યો ભૂતો ધર્માધર્માસ્તિકાયકાલાઢ્યઃ । જો યઃ એતેષાં પચ્ચાનામિત્થંભૂતસમુદાયો રાશિઃ સમૂહઃ । વદ્વદિ વર્તતે । કસ્મિન् । આગાસે અનન્તાનન્તાકાશદ્રવ્યસ્ય મધ્યવર્તિનિ લોકાકાશે । સો લોગો સ પૂર્વોક્તપચ્ચાનાં સમુદાયસ્તદાધારભૂતં લોકાકાશં ચેતિ ષડ્દ્રવ્યસમૂહો લોકો ભવતિ । કવ । સર્વકાલે દુઃ સર્વકાલે તુ । તદ્વહિર્ભૂતમનન્તાનન્તાકાશમલોક ઇત્યભિપ્રાય: ॥૧૨૮॥ અથ દ્રવ્યાણાં સક્રિયનિ:ક્રિયત્વેન ભેદં દર્શયતીત્યેકા પાતનિકા, દ્વિતીયા તુ જીવપુદ્ગલયોરર્થવ્યબ્જનપર્યાયૌ ઢૌ શેષદ્રવ્યાણાં તુ

અન્વયાર્થ :— [આકાશે] આકાશમે [યઃ] જો ભાગ [પુદ્ગલજીવનિબદ્ધઃ] જીવ ઔર પુદ્ગલસે સંયુક્ત [ધર્માધર્માસ્તિકાયકાલાઢ્યઃ વર્તતે] તથા ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય ઔર કાલસે સમૃદ્ધ હૈ, [સઃ] વહ [સર્વકાલે તુ] સર્વકાલમે [લોકઃ] લોક હૈ । (શેષ કેવલ આકાશ વહ અલોક હૈ ।)

ટીકા :—વાસ્તવમે દ્રવ્ય લોકત્વ ઔર અલોકત્વકે ભેદસે વિશેષવાન હૈ, ક્યોંકિ અપને-અપને લક્ષણોંકા સદ્ગાવ હૈ । લોકકા સ્વલક્ષણ ષડ્દ્રવ્યસમવાયાત્મકપના (-છહ દ્રવ્યોંકા સમુદાયસ્વરૂપપના) હૈ ઔર અલોકકા કેવલ આકાશાત્મકપના (-માત્ર આકાશસ્વરૂપપના) હૈ । વહાઁ, સર્વ દ્રવ્યોંમે વ્યાસ હોને વાલે પરમ મહાન આકાશમે, જહાઁ જિતનેમે ગતિસ્થિતિ ધર્મવાલે જીવ તથા પુદ્ગલ ગતિ-સ્થિતિકો પ્રાસ હોતે હૈને, (જહાઁ જિતનેમે) ઉન્હેં, ગતિ-સ્થિતિમે નિમિત્તભૂત ધર્મ તથા અધર્મ વ્યાસ હોકર રહતે હૈને ઔર (જહાઁ જિતનેમે) સર્વ દ્રવ્યોંકો વર્તનામે નિમિત્તભૂત કાલ સદા વર્તતા હૈ, વહ ઉતના આકાશ તથા શેષ સમસ્ત

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

२५५

यस्य स लोकः । यत्र यावति पुनराकाशे जीवपुद्गलयोर्गतिस्थिती न संभवतो, धर्माधर्मौ नावस्थितौ, न कालो दुर्लितस्तावत्केवलमाकाशमात्मत्वेन स्वलक्षणं यस्य सोऽलोकः ॥१२८॥

अथ क्रियाभावतद्वाविशेषं निश्चिनोति—

उप्पादद्विदिभंगा पोग्गलजीवप्पगस्स लोगस्स ।

परिणामा जायंते संघादादो व भेदादो ॥१२६॥

उत्पादस्थितिभङ्गाः पुद्गलजीवात्मकस्य लोकस्य ।

परिणामाज्ञायन्ते संघाताद्वा भेदात् ॥१२६॥

मुख्यवृत्त्यार्थपर्याय इति व्यवस्थापयति—जायंते जायन्ते । के कर्तारः । उप्पादद्विदिभंगा उत्पादस्थितिभङ्गाः । कस्य संबन्धिनः । लोगस्स लोकस्य । किंविशिष्टस्य । पोग्गलजीवप्पगस्स पुद्गलजीवात्मकस्य, पुद्गलजीवावित्युपलक्षणं षड्द्रव्यात्मकस्य । कस्मात्सकाशात् जायन्ते । परिणामादो परिणामात् एकसमयवर्तिनोऽर्थपर्यायात् । संघादादो व भेदादो न केवलमर्थपर्यायात्सकाशाज्ञायन्ते जीवपुद्गलानामुत्पादादयः संघाताद्वा, भेदाद्वा व्यञ्जनपर्यायादित्यर्थः । तथाहि—धर्माधर्माकाशकालानां मुख्यवृत्त्यैकसमयवर्तिनोऽर्थपर्याया एव, जीवपुद्गलानामर्थपर्यायव्यञ्जनपर्यायाश्च । कथमिति चेत् ।

द्रव्य—उनका समुदाय जिसका स्वपनेसे स्वलक्षण है, वह लोक है; और जहाँ जितने आकाशमें जीव तथा पुद्गलकी गति-स्थिति नहीं होती, धर्म तथा अधर्म नहीं रहते और काल नहीं वर्तता, उतना केवल आकाश जिसका स्व-पनेसे स्वलक्षण है, वह अलोक है ॥१२८॥

अब, ‘क्रिया’ रूप और ‘भाव’ रूप ऐसे जो द्रव्यके भाव हैं उनकी अपेक्षासे द्रव्यका विशेष (-भेद) निश्चित करते हैं :—

अन्वयार्थ :—[पुद्गलजीवात्मकस्य लोकस्य] पुद्गल-जीवात्मक लोकके [परिणामात्] परिणमनसे और [संघातात् वा भेदात्] संघात (मिलने) और भेद (पृथक् होने) से [उत्पादस्थितिभंगाः] उत्पाद, ध्रौव्य और व्यय [जायन्ते] होते हैं ॥१२९॥

१. स्वपनेसे = निजरूपसे (षड्द्रव्यसमुदाय ही लोक है, अर्थात् वही लोकका स्वत्व है—स्वरूप है। इसलिये लोकके स्वपनेसे षट्द्रव्योंका समुदाय लोकका स्वलक्षण है।)

**उत्पाद, व्यय ने ध्रुवता जीवपुद्गलात्मक लोकने
परिणाम द्वारा, भेद वा संघात द्वारा थाय छे. १२९**

क्रियाभाववत्त्वेन केवलभाववत्त्वेन च द्रव्यस्यास्ति विशेषः। तत्र भाववन्तौ क्रियावन्तौ च पुद्गलजीवौ, परिणामाद्वेदसंघाताभ्यां चोत्पद्मानावतिष्ठमानभज्यमानत्वात्। शेषद्रव्याणि तु भाववन्त्येव, परिणामादेवोत्पद्मानावतिष्ठमानभज्यमानत्वादिति निश्चयः। तत्र परिणाम-मात्रलक्षणो भावः, परिस्पन्दनलक्षणा क्रिया। तत्र सर्वाण्यपि द्रव्याणि परिणामस्वभावत्वात् परिणामेनोपात्तान्वयव्यतिरेकाण्यवतिष्ठमानोत्पद्मानभज्यमानानि भाववन्ति भवन्ति। पुद्गलास्तु परिस्पन्दस्वभावत्वात्परिस्पन्देन भिन्नाः संघातेन, संहताः पुनर्भेदेनोत्पद्मानाव-तिष्ठमानभज्यमानाः क्रियावन्तश्च भवन्ति। तथा जीवा अपि परिस्पन्दस्वभावत्वात्परिस्पन्देन प्रतिसमयपरिणतिरूपा अर्थपर्याया भण्यन्ते। यदा जीवोऽनेन शरीरेण सह भेदं वियोगं त्यां कृत्वा भवान्तरशरीरेण सह संघातं मेलापकं करोति तदा विभावव्यञ्जनपर्यायो भवति, तस्मादेव भवान्तरसंक्रमणात्सक्रियत्वं भण्यते। पुद्गलानां तथैव विवक्षितस्कन्धविघटनात्सक्रियत्वेन स्कन्धान्तर-संयोगे सति विभावव्यञ्जनपर्यायो भवति। मुक्तजीवानां तु निश्चयरत्नत्रयलक्षणेन परमकारणसमय-सारसंज्ञेन निश्चयमोक्षमार्गवलेनायोगिचरमसमये नखकेशाच्चिह्नाय परमौदारिकशरीरस्य विलीयमान-रूपेण विनाशे सति केवलज्ञानाद्यनन्तचतुष्यव्यक्तिलक्षणेन परमकार्यसमयसाररूपेण स्वभावव्यञ्जन-पर्यायेण कृत्वा योऽसावुत्पादः स भेदादेव भवति, न संघातात्। कस्मादिति चेत् शरीरान्तरेण सह

टीका :—कोई द्रव्य ‘भाव’ तथा ‘क्रियावाले’ होनेसे और कोई द्रव्य केवल ‘भाव’ वाले होनेसे,—इस अपेक्षासे द्रव्यका विशेष (भेद) है। वहाँ पुद्गल तथा जीव (१) भाववाले तथा (२) क्रियावाले हैं, क्योंकि (१) परिणाम द्वारा तथा (२) संघात और भेदके द्वारा वे उत्पन्न होते हैं, टिकते हैं और नष्ट होते हैं। शेष द्रव्य तो भाववाले ही हैं, क्योंकि वे परिणामके द्वारा ही उत्पन्न होते हैं, टिकते हैं और नष्ट होते हैं—ऐसा निश्चय है।

उसमें, ‘भाव’का लक्षण परिणाममात्र है; ‘क्रिया’ का लक्षण परिस्पन्द (-कम्पन) है। वहाँ समस्त ही द्रव्य भाववाले हैं, क्योंकि परिणामस्वभाववाले होनेसे परिणामके द्वारा १अन्वय और व्यतिरेकोंको प्राप्त होते हुए वे उत्पन्न होते हैं, टिकते हैं और नष्ट होते हैं। पुद्गल तो (भाववाले होनेके अतिरिक्त) क्रियावाले भी होते हैं, क्योंकि परिस्पन्दस्वभाववाले होनेसे परिस्पन्दके द्वारा २पृथक् पुद्गल एकत्रित हो जाते हैं, इसलिये और एकत्रित-मिले हुए पुद्गल पुनः पृथक् हो जाते हैं, इसलिये (इस अपेक्षासे) वे उत्पन्न होते हैं, टिकते हैं और नष्ट होते हैं। तथा जीव भी भाववाले होनेके अतिरिक्त) क्रियावाले भी होते हैं, क्योंकि

१. अन्वय, स्थायीपनेको और व्यतिरिक्त, उत्पाद तथा व्ययपनेको बतलाते हैं।

२. पृथक् पुद्गल कंपनके द्वारा एकत्रित होते हैं। वहाँ वे भिन्नपनेसे नष्ट हुए, पुद्गलपनेसे टिके और एकत्रपनेसे उत्पन्न हुए।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૫૭

નૂતનકર્મનોકર્મપુદ્ગલેભ્યો ભિન્નાસ્તૈ: સહ સંઘાતેન, સંહતા: પુનર્ભેદનોત્પદ્યમાનાવ-
તિષ્ઠમાનભજ્યમાના: ક્રિયાવત્તશ્ચ ભવત્તિ ॥૧૨૬॥

અથ દ્રવ્યવિશેષો ગુણવિશેષાદિતિ પ્રજ્ઞાપયતિ—

**લિંગેહિં જેહિં દવ્યં જીવમજીવં ચ હવદિ વિણાદં ।
તેઽત્તબ્ધાવવિસિદ્ધા મુત્તામુત્તા ગુણા ણેયા ॥૧૩૦॥**

લિંગેહિં જીવોऽજીવશ્ચ ભવતિ વિજ્ઞાતમ् ।
તેઽત્તબ્ધાવવિશિષ્ટા મૂર્તામૂર્તા ગુણા જ્ઞેયા: ॥૧૩૦॥

સંબન્ધાભાવાદિતિ ભાવાર્થ: ॥૧૨૯॥ એવં જીવાજીવત્વલોકાલોકત્વસક્રિયનિ:ક્રિયત્વકથનક્રમેણ
પ્રથમસ્થળે ગાથાત્રયં ગતમ् । અથ જ્ઞાનાદિવિશેષગુણભેદેન દ્રવ્યભેદમાવેદયતિ—લિંગેહિં જેહિં લિંગેહિં
સહજશુદ્ધપરમચૈતચિલાસસ્તૈસ્તયૈવાચેતનૈર્જડસ્તૈવા લિંગેશ્ચિહ્નૈર્વિશેષગુણૈઃ: કરણભૂતૈર્જાવેન કર્તૃ-
ભૂતેન હવદિ વિણાદં વિશેષેણ જ્ઞાતાં ભવતિ । કિં કર્મતાપન્નમ् । દવ્યં દ્રવ્યમ् । કથંભૂતમ् । જીવમજીવં ચ
જીવદ્રવ્યમજીવદ્રવ્યં ચ । તે મુત્તામુત્તા ગુણા ણેયા તે તાનિ પૂર્વોક્તચેતનલિઙ્ગાનિ મૂર્તામૂર્તાગુણા જ્ઞેયા

પરિસ્પન્દનસ્વભાવવાલે હોનેસે પરિસ્પંદકે દ્વારા નવીન કર્મ-નોકર્મરૂપ પુદ્ગલોંસે ભિન્ન જીવ
ઉનકે સાથ એકત્રિત હોનેસે ઔર ૧કર્મ-નોકર્મરૂપ પુદ્ગલોંકે સાથ એકત્રિત હુએ જીવ બાદમે
પૃથક્ હોનેસે (ઇસ અપેક્ષાસે) વે ઉત્પત્ત હોતે હું, ટિકતે હું ઔર નષ્ટ હોતે હું ॥૧૨૯॥

અબ, યહ બતલાતે હું કિ—ગુણ વિશેષસે (ગુણોંકે ભેદસે) દ્રવ્ય વિશેષ (દ્રવ્યોંકા ભેદ)
હોતા હૈ :—

અન્વયાર્થ :—[ચૈ: લિંગૈ:] જિન લિંગોંસે [દ્રવ્ય] દ્રવ્ય [જીવ: અજીવ: ચ] જીવ
ઔર અજીવકે રૂપમં [વિજ્ઞાતાં ભવતિ] જ્ઞાત હોતા હૈ, [તે] વે [અતદ્ભાવવિશિષ્ટા:] અતદ્ભાવ
વિશિષ્ટ (-દ્રવ્યસે અતદ્ભાવકે દ્વારા ભિન્ન એસે) [મૂર્તામૂર્તા:] મૂર્ત-અમૂર્ત [ગુણા:] ગુણ
[જ્ઞેયા:] જાનને ચાહિયે ॥૧૩૦॥

૧. જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ ઔર શરીરાદિ નોકર્મરૂપ પુદ્ગલોંકે સાથ મિલા હુआ જીવ કંપનસે પુનઃ પૃથક્ હો
જાતા હૈ । વહાઁ (ઉન પુદ્ગલોંકે સાથ) એકત્રરૂપસે વહ નષ્ટ હુઆ, જીવરૂપસે સ્થિર હુઆ ઔર (ઉનસે)
પૃથક્રૂપસે ઉત્પત્ત હુઆ ।

જે લિંગથી દ્રવ્યો મહિં ‘જીવ’ ‘અજીવ’ અએ જણાય છે,
તે જાણ મૂર્ત-અમૂર્ત ગુણ, અતત્પણાથી વિશિષ્ટ જે. ૧૩૦.

દ્રવ્યમાશ્રિત્ય પરાનાશ્રયત્વેન વર્તમાનૈલિંગયતે ગમ્યતે દ્રવ્યમેતૈરિતિ લિંગાનિ ગુણાઃ । તે ચ યદ્યદ્રવ્યં ભવતિ ન તદ્દ ગુણા ભવત્તિ, યે ગુણા ભવત્તિ તે ન દ્રવ્યં ભવતીતિ દ્રવ્યાદતદ્ભાવેન વિશિષ્ટાઃ સત્તો લિંગલિંગપ્રસિદ્ધૌ તલિંગત્વમુપઢૌકન્તે । અથ તે દ્રવ્યસ્ય જીવોઽયમ-જીવોઽયમિત્યાદિવિશેષમુત્પાદયન્તિ, સ્વયમપિ તદ્ભાવવિશિષ્ટત્વેનોપાત્તવિશેષત્વાત્ । યતો હિ યસ્ય યસ્ય દ્રવ્યસ્ય યો યઃ સ્વભાવસ્તત્સ્ય તસ્ય તેન તેન વિશિષ્ટત્વાત્તેષામસ્તિ વિશેષઃ । અત એવ ચ મૂર્તાનામમૂર્તાનાં ચ દ્રવ્યાણાં મૂર્તત્વેનામૂર્તત્વેન ચ તદ્ભાવેન વિશિષ્ટત્વાદિમે મૂર્તા ગુણા ઇમે અમૂર્તા ઇતિ તેષાં વિશેષો નિશ્ચેયઃ ॥૧૩૦॥

અથ મૂર્તામૂર્તાંગુણાનાં લક્ષણસંબન્ધમાખ્યાતિ—

જ્ઞાતવ્યાઃ । તે ચ કથંભૂતાઃ । અતદ્ભાવવિસિદ્ધા અતદ્ભાવવિશિષ્ટાઃ । તદ્યથા શુદ્ધજીવદ્રવ્યે યે કેવલજ્ઞાનાદિગુણાસ્તેષાં શુદ્ધજીવપ્રદેશૈ: સહ યદેકલ્યમભિન્નત્વં તન્મયત્વં સ તદ્ભાવો ભણ્યતે, તેષામેવ ગુણાનાં તૈઃ પ્રદેશૈ: સહ યદા સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદ: ક્રિયતે તદા પુનરતદ્ભાવો ભણ્યતે, તેનાતદ્ભાવેન સંજ્ઞાદિભેદરૂપેણ સ્વકીયસ્વકીયદ્રવ્યેણ સહ વિશિષ્ટ ભિન્ના ઇતિ, દ્વિતીયવ્યાખ્યાનેન પુનઃ સ્વકીય-દ્રવ્યેણ સહ તદ્ભાવેન તન્મયત્વેનાન્યદ્રવ્યાદ્વિશિષ્ટ ભિન્ના ઇત્યભિપ્રાયઃ । એવં ગુણભેદો

ટીકા :—દ્રવ્યકા આશ્રય લેકર ઔર પરકે આશ્રયકે બિના પ્રવર્તમાન હોનેસે જિનકે દ્વારા દ્રવ્ય ‘લિંગિત’ (-પ્રાસ) હોતા હૈ—પહિચાના જા સકતા હૈ, એસે લિંગ ગુણ હૈનું । વે (ગુણ), ‘જો દ્રવ્ય હૈનું વે ગુણ નહીં હૈનું, જો ગુણ હૈનું વે દ્રવ્ય નહીં હૈનું’—ઇસ અપેક્ષાસે દ્રવ્યસે ‘અતદ્ભાવકે દ્વારા વિશિષ્ટ (-ભિન્ન) કરતે હુએ, લિંગ ઔર લિંગીકે રૂપમે પ્રસિદ્ધિ (ખ્યાતિ) કે સમય દ્રવ્યકે લિંગત્વકો પ્રાસ હોતે હૈનું । અબ, વે દ્રવ્યમે ‘યહ જીવ હૈ, યહ અંજીવ હૈ’ એસા વિશેષ (-ભેદ) ઉત્પત્ત કરતે હૈનું, કયોંકિ સ્વયં ભી તદ્ભાવકે દ્વારા વિશિષ્ટ હોનેસે વિશેષકો પ્રાસ હૈનું । જિસ-જિસ દ્રવ્યકા જો-જો સ્વભાવ હો ઉસ-ઉસકા ઉસ-ઉસકે દ્વારા વિશિષ્ટત્વ હોનેસે ઉનમે વિશેષ (-ભેદ) હૈનું, ઔર ઇસીલિયે મૂર્ત તથા અમૂર્ત દ્રવ્યોંકા મૂર્તત્વ-અમૂર્તત્વરૂપ તદ્ભાવકે દ્વારા વિશિષ્ટત્વ હોનેસે ઉનમે ઇસ પ્રકારકે ભેદ નિશ્ચિત કરના ચાહિયે કિ ‘યહ મૂર્ત ગુણ હૈનું ઔર યહ અમૂર્તગુણ હૈનું’ ॥૧૩૦॥

અબ, મૂર્ત ઔર અમૂર્ત ગુણોંકે લક્ષણ તથા સંબંધ (અર્થાત્ ઉનકા કિન દ્રવ્યોંકે સાથ સંબંધ હૈ યહ) કહતે હૈનું :—

૧. અતદ્ભાવ = (કથંચિત્) ઉસરૂપ નહીં હોના વહ;
૨. લિંગી = લિંગવાળા, (વિશેષગુણ વહ લિંગ-ચિહ્ન-લક્ષણ હૈ ઔર લિંગી વહ દ્રવ્ય હૈ) ।
૩. તદ્ભાવ = ઉસરૂપ, ઉસપના; ઉસપનેસે હોના; સ્વરૂપ ।
૪. વિશિષ્ટ = વિશેષતાવાળા; ખાસ; ભિન્ન ।

મુત્તા ઇંદિયગેજ્ઝા પોગલદવ્યપ્પગા અણેગવિધા ।
દવ્યાણમમુત્તાણ ગુણા અમુત્તા મુણેદવ્બા ॥૧૩૧॥
મૂર્તા ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યાઃ પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકા અનેકવિધાઃ ।
દ્રવ્યાણમમૂર્તાણ ગુણા અમૂર્તા જ્ઞાતવ્યાઃ ॥૧૩૧॥

મૂર્તાણ ગુણાનામિન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વં લક્ષણમ્ । અમૂર્તાણ તદેવ વિર્પર્યસ્તમ્ । તે ચ મૂર્તાઃ
પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય, તસ્યૈવૈકસ્ય મૂર્તત્વાત् । અમૂર્તાઃ શેષદ્રવ્યાણાં, પુદ્ગલાદન્યેષાં સર્વેષામષ્ય-
મૂર્તત્વાત् ॥૧૩૧॥

અથ મૂર્તસ્ય પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય ગુણાનું ગૃણાતિ—

વણરસગંધફાસા વિજ્ઞાંતે પોગલસ્સ સુહુમાદો ।
પુઢ્વીપરિયંતસ્સ ય સદ્ગો સો પોગલો ચિત્તો ॥૧૩૨॥

જ્ઞાતવ્યઃ ॥૧૩૦॥ અથ મૂર્તામૂર્તગુણાનાં લક્ષણાં સંવન્ધાં ચ નિરૂપયતિ—મુત્તા ઇંદિયગેજ્ઝા મૂર્તા ગુણા
ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય ભવન્તિ, અમૂર્તાઃ પુનરિન્દ્રિયવિષયા ન ભવન્તિ ઇતિ મૂર્તમૂર્તગુણાનામિન્દ્રિયાનિન્દ્રયવિષયત્વં
લક્ષણમુક્તમ્ । ઇદાનીં મૂર્તગુણાઃ કસ્ય સંવન્ધિનો ભવન્તીતિ સંવન્ધં કથયતિ । પોગલદવ્યપ્પગા અણેગવિધા
મૂર્તગુણાઃ પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકા અનેકવિધા ભવન્તિ; પુદ્ગલદ્રવ્યસંવન્ધિનો ભવન્તીત્યર્થઃ । અમૂર્તગુણાનાં

અન્વયાર્થ :—[ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યાઃ મૂર્તાઃ] ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય એસે મૂર્તગુણ [પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકાઃ]
પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મક [અનેક વિધાઃ] અનેક પ્રકારકે હૈને; [અમૂર્તાણ દ્રવ્યાણાં] અમૂર્ત દ્રવ્યોંકે
[ગુણાઃ] ગુણ [અમૂર્તાઃ જ્ઞાતવ્યાઃ] અમૂર્ત જાનના ચાહિયે ॥૧૩૧॥

ટીકા :—મૂર્ત ગુણોંકા લક્ષણ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વ હૈ; ઔર અમૂર્તગુણોંકા ઉસસે વિપરીત
હૈ; (અર્થાત् અમૂર્ત ગુણ ઇન્દ્રિયોંસે જ્ઞાત નહીં હોતે ।) ઔર મૂર્ત ગુણ પુદ્ગલદ્રવ્યકે હૈને, ક્યોંકિ
વહી (પુદ્ગલ હી) એક મૂર્ત હૈ; ઔર અમૂર્ત ગુણ શેષ દ્રવ્યોંકે હૈને, ક્યોંકિ પુદ્ગલકે અતિસ્ક્રિત
શેષ સભી દ્રવ્ય અમૂર્ત હૈને ॥૧૩૧॥

અબ, મૂર્ત પુદ્ગલદ્રવ્યકે ગુણ કહતે હૈને :—

ગુણ મૂર્ત ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય તે પુદ્ગલમયી બહુવિધ છે;
દ્રવ્યો અમૂર્તિક જેહ તેના ગુણ અમૂર્તિક જાણજે. ૧૩૧.
છે વર્ણ તેમ જ ગંધ વળી રસ-સ્પર્શ પુદ્ગલદ્રવ્યને,
—અતિસૂક્ષ્મથી પૃથ્વી સુધી; વળી શબ્દ પુદ્ગલ, વિવિધ જે. ૧૩૨.

**વર્ણરસગંધસ્પર્શા વિદ્યન્તે પુદ્ગલસ્ય સૂક્ષ્માત् ।
પૃથ્વીપર્યન્તસ્ય ચ શબ્દઃ સ પુદ્ગલશ્વિત્રઃ ॥૧૩૨॥**

ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યા: કિલ સ્પર્શરસગંધવર્ણાસ્તદ્વિષયત્વાત् । તે ચેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વવ્યક્તિશક્તિ-વશાત્ ગૃહ્યમાણ અગૃહ્યમાણાશ્ચ આ-એકદ્રવ્યાત્મકસૂક્ષ્મપર્યાયાત્પરમાણો: આ-અનેક-દ્રવ્યાત્મકસ્થૂલપર્યાયાત્પૃથ્વીસ્કંધાચ્ સકલસ્યાપિ પુદ્ગલસ્યાવિશેષેણ વિશેષગુણત્વેન વિદ્યન્તે । તે ચ મૂર્તત્વાદેવ શેષદ્રવ્યાણામસંભવન્તઃ પુદ્ગલમધિગમયન્તિ । શબ્દસ્યાપીન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વાદ્ ગુણત્વં ન ખત્વાશંકનીયં, તસ્ય વૈચિત્ર્યપ્રપંચિતવૈશ્રલૂપસ્યાપ્યનેકદ્રવ્યાત્મકપુદ્ગલપર્યાયત્વેનાભ્યુપ-સંવન્ધ્ય પ્રતિપાદયતિ । દ્વાણમમુત્તાણં વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવં યત્પરમાત્મદ્રવ્યં તત્પ્રતીનામમૂર્તદ્રવ્યાણાં સંવન્ધિનો ભવન્તિ । તે કે । ગુણ અમુતા અમૂર્તા: ગુણા:, કેવલજ્ઞાનાદય ઇત્યર્થઃ । ઇતિ મૂર્તમૂર્તગુણાનાં લક્ષણસંવન્ધૌ જ્ઞાતવ્યૌ ॥૧૩૧॥ એવં જ્ઞાનાદિવિશેષગુણભેદેન દ્રવ્યભેદો ભવતીતિ કથનરૂપેણ દ્વિતીય-સ્થળે ગાથાદ્વયં ગતમ् । અથ મૂર્તપુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય ગુણાનાવેદયતિ—વર્ણરસગંધફાસા વિજંતે પોગલસ્ય વર્ણરસગંધસ્પર્શા વિદ્યન્તે । કસ્ય । પુદ્ગલસ્ય । કથંભૂતસ્ય । સુહુમાદો પુઢીપરિંતસ્ય ય “પુઢવી જલં ચ છાયા ચઉરિંદિયવિસયકમ્મપરમાણૂ । છવ્યિહભેયં ભળિયં પોગલદવ્યં જિણવરેહિં” ॥ ઇતિ

અન્વયાર્થ :—[વર્ણરસગંધસ્પર્શા:] વર્ણ, રસ, ગંધ ઔર સ્પર્શ (-ગુણ) [સૂક્ષ્માત્] સૂક્ષ્મસે લેકર [પૃથ્વીપર્યન્તસ્ય ચ] પૃથ્વી પર્યન્તકે [પુદ્ગલસ્ય] (સર્વ) પુદ્ગલકે [વિદ્યન્તે] હોતે હોયાં; [ચિત્રઃ શબ્દઃ] જો વિવિધ પ્રકારકા શબ્દ હૈ [સઃ] વહ [પુદ્ગલ] પુદ્ગલ અર્થાત્ પૌદ્ગલિક પર્યાય હૈ ॥૧૩૨॥

ટીકા :—સ્પર્શ, રસ, ગંધ ઔર વર્ણ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય હોયાં, ક્યોંકિ વે ઇન્દ્રિયોંકે વિષય હોયાં । વે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યતાકી વ્યક્તિ ઔર શક્તિકે વશસે ભલે હી ઇન્દ્રિયોંકે દ્વારા ગ્રહણ કિયે જાતે હોયાં ન કિયે જાતે હોયાં તથાપિ વે એકદ્રવ્યાત્મક સૂક્ષ્મપર્યાયરૂપ પરમાણુસે લેકર અનેકદ્રવ્યાત્મક સ્થૂલપર્યાયરૂપ પૃથ્વીસ્કંધ તકકે સમસ્ત પુદ્ગલકે, અવિશેષતયા વિશેષ ગુણોંકે રૂપમે હોતે હોયાં; ઔર ઉનકે મૂર્ત હોનેકે કારણ હી, (પુદ્ગલકે અતિરિક્ત) શેષ દ્રવ્યોંકે ન હોનેસે વે પુદ્ગલકો બતલાતે હોયાં ।

ઐસી શંકા નહીં કરની ચાહિયે કે શબ્દ ભી ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય હોનેસે ગુણ હોણા; ક્યોંકિ વહ (શબ્દ) વિચિત્રતાકે દ્વારા વિશ્રલૂપપના (અનેકાનેકપ્રકારપના) દરશાતા હોનેપર ભી ઉસે અનેકદ્રવ્યાત્મક પુદ્ગલપર્યાયકે રૂપમે સ્વીકાર કિયા જાતા હૈ ।

- પરમાણુ, કાર્મણવર્ગણા ઇત્યાદિમિં ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યતા વ્યક્ત નહીં હૈ તથાપિ શક્તિરૂપસે અવશ્ય હોતી હૈ; ઇસીલિયે બહુતસે પરમાણુ સ્કંધરૂપ હોકર સ્થૂલતા ધારણ કરકે ઇન્દ્રિયોંસે જ્ઞાત હોતે હોયાં ।
- વિચિત્રતા = વિવિધતા (શબ્દ ભાષાત્મક, અભાષાત્મક, પ્રાયોગિક, વैશ્રસિક-એસે અનેક પ્રકારકે હોયાં ।)

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૬૧

ગમ્યમાનત્વાત् । ગુણત્વે વા, ન તાવદમૂર્તદ્રવ્યગુણઃ શબ્દઃ, ગુણગુણિનોરવિભક્તપ્રદેશત્વેનૈકવેદન-વેદ્યત્વાદમૂર્તદ્રવ્યસ્યાપિ શ્રવણેન્દ્રિયવિષયત્વાપત્તે: । પર્યાયલક્ષણેનોત્ખાતગુણલક્ષણત્વાન્મૂર્તદ્રવ્ય-ગુણોઽપિ ન ભવતિ । પર્યાયલક્ષણં હિ કાદાચિત્કત્વં, ગુણલક્ષણં તુ નિત્યત્વમ् । તતઃ: કાદાચિત્કત્વોત્ખાતનિત્યત્વસ્ય ન શબ્દસ્યાસ્તિ ગુણત્વમ् । યત્તુ તત્ત્ર નિત્યત્વં તત્ત્ત્વારમ્ભક-પુદ્ગલાનાં તદ્ગુણાનાં ચ સ્પર્શાદીનામેવ, ન શબ્દપર્યાયસ્યેતિ દૃઢતરં ગ્રાહ્યમ् । ન ચ પુદ્ગલ-

ગાથાકથિતક્રમેણ પરમાણુલક્ષણસૂક્ષ્મસ્વરૂપાદે: પૃથ્વીસ્કન્ધલક્ષણસ્થૂલસ્વરૂપપર્યન્તસ્ય ચ । તથાહિ—યથાનન્તજ્ઞાનાદિચતુષ્ટયં વિશેષલક્ષણભૂતં યથાસંભવં સર્વજીવેષુ સાધારણં તથા વર્ણાદિચતુષ્ટયં વિશેષ-લક્ષણભૂતં યથાસંભવં સર્વપુદ્ગલેષુ સાધારણમ् । યથૈવ ચાનન્તજ્ઞાનાદિચતુષ્ટયં મુક્તજીવેઽતીન્દ્રિયજ્ઞાન-વિષયમનુમાનગમ્યમાગમગમ્યં ચ, તથા શુદ્ધપરમાણુદ્રવ્યે વર્ણાદિચતુષ્ટયમધ્યતીન્દ્રિયજ્ઞાનવિષયમનુમાન-ગમ્યમાગમગમ્યં ચ । યથા વાનન્તચતુષ્ટયસ્ય સંસારિજીવે રાગાદિસ્નેહનિમિત્તેન કર્મવન્ધવશાદશુદ્ધત્વં ભવતિ તથા વર્ણાદિચતુષ્ટયસ્યાપિ સ્નિગ્ધરૂક્ષણગુણનિમિત્તેન દ્વિ-અણુકાદિવન્ધાવસ્થાયામશુદ્ધત્વમ् । યથા વાનન્તજ્ઞાનાદિચતુષ્ટયસ્ય રાગાદિસ્નેહરહિતશુદ્ધાત્મધ્યાનેન શુદ્ધત્વં ભવતિ તથા વર્ણાદિચતુષ્ટયસ્યાપિ સ્નિગ્ધગુણાભાવે બન્ધનેઽસતિ પરમાણુપુદ્ગલાવસ્થાયાં શુદ્ધત્વમિતિ । સદ્ગુરૂ સો પોગળો યસ્તુ શબ્દઃ સ

यदિ શબ્દકો (પર્યાય ન માનકર) ગુણ માન જાય તો વહ ક્યોં યોગ્ય નહીં હૈ ઉસકા સમાધાન :—

પ્રથમ તો, શબ્દ અમૂર્ત દ્રવ્યકા ગુણ નહીં હૈ ક્યોંકિ ગુણ-ગુણીમેં અભિન્ન પ્રદેશપના હોનેસે વે (ગુણ-ગુણી) એક વેદનસે વેદ્ય હોનેસે અમૂર્ત દ્રવ્યકો ભી શ્રવણેન્દ્રિયકા વિષયભૂતપના આ જાયગા ।

(દૂસરે, શબ્દમેં) પર્યાયકે લક્ષણદ્વારા ગુણકા લક્ષણ ઉત્થાપિત હોનેસે શબ્દ મૂર્ત દ્રવ્યકા ગુણ ભી નહીં હૈ । પર્યાયકા લક્ષણ કાદાચિત્કપના (અનિત્યપના) હૈ, ઔર ગુણકા લક્ષણ નિત્યપના હૈ; ઇસલિયે (શબ્દમેં) અનિત્યપનેસે નિત્યપનેકે ઉત્થાપિત હોનેસે (અર્થાત् શબ્દ કભી-કભી હી હોતા હૈ, ઔર નિત્ય નહીં હૈ, ઇસલિયે) શબ્દ વહ ગુણ નહીં હૈ । જો વહાઁ નિત્યપના હૈ વહ ઉસે (શબ્દકો) ઉત્પન્ન કરનેવાલે પુદ્ગલોંકા ઔર ઉનકે સ્પર્શાદિક ગુણોંકા હી હૈ, શબ્દપર્યાયકા નહીં—ઇસપ્રકાર અતિ દૃઢતાપૂર્વક ગ્રહણ કરના ચાહિયે ।

૧. એક વેદનસે વેદ્ય = એક જ્ઞાનસે જ્ઞાત હોને યોગ્ય (નૈયાયિક શબ્દકો આકાશકા ગુણ માનતે હૈને કિન્તુ યહ માન્યતા અપ્રમાણ હૈ । ગુણ-ગુણીકે પ્રદેશ અભિન્ન હોતે હોણે હૈને, ઇસલિયે જિસ ઇન્દ્રિયસે ગુણ જ્ઞાત હોતા હૈ ઉસીસે ગુણી-ભી જ્ઞાત હોના ચાહિએ । શબ્દ કર્ણેન્દ્રિયસે જાના જાતા હૈ, ઇસલિયે આકાશ ભી કર્ણેન્દ્રિયસે જ્ઞાત હોના ચાહિયે । કિન્તુ વહ તો કિસી ભી ઇન્દ્રિયસે જ્ઞાત હોતા નહીં હૈ । ઇસલિયે શબ્દ આકાશાદિ અમૂર્તિક દ્રવ્યોંકા ગુણ નહીં હૈ ।)

પર્યાયતે શબ્દસ્ય પૃથ્વીસ્કન્ધસ્યેવ સ્પર્શનાદીન્દ્રિયવિષયત્વમ्; અપાં ગ્રાણેન્દ્રિયવિષયત્વાત्, જ્યોતિષો ગ્રાણરસનેન્દ્રિયવિષયત્વાત्, મરુતો ગ્રાણરસનચક્ષુરિન્દ્રિયવિષયત્વાત્। ન ચાગન્ધા-ગન્ધરસાગન્ધરસવર્ણાઃ એવમપ્રજ્યોતિર્મારુતઃ, સર્વપુદ્ગલાનાં સ્પર્શાદિચતુષ્કોપેતત્વાભ્યુપગમાત્; વ્યક્તસ્પર્શાદિચતુષ્કાનાં ચ ચન્દ્રકાન્તારણિયવાનામારભકેરેવ પુદ્ગલૈવ્યક્તગન્ધાવ્યક્તગન્ધરસા-વ્યક્તગન્ધરસવર્ણાનામપ્રજ્યોતિરુદરમરુતામારભદર્શનાત્। ન ચ ક્વચિત્કસ્યચિત્ ગુણસ્ય વ્યક્તા-પૌદ્ગલઃ। યથા જીવસ્ય નરનારકાદિવિભાવપર્યાયાઃ તથાયં શબ્દઃ પુદ્ગલસ્ય વિભાવપર્યાયો, ન ચ ગુણઃ। કસ્માત્। ગુણસ્યાવિનશ્રત્વાત્, અયં ચ વિનશ્રારો। નૈયાયિકમતાનુસારી કશ્ચિદ્વદત્યાકાશ-ગુણોઽયં શબ્દઃ। પરિહારમાહ—આકાશગુણતે સત્યમૂર્તો ભવતિ। અમૂર્તશ્ચ શ્રવણેન્દ્રિયવિષયો ન ભવતિ, દૃશ્યતે ચ શ્રવણેન્દ્રિયવિષયત્વમ्। શેષેન્દ્રિયવિષયઃ કસ્માન ભવતીતિ ચેત્—

और “यदि शब्द पुद्गलकी पर्याय हो तो वह पृथ्वीस्कंधकी भाँति स्पर्शनादिक इन्द्रियोंका विषय होना चाहिये, अर्थात् जैसे पृथ्वीस्कंधरूप पुद्गलपर्याय सर्व इन्द्रियोंसे ज्ञात होती है उसीप्रकार शब्दरूप पुद्गलपर्याय भी सभी इन्द्रियोंसे ज्ञात होनी चाहिये” (ऐसा तर्क किया जाय तो) ऐसा भी नहीं है; क्योंकि पानी (पुद्गलकी पर्याय होने पर भी) ग્રાણેન્દ્રિયકा वિષય નहीं है; અग्नि (पुद्गलकी पर्याय होने पर भी) ગ્રાણેન્દ્રિય તથા રસનેન્દ્રિયકા વિષય નहीं है और વાયુ (પुद्गલकी पર्याय होने परभी) ગ્રાણ, રસના તથા ચક્ષુન્દ્રિયકા વિષય નहीं है। ઔर ઐसा ભी નहीं है कि पानी ગંધ રહિત है (इસલિયે નાકસે અગ્રાહ્ય है), અગ्नિ ગંધ તથા રસ રહિત है (ઇસલિયે નાક, જીભસે અગ્રાહ્ય है) ઔર વાયુ ગંધ, રસ તથા વર્ણ રહિત है (ઇસલિયે નાક, જીભ તથા આँખોસે અગ્રાહ્ય है); ક्योंकि સभી પુદ્ગલ સ્પર્શાદિ ૧ચતુષ્કયુક્ત સ્વીકાર કિયે ગયે हैં ક्योंકि જિનકે સ્પર્શાદિ ચતુષ્ક વ્યક્ત હૈં ઐસે (૧) ચન્દ્રકાંતમણિકો, (૨) અરણિકો ઔર (૩) જૌ કો જો પુદ્ગલ ઉત્પત્ત કરતે हૈં ઉન્હોંકે દ્વારા (૧) જિસકી ગંધ અવ્યક્ત હૈ ઐસે પાનીકી, (૨) જિસકી ગંધ તથા રસ અવ્યક્ત હૈ ઐસી અગ્નિકી ઔર (૩) જિસકી ગંધ, રસ તથા વર્ણ અવ્યક્ત હૈ ઐસી ઉદરખાયુકી ઉત્પત્તિ હોતી દેખી જાતી હૈ।

૧. ચતુષ્ક = ચતુષ્ટય, ચારકા સમૂહ। [સમસ્ત પુદ્ગલોંમે—પृથ્વી, જલ, અગ્નિ ઔર વાયુ ઇન સબહીમે—સ્પર્શાદિ ચારોં ગુણ હોતે હૈં। માત્ર અન્તર ઇતના હી હૈં કि પृથ્વીમેં ચારોં ગુણ વ્યક્ત હૈં, પાનીમેં ગંધ અવ્યક્ત હૈ, અગ્નિમેં ગંધ તથા રસ અવ્યક્ત હૈ, ઔર વાયુમેં ગંધ, રસ, તથા વર્ણ અવ્યક્ત હૈં। ઇસ બાતકી સિદ્ધિકે લિયે યુક્તિ ઇસપ્રકાર હૈ :—ચન્દ્રકાન્તમણિરૂપ પૃથ્વીમેંસે પાની ઝરતા હૈ; અરણિકી-લકડીમેંસે અગ્નિ પ્રગટ હોતી હૈ ઔર જૌ ખાનેસે પેટમેં વાયુ ઉત્પત્ત હોતી હૈ; ઇસલિયે (૧) ચન્દ્રકાંતમણિમે, (૨) અરણિ-લકડીમેં ઔર (૩) જૌ મેં રહેવાલે ચારોં ગુણ (૧) પાનીમે, (૨) અગ્નિમે ઔર (૩) વાયુમે હોને ચાહિયે। માત્ર અન્તર ઇતના હી હૈ કि ઉન ગુણોમેંસે કુછ અપ્રગટરૂપસે પરિણમિત હુયે હૈં। ઔર ફિર, પાનીમેંસે મોતીરૂપ પृથ્વીકાય અથવા અગ્નિમેંસે કાજલરૂપ પृથ્વીકાયકે ઉત્પત્ત હોને પર ચારોં ગુણ પ્રગટ હોતે હુયે દેખે જાતે હૈં।]

कहानजैनशास्त्रमाला] ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन २६३

व्यक्तत्वं कादाचित्कपरिणामवैचित्र्यप्रत्ययं नित्यद्रव्यस्वभावप्रतिधाताय । ततोऽस्तु शब्दः पूर्वगलपर्याय एवेति ॥१३२॥

अथामृतानां शेषद्रव्याणां गुणान् गृणाति—

आगाससवगाहो धम्मद्वस्स गमणहेदुतं ।

धर्मेदरदव्वस्स दु गुणो पुणो ठाणकारणदा ॥९३३॥

कालस्स वट्टणा से गुणोवओगो त्ति अप्पणो भणिदो ।

ऐया संखेवादो गुण हि मृत्तिप्पहीणाणं ॥९३४॥

अन्येन्द्रियविषयोऽन्येन्द्रियस्य न भवति वस्तुस्वभावादेव, रसादिविषयवत्। पुनरपि कर्तंभूतः। चित्तो
चित्रः भाषात्मकाभाषात्मकरूपेण प्रायोगिकैश्चसिकरूपेण च नानाप्रकारः। तच्च “सदो खंधप्यभवो”
इत्यादिगाथायां पञ्चास्तिकाये व्याख्यातं तिष्ठत्यत्रालं प्रसङ्गेन॥१३२॥ अथाकाशाद्यमूर्तद्रव्याणां
विशेषगुणान्नतिपादयति—आगासस्ववगाहो आकाशस्यावगाहहेतुत्वं, धम्मद्वव्यस्स गमणहेतुत्वं धर्मद्रव्यस्य
गमनहेतुत्वं, धम्मेदरद्वव्यस्स दु गुणो पुणो ठाणकारणदा धर्मेतरद्रव्यस्य तु पुनः स्थानकारणतागुणो भवतीति
प्रथमगाथा गता। कालस्स वट्टणा से कालस्य वर्तना स्यादगुणः, गुणोवओगो ति अप्पणो भणिदो
ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयमित्यात्मनो गुणो भणितः। जेया संखेवादो गुणा हि मुत्तिष्प्यहीणाणं एवं
संक्षेपादमूर्तद्रव्याणां गुणा ज्ञेया इति। तथाहि—सर्वद्रव्याणां साधारणमवगाहहेतुत्वं

और कहीं (किसी पर्यायमें) किसी गुणकी कादाचित्क परिणामकी विचित्रताके कारण होनेवाला व्यक्तपना या अव्यक्तपना नित्य द्रव्यस्वभावका प्रतिघात नहीं करता। (अर्थात् अनित्यपरिणामके कारण होनेवाली गुणकी प्रगटता और अप्रगटता नित्य द्रव्यस्वभावके साथ कहीं विरोधको प्राप्त नहीं होती।)

इसलिये शब्द पुद्गलकी पर्याय ही हो ॥१३२॥

अब, शेष अमृत द्रव्योंके गुण कहते हैं :—

अवगाह गुण आकाशनो, गतिहेतुता छे धर्मनो,
 वळी स्थानकारणतारूपी गुण जाण द्रव्य अधर्मनो. १३३.
 छे काळनो गुण वर्तना उपयोग भाख्यो जीवमां,
 आ रीत मर्तिविहीनना गुण जाणवा संक्षेपमां. १३४.

આકાશસ્યાવગાહો ધર્મદ્રવ્યસ્ય ગમનહેતુત્વમ् ।
 ધર્મતરદ્રવ્યસ્ય તુ ગુણઃ પુનઃ સ્થાનકારણતા ॥૧૩૩॥
 કાલસ્ય વર્તના સ્યાત્ ગુણ ઉપયોગ ઇતિ આત્મનો ભણિતઃ ।
 જ્ઞેયાઃ સંક્ષેપાદગુણા હિ મૂર્તિપ્રહીણાનામ् ॥૧૩૪॥

વિશેષગુણો હિ યુગપત્સર્વદ્રવ્યાણાં સાધારણાવગાહેતુત્વમાકાશસ્ય, સકૃત્સર્વેષાં ગમનપરિણામિનાં જીવપુદ્ગલાનાં ગમનહેતુત્વં ધર્મસ્ય, સકૃત્સર્વેષાં સ્થાનપરિણામિનાં જીવપુદ્ગલાનાં સ્થાનહેતુત્વમધર્મસ્ય, અશેષશેષદ્રવ્યાણાં પ્રતિપર્યાયં સમયવૃત્તિહેતુત્વં કાલસ્ય, ચૈતન્યપરિણામો જીવસ્ય । એવમૂર્તાનાં વિશેષગુણસંક્ષેપાધિગમે લિંગમ् । તત્ત્વૈકકાલમેવ વિશેષગુણત્વાદેવાન્યદ્રવ્યાણામસંભવત્સદાકાશં નિશ્ચિનોતિ । ગતિપરિણતસમસ્તજીવપુદ્ગલાનામેકસમયે સાધારણં ગમનહેતુત્વં વિશેષગુણત્વાદેવાન્યદ્રવ્યાણામસંભવત્સદ્ર્ઘર્મદ્રવ્યં નિશ્ચિનોતિ । તથૈવ ચ સ્થિતિપરિણતસમસ્તજીવપુદ્ગલાનામેકસમયે સાધારણં સ્થિતિહેતુત્વં વિશેષગુણત્વાદેવાન્યદ્રવ્યાણામસંભવત્સદ્ર્ઘર્મદ્રવ્યં નિશ્ચિનોતિ । સર્વદ્રવ્યાણાં યુગપત્સર્વાયપરિણતિહેતુત્વં વિશેષગુણત્વાદેવાન્યદ્રવ્યાણામસંભવત્સદ્કાલદ્રવ્યં નિશ્ચિનોતિ । સર્વજીવસાધારણં સકલવિમલકેવલજ્ઞાનદર્શનદ્વયં વિશેષગુણત્વાદેવાન્યચૈતન્યપઞ્ચદ્રવ્યાણામસંભવત્સચુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવં પરમાત્મદ્રવ્ય નિશ્ચિનોતિ । અયમત્રાર્થ:—યદ્યપિ પઞ્ચદ્રવ્યાણિ જીવસ્યોપકારં કુર્વન્તિ તથાપિ તાનિ દુઃખકારણાન્યેવેતિ જ્ઞાત્વાક્ષયાનન્તસુખાદિકારણં

અન્વયાર્થ :—[આકાશસ્યાવગાહ:] આકાશકા અવગાહ, [ધર્મદ્રવ્યસ્ય ગમનહેતુત્વ] ધર્મદ્રવ્યકા ગમનહેતુત્વ [તુ પુનઃ] ઔર [ધર્મતરદ્રવ્યસ્ય ગુણ:] અધર્મ દ્રવ્યકા ગુણ [સ્થાનકારણતા] સ્થાનકારણતા હૈ । [કાલસ્ય] કાલકા ગુણ [વર્તતા સ્યાત્] વર્તના હૈ, [આત્મન: ગુણ:] આત્માકા ગુણ [ઉપયોગ: ઇતિ ભણિત:] ઉપયોગ કહા હૈ । [મૂર્તિપ્રહીણાનાં ગુણાઃ હિ] ઇસપ્રકાર અમૂર્ત દ્રવ્યોંકે ગુણ [સંક્ષેપાત્] સંક્ષેપસે [જ્ઞેયાઃ] જાનના ચાહિયે ॥૧૩૩-૧૩૪॥

ટીકા :—યુગપત્ સર્વદ્રવ્યોંકે સાધારણ અવગાહકા હેતુપના આકાશકા વિશેષ ગુણ હૈ । એક હી સાથ સર્વ ગમનપરિણામી (ગતિરૂપ પરિણમિત) જીવ-પુદ્ગલોંકે ગમનકા હેતુપના ધર્મકા વિશેષ ગુણ હૈ । એક હી સાથ સર્વ સ્થાનપરિણામી (સ્થિતિરૂપ પરિણમિત) જીવ-પુદ્ગલોંકે સ્થિર હોનેકા હેતુત્વ સ્થિતિકા અર્થાત્ સ્થિર હોનેકા નિમિત્તપના અધર્મકા વિશેષગુણ હૈ । (કાલકે અતિરિક્ત) શેષ સમસ્ત દ્રવ્યોંકી પ્રતિ-પર્યાયમેં સમયવૃત્તિકા હેતુપના (સમય-સમયકી પરિણતિકા નિમિત્તત્વ) કાલકા વિશેષ ગુણ હૈ । ચૈતન્યપરિણામ જીવકા વિશેષ ગુણ હૈ । ઇસપ્રકાર અમૂર્ત દ્રવ્યોંકે વિશેષ ગુણોંકા સંક્ષિપ્ત જ્ઞાન હોને પર અમૂર્ત દ્રવ્યોંકો જાનનેકે લિંગ (ચિહ્ન, લક્ષણ, સાધન) પ્રાપ્ત હોતે હૈને; અર્થાત્ ઉન-ઉન વિશેષ ગુણોંકે દ્વારા ઉન-ઉન અમૂર્ત

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૬૫

સકલદ્રવ્યસાધારણાવગાહસંપાદનમસર્વગતત્વાદેવ શેષદ્રવ્યાણામસંભવદાકાશમધિગમયતિ । તથૈક-વારમેવ ગતિપરિણિતસમસ્તજીવપુદ્ગલાનામાલોકાદ્ગમનહેતુત્વમપ્રદેશત્વાત્કાલપુદ્ગલયો: , સમુદ્ધાતાદન્યત્ર લોકાસંખ્યેયભાગમાત્રત્વાજીવસ્ય, લોકાલોકસીમ્નોઽચલિતત્વાદાકાશસ્ય, વિરુદ્ધકાયહેતુત્વાદર્થમસ્યાસંભવદ્ર્ઘર્મમધિગમયતિ । તથૈકવારમેવ સ્થિતિપરિણિતસમસ્તજીવપુદ્ગલાનામાલોકાત્સ્થાનહેતુત્વમપ્રદેશત્વાત્કાલપુદ્ગલયો: , સમુદ્ધાતાદન્યત્ર લોકાસંખ્યેયભાગમાત્રત્વાજીવસ્ય, લોકાલોકસીમ્નોઽચલિતત્વાદાકાશસ્ય, વિરુદ્ધકાયહેતુત્વાદર્થમસ્ય ચાસંભવદર્થમધિ-વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનોપયોગસ્વભાવં પરમાત્મદ્રવ્યં તદેવ મનસા ધ્યેયં વચસા વક્તવ્યં કાયેન તત્ત્વાધક-મનુષાનં ચ કર્તવ્યમિતિ॥૧૩૩॥ ૧૩૪॥ એવં કસ્ય દ્રવ્યસ્ય કે વિશેષગુણ ભવન્તીતિ કથનરૂપેણ દ્રવ્યોંકા અસ્તિત્વ જ્ઞાત હોતા હૈ—સિદ્ધ હોતા હૈ । (ઇસીકો સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજાતે હું :—)

વહું એક હી કાલમેં સમસ્ત દ્રવ્યોંકો સાધારણ ૧અવગાહકા સંપાદન (-અવગાહહેતુપનેરૂપ લિંગ) આકાશકો બતલાતા હૈ; ક્યોંકિ શેષ દ્રવ્યોંકે સર્વગત (સર્વવ્યાપક) ન હોનેસે ઉનકે વહ સંભવ નહીં હૈ ।

ઇસીપ્રકાર એક હી કાલમેં ગતિપરિણિત (ગતિરૂપસે પરિણિત હુએ) સમસ્ત જીવ-પુદ્ગલોંકો લોક તક ગમનકા હેતુપના ધર્મકો બતલાતા હૈ; ક્યોંકિ કાલ ઔર પુદ્ગલ અપ્રદેશી હું ઇસલિયે ઉનકે વહ સંભવ નહીં હૈ; જીવ સમુદ્ધાતકો છોડકર અન્યત્ર લોકકે અસંખ્યાતવેં ભાગ માત્ર હૈ, ઇસલિયે ઉસકે વહ સંભવ નહીં હૈ, લોક-અલોકકી સીમા અચલિત હોનેસે આકાશકો વહ સંભવ નહીં હૈ ઔર વિરુદ્ધ કાર્યકા હેતુ હોનેસે અધર્મકો વહ સંભવ નહીં હૈ । (કાલ ઔર પુદ્ગલ એકપ્રદેશી હું, ઇસલિયે વે લોક તક ગમનમેં નિમિત્ત નહીં હો સકતે; જીવ સમુદ્ધાતકો છોડકર અન્ય કાલમેં લોકકે અસંખ્યાતવેં ભાગમેં હી રહતા હૈ, ઇસલિયે વહ ભી લોક તક ગમનમેં નિમિત્ત નહીં હો સકતા; યદિ આકાશ ગતિમેં નિમિત્ત હો તો જીવ ઔર પુદ્ગલોંકી ગતિ અલોકમેં ભી હોને લગે, જિસસે લોકાકાશકી મર્યાદા હી ન રહેગી; ઇસલિયે ગતિહેતુત્વ આકાશકા ભી ગુણ નહીં હૈ; અધર્મ દ્રવ્ય તો ગતિસે વિરુદ્ધ સ્થિતિકાર્યમં નિમિત્તભૂત હૈ, ઇસલિયે વહ ભી ગતિમેં નિમિત્ત નહીં હો સકતા । ઇસપ્રકાર ગતિહેતુત્વગુણ ધર્મનામક દ્રવ્યકા અસ્તિત્વ બતલાતા હૈ ।)

ઇસીપ્રકાર એક હી કાલમેં સ્થિતિપરિણિત સમસ્ત જીવ-પુદ્ગલોંકો લોક તક સ્થિતિકા હેતુપના અધર્મકો બતલાતા હૈ; ક્યોંકિ કાલ ઔર પુદ્ગલ અપ્રદેશી હોનેસે ઉનકે વહ સંભવ નહીં હૈ; જીવ સમુદ્ધાતકો છોડકર અન્યત્ર લોકકે અસંખ્યાતવેં ભાગ માત્ર હૈ, ઇસલિયે ઉસકે વહ સંભવ નહીં હૈ; લોક ઔર અલોકકી સીમા અચલિત હોનેસે આકાશકે વહ સંભવ નહીં હૈ, ઔર

૧. અવગાહ = લીન હોના; મજિત હોના, અવકાશ પ્રાપ્ત કરના । (એક હી કાલમેં સર્વ દ્રવ્યોંકો સામાન્ય અવકાશકી પ્રાપ્તિમેં આકાશદ્રવ્ય નિમિત્તભૂત હૈ ।)

ગમયતિ । તથા અશેષશેષદ્રવ્યાણાં પ્રતિપર્યાયં સમયવૃત્તિહેતુત્વં કારણાન્તરસાધ્યત્વાત્સમય-વિશિષ્ટાયા વૃત્તેઃ સ્વતસ્તેષામસંભવત્કાલમધિગમયતિ । તથા ચૈતન્યપરિણામો�ચૈતનત્વાદેવ શેષ-દ્રવ્યાણામસંભવન્ન જીવમધિગમયતિ । એવં ગુણવિશેષાદ્ દ્રવ્યવિશેષોઽધિગન્તવ્યઃ ॥૧૩૩ । ૧૩૪॥

અથ દ્રવ્યાણાં પ્રદેશવત્ત્વાપ્રદેશવત્ત્વવિશેષં પ્રજ્ઞાપયતિ—

તૃતીયસ્થળે ગાથાત્રયં ગતમ् । અથ કાલદ્રવ્યં વિહાય જીવાદિપञ્ચદ્રવ્યાણામસ્તિકાયત્વં વ્યાખ્યાતિ—
વિરુદ્ધ કાર્યકા હેતુ હોનેસે ધર્મકો વહ સંભવ નહીં હૈ ।

ઇસીપ્રકાર (કાલકે અતિરિક્ત) શેષ સમસ્ત દ્રવ્યોંકે પ્રત્યેક પર્યાયમે સમયવૃત્તિકા હેતુપના કાલકો બતલાતા હૈ, ક્યોંકિ ઉનકે ‘સમયવિશિષ્ટ વૃત્તિ કારણાન્તરસે સધતી હોનેસે (અર્થાત् ઉનકે સમયસે વિશિષ્ટ ઐસી પરિણતિ અન્ય કારણસે હોતી હૈ,) ઇસલિયે સ્વતઃ ઉનકે વહ (સમયવૃત્તિહેતુપના) સંભવિત નહીં હૈ ।

ઇસીપ્રકાર ચૈતન્યપરિણામ જીવકો બતલાતા હૈ, ક્યોંકિ વહ ચેતન હોનેસે શેષ દ્રવ્યોંકે સંભવ નહીં હૈ ।

ઇસપ્રકાર ગુણવિશેષસે દ્રવ્યવિશેષ જાનના ચાહિયે ।

ભાવાર્થ :—જૈસા કિ પહલે બતાયા ગયા હૈ,—સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણસે પુદ્ગલ દ્રવ્યોંકા અસ્તિત્વ જ્ઞાત હોતા હૈ । યહું અમૂર્ત દ્રવ્યોંકા અસ્તિત્વ ઉનકે વિશેષ લક્ષણોંસે પ્રગટ કિયા ગયા હૈ ।

ચૈતન્યપરિણામરૂપ લક્ષણ અનુભવમે આતા હૈ ઇસલિયે અનન્ત જીવદ્રવ્યોંકા અસ્તિત્વ જ્ઞાત હોતા હૈ । જીવાદિ સમસ્ત દ્રવ્ય જિસકે નિમિત્તસે અવગાહ (અવકાશ) કો પ્રાસ કરતે હોય એસા કોઈ દ્રવ્ય હોના ચાહિયે; વહ દ્રવ્ય લોકાલોકવ્યાપી આકાશ હૈ । જીવ ઔર પુદ્ગલ ગતિ કરતે હુએ માલૂમ હોતે હોય, ઇસલિયે જૈસે મછલીકો ગતિ કરનેમે નિમિત્તભૂત જલ હૈ ઉસી પ્રકાર જીવ ઔર પુદ્ગલોંકો ગતિ કરનેમે નિમિત્તભૂત કોઈ દ્રવ્ય હોના ચાહિયે; વહ દ્રવ્ય લોકવ્યાપી ધર્મદ્રવ્ય હૈ । જૈસે મનુષ્યકો સ્થિતિમે નિમિત્તભૂત પૃથ્વી હૈ ઉસીપ્રકાર જીવ ઔર પુદ્ગલોંકી સ્થિતિમે નિમિત્તભૂત કોઈ દ્રવ્ય હોના ચાહિયે । વહ દ્રવ્ય લોકવ્યાપી અર્ધર્મદ્રવ્ય હૈ । જૈસે કુમ્હારકે ચક્રકે ચલનેમે કીલ નિમિત્તભૂત હૈ ઉસીપ્રકાર (કાલકે અતિરિક્ત) સર્વ દ્રવ્યોંકે પરિણમનમાં નિમિત્તભૂત કોઈ દ્રવ્ય હોના ચાહિયે; વહ દ્રવ્ય અસંખ્યાત કાલાણુ હોય, જિનકી પર્યાયેં સમય, ઘડી, દિન, વર્ષ ઇત્યાદિરૂપસે વ્યક્ત હોતી હોય ।

ઇસપ્રકાર ગુણભેદસે દ્રવ્યભેદ નિશ્ચિત હુઆ ॥૧૩૩-૧૩૪॥

અબ, દ્રવ્યકા પ્રદેશવત્ત્વ ઔર અપ્રદેશવત્ત્વરૂપ વિશેષ (-ભેદ) બતલાતે હોય :—

૧. કાલકે અતિરિક્ત દ્રવ્યોંકી પરિણતિ ‘એક સમયમે યહ પરિણતિ હુઈ હૈ’ ઇસપ્રકાર સમયસે વિશિષ્ટ હૈ અર્થાત् વ્યવહારસે ઉસમે સમયકી અપેક્ષા આતી હૈ, ઇસલિયે ઉસમે કોઈ દ્રવ્ય—કાલદ્રવ્ય—નિમિત હોના ચાહિયે ।
૨. પ્રદેશવત્ત્વ = પ્રદેશવાનપના ।

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

२६७

**जीवा पोगलकाया धर्माधर्मा पुणो य आगासं ।
सपदेसोहिं असंखा णत्थि पदेस त्ति कालस्स ॥१३५॥**

**जीवाः पुद्गलकाया धर्माधर्मौ पुनश्चाकाशम् ।
स्वप्रदेशैरसंख्याता न सन्ति प्रदेशा इति कालस्य ॥१३५॥**

प्रदेशवन्ति हि जीवपुद्गलधर्माधर्मकाशानि अनेकप्रदेशवत्त्वात् । अप्रदेशः कालाणुः प्रदेशमात्रत्वात् । अस्ति च संवर्तविस्तारयोरपि लोकाकाशतुत्यासंख्येयप्रदेशापरित्यागाजीवस्य, द्रव्येण प्रदेशमात्रत्वादप्रदेशत्वेऽपि द्विप्रदेशादिसंख्येयासंख्येयानन्तप्रदेशपर्यायेणानवधारित-प्रदेशत्वात्पुद्गलस्य, सकललोकव्याप्तसंख्येयप्रदेशप्रस्ताररूपत्वाद् धर्मस्य, सकललोकव्याप्त-जीवा पोगलकाया धर्माधर्मा पुणो य आगासं जीवाः पुद्गलकायाः धर्माधर्मौ पुनश्चाकाशम् । एते पञ्चास्तिकायाः किंविशिष्टाः । सपदेसोहिं असंखा स्वप्रदेशैरसंख्येयाः । अत्रासंख्येयप्रदेशशब्देन प्रदेशवहृत्यं ग्राह्यम् । तद्य यथासंभवं योजनीयम् । जीवस्य तावत्संसारावस्थायां विस्तारोपसंहारयोरपि प्रदीप-वल्पदेशानां हानिवृद्ध्योरभावाद्व्यवहारेण देहमात्रेऽपि निश्चयेन लोकाकाशप्रमितासंख्येयप्रदेशत्वम् ।

अन्वयार्थ :—[जीवाः] जीव [पुद्गलकायाः] पुद्गलकाय, [धर्माधर्मौ] धर्म, अधर्म [पुनः च] और [आकाशं] आकाश [स्वप्रदेशैः] स्वप्रदेशोंकी अपेक्षासे [असंख्याताः] असंख्यात अर्थात् अनेक हैं; [कालस्य] कालके [प्रदेशाः इति] प्रदेश [न सन्ति] नहीं हैं ॥१३५॥

टीका :—जीव, पुद्गल, धर्म, अधर्म और आकाश अनेक प्रदेशवाले होनेसे प्रदेशवान् हैं। कालाणु प्रदेशमात्र (एकप्रदेशी) होनेसे अप्रदेशी है।

[उपरोक्त बातको स्पष्ट करते हैं :—] संकोच-विस्तारके होने पर भी जीव लोकाकाश तुल्य असंख्य प्रदेशोंको नहीं छोड़ता, इसलिये वह प्रदेशवान् है; पुद्गल यद्यपि द्रव्य अपेक्षासे प्रदेशमात्र (-एकप्रदेशी) होनेसे अप्रदेशी है तथापि, दो प्रदेशोंसे लेकर संख्यात, असंख्यात, और अनन्तप्रदेशोंवाली पर्यायोंकी अपेक्षासे अनिश्चित प्रदेशवाला होनेसे प्रदेशवान् है; सकल लोकव्यापी असंख्य प्रदेशोंके 'प्रस्ताररूप होनेसे धर्म प्रदेशवान् है; सकललोकव्यापी असंख्य

१. प्रस्तार = फैलाव; विस्तार।

**जीवद्रव्य, पुद्गलकाय, धर्म, अधर्म वली आकाशने
छे स्वप्रदेश अनेक, नहि वर्ते प्रदेशो कालने. १३५.**

૨૬૮

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

સંખ્યેયપ્રદેશપ્રસ્તારરૂપત્વાદર્થમસ્ય, સર્વવ્યાયનન્તપ્રદેશપ્રસ્તારરૂપત્વાદકાશસ્ય ચ પ્રદેશવત્ત્વમ્ |
કાલાણોસ્તુ દ્રવ્યેણ પ્રદેશમાત્રત્વાત્પર્યાયેણ તુ પરસ્પરસંપર્કાસંભવાદપ્રદેશત્વમેવાસ્તિ । તતઃ
કાલદ્રવ્યમપ્રદેશં, શેષદ્રવ્યાણિ પ્રદેશવન્તિ ॥૧૩૫॥

અથ ક્વામી પ્રદેશિનોઽપ્રદેશાશ્વાસ્થિતા ઇતિ પ્રજ્ઞાપયતિ—

લોગાલોગેસુ ણભો ધર્માધર્મેહિં આદદો લોગો ।
સેસે પદુચ્ચ કાલો જીવા પુણ પોગળા સેસા ॥૧૩૬॥
લોકાલોક્યોર્નભો ધર્માધર્માભ્યામાતતો લોકઃ ।
શેષૌ પ્રતીત્વ કાલો જીવાઃ પુનઃ પુદ્ગળાઃ શેષૌ ॥૧૩૭॥

ધર્માધર્મયો: પુનરવસ્થિતરૂપેણ લોકાકાશપ્રમિતાસંખ્યેયપ્રદેશત્વમ् । સ્કન્ધાકારપરિણતપુદ્ગળાનાં તુ સંખ્યેયાસંખ્યેયાનન્તપ્રદેશત્વમ् । કિંતુ પુદ્ગળાવ્યાખ્યાને પ્રદેશશબ્દેન પરમાણવો ગ્રાદ્યા, ન ચ ક્ષેત્ર-પ્રદેશાઃ । કસ્માત् । પુદ્ગળાનામનન્તપ્રદેશક્ષેત્રે વસ્થાનભાવાદિતિ । પરમાણોર્વક્તિરૂપેણૈકપ્રદેશત્વં શક્તિરૂપેણોપચારેણ વહુપ્રદેશત્વં ચ । આકાશસ્યાનન્તા ઇતિ । ણથી પદેસ તિ કાલસ્સ ન સન્તિ પ્રદેશા ઇતિ કાલસ્ય । કસ્માત् । દ્રવ્યરૂપેણૈકપ્રદેશત્વાત्, પરસ્પરબન્ધાભાવાત્પર્યાયરૂપેણાપીતિ ॥૧૩૫॥ અથ તમેવાર્થ દ્રઢ્યતિ—

એદાણિ પંચદ્રવ્યાણિ ઉજ્જિયકાલં તુ અતિકાય તિ ।
ભણ્ણંતે કાયા પુણ બહુપ્રદેસાણ પચયત્તં ॥*૧૧૧॥

પ્રદેશોંકે પ્રસ્તારરૂપ હોનેસે અધર્મ પ્રદેશવાન્ હૈ; ઔર સર્વવ્યાપી અનન્તપ્રદેશોંકે પ્રસ્તારરૂપ હોનેસે આકાશ પ્રદેશવાન્ હૈ । કાલાણુ તો દ્રવ્યસે પ્રદેશમાત્ર હોનેસે ઔર પર્યાયસે પરસ્પર સંપર્ક ન હોનેસે અપ્રદેશી હી હૈ ।

ઇસલિયે કાલદ્રવ્ય અપ્રદેશી હૈ ઔર શેષ દ્રવ્ય પ્રદેશવાન્ હૈન્ ॥૧૩૫॥

અબ, યહ બતલાતે હૈન્ કિ પ્રદેશી ઔર અપ્રદેશી દ્રવ્ય કહ્યાં રહતે હૈન્ :—

અન્વયાર્થ :—[નભઃ] આકાશ [લોકાલોક્યોઃ] લોકાલોકમેં હૈ, [લોકઃ] લોક [ધર્માધર્માભ્યામ् આતતઃ] ધર્મ ઔર અધર્મસે વ્યાસ હૈ, [શેષૌ પ્રતીત્વ] શેષ દો દ્રવ્યોંકા આશ્રય લેકર [કાલઃ] કાલ હૈ, [પુનઃ] ઔર [શેષૌ] શેષ દો દ્રવ્ય [જીવાઃ પુદ્ગળાઃ] જીવ ઔર પુદ્ગલ હૈન્ ॥૧૩૬॥

લોકે અલોકે આભ, લોક અધર્મ-ધર્મથી વ્યાસ છે,
છે શેષ-આશ્રિત કાળ, ને જીવ-પુદ્ગળો તે શેષ છે. ૧૩૬.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૬૯

આકાશં હિ તાવત् લોકાલોકયોરપિ, ષડ્દ્રવ્યસમવાયાસમવાયયોરવિભાગેન વૃત્તત્વાત् । ધર્માધ્મોં સર્વત્ર લોકે, તન્નિમિત્તગમનસ્થાનાનાં જીવપુદ્ગલાનાં લોકાદ્ભિહસ્તદેકદેશે ચ ગમનસ્થાનાસંભવાત् । કાલોઽપિ લોકે, જીવપુદ્ગલપરિણામવ્યજ્યમાનસમયાદિપર્યાયત્વાત्; સ તુ લોકૈકપ્રદેશ એવાપ્રદેશત્વાત् । જીવપુદ્ગલૌ તુ યુક્તિત એવ લોકે, ષડ્દ્રવ્યસમવાયાત્મકત્વાલ્લોકસ્ય । કિંતુ જીવસ્ય પ્રદેશસંવર્તવિસ્તારધર્મત્વાત्, પુદ્ગલસ્ય બન્ધહેતુભૂતસ્નિગ્ધરૂક્ષગુણ-

એદાણિ પંચદ્વારણ એતાનિ પૂર્વસૂત્રોક્તાનિ જીવાદિષદ્વાર્યાણ્યેવ ઉજ્જ્ઞય કાલદ્રવ્યં વિહાય અતિકાય ત્થિ ભણ્ણંતે અસ્તિકાયા: પચ્ચાસ્તિકાયા ઇતિ ભણ્ણન્તે । કાયા પુણ કાયાઃ કાયશબ્દેન પુનઃ । કિં ભણ્ણતે । બહુષ્પદેસાણ પચયતં બહુપ્રદેશાનાં સંબંધિ પ્રચયત્વં સમૂહ ઇતિ । અત્ર પચ્ચાસ્તિકાયમધ્યે જીવાસ્તિકાય ઉપાદેયસ્તત્રાપિ પચ્ચપરમેષ્ઠપર્યાયાવસ્થા, તસ્યામપ્રહર્તસ્તિદ્વાવસ્થા, તત્ત્રાપિ સિદ્ધાવસ્થા । વસ્તુતસ્તુ રાગાદિસમસ્તવિકલ્પજાલપરિહારકાલે સિદ્ધજીવસદૃશા સ્વકીયશુદ્ધાત્માવસ્થેતિ ભાવાર્થ: ॥*૧૧॥ એવં પચ્ચાસ્તિકાયસંક્ષેપસૂચનરૂપેણ ચતુર્થસ્થલે ગાથાદ્બ્યં ગતમ् । અથ દ્રવ્યાણાં લોકાકાશેવસ્થાનમાખ્યાતિ—લોગાલોગેસુ ણભો લોકાલોકયોરધિકરણભૂતયોર્ભ આકાશં તિષ્ઠતિ । ધર્માધ્મોહિં આદરો લોગો ધર્માધર્માસ્તિકાયાભ્યામાતતો વ્યાસો ભૂતો લોકઃ । કિં કૃત્વા । સેસે પદુદ્ધ શેષૌ જીવપુદ્ગલૌ પ્રતીત્યાશ્રિત્ય । અયમત્રાર્થ:—જીવપુદ્ગલૌ તાવલ્લોકે તિષ્ઠતસ્તયોર્ગતિસ્થિત્યો: કારણભૂતૌ ધર્માધર્માવિપિ લોકે । કાલો કાલોઽપિ શેષૌ જીવપુદ્ગલૌ પ્રતીત્ય લોકે । કસ્માદિતિ ચેત્ । જીવપુદ્ગલાભ્યાં નવજીર્ણપરિણત્યા વ્યજ્યમાનસમયધટિકાદિપર્યાયત્વાત् । શેષશબ્દેન કિં ભણ્ણતે । જીવા પુણ પોગળા સેસા જીવાઃ પુદ્ગલાશ્ચ પુનઃ શેષા ભણ્ણન્ત ઇતિ । અયમત્ર ભાવ:—યથા સિદ્ધા ભગવન્તો યદ્યપિ નિશ્ચયેન લોકાકાશપ્રમિતશુદ્ધાસંખ્યેયપ્રદેશે કેવલજ્ઞાનાદિગુણાધારભૂતે સ્વકીયસ્વકીયભાવે તિષ્ઠન્તિ તથાપિ વ્યવહારેણ મોક્ષશિલાયાં તિષ્ઠન્તીતિ ભણ્ણન્તે । તથા સર્વે પદાર્થા યદ્યપિ નિશ્ચયેન

ટીકા :—પ્રથમ તો આકાશ લોક તથા અલોકમેં હૈ, ક્યોંકિ છહ દ્રવ્યોંકે સમવાય ઔર અસમવાયમેં બિના વિભાગકે રહતા હૈ । ધર્મ ઔર અધર્મ દ્રવ્ય સર્વત્ર લોકમેં હૈ, ક્યોંકિ ઉનકે નિમિત્તસે જિનકી ગતિ ઔર સ્થિતિ હોતી હૈ એસે જીવ ઔર પુદ્ગલોંકી ગતિ યા સ્થિતિ લોકસે બાહર નહીં હોતી, ઔર ન લોકકે એક દેશમેં હોતી હૈ, (અર્થાત् લોકમેં સર્વત્ર હોતી હૈ) । કાલ ભી લોકમેં હૈ, ક્યોંકિ જીવ ઔર પુદ્ગલોંકે પરિણામોંકે દ્વારા (કાલકી) સમયાદિ પર્યાયેં વ્યક્ત હોતી હૈનું; ઔર વહ કાલ લોકકે એક પ્રદેશમે હી હૈ ક્યોંકિ વહ અપ્રદેશી હૈ । જીવ ઔર પુદ્ગલ તો યુક્તિસે હી લોકમેં હૈનું, ક્યોંકિ લોક છહ દ્રવ્યોંકા સમવાયસ્વરૂપ હૈ ।

ઔર ઇસકે અતિરિક્ત (ઇતના વિશેષ જાનના ચાહિયે કિ), પ્રદેશોંકા સંકોચ-વિસ્તાર હોના વહ જીવકા ધર્મ હૈ, ઔર બંધકે હેતુભૂત સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ (-ચિકને-રૂખે) ગુણ પુદ્ગલકા ધર્મ હોનેસે જીવ ઔર પુદ્ગલકા સમસ્ત લોકમેં યા ઉસકે એકદેશમે રહનેકા

૨૭૦

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

ધર્મત્વાચ્ચ તદેકદેશસર્વલોકનિયમો નાસ્તિ। કાલજીવપુદ્ગલાનામિત્યેકદ્રવ્યાપેક્ષયા એકદેશ
અનેકદ્રવ્યાપેક્ષયા પુનરંજનચૂર્ણપૂર્ણસમુદ્રકન્યાયેન સર્વલોક એવેતિ ॥૧૩૬॥

અથ પ્રદેશવત્ત્વાપ્રદેશવત્ત્વસંભવપ્રકારમાસૂત્રયતિ—

જથ તે ણભપ્પદેસા તથપ્પદેસા હવંતિ સેસાણં ।

અપદેસો પરમાણૂ તેણ પદેસુભવો ભણિદો ॥૧૩૭॥

યથા તે નભઃપ્રદેશાસ્તથા પ્રદેશા ભવન્તિ શેષાણામ્ ।

અપ્રદેશઃ પરમાણુસ્તેન પ્રદેશોદ્ભવો ભણિતઃ ॥૧૩૭॥

સ્વકીયસ્વકીયસ્વરૂપે તિષ્ઠન્તિ તથાપિ વ્યવહારેણ લોકાકાશે તિષ્ઠન્તીતિ । અત્ર યદ્યપ્યનન્તજીવ-
દ્રવ્યેભ્યોઽનન્તગુણપુદ્ગલાસ્તિષ્ઠન્તિ તથાયેકદીપપ્રકાશે બહુદીપપ્રકાશવદ્વિશિષ્ટાવગાહશક્તિયોગેના-
સંખ્યેયપ્રદેશોઽપિ લોકેઽવસ્થાનં ન વિરુદ્ધયતે ॥૧૩૬॥ અથ યદેવાકાશસ્ય પરમાણુવ્યાસક્ષેત્રં પ્રદેશ-
લક્ષણમુક્તં શેષદ્રવ્યપ્રદેશાનાં તદેવેતિ સૂચયતિ—જથ તે ણભપ્પદેસા યથા તે પ્રસિદ્ધાઃ પરમાણુ-
વ્યાસક્ષેત્રપ્રમાણાકાશપ્રદેશાઃ તથપ્પદેસા હવંતિ સેસાણં તેનૈવાકાશપ્રદેશપ્રમાણેન પ્રદેશા ભવન્તિ । કેષામ્ ।
શુદ્ધવુદ્ધૈકસ્વભાવં યતપરમાત્મદ્રવ્યં તત્ત્વભૂતિશેષદ્રવ્યાણામ્ । અપદેસો પરમાણૂ અપ્રદેશો દ્વિતીયાદિ-
પ્રદેશરહિતો યોઽસૌ પુદ્ગલપરમાણુઃ તેણ પદેસુભવો ભણિદો તેન પરમાણુના પ્રદેશસ્યોદ્ભવ

નિયમ નહીં હૈ । (ઔર) કાલ, જીવ તથા પુદ્ગલ એક દ્રવ્યકી અપેક્ષાસે લોકકે
એકદેશમાં રહતે હૈને ઔર અનેક દ્રવ્યોંકી અપેક્ષાસે અંજનચૂર્ણ (કાજલ) સે ભરી હુઈ
ડિબિયાકે ન્યાયાનુસાર સમસ્ત લોકમાં હી હૈને ॥૧૩૬॥

અબ, યહ કહતે હૈને કી પ્રદેશવત્ત્વ ઔર અપ્રદેશવત્ત્વ કિસ પ્રકારસે સંભવ હૈ :—

અન્વયાર્થ :—[યથા] જૈસે [તે નભઃ પ્રદેશાઃ] વે આકાશપ્રદેશ હૈને, [તથા] ઉસીપ્રકાર [શેષાણાં] શેષ દ્રવ્યોંકે [પ્રદેશાઃ ભવન્તિ] પ્રદેશ હૈને (અર્થાત् જૈસે—આકાશકે પ્રદેશ
પરમાણુરૂપી ગજસે નાપે જાતે હૈ । ઉસીપ્રકાર શેષ દ્રવ્યોંકે પ્રદેશ ભી ઇસીપ્રકાર નાપે જાતે હૈને) ।
[પરમાણુઃ] પરમાણુ [અપ્રદેશાઃ] અપ્રદેશી હૈ; [તેન] ઉસકે દ્વારા [પ્રદેશોદ્ભવઃ ભણિતઃ]
પ્રદેશોદ્ભવ કહા હૈ ॥૧૩૭॥

**જે રીત આભ-પ્રદેશ, તે રીત શેષ દ્રવ્ય-પ્રદેશ છે;
અપ્રદેશ પરમાણુ વડે ઉદ્ભવ પ્રદેશ તણો બને. ૧૩૭.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૭૧

સૂત્રયિષ્યતે હિ સ્વયમાકાશસ્ય પ્રદેશલક્ષણમેકાણુવ્યાપ્ત્યત્વમિતિ । ઇહ તુ યથાકાશસ્ય પ્રદેશાસ્ત્રથા શેષદ્રવ્યાણમિતિ પ્રદેશલક્ષણપ્રકારકૈકત્વમાસૂત્ર્યતે । તતો યથૈકાણુવ્યાપ્તેનાંશેન ગણ્યમાનસ્યાકાશસ્યાનન્તાંશત્વાદનન્તપ્રદેશત્વં તથૈકાણુવ્યાપ્તેનાંશેન ગણ્યમાનાનાં ધર્માધર્મેક-જીવાનામસંખ્યેયાંશત્વાત્ પ્રત્યેકમસંખ્યેયપ્રદેશત્વમ् । યથા ચાવસ્થિતપ્રમાણયોર્ધમાધર્મયોસ્તથા સંવર્તવિસ્તારાભ્યામનવસ્થિતપ્રમાણસ્યાપિ શુષ્કાદ્રત્વાભ્યાં ચર્મણ ઇવ જીવસ્ય સ્વાંશાલ્પ-બહુત્વાભાવાદસંખ્યેયપ્રદેશત્વમેવ । અમૂર્તસંવર્તવિસ્તારસિદ્ધિશ્ચ સ્થૂલકૃશશિશુકુમારશરીરવ્યાપિ-ત્વાદસ્તિ સ્વસંવેદનસાધ્યૈવ । પુદ્ગલસ્ય તુ દ્રવ્યેણૈકપ્રદેશમાત્રત્વાદપ્રદેશત્વે યથોદિતે સત્યએ ઉત્પત્તિર્ભણીતા । પરમાણુવ્યાસક્ષેત્ર પ્રદેશો ભવતિ । તદગ્રે વિસ્તરેણ કથયતિ ઇહ તુ સૂચિતમેવ ॥૧૩૭॥ એવં પચ્ચમસ્થલે સ્વતન્ત્રગાથાદ્વયં ગતમ् । અથ કાલદ્રવ્યસ્ય દ્વિતીયાદિપ્રદેશરહિતત્વેનાપ્રદેશત્વં વ્યવસ્થાપયતિ—સમઓ સમયપર્યાધિસ્યોપાદાનકારણત્વાત્સમયઃ કાલાણુઃ । દુ પુનઃ । સ ચ કથંભૂતઃ ।

ટીકા :—(ભગવત् કુન્દકુન્દાચાર્ય) સ્વયં હી (૧૪૦ વેં) સૂત્ર દ્વારા કહેંગે કી આકાશકે પ્રદેશકા લક્ષણ એકાણુવ્યાપ્ત્યત્વ હૈ (અર્થાત् એક પરમાણુસે વ્યાસ હોના વહી પ્રદેશકા લક્ષણ હૈ); ઔર યહું (ઇસ સૂત્ર યા ગાથામે) ‘જિસ પ્રકાર આકાશકે પ્રદેશ હૈનું ઉસીપ્રકાર શેષ દ્રવ્યોંકે પ્રદેશ હૈનું’ ઇસપ્રકાર પ્રદેશકે લક્ષણકી એકપ્રકારતા કહી જાતી હૈ ।

ઇસલિયે, જૈસે એકાણુવ્યાપ્ત્ય (-એક પરમાણુસે વ્યાસ હો એસે) અંશકે દ્વારા ગિને જાને પર આકાશકે અનન્ત અંશ હોનેસે આકાશ અનન્તપ્રદેશી હૈ, ઉસીપ્રકાર એકાણુવ્યાપ્ત્ય (-એક પરમાણુસે વ્યાસ હોને યોગ્ય) અંશકે દ્વારા ગિને જાને પર ધર્મ, અધર્મ ઔર એક જીવકે અસંખ્યાત અંશ હોનેસે વે-પ્રત્યેક અસંખ્યાતપ્રદેશી હૈ । ઔર જૈસે ‘અવસ્થિત પ્રમાણવાલે ધર્મ તથા અધર્મ અસંખ્યાતપ્રદેશી હૈનું, ઉસીપ્રકાર સંકોચવિસ્તારકે કારણ ‘અનવસ્થિત પ્રમાણવાલે જીવકે—સૂખે-ગીલે ચમડેકી ભાઁતિ—નિજ અંશોંકા અલ્પબહુત્વ નહીં હોતા ઇસલિયે અસંખ્યાતપ્રદેશીપના હી હૈ । (યહું યહ પ્રશ્ન હોતા હૈ કી અમૂર્ત એસે જીવકા સંકોચવિસ્તાર કેસે સંભવ હૈ? ઉસકા સમાધાન કિયા જાતા હૈ :—) અમૂર્તકી સંકોચવિસ્તારકી સિદ્ધિ તો અપને અનુભવસે હી સાધ્ય હૈ, ક્યોંકિ (સબકો સ્વાનુભવસે સ્પષ્ટ હૈ કી) જીવ સ્થૂલ તથા કૃશ શરીરમે, તથા બાલક ઔર કુમારકે શરીરમે વ્યાસ હોતા હૈ ।

પુદ્ગલ તો દ્રવ્યતઃ એકપ્રદેશમાત્ર હોનેસે યથોક્ત (પૂર્વકથિત) પ્રકારસે અપ્રદેશી હૈ

૧. અવસ્થિત પ્રમાણ = નિયત પરિમાણ, નિશ્ચિત માપ; (ધર્મ તથા અધર્મ દ્રવ્યકા માપ લોક જિતના નિયત હૈ ।)
૨. અનવસ્થિત = અનિયત; અનિશ્ચિત; (સૂખે-ગીલે ચર્મકી ભાઁતિ જીવ પરક્ષેત્રકી અપેક્ષાસે સંકોચ વિસ્તારકો પ્રાસ હોનેસે અનિશ્ચિત માપવાળા હૈ । એસા હોને પર ભી, જૈસે ચમડેકે નિજ-અંશ કમ-બઢ નહીં હોતે, ઉસીપ્રકાર જીવકે નિજ-અંશ કમ-બઢ નહીં હોતે; ઇસલિયે વહી સદા નિયત અસંખ્યપ્રદેશી હી હૈ ।)

૨૭૨

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

દ્વિપ્રદેશાદ્યુદ્ધવહેતુભૂતતથાવિધસ્નિગ્ધર્ષક્ષગુણપરિણામશક્તિસ્વભાવાત્પ્રદેશોદ્ધવત્વમસ્તિ । તતઃ
પર્યાયેણાનેકપ્રદેશત્વસ્યાપિ સંભવાત् દ્વારાદિસંખ્યેયાસંખ્યેયાનન્તપ્રદેશત્વમપિ ન્યાયં
પુદ્ગલસ્ય ॥૧ ૩૭॥

અથ કાલાણોરપ્રદેશત્વમેવેતિ નિયમયતિ—

**સમઓ તુ અપ્પદેસો પદેસમેતસ્સ દવ્યજાદસ્સ ।
વદિવદદો સો વદ્વદિ પદેસમાગાસદવ્યસ્સ ॥૧ ૩૮॥**

**સમયસ્ત્વપ્રદેશઃ પ્રદેશમાત્રસ્ય દવ્યજાતસ્ય ।
વ્યતિપતતઃ સ વર્તતે પ્રદેશમાકાશદવ્યસ્ય ॥૧ ૩૯॥**

અપ્પદેસો અપ્રદેશો દ્વિતીયાદિપ્રદેશરહિતો ભવતિ । સ ચ કિં કરોતિ । સો વદ્વદિ સ પૂર્વોક્તકાલાણુઃ પરમાણોર્ગતિપરિણતે: સહકારિત્વેન વર્તતે । કસ્ય સંબન્ધી યોડસૌ પરમાણુ: । પદેસમેતસ્સ દવ્યજાદસ્સ પ્રદેશમાત્રપુદ્ગલજાતિરૂપપરમાણુદ્વયસ્ય । કિં કુર્વતઃ । વદિવદદો વ્યતિપતતો મન્દગત્યા ગચ્છતઃ । કં પ્રતિ । પદેસં કાલાણુવ્યાત્પમેકપ્રદેશમ । કસ્ય સંબન્ધિનમ । આગાસદવ્યસ્સ આકાશદવ્યસ્યેતિ । તથાહિ-કાલાણુરપ્રદેશો ભવતિ । કસ્માત् । દ્વાર્યેણકપ્રદેશત્વાત् । અથવા યથા સ્નેહગુણેન પુદ્ગલાનાં તથાપિ દો પ્રદેશાદિકે ઉદ્ભવકે હેતુભૂત તથાવિધ (ઉસ પ્રકારકે) સ્નિગ્ધ-રૂક્ષગુણરૂપ પરિણમિત હોનેકી શક્તિરૂપ સ્વભાવકે કારણ ઉસકે પ્રદેશોની ઉદ્ભવ હૈ; ઇસલિયે પર્યાયસે અનેકપ્રદેશીપનેકા ભી સંભવ હોનેસે પુદ્ગલકો દ્વિપ્રદેશીપનેસે લેકર સંખ્યાત, અસંખ્યાત ઔર અનન્તપ્રદેશીપના ભી ન્યાયયુક્ત હૈ ॥૧ ૩૭॥

અબ, ‘કાલાણુ અપ્રદેશી હી હૈ’ એસા નિયમ કરતે હૈને (અર્થાત् દરશાતે હૈને:—)

અન્વયાર્થ :— [સમય: તુ] કાલ તો [અપ્રદેશ:] અપ્રદેશી હૈ, [પ્રદેશમાત્રસ્ય દવ્યજાતસ્ય] પ્રદેશમાત્ર પુદ્ગલ-પરમાણુ [આકાશદવ્યસ્ય પ્રદેશં] આકાશ દ્વયકે પ્રદેશકો [વ્યતિપતતઃ] મંદ ગતિસે ઉલ્લંઘન કર રહા હો તબ [સ: વર્તતે] વહ વર્તતા હૈ અર્થાત્ નિમિત્તભૂતત્યા પરિણમિત હોતા હૈ ॥૧ ૩૮॥

૧. દ્વિપ્રદેશી ઇત્યાદિ સ્કન્ધોંકી ઉત્પત્તિકે કારણભૂત જો સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ ગુણ હૈને ઉનરૂપ પરિણમિત હોનેકી શક્તિ પુદ્ગલકા સ્વભાવ હૈ ।

**છે કાળ તો અપ્રદેશ; અનેકપ્રદેશ પરમાણુ યદા
આકાશદવ્ય તણો પ્રદેશ અતિક્રમે, વર્તે તદા. ૧ ૩૯.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૭૩

અપ્રદેશ એવ સમયો, દ્રવ્યેણ પ્રદેશમાત્રત્વાત् । ન ચ તસ્ય પુદ્ગલસ્યેવ પર્યાયેણાય્-
નેકપ્રદેશત્વં, યતસ્તસ્ય નિરન્તરં પ્રસ્તારવિસ્તૃતપ્રદેશમાત્રાસંખ્યેયદ્રવ્યત્વેઽપિ પરસ્પરસંપર્કા-
સંભવાદેકૈકમાકાશપ્રદેશમભિવ્યાય તસ્થુષ: પ્રદેશમાત્રસ્ય પરમાણોસ્તદભિવ્યાસ્તમેકમાકાશપ્રદેશં
મન્દગત્યા વ્યતિપત્તત એવ વૃત્તિઃ ॥૧૩૮॥

અથ કાલપદાર્થસ્ય દ્રવ્યપર્યાયૌ પ્રજ્ઞાપયતિ—

પરસ્પરવન્ધો ભવતિ તથાવિધવન્ધાભાવાત્પર્યાયેણાપિ । અયમત્રાર્થ:—યસ્માત્યુદ્ગલપરમાણોરેકપ્રદેશ-
ગમનપર્યન્તં સહકારિત્વં કરોતિ ન ચાધિકં તસ્માદેવ જ્ઞાયતે સોઽપ્રેકપ્રદેશ ઇતિ ॥૧૩૮॥ અથ
પૂર્વોક્તકાલપદાર્થસ્ય પર્યાયસ્વરૂપં દ્રવ્યસ્વરૂપં ચ પ્રતિપાદયતિ—વદિવદ્વો તસ્ય પૂર્વસૂત્રોદિત-

ટીકા :—કાલ, દ્રવ્યસે પ્રદેશમાત્ર હોનેસે, અપ્રદેશી હી હૈ । ઔર ઉસે પુદ્ગલકી ભાઁતિ
પર્યાયસે ભી અનેકપ્રદેશીપના નહીં હૈ; ક્યોંકિ પરસ્પર અન્તરકે બિના 'પ્રસ્તારરૂપ વિસ્તૃત
પ્રદેશમાત્ર અસંખ્યાત કાલદ્રવ્ય હોને પર ભી પરસ્પર સંપર્ક ન હોનેસે એક-એક આકાશપ્રદેશકો
વ્યાસ કરકે રહનેવાલે કાલદ્રવ્યકી વૃત્તિ તભી હોતી હૈ (અર્થાત् કાલાણુકી પરિણિતિ તભી
નિમિત્તભૂત હોતી હૈ) કિ જब 'પ્રદેશમાત્ર પરમાણુ ઉસ (કાલાણુ) સે વ્યાસ એક
આકાશપ્રદેશકો મન્દગતિસે ઉલ્લંઘન કરતા હો ।

ભાવાર્થ :—લોકાકાશકે અસંખ્યાતપ્રદેશ હૈને । એક-એક પ્રદેશમે એક-એક કાલાણુ
રહા હુआ હૈ । વે કાલાણુ સ્નિગ્ધ-રૂક્ષગુણકે અભાવકે કારણ રત્નોંકી રાશિકી ભાઁતિ પૃથક-
પૃથકું હી રહતે હોયાં; પુદ્ગલ-પરમાણુઓંકી ભાઁતિ પરસ્પર મિલતે નહીં હોયાં ।

જબ પુદ્ગલપરમાણુ આકાશકે એક પ્રદેશકો મન્દ ગતિસે ઉલ્લંઘન કરતા હૈ (અર્થાત्
એક પ્રદેશસે દૂસરે અનન્તર-નિકટતમ પ્રદેશ પર મન્દ ગતિસે જાતા હૈ) તબ ઉસ (ઉલ્લંઘિત
કિયે જાનેવાલે) પ્રદેશમે રહનેવાલા કાલાણુ ઉસમેં નિમિત્તભૂતરૂપસે રહતા હૈ । ઇસપ્રકાર પ્રત્યેક
કાલાણુ પુદ્ગલપરમાણુકે એકપ્રદેશ તકકે ગમન પર્યત હી સહકારીરૂપસે રહતા હૈ, અધિક નહીં;
ઇસસે સ્પષ્ટ હોતા હૈ કિ કાલદ્રવ્ય પર્યાયસે ભી અનેકપ્રદેશી નહીં હૈ ॥૧૩૮॥

અબ, કાલપદાર્થકે દ્રવ્ય ઔર પર્યાયકો બતલાતે હોયાં :—

૧. પ્રસ્તાર = વિસ્તાર । (અસંખ્યાત કાલદ્રવ્ય સમસ્ત લોકાકાશમે ફૈલે હુએ હોયાં । ઉનકે પરસ્પર અન્તર નહીં
હૈ, ક્યોંકિ પ્રત્યેક આકાશપ્રદેશમે એક-એક કાલદ્રવ્ય રહ્યા હોયાં ।)
૨. પ્રદેશમાત્ર = એકપ્રદેશી । (જબ એકપ્રદેશી એસા પરમાણુ કિસી એક આકાશપ્રદેશકો મન્દગતિસે
ઉલ્લંઘન કર રહા હો તભી ઉસ આકાશપ્રદેશમે રહનેવાલે કાલદ્રવ્યકી પરિણિતિ ઉસમેં નિમિત્તભૂતરૂપસે
વર્તતી હોયાં ।)

પ્ર. ૩૫

**વદિવદદો તં દેસં તસ્સમ સમઓ તદો પરો પુબો ।
જો અત્થો સો કાલો સમઓ ઉપ્ણણપદ્ધંસી ॥૧૩૬॥**

**વ્યતિપત્તતસ્તં દેશં તત્સમઃ સમયસ્તતઃ પરઃ પૂર્વઃ ।
યોર્થઃ સ કાલઃ સમય ઉત્પન્નપ્રધંસી ॥૧૩૬॥**

યો હિ યેન પ્રદેશમાત્રેણ કાલપદાર્થનાકાશસ્ય પ્રદેશોऽભિવ્યાપ્તસ્તં પ્રદેશં મન્દ-ગત્યાતિક્રમતઃ પરમાણોસ્તત્ત્રદેશમાત્રાતિક્રમણપરિમાળેન તેન સમો યઃ કાલપદાર્થ-સૂક્ષ્મવૃત્તિરૂપસમયઃ સ તસ્ય કાલપદાર્થસ્ય પર્યાયસ્તતઃ એવંવિધાત્પર્યાયાત્પૂર્વોત્તરવૃત્તિવૃત્તત્વેન-પુદ્ગલપરમાણોર્વતિપતતો મન્દગત્યા ગચ્છતઃ । કં કર્મતાપન્નમ् । તં દેસં તં પૂર્વગાથોદિતં કાલાણુવ્યાસમાકાશપ્રદેશમ् । તસ્સમ તેન કાલાણુવ્યાસૈકપ્રદેશપુદ્ગલપરમાણુમન્દગતિગમનેન સમઃ સમાનઃ સદૃશસ્તત્ત્રસમઃ સમઓ કાલાણુદ્રવ્યસ્ય સૂક્ષ્મપર્યાયભૂતઃ સમયો વ્યવહારકાલો ભવતીતિ પર્યાયવ્યાખ્યાનં ગતમ् । તદો પરો પુબો તસ્માત્પૂર્વોત્તરકાલપર્યાયાત્પરો ભાવિકાલે પૂર્વમતીતકાલે ચ જો અત્થો યઃ પૂર્વપરપર્યાયેષ્વન્વયરૂપેણ દત્તપદાર્થો દ્રવ્યં સો કાલો સ કાલઃ કાલપદાર્થો ભવતીતિ દ્રવ્યવ્યાખ્યાનમ् । સમઓ ઉપ્ણણપદ્ધંસી સ પૂર્વોત્તરકાલપરસમયસન્તાનાપેક્ષયા

અન્વયાર્થ :—[તં દેશં વ્યતિપત્તતઃ] પરમાણુ એક આકાશપ્રદેશકા (મન્દગતિસે) ઉલ્લંઘન કરતા હૈ તબ [તત્સમઃ] ઉસકે બરાબર જો કાલ (લગતા હૈ) વહ [સમયઃ] ‘સમય’ હૈ; [તત્: પૂર્વઃ પરઃ] ઉસ (સમય) સે પૂર્વ તથા પશ્ચાત् ઐસા (નિત્ય) [યઃ અર્થઃ] જો પદાર્થ હૈ [સ: કાલઃ] વહ કાલદ્રવ્ય હૈ; [સમયઃ ઉત્પન્નપ્રધંસી] ‘સમય ઉત્પન્નધંસી’ હૈ ॥૧૩૯॥

ટીકા :—કિસી પ્રદેશમાત્ર કાલપદાર્થકે દ્વારા આકાશકા જો પ્રદેશ વ્યાસ હો ઉસ પ્રદેશકો જબ પરમાણુ મન્દ ગતિસે અતિક્રમ (ઉલ્લંઘન) કરતા હૈ તબ ઉસ પ્રદેશમાત્ર ‘અતિક્રમણકે પરિમાળકે બરાબર જો કાલપદાર્થકી સૂક્ષ્મવૃત્તિરૂપ ‘સમય’ હૈ વહ, ઉસ કાલ પદાર્થકી પર્યાય હૈ; ઔર ઐસી ઉસ પર્યાયસે પૂર્વકી તથા બાદકી વૃત્તિરૂપસે પ્રવર્તમાન હોનેસે

૧. અતિક્રમણ = ઉલ્લંઘન કરના ।   2. પરિમાળ = માપ ।

૩. વૃત્તિ = વર્તના સો પરિણતિ હૈ (કાલ પદાર્થ વર્તમાન સમયસે પૂર્વકી પરિણતિરૂપ તથા ઉસકે બાદકી પરિણતિરૂપસે પરિણમિત હોતા હૈ, ઇસલિયે ઉસકા નિત્યત્વ પ્રગટ હૈ ।)

**તે દેશના અતિક્રમણ સમ છે ‘સમય’, તત્પૂર્વાપ્રે
જે અર્થ છે તે કાલ છે, ઉત્પન્નધંસી ‘સમય’ છે. ૧૩૯.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૭૫

બ્યંજિતનિત્યત્વે યોઽર્થઃ તત્તુ દ્રવ્યમ् । એવમનુત્પન્નાવિધ્વસ્તો દ્રવ્યસમયઃ, ઉત્પન્નપ્રધંસી પર્યાય-
સમયઃ । અનંશઃ સમયો�યમાકાશપ્રદેશસ્ત્રાનંશત્વાન્યથાનુપપત્તે: । ન ચૈકસમયેન પરમાણોરા-
લોકાન્તગમને�પિ સમયસ્ય સાંશત્વં, વિશિષ્ટગતિપરિણામાદ્બિશ્ટાવગાહપરિણામવત् । તથા
હિ—યથા વિશિષ્ટાવગાહપરિણામાદેકપરમાણુપરિમાણોઽનન્તપરમાણુસ્કન્ધઃ પરમાણોરનંશત્વાત्
પુનરસ્થનન્તાંશત્વં ન સાધ્યતિ, તથા વિશિષ્ટગતિપરિણામાદેકકાલાણુબ્યાસૈકાકાશપ્રદેશાતિ-

સંખ્યેયાસંખ્યેયાનન્તસમયો ભવતિ, તથાપિ વર્તમાનસમયં પ્રત્યુત્પન્નપ્રધંસી । યસ્તુ પૂર્વોક્તદ્રવ્યકાલઃ સ
ત્રિકાલસ્થાયિત્વેન નિત્ય ઇતિ । એવં કાલસ્ય પર્યાયસ્વરૂપં દ્રવ્યસ્વરૂપં ચ જ્ઞાતવ્યમ् ॥ અથવાનેન
ગાથાદ્વયેન સમયરૂપવ્યવહારકાલવ્યાખ્યાનં ક્રિયતે । નિશ્ચયકાલવ્યાખ્યાનં તુ ‘ઉપ્યાદો પદ્ધંસો’ ઇત્યાદિ
ગાથાત્રયેણાં કરોતિ । તદ્વથ—સમાં પરમાર્થકાલસ્ય પર્યાયભૂતસમયઃ । અવષ્પદેસો અપગતપ્રદેશો
દ્વિતીયાદિપ્રદેશરહિતો નિરંશ ઇત્યર્થઃ । કથં નિરંશ ઇતિ ચેતુ । પદેસમેત્તસ્સ દવિયજાદસ્સ
પ્રદેશમાત્રપુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય સંવન્ધી યો�સૌ પરમાણુ: વદિવાદાદો વદૃદિ વ્યતિપાતાત् મન્દગતિ-
ગમનાત્સકાશાત્સ પરમાણુસ્તાવદ્ગમનરૂપેણ વર્તતે । કં પ્રતિ । પદેસમાગાસદવિયસ્સ વિવક્ષિતૈ-
કાકાશપ્રદેશં પ્રતિ । ઇતિ પ્રથમગાથાવ્યાખ્યાનમ્ । વદિવદ્વદો તેં દેસં સ પરમાણુસ્તમાકાશપ્રદેશં યદા
વ્યતિપતિતો�તિકાન્તો ભવતિ તસ્સમ સમાં તેન પુદ્ગલપરમાણુમન્દગતિગમનેન સમઃ સમાનઃ સમયો
ભવતીતિ નિરંશત્વમિતિ વર્તમાનસમયો વ્યાખ્યાતઃ । ઇદાનીં પૂર્વપરસમયૌ કથયતિ—તદો પરો પુંબો
તસ્માત્પૂર્વોક્તવર્તમાનસમયાત્પરો ભાવી કો�પિ સમયો ભવિષ્યતિ પૂર્વપણિ કો�પિ ગતઃ અસ્યો જો એવં
યઃ સમયત્રયરૂપોર્થઃ સો કાલો સોઽતીતાનાગતવર્તમાનરૂપેણ ત્રિવિધવ્યવહારકાલો ભણ્યતે । સમાં
ઉષ્ણપદ્ધંસી તેષુ ત્રિષુ મધ્યે યો�સૌ વર્તમાનઃ સ ઉત્પન્નપ્રધંસી અતીતાનાગતૌ તુ સંખ્યેયાસંખ્યે-

જિસકા નિત્યત્વ પ્રગટ હોતા હૈ એસા પદાર્થ વહ દ્રવ્ય હૈ । ઇસપ્રકાર દ્રવ્યસમય (કાલદ્રવ્ય)
અનુત્પત્તા-અવિનષ્ટ હૈ ઔર પર્યાયસમય ઉત્પત્તાંસી હૈ (અર્થાત् ‘સમય’ પર્યાય ઉત્પત્તિ-
વિનાશવાલી હૈ) । યહ ‘સમય’ નિરંશ હૈ, ક્યોંકિ યદિ એસા ન હો તો આકાશકે પ્રદેશકા
નિરંશત્વ ન બને ।

ઔર એક સમયમે પરમાણુ લોકકે અન્ત તક જાતા હૈ ફિર ભી ‘સમય’ કે અંશ નહીં
હોતે; ક્યોંકિ જૈસે (પરમાણુકે) વિશિષ્ટ (ખાસ પ્રકારકા) અવગાહપરિણામ હોતા હૈ ઉસીપ્રકાર
(પરમાણુકે) વિશિષ્ટ ગતિપરિણામ હોતા હૈ । ઇસે સમજાતે હૈને :—જૈસે વિશિષ્ટ અવગાહપરિણામકે
કારણ એક પરમાણુકે પરિમાણકે બરાબર અનન્ત પરમાણુઓંકા સ્કંધ બનતા હૈ તથાપિ વહ સ્કંધ
પરમાણુકે અનન્ત અંશોંકો સિદ્ધ નહીં કરતા, ક્યોંકિ પરમાણુ નિરંશ હૈ; ઉસીપ્રકાર જૈસે એક
કાલાણુસે વ્યાસ એક આકાશપ્રદેશકે અતિક્રમણકે માપકે બરાબર એક ‘સમય’ મેં પરમાણુ
વિશિષ્ટ ગતિપરિણામકે કારણ લોકકે એક છોરસે દૂસરે છોર તક જાતા હૈ તબ (ઉસ પરમાણુકે

२७६

प्रवचनसार

[भगवानश्रीकुंदकुंद-

**क्रमणपरिमाणावच्छिन्नेनैकसमयेनैकस्माल्लोकान्ताद् द्वितीयं लोकान्तमाक्रामतः परमाणोर-
संख्येयाः कालाणवः समयस्यानंशत्वादसंख्येयांशत्वं न साधयन्ति ॥१३६॥**

यानन्तसमयाविवर्यर्थः। एवमुक्तलक्षणे काले विद्यमानेऽपि परमात्मतत्त्वमलभमानोऽतीतानन्तकाले संसारसागरे भ्रमितोऽयं जीवो यतस्ततः कारणात्तदेव निजपरमात्मतत्त्वं सर्वप्रकारोपादेयरूपेण श्रद्धेयं, स्वसंवेदनज्ञानरूपेण ज्ञातव्यमाहारभयमैथुनपरिग्रहसंज्ञास्वरूपप्रभृतिसमस्तरागादिविभावत्यागेन ध्येयमिति तात्पर्यम् ॥१३६॥ एवं कालव्याख्यानमुख्यत्वेन पष्ठस्थले गाथाद्वयं गतम्। अथ पूर्व द्वारा उल्लंघित होनेवाले) असंख्य कालाणु 'समय' के असंख्य अंशोंको सिद्ध नहीं करते, क्योंकि 'समय' निरंश है।

भावार्थ :—परमाणुको एक आकाशप्रदेशसे दूसरे अनंतर (अन्तरहित) आकाशप्रदेश पर मन्द गतिसे जानेमें जितना काल लगता है उसे 'समय' कहते हैं। वह समय कालद्रव्यकी सूक्ष्मातिसूक्ष्म पर्याय है। कालद्रव्य नित्य है; 'समय' उत्पन्न होता है और नष्ट होता है। जैसे आकाशप्रदेश आकाश द्रव्यका छोटेसे छोटा अंश है, उसके भाग नहीं होते, उसीप्रकार 'समय' कालद्रव्यकी छोटीसे छोटी निरंश पर्याय है, उसके भाग नहीं होते। यदि 'समय' के भाग हों तो परमाणुके द्वारा एक 'समय' में उल्लंघन किये जानेवाले आकाशप्रदेशके भी उतने ही भाग होने चाहिये; किन्तु आकाशप्रदेश तो निरंश है; इसलिये 'समय' भी निरंश ही है।

यहाँ प्रश्न होता है कि “‘जब पुद्गल-परमाणु शीघ्र गतिके द्वारा एक 'समय' में लोकके एक छोरसे दूसरे छोर तक पहुँच जाता है तब वह चौदह राजू तक आकाशप्रदेशोंमें श्रेणिबद्ध जितने कालाणु हैं उन सबको स्पर्श करता है; इसलिये असंख्य कालाणुओंको स्पर्श करनेसे 'समय'के असंख्य अंश होना चाहिये’” इसका समाधान यह है:-

जैसे अनन्त परमाणुओंका कोई स्कंध आकाशके एक प्रदेशमें समाकर परिमाणमें (कदमें) एक परमाणु जितना ही होता है, सो वह परमाणुओंके विशेष (खास) प्रकारके अवगाहपरिणामके कारण ही है; (परमाणुओंमें ऐसी ही कोई विशिष्ट प्रकारकी ‘अवगाहपरिणामकी शक्ति है, जिसके कारण ऐसा होता है,) इससे कहीं परमाणुके अनन्त अंश नहीं होते; इसीप्रकार कोई परमाणु एक समयमें असंख्य कालाणुओंको उल्लंघन करके लोकके एक छोरसे दूसरे छोर तक पहुँच जाता है, सो वह परमाणुके विशेष प्रकारके गतिपरिणामके कारण ही है; (परमाणुमें ऐसी ही कोई विशिष्ट प्रकारकी गतिपरिणामकी शक्ति है, जिसके कारण ऐसा होता है;) इससे कहीं 'समय'के असंख्य अंश नहीं होते ॥१३६॥

१. आकाशमें अवगाहहेतुत्वके कारण ऐसी शक्ति है कि उसका एक प्रदेश भी अनन्त परमाणुओंको अवकाश देनेमें समर्थ है।

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

२७७

अथाकाशस्य प्रदेशलक्षणं सूत्रयति—

आगासमणुणिविद्वं आगासपदेससण्णया भणिदं।

सवेसिं च अणूणं सक्वदि तं देदुमवगासं ॥१४०॥

आकाशमणुनिविष्टमाकाशप्रदेशसंज्ञया भणितम्।

सर्वेषां चाणूनां शक्नोति तद्वातुमवकाशम् ॥१४०॥

आकाशस्यैकाणुव्याप्योऽशः किलाकाशप्रदेशः, स खल्वेकोऽपि शेषपञ्चद्रव्यप्रदेशानां परमसौक्ष्म्यपरिणतानन्तपरमाणुस्कन्धानां चावकाशदानसमर्थः। अस्ति चाविभागैकद्रव्यत्वेऽप्यंश-कल्पनमाकाशस्य, सर्वेषामणूनामवकाशदानस्यान्यथानुपपत्तेः। यदि पुनराकाशस्यांशा न स्युरिति मतिस्तदाङ्गुलीयुगलं नभसि प्रसार्य निरुप्यतां किमेकं क्षेत्रं किमनेकम्। एकं यत्सूचितं प्रदेशस्वरूपं तदिदार्णं विवृणोति—आगासमणुणिविद्वं आकाशं अणुनिविष्टं पुद्गल-परमाणुव्याप्तम्। आगासपदेससण्णया भणिदं आकाशप्रदेशसंज्ञया भणितं कथितम्। सवेसिं च अणूणं

अब, आकाशके प्रदेशका लक्षण सूत्र द्वारा कहते हैं :—

अन्वयार्थ :—[अणुनिविष्टं आकाशं] एक परमाणु जितने आकाशमें रहता है उतने आकाशको [आकाशप्रदेशसंज्ञया] ‘आकाशप्रदेश’ ऐसे नामसे [भणितम्] कहा गया है। [च] और [तत्] वह [सर्वेषां अणूनां] समस्त परमाणुओंको [अवकाशं दातुं शक्नोति] अवकाश देनेको समर्थ है ॥१४०॥

टीका :—आकाशका एक परमाणुसे व्याप्य अंश वह आकाशप्रदेश है; और वह एक (आकाशप्रदेश) भी शेष पाँच द्रव्योंके प्रदेशोंको तथा परम सूक्ष्मतारूपसे परिणित अनन्त परमाणुओंके स्कंधोंको अवकाश देनेमें समर्थ है। आकाश अविभाग (अखंड) एक द्रव्य है, फिर भी उसमें (प्रदेशरूप) अंशकल्पना हो सकती है, क्योंकि यदि ऐसा न हो तो सर्व परमाणुओंको अवकाश देना नहीं बन सकेगा।

ऐसा होने पर भी यदि ‘आकाशके अंश नहीं होते’ (अर्थात् अंशकल्पना नहीं की जाती), ऐसी (किसीकी) मान्यता हो, तो आकाशमें दो अंगुलियाँ फैलाकर बताइये कि ‘दो अंगुलियोंका

**आकाश जे अणुव्याप्य, ‘आभप्रदेश’ संज्ञा तेहने;
ते ओक सौ परमाणुने अवकाशदानसमर्थ छे. १४०.**

૨૭૮

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

ચેત્કિમભિનાંશાવિભાગૈકદ્રવ્યત્વેન કિં વા ભિનાંશાવિભાગૈકદ્રવ્યત્વેન। અભિનાંશા-
વિભાગૈકદ્રવ્યત્વેન ચેત્ર યેનાંશેનૈકસ્યા અંગુલે: ક્ષેત્રં તેનાંશેનેતરસ્યા ઇત્યન્યતરાંશાભાવઃ। એવં
ક્ષાયદ્યંશાનામભાવાદાકાશસ્ય પરમાણોરિવ પ્રદેશમાત્રત્વમ્। ભિનાંશાવિભાગૈકદ્રવ્યત્વેન ચેત્ર
અવિભાગૈકદ્રવ્યસ્યાંશકલ્પનમાયાતમ્। અનેકં ચેત્ર કિં સવિભાગાનેકદ્રવ્યત્વેન કિં વાડવિભાગૈ-
કદ્રવ્યત્વેન। સવિભાગાનેકદ્રવ્યત્વેન ચેત્ર એકદ્રવ્યસ્યાકાશસ્યાનન્તદ્રવ્યત્વં, અવિભાગૈકદ્રવ્યત્વેન
ચેત્ર અવિભાગૈકદ્રવ્યસ્યાંશકલ્પનમાયાતમ્॥૧૪૦॥

સર્વેષામળૂનાં ચકારાત્સૂક્ષ્મસ્કન્ધાનાં ચ સક્કદિ તં દેદુમવગાસં શક્નોતિ સ આકાશપ્રદેશો દાતુમ-
વકાશમ્। તસ્યાકાશપ્રદેશસ્ય યદીત્થભૂતમવકાશદાનસામર્થ્ય ન ભવતિ તદાનન્તાનન્તો જીવરાશિસ્ત-
સ્માદદ્યનન્તગુણપુદ્ગલરાશિશ્ચાસંખ્યેયપ્રદેશશ્લોકે કથમવકાશં લભતે। તદ્વ વિસ્તરેણ પૂર્વ ભણિતમેવ।
અથ મતમ्—અખણ્ડાકાશદ્રવ્યસ્ય પ્રદેશવિભાગ: કર્થ ઘટતે। પરિહારમાહ—ચિદાનન્દકસ્વભાવનિજાત-
તત્ત્વપરમૈકાગ્રચલક્ષણસમાધિસંજાતનિર્વિકારાહાદૈકરૂપસુખસુધારસાસ્વાદતૃપ્તમુનિયુગલસ્યાવસ્થિતક્ષેત્રં
કિમેકમનેકં વા। યદેકં તરહિ દ્વયોરપ્યેકત્વં પ્રાનોતિ। ન ચ તથા। ભિન્ન ચેત્તદા અખણ્ડસ્યા-
યાકાશદ્રવ્યસ્ય પ્રદેશવિભાગો ન વિરુધ્યત ઇત્યર્થ:॥૧૪૦॥ અથ તિર્યક્ર્પ્રચયોર્ધ્વપ્રચયૌ

એક ક્ષેત્ર હૈ યા અનેક ?' યદિ એક હૈ તો (પ્રશ્ન હોતા હૈ કિ :—), (૧) આકાશ અભિન્ન
અંશોવાલા અવિભાગ એક દ્રવ્ય હૈ, ઇસલિયે દો અંગુલિયોંકા એક ક્ષેત્ર હૈ યા (૨) ભિન્ન
અંશોવાલા અવિભાગ એક દ્રવ્ય હૈ, ઇસલિયે ? (૧) યદિ 'આકાશ અભિન્ન અંશોવાલા અવિભાગ
એક દ્રવ્ય હૈ ઇસલિયે દો અંગુલિયોંકા એક ક્ષેત્ર હૈ' એસા કહા જાય તો, જો અંશ એક અંગુલિકા
ક્ષેત્ર હૈ વહી અંશ દૂસરી અંગુલિકા ભી ક્ષેત્ર હૈ, ઇસલિયે દોમેસે એક અંશકા અભાવ હો ગયા।
ઇસ પ્રકાર દો ઇત્યાદિ (એકસે અધિક) અંશોની અભાવ હોનેસે આકાશ પરમાણુકી ભાઁતિ
પ્રદેશમાત્ર સિદ્ધ હુआ! (ઇસલિયે યહ તો ઘટિત નહીં હોતા); (૨) યદિ યહ કહા જાય કી
'આકાશ ભિન્ન અંશોવાલા અવિભાગ એક દ્રવ્ય હૈ' (ઇસલિયે દો અંગુલિયોંકા એક ક્ષેત્ર હૈ) તો
(યહ યોગ્ય હી હૈ, ક્યોંકિ) અવિભાગ એક દ્રવ્યમં અંશ-કલ્પના ફલિત હુઈ।

યદિ એસા કહા જાય કી (દો અંગુલિયોંકે) 'અનેક ક્ષેત્ર હૈને' (અર્થાત્ એકસે અધિક
ક્ષેત્ર હૈને, એક નહીં) તો (પ્રશ્ન હોતા હૈ કિ—), (૧) 'આકાશ સવિભાગ (ખંડખંડરૂપ) અનેક
દ્રવ્ય હૈ ઇસલિયે દો અંગુલિયોંકે અનેક ક્ષેત્ર હૈને યા (૨) 'આકાશ અવિભાગ એક દ્રવ્ય' હોનેપર
ભી દો અંગુલિયોંકે અનેક (એક સે અધિક) ક્ષેત્ર હૈને? (૧) 'આકાશ સવિભાગ અનેક દ્રવ્ય
હોનેસે દો અંગલિયોંકે અનેક ક્ષેત્ર હૈને' એસા માના જાય તો, આકાશ જો કી એક દ્રવ્ય હૈ તુસે
અનન્તદ્રવ્યત્વ આજાયગા'; (ઇસલિયે યહ તો ઘટિત નહીં હોતા) (૨) 'આકાશ અવિભાગ એક
દ્રવ્ય હોનેસે દો અંગુલિયોંકા અનેક ક્ષેત્ર હૈ' એસા માના જાય તો (યહ યોગ્ય હી હૈ ક્યોંકિ)
અવિભાગ એક દ્રવ્યમં અંશકલ્પના ફલિત હુઈ॥૧૪૦॥

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૭૯

અથ તિર્યગુર્ધ્વપ્રચયાવાવેદયતિ—

એકો વ દુગે બહુગા સંખાતીદા તદો અણંતા ય।
દવ્યાણં ચ પદેસા સંતિ હિ સમય તિ કાલસ્ય ॥૧૪૧॥

એકો વા દ્વૌ બહવઃ સંખ્યાતીતાસ્તતોऽનન્તાશ્ચ।
દવ્યાણાં ચ પ્રદેશાઃ સંતિ હિ સમયા ઇતિ કાલસ્ય ॥૧૪૧॥

પ્રદેશપ્રચયો હિ તિર્યક્પ્રચયઃ સમયવિશિષ્ટવૃત્તિપ્રચયસ્તદૂર્ધ્વપ્રચયઃ। તત્ત્રાકાશસ્યા-
વસ્થિતાનન્તપ્રદેશત્વાદ્રમાર્ધર્મયોરવસ્થિતાસંખ્યેયપ્રદેશત્વાજીવસ્યાનવસ્થિતાસંખ્યેયપ્રદેશત્વાત્યુદ્ગલસ્ય

નિરૂપયતિ—એકો વ દુગે બહુગા સંખાતીદા તદો અણંતા ય એકો વા દ્વૌ બહવઃ સંખ્યાતીતાસ્તતોઽનન્તાશ્ચ। દવ્યાણં ચ પદેસા સંતિ હિ કાલદ્રવ્યં વિહાય પચ્ચદ્રવ્યાણાં સંબન્ધિન એતે પ્રદેશા યથાસંભવં સંતિ હિ સ્ફુટમ्। સમય તિ કાલસ્ય કાલસ્ય પુનઃ પૂર્વોક્તસંખ્યોપેતાઃ સમયાઃ સંતીતિ। તદ્વથા—એકાકારપરમા-
સમરસીભાવપરિણતપરમાનન્દૈકલક્ષણસુખામૃતભરિતાવસ્થાનાં કેવળજ્ઞાનાદિવ્યક્તિરૂપાનન્તગુણધારભૂતાનાં
લોકાકાશપ્રમિતશુદ્ધાસંખ્યેયપ્રદેશાનાં મુક્તાત્મપદાર્થ યોઽસૌ પ્રચયઃ સમૂહઃ સમુદાયો રાશિઃ સ। કિં
કિં ભણ્યતે। તિર્યક્પ્રચય ઇતિ તિર્યક્સામાન્યમિતિ વિસ્તારસામાન્યમિતિ અક્રમાનેકાન્ત ઇતિ ચ

અબ, ^१તિર્યક્પ્રચય તથા ^૨ऊર્ધ્વપ્રચય બતલાતે હૈને :—

અન્વયાર્થ :—[દવ્યાણાં ચ] દ્રવ્યોંકે [એકઃ] એક, [દ્વાં] દો, [બહવઃ] બહુતસે,
[સંખ્યાતીતાઃ] અસંખ્ય, [વા] અથવા [તતઃ અનન્તાઃ ચ] અનન્ત [પ્રદેશઃ] પ્રદેશ [સંતિ
હિ] હૈને। [કાલસ્ય] કાલસે [સમયાઃ ઇતિ] ‘સમય’ હૈને॥૧૪૧॥

ટીકા :—પ્રદેશોંકા પ્રચય (સમૂહ) તિર્યક્પ્રચય ઔર સમયવિશિષ્ટ ^૩વૃત્તિયોંકા સમૂહ
વહ ઊર્ધ્વપ્રચય હૈ।

વહું આકાશ અવસ્થિત (-નિશ્ચિલ, સ્થિર) અનન્ત પ્રદેશી હોનેસે ધર્મ તથા અર્ધર્મ
અવસ્થિત અસંખ્ય પ્રદેશી હોનેસે જીવ અનવસ્થિત (અસ્થિર) અસંખ્યપ્રદેશી હૈ ઔર પુદ્ગલ

૧. તિર્યક્ = તિરછા; આડા; ક્ષેત્ર-અપેક્ષિત (પ્રદેશોંકા ફૈલાવ)।

૨. ઊર્ધ્વ = ઊંચા; કાલ-અપેક્ષિત।

૩. વૃત્તિ = વર્તના; પરિણતિ; પર્યાય; ઉત્પાદ-વ્યાય-ધૌવ્ય; આસ્તિત્વ।

વર્તે પ્રદેશો દ્રવ્યને, જે અએક અથવા બે અને
બહુ વા અસંખ્ય, અનંત છે; વળી હોય સમયો કાળને. ૧૪૧.

द्रव्येणानेकप्रदेशत्वशक्तियुक्तैकप्रदेशत्वात्पर्ययेण द्विबहुप्रदेशत्वाच्चास्ति तिर्यक्प्रचयः। न पुनः कालस्य, शक्त्या व्यक्त्या चैकप्रदेशत्वात्। ऊर्ध्वप्रचयस्तु त्रिकोटिस्पर्शित्वेन सांशत्वाद् द्रव्यवृत्तेः सर्वद्रव्याणामनिवारित एव। अयं तु विशेषः—समयविशिष्टवृत्तिप्रचयः शेषद्रव्याणामूर्ध्वप्रचयः, समयप्रचय एव कालस्योर्ध्वप्रचयः। शेषद्रव्याणां वृत्तेहि समयादर्थान्तरभूतत्वादस्ति समयविशिष्टत्वम्। कालवृत्तेस्तु स्वतः समयभूतत्वात्तनास्ति ॥९४१॥

अथ कालपदार्थोर्ध्वप्रचयनिरन्वयत्वमुपहत्ति—

भण्यते। स च प्रदेशप्रचयलक्षणस्तिर्यक्प्रचयो यथा मुक्तात्मद्रव्ये भणितस्तथा कालं विहाय स्वकीयस्वकीयप्रदेशसंख्यानुसारेण शेषद्रव्याणां स भवतीति तिर्यक्प्रचयो व्याख्यातः। प्रतिसमयवर्तिनां पूर्वोत्तरपर्यायाणां मुक्ताफलमालावत्सन्तान ऊर्ध्वप्रचय इत्यूर्ध्वसामान्यमित्यायतसामान्यमिति क्रमानेकान्त इति च भण्यते। स च सर्वद्रव्याणां भवति। किंतु पञ्चद्रव्याणां संबन्धी पूर्वापरपर्यायसन्तानरूपो योऽसावृद्धताप्रचयस्तस्य स्वकीयस्वकीयद्रव्यमुपादानकारणम्। कालस्तु प्रतिसमयं सहकारिकारणं भवति। यस्तु कालस्य समयसन्तानरूप ऊर्ध्वताप्रचयस्तस्य काल एवोपादानकारणं सहकारिकारणं च। कस्मात्। कालस्य भिन्नसमयाभावात्पर्याया एव समयाद्रव्यसे अनेक प्रदेशीपनेकी शक्तिसे युक्त एकप्रदेशवाला है तथा पर्यायसे दो अथवा बहुत (-संख्यात, असंख्यात और अनन्त) प्रदेशवाला है, इसलिये उनके तिर्यक्प्रचय है; परन्तु कालके (तिर्यक्प्रचय) नहीं है, क्योंकि वह शक्ति तथा व्यक्ति (की अपेक्षा) से एक प्रदेशवाला है।

ऊर्ध्वप्रचय तो सर्व द्रव्योंके अनिवार्य ही है, क्योंकि द्रव्यकी वृत्ति तीन कोटियोंको (-भूत, वर्तमान, और भविष्य ऐसे तीनों कालोंको) स्पर्श करती है, इसलिये अंशोंसे युक्त है। परन्तु इतना अन्तर है कि १समयविशिष्ट वृत्तियोंका प्रचय वह (कालको छोड़कर) शेष द्रव्योंका ऊर्ध्वप्रचय है, और समयोंका प्रचय वही कालद्रव्यका ऊर्ध्वप्रचय है; क्योंकि शेष द्रव्योंकी वृत्ति समयसे अर्थान्तरभूत (-अन्य) होनेसे वह (वृत्ति) समयविशिष्ट है, और कालद्रव्यकी वृत्ति तो स्वतः समयभूत है, इसलिये वह समयविशिष्ट नहीं है ॥१४१॥

अब, कालपदार्थका ऊर्ध्वप्रचय निरन्वय है, इस बातका खंडन करते हैं :—

१. समयविशिष्ट = समयसे विशिष्ट; समयके निमित्तभूत होनेसे व्यवहारसे जिसमें समयकी अपेक्षा होती है।
२. निरन्वय = अन्वय रहित, एक प्रवाहरूप न होनेवाला, खंडित; एकरूपता-सदृशतासे रहित।

**ઉપ્પાદો પદ્ધંસો વિજ્ઞાદિ જદિ જસ્સ એણસમયાઃ।
સમયસ્સ સો વિ સમઓ સભાવસમવદ્ધિદો હવદિ॥૧૪૨॥**

ઉત્પાદઃ પ્રધંસો વિદ્યતે યદિ યસ્યૈકસમયે।
સમયસ્ય સોઽપિ સમયઃ સભાવસમવસ્થિતો ભવતિ॥૧૪૨॥

સમયો હિ સમયપદાર્થસ્ય વૃત્ત્યંશઃ। તસ્મિન્ કસ્યાષ્યવશ્યમુત્પાદપ્રધંસૌ સંભવતઃ, પરમાણોર્વતિપાતોત્પદમાનત્વેન કારણપૂર્વત્વાત्। તૌ યદિ વૃત્ત્યંશસ્યૈવ, કિં યૌગપદેન કિં

ભવન્તીત્યભિપ્રાયઃ॥૧૪૧॥ એવં સસ્પમસ્થલે સ્વતન્ત્રગાથાદ્ધ્યાં ગતમ्। અથ સમયસન્તાનરૂપસ્યોર્ધ્વ-પ્રચયસ્યાન્વયિરૂપેણાધારભૂતં કાલદ્રવ્યં વ્યવસ્થાપયતિ—ઉપ્પાદો પદ્ધંસો વિજ્ઞાદિ જદિ ઉત્પાદઃ પ્રધંસો વિદ્યતે યદિ ચેત्। કસ્ય। જસ્સ યસ્ય કાલાણોઃ। કવ। એણસમયાઃ એકસમયે વર્તમાનસમયે। સમયસ્સ સમયોત્પાદકત્વાત્સમયઃ કાલાણુસ્તસ્ય। સો વિ સમઓ સોઽપિ કાલાણુઃ સભાવસમવદ્ધિદો હવદિ સભાવસમવસ્થિતો ભવતિ। પૂર્વોક્તમુત્પાદપ્રધંસદ્ધ્યાં તદાધારભૂતં કાલાણુદ્રવ્યરૂપં ધૌબ્યમિતિ

અન્વયાર્થ :—[યદિ યસ્ય સમયસ્ય] યદિ કાલકા [એક સમયે] એક સમયમે [ઉત્પાદઃ પ્રધંસઃ] ઉત્પાદ ઔર વિનાશ [વિદ્યતે] પાયા જાતા હૈ, [સઃ અપિ સમયઃ] તો વહ ભી કાલ [સભાવસમવસ્થિતઃ] સભાવમે અવસ્થિત અર્થાત् ધ્રુવ [ભવતિ] (સિદ્ધ) હૈ।

ટીકા :—સમય કાલપદાર્થકા ^१વૃત્ત્યંશ હૈ; ઉસમે (-ઉસ વૃત્ત્યંશમે) કિસીકે ભી અવશ્ય ઉત્પાદ તથા વિનાશ સંભવિત હૈનું; ક્યોંકિ પરમાણુકે અતિક્રમણકે દ્વારા (સમયરૂપી વૃત્ત્યંશ) ઉત્પન્ન હોતા હૈ, ઇસલિયે વહ કારણપૂર્વક હૈ। (પરમાણુકે દ્વારા એક આકાશપ્રદેશકા મંદગતિસે ઉલ્લંઘન કરના વહ કારણ હૈ ઔર સમયરૂપી વૃત્ત્યંશ ઉસ કારણકા કાર્ય હૈ, ઇસલિયે ઉસમે કિસી પદાર્થકે ઉત્પાદ તથા વિનાશ હોતે હોના ચાહિયે।) ॥૧૪૨॥

(‘કિસી પદાર્થકે ઉત્પાદ-વિનાશ હોનેકી ક્યા આવશ્યકતા હૈ? ઉસકે સ્થાન પર ઉસ વૃત્ત્યંશકો હી ઉત્પાદ-વિનાશ હોતે માન લેં તો ક્યા આપત્તિ હૈ?’ ઇસ તર્કકા સમાધાન કરતે હોય—)

યદિ ઉત્પાદ ઔર વિનાશ વૃત્ત્યંશકે હી માને જાયેં તો, (પ્રશ્ન હોતા હૈ કિ) (૧) વે

૧. વૃત્ત્યંશ = વૃત્તિકા અંશ; સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ પરિણતિ અર્થાત् પર્યાય।

**એક જ સમયમાં ધંસ ને ઉત્પાદનો સદ્ભાવ છે
જો કાળને, તો કાળ તેહ સભાવ-સમવસ્થિત છે. ૧૪૨.**

ક્રમેણ। યૌગપદ્યેન ચેત્ત, નાસ્તિ યૌગપદ્યં, સમમેકસ્ય વિરુદ્ધધર્મયોરનવતારાત્તુ। ક્રમેણ ચેત્ત, નાસ્તિ ક્રમઃ, વૃત્ત્યંશસ્ય સૂક્ષ્મત્વેન વિભાગાભાવાત્તુ। તતો વૃત્તિમાન્ કોઽપ્યવશ્યમનુસર્તબ્યઃ। સ ચ સમયપદાર્થ એવ। તસ્ય ખત્વેકસ્મિન્પિ વૃત્ત્યંશે સમુત્પાદપ્રધ્વંસૌ સંભવતઃ। યો હિ યસ્ય વૃત્તિમતો યસ્મિન્ વૃત્ત્યંશે તદૃત્યંશવિશિષ્ટત્વેનોત્પાદઃ, સ એવ તસ્યૈવ વૃત્તિમતસ્તસ્મિન્નેવ વૃત્ત્યંશે પૂર્વવૃત્ત્યંશવિશિષ્ટત્વેન પ્રધ્વંસઃ। યદેવમુત્પાદવ્યાવેકસ્મિન્પિ વૃત્ત્યંશે સંભવતઃ સમયપદાર્થસ્ય કથં નામ નિરન્યયત્વં, યતઃ પૂર્વોત્તરવૃત્ત્યંશવિશિષ્ટત્વાભ્યાં યુગપદુપાત્તપ્રધ્વંસોત્પાદસ્યાપિ સ્વભાવેનાપ્રધ્વસ્તાનુત્પન્ત્વાદવરિથતત્વમેવ ન ભવેત્તુ। એવમેકસ્મિન્ વૃત્ત્યંશે સમયપદાર્થ-ત્રયાત્મકઃ સ્વભાવઃ સત્તાસ્તિત્વમિતિ યાવત્તુ। તત્ત્ર સમ્યગવસ્થિતઃ સ્વભાવસમવસ્થિતો ભવતિ। તથાહિ-યથાઙ્ગુલિદ્રવ્યે યસ્મિન્નેવ વર્તમાનક્ષણે વક્રપર્યાયસ્યોત્પાદસ્તસ્મિન્નેવ ક્ષણે તસ્યૈવાઙ્ગુલિદ્રવ્યસ્ય પૂર્વર્જુપર્યાયેણ પ્રધ્વંસસ્તદાધારભૂતાઙ્ગુલિદ્રવ્યત્વેન ધૌય્વમિતિ દ્રવ્યસિદ્ધિઃ। અથવા સ્વસ્વભાવરૂપ-સુખેનોત્પાદસ્તસ્મિન્નેવ ક્ષણે તસ્યૈવાત્મદ્રવ્યસ્ય પૂર્વાનુભૂતાકુલત્વદુઃખરૂપેણ પ્રધ્વંસસ્તદુભયાધારભૂત-પરમાત્મદ્રવ્યત્વેન ધૌય્વમિતિ દ્રવ્યસિદ્ધિઃ। અથવા મોક્ષપર્યાયરૂપેણોત્પાદસ્તસ્મિન્નેવ ક્ષણે રલત્રયાત્મક-નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગપર્યાયરૂપેણ પ્રધ્વંસસ્તદુભયાધારપરમાત્મદ્રવ્યત્વેન ધૌય્વમિતિ દ્રવ્યસિદ્ધિઃ। તથા વર્તમાનસમયરૂપપર્યાયેણોત્પાદસ્તસ્મિન્નેવ ક્ષણે તસ્યૈવ કાળાણુદ્રવ્યસ્ય પૂર્વસમયરૂપપર્યાયેણ પ્રધ્વંસસ્ત-
(ઉત્પાદ તથા વિનાશ) યુગપદ્ય હું યા (૨) ક્રમશઃ? (૧) યદિ 'યુગપત્ત' કહા જાય તો યુગપત્પના ઘટિત નહીં હોતા, ક્યોંકિ એક હી સમય એકકે દો વિરોધી ધર્મ નહીં હોતે। (એક હી સમય એક વૃત્ત્યંશકે પ્રકાશ ઔર અન્ધકારકી ભાઁતિ ઉત્પાદ ઔર વિનાશ દો વિરુદ્ધ ધર્મ નહીં હોતે।) (૨) યદિ 'ક્રમશઃ હૈ' ઐસા કહા જાય તો, ક્રમ નહીં બનતા, (અર્થાત્ ક્રમ ભી ઘટતા નહીં) ક્યોંકિ વૃત્ત્યંશકે સૂક્ષ્મ હોનેસે ઉસમે વિભાગકા અભાવ હૈ। ઇસલિયે (સમયરૂપી વૃત્ત્યંશકે ઉત્પાદ તથા વિનાશ હોના અશક્ય હોનેસે) કોઈ 'વૃત્તિમાન્ અવશ્ય ઢુંઢના ચાહિયે। ઔર વહ (વૃત્તિમાન) કાલ પદાર્થ હી હૈ। ઉસકો (-ઉસ કાલપદાર્થકો) વાસ્તવમેં એક વૃત્ત્યંશમેં ભી ઉત્પાદ ઔર વિનાશ સંભવ હૈ; ક્યોંકિ જિસ વૃત્તિમાનકે જિસ વૃત્ત્યંશમેં ઉસ વૃત્ત્યંશકી અપેક્ષાસે જો ઉત્પાદ હૈ, વહી (ઉત્પાદ) ઉસી વૃત્તિમાનકે ઉસી વૃત્ત્યંશમે પૂર્વ વૃત્ત્યંશકી અપેક્ષાસે વિનાશ હૈ। (અર્થાત્ કાલપદાર્થકો જિસ વર્તમાન પર્યાયકી અપેક્ષાસે ઉત્પાદ હૈ, વહી પૂર્વ પર્યાયકી અપેક્ષાસે વિનાશ હૈ।)

યદિ ઇસપ્રકાર ઉત્પાદ ઔર વિનાશ એક વૃત્ત્યંશમે ભી સંભવિત હૈ, તો કાલપદાર્થ નિરન્યય કેસે હો સકતા હૈ, કિ જિસસે પૂર્વ ઔર પશ્ચાત્ વૃત્ત્યંશકી અપેક્ષાસે યુગપત્ત વિનાશ ઔર ઉત્પાદકો પ્રાસ હોતા હુઅ ભી સ્વભાવસે અવિનષ્ટ ઔર અનુત્પત્ત હોનેસે વહ (કાલ પદાર્થ)

૧. વૃત્તિમાન્ = વૃત્તિવાળા; વૃત્તિકો ધારણ કરનેવાળા પદાર્થ।

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

२८३

स्योत्पादव्यधौव्यवत्त्वं सिद्धम् ॥१४२॥

अथ सर्ववृत्त्यंशेषु समयपदार्थस्योत्पादव्यधौव्यवत्त्वं साधयति—

एगम्हि संति समये संभवठिदिणाससणिदा अद्वा ।

समयस्स सव्वकालं एस हि कालाणुसद्भावो ॥१४३॥

एकस्मिन् सन्ति समये संभवस्थितिनाशसंज्ञिता अर्थाः ।

समयस्य सर्वकालं एष हि कालाणुसद्भावः ॥१४३॥

अस्ति हि समस्तेष्वपि वृत्त्यंशेषु समयपदार्थस्योत्पादव्यधौव्यवत्त्वमेकस्मिन् वृत्त्यंशे तस्य दर्शनात् । उपपत्तिमच्चैतत्, विशेषास्तित्वस्य सामान्यास्तित्वमन्तरेणानुपपत्तेः । अयमेव च दुभयाधारभूताङ्गुलिद्रव्यस्थानीयेन कालाणुद्रव्यस्तपेण ध्रौव्यमिति कालद्रव्यसिद्धिरित्यर्थः ॥१४२॥ अथ पूर्वोक्तप्रकारेण यथा वर्तमानसमये कालद्रव्यस्योत्पादव्यधौव्यत्वं स्थापितं तथा सर्वसमयेष्वस्तीति निश्चिनोति—एगम्हि संति समये संभवठिदिणाससणिदा अद्वा एकस्मिन्समये सन्ति विद्यन्ते । के ।

अवस्थित न हो ? (काल पदार्थके एक वृत्त्यंशमें भी उत्पाद और विनाश युगपत् होते हैं, इसलिये वह निरन्वय अर्थात् खंडित नहीं है, इसलिये स्वभावतः अवश्य ध्रुव है ।)

इसप्रकार एक वृत्त्यंशमें कालपदार्थ उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यवाला है, ऐसा सिद्ध हुआ ॥१४२॥

अब, (जैसे एक वृत्त्यंशमें कालपदार्थ उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यवाला सिद्ध किया है उसीप्रकार) सर्व वृत्त्यंशोंमें कालपदार्थ उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यवाला है ऐसा सिद्ध करते हैं :—

अन्वयार्थ :—[एकस्मिन् समये] एक-एक समयमें [संभवस्थितिनाशसंज्ञिताः अर्थाः] उत्पाद, ध्रौव्य और व्यय नामक अर्थ [समयस्य] कालके [सर्वकालं] सदा [संति] होते हैं। [एषः हि] यही [कालाणुसद्भावः] कालाणुका सद्भाव है; (यही कालाणुके अस्तित्वकी सिद्धि है ।) ॥१४३॥

टीका :—कालपदार्थके सभी वृत्त्यंशोंमें उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य होते हैं, क्योंकि (१४२वीं गाथामें जैसा सिद्ध हुआ है तदनुसार) एक वृत्त्यंशमें वे (उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य) देखे जाते हैं। और यह योग्य ही है, क्योंकि विशेष अस्तित्व सामान्य अस्तित्वके बिना नहीं हो

**प्रत्येक समये जन्म-ध्रौव्य-विनाश अर्थो काळने
वर्ते सरवदा; आ ज बस काळाणुनो सद्भाव छे. १४३.**

૨૮૪

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

સમયપદાર્થસ્ય સિદ્ધ્યતિ સદ્ગ્રાવઃ। યદિ વિશેષસામાન્યાસ્તિત્વે સિદ્ધ્યતસ્તદા ત અસ્તિત્વ-
મન્તરેણ ન સિદ્ધ્યતઃ કથંચિદપિ॥૧૪૩॥

અથ કાલપદાર્થસ્યાસ્તિત્વાન્યથાનુપપત્ત્યા પ્રદેશમાત્રત્વं સાધ્યતિ—

જસ્સ ણ સંતિ પદેસા પદેસમેત્તં વ તત્ત્વદો ણાદું।

સુણ્ણ જાણ તમત્થં અત્યંતરભૂદમત્થીદો॥૧૪૪॥

યસ્ય ન સંતિ પ્રદેશાઃ પ્રદેશમાત્રં વા તત્ત્વતો જ્ઞાતુમ्।

શૂન્ય જાનીહિ તમર્થમર્થાન્તરભૂતમસ્તિત્વાત्॥૧૪૪॥

સંભવસ્થિતિનાશસંજ્ઞિતા અર્થાઃ ધર્માઃ સ્વભાવા ઇતિ યાવત्। કસ્ય સંબંધિનઃ। સમયસ્ય
સમયરૂપપર્યાયસ્યોત્પાદકત્વાતું સમયઃ કાલાણુસ્તસ્ય। સબ્કાલં યદેકસ્મિન્ વર્તમાનસમયે સર્વદા
તથૈવ। એસ હિ કાલાણુસંભાવો એષઃ પ્રત્યક્ષીભૂતો હિ સ્કુટમુત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મકકાલાણુસદ્ગ્રાવ ઇતિ।
તથથા—યથા પૂર્વમેકસમયોત્પાદપ્રધંસાધારેણાઙુલિદ્વયાદિદૃષ્ટાન્તેન વર્તમાનસમયે કાલદ્વયસ્યો-
ત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મકં સ્થાપિતં તથા સર્વસમયેષુ જ્ઞાતવ્યમિતિ। અત્ર યદ્યપ્તીતાનન્તકાલે દુર્લભાયાઃ
સર્વપ્રકારોપાદેયભૂતાયાઃ સિદ્ધગતેઃ કાલલિધ્રૂપેણ વહિરઙ્ગસહકારી ભવતિ કાલસ્તથાપિ નિશ્ચયનયેન
નિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વસમ્યકશુદ્ધાનજ્ઞાનાનુષ્ઠાનસમસ્તપરદ્વયેચ્છાનિરોધલક્ષણતપશ્વરણરૂપા યા તુ નિશ્ચયચતુ-
ર્વિધારાધના સૈવ તત્ત્રોપાદાનકારણં, ન ચ કાલસ્તેન કારણેન સ હેય ઇતિ ભાવાર્થઃ॥૧૪૩॥

સકતા। યહી કાલપદાર્થકી સદ્ગ્રાવકી (અસ્તિત્વકી) સિદ્ધિ હૈ; (ક્યોંકિ) યદિ વિશેષ
અસ્તિત્વ ઔર સામાન્ય અસ્તિત્વ સિદ્ધ હોતે હોય તો વે અસ્તિત્વકે બિના કિસી ભી પ્રકારસે સિદ્ધ
નહીં હોતે॥૧૪૩॥

અબ, કાલપદાર્થકે અસ્તિત્વકી અન્યથા અનુપપત્તિ હોનેસે (અર્થાત् કાલ પદાર્થકા
અસ્તિત્વ અન્ય કિસી પ્રકાર નહીં બન સકનેકે કારણ) ઉસકા પ્રદેશમાત્રપના સિદ્ધ કરતે હોયાં :—

અન્વયાર્થ :—[યસ્ય] જિસ પદાર્થકે [પ્રદેશાઃ] પ્રદેશ [પ્રદેશમાત્રં વા] અથવા
એકપ્રદેશ ભી [તત્ત્વતઃ] પરમાર્થતઃ [જ્ઞાતુમ् ન સંતિ] જ્ઞાત નહીં હોતે, [તમ્ અર્થમ્] ઉસ
પદાર્થકો [શૂન્ય જાનીહિ] શૂન્ય જાનો—[અસ્તિત્વાત् અર્થાન્તરભૂતમ્] જો કિ અસ્તિત્વસે
અર્થાન્તરભૂત (-અન્ય) હૈ॥૧૪૪॥

જે અર્થને ન બહુ પ્રદેશ, ન એક વા પરમાર્થથી,
તે અર્થ જાણો શૂન્ય કેવળ—અન્ય જે અસ્તિત્વથી. ૧૪૪.

અસ્તિત્વં હિ તાવદુત્પાદવ્યયધ્રૌબ્યૈક્યાત્મિકા વૃત્તિઃ। ન ખલુ સા પ્રદેશમન્તરેણ સૂત્રમાણા કાલસ્ય સંભવિતિ, યતઃ પ્રદેશભાવે વૃત્તિમદભાવઃ। સ તુ શૂન્ય એવ, અસ્તિત્વસંજ્ઞાયા વૃત્તેર્થાન્તરભૂતત્વાત्। ન ચ વૃત્તિરેવ કેવળા કાલો ભવિતુમહીતિ, વૃત્તેર્હિ વૃત્તિમન્તમન્તરેણાનુપપત્તેઃ। ઉપપત્તૌ વા કથમુત્પાદવ્યયધ્રૌબ્યૈક્યાત્મકત્વમ्। અનાદ્યન્ત-નિરન્તરાનેકાંશવશીકૃતૈકાત્મકત્વેન પૂર્વપૂર્વાશપ્રધંસાદુત્તરોત્તરાંશોત્પાદાદેકાત્મધ્રૌબ્યાદિતિ ચેત્; નૈવમ्। યસ્મિન્નંશે પ્રધંસો યસ્મિંશ્રોત્પાદસ્તયો: સહપ્રવૃત્ત્યભાવાત् કુતસ્ત્યમૈવ્યમ્। તથા પ્રધસ્તાંશસ્ય સર્વથાસ્તમિતત્વાદુત્પદ્યમાનાંશસ્ય વાસમ્ભવિતાત્મલાભત્વાત્પ્રધંસોત્પાદૈક્ય-અથોત્પાદવ્યયધ્રૌબ્યાત્મકાસ્તિત્વાવષ્ટમ્ભેન કાલસ્યૈકપ્રદેશત્વં સાધયતિ—જસ્સ ણ સંતિ યસ્ય પદાર્થસ્ય ન સંતિ ન વિદ્યન્તે। કે। પદેસા પ્રદેશાઃ। પદેસમેતં તુ પ્રદેશમાત્રમેકપ્રદેશપ્રમાણં પુનસ્તદ્વસ્તુ તચ્ચદો ણાદું તત્ત્વતઃ પરમાર્થતો જ્ઞાતું શક્યતે। સુણ્ણ જાણ તમત્યં યસ્યૈકોડ્પિ પ્રદેશો નાસ્તિ તમર્થ પદાર્થ શૂન્યં

ટીકા :—પ્રથમ તો અસ્તિત્વ વહ ઉત્પાદ, વ્યય ઔર ધ્રૌબ્યકી એકયસ્વરૂપવૃત્તિ હૈ। વહ (વૃત્તિ અર્થાત् વિદ્યમાનતા) કાલકે પ્રદેશ બિના હી હોતી હૈ યહ કથન સંભવિત નહીં હૈ, ક્યોંકિ પ્રદેશકે અભાવમે વૃત્તિમાનકા અભાવ હોતા હૈ। વહ તો શૂન્ય હૈ, ક્યોંકિ અસ્તિત્વ નામક વૃત્તિસે અર્થાત્રભૂત હૈ—અચ્ય હૈ।

ઔર (યદિ યહાઁ યહ તર્ક કિયા જાય કિ ‘માત્ર સમયપર્યાયરૂપવૃત્તિ હી માનની ચાહિયે; વૃત્તિમાન્ કાલાણુ પદાર્થકી ક્યા આવશ્યકતા હૈ?’ તો ઉસકા સમાધાન કિયા જાતા હૈ:—) માત્ર વૃત્તિ (સમયરૂપ પરિણિતિ) હી કાલ નહીં હો સકતી, ક્યોંકિ વૃત્તિ વૃત્તિમાનકે બિના નહીં હો સકતી। યદિ યહ કહા જાય કિ વૃત્તિમાનકે બિના ભી વૃત્તિ હો સકતી હૈ તો, (પૂછતે હૈને કી—વૃત્તિ તો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌબ્યકી એકતાસ્વરૂપ હોની ચાહિયે;) અકેલી વૃત્તિ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌબ્યકી એકતારૂપ કેસે હો સકતી હૈ? યદિ યહ કહા જાય કિ—‘અનાદિ-અનન્ત, અનન્તર (-પરસ્પર અન્તર હુએ બિના એકકે બાદ એક પ્રવર્તમાન) અનેક અંશોંકે કારણ ‘એકાત્મકતા હોતી હૈ ઇસલિયે, પૂર્વ-પૂર્વકે અંશોંકા નાશ હોતા હૈ ઔર ઉત્તર-ઉત્તરકે અંશોંકા ઉત્પાદ હોતા હૈ તથા એકાત્મકતારૂપ ધ્રૌબ્ય રહતા હૈ,—ઇસપ્રકાર માત્ર (અકેલી) વૃત્તિ ભી ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌબ્યકી એકતાસ્વરૂપ હો સકતી હૈ’ તો એસા નહીં હૈ। (ક્યોંકિ ઉસ અકેલી વૃત્તિમને તો) જિસ અંશમને નાશ હૈ ઔર જિસ અંશમને ઉત્પાદ હૈ વે દો અંશ એક સાથ પ્રવૃત્ત નહીં હોતે, ઇસલિયે (ઉત્પાદ ઔર વ્યયકા) એક્ય કહોંસે હો સકતા હૈ? તથા નષ્ટ અંશકે સર્વથા અસ્ત હોનેસે ઔર ઉત્પત્ત હોનેવાલા અંશ અપને સ્વરૂપકો પ્રાપ્ત ન હોનેસે (અર્થાત્ ઉત્પત્ત નહીં હુઅ હૈ

૧. એકાત્મકતા = એકસ્વરૂપતા (કાલદ્રબ્યકે બિના ભી અનાદિ કાલસે અનન્ત કાલ તક સમય એકકે બાદ એક પરસ્પર અન્તરકે બિના હી પ્રવર્તિત હોતે હૈને, ઇસલિયે એકપ્રવાહરૂપ બન જાનેસે ઉસમે એકરૂપત્વ આતા હૈ—ઇસપ્રકાર શંકાકારકા તર્ક હૈ।)

૨૮૬

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

વર્તિધૌદ્વયમેવ કુતસ્ત્યમ् । એવં સતિ નશ્યતિ તૈલક્ષણ્ય, ઉલ્લસતિ ક્ષણભંગઃ, અસ્તમુપૈતિ નિત્યં દ્રવ્યં, ઉદીયન્તે ક્ષણક્ષયિણો ભાવાઃ । તતસ્તત્વવિપ્લવભયાત્કશ્ચિદવશ્યમાશ્રયભૂતો વૃત્તેવૃત્તિ-માનનુસર્તબ્યઃ । સ તુ પ્રદેશ એવાપ્રદેશસ્યાન્વયવ્યતિરેકાનુવિધાયિત્વાસિદ્ધે: । એવં સપ્રદેશત્વે હિ કાલસ્ય કુત એકદ્વબ્નિવન્ધનં લોકાકાશતુલ્યાસંખ્યેયપ્રદેશત્વં નાભ્યુપગમ્યેત । પર્યાય-સમયાપ્રસિદ્ધે: । પ્રદેશમાત્રં હિ દ્રવ્યસમયમતિક્રામતઃ પરમાણો: પર્યાયસમયઃ પ્રસિદ્ધ્યતિ । લોકાકાશતુલ્યાસંખ્યેયપ્રદેશેકદ્વબ્બત્વે^૧પિ તર્યકેં પ્રદેશમતિક્રામતઃ પરમાણોસ્તત્ત્વિદ્ધિરિતિ ચેન્નૈવં; એકદેશવૃત્તે: જાનીહિ હે શિષ્ય । કસ્માચ્છૂન્યમિતિ ચેતુ । અત્થંતરભૂદં એકપ્રદેશાભાવે સત્યર્થાન્તરભૂતં ભિન્નં ભવતિ યતઃ કારણાત् । કસ્યાઃ સકાશાદ્ધિન્મ । અત્થીદો ઉત્પાદવ્યયધૌદ્વયાત્મકમસત્તાયા ઇતિ । તથાહિ-કાલ-પદાર્થસ્ય તાવત્સૂર્વસૂત્રોદિતપ્રકારેણોત્પાદવ્યધૌદ્વયાત્મકમસ્તિત્વં વિદ્યતે; તચ્ચાસ્તિત્વં પ્રદેશં વિના ન ઇસલિયે) નાશ ઔર ઉત્પાદકી એકતામેં પ્રવર્તમાન ધૌદ્વ્ય કહ્યાંસે હો સકતા હૈ? એસા હોનેપર ત્રિલક્ષણતા (ઉત્પાદવ્યયધૌદ્વયતા) નષ્ટ હો જાતી હૈ, ક્ષણભંગ (બૌદ્ધસમ્મત ક્ષણવિનાશ) ઉલ્લસિત હો ઉઠતા હૈ, નિત્ય દ્રવ્ય અસ્ત હો જાતા હૈ ઔર ક્ષણવિદ્વંસી ભાવ ઉત્પત્ત હોતે હૈને । ઇસલિયે ‘તત્ત્વવિપ્લવકે ભયસે અવશ્ય હી વૃત્તિકા આશ્રયભૂત કોઈ વૃત્તિમાન ઢૂંઢના-સ્વીકાર કરના યોગ્ય હૈ । વહ તો પ્રદેશ હી હૈ (અર્થાત् વહ વૃત્તિમાન સપ્રદેશ હી હોતા હૈ), ક્યોંકિ અપ્રદેશકે અન્વય તથા વ્યતિરેકકા અનુવિધાયિત્વ અસિદ્ધ હૈ । (જો અપ્રદેશ હોતા હૈ વહ અન્વય તથા વ્યતિરેકોંકા અનુસરણ નહીં કર સકતા, અર્થાતું ઉસમેં ધૌદ્વ્ય તથા ઉત્પાદ-વ્યય નહીં હો સકતે ।)

(પ્રશ્ન :—) ઇસપ્રકાર કાલ સપ્રદેશ હૈ તો ઉસકે એકદ્વબ્યકે કારણભૂત લોકાકાશ તુલ્ય અસંખ્યપ્રદેશ ક્યોં ન માનને ચાહિયે?

(ઉત્તર :—) એસા હો તો પર્યાયસમય પ્રસિદ્ધ નહીં હોતા, ઇસલિયે અસંખ્ય પ્રદેશ માનના યોગ્ય નહીં હૈ । પરમાણુકે દ્વારા પ્રદેશમાત્ર દ્રવ્યસમયકા ઉલ્લંઘન કરને પર (અર્થાતું-પરમાણુકે દ્વારા એકપ્રદેશમાત્ર કાલાણુસે નિકટકે દૂસરે પ્રદેશમાત્ર કાલાણુ તક મંદગતિસે ગમન કરને પર) પર્યાયસમય પ્રસિદ્ધ હોતા હૈ । યદિ દ્રવ્યસમય લોકાકાશતુલ્ય અસંખ્યપ્રદેશી હો તો પર્યાયસમયકી સિદ્ધિ કહ્યાંસે હોણી ?

‘યદિ દ્રવ્યસમય અર્થાતું કાલપદાર્થ લોકાકાશ જિતને અસંખ્ય પ્રદેશવાળા એક દ્રવ્ય હો તો ભી પરમાણુકે દ્વારા ઉસકા એક પ્રદેશ ઉલ્લંઘિત હોનેપર પર્યાયસમયકી સિદ્ધિ હો’ એસા કહા જાય તો યહ ઠીક નહીં હૈ; ક્યોંકિ (ઉસમેં દો દોષ આતે હૈને) :—

૧. તત્ત્વવિપ્લવ = વસ્તુસ્વરૂપમેં અંધાધુન્ધી ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૮૭

સર્વવૃત્તિત્વવિરોધાત् । સર્વસ્યાપિ હિ કાલપદાર્થસ્ય યઃ સૂક્ષ્મો વૃત્ત્યંશઃ સ સમયો, ન તુ તદેકદેશસ્ય । તિર્યક્પ્રચયસ્યોર્ધ્વપ્રચયત્વપ્રસંગાચ્ । તથા હિ—પ્રથમમેકેન પ્રદેશેન વર્તતે, તતોऽન્યેન, તતોऽધ્યન્યતરેણેતિ તિર્યક્પ્રચયોऽધ્યુર્ધ્વપ્રચયીભૂય પ્રદેશમાત્રં દ્રવ્યમ-વસ્થાપયતિ । તતસ્તિર્યક્પ્રચયસ્યોર્ધ્વપ્રચયત્વમનિછતા પ્રથમમેવ પ્રદેશમાત્રં કાલદ્રવ્યં વ્યવસ્થાપયિતવ્યમ् ॥૧૪૪॥

અથૈવ જ્ઞેયતત્ત્વમુક્ત્વા જ્ઞાનજ્ઞેયવિભાગેનાત્માનં નિશ્ચિન્બન્નાત્મનોઽત્યન્તવિભક્તક્ત્વાય
વ્યવહારજીવત્વહેતુમાલોચયતિ—

ઘટતે । યશ્ચ પ્રદેશવાનું સ કાલપદાર્થ ઇતિ । અથ મતં કાલદ્રવ્યાભાવેઽધ્યુત્પાદવ્યયધૌવ્યત્વં ઘટતે । નૈવમ् । અઙ્ગુલિદ્રવ્યાભાવે વર્તમાનવક્રપર્યાયોત્પાદો ભૂતર્જુપર્યાયસ્ય વિનાશસ્તદુભ્યાધારભૂતં ધૌવ્યં કસ્ય ભવિષ્યતિ । ન કસ્યાપિ । તથા કાલદ્રવ્યાભાવે વર્તમાનસમયરૂપોત્પાદો ભૂતસમયરૂપો વિનાશસ્તદુભ્યાધારભૂતં ધૌવ્યં કસ્ય ભવિષ્યતિ । ન કસ્યાપિ । એવં સત્યેતદાયાતિ—અન્યસ્ય ભઙ્ગોઽન્ય-સ્યોત્પાદોઽન્યસ્ય ધૌવ્યમિતિ સર્વ વસ્તુસ્વરૂપં વિજ્ઞાપને । તસ્માદ્વસ્તુવિષ્ણુલંબભ્યાદુત્પાદવ્યયધૌવ્યાણાં કોઽપ્રેક આધારભૂતોઽસ્તીત્યભ્યુપગન્તવ્યમ् । સ ચૈકપ્રદેશરૂપઃ કાળાણુપદાર્થ એવેતિ । અત્રાતીતા-નન્તકાલે યે કેચન સિદ્ધસુખભાજનં જાતાઃ, ભાવિકાલે ચ ‘આત્મોપાદાનમિદ્ધં સ્વયમતિશયવદ्’ ઇત્યાદિવિશેષણવિશિષ્ટસિદ્ધસુખસ્ય ભાજનં ભવિષ્યન્તિ તે સર્વોપિ કાલલંઘિવશેનૈવ । તથાપિ તત્ત્વ નિજપરમાત્મોપાદેયરુચિરૂપં વીતરાગચારિત્રાવિનાભૂતં યન્ત્રિશ્ચયસમ્યક્ત્વં તસ્યૈવ મુખ્યત્વં, ન ચ કાલસ્ય, તેન સ હેય ઇતિ । તથા ચોક્તમ्—‘કિં પલવિએણ વહુણ જે સિદ્ધા ણરવરા ગયે કાલે સિજ્ઞાહિ જે

(૧) [દ્રવ્યકે એક દેશકી પરિણતિકો સમ્પૂર્ણ દ્રવ્યકી પરિણતિ માનનેકા પ્રસંગ આતા હૈ ।] એક દેશકી વૃત્તિકો સમ્પૂર્ણ દ્રવ્યકી વૃત્તિ માનનેમે વિરોધ હૈ । સમ્પૂર્ણ કાલ પદાર્થકા જો સૂક્ષ્મ વૃત્ત્યંશ હૈ વહ સમય હૈ, પરન્તુ ઉસકે એક દેશકા વૃત્ત્યંશ વહ સમય નહીં ।

તથા, (૨) તિર્યક્પ્રચયકો ઊર્ધ્વપ્રચયપનેકા પ્રસંગ આતા હૈ । વહ ઇસપ્રકાર હૈ કિ :—પ્રથમ, કાલદ્રવ્ય એક પ્રદેશસે વર્તે, ફિર દૂસરે પ્રદેશસે વર્તે ઔર ફિર અન્યપ્રદેશસે વર્તે (એસા પ્રસંગ આતા હૈ) ઇસપ્રકાર તિર્યક્પ્રચય ઊર્ધ્વપ્રચય બનકર દ્રવ્યકો પ્રદેશમાત્ર સ્થાપિત કરતા હૈ । (અર્થાત્, તિર્યક્પ્રચય હી ઊર્ધ્વપ્રચય હૈ, એસા માનનેકા પ્રસંગ આતા હૈ, ઇસલિયે દ્રવ્યપ્રદેશમાત્ર હી સિદ્ધ હોતા હૈ ।) ઇસલિયે તિર્યક્પ્રચયકો ઊર્ધ્વપ્રચયપના ન માનને (ચાહને)વાલેકો પ્રથમ હી કાલદ્રવ્યકો પ્રદેશમાત્ર નિશ્ચિત કરના ચાહિયે ॥૧૪૪॥

(ઇસપ્રકાર જ્ઞેયતત્ત્વપ્રજ્ઞાપનમે દ્રવ્યવિશેષપ્રજ્ઞાપન સમાપ્ત હુ�आ ।)

અબ, ઇસપ્રકાર જ્ઞેયતત્ત્વ કહકર, જ્ઞાન ઔર જ્ઞેયકે વિભાગ દ્વારા આત્માકો નિશ્ચિત કરતે હુએ, આત્માકો અત્યન્ત વિભક્ત (ભિન્ન) કરનેકે લિયે વ્યવહારજીવત્વકે હેતુકા વિચાર કરતે હોય :—

સપદેસેહિં સમગ્રો લોગો અદ્દેહિં ણિદ્રિદો ણિદ્રો ।
જો તં જાણદિ જીવો પાણચદુક્ષાભિસંબદ્ધો ॥૧૪૫॥

સપ્રદેશૈઃ સમગ્રો લોકોऽર્થેનિષ્ઠિતો નિત્યઃ ।
યત્તં જાનાતિ જીવઃ પ્રાણચતુષ્કાભિસંબદ્ધઃ ॥૧૪૫॥

એવમાકાશપદાર્થદાકાલપદાર્થચ્ચ સમસ્તૈરેવ સંભાવિતપ્રદેશસદ્ગ્રાવૈઃ પદાર્થૈઃ સમગ્ર
એવ યઃ સમાસિં નીતો લોકસ્તં ખતુ તદન્તઃપાતિત્વેઽષ્યચિન્ત્યસ્વપરપરિચ્છેદશક્તિસંપદા જીવ
એવ જાનીતે, નિત્યિતરઃ । એવ શેષદ્રવ્યાણિ જ્ઞેયમેવ, જીવદ્રવ્યં તુ જ્ઞેયં જ્ઞાનં ચેતિ જ્ઞાન-
જ્ઞેયવિભાગઃ । અથાસ્ય જીવસ્ય સહજવિજૃમ્ભિતાનન્તજ્ઞાનશક્તિહેતુકે ત્રિસમયાવસ્થાયિત્વલક્ષણે
વિ ભવિયા તં જાણહ સમ્મમાહણ્ણં” ॥૧૪૪॥ એવ નિશ્ચયકાલવ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેનાષ્મસ્થલે ગાથાત્રયં
ગતમ् । ઇતિ પૂર્વોક્તપ્રકારેણ ‘દ્રવ્યં જીવમજીવં’ ઇત્યાદ્યેકોનવિંશતિગાથાભિઃ સ્થલાષ્ટકેન વિશેષ-
જ્ઞેયાધિકારઃ સમાસઃ ॥ અતઃ પરં શુદ્ધજીવસ્ય દ્રવ્યભાવપ્રાણૈઃ સહ ભેદનિમિત્તં ‘સપદેસેહિં સમગ્રો’

અન્વયાર્થ :—[સપ્રદેશૈઃ અર્થૈઃ] સપ્રદેશ પદાર્થોકે દ્વારા [નિષ્ઠિતઃ] સમાસિકો
‘પ્રાસ [સમગ્રઃ લોકઃ] સમ્પૂર્ણ લોક [નિત્યઃ] નિત્ય હૈ, [તં] ઉસે [યઃ જાનાતિ] જો
જાનતા હૈ [જીવઃ] વહ જીવ હૈ,—[પ્રાણચતુષ્કાભિસંબદ્ધઃ] જો કિ (સંસાર દશામે) ચાર
પ્રાણોસે સંયુક્ત હૈ ॥૧૪૫॥

ટીકા :—ઇસપ્રકાર જિન્હેં પ્રદેશકા સદ્ગ્રાવ ફળિત હુઅા હૈ એસે આકાશપદાર્થસે
લેકર કાલ પદાર્થ તકકે સભી પદાર્થોસે સમાસિકો પ્રાસ જો સમસ્ત લોક હૈ ઉસે વાસ્તવમે,
ઉસમે ૧ાંતઃપાતી હોનેપર ભી, અચિન્ત્ય એસી સ્વપરકો જાનનેકી શક્તિરૂપ સમ્પદાકે દ્વારા જીવ
હી જાનતા હૈ, દૂસરા કોઈ નહીં । ઇસપ્રકાર શેષ દ્રવ્ય જ્ઞેય હી હૈને ઔર જીવદ્રવ્ય તો જ્ઞેય તથા
જ્ઞાન હૈ;—ઇસપ્રકાર જ્ઞાન ઔર જ્ઞેયકા વિભાગ હૈ ।

અબ, ઇસ જીવકો, સહજરૂપસે (સ્વભાવસે હી) પ્રગટ અનન્તજ્ઞાનશક્તિ જિસકા હેતુ હૈ
ઔર તીનોં કાલમેં અવસ્થાયિપના (ટિકના) જિસકા લક્ષણ હૈ એસા, વસ્તુકા સ્વરૂપભૂત હોનેસે

૧. છહ દ્રવ્યોસે હી સમ્પૂર્ણ લોક સમાસ હો જાતા હૈ, અર્થાત् ઉનકે અતિરિક્ત લોકમેં દૂસરા કુછ નહીં હૈ ।
૨. અંતઃપાતી = અન્દર આ જાનેવાલા; અન્દર સમા જાનેવાલા (-જીવ લોકકે ભીતર આ જાતા હૈ ।)

**સપ્રદેશ અર્થોથી સમાસ સમગ્ર લોક સુનિત્ય છે;
તસુ જાણનારો જીવ, પ્રાણચતુષ્કથી સંયુક્ત જે. ૧૪૫.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૮૯

વस્તુસ્વરૂપભૂતત્ત્યા સર્વદાનપાયિનિ નિશ્ચયજીવત્વે સત્યપિ સંસારાવસ્થાયામનાદિ-
પ્રવાહપ્રવૃત્તપુદ્ગલસંશ્લેષદૂષિતાત્મતયા પ્રાણચતુષ્કાભિસંબદ્ધત્વં વ્યવહારજીવત્વહેતુર્વિભક્ત-
બ્યોડસ્તિ ॥૧૪૫॥

અથ કે પ્રાણા ઇત્યાવેદયતિ—

ઇત્યાદિ યથાક્રમેણ ગાથાએકપર્યન્તં સામાન્યભેદભાવનાવ્યાખ્યાનં કરેતિ । તથથા । અથ
જ્ઞાનજ્ઞેયજ્ઞાપનાર્થ તથૈવાત્મન: પ્રાણચતુષ્કેન સહ ભેદભાવનાર્થ વા સૂત્રમિં પ્રતિપાદયતિ—લોગો લોકો
ભવતિ । કથંભૂતઃ । ણિદ્વિદો નિષ્ઠિત: સમાંતિં નીતો ભૂતો વા । કૈ: કર્તૃભૂતૈ: । અદેહિં
સહજશુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવો યોડસૌ પરમાત્મપદાર્થસ્તત્રભૂતયો યેડર્થસ્તૈ: । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટ: । સપદેસેહિં
સમગ્રો સ્વકીયપ્રદેશૈ: સમગ્ર: પરિપૂર્ણ: । અથવા પદાર્થૈ: । કથંભૂતૈ: । સપ્રદેશૈ: પ્રદેશસહિતૈ: । પુનરપિ
કિંવિશિષ્ટો લોક: । ણિદ્વો દ્રવ્યાર્થિકનયેન નિત્ય: લોકાકાશાપેક્ષયા વા । અથવા નિત્યો, ન કેનાપિ
પુરુષવિશેષેણ કૃતઃ । જો તં જાણદિ ય: કર્તા તં જ્ઞેયભૂતં લોકં જાનાતિ જીવો સ જીવપદાર્થો ભવતિ ।
એતાવતા કિમુક્તં ભવતિ । યોડસૌ વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવો જીવ: સ જ્ઞાનં જ્ઞેયશ્વ ભણ્યતે ।
શેષપદાર્થસ્તુ જ્ઞેયા એવેતિ જ્ઞાતજ્ઞેયવિભાગ: । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટો જીવ: । પાણચદુક્કેણ સંબદ્ધો યદ્યપિ
નિશ્ચયેન સ્વતઃસિદ્ધપરમચૈતન્યસ્વભાવેન નિશ્ચયપ્રાણેન જીવતિ તથાપિ વ્યવહારેણાનાદિકર્મવન્ધવશાદા-
યુરાધશુદ્ધપ્રાણચતુષ્કેનાપિ સંબદ્ધ: સન્ જીવતિ । તદ્ય શુદ્ધનયેન જીવસ્વરૂપં ન ભવતીતિ ભેદભાવના
જ્ઞાતવ્યેત્યભિપ્રાય: ॥૧૪૫॥ અથેન્દ્રિયાદિપ્રાણચતુષ્કસ્વરૂપં પ્રતિપાદયતિ—અતીન્દ્રિયાનન્તસુખસ્વ-
ભાવાત્મનો વિલક્ષણ ઇન્દ્રિયપ્રાણ:, મનોવાક્યાયવ્યાપારરહિતાત્પરમાત્મદ્રવ્યાદ્વિસ્તૃશો બલપ્રાણ:,

સર્વદા અવિનાશી નિશ્ચયજીવત્વ હોનેપર ભી, સંસારાવસ્થામેં અનાદિપ્રવાહરૂપસે પ્રવર્તમાન પુદ્ગલ
સંશ્લેષકે દ્વારા સ્વયં દૂષિત હોનેસે ઉસકે ચાર પ્રાણોસે સંયુક્તપના હૈ—જો કિ (સંયુક્તપના)
વ્યવહારજીવત્વકા હેતુ હૈ, ઔર વિભક્ત કરને યોગ્ય હૈ ।

ભાવાર્થ :—ષટ્ દ્રવ્યોંકા સમુદાય વહ લોક હૈ । જીવ ઉસે (અપની) અચિન્ત્ય
જ્ઞાનશક્તિસે જાનતા હૈ; ઇસલિયે જીવકે અતિરિક્ત શેષ દ્રવ્ય જ્ઞેય હૈને ઔર જીવ જ્ઞાન તથા
જ્ઞેય હૈ । ઉસ જીવકો વસ્તુકે સ્વરૂપભૂત હોનેસે જો કભી નષ્ટ નહીં હોતા, એસા
નિશ્ચયજીવત્વ સદા હી હૈ । ઉસ નિશ્ચય જીવત્વકા કારણ સ્વાભાવિક અનન્તજ્ઞાનશક્તિ હૈ ।
એસા નિશ્ચયજીવત્વ જીવકે સદા હોને પર ભી વહ, સંસાર દશામેં સ્વયં પુદ્ગલકે સંબંધસે
દૂષિત હોનેસે ચાર પ્રાણોસે સંયુક્ત હૈ, ઔર ઇસલિયે ઉસકે વ્યવહારજીવત્વ ભી હૈ । ઉસ
વ્યવહારજીવત્વકો કારણરૂપ જો ચાર પ્રાણોસે સંયુક્તપના ઉસસે જીવકો ભિન્ન કરના
ચાહિયે ॥૧૪૫॥

અબ, પ્રાણ કૌન-કૌનસે હૈને, સો બતલાતે હૈને :—

**ઇંદિયપાણો ય તથા બલપાણો તહ ય આઉપાણો ય ।
આણપ્યાણપ્યાણો જીવાં હોંતિ પાણ તે ॥૧૪૬॥**

ઇન્દ્રિયપ્રાણશ્રી તથા બલપ્રાણસ્તથા ચાયુઃપ્રાણશ્રી ।
આનપાનપ્રાણો જીવાનાં ભવન્તિ પ્રાણસ્તે ॥૧૪૬॥

સ્પર્શનરસનદ્રાણચક્ષુઃશ્રોત્રપંચકમિન્દ્રિયપ્રાણઃ, કાયવાડ્મમસ્ત્રયં બલપ્રાણઃ, ભવ-
ધારણનિમિત્તમાયુઃપ્રાણઃ, ઉદંચનન્યંચનાત્મકો મરુદાનપાનપ્રાણઃ ॥૧૪૬॥

અથ પ્રાણાનાં નિરુક્ત્યા જીવત્વહેતુત્વ પૌદ્ગલિકત્વ ચ સૂત્રયતિ—

અનાદ્યનન્તસ્વભાવાતપરમાત્મપદાર્થાદ્વિપરીતઃ સાધન્ત આયુઃપ્રાણઃ, ઉચ્છ્વાસનિશ્ચાસજનિતહેદરહિતા-
ચુદ્ધાત્મતત્ત્વાત્પ્રતિપ્રકષભૂત આનપાનપ્રાણઃ । એવમાયુરિન્દ્રિયવલોચ્છ્વાસરૂપેણભેદનયેન જીવાનાં
સંવન્ધિનશ્વત્ત્વારઃ પ્રાણ ભવન્તિ । તે ચ શુદ્ધનયેન જીવાદ્ધિના ભાવયિતવ્યા ઇતિ ॥૧૪૬॥ અથ ત એવ
પ્રાણ ભેદનયેન દશવિધા ભવન્તીત્યાવેદયતિ—

પંચ વિ ઇંદિયપાણ મણવચિકાયા ય તિણિ બલપાણા ।
આણપ્યાણપ્યાણો આઉગપાણેણ હોંતિ દસપાણ ॥*૧૨૧॥

અન્વયાર્થ :—[ઇન્દ્રિયપ્રાણઃ ચ] ઇન્દ્રિયપ્રાણ, [તથા બલપ્રાણઃ] બલપ્રાણ, [તથા ચ
આયુઃપ્રાણઃ] આયુપ્રાણ [ચ] ઔર [આનપાનપ્રાણઃ] શ્વાસોચ્છ્વાસ પ્રાણ—[તે] યે (ચાર)
[જીવાનાં] જીવોંકે [પ્રાણઃ] પ્રાણ [ભવન્તિ] હુંને ॥૧૪૬॥

ટીકા :—સ્પર્શન, રસના, ગ્રાણ, ચક્ષુ ઔર શ્રોત્ર—યહ પાંચ ઇન્દ્રિયપ્રાણ હું; કાય,
વચન ઔર મન,—યહ તીન બલપ્રાણ હું, ભવ ધારણકા નિમિત્ત (અર્થાત્ મનુષ્યાદિ પર્યાયકી
સ્થિતિકા નિમિત્ત) આયુપ્રાણ હૈ; નીચે ઔર ઊપર જાના જિસકા સ્વરૂપ હૈ એસી વાયુ (શાસ)
શ્વાસોચ્છ્વાસ પ્રાણ હૈ ॥૧૪૬॥

અબ, વ્યુત્પત્તિસે પ્રાણોંકો જીવત્વકા હેતુપના ઔર ઉનકા પૌદ્ગલિકપના સૂત્ર દ્વારા કહતે
હું (અર્થાત્ પ્રાણ જીવત્વકે હેતુ હૈ એસા વ્યુત્પત્તિસે દરશાતે હું તથા પ્રાણ પૌદ્ગલિક હું એસા
કહતે હું) :—

**ઇન્દ્રિયપ્રાણ, તથા વળી બલપ્રાણ, આયુપ્રાણ ને
વળી પ્રાણ શ્વાસોચ્છ્વાસ-એ સૌ, જીવ કેરા પ્રાણ છે. ૧૪૬.**

**પાણોહિં ચદુહિં જીવદિ જીવિસ્સદિ જો હિ જીવિદો પુબ્બં ।
સો જીવો પાણ પુણ પોગલદવ્બેહિં ણિવ્ત્તા ॥૧૪૭॥**

**પ્રાણૈશ્રતુર્ભિર્જીવતિ જીવિષ્ટતિ યો હિ જીવિતઃ પૂર્વમ् ।
સ જીવઃ પ્રાણઃ પુનઃ પુદ્ગલદ્રવ્યનિર્વૃત્તાઃ ॥૧૪૭॥**

પ્રાણસામાન્યેન જીવતિ જીવિષ્ટતિ જીવિતવાંશ પૂર્વમિતિ જીવઃ । એવમનાદિ-
સંતાનપ્રવર્તમાનતથા ત્રિસમયાવસ્થત્વાત્ત્રાણસામાન્ય જીવસ્ય જીવત્વહેતુરસ્ત્યેવ । તથાપિ તન્ન
જીવસ્ય સ્વભાવત્વમવાપ્નોતિ પુદ્ગલદ્રવ્યનિર્વૃત્તત્વાત् ॥૧૪૭॥

ઇન્દ્રિયપ્રાણ: પજ્ચવિધ:, ત્રિધા વલપ્રાણ:, પુનશ્ચૈક આનપાનપ્રાણ:, આયુ:પ્રાણશ્ચેતિ ભેદેન દશ
પ્રાણસ્તેઽપિ ચિદાનન્દૈકસ્વભાવાત્પરમાત્મનો નિશ્ચયેન ભિના જ્ઞાતવ્ય ઇત્યભિપ્રાય: ॥“૧૨॥ અથ
પ્રાણશબ્દવ્યુતપત્ત્યા જીવસ્ય જીવત્વં પ્રાણાનાં પુદ્ગલસ્વરૂપત્વં ચ નિરૂપયતિ—પાણોહિં ચદુહિં જીવદિ યદ્વપિ
નિશ્ચયેન સત્તાવૈતન્યસુખબોધાદિશુદ્ધભાવપ્રાણૈર્જીવતિ તથાપિ વ્યવહારેણ વર્તમાનકાલે દ્રવ્યભાવ-
રૂપૈશ્રતુર્ભિરશુદ્ધપ્રાણૈર્જીવતિ જીવિસ્સદિ જીવિષ્ટતિ ભાવિકાલે જો હિ જીવિદો યો હિ સ્કુટં જીવિતઃ પુબ્બં
પૂર્વકાલે સો જીવો સ જીવો ભવતિ । તે પાણ તે પૂર્વોક્તાઃ પ્રાણઃ પોગલદવ્બેહિં ણિવ્ત્તા ઉદ્યાગત-
પુદ્ગલકર્મણા નિર્વૃત્તા નિષ્પન્ના ઇતિ । તત એવ કારણાત્પુદ્ગલદ્રવ્યવિપરીતાદનન્તજ્ઞાનદર્શનસુખ-

અન્વયાર્થ :—[ય: હિ] જો [ચતુર્ભિઃ પ્રાણઃ] ચાર પ્રાણોંસે [જીવતિ] જીતા હૈ,
[જીવિષ્ટતિ] જિયેગા [જીવિતઃ પૂર્વ] ઔર પહલે જીતા થા, [સ: જીવઃ]. વહ જીવ હૈ ।
[પુનઃ] ફિર ભી [પ્રાણઃ] પ્રાણ તો [પુદ્ગલદ્રવ્યઃ નિર્વૃત્તાઃ] પુદ્ગલ દ્રવ્યોંસે નિષ્પત્ત
(રચિત) હૈને ॥૧૪૭॥

ટીકા :—(વ્યુત્પત્તિકે અનુસાર) પ્રાણસામાન્યસે જીતા હૈ, જિયેગા, ઔર પહલે જીતા
થા, વહ જીવ હૈ । ઇસપ્રકાર (પ્રાણસામાન્ય) અનાદિ સંતાનરૂપ (-પ્રવાહરૂપ)સે પ્રવર્તમાન હોનેસે
(સંસારદશામેં) ત્રિકાલ સ્થાયી હોનેસે પ્રાણસામાન્ય જીવકે જીવત્વકા હેતુ હૈ હી । તથાપિ વહ
(પ્રાણ સામાન્ય) જીવકા સ્વભાવ નહીં હૈ ક્યોંકિ વહ પુદ્ગલદ્રવ્યસે નિષ્પત્ત—રચિત હૈ ।

ભાવાર્થ :—યદ્વપિ નિશ્ચયસે જીવ સદા હી ભાવપ્રાણસે જીતા હૈ, તથાપિ સંસારદશામેં
વ્યવહારસે ઉસે વ્યવહારજીવત્વકે કારણભૂત ઇન્દ્રિયાદિ દ્રવ્યપ્રાણોંસે જીવિત કહા જાતા હૈ । એસા

**જે ચાર પ્રાણે જીવતો પૂર્વે, જીવે છે, જીવશે,
તે જીવ છે; પણ પ્રાણ તો પુદ્ગલદરવનિષ્પત્ત છે. ૧૪૭.**

અથ પ્રાણાનાં પૌદ્ગલિકત્વં સાધયતિ—

**જીવો પાણણિબદ્ધો બદ્ધો મોહાદિએહિં કર્મેહિં ।
ઉવભુંજં કર્મફળં બજ્જાદિ અણોહિં કર્મેહિં ॥૧૪૮॥**

**જીવઃ પ્રાણનિબદ્ધો બદ્ધો મોહાદિકૈઃ કર્મભિઃ ।
ઉપભુંજાનઃ કર્મફળં બધ્યતેઽન્યાઃ કર્મભિઃ ॥૧૪૮॥**

यतો મોહાદિભિઃ પૌદ્ગલિકકર્મભિર્બદ્ધત્વાઝીવઃ પ્રાણનિબદ્ધો ભવતિ, યતશ્ચ
પ્રાણનિબદ્ધત્વાત્પૌદ્ગલિકકર્મફળમુપભુંજાનઃ પુનરાયન્યાઃ પૌદ્ગલિકકર્મભિર્બધ્યતે, તતઃ
વીર્યાદ્યનન્તગુણસ્વભાવાત્પરમાત્મતત્ત્વાદ્રિના ભાવયિતવ્યા ઇતિ ભાવઃ ॥૧૪૭॥ અથ પ્રાણાનાં યત્પૂર્વ-
સૂત્રોદિતં પૌદ્ગલિકત્વં તદેવ દર્શયતિ—જીવો પાણણિબદ્ધો જીવઃ કર્તા ચતુર્થિઃ પ્રાણનિબદ્ધઃ સંબદ્ધો
ભવતિ । કથંભૂતઃ સન् । બદ્ધો શુદ્ધાત્મોપલભલક્ષણમોક્ષાદ્રિલક્ષણેર્બદ્ધઃ । કૈર્બદ્ધઃ । મોહાદિએહિં કર્મેહિં
મોહનીયાદિકર્મભિર્બદ્ધસ્તતો જ્ઞાયતે મોહાદિકર્મભિર્બદ્ધઃ સન् પ્રાણનિબદ્ધો ભવતિ, ન ચ કર્મવન્ધરહિત
ઇતિ । તત એવ જ્ઞાયતે પ્રાણાઃ પુદ્ગલકર્મદયજનિતા ઇતિ । તથાવિધઃ સન् કિં કરોતિ । ઉવભુંજદિ
કર્મફળં પરમસમાધિસમુત્પન્નનિત્યાનન્દૈકલક્ષણસુખામૃતભોજનમલભમાનઃ સન् કટુકવિષસમાનમણિ
કર્મફળમુપભુડ્યક્તે । બજ્જાદિ અણોહિં કર્મેહિં તત્કર્મફળમુપભુંજાનઃ સન્યાં જીવઃ કર્મરહિતાત્મનો
વિસદૃશૈરન્યકર્મભિર્વતરકર્મભિર્બધ્યતે । યતઃ કારણાત્કર્મફળં ભુંજાનો નવતર કર્માણિ વધાતિ,
હોનેપર ભી વે દ્રવ્યપ્રાણ આત્માકા સ્વરૂપ કિંચિત્ માત્ર નહીં હૈનું ક્યોંકિ વે પુદ્ગલ દ્રવ્યસે
નિર્મિત હૈનું ॥૧૪૭॥

અબ, પ્રાણોંકા પૌદ્ગલિકપના સિદ્ધ કરતે હૈનું :—

અન્વયાર્થ :— [મોહાદિકૈઃ કર્મભિઃ] મોહાદિક કર્મોસે [બદ્ધઃ] બંધા હોનેસે
[જીવઃ] જીવ [પ્રાણનિબદ્ધઃ] પ્રાણોસે સંયુક્ત હોતા હુઆ [કર્મફળં ઉપભુંજાનઃ] કર્મફળકો
ભોગતા હુઆ [અન્યાઃ કર્મભિઃ] અન્ય કર્મોસે [બધ્યતે] બંધતા હૈ ॥૧૪૮॥

ટીકા :— (૧) મોહાદિક પૌદ્ગલિક કર્મોસે બંધા હુઆ હોનેસે જીવ પ્રાણોસે સંયુક્ત
હોતા હૈ ઔર (૨) પ્રાણોસે સંયુક્ત હોનેકે કારણ પૌદ્ગલિક કર્મફળકો (મોહી-રાગી-દ્વેષી
જીવ મોહ-રાગ-દ્વેષપૂર્વક) ભોગતા હુઆ પુનઃ ભી અન્ય પૌદ્ગલિક કર્મોસે બંધતા હૈ, ઇસલિયે

**મોહાદિકર્મનિબંધથી સંબંધ પામી પ્રાણનો,
જીવ કર્મફળ-ઉપભોગ કરતાં, બંધ પામે કર્મનો. ૧૪૮.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૯૩

પૌદ્ગલિકકર્મકાર્યત્વાત્યૌદ્ગલિકકર્મકારણત્વાચ્ચ પૌદ્ગલિકા એવ પ્રાણ નિશ્ચીયન્તે ॥૧૪૮॥

અથ પ્રાણાનાં પૌદ્ગલિકકર્મકારણત્વમુન્મીલયતિ—

**પાણાબાધં જીવો મોહપદેસેહિં કુણદિ જીવાણં ।
જદિ સો હવદિ હિ બંધો જ્ઞાનાવરણાદિકમ્મેહિં ॥૧૪૬॥**

**પ્રાણાબાધં જીવો મોહપ્રદેષાભ્યાં કરોતિ જીવયો: ।
યદિ સ ભવતિ હિ બંધો જ્ઞાનાવરણાદિકર્મભિઃ ॥૧૪૬॥**

તતો જ્ઞાયતે પ્રાણ નવતરપુદ્ગલકર્મણાં કારણભૂતા ઇતિ ॥૧૪૮॥ અથ પ્રાણ નવતરપુદ્ગલકર્મવન્ધસ્ય કારણ ભવન્તીતિ પૂર્વોક્તમેવાર્થ વિશેષણ સમર્થ્યતિ—પાણાબાધં આયુરાદિપ્રાણાનાં બાધાં પીડાં કુણદિ કરોતિ । સ ક: । જીવો જીવ: । કાભ્યાં કૃત્વા । મોહપદેસેહિં સકલવિમલકેવલજ્ઞાનપ્રદીપેન મોહાન્ધકાર-વિનાશકાત્યરમાત્મનો વિપરીતાભ્યાં મોહપ્રદેષાભ્યાં । કેણાં પ્રાણબાધાં કરોતિ । જીવાણ એકેદ્વિયપ્રમુખજીવાનામ् । જદિ યદિ ચેત् સો હવદિ બંધો તદા સ્વાત્મોપલભ્યપ્રાસિસ્તુપાન્મોક્ષાદ્વિપરીતો મૂલોત્તરપ્રકૃત્યાદિભેદભિન્ન: સ પરમાગમપ્રસિદ્ધો હિ સ્ફુર્ટં બંધો ભવતિ । કૈ: કૃત્વા । જ્ઞાનાવરણાદિકમ્મેહિં જ્ઞાનાવરણાદિકર્મભિરિતિ । તતો જ્ઞાયતે પ્રાણાઃ પુદ્ગલકર્મવન્ધકારણ ભવન્તીતિ । અયમત્રાર્થ:—યથા કોઽપિ તસ્લોહપિણ્ડેન પરં હન્તુકામઃ સન् પૂર્વ તાવદાત્માનમેવ હન્તિ, પશ્ચાદન્યઘાતે નિયમો નાસ્તિ, તથાયમજ્ઞાની જીવોઽપિ તસ્લોહપિણ્ડસ્થાનીયમોહાદિપરિણામેન પરિણતઃ સન् પૂર્વ નિર્વિકારસ્વસંવેદન-

(૧) પૌદ્ગલિક કર્મકે કાર્ય હોનેસે ઔર (૨) પૌદ્ગલિક કર્મકે કારણ હોનેસે પ્રાણ પૌદ્ગલિક હી નિશ્ચિત હોતે હું ॥૧૪૮॥

અબ, પ્રાણોંકે પૌદ્ગલિક કર્મકા કારણપના (અર્થાત् પ્રાણ પૌદ્ગલિક કર્મકે કારણ કિસ પ્રકાર હું વહ) પ્રગટ કરતે હું :—

અન્વયાર્થ :—[ચદિ] ચદિ [જીવ:] જીવ [મોહપ્રદેષાભ્યાં] મોહ ઔર દ્વેષકે દ્વારા [જીવયો:] જીવોંકે (-સ્વજીવકે તથા પરજીવકે) [પ્રાણબાધં કરોતિ] પ્રાણોંકો બાધા પહુંચાતે હું, [સ: હિ] તો પૂર્વકથિત [જ્ઞાનાવરણાદિકર્મભિઃ બંધ:] જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મોંકે દ્વારા બંધ [ભવતિ] હોતા હૈ ॥૧૪૯॥

**જીવ મોહ-દ્વેષ વડે કરે બાધા જીવોના પ્રાણને,
તો બંધ જ્ઞાનાવરણ-આદિક કર્મનો તે થાય છે. ૧૪૯.**

૨૯૪

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

પ્રાણૈહિ તાવજીવઃ કર્મફલમુપભુંક્તે; તદુપભુંજાનો મોહપ્રદેષાવાપ્નોતિ; તાભ્યાં સ્વજીવ-પરજીવયો: પ્રાણાબાધં વિદધાતિ । તદા કદાચિત્પરસ્ય દ્રવ્યપ્રાણાનાબાધ્ય કદાચિદનાબાધ્ય સ્વસ્ય ભાવપ્રાણાનુપરક્તવેન બાધમાનો જ્ઞાનાવરણાદીનિ કર્માણિ બધાતિ । એવં પ્રાણઃ પૌદ્ગલિકકર્મકારણતામુપયાન્તિ ॥૧૪૬॥

અથ પૌદ્ગલપ્રાણસન્તતિપ્રવૃત્તિહેતુમન્તરંગમાસૂત્રયતિ—

**આદા કમ્મમલિમસો ધરેદિ પાણે પુણો પુણો અણે ।
ણ ચયદિ જાવ મમતિં દેહપધાણેસુ વિસયેસુ ॥૧૫૦॥**

જ્ઞાનસ્વરૂપં સ્વકીયશુદ્ધપ્રાણં હન્તિ, પશ્ચાદુત્તરકાલે પરપ્રાણધાતે નિયમો નાસ્તીતિ ॥૧૪૯॥ અથેન્દ્રિ-યાદિપ્રાણોત્તેરન્તરરૂપહેતુમુપદિશતિ—આદા કમ્મમલિમસો અયમાત્મા સ્વભાવેન ભાવકર્મદ્રવ્યકર્મનોકર્મ-મલરહિતત્વેનાત્યન્તરિન્મલોઽપિ વ્યવહારેણાનાદિકર્મબન્ધવશાન્મલીમસો ભવતિ । તથાભૂતઃ સન् કિં કરેતિ । ધરેદિ પાણે પુણો પુણો અણે ધારયતિ પ્રાણાન् પુનઃપુનઃ અન્યાન્યવતરાન् । યાવલ્કિમ् । ણ ચયદિ

ટીકા :—પ્રથમ તો પ્રાણોંસે જીવ કર્મફલકો ભોગતા હૈ; ઉસે ભોગતા હુઅ મોહ તથા દ્રેષકો પ્રાસ હોતા હૈ; મોહ તથા દ્રેષસે સ્વજીવ તથા પરજીવકે પ્રાણોંકો ૧બાધા પહુંચાતા હૈ । વહાઁ કદાચિત् (-કિસી સમય) પરકે દ્રવ્ય પ્રાણોંકો બાધા પહુંચાકર ઔર કદાચિત् (પરકે દ્રવ્ય પ્રાણોંકો) બાધા ન પહુંચાકર, અપને ભાવપ્રાણોંકો તો ૨ઉપરક્તપનેસે (અવશ્ય હી) બાધા પહુંચાતા હુઅ જીવ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોંકો બાંધતા હૈ । ઇસપ્રકાર પ્રાણ પૌદ્ગલિક કર્મોંકે કારણપનેકો પ્રાસ હોતે હૈને ॥૧૪૯॥

અબ પૌદ્ગલિક પ્રાણોંકી સંતતિકી (-પ્રવાહકી-પરમ્પરાકી) પ્રવૃત્તિકા અન્તરંગ હેતુ સૂત્ર દ્વારા કહતે હૈને :—

૧. બાધા = પીડા, ઉપદ્રવ, વિઘ્ન ।

૨. ઉપરક્તપના = મલિનપના; વિકારીપના; મોહાદિપરિણામરૂપ પરિણમિત હોના । [જૈસે કોઈ પુરુષ તસ લોહેને ગોલેસે દૂસરેકો જલાનેકી ઇચ્છા કરતા હુઅ પ્રથમ તો સ્વયં અપનેકો હી જલાતા હૈ; (-સ્વયં અપને હી હાથકો જલાતા હૈ) ફિર દૂસરા જલે યા ન જલે—ઇસકા કોઈ નિયમ નહીં હૈ; ઉસીપ્રકાર જીવ મોહાદિપરિણામરૂપ પરિણમિત હોતા હુઅ પ્રથમ તો નિર્વિકાર સ્વસંવેદનજ્ઞાનસ્વરૂપ નિજ શુદ્ધ ભાવપ્રાણોંકો હી હાનિ પહુંચાતા હૈ, ફિર દૂસરેકે દ્રવ્યપ્રાણોંકી હાનિ હો યા ન હો—ઇસકા કોઈ નિયમ નહીં હૈ ।

**કર્મે મલિન જીવ ત્યાં લગી પ્રાણો ધરે છે ફરી ફરી,
મમતા શરીરપ્રધાન વિષયે જ્યાં લગી છોડે નહીં. ૧૫૦.**

આત્મા કર્મમલીમસો ધારયતિ પ્રાણાનું પુનઃ પુનરન્યાનું।
ન ત્યજતિ યાવન્મત્વં દેહપ્રધાનેષુ વિષયેષુ ॥૧૫૦॥

યેયમાત્પનઃ પौદ્ગલિકપ્રાણાનાં સંતાનેન પ્રવૃત્તિઃ, તસ્યા અનાદિપौદ્ગલકર્મભૂતં
શરીરાદિમમત્વરૂપમુપરક્તત્વમન્તરંગો હેતુઃ ॥૧૫૦॥

અથ પુદ્ગલપ્રાણસંતતિનિવૃત્તિહેતુમન્તરંગ ગ્રાહયતિ—

જો ઇંદ્રિયાદિવિજર્ડી ભવીય ઉવાઓગમપ્પણ ઝાદિ ।
કર્મેહિં સો ણ રખાદિ કિહ તં પાણ અણુચરાંતિ ॥૧૫૧॥

જાવ મમતિં નિસ્નેહવિદ્યમત્કારપરિણતેર્વિપરીતાં મમતાં યાવત્કાલં ન ત્યજતિ । કેષુ વિષયેષુ । દેહપથાણેસુ
વિસયેષુ દેહવિષયરહિતપરમચૈતન્યપ્રકાશપરિણતે: પ્રતિપક્ષભૂતેષુ દેહપ્રધાનેષુ પચ્ચેન્દ્રિયવિષયેષ્વિતિ । તતઃ
સ્થિતમેતત્ત—ઇન્દ્રિયાદિપ્રાણોત્પત્તેર્દ્રહાદિમમત્વમેવાન્તરઙ્ગકારણમિતિ ॥૧૫૦॥ અથેન્દ્રિયાદિપ્રાણાનામભ્યન્તરં
વિનાશકારણમાવેદયતિ—જો ઇંદ્રિયાદિવિજર્ડી ભવીય ય: કર્તાતીન્દ્રિયાત્મોથસુખામૃતસંતોષબલેન
જિતેન્દ્રિયત્વેન નિ:કષાયનિર્મલાનુભૂતિબલેન કષાયજયેન ચેન્દ્રિયાદિવિજયી ભૂત્વા ઉવાઓગમપ્પણ ઝાદિ

અન્વયાર્થ :—[યાવત्] જબ તક [દેહપ્રધાનેષુ વિષયેષુ] દેહપ્રધાન વિષયોંમે
[મમત્વં] મમત્વકો [ન ત્યજતિ] નહીં છોડતા, [કર્મમલીમસ: આત્મા] તબ તક કર્મસે
મલિન આત્મા [પુનઃ પુનઃ] પુનઃ-પુનઃ [અન્યાનું પ્રાણાનું] અન્ય-અન્ય પ્રાણોંકો [ધારયતિ]
ધારણ કરતા હૈ ॥૧૫૦॥

ટીકા :—જો ઇસ આત્માકો પौદ્ગલિક પ્રાણોંકી સંતાનરૂપ પ્રવૃત્તિ હૈ, ઉસકા
અન્તરંગ હેતુ શરીરાદિકા મમત્વરૂપ ઉપરક્તપના હૈ, જિસકા મૂલ (-નિમિત્ત) અનાદિ પौદ્ગલિક
કર્મ હૈ।

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યપ્રાણોંકી પરમ્પરા ચલતે રહનેકા અન્તરંગ કારણ અનાદિ પુદ્ગલકર્મકે
નિમિત્તસે હોનેવાલા જીવકા વિકારી પરિણમન હૈ । જબતક જીવ દેહાદિ વિષયોંકે મમત્વરૂપ
વિકારી પરિણમનકો નહીં છોડતા તબ તક ઉસકે નિમિત્તસે પુનઃ-પુનઃ પુદ્ગલકર્મ બંધતે રહતે
હૈનું ઔર ઉસસે પુનઃ-પુનઃ દ્રવ્યપ્રાણોંકા સમ્બન્ધ હોતા રહતા હૈ ॥૧૫૦॥

અબ પौદ્ગલિક પ્રાણોંકી સંતતિકી નિવૃત્તિકા અન્તરઙ્ગ હેતુ સમજાતે હૈનું :—

**કરી ઇન્દ્રિયાદિક-વિજય, ધ્યાવે આત્મને—ઉપયોગને,
તે કર્મથી રંજિત નહિ; ક્યમ પ્રાણ તેને અનુસરે? ૧૫૧.**

ય ઇન્દ્રિયાદિવિજયી ભૂત્વોપયોગમાત્મક ધ્યાયતિ ।
કર્મભિઃ સ ન ર્ઘ્યતે કર્થં તં પ્રાણ અનુચરન્તિ ॥૧૫૧॥

પુદ્ગલપ્રાણસંતતિનિવૃત્તેરન્તરંગો હેતુહિ પૌદ્ગલિકકર્મમૂલસ્યોપરક્તવસ્યાભાવઃ । સ તુ સમસ્તેન્દ્રિયાદિપરદવ્યાનુવૃત્તિવિજયિનો ભૂત્વા સમસ્તોપાશ્રયાનુવૃત્તિવ્યાવૃત્તસ્ય સ્ફટિકમણે-
રિવાત્યન્તવિશુદ્ધમુપયોગમાત્રમાત્માનં સુનિશ્ચલં કેવલમધિવસતઃ સ્યાત્ । ઇદમત્ર તાત્પર્ય—
આત્મનોઽત્યન્તવિભક્તત્વસિદ્ધયે વ્યવહારજીવત્વહેતવઃ પુદ્ગલપ્રાણા એવમુછેત્તવ્યાઃ ॥૧૫૧॥

કેવલજ્ઞાનદર્શનોપયોગં નિજાત્માન ધ્યાયતિ, કર્મેહિં સો ણ ર્ઘ્યદિ કર્મભિશ્ચમત્કારાત્મનઃ પ્રતિબન્ધ-
કૈર્જાનાવરણાદિકર્મભિઃ સ ન ર્ઘ્યતે, ન વધ્યતે । કિહ તં પાણ અણુચરંતિ કર્મબન્ધાભાવે સતિ તં પુરુષં

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જો [ઇન્દ્રિયાદિવિજયીભૂત્વા] ઇન્દ્રિયાદિકા વિજયી હોકર
[ઉપયોગં આત્મકં] ઉપયોગમાત્ર આત્માકા [ધ્યાયતિ] ધ્યાન કરતા હૈ, [સઃ] વહ [કર્મભિઃ]
કર્મોંકે દ્વારા [ન ર્ઘ્યતે] રંજિત નહીં હોતા; [તં] ઉસે [પ્રાણઃ] પ્રાણ [કર્થં] કેસે
[અણુચરંતિ] અનુસરેંગે? (અર્થાત् ઉસકે પ્રાણોંકા સમ્બન્ધ નહીં હોતા) ॥૧૫૧॥

ટીકા :—વાસ્તવમ�ें પૌદ્ગલિક પ્રાણોંકે સંતતિકી નિવૃત્તિકા અન્તરઙ્ગ હેતુ
પૌદ્ગલિક કર્મ જિસકા કારણ (-નિમિત્ત) હૈ એસે ^૧ઉપરક્તપનેકા અભાવ હૈ । ઔર વહ
અભાવ જો જીવ સમસ્ત ઇન્દ્રિયાદિક પરદવ્યોંકે અનુસાર પરિણતિકા વિજયી હોકર, (અનેક
વર્ણવાળે) ^૨આશ્રયાનુસાર સારી પરિણતિસે વ્યાવૃત્ત (પૃથક્, અલગ) હુએ સ્ફટિક મણિકી
ભાઈતિ, અત્યન્ત વિશુદ્ધ ઉપયોગમાત્ર અકેલે આત્મામે સુનિશ્ચલતયા વસતા હૈ, ઉસ જીવકે
હોતા હૈ ।

યહાઁ યાં તાત્પર્ય હૈ કી—આત્માકી અત્યન્ત વિભક્તતા સિદ્ધ કરનેકે લિયે
વ્યવહારજીવત્વકે હેતુભૂત પૌદ્ગલિક પ્રાણ ઇસપ્રકાર ઉચ્છેદ કરનેયોગ્ય હૈને ।

ભાવાર્થ :—જૈસે અનેક રંગયુક્ત આશ્રયભૂત વસ્તુકે અનુસાર જો (સ્ફટિક
મણિકા) અનેકરંગી પરિણમન હૈ ઉસસે સર્વથા વ્યાવૃત્ત હુયે સ્ફટિકમણિકે ઉપરક્તપનેકા
અભાવ હૈ, ઉસીપ્રકાર અનેકપ્રકારકે કર્મ વ ઇન્દ્રિયાદિકે અનુસાર જો (આત્માકા) અનેક
પ્રકારકા વિકારી પરિણમન હૈ ઉસસે સર્વથા વ્યાવૃત્ત હુયે આત્માકે (-જો એક ઉપયોગમાત્ર

૧. ઉપરક્તપના = વિકૃતપના; મલિનપના; રંજિતપના; ઉપરાગયુક્તપના, (ઉપરાગકે અર્થકે લિયે ગાથા ૧૨૬કા
ફુટનોટ દેખો)

૨. આશ્રય = જિસમાં સ્ફટિકમણિ રહ્યા હો વહ વસ્તુ ।

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

२९७

अथ पुनरप्यात्मनोऽत्यन्तविभक्तत्वसिद्धये गतिविशिष्टव्यवहारजीवत्वहेतुपर्यायस्वरूप-
मुपर्णयति—

**अत्थित्तणिच्छिदस्स हि अत्थस्सत्थंतराहि संभूदो ।
अत्थो पञ्चाओ सो संठाणादिप्पभेदेहिं ॥१५२॥**

अस्तित्वनिश्चितस्य हृष्टस्यार्थन्तरे संभूतः ।
अर्थः पर्यायः स संस्थानादिप्रभेदैः ॥१५२॥

प्राणाः कर्तारः कथमनुचरन्ति कथमाश्रयन्ति । न कथमपीति । ततो ज्ञायते कषायेन्द्रियविजय एव पञ्चेन्द्रियादिप्राणानां विनाशकारणमिति ॥१५१॥ एवं ‘सपदेसेहि समग्गो’ इत्यादि गाथाषकेन सामान्यभेदभावनाधिकारः समाप्तः । अथानन्तरमेकपञ्चाशद् गाथापर्यन्तं विशेषभेदभावनाधिकारः कथ्यते । तत्र विशेषान्तराधिकारचतुष्टयं भवति । तेषु चतुर्षु मध्ये शुभाद्युपयोगत्रयमुख्यत्वे-नैकादशगाथापर्यन्तं प्रथमविशेषान्तराधिकारः प्रारम्भ्यते । तत्र चत्वारि स्थलानि भवन्ति । तस्मिन्नादौ नरादिपर्यायैः सह शुद्धात्मस्वरूपस्य पृथक्त्वपरिज्ञानार्थं ‘अत्थित्तणिच्छिदस्स हि’ इत्यादि यथाक्रमेण गाथात्रयम् । तदनन्तरं तेषां संयोगकारणं ‘अप्या उवओगप्या’ इत्यादि गाथाद्वयम् । तदनन्तरं शुभाशुभशुद्धोपयोगत्रयसूचनमुख्यत्वेन ‘जो जाणादि जिणिंदे’ इत्यादि गाथात्रयम् । तदनन्तरं कायवाङ्मनसां शुद्धात्मना सह भेदकथनरूपेण ‘णाहं देहो’ इत्यादि गाथात्रयम् । एवमेकादशगाथाभिः

आत्मामें सुनिश्चिततया बसता है उसके-) उपरक्तपनेका अभाव होता है । उस अभावसे पौद्गलिक प्राणोंकी परम्परा अटक जाती है ।

इसप्रकार पौद्गलिक प्राणोंका उच्छेद करने योग्य है ॥१५१॥

अब फिर भी, आत्माकी अत्यन्त विभक्तता सिद्ध करनेके लिये, व्यवहार जीवत्वके हेतु ऐसी जो गतिविशिष्ट (देव-मनुष्यादि) पर्यायोंका स्वरूप कहते हैं :—

अन्वयार्थ :—[अस्तित्वनिश्चितस्य अर्थस्य हि] अस्तित्वसे निश्चित अर्थका (द्रव्यका) [अर्थान्तरे संभूतः] अन्य अर्थमें (द्रव्यमें) उत्पन्न [अर्थः] जो अर्थ (-भाव) [स पर्यायः] वह पर्याय है—[संस्थानादिप्रभेदैः] कि जो संस्थानादि भेदों सहित होती है ॥१५२॥

**अस्तित्वनिश्चित अर्थनो को अन्य अर्थे ऊपजतो
जे अर्थ ते पर्याय छे, ज्यां भेद संस्थानादिनो. १५२.**

સ્વલ્ખણભૂતસ્વરૂપાસ્તિત્વનિશ્ચિતસ્યૈકસ્યાર્થસ્ય સ્વલ્ખણભૂતસ્વરૂપાસ્તિત્વનિશ્ચિત એવાન્ય-
સ્મિન્દર્થે વિશિષ્ટરૂપતયા સંભાવિતાત્મલાભોऽર્થોऽનેકદ્રવ્યાત્મકઃ પર્યાયઃ। સ ખલુ પુદ્ગલસ્ય
પુદ્ગલાન્તર ઇવ જીવસ્ય પુદ્ગલે સંસ્થાનાદિવિશિષ્ટતયા સમુપજાયમાનઃ સંભાવ્યત એવ।
ઉપપન્નશૈવંવિધઃ પર્યાયઃ, અનેકદ્રવ્યસંયોગાત્મત્વેન કેવલજીવવ્યતિરેકમાત્રસ્યૈકદ્રવ્યપર્યાયસ્યા-
સ્ખલિતસ્યાન્તરબાસનાત् ॥૧૫૨॥

અથ પર્યાયવ્યક્તીર્દર્શયતિ—

પ્રથમવિશેષાન્તરાધિકારે સમુદાયપાતનિકા। તથથ—અથ પુનરપિ શુદ્ધાત્મનો વિશેષભેદભાવનાર્થ
નરનારકાદિપર્યાયરૂપં વ્યવહારજીવત્વહેતું દર્શયતિ—અથિત્તણિચ્છદસ્સ હિ ચિદાનન્દૈકલક્ષણસ્વરૂપાસ્તિ-
ત્વેન નિશ્ચિતસ્ય જ્ઞાતસ્ય હિ સ્ફુર્તમ्। કસ્ય। અત્થસ્સ પરમાત્મપદાર્થસ્ય અત્થંતરાખ્ષિ શુદ્ધાત્માર્થદન્યસ્મિન્
જ્ઞાનાવરણાદિકર્મરૂપે અર્થાન્તરે સંભૂતો સંજાત ઉત્પન્નઃ અત્થો યો નરનારકાદિરૂપોऽર્થઃ, ફજ્ઝાઓ સો
નિર્વિકારશુદ્ધાત્માનુભૂતિલક્ષણસ્વભાવવ્યાજનપર્યાયાદન્યાદૃશઃ સન્ વિભાવવ્યાજનપર્યાયો ભવતિ સ
ઇત્યંભૂતપર્યાયો જીવસ્ય। કૈ: કૃત્વા જાતઃ। સંગ્ણાદિપ્યભેદેહિં સંસ્થાનાદિરહિતપરમાત્મદ્રવ્યવિલક્ષણૈઃ
સંસ્થાનસંહનનશરીરાદિપ્રભેદૈરિતિ ॥૧૫૨॥ અથ તાનેવ પર્યાયભેદાન્ વ્યક્તીકરોતિ—ણરણારયતિરિયસુરા

ટીકા :—સ્વલ્ખણભૂત સ્વરૂપ-અસ્તિત્વસે નિશ્ચિત એક અર્થકા (દ્રવ્યકા),
સ્વલ્ખણભૂત સ્વરૂપ-અસ્તિત્વસે હી નિશ્ચિત એસે અન્ય અર્થમં (દ્રવ્યમં) વિશિષ્ટરૂપસે (-ભિન્ન-
ભિન્ન રૂપસે) ઉત્પત્ત હોતા હુઆ જો અર્થ (-ભાવ), વહ અનેકદ્રવ્યાત્મક પર્યાય હૈ વહ
અનેકદ્રવ્યાત્મક પર્યાય વાસ્તવમં, જૈસે પુદ્ગલકી અન્ય પુદ્ગલમં (અનેકદ્રવ્યાત્મક ઉત્પત્ત
હોતી હુઈ દેખી જાતી હૈ ઉસીપ્રકાર, જીવકી પુદ્ગલમં સંસ્થાનાદિસે વિશિષ્ટતયા (-સંસ્થાન
ઇત્યાદિકે ભેદ સહિત) ઉત્પત્ત હોતી હુઈ અનુભવમં અવશ્ય આતી હૈ। ઔર એસી પર્યાય ઉપપત્ત
(-યોગ્ય ઘટિત, ન્યાયયુક્ત) હૈ; ક્યોંકિ જો કેવલ જીવકી વ્યતિરેકમાત્ર હૈ એસી અસ્ખલિત
એકદ્રવ્યપર્યાય હી અનેક દ્રવ્યોંકે સંયોગાત્મકરૂપસે ભીતર અવભાસિત હોતી હૈ।

ભાવાર્થ :—યદ્યપિ પ્રત્યેક દ્રવ્યકા સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ સદા હી ભિન્ન-ભિન્ન રહતા હૈ
તથાપિ, જૈસે પુદ્ગલોંકી અન્ય પુદ્ગલકે સંબંધસે સ્કંધરૂપ પર્યાય હોતી હૈ ઉસીપ્રકાર
જીવકી પુદ્ગલોંકે સંબંધસે દેવાદિક પર્યાય હોતી હૈ। જીવકી એસી અનેકદ્રવ્યાત્મક
દેવાદિપર્યાય અયુક્ત નહીં હૈ; ક્યોંકિ ભીતર દેખને પર, અનેક દ્રવ્યોંકા સંયોગ હોને પર ભી,
જીવ કહીં પુદ્ગલોંકે સાથ એકરૂપ પર્યાય નહીં કરતા, પરન્તુ વહીં ભી માત્ર જીવકી
(-પુદ્ગલપર્યાયસે ભિન્ન-) અસ્ખલિત (-અપનેસે ચ્યુત ન હોનેવાળી) એકદ્રવ્યપર્યાય હી સદા
પ્રવર્તમાન રહતી હૈ ॥૧૫૨॥

અબ પર્યાયકે ભેદ બતલાતે હૈને :—

**ણરણારયતિરિયસુરા સંઠણારીહિં અણ્ણા જાદા ।
પઞ્ચાય જીવાણ ઉદ્યાદિહિં ણામકમ્મસ્સ ||૧૫૩||**

**નરનારકતિર્યક્સુરા: સંસ્થાનાદિભિરન્યથા જાતા: |
પર્યાય જીવાનામુદ્યાદિભિર્નામકર્મણ: ||૧૫૩||**

નારકस્તિર્યડ્ભુષ્યો દેવ ઇતિ કિલ પર્યાય જીવાનામ् । તે ખલુ નામકર્મપુદ્ગલ-વિપાકકારણત્વેનાનેકદ્રવ્યસંયોગાત્મકત્વાત् કુકૂલાંગારાદિપર્યાય જાતવેદસઃ ક્ષોદખિલ્વ-સંસ્થાનાદિભિરિવ સંસ્થાનાદિભિરન્યથેવ ભૂતા ભવન્તિ ||૧૫૩||

નરનારકતિર્યાદેવરૂપા અવસ્થાવિશેષાઃ । સંઠણારીહિં અણ્ણા જાદા સંસ્થાનાદિભિરન્યથા જાતાઃ, મનુષ્યભવે યત્સમચતુરસ્તાદિસંસ્થાનમૌદારિકશરીરાદિકં ચ તદપેક્ષયા ભવાન્તરેઽન્યદ્વિસદ્ધાં સંસ્થાનાદિકં ભવતિ । તેન કારણેન તે નરનારકાદિપર્યાયા અન્યથા જાતા ભિન્ના ભણ્યન્તે; ન ચ શુદ્ધબુદ્ધેકસ્વભાવપરમાત્મદ્રવ્યત્વેન । કસ્માત् । તૃણકાષ્પત્રાકારાદિભેદભિન્નસ્યાગેરિવ સ્વરૂપં તદેવ । પઞ્ચાય જીવાણ તે ચ નરનારકાદયો જીવાનાં વિભાવવ્યાજનપર્યાયા ભણ્યન્તે । કૈઃ કૃત્વા । ઉદ્યાદિહિં ણામકમ્મસ્સ ઉદ્યાદિભિર્નામકર્મણો નિર્દોષપરમાત્મશબ્દવાચ્યાનિર્ણામનિર્ગત્તાદિલક્ષણાચુદ્ધાત્મદ્રવ્યાદન્યાદૃશૈનામકર્મજનિતૈર્વન્ધોદ્યોદીરણાદિભિરિતિ । યત એવ તે કર્મોદ્યજનિતાસ્તતો જ્ઞાયતે

અન્વયાર્થ :—[નરનારકતિર્યક્સુરા:] મનુષ્ય, નારક, તિર્યચ ઔર દેવ—યે [નામકર્મણ: ઉદ્યાદિભિ:] નામકર્મકે ઉદ્યાદિકે કારણ [જીવાનાં પર્યાયાઃ] જીવોંકી પર્યાયિં હું—[સંસ્થાનાદિભિ:] જો કિ સંસ્થાનાદિકે દ્વારા [અન્યથા જાતાઃ] અન્ય-અન્ય પ્રકારકી હોતી હુંન્ને ॥૧૫૩॥

ટીકા :—નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય ઔર દેવ—યે જીવોંકી પર્યાયિં હુંન્ને । વે નામકર્મરૂપ પુદ્ગલકે વિપાકકે કારણ અનેક દ્રવ્યોંકી સંયોગાત્મક હુંન્ને; ઇસલિયે જૈસે તૃષ્ણકી અગ્નિ ઔર અંગાર ઇત્યાદિ અગ્નિકી પર્યાયિં ચૂરા ઔર ડલી ઇત્યાદિ આકારોંસે અન્ય-અન્ય પ્રકારકી હોતી હુંન્ને, ઉસીપ્રકાર જીવકી વે નારકાદિ પર્યાયિં સંસ્થાનાદિકે દ્વારા અન્ય-અન્ય પ્રકારકી હી હોતી હુંન્ને ॥૧૫૩॥

**તિર્યચ, નારક, દેવ, નર—એ નામકર્મોદ્ય વડે
છે જીવના પર્યાય, જેહ વિશિષ્ટ સંસ્થાનાદિકે. ૧૫૩.**

अथात्मनोऽन्यद्रव्यसंकीर्णत्वेऽप्यर्थनिश्चायकमस्तित्वं स्वपरविभागहेतुत्वेनोद्योतयति—

तं सब्भावणिबद्धं दव्वसहावं तिहा समक्खादं।

जाणदि जो सवियप्पं ण मुहूदि सो अण्णदवियम्हि ॥१५४॥

तं सद्भावनिबद्धं द्रव्यस्वभावं त्रिधा समाख्यातम्।

जानाति यः सविकल्पं न मुह्यति सोऽन्यद्रव्ये ॥१५४॥

यत्खलु स्वलक्षणभूतं स्वरूपास्तित्वमर्थनिश्चायकमाख्यातं स खलु द्रव्यस्य स्वभाव एव, सद्भावनिबद्धत्वाद् द्रव्यस्वभावस्य । अथासौ द्रव्यस्वभावो द्रव्यगुणपर्यायत्वेन स्थित्युत्पादद्रव्यत्वेन च त्रितयीं विकल्पभूमिकामधिरूढः परिज्ञायमानः परद्रव्ये मोहमपोद्द्वय स्वपरविभागहेतुर्भवति, शुद्धात्मस्वरूपं न संभवन्तीति ॥१५३॥ अथ स्वरूपास्तित्वलक्षणं परमात्मद्रव्यं योऽसौ जानाति स परद्रव्ये मोहं न करोतीति प्रकाशयति—जाणदि जानाति । जो यः कर्ता । कम् । तं पूर्वोक्तं दव्वसहावं परमात्मद्रव्यस्वभावम् । किंविशिष्टम् । सब्भावणिबद्धं स्वभावः स्वरूपसत्ता तत्र निबद्धमाधीनं तन्मयं

अब, आत्माका अन्य द्रव्यके साथ संयुक्तपना होने पर भी १अर्थ निश्चायक अस्तित्वको स्व-पर विभागके हेतुके रूपमें समझाते हैं :—

अन्वयार्थ :—[यः] जो जीव [तं] उस (पूर्वोक्त) [सद्भावनिबद्धं] अस्तित्वनिष्पन्न, [त्रिधा समाख्यातं] तीन प्रकारसे कथित, [सविकल्पं] भेदोंवाले [द्रव्यस्वभावं] द्रव्यस्वभावको [जानाति] जानता है, [सः] वह [अन्यद्रव्ये] अन्य द्रव्यमें [न मुह्यति] मोहको प्राप्त नहीं होता ॥१५४॥

टीका :—जो, द्रव्यको निश्चित करनेवाला, स्वलक्षणभूत स्वरूप-अस्तित्व कहा गया है वह वास्तवमें द्रव्यका स्वभाव ही है; क्योंकि द्रव्यका स्वभाव अस्तित्वनिष्पन्न (अस्तित्वका बना हुआ) है। द्रव्य-गुण-पर्यायरूपसे तथा ध्रौव्य-उत्पाद-व्ययरूपसे १त्रयात्मक भेदभूमिकामें आरूढ़ ऐसा यह द्रव्यस्वभाव ज्ञात होता हुआ, परद्रव्यके प्रति मोहको दूर करके

१. अर्थ निश्चायक = द्रव्यका निश्चय करनेवाला; (द्रव्यका निर्णय करनेका साधन जो स्वरूपास्तित्व है वह स्व-परका भेद करनेमें साधनभूत है, इसप्रकार इस गाथामें समझाते हैं।)
२. त्रयात्मक = तीनस्वरूप; तीनके समूहरूप (द्रव्यका स्वभाव द्रव्य, गुण और पर्याय ऐसे तीन भेदोंवाला तथा ध्रौव्य, उत्पाद और व्यय ऐसे तीन भेदोंवाला है।)

**अस्तित्वथी निष्पन्न द्रव्यस्वभावने त्रिविकल्पने
जे जाणतो, ते आत्मा नहि मोह परद्रव्ये लहे. १५४.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૩૦૧

તત: સ્વરૂપાસ્તિત્વમેવ સ્વપરવિભાગસિદ્ધયે પ્રતિપદમવધાર્યમ् । તથા હિ—યચ્છેતનત્વાન્વયલક્ષણં દ્રવ્યં, યશ્ચેતનાવિશેષત્વલક્ષણો ગુણો, યશ્ચેતનત્વવ્યતિરેકલક્ષણઃ પર્યાયસ્તત્વયાત્મકં, યા પૂર્વોત્તરવ્યતિરેકસ્પર્શિના ચેતનત્વેન સ્થિતિર્યાવુત્તરપૂર્વવ્યતિરેકત્વેન ચેતનસ્યોત્પાદવ્યયૌ તત્ત્વયાત્મકં ચ સ્વરૂપાસ્તિત્વં યસ્ય નું સ્વભાવોऽહં સ ખલ્વયમન્યઃ । યચ્છાચેતનત્વાન્વયલક્ષણં દ્રવ્યં, યોઽચેતનાવિશેષત્વલક્ષણો ગુણો, યોઽચેતનત્વવ્યતિરેકલક્ષણઃ પર્યાયસ્તત્વયાત્મકં, યા પૂર્વોત્તરવ્યતિરેકસ્પર્શિનાચેતનત્વેન સ્થિતિર્યાવુત્તરપૂર્વવ્યતિરેકત્વેનાચેતનસ્યોત્પાદવ્યયૌ તત્ત્વયાત્મકં ચ સ્વરૂપાસ્તિત્વં યસ્ય તુ સ્વભાવઃ પુદ્ગલસ્ય સ ખલ્વયમન્યઃ । નાસ્તિ મે મોહોઽસ્તિ સ્વપરવિભાગઃ ॥૧૫૪॥

સદ્ગ્રાવનિવદ્ધમ् । પુનરાપિ કિંવિશિષ્ટમ् । તિહા સમક્ખાદં ત્રિધા સમાખ્યાતાં કથિતમ् । કેવલજ્ઞાનાદયો ગુણાઃ સિદ્ધત્વાદિવિશુદ્ધપર્યાયાસ્તદુભ્યાધારભૂતં પરમાત્મદ્રવ્યત્વમિત્યુક્તલક્ષણત્રયાત્મકં તથૈવ શુદ્ધોત્પાદવ્યધૌવ્યત્રયાત્મકં ચ યત્પૂર્વોક્તં સ્વરૂપાસ્તિત્વં તેન કૃત્વા ત્રિધા સમ્યગાખ્યાતાં કથિતં પ્રતિપાદિતમ् । પુનરાપિ કથંભૂતં આત્મસ્વભાવમ् । સવિયં સવિકલ્પં પૂર્વોક્તદ્રવ્યગુણપર્યાયરૂપેણ સભેદમ् । ય ઇથ્યંભૂતમાત્મસ્વભાવં જાનાતિ, ણ મુહદિ સો અણદવિયમ્નિ ન મુદ્યતિ સોઽન્યદ્રવ્યે, સ તુ

સ્વ-પરકે વિભાગકા હેતુ હોતા હૈ, ઇસલિયે સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ હી સ્વ-પરકે વિભાગકી સિદ્ધિકે લિયે પદ-પદ પર અવધારના (લક્ષ્યયોં લેના) ચાહિયે । વહ ઇસપ્રકાર હૈ :—

(૧) ચેતનત્વકા અન્વય જિસકા લક્ષણ હૈ એસા જો દ્રવ્ય, (૨) ચેતનાવિશેષત્વ (ચેતનાકા વિશેષપના) જિસકા લક્ષણ હૈ એસા જો ગુણ ઔર (૩) ચેતનત્વકા વ્યતિરેક જિસકા લક્ષણ હૈ એસી જો પર્યાય—યહ ત્રયાત્મક (એસા સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ), તથા (૧) પૂર્વ ઔર ઉત્તર વ્યતિરેકકો સ્પર્શકરનેવાલે ચેતનત્વરૂપસે જો ધ્રૌવ્ય ઔર (૨-૩) ચેતનકે ઉત્તર તથા પૂર્વ વ્યતિરેકરૂપસે જો ઉત્પાદ ઔર વ્યય—યહ ત્રયાત્મક (એસા) સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ જિસકા સ્વભાવ હૈ એસા મેં વાસ્તવમે યહ અન્ય હું, (અર્થાત् મેં પુદ્ગલસે યે ભિન્ન રહા) । ઔર (૧) અચેતનત્વકા અન્વય જિસકા લક્ષણ હૈ એસા જો દ્રવ્ય, (૨) અચેતના વિશેષત્વ જિસકા લક્ષણ હૈ એસા જો ગુણ ઔર (૩) અચેતનત્વકા વ્યતિરેક જિસકા લક્ષણ હૈ એસી જો પર્યાય—યહ ત્રયાત્મક (એસા સ્વરૂપઅસ્તિત્વ) તથા (૧) પૂર્વ ઔર ઉત્તર વ્યતિરેકકો સ્પર્શકરનેવાલે અચેતનત્વરૂપસે જો ધ્રૌવ્ય ઔર (૨-૩) અચેતનકે ઉત્તર તથા પૂર્વ વ્યતિરેકરૂપસે જો ઉત્પાદ ઔર વ્યય—યહ ત્રયાત્મક એસા સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ જિસ પુદ્ગલકા સ્વભાવ હૈ વહ વાસ્તવમે (મુઝસે) અન્ય હૈ । (ઇસલિયે) મુઝે મોહ નહીં હૈ; સ્વ-પરકા વિભાગ હૈ ।

૧. પૂર્વ અર્થાત् પહલેકા; ઔર ઉત્તર અર્થાત् બાદકા । (ચેતન પૂર્વ ઔર ઉત્તરકી દોનોં પર્યાયોંકો સ્પર્શ કરતા હૈ; ઇસ અપેક્ષાસે ધ્રૌવ્ય હૈ; બાદકી અર્થાત્ વર્તમાન પર્યાયકી અપેક્ષાસે ઉત્પાદ હૈ ઔર પહલેકી પર્યાયકી અપેક્ષાસે વ્યય હૈ ।)

અથાત્મનોऽત્યન્તવિભક્તત્વાય પરદ્વયસંયોગકારણસ્વરૂપમાલોચયતિ—

અપ્પા ઉવઓગપ્પા ઉવઓગો ણાણદંસણં ભણિદો ।

સો વિ સુહો અસુહો વા ઉવઓગો અપ્પણો હવદિ ॥૧૫૫॥

આત્મા ઉપયોગાત્મા ઉપયોગો જ્ઞાનદર્શનં ભણિતઃ ।

સોઽપિ શુભોऽશુભો વા ઉપયોગ આત્મનો ભવતિ ॥૧૫૫॥

ભેદજ્ઞાની વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવમાત્મતત્ત્વ વિહાય દેહરાગાદિપરદ્વયે મોહં ન ગચ્છતીત્વર્થ: ॥૧૫૪॥
એવં નરનારકાદિપર્યાયૈ: સહ પરમાત્મનો વિશેષભેદકથનરૂપેણ પ્રથમસ્થળે ગાથાત્રયં ગતમું । અથાત્મન: પૂર્વોક્તપ્રકારેણ નરનારકાદિપર્યાયૈ: સહ ભિન્નત્વપરિજ્ઞાનં જાતં, તાવદિદાર્નિં તેષાં સંયોગકારણં કથ્યતે—અપ્પા આત્મા ભવતિ । કથંભૂતઃ । ઉવઓગપ્પા ચૈતન્યાનુવિધાયી યોઽસાવુપ્યોગસ્તેન નિર્વૃત્તત્વાદુપ્યોગાત્મા । ઉવઓગો ણાણદંસણં ભણિદો સ ચોપયોગ: સવિકલ્પં જ્ઞાનં નિર્વિકલ્પં દર્શનમિતિ ભણિતઃ । સો વિ સુહો સોઽપિ જ્ઞાનદર્શનોપયોગો ધર્માનુરાગરૂપ: શુભ:, અસુહો વિષયાનુરાગરૂપો

ભાવાર્થ :—મનુષ્ય, દેવ ઇત્યાદિ અનેકદ્વયાત્મક પર્યાયોમેં ભી જીવકા સ્વરૂપઅસ્તિત્વ ઔર પ્રત્યેક પરમાણુકા સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ સર્વથા ભિન્ન-ભિન્ન હૈ । સૂક્ષ્મતાસે દેખને પર વહાઁ જીવ ઔર પુદ્ગલકા સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ (અર્થાત् અપને-અપને દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ઔર ધૌદ્વય-ઉત્પાદ-વ્યય) સ્પષ્ટત્યા ભિન્ન જાના જા સકતા હૈ । સ્વ-પરકા ભેદ કરનેકે લિયે જીવકો ઇસ સ્વરૂપઅસ્તિત્વકો પદ-પદ પર લક્ષ્યમેં લેના યોગ્ય હૈ । યથા-યહ (જાનનેમેં આતા હુઆ) ચેતન દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ઔર ચેતન ધૌદ્વય-ઉત્પાદ-વ્યય જિસકા સ્વભાવ હૈ એસા મૈં ઇસ (પુદ્ગલ) સે ભિન્ન રહા; ઔર યહ અચેતન દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય તથા અચેતન ધૌદ્વય-ઉત્પાદ-વ્યય જિસકા સ્વભાવ હૈ એસા પુદ્ગલ યહ (મુદ્દસે) ભિન્ન રહા । ઇસલિયે મુદ્દે પરકે પ્રતિ મોહ નહીં હૈ; સ્વ-પરકા ભેદ હૈ ॥૧૫૪॥

અબ, આત્માકો અત્યન્ત વિભક્ત કરનેકે લિયે પરદ્વયકે સંયોગકે કારણકા સ્વરૂપ કહતે હૈને :—

અન્વયાર્થ :—[આત્મા ઉપયોગાત્મા] આત્મા ઉપયોગાત્મક હૈ; [ઉપયોગ:] ઉપયોગ [જ્ઞાનદર્શનં ભણિતઃ] જ્ઞાન-દર્શન કહા ગયા હૈ; [અપિ] ઔર [આત્મન:] આત્માકા [સ: ઉપયોગ:] વહ ઉપયોગ [શુભ: અશુભ: વા] શુભ અથવા અશુભ [ભવતિ] હોતા હૈ ॥૧૫૫॥

છે આત્મા ઉપયોગરૂપ, ઉપયોગ દર્શન-જ્ઞાન છે;
ઉપયોગ અએ આત્મા તણો શુભ વા અશુભરૂપ હોય છે. ૧૫૫.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૩૦૩

આત્મનો હિ પરદ્રવ્યસંયોગકારણમુપયોગવિશેષ:। ઉપયોગો હિ તાવદાત્મન: સ્વભાવ-ચૈતન્યાનુવિધાયિપરિણામત્વાત્। સ તુ જ્ઞાન દર્શન ચ, સાકારનિરાકારત્વેનોભયરૂપત્વા-ચૈતન્યસ્ય। અથાયમુપયોગો દેખા વિશિષ્ટતે શુદ્ધાશુદ્ધત્વેન। તત્ત્વ શુદ્ધો નિરૂપરાગ:, અશુદ્ધ: સોપરાગ:। સ તુ વિશુદ્ધિસંકલેશરૂપત્વેન દૈવિધાદુપરાગસ્ય દ્વિવિધ: શુભોઽશુભશ્ર ||૧૫૫||

અથાત્ ક ઉપયોગ: પરદ્રવ્યસંયોગકારણમિત્યાવેદયતિ—

**ઉવઓગો જદિ હિ સુહો પુણ્ણ જીવસ્સ સંચયં જાદિ।
અસુહો વા તથ પાવં તેસિમભાવે ણ ચયમાથિ॥૧૫૬॥**

દ્વેષમોહરૂપશ્ચાશુભઃ। વા વા શબ્દેન શુભાશુભાનુરાગરહિતત્વેન શુદ્ધઃ। ઉવઓગો અધ્યણો હવદિ ઇત્યભૂતસ્ત્રિલક્ષણ ઉપયોગ આત્મન: સંબન્ધી ભવતીત્વથ્રઃ॥૧૫૫॥ અથોપયોગસ્તાવન્નારકાદિપર્યાય-કારણભૂતસ્ય કર્મરૂપસ્ય પરદ્રવ્યસ્ય સંયોગકારણ ભવતિ। તાવદિદાર્નિં કસ્ય કર્મણ: ક ઉપયોગ: કારણં

ટીકા :—વાસ્તવમે આત્માકો પરદ્રવ્યકે સંયોગકા કારણ ૧ઉપયોગવિશેષ હૈ। પ્રથમ તો ઉપયોગ વાસ્તવમે આત્માકા સ્વભાવ હૈ ક્યોંકિ વહ ચૈતન્ય-અનુવિધાયી (ઉપયોગ ચૈતન્યકા અનુસરણ કરકે હોનેવાલા) પરિણામ હૈ। ઔર વહ ઉપયોગ જ્ઞાન તથા દર્શન હૈ, ક્યોંકિ ચૈતન્ય ૨સાકાર ઔર ૩નિરાકાર એસા ઉભયરૂપ હૈ। અબ ઇસ ઉપયોગકે શુદ્ધ ઔર અશુદ્ધ એસે દો ભેદ કિયે ગયે હૈને। ઉસમે, શુદ્ધ ઉપયોગ નિરૂપરાગ (-નિર્વિકાર) હૈ; ઔર અશુદ્ધ ઉપયોગ સોપરાગ (-સવિકાર) હૈ। ઔર વહ અશુદ્ધ ઉપયોગ શુભ ઔર અશુભ એસે દો પ્રકારકા હૈ, ક્યોંકિ ઉપરાગ વિશુદ્ધિરૂપ ઔર સંકલેશરૂપ એસા દો પ્રકારકા હૈ (અર્થાત્ વિકાર મન્દકષાયરૂપ ઔર તીવ્રકષાયરૂપ એસા દો પ્રકારકા હૈ)।

ભાવાર્થ :—આત્મા ઉપયોગસ્વરૂપ હૈ। પ્રથમ તો ઉપયોગકે દો ભેદ હૈને—શુદ્ધ ઔર અશુદ્ધ। ઔર ફિર અશુદ્ધ ઉપયોગકે દો ભેદ હૈને, શુભ તથા અશુભ॥૧૫૫॥

અબ કહતે હૈને કિ ઇનમેં કૌનસા ઉપયોગ પરદ્રવ્યકે સંયોગકા કારણ હૈ :—

૧. ઉપયોગવિશેષ = ઉપયોગકા ભેદ, પ્રકાર યા અમુક પ્રકારકા ઉપયોગ। (અશુદ્ધોપયોગ પરદ્રવ્યકે સંયોગકા કારણ હૈ; યહ ૧૫૬ વીં ગાથામેં કહેંગે।)
૨. સાકાર = આકારવાલા યા ભેદવાલા; સવિકલ્પ; વિશેષ।
૩. નિરાકાર = આકાર રહિત; ભેદરહિત; નિર્વિકલ્પ; સામાન્ય।

**ઉપયોગ જો શુભ હોય, સંચય થાય પુણ્ણ તણો તહીં,
ને પાપસંચય અશુભથી; જ્યાં ઉભય નહિ સંચય નહીં. ૧૫૬.**

**उपयोगो यदि हि शुभः पुण्यं जीवस्य संचयं याति।
अशुभो वा तथा पापं तयोरभावे न चयोऽस्ति॥१५६॥**

उपयोगो हि जीवस्य परद्रव्यसंयोगकारणमशुद्धः। स तु विशुद्धिसंकलेशरूपोपरागवशात् शुभाशुभत्वेनोपात्तद्विविधः, पुण्यपापत्वेनोपात्तद्विविधस्य परद्रव्यस्य संयोगकारणत्वेन निर्वर्तयति। यदा तु द्विविधस्याप्यस्याशुद्धस्याभावः क्रियते तदा खलूपयोगः शुद्ध एवावतिष्ठते। स पुनरकारणमेव परद्रव्यसंयोगस्य ॥१५६॥

अथ शुभोपयोगस्वरूपं प्रस्तुपयति—

भवतीति विचारयति—उवओगो जदि हि सुहो उपयोगो यदि चेत् हि स्फुटं शुभो भवति। पुण्यं जीवस्य संचयं जादि तदा काले द्रव्यपुण्यं कर्तुं जीवस्य संचयमुपचयं वृद्धिं याति बध्यत इत्यर्थः। असुहो वा तह पापं अशुभोपयोगो वा तथा तेनैव प्रकारेण पुण्यवद्द्रव्यपापं संचयं याति। तेसिमभावे ण चयमत्थि तयोरभावे न चयोऽस्ति। निर्दोषिनिजपरमात्मभावनारूपेण शुद्धोपयोगवलेन यदा तयोर्द्वयोः शुभाशुभोपयोगयोरभावः क्रियते तदोभयः संचयः कर्मवन्धो नास्तीत्यर्थः॥१५६॥ एवं शुभाशुभशुद्धोपयोगत्रयस्य सामान्यकथनरूपेण द्वितीयस्थले गाथाद्वयं गतम्। अथ विशेषेण शुभोपयोगस्वरूपं

अन्वयार्थ :—[उपयोगः] उपयोग [यदि हि] यदि [शुभः] शुभ हो [जीवस्य] तो जीवके [पुण्य] पुण्य [संचयं याति] संचयको प्राप्त होता है [तथा वा अशुभः] और यदि अशुभ हो [पापं] तो पाप संचय होता है। [तयोः अभावे] उनके (दोनोंके) अभावमें [चयः नास्ति] संचय नहीं होता ॥१५६॥

टीका :—जीवको परद्रव्यके संयोगका कारण अशुद्ध उपयोग है। और वह विशुद्धि तथा संकलेशरूप उपरागके कारण शुभ और अशुभरूपसे द्विविधताको प्राप्त होता हुआ, जो पुण्य और पापरूपसे द्विविधताको प्राप्त होता है ऐसा जो परद्रव्य उसके संयोगके कारणरूपसे काम करता है। (उपराग मन्दकषायरूप और तीव्रकषायरूपसे दो प्रकारका है, इसलिये अशुद्ध उपयोग भी शुभ-अशुभके भेदसे दो प्रकारका है; उसमेंसे शुभोपयोग पुण्यरूप परद्रव्यके संयोगका कारण होता है और अशुभोपयोग पापरूप परद्रव्यके संयोगका कारण होता है।) किन्तु जब दोनों प्रकारके अशुद्धोपयोगका अभाव किया जाता है तब वास्तवमें उपयोग शुद्ध ही रहता है; और वह तो परद्रव्यके संयोगका अकारण ही है। (अर्थात् शुद्धोपयोग परद्रव्यके संयोगका कारण नहीं है) ॥१५६॥

अब शुभोपयोगका स्वरूप कहते हैं :—

જો જાણાદિ જિણિદે પેચ્છદિ સિદ્ધે તહેવ અણગારે।
જીવેસુ સાણુકંપો ઉવાઓગો સો સુહો તસ્સ ॥૧૫૭॥

યો જાનાતિ જિનેન્દ્રાન્ પશ્યતિ સિદ્ધાંસ્તથૈવાનાગારાન્ ।
જીવેષુ સાનુકમ્પ ઉપયોગઃ સ શુભસ્તસ્ય ॥૧૫૭॥

વિશિષ્ટક્ષયોપશમદશાવિશ્રાન્તદર્શનચારિત્રમોહનીયપુદ્ગલાનુવૃત્તિપરત્વેન પરિગૃહીત-
શોભનોપરાગત્વાત् પરમભૃતારકમહાદેવાધિદેવપરમેશ્વરાઈત્સિદ્ધસાધુશ્રદ્ધાને સમસ્તભૂતગ્રામાનુ-
કમ્પાચરણ ચ પ્રવૃત્તઃ શુભ ઉપયોગઃ ॥૧૫૭॥

અથશુભોપયોગસ્વરૂપં ગ્રસ્યતિ—

વ્યાખ્યાતિ—જો જાણાદિ જિણિદે યઃ કર્તા જાનાતિ । કાન્ । અનન્તજ્ઞાનાદિચતુષ્યસહિતાન્ કુધાદ્યાદ્ય-
દશદોષરહિતાંશ્ જિનેન્દ્રાન્ । પેચ્છદિ સિદ્ધે પશ્યતિ । કાન્ । જ્ઞાનાવરણાદ્યાદ્યકર્મરહિતાન્સમ્યક્ત્વાદ્ય-
ગુણાન્તર્ભૂતાનન્તગુણસહિતાંશ્ સિદ્ધાન્ । તહેવ અણગારે તથૈવાનાગારાન્ । અનાગારશબ્દવાચ્યાનિશ્ચય-
વ્યવહારપદ્યાચારાદિયોક્તલક્ષણાનાચાર્યોપાધ્યાયસાધ્યન્ । જીવેસુ સાણુકંપો ત્રસ્થાવરજીવેષુ સાનુકમ્પઃ
સદયઃ । ઉવાઓગો સો સુહો સ ઇથંભૂત ઉપયોગઃ શુભો ભણ્યતે । સ ચ કસ્ય ભવતિ । તસ્સ તસ્ય પૂર્વોક્ત-

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જો [જિનેન્દ્રાન્] જિનેન્દ્રોંકો [જાનાતિ] જાનતા હૈ, [સિદ્ધાન્]
તથૈવ અનાગારાન્] સિદ્ધોં તથા અનાગારોંકી (આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ઔર સર્વસાધુઓંકી)
[પશ્યતિ] શ્રદ્ધા કરતા હૈ, [જીવેષુ સાનુકમ્પઃ] ઔર જીવોંકે પ્રતિ અનુકમ્પાયુક્ત હૈ, [તસ્ય]
ઉસકે [સઃ] વહ [શુભઃ ઉપયોગઃ] શુભ ઉપયોગ હૈ ॥૧૫૭॥

ટીકા :—વિશિષ્ટ (વિશેષ પ્રકારકી) ક્ષયોપશમદશામે રહનેવાલે દર્શનમોહનીય ઔર
ચારિત્રમોહનીયરૂપ પુદ્ગલોંકે અનુસાર પરિણિતિમં લગા હોનેસે શુભ ૧ઉપરાગકા ગ્રહણ કિયા
હોનેસે, જો (ઉપયોગ) પરમ ભૃતારક મહા દેવાધિદેવ, પરમેશ્વર એસે અર્હત, સિદ્ધ ઔર સાધુકી
શ્રદ્ધા કરનેમેં તથા સમસ્ત જીવસમૂહકી અનુકમ્પાકા આચરણ કરનેમેં પ્રવૃત્ત હૈ, વહ શુભોપયોગ
હૈ ॥૧૫૭॥

અબ અશુભોપયોગકા સ્વરૂપ કહતે હૈને :—

૧. ઉપરાગકા અર્થ ગાથા ૧૨૬કે ટિપ્પણીમં દેખોં ।

જાણે જિનોને જેહ, શ્રદ્ધે સિદ્ધને, અણગારને,
જે સાનુકંપ જીવો પ્રતિ, ઉપયોગ છે શુભ તેહને. ૧૫૭.

**विसयकसाओगाढे दुसुदिदुश्चित्तदुट्टगोट्टिजुदो ।
उग्गो उम्मग्गपरो उवओगो जस्स सो असुहो ॥१५८॥**

**विषयकषायावगाढे दुःश्रुतिदुश्चित्तदुष्टगोष्ठियुतः ।
उग्र उन्मार्गपर उपयोगो यस्य सोऽशुभः ॥१५९॥**

**विशिष्टोदयदशाविश्रान्तदर्शनचारित्रमोहनीयपुद्गलानुवृत्तिपरत्वेन परिगृहीताशोभनोप-
रागत्वात्परमभट्टारकमहादेवाधिदेवपरमेश्वराहात्सिद्धसाधुभोऽन्यत्रोन्मार्गश्रद्धाने विषयकषाय-
दुःश्रवणदुराशयदुष्टसेवनोग्रताचरणे च प्रवृत्तोऽशुभोपयोगः ॥१५८॥**

लक्षणजीवस्येत्यभिप्रायः ॥१५७॥ अथाशुभोपयोगस्वरूपं निरूपयति—विसयकसाओगाढे विषय-
कषायावगाढः। दुसुदिदुश्चित्तदुट्टगोट्टिजुदो दुःश्रुतिदुश्चित्तदुष्टगोष्ठियुतः। उग्गो उग्रः। उम्मग्गपरो उन्मार्गपरः।
उवओगो एवं विशेषणचतुष्ययुक्त उपयोगः परिणामः जस्स यस्य जीवस्य भवति सो असुहो स
उपयोगस्त्वशुभो भण्यते, अभेदेन पुरुषो वा। तथा हि—विषयकषायरहितशुद्धचैतन्यपरिणतेः प्रतिपक्ष-
भूतो विषयकषायावगाढे विषयकषायपरिणतः। शुद्धात्मतत्त्वप्रतिपादिका श्रुतिः सुश्रुतिस्तद्विलक्षणा
दुःश्रुतिः मिथ्याशास्त्रश्रुतिर्वा; निश्चिन्नात्मध्यानपरिणतं सुचित्तं, तद्विनाशकं दुश्चित्तं, स्वपरनिमित्तेष-
कामभोगचिन्तापरिणतं रागाद्यपध्यानं वा; परमचैतन्यपरिणतेर्विनाशिका दुष्टगोष्ठी, तत्प्रतिपक्षभूत-
कुशीलपुरुषगोष्ठी वा। इत्थंभूतदुःश्रुतिदुश्चित्तदुष्टगोष्ठीभिर्युतो दुःश्रुतिदुश्चित्तदुष्टगोष्ठियुक्तः। परमोपशम-

अन्वयार्थ :— [यस्य उपयोगः] जिसका [उपयोग] [विषयकषायावगाढः]
विषयकषायमें अवगाढ़ (मग्न) है, [दुःश्रुतिदुश्चित्तदुष्टगोष्ठियुतः] कुश्रुति, कुविचार और
कुसंगतिमें लगा हुआ है, [उग्रः] उग्र है तथा [उन्मार्गपरः] उन्मार्गमें लगा हुआ है, [सः
अशुभः] उसका वह अशुभोपयोग है ॥१५८॥

टीका :—विशिष्ट उदयदशामें रहनेवाले दर्शनमोहनीय और चारित्रमोहनीयरूप
पुद्गलोंके अनुसार परिणितमें लगा होनेसे अशुभ उपरागको ग्रहण करनेसे, जो (उपयोग) परम
भट्टारक, महा देवाधिदेव, परमेश्वर ऐसे अर्हत, सिद्ध और साधुके अतिरिक्त अन्य—
उन्मार्गकी—श्रद्धा करनेमें तथा विषय, कषाय, कुश्रवण, कुविचार, कुसंग और उग्रताका
आचरण करनेमें प्रवृत्त है, वह अशुभोपयोग है ॥१५८॥

**कुविचार—संगति—श्रवणयुत, विषये कषाये मग्न जे,
जे उग्र ने उन्मार्गपर, उपयोग तेह अशुभ छे. १५८.**

કહાનજैનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૩૦૭

अथ परद्रव्यसंयोगकारणविनाशमभ्यस्यति—

अસુહોવાળાઓગરહિદો સુહોવજુત્તો ણ અણદવિયમ્હિ ।

હોઙ્ગ મજ્જાત્થોડહં ણાણપ્પગમપ્પગં જ્ઞાએ ॥૧૫૬॥

अશુભોપ્યોગરહિત: શુભોપ્યુક્તો ન અન્યદ્રવ્યે ।

ભવન્મધ્યસ્થોડહં જ્ઞાનાત્મકમાત્મકં ધ્યાયામિ ॥૧૫૬॥

यો હિ નામાય પરદ્રવ્યસંયોગકારણતેનોપન્યસ્તોડશુદ્ધ ઉપયોગ: સ ખલુ મન્દ-તીવ્રોદયદશાવિશ્રાન્તપરદ્રવ્યાનુવૃત્તિતન્ત્રત્વાદેવ પ્રવર્તતે, ન પુનરન્યસ્માત् । તતોડહમેષ સર્વસ્મિન્નેવ પરદ્રવ્યે મધ્યસ્થો ભવામિ । એવં ભવંશાહં પરદ્રવ્યાનુવૃત્તિતન્ત્રત્વાભાવાત् શુભેનાશુભેન વાશુદ્ધોપ-
ભાવપરિણતપરમચૈતન્યસ્વભાવાત્ત્રતિકૂલ: ઉગ્ર: । વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીતનિશ્ચયવ્યવહારમોક્ષમાર્ગાદ્ધિલક્ષણ ઉન્માર્ગપર: । ઇથંભૂતવિશેષણચતુષ્યસહિત ઉપયોગ: પરિણામ: તત્પરિણતપુરુષો વેત્યશુભોપ્યોગો ભણ્યત ઇત્યર્થ: ॥૧૫૮॥ અથ શુભાશુભરહિતશુદ્ધોપ્યોગં પ્રસૂપયતિ—અસુહોવાળાઓગરહિદો અશુભોપ્યોગરહિતો ભવામિ । સ ક: અહં અહં કર્તા । પુનરપિ કથંભૂત: । સુહોવજુત્તો ણ શુભોપ્યોગયુક્ત: પરિણતો ન ભવામિ । કવ વિષયેડસૌ શુભોપ્યોગ: । અણદવિયમ્હિ નિજપરમાત્મદ્રવ્યાદન્યદ્રવ્યે । તરહિ કથંભૂતો ભવામિ । હોઙ્ગ મજ્જાત્થો જીવિતમરણલાભાલાભસુખદુઃখત્રાયનિન્દાપ્રશંસાદિવિષયે મધ્યસ્થો ભવામિ । ઇથંભૂત: સન્ કિં કરોમિ । ણાણપ્પગમપ્પગં જ્ઞાએ જ્ઞાનાત્મકમાત્માનં ધ્યાયામિ । જ્ઞાનેન નિર્વત્તં જ્ઞાનાત્મકં

અબ, પરદ્રવ્યકે સંયોગકા જો કારણ (અશુદ્ધોપ્યોગ) ઉસકે વિનાશકા અભ્યાસ બતલાતે હૈન :—

અન્વયાર્થ :—[અન્યદ્રવ્યે] અન્ય દ્રવ્યમે [મધ્યસ્થ:] મધ્યસ્થ [ભવન્] હોતા હુઆ [અહમ્] મૈં [અશુભોપ્યોગરહિત:] અશુભોપ્યોગ રહિત હોતા હુઆ તથા [શુભોપ્યુક્ત: ન] શુભોપ્યુક્ત નહીં હોતા હુઆ [જ્ઞાનાત્મકમ્] જ્ઞાનાત્મક [આત્મકં] આત્માકો [ધ્યાયામિ] ધ્યાતા હું ॥૧૫૯॥

ટીકા :—જો યહ, (૧૫૬ વીં ગાથામે) પરદ્રવ્યમેકે સંયોગકે કારણરૂપમેં કહા ગયા અશુદ્ધોપ્યોગ હૈ, વહ વાસ્તવમેં મન્દ-તીવ્ર ઉદયદશામે રહનેવાલે પરદ્રવ્યાનુસાર પરિણતિકે આધીન હોનેસે હી પ્રવર્તિત હોતા હૈ, કિન્તુ અન્ય કારણસે નહીં । ઇસલિયે યહ મૈં સમસ્ત પરદ્રવ્યમે મધ્યસ્થ હોઊં । ઔર ઇસપ્રકાર મધ્યસ્થ હોતા હુઆ મૈં પરદ્રવ્યાનુસાર પરિણતિકે આધીન ન હોનેસે શુભ

**મધ્યસ્થ પરદ્રવ્યે થતો, અશુભોપ્યોગ રહિતને
શુભમાં અયુક્ત, હું ધ્યાઉં છું નિજ આત્મને જ્ઞાનાત્મને. ૧૫૯.**

३०८

प्रवचनसार

[भगवानश्रीकुंदकुंद-

योगेन निर्मुक्तो भूत्वा केवलस्वद्रव्यानुवृत्तिपरिग्रहात् प्रसिद्धशुद्धोपयोग उपयोगात्मनात्मन्येव
नित्यं निश्चलमुपयुक्तस्तिष्ठामि। एष मे परद्रव्यसंयोगकारणविनाशाभ्यासः ॥१५६॥

अथ शरीरादावपि परद्रव्ये माध्यरथं प्रकटयति—

णाहं देहो ण मणो ण चेव वाणी ण कारणं तेसिं ।

कर्ता ण ण कारयिदा अणुमंता णेव कर्तीणं ॥१६०॥

नाहं देहो न मनो न चैव वाणी न कारणं तेषाम् ।

कर्ता न न कारयिता अनुमन्ता नैव कर्तृणाम् ॥१६०॥

केवलज्ञानान्तर्भूतानन्तगुणात्मकं निजात्मानं शुद्धध्यानप्रतिपक्षभूतसमस्तमनोरथरूपचिन्ताजालत्यागेन
ध्यायामीति शुद्धोपयोगलक्षणं ज्ञातव्यम् ॥१५९॥ एवं शुभाशुभशुद्धोपयोगविवरणरूपेण तृतीयस्थले
गाथात्रयं गतम् । अथ देहमनोवचनविषयेऽत्यन्तमाध्यस्थ्यमुद्योतयति—णाहं देहो ण मणो ण चेव वाणी
नाहं देहो न मनो न चैव वाणी । मनोवचनकायव्यापाररहितात्परमात्मद्रव्याद्विन्नं यन्मनोवचनकायत्रयं
निश्चयनयेन तन्नाहं भवामि । ततः कारणात्तत्पक्षपातं मुक्त्वात्यन्तमध्यस्थोऽस्मि । ण कारणं तेसिं न
कारणं तेषाम् । निर्विकारपरमाह्लादैकलक्षणसुखामृतपरिणतेर्दुपादानकारणभूतमात्मद्रव्यं तद्विलक्षणो
मनोवचनकायानामुपादानकारणभूतः पुद्गलपिण्डो न भवामि । ततः कारणात्तत्पक्षपातं मुक्त्वात्यन्त-
मध्यस्थोऽस्मि । कर्ता ण हि कारयिदा अणुमंता णेव कर्तीणं कर्ता न हि कारयिता अनुमन्ता नैव कर्तृणाम् ।

अथवा अशुभ ऐसा जो अशुद्धोपयोग उससे मुक्त होकर, मात्र स्वद्रव्यानुसार परिणितिको ग्रहण
करनेसे जिसको शुद्धोपयोग सिद्ध हुआ है ऐसा होता हुआ, उपयोगात्मा द्वारा (उपयोगरूप निज
स्वरूपसे) आत्मामें ही सदा निश्चलरूपसे उपयुक्त रहता हूँ । यह मेरा परद्रव्यके संयोगके
कारणके विनाशका अभ्यास है ॥१५९॥

अब शरीरादि परद्रव्यके प्रति भी मध्यस्थपना प्रगट करते हैं :—

अन्वयार्थ :— [अहं न देहः] मैं न देह हूँ, [न मनः] न मन हूँ, [च एव] और
[न वाणी] न वाणी हूँ; [तेषां कारण न] उनका कारण नहीं हूँ [कर्ता न] कर्ता नहीं हूँ,
[कारयिता न] करनेवाला नहीं हूँ; [कर्तृणां अनुमन्ता न एव] (और) कर्ताका अनुमोदक
नहीं हूँ ॥१६०॥

हुं देह नहि, वाणी न, मन नहि, तेमनुं कारण नहीं,
कर्ता न, कारयिता न, अनुमंता हूँ कर्तानो नहीं. १६०.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૩૦૯

શરીરં ચ વાચં ચ મનશ્ પરદ્રવ્યત્વેનાહં પ્રપદ્યે, તતો ન તેષુ કશ્ચિદપિ મમ પક્ષપાતોઽસ્તિ, સર્વત્રાથ્યહમત્યન્તં મધ્યસ્થોઽસ્મિ। તથા હિ—ન ખલ્વહં શરીરવાડમસાં સ્વરૂપાધારભૂતમચેતનદ્રવ્યમસ્મિ; તાનિ ખલુ માં સ્વરૂપાધારમન્તરેણાથ્યાત્મનઃ સ્વરૂપં ધાર્યન્તિ। તતોઽહં શરીરવાડમનઃપક્ષપાતમપાસ્યાત્યન્તં મધ્યસ્થોઽસ્મિ। ન ચ મે શરીરવાડમનઃકારણા-ચેતનદ્રવ્યત્વમસ્તિ; તાનિ ખલુ માં કારણમન્તરેણાપિ કારણવન્તિ ભવન્તિ। તતોઽહં તત્કારણત્વપક્ષપાતમપાસ્યાસ્યયમત્યન્તં મધ્યસ્થઃ। ન ચ મે સ્વતન્ત્રશરીરવાડમનઃકારકાચેતન-દ્રવ્યત્વમસ્તિ; તાનિ ખલુ માં કર્તારમન્તરેણાપિ ક્રિયમાણાનિ। તતોઽહં તત્કરૂત્વ-પક્ષપાતમપાસ્યાસ્યયમત્યન્તં મધ્યસ્થઃ। ન ચ મે સ્વતન્ત્રશરીરવાડમનઃકારકાચેતનદ્રવ્ય-પ્રયોજકત્વમસ્તિ; તાનિ ખલુ માં કારકપ્રયોજકમન્તરેણાપિ ક્રિયમાણાનિ। તતોઽહં તત્કારક-પ્રયોજકત્વપક્ષપાતમપાસ્યાસ્યયમત્યન્તં મધ્યસ્થઃ। ન ચ મે સ્વતન્ત્રશરીરવાડમનઃકારકા-સ્વશુદ્ધાત્મભાવનાવિષયે યલ્કૃતકારિતાનુમતસ્વરૂપં તદ્વિલક્ષણં યન્મનોવચનકાયવિષયે કૃતકારિતાનુ-મતસ્વરૂપં તન્નાહં ભવામિ। તતઃ કારણતત્ત્વક્ષપાતં મુક્ત્વાત્યન્તમધ્યસ્થોઽસ્મીતિ તાત્પર્યમ् ॥૧૬૦॥

ટીકા :—મૈં શરીર, વાણી ઔર મનકો પરદ્રવ્યકે રૂપમેં સમજાતા હું, ઇસલિયે મુજ્જે ઉનકે પ્રતિ કુછ ભી પક્ષપાત નહીં હૈ। મૈં ઉન સબકે પ્રતિ અત્યન્ત મધ્યસ્થ હું। વહ ઇસપ્રકાર :—

વાસ્તવમે શરીર, વાણી ઔર મનકે સ્વરૂપકા આધારભૂત એસા અચેતન દ્રવ્ય નહીં હું, મૈં સ્વરૂપાધાર (હુએ) વિના ભી વે વાસ્તવમે અપને સ્વરૂપકો ધારણ કરતે હૈને। ઇસલિયે મૈં શરીર, વાણી ઔર મનકા પક્ષપાત છોડકર અત્યન્ત મધ્યસ્થ હું।

ઔર મૈં શરીર, વાણી તથા મનકા કારણ એસા અચેતન દ્રવ્ય નહીં હું। મૈં કારણ (હુએ) વિના ભી વે વાસ્તવમે કારણવાન્ હૈને। ઇસલિયે ઉનકે કારણપનેકા પક્ષપાત છોડકર યહ મૈં અત્યન્ત મધ્યસ્થ હું।

ઔર મૈં સ્વતન્ત્રરૂપસે શરીર, વાણી તથા મનકા કર્તા એસા અચેતન દ્રવ્ય નહીં હું; મૈં કર્તા (હુએ) વિના ભી વે વાસ્તવમે કિયે જાતે હૈને। ઇસલિયે ઉનકે કરૂત્વકા પક્ષપાત છોડકર યહ મૈં અત્યન્ત મધ્યસ્થ હું।

ઔર મૈં, સ્વતન્ત્રરૂપસે શરીર, વાણી તથા મનકા કારક (કર્તા) એસા જો અચેતન દ્રવ્ય હૈ ઉસકા પ્રયોજક નહીં હું; મૈં કર્તા-પ્રયોજક વિના ભી (અર્થાત् મૈં ઉનકે કર્તાકા પ્રયોજક—ઉનકા કરાનેવાળા—હુએ વિના ભી) વે વાસ્તવમે કિયે જાતે હૈને। ઇસલિયે યહ મૈં ઉનકે કર્તાકિ પ્રયોજકપનેકા પક્ષપાત છોડકર અત્યન્ત મધ્યસ્થ હું।

ઔર મૈં સ્વતન્ત્રરૂપસે શરીર, વાણી તથા મનકા કારક જો અચેતન દ્રવ્ય હૈ, ઉસકા

૩૧૦

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

ચેતનદ્રવ્યાનુજ્ઞાતૃત્વમસ્તિ; તાનિ ખલુ માં કારકાનુજ્ઞાતારમન્તરેણાપિ ક્રિયમાણાનિ। તતોऽહં
તત્કારકાનુજ્ઞાતૃત્વપક્ષપાતમપાસ્યાસ્મ્યયમત્યન્તં મધ્યસ્થઃ ॥૧૬૦॥

અથ શરીરવાડમનસાં પરદ્રવ્યત્વં નિશ્ચિનોતિ—

**દેહો ય મણો વાણી પોગળદવ્યપ્પગ ત્તિ ણિદ્વિદ્વા ।
પોગળદવ્યં હિ પુણો પિંડો પરમાણુદવ્યાણં ॥૧૬૧॥**

દેહશ્રી મનો વાણી પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકા ઇતિ નિર્દિષ્ટાઃ ।
પુદ્ગલદ્રવ્યમાપિ પુનઃ પિણ્ડઃ પરમાણુદ્રવ્યાણામ् ॥૧૬૧॥

શરીરં ચ વાકું ચ મનશ્ચ ત્રીણ્યપિ પરદ્રવ્યં, પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકત્વાત् । પુદ્ગલદ્રવ્યત્વં તુ
તેષાં પુદ્ગલદ્રવ્યસ્વલક્ષણભૂતસ્વરૂપાસ્તિત્વનિશ્ચિતત્વાત् । તથાવિધપુદ્ગલદ્રવ્યં ત્વનેકપરમાણુ-

---

અથ કાયવાઙ્મનસાં શુદ્ધાત્મસ્વરૂપાતપરદ્રવ્યત્વં વ્યવસ્થાપયતિ—દેહો ય મણો વાણી પોગળદવ્યપ્પગ ત્તિ
ણિદ્વિદ્વા દેહશ્રી મનો વાણી તિસ્તોऽપિ પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકા ઇતિ નિર્દિષ્ટાઃ । કસ્માત् । વ્યવહારેણ જીવેન
સહૈકત્વેપિ નિશ્ચયેન પરમચૈતન્યપ્રકાશપરિણતેર્ભિન્નત્વાત् । પુદ્ગલદ્રવ્યં કિં ભણ્યતે । પોગળદવ્યં હિ પુણો
પિંડો પરમાણુદવ્યાણં પુદ્ગલદ્રવ્યં હિ સ્ફુટં પુનઃ પિણ્ડઃ સમૂહો ભવતિ । કેષામ् । પરમાણુદ્રવ્યાણા-
મિત્યર્થઃ ॥૧૬૧॥ અથાત્મનઃ શરીરરૂપપરદ્રવ્યાભાવં તત્કરૂત્ત્વાભાવં ચ નિરૂપયતિ—ણાહં પુગલમડ્ઝો

અનુમોદક નહીં હું; મૈં કર્તા—અનુમોદક વિના ભી (મૈં ઉનકે કર્તાકા અનુમોદક હુએ વિના ભી)
વે વાસ્તવમેં કિયે જાતે હું । ઇસલિયે ઉનકે કતકિ અનુમોદકપનેકા પક્ષપાત છોડકર યહ મૈં
અત્યન્ત મધ્યસ્થ હું ॥૧૬૦॥

અબ, શરીર, વાણી ઔર મનકા પરદ્રવ્યપના નિશ્ચિત કરતે હું :—

અન્વયાર્થ :—[દેહ: ચ મન: વાણી] દેહ, મન ઔર વાણી [પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકાઃ]
પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મક [ઇતિ નિર્દિષ્ટાઃ] હું, ઐસા (વીતરાગદેવને) કહા હૈ [અપિ પુનઃ] ઔર
[પુદ્ગલ દ્રવ્યં] વે પુદ્ગલદ્રવ્ય [પરમાણુદ્રવ્યાણાં પિણ્ડઃ] પરમાણુદ્રવ્યોંકા પિણ્ડ હૈ ॥૧૬૧॥

ટીકા :—શરીર, વાણી ઔર મન તીનો હી પરદ્રવ્ય હું, ક્યોંકિ વે
પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મક હું । ઉનકે પુદ્ગલદ્રવ્યપના હૈ, ક્યોંકિ વે પુદ્ગલદ્રવ્યકે સ્વલક્ષણભૂત

મન, વાણી તેમ જ દેહ પુદ્ગલદ્રવ્યરૂપ નિર્દિષ્ટ છે;
ને તેહ પુદ્ગલદ્રવ્ય બહુ પરમાણુઓનો પિંડ છે. ૧૬૧.

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

३११

द्रव्याणामेकपिण्डपर्यायेण परिणामः, अनेकपरमाणुद्रव्यस्वलक्षणभूतस्वरूपास्तित्वानामनेकत्वेऽपि
कथंचिदेकत्वेनावभासनात् ॥१६१॥

अथात्मनः परद्रव्यत्वाभावं परद्रव्यकर्तृत्वाभावं च साधयति—

णाहं पौद्गलमङ्गो ण ते मया पौद्गला क्या पिंडं ।

तम्हा हि ण देहोऽहं कर्ता वा तस्स देहस्स ॥१६२॥

नाहं पुद्गलमयो न ते मया पुद्गलाः कृताः पिण्डम् ।
तस्माद्विं न देहोऽहं कर्ता वा तस्य देहस्य ॥१६२॥

यदेतत्प्रकरणनिर्धारितं पुद्गलात्मकमन्तर्नीतवाडमनोद्वेतं शरीरं नाम परद्रव्यं न
तावदहमस्मि, ममापुद्गलमयस्य पुद्गलात्मकशरीरत्वविरोधात् । न चापि तस्य कारणद्वारेण
नाहं पुद्गलमयः । ण ते मया पुद्गला क्या पिंडा न च ते पुद्गला मया कृताः पिण्डाः । तम्हा हि ण
देहोऽहं तस्मादेहो न भवाम्यहं । हि स्फुटं । कर्ता वा तस्स देहस्स कर्ता वा न भवामि तस्य देहस्येति ।

स्वरूपास्तित्वमें निश्चित (रहे हुए) हैं। उस प्रकारका 'पुद्गलद्रव्य' अनेक परमाणुद्रव्योंका
एक पिण्डपर्यायरूपसे परिणाम है, क्योंकि अनेक परमाणुद्रव्योंके स्वलक्षणभूत
स्वरूपास्तित्व अनेक होने पर भी कथंचित् (स्निग्धत्व-रूक्षत्वकृत बंधपरिणामकी
अपेक्षासे) एकत्वरूप अवभासित होते हैं ॥१६१॥

अब आत्माके परद्रव्यत्वका अभाव और परद्रव्यके कर्तृत्वका अभाव सिद्ध करते हैं :—

अन्वयार्थ :—[अहं पुद्गलमयः न] मैं पुद्गलमय नहीं हूँ और [ते पुद्गलाः] वे
पुद्गल [मया] मेरे द्वारा [पिण्डं न कृताः] पिण्डरूप नहीं किये गये हैं, [तस्मात् हि]
इसलिये [अहं न देहः] मैं देह नहीं हूँ, [वा] तथा [तस्य देहस्य कर्ता] उस देहका कर्ता
नहीं हूँ ॥१६२॥

टीका :—प्रथम तो, जो यह प्रकरणसे निर्धारित पुद्गलात्मक शरीर नामक परद्रव्य
है—जिसके भीतर वाणी और मनका समावेश हो जाता है—वह मैं नहीं हूँ; क्योंकि
अपुद्गलमय ऐसा मैं पुद्गलात्मक शरीररूप होनेमें विरोध है। और इसीप्रकार उस (शरीर)के

१. शरीरादिरूप ।

हुँ पौद्गलिक नथी, पुद्गलो में पिंडरूप कर्या नथी;
तेथी नथी हुँ देह वा ते देहनो कर्ता नथी. १६२.

૩૧૨

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

કર્તૃદ્વારેણ કર્તૃપ્રયોજકદ્વારેણ કર્ત્રનુમન્તૃદ્વારેણ વા શરીરસ્ય કર્તાહમસ્મિ, મમાનેકપરમાણુ-
દ્રવ્યૈકપિણ્ડપર્યાયપરિણામસ્યાકર્તૃનેકપરમાણુદ્રવ્યૈકપિણ્ડપર્યાયપરિણામાત્મકશરીરકર્તૃત્વસ્ય
સર્વથા વિરોધાત્તુ ॥૧૬૨॥

અથ કથં પરમાણુદ્રવ્યાણાં પિણ્ડપર્યાયપરિણતિરિતિ સંદેહમપનુદતિ—

**અપદેસો પરમાણુ પદેસમેત્તો ય સ્વયમસદ્વો જો ।
ણિદ્વો વા લુક્ખો વા દુપદેસાદિત્તમણુભવદિ ॥૧૬૩॥**

અપ્રદેશઃ પરમાણુઃ પ્રદેશમાત્રશ્ચ સ્વયમશદ્વો યઃ ।

સ્નિગ્ધો વા રૂક્ષો વા દ્વિપ્રદેશાદિત્વમનુભવતિ ॥૧૬૩॥

અયમત્રાર્થ:—દેહોऽહં ન ભવામિ । કસ્માત् । અશરીરસહજશુદ્ધચૈતન્યપરિણતલેન મમ દેહલ્યવિરોધાત્તુ ।
કર્તા વા ન ભવામિ તસ્ય દેહસ્ય । તદપિ કસ્માત् । નિ:ક્રિયપરમચિજ્જ્યોતિ:પરિણતલેન મમ
દેહકર્તૃત્વવિરોધાદિતિ ॥૧૬૨॥ એવં કાયવાઙ્મનસાં શુદ્ધાત્મના સહ ભેદકથનરૂપેણ ચતુર્થસ્થલે ગાથાત્રયં
ગતમ् । ઇતિ પૂર્વોક્તપ્રકારેણ ‘અથિત્તણિચ્છિદસ્સ હિ’ ઇત્યાદ્યેકાદશગાથાભિ: સ્થલચતુષ્ટયેન પ્રથમો

કારણ દ્વારા, કર્તા દ્વારા, કતકે પ્રયોજક દ્વારા યા કતકે અનુમોદક દ્વારા શરીરકા કર્તા મૈં
નહીં હું, ક્યોંકિ મૈં અનેક પરમાણુદ્રવ્યોંકે એકપિણ્ડ પર્યાયરૂપ પરિણામકા અકર્તા ઐસા મૈં
અનેક પરમાણુદ્રવ્યોંકે એકપિણ્ડપર્યાયરૂપ ^૧પરિણામાત્મક શરીરકા કર્તારૂપ હોનેમે સર્વથા
વિરોધ હૈ ॥૧૬૨॥

અબ ઇસ સંદેહકો દૂર કરતે હૈની કી “પરમાણુદ્રવ્યોંકો પિણ્ડપર્યાયરૂપ પરિણતિ કેસે હોતી
હૈ ?” :—

અન્વયાર્થ :—[પરમાણુ:] પરમાણુ [યઃ અપ્રદેશઃ] જો કિ અપ્રદેશ હૈ,
[પ્રદેશમાત્ર:] પ્રદેશમાત્ર હૈ [ચ] ઔર [સ્વયં અશાબ્દ:] સ્વયં અશાબ્દ હૈ, [સ્નિગ્ધઃ વા રૂક્ષઃ
વા] વહ સ્નિગ્ધ અથવા રૂક્ષ હોતા હુઅ [દ્વિપ્રદેશાદિત્વમંત્ર અનુભવતિ] દ્વિપ્રદેશાદિપનેકા અનુભવ
કરતા હૈ ॥૧૬૩॥

૧. શરીર અનેક પરમાણુદ્રવ્યોંકા એકપિણ્ડપર્યાયરૂપ પરિણામ હૈ ।

**પરમાણુ જે અપ્રદેશ, તેમ પ્રદેશમાત્ર, અશાબ્દ છે,
તે સ્નિગ્ધ રૂક્ષ બની પ્રદેશદ્વયાદિવત્ત અનુભવે. ૧૬૩.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૩૧૩

પરમાણુહિં દ્વારાદિપ્રદેશાનામભાવાદપ્રદેશः, એકપ્રદેશસદ્ગાવાત् પ્રદેશમાત્રઃ, સ્વયમનેક-પરમાણુદ્રવ્યાત્મકશબ્દપર્યાયવક્ત્યસંભવાદશબ્દશ્ર | યતશ્રતુઃસ્પર્શપંચરસદ્વિગ્નથપંચવર્ણનામ-વિરોધેન સદ્ગાવાત् સ્નિગ્ધો વા રૂક્ષો વા સ્યાત्, તત એવ તસ્ય પિણ્ડપર્યાયપરિણિતિરૂપાદ્વિપ્રદેશાદિત્વાનુભૂતિઃ | અથૈવ સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વં પિણ્ડત્વસાધનમ् ||૧૬૩||

અથ કીદ્યં તત્ત્વસંભવત્ત્વં પરમાણોરિત્યાવેદયતિ—

વિશેષાન્તરાધિકાર: સમાસ: | અથ કેવલપુદ્ગલબન્ધમુખ્યત્વેન નવગાથાપર્યાત્તં વ્યાખ્યાનં કરોતિ | તત્ત્વ સ્થળદ્વયં ભવતિ | પરમાણુનાં પરસ્પરબન્ધકથનાર્થ ‘અપદેસો પરમાણુ’ ઇત્યાદિપ્રથમસ્થલે ગાથાચતુષ્યમ् | તદનન્તરં સ્કન્ધાનાં બન્ધમુખ્યત્વેન ‘દુપદેસાદી ખંધા’ ઇત્યાદિદ્વિતીયસ્થલે ગાથાપચ્ચકમ् | એવં દ્વિતીયવિશેષાન્તરાધિકારે સમુદાયપાતનિકા | અથ યદ્યાત્મા પુદ્ગલાનાં પિણ્ડં ન કરોતિ તર્હિ કથં પિણ્ડપર્યાયપરિણિતિરિતિ પ્રશ્ને પ્રત્યુત્તરં દદાતિ—અપદેસો અપ્રદેશઃ | સ કઃ | પરમાણુ પુદ્ગલપરમાણુ: | પુનરપિ કથંભૂતઃ | પદેસમેતો ય દ્વિતીયાદિપ્રદેશાભાવાત् પ્રદેશમાત્રશ્ર | પુનશ્ચ કિંરૂપઃ | સયમસદ્વો ય સ્વયં વ્યક્તિસંભવતિ | એવં વિશેષણત્રયવિશિષ્ટ: સનું ણિદ્રો વા લુક્ખો વા સ્નિગ્ધો વા રૂક્ષો વા યતઃ કારણાત્સંભવતિ તતઃ કારણાત દુપદેસાદિત્તમણુહવદિ દ્વિપ્રદેશાદિરૂપં બન્ધમનુભવતીતિ | તથાહિ—યથાયમાત્મા શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવેન બન્ધરહિતોઽપિ પશ્વાદશુદ્ધનયેન સ્નિગ્ધસ્થાનીયરાગભાવેન રૂક્ષસ્થાનીયદ્વેષભાવેન યદા પરિણમતિ તદા પરમાગમકથિતપ્રકારેણ બન્ધમનુભવતિ, તથા પરમાણુપિ સ્વભાવેન બન્ધરહિતોઽપિ યદા બન્ધકારણભૂતસ્નિગ્ધરૂક્ષગુણેન પરિણતો ભવતિ તદા પુદ્ગલાન્તરેણ સહ વિભાવપર્યાયરૂપં બન્ધમનુભવતીત્વર્થઃ ||૧૬૩|| અથ કીદ્યં તત્ત્વસંભવત્ત્વમિતિ પૃષ્ઠે પ્રત્યુત્તરં દદાતિ—

ટીકા :—વાસ્તવમે પરમાણુ દ્વિ-આદિ (દો, તીન આદિ) પ્રદેશોને અભાવકે કારણ અપ્રદેશ હૈ, એક પ્રદેશકે સદ્ભાવકે કારણ પ્રદેશમાત્ર હૈ ઔર સ્વયં અનેક પરમાણુદ્રવ્યાત્મક શબ્દ પર્યાયકી વ્યક્તિકા (પ્રગટતાકા) અસંભવ હોનેસે અશબ્દ હૈ। (વહ પરમાણુ) અવિરોધપૂર્વક ચાર સ્પર્શ, પાંચ રસ, દો ગંધ ઔર પાંચ વર્ણોને સદ્ભાવકે કારણ સ્નિગ્ધ અથવા રૂક્ષ હોતા હૈ, ઇસીલિયે ઉસે પિણ્ડપર્યાયપરિણિતરૂપ દ્વિપ્રદેશાદિપનેકી અનુભૂતિ હોતી હૈ। ઇસપ્રકાર સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વ પિણ્ડપનેકા કારણ હૈ ||૧૬૩||

અબ યાં બતાતો હૈને કે પરમાણુકે વહ સ્નિગ્ધ-રૂક્ષત્વ કિસપ્રકારકા હોતા હૈ :—

૧. એક પરમાણુકી દૂસરે પરમાણુકે સાથ પિણ્ડરૂપ પરિણતિ દ્વિપ્રદેશીપનેકી અનુભૂતિ હૈ; એક પરમાણુકી અન્ય દો પરમાણુઓને સાથ પિણ્ડરૂપ પરિણતિ ત્રિપ્રદેશીપનેકા અનુભવ હૈ। ઇસપ્રકાર પરમાણુ અન્ય પરમાણુઓને સાથ પિણ્ડરૂપ પરિણમિત હોનેપર અનેકપ્રદેશીપનેકા અનુભવ કરતા હૈ।

**एगुत्तरमेगादी अणुस्स णिद्वत्तणं च लुक्खत्तं ।
परिणामादो भणिं जाव अणंतत्तमणुभवदि ॥१६४॥**

एकोत्तरमेकाद्यणोः स्निग्धत्वं वा रुक्षत्वम् ।
परिणामाद्वितं यावदनन्तत्वमनुभवति ॥१६४॥

परमाणोर्हि तावदस्ति परिणामः तस्य वस्तुख्यभावत्वेनानन्तिक्रमात् । ततस्तु परिणामा-
दुपात्तकादाचित्कौचित्र्यं चित्रगुणयोगित्वात्परमाणोरेकाद्येकोत्तरानन्तावसानाविभागपरिच्छेद-
व्यापि स्निग्धत्वं वा रुक्षत्वं वा भवति ॥१६४॥

एगुत्तरमेगादी एकोत्तरमेकादि । किम् । णिद्वत्तणं च लुक्खत्तं स्निग्धत्वं रुक्षत्वं च कर्मतापन्नम् । भणिं भणिं तं कथितम् । किंपर्यन्तम् । जाव अणंतत्तमणुभवदि अनन्तत्वमनन्तपर्यन्तं यावदनुभवति प्राप्नोति । कस्मात्सकाशात् । परिणामादो परिणतिविशेषात्परिणामित्वादित्यर्थः । कस्य संबन्धिः । अणुस्स अणोः पुद्गलपरमाणोः । तथाहि—यथा जीवे जलाजागोमहिषीक्षीरे स्नेहवृद्धिवस्त्रेहस्थानीयं रागत्वं रुक्ष-
स्थानीयं द्वेषत्वं बन्धकारणभूतं जघन्यविशुद्धिसंकलेशस्थानीयमादिं कृत्वा परमागमकथितक्रमेणोक्तष्ट-
विशुद्धिसंकलेशपर्यन्तं वर्धते, तथा पुद्गलपरमाणुद्रव्येऽपि स्निग्धत्वं रुक्षत्वं च बन्धकारणभूतं
पूर्वोक्तजलादितारतम्यशक्तिदृष्टान्तेनैकगुणसंज्ञां जघन्यशक्तिमादिं कृत्वा गुणसंज्ञेनाविभागपरिच्छेद-

अन्वयार्थ :—[अणोः] परमाणुके [परिणामात्] परिणमनके कारण [एकादि] एकसे (-एक अविभाग प्रतिच्छेदसे) लेकर [एकोत्तरं] एक-एक बढ़ते हुए [यावत्] जब तक [अनन्तत्वम् अनुभवति] अनन्तपनेको (-अनन्त अविभागी प्रतिच्छेदपनेको) प्राप्त हो तब तक (स्निग्धत्वं वा रुक्षत्वं) स्निग्धत्व अथवा रुक्षत्व होता है ऐसा [भणितम्] (जिनेन्द्रदेवने) कहा है ॥१६४॥।

टीका :—प्रथम तो परमाणुके परिणाम होता है क्योंकि वह (परिणाम) वस्तुका स्वभाव होनेसे उल्लंघन नहीं किया जा सकता । और उस परिणामके कारण जो १कादाचित्कौचित्र्यता धारण करता है ऐसा, एकसे लेकर एक-एक बढ़ते हुए अनन्त अविभाग प्रतिच्छेदों

१. कादाचित्कौ = किसी समय हो ऐसा; क्षणिक; अनित्य ।

२. विचित्रता = अनेकप्रकारता; विविधता; अनेकरूपता (चिकनापन और रुखापन परिणामके कारण क्षणिक अनेकरूपता-तरतमता, तारतम्यता धारण करता है) ।

**एकांशथी आरंभी ज्यां अविभाग अंश अनंत छे,
स्निग्धत्व वा रुक्षत्व ओ परिणामथी परमाणुने. १६४.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૩૧૫

अथात्र कीद્વશાસ્ત્રિનગ્ધરુક્ષત્વાત્પણદત્ત્વમિત્યાવેદયતિ—

**ણિદ્વા વા લુક્ખા વા અણુપરિણામા સમા વ વિસમા વા ।
સમદો દુરાધિગા જદિ બજ્જંતિ હિ આદિપરિહીણા ॥૧૬૫॥**

**સ્નિગ્ધા વા રૂક્ષા વા અણુપરિણામાઃ સમા વા વિષમા વા ।
સમતો દ્વ્યાધિકા યદિ બધ્યન્તે હિ આદિપરિહીણાઃ ॥૧૬૫॥**

દ્વિતીયનામાભિધેયેન શક્તિવિશેષેણ વર્ધતે । કિંપર્યન્તમ् । યાવદનન્તસંખ્યાનમ् । કસ્માત् । પુદ્ગલ-
દ્રવ્યસ્ય પરિણામિત્વાત्, પરિણામસ્ય વસ્તુસ્વભાવાદેવ નિષેધિતુમશક્ત્વાદિતિ ॥૧૬૪॥ અથાત્
કીદ્વશાસ્ત્રિનગ્ધરુક્ષત્વાતુણાત् પિણ્ડો ભવતીતિ પ્રશ્ને સમાધાનં દદાતિ—બજ્જંતિ હિ બધ્યન્તે હિ
સ્કુટમ् । કે । કર્મતાપનાઃ અણુપરિણામા અણુપરિણામાઃ । અણુપરિણામશબ્દેનાત્ર પરિણામપરિણતા
અણવો ગૃહ્યન્તે । કથંભૂતાઃ । ણિદ્વા વા લુક્ખા વા સ્નિગ્ધપરિણામપરિણતા વા રૂક્ષપરિણામપરિણતા
વા । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટાઃ । સમા વા વિસમા વા દ્વિશક્તિચતુઃશક્તિપદ્ધતિદિપરિણતાનાં સમ
ઇતિ સંજ્ઞા, ત્રિશક્તિપદ્ધતિસપ્તશક્તિસપ્તશક્ત્વાદિપરિણતાનાં વિષમ ઇતિ સંજ્ઞા । પુનશ્ચ કિંસ્પાઃ । સમદો
દુરાધિગા જદિ સમતઃ સમસંખ્યાનાત્કાશાદ् દ્વાભ્યાં ગુણાભ્યામધિકા યદિ ચેતુ । કથં દ્વિગુણાધિકત્વમિતિ

તક વ્યાસ હોનેવાલા સ્નિગ્ધત્વ અથવા રૂક્ષત્વ પરમાણુકે હોતા હૈ ક્યોંકિ પરમાણુ અનેક
પ્રકારકે ગુણોવાલા હૈ ।

ભાવાર્થ :—પરમાણુ પરિણમનવાલા હૈ, ઇસલિયે ઉસકે સ્નિગ્ધત્વ ઔર રૂક્ષત્વ એક
અવિભાગ—^१પ્રતિચ્છેદસે લેકર અનન્ત અવિભાગ પ્રતિચ્છેદોં તક તરતમતાકો પ્રાસ હોતે હૈને ।

અબ યા બતલાતે હૈને કી કેસે સ્નિગ્ધત્વ-રૂક્ષત્વસે પિણ્ડપના હોતા હૈ :—

અન્વયાર્થ :—[અણુપરિણામાઃ] પરમાણુ-પરિણામ, [સ્નિગ્ધાઃ વા રૂક્ષાઃ વા] સ્નિગ્ધ
હોને યા રૂક્ષ હોને [સમાઃ વિષમાઃ વા] સમ અંશવાલે હોને યા વિષમ અંશવાલે હોને [યદિ સમતઃ

૧ કિસી ગુણમે (અર્થાત् ગુણકી પર્યાયમે) અંશકલ્પના કરને પર, ઉસકા જો છોટેસે છોટા (નિરંશ) અંશ
હોતા હૈ તસે ઉસ ગુણકા (અર્થાત् ગુણકી પર્યાયકા) અવિભાગ પ્રતિચ્છેદ કહા જાતા હૈ । (બકરીસે ગાયકે
દૂધમે ઔર ગાયસે ભૌંસકે દૂધમે સચિક્રણતાકે અવિભાગી પ્રતિચ્છેદ અધિક હોતે હૈને । ધૂલસે રાખમેં ઔર
રાખસે વાલૂમેં રૂક્ષતાકે અવિભાગી પ્રતિચ્છેદક અધિક હોતે હૈ ।)

**હો સ્નિગ્ધ અથવા રૂક્ષ અણુ-પરિણામ, સમ વા વિષમ હો,
બંધાય જો ગુણદ્વય અધિક; નહિ બંધ હોય જઘન્યનો. ૧૬૫.**

સમતો દ્વયધિકગુણાદ્વિ સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વાદ્બન્ધ ઇત્યુત્સર્ગઃ, સ્નિગ્ધરૂક્ષદ્વયધિકગુણત્વસ્ય હિ
પરિણામકત્વેન બન્ધસાધનત્વાત્ । ન ખલ્વેકગુણાત્ સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વાદ્બન્ધ ઇત્યપવાદઃ, એકગુણ-
સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વસ્ય હિ પરિણમ્યપરિણામકત્વાભાવેન બન્ધસ્યાસાધનત્વાત્ ॥૧૬૫॥

ચેત् । એકો દ્વિગુણસ્તિષ્ઠતિ દ્વિતીયો�પિ દ્વિગુણ ઇતિ દ્વૌ સમસંખ્યાનૌ તિષ્ઠતસ્તાવત् એકસ્ય
વિવક્ષિતદ્વિગુણસ્ય દ્વિગુણધિકત્વે કૃતે સતિ સ: ચતુર્ગુણો ભવતિ શક્તિચતુષ્યપરિણતો ભવતિ । તસ્ય
ચતુર્ગુણસ્ય પૂર્વોક્તદ્વિગુણેન સહ બન્ધો ભવતીતિ । તથૈવ દ્વૌ ત્રિશક્તિયુક્તો તિષ્ઠતસ્તાવત્, તત્ત્રાધ્યેકસ્ય
ત્રિગુણશબ્દાભિધેયસ્ય ત્રિશક્તિયુક્તસ્ય પરમાણો: શક્તિદ્વયમેલાપકે કૃતે સતિ પચ્ચગુણત્વં ભવતિ । તેન
પચ્ચગુણેન સહ પૂર્વોક્તક્રિગુણસ્ય બન્ધો ભવતિ । એવં દ્વ્યોર્દ્ધયો: સ્નિગ્ધયોર્દ્ધયોર્દ્ધયોર્દ્ધયો: સ્નિગ્ધરૂક્ષયોર્વા સમયો: વિષમયોશ્ચ દ્વિગુણધિકત્વે સતિ બન્ધો ભવતીત્યર્થઃ, કિંતુ વિશેષો�સ્તિ ।
આદિપરિહીણા આદિશબ્દેન જલસ્થાનીયં જધન્યસ્નિગ્ધત્વં વાલુકાસ્થાનીયં જધન્યરૂક્ષત્વં ભણ્યતે, તાભ્યાં
વિહીના આદિપરિહીણા બધ્યન્તે । કિંચ—પરમચૈતન્યપરિણતિલક્ષણપરમાત્મતત્વભાવનારૂપર્થર્મધ્યાન-
શુક્લધ્યાનબલેન યથા જધન્યસ્નિગ્ધત્વશક્તિસ્થાનીયે ક્ષીણરાગત્વે સતિ જધન્યરૂક્ષત્વશક્તિસ્થાનીયે ક્ષીણદ્વેષત્વે
ચ સતિ જલવાલુકયોરિવ જીવસ્ય બન્ધો ન ભવતિ, તથા પુદ્ગાલપરમાણોરાપિ જધન્યસ્નિગ્ધ-
રૂક્ષત્વશક્તિપ્રસ્તાવે બન્ધો ન ભવતીત્યભિપ્રાયઃ ॥૧૬૫॥ અથ તમેવાર્થ વિશેષેણ સમર્થ્યતિ—
ગુણશબ્દવાચ્યશક્તિદ્વયયુક્તસ્ય સ્નિગ્ધપરમાણોશ્રતુર્ગુણસ્નિગ્ધેન રૂક્ષેણ વા સમશબ્દસંજ્ઞેન તથૈવ

દ્વયધિકાઃ] યદિ સમાનસે દો અધિક અંશવાલે હોં તો [બધ્યન્તે હિ] બંધતે હોં, [આદિ
પરિહીનાઃ] જધન્યાંશવાલે નહીં બંધતે ॥૧૬૫॥

ટીકા :—સમાનસે દો ગુણ (અંશ) અધિક સ્નિગ્ધત્વ યા રૂક્ષત્વ હો તો બંધ હોતા
હૈ યા ઉત્સર્ગ (સામાન્ય નિયમ) હૈ; ક્યોંકિ સ્નિગ્ધત્વ યા રૂક્ષત્વકી દ્વિગુણધિકતાકા હોના
વહ પરિણામક (પરિણમન કરાનેવાલા) હોનેસે બંધકા કારણ હૈ ।

યદિ એક ગુણ સ્નિગ્ધત્વ યા રૂક્ષત્વ હો તો બંધ નહીં હોતા યા અપવાદ હૈ; ક્યોંકિ
એક ગુણ સ્નિગ્ધત્વ યા રૂક્ષત્વકે પરિણમ્ય—પરિણામકતાકા અભાવ હોનેસે બંધકે કારણપનેકા
અભાવ હૈ ॥૧૬૫॥

૧. પરિણમ્ય = પરિણમન કરને યોગ્ય । [દશ અંશ સ્નિગ્ધતાવાલા પરમાણુ બારહ અંશ રૂક્ષતાવાલે પરમાણુકે
સાથ બંધકર સ્કંધ બનને પર, દશ અંશ સ્નિગ્ધતાવાલા પરમાણુ બારહ અંશ રૂક્ષતારૂપ પરિણમિત હો જાતા
હૈ; અથવા દશ અંશ સ્નિગ્ધતાવાલા પરમાણુ બારહ અંશ સ્નિગ્ધતાવાલે પરમાણુકે સાથ બંધકર સ્કંધ બનને
પર, દશ અંશ સ્નિગ્ધતાવાલા પરમાણુ બારહ અંશ સ્નિગ્ધતારૂપ પરિણમિત હો જાતા હૈ; ઇસલિયે કમ
અંશવાલા પરમાણુ પરિણમ્ય હૈ ઔર દો અધિક અંશવાલા પરમાણુ પરિણામક હૈ । એક અંશ સ્નિગ્ધતા યા
રૂક્ષતાવાલા પરમાણુ (સામાન્ય નિયમાનુસાર) પરિણામક તો હૈ હી નહીં, કિંતુ જધન્યભાવમે વર્તિત હોનેસે
પરિણમ્ય ભી નહીં હૈ । ઇસ પ્રકાર જધન્યભાવ બંધકા કારણ નહીં હૈ ।]

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

३१७

अथ परमाणूनां पिण्डत्वस्य यथोदितहेतुत्वमवधारयति—

**णिद्वत्तणेण दुगुणो चदुगुणणिद्वेण बंधमणुभवदि ।
लुक्खेण वा तिगुणिदो अणु बज्जदि पंचगुणजुत्तो ॥१६६॥
स्निग्धत्वेन द्विगुणश्चतुर्गुणस्निग्धेन बन्धमनुभवति ।
रूक्षेण वा त्रिगुणितोऽनुर्वध्यते पञ्चगुणयुक्तः ॥१६६॥**

यथोदितहेतुकमेव परमाणूनां पिण्डत्वमवधार्य, द्विचतुर्गुणयोस्त्रिपंचगुणयोश्च द्वयोः स्निग्धयोः द्वयो रूक्षयोर्द्वयोः स्निग्धरूक्षयोर्वा परमाणवोर्बन्धस्य प्रसिद्धेः। उक्तं च—‘णिद्वा णिद्वेण बज्जंति लुक्खा लुक्खा य पोगला। णिद्वलुक्खा य बज्जंति रूवारूवी य पोगला॥’ त्रिशक्तियुक्तरूक्षस्य पञ्चगुणरूक्षेण स्निग्धेन वा विषमसंज्ञेन द्विगुणाधिकत्वे सति बन्धो भवतीति ज्ञातव्यम्। अयं तु विशेषः—परमानन्दैकलक्षणस्वसंवेदनज्ञानवलेन हीयमानरागद्वेषत्वे सति पूर्वोक्त-

अब ऐसा निश्चित करते हैं कि परमाणुओंके पिण्डपनेमें यथोक्त (उपरोक्त) हेतु है :—

अन्वयार्थ :—[स्निग्धत्वेन द्विगुणः] स्निग्धरूपसे दो अंशवाला परमाणु [चतुर्गुणस्निग्धेन] चार अंशवाले स्निग्ध (अथवा रूक्ष) परमाणुके साथ [बंधं अनुभवति] बंधका अनुभव करता है। [वा] अथवा [रूक्षेण त्रिगुणितः अणुः] रूक्षरूपसे तीन अंशवाला परमाणु [पंचगुणयुक्तः] पाँच अंशवालेके साथ युक्त होता हुआ [बध्यते] बंधता है॥१६६॥

टीका :—यथोक्त हेतुसे ही परमाणुओंके पिण्डपना होता है ऐसा निश्चित करना चाहिये; क्योंकि दो और चार गुणवाले तथा तीन और पाँच गुणवाले दो स्निग्ध परमाणुओंके अथवा दो रूक्ष परमाणुओंके अथवा दो स्निग्ध-रूक्ष परमाणुओंके (-एक स्निग्ध और एक रूक्ष परमाणुके) बंधकी प्रसिद्धि है। कहा भी है कि :—

‘णिद्वा णिद्वेण बज्जंति लुक्खा लुक्खा य पोगला।

णिद्वलुक्खा य बज्जंति रूवारूवी य पोगला॥’

‘णिद्वस्स णिद्वेण दुराहिएण लुक्खस्स लुक्खेण दुराहिएण ।

णिद्वस्स लुक्खेण हवेदि बंधो जहण्णवज्जे विसमें समे वा॥’

चतुरंश को स्निग्धाणु सह द्वय-अंशमय स्निग्धाणुनो;
पंचांशी अणु सह बंध थाय त्रयांशमय रूक्षाणुनो. १६६.

૩૧૮

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

“ણિદ્વસ્સ ણિદ્વેણ દુરાહિએણ લુક્ખસ્સ લુક્ખેણ દુરાહિએણ । ણિદ્વસ્સ લુક્ખેણ હવેજ બંધો જહણ્ણવજે વિસમે સમે વા ॥” ॥૧૬૬॥

જલવાલુકાદૃષ્ટાન્તેન યથા જીવાનાં બંધો ન ભવતિ તથા જઘન્યસ્નિગ્ધરૂક્ષત્વગુણે સતિ પરમાણૂનાં ચેતિ । તથા ચોક્તમ—“ણિદ્વસ્સ ણિદ્વેણ દુરાધિગેણ લુક્ખસ્સ લુક્ખેણ દુરાધિગેણ । ણિદ્વસ્સ લુક્ખેણ હવેદિ બંધો જહણ્ણવજે વિસમે સમે વા” ॥૧૬૬॥ એવ પૂર્વોક્તપ્રકારેણ સ્નિગ્ધરૂક્ષપરિણત-

[અર્થ :—પુદ્ગલ ‘રૂપી’ ઓર ‘અરૂપી’ હોતે હું । ઉનમેંસે સ્નિગ્ધ પુદ્ગલ સ્નિગ્ધકે સાથ બંધતે હું, રૂક્ષ પુદ્ગલ રૂક્ષકે સાથ બંધતે હું, સ્નિગ્ધ ઓર રૂક્ષ ભી બંધતે હું ।

જઘન્યકે અતિરિક્ત સમ અંશવાલા હો યા વિષમ અંશવાલા હો, સ્નિગ્ધકા દો અધિક અંશવાલે સ્નિગ્ધ પરમાણુકે સાથ, રૂક્ષકા દો અધિક અંશવાલે રૂક્ષ પરમાણુકે સાથ ઔર સ્નિગ્ધકા (દો અધિક અંશવાલે) રૂક્ષ પરમાણુકે સાથ બંધ હોતા હૈ ।]

ભાવાર્થ :—દો અંશોસે લેકર અનન્ત અંશ સ્નિગ્ધતા યા રૂક્ષતાવાલા પરમાણ ઉસસે દો અધિક અંશ સ્નિગ્ધતા યા રૂક્ષતાવાલે પરમાણુકે સાથ બંધકર સ્કંધ બનતા હૈ । જૈસે :— ૨ અંશ સ્નિગ્ધતાવાલા પરમાણ ૪ અંશ સ્નિગ્ધતાવાલે પરમાણુકે સાથ બંધતા હૈ; ૯૧ અંશ સ્નિગ્ધતાવાલા પરમાણ ૯૩ અંશ રૂક્ષતાવાલે પરમાણુકે સાથ બંધતા હૈ; ૫૩૩ અંશ રૂક્ષતાવાલા પરમાણ ૫૩૫ અંશ રૂક્ષતાવાલે પરમાણુકે સાથ બંધતા હૈ; ૭૦૦૬ અંશ રૂક્ષતાવાલા પરમાણ ૭૦૦૮ અંશ સ્નિગ્ધતાવાલે પરમાણુકે સાથ બંધતા હૈ—ઇન ઉદાહરણોને અનુસાર દો સે લેકર અનન્ત અંશોં (અવિભાગી પ્રતિચ્છેદોં) તક સમજ્ઞ લેના ચાહિયે ।

માત્ર એક અંશવાલે પરમાણુમેં જઘન્યભાવકે કારણ બંધકી યોગ્યતા નહીં હૈ, ઇસલિયે એક અંશવાલા સ્નિગ્ધ યા રૂક્ષ પરમાણ તીન અંશવાલે સ્નિગ્ધ યા રૂક્ષ પરમાણુકે સાથ ભી નહીં બંધતા ।

ઇસપ્રકાર, (એક અંશવાલેકે અતિરિક્ત) દો પરમાણુઓને બીચ યદિ દો અંશોની અન્તર હો તબ હી વે બંધતે હું; દો સે અધિક યા કમ અંશોની અન્તર હો તો બંધ નહીં હોતા । જૈસે :—પાંચ અંશ સ્નિગ્ધતા યા રૂક્ષતાવાલા પરમાણ સાત અંશોવાલે પરમાણુકે સાથ બંધતા હૈ; પરન્તુ પાંચ અંશોવાલા પરમાણ આઠ યા છહ અંશોવાલે (અથવા પાંચ અંશોવાલે) પરમાણુકે સાથ નહીં બંધતા ॥૧૬૬॥

- કિસી એક પરમાણુકી અપેક્ષાસે વિસદૃશજાતિકા સમાન અંશોવાલા દૂસરા પરમાણ ‘રૂપી’ કહલાતા હૈ ઔર શેષ સબ પરમાણ ઉસકી અપેક્ષાસે ‘અરૂપી’ કહલાતે હું । જૈસે—પાંચ અંશ સ્નિગ્ધતાવાલે પરમાણુકો પાંચ અંશ રૂક્ષતાવાલા દૂસરા પરમાણ ‘રૂપી’ હૈ ઔર શેષ સબ પરમાણ ઉસકે લિયે ‘અરૂપી’ હું । ઇસકા અર્થ યા હુા કિ—વિસદૃશજાતિકે સમાન અંશવાલે પરમાણ પરસ્પર ‘રૂપી’ હું; ઔર સદૃશજાતિકે અથવા અસમાન અંશવાલે પરમાણ પરસ્પર ‘અરૂપી’ હું ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૩૧૯

अथात्मनः पुद्गलपिण्डकर्तृत्वाभावमवधारयति—

**दુપદેસાદી ખંધા સુહુમા વા બાદરા સસંઠણા ।
પુઢવિજલતેઝવાઊ સગપરિણામેહિં જાયંતે ॥૧૬૭॥**

**દ્વિપ્રદેશાદયઃ સ્કન્ધાઃ સૂક્ષ્મા વા બાદરાઃ સસંસ્થાનાઃ ।
પૃથ્વીજલતેજોવાયવઃ સ્વકપરિણામૈજાયન્તે ॥૧૬૭॥**

एવમमी सમુપજાયમાના દ્વિપ્રદેશાદયઃ સ્કન્ધા વિશિષ્ટાવગાહનશક્તિવશાદુપાત્ત-
સૌક્ષ્યસ્થૌત્યવિશેષા વિશિષ્ટાકારધારણશક્તિવશાદૃહીતવિચિત્રસંસ્થાનાઃ સન્તો યથાસ્વ-

પરમાણુસ્વરૂપકથનેન પ્રથમગાથા, સ્નિગ્ધરૂક્ષગુણવિવરણેન દ્વિતીયા, સ્નિગ્ધરૂક્ષગુણાભ્યાં દ્વયધિકત્વે
સતિ વન્ધકથનેન તૃતીયા, તસ્વૈવ દૃઢીકરણેન ચતુર્થી ચેતિ પરમાણૂનાં પરસ્પરવન્ધવ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેન
પ્રથમસ્થળે ગાથાચતુષ્ટયં ગતમ् । અથાત્મા દ્વયણુકાદિપુદ્ગલસ્કન્ધાનાં કર્તા ન ભવતીત્યુપદિશતિ—
જાયન્તે ઉત્પદ્યન્તે । કે કર્તારઃ । દુપદેસાદી ખંધા દ્વિપ્રદેશાદયનન્તાણુપર્યન્તાઃ સ્કન્ધાઃ । કે
જાયન્તે । પુઢવિજલતેઝવાઊ પૃથ્વીજલતેજોવાયવઃ । કથંભૂતાઃ સન્તઃ । સુહુમા વા બાદરા સૂક્ષ્મા
વા બાદરા વા । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટાઃ સન્તઃ । સસંઠણા યથાસંભવં વૃત્તચતુરસ્નાદિસ્વકીયસ્વકીય-
સંસ્થાનાકારયુક્તાઃ । કૈઃ કૃત્વા જાયન્તે । સગપરિણામેહિ સ્વકીયસ્વકીયસ્નિગ્ધરૂક્ષપરિણામૈરિતિ ।
અથ વિસ્તરઃ—જીવા હિ તાવદ્વસ્તુતષ્ઠોલ્કીર્ણજ્ઞાયકૈકરૂપેણ શુદ્ધવુદ્ધૈકસ્વભાવા એવ,
પશ્ચાદ્વયવહારેણાનાદિકર્મવન્ધોપાધિવશેન શુદ્ધાત્મસ્વભાવમલભમાનાઃ સન્તઃ પૃથ્વીવ્યસેજોવાતકાયિકેષુ

અબ, આત્માકે પુદ્ગલોંકે પિણ્ડકે કર્તૃત્વકા અભાવ નિશ્ચિત કરતે હું :—

**અન્વયાર્થ :—[દ્વિપ્રદેશાદયઃ સ્કંધાઃ] દ્વિપ્રદેશાદિક (દો સે લેકર^{અનન્તપ્રદેશવાલે}) સ્કંધ [સૂક્ષ્માઃ વા બાદરાઃ] જો કિ સૂક્ષ્મ અથવા બાદર હોતે હું ઔર
[સસંસ્થાનાઃ] સંસ્થાનોં (આકારોં) સહિત હોતે હું વે—[પૃથ્વીજલતેજોવાયવઃ] પૃથ્વી, જલ,
તેજ ઔર વાયુરૂપ [સ્વકપરિણામૈઃ જાયન્તે] અપને પરિણામોંસે હોતે હું ॥૧૬૭॥**

ટીકા :—ઇસ (પૂર્વોક્ત) પ્રકારસે યહ ઉત્પત્ત હોનેવાલે દ્વિપ્રદેશાદિક સ્કંધ—જિનને
વિશિષ્ટ અવગાહનકી શક્તિકે વશ સૂક્ષ્મતા ઔર સ્થૂલતારૂપ ભેદ ગ્રહણ કિયે હું ઔર જિનને
વિશિષ્ટ આકાર ધારણ કરનેકી શક્તિકે વશ હોકર વિચિત્ર સંસ્થાન ગ્રહણ કિયે હું વે—અપની

**સ્કંધો પ્રદેશદ્વયાદિયુત, સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ ને સાકાર જે,
તે પૃથ્વી-વાયુ-તેજ-જલ પરિણામથી નિજ થાય છે. ૧૬૭.**

૩૨૦

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

સ્પર્શાદિચતુષ્કસ્યાવિભાવતિરોભાવસ્વશક્તિવશમાસાદ્ય પૃથિવ્યમેજોવાયવઃ સ્વપરિણામૈરેવ જાયન્તે ।
અતોઽવધાર્યતે દ્વયણુકાદ્યનન્તાનન્તપુદ્ગલાનાં ન પિણ્ડકર્તા પુરુષોઽસ્તિ ॥૧૬૭॥

અથાત્મનઃ પુદ્ગલપિણ્ડાનેતૃત્વાભાવમવધારયતિ—

ઓગાઢગાઢણિચિદો પોગલકાયેહિં સવદો લોગો ।
સુહુમેહિ બાદરેહિ ય અપ્પાઓગેહિં જોગેહિં ॥૧૬૮॥

અવગાઢગાઢનિચિતઃ પુદ્ગલકાયૈઃ સર્વતો લોકઃ ।
 સૂક્ષ્માર્દરૈશ્વાપ્રાયોયૈર્યોયૈઃ ॥૧૬૯॥

સમુત્પદન્તે, તથાપિ સ્વકીયાભ્યન્તરસુખદુઃખાદિસ્થપપરિણતેરેવાશુદ્ધોપાદાનકારણં ભવન્તિ, ન ચ પૃથિવ્યાદિકાયાકારપરિણતેઃ । કસ્માદિતિ ચેતુ । તત્ત્વ સ્કન્ધાનામેવોપાદાનકારણત્વાદિતિ । તતો જાયતે પુદ્ગલપિણ્ડાનાં જીવઃ કર્તા ન ભવતીતિ ॥૧૬૭॥ અથાત્મા બન્ધકાલે બન્ધયોગ્ય-પુદ્ગલાનું વહિર્ભાગાન્નૈવાનયતીત્યાવેદયતિ—ઓગાઢગાઢણિચિદો અવગાઢાવગાઢ્ય નૈરન્તર્યેણ નિચિતો ભૂતઃ । સ કઃ । લોગો લોકઃ । કથંભૂતઃ । સવદો સર્વતઃ સર્વપ્રદેશેષુ । કૈઃ કર્તૃભૂતૈઃ । પોગલકાયેહિં પુદ્ગલકાયૈઃ । કિંવિશિષ્ટાઃ । સુહુમેહિ બાદરેહિ ય ઇન્દ્રિયગ્રહણાયોગ્યાઃ સૂક્ષ્માસ્તદ્ગ્રહણ-

યોગ્યતાનુસાર ‘સ્પર્શાદિચતુષ્ક’ને આવિભાવ ઔર તિરોભાવકી સ્વશક્તિકે વશ હોકર પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, ઔર વાયુરૂપ અપને પરિણામોંસે હી હોતે હોયાં । ઇસસે નિશ્ચિત હોતા હૈ કી દ્વિ-અણુકાદિ અનન્તાન્ત પુદ્ગલોંની પિણ્ડકર્તા આત્મા નહીં હૈ ॥૧૬૭॥

અબ એસા નિશ્ચિત કરતે હોયાં કી (નિષ્ઠા પ્રકાર આત્મા પુદ્ગલપિણ્ડકા કરનેવાલા નહીં ઉસી પ્રકાર) આત્મા પુદ્ગલપિણ્ડકા લાનેવાલા (ભી) નહીં હૈ :—

અન્વયાર્થ :— [લોકઃ] લોક [સર્વતઃ] સર્વતઃ [સૂક્ષ્મે: બાદરૈઃ] સૂક્ષ્મ તથા બાદર [ચ] ઔર [અપ્રાયોગ્યાઃ યોગ્યાઃ] કર્મત્વકે અયોગ્ય તથા કર્મત્વકે યોગ્ય [પુદ્ગલકાયૈઃ] પુદ્ગલસ્કંધોંને દ્વારા [અવગાઢગાઢનિચિતઃ] (વિશિષ્ટ પ્રકારસે) અવગાહિત હોકર ગાઢ (-ઘનિષ્ટ) ભરા હુआ હૈ ॥૧૬૮॥

૧. સ્પર્શાદિચતુષ્ક = સ્પર્શ, રસ, ગંધ ઔર વર્ણ । (સ્પર્શાદિકી પ્રગટતા ઔર અપ્રગટતા વહ પુદ્ગલકી શક્તિ હૈ ।)

**અવગાઢ ગાઢ ભરેલ છે સર્વત્ર પુદ્ગલકાયથી
આ લોક બાદર-સૂક્ષ્મથી, કર્મત્વયોગ્ય-અયોગ્યથી. ૧૬૮.**

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

३२१

यतो हि सूक्ष्मत्वपरिणतैर्बादरपरिणतैश्चानतिसूक्ष्मत्वस्थूलत्वात् कर्मत्वपरिणमनशक्ति-योगिभिरतिसूक्ष्मस्थूलतया तदयोगिभिश्चावगाहविशिष्टत्वेन परस्परमबाधमानैः स्वयमेव सर्वत एव पुद्गलकायैर्गाढं निचितो लोकः, ततोऽवधार्यते न पुद्गलपिण्डानामानेता पुरुषोऽस्ति ॥१६८॥

अथात्मनः पुद्गलपिण्डानां कर्मत्वकर्तृत्वाभावमवधारयति—

कर्मत्वणपाओगा खंधा जीवस्स परिणइं पप्पा ।

गच्छन्ति कर्मभावं ण हि ते जीवेण परिणमिदा ॥१६९॥

कर्मत्वप्रायोग्याः स्कन्धा जीवस्य परिणतिं प्राप्य ।

गच्छन्ति कर्मभावं न हि ते जीवेन परिणमिताः ॥१७०॥

योग्यैर्बादैश्च । पुनश्च कथंभूतैः । अप्पाओग्येहि अतिसूक्ष्मस्थूलत्वेन कर्मवर्गणायोग्यतारहितैः । पुनश्च किंविशिष्टैः । जोग्येहि अतिसूक्ष्मस्थूलत्वाभावात्कर्मवर्गणायोग्यैरिति । अयमत्रार्थः—निश्चयेन शुद्ध-स्वरूपैरपि व्यवहारेण कर्मादयाधीनतया पृथिव्यादिपञ्चसूक्ष्मस्थावरत्वं प्राप्तैर्जीवैर्यथा लोको निरन्तरं भृतस्तिष्ठति तथा पुद्गलैरपि । ततो ज्ञायते यत्रैव शरीरावगाढक्षेत्रे जीवस्तिष्ठति बन्धयोग्यपुद्गला अपि

टीका :—सूक्ष्मतया परिणत तथा बादरूप परिणत, अति सूक्ष्म अथवा अति स्थूल न होनेसे कर्मरूप परिणत होनेकी शक्तिवाले तथा अति सूक्ष्म अथवा अति स्थूल होनेसे कर्मरूप परिणत होनेकी शक्तिसे रहित—ऐसे पुद्गलकार्योंके द्वारा, अवगाहकी विशिष्टताके कारण परस्पर बाधा किये विना, स्वयमेव सर्वतः (सर्व प्रदेशोंसे) लोक गाढ़ भरा हुआ है। इससे निश्चित होता है कि पुद्गलपिण्डोंका लानेवाला आत्मा नहीं है।

भावार्थ :—इस लोकमें सर्वत्र जीव हैं और कर्मबंधके योग्य पुद्गलवर्गणा भी सर्वत्र हैं। जीवके जैसे परिणाम होते हैं उसीप्रकारका जीवको कर्मबंध होता है। ऐसा नहीं है कि आत्मा किसी बाहरके स्थानसे कर्मयोग्य पुद्गल लाकर बंध करता है ॥१६८॥

अब ऐसा निश्चित करते हैं कि आत्मा पुद्गलपिण्डोंको कर्मरूप नहीं करता :—

अन्वयार्थ :—[कर्मत्वप्रायोग्याः स्कन्धाः] कर्मत्वके योग्य स्कंध [जीवस्यपरिणतिं प्राप्य] जीवकी परिणतिको प्राप्त करके [कर्मभावं गच्छन्ति] कर्मभावको प्राप्त होते हैं; [न हि ते जीवेन परिणमिताः] जीव उनको नहीं परिणमाता ॥१६९॥

**स्कंधो करमने योग्य पामी जीवना परिणामने
कर्मत्वने पामे; नहि जीव परिणमावे तेमने. १६९.**

यतो हि तुल्यक्षेत्रावगाढजीवपरिणाममात्रं बहिरंगसाधनमाश्रित्य जीवं परिणमयिता-रमन्तरेणापि कर्मत्वपरिणमनशक्तियोगिनः पुद्गलस्कन्धाः स्वयमेव कर्मभावेन परिणमन्ति, ततोऽवधार्यते न पुद्गलपिण्डानां कर्मत्वकर्ता पुरुषोऽस्ति ॥१६६॥

अथात्मनः कर्मत्वपरिणतपुद्गलद्रव्यात्मकशरीरकर्तृत्वाभावमवधारयति—

**ते ते कम्त्तगदा पोगलकाया पुणो वि जीवस्स ।
संजायंते देहा देहंतरसंकमं पप्पा ॥१७०॥**

तत्रैव तिष्ठन्ति, न च बहिर्भागाजीव आनयतीति ॥१६८॥ अथ कर्मस्कन्धानां जीव उपादानकर्ता न भवतीति प्रज्ञापयति—कम्त्तणपाओगा खंधा कर्मत्वप्रायोग्याः स्कन्धाः कर्तारः जीवस्स परिणं पप्पा जीवस्य परिणतिं प्राप्य निर्दोषिपरमात्मभावनोत्पन्नसहजानन्दैकलक्षणसुखामृतपरिणतेः प्रतिपक्षभूतां जीवसंबन्धिनीं मिथ्यात्वरागादिपरिणतिं प्राप्य गच्छन्ति कर्मभावं गच्छन्ति परिणमन्ति । कम् । कर्मभावं ज्ञानावरणादिद्रव्यकर्मपर्यायम् । ए हि ते जीवेण परिणमिदा न हि नैव ते कर्म-स्कन्धा जीवेनोपादानकर्तृभूतेन परिणमिताः परिणतिं नीता इत्यर्थः । अनेन व्याख्यानेनैतदुक्तं भवति कर्मस्कन्धानां निश्चयेन जीवः कर्ता न भवतीति ॥१६९॥ अथ शरीराकारपरिणतपुद्गलपिण्डानां जीवः कर्ता न भवतीत्युपदिशति—ते ते कम्त्तगदा ते ते पूर्वसूत्रोदिताः कर्मत्वं गता द्रव्यकर्मपर्याय-

टीका :—कर्मरूप परिणमित होनेकी शक्तिवाले पुद्गलस्कन्ध तुल्य (समान) क्षेत्रावगाह जीवके परिणाममात्रका—जो कि बहिरंग साधन (बाह्यकारण) है उसका—आश्रय करके, जीव उनको परिणमाने वाला न होने पर भी, स्वयमेव कर्मभावसे परिणमित होते हैं । इससे निश्चित होता है कि पुद्गलपिण्डोंको कर्मरूप करनेवाला आत्मा नहीं है ।

भावार्थ :—समान क्षेत्रमें रहनेवाले जीवके विकारी परिणामको निमित्तमात्र करके कार्मणवर्गणायें स्वयमेव अपनी अन्तर्गतशक्तिसे ज्ञानावरणादि कर्मरूप परिणमित हो जाती हैं; जीव उन्हें कर्मरूप परिणमित नहीं करता ॥१६९॥

अब आत्माके कर्मरूप परिणत पुद्गलद्रव्यात्मक शरीरके कर्तृत्वका अभाव निश्चित करते हैं (अर्थात् ऐसा निश्चित करते हैं कि कर्मरूप परिणत जो पुद्गलद्रव्य उस—स्वरूप शरीरका कर्ता आत्मा नहीं है) :—

**कर्मत्वपरिणत पुद्गलोना स्कंध ते ते फरी फरी
शरीरो बने छे जीवने, संक्रांति पासी देहनी. १७०.**

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

३२३

**ते ते कर्मत्वगताः पुद्गलकायाः पुनरपि जीवस्य।
संजायन्ते देहा देहान्तरसंक्रमं प्राप्य॥१७०॥**

ये ये नामामी यस्य जीवस्य परिणामं निमित्तमात्रीकृत्य पुद्गलकायाः स्वयमेव कर्मत्वेन परिणमन्ति, अथ ते ते तस्य जीवस्यानादिसंतानप्रवृत्तशरीरान्तरसंक्रान्तिमाश्रित्य स्वयमेव च शरीराणि जायन्ते। अतोऽवधार्यते न कर्मत्वपरिणतपुद्गलद्रव्यात्मकशरीरकर्ता पुरुषोऽस्ति॥१७०॥

अथात्मनः शरीरत्वाभावमवधारयति—

परिणताः पोगलकाया पुद्गलस्कन्धाः पुणो वि जीवस्स पुनरपि भवान्तरेऽपि जीवस्य संजायन्ते देहा संजायन्ते सम्यग्जायन्ते देहाः शरीराणीति। किं कृत्वा। देहान्तरसंक्रमं पप्ता देहान्तरसंक्रमं भवान्तरं प्राप्य लब्ध्वेति। अनेन किमुक्तं भवति—औदारिकादिशरीरनामकर्मरहितपरमात्मानमलभमानेन जीवेन यान्युपार्जितान्यौदारिकादिशरीरनामकर्मणि तानि भवान्तरे प्राप्ते सत्युदयमागच्छन्ति, तदुदयेन नोकर्मपुद्गला औदारिकादिशरीराकारेण स्वयमेव परिणमन्ति। ततः कारणादौदारिकादिकायानां जीवः कर्ता न भवतीति॥१७०॥ अथ शरीराणि जीवस्यरूपं न भवन्तीति निश्चिनोति—ओरालिओ य देहो औदारिकश्च देहः देहो वेजव्विओ य देहो वैक्रियकश्च तेजसिओ तैजसिकः आहारय कम्मझो आहारकः कार्मणश्च पुग्गलदव्यप्पगा सबे एते पञ्च देहाः पुद्गलद्रव्यात्मकाः सर्वे ऽपि

गाथा : १७० अन्वयार्थ :—[कर्मत्वगताः] कर्मरूप परिणत [ते ते] वे-वे [पुद्गलकायाः] पुद्गलपिण्ड [देहान्तरसंक्रमं प्राप्य] देहान्तररूप परिवर्तनको प्राप्त करके [पुनः अपि] पुनः-पुनः [जीवस्य] जीवके [देहाः] शरीर [संजायन्ते] होते हैं॥१७०॥

टीका :—जिस जीवके परिणामको निमित्तमात्र करके जो-जो यह पुद्गलकाय स्वयमेव कर्मरूप परिणत होते हैं, वे जीवके अनादि संततिरूप (प्रवाहरूप) प्रवर्तमान देहान्तर (भवांतर) रूप परिवर्तनका आश्रय लेकर वे-वे पुद्गलपिण्ड स्वयमेव शरीर (-शरीररूप, शरीरके होनेमें निमित्तरूप) बनते हैं। इससे निश्चित होता है कि कर्मरूप परिणत पुद्गलद्रव्यात्मक शरीरका कर्ता आत्मा नहीं है।

भावार्थ :—जीवके परिणामको निमित्तमात्र करके जो पुद्गल स्वयमेव कर्मरूप परिणत होते हैं, वे पुद्गल ही अन्य भवमें शरीरके बननेमें निमित्तभूत होते हैं, और नोकर्मपुद्गल स्वयमेव शरीररूप परिणमित होते हैं। इसलिये शरीरका कर्ता आत्मा नहीं है॥१७०॥

अब आत्माके शरीरपनेका अभाव निश्चित करते हैं :—

**ओरालिओ य देहो देहो वेउविओ य तेजसिओ ।
आहारय कम्मइओ पोगलदव्वप्पगा सवे ॥१७१॥**

औदारिकश्च देहो देहो वैक्रियिकश्च तैजसः ।
आहारकः कार्मणः पुद्गलद्रव्यात्मकाः सर्वे ॥१७१॥

यतो ह्यौदारिकैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणानि शरीराणि सर्वाण्यपि पुद्गलद्रव्यात्मकानि, ततोऽवधार्यते न शरीरं पुरुषोऽस्ति ॥१७१॥

अथ किं तर्हि जीवस्य शरीरादिसर्वपरद्रव्यविभागसाधनमसाधारणं स्वलक्षणमित्यावेदयति—

**अरसमरुवमगंधं अब्वत्तं चेदणागुणमसदं ।
जाण अलिंगग्रहणं जीवमणिदिदुसंठाणं ॥१७२॥**

मम स्वरूपं न भवन्ति । कस्मादिति चेत् । ममाशरीरचैतन्यचमल्कारपरिणतत्वेन सर्वदैवाचेतनशरीरत्वविरोधादिति ॥१७१॥ एवं पुद्गलस्कन्धानां बन्धव्याख्यानमुख्यतया द्वितीयस्थले गाथापञ्चकं गतम् । इति ‘अपदेसो परमाणू’ इत्यादि गाथानवकेन परमाणुस्कन्धभेदभिन्नपुद्गलानां पिण्डनिष्पत्तिव्याख्यान-

अन्वयार्थ :—[औदारिकः च देहः] औदारिक शरीर, [वैक्रियिकः देहः] वैक्रियिक शरीर, [तैजसः] तैजस शरीर, [आहारकः] आहारक शरीर [च] और [कार्मणः] कार्मण शरीर—[सर्वे] सब [पुद्गलद्रव्यात्मकाः] पुद्गलद्रव्यात्मक हैं ॥१७१॥

टीका :—औदारिक, वैक्रियिक, आहारक, तैजस और कार्मण—ये शरीर सब पुद्गलद्रव्यात्मक हैं । इससे निश्चित होता है कि आत्मा शरीर नहीं है ॥१७१॥

तब फिर जीवका, शरीरादि सर्वपरद्रव्योंसे विभागका साधनभूत, असाधारण स्वलक्षण क्या है, सो कहते हैं :—

जे देह औदारिक, ने वैक्रिय-तैजस देह छे,
कार्मण-आहारक देह जे, ते सर्व पुद्गलरूप छे. १७१.
छे चेतनागुण, गंध-रूप-रस-शब्द-व्यक्ति न जीवने,
वली लिंगग्रहण नथी अने संस्थान भाल्युं न तेहने. १७२.

**अरसमरुपमगन्धमव्यक्तं चेतनागुणमशब्दम् ।
जानीह्यलिङ्गग्रहणं जीवमनिर्दिष्टसंस्थानम् ॥१७२॥**

आत्मनो हि रसस्पगन्धगुणाभावस्वभावत्वात्पर्शगुणव्यक्त्यभावस्वभावत्वात् शब्द-पर्यायाभावस्वभावत्वात्तथा तन्मूलादलिंगग्राह्यत्वात्सर्वसंस्थानाभावस्वभावत्वाच्च पुद्गलद्रव्य-विभागसाधनपरस्त्वमरुपत्वमगन्धत्वमव्यक्तत्वमशब्दत्वमलिंगग्राह्यत्वमसंस्थानत्वं चास्ति । सकल-पुद्गलापुद्गलाजीवद्रव्यविभागसाधनं तु चेतनागुणत्वमस्ति । तदेव च तस्य स्वजीव-द्रव्यमात्राश्रितत्वेन स्वलक्षणतां बिभ्राणं शेषद्रव्यात्तरविभागं साधयति । अलिंगग्राह्य इति वक्तव्ये यदलिंगग्रहणमित्युक्तं तद्बहुतरार्थप्रतिपत्तये । तथा हि—न लिंगैरिन्द्रियैर्ग्राहकतामा-मुख्यतया द्वितीयविशेषान्तराधिकारः समाप्तः । अथैकोनविंशतिगाथापर्यन्तं जीवस्य पुद्गलेन सह बन्ध-मुख्यतया व्याख्यानं करोति, तत्र षट्स्थलानि भवन्ति । तेष्वादौ ‘अरसमरुपं’ इत्यादि शुद्धजीव-व्याख्यानेन गाथैका, ‘मुत्तो रूपादि’ इत्यादिपूर्वपक्षपरिहारमुख्यतया गाथाद्वयमिति प्रथमस्थले गाथात्रयम् । तदनन्तरं भाववन्धमुख्यत्वेन ‘उवओगमओ’ इत्यादि गाथाद्वयम् । अथ परस्परं द्वयोः पुद्गलयोः बन्धो, जीवस्य रागादिपरिणामेन सह बन्धो, जीवपुद्गलयोर्बन्धश्चेति त्रिविधवन्धमुख्यत्वेन

अन्वयार्थ :—[जीवम्] जीवको [अरसम्] अरस, [अरुपम्] अरुप [अगंधम्] अगंध, [अव्यक्तम्] अव्यक्त, [चेतनागुणम्] चेतनागुणयुक्त, [अशब्दम्] अशब्द, [अलिंगग्रहणम्] अलिंगग्रहण (लिंग द्वारा ग्रहण न होने योग्य) और [अनिर्दिष्टसंस्थानम्] जिसका कोई संस्थान नहीं कहा गया है ऐसा [जानीहि] जानो ॥१७२॥

टीका :—आत्मा (१) रसगुणके अभावरूप स्वभाववाला होनेसे, (२) रूपगुणके अभावरूप स्वभाववाला होनेसे, (३) गंधगुणके अभावरूप स्वभाववाला होनेसे, (४) स्पर्शगुणरूप व्यक्तताके अभावरूप स्वभाववाला होनेसे, (५) शब्दपर्यायके अभावरूप स्वभाववाला होनेसे, तथा (६) इन सबके कारण (अर्थात् रस-रूप-गंध इत्यादिके अभावरूप स्वभावके कारण) लिंगके द्वारा अग्राह्य होनेसे और (७) सर्व संस्थानोंके अभावरूप स्वभाववाला होनेसे, आत्माको पुद्गलद्रव्यसे विभागका साधनभूत (१) अरसपना, (२) अरुपपना, (३) अगंधपना, (४) अव्यक्तपना, (५) अशब्दपना, (६) अलिंगग्राह्यपना और (७) असंस्थानपना है । पुद्गल तथा अपुद्गल ऐसे समस्त अजीव द्रव्योंसे विभागका साधन तो चेतनागुणमयपना है; और वही, मात्र स्वजीवद्रव्याश्रित होनेसे स्वलक्षणपनेको धारण करता हुआ, आत्माका शेष अन्य द्रव्योंसे विभाग (भेद) सिद्ध करता है ।

जहाँ ‘अलिंगग्राह्य’ करना है वहाँ जो ‘अलिंगग्रहण’ कहा है, वह बहुतसे अर्थोंकी

पन्नस्य ग्रहणं यस्येत्यतीन्द्रियज्ञानमयत्वस्य प्रतिपत्तिः। न लिंगैरिन्द्रियैर्ग्राह्यतामापन्नस्य ग्रहणं यस्येतीन्द्रियप्रत्यक्षपूर्वकानुमानाविषयत्वस्य। न लिंगादिन्द्रियगम्याद्बूमादगर्नेरिव ग्रहणं यस्येतीन्द्रियप्रत्यक्षपूर्वकानुमानाविषयत्वस्य। न लिंगादेव पैरैः ग्रहणं यस्येत्यनुमेयमात्रत्वाभावस्य। न लिंगादेव परेषां ग्रहणं यस्येत्यनुमात्रत्वाभावस्य। न लिंगात्स्वभावेन ग्रहणं यस्येति प्रत्यक्षज्ञातृत्वस्य। न लिंगेनोपयोगाख्यलक्षणेन ग्रहणं ज्ञेयार्थालम्बनं यस्येति बहिरर्थालम्बनज्ञानाभावस्य। न लिंगस्योपयोगाख्यलक्षणस्य ग्रहणं स्वयमाहरणं यस्येत्यनाहार्यज्ञानत्वस्य। न लिंगे ‘फासेहि पोग्गलाणं’ इत्यादि सूत्रद्वयम्। ततः परं निश्चयेन द्रव्यवन्धकारणत्वाद्रागादिपरिणाम एव वन्ध इति कथनमुख्यतया ‘रत्तो वंधदि’ इत्यादि गाथात्रयम्। अथ भेदभावनामुख्यत्वेन ‘भणिदा पुढवी’ इत्यादि सूत्रद्वयम्। तदनन्तरं जीवो रागादिपरिणामानामेव कर्ता, न च द्रव्यकर्मणाभिति कथनमुख्यत्वेन

प्रतिपत्ति (प्राप्ति, प्रतिपादन) करनेके लिये है। वह इसप्रकार है :— (१) ग्राहक (-ज्ञायक) जिसके लिंगोंके द्वारा अर्थात् इन्द्रियोंके द्वारा ग्रहण (-जानना) नहीं होता वह अलिंगग्रहण है; इसप्रकार ‘आत्मा अतीन्द्रियज्ञानमय’ है इस अर्थकी प्राप्ति होती है। (२) ग्राह्य (ज्ञेय) जिसका लिंगोंके द्वारा अर्थात् इन्द्रियोंके द्वारा ग्रहण (-जानना) नहीं होता वह अलिंगग्रहण है; इसप्रकार ‘आत्मा इन्द्रियप्रत्यक्षका विषय नहीं है’ इस अर्थकी प्राप्ति होती है। (३) जैसे धुंएँसे अग्निका ग्रहण (ज्ञान) होता है, उसीप्रकार लिंग द्वारा, अर्थात् इन्द्रियगम्य (-इन्द्रियोंसे जानने योग्य चिह्न) द्वारा जिसका ग्रहण नहीं होता वह अलिंगग्रहण है। इसप्रकार ‘आत्मा इन्द्रियप्रत्यक्षपूर्वक अनुमानका विषय नहीं है’ ऐसे अर्थकी प्राप्ति होती है। (४) दूसरोंके द्वारा-मात्र लिंग द्वारा ही जिसका ग्रहण नहीं होता वह अलिंगग्रहण है; इसप्रकार ‘आत्मा अनुमेय मात्र (केवल अनुमानसे ही ज्ञात होने योग्य) नहीं है’ ऐसे अर्थकी प्राप्ति होती है। (५) जिसके लिंगसे ही परका ग्रहण नहीं होता वह अलिंगग्रहण है; इसप्रकार ‘आत्मा अनुमातामात्र (केवल अनुमान करनेवाला हो) नहीं है’ ऐसे अर्थकी प्राप्ति होती है। (६) जिसके लिंगके द्वारा नहीं किन्तु स्वभावके द्वारा ग्रहण होता है वह अलिंगग्रहण है; इसप्रकार ‘आत्मा प्रत्यक्ष ज्ञाता है’ ऐसे अर्थकी प्राप्ति होती है। (७) जिसके लिंग द्वारा अर्थात् उपयोगनामक लक्षण द्वारा ग्रहण नहीं है अर्थात् ज्ञेय पदार्थोंका आलम्बन नहीं है, वह अलिंगग्रहण है; इसप्रकार ‘आत्माके बाह्य पदार्थोंका आलम्बनवाला ज्ञान नहीं है’ ऐसे अर्थकी प्राप्ति होती है। (८) जो लिंगको अर्थात् उपयोग नामक लक्षणको ग्रहण नहीं करता अर्थात् स्वयं (कहीं बाहरसे) नहीं लाता सो अलिंगग्रहण है; इसप्रकार ‘आत्मा जो कहींसे नहीं लाया जाता ऐसे ज्ञानवाला है’ ऐसे अर्थकी प्राप्ति होती है। (९) जिसे लिंगका अर्थात् उपयोगनामक लक्षणका ग्रहण अर्थात् परसे हरण

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૩૨૭

ઉપયોગાખ્યલક્ષણે ગ્રહણ સૂર્ય ઇવોપરાગો યસ્યેતિ શુદ્ધોપ્યોગસ્વભાવસ્ય। ન લિંગાદુપ્યોગા-
ખ્યલક્ષણાદ્ ગ્રહણ પૌદ્રગલિકકર્માદાનં યસ્યેતિ દ્રવ્યકર્માસંપૃક્તત્વસ્ય। ન લિંગેભ્યો ઇન્દ્રિયેભ્યો
ગ્રહણ વિષયાણામુપભોગો યસ્યેતિ વિષયોપભોક્તૃત્વાભાવસ્ય। ન લિંગાત્ મનો વેન્દ્રિયાદિ-
લક્ષણાદ્ ગ્રહણ જીવસ્ય ધારણ યસ્યેતિ શુક્રાર્તવાનુવિધાયિત્વાભાવસ્ય। ન લિંગસ્ય મેહના-
કારસ્ય ગ્રહણ યસ્યેતિ લૌકિકસાધનમાત્રત્વાભાવસ્ય। ન લિંગેનામેહનાકારેણ ગ્રહણ
લોકવ્યાસિર્યસ્યેતિ કુહુકપ્રસિદ્ધસાધનાકારલોકવ્યાસિત્વાભાવસ્ય। ન લિંગાનાં સ્ત્રીપુન્પુંસક-
'કુવ્યં સહાવમાદા' ઇત્યાદિ ષષ્ઠસ્થલે ગાથાસસ્તકમ્। યત્ર મુખ્યત્વમિતિ વદતિ તત્ર યથાસંભવમન્યો-
ઈષ્ટથો લભ્યત ઇતિ સર્વત્ર જ્ઞાતવ્યમ્। એવમેકોનવિંશતિગાથાભિસ્તૃતીયવિશેષાન્તરાધિકારે સમુદાય-
પાતનિકા। તદ્યથા—અથ કિં તર્હી જીવસ્ય શરીરાદિપરદ્રવ્યેભ્યો ભિન્નમન્યદ્રવ્યાસાધારણ સ્વસ્વરૂપમિતિ
પ્રશ્ને પ્રલ્યુત્તરં દદાતિ—અરસમરૂપમગંધં રસરૂપગંધરહિતત્વાત્તથા ચાધ્યાહાર્યમાણાસ્પર્શરૂપત્વાચ્ અવત્તં
અવ્યક્તત્વાત્ અસદં અશદ્વત્વાત્ અલિંગગ્રહણ અલિઙ્ગગ્રહણત્વાત્ અણિદ્વિસંઠાણ અનિર્દિષ્ટસંસ્થાનત્વાચ્
જાણ જીવં જાનીહિ જીવમ્। અરસમરૂપમગંધમસ્થર્શમવ્યક્તમશબ્દમલિઙ્ગગ્રહણમનિર્દિષ્ટસંસ્થાનલક્ષણં ચ
હે શિષ્ય, જીવં જીવદ્રવ્યં જાનીહિ। પુનરાપિ કથંભૂતમ્। ચેદણાગુણં સમસ્તપુદ્રગલાદિભ્યોઽચેતનેભ્યો
ભિન્ન: સમસ્તાન્યદ્રવ્યાસાધારણ: સ્વકીયાનન્તર્જીવજાતિસાધારણશ્ચ ચેતનાગુણો યસ્ય તં ચેતનાગુણું

નહીં હો સકતા (-અન્યસે નહીં લે જાયા જા સકતા) સો અલિંગ ગ્રહણ હૈ; ઇસપ્રકાર ‘આત્માકે
જ્ઞાનકા હરણ નહીં કિયા જા સકતા’ એસે અર્થકી પ્રાસિ હોતી હૈ। (૧૦) જિસે લિંગમે અર્થાત્
ઉપયોગનામક લક્ષણમે ગ્રહણ અર્થાત્ સૂર્યકી ભાઁતિ ઉપરાગ (-મલિનતા, વિકાર) નહીં હૈ વહ
અલિંગગ્રહણ હૈ; ઇસપ્રકાર ‘આત્મા શુદ્ધોપ્યોગસ્વભાવી હૈ’ એસે અર્થકી પ્રાસિ હોતી હૈ। (૧૧)
લિંગ દ્વારા અર્થાત્ ઉપયોગનામક લક્ષણ દ્વારા ગ્રહણ અર્થાત્ પૌદ્રગલિક કર્મકા ગ્રહણ જિસકે
નહીં હૈ, વહ અલિંગગ્રહણ હૈ; ઇસપ્રકાર ‘આત્મા દ્રવ્યકર્મસે અસંયુક્ત (અસંબદ્ધ) હૈ’ એસે
અર્થકી પ્રાસિ હોતી હૈ। (૧૨) જિસે લિંગોંકે દ્વારા અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોંકે દ્વારા ગ્રહણ અર્થાત્
વિષયોંકા ઉપભોગ નહીં હૈ સો અલિંગગ્રહણ હૈ; ઇસપ્રકાર ‘આત્મા વિષયોંકા ઉપભોક્તા નહીં હૈ’
એસે અર્થકી પ્રાસિ હોતી હૈ। (૧૩) લિંગ દ્વારા અર્થાત્ મન અથવા ઇન્દ્રિયાદિ લક્ષણકે દ્વારા ગ્રહણ
અર્થાત્ જીવત્વકો ધારણ કર રહના જિસકે નહીં હૈ વહ અલિંગગ્રહણ હૈ; ઇસપ્રકાર ‘આત્મા શુક્ર
ઔર આર્તવકો અનુવિધાયી (-અનુસાર હોનેવાલા) નહીં હૈ’ એસે અર્થકી પ્રાસિ હોતી હૈ। (૧૪)
લિંગકા અર્થાત્ મેહનાકાર (-પુરુષાદિકી ઇન્દ્રિયકા આકાર)કા ગ્રહણ જિસકે નહીં હૈ સો
અલિંગગ્રહણ હૈ; ઇસપ્રકાર ‘આત્મા લૌકિકસાધનમાત્ર નહીં હૈ’ એસે અર્થકી પ્રાસિ હોતી હૈ।
(૧૫) લિંગકે દ્વારા અર્થાત્ અમેહનાકારકે દ્વારા જિસકા ગ્રહણ અર્થાત્ લોકમે વ્યાપકત્વ નહીં
હૈ સો અલિંગગ્રહણ હૈ; ઇસપ્રકાર ‘આત્મા પાખણિયોંકે પ્રસિદ્ધ સાધનરૂપ આકારવાલા—
લોકવ્યાસિવાલા નહીં હૈ’ એસે અર્થકી પ્રાસિ હોતી હૈ। (૧૬) જિસકે લિંગોકા અર્થાત્ સ્ત્રી,

वेदानां ग्रहणं यस्येति स्त्रीपुन्पुंसकद्रव्यभावाभावस्य । न लिंगानां धर्मधजानां ग्रहणं यस्येति बहिरंगयतिलिंगाभावस्य । न लिंगं गुणो ग्रहणमर्थावबोधो यस्येति गुणविशेषानालीढ-शुद्धद्रव्यत्वस्य । न लिंगं पर्यायो ग्रहणमर्थावबोधविशेषो यस्येति पर्यायविशेषानालीढ-शुद्धद्रव्यत्वस्य । न लिंगं प्रत्यभिज्ञानहेतुग्रहणमर्थावबोधसामान्यं यस्येति द्रव्यानालीढशुद्ध-पर्यायत्वस्य ॥१७२॥

अथ कथममूर्तस्यात्मनः स्त्रिधरूक्षत्वाभावाद्वन्धो भवतीति पूर्वपक्षयति—

च । अलिङ्गग्राह्यमिति वक्तव्ये यदलिङ्गग्रहणमित्युक्तं तत्किमर्थमिति चेत्, बहुतरार्थप्रतिपत्त्यर्थम् । तथाहि—लिङ्गमिन्द्रियं तेनार्थानां ग्रहणं परिच्छेदनं न करोति तेनालिङ्गग्रहणो भवति । तदपि कस्मात् । स्वयमेवातीन्द्रियाखण्डज्ञानसहितत्वात् । तेनैव लिङ्गशब्दवाच्येन चक्षुरादीन्द्रियेणान्यजीवानां यस्य ग्रहणं परिच्छेदनं कर्तुं नायाति तेनालिङ्गग्रहण उच्यते । तदपि कस्मात् । निर्विकारातीन्द्रिय-स्वसंवेदनप्रत्यक्षज्ञानगम्यत्वात् । लिङ्गं धूमादि तेन धूमलिङ्गोद्भवानुमानेनाग्निवदनुमेयभूतपरपदार्थानां ग्रहणं न करोति तेनालिङ्गग्रहण इति । तदपि कस्मात् । स्वयमेवालिङ्गोद्भवातीन्द्रियज्ञानसहितत्वात् । तेनैव लिङ्गोद्भवानुमानेनाग्निग्रहणवत् परपुरुषाणां यस्यात्मनो ग्रहणं परिज्ञानं कर्तुं नायाति तेनालिङ्ग-ग्रहण इति । तदपि कस्मात् । अलिङ्गोद्भवातीन्द्रियज्ञानगम्यत्वात् । अथवा लिङ्गं चिह्नं लाञ्छनं शिखाजटाधारणादि तेनार्थानां ग्रहणं परिच्छेदनं न करोति तेनालिङ्गग्रहण इति । तदपि कस्मात् । स्वाभाविकाचिह्नोद्भवातीन्द्रियज्ञानसहितत्वात् । तेनैव चिह्नोद्भवज्ञानेन परपुरुषाणां यस्यात्मनो ग्रहणं परिज्ञानं कर्तुं नायाति तेनालिङ्गग्रहण इति । तदपि कस्मात् । निरुपरागस्वसंवेदनज्ञानगम्यत्वादिति ।

पुरुष और नपुंसक वेदोंका ग्रहण नहीं है वह अलिंगग्रहण है; इसप्रकार ‘आत्मा द्रव्यसे तथा भावसे स्त्री, पुरुष तथा नपुंसक नहीं है’ इस अर्थकी प्राप्ति होती है (१७) लिंगोंका अर्थात् धर्मचिह्नोंका ग्रहण जिसके नहीं है वह अलिंगग्रहण है; इसप्रकार ‘आत्माके बहिरंग यतिलिंगोंका अभाव है’ इस अर्थकी प्राप्ति होती है। (१८) लिंग अर्थात् गुण ऐसा जो ग्रहण अर्थात् अर्थावबोध (पदार्थज्ञान) जिसके नहीं है सो अलिंगग्रहण है; इसप्रकार ‘आत्मा गुणविशेषसे आलिंगित न होनेवाला ऐसा शुद्ध द्रव्य है’ ऐसे अर्थकी प्राप्ति होती है। (१९) लिंग अर्थात् पर्याय ऐसा जो ग्रहण, अर्थात् अर्थावबोधविशेष जिसके नहीं है सो अलिंगग्रहण है; इसप्रकार ‘आत्मा पर्यायविशेषसे आलिंगित न होनेवाला ऐसा शुद्ध द्रव्य है’ ऐसे अर्थकी प्राप्ति होती है। (२०) लिंग अर्थात् प्रत्यभिज्ञानका कारण ऐसा जो ग्रहण अर्थात् अर्थावबोध सामान्य जिसके नहीं है वह अलिंगग्रहण है; इसप्रकार ‘आत्मा द्रव्यसे नहीं आलिंगित ऐसी शुद्ध पर्याय है’ ऐसे अर्थकी प्राप्ति होती है॥१७२॥

अब, अमूर्त ऐसे आत्माके, स्त्रिधरूक्षत्वका अभाव होनेसे बंध कैसे हो सकता है? ऐसा पूर्व पक्ष उपस्थित करते हैं :—

**મુત્તો રૂપાદિગુણો બજ્જદિ ફાસેહિં અણ્ણમણ્ણેહિં ।
તચ્ચિવરીદો અપ્પા બજ્જદિ કિધ પોગળં કર્મં ॥૧૭૩॥**

**મૂર્તો રૂપાદિગુણો બધતે સ્પર્શેરન્યોનૈઃ ।
તદ્વિપરીત આત્મા બધાતિ કથં પૌદ્ગળં કર્મ ॥૧૭૩॥**

મૂર્ત્યોહિં તાવત્પુદ્ગળયો રૂપાદિગુણયુક્તત્વેન યથોદિતસ્નિગ્ધરૂક્ષત્વસ્પર્શવિશેષાદન્યોન્ય-
બધોડવધાર્યતે એવ । આત્મકર્મપુદ્ગળયોસ્તુ સ કથમબધાર્યતે; મૂર્તસ્ય કર્મપુદ્ગળસ્ય રૂપાદિ-
ગુણયુક્તત્વેન યથોદિતસ્નિગ્ધરૂક્ષત્વસ્પર્શવિશેષસંભવેઽપ્યમૂર્તસ્યાત્મનો રૂપાદિગુણયુક્તત્વાભાવેન

એવમલિઙ્ગગ્રહણશબ્દસ્ય વ્યાખ્યાનક્રમેણ શુદ્ધજીવસ્વરૂપ જ્ઞાતવ્યમિત્યભિપ્રાયઃ ॥૧૭૨॥ અથામૂર્ત-
શુદ્ધાત્મનો વ્યાખ્યાને કૃતે સત્યમૂર્તજીવસ્ય મૂર્તપુદ્ગળકર્મણ સહ કથં બન્ધો ભવતીતિ પૂર્વપક્ષં
કરોતિ—મુત્તો રૂપાદિગુણો મૂર્તો રૂપરસગન્ધસ્પર્શત્વાતું પુદ્ગળદ્રવ્યગુણઃ બજ્જદિ અન્યોન્યસંશ્લેષેણ
બધતે બન્ધમનુભવતિ, તત્ત્ર દોષો નાસ્તિ । કૈઃ કૃત્વા । ફાસેહિં અણ્ણમણ્ણેહિં સ્નિગ્ધરૂક્ષગુણલક્ષણ-
સ્પર્શસંયોગેઃ । કિવિશિષ્ટેઃ । અન્યોન્યઃ પરસ્પરનિમિત્તિઃ । તચ્ચિવરીદો અપ્પા બજ્જદિ કિધ પોગળં
કર્મં તદ્વિપરીતાત્મા બધાતિ કથં પૌદ્ગળં કર્મેતિ । અયં પરમાત્મા નિર્વિકારપરમચૈતન્ય-
ચમત્કારપરિણત્વેન બન્ધકારણભૂતસ્નિગ્ધરૂક્ષગુણસ્થાનીયરાગદ્વેષાદિવિભાવપરિણામરહિતત્વાદમૂર્તલ્યાચ્છ

ગાથા : ૧૭૩ અન્વયાર્થ :—[મૂર્તઃ] મૂર્ત (એસે પુદ્ગળ) તો [રૂપાદિગુણઃ] રૂપાદિગુણયુક્ત હોનેસે [અન્યોન્યઃ સ્પર્શઃ] પરસ્પર (બંધયોગ્ય) સ્પર્શોસે [બધતે] બંધતે હોય;
(પરસ્તુ) [તદ્વિપરીતઃ આત્મા] ઉસસે વિપરીત (-અમૂર્ત) એસા આત્મા [પૌદ્ગલિક કર્મ] પૌદ્ગલિક કર્મકો [કથં] કૈસે [બધાતિ] બાંધતા હૈ? ॥૧૭૩॥

ટીકા :—મૂર્ત એસે દો પુદ્ગળ તો રૂપાદિગુણયુક્ત હોનેસે યથોક્ત સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વરૂપ સ્પર્શવિશેષ (બંધયોગ્ય સ્પર્શ)કે કારણ ઉનકા પારસ્પરિક બંધ અવશ્ય સમજા જા સકતા હૈ; કિન્તુ આત્મા ઔર કર્મપુદ્ગળકા બંધ હોના કૈસે સમજા જા સકતા હૈ? ક્યોંકિ મૂર્ત એસા કર્મપુદ્ગળ રૂપાદિગુણયુક્ત હૈ, ઇસલિયે ઉસકે યથોક્ત સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વરૂપ સ્પર્શવિશેષકા સંભવ હોને પર ભી અમૂર્ત એસે આત્માકો રૂપાદિગુણયુક્તતા નહીં હૈ ઇસલિયે ઉસકે યથોક્ત સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વરૂપ સ્પર્શવિશેષકા અસંભવ હોનેસે એક અંગ વિકલ હૈ । (અર્થાત् બંધયોગ્ય દો

**અન્યોન્ય સ્પર્શથી બંધ થાય રૂપાદિગુણયુત મૂર્તને;
પણ જીવ મૂર્તિરહિત બાંધે કેમ પુદ્ગળકર્મને ? ૧૭૩.**

३३०

प्रवचनसार

[भगवानश्रीकुंदकुंद-

यथोदितस्मिंश्चर्क्षत्वस्पर्शविशेषासंभावनया चैकांगविकलत्वात् ॥१७३॥

अथैवममूर्तस्याप्यात्मनो बन्धो भवतीति सिद्धान्तयति—

रूपादिएहिं रहिदो पेच्छदि जाणादि रूपमादीणि ।

दव्याणि गुणे य जधा तह बंधो तेण जाणीहि ॥१७४॥

रूपादिकै रहितः पश्यति जानाति रूपादीनि ।

दव्याणि गुणांश्च यथा तथा बन्धस्तेन जानीहि ॥१७४॥

येन प्रकारेण रूपादिरहितो रूपीणि दव्याणि तद्गुणांश्च पश्यति जानाति च, तेनैव प्रकारेण रूपादिरहितो रूपिभिः कर्मपुद्गलैः किल बध्यते; अन्यथा कथममूर्ते मूर्त पश्यति पौद्गलं कर्म कथं बध्नाति, न कथमपीति पूर्वपक्षः ॥१७३॥ अथैवममूर्तस्याप्यात्मनो नयविभागेन बन्धो भवतीति प्रत्युत्तरं ददाति—रूपादिएहिं रहिदो अमूर्तपरमचिज्योतिःपरिणतत्वेन तावदयमात्मा रूपादिरहितः। तथाविधः सन् किं करोति। पेच्छदि जाणादि मुक्तावस्थायां युगपत्यरिच्छित्तिरूप-सामान्यविशेषग्राहककेवलदर्शनज्ञानोपयोगेन यद्यपि तादात्म्यसंबन्धो नास्ति तथापि ग्राह्यग्राहकलक्षण-संबन्धेन पश्यति जानाति। कानि कर्मतापन्नानि। रूपमादीणि दव्याणि रूपरसगन्धस्पर्शसहितानि मूर्तदव्याणि। न केवलं दव्याणि गुणे य जधा तद्गुणांश्च यथा। अथवा यथा कश्चित्संसारी

अंगोंमेंसे एक अंग अयोग्य है—स्पर्शगुणरहित होनेसे बंधकी योग्यतावाला नहीं है।) ॥१७३॥

अब ऐसा सिद्धान्त निश्चित करते हैं कि आत्मा अमूर्त होने पर भी उसको इसप्रकार बंध होता है :—

अन्वयार्थ :—[यथा] जैसे [रूपादिकैः रहितः] रूपादिरहित (जीव) [रूपादीनि] रूपादिको—[दव्याणि गुणान् च] द्रव्योंको तथा गुणोंको (रूपी द्रव्योंको और उनके गुणोंको)—[पश्यति जानाति] देखता है और जानता है [तथा] उसीप्रकार [तेन] उसके साथ (-अरूपीका रूपीके साथ) [बंधः जानीहि] बंध जानो ॥१७४॥

टीका :—जैसे रूपादिरहित (जीव) रूपी द्रव्योंको तथा उनके गुणोंको देखता है तथा जानता है उसीप्रकार रूपादिरहित (जीव) रूपी कर्मपुद्गलोंके साथ बँधता है; क्योंकि यदि ऐसा न हो तो यहाँ भी (देखने-जाननेके संबंधमें भी) वह प्रश्न अनिवार्य

जे रीत दर्शन-ज्ञान थाय रूपादिनुं—गुण-दव्यनुं,
ते रीत बंधन जाण मूर्तिरहितने पण मूर्तनुं. १७४.

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

३३१

जानाति चेत्यत्रापि पर्यनुयोगस्यानिवार्यत्वात् । न चैतदत्यन्तदुर्घटत्वादार्षान्तिकीकृतं, किंतु दृष्टान्तद्वारेणाबालगोपालप्रकटितम् । तथा हि—यथा बालकस्य गोपालकस्य वा पृथगवस्थितं मृद्गलीवर्द बलीवर्द वा पश्यतो जानतश्च न बलीवर्देन सहास्ति संबन्धः, विषय-भावावस्थितबलीवर्दनिमित्तोपयोगाधिरूढबलीवर्दकारदर्शनज्ञानसंबन्धो बलीवर्दसंबन्धव्यवहार-साधकस्त्वस्त्येव, तथा किलात्मनो नीरूपत्वेन स्पर्शशून्यत्वान्न कर्मपुद्गलैः सहास्ति संबन्धः, एकावगाहभावावस्थितकर्मपुद्गलनिमित्तोपयोगाधिरूढगणद्वेषादिभावसंबन्धः कर्मपुद्गलवन्ध-व्यवहारसाधकस्त्वस्त्येव ॥१७४॥

जीवो विशेषभेदज्ञानरहितः सन् काष्ठपाषाणाद्यचेतनजिनप्रतिमां दृष्ट्वा मदीयाराध्योऽयमिति मन्यते । यद्यपि तत्र सत्तावलोकदर्शनेन सह प्रतिमायास्तादात्म्यसंबन्धो नास्ति तथापि परिच्छेदपरिच्छेदक-लक्षणसंबन्धोऽस्ति । यथा वा समवसरणे प्रत्यक्षजिनेश्वरं दृष्ट्वा विशेषभेदज्ञानी मन्यते मदीयाराध्योऽयमिति । तत्रापि यद्यप्यवलोकनज्ञानस्य जिनेश्वरेण सह तादात्म्यसंबन्धो नास्ति तथाप्याराध्याग्राधकसंबन्धोऽस्ति । तह बन्धो तेण जाणीहि तथा बन्धं तेनैव दृष्टान्तेन जानीहि । अयमत्रार्थः—यद्यप्ययमात्मा निश्चयेनामूर्तस्तथाप्यनादिकर्मवन्धवशाद्व्यवहारेण मूर्तः सन् द्रव्यवन्धनिमित्तभूतं रागादिविकल्परूपं भाववन्धोपयोगं करोति । तस्मिन्स्ति मूर्तद्रव्यकर्मणा सह यद्यपि तादात्म्यसंबन्धो नास्ति

है कि अमूर्त मूर्तको कैसे देखता-जानता है ?

और ऐसा भी नहीं है कि यह (अरूपीका रूपोंके साथ बंध होनेकी) बात अत्यन्त दुर्घट है इसलिये उसे दार्षान्तरूप बनाया है, परन्तु दृष्टान्त द्वारा आबालगोपाल सभीको प्रगट (ज्ञात) हो जाय इसलिये दृष्टान्त द्वारा समझाया गया है । यथा :—बालगोपालका पृथक रहनेवाले मिट्टीके बैलको अथवा (सच्चे) बैलको देखने और जानने पर बैलके साथ संबंध नहीं है तथापि विषयरूपसे रहनेवाला बैल जिनका निमित्त है ऐसे उपयोगारूढ़ वृषभाकार दर्शन-ज्ञानके साथका संबंध बैलके साथके संबंधरूप व्यवहारका साधक अवश्य है; इसीप्रकार आत्मा अरूपीपनेके कारण स्पर्शशून्य है, इसलिये उसका कर्मपुद्गलोंके साथ संबंध नहीं है, तथापि एकावगाहरूपसे रहनेवाले कर्मपुद्गल जिनके निमित्त हैं ऐसे उपयोगारूढ़ रागद्वेषादिकभावोंके साथका संबंध कर्मपुद्गलोंके साथके बंधरूप व्यवहारका साधक अवश्य है ।

भावार्थ :—‘आत्मा अमूर्तिक होने पर भी वह मूर्तिकर्मपुद्गलोंके साथ कैसे बँधता है ?’ इस प्रश्नका उत्तर देते हुए आचार्यदेवने कहा है कि—आत्माके अमूर्तिक होने पर भी वह मूर्तिक पदार्थोंको कैसे जानता है ? जैसे वह मूर्तिक पदार्थोंको जानता है उसीप्रकार मूर्तिक कर्मपुद्गलोंके साथ बँधता है ।

અથ ભાવબન્ધસ્વરૂપં જ્ઞાપયતિ—

**ઉવઓગમઓ જીવો મુજ્જાદિ રહેદિ વા પદુસેદિ।
પણ વિવિધે વિસયે જો હિ પુણો તેહિં સો બંધો ॥૧૭૫॥**

તથાપિ પૂર્વોક્તદૃષ્ટાન્તેન સંશ્લેષસંબન્ધોઽસ્તીતિ નાસ્તિ દોષ: ॥૧૭૪॥ એવં શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવ-
જીવકથનમુખ્યાલેન પ્રથમગાથા, મૂર્તિરહિતજીવસ્ય મૂર્તકર્મણા સહ કથં બન્ધો ભવતીતિ પૂર્વપક્ષરૂપેણ

વાસ્તવમં અરૂપી આત્માકા રૂપી પદાર્થેકિ સાથ કોઈ સંબંધ ન હોને પર ભી અરૂપીકા રૂપીકે સાથ સંબંધ હોનેકા વ્યવહાર ભી વિરોધકો પ્રાસ નહીં હોતા । જહાઁ એસા કહા જાતા હૈ કિ ‘આત્મા મૂર્તિક પદાર્થકો જાનતા હૈ’ વહાઁ પરમાર્થત: અમૂર્તિક આત્માકા મૂર્તિક પદાર્થેકિ સાથ કોઈ સંબંધ નહીં હૈ; ઉસકા તો માત્ર ઉસ મૂર્તિક પદાર્થકે આકારરૂપ હોનેવાલે જ્ઞાનકે સાથ હી સંબંધ હૈ ઔર ઉસ પદાર્થકાર જ્ઞાનકે સાથકે સંબંધકે કારણ હી ‘અમૂર્તિક આત્મા મૂર્તિક પદાર્થકો જાનતા હૈ’ એસા અમૂર્તિક-મૂર્તિકા સંબંધરૂપ વ્યવહાર સિદ્ધ હોતા હૈ । ઇસીપ્રકાર જહાઁ એસા કહા જાતા હૈ કિ ‘અમુક આત્માકા મૂર્તિક કર્મપુદ્ગલોંકે સાથ બંધ હૈ’ વહાઁ પરમાર્થત: અમૂર્તિક આત્માકા મૂર્તિક કર્મપુદ્ગલોંકે સાથ કોઈ સમ્બન્ધ નહીં હૈ; આત્માકા તો કર્મપુદ્ગલ જિસમે નિમિત્ત હૈને એસે રાગદ્રોષાદિભાવોંકે સાથ હી સમ્બન્ધ (બંધ) હૈ ઔર ઉન કર્મનિમિત્તક રાગદ્રોષાદિ ભાવોંકે સાથ સમ્બન્ધ હોનેસે હી ‘ઇસ આત્માકા મૂર્તિક કર્મપુદ્ગલોંકે સાથ બંધ હૈ’ એસા અમૂર્તિકમૂર્તિકા બન્ધરૂપ વ્યવહાર સિદ્ધ હોતા હૈ ।

યદ્યાપિ મનુષ્યકો સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિકે સાથ વાસ્તવમં કોઈ સમ્બન્ધ નહીં હૈ, વે ઉસ મનુષ્યસે સર્વથા ભિન્ન હૈનું, તથાપિ સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિકે પ્રતિ રાગ કરનેવાલે મનુષ્યકો રાગકા બન્ધન હોનેસે ઔર ઉસ રાગમે સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિકે નિમિત્ત હોનેસે વ્યવહારસે એસા અવશ્ય કહા જાતા હૈ કિ ‘ઇસ મનુષ્યકો સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિકા બન્ધન હૈ; ઇસીપ્રકાર, યદ્યાપિ આત્માકા કર્મપુદ્ગલોંકે સાથ વાસ્તવમં કોઈ સમ્બન્ધ નહીં હૈ, વે આત્માસે સર્વથા ભિન્ન હૈનું, તથાપિ રાગદ્રોષાદિ ભાવ કરનેવાલે આત્માકો રાગદ્રોષાદિ ભાવોંકા બન્ધન હોનેસે ઔર ઉન ભાવોંમે કર્મપુદ્ગલ નિમિત્ત હોનેસે વ્યવહારસે એસા અવશ્ય કહા જા સકતા હૈ કિ ‘ઇસ આત્માકો કર્મપુદ્ગલોંકા બન્ધન હૈ’ ॥૧૭૪॥

અબ ભાવબન્ધકા સ્વરૂપ બતલાતે હૈનું :—

**વિધવિધ વિષયો પામીને ઉપયોગ-આત્મક જીવ જે
પ્રદ્રોષ-રાગ-વિમોહભાવે પારિણમે, તે બંધ છે. ૧૭૫.**

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

३३३

**उपयोगमयो जीवो मुद्यति रज्यति वा प्रद्वेष्टि।
प्राप्य विविधान् विषयान् यो हि पुनस्तैः स बन्धः॥१७५॥**

अयमात्मा सर्व एव तावत्सविकल्पनिर्विकल्पपरिच्छेदात्मकत्वादुपयोगमयः। तत्र यो हि नाम नानाकारान् परिच्छेद्यानर्थानासाद्य मोहं वा रागं वा द्वेषं वा समुपैति स नाम तैः परप्रत्ययैरपि मोहरागद्वेषैरुपरक्तात्मस्वभावत्वान्नीलपीतरक्तोपाश्रयप्रत्ययनीलपीतरक्तत्वैरुपरक्त-स्वभावः स्फटिकमणिरिव स्वयमेक एव तद्वावद्वितीयत्वाद्बन्धो भवति॥१७५॥

द्वितीया, तत्परिहारस्तपेण तृतीया चेति गाथात्रयेण प्रथमस्थलं गतम्। अथ रागद्वेषमोहलक्षणं भावबन्ध-स्वरूपमाण्याति—उवोगमओ जीवो उपयोगमयो जीवः, अयं जीवो निश्चयनयेन विशुद्धज्ञान-दर्शनोपयोगमयस्तावत्तथाभूतोऽप्यनादिवन्धवशात्सोपाधिस्फटिकवत् परोपाधिभावेन परिणतः सन्। किं करोति। मुञ्जादि रज्जेदि वा पदुस्सेदि मुद्यति रज्यति वा प्रद्वेष्टि द्वेषं करोति। किं कृत्वा पूर्वं। पप्पा प्राप्य। कान्। विविधे विसये निर्विषयपरमात्मस्वरूपभावनाविपक्षभूतान्विविधपञ्चेन्द्रियविषयान्। जो हि पुणो यः पुनरित्यंभूतोऽस्ति जीवो हि स्फुटं, तेहि संबंधो तैः संबद्धो भवति, तैः पूर्वोक्तराग-द्वेषमोहैः कर्तृभूतैर्मोहरागद्वेषराहितजीवस्य शुद्धपरिणामलक्षणं परमधर्ममलभमानः सन् स जीवो बद्धो भवतीति। अत्र योऽसौ रागद्वेषमोहपरिणामः स एव भावबन्ध इत्यर्थः॥१७५॥ अथ भावबन्ध-

अन्वयार्थ :—[यः हि पुनः] जो [उपयोगमयः जीवः] उपयोगमय जीव [विविधान् विषयान्] विविध विषयोंको [प्राप्य] प्राप्त करके [मुद्यति] मोह करता है, [रज्यति] राग करता है, [वा] अथवा [प्रद्वेष्टि] द्वेष करता है, [सः] वह जीव [तैः] उनके द्वारा (मोह-राग-द्वेषके द्वारा) [बन्धः] बन्धरूप है॥१७५॥

टीका :—प्रथम तो यह आत्मा सर्व ही उपयोगमय है, क्योंकि वह सविकल्प और निर्विकल्प प्रतिभासस्वरूप है (अर्थात् ज्ञान-दर्शनस्वरूप है।) उसमें जो आत्मा विविधाकार प्रतिभासित होनेवाले पदार्थोंको प्राप्त करके मोह, राग अथवा द्वेष करता है, वह आत्मा—काला, पीला, और लाल १आश्रय जिनका निमित्त है ऐसे कालेपन, पीलेपन और लालपनके द्वारा उपरक्त स्वभाववाले स्फटिकमणिकी भाँति—पर जिनका निमित्त है ऐसे मोह, राग और द्वेषके द्वारा उपरक्त (विकारी, मलिन, कलुषित,) आत्मस्वभाववाला होनेसे, स्वयं अकेला ही बंध (बन्धरूप) है, क्योंकि मोहरागद्वेषादिभाव उसका २द्वितीय है॥१७५॥

१. आश्रय = जिसमें स्फटिकमणि रखा हो वह पात्र।

२. द्वितीय = दूसरा [‘बन्ध तो दोके बीच होता है, अकेला आत्मा बंधस्वरूप कैसे हो सकता है?’] इस प्रश्नका उत्तर यह है कि—एक तो आत्मा और दूसरा मोहरागद्वेषादिभाव होनेसे, मोहरागद्वेषादिभावके द्वारा मलिनस्वभाववाला आत्मा स्वयं ही भावबन्ध है।

अथ भावबन्धयुक्तिं द्रव्यबन्धस्वरूपं च प्रज्ञापयति—

भावेण जेण जीवो पेच्छदि जाणादि आगदं विसये ।

रञ्जदि तेणेव पुणो बज्ज्ञादि कम्म ति उवदेसो ॥१७६॥

भावेन येन जीवः पश्यति जानात्यागतं विषये ।

रज्यति तेनैव पुनर्बध्यते कर्मेत्युपदेशः ॥१७६॥

अयमात्मा साकारनिराकारपरिच्छेदात्मकत्वात्परिच्छेदतामापद्यमानमर्थजातं येनैव मोहरूपेण रागरूपेण द्वेषरूपेण वा भावेन पश्यति जानाति च तेनैवोपरज्यत एव । योऽयमुपरागः स खलु स्निग्धरूक्षत्वस्थानीयो भावबन्धः । अथ पुनस्तेनैव पौद्गलिकं कर्म युक्तिं द्रव्यबन्धस्वरूपं च प्रतिपादयति—भावेण जेण भावेन परिणामेन येन जीवो जीवः कर्ता पेच्छदि जाणादि निर्विकल्पदर्शनपरिणामेन पश्यति सविकल्पज्ञानपरिणामेन जानाति । किं कर्मतापन्नं, आगदं विसये आगतं प्राप्तं किमपीषानिष्ठं वस्तु पञ्चेन्द्रियविषये । रञ्जदि तेणेव पुणो रज्यते तेनैव पुनः आदिमध्यान्तवर्जितं रागादिदोषरहितं चिज्योतिःस्वरूपं निजात्मद्रव्यमरोचमानस्तथैवाजानन् सन् समस्तरागादिविकल्पपरिहारेणाभावयंश्च तेनैव पूर्वोक्तज्ञानदर्शनोपयोगेन रज्यते रागं करोति इति भावबन्धयुक्तिः । बज्ज्ञादि कम्म ति उवदेसो तेन भावबन्धेन नवतरद्रव्यकर्म बध्नातीति

अब, भावबन्धकी सुकृति और द्रव्यबन्धका स्वरूप कहते हैं :—

अन्वयार्थ :—[जीवः] जीव [येन भावेन] जिस भावसे [विषये आगतं] विषयागत पदार्थको [पश्यति जानाति] देखता है और जानता है, [तेन एव] उसीसे [रज्यति] उपरक्त होता है; [पुनः] और उसीसे [कर्म बध्यते] कर्म बँधता है;—(इति) ऐसा (उपदेशः) उपदेश है ॥१७६॥

टीका :—यह आत्मा साकार और निराकार प्रतिभासस्वरूप (-ज्ञान और दर्शनस्वरूप) होनेसे प्रतिभास्य (प्रतिभासित होने योग्य) पदार्थसमूहको जिस मोहरूप, रागरूप या द्वेषरूप भावसे देखता है और जानता है, उसीसे उपरक्त होता है । जो यह उपराग (विकार) है वह वास्तवमें ^१स्निग्धरूक्षत्वस्थानीय भावबन्ध है । और उसीसे अवश्य

१. स्निग्धरूक्षत्वस्थानीय = स्निग्धता और रूक्षताके समान । (जैसे पुद्गलमें विशिष्ट स्निग्धतारूक्षता वह बन्ध है, उसीप्रकार जीवमें रागद्वेषरूप विकार भावबन्ध है)

**जे भावथी देखे अने जाणे विषयगत अर्थने,
तेनाथी छे उपरक्तता; वली कर्मबंधन ते वडे. १७६.**

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

३३५

बध्यत एव। इत्येष भावबन्धप्रत्ययो द्रव्यबन्धः ॥१७६॥

अथ पुद्गलजीवतदुभयबन्धस्वरूपं ज्ञापयति—

फासेहिं पोगगलाणं बन्धो जीवस्स रागमादीहिं ।

अण्णोण्णं अवगाहो पोगगलजीवप्पगो भणिदो ॥१७७॥

स्पर्शः पुद्गलानां बन्धो जीवस्य रागादिभिः ।

अन्योन्यमवगाहः पुद्गलजीवात्मको भणितः ॥१७७॥

यस्तावदत्र कर्मणां स्तिग्धरूक्षत्वस्पर्शविशेषैरेकत्वपरिणामः स केवलपुद्गलबन्धः । यस्तु जीवस्यौपाधिकमोहरागद्वेषपर्यायैरेकत्वपरिणामः स केवलजीवबन्धः । यः पुनः जीव-
द्रव्यबन्धस्वरूपं चेत्युपदेशः ॥१७६॥ एवं भावबन्धकथनमुख्यतया गाथाद्वयेन द्वितीयस्थलं गतम् ।
अथ पूर्वनवतरपुद्गलद्रव्यकर्मणोः परस्परबन्धो, जीवस्य तु रागादिभावेन सह बन्धो, जीवस्यैव नवतर-
द्रव्यकर्मणा सह चेति त्रिविधवन्धस्वरूपं प्रज्ञापयति—फासेहिं पोगगलाणं बन्धो स्पर्शः पुद्गलानां बन्धः ।
पूर्वनवतरपुद्गलद्रव्यकर्मणोर्जीवगतरागादिभावनिमित्तेन स्वकीयस्तिग्धरूक्षोपादानकारणेन च परस्पर-
स्पर्शसंयोगेन योऽसौ बन्धः स पुद्गलबन्धः । जीवस्स रागमादीहिं जीवस्य रागादिभिः । निरुपराग-
परमचैतन्यस्वपनिजात्मतत्त्वभावनाच्युतस्य जीवस्य यद्रागादिभिः सह परिणमनं स जीवबन्ध इति ।
अण्णोण्णस्सवगाहो पुगगलजीवप्पगो भणिदो अन्योन्यस्यावगाहः पुद्गलजीवात्मको भणितः । निर्विकार-

पौद्गलिक कर्म बँधता है। इसप्रकार यह द्रव्यबन्धका निमित्त भावबन्ध है ॥१७६॥

अब पुद्गलबन्ध, जीवबन्ध और उन दोनोंके बंधका स्वरूप कहते हैं :—

गाथा : १७७ अन्वयार्थ :—[स्पर्शः] स्पर्शके साथ [पुद्गलानां बन्धः] पुद्गलोंका बंध, [रागादिभिः जीवस्य] रागादिके साथ जीवका बंध और [अन्योन्यम् अवगाहः] अन्योन्य अवगाह वह [पुद्गलजीवात्मकः भणितः] पुद्गलजीवात्मक बंध कहा गया है ॥१७७॥

टीका :—प्रथम तो यहाँ, कर्मोंका जो स्तिग्धता-रूक्षतारूप स्पर्शविशेषोंके साथ एकत्वपरिणाम है सो केवल पुद्गलबन्ध है; और जीवका औपाधिक मोह-राग-द्वेषरूप पर्यायोंके साथ जो एकत्व परिणाम है सो केवल जीवबन्ध है; और जीव तथा कर्मपुद्गलके

**रागादि सह आत्मा तणो, ने स्पर्श सह पुद्गलतणो,
अन्योन्य जे अवगाह तेने बंध उभयात्मक कह्यो. १७७.**

۳۳۶

प्रवचनसार

[भगवान्श्रीकुंदकुंद-

कर्मपुद्गालयोः परस्परपरिणामनिमित्तमात्रत्वेन विशिष्टतरः परस्परमवगाहः स तदुभय-
बन्धः ॥१७७॥

अथ द्रव्यबन्धस्य भावबन्धहेतुकत्वमुञ्जीवयति—

सपदेसो सो अप्पा तेसु पदेसेसु पोगला काया ।
पविसंति जहाजोगं चिद्वन्ति हि जंति बज्जंति ॥१७८॥

सप्रदेशः स आत्मा तेषु प्रदेशेषु पृथग्लाः कायाः ।

प्रविशन्ति यथायोग्यं तिष्ठन्ति च यान्ति बधन्ते ॥१७८॥

अयमात्मा लोकाकाशतुल्यासंख्येयप्रदेशत्वात्सप्रदेशः । अथ तेषु तस्य प्रदेशेषु कायवाङ्-मनोवर्गणालम्बनः परिस्पन्दे यथा भवति तथा कर्मपुद्गलकायाः स्वयमेव परिस्पन्द-स्वसंवेदनज्ञानरहितत्वेन स्निग्धरूक्षस्थानीयरागद्वेषपरिणतजीवस्य बन्धयोग्यस्निग्धरूक्षपरिणामपरिणत-पुद्गलस्य च योऽसौ परस्परावगाहलक्षणः स इत्थंभूतबन्धो जीवपुद्गलबन्ध इति त्रिविधबन्धलक्षणं ज्ञातव्यम् ॥१७७॥ अथ ‘बन्धो जीवस्स रागमादीहि’ पूर्वसूत्रे यदुक्तं तदेव रागत्वं द्रव्यवन्धस्य कारणमिति विशेषेण समर्थयति—सप्देसो सो अप्या स प्रसिद्धात्मा लोकाकाशप्रमितासंख्येयप्रदेश-त्वात्तावत्सप्रदेशः । तेषु पदेसेषु पोग्गला काया तेषु प्रदेशेषु कर्मवर्गणायोग्यपुद्गलकायाः कर्ताः पविसंति प्रविशन्ति । कथम् । जहाजोग्मं मनोवचनकायवर्गणालम्बनवीर्यान्तरायक्षयोपशमजनितात्मप्रदेशपरिस्पन्द-

परस्पर परिणामके निमित्तमात्रसे जो विशिष्टतर परस्पर अवगाह है सो उभयबंध है। [अर्थात् जीव और कर्मपुद्गल एक दूसरेके परिणाममें निमित्तमात्र होवें, ऐसा (विशिष्टप्रकारका-खासप्रकारका) जो उनका एकक्षेत्रावगाहसंबंध है सो वह पुद्गलजीवात्मक बंध है।] ॥१७७॥

अब, ऐसा बतलाते हैं कि द्रव्यबंधका हेतु भावबंध है :—

अन्वयार्थ :—[सः आत्मा] वह आत्मा [सप्रदेशः] सप्रदेश है; [तेषु प्रदेशेषु] उन प्रदेशोंमें [पुद्गलाः कायाः] पुद्गलसमूह [प्रविशन्ति] प्रवेश करते हैं, [यथायोग्यं तिष्ठन्ति] यथायोग्य रहते हैं, [यान्ति] जाते हैं, [च] और [बध्यन्ते] बंधते हैं॥१७८॥

टीका :—यह आत्मा लोकाकाशतुल्य असंख्यप्रदेशी होनेसे सप्रदेश है। उसके इन प्रदेशोंमें कायवर्गणा, वचनवर्गणा और मनोवर्गणाका आलम्बनवाला परिस्पन्द (कम्पन) जिस

સપ્રદેશ છે તે જીવ, જીવપ્રદેશમાં આવે અને
પુદુગ્લસમૂહ રહે યથોચિત, જાય છે, બંધાય છે. ૧૭૮.

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

३३७

वन्तः प्रविशन्त्यपि तिष्ठन्त्यपि गच्छन्त्यपि च। अस्ति चेङ्गीवस्य मोहरागद्वेषरूपो भावो बधन्तेऽपि च। ततोऽवधायते द्रव्यबन्धस्य भावबन्धो हेतुः॥१७८॥

अथ द्रव्यबन्धहेतुत्वेन रागपरिणाममात्रस्य भावबन्धस्य निश्चयबन्धत्वं साधयति—

रत्तो बंधदि कम्मं मुच्चदि कम्मेहिं रागरहिदप्पा ।

एसो बंधसमासो जीवाणं जाण णिच्छयदो ॥१७९॥

रत्तो बध्नाति कर्म मुच्यते कर्मभि रागरहितात्मा ।

एष बन्धसमासो जीवानां जानीहि निश्चयतः॥१७९॥

यतो रागपरिणत एवाभिनवेन द्रव्यकर्मणा बध्यते, न वैराग्यपरिणतः; अभिनवेन

लक्षणयोगानुसारेण यथायोग्यम्। न केवलं प्रविशन्ति चिदुंति हि प्रवेशानन्तरं स्वकीयस्थितिकालपर्यन्तं तिष्ठन्ति हि स्फुटम्। न केवलं तिष्ठन्ति जंति स्वकीयोदयकालं प्राप्य फलं दत्त्वा गच्छन्ति, बज्जंति केवलज्ञानाद्यनन्तचतुष्यव्यक्तिरूपमोक्षप्रतिपक्षभूतबन्धस्य कारणं रागादिकं लब्ध्या पुनरपि द्रव्यबन्धरूपेण बध्यन्ते च। अत एतदायातं रागादिपरिणाम एव द्रव्यबन्धकारणमिति। अथवा द्वितीयव्याख्यानम्—प्रविशन्ति प्रदेशवन्धास्तिष्ठन्ति स्थितिवन्धाः फलं दत्त्वा गच्छन्त्यनुभागबन्धा बध्यन्ते प्रकृतिवन्धा इति॥१७८॥ एवं त्रिविधबन्धमुख्यतया सूत्रद्वयेन तृतीयस्थलं गतम्। अथ द्रव्यबन्धकारणत्वान्निश्चयेन रागादिविकल्परूपो भावबन्ध एव बन्ध इति प्रज्ञापयति—रत्तो बंधदि कम्मं रत्तो

प्रकारसे होता है, उस प्रकारसे कर्मपुद्गलके समूह स्वयमेव परिस्पन्दवाले होते हुए प्रवेश भी करते हैं, रहते भी हैं, और जाते भी हैं; और यदि जीवके मोह-राग-द्वेषरूप भाव हों तो बंधते भी हैं। इसलिये निश्चित होता है कि द्रव्यबंधका हेतु भावबंध है॥१७८॥

अब, ऐसा सिद्ध करते हैं कि—राग परिणाममात्र जो भावबन्ध है सो द्रव्यबन्धका हेतु होनेसे वही निश्चयबन्ध है :—

अन्वयार्थ :—[रत्तः] रागी आत्मा [कर्म बध्नाति] कर्म बाँधता है, [रागरहितात्मा] रागरहित आत्मा [कर्मभिः मुच्यते] कर्मसे मुक्त होता है;—[एषः] यह [जीवानां] जीवोंके [बंधसमासः] बन्धका संक्षेप [निश्चयतः] निश्चयसे [जानीहि] जानो॥१७९॥

टीका :—रागपरिणत जीव ही नवीन द्रव्यकर्मसे बँधता है, वैराग्यपरिणत नहीं बँधता;

जीव रक्त बांधे कर्म, राग रहित जीव मुकाय छे;

—आ जीव केरा बंधनो संक्षेप निश्चय जाणजे. १७९.

द्रव्यकर्मणा रागपरिणतो न मुच्यते, वैराग्यपरिणत एव; बध्यत एव संस्पृशतैवाभिनवेन
द्रव्यकर्मणा चिरसंचितेन पुराणेन च, न मुच्यते रागपरिणतः; मुच्यत एव संस्पृशतैवाभिनवेन
द्रव्यकर्मणा चिरसंचितेन पुराणेन च वैराग्यपरिणतो न बध्यते; ततोऽवधार्यते द्रव्यबन्धस्य
साधकतमत्वाद्रागपरिणाम एव निश्चयेन बन्धः॥१७६॥

अथ परिणामस्य द्रव्यबन्धसाधकतमरागविशिष्टत्वं सविशेषं प्रकटयति—

**परिणामादो बंधो परिणामो रागदोसमोहजुदो ।
असुहो मोहपदोसो सुहो व असुहो हवदि रागो ॥१८०॥**
**परिणामाद्वन्धः परिणामो रागद्वेषमोहयुतः ।
अशुभौ मोहप्रदेषौ शुभो वाशुभो भवति रागः ॥१८०॥**

बध्नाति कर्म । रक्त एव कर्म बध्नाति, न च वैराग्यपरिणतः । मुच्यदि कम्भेर्हि रागरहिदप्या मुच्यते कर्मभ्यां
रागरहितात्मा । मुच्यत एव शुभाशुभकर्मभ्यां रागरहितात्मा, न च बध्यते । एसो बंधसमासो एष
प्रत्यक्षीभूतो बन्धसंक्षेपः । जीवाणं जीवानां सम्बन्धी । जाण णिञ्छयदो जानीहि त्वं है शिष्य, निश्चयतो
निश्चयनयाभिप्रायेणेति । एवं रागपरिणाम एव बन्धकारणं ज्ञात्वा समस्तरागादिविकल्पजालत्यागेन
विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनिजात्मतत्त्वे निरन्तरं भावना कर्तव्येति॥१७९॥ अथ जीवपरिणामस्य

रागपरिणत जीव नवीन द्रव्यकर्मसे मुक्त नहीं होता, वैराग्यपरिणत ही मुक्त होता है; रागपरिणत
जीव संस्पर्श करने (-सम्बन्धमें आने) वाले नवीन द्रव्यकर्मसे, और चिरसंचित (दीर्घकालसे
संचित ऐसे) पुराने द्रव्यकर्मसे बँधता ही है, मुक्त नहीं होता; वैराग्यपरिणत जीव संस्पर्श करने
(सम्बन्धमें आने) वाले नवीन द्रव्यकर्मसे और चिरसंचित ऐसे पुराने द्रव्यकर्मसे मुक्त ही होता
है, बँधता नहीं है; इससे निश्चित होता है कि—द्रव्यबन्धका साधकतम (-उत्कृष्ट हेतु) होनेसे
रागपरिणाम ही निश्चयसे बन्ध है॥१७९॥

अब, परिणामका द्रव्यबन्धके साधकतम रागसे विशिष्टपना सविशेष प्रगट करते हैं
(अर्थात् परिणाम द्रव्यबन्धके उत्कृष्ट हेतुभूत रागसे विशेषतावाला होता है ऐसा भेद सहित प्रगट
करते हैं) :—

**अन्वयार्थ :—[परिणामात् बंधः] परिणामसे बन्ध है, [परिणामः रागद्वेषमोहयुतः]
(जो) परिणाम राग-द्वेष-मोहयुक्त है। [मोहप्रदेषौ अशुभौ] (उनमेंसे) मोह और द्वेष अशुभ**

**परिणामथी छे बंध, राग-विमोह-द्वेषथी युक्त जे;
छे मोह-द्वेष अशुभ, राग अशुभ वा शुभ होय छे. १८०.**

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

३३९

द्रव्यबन्धोऽस्ति तावद्विशिष्टपरिणामात् । विशिष्टत्वं तु परिणामस्य रागद्वेषमोहमयत्वेन । तद्य शुभाशुभत्वेन द्वैतानुवर्ति । तत्र मोहद्वेषमयत्वेनाशुभत्वं, रागमयत्वेन तु शुभत्वं चाशुभत्वं च । विशुद्धिसंक्लेशांगत्वेन रागस्य द्वैविधात् भवति ॥१८०॥

अथ विशिष्टपरिणामविशेषमविशिष्टपरिणामं च कारणे कार्यमुपचर्य कार्यत्वेन निर्दिशति—

**सुहपरिणामो पुण्णं असुहो पावं ति भणिदमण्णेसु ।
परिणामो णण्णगदो दुक्खवक्खयकारणं समये ॥१८१॥**

द्रव्यबन्धसाधकं रागाद्युपाधिजनितभेदं दर्शयति—परिणामादो बंधो परिणामात्सकाशाद्वन्धो भवति । स च परिणामः किंविशिष्टः । परिणामो रागदोसमोहजुदो वीतरागपरमात्मनो विलक्षणत्वेन परिणामो रागद्वेषमोहोपाधित्रयेण संयुक्तः । असुहो मोहपदोसो अशुभौ मोहप्रद्वेषौ । परोपाधिजनितपरिणामत्रयमध्ये मोहप्रद्वेषद्वयमशुभम् । सुहो व असुहो हवदि रागो शुभोऽशुभो वा भवति रागः । पञ्चपरमेष्ठ्यादिभक्तिरूपः शुभराग उच्यते, विषयकषायरूपश्चाशुभ इति । अयं परिणामः सर्वोऽपि सोपाधित्वात् वन्धहेतुरिति ज्ञात्व वन्धे शुभाशुभसमस्तरागद्वेषविनाशार्थं समस्तरागाद्युपाधिगते सहजानन्दैकलक्षणसुखामृतस्वभावे निजात्मद्रव्ये भावना कर्तव्येति तात्पर्यम् ॥१८०॥ अथ द्रव्यरूपपुण्यपापवन्धकारणत्वाच्छुभाशुभपरिणामयोः पुण्यपापसंज्ञां शुभाशुभरहितशुद्धोपयोगपरिणामस्य मोक्षकारणत्वं च कथयति—सुहपरिणामो पुण्णं

है, [रागः] राग [शुभः वा अशुभः] शुभ अथवा अशुभ [भवति] होता है ॥१८०॥

टीका :—प्रथम तो द्रव्यबन्ध विशिष्ट परिणामसे होता है । परिणामकी विशिष्टता राग-द्वेष-मोहमयपनेके कारण है । वह शुभ और अशुभपनेके कारण द्वैतका अनुसरण करता है । (अर्थात् दो प्रकारका है); उसमेंसे 'मोह-द्वेषमयपनेसे अशुभपना होता है, और रागमयपनेसे शुभपना तथा अशुभपना होता है क्योंकि 'राग-विशुद्धि तथा संक्लेशयुक्त होनेसे दो प्रकारका होता है ॥१८०॥

अब विशिष्ट परिणामके भेदको तथा अविशिष्ट परिणामको, कारणमें कार्यका उपचार करके कार्यरूपसे बतलाते हैं :—

१. मोहमय परिणाम और द्वेषमय परिणाम अशुभ हैं ।
२. धर्मानुराग विशुद्धिवाला होनेसे धर्मानुरागमय परिणाम शुभ है; विषयानुराग संक्लेशमय होनेसे विषयानुरागमय परिणाम अशुभ हैं ।

**पर मांही शुभ परिणाम पुण्य, अशुभ परमां पाप छे;
निजद्रव्यगत परिणाम समये दुःखक्षयनो हेतु छे. १८१.**

**शुभपरिणामः पुण्यमशुभः पापमिति भणितमन्येषु ।
परिणामोऽनन्यगतो दुःखक्षयकारणं समये ॥१८१॥**

द्विविधस्तावत्परिणामः, परद्रव्यप्रवृत्तः स्वद्रव्यप्रवृत्तश्च । तत्र परद्रव्यप्रवृत्तः परोप-
रक्तत्वाद्विशिष्टपरिणामः, स्वद्रव्यप्रवृत्तस्तु परानुपरक्तत्वादविशिष्टपरिणामः । तत्रोक्तौ द्वौ
विशिष्टपरिणामस्य विशेषौ, शुभपरिणामोऽशुभपरिणामश्च । तत्र पुण्यपुद्गलबन्धकारणत्वात्
शुभपरिणामः पुण्यं, पापपुद्गलबन्धकारणत्वादशुभपरिणामः पापम् । अविशिष्टपरिणामस्य तु
शुद्धत्वेनैकत्वान्नास्ति विशेषः । स काले संसारदुःखेतुकर्मपुद्गलक्षयकारणत्वात्संसार-
दुःखेतुकर्मपुद्गलक्षयात्मको मोक्ष एव ॥१८१॥

द्रव्यपुण्यबन्धकारणत्वाच्छुभपरिणामः पुण्यं भण्यते । असुहो पावं ति भणिदं द्रव्यपापबन्धकारणत्वाद-
शुभपरिणामः पापं भण्यते । केषु विषयेषु योऽसौ शुभाशुभपरिणामः । अणेसु निजशुद्धात्मनः
सकाशादन्येषु शुभाशुभवहिर्व्येषु । परिणामो जण्णगदो परिणामो नान्यगतोऽनन्यगतः स्वस्वरूपस्थ
इत्यर्थः । स इत्थंभूतः शुद्धोपयोगलक्षणः परिणामः दुःखक्षयकारणं दुःखक्षयाभिधान-
मोक्षस्य कारणं भणिदो भणितः । क्व भणितः । समये परमागमे लब्धिकाले वा । किंच,
मिथ्यादृष्टिसादनमित्रगुणस्थानत्रये तारतम्येनाशुभपरिणामो भवतीति पूर्वं भणितमास्ते, अविरत-
देशविरतप्रमत्तसंयतसंज्ञगुणस्थानत्रये तारतम्येन शुभपरिणामश्च भणितः, अप्रमत्तादिक्षीणकषायान्तगुण-
स्थानेषु तारतम्येन शुद्धोपयोगोऽपि भणितः । नयविवक्षायां मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तगुणस्थानेषु

अन्वयार्थ :—[अन्येषु] परके प्रति [शुभ परिणामः] शुभ परिणाम [पुण्यम्] पुण्य है, और [अशुभः] अशुभ परिणाम [पापम्] पाप है, [इति भणितम्] ऐसा कहा है; [अनन्यगतः परिणामः] जो दूसरेके प्रति प्रवर्तमान नहीं है ऐसा परिणाम [समये] समय पर [दुःखक्षयकारणम्] दुःखक्षयका कारण है ॥१८१॥

टीका :—प्रथम तो परिणाम दो प्रकारका है—परद्रव्यप्रवृत्त (परद्रव्यके प्रति
प्रवर्तमान) और स्वद्रव्यप्रवृत्त । इनमेंसे परद्रव्यप्रवृत्तपरिणाम परके द्वारा उपरक्त (-परके
निमित्तसे विकारी) होनेसे विशिष्ट परिणाम है और स्वद्रव्यप्रवृत्त परिणाम परके द्वारा उपरक्त
न होनेसे अविशिष्ट परिणाम है । उसमें विशिष्ट परिणामके पूर्वोक्त दो भेद हैं—शुभपरिणाम
और अशुभ परिणाम । उनमें पुण्यरूप पुद्गलके बंधका कारण होनेसे शुभपरिणाम पुण्य है
और पापरूप पुद्गलके बंधका कारण होनेसे अशुभ परिणाम पाप है । अविशिष्ट परिणाम
तो शुद्ध होनेसे एक है इसलिये उसके भेद नहीं हैं । वह (अविशिष्ट परिणाम) यथाकाल
संसारदुःखके हेतुभूत कर्मपुद्गलके क्षयका कारण होनेसे संसारदुःखका हेतुभूत
कर्मपुद्गलका क्षयस्वरूप मोक्ष ही है ।

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

३४१

अथ जीवस्य स्वपरद्रव्यप्रवृत्तिनिवृत्तिसिद्धये स्वपरविभागं दर्शयति—

भणिदा पुढविष्पमुहा जीवणिकायाध थावरा य तसा ।

अण्णा ते जीवादो जीवो वि य तेहिंदो अण्णो ॥१८२॥

भणिताः पृथिवीप्रमुखा जीवनिकाया अथ स्थावराश्च त्रसाः ।

अन्ये ते जीवाज्ञीवोऽपि च तेभ्योऽन्यः ॥१८२॥

पुनरशुद्धनिश्चयनयो भवत्येव। तत्राशुद्धनिश्चयमध्ये शुद्धोपयोगः कथं लभ्यत इति शिष्येण पूर्वपक्षे कृते सति प्रत्युत्तरं ददाति—वस्त्वेकदेशपरीक्षा तावन्यलक्षणं, शुभाशुभशुद्धद्रव्यावलम्बनमुपयोगलक्षणं चेति; तेन कारणेनाशुद्धनिश्चयमध्ये १पि शुद्धात्मावलम्बनत्वात् शुद्धध्येयत्वात् शुद्धसाधकत्वाच्च शुद्धोपयोगपरिणामो लभ्यत इति नयलक्षणमुपयोगलक्षणं च यथासंभवं सर्वत्र ज्ञातव्यम्। अत्र योऽसौ रागादिविकल्पोपाधिरहितसमाधिलक्षणशुद्धोपयोगो मुक्तिकारणं भणितः स तु शुद्धात्मद्रव्यलक्षणाद्येयभूताच्छुद्धपरिणामिकभावादभेदप्रधानद्रव्यार्थिकनयेनाभिन्नोऽपि भेदप्रधानपर्यायार्थिकनयेन भिन्नः। कस्मादिति चेत्। अयमेकदेशनिरावरणत्वेन क्षायोपशमिकखण्डज्ञानव्यक्तिरूपः, स च पारिणामिकः सकलावरणरहितत्वेनाखण्डज्ञानव्यक्तिरूपः; अयं तु सादिसान्तत्वेन विनश्वरः, स च अनाद्यनन्तत्वेनाविनश्वरः। यदि पुनरेकान्तेनाभेदो भवति तर्हि घटोत्पत्तौ मृत्यिण्डविनाशवत् ध्यानपर्यायविनाशे मोक्षे जाते सति ध्येयरूपपरिणामिकस्यापि विनाशो भवतीत्यर्थः। तत एव ज्ञायते शुद्धपरिणामिकभावो ध्येयरूपो भवति, ध्यानभावनारूपो न भवति। कस्मात्। ध्यानस्य विनश्वरत्वादिति ॥१८१॥ एवं द्रव्यवन्धकारणत्वात् मिथ्यात्वरागादिविकल्परूपो भाववन्ध एव निश्चयेन

भावार्थ :—परके प्रति प्रवर्तमान ऐसा शुभ परिणाम वह पुण्यका कारण है और अशुभ परिणाम वह पापका कारण है; इसलिये यदि कारणमें कार्यका उपचार किया जाय तो, शुभपरिणाम वह पुण्य है और अशुभ परिणाम वह पाप। स्वात्मद्रव्यमें प्रवर्तमान ऐसा शुद्ध परिणाम मोक्षका कारण है; इसलिये यदि कारणमें कार्यका उपचार किया जाय तो, शुद्ध परिणाम वह मोक्ष है ॥१८१॥

अब, जीवकी स्वद्रव्यमें प्रवृत्ति और परद्रव्यसे निवृत्तिकी सिद्धिके लिये स्व-परका विभाग बतलाते हैं :—

अन्वयार्थ :—[अथ] अब [स्थावरः च त्रसाः] स्थावर और त्रस ऐसे जो [पृथिवीप्रमुखाः] पृथ्वी आदि [जीव निकायाः] जीवनिकाय [भणिताः] कहे गये हैं, [ते] वे [जीवात् अन्ये] जीवसे अन्य हैं, [च] और [जीवः अपि] जीव भी [तेभ्यः]

**स्थावर अने त्रस पृथ्वीआदिक जीवकाय कहेल जे,
ते जीवथी छे अन्य तेम ज जीव तेथी अन्य छे. १८२.**

य एते पृथिवीप्रभृतयः षड्जीवनिकायास्त्रसस्थावरभेदेनाभ्युपगम्यन्ते ते खल्व-
चेतनत्वादन्ये जीवात्, जीवोऽपि च चेतनत्वादन्यस्तेभ्यः। अत्र षड्जीवनिकाया आत्मनः
परद्रव्यमेक एवात्मा स्वद्रव्यम् ॥१८२॥

अथ जीवस्य स्वपरद्रव्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन स्वपरविभागज्ञानाज्ञाने अवधारयति—

जो णवि जाणदि एवं परमप्पाणं सहावमासेज्ज ।

कीरदि अज्जवसाणं अहं ममेदं ति मोहादो ॥१८३॥

यो नैव जानात्येवं परमात्मानं स्वभावमासाद्य ।

कुरुतेऽध्यवसानमहं ममेदमिति मोहात् ॥१८३॥

बन्ध इति कथनमुख्यतया गाथात्रयेण चतुर्थस्थलं गतम्। अथ जीवस्य स्वद्रव्यप्रवृत्तिपरद्रव्य-
निवृत्तिनिमित्तं षड्जीवनिकायैः सह भेदविज्ञानं दर्शयति—भणिदा पुढविष्पमूहा भणिताः परमागमे कथिताः
पृथिवीप्रमुखाः। ते के। जीवणिकाया जीवसमूहाः। अध अथ। कथंभूताः। थावरा य तसा स्थावराश्च
त्रसाः। ते च किविशिष्याः। अण्णा ते अन्ये भिन्नास्ते। कस्मात्। जीवादो शुद्धबुद्ध्येकजीवस्वभावात्।
जीवो वि य तेहिदो अण्णो जीवोऽपि च तेभ्योऽन्य इति। तथाहि—टङ्गोत्कीर्णज्ञायैकस्वभावपरमात्म-
तत्त्वभावनारहितेन जीवेन यदुपार्जितं त्रसस्थावरनामकर्म तदुदयजनितत्वादचेतनत्वाच्च त्रसस्थावर-
जीवनिकायाः शुद्धबुद्ध्येतन्यस्वभावजीवाद्विनाः। जीवोऽपि च तेभ्यो विलक्षणत्वाद्विन इति। अत्रैवं
भेदविज्ञाने जाते सति मोक्षार्थी जीवः स्वद्रव्ये प्रवृत्तिं परद्रव्ये निवृत्तिं च करोतीति भावार्थः ॥१८२॥

अन्यः] उनसे अन्य है ॥१८२॥

टीका :—जो यह पृथ्वी इत्यादि षट् जीवनिकाय त्रसस्थावरके भेदपूर्वक माने जाते हैं, वे वास्तवमें अचेतनत्वके कारण जीवसे अन्य हैं, और जीव भी चेतनत्वके कारण उनसे अन्य है। यहाँ (यह कहा है कि) षट् जीवनिकाय आत्माको परद्रव्य है, आत्मा एक ही स्वद्रव्य है ॥१८२॥

अब, यह निश्चित करते हैं कि—जीवको स्वद्रव्यमें प्रवृत्तिका निमित्त स्व-परके विभागका ज्ञान है, और परद्रव्यमें प्रवृत्तिका निमित्त स्व-परके विभागका अज्ञान है :—

अन्वयार्थ :—[यः] जो [एवं] इसप्रकार [स्वभावम् आसाद्य] स्वभावको प्राप्त करके (जीव-पुद्गलके स्वभावको निश्चित करके) [परम् आत्मानं] परको और स्वको [न एव जानाति] नहीं जानता, [मोहात्] वह मोहसे '[अहम्] यह मैं हूँ, [इदं मम] यह मेरा

परने स्वने नहि जाणतो ऐ रीत पामी स्वभावने,
ते 'आ हुं, आ मुज' ऐम अध्यवसान मोह थकी करे. १८३.

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

३४३

यो हि नाम नैवं प्रतिनियतचेतनाचेतनत्वस्वभावेन जीवपुद्गलयोः स्वपरविभागं पश्यति
स एवाहमिदं ममेदमित्यात्मीयत्वेन परद्रव्यमध्यवस्थति मोहान्नान्यः। अतो जीवस्य परद्रव्य-
प्रवृत्तिनिमित्तं स्वपरपरिच्छेदाभावमात्रमेव, सामर्थ्यात्वद्रव्यप्रवृत्तिनिमित्तं तदभावः॥१८३॥

अथात्मनः किं कर्मेति निरूपयति—

कुञ्चं सभावमादा हवदि हि कर्ता सगस्स भावस्स ।

पोगलदव्यमयाणं ण दु कर्ता सव्वभावाणं ॥१८४॥

कुर्वन् स्वभावमात्मा भवति हि कर्ता स्वकस्य भावस्य ।

पुद्गलद्रव्यमयानां न तु कर्ता सर्वभावानाम् ॥१८४॥

अथैतदेव भेदविज्ञानं प्रकारान्तरेण द्रढयति—जो णवि जाणदि एवं यः कर्ता नैव जानात्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण। कम्। परं षड्जीवनिकायादिपरद्रव्यं, अप्याणं निर्दोषिपरमात्मद्रव्यरूपं निजात्मानम्। किं कृत्वा। सहावमासेज्ञ शुद्धोपयोगलक्षणनिजशुद्धस्वभावमात्रित्य। कीरदि अज्ञवसाणं स पुरुषः करोत्यध्यवसानं परिणामम्। केन रूपेण। अहं ममेदं ति अहं ममेदमिति। ममकाराहंकारादिरहित-परमात्मभावनाच्युतो भूत्या परद्रव्यं रागादिकमहमिति देहादिकं ममेतिरूपेण। कस्मात्। मोहादो मोहाधीनत्वादिति। ततः स्थितमेतत्स्वपरभेदविज्ञानवलेन स्वसंवेदनज्ञानी जीवः स्वद्रव्ये रतिं परद्रव्ये है' [इति] इसप्रकार [अध्यवसानं] अध्यवसान [कुरुते] करता है॥१८३॥

टीका :—जो आत्मा इसप्रकार जीव और पुद्गलके (अपने-अपने) निश्चित चेतनत्व और अचेतनत्वरूप स्वभावके द्वारा स्व-परके विभागको नहीं देखता, वही आत्मा 'यह मैं हूँ, यह मेरा है' इसप्रकार मोहसे परद्रव्यमें अपनेपनका अध्यवसान करता है, दूसरा नहीं। इससे (यह निश्चित हुआ कि) जीवको परद्रव्यमें प्रवृत्तिका निमित्त स्वपरके ज्ञानका अभावमात्र ही है और (कहे विना भी) सामर्थ्यसे (यह निश्चित हुआ कि) स्वद्रव्यमें प्रवृत्तिका निमित्त 'उसका अभाव है।

भावार्थ :—जिसे स्व-परका भेदविज्ञान नहीं है वही परद्रव्यमें अहंकार-ममकार करता है, भेदविज्ञानी नहीं। इसलिये परद्रव्यमें प्रवृत्तिका कारण भेदविज्ञानका अभाव ही है, और स्वद्रव्यमें प्रवृत्तिका कारण भेदविज्ञान ही है॥१८३॥

अब यह निरूपण करते हैं कि आत्माका कर्म क्या है :—

१. उसका अभाव = स्व-परके ज्ञानके अभावका अभाव; स्व-परके ज्ञानका सद्भाव।

**निज भाव कर्तो जीव छे कर्ता खरे निज भावनो;
पण ते नथी कर्ता सकल पुद्गलदरवमय भावनो. १८४.**

आत्मा हि तावत्स्वं भावं करोति, तस्य स्वधर्मत्वादात्मनस्तथाभवनशक्ति-सम्भवेनावश्यमेव कार्यत्वात् । स तं च स्वतन्त्रः कुर्वाणस्तस्य कर्तवश्यं स्यात्, क्रियमाण-शात्मना स्वो भावस्तेनाथ्यत्वात्स्य कर्मावश्यं स्यात् । एवमात्मनः स्वपरिणामः कर्म । न त्वात्मा पुद्गलस्य भावान् करोति, तेषां परधर्मत्वादात्मनस्तथाभवनशक्त्यसम्भवेना-कार्यत्वात् । स तानकुर्वाणो न तेषां कर्ता स्यात्, अक्रियमाणाशात्मना ते न तस्य कर्म स्युः । एवमात्मनः पुद्गलपरिणामो न कर्म ॥९८४॥

अथ कथमात्मनः पुद्गलपरिणामो न कर्म स्यादिति सन्देहमपनुदति—

**गेण्हदि णेव ण मुंचदि करेदि ण हि पोगलाणि कम्माणि ।
जीवो पोगलमज्जे वट्टण्णवि सव्वकालेसु ॥९८५॥**

निवृत्तिं करोतीति ॥९८३॥ एवं भेदभावनाकथनमुख्यतया सूत्रद्वयेन पञ्चमस्थलं गतम् । अथात्मनो निश्चयेन रागादिस्वपरिणाम एव कर्म, न च द्रव्यकर्मेति प्रस्तुपयति—कुवं सभावं कुर्वन्स्वभावम् । अत्र स्वभावशब्देन यद्यपि शुद्धनिश्चयेन शुद्धबुद्धैकस्वभावो भण्यते, तथापि कर्मवन्धप्रस्तावे रागादि-परिणामोऽप्यशुद्धनिश्चयेन स्वभावो भण्यते । तं स्वभावं कुर्वन् । स कः । आदा आत्मा । हवदि हि कत्ता कर्ता भवति हि स्फुटम् । कस्य । सगस्स भावस्स स्वकीयचिद्रूपस्वभावस्य रागादिपरिणामस्य । तदेव तस्य

अन्वयार्थ :—[स्वभावं कुर्वन्] अपने भावको करता हुआ [आत्मा] आत्मा [हि] वास्तवमें [स्वकस्य भावस्य] अपने भावका [कर्ता भवति] कर्ता है; [तु] परन्तु [पुद्गलद्रव्यमयानां सर्वभावानां] पुद्गलद्रव्यमय सर्व भावोंका [कर्ता न] कर्ता नहीं है ॥९८४॥

टीका :—प्रथम तो आत्मा वास्तवमें स्व भावको करता है, क्योंकि वह (भाव) उसका स्व धर्म है, इसलिये आत्माको उसरूप होनेकी (परिणित होनेकी) शक्तिका संभव है, अतः वह (भाव) अवश्यमेव आत्माका कार्य है । (इसप्रकार) वह (आत्मा) उसे (-स्व भावको) स्वतंत्र-तया करता हुआ उसका कर्ता अवश्य है और स्व भाव आत्माके द्वारा किया जाता हुआ आत्माके द्वारा प्राप्य होनेसे अवश्य ही आत्माका कर्म है । इसप्रकार स्व परिणाम आत्माका कर्म है ।

परन्तु, आत्मा पुद्गलके भावोंको नहीं करता, क्योंकि वे परके धर्म हैं, इसलिये आत्माके उस-रूप होनेकी शक्तिका असंभव होनेसे वे आत्माका कार्य नहीं हैं । (इसप्रकार) वह (आत्मा) उन्हें न करता हुआ उनका कर्ता नहीं होता और वे आत्माके द्वारा न किये जाते हुए उसका कर्म नहीं हैं । इसप्रकार पुद्गलपरिणाम आत्माका कर्म नहीं है ॥९८४॥

अब, ‘पुद्गलपरिणाम आत्माका कर्म क्यों नहीं है’—ऐसे सन्देह को दूर करते हैं :—

**जीव सर्व काळे पुद्गलोनी मध्यमां वर्ते भले,
पण नव ग्रहे, न तजे, करे नहि जीव पुद्गलकर्मने. ९८५.**

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

३४५

गृह्णाति नैव न मुच्चति करोति न हि पुद्गलानि कर्माणि ।
जीवः पुद्गलमध्ये वर्तमानोऽपि सर्वकालेषु ॥१८५॥

न खल्वात्मनः पुद्गलपरिणामः कर्म, परद्रव्योपादानहानशून्यत्वात् । यो हि यस्य परिणमयिता दृष्टः स न तदुपादानहानशून्यो दृष्टः, यथाग्निरयःपिण्डस्य । आत्मा तु तुल्यक्षेत्रवर्तित्वेऽपि परद्रव्योपादानहानशून्य एव । ततो न स पुद्गलानां कर्मभावेन परिणमयिता स्यात् ॥१८५॥

अथात्मनः कुतस्तर्हि पुद्गलकर्मभिरुपादानं हानं चेति निरूपयति—

**स इदाणि कत्ता सं सगपरिणामस्स दव्वजादस्स ।
आदीयदे कदाइं विमुच्चदे कम्मधूलीहिं ॥१८६॥**

रागादिपरिणामरूपं निश्चयेन भावकर्म भण्यते । कस्मात् । तत्पायःपिण्डवत्तेनात्मना प्राप्यत्वाद्रव्याप्त्यादिति । पोगलदव्वमयाणं ण दु कत्ता सव्वभावाणं चिदूपात्मनो विलक्षणानां पुद्गलद्रव्यमयानां न तु कर्ता सर्वभावानां ज्ञानावरणादिद्रव्यकर्मपर्यायाणामिति । ततो ज्ञायते जीवस्य रागादिस्वपरिणाम एव कर्म, तस्यैव स कर्त्तति ॥१८४॥ अथात्मनः कथं द्रव्यकर्मरूपपरिणामः कर्म न स्यादिति प्रश्ने समाधानं ददाति—गेहण्डि येव ण मुंचदि करेदि ण हि पोगलाणि कम्माणि जीवो यथा निर्विकल्पसमाधिरतः परममुनिः

अन्वयार्थ :—[जीवः] जीव [सर्वकालेषु] सभी कालोंमें [पुद्गलमध्ये वर्तमानः अपि] पुद्गलके मध्यमें रहता हुआ भी [पुद्गलानि कर्माणि] पौद्गलिक कर्मोंको [हि] वास्तवमें [गृह्णाति न एव] न तो ग्रहण करता है, [न मुच्चति] न छोड़ता है, और [न करोति] न करता है ॥१८६॥

टीका :—वास्तवमें पुद्गलपरिणाम आत्माका कर्म नहीं है, क्योंकि वह परद्रव्यके ग्रहण-त्यागसे रहित है; जो जिसका परिणमानेवाला देखा जाता है वह उसके ग्रहणत्यागसे रहित नहीं देखा जाता; जैसे—अग्नि लोहेके गोलेमें ग्रहण-त्याग रहित होती है। आत्मा तो तुल्यक्षेत्रमें वर्तता हुआ भी (-परद्रव्यके साथ एकक्षेत्रावगाही होनेपर भी) परद्रव्यके ग्रहण-त्यागसे रहित ही है। इसलिये वह पुद्गलोंको कर्मभावसे परिणमानेवाला नहीं है ॥१८५॥

तब (यदि आत्मा पुद्गलोंको कर्मरूप परिणमित नहीं करता तो फिर) आत्मा किसप्रकार पुद्गल कर्मोंके द्वारा ग्रहण किया जाता है और छोड़ा जाता है? इसका अब निरूपण करते हैं :—

ते हाल द्रव्यजनित निज परिणामनो कर्ता बने,
तेथी ग्रहाय अने कदापि मुकाय छे कर्मो वडे. १८६.

**स इदानीं कर्ता सन् स्वकपरिणामस्य द्रव्यजातस्य ।
आदीयते कदाचिद्विमुच्यते कर्मधूलिभिः ॥१८६॥**

सोऽयमात्मा परद्रव्योपादानहानशून्योऽपि साम्रां संसारावस्थायां निमित्तमात्रीकृत-परद्रव्यपरिणामस्य स्वपरिणाममात्रस्य द्रव्यत्वभूतत्वात् केवलस्य कलयन् कर्तृत्वं, तदेव तस्य स्वपरिणामं निमित्तमात्रीकृत्योपात्तकर्मपरिणामाभिः पुद्गलधूलीभिर्विशिष्टावगाहरूपेणोपादीयते कदाचिन्मुच्यते च ॥१८६॥

परभावं न गृहणाति न मुच्चति न च करोत्युपादानरूपेण लोहपिण्डो वाग्निं तथायमात्मा न च गृहणाति न च मुच्चति न च करोत्युपादानरूपेण पुद्गलकर्माणीति । किं कुर्वन्नपि । पोगलमज्जे वट्टण्वि सब्कालेसु क्षीरनीरन्यायेन पुद्गलमध्ये वर्तमानोऽपि सर्वकालेषु । अनेन किमुक्तं भवति । यथा सिद्धो भगवान् पुद्गलमध्ये वर्तमानोऽपि परद्रव्यग्रहणमोचनकरणरहितस्तथा शुद्धनिश्चयेन शक्तिरूपेण संसारी जीवोऽपीति भावार्थः ॥१८५॥ अथ यद्यमात्मा पुद्गलकर्म न करोति न च मुच्चति तर्हि वन्धः कथं, तर्हि मोक्षोऽपि कथमिति प्रश्ने प्रत्युत्तरं ददाति—स इदाणि कत्ता सं स इदानीं कर्ता सन् । स पूर्वोक्तलक्षण आत्मा, इदानीं कोऽर्थः एवं पूर्वोक्तनयविभागेन, कर्ता सन् । कस्य । सगपरिणामस्स निर्विकारनित्या-

अन्वयार्थ :—[सः] वह [इदानीं] अभी (संसारावस्थामें) [द्रव्यजातस्य] द्रव्यसे (आत्मद्रव्यसे) उत्पन्न होनेवाले [स्वकपरिणामस्य] (अशुद्ध) स्वपरिणामका [कर्ता सन्] कर्ता होता हुआ [कर्मधूलिभिः] कर्मरूपसे [आदीयते] ग्रहण किया जाता है और [कदाचित् विमुच्यते] कदाचित् छोड़ा जाता है ॥१८६॥

टीका :—सो यह आत्मा परद्रव्यके ग्रहण-त्यागसे रहित होता हुआ भी अभी संसारावस्थामें, परद्रव्यपरिणामको निमित्तमात्र करते हुए केवल स्वपरिणाममात्रका—उस स्वपरिणामके द्रव्यत्वभूत होनेसे—कर्तृत्वका अनुभव करता हुआ, उसके इसी स्वपरिणामको निमित्तमात्र करके कर्मपरिणामको प्राप्त होती हुई ऐसी पुद्गलरूपके द्वारा विशिष्ट अवगाहरूपसे ग्रहण किया जाता है और कदाचित् छोड़ा जाता है ।

भावार्थ :—अभी संसारावस्थामें जीव पौद्गलिक कर्मपरिणामको निमित्तमात्र करके अपने अशुद्ध परिणामका ही कर्ता होता है (क्योंकि वह अशुद्ध परिणाम स्वद्रव्यसे उत्पन्न होता है), परद्रव्यका कर्ता नहीं होता । इसप्रकार जीव अपने अशुद्ध परिणामका कर्ता होने पर जीवके उसी अशुद्ध परिणामको निमित्तमात्र करके कर्मरूप परिणित होती हुई पुद्गलरूप विशेष अवगाहरूपसे जीवको ग्रहण^१ करती है, और कभी (स्थितिके अनुसार रहकर अथवा जीवके

१. कर्मपरिणत पुद्गलोंका जीवके साथ विशेष अवगाहरूपसे रहनेको ही यहाँ कर्मपुद्गलोंके द्वारा जीवका ‘ग्रहण होना’ कहा है ।

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

३४७

अथ किंकृतं पुद्गलकर्मणं वैचित्रयमिति निरूपयति—

**परिणमदि जदा अप्पा सुहम्हि असुहम्हि रागदोसजुदो ।
तं पविसदि कर्मरयं ज्ञानावरणादिभावेहि ॥१८७॥**

परिणमति यदात्मा शुभेऽशुभे रागद्वेषयुतः ।
तं प्रविशति कर्मरजो ज्ञानावरणादिभावैः ॥१८७॥

अस्ति खल्वात्मनः शुभाशुभपरिणामकाले स्वयमेव समुपात्तवैचित्रकर्मपुद्गलपरिणामः, नवघनाम्बुनो भूमिसंयोगपरिणामकाले समुपात्तवैचित्रान्यपुद्गलपरिणामवत् । तथा हि—यथा यदा नवघनाम्बु भूमिसंयोगेन परिणमति तदान्ये पुद्गलाः स्वयमेव समुपात्तवैचित्रैः
नन्दैकलक्षणपरमसुखामृतव्यक्तिरूपकार्यसमयसारसाधकनिश्चयरत्नत्रयात्मककारणसमयसारविलक्षणस्य
मिथ्यात्वरागादिविभावरूपस्य स्वकीयपरिणामस्य । पुनरपि किंविशिष्टस्य । दब्जादस्स स्वकीयात्म-
द्रव्योपादानकारणजातस्य । आदीयदे कदाई कर्मधूलीहि आदीयते वध्यते । काभिः । कर्मधूलीभिः कर्तु-
भूताभिः कदाचित्यूर्वोक्तविभावपरिणामकाले । न केवलमादीयते, विमुच्छदे विशेषेण मुच्यते त्यज्यते
ताभिः कर्मधूलीभिः कदाचित्यूर्वोक्तकारणसमयसारपरिणतिकाले । एतावता किमुक्तं भवति । अशुद्ध-
परिणामेन वध्यते शुद्धपरिणामेन मुच्यते इति ॥१८६॥ । अथ यथा द्रव्यकर्मणि निश्चयेन
स्वयमेवोत्पद्यन्ते तथा ज्ञानावरणादिविचित्रभेदरूपेणापि स्वयमेव परिणमन्तीति कथयति—परिणमदि जदा
अप्पा परिणमति यदात्मा । समस्तशुभाशुभपरद्रव्यविषये परमोपेक्षालक्षणं शुद्धोपयोगपरिणामं मुक्त्वा
यदायमात्मा परिणमति । क्व । सुहम्हि असुहम्हि शुभेऽशुभे वा परिणामे । कथंभूतः सन् । रागदोसजुदो
शुद्ध परिणामको निमित्तमात्र करके) छोड़ती है ॥१८६॥

अब पुद्गल कर्मोंकी विचित्रता (ज्ञानावरण, दर्शनावरणादिरूप अनेकप्रकारता) को
कौन करता है? इसका निरूपण करते हैं :—

अन्वयार्थ :—[यदा] जब [आत्मा] आत्मा [रागद्वेषयुतः] रागद्वेषयुक्त होता हुआ
[शुभे अशुभे] शुभ और अशुभमें [परिणमित] परिणमित होता है, तब [कर्मरजः] कर्मरजः [ज्ञानावरणादिभावैः] ज्ञानावरणादिरूपसे [तं] उसमें [प्रविशति] प्रवेश करती है ॥१८७॥

टीका :—जैसे नये मेघजलके भूमिसंयोगरूप परिणामके समय अन्य पुद्गलपरिणाम
स्वयमेव वैचित्रको प्राप्त होते हैं, उसीप्रकार आत्माके शुभाशुभ परिणामके समय

जीव रागद्वेषथी युक्त ज्यारे परिणमे शुभ-अशुभमां,
ज्ञानावरणइत्यादिभावे कर्मधूलि प्रवेश त्वां. १८७.

शाद्वलशिलीन्ध्रशक्रगोपादिभावैः परिणमन्ते, तथा यदायमात्मा रागद्वेषवशीकृतः शुभाशुभ-
भावेन परिणमति तदा अन्ये योगद्वारेण प्रविशन्तः कर्मपुद्गलाः स्वयमेव समुपात्तवैचित्रै-
ज्ञानावरणादिभावैः परिणमन्ते। अतः स्वभावकृतं कर्मणां वैचित्रं, न पुनरात्मकृतम् ॥१८७॥

अथैक एव आत्मा बन्ध इति विभावयति—

सपदेसो सो अप्पा कषायिदो मोहरागदोसेहिं ।
कम्मरएहिं सिलिङ्गो बंधो त्ति परुविदो समये ॥१८८॥
सप्रदेशः स आत्मा कषायितो मोहरागद्वेषैः ।
कर्मरजोभिः श्लिष्टो बन्ध इति प्ररूपितः समये ॥१८८॥

रागद्वेषयुक्तः परिणत इत्यर्थः । तं पविसदि कम्मरयं तदा काले तत्प्रसिद्धं कर्मरजः प्रविशति । कैः कृत्वा । णाणावरणादिभावेहिं भूमेर्मेघजलसंयोगे सति यथाऽन्ये पुद्गलाः स्वयमेव हरितपल्लवादिभावैः परिणमन्ति तथा स्वयमेव नानाभेदपरिणतैर्मूलोत्तरप्रकृतिरूपज्ञानावरणादिभावैः पर्यायैरिति । ततो ज्ञायते यथा ज्ञानावरणादिकर्मणामुत्पत्तिः स्वयंकृता तथा मूलोत्तरप्रकृतिरूपवैचित्र्यमपि, न च जीवकृतमिति ॥१८७॥

कर्मपुद्गलपरिणाम वास्तवमें स्वयमेव विचित्रताको प्राप्त होते हैं। वह इसप्रकार है कि—जैसे, जब नया मेघजल भूमिसंयोगरूप परिणमित होता है तब अन्य पुद्गल स्वयमेव विचित्रताको प्राप्त हरियाली, कुकुरमुता (छत्ता), और इन्द्रगोप (चातुर्मासमें उत्पन्न लाल कीड़ा) आदिरूप परिणमित होता है, इसीप्रकार जब यह आत्मा रागद्वेषके वशीभूत होता हुआ शुभाशुभभावरूप परिणमित होता है, तब अन्य, योगद्वारोंमें प्रविष्ट होते हुए कर्मपुद्गल स्वयमेव विचित्रताको प्राप्त ज्ञानावरणादि भावरूप परिणमित होते हैं।

इससे (यह निश्चित हुआ कि) कर्मोंकी विचित्रता (विविधता)का होना ^१स्वभावकृत है, किन्तु आत्मकृत नहीं ॥१८७॥

अब ऐसा समझाते हैं कि अकेला ही आत्मा बंध है—

अन्वयार्थ :— [सप्रदेशः] प्रदेशयुक्त [सः आत्मा] वह आत्मा [समये] यथाकाल [मोहरागद्वेषैः] मोह-राग-द्वेषके द्वारा [कषायितः] कषायित होनेसे [कर्म-रजोभिः श्लिष्टः] कर्मरजसे लिस या बद्ध होता हुआ [बंध इति प्ररूपितः] ‘बंध कहा गया है ॥१८८॥

१. स्वभावकृत = कर्मोंके अपने स्वभावसे किया हुआ।

**सप्रदेश जीव समये कषायित मोहरागादि वडे,
संबंध पामी कर्मरजनो, बंधरूप कथाय छे. १८८.**

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

३४९

यथात्र सप्रदेशत्वे सति लोध्रादिभिः कषायितत्वात् मंजिष्ठरंगादिभिरुपश्लिष्टमेकं रक्तं दृष्टं वासः, तथात्मापि सप्रदेशत्वे सति काले मोहरागद्वेषैः कषायितत्वात् कर्मरजोभिरुपश्लिष्ट एको बन्धो द्रष्टव्यः, शुद्धद्रव्यविषयत्वान्तिश्चयस्य ॥१८८॥

अथ निश्चयव्यवहाराविरोधं दर्शयति—

**एसो बंधसमासो जीवाणं पिच्छयेण पिदिद्वो ।
अरहंतेहिं जदीणं ववहारो अण्णहा भणिदो ॥१८६॥**

अथ पूर्वोक्तज्ञानावरणादिप्रकृतीनां जघन्योकृष्टानुभागस्वरूपं प्रतिपादयति—

सुहप्यडीण विसोही तिब्बो असुहाण संकिलेसम्मि ।

विवरीदो दु जहण्णो अणुभागो सब्बप्यडीणं ॥*१३॥

अणुभागो अनुभागः फलदानशक्तिविशेषः भवतीति क्रियाध्याहारः । कथम्भूतो भवति । तिब्बो तीव्रः प्रकृष्टः परमामृतसमानः । कासां संबन्धी । सुहप्यडीणं सद्वेद्यादिशुभप्रकृतीनाम् । कया कारण-भूतया । विसोही तीव्रधर्मानुरागरूपविशुद्ध्या । असुहाण संकिलेसम्मि असद्वेद्यादशुभप्रकृतीनां तु मिथ्यात्वादिरूपतीव्रसंक्लेशे सति तीव्रो हालाहलविषसदृशो भवति । विवरीदो दु जहण्णो विपरीतस्तु जघन्यो गुडनिष्वरूपो भवति । जघन्यविशुद्ध्या जघन्यसंक्लेशेन च मध्यमविशुद्ध्या मध्यमसंक्लेशेन तु शुभा-शुभप्रकृतीनां खण्डशर्करारूपः काङ्गीरविषरूपश्चेति । एवंविधो जघन्यमध्यमोकृष्टरूपोऽनुभागः कासां संबन्धी भवति । सब्बप्यडीणं मूलोत्तरप्रकृतिरहितनिजपरमानन्दैकस्वभावलक्षणसर्वप्रकारोपादेयभूतपरमात्मद्रव्याद्विन्नानां हेयभूतानां सर्वमूलोत्तरकर्मप्रकृतीनामिति कर्मशक्तिस्वरूपं ज्ञातव्यम् ॥*१३॥ अथाभेदनयेन वन्धकारणभूतरागादिपरिणतात्मैव वन्धो भण्यत इत्यावेदयति—सपदेसो लोकाकाशप्रमितासंख्येयप्रदेशत्वात्सप्रदेशस्तावद्ववति सो अप्पा स पूर्वोक्तलक्षण आत्मा । पुनरपि किंविशिष्टः । कसायिदो

टीका :—जैसे जगतमें वस्त्र सप्रदेश होनेसे लोध, फिटकरी आदिसे १कषायित होता है, जिससे वह मंजीठादिके रंगसे संबद्ध होता हुआ अकेला ही रंगा हुआ देखा जाता है, इसीप्रकार आत्मा भी सप्रदेश होनेसे यथाकाल मोह-राग-द्वेषके द्वारा कषायित होनेसे कर्मरूपके द्वारा श्लिष्ट होता हुआ अकेला ही बंध है; ऐसा देखना (-मानना) चाहिये, क्योंकि निश्चयका विषय शुद्ध द्रव्य है ॥१८८॥

अब निश्चय और व्यवहारका अविरोध बतलाते हैं :—

१. कषायित = रंगा हुआ, उपरक्त, मलिन ।

**आ जीव केरा बंधनो संक्षेप निश्चय भाखियो
अर्हतदेवे योगीने; व्यवहार अन्य रीते कह्यो. १८९.**

**એ બન્ધસમાસો જીવાનાં નિશ્ચયેન નિર્દિષ્ટઃ ।
અહંકારીનાં વ્યવહારોઽન્યથા ભણિતઃ ॥૧૮૬॥**

રાગપરિણામ એવાત્મનઃ કર્મ, સ એવ પુણ્યપાપદ્વાત્મ્મ। રાગપરિણામસૈવાત્મા કર્તા, તસ્યૈવોપાદાતા હાતા ચેત્યે શુદ્ધદ્રવ્યનિરૂપણાત્મકો નિશ્ચયનયઃ । યસ્તુ પુદ્લપરિણામ આત્મનઃ કર્મ, સ એવ પુણ્યપાપદ્વાત્મ્મ। પુદ્લપરિણામસ્યાત્મા કર્તા, તસ્યોપાદાતા હાતા ચેતિ સો�શુદ્ધદ્રવ્યનિરૂપણાત્મકો વ્યવહારનયઃ । ઉભાવયેતૌ સ્તઃ, શુદ્ધશુદ્ધત્વેનોભયથા દ્રવ્યસ્ય પ્રતીયમાનત્વાત્ । કિન્તુ નિશ્ચયનયઃ સાધકતમત્વાદુપાત્તઃ, સાધ્યસ્ય હિ શુદ્ધત્વેન દ્રવ્યસ્ય કષાયિતઃ પરિણતો રજિતઃ । કૈ: । મોહરાગદોસેહિં નિર્મોહસ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વભાવનાપ્રતિબન્ધિભર્મોહ-રાગદ્વૈષઃ । પુનશ્ચ કિરૂપઃ । કમ્મરજેહિં સિતિદ્વો કર્મરજોભિઃ શ્લિષ્ટઃ કર્મવર્ગણાયોગ્યપુદ્લરજોભિઃ સંશ્લિષ્ટો બદ્ધઃ । બંધો ત્ત પસ્લવિદો અભેદેનાત્મૈવ બન્ધ ઇતિ પ્રસૂપિતઃ । ક્વ । સમયે પરમાગમે । અત્રેદં ભણિતં ભવતિ—યથા વસ્ત્રાં લોધ્રાદિદ્રવ્યાઃ કષાયિતં રજિતં સન્મજીષ્ઠાદિરઙ્ગદ્રવ્યેણ રજિતં સદભેદેન રત્તામિત્યુચ્યતે તથા વસ્ત્રસ્થાનીય આત્મા લોધ્રાદિદ્રવ્યસ્થાનીયમોહરાગદ્વૈષઃ કષાયિતો રજિતઃ પરિણતો મજીષ્ઠસ્થાનીયકર્મપુદ્લલૈ: સંશ્લિષ્ટઃ સંબદ્ધ: સન્ ભેદેઽષ્યભેદોપચારલક્ષણેનાસદ્ધૂતવ્યવહારેણ બન્ધ ઇત્યભિધીયતે । કસ્માત્ । અશુદ્ધદ્રવ્યનિરૂપણાર્થવિષયત્વાદસદ્ધૂતવ્યવહારનયસ્યેતિ ॥૧૮૮॥ અથ નિશ્ચયવ્યવહારયોરવિરોધં દર્શયતિ—એસો બંધસમાસો એ બન્ધસમાસઃ । એ વહુધા પૂર્વોક્ત-પ્રકારો રાગાદિપરિણતિરૂપો બન્ધસંક્ષેપઃ । કેષાં સંબન્ધી । જીવાં જીવાનામ્ । ણિછ્યેણ ણિદ્વિદ્વો નિશ્ચયનયેન નિર્દિષ્ટઃ કથિતઃ । કૈ: કર્તૃભૂતઃ । અરહંતેહિં અહંકારઃ નિર્દોષિપરમાત્મભિઃ । કેષામ् ।

અન્વયાર્થ :— [એષઃ] યહ (પૂર્વોક્ત પ્રકારસે), [જીવાનાં] જીવોંકે [બન્ધસમાસઃ] બંધકા સંક્ષેપ [નિશ્ચયેન] નિશ્ચયસે [અહંકારઃ] અહંતભગવાનને [યતીનાં] યત્યિંસે [નિર્દિષ્ટઃ] કહા હૈ; [વ્યવહારઃ] વ્યવહાર [અન્યથા] અન્યપ્રકારસે [ભણિતઃ] કહા હૈ ॥૧૮૯॥

ટીકા :—રાગપરિણામ હી આત્માકા કર્મ હૈ, વહી પુણ્ય-પાપરૂપ દ્વાત્મ હૈ, આત્મા રાગપરિણામકા હી કર્તા હૈ, ઉસીકા ગ્રહણ કરનેવાલા હૈ ઔર ઉસીકા ત્યાગ કરનેવાલા હૈ; —યહ, *શુદ્ધદ્રવ્યકા નિરૂપણસ્વરૂપ નિશ્ચયનય હૈ । ઔર જો પુદ્ગલપરિણામ આત્માકા કર્મ હૈ, વહી પુણ્ય-પાપરૂપ દ્વાત્મ હૈ, આત્મા પુદ્ગલપરિણામકા કર્તા હૈ, ઉસકા ગ્રહણ કરનેવાલા ઔર છોડનેવાલા હૈ; —એસા જો નય વહ *અશુદ્ધદ્રવ્યકે નિરૂપણસ્વરૂપ વ્યવહારનય હૈ । યહ દોનોં * નિશ્ચયનય માત્ર સ્વદ્રવ્યકે પરિણામકો બતલાતા હૈ, ઇસલિયે ઉસે શુદ્ધદ્રવ્યકા કથન કરનેવાલા કહા હૈ, ઔર વ્યવહારનય પરદ્રવ્યકે પરિણામકો આત્મપરિણામ બતલાતા હૈ ઇસલિયે ઉસે અશુદ્ધદ્રવ્યકા કથન કરનેવાલા કહા હૈ । યહાઁ શુદ્ધદ્રવ્યકા કથન એક દ્રવ્યાશ્રિત પરિણામકી અપેક્ષાસે જાનના ચાહિયે, ઔર અશુદ્ધદ્રવ્યકા કથન એક દ્રવ્યકે પરિણામ અન્ય દ્રવ્યમને આરોપિત કરનેકી અપેક્ષાસે જાનના ચાહિયે ।

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

३५१

शुद्धत्वद्योतकत्वान्निश्चयनय एव साधकतमो, न पुनरशुद्धत्वद्योतको व्यवहारनयः ॥१८६॥

अथाशुद्धनयादशुद्धात्मलाभ एवेत्यावेदयति—

**ण चयदि जो दु ममति अहं ममेदं ति देहदविणेसु ।
सो सामण्णं चत्ता पडिवण्णो होदि उम्मग्णं ॥१८०॥**

जदीणं जितेन्द्रियत्वेन शुद्धात्मस्वरूपे यलपराणां गणधरदेवादियतीनाम् । ववहारो द्रव्यकर्मरूपव्यवहारवन्धः अण्णहा भणिदो निश्चयनयापेक्षान्यथा व्यवहारनयेनेति भणितः । किंच रागादीनेवात्मा करोति तानेव भुड्क्ते चेति निश्चयनयलक्षणमिदम् । अयं तु निश्चयनयो द्रव्यकर्मवन्धप्रतिपादकासद्भूतव्यवहार-नयापेक्षया शुद्धद्रव्यनिरूपणात्मको विवक्षितनिश्चयनयस्तथैवाशुद्धनिश्चयश्च भण्यते । द्रव्यकर्माण्ण्यात्मा

(नय) हैं; क्योंकि शुद्धरूप और अशुद्धरूप—दोनों प्रकारसे द्रव्यकी प्रतीति की जाती है । किन्तु यहाँ निश्चयनय साधकतम (उत्कृष्ट साधक) होनेसे *ग्रहण किया गया है; (क्योंकि) साध्यके शुद्ध होनेसे द्रव्यके शुद्धत्वका द्योतक (प्रकाशक) होनेसे निश्चयनय ही साधकतम है, किन्तु अशुद्धत्वका द्योतक व्यवहारनय साधकतम नहीं है ॥१८१॥

अब ऐसा कहते हैं कि अशुद्धनयसे अशुद्ध आत्माकी ही प्राप्ति होती है :—

* निश्चयनय उपादेय है और व्यवहारनय हेय है ।

प्रश्न :—द्रव्य सामान्यका आलम्बन ही उपादेय है, फिर भी यहाँ रागपरिणामकी ग्रहण-त्यागरूप पर्यायोंको स्वीकार करनेवाले निश्चयनयको उपादेय क्यों कहा है ?

उत्तर :—‘रागपरिणामका कर्ता भी आत्मा ही है और वीतराग परिणामका भी; अज्ञानदशा भी आत्मा स्वतंत्रतया करता है और ज्ञानदशा भी’; —ऐसे यथार्थ ज्ञानके भीतर द्रव्यसामान्यका ज्ञान गर्भितरूपसे समा ही जाता है । यदि विशेषका भलीभाँति यथार्थ ज्ञान हो तो यह विशेषोंको करनेवाला सामान्यका ज्ञान होना ही चाहिये । द्रव्यसामान्यके ज्ञानके बिना पर्यायोंका यथार्थ ज्ञान हो ही नहीं सकता । इसलिए उपरोक्त निश्चयनयमें द्रव्यसामान्यका ज्ञान गर्भितरूपसे समा ही जाता है । जो जीव बंधमार्गरूप पर्यायमें तथा मोक्षमार्गरूप पर्यायमें आत्मा अकेला ही है, इसप्रकार यथार्थतया (द्रव्यसामान्यकी अपेक्षा सहित) जानता है, वह जीव परद्रव्यसे संयुक्त नहीं होता, और द्रव्यसामान्यके भीतर पर्यायोंको डुबाकर, सुविशुद्ध होता है । इसप्रकार पर्यायोंके यथार्थ ज्ञानमें द्रव्यसामान्यका ज्ञान अपेक्षित होनेसे और द्रव्य-पर्यायोंके यथार्थज्ञानमें द्रव्यसामान्यका आलम्बनरूप अभिप्राय अपेक्षित होनेसे उपरोक्त निश्चयनयको उपादेय कहा है । [विशेष जाननेके लिये १२६वीं गाथाकी टीका देखनी चाहिये ।]

**‘हुं आ अने आ मारुं’ ऐ ममता न देह-धने तजे,
ते छोड़ी जीव श्रामण्णने उन्मार्गनो आश्रय करे. १९०.**

न त्यजति यस्तु ममतामहं ममेदमिति देहद्रविणेषु ।
स श्रामण्यं त्यक्त्वा प्रतिपन्नो भवत्युन्मार्गम् ॥१६०॥

यो हि नाम शुद्धद्रव्यनिरूपणात्मकनिश्चयनयनिरपेक्षोऽशुद्धद्रव्यनिरूपणात्मक-
व्यवहारनयोपजनितमोहः सन् अहमिदं ममेदमित्यात्मात्मीयत्वेन देहद्रविणादौ परद्रव्ये ममत्वं
न जहाति स खलु शुद्धात्मपरिणितिरूपं श्रामण्याख्यं मार्गं दूरादपहायाशुद्धात्मपरिणिति-
रूपमुन्मार्गमेव प्रतिपद्यते । अतोऽवधार्यते अशुद्धनयादशुद्धात्मलाभं एव ॥१६०॥

करोति भुड़के चेत्यशुद्धद्रव्यनिरूपणात्मकासद्भूतव्यवहारनयो भण्यते । इदं नयद्वयं तावदस्ति । किंत्वत्र
निश्चयनय उपादेयः, न चासद्भूतव्यवहारः । ननु रागादीनात्मा करोति भुड़के चेत्येवलक्षणो निश्चयनयो
व्याख्यातः स कथमुपादेयो भवति । परिहारमाह-रागदीनेवात्मा करोति, न च द्रव्यकर्म, रागादय
एव बन्धकारणमिति यदा जनाति जीवस्तदा रागद्वेषादिविकल्पजालत्यागेन रागादिविनाशार्थं निज-
शुद्धात्मानं भावयति । ततश्च रागादिविनाशो भवति । रागादिविनाशे चात्मा शुद्धो भवति । ततः
परंपरया शुद्धात्मसाधकत्वादयमशुद्धनयोऽप्युपचारेण शुद्धनयो भण्यते, निश्चयनयो भण्यते, तथैवोपादेयो
भण्यते इत्यभिप्रायः ॥१८९॥ एवमात्मा स्वपरिणामानामेव कर्ता, न च द्रव्यकर्मणामिति कथन-
मुख्यतया गाथासप्तकेन षष्ठस्थलं गतम् । इति ‘अरसमरूपं’ इत्यादिगाथात्रयेण पूर्वं शुद्धात्मव्याख्याने
कृते सति शिष्येण यदुक्तममूर्तस्यात्मनो मूर्तकर्मणा सह कथं बन्धो भवतीति तत्परिहारार्थं नय-
विभागेन बन्धसमर्थनमुख्यतयैकोनविंशतिगाथाभिः स्थलषट्केन तृतीयविशेषान्तराधिकारः समाप्तः ।
अतः परं द्वादशगाथापर्यन्तं चतुर्भिः स्थलैः शुद्धात्मानुभूतिलक्षणाविशेषभेदभावनारूपचूलिकाव्याख्यानं

अन्वयार्थ :—[यः तु] जो [देहद्रविणेषु] देह-धनादिकमें [अहं मम इदम्] ‘मैं
यह हूँ और यह मेरा है’ [इति ममतां] ऐसी ममताको [न त्यजति] नहीं छोड़ता, [सः] वह
[श्रामण्यं त्यक्त्वा] श्रमणताको छोड़कर [उन्मार्ग प्रतिपन्नः भवति] उन्मार्गका आश्रय लेता
है ॥१९०॥

टीका :—जो आत्मा शुद्धद्रव्यके निरूपणस्वरूप ^१निश्चयनयसे निरपेक्ष रहकर^२
अशुद्धद्रव्यके निरूपणस्वरूप व्यवहारनयसे जिसे मोह उत्पन्न हुआ है ऐसा वर्तता हुआ ‘मैं
यह हूँ और यह मेरा है’ इसप्रकार ^३आत्मीयतासे देह धनादिक परद्रव्यमें ममत्व नहीं छोड़ता
वह आत्मा वास्तवमें शुद्धात्मपरिणितरूप श्रामण्यनामक मार्गको दूरसे छोड़कर^४
अशुद्धात्मपरिणितरूप उन्मार्गका ही आश्रय लेता है । इससे निश्चित होता है कि अशुद्धनयसे
अशुद्धात्माकी ही प्राप्ति होती है ॥१९०॥

१. निश्चयनयसे निरपेक्ष = निश्चयनयके प्रति उपेक्षावान्; उसे न गिनने-माननेवाला ।
२. आत्मीयतासे = निजरूपसे (अज्ञानी जीव शरीर, धन इत्यादि परद्रव्यको अपना मानकर उसमें ममत्व
करता है ।)

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

३५३

अथ शुद्धनयात् शुद्धात्मलाभ एवेत्यवधारयति—

णाहं होमि परेसिं ण मे परे सन्ति णाणमहमेक्षो ।

इदि जो ज्ञायदि ज्ञाणे सो अप्पा णं हवदि ज्ञादा ॥१६१॥

नाहं भवामि परेषां न मे परे सन्ति ज्ञानमहमेकः ।

इति यो ध्यायति ध्याने स आत्मा भवति ध्याता ॥१६१॥

यो हि नाम स्वविषयमात्रप्रवृत्ताशुद्धद्रव्यनिरूपणात्मकव्यवहारनयाविरोधमध्यस्थः, शुद्धद्रव्यनिरूपणात्मकनिश्चयनयापहस्तितमोहः सन्, नाहं परेषामस्मि, न परे मे सन्तीति स्वपरयोः परस्परस्वस्वामिसम्बन्धमुद्भूय, शुद्धज्ञानमेवैकमहमित्यनात्मानमुत्सृज्यात्मानमेवात्म-करोति । तत्र शुद्धात्मभावनाप्रधानत्वेन ‘ण चयदि जो दु ममति’ इत्यादिपाठक्रमेण प्रथमस्थले गाथा चतुष्यम् । तदनन्तरं शुद्धात्मोपलम्भभावनाफलेन दर्शनमोहग्रन्थिविनाशस्तथैव चारित्रमोहग्रन्थिविनाशः क्रमेण तदुभयविनाशो भवतीति कथनमुख्यत्वेन ‘जो एवं जाणिता’ इत्यादि द्वितीयस्थले गाथात्रयम् । ततः परं केवलिध्यानोपचारकथनरूपेण ‘णिहदघणधादिकम्मो’ इत्यादि तृतीयस्थले गाथाद्वयम् । तदनन्तरं दर्शनाधिकारोपसंहारप्रधानत्वेन ‘एवं जिणा जिणिदा’ इत्यादि चतुर्थस्थले गाथाद्वयम् । ततः परं ‘दंसणसंमुद्धाणं’ इत्यादि नमस्कारगाथा चेति द्वादशगाथाभिश्चतुर्थस्थले विशेषान्तराधिकारे समुदायपातनिका । अथाशुद्धनयादशुद्धात्मलाभ एव भवतीत्युपदिशति—ण चयदि जो दु ममति न त्यजति यस्तु ममताम् । ममकाराहकारादिसमस्तविभावरहितसकलविमलकेवलज्ञानाद्यनन्तगुणस्वरूप-निजात्मपदार्थनिश्चलानुभूतिलक्षणनिश्चयनयरहितत्वेन व्यवहारमोहितहृदयः सन् ममतां ममत्वभावं न

अब ऐसा निश्चित करते हैं कि शुद्धनयसे शुद्धात्माकी ही प्राप्ति होती है :—

अन्वयार्थ :—‘[अहं परेषां न भवामि] मैं परका नहीं हूँ, [परे मे न सन्ति] पर मेरे नहीं हैं, [ज्ञानम् अहम् एकः] मैं एक ज्ञान हूँ’ [इति यः ध्यायति] इसप्रकार जो ध्यान करता है, [सः ध्याता] वह ध्याता [ध्याने] ध्यानकालमें [आत्मा भवति] आत्मा होता है ॥१६१॥

टीका :—जो आत्मा, मात्र अपने विषयमें प्रवर्तमान अशुद्धद्रव्यनिरूपणात्मक (अशुद्धद्रव्यके निरूपणस्वरूप) व्यवहारनयमें अविरोधरूपसे मध्यस्थ रहकर, शुद्धद्रव्यके निरूपणस्वरूप निश्चयनयके द्वारा जिसने मोहको दूर किया है ऐसा होता हुआ, ‘मैं परका नहीं हूँ, पर मेरे नहीं हैं’ इसप्रकार स्व-परके परस्पर ‘स्वस्वामिसम्बन्धको छोड़कर, ‘शुद्धज्ञान ही

१. जिस पर स्वामित्व है वह पदार्थ और स्वामीके बीचके संबंधको; स्व-स्वामि संबंध कहा जाता है ।

**हुं पर तणो नहि, पर न मारां, ज्ञान केवळ एक हुं
जे अम ध्यावे, ध्यानकाळे तेह शुद्धात्मा बने. १६१.**

३५४

प्रवचनसार

[भगवानश्रीकुंदकुंद-

त्वेनोपादाय परद्रव्यव्यावृत्तत्वादात्मन्यैकस्मिन्ग्रे चिन्तां निरुणद्धि, स खल्वेकाग्रचिन्ता-
निरोधकस्तस्मिन्नेकाग्रचिन्तानिरोधसमये शुद्धात्मा स्यात् । अतोऽवधार्यते शुद्धनयादेव शुद्धात्म-
लाभः ॥१६१॥

अथ ध्रुवत्वात् शुद्ध आत्मैवोपलभ्नीय इत्युपदिशति—

**एवं णाणप्पाणं दंसणभूदं अदिंदियमहत्थं ।
ध्रुवमचलमणालंबं मण्णेऽहं अप्पगं सुद्धं ॥१६२॥**

एवं ज्ञानात्मानं दर्शनभूतमतीन्द्रियमहार्थम् ।
ध्रुवमचलमनालम्बं मन्येऽहमात्मकं शुद्धम् ॥१६२॥

त्यजति यः । केन रूपेण । अहं ममेदं ति अहं ममेदमिति । केषु विषयेषु । देहविणेसु देहद्रव्येषु, देहे
देहोऽहमिति, परद्रव्येषु ममेदमिति । सो सामण्णं चत्ता पडिवण्णो होदि उम्मण्णं स श्रामण्णं त्यक्त्वा
प्रतिपन्नो भवत्युन्मार्गम् । स पुरुषो जीवितमरणलाभालाभसुखदुःखशत्रुमित्रनिन्दाप्रशंसादिपरम-
माध्यस्थ्यलक्षणं श्रामण्णं यतित्वं चारित्रं दूरादपहाय तत्प्रतिपक्षभूतमुन्मार्ग मिथ्यामार्ग प्रतिपन्नो भवति ।
उन्मार्गाच्च संसारं परिभ्रमति । ततः स्थितं अशुद्धनयादशुद्धात्मलाभ एव ॥१६०॥ अथ शुद्ध-
नयाच्छुद्धात्मलाभो भवतीति निश्चिनोति—णाहं होमि परेसिं, ण मे परे संति नाहं भवामि परेषाम्, न मे
परे सन्तीति समस्तचेतनाचेतनपरद्रव्येषु स्वस्वामिसम्बन्धं मनोवचनकायैः कृतकारितानुमतैश्च

एक मैं हूँ’ इसप्रकार अनात्माको छोड़कर, आत्माको ही आत्मरूपसे ग्रहण करके, परद्रव्यसे
भिन्नत्वके कारण आत्मरूप ही एक १अग्रमें चिन्ताको रोकता है, वह एकाग्रचिन्तानिरोधक
(-एक विषयमें विचारको रोकनेवाला आत्मा) उस २एकाग्रचिन्तानिरोधके समय वास्तवमें
शुद्धात्मा होता है । इससे निश्चित होता है कि शुद्धनयसे ही शुद्धात्माकी प्राप्ति होती है ॥१६१॥

अब ऐसा उपदेश देते हैं कि ध्रुवत्वके कारण शुद्धात्मा ही उपलब्ध करने योग्य है :—

**अन्वयार्थ :—[अहम्] मैं [आत्मकं] आत्माको [एवं] इसप्रकार [ज्ञानात्मानं]
ज्ञानात्मक, [दर्शनभूतम्] दर्शनभूत, [अतीन्द्रियमहार्थ] अतीन्द्रिय महा पदार्थ [ध्रुवम्] ध्रुव,
[अचलम्] अचल, [अनालम्बं] निरालम्ब और [शुद्धम्] शुद्ध [मन्ये] मानता हूँ ॥१६२॥**

१. अग्र = विषय; ध्येय; आलम्बन ।

२. एकाग्रचिन्तानिरोध = एक ही विषयमें-ध्येयमें-विचारको रोकना; [एकाग्रचिन्तानिरोध नामक ध्यान है ।]

ओ रीत दर्शन-ज्ञान छे, इन्द्रिय-अतीत महार्थ छे,
मानुं हुं—आलंबन रहित, जीव शुद्ध, निश्चल ध्रुव छे. १६२.

आत्मनो हि शुद्ध आत्मैव सदहेतुकत्वेनानायनन्तत्वात् स्वतःसिद्धत्वाच्च ध्रुवो, न किंचनाप्यन्यत् । शुद्धत्वं चात्मनः परद्रव्यविभागेन स्वधर्माविभागेन चैकत्वात् । तच्च ज्ञानात्मकत्वादर्शनभूतत्वादतीन्द्रियमहार्थत्वादचलत्वादनालम्बत्वाच्च । तत्र ज्ञानमेवात्मनि विभ्रतः स्वयं दर्शनभूतस्य चातन्मयपरद्रव्यविभागेन स्वधर्माविभागेन चास्त्येकत्वम् । तथा प्रतिनियतस्पर्शरसगन्धवर्णगुणशब्दपर्यायग्राहीण्यनेकानीन्द्रियाण्यतिक्रम्य सर्वस्पर्शरसगन्धवर्णगुणशब्दपर्यायग्राहकस्यैकस्य सतो महतोऽर्थस्येन्द्रियात्मकपरद्रव्यविभागेन स्पर्शादिग्रहणात्मकस्वधर्माविभागेन स्वात्मानुभूतिलक्षणनिश्चयनयबलेन पूर्वमपहाय निराकृत्य । पश्चात् किं करोति । ज्ञाणमहमेको ज्ञानमहमेकः, सकलविमलकेवलज्ञानमेवाहं भावकर्मद्रव्यकर्मनोकर्मरहितत्वेनैकश्च । इदि जो ज्ञायदि इत्यनेन प्रकारेण योऽसौ ध्यायति चिन्तयति भावयति । क्व । ज्ञाणे निजशुद्धात्मध्याने स्थितः सो अप्याणं हवदि ज्ञादा स आत्मानं भवति ध्याता । स चिदानन्दैकस्वभावपरमात्मानं ध्याता भवतीति । ततश्च परमात्मध्यानात्तादृशमेव परमात्मानं लभते । तदपि कस्मात् । उपादानकारणसद्वशं कार्यमिति वचनात् । ततो ज्ञायते शुद्धनयाच्छुद्धात्मलाभ इति ॥१९१॥ अथ ध्रुवत्वाच्छुद्धात्मानमेव भावयेऽहमिति विचारयति—‘मणे’ इत्यादिपदखण्डनारूपेण व्याख्यानं क्रियते—मणे मन्ये ध्यायामि सर्वप्रकारो-

टीका :—शुद्धात्मा १सत् और २अहेतुक होनेसे अनादि-अनन्त और स्वतःसिद्ध है, इसलिये आत्माके शुद्धात्मा ही ध्रुव है, (उसके) दूसरा कुछ भी ध्रुव नहीं है । आत्मा शुद्ध इसलिये है कि उसे परद्रव्यसे विभाग (भिन्नत्व) और स्वधर्मसे अविभाग है इसलिये एकत्व है । वह एकत्व आत्माके (१) ज्ञानात्मकपनेके कारण, (२) दर्शनभूतपनेके कारण, (३) अतीन्द्रिय महापदार्थपनेके कारण, (४) अचलपनेके कारण, और (५) निरालम्बपनेके कारण है ।

इनमेंसे (१-२) जो ज्ञानको ही अपनेमें धारण कर रखता है और जो स्वयं दर्शनभूत है ऐसे आत्माका अतन्मय (ज्ञान-दर्शन रहित ऐसा) परद्रव्यसे भिन्नत्व है और स्वधर्मसे अभिन्नत्व है, इसलिये उसके एकत्व है; (३) और जो ३प्रतिनिश्चित स्पर्श-रस-गंध-वर्णरूप गुण तथा शब्दरूप पर्यायको ग्रहण करनेवाली अनेक इन्द्रियोंका अतिक्रम (उल्लंघन) करके, समस्त स्पर्श-रस-गंध-वर्णरूप गुणों और शब्दरूप पर्यायको ग्रहण करनेवाला एक सत् महा पदार्थ है, ऐसे आत्माका इन्द्रियात्मक परद्रव्यसे विभाग है, और स्पर्शादिके ग्रहणस्वरूप (ज्ञानस्वरूप) स्वधर्मसे अविभाग है, इसलिये उसके एकत्व है, (४) और क्षणविनाशरूपसे प्रवर्तमान ज्ञेयपर्यायोंको (प्रतिक्षण नष्ट होनेवाली ज्ञातव्य पर्यायोंको) ग्रहण करने और छोड़नेका

१. सत् = विद्यमान; अस्तित्ववाला; होनेवाला ।

२. अहेतुक = जिसका कोई कारण नहीं है ऐसा; अकारण ।

३. प्रतिनिश्चित = प्रतिनियत । (प्रत्येक इन्द्रिय अपने-अपने नियत विषयको ग्रहण करती है; जैसे चक्षु वर्णको ग्रहण करती है ।)

चास्त्येकत्वम् । तथा क्षणक्षयप्रवृत्तपरिच्छेद्यपर्यायग्रहणमोक्षणाभावेनाचलस्य परिच्छेद्यपर्यायात्मक-परद्रव्यविभागेन तत्प्रत्ययपरिच्छेदात्मकस्वधर्माविभागेन चास्त्येकत्वम् । तथा नित्यप्रवृत्तपरिच्छेद्य-द्रव्यालम्बनाभावेनानालम्बस्य परिच्छेद्यपरद्रव्यविभागेन तत्प्रत्ययपरिच्छेदात्मकस्वधर्माविभागेन चास्त्येकत्वम् । एवं शुद्ध आत्मा, चिन्मात्रशुद्धनयस्य तावन्मात्रनिरूपणात्मकत्वात् । अयमेक एव च ध्रुवत्वादुपलब्धव्यः । किमन्यैरधनीनांगसंगच्छमानानेकमार्गपादपच्छायास्थानीयैरध्युवैः ॥१६२॥

पादेयत्वेन भावये । स कः । अहं अहं कर्ता । कं कर्मतापन्म् । अप्पां सहजपरमाह्ना-दैकलक्षणनिजात्मानम् । किंविशिष्टम् । सुद्धं रागादिसमस्तविभावरहितम् । पुनरपि किंविशिष्टम् । ध्रुवं टङ्गोत्कीर्णज्ञायकैकस्वभावत्वेन ध्रुवमविनश्वरम् । पुनरपि कथंभूतम् । एवं णाणपाणं दंसणभूदं एवं वहुविधपूर्वोक्तप्रकारेणाखण्डैकज्ञानदर्शनात्मकम् । पुनश्च किंरूपम् । अदिंदियं अतीन्द्रियं, मूर्त्तिविनश्वरानेकेन्द्रियरहितत्वेनामूर्त्ताविनश्वरेकातीन्द्रियस्वभावम् । पुनश्च कीदृशम् । महत्यं मोक्षलक्षणमहापुरुषार्थ-साधकत्वान्महार्थम् । पुनरपि किंस्वभावम् । अचलं अतिचपलचञ्चलमनोवाक्यायव्यापाररहितत्वेन स्वस्वरूपे निश्चलं स्थिरम् । पुनरपि किंविशिष्टम् । अणालंबं स्वाधीनद्रव्यत्वेन सालम्बनं भरितावस्थमपि समस्तपराधीनपरद्रव्यालम्बनरहितत्वेन निरालम्बननिमित्यर्थः ॥१६२॥ । अथात्मनः पृथग्भूतं देहादिकम-

अभाव होनेसे जो अचल है ऐसे आत्माको ज्ञेयपर्यायस्वरूप परद्रव्यसे विभाग है और १तन्निमित्तक ज्ञानस्वरूप स्वधर्मसे अविभाग है, इसलिये उसके एकत्र है; (५) और नित्यरूपसे प्रवर्तमान (शाश्वत ऐसा) ज्ञेयद्रव्योंके आलम्बनका अभाव होनेसे जो निरालम्ब है ऐसे आत्माका ज्ञेय परद्रव्योंसे विभाग है और तन्निमित्तक ज्ञानस्वरूप स्वधर्मसे अविभाग है, इसलिये उसके एकत्र है।

Alas of मिटाने.

इसप्रकार आत्मा शुद्ध है क्योंकि चिन्मात्र शुद्धनय उतना ही मात्र निरूपणस्वरूप है (अर्थात् चैतन्यमात्र शुद्धनय आत्माको मात्र शुद्ध ही निरूपित करता है) । और यह एक ही (यह शुद्धात्मा एक ही) ध्रुवत्वके कारण उपलब्ध करने योग्य है। किसी पथिकके शरीरके अंगोंके साथ संसर्गमें आनेवाली मार्गके वृक्षोंकी अनेक छायाके समान अन्य जो अध्रुव (-अन्य जो अध्रुव पदार्थ) उनसे क्या प्रयोजन है?

भावार्थ :—आत्मा (१) ज्ञानात्मक, (२) दर्शनरूप, (३) इन्द्रियोंके विना ही सबको जाननेवाला महा पदार्थ, (४) ज्ञेय-परपर्यायोंका ग्रहण-त्याग न करनेसे अचल और (५) ज्ञेय-परद्रव्योंका आलम्बन न लेनेसे निरालम्ब है; इसलिये वह एक है।

इसप्रकार एक होनेसे वह शुद्ध है। ऐसा शुद्धात्मा ध्रुव होनेसे, वही एक उपलब्ध करने योग्य है ॥१६२॥

१. ज्ञेय पर्यायें जिसकी निमित्त हैं ऐसा जो ज्ञान, उस-स्वरूप स्वधर्मसे (ज्ञानस्वरूप निजधर्मसे) आत्माकी अभिन्नता है।

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

३५७

अथाध्रुवत्वादात्मनोऽन्यनोपलभनीयमित्युपदिशति—

**देहा वा दविणा वा सुहदुक्खा वाध सत्तुमित्तजणा ।
जीवस्स ण संति ध्रुवा ध्रुवोवओगप्पगो अप्पा ॥१६३॥**

देहा वा द्रविणानि वा सुखदुःखे वाथ शत्रुमित्रजनाः ।
जीवस्य न सन्ति ध्रुवा ध्रुव उपयोगात्मक आत्मा ॥१६३॥

आत्मनो हि परद्रव्याविभागेन परद्रव्योपरज्यमानस्वधर्मविभागेन चाशुद्धत्वनिबन्धनं न किंचनाप्यन्यदसद्वेतुमत्त्वेनाद्यन्तवत्त्वात्परतःसिद्धत्वाच्च ध्रुवमस्ति । ध्रुव उपयोगात्मा शुद्ध आत्मैव । अतोऽध्रुवं शरीरादिकमुपलभ्यमानमपि नोपलभे, शुद्धात्मानमुपलभे ध्रुवम् ॥१६३॥

ध्रुवत्वान्न भावनीयमित्याख्याति—ण संति ध्रुवा ध्रुवा अविनश्चरा नित्या न सन्ति । कस्य । जीवस्स जीवस्य । के ते । देहा वा दविणा वा देहा वा द्रव्याणि वा, सर्वप्रकारशुचिभूताद्वैरहितात्परमात्मनो

अब, ऐसा उपदेश देते हैं कि अध्रुवपनेके कारण आत्माके अतिरिक्त दूसरा कुछ भी उपलब्ध करने योग्य नहीं है :—

अन्वयार्थ :—[देहाः वा] शरीर, [द्रविणानि वा] धन, [सुखदुःखे] सुख-दुःख [वा अथ] अथवा [शत्रुमित्रजनाः] शत्रुमित्रजन (यह कुछ) [जीवस्य] जीवके [ध्रुवाः न सन्ति] ध्रुव नहीं हैं; [ध्रुवः] ध्रुव तो [उपयोगात्मकः आत्मा] उपयोगात्मक आत्मा है ॥१६३॥

टीका :—जो परद्रव्यसे अभिन्न होनेके कारण और परद्रव्यके द्वारा ^१उपरक्त होनेवाले स्वधर्मसे भिन्न होनेके कारण आत्माको अशुद्धपनेका कारण है, ऐसा (आत्माके अतिरिक्त) दूसरा कोई भी ध्रुव नहीं है, क्योंकि वह ^२असत् और ^३हेतुमान् होनेसे आदि-अन्तवाला और परतःसिद्ध है; ध्रुव तो उपयोगात्मक शुद्ध आत्मा ही है । ऐसा होनेसे मैं उपलभ्यमान अध्रुव ऐसे शरीरादिको—वे उपलब्ध होने पर भी—उपलब्ध नहीं करता, और ध्रुव ऐसे शुद्धात्माको उपलब्ध करता हूँ ॥१६३॥

१. उपरक्त = मलिन; विकारी [परद्रव्यके निमित्तसे आत्माका स्वधर्म उपरक्त होता है ।]
२. असत् = अस्तित्व रहित (अनित्य); [धन-देहादिक पुद्गल पर्याय हैं, इसलिये असत् हैं, इसीलिये आदिअन्तवाली हैं ।]
३. हेतुमान् = सहेतुक; जिसकी उत्पत्तिमें कोई भी निमित्त हो ऐसा । [देह-धनादिकी उत्पत्तिमें कोई भी निमित्त होता है, इसलिये वे परतः सिद्ध हैं; स्वतः सिद्ध नहीं ।]

**लक्ष्मी, शरीर, सुखदुःख अथवा शत्रुमित्र जनो अरे !
जीवने नथी कई ध्रुव, ध्रुव उपयोग-आत्मक जीव छे. १६३.**

अथैवं शुद्धात्मोपलभात्किं स्यादिति निरूपयति—

**जो एवं जाणिता ज्ञादि परं अप्पं विसुद्धप्पा ।
सागारोऽणागारो खरेदि सो मोहदुगंठिं ॥१६४॥**

य एवं ज्ञात्वा ध्यायति परमात्मानं विशुद्धात्मा ।
साकारोऽनाकारः क्षपयति स मोहदुर्ग्रथिम् ॥१६४॥

अमुना यथोदितेन विधिना शुद्धात्मानं ध्रुवमधिगच्छतस्तस्मिन्नेव प्रवृत्तेः शुद्धात्मतं स्यात्; ततोऽनन्तशक्तिचिन्मात्रस्य परमस्यात्मन एकाग्रसंचेचेतनलक्षणं ध्यानं स्यात्; ततः

विलक्षणा औदारिकादिपञ्चदेहास्तथैव च पञ्चेन्द्रियभोगोपभोगसाधकानि परद्रव्याणि च। न केवलं देहादयो ध्रुवा न भवन्ति, सुहुक्खा वा निर्विकारपरमानन्दैकलक्षणस्वात्मोत्थसुखामृतविलक्षणानि सांसारिकमुखदुःखानि वा। अथ अहो भव्याः सत्तुमित्तजणा शत्रुमित्रादिभावरहितादात्मनो भिन्नाः शत्रु-मित्रादिजनाश्च। यद्येतत् सर्वमध्रुवं तर्हि किं ध्रुवमिति चेत्। ध्रुवो ध्रुवः शाश्वतः। स कः। अप्पा निजात्मा। किंविशिष्टः। उवओगप्पगो त्रैलोक्योदरविवरवर्तित्रिकालविषयसमस्तद्रव्यगुणपर्याययुगपत्-परिच्छित्तिसमर्थकेवलज्ञानदर्शनोपयोगात्मक इति। एवमध्रुवत्वं ज्ञात्वा ध्रुवस्वभावे स्वात्मनि भावना कर्तव्येति तात्पर्यम् ॥१९३॥ एवमशुद्धनयादशुद्धात्मलाभो भवतीति कथनेन प्रथमगाथा। शुद्धनयाच्युद्धात्मलाभो भवतीति कथनेन द्वितीया। ध्रुवत्वादात्मैव भावनीय इति प्रतिपादनेन तृतीया। आत्मानोऽन्यदध्रुवं न भावनीयमिति कथनेन चतुर्थी चेति शुद्धात्मव्याख्यानमुख्यत्वेन प्रथमस्थले गाथाचतुर्थ्यं गतम्। अथैवं पूर्वोक्तप्रकारेण शुद्धात्मोपलभ्ये सति किं फलं भवतीति प्रश्ने प्रत्युत्तरमाह—ज्ञादि ध्यायति जो यः कर्ता। कम्। अप्पं निजात्मानम्। कथंभूतम्। परं

इसप्रकार शुद्धात्माकी उपलब्धिसे क्या होता है वह अब निरूपण करते हैं :—

अन्वयार्थ :—[यः] जो [एवं ज्ञात्वा] ऐसा जानकर [विशुद्धात्मा] विशुद्धात्मा होता हुआ [परमात्मानं] परम आत्माका [ध्यायति] ध्यान करता है, [सः] वह- [साकारः अनाकारः] साकार हो या अनाकार—[मोहदुर्ग्रथिं] मोहदुर्ग्रथिका [क्षपयति] क्षय करता है ॥१९४॥।

टीका :—इस यथोक्त विधिके द्वारा जो शुद्धात्माको ध्रुव जानता है, उसे उसीमें प्रवृत्तिके द्वारा शुद्धात्मत्व होता है; इसलिये अनन्तशक्तिवाले ^१चिन्मात्र परम आत्माका

१. चिन्मात्र = चैतन्यमात्र [परम आत्मा केवल चैतन्यमात्र है, जो कि अनन्त शक्तिवाला है।]

**—आ जाणी, शुद्धात्मा बनी, ध्यावे परम निज आत्मने,
साकार अण—आकार हो, ते मोहग्रंथि क्षय करे. १९४.**

कहानजैनशास्त्रमाला] ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन ३५९

साकारोपयुक्तस्यानाकारोपयुक्तस्य वाविशेषेणैकाग्रचेतनप्रसिद्धेरासंसारबद्धदृढतरमोहदुर्गन्थेरुद्-
ग्रथनं स्यात् । अतः शुद्धात्मोपलभ्यस्य मोहग्रन्थिभेदः फलम् ॥१६४॥

अत मोहग्रन्थिभेदात्किं स्यादिति निरूपयति—

जो णिहदमोहगंठी रागपदोसे खवीय सामणे ।
होङ्गं समसुहदुख्यो सो सोक्खं अक्खयं लहदि ॥१६५॥
यो निहतमोहग्रन्थी रागप्रद्वेषौ क्षपयित्वा श्रामण्ये ।
भवेत् समसुखदुःखः स सौख्यमक्षयं लभते ॥१६५॥

परमानन्तज्ञानादिगुणाधारत्वात्परमुक्तृष्टम् । किं कृत्वा पूर्वम् । एवं जाणित्वा एवं पूर्वोक्तप्रकारेण स्वात्मो-
पलभ्यलक्षणस्वसंवेदनज्ञानेन ज्ञात्वा । कथंभूतः सन् ध्यायति । विसुद्धप्या ख्यातिपूजालाभादिसमस्त-
मनोरथजालरहितत्वेन विशुद्धात्मा सन् । पुनरपि कथंभूतः सागारोऽणागारो सागारोऽनागारः । अथवा
साकारानाकारः । सहाकारेण विकल्पेन वर्तते साकारो ज्ञानोपयोगः, अनाकारो निर्विकल्पो दर्शनोपयोग-
स्ताभ्यां युक्तः साकारानाकारः । अथवा साकारः सविकल्पो गृहस्थः, अनाकारो निर्विकल्पस्तपोधनः ।
अथवा सहाकारेण लिङ्गेन चिह्नेन वर्तते साकारो यतिः, अनाकारश्चिह्नरहितो गृहस्थः । खवेदि सो
मोहदुर्गांठं य एवंगुणविशिष्टः क्षपयति स मोहदुर्गन्थिम् । मोह एव दुर्गन्थिः मोहदुर्गन्थिः शुद्धात्मरुचि-
प्रतिबन्धको दर्शनमोहस्तम् । ततः स्थितमेतत्-आत्मोपलभ्यस्य मोहग्रन्थिविनाश एव फलम् ॥१६४॥

^१एकाग्रसंचेतनलक्षण ध्यान होता है; और इसलिये (उस ध्यानके कारण) साकार (सविकल्प)
उपयोगवालेको या अनाकार (निर्विकल्प) उपयोगवालेको—दोनोंको अविशेषरूपसे
एकाग्रसंचेतनकी प्रसिद्धि होनेसे—अनादि संसारसे बँधी हुई अतिदृढ़ मोहदुर्गन्थि (मोहकी दुष्ट
गाँठ) छूट जाती है।

इससे (ऐसा कहा गया है कि) मोहग्रन्थि भेद (दर्शनमोहरूपी गाँठका टूटना) वह
शुद्धात्माकी उपलब्धिका फल है ॥१६४॥

अब, मोहग्रन्थि टूटनेसे क्या होता है सो कहते हैं :—

अन्वयार्थ :—[यः] जो [निहतमोहग्रन्थी] मोहग्रन्थिको नष्ट करके, [रागप्रद्वेषौ
क्षपयित्वा] राग-द्वेषका क्षय करके, [समसुखदुःखः] समसुख-दुःख होता हुआ [श्रामण्ये
भवेत्] श्रमणता (मुनित्व) में परिणित होता है, [सः] वह [अक्षयं सौख्यं] अक्षय सौख्यको

१. एक अग्रका (विषयका, ध्येयका) संचेतन अर्थात् अनुभवन ध्यानका लक्षण है।

हणि मोहग्रन्थि, क्षय करी रागादि, समसुखदुःख जे
जीव परिणमे श्रामण्यमां, ते सौख्य अक्षयने लहे. १६५.

मोहग्रन्थिक्षणाद्वि तन्मूलरागद्वेषक्षणं; ततः समसुखदुःखस्य परममाध्यस्थलक्षणे
श्रामण्ये भवनं; ततोऽनाकुलत्वलक्षणाक्षयसौख्यलाभः। अतो मोहग्रन्थभेदादक्षयसौख्यं
फलम् ॥१६५॥

अथैकाग्रसंचेतनलक्षणं ध्यानमशुद्धत्वमात्मनो नावहतीति निश्चिनोति—

**जो खविदमोहकलुसो विसयविरत्तो मणो णिर्लंभिता ।
समवट्ठिदो सहावे सो अप्पाणं हवदि ज्ञादा ॥१६६॥**

अथ दर्शनमोहग्रन्थभेदात्किं भवतीति प्रश्ने समाधानं ददाति—जो णिहदमोहांगी यः पूर्वसूत्रोक्त-
प्रकारेण निहतदर्शनमोहग्रन्थर्भूत्वा रागापदोसे खवीय निजशुद्धात्मनिश्चलानुभूतिलक्षणवीतरागचारित्र-
प्रतिबन्धकौ चरित्रमोहसंज्ञौ रागद्वेषौ क्षपयित्वा । क्र । सामणे स्वस्वभावलक्षणे श्रामण्ये । पुनरपि किं
कृत्वा । होङ्गं भूत्वा । किंविशिष्टः । समसुखदुःखो निजशुद्धात्मसंवित्तिसमुत्पन्नरागादिविकल्पोपाधि-
रहितपरमसुखामृतानुभवेन सांसारिकसुखदुःखोत्पन्नहर्षविषादरहितत्वात्समसुखदुःखः । सो सोक्खं अक्खयं
लहादि स एवंगुणविशिष्टो भेदज्ञानी सौख्यमक्षयं लभते । ततो ज्ञायते दर्शनमोहक्षयाच्चारित्रमोहसंज्ञ-
रागद्वेषविनाशस्ततश्च सुखदुःखादिमाध्यस्थलक्षणश्रामण्येऽवस्थानं तेनाक्षयसुखलाभो भवतीति ॥१६५॥
अथ निजशुद्धात्मैकाउयलक्षणथ्यानामात्मनोऽत्यन्तविशुद्धिं करोतीत्यावेदयति—जो खविदमोहकलुसो यः
क्षपितमोहकलुषः, मोहो दर्शनमोहः कलुषश्चारित्रमोहः, पूर्वसूत्रद्वयकथितक्रमेण क्षपितमोहकलुषौ येन

[लभते] प्राप्त करता है ॥१६५॥

टीका :—मोहग्रन्थिका क्षय करनेसे, मोहग्रन्थि जिसका मूल है ऐसे राग-द्वेषका, क्षय होता है; उससे (राग-द्वेषका क्षय होनेसे), सुख-दुःख समान हैं ऐसे जीवका परम मध्यस्थिता जिसका लक्षण है ऐसी श्रमणतामें परिणमन होता है; और उससे (श्रामण्यमें परिणमनसे) अनाकुलता जिसका लक्षण है ऐसे अक्षय सुखकी प्राप्ति होती है।

इससे (ऐसा कहा है कि) मोहरूपी ग्रंथिके छेदनसे अक्षय सौख्यरूप फल होता है ॥१६५॥

अब, ^१एकाग्रसंचेतन जिसका लक्षण है, ऐसा ध्यान आत्मामें अशुद्धता नहीं लाता ऐसा निश्चित करते हैं :—

१. एकाग्र = जिसका एक ही विषय (आलंबन) हो ऐसा ।

**जे मोहमळ करी नष्ट, विषयविरक्त र्थई, मन रोकीने,
आत्मस्वभावे स्थित छे, ते आत्मने ध्यानार छे. १६६.**

**यः क्षपितमोहकलुषो विषयविरक्तो मनो निरुद्ध।
समवस्थितः स्वभावे स आत्मानं भवति ध्याता ॥१६६॥**

आत्मनो हि परिक्षणितमोहकलुषस्य तन्मूलपरद्रव्यप्रवृत्त्यभावाद्विषयविरक्तत्वं स्यात्; ततोऽधिकरणभूतद्रव्यान्तराभावादुदधिमध्यप्रवृत्तैकपोतपतत्रिण इव अनन्यशरणस्य मनसो निरोधः स्यात्; ततस्तन्मूलचंचलत्वविलयादनन्तसहजचैतन्यात्मनि स्वभावे समवस्थानं स्यात्। ततु स्वरूपप्रवृत्तानाकुलैकाग्रसंचेतनत्वात् ध्यानमित्युपगीयते। अतः स्वभावावस्थानरूपत्वेन ध्यानमात्मनोऽनन्यत्वात् नाशुद्धत्वायेति ॥१६६॥

स भवति क्षपितमोहकलुषः। पुनरपि किंविशिष्टः। विषयविरक्तो मोहकलुषपरहितस्वात्मसंवित्तिसमुत्पन्न-सुखसुधारसास्वादवलेन कलुषमोहोदयजनितविषयसुखाकाङ्क्षारहितत्वाद्विषयविरक्तः। पुनरपि कथंभूतः। समवद्विदो सम्यगवस्थितः। कव। सहावे निजपरमात्मद्रव्यस्वभावे। किं कृत्वा पूर्वम्। मणो णिरुद्धिता विषयकषायोत्पन्नविकल्पजालरूपं मनो निरुद्ध निश्चलं कृत्वा। सो अप्याणं हवदि ज्ञादा स एवंगुणयुक्तः पुरुषः स्वात्मानं भवति ध्याता। तेनैव शुद्धात्मध्यानेनात्मनिकीं मुक्तिलक्षणां शुद्धि लभते

अन्वयार्थ :—[यः] जो [क्षपितमोहकलुषः] मोहमलका क्षय करके, [विषयविरक्तः] विषयसे विरक्त होकर, [मनः निरुद्ध] मनका निरोध करके, [स्वभावे समवस्थितः] स्वभावमें समवस्थित है, [सः] वह [आत्मानं] आत्माका [ध्याता भवति] ध्यान करनेवाला है ॥१६६॥

टीका :—जिसने मोहमलका क्षय किया है ऐसे आत्माके, मोहमल जिसका मूल है ऐसी १परद्रव्यप्रवृत्तिका अभाव होनेसे विषयविरक्तता होती है; (उससे अर्थात् विषय विरक्त होनेसे), समुद्रके मध्यगत जहाजके पक्षीकी भाँति, अधिकरणभूत द्रव्यान्तरोंका अभाव होनेसे जिसे अन्य कोई शरण नहीं रहा है ऐसे मनका निरोध होता है। (अर्थात् जैसे समुद्रके बीचमें पहुँचे हुए किसी एकाकी जहाज पर बैठे हुए पक्षीको उस जहाजके अतिरिक्त अन्य किसी जहाजका, वृक्षका या भूमि इत्यादिका आधार न होनेसे दूसरा कोई शरण नहीं है, इसलिये उसका उड़ना बन्द हो जाता है, उसी प्रकार विषयविरक्तता होनेसे मनको आत्मद्रव्यके अतिरिक्त किन्हीं अन्यद्रव्योंका आधार नहीं रहता इसलिये दूसरा कोई शरण न रहनेसे मन निरोधको प्राप्त होता है); और इसलिये (अर्थात् मनका निरोध होनेसे), मन जिसका मूल है ऐसी चंचलताका विलय होनेके कारण अनन्तसहज-चैतन्यात्मक स्वभावमें २समवस्थान होता है वह स्वभावसमवस्थान तो स्वरूपमें प्रवर्तमान, अनाकुल, एकाग्र संचेतन होनेसे उसे ध्यान कहा जाता है।

इससे (यह निश्चित हुआ कि—) ध्यान, स्वभावसमवस्थानरूप होनेके कारण आत्मासे

१. परद्रव्य प्रवृत्ति = परद्रव्यमें प्रवर्तन। २. समवस्थान = स्थिरतया-दृढ़तया रहना-टिकना।
प्र. ४६

अथोपलब्धशुद्धात्मा सकलज्ञानी किं ध्यायतीति प्रश्नमासूत्रयति—

णिहदघणधादिकम्मो पच्चक्खं सव्वभावतच्छण्हू ।
णेयंतगदो समणो ज्ञादि कमटुं असंदेहो ॥१६७॥

निहतघनधातिकर्मा प्रत्यक्षं सर्वभावतत्त्वज्ञः ।
ज्ञेयान्तगतः श्रमणो ध्यायति कर्मर्थमसन्देहः ॥१६७॥

लोको हि मोहसद्बावे ज्ञानशक्तिप्रतिबन्धकसद्बावे च सतृष्णत्वादप्रत्यक्षार्थत्वा-

इति । ततः स्थितं शुद्धात्मध्यानाज्ञीवो विशुद्धो भवतीति । किंच ध्यानेन किलात्मा शुद्धो जातः तत्र विषये चतुर्विधव्याख्यानं क्रियते । तथाहि—ध्यानं ध्यानसन्तानस्तथैव ध्यानचिन्ता ध्यानान्वय-सूचनमिति । तत्रैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानम् । तत्र शुद्धाशुद्धरूपेण द्विधा । अथ ध्यानसन्तानः कथ्यते—यत्रान्तर्मुहूर्तपर्यन्तं ध्यानं, तदनन्तरमन्तर्मुहूर्तपर्यन्तं तत्त्वचिन्ता, पुनरप्यन्तर्मुहूर्तपर्यन्तं ध्यानं, पुनरपि तत्त्वचिन्तेति प्रमत्ताप्रमत्तगुणस्थानवदन्तर्मुहूर्तेऽन्तर्मुहूर्ते गते सति परावर्तनमस्ति स ध्यानसन्तानो भण्यते । स च धर्म्यध्यानसंबन्धी । शुक्लध्यानं पुनरुपशमश्रेणिक्षपकश्रेण्यारोहणे भवति । तत्र चाल्पकालत्वात्परावर्तनरूपध्यानसन्तानो न घटते । इदानीं ध्यानचिन्ता कथ्यते—यत्र ध्यानसन्तान-वद्ध्यानपरावर्तो नास्ति, ध्यानसंबन्धिनी चिन्तास्ति, तत्र यद्यपि क्वापि काले ध्यानं करोति तथापि सा ध्यानचिन्ता भण्यते । अथ ध्यानान्वयसूचनं कथ्यते—यत्र ध्यानसामग्रीभूता द्वादशानुप्रेक्षा अन्यद्वा ध्यानसंबन्धि संवेगवैराग्यवचनं व्याख्यानं वा तत् ध्यानान्वयसूचनमिति । अन्यथा वा चतुर्विधं ध्यानव्याख्यानं—ध्याता ध्यानं फलं ध्येयमिति । अथवार्तरौद्रधर्म्यशुक्लविभेदेन चतुर्विधं ध्यानव्याख्यानं

अनन्य होनेसे अशुद्धताका कारण नहीं होता ॥१९६॥

अब, सूत्रद्वारा ऐसा प्रश्न करते हैं कि जिनने शुद्धात्माको उपलब्ध किया है ऐसे सकलज्ञानी (सर्वज्ञ) क्या ध्याते हैं? :—

अन्वयार्थ :—[निहतघनधातिकर्म] जिनने घनधातिकर्मका नाश किया है, [प्रत्यक्षं सर्वभावतत्त्वज्ञः] जो सर्व पदार्थोंके स्वरूपको प्रत्यक्ष जानते हैं और [ज्ञेयान्तगतः] जो ज्ञेयोंके पारको प्राप्त हैं, [असंदेहः श्रमणः] ऐसे संदेह रहित श्रमण [कम् अर्थ] किस पदार्थको [ध्यायति] ध्याते हैं? ॥१९७॥

टीका :—लोकको (१) मोहका सद्भाव होनेसे तथा (२) ज्ञानशक्तिके प्रतिबन्धकका सद्भाव होनेसे, (१) वह तृष्णा सहित है तथा (२) उसे पदार्थ प्रत्यक्ष नहीं १. ज्ञानावरणीय कर्म ज्ञानशक्तिका प्रतिबन्धक अर्थात् ज्ञानके रुक्नेमें निमित्तभूत है।

शा अर्थने ध्यावे श्रमण, जे नष्टधातिकर्म छे,
प्रत्यक्ष सर्व पदार्थ ने ज्ञेयान्तप्राप्त, निःशंक छे. १९७.

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

३६३

नवच्छिन्नविषयत्वाभ्यां चाभिलषितं जिज्ञासितं सन्दिग्धं चार्थं ध्यायन् दृष्टः, भगवान् सर्वज्ञस्तु निहतघनधातिकर्मतया मोहाभावे ज्ञानशक्तिग्रतिबन्धकाभावे च निरस्ततृष्णत्वात्प्रत्यक्षसर्वभाव-तत्त्वज्ञेयान्तर्गतत्वाभ्यां च नाभिलषिति, न जिज्ञासिति, न सन्दिग्धिति च; कुतोऽभिलषितो जिज्ञासितः सन्दिग्धश्चार्थः। एवं सति किं ध्यायति॥१९६७॥

तदन्यत्र कथितमास्ते॥१९६॥ एवमात्मपरिज्ञानादर्शनमोहक्षपणं भवतीति कथनरूपेण प्रथमगाथा, दर्शनमोहक्षयाच्चारित्रमोहक्षपणं भवतीति कथनेन द्वितीया, तदुभयक्षयेण मोक्षो भवतीति प्रतिपादनेन तृतीया चेत्यात्मोपलभ्मफलकथनरूपेण द्वितीयस्थले गाथात्रयं गतम्। अथोपलब्धशुद्धात्मतत्त्वसकलज्ञानी किं ध्यायतीति प्रश्नमाक्षेपद्वारेण पूर्वपक्षं वा करोति—णिहदधण्यादिकम्मो पूर्वसूत्रोदितनिश्चलनिज-परमात्मतत्त्वपरिणितरूपशुद्धध्यानेन निहतघनधातिकर्मा। पञ्चक्षं सर्वभावतत्त्वाण्हू प्रत्यक्षं यथा भवति तथा सर्वभावतत्त्वज्ञः सर्वपदार्थपरिज्ञातस्वरूपः। ऐयंतर्गदो ज्ञेयान्तर्गतः ज्ञेयभूतपदार्थानां परिच्छित्तरूपेण पारंगतः। एवंविशेषणत्रयविशिष्टः समणो जीवितमरणादिसमभावपरिणितात्मस्वरूपः श्रमणो महाश्रमणः

है और वह विषयको १अवच्छेदपूर्वक नहीं जानता, इसलिये वह (लोक) २अभिलषित, ३जिज्ञासित और ४संदिग्ध पदार्थका ध्यान करता हुआ दिखाई देता है; परन्तु घनधातिकर्मका नाश किया जानेसे (१) मोहका अभाव होनेके कारण तथा (२) ज्ञानशक्तिके प्रतिबन्धकका अभाव होनेसे, (१) तृष्णा नष्ट की गई है तथा (२) समस्त पदार्थोंका स्वरूप प्रत्यक्ष है तथा ज्ञेयोंका पार पा लिया है, इसलिये भगवान् सर्वज्ञदेव अभिलाषा नहीं करते, जिज्ञासा नहीं करते और संदेह नहीं करते; तब फिर (उनके) अभिलषित, जिज्ञासित और संदिग्ध पदार्थ कहाँसे हो सकता है? ऐसा है तब फिर वे क्या ध्याते हैं?

भावार्थ :—लोकके (जगत्के सामान्य जीव समुदायके) मोहकर्मका सद्भाव होनेसे वह तृष्णा सहित है, इसलिये उसे इष्ट पदार्थकी अभिलाषा होती है; और उसके ज्ञानावरणीय कर्मका सद्भाव होनेसे वह बहुतसे पदार्थोंको तो जानता ही नहीं है तथा जिस पदार्थको जानता है उसे भी पृथक्करण पूर्वक—सूक्ष्मतासे—स्पष्टतासे नहीं जानता इसलिये उसे अज्ञात पदार्थको जाननेकी इच्छा (जिज्ञासा) होती है, और अस्पष्टतया जाने हुए पदार्थके संबंधमें संदेह होता है। ऐसा होनेसे उसके अभिलषित, जिज्ञासित और संदिग्ध पदार्थका ध्यान संभवित होता है। परन्तु सर्वज्ञ भगवानके तो मोहकर्मका अभाव होनेसे वे तृष्णारहित हैं, इसलिये उनके अभिलाषा नहीं है; और उनके ज्ञानावरणीय कर्मका अभाव होनेसे वे समस्त पदार्थोंको जानते हैं तथा प्रत्येक पदार्थको अत्यन्त स्पष्टतापूर्वक—परिपूर्णतया जानते हैं इसलिये उन्हें जिज्ञासा या सन्देह नहीं है। इसप्रकार उन्हें किसी पदार्थके प्रति अभिलाषा, जिज्ञासा या सन्देह नहीं होता; तब फिर उन्हें किस पदार्थका ध्यान होता है?॥१९७॥

१. अवच्छेदपूर्वक = पृथक्करण करके; सूक्ष्मतासे; विशेषतासे; स्पष्टतासे।
२. अभिलषित = जिसकी इच्छा-चाह हो वह।
३. जिज्ञासित = जिसकी जिज्ञासा जाननेकी इच्छा हो वह।
४. संदिग्ध = जिनमें संदेह हो—संशय हो।

अथैतदुपलब्धशुद्धात्मा सकलज्ञानी ध्यायतीत्युत्तरमासूत्रयति—

सर्वाबाधविजुतो समंतसव्वक्खसोक्खणाणहूः ।

भूदो अक्खातीदो ज्ञादि अणक्खो परं सोक्खं ॥१६८॥

सर्वाबाधवियुक्तः समन्तसर्वाक्षसौख्यज्ञानाद्यः ।

भूतोऽक्षातीतो ध्यायत्यनक्षः परं सौख्यम् ॥१६९॥

अयमात्मा यदैव सहजसौख्यज्ञानबाधायतनानामसार्वदिक्कासकलपुरुषसौख्यज्ञाना-

सर्वज्ञः ज्ञादि कमद्वं ध्यायति कमर्थमिति प्रश्नः । अथवा कमर्थ ध्यायति, न कमपीत्याक्षेपः । कथंभूतः सन् । असदेहो असन्देहः संशयादिरहित इति । अयमत्रार्थः—यथा कोऽपि देवदत्तो विषयसुखनिमित्तं विद्याराधनाध्यानं करोति, यदा विद्या सिद्धा भवति तत्फलभूतं विषयसुखं च सिद्धं भवति तदाराधनाध्यानं न करोति, तथायं भगवानपि केवलज्ञानविद्यानिमित्तं तत्फलभूतानन्तसुखनिमित्तं च पूर्व छञ्चस्थावस्थायां शुद्धात्मभावनारूपं ध्यानं कृतवान्, इदानीं तद्व्यानेन केवलज्ञानविद्या सिद्धा तत्फलभूतमनन्तसुखं च सिद्धम्; किमर्थं ध्यानं करोतीति प्रश्नः आक्षेपो वा; द्वितीयं च कारणं—परोक्षेऽर्थं ध्यानं भवति, भगवतः सर्वं प्रत्यक्षं, कथं ध्यानमिति पूर्वपक्षद्वारेण गाथा गता ॥१६७॥। अथात्र पूर्वपक्षे परिहारं ददाति—ज्ञादि ध्यायति एकाकारसमरसीभावेन परिणमत्यनुभवति । स कः

अब, सूत्र द्वारा (उपरोक्त गाथाके प्रश्नका) उत्तर देते हैं कि—जिसने शुद्धात्माको उपलब्ध किया है वह सकलज्ञानी (सर्वज्ञ आत्मा) इस (परम सौख्य) का ध्यान करता है :—

अन्वयार्थ :—[अनक्षः] अनिन्द्रिय और [अक्षातीतः भूतः] इन्द्रियातीत हुआ आत्मा [सर्वाबाधवियुक्तः] सर्व बाधा रहित और [समंतसर्वाक्षसौख्यज्ञानाद्यः] सम्पूर्ण आत्मामें समंत (सर्वप्रकारके, परिपूर्ण) सौख्य तथा ज्ञानसे समृद्ध वर्तता हुआ [परं सौख्यं] परम सौख्यका [ध्यायति] ध्यान करता है ॥१६८॥।

टीका :—जब यह आत्मा, जो सहज सुख और ज्ञानकी बाधाके ^१आयतन हैं (ऐसी) तथा जो ^२असकल आत्मामें ^३असर्वप्रकारके सुख और ज्ञानके आयतन हैं ऐसी

१ आयतन = निवास; स्थान ।

२ असकल आत्मामें = आत्माके सर्व प्रदेशोंमें नहीं किन्तु थोड़े ही प्रदेशोंमें ।

३ असर्वप्रकारके = सभी प्रकारके नहीं किन्तु अमुक ही प्रकारके; अपूर्ण [यह अपूर्ण सुख परमार्थतः सुखाभास होने पर भी, उसे 'सुख' कहनेकी अपारमार्थिक रूढ़ि है ।]

**बाधा रहित, सकलात्ममां सम्पूर्ण सुखज्ञानाद्य जे,
इन्द्रिय-अतीत अनिंद्रि ते ध्यावे परम आनंदने. १६८.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૩૬૫

યતનાનાં ચાક્ષાણામભાવાત્સ્વયમનક્ષત્રેન વર્તતે તદૈવ પરેષામક્ષાતીતો ભવનું નિરાબાધ-
સહજસૌખ્યજ્ઞાનત્વાત् સર્વાબાધવિયુક્તઃ, સાર્વાદિકસકલપુરુષસૌખ્યજ્ઞાનપૂર્ણત્વાત્સમન્તસર્વાક્ષ-
સૌખ્યજ્ઞાનાદ્યશ્ર ભવતિ। એવંભૂતશ્ર સર્વાભિલાષાજિજ્ઞાસાસન્દેહાસભવેઽયપૂર્વમનાકુલત્વલક્ષણં
પરમસૌખ્યં ધ્યાયતિ। અનાકુલત્વસંગતૈકાગ્રસંચેતનમાત્રેણાવતિષ્ઠત ઇતિ યાવત્તુ। ઈદૃશ-
મવસ્થાનં ચ સહજજ્ઞાનાનન્દસ્વભાવસ્ય સિદ્ધત્વસ્ય સિદ્ધિરેવ ॥૧૬૮॥

કર્તા । ભગવાનું કિ ધ્યાયતિ । સોક્ખં સૌખ્યમ् । કિંવિશિષ્ટમ् । પરં ઉલ્કાંદ, સર્વાત્મપ્રદેશાલ્લાદક-
પરમાનન્તસુખમ् । કસ્મિન્પ્રસ્તાવે । યસ્મિન્નેવ ક્ષણે ભૂદો ભૂત: સંજાત: । કિંવિશિષ્ટ: । અક્ષાતીદો
અક્ષાતીત: ઇન્દ્રિયરહિત: । ન કેવળં સ્વયમતીન્દ્રિયો જાત: પરેણાં ચ અણક્ખો અનક્ષઃ ઇન્દ્રિયવિષયો ન
ભવતીત્વર્થ: । પુનરાપિ કિંવિશિષ્ટ: । સવ્વાબાધવિજુત્તો પ્રાકૃતલક્ષણવલેન વાધાશવ્દસ્ય હ્રસ્વત્વં સર્વાબાધ-
વિયુક્તઃ । આસમન્તાદ્વાધા: પીડા આવાધા: સર્વાશ્ર તા આવાધાશ્ર સર્વાબાધાસ્તાભિર્વિયુક્તો રહિત: ।
સર્વાબાધાવિયુક્તઃ । પુનશ્ચ કિંરૂપઃ । સમંતસવ્વક્ખસોક્ખણાણણ્ણો સમન્તત: સામસ્ત્યેન સ્પર્શનાદિ-
સર્વાક્ષસૌખ્યજ્ઞાનાદ્યઃ । સમન્તત: સર્વાત્મપ્રદેશૈર્વા સ્પર્શનાદિસર્વેન્દ્રિયાણાં સમ્વન્ધિત્વેન યે જ્ઞાનસૌખ્યે
દ્વે તાથ્યામાદ્યઃ પરિપૂર્ણ: ઇત્વર્થ: । તદ્વથા—અયં ભગવાનેકદેશોદ્ધ્રવસાંસારિકજ્ઞાનસુખકારણભૂતાનિ
સર્વાત્મપ્રદેશોદ્ધ્રવસ્વાભાવિકાતીન્દ્રિયજ્ઞાનસુખવિનાશકાનિ ચ યાનીન્દ્રિયાણિ નિશ્ચયરલત્રયાત્મકકારણ-
ઇન્દ્રિયોંકે અભાવકે કારણ સ્વયં ‘અનિન્દ્રિય’ રૂપસે વર્તતા હૈ, ઉસી સમય વહ દૂસરોંકો
‘ઇન્દ્રિયાતીત’ (ઇન્દ્રિયઅગોચર) વર્તતા હુआ, નિરાબાધ સહજસુખ ઔર જ્ઞાનવાલા હોનેસે
‘સર્વાબધા રહિત’ તથા સકલ આત્મામં સર્વપ્રકારકે (પરિપૂર્ણ) સુખ ઔર જ્ઞાનસે પરિપૂર્ણ
હોનેસે ‘સમસ્ત આત્મામં સંમત સૌખ્ય ઔર જ્ઞાનસે સમૃદ્ધ’ હોતા હૈ । ઇસપ્રકારકા વહ આત્મા
સર્વ અભિલાષા, જિજ્ઞાસા ઔર સંદેહકા અસંભવ હોને પર ભી અપૂર્વ ઔર અનાકુલત્વલક્ષણ
પરમસૌખ્યકા ધ્યાન કરતા હૈ; અર્થાત् અનાકુલત્વસંગત એક ‘અગ્ર’ને સંચેતનમાત્રરૂપસે
અવસ્થિત રહતા હૈ, (અર્થાત् અનાકુલતાકે સાથ રહનેવાલે એક આત્મારૂપી વિષયકે
અનુભવનરૂપ હી માત્ર સ્થિત રહતા હૈ) ઔર એસા અવસ્થાન સહજજ્ઞાનાનન્દસ્વભાવ સિદ્ધત્વકી
સિદ્ધિ હી હૈ (અર્થાત् ઇસપ્રકાર સ્થિત રહના, સહજજ્ઞાન ઔર આનન્દ જિસકા સ્વભાવ હૈ એસે
સિદ્ધત્વકી પ્રાસિ હી હૈ ।)

ભાવાર્થ :—૧૯૭૯ની ગાથામે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કિયા ગયા થા કિ સર્વજ્ઞભગવાનનો
કિસી પદાર્થકે પ્રતિ અભિલાષા, જિજ્ઞાસા યા સન્દેહ નહીં હૈ તબ ફિર વે કિસ પદાર્થકા ધ્યાન
કરતે હોય? ઉસકા ઉત્તર ઇસ ગાથામે ઇસપ્રકાર દિયા ગયા હૈ કિ :—એક અગ્ર (વિષય) કા
સંવેદન ધ્યાન હૈ । સર્વ આત્મપ્રદેશોમં પરિપૂર્ણ આનન્દ ઔર જ્ઞાનસે ભરે હુએ સર્વજ્ઞ ભગવાન
પરમાનન્દસે અભિન્ન એસે નિજાત્મારૂપી એક વિષયકા સંવેદન કરતે હોય ઇસલિયે ઉનકે
પરમાનન્દકા ધ્યાન હૈ, અર્થાત્ વે પરમસૌખ્યકા ધ્યાન કરતે હોય ॥૧૯૮॥

अथायमेव शुद्धात्मोपलभिलक्षणो मोक्षस्य मार्ग इत्यवधारयति—

एवं जिणा जिणिंदा सिद्धा मग्ं समुद्दिदा समणा ।

जादा णमोत्थु तेसि तस्स य णिवाणमगरस्स ॥१६६॥

एवं जिना जिनेन्द्राः सिद्धा मार्ग समुत्थिताः श्रमणाः ।

जाता नमोऽस्तु तेभ्यस्तस्मै च निर्वाणमार्गाय ॥१६६॥

यतः सर्व एव सामान्यचरमशरीरास्तीर्थकराः अचरमशरीरा मुमुक्षवश्चामुनैव यथोदितेन शुद्धात्मतत्त्वप्रवृत्तिलक्षणेन विधिना प्रवृत्तमोक्षस्य मार्गमधिगम्य सिद्धा बभूवः, न पुनरन्यथापि, ततोऽवधार्यते केवलमयमेक एव मोक्षस्य मार्गो, न द्वितीय इति। अलं च समयसारबलेनातिक्रामति विनाशयति यदा तस्मिन्नेव क्षणे समस्तवाधारहितः सन्नतीन्द्रियमनन्तमात्मोत्थसुखं ध्यायत्यनुभवति परिणमति। ततो ज्ञायते केवलिनामन्यच्छिन्नानिरोधलक्षणं ध्यानं नास्ति, किंत्विदमेव परमसुखानुभवनं वा ध्यानकार्यभूतां कर्मनिर्जरां दृष्ट्वा ध्यानशब्देनोपचर्यते। यत्पुनः सयोगिकेवलिनस्तृतीयशुक्लध्यानमयोगिकेवलिनश्चतुर्थशुक्लध्यानं भवतीत्युक्तं तदुपचारेण ज्ञातव्यमिति सूत्राभिप्रायः ॥१९८॥ एवं केवली किं ध्यायतीति प्रश्नमुख्यत्वेन प्रथमगाथा। परमसुखं ध्यायत्यनुभवतीति परिहारमुख्यत्वेन द्वितीया चेति ध्यानविषयपूर्वपक्षपरिहारद्वारेण तृतीयस्थले गाथाद्वयं गतम्। अथायमेव निजशुद्धात्मोपलविधिलक्षणमोक्षमार्गो, नान्य इति विशेषेण समर्थयति—जादा जाता उत्पन्नाः। कथंभूताः। सिद्धा सिद्धाः सिद्धपरमेष्ठिनो मुक्तात्मान इत्यर्थः। के कर्तारः। जिणा जिना: अनागारकेवलिनः। जिणिंदा न केवलं जिनेन्द्राश्च तीर्थकरपरमदेवाः। कथंभूताः सन्तः एते सिद्धा

अब, यह निश्चित करते हैं कि—‘यही (पूर्वोक्त ही) शुद्ध आत्माकी उपलब्धि जिसका लक्षण है, ऐसा मोक्षका मार्ग है’ :—

अन्वयार्थ :—[जिना: जिनेन्द्राः श्रमणाः] जिन, जिनेन्द्र और श्रमण (अर्थात् सामान्यकेवली, तीर्थकर और मुनि) [एवं] इस (पूर्वोक्त ही) प्रकारसे [मार्ग समुत्थिताः] मार्गमें आरूढ़ होते हुए [सिद्धाः जाताः] सिद्ध हुए [नमोऽस्तु] नमस्कार हो [तेभ्यः] उन्हें [च] और [तस्मै निर्वाणमार्गाय] उस निर्वाणमार्गको ॥१९९॥

टीका :—सभी सामान्य चरमशरीरी, तीर्थकर और अचरमशरीरी मुमुक्षु इसी यथोक्त शुद्धात्मतत्त्वप्रवृत्तिलक्षण (शुद्धात्मतत्त्वमें प्रवृत्ति जिसका लक्षण है ऐसी) विधिसे प्रवर्तमान मोक्षमार्गको प्राप्त करके सिद्ध हुए; किन्तु ऐसा नहीं है कि किसी दूसरी विधिसे भी सिद्ध हुए

**श्रमणो, जिनो, तीर्थकरो आ रीत सेवी मार्गने
सिद्धि वर्या; नमुं तेमने, निर्वाणना ते मार्गने. १९९.**

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

३६७

प्रपञ्चेन । तेषां शुद्धात्मतत्त्वप्रवृत्तानां सिद्धानां तस्य शुद्धात्मतत्त्वप्रवृत्तिरूपस्य मोक्षमार्गस्य च प्रत्यस्तमितभाव्यभावकविभावत्वेन नोआगमभावनमस्कारोऽस्तु । अवधारितो मोक्षमार्गः, कृत्यमनुष्ठीयते ॥१६६॥

अथोपसम्पदे साम्यमिति पूर्वप्रतिज्ञां निर्वहन् मोक्षमार्गभूतां स्वयमपि शुद्धात्म-प्रवृत्तिमासूत्रयति—

तम्हा तह जाणित्ता अप्पाणं जाणगं सभावेण ।

परिवज्ञामि ममतिं उवट्ठिदो णिम्ममत्तम्हि ॥२००॥

तस्मात्था ज्ञात्वात्मानं ज्ञायकं स्वभावेन ।

परिवर्जयामि ममतामुपस्थितो निर्ममत्वे ॥२००॥

जाताः । मग्नं समुद्दिदा निजपरमात्मतत्त्वानुभूतिलक्षणमार्गं मोक्षमार्गं समुत्थिता आश्रिताः । केन । एवं पूर्वं बहुधा व्याख्यातक्रमेण । न केवलं जिना जिनेन्द्रा अनेन मार्गेण सिद्धा जाताः, समणा सुखदुःखादिसमताभावनापरिणतात्मतत्त्वलक्षणाः शेषा अचरमदेहश्रमणाश्च । अचरमदेहानां कथं सिद्धत्वमिति चेत् । “तवसिद्धे णयसिद्धे संजमसिद्धे चरित्तसिद्धे य । णाणम्भि दंसणम्भि य सिद्धे सिरसा णमंसामि ॥” इति गाथाकथितक्रमेणैकदेशेन । णमोत्थु तेसि नमोऽस्तु तेभ्यः । अनन्तज्ञानादिसिद्धगुणस्मरणरूपो भावनमस्कारोऽस्तु, तस्स य णिवाणमग्नस्स तस्मै निर्विकारस्वसंवित्तिलक्षणनिश्चयरत्नत्रयात्मक- हों । इससे निश्चित होता है कि केवल यह एक ही मोक्षका मार्ग है, दूसरा नहीं ।—अधिक विस्तारसे बस हो ! उस शुद्धात्मतत्त्वमें प्रवर्ते हुए सिद्धोंको तथा उस शुद्धात्मतत्त्वप्रवृत्तिरूप मोक्षमार्गको, जिसमेंसे १भाव्य और भावकका विभाग अस्त हो गया है ऐसा नोआगमभावनमस्कार हो ! मोक्षमार्ग अवधारित किया है, कृत्य किया जा रहा है, (अर्थात् मोक्षमार्ग निश्चित किया है और उसमें) प्रवर्तन कर रहे हैं ॥१९९॥

अब, ‘साम्यको प्राप्त करता हूँ’ ऐसी (पाँचवीं गाथामें की गई) पूर्वप्रतिज्ञाका निर्वहण करते हुए (आचार्यदेव) स्वयं भी मोक्षमार्गभूत शुद्धात्मप्रवृत्ति करते हैं :—

अन्वयार्थ :—[तस्मात्] ऐसा होनेसे (अर्थात् शुद्धात्मामें प्रवृत्तिके द्वारा ही मोक्ष होता होनेसे) [तथा] इसप्रकार [आत्मानं] आत्माको [स्वभावेन ज्ञायकं] स्वभावसे ज्ञायक [ज्ञात्वा] जानकर [निर्ममत्वे उपस्थितः] मैं निर्ममत्वमें स्थित रहता हुआ [ममतां परिवर्जयामि] ममताका परित्याग करता हूँ ॥२००॥

१. भाव्य = घ्येय; भावक = ध्याता; भाव्य-भावकके अर्थके लिये देखो ४० ६ में फुटनोट ।

**ओ गीत तेथी आत्मने ज्ञायक स्वभावी जाणीने,
निर्ममणे रही स्थित आ परिवर्जु छुं हुं ममत्वने. २००.**

अहमेष मोक्षाधिकारी ज्ञायकस्वभावात्मतत्त्वपरिज्ञानपुरस्सरममत्वनिर्ममत्वहानोपादान-विधानेन कृत्यान्तरस्याभावात्सर्वारम्भेण शुद्धात्मनि प्रवर्ते। तथा हि—अहं हि तावत् ज्ञायक एव स्वभावेन केवलज्ञायकस्य च सतो मम विश्वेनापि सहजज्ञेयज्ञायकलक्षण एव सम्बन्धः, न पुनरन्ये स्वस्वामिलक्षणादयः सम्बन्धाः। ततो मम न क्वचनापि ममत्वं, सर्वत्र निर्ममत्वमेव। अथैकस्य ज्ञायकभावस्य समस्तज्ञेयभावस्वभावत्वात् प्रोत्कीर्णलिखितनिखात-कीलितमञ्जितसमावर्तितप्रतिबिम्बितवत्तत्र क्रमप्रवृत्तानन्तभूतभवद्वाविविचित्रपर्यायप्रागभारमगाध-स्वभावं गम्भीरं समस्तमपि द्रव्यजातमेकक्षण एव प्रत्यक्षयन्तं ज्ञेयज्ञायकलक्षणसम्बन्धस्या-निर्वाणमार्गाय च। ततोऽवधार्यते अयमेव मोक्षमार्गो, नान्य इति॥१९९॥ अथ ‘उवसंपयामि सम्मं जन्तो णिव्वाणसंपत्ती’ इत्यादि पूर्वप्रतिज्ञां निर्वाहयन् स्वयमपि मोक्षमार्गपरिणति स्वीकरोतीति प्रतिपादयति—तस्मा यस्मात्पूर्वोक्तशुद्धात्मोपलम्भलक्षणमोक्षमार्गेण जिना जिनेन्द्राः श्रमणाश्च सिद्धा जातास्तस्मादहमपि तह तथैव तेनैव प्रकारेण जाणिता ज्ञात्वा। कम्। अप्पाणं निजपरमात्मानम्। किंविशिष्टम्। जाणगं ज्ञायकं केवलज्ञानाद्यनन्तगुणस्वभावम्। केन कृत्या ज्ञात्वा। सभावेण समस्त-रागादिविभावरहितशुद्धबुद्धैकस्वभावेन। पश्चात् किं करोमि। परिज्ञामि परि समन्ताद्वर्जयामि। काम्। ममतिं समस्तसचेतनाचेतनमिश्रपरद्रव्यसंबन्धिनीं ममताम्। कथंभूतः सन्। उवद्विदो उपरिथतः परिणतः। कव। णिम्ममत्तस्मि समस्तपरद्रव्यममकाराहंकाररहितत्वेन निर्ममत्वलक्षणे परमसाम्याभिधाने वीतराग-चारित्रे तत्परिणतनिजशुद्धात्मस्वभावे वा। तथाहि—अहं तावल्केवलज्ञानदर्शनस्वभावत्वेन ज्ञायकैक-टङ्कोत्कीर्णस्वभावः। तथाभूतस्य सतो मम न केवलं स्वस्वाम्यादयः परद्रव्यसंबन्धा न सन्ति, निश्चयेन

टीका :—मैं यह मोक्षाधिकारी, ज्ञायकस्वभावी आत्मतत्त्वके परिज्ञानपूर्वक ममत्वकी त्यागरूप और निर्ममत्वकी ग्रहणरूप विधिके द्वारा सर्व आरम्भ (उद्यम) से शुद्धात्मामें प्रवृत्त होता हूँ, क्योंकि अन्य कृत्यका अभाव है। (अर्थात् दूसरा कुछ भी करने योग्य नहीं है।) वह इसप्रकार है (अर्थात् मैं इसप्रकार शुद्धात्मामें प्रवृत्त होता हूँ) :— प्रथम तो मैं स्वभावसे ज्ञायक ही हूँ; केवल ज्ञायक होनेसे मेरा विश्व (समस्त पदार्थों) के साथ भी सहज ज्ञेयज्ञायकलक्षण सम्बन्ध ही है, किन्तु अन्य स्वस्वामिलक्षणादि सम्बन्ध नहीं हैं; इसलिये मेरा किसीके प्रति ममत्व नहीं है, सर्वत्र निर्ममत्व ही है। अब, एक ज्ञायकभावका समस्त ज्ञेयोंको जाननेका स्वभाव होनेसे, क्रमशः प्रवर्तमान, अनन्त, भूत-वर्तमान-भावी विचित्र पर्यायसमूहवाले, ^१अगाधस्वभाव और गम्भीर ऐसे समस्त द्रव्यमात्रको—मानों वे द्रव्य ज्ञायकमें उत्कीर्ण हो गये हों, चित्रित हो गए हों, भीतर घुस गये हों, कीलित हो गये हों, ढूब गये हों, समा गये हों, प्रतिबिम्बित हुए हों, इसप्रकार—

१. जिनका स्वभाव अगाध है और जो गंभीर हैं ऐसे समस्त द्रव्योंको भूत, वर्तमान तथा भावीकालके क्रमसे होनेवाली, अनेक प्रकारकी अनन्त पर्यायोंसे युक्त एक समयमें ही प्रत्यक्ष जानना आत्माका स्वभाव है।

कहानजैनशास्त्रमाला]

ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापन

३६९

निवार्यत्वेनाशक्यविवेचनत्वादुपात्तवैश्वरूप्यमपि सहजानन्तशक्तिज्ञायकस्वभावेनैक्यस्वरूप्यमनुज्ञन्त-
मासंसारमनयैव स्थित्या स्थितं मोहेनान्यथाध्यवस्यमानं शुद्धात्मानमेष मोहमुत्खाय यथास्थित-
मेवातिनिःप्रकर्षः सम्प्रतिपद्ये। स्वयमेव भवतु चास्यैवं दर्शनविशुद्धिमूलया सम्यग्ज्ञानोपयुक्त-
तयात्यन्तमव्याबाधरतत्वात्साधोरपि साक्षात्सिद्धभूतस्य स्वात्मनस्तथाभूतानां परमात्मनां च
नित्यमेव तदेकपरायणत्वलक्षणो भावनमस्कारः ॥२००॥

ज्ञेयज्ञायकसंबन्धो नास्ति। ततः कारणात्समस्तप्रद्रव्यमत्वरहितो भूत्वा परमसाम्यलक्षणे निज-
शुद्धात्मनि तिष्ठामीति। किंच ‘उवसंपयामि सम्म’ इत्यादिस्वकीयप्रतिज्ञां निर्वाहयन्स्वयमपि मोक्षमार्ग-
परिणतिं स्वीकरोत्येवं यदुक्तं गाथापातनिकाप्रारम्भे तेन किमुक्तं भवति—ये तां प्रतिज्ञां गृहीत्वा सिद्धिं
गतास्तैरेव सा प्रतिज्ञा वस्तुवृत्त्या समाप्तिं नीता। कुन्दकुन्दाचार्यदेवैः पुनर्ज्ञानदर्शनाधिकारद्वयरूप-
ग्रन्थसमाप्तिरूपेण समाप्तिं नीता, शिवकुमारमहाराजेन तु तदग्रन्थश्रवणेन च। कस्मादिति चेत्। ये मोक्षं
गतास्तेषां सा प्रतिज्ञा परिपूर्णा जाता, न चैतेषाम्। कस्मात्। चरमदेहत्वाभावादिति ॥२००॥ एवं
ज्ञानदर्शनाधिकारसमाप्तिरूपेण चतुर्थस्थले गाथाद्वयं गतम्।

एवं निजशुद्धात्मभावनारूपमोक्षमार्गेण ये सिद्धिं गता ये च तदाराधकास्तेषां दर्शनाधि-
कारापेक्षयावसानमङ्गलार्थं ग्रन्थात्येक्षया मध्यमङ्गलार्थं च तत्पदाभिलाषी भूत्वा नमस्कारं करोति—

एक क्षणमें ही जो (शुद्धात्मा) प्रत्यक्ष करता है, ‘ज्ञेयज्ञायकलक्षण संबंधकी अनिवार्यताके
कारण ज्ञेय-ज्ञायकको भिन्न करना अशक्य होनेसे विश्वरूपताको प्राप्त होने पर भी जो (शुद्धात्मा)
सहज अनन्तशक्तिवाले ज्ञायकस्वभावके द्वारा एकरूपताको नहीं छोड़ता, जो अनादि संसारसे इसी स्थितिमें (ज्ञायक भावरूप ही) रहा है और जो मोहके द्वारा दूसरे
रूपमें जाना-माना जाता है उस शुद्धात्माको यह मैं मोहको उखाड़ फेककर, अतिनिष्कर्ष-
रहता हुआ यथास्थित (जैसाका तैसा) ही प्राप्त करता हूँ।

इसप्रकार दर्शनविशुद्धि जिसका मूल है ऐसी, सम्यग्ज्ञानमें उपयुक्तताके कारण अत्यन्त
अव्याबाध (निर्विघ्न) लीनता होनेसे, साधु होने पर भी साक्षात् सिद्धभूत ऐसा यह निज आत्माको
तथा तथाभूत (सिद्धभूत) परमात्माओंको, उसीमें एकपरायणता जिसका लक्षण है ऐसा
भावनमस्कार सदा ही स्वयमेव हो ॥२००॥

१. ज्ञेयज्ञायकस्वरूप सम्बन्ध टाला नहीं जा सकता, इसलिये यह अशक्य है कि ज्ञेय ज्ञायकमें ज्ञात न हों,
इसलिये आत्मा मानों समस्त द्रव्यरूपताको प्राप्त होता है।
२. उसीमें = नमस्कार करने योग्य पदार्थमें; भाव्यमें। [मात्र भाव्यमें ही परायण, एकाग्र, लीन होना
भावनमस्कार लक्षण है।]
३. स्वयमेव = [आचार्यदेव शुद्धात्मामें लीन होते हैं इसलिये स्वयमेव भावनमस्कार हो जाता है।]

(शालिनी छंद)

जैनं ज्ञानं ज्ञेयतत्त्वप्रणोद्गतं
स्फीतं शब्दब्रह्म सम्यग्विगाह्य ।
संशुद्धात्मद्रव्यमात्रैकवृत्त्या
नित्यं युक्तैः स्थीयतेऽस्माभिरेवम् ॥१०॥

(शालिनी छंद)

ज्ञेयीकुर्वन्नंजसासीमविश्वं
ज्ञानीकुर्वन् ज्ञेयमाक्रान्तभेदम् ।
आत्मीकुर्वन् ज्ञानमात्मान्यभासि
स्फूर्जत्यात्मा ब्रह्म सम्पद्य सद्यः ॥११॥

दंसणसंसुद्धाणं सम्मण्णाणोवजोगजुत्ताणं ।

अवाबाधरदाणं णमो णमो सिद्धसाहूणं ॥★१४॥

णमो णमो नमः । पुनः पुनर्नमस्करोमीति भक्तिप्रकर्ष दर्शयति । केभ्यः । सिद्धसाहूणं सिद्धसाधुभ्यः । सिद्धशब्दवाच्यस्वात्मोपलब्धिलक्षणार्हतिसिद्धेभ्यः, साधुशब्दवाच्यमोक्षसाधकाचार्यो-पाध्यायसाधुभ्यः । पुनरपि कथंभूतेभ्यः । दंसणसंसुद्धाणं मूढत्रयादिपञ्चविंशतिमलरहितसम्यगदर्शन-संशुद्धेभ्यः । पुनरपि कथंभूतेभ्यः । सम्मण्णाणोवजोगजुत्ताणं संशयादिरहितं सम्यगज्ञानं, तस्योपयोगः सम्यगज्ञानोपयोगः, योगो निर्विकल्पसमाधिर्वीतरागचारित्रमित्यर्थः, ताभ्यां युक्ताः सम्यगज्ञानोपयोग-युक्तास्तेभ्यः । पुनश्च किंरुपेभ्यः । अवाबाधरदाणं सम्यगज्ञानादिभावनोत्पन्नाव्यावाधानन्तसुख-रतेभ्यश्च ॥१४॥ इति नमस्कारगाथासहितस्थलचतुष्येन चतुर्थविशेषान्तराधिकारः समाप्तः । एवं

[अब श्लोक द्वारा जिनेन्द्रोक्त शब्दब्रह्मके सम्यक् अभ्यासका फल कहा जाता है]—

अर्थ :—इसप्रकार ज्ञेयतत्त्वको समझानेवाले जैन ज्ञानमें—विशाल शब्दब्रह्ममें—सम्यकृतया अवगाहन करके (डुबकी लगाकर, गहराईमें उतरकर, निमग्न होकर) हम मात्र सुद्धात्मद्रव्यरूप एक वृत्तिसे (परिणितिसे) सदा युक्त रहते हैं ॥१०॥

[अब श्लोकके द्वारा मुक्तात्माके ज्ञानकी महिमा गाकर ज्ञेयतत्त्व-प्रज्ञापनाधिकारकी पूर्णाहूति की जा रही है ।] :—

अर्थ :—आत्मा ब्रह्मको (परमात्मत्वको, सिद्धत्वको) शीघ्र प्राप्त करके, असीम (अनन्त) विश्वको शीघ्रतामें (एक समयमें) ज्ञेयरूप करता हुआ, भेदोंको प्राप्त ज्ञेयोंको ज्ञानरूप करता हुआ (अनेक प्रकारके ज्ञेयोंको ज्ञानमें जानता हुआ) और स्व-परप्रकाशक ज्ञानको आत्मारूप करता हुआ, प्रगट-दैदीप्यमान होता है ॥११॥

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૩૭૧

(વસંતતિલકા છંદ)

દ્રવ્યાનુસારિ ચરણ ચરણાનુસારિ
દ્રવ્ય મિથો દ્વયમિદં નનુ સવ્યપેક્ષમ् ।
તસ્માન્સુમુક્ષુરધિરોહતુ મોક્ષમાર્ગ
દ્રવ્ય પ્રતીત્વ યદિ વા ચરણ પ્રતીત્વ ॥૧૨॥

ઇતિ તત્ત્વદીપિકાયાં પ્રવચનસારવૃત્તૌ શ્રીમદ્મતૃતચન્દ્રસૂરિવિરચિતાયાં જ્ઞેયતત્ત્વપ્રજ્ઞાપનો નામ
દ્વિતીય: શ્રુતસ્કંધ: સમાપ્ત: ॥૨॥

‘અથિત્તણિચ્છિદસ્સ હિ’ ઇત્યાદેકાદશગાથાપર્યન્તં શુભાશુભશુદ્ધોપયોગત્રયમુખ્યત્વેન પ્રથમો વિશેષાન્તરાધિકારસ્તદનન્તરં ‘અપદેસો પરમાણૂ પદેસમેતો ય’ ઇત્યાદિગાથાનવકપર્યન્તં પુદ્લાનાં પરસ્પરબન્ધમુખ્યત્વેન દ્વિતીયો વિશેષાન્તરાધિકારસ્તત: પરં ‘અરસમસ્ફુર્વ’ ઇત્યાદેકોનવિંશતિગાથાપર્યન્તં જીવસ્ય પુદ્લકર્મણા સહ બન્ધમુખ્યત્વેન તૃતીયો વિશેષાન્તરાધિકારસ્તતશ્ચ ‘ણ ચયદિ જો દુ મમતિં’ ઇત્યાદિદ્વાદશગાથાપર્યન્તં વિશેષભેદભાવનાચૂલિકાવ્યાખ્યાનરૂપશ્રતુર્થો વિશેષાન્તરાધિકાર ઇત્યેકાધિક-પઞ્ચાશદ્રાથાભિર્વિશેષાન્તરાધિકારચતુષ્ટયેન વિશેષભેદભાવનાભિધાનશ્રતુર્થોઽન્તરાધિકાર: સમાપ્ત: ।

ઇતિ શ્રીજયસેનાચાર્યકૃતાયાં તાત્પર્યવૃત્તૌ ‘તમ્હા તસ્સ ણમાઇ’ ઇત્યાદિપञ્ચત્રિશદ્રાથાપર્યન્તં સામાન્યજ્ઞેયવ્યાખ્યાનં, તદનન્તરં ‘દવ્ય જીવં’ ઇત્યાદેકોનવિંશતિગાથાપર્યન્તં જીવપુદ્લધમાદિભેદેન વિશેષજ્ઞેયવ્યાખ્યાનં, તત્શ્ચ ‘સપદેસેહિં સમગ્રો’ ઇત્યાદિગાથાષ્ટકપર્યન્તં સામાન્યભેદભાવના, તત: પરં ‘અથિત્તણિચ્છિદસ્સ હિ’ ઇત્યાદેકાધિકપઞ્ચાશદ્રાથાપર્યન્તં વિશેષભેદભાવના ચેત્યન્તરાધિકારચતુષ્ટયેન ત્રયોદશાધિકશતગાથાભિ: સમ્યગ્દર્શનાધિકારનામા જ્ઞેયાધિકારાપરસંજ્ઞો દ્વિતીયો મહાધિકાર: સમાપ્ત: ॥૨॥

[અબ શ્લોક દ્વારા, દ્રવ્ય ઔર ચરણકા સંબંધ બતલાકર, જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન નામક દ્વિતીયાધિકારકી ઔર ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા નામક તૃતીયાધિકારકી સંધિ બતલાઈ જાતી હૈ ।] :—

અર્થ :— ચરણ દ્રવ્યાનુસાર હોતા હૈ ઔર દ્રવ્ય ચરણાનુસાર હોતા હૈ—ઇસપ્રકાર વે દોનોં પરસ્પર અપેક્ષાસહિત હૈનું; ઇસલિયે યા તો દ્રવ્યકા આશ્રય લેકર અથવા તો ચરણકા આશ્રય લેકર મુશ્કુ (જ્ઞાની, મુનિ) મોક્ષમાર્ગમેં આરોહણ કરો ।

ઇસપ્રકાર (શ્રીમદ્ભગવત્કુન્દકુન્દાચાર્યદેવ પ્રણીત) શ્રી પ્રવચનસાર શાસ્ત્રકી શ્રીમદ્મતૃતચન્દ્રાચાર્યદેવવિરચિત તત્ત્વદીપિકાનામક ટીકાકા યહ ‘જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન’ નામક દ્વિતીયશ્રુતસ્કંધ (કા ભાષાનુવાદ) સમાપ્ત હુઅા ।

३७२

- ३ -

चरणानुयोगसूचक चूलिका

अथ परेषां चरणानुयोगसूचिका चूलिका ।

तत्र—

*द्रव्यस्य सिद्धौ चरणस्य सिद्धिः
द्रव्यस्य सिद्धिश्चरणस्य सिद्धौ ।
बुद्ध्वेति कर्माविरताः परेऽपि
द्रव्याविरुद्धं चरणं चरन्तु ॥१३॥

इति चरणाचरणे परान् प्रयोजयति—

कार्यं प्रत्यत्रैव ग्रन्थः समाप्त इति ज्ञातव्यम् । कस्मादिति चेत् । ‘उवसंपयामि सम्म’ इति प्रतिज्ञासमाप्तेः । अतःपरं यथाक्रमेण सप्ताधिकनवतिगाथापर्यन्तं चूलिकारूपेण चारित्राधिकारव्याख्यानं प्रारम्भते । तत्र तावदुत्सर्गरूपेण चास्त्रिस्य संक्षेपव्याख्यानम् । तदनन्तरमपवादरूपेण तस्यैव चारित्रस्य विस्तरव्याख्यानम् । ततश्च श्रामण्यापरनाममोक्षमार्गव्याख्यानम् । तदनन्तरं शुभोपयोगव्याख्यानमित्यन्तराधिकारचतुष्टयं भवति । तत्रापि प्रथमान्तराधिकारे पञ्च स्थलानि । ‘एवं पणमिय सिद्धे’ इत्यादिगाथासप्तकेन दीक्षाभिमुखपुरुषस्य दीक्षाविधानकथनमुख्यतया प्रथमस्थलम् । अतःपरं ‘वदसमिदिदिय’ इत्यादि मूलगुणकथनरूपेण द्वितीयस्थले गाथाद्वयम् । तदनन्तरं गुरुव्यवस्थाज्ञापनार्थं

अब दूसरोंको चरणानुयोगकी सूचक १चूलिका है ।

[उसमें, प्रथम श्री अमृतचन्द्राचार्यदेव श्लोकके द्वारा अब इस-आगामी गाथाकी उत्थानिका करते हैं ।]

[अर्थ :—] द्रव्यकी सिद्धिमें चरणकी सिद्धि है, और चरणकी सिद्धिमें द्रव्यकी सिद्धि है—यह जानकर, कर्मोंसे (शुभाशुभ भावोंसे) अविरत दूसरे भी, द्रव्यसे अविरुद्ध चरण (चास्त्र)का आचरण करो ।

—इसप्रकार (श्रीमद् भगवत्कुन्दकुन्दाचार्यदेव इस आगामी गाथाके द्वारा) दूसरोंको चरण (चास्त्र)के आचरण करनेमें युक्त करते (जोड़ते) हैं ।

★ इन्द्रवज्रा छंद

१. चूलिका = जो शास्त्रमें नहीं कहा गया है उसका व्याख्यान करना, अथवा कहे गये का विशेष व्याख्यान करना या दोनोंका यथायोग्य व्याख्यान करना ।

चरणानुयोगसूचक चूलिका

३७३

‘एस सुरासुरमणुसिंदवंदिदं धोदघाइकम्ममलं । पणमामि वहुमाणं तित्थं धम्मस्स कत्तारं ॥ सेसे पुण तित्थयरे ससब्बसिद्धे विसुद्धसब्बावे । समणे य णाणदंसणचरित्ततवीरियायारे ॥ ते ते सब्बे समगं समगं पत्तेगमेव पत्तेगं । वंदामि य वहुंते अरहंते माणुसे खेते ॥’

**एवं पणमिय सिद्धे जिणवरवसहे पुणो पुणो समणे ।
पडिवज्जदु सामणं जदि इच्छदि दुखपरिमोक्खं ॥२०९॥**

‘लिंगगगहणे’ इत्यादि एका गाथा, तथैव प्रायश्चित्तकथनमुख्यतया ‘पयदम्हि’ इत्यादि गाथाद्वयमिति समुदायेन तृतीयस्थले गाथात्रयम् । अथाचारादिशास्त्रकथितक्रमेण तपोधनस्य संक्षेपसमाचारकथनार्थं ‘अधिवासे व’ इत्यादि चतुर्थस्थले गाथात्रयम् । तदनन्तरं भावहिंसाद्रव्यहिंसापरिहारार्थं ‘अपयत्ता वा चरिया’ इत्यादि पञ्चमस्थले सूत्रषट्कमित्येकविंशतिगाथाभिः स्थलपञ्चकेन प्रथमान्तराधिकारे समुदायपातनिका । तद्यथा—अथासन्नभव्यजीवांश्चारित्रे प्रेरयति—पडिवज्जदु प्रतिपद्यतां स्वीकरोतु । किम् । सामणं श्रामणं चारित्रम् । यदि किम् । इच्छदि जदि दुखपरिमोक्खं यदि चेत् दुःखपरिमोक्षमिच्छति । स कः कर्ता । परेषामात्मा । कथं प्रतिपद्यताम् । एवं एवं पूर्वोक्तप्रकारेण ‘एस सुरासुरमणुसिंद’ इत्यादिगाथापञ्चकेन पञ्चपरमेष्ठिनमस्कारं कृत्वा ममात्मना दुःखमोक्षार्थिनान्यैः पूर्वोक्तभव्यैर्वा यथा तद्यारित्रं प्रतिपन्नं तथा प्रतिपद्यताम् । किं कृत्वा पूर्वम् । पणमिय प्रणम्य । कान् । सिद्धे अञ्जनपादुकादिसिद्धिविलक्षणस्वात्मोपलब्धिसिद्धिसमेतसिद्धान् । जिणवरवसहे सासादनादिक्षीण-

[अब गाथाके प्रारंभ करनेसे पूर्व उसकी संधिके लिये श्री अमृतचन्द्राचार्यदेवने पंच परमेष्ठीको नमस्कार करनेके लिये निम्नप्रकारसे ज्ञानतत्त्व-प्रज्ञापन अधिकारकी प्रथम तीन गाथायें लिखी हैं :—

“एस सुरासुरमणुसिंदवंदिदंधोदघाइकम्ममलं ।
पणमामि वहुमाणं तित्थं धम्मस्स कत्तारं ॥
सेसे पुण तित्थयरे ससब्बसिद्धे विसुद्धसब्बावे ।
समणे य णाणदंसणचरित्ततवीरियायारे ॥
ते ते सब्बे समगं समगं पत्तेगमेव पत्तेगं ।
वंदामि य वहुंते अरहंते माणुसे खेते ॥”

[अब, इस अधिकारकी गाथा प्रारंभ करते हैं :—]

ओ रीत प्रणमी सिद्ध, जिनवरवृषभ, मुनिने फरी फरी,
श्रामण्य अंगीकृत करो, आभिलाष जो दुखमुक्तिनी. २०९.

**एवं प्रणम्य सिद्धान् जिनवरवृषभान् पुनः पुनः श्रमणान् ।
प्रतिपद्यतां श्रामणं यदीच्छति दुःखपरिमोक्षम् ॥२०१॥**

यथा ममात्मना दुःखमोक्षार्थिना, ‘किच्चा अरहंताणं सिद्धाणं तह णमो गणहराणं । अज्ञावयवग्गाणं साहूणं चेव सव्वेसिं ॥ तेसि विसुद्धदंसणणाणपहाणासमं समासेज्ज । उवसंपयमि सम्मं जत्तो णिव्वाणसंपत्ती ॥’ इति अर्हत्सिद्धाचार्योपाध्यायसाधूनां प्रणति-वन्दनात्मकनमस्कारपुरःसरं विशुद्धदर्शनज्ञानप्रधानं साम्यनाम श्रामण्यमवान्तर्ग्रन्थसन्दर्भोभय-सम्भावितसौस्थित्यं स्वयं प्रतिपन्नं, परेषामात्मापि यदि दुःखमोक्षार्थी तथा तत्प्रतिपद्यताम् । यथानुभूतस्य तत्प्रतिपत्तिवर्त्मनः प्रणेतारो वयमिमे तिष्ठाम इति ॥२०१॥

कषायान्ता एकदेशजिना उच्चन्ते, शेषाश्चानागारकेवलिनो जिनवरा भण्यन्ते, तीर्थकरपरमदेवाश्च जिनवरवृषभा इति, तान् जिनवरवृषभान् । न केवलं तान् प्रणम्य, पुणो पुणो समणे चिद्धमत्कारमात्र-निजात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूपनिश्चयरलत्रयाचरणप्रतिपादनसाधकत्वोद्यतान् श्रमणशब्दवाच्यानाचार्योपाध्यायसाधूंश्च पुनः पुनः प्रणम्येति । किंच पूर्वं ग्रन्थप्रारम्भकाले साम्यमाश्रयामीति

अन्वयार्थ :—[यदि दुःखपरिमोक्षम् इच्छति] यदि दुःखोंसे परिमुक्त होनेकी (छुटकारा पानेकी) इच्छा हो तो, [एवं] पूर्वोक्त प्रकारसे (ज्ञानतत्त्व-प्रज्ञापनकी प्रथम तीन गाथाओंके अनुसार) [पुनः पुनः] बारंबार [सिद्धान्] सिद्धोंको, [जिनवरवृषभान्] जिनवरवृषभोंको (-अर्हन्तोंको) तथा [श्रमणान्] श्रमणोंको [प्रणम्य] प्रणाम करके, [श्रामणं प्रतिपद्यताम्] (जीव) श्रामण्यको अंगीकार करो ॥२०१॥

टीका :—जैसे दुःखोंसे मुक्त होनेके अर्थी मेरे आत्माने—“किच्चा अरहंताणं सिद्धाणं तह णमो गणहराणं । अज्ञावयवग्गाणं साहूणं चेव सव्वेसिं ॥ तेसि विसुद्धदंसणणाणपहाणासमं समासेज्ज । उवसंपयमि सम्मं जत्तो णिव्वाणसंपत्ती ॥” इसप्रकार अर्हन्तों, सिद्धों, आचार्यों, उपाध्यायों तथा साधुओंको प्रणाम-वंदनात्मक नमस्कारपूर्वक विशुद्धदर्शनज्ञानप्रधान साम्यनामक श्रामण्यको—जिसका इस ग्रंथमें कहे हुए (ज्ञानतत्त्वप्रज्ञापन और ज्ञेयतत्त्वप्रज्ञापन नामक) दो अधिकारोंकी रचना द्वारा सुस्थितपन हुआ है उसे—स्वयं अंगीकार किया, उसीप्रकार दूसरोंका आत्मा भी, यदि दुःखोंसे मुक्त होनेका अर्थी (इच्छुक) हो तो, उसे अंगीकार करो । उस (श्रामण्य) को अंगीकार करनेका जो यथानुभूत मार्ग है उसके प्रणेता हम यह खड़े हैं ॥२०१॥

१. यह, ज्ञानतत्त्वप्रज्ञापनकी चौथी और पाँचवीं गाथायें हैं ।
२. नमस्कार प्रणाम-वंदनमय है । (विशेषके लिये देखो पृष्ठ ४ का फुटनोट)
३. विशुद्धदर्शनज्ञानप्रधान = जिसमें विशुद्ध दर्शन और ज्ञान प्रधान है ऐसा । [साम्य नामक श्रामण्यमें विशुद्ध दर्शन और ज्ञान प्रधान है ।]
४. यथानुभूत = जैसा (हमने) अनुभव किया है वैसा ।

कहानजैनशास्त्रमाला]

चरणानुयोगसूचक चूलिका

३७५

अथ श्रमणो भवितुमिच्छन् पूर्व किं किं करोतीत्युपदिशति—

आपिच्छ बंधुवर्गं विमोचिदो गुरुकलत्तपुत्तेहिं ।

आसिञ्च णाणदंसणचरित्ततववीर्यायारं ॥२०२॥

आपृच्छ्य बन्धुवर्गं विमोचितो गुरुकलत्रपुत्रैः ।

आसाद्य ज्ञानदर्शनचारित्रितपोवीर्याचारम् ॥२०२॥

यो हि नाम श्रमणो भवितुमिच्छति स पूर्वमेव बन्धुवर्गमापृच्छते, गुरुकलत्रपुत्रेभ्य आत्मानं विमोचयति, ज्ञानदर्शनचारित्रितपोवीर्याचारमासीदति। तथा हि—एवं बन्धुवर्ग-मापृच्छते, अहो इदंजनशरीरबन्धुवर्गवर्तिन आत्मानः, अस्य जनस्य आत्मा न किंवनापि युष्माकं भवतीति निश्चयेन यूयं जानीत; तत आपृष्टा यूयं; अयमात्मा अद्योद्दिनज्ञानज्योतिः शिवकुमारमहाराजनामा प्रतिज्ञां करोतीति भणितम्, इदानीं तु ममात्मना चारित्रं प्रतिपन्नमिति पूर्वापरविरोधः। परिहारमाह—ग्रन्थप्रारम्भात्पूर्वमेव दीक्षा गृहीता तिष्ठति, परं किंतु ग्रन्थकरणव्याजेन क्वाप्यात्मानं भावनापरिणतं दर्शयति, क्वापि शिवकुमारमहाराजं, क्वाप्यन्यं भव्यजीवं वा। तेन कारणेनात्र ग्रन्थे पुरुषनियमो नास्ति, कालनियमो नास्तीत्यभिप्रायः॥२०१॥ अथ श्रमणो भवितुमिच्छन्नूर्वं क्षमितव्यं करोति—‘उवड्हिदो होदि सो समणो’ इत्यग्रे पष्ठगाथायां यद्याख्यानं तिष्ठति तन्मनसि धृत्वा पूर्व किं कृत्वा श्रमणो भविष्यतीति व्याख्याति—आपिच्छ आपृच्छ्य पृष्ट्वा। कम्।

अब, श्रमण होनेका इच्छुक पहले क्या—क्या करता है उसका उपदेश करते हैं :—

अन्वयार्थ :—(श्रामण्यार्थी) [बन्धुवर्गम् आपृच्छ्य] बंधुवर्गसे विदा माँगकर [गुरुकलत्रपुत्रैः विमोचितः] बड़ोंसे, स्त्री और पुत्रसे मुक्त किया हुआ [ज्ञानदर्शनचारित्रितपोवीर्याचारम् आसाद्य] ज्ञानाचार, दर्शनाचार, चारित्राचार, तपाचार और वीर्याचारको अंगीकार करके.....॥२०२॥

टीका :—जो श्रमण होना चाहता है, वह पहले ही बंधुवर्गसे (सगेसंबंधियोंसे) विदा माँगता है, गुरुजनों (बड़ों) से, स्त्री और पुत्रोंसे अपनेको छुड़ाता है, ज्ञानाचार, दर्शनाचार, चारित्राचार, तपाचार तथा वीर्याचारको अंगीकार करता है। वह इसप्रकार है :—

बंधुवर्गसे इसप्रकार विदा लेता है :—अहो! इस पुरुषके शरीरके बंधुवर्गमें प्रवर्तमान आत्माओ! इस पुरुषका आत्मा किंचित्मात्र भी तुम्हारा नहीं है,—इसप्रकार तुम निश्चयसे

**बंधुजनोनी विदाय लई, स्त्री-पुत्र-वडीलोथी छूटी,
दृग-ज्ञान-तप-चारित्र-वीर्याचार अंगीकृत करी. २०२.**

आत्मानमेवात्मनोऽनादिबन्धुमुपसर्पति। अहो इदंजनशरीरजनकस्यात्मन्, अहो इदंजनशरीर-जनन्या आत्मन्, अस्य जनस्यात्मा न युवाभ्यां जनितो भवतीति निश्चयेन युवां जानीतं; तत इममात्मानं युवां विमुंचतम्; अयमात्मा अद्योद्दिनज्ञानज्योतिः आत्मानमेवात्मनोऽनादिजनकमुपसर्पति। अहो इदंजनशरीररमण्या आत्मन्, अस्य जनस्यात्मानं न त्वं रमय-सीति निश्चयेन त्वं जानीहि; तत इममात्मानं विमुंच; अयमात्मा अद्योद्दिनज्ञानज्योतिः स्वानुभूतिमेवात्मनोऽनादिरमणीमुपसर्पति। अहो इदंजनशरीरपुत्रस्यात्मन्, अस्य जनस्यात्मनो न त्वं जन्यो भवसीति निश्चयेन त्वं जानीहि; तत इममात्मानं विमुंच; अयमात्मा अद्योद्दिनज्ञानज्योतिः आत्मानमेवात्मनोऽनादिजन्यमुपसर्पति। एवं गुरुकलत्रपुत्रेभ्य आत्मानं बन्धुवर्गं बन्धुवर्गं गोत्रम्। ततः कथं भूतो भवति। विमोचिदो विमोचितस्त्यक्तो भवति। कैः कर्तृभूतैः। गुरुकलत्रपुत्रेहि पितृमातृकलत्रपुत्रैः। पुनरपि किं कृत्वा श्रमणो भविष्यति। आसिङ्ग आसाद्य आश्रित्य। कम्। णाणदंसणचरित्ततववीरियायारं ज्ञानदर्शनचारित्रितपोवीर्याचारमिति। अथ विस्तरः—अहो बन्धुवर्ग-पितृमातृकलत्रपुत्राः, अयं मदीयात्मा सांप्रतमुद्दिनपरमविवेकज्योतिस्सन् स्वकीयचिदानन्दैकस्वभावं परमात्मानमेव निश्चयनयेनानादिबन्धुवर्गं पितरं मातरं कलत्रं पुत्रं चाश्रयति, तेन कारणेन मां मुञ्चत यूयमिति क्षमितव्यं करोति। ततश्च किं करोति। परमचैतन्यमात्रनिजात्मतत्त्वसर्वप्रकारोपादेय-रुचिपरिच्छित्तिनिश्चलानुभूतिसमस्तपरद्रव्येच्छानिवृत्तिलक्षणतपश्चरणस्वशक्त्यनवगृहनवीर्याचारस्तं जानो। इसलिये मैं तुमसे विदा लेता हूँ। जिसे ज्ञानज्योति प्रगट हुई है ऐसा यह आत्मा आज अपने आत्मारूपी अपने अनादिबन्धुके पास जा रहा है।

अहो! इस पुरुषके शरीरके जनक (पिता)के आत्मा! अहो! इस पुरुषके शरीरकी जननी (माता) के आत्मा! इस पुरुषका आत्मा तुम्हारे द्वारा जनित (उत्पन्न) नहीं है, ऐसा तुम निश्चयसे जानो। इसलिये तुम इस आत्माको छोड़ो। जिसे ज्ञानज्योति प्रगट हुई है ऐसा यह आत्मा आज आत्मारूपी अपने अनादिजनकके पास जा रहा है। अहो! इस पुरुषके शरीरकी रमणी (स्त्री)के आत्मा! तू इस पुरुषके आत्माको रमण नहीं करता, ऐसा तू निश्चयसे जान। इसलिये तू इस आत्माको छोड़। जिसे ज्ञानज्योति प्रगट हुई है ऐसा यह आत्मा आज अपनी स्वानुभूतिरूपी अनादि-रमणीके पास जा रहा है। अहो! इस पुरुषके शरीरके पुत्र आत्मा! तू इस पुरुषके आत्माका जन्य (उत्पन्न किया गया-पुत्र) नहीं है, ऐसा तू निश्चयसे जान। इसलिये तू इस आत्माको छोड़। जिसे ज्ञानज्योति प्रगट हुई है ऐसा यह आत्मा आज आत्मारूपी अपने अनादि जन्यके पास जा रहा है।—इसप्रकार बड़ोंसे, स्त्रीसे और पुत्रसे अपनेको छुड़ाता है।

(यहाँ ऐसा समझना चाहिये कि जो जीव मुनि होना चाहता है वह कुटुम्बसे सर्वप्रकारसे विरक्त ही होता है। इसलिये कुटुम्बकी सम्मतिसे ही मुनि होनेका नियम नहीं है। इसप्रकार कुटुम्बके भरोसे रहने पर तो, यदि कुटुम्ब किसीप्रकारसे सम्मति ही नहीं दे तो मुनि ही नहीं

कहानजैनशास्त्रमाला]

चरणानुयोगसूचक चूलिका

३७७

विमोचयति। तथा अहो कालविनयोपधानबहुमानानिह्वार्थव्यंजनतदुभयसम्पन्नत्वलक्षण-ज्ञानाचार, न शुद्धस्यात्मनस्त्वमसीति निश्चयेन जानामि, तथापि त्वां तावदासीदामि यावत्त्वत्प्रसादात् शुद्धमात्मानमुपलभे। अहो निःशंकितत्वनिःकंक्षितत्वनिर्विचिकित्सत्वनिर्मूढ-दृष्टित्वोपबृंहणस्थितिकरणवात्सत्यप्रभावनालक्षणदर्शनाचार, न शुद्धस्यात्मनस्त्वमसीति निश्चयेन जानामि, तथापि त्वां तावदासीदामि यावत् त्वत्प्रसादात् शुद्धमात्मानमुपलभे। अहो मोक्षमार्गप्रवृत्तिकारणपंचमहाव्रतोपेतकायवाडमनोगुप्तीर्याभाषैषणादाननिक्षेपणप्रतिष्ठापनसमिति-लक्षणचारित्राचार, न शुद्धस्यात्मनस्त्वमसीति निश्चयेन जानामि, तथापि त्वां तावदासीदामि यावत्त्वत्प्रसादात् शुद्धमात्मानमुपलभे। अहो अनशनावमौदर्यवृत्तिपरिसंख्यानरसपरित्याग-विविक्तशब्द्यासनकायक्लेशप्रायश्चित्तविनयवैयावृत्यस्वाध्यायध्यानव्युत्सर्गलक्षणतपआचार, न निश्चयपञ्चाचारमाचारादिचरणग्रन्थकथितत्साधकव्यवहारपञ्चाचारं चाश्रयतीत्यर्थः। अत्र यद्दोत्रादिभिः सह क्षमितव्यव्याख्यानं कृतं तदत्रातिप्रसंगनिषेधार्थम्। तत्र नियमो नास्ति। कथमिति चेत्। पूर्वकाले प्रचुरेण भरतसगररामपाण्डवादयो राजान एव जिनदीक्षां गृहणन्ति, तत्सरिवारमध्ये यदा कोऽपि मिथ्यादृष्टिर्भवति तदा धर्मस्योपसर्गं करोतीति। यदि पुनः कोऽपि मन्यते गोत्रसम्मतं कृत्वा हुआ जा सकेगा। इसप्रकार कुटुम्बको सम्मत करके ही मुनित्वके धारण करनेका नियम न होने पर भी, कुछ जीवोंके मुनि होनेसे पूर्व वैराग्यके कारण कुटुम्बको समझानेकी भावनासे पूर्वोक्त प्रकारके वचन निकलते हैं। ऐसे वैराग्यके वचन सुनकर, कुटुम्बमें यदि कोई अल्पसंसारी जीव हो तो वह भी वैराग्यको प्राप्त होता है।)

(अब निम्न प्रकारसे पंचाचारको अंगीकार करता है :)

(जिसप्रकार बंधुवर्गसे विदा ली, अपनेको बड़ोंसे, स्त्री और पुत्रसे छुड़ाया) उसीप्रकार—अहो काल, विनय, उपधान, बहुमान, अनिह्व, अर्थ, व्यंजन और तदुभयसंपन्न ज्ञानाचार! मैं यह निश्चयसे जानता हूँ कि ‘तू शुद्धात्माका नहीं है; तथापि मैं तुझे तब तक अंगीकार करता हूँ जब तक कि तेरे प्रसादसे शुद्धात्माको उपलब्ध कर लूँ। अहो निःशंकितत्व, निर्विचिकित्सत्व, निर्मूढदृष्टित्व, उपबृंहण, स्थितिकरण, वात्सल्य और प्रभावनास्वरूप दर्शनाचार। मैं यह निश्चयसे जानता हूँ कि तू शुद्धात्माका नहीं है, तथापि तुझे तब तक अंगीकार करता हूँ जब तक कि तेरे प्रसादसे शुद्धात्माको उपलब्ध कर लूँ। अहो, मोक्षमार्गमें प्रवृत्तिके कारणभूत, पंचमहाव्रतसहित काय-वचन-मनगुसि और ईर्या-भाषा-एषण-आदाननिक्षेपण-प्रतिष्ठापनसमितिस्वरूप चारित्राचार! मैं यह निश्चयसे जानता हूँ कि तू शुद्धात्माका नहीं है, तथापि तुझे तब तक अंगीकार करता हूँ जब तक कि तेरे प्रसादसे शुद्धात्माको उपलब्ध कर लूँ। अहो अनशन, अवमौदर्य, वृत्तिपरिसंख्यान, रसपरित्याग, विविक्त

शुद्धस्यात्मनस्त्वमसीति निश्चयेन जानामि, तथापि त्वां तावदासीदामि यावत् त्वत्प्रसादात् शुद्धमात्मानमुपलभे। अहो समस्तेतराचारप्रवर्तकस्वशक्त्यनिगृहनलक्षणवीर्याचार, न शुद्धस्यात्मनस्त्वमसीति निश्चयेन जानामि, तथापि त्वां तावदासीदामि यावत्त्वत्प्रसादात् शुद्धमात्मानमुपलभे। एवं ज्ञानदर्शनचारित्रितपोवीर्याचारमासीदति च ॥२०२॥

पश्चात्पश्चरणं करोमि तस्य प्रचुरेण तपश्चरणमेव नास्ति, कथमपि तपश्चरणे गृहीतेऽपि यदि गोत्रादिममत्वं करोति तदा तपोधन एव न भवति। तथाचोक्तम्—‘जो सकलणयररजं पुत्रं चइऊण कुणइय ममत्तिं। सो णवरि लिंगधारी संजमसारेण णिस्सारो’ ॥२०२॥ अथ जिनदीक्षार्थी भव्यो जैनाचार्यमाश्रयति—समणं निन्दाप्रशंसादिसमचित्तत्वेन पूर्वसूत्रोदितनिश्चयव्यवहारपञ्चाचारस्याचरणाचारणप्रवीणत्वात् श्रमणम्। गुणडं चतुरशीतिलक्षणगुणाद्यादशसहस्रशीलसहकारिकारणोत्तमनिजशुद्धात्मानुभूतिगुणेनाढ्यं भृतं परिपूर्णत्वादगुणाढ्यम्। कुलरूपवयोविसिं होकदुगुंच्छारहितत्वेन जिनदीक्षायोग्यं कुलं

शश्यासन, कायक्लेश, प्रायश्चित्त, विनय, वैयाकृत्य, स्वाध्याय, ध्यान और व्युत्सर्गस्वरूप तपाचार! मैं यह निश्चयसे जानता हूँ कि तू शुद्धात्मा नहीं है तथापि तुझे तब तक अंगीकार करता हूँ जब तक तेरे प्रसादसे शुद्धात्माको उपलब्ध कर लूँ! अहो समस्त इतर (वीर्याचारके अतिरिक्त अन्य) आचारमें प्रवृत्ति करनेवाली स्वशक्तिके अगोपनस्वरूप वीर्याचार! मैं यह निश्चयसे जानता हूँ कि तू शुद्धात्माका नहीं है, तथापि तुझे तब तक अंगीकार करता हूँ जब तक कि तेरे प्रसादसे शुद्धात्माको उपलब्ध कर लूँ—इसप्रकार ज्ञानाचार, दर्शनाचार, चारित्रिचार, तपाचार तथा वीर्याचारको अंगीकार करता है।

(सम्यगदृष्टि जीव अपने स्वरूपको जानता है—अनुभव करता है और अपनेको अन्य समस्त व्यवहारभावोंसे भिन्न जानता है। जबसे उसे स्व-परका विवेकस्वरूप भेदविज्ञान प्रगट हुआ था तभी से वह समस्त विभावभावोंका त्याग कर चुका है और तभीसे उसने टंकोत्कीर्ण निजभाव अंगीकार किया है। इसलिये उसे न तो त्याग करनेको रहा है और न कुछ ग्रहण करनेको—अंगीकार करनेको रहा है। स्वभावदृष्टिकी अपेक्षासे ऐसा होने पर भी, वह पर्यायमें पूर्वबद्ध कर्मोंके उदयके निमित्तसे अनेक प्रकारके विभावभावरूप परिणमित होता है। इस विभावपरिणितिको पृथक् होती न देखकर वह आकुल-व्याकुल भी नहीं होता और वह सकल विभावपरिणितिको दूर करनेका पुरुषार्थ किये बिना भी नहीं करता। सकल विभावपरिणितिसे रहित स्वभावदृष्टिके बलस्वरूप पुरुषार्थसे गुणस्थानोंकी परिपाटीके सामान्य क्रमानुसार उसके प्रथम अशुभ परिणितिकी हानि होती है, और फिर धीरे धीरे शुभ परिणति भी छूटती जाती है। ऐसा होनेसे वह शुभरागके उदयकी भूमिकामें गृहवासका और कुटुम्बका त्यागी होकर व्यवहारत्नत्रयरूप पंचाचारको अंगीकार करता है। यद्यपि वह ज्ञानभावसे समस्त शुभाशुभ क्रियाओंका त्यागी है तथापि पर्यायमें शुभराग नहीं छूटनेसे वह पूर्वोक्तप्रकारसे पंचाचारको ग्रहण करता है।) ॥२०२॥

कहानजैनशास्त्रमाला]

चरणानुयोगसूचक चूलिका

३७९

अथातः कीदृशो भवतीत्युपदिशति—

समणं गणिं गुणद्वं कुलरूपवयोविसिद्धिमिद्दरं ।

समणेहिं तं पि पणदो पडिच्छ मं चेदि अणुग्रहिदो ॥२०३॥

श्रमणं गणिनं गुणाद्वं कुलरूपवयोविशिष्टमिष्टरम् ।

श्रमणैस्तमपि प्रणतः प्रतीच्छ मां चेत्यनुगृहीतः ॥२०३॥

ततो हि श्रामण्यार्थी प्रणतोऽनुगृहीतश्च भवति । तथा हि—आचरिताचारितसमस्त-
विरतिप्रवृत्तिसमानात्मरूपश्रामण्यत्वात् श्रमणं, एवंविधश्रामण्याचरणप्रवीणत्वात् गुणाद्वं,

भय्यते । अन्तरङ्गशुद्धात्मानुभूतिज्ञापकं निर्ग्रन्थनिर्विकारं रूपमुच्यते । शुद्धात्मसंवित्तिविनाशकारिवृद्ध-
बालयौवनोद्रेकजनितवुद्धिवैकल्परहितं वयश्चेति । तैः कुलरूपवयोभिर्विशिष्टत्वात् कुलरूपवयो-
विशिष्टम् । इद्दरं इष्टरं सम्मतम् । कैः । समणेहिं निजपरमात्मतत्त्वभावनासहितसमचित्तश्रमणैर-
न्याचार्यः । गणिं एवंविधगुणविशिष्टं परमात्मभावनासाधकदीक्षादायकमाचार्यम् । तं पि पणदो न केवलं
तमाचार्यमाश्रितो भवति, प्रणतोऽपि भवति । केन रूपेण । पडिच्छ मं हे भगवन्, अनन्तज्ञानादि-
जिनगुणसंपत्तिकारणभूताया अनादिकाले अत्यन्तदुर्लभाया भावसहितजिनदीक्षायाः प्रदानेन प्रसादेन मां

पश्चात् वह कैसा होता है इसका उपदेश करते हैं :—

अन्वयार्थ :—[श्रमणं] जो श्रमण है, [गुणाद्वं] गुणाद्वं है, [कुलरूपवयो विशिष्टं]
कुल, रूप तथा वयसे विशिष्ट है, और [श्रमणैः इष्टरं] श्रमणोंको अति इष्ट है [तम् अपि गणिनं]
ऐसे गणीको [माम् प्रतीच्छ इति] ‘मुझे स्वीकार करो’ ऐसा कहकर [प्रणतः] प्रणत होता है
(-प्रणाम करता है) [च] और [अनुगृहीतः] अनुगृहीत होता है ॥२०३॥

टीका :—पश्चात् श्रामण्यार्थी प्रणत और अनुगृहीत होता है । वह इसप्रकार है कि—
आचरण करनेमें और आचरण करनेमें आनेवाली समस्त विरतिकी प्रवृत्तिके ‘समान
आत्मरूप—ऐसे श्रामण्यपनेके कारण जो ‘श्रमण’ है; ऐसे श्रामण्यका आचरण करनेमें और
आचरण करनेमें प्रवीण होनेसे जो ‘गुणाद्वं’ है; सर्व लौकिकजनोंके द्वारा निःशंकतया सेवा करने
योग्य होनेसे और कुलक्रमागत (कुलक्रमसे उत्तर आनेवाले) क्रूरतादि दोषोंसे रहित होनेसे जो

१. समान = तुल्य, बराबर, एकसा, मिलता हुआ । [विरतिकी प्रवृत्तिके तुल्य आत्माका रूप अर्थात् विरतिकी
प्रवृत्तिसे मिलती हुई—समान आत्मदशा सो श्रामण्य है ।]

**‘मुजने ग्रहो’ कही, प्रणत थई, अनुगृहीत थाय गणी वडे,
—वयरूपकुलविशिष्ट, योगी, गुणाद्वं ने मुनि-इष्ट जे. २०३.**

सकललौकिकजननिःशंकसेवनीयत्वात् कुलक्रमागतकौर्यादिदोषवर्जितत्वाच्च कुलविशिष्टं, अन्त-
रंगशुद्धरूपानुमापकबहिरंगशुद्धरूपत्वात् रूपविशिष्टं, शैशववार्धक्यकृतबुद्धिविकलवत्वाभावा-
द्यौवनोद्रेकविक्रियाविविक्तबुद्धित्वाच्च वयोविशिष्टं निःशेषितयथोक्तश्रामण्याचारणविषय-
पौरुषेयदोषत्वेन मुमुक्षुभिरभ्युपगततरत्वात् श्रमणैरिष्टरं च गणिनं शुद्धात्मतत्त्वोपलभ्य-
साधकमाचार्यं शुद्धात्मतत्त्वोपलभ्यसिद्ध्या मामनुगृहाणेत्युपसर्पन् प्रणतो भवति। एवमियं ते
शुद्धात्मतत्त्वोपलभ्यसिद्धिरिति तेन प्रार्थितार्थेन संयुज्यमानोऽनुगृहीतो भवति ॥२०३॥

अथातोऽपि कीदृशो भवतीत्युपदिशति—

णाहं होमि परेसि ण मे परे णत्थि मञ्जमिह किंचि ।

इदि णिछिदो जिदिंदो जादो जधजादरूवधरो ॥२०४॥

प्रतीच्छ स्वीकुरु। चेदि अणुगहिदो न केवलं प्रणतो भवति, तेनाचार्यणानुगृहीतः स्वीकृतश्च भवति। हे
भव्य, निस्सारसंसारे दुर्लभवोधिं प्राप्य निजशुद्धात्मभावनारूपया निश्चयचतुर्विधाराधनया मनुष्यजन्म
सफलं कुर्वित्यनेन प्रकारेणानुगृहीतो भवतीत्यर्थः ॥२०३॥ अथ गुरुणा स्वीकृतः सन् कीदृशो
भवतीत्युपदिशति—णाहं होमि परेसि नाहं भवामि परेषाम्। निजशुद्धात्मनः सकशात्परेषां भिन्नद्रव्याणां
‘कुलविशिष्ट है; अंतरंग शुद्धरूपका अनुमान करनेवाला बहिरंग शुद्धरूप होनेसे जो ‘रूपविशिष्ट’
है, बालकत्व और वृद्धत्वसे होनेवाली ‘बुद्धिविकलवताका अभाव होनेसे तथा ‘यौवनोद्रेककी
विक्रियासे रहित बुद्धि होनेसे जो ‘वयविशिष्ट’ है; और यथोक्त श्रामण्यका आचरण करने तथा
आचरण कराने सम्बन्धी ‘पौरुषेय दोषोंको निःशेषतया नष्ट कर देनेसे मुमुक्षुओंके द्वारा
(प्रायश्चित्तादिके लिये) जिनका बहुआश्रय लिया जाता है इसलिये जो ‘श्रमणोंको अतिइष्ट’ है,
ऐसे गणीके निकट—शुद्धात्मतत्त्वकी उपलब्धिके साधक आचार्यके निकट—‘शुद्धात्मतत्त्वकी
उपलब्धिरूप सिद्धिसे मुझे अनुगृहीत करो’ ऐसा कहकर (श्रामण्यार्थी) जाता हुआ प्रणत होता
है। ‘इस प्रकार यह तुझे शुद्धात्मतत्त्वकी उपलब्धिरूप सिद्धि’ ऐसा (कहकर) उस गणीके द्वारा
(वह श्रामण्यार्थी) ‘प्रार्थित अर्थसे संयुक्त किया जाता हुआ अनुगृहीत होता है ॥२०३॥

पश्चात् वह कैसा होता है, सो उपदेश करते हैं :—

१. विकलवता = अस्थिरता; विकलता । २. यौवनोद्रेक = यौवनका जोश, यौवनकी अतिशयता ।

३. पौरुषेय = मनुष्यके लिये संभवित । ४. प्रार्थित अर्थ = प्रार्थना करके माँगी गई वस्तु ।

**परनो न हुं, पर छे न मुज, मारुं नथी कईं पण जगे,
—ऐ रीत निश्चित ने जितेंद्रिय साहजिकरूपधर बने. २०४.**

कहानजैनशास्त्रमाला]

चरणानुयोगसूचक चूलिका

३८९

नाहं भवामि परेषां न मे परे नास्ति ममेह किञ्चित् ।
इति निश्चितो जितेन्द्रियः जातो यथाजातरूपधरः ॥२०४॥

ततोऽपि श्रामण्यार्थी यथाजातरूपधरो भवति । तथा हि—अहं तावन्न किंचिदपि परेषां भवामि, परेऽपि न किंचिदपि मम भवन्ति, सर्वद्रव्याणां पैरः सह तत्त्वतः समस्तसम्बन्धशून्यत्वात् । तदिह षड्द्रव्यात्मके लोके न मम किंचिदप्यात्मनोऽन्यदस्तीति निश्चितमतिः परद्रव्यस्वस्वामिसम्बन्धनिवन्धनानामिन्द्रियनोऽन्द्रियाणां जयेन जितेन्द्रियश्च सन् धृतयथानिष्पन्नात्मद्रव्यशुद्धरूपत्वेन यथाजातरूपधरो भवति ॥२०४॥

संबन्धी न भवास्यहम् । ए मे परे न मे संबन्धीनि परद्रव्याणि । एति मञ्जमिह किंचि नास्ति ममेह किञ्चित् । इह जगति निजशुद्धात्मनो भिन्नं किंचिदपि परद्रव्यं मम नास्ति । इदि णिछिदो इति निश्चितमतिर्जातिः । जिदिदो जादो इन्द्रियमनोजनितविकल्पजालरहितानन्तज्ञानादिगुणस्वरूपनिजपरमात्म-द्रव्याद्विपरीतेन्द्रियनोऽन्द्रियाणां जयेन जितेन्द्रियश्च संजातः सन् जधजादरूपधरो यथाजातरूपधरः, व्यवहारेण नग्नत्वं यथाजातरूपं, निश्चयेन तु स्वात्मरूपं, तदित्थंभूतं यथाजातरूपं धरतीति यथाजातरूपधरः निर्ग्रन्थो जात इत्यर्थः ॥२०४॥ अथ तस्य पूर्वसूत्रोदितयथाजातरूपधरस्य निर्ग्रन्थस्यानादिकालदुर्लभायाः स्वात्मोपलब्धिलक्षणसिद्धेगमिकं चिह्नं वाह्याभ्यन्तरलिङ्गद्रव्यमादिशति—जधजादरूपजादं पूर्वसूत्रोक्तलक्षणयथाजातरूपेण निर्ग्रन्थत्वेन जातमुत्पन्नं यथाजातरूपजातम् । उपाडिदकेसमंसुगं

अन्वयार्थ :—[अहं] मैं [परेषां] दूसरोंका [न भवामि] नहीं हूँ [परे मे न] पर मेरे नहीं हैं, [इह] इस लोकमें [मम] मेरा [किञ्चित्] कुछ भी [न अस्ति] नहीं है—[इति निश्चितः] ऐसा निश्चयवान् और [जितेन्द्रियः] जितेन्द्रिय होता हुआ [यथाजातरूपधरः] यथाजातरूपधर (सहजरूपधारी) [जातः] होता है ॥२०४॥

टीका :—और तत्पश्चात् श्रामण्यार्थी १यथाजातरूपधर होता है । वह इसप्रकार :—‘प्रथम तो मैं किंचित्मात्र भी परका नहीं हूँ, पर भी किंचित्मात्र मेरे नहीं हैं, क्योंकि समस्त द्रव्य २तत्वतः परके साथ समस्त सम्बन्ध रहत हैं; इसलिये इस षड्द्रव्यात्मक लोकमें आत्मासे अन्य कुछ भी मेरा नहीं है’—इसप्रकार निश्चित मतिवाला (वर्तता हुआ) और परद्रव्योंके साथ स्व-स्वामिसंबंध जिनका आधार है ऐसी इन्द्रियों और नो-इन्द्रियोंके जयसे जितेन्द्रिय होता हुआ वह (श्रामण्यार्थी) आत्मद्रव्यका ३यथानिष्पन्न शुद्धरूप धारण करनेसे यथाजातरूपधर होता है ॥२०४॥

१. यथाजातरूपधर = (आत्माका) जैसा, मूलभूत रूप है वैसा (-सहज, स्वाभाविक) रूप धारण करनेवाला ।

२. तत्त्वतः = वास्तवमें; तत्त्वकी दृष्टिसे; परमार्थतः ।

३. यथानिष्पन्न = जैसा बना हुआ है वैसा, सहज, स्वाभाविक ।

अथेतस्य यथाजातरूपधरत्वस्यासंसारानभ्यस्तत्वेनात्यन्तमप्रसिद्धस्याभिनवाभ्यास-
कौशलोपलभ्यमानायाः सिद्धेर्गमकं बहिरंगान्तरंगलिंगद्वैतमुपादिशति—

जधजादरूवजादं उप्पाडिदकेसमंसुगं सुद्धं ।
रहिदं हिंसादीदो अप्पडिकम्मं हवदि लिंगं ॥२०५॥
मुच्छारंभविजुत्तं जुत्तं उवओगजोगसुद्धीहिं ।
लिंगं ण परावेक्खं अपुणब्भवकारणं जेण्हं ॥२०६॥

यथाजातरूपजातमुत्पाटितकेशश्मश्रुकं शुद्धम् ।
रहितं हिंसादितोऽप्रतिकर्म भवति लिङ्गम् ॥२०५॥
मूर्छारम्भवियुक्तं युक्तमुपयोगयोगशुद्धिभ्याम् ।
लिङ्गं न परापेक्षमपुनर्भवकारणं जैनम् ॥२०६॥

केशश्मश्रुसंस्कारोत्पन्नरागादिदोषवर्जनार्थमुत्पाटितकेशश्मश्रुत्वादुत्पाटितकेशश्मश्रुकम् । सुद्धं निरवद्य-
चैतन्यचमत्कारविसद्वेन सर्वसावद्ययोगेन रहितत्वाच्छुद्धम् । रहिदं हिंसादीदो शुद्धचैतन्यरूपनिश्चय-
प्राणहिंसाकारणभूताया रागादिपरिणतिलक्षणनिश्चयहिंसाया अभावात् हिंसादिरहितम् । अप्पडिकम्मं हवदि
परमोपेक्षासंयमबलेन देहप्रतिकाररहितत्वादप्रतिकर्म भवति । किम् । लिंगं एवं पञ्चविशेषणविशिष्टं लिङ्गं

अब, अनादि संसारसे अनभ्यस्त होनेसे जो अत्यन्त अप्रसिद्ध है और १अभिनव
अभ्यासमें कौशल्य द्वारा जिसकी सिद्धि उपलब्ध होती है ऐसे इस यथाजातरूपधरपनेके बहिरंग
और अंतरंग दो लिंगोंका उपदेश करते हैं :—

अन्वयार्थ :—[यथाजातरूपजातम्] जन्मसमयके रूप जैसा रूपवाला,
[उत्पाटितकेशश्मश्रुकं] सिर और डाढ़ी-मूछके बालोंका लोंच किया हुआ, [शुद्धं] शुद्ध
(अकिञ्चन), [हिंसादितः रहितम्] हिंसादिसे रहित और [अप्रतिकर्म] प्रतिकर्म (शारीरिक
श्रृंगार)से रहित—[लिंगं भवति] ऐसा (श्रामण्यका बहिरंग) लिंग है ॥२०५-२०६॥

१. अभिनव = बिलकुल नया । (अनादि संसारसे अनभ्यस्त यथाजातरूपधरपना अभिनव अभ्यासमें प्रवीणताके
द्वारा सिद्ध होता है ।)

जन्म्या प्रमाणे रूप, लुंचन केशनुं, शुद्धत्व ने
हिंसादिथी शून्यत्व, देह-असंस्करण—ऐ लिंग छे. २०५.
आरंभ मूर्छा शून्यता, उपयोग योग विशुद्धता,
निरपेक्षता परथी,—जिनोदित मोक्षकारण लिंग आ. २०६.

कहानजैनशास्त्रमाला]

चरणानुयोगसूचक चूलिका

३८३

आत्मनो हि तावदात्मना यथोदितक्रमेण यथाजातरूपधरस्य जातस्यायथाजातरूपधरत्वप्रत्ययानां मोहरागद्वेषादिभावानां भवत्येवाभावः, तदभावात् तद्ब्रावभाविनो निवसनभूषणधारणस्य मूर्धजव्यंजनपालनस्य सकिंचनत्वस्य सावद्ययोगयुक्तत्वस्य शरीरसंस्कारकरणत्वस्य चाभावाद्यथाजातरूपत्वमुत्पादितकेशशमश्रुत्वं शुद्धत्वं हिंसादिरहितत्वमप्रतिकर्मत्वं च भवत्येव, तदेतद्विहिंगं लिंगम्। तथात्मनो यथाजातरूपधरत्वापसारितायथाजातरूपधरत्वप्रत्ययमोहरागद्वेषादिभावानामभावादेव तद्ब्रावभाविनो ममत्वकर्मप्रकमपरिणामस्य शुभाशुभोपरत्को-द्रव्यलिङ्गं ज्ञातव्यमिति प्रथमगाथा गता॥ मुच्छरंभविमुक्तं परद्रव्यकाङ्क्षारहितनिर्मोहपरमात्मज्योतिर्विलक्षणा बाह्यद्रव्ये ममत्वबुद्धिर्मूर्च्छा भण्यते, मनोवाक्षायव्यापाररहितच्छमत्कारप्रतिपक्षभूत आरम्भोव्यापारस्ताभ्यां मूर्च्छारम्भभ्यां विमुक्तं मूर्च्छारम्भविमुक्तम्। जुतं उवओगजोगसुद्धीहि निर्विकारस्वसंवेदनलक्षण उपयोगः, निर्विकल्पसमाधिर्योगः, तयोरुपयोगयोगयोः शुद्धिरूपयोगयोगशुद्धिस्तयायुक्तम्। ए परावेक्षं निर्मलानुभूतिपरिणते: परस्य परद्रव्यस्यापेक्षया रहितं, न परापेक्षम्। अपुणव्यवकारणं पुनर्भवविनाशकशुद्धात्मपरिणामाविपरीतापुनर्भवस्य मोक्षस्य कारणमपुनर्भवकारणम्। जेण्हं जिनस्य संवन्धीदं जिनेन प्रोक्तं वा जैनम्। एवं पञ्चविशेषणविशिष्टं भवति। किम्। लिंगं भावलिङ्गमिति। इति

[मूर्च्छारम्भवियुक्तम्] मूर्च्छा (ममत्व) और आरम्भ रहित, [उपयोगयोगशुद्धिभ्यां युक्तं] उपयोग और योगकी शुद्धिसे युक्त तथा [न परापेक्ष] परकी अपेक्षासे रहित—ऐसा [जैन] जिनेन्द्रदेवकथित [लिंगम्] (श्रामण्यका अंतरंग) लिंग है [अपुनर्भवकारणम्] जो कि मोक्षका कारण है।

टीका :—प्रथम तो अपनेसे, यथोक्तक्रमसे^१यथाजातरूपधर हुए आत्माके^२अयथाजातरूपधरपनेके कारणभूत मोहरागद्वेषादिभावोंका अभाव होता ही है; और उनके अभावके कारण, जो कि उनके सद्भावमें होते हैं ऐसे (१) वस्त्राभूषणका धारण, (२) सिर और डाढ़ी—मूछोंके बालोंका रक्षण, (३) सकिंचनत्व, (४) सावद्ययोगसे युक्तता तथा (५) शारीरिक संस्कारका करना, इन (पाँचों) का अभाव होता है; जिससे (उस आत्माके) (१) जन्मसमयके रूप जैसा रूप, (२) सिर और डाढ़ी—मूछके बालोंका लोंच, (३) शुद्धत्व, (४) हिंसादिरहितता तथा (५) अप्रतिकर्मत्व (शारीरिक शृंगार—संस्कारका अभाव) होता ही है। इसलिये यह बहिंगं लिंग है।

और फिर, आत्माके यथाजातरूपधरपनेसे दूर किया गया जो अयथाजातरूपधरपना, उसके कारणभूत मोहरागद्वेषादिभावोंका अभाव होनेसे ही जो उनके सद्भावमें होते हैं ऐसे जो

१. यथाजातरूपधर = (आत्माका) सहजरूप धारण करनेवाला।

२. अयथाजातरूपधर = (आत्माका) असहजरूप धारण करनेवाला।

३. सकिंचन = जिसके पास कुछ भी (परिणिह) हो ऐसा।

૩૮૪

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

પયોગતત્પૂર્વકતથાવિધયોગશુદ્ધિયુક્તત્વસ્ય પરદ્રવ્યસાપેક્ષત્વસ્ય ચાભાવાન્મૂર્છારમ્ભવિયુક્તત્વ-
મુપયોગયોગશુદ્ધિયુક્તત્વમપરાપેક્ષત્વં ચ ભવત્યેવ, તદેતદન્તરંગ લિંગમ् ॥૨૦૫॥૨૦૬॥

અથૈતદુભ્યલિંગમાદાયैતદેતલ્કૃત્વા ચ શ્રમણો ભવતીતિ ભવતિક્રિયાયાં બન્ધુર્વગ્રચ્છન-
ક્રિયાદિશેષસકલક્રિયાણાં ચૈકકર્તૃકત્વમુદ્યોતયન્નિયતા શ્રામણ્યપ્રતિપત્તિર્ભવતીત્યુપદિશતિ—

આદાય તં પિ લિંગં ગુરુણા પરમેણ તં ણમંસિતા ।

સોચા સવદં કિરિયં ઉવદ્ધિદો હોદિ સો સમણો ॥૨૦૭॥

આદાય તદપિ લિંગં ગુરુણા પરમેણ તં નમસ્કૃત્ય ।

શ્રુત્વા સત્રતાં ક્રિયામુપસ્થિતો ભવતિ સ શ્રમણ: ॥૨૦૭॥

દ્રવ્યલિઙ્ગભાવલિઙ્ગસ્વરૂપં જ્ઞાતવ્યમ् ॥૨૦૫॥૨૦૬॥ અથૈતલિઙ્ગદૈતમાદાય પૂર્વ ભાવિનૈગમનયેન યદુક્તં
પञ્ચાચારસ્વરૂપં તદિદાનીં સ્વીકૃત્ય તદાધારેણોપસ્થિત: સ્વસ્થો ભૂત્વા શ્રમણો ભવતીત્યાખ્યાતિ—આદાય
તં પિ લિંગં આદાય ગૃહીત્વા તત્પૂર્વોક્તં લિઙ્ગદ્વયમપિ । કથંભૂતમ્ । દત્તમિતિ ક્રિયાધ્યાહારઃ । કેન દત્તમ् ।

(૧) મમત્વકે ઔર ૧કર્મપ્રક્રમકે પરિણામ, (૨) શુભાશુભ ઉપરક્ત ઉપયોગ ઔર ૨તત્પૂર્વક
તથાવિધ યોગકી અશુદ્ધિસે યુક્તતા તથા (૩) પરદ્રવ્યસે સાપેક્ષતા; ઇસ (તીનોં) કા અભાવ
હોતા હૈ; ઇસલિયે (ઉસ આત્માકે) (૧) મૂર્છા ઔર આરમ્ભસે રહિતતા, (૨) ઉપયોગ ઔર
યોગકી શુદ્ધિસે યુક્તતા તથા (૩) પરકી અપેક્ષાસે રહિતતા હોતી હૈ । ઇસલિયે યહ અંતરંગ
લિંગ હૈ ॥૨૦૫-૨૦૬॥

અબ (શ્રામણ્યાર્થી) ઇન દોનોં લિંગોંકો ગ્રહણ કરકે ઔર ઇતના-ઇતના કરકે શ્રમણ હોતા
હૈ—ઇસપ્રકાર ૩ભવતિક્રિયામે, બંધુર્વગસે વિદા લેનેરૂપ ક્રિયાસે લેકર શેષ સભી ક્રિયાઓંકા
એક કર્તા દિખલાતે હુએ, ઇતનેસે (અર્થાત् ઇતના કરનેસે) શ્રામણ્યકી પ્રાસિ હોતી હૈ, એસા ઉપદેશ
કરતે હૈન :—

**અન્વયાર્થ :—[પરમેણ ગુરુણા] પરમ ગુરુકે દ્વારા પ્રદત્ત [તદપિ લિંગમ्] ઉન દોનોં
લિંગોંકો [આદાય] ગ્રહણ કરકે, [સં નમસ્કૃત્ય] ઉન્હેં નમસ્કાર કરકે [સત્રતાં ક્રિયાં શ્રુત્વા]
બ્રત સહિત ક્રિયાકો સુનકર [ઉપસ્થિતઃ] ઉપસ્થિત (આત્માકે સમીપ સ્થિત) હોતા હુઆ
[સઃ] વહ [શ્રમણ: ભવતિ] શ્રમણ હોતા હૈ ॥૨૦૭॥**

૧. કર્મપ્રક્રમ = કામકો અપને ઊપર લેના; કામમે યુક્ત હોના, કામકી વ્યવસ્થા ।

૨. તત્પૂર્વક = ઉપરક્ત (મલિન) ઉપયોગપૂર્વક । ૩. ભવતિક્રિયા = હોનેરૂપ ક્રિયા ।

**ગૃહી પરમગુરુ-દીધેલ લિંગ, નમસ્કરણ કરી તેમને,
બ્રત ને ક્રિયા સુણી, થઈ ઉપસ્થિત, થાય છે મુનિરાજ અ. ૨૦૭.**

कहानजैनशास्त्रमाला]

चरणानुयोगसूचक चूलिका

३८५

ततोऽपि श्रमणो भवितुमिच्छन् लिंगद्वैतमादत्ते, गुरुं नमस्यति, व्रतक्रिये शृणोति, अथोपतिष्ठते; उपस्थितश्च पर्याप्तश्रामण्यसामग्रीकः श्रमणो भवति। तथा हि—तत इदं यथाजातरूपधरत्वस्य गमकं बहिरंगमन्तरंगमपि लिंगं प्रथममेव गुरुणा परमेणाहृद्द्वारकेण तदात्वे च दीक्षाचार्येण तदादानविधानप्रतिपादकत्वेन व्यवहारातो दीयमानत्वाद्वत्तमादानक्रियया सम्भाव्य तन्मयो भवति। ततो भाव्यभावकभावप्रवृत्तेतरसंवलनप्रत्यस्तमितस्वपरविभागत्वेन दत्तसर्वस्वमूलोत्तरपरमगुरुनमस्क्रियया सम्भाव्य भावस्तववन्दनामयो भवति। ततः सर्वसावद्य-योगप्रत्याख्यानलक्षणैकमहाव्रतश्रवणात्मना श्रुतज्ञानेन समये भवन्तमात्मानं जानन् सामायिक-

---

गुरुणा परमेण दिव्यधनिकाले परमागमोपदेशरूपेणाहृद्द्वारकेण, दीक्षाकाले तु दीक्षागुरुणा। लिङ्गग्रहणानन्तरं तं णमंसित्ता तं गुरुं नमस्कृत्य, सोचा तदनन्तरं श्रुत्वा। काम्। किरियं क्रियां वृहत्प्रतिक्रमणाम्। किंविशिष्टम्। सवदं सव्रतां व्रतारोपणसहिताम्। उवट्ठिदो ततश्चोपस्थितः स्वस्थः सन् होदि सो समणो स पूर्वोक्तस्तपोधन इदानीं श्रमणो भवतीति। इतो विस्तरः—पूर्वोक्तलिङ्गद्वय-ग्रहणानन्तरं पूर्वसूत्रोक्तपञ्चाचारमाश्रयति, ततश्चानन्तज्ञानादिगुणस्मरणरूपेण भावनमस्कारेण तथैव तदगुणप्रतिपादकवचनरूपेण द्रव्यनमस्कारेण च गुरुं नमस्करोति। ततः परं समस्तशुभाशुभपरिणाम-निवृत्तिरूपं स्वस्वरूपे निश्चलावस्थानं परमसामायिकव्रतमारोहति स्वीकरोति। मनोवचनकायैः कृतकारितानुमतैश्च जगत्रये कालत्रयेऽपि समस्तशुभाशुभकर्मभ्यो भिन्ना निजशुद्धात्मपरिणतिलक्षणा या तु क्रिया सा निश्चयेन वृहत्प्रतिक्रमणा भण्यते। व्रतारोपणानन्तरं तां च शृणोति। ततो

टीका :—तत्पश्चात् श्रमण होनेका इच्छुक दोनों लिंगोंको ग्रहण करता है, गुरुको नमस्कार करता है, व्रत तथा क्रियाको सुनता है और उपस्थित होता है; उपस्थित होता हुआ श्रामण्यकी सामग्री पर्याप्त (परिपूर्ण) होनेसे श्रमण होता है। वह इसप्रकारः—

परम गुरु—प्रथम ही अर्हतभद्रारक और उस समय (दीक्षाकालमें) दीक्षाचार्य—इस यथाजातरूपधरत्वके सूचक बहिरंग तथा अंतरंग लिंगके ग्रहणकी-विधिके प्रतिपादक होनेसे, व्यवहारसे उस लिंगके देनेवाले हैं। इसप्रकार उनके द्वारा दिये गये उन लिंगोंको ग्रहण क्रियाके द्वारा संभावित-सम्मानित करके (श्रामण्यार्थी) तन्मय होता है। और फिर जिन्होंने सर्वस्व दिया है ऐसे ^१मूल और उत्तर परमगुरुको, ^२भाव्यभावकताके कारण प्रवर्तित *इतरेतरमालिनके कारण जिसमेंसे स्व-परका विभाग अस्त हो गया है ऐसी नमस्कार क्रियाके द्वारा संभावित करके-सम्मानित करके ^३भावस्तुति वन्दनामय होता है। पश्चात् सर्व सावद्ययोगके प्रत्याख्यानस्वरूप

१. मूल परमगुरु अर्हन्तदेव तथा उत्तरपरमगुरु दीक्षाचार्यके प्रति अत्यन्त आराध्यभावके कारण आराध्य परमगुरु और आराधक ऐसे निजका भेद अस्त हो जाता है।
२. भाव्य और भावकके अर्थके लिये देखो पृष्ठ ८ का पाद टिप्पण।
- * इसका स्पष्टीकरण प्रथमकी ५ गाथाओंके टीप्पण पत्रमें देखिये।
३. भावस्तुतिवन्दनामय = भावस्तुतिमय और भाववन्दनामय।

प्र. ४९

मधिरोहति । ततः प्रतिक्रमणालोचनप्रत्याख्यानलक्षणक्रियाश्रवणात्मना श्रुतज्ञानेन त्रैकालिक-कर्मस्थो विविच्यमानमात्मानं जानन्तीतप्रत्यन्नानुपस्थितकायवाङ्मनःकर्मविविक्तत्वमधिरोहति । ततः समस्तावद्यकर्मायतनं कायमुत्सृज्य यथाजातरूपं स्वरूपमेकमेकाग्रेणालम्ब्य व्यवितष्ठमान उपस्थितो भवति । उपस्थितस्तु सर्वत्र समदृष्टित्वात् साक्षाच्छ्रमणो भवति ॥२०७॥

अथाविच्छिन्नसामायिकाधिरूढोऽपि श्रमणः कदाचिच्छेदोपस्थापनमर्हतीत्युपदिशति—

**वदसमिदिंदियरोधो लोचावस्सयमचेलमण्हाणं ।
खिदिसयणमदंतवणं ठिदिभोयणमेगभत्तं च ॥२०८॥
एदे खलु मूलगुणा समणाणं जिणवरेहिं पण्णत्ता ।
तेसु पमत्तो समणो छेदोवद्वावगो होदि ॥२०९॥**

निर्विकल्पसमाधिवलेन कायमुत्सृज्योपस्थितो भवति । ततश्चैवं परिपूर्णश्रमणसामग्र्यां सत्यां परिपूर्ण-श्रमणो भवतीत्यर्थः ॥२०७॥ एवं दीक्षाभिमुखपुरुषस्य दीक्षाविधानकथनमुख्यत्वेन प्रथमस्थले

एक महाव्रतको सुननेरूप श्रुतज्ञानके द्वारा समयमें परिणमित होते हुए आत्माको जानता हुआ ^१सामायिकमें आरूढ़ होता है । पश्चात् ^२प्रतिक्रमण-आलोचना-प्रत्याख्यान-स्वरूप क्रियाको सुननेरूप श्रुतज्ञानके द्वारा त्रैकालिक कर्मोंसे विविक्त (भिन्न) किये जानेवाले आत्माको जानता हुआ, अतीत-अनागत-वर्तमान, मन-वचन-कायसंबंधी कर्मोंसे विविक्तता (भिन्नता)में आरूढ़ होता है । पश्चात् समस्त सावद्य कर्मोंके ^३आयतनभूत कायका उत्सर्ग (उपेक्षा) करके यथाजातरूपवाले स्वरूपको, एकको एकाग्रतया अवलम्बित करके रहता हुआ, उपस्थित होता है । और उपस्थित होता हुआ, सर्वत्र समदृष्टिपनेके कारण साक्षात् श्रमण होता है ॥२०७॥

अविच्छिन्न सामायिकमें आरूढ़ हुआ होने पर भी श्रमण कदाचित् छेदोपस्थापनाके योग्य है, ऐसा अब उपदेश करते हैं :—

१. समयमें (आत्मद्रव्यमें, निजद्रव्यस्वभावमें) परिणमित होना सो सामायिक है
२. अतीत-वर्तमान-अनागत काय-वचन-मनसंबंधी कर्मोंसे भिन्न निजशुद्धात्मपरिणति वह प्रतिक्रमण-आलोचना-प्रत्याख्यानरूप किया है । ३. आयतन = स्थान, निवास ।

**त्रत, समिति, लुंचन, आवश्यक, अणचेल, इन्द्रियरोधनं,
नहि स्नान-दातण, एक भोजन, भूशयन, स्थितिभोजनं. २०८.
—आ मूलगुण श्रमणो तथा जिनदेवथी प्रज्ञाप्त छे,
तेमां प्रमत्त थतां श्रमण छेदोपस्थापक थाय छे. २०९.**

कहानजैनशास्त्रमाला]

चरणानुयोगसूचक चूलिका

३८७

**व्रतसमितीन्द्रियरोधो लोचावश्यकमचेलमस्नानम् ।
क्षितिशयनमदन्तधावनं स्थितिभोजनमेकभक्तं च ॥२०८॥
एते खलु मूलगुणाः श्रमणानां जिनवरैः प्रज्ञसाः ।
तेषु प्रमत्तः श्रमणः छेदोपस्थापको भवति ॥२०९॥**

सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानलक्षणैकमहाव्रतव्यक्तिवशेन हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहविरत्यात्मकं पंचतयं व्रतं, तत्परिकरश्च पंचतयी समितिः पंचतय इन्द्रियरोधो लोचः षट्तयमावश्यकमचेलव्यमस्नानं क्षितिशयनमदन्तधावनं स्थितिभोजनमेकभक्तश्वैव एते निर्विकल्पगाथासप्तकं गतम् । अथ निर्विकल्पसामायिकसंयमे यदा च्युतो भवति तदा सविकल्पं छेदोपस्थापनचारित्रमारोहतीति प्रतिपादयति—वदसमिदिविरोधो व्रतानि च समितयश्चेन्द्रियरोधश्च व्रतसमितीन्द्रियरोधः । लोचावस्यं लोचश्चावश्यकानि च लोचावश्यकं, “समाहारस्यैकवचनम्” । अचेलमण्हाणं खिदिसयणमदंतवणं ठिदिभोयणमेगभत्तं च अचेलकास्नानक्षितिशयनादन्तधावनस्थितिभोजनैकभक्तानि । एदे खलु मूलगुणा समणाणं जिणवरेहि पण्णता एते खलु स्फुटं अष्टाविंशतिमूलगुणाः श्रमणानां जिनवरैः प्रज्ञसाः । तेषु पमत्तो समणो छेदोवद्वाकगो होदि तेषु मूलगुणेषु यदा प्रमत्तः च्युतो भवति । सः कः । श्रमणस्तपोधनस्तदाकाले छेदोपस्थापको भवति । छेदे व्रतखण्डने सति पुनरप्युपस्थापकश्छेदोपस्थापक इति । तथाहि—निश्चयेन मूलमात्मा, तस्य केवलज्ञानान्यनन्तगुणा मूलगुणास्ते च निर्विकल्पसमाधिरूपेण

अन्वयार्थ :—[व्रतसमितीन्द्रियरोधः] व्रत, समिति, इन्द्रियरोध, [लोचावश्यकम्] लोच, आवश्यक, [अचेलम्] अचेलपना, [अस्नानं] अस्नान, [क्षितिशयनम्] भूमिशयन, [अदंतधावनं] अदंतधावन, [स्थितिभोजनम्] खडे-खडे भोजन, [च] और [एकभक्तं] एकबार आहार—[एते] ये [खलु] वास्तवमें [श्रमणानां मूलगुणाः] श्रमणोंके मूलगुण [जिनवरैः प्रज्ञसाः] जिनवरोंने कहे हैं; [तेषु] उनमें [प्रमत्तः] प्रमत्त होता हुआ [श्रमणः] श्रमण [छेदोपस्थापकः भवति] छेदोपस्थापक होता है ॥२०८-२०९॥

टीका :—सर्व सावद्ययोगके प्रत्याख्यानस्वरूप एक महाव्रतकी व्यक्तियाँ (विशेष, प्रगटताएँ) होनेसे हिंसा, असत्य, चोरी, अब्रह्म और परिग्रहकी विरतिस्वरूप पाँच प्रकारके व्रत तथा उसकी १परिकरभूत पाँच प्रकारकी समिति, पाँच प्रकारका इन्द्रियरोध, लोच, छह प्रकारके आवश्यक, २अचेलपना, अस्नान, भूमिशयन, अदंतधावन (दातुन न करना), खडे-खडे भोजन, और एकबार आहार—इसप्रकार ये (अट्टाईस) निर्विकल्प सामायिकसंयमके विकल्प (भेद)

१. परिकर = अनुसरण करनेवाला समुदाय; अनुचरसमूह; [समिति, इन्द्रियरोध, इत्यादि पांच व्रतोंके पीछे-पीछे होते ही हैं, इसलिये समिति इत्यादि गुण पाँच व्रतोंका परिकर अर्थात् अनुचर समूह है ।]

२. अचेलपना = वस्त्ररहितपना, दिगम्बरपना ।

सामायिकसंयमविकल्पत्वात् श्रमणानां मूलगुणा एव। तेषु यदा निर्विकल्पसामायिक-
संयमाधिसूखत्वेनानभ्यस्तविकल्पत्वात्प्रमाद्यति तदा केवलकल्पाणमात्रार्थिनः कुण्डलवलयांगुली-
यादिपरिग्रहः किल श्रेयान्, न पुनः सर्वथा कल्पाणलाभ एवेति सम्प्रधार्य विकल्पेनात्मान-
मुपस्थापयन् छेदोपस्थापको भवति ॥२०८॥ २०६॥

अथास्य प्रव्रज्यादायक इव छेदोपस्थापकः परोऽप्यस्तीत्याचार्यविकल्पप्रज्ञापन-
द्वारेणोपदिशति—

लिंगग्रहणे तेसि गुरु ति पञ्चदायगो होदि ।
छेदेसूवट्टवगा सेसा णिङ्गावगा समणा ॥२९०॥

परमसामायिकाभिधानेन निश्चयैकव्रतेन मोक्षे जाते सति सर्वे प्रकटा भवन्ति । तेन कारणेन तदेव सामायिकं मूलगुणव्यक्तिकारणत्वात् निश्चयमूलगुणो भवति । यदा पुनर्निर्विकल्पसमाधी समर्थो न भवत्ययं जीवस्तदा यथा कोऽपि सुवर्णार्थी पुरुषः सुवर्णमलभमानस्तपर्यायानपि कुण्डलादीन् गृहणाति, न च सर्वथा त्यागं करोति; तथायं जीवोऽपि निश्चयमूलगुणाभिधानपरमसमाध्यभावे छेदोपस्थानं चारित्रं गृहणाति । छेदे सत्युपस्थापनं छेदोपस्थापनम् । अथवा छेदेन व्रतभेदेनोपस्थापनं छेदोपस्थापनम् । तद्य संक्षेपेण पञ्चमहाव्रतरूपं भवति । तेषां व्रतानां च रक्षणार्थं पञ्चममित्यादिभेदेन पुनरण्विंशतिमूलगुणभेदा भवन्ति । तेषां च मूलगुणानां रक्षणार्थं द्वाविंशतिपरीषहजयद्वादशविधत्पश्चरणभेदेन चतुस्त्रिंशदुत्तरगुणा भवन्ति । तेषां च रक्षणार्थं देवमनुष्ठितिर्यगचेतनकृतचतुर्विधोपसर्ग-जयद्वादशानुप्रेक्षाभावनादयश्चेत्यभिप्रायः ॥२०८॥२०९॥। एवं मूलोत्तरगुणकथनरूपेण द्वितीयस्थले

होनेसे श्रमणोंके मूलगुण ही हैं। जब (श्रमण) निर्विकल्प सामायिकसंयममें आरूढ़ताके कारण जिसमें विकल्पोंका अभ्यास (सेवन) नहीं है ऐसी दशामेंसे च्युत होता है, तब 'केवलसुवर्णमात्रके अर्थोंको कुण्डल, कंकण, अंगूठी आदिको ग्रहण करना (भी) श्रेय है, किन्तु ऐसा नहीं है कि (कुण्डल इत्यादिका ग्रहण कभी न करके) सर्वथा स्वर्णकी ही प्राप्ति करना ही श्रेय है' ऐसा विचार करके मूलगुणोंमें विकल्परूपसे (भेदरूपसे) अपनेको स्थापित करता हुआ छेदोपस्थापक होता है ॥२०८-२०९॥।

अब इनके (श्रमणके) प्रव्रज्यादायककी भाँति छेदोपस्थापक पर (दूसरा) भी होता है ऐसा, आचार्यके भेदोंके प्रज्ञापन द्वारा उपदेश करते हैं :—

**जे लिंगग्रहणे साधुपद देनार ते गुरु जाणवा;
छेदद्वये स्थापन करे ते शेष मुनि निर्यापका. २९०.**

कहानजैनशास्त्रमाला]

चरणानुयोगसूचक चूलिका

३८९

**लिङ्गग्रहणे तेषां गुरुरिति प्रव्रज्यादायको भवति ।
छेदयोरुपस्थापकाः शेषा निर्यापकाः श्रमणाः ॥२९०॥**

यतो लिंगग्रहणकाले निर्विकल्पसामायिकसंयमप्रतिपादकत्वेन यः किलाचार्यः प्रव्रज्यादायकः स गुरुः, यः पुनरनन्तरं सविकल्पच्छेदोपस्थापनसंयमप्रतिपादकत्वेन छेदं प्रत्युपस्थापकः स निर्यापकः, योऽपि छिन्नसंयमप्रतिसंधानविधानप्रतिपादकत्वेन छेदे सत्युपस्थापकः सोऽपि निर्यापक एव । ततश्छेदोपस्थापकः परोऽप्यस्ति ॥२९०॥

सूत्रद्वयं गतम् । अथास्य तपोधनस्य प्रव्रज्यादायक इवान्योऽपि निर्यापकसंज्ञो गुरुरस्ति इति गुरुव्यवस्थां निरूपयति—लिंगग्रहणे तेसि लिङ्गग्रहणे तेषां तपोधनानां गुरु ति होदि गुरुर्भवतीति । स कः । पव्यज्ञादायगो निर्विकल्पसमाधिस्तुपपरमसामायिकप्रतिपादको योऽसौ प्रव्रज्यादायकः स एव दीक्षागुरुः, छेदसु अ वट्टगा छेदयोश्च वर्तकाः ये सेसा णिजावगा समणा ते शेषाः श्रमणा निर्यापका भवन्ति शिक्षागुरवश्च भवन्तीति । अयमत्रार्थः—निर्विकल्पसमाधिस्तुपसामायिकस्यैकदेशेन च्युतिरेकदेशच्छेदः,

अन्वयार्थ :—[लिंगग्रहणे] लिंगग्रहणके समय [प्रव्रज्यादायकः भवति] जो प्रव्रज्या (दीक्षा) दायक हैं वह [तेषां गुरुः इति] उनके गुरु हैं और [छेदयोः उपस्थापकाः] जो १छेदद्वयमें उपस्थापक हैं (अर्थात् (१)—जो भेदोंमें स्थापित करते हैं तथा (२)—जो संयममें छेद होने पर पुनः स्थापित करते हैं) [शेषाः श्रमणाः] वे शेष श्रमण [निर्यापकाः] २निर्यापक हैं ॥२९०॥

टीका :—जो आचार्य लिंगग्रहणके समय निर्विकल्प सामायिकसंयमके प्रतिपादक होनेसे प्रव्रज्यादायक हैं, वे गुरु हैं; और तत्पश्चात् तत्काल ही जो (आचार्य) सविकल्प छेदोपस्थापनसंयमके प्रतिपादक होनेसे ‘छेदके प्रति उपस्थापक (भेदमें स्थापित करनेवाले)’ हैं, वे निर्यापक हैं; उसीप्रकार जो (आचार्य) ऐच्छिन्न संयमके ४प्रतिसंधानकी विधिके प्रतिपादक होनेसे ‘छेद होने पर उपस्थापक (-संयममें छेद होने पर उसमें पुनः स्थापित करनेवाले)’ हैं, वे भी निर्यापक ही हैं । इसलिये ३छेदोपस्थापक, पर भी होते हैं ॥२९०॥

१. छेदद्वय = दो प्रकारके छेद । [यहाँ (१) संयममें जो २८ मूलगुणरूप भेद होते हैं उसे भी छेद कहा है और (२) खण्डन अथवा दोषको भी छेद कहा है ।]
२. निर्यापक = निर्वाह करनेवाला; सदुपदेशसे ढूढ़ करनेवाला; शिक्षागुरु, श्रुतगुरु ।
३. छिन्न = छेदको प्राप्त; खण्डित; टूटा हुआ, दोष प्राप्त ।
४. प्रतिसंधान = पुनः जोड़ देना वह; दोषोंको दूर करके एकसा (दोष रहित) कर देना वह ।
५. छेदोपस्थापकके दो अर्थ हैं : (१) जो ‘छेद (भेद) के प्रति उपस्थापक’ है, अर्थात् जो २८ मूलगुणरूप भेदोंको समझाकर उसमें स्थापित करता है वह छेदोपस्थापक है; तथा (२) जो ‘छेदके होने पर उपस्थापक’ है, अर्थात् संयमके छिन्न (खण्डित) होने पर उसमें पुनः स्थापित करता है, वह भी छेदोपस्थापक है ।

अथ छिन्संयमप्रतिसन्धानविधानमुपदिशति—

**पयदम्हि समारद्धे छेदो समणस्स कायचेदुम्हि ।
जायदि जदि तस्स पुणो आलोचनपुव्विया किरिया ॥२९१॥
छेदुवजुत्तो समणो समणं ववहारिणं जिणमदम्हि ।
आसेज्ञालोचित्ता उवदिदुं तेण कायवं ॥२९२॥**

**प्रयतायां समारब्धायां छेदः श्रमणस्य कायचेष्टायाम् ।
जायते यदि तस्य पुनरालोचनपूर्विका क्रिया ॥२९१॥
छेदोपयुक्तः श्रमणः श्रमणं व्यवहारिणं जिनमते ।
आसाध्यालोच्योपदिष्टं तेन कर्तव्यम् ॥२९२॥**

सर्वथा च्युतिः सकलच्छेद इति देशसकलभेदेन द्विधा छेदः । तयोश्छेदयोर्ये प्रायश्चित्तं दत्त्वा संवेग-
वैराग्यजनकपरमागमवचनैः संवरणं कुर्वन्ति ते निर्यापिकाः शिक्षागुरवः श्रुतगुरवश्चेति भण्यन्ते ।
दीक्षादायकस्तु दीक्षागुरुरित्यभिप्रायः ॥२९०॥ अथ पूर्वसूत्रोक्तच्छेदद्वयस्य प्रायश्चित्तविधानं कथयति—
पयदम्हि समारद्धे छेदो समणस्स कायचेदुम्हि जायदि जदि प्रयतायां समारब्धायां छेदः श्रमणस्य कायचेष्टायां
जायते यदि चेत् । अथ विस्तरः—छेदो जायते यदि चेत् । स्वस्थभावच्युतिलक्षणः छेदो भवति । कस्याम् ।
कायचेष्टायाम् । कथंभूतायाम् । प्रयतायां स्वस्थभावलक्षणप्रयत्नपरायां समारब्धायां अशनशयनयान-

अब छिन्संयमके प्रतिसंधानकी विधिका उपदेश करते हैं :—

**अन्वयार्थ :—[यदि] यदि [श्रमणस्य] श्रमणके [प्रयतायां] ^१प्रयत्नपूर्वक
[समारब्धायां] की जानेवाली [कायचेष्टायां] कायचेष्टामें [छेदः जायते] छेद होता**

१. मुनिके (मुनित्वोचित) शुद्धोपयोग वह अन्तरंग अथवा निश्चयप्रयत्न है, और उस शुद्धोपयोगदशामें प्रवर्तमान (हठरहित) देहचेष्टादि संबन्धी शुभोपयोग वह बहिरंग अथवा व्यवहारप्रयत्न है । [जहाँ शुद्धोपयोगदशा नहीं होती वहाँ शुभोपयोग हठसहित होता है; वह शुभोपयोग व्यवहार-प्रयत्नको भी प्राप्त नहीं होता ।]

**जो छेद थाय प्रयत्न सह कृत कायनी चेष्टा विषे,
आलोचनापूर्वक क्रिया कर्तव्य छे ते साधुने. २९१.**

**छेदोपयुक्त मुनि, श्रमण व्यवहारविज्ञ कने जई,
निज दोष आलोचन करी, श्रमणोपदिष्ट करे विधि. २९२.**

कहानजैनशास्त्रमाला]

चरणानुयोगसूचक चूलिका

३९१

द्विविधः किल संयमस्य छेदः, बहिरंगोऽन्तरंगश्च। तत्र कायचेष्टामात्राधिकृतो बहिरंगः, उपयोगाधिकृतः पुनरन्तरंगः। तत्र यदि सम्युपयुक्तस्य श्रमणस्य प्रयत्नसमारव्यायाः कायचेष्टायाः कथंचिद्बहिरंगच्छेदो जायते तदा तस्य सर्वथान्तरंगच्छेदवर्जितत्वादालोचनपूर्विकया क्रिययैव प्रतीकारः। यदा तु स एवोपयोगाधिकृतच्छेदत्वेन साक्षाच्छेद एवोपयुक्तो भवति तदा जिनोदितव्यवहारविधिविदग्धश्रमणाश्रययालोचनपूर्वकतदुपदिष्टानुष्ठानेन प्रतिसन्धानम् ॥२९१२९२॥

स्थानादिप्रारब्धायाम्। तस्य पुणो आलोयणपुव्विया किरिया तस्य पुनरालोचनपूर्विका क्रिया। तदाकाले तस्य तपोधनस्य स्वस्थभावस्य बहिरङ्गसहकारिकारणभूता प्रतिक्रमणलक्षणालोचनपूर्विका पुनः क्रियैव प्रायश्चित्तं प्रतिकारो भवति, न चाधिकम्। कस्मादिति चेत्। अभ्यन्तरे स्वस्थभावचलनाभावादिति प्रथमगाथा गता। छेदपउत्तो समणो छेदे प्रयुक्तः श्रमणो, निर्विकारस्वसंवित्तिभावनाच्युतिलक्षणच्छेदेन यदि चेत् प्रयुक्तः सहितः श्रमणो भवति। समणं व्यवहारिणं जिनमद्भिः श्रमणं व्यवहारिणं जिनमते, तदा जिनमते व्यवहारज्ञं प्रायश्चित्तकुशलं श्रमणं आसेज्ञ आसाद्य प्राप्य, न केवलमासाद्य आतोचित्ता निःप्रपञ्चभावेनालोच्य दोषनिवेदनं कृत्वा। उवादिं तेण कायच्चं उपदिष्टं तेन कर्तव्यम्। तेन प्रायश्चित्तपरिज्ञानसहिताचार्येण निर्विकारस्वसंवित्तिभावनानुकूलं यदुपदिष्टं प्रायश्चित्तं तत्कर्तव्यमिति सूत्रतात्पर्यम् ॥२९१२९२॥ एवं गुरुव्यवस्थाकथनस्तपेण प्रथमगाथा, तथैव प्रायश्चित्तकथनार्थं गाथाद्य है तो [तस्य पुनः] उसे तो [आलोचनापूर्विका क्रिया] ^१आलोचनापूर्वक क्रिया करना चाहिये ।

[श्रमणः छेदोपयुक्तः] (किन्तु) यदि श्रमण छेदमें उपयुक्त हुआ हो तो उसे [जिनमत] जैनमतमें [व्यवहारिण] व्यवहारकुशल [श्रमणं आसाद्य] श्रमणके पास जाकर [आलोच्य] ^२आलोचना करके (अपने दोषका निवेदन करके), [तेन उपदिष्टं] वे जैसा उपदेश दें वह [कर्तव्यम्] करना चाहिये ॥२११-२१२॥

टीका :—संयमका छेद दो प्रकारका है; बहिरंग और अन्तरंग। उसमें मात्र कायचेष्टा संबंधी वह बहिरंग है और उपयोग संबंधी वह अन्तरंग है। उसमें, यदि भलीभाँति उपर्युक्त श्रमणके प्रयत्नकृत कायचेष्टाका कथंचित् बहिरंग छेद होता है, तो वह सर्वथा अन्तरंग छेदसे रहित है इसलिये आलोचनापूर्वक क्रियासे ही उसका प्रतीकार (इलाज) होता है। किन्तु यदि वही श्रमण उपयोगसंबंधी छेद होनेसे साक्षात् छेदमें ही उपयुक्त होता है तो जिनोक्त व्यवहारविधिमें कुशल श्रमणके आश्रयसे, आलोचनापूर्वक, उनके द्वारा उपदिष्ट अनुष्ठान द्वारा (संयमका) प्रतिसंधान होता है।

१. आलोचना = सूक्ष्मतासे देख लेना वह, सूक्ष्मतासे विचारना वह, ठीक ध्यानमें लेना वह।

२. निवेदन; कथन। [२११ वीं गाथामें आलोचनाका प्रथम अर्थ घटित होता है और २१२ वीं में दूसरा]

અથ શ્રામણ્યસ્ય છેદાયતનત્વાત् પરદ્રવ્યપ્રતિબન્ધાઃ પ્રતિષેધા ઇત્યુપદિશતિ—

**અધિવાસે વ વિવાસે છેદવિહૂણો ભરીય સામણો ।
સમણો વિહરદુ ણિચ્ચં પરિહરમાણો ણિબંધાણિ ॥૨૧૩॥**

અધિવાસે વા વિવાસે છેદવિહીનો ભૂત્વા શ્રામણે ।

શ્રમણો વિહરતુ નિત્યં પરિહરમાણો નિબંધાન્ ॥૨૧૩॥

મિતિ સમુદાયેન તૃતીયસ્થલે ગાથાત્રયં ગતમ् । અથ નિર્વિકારશ્રામણચેદજનકાન્યરદ્રવ્યાનુ-
બન્ધાનિષેધયતિ—વિહરદુ વિહરતુ વિહારં કરોતુ । સ કઃ । સમણો શત્રુમિત્રાદિસમચિત્તશ્રમણઃ । ણિચ્ચં
નિત્યં સર્વકાલમ્ । કિં કુર્વન્સન् । પરિહરમાણો પરિહરન્સન् । કાન् । ણિબંધાણિ ચેતનાચેતનમિશ્ર-
પરદ્રવ્યેષ્વનુવન્ધાન્ । કવ વિહરતુ । અધિવાસે અધિકૃતગુરુકુલવાસે નિશ્ચયેન સ્વકીયશુદ્ધાત્મવાસે
વા, વિવાસે ગુરુવિરહિતવાસે વા । કિં કૃત્વા । સામણે નિજશુદ્ધાત્માનુભૂતિલક્ષણનિશ્ચયચારિત્રે છેદવિહૂણો

ભાવાર્થ :—યदિ મુનિકે સ્વસ્થભાવલક્ષણ પ્રયત્ન સહિત કી જાનેવાલી અશન-શયન-
ગમનાદિક શારીરિક ચેષ્ટાસંબંધી છેદ હોતા હૈ તો ઉસ તપોધનકે સ્વસ્થભાવકી બહિરંગ
સહકારીકારણભૂત પ્રતિક્રમણસ્વરૂપ આલોચનાપૂર્વક ક્રિયાસે હી ઉસકા પ્રતીકાર-પ્રાયશ્રિત્ત હો
જાતા હૈ, ક્યોંકિ વહ સ્વસ્થભાવસે ચલિત નહીં હુઆ હૈ । કિન્તુ યદિ ઉસકે નિર્વિકાર
સ્વસંવેદનભાવનાસે ચ્યુતિસ્વરૂપ છેદ હોતા હૈ, તો ઉસે જિનમતમં વ્યવહારજ-પ્રાયશ્રિત્તકુશલ-
આચાર્યકે નિકટ જાકર, નિષ્પાંચભાવસે દોષકા નિવેદન કરકે, વે આચાર્ય નિર્વિકાર
સ્વસંવેદનભાવનાકે અનુકૂલ જો કુછ ભી પ્રાયશ્રિત્ત ઉપદેશે વહ કરસા ચાહિયે ॥૨૧૧-૨૧૨॥

અબ, શ્રામણ્યકે છેદકે આયતન હોનેસે ^૧પરદ્રવ્ય-પ્રતિબંધ નિષેધ કરને યોગ્ય હૈન, એસા
ઉપદેશ કરતે હૈન :—

અન્વયાર્થ :—[અધિવાસે] અધિવાસમે (આત્મવાસમે અથવા ગુરુઓંકે સહવાસમે)
વસતે હુએ [વા] યા [વિવાસે] વિવાસમે (ગુરુઓંસે ભિન્ન વાસમે) વસતે હુએ, [નિત્યં] સદા
[નિબંધાન્] (પરદ્રવ્યસમ્બન્ધી) પ્રતિબંધોંકો [પરિહરમાણઃ] પરિહરણ કરતા હુઆ [શ્રામણે]
શ્રામણ્યમે [છેદવિહીનઃ ભૂત્વા] છેદવિહીન હોકર [શ્રમણઃ વિહરતુ] શ્રમણ વિહરે ॥૨૧૩॥

૧. પરદ્રવ્ય-પ્રતિબંધ = પરદ્રવ્યોમે રાગાદિપૂર્વક સંબંધ કરસા; પરદ્રવ્યોમે બંધના-રૂકના; લીન હોના; પરદ્રવ્યોમે
રૂકાવટ ।

**પ્રતિબંધ પરિત્યાગી સદા અધિવાસ અગાર વિવાસમાં,
મુનિરાજ વિહરે સર્વદા થઈ છેદહીન શ્રામણ્યમાં. ૨૧૩.**

कहानजैनशास्त्रमाला]

चरणानुयोगसूचक चूलिका

३९३

सर्व एव हि परद्रव्यप्रतिबन्धा उपयोगोपरंजकत्वेन निरुपरागोपयोगरूपस्य श्रामण्यस्य छेदायतनानि; तदभावादेवाछिनश्रामण्यम्। अत आत्मन्येवात्मनो नित्याधिकृत्य वासे वा गुरुत्वेन गुरुनधिकृत्य वासे वा गुरुभ्यो विशिष्टे वासे वा नित्यमेव प्रतिषेधयन् परद्रव्यप्रतिबन्धान् श्रामण्ये छेदविहीनो भूत्वा श्रमणो वर्तताम् ॥२९३॥

अथ श्रामण्यस्य परिपूर्णतायतनत्वात् स्वद्रव्य एव प्रतिबन्धो विधेय इत्युपदिशति—

चरदि णिबद्धो णिञ्चं समणो णाणम्हि दंसणमुहम्हि ।

पयदो मूलगुणेषु य जो सो पडिपुण्णसामण्णो ॥२९४॥

चरति निबद्धो नित्यं श्रमणो ज्ञाने दर्शनमुखे ।

प्रयतो मूलगुणेषु च यः स परिपूर्णश्रामण्यः ॥२९४॥

भवीय छेदविहीनो भूत्वा, रागादिरहितनिजशुद्धात्मानुभूतिलक्षणनिश्चयचारित्रच्युतिरूपच्छेदरहितो भूत्वा । तथाहि—गुरुपार्थं यावन्ति शास्त्राणि तावन्ति पठित्वा तदनन्तरं गुरुं पृष्ठ्वा च समशीलतपोधनैः सह, भेदाभेदरलत्रयभावनया भव्यानामानन्दं जनयन्, तपःश्रुतसत्त्वैकत्वसन्तोषभावनापञ्चकं भावयन्,

टीका :—वास्तवमें सभी परद्रव्य—प्रतिबंध उपयोगके १उपरंजक होनेसे २निरुपराग उपयोगरूप श्रामण्यके छेदके आयतन हैं; उनके अभावसे ही अछिन्न श्रामण्य होता है। इसलिये आत्मामें ही आत्माको सदा ३अधिकृत करके (आत्माके भीतर) बसते हुए अथवा गुरुरूपसे गुरुओंको ४अधिकृत करके (गुरुओंके सहवासमें) निवास करते हुए या गुरुओंसे विशिष्ट—भिन्न वासमें वसते हुए, सदा ही परद्रव्यप्रतिबंधोंको निषेधता (परिहरता) हुआ श्रामण्यमें छेदविहीन होकर श्रमण वर्तो ॥२९३॥

अब, श्रामण्यकी परिपूर्णताका आयतन होनेसे स्वद्रव्यमें ही प्रतिबंध (सम्बन्ध लीनता) करने योग्य है, ऐसा उपदेश करते हैं :—

अन्वयार्थ :—[यः श्रमणः] जो श्रमण [नित्यं] सदा [ज्ञाने दर्शनमुखे] ज्ञानमें और दर्शनादिमें [निबद्धः] प्रतिबद्ध [च] तथा [मूलगुणेषु प्रयतः] मूलगुणोंमें प्रयत (प्रयत्नशील) [चरति] विचरण करता है, [सः] वह [परिपूर्णश्रामण्यः] परिपूर्ण श्रामण्यवान् है ॥२९४॥

१. उपरंजक = उपराग करनेवाले, मलिनता—विकार करनेवाले । २. निरुपराग = उपरागरहित; विकाररहित ।

३. अधिकृत करके = स्थापित करके; रखकर ।

४. अधिकृत करके = अधिकार देकर; स्थापित करके; अंगीकृत करके ।

**जे श्रमण ज्ञान—दृगादिके प्रतिबद्ध विचरे सर्वदा,
ने प्रयत मूलगुणो विषे, श्रामण छे परिपूर्ण त्यां. २९४.**

एक एव हि स्वद्रव्यप्रतिबन्ध उपयोगमार्जकत्वेन मार्जितोपयोगरूपस्य श्रामण्यस्य परिपूर्णतायतनं; तत्सद्बावादेव परिपूर्ण श्रामण्यम् । अतो नित्यमेव ज्ञाने दर्शनादौ च प्रतिबद्धेन मूलगुणप्रयत्तया चरितव्यं; ज्ञानदर्शनस्वभावशुद्धात्मद्रव्यप्रतिबद्धशुद्धास्तित्वमात्रेण वर्तितव्यमिति तात्पर्यम् ॥२९४॥

अथ श्रामण्यस्य छेदायतनत्वात् यत्तिजनासन्नः सूक्ष्मपरद्रव्यप्रतिबन्धोऽपि प्रतिषेध्य इत्युपदिशति—

**भत्ते वा खमणे वा आवसधे वा पुणो विहारे वा ।
उवधिम्हि वा णिबद्धं णेच्छदि समणम्हि विकधम्हि ॥२९५॥**

तीर्थकरपरमदेवगणधरदेवादिमहापुरुषाणां चरितानि स्वयं भावयन्, परेषां प्रकाशयंश्च, विहरतीति भावः ॥२९३॥ अथ श्रामण्यपरिपूर्णकारणत्वशुद्धात्मद्रव्ये निरन्तरमवस्थानं कर्तव्यमित्याख्याति— चरदि चरति वर्तते । कथंभूतः । णिबद्धो आधीनः, णिच्चं नित्यं सर्वकालम् । सः कः कर्ता । समणे लाभालाभादिसमचित्तश्रमणः । क्व निबद्धः । णाणम्हि वीतरागसर्वज्ञप्रणीतपरमागमज्ञाने तत्फलभूत-स्वसंवेदनज्ञाने वा, दंसणमुहम्हि दर्शनं तत्त्वार्थश्रद्धानं तत्फलभूतनिजशुद्धात्मोपादेयरुचिरूप-निश्चयसम्यक्त्वं वा तत्प्रमुखेष्वनन्तसुखादिगुणेषु । पयदो मूलगुणेषु य प्रयतः प्रयत्नपरश्च । केषु । मूलगुणेषु निश्चयमूलगुणाधारपरमात्मद्रव्ये वा । जो सो पडिपुण्णसामण्णो य एवंगुणविशिष्टश्रमणः स परिपूर्णश्रामण्यो भवतीति । अयमत्रार्थः—निजशुद्धात्मभावनारतानामेव परिपूर्णश्रामणं भवतीति ॥२९४॥

टीका :—एक स्वद्रव्य-प्रतिबंध ही, उपयोगका मार्जन (-शुद्धत्व) करनेवाला होनेसे, मार्जित (-शुद्ध) उपयोगरूप श्रामण्यकी परिपूर्णताका आयतन है; उसके सद्भावसे ही परिपूर्ण श्रामण्य होता है। इसलिये सदा ज्ञानमें और दर्शनादिकमें ‘प्रतिबद्ध रहकर मूलगुणोंमें प्रयत्नशीलतासे विचरना;—ज्ञानदर्शनस्वभाव शुद्धात्मद्रव्यमें प्रतिबद्ध ऐसा शुद्ध अस्तित्वमात्ररूपसे वर्तना, यह तात्पर्य है ॥२९४॥

अब, मुनिजनको निकटका सूक्ष्मपरद्रव्यप्रतिबन्ध भी, श्रामण्यके छेदका आयतन होनेसे निषेध्य है, ऐसा उपदेश करते हैं :—

-
१. प्रतिबद्ध = संबद्ध; रुका हुआ; बँधा हुआ; स्थित; स्थिर; लीन ।
  २. आगम विरुद्ध आहारविहारादि तो मुनिके छूटा हुआ ही होनेसे उसमें प्रतिबंध होना तो मुनिके लिये दूर है; किन्तु आगमकथित आहार विहारादिमें मुनि प्रवर्तमान है इसलिये उसमें प्रतिबंध हो जाना संभवित होनेसे वह प्रतिबंध निकटका है ।
  ३. सूक्ष्मपरद्रव्यप्रतिबन्ध = पद्रव्यमें सूक्ष्म प्रतिबंध ।
-

**मुनि क्षपण मांही, निवासस्थान, विहार या भोजन महीं,
उपधि-श्रमण-विकथा महीं प्रतिबंधने इच्छे नहीं. २९५.**

कहानजैनशास्त्रमाला]

चरणानुयोगसूचक चूलिका

३९५

**भक्ते वा क्षपणे वा आवसथे वा पुनर्विहारे वा।
उपधौ वा निबद्धं नेच्छति श्रमणे विकथायाम् ॥२१५॥**

श्रामण्यपर्यायसहकारिकारणशरीरवृत्तिहेतुमात्रत्वेनादीयमाने भक्ते, तथाविधशरीरवृत्त्य-
विरोधेन शुद्धात्मद्रव्यनीरंगनिस्तरंगविश्रान्तिसूत्रणानुसारेण प्रवर्तमाने क्षपणे, नीरंगनिस्तरंगान्त-
रंगद्रव्यप्रसिद्ध्यर्थमध्यास्यमाने गिरीन्द्रकन्दरप्रभूतावावसथे, यथोक्तशरीरवृत्तिहेतुमार्गणार्थमारभ्य-

अथ श्रामण्यछेदकारणत्वात्मासुकाहारादिष्वपि ममत्वं निषेधयति—गेच्छदि नेच्छति। कम् णिबद्धं
निबद्धमावद्धम्। क्व। भत्ते वा शुद्धात्मभावनासहकारिभूतदेहस्थितिहेतुत्वेन गृह्यमाणे भक्ते वा
प्रासुकाहारे, खमणे वा इन्द्रियर्दर्पविनाशकारणभूतत्वेन निर्विकल्पसमाधिहेतुभूते क्षपणे वानशने, आवसधे
वा परमात्मतत्त्वोपलब्धिसहकारिभूते गिरिगुहाद्यावसथे वा, पुणो विहारे वा शुद्धात्मभावनासहकारि-
भूताहारनीहारार्थव्यवहारार्थव्यवहारे वा पुनर्देशान्तरविहारे वा, उवधिम्हि शुद्धोपयोगभावनासहकारि-
भूतशरीरपरिग्रहे ज्ञानोपकरणादौ वा, समणम्हि परमात्मपदार्थविचारसहकारिकारणभूते श्रमणे
समशीलसंघातकतपोधने वा, विकथम्हि परमसमाधिविघातकशृङ्गारवीररागादिकथायां चेति।
अयमत्रार्थः—आगमविरुद्धाहारविहारादिषु तावत्पूर्वमेव निषिद्धः, योग्याहारविहारादिष्वपि ममत्वं न
कर्तव्यमिति ॥२१५॥ एवं संक्षेपेणाचाराराधनादिकथितपोधनविहारव्याख्यानमुख्यत्वेन चतुर्थस्थले

अन्वयार्थ :—[भक्ते वा] मुनि आहारमें, [क्षपणे वा] क्षपणमें (उपवासमें),
[आवसथे वा] आवासमें (निवासस्थानमें), [पुनः विहारे वा] और विहारमें [उपधौ] उपधिमें
(परिहमें), [श्रमणे] श्रमणमें (अन्य मुनिमें) [वा] अथवा [विकथायाम्] ॑विकथामें
[निबद्धं] प्रतिबन्ध [न इच्छति] नहीं चाहता ॥२१५॥

टीका :—(१) श्रामण्यपर्यायके सहकारी कारणभूत शरीरकी ॑वृत्तिके हेतुमात्ररूपसे
ग्रहण किया जानेवाला जो आहार, (२) ॑तथाविध शरीरकी वृत्तिके साथ विरोध विना,
शुद्धात्मद्रव्यमें ॑नीरंग और निस्तरंग विश्रान्तिकी रचनानुसार प्रवर्तमान जो क्षपण (अर्थात् शरीरके
टिकनेके साथ विरोध न आये इसप्रकार, शुद्धात्मद्रव्यमें विकाररहित और तरंगरहित स्थिरता होती
जाये, तदनुसार प्रवर्तमान अनशनमें), (३) नीरंग और निस्तरंग-अन्तरंग द्रव्यकी प्रसिद्धि
(प्रकृष्ट सिद्धि) के लिये सेवन किया जानेवाला जो गिरीन्द्रकन्दरादिक आवस्थमें (-उच्च
पर्वतकी गुफा इत्यादि निवासस्थानमें), (४) यथोक्त शरीरकी वृत्तिकी कारणभूत भिक्षाके लिये

१. छद्मस्थ मुनिके धार्मिक कथा-वार्ता करते हुये भी निर्मल चैतन्य विकल्पमुक्त होता है इसलिये अंशतः
मलिन होता है, अतः उस धार्मिक कथाको भी विकथा अर्थात् शुद्धात्मद्रव्यसे विरुद्ध कथा कहा है।
२. वृत्ति = निर्वाह; टिकना।
३. तथाविध = वैसा (श्रामण्यपर्यायका सहकारी कारणभूत)
४. नीरंग = नीराग; निर्विकार।

३९६

प्रवचनसार

[भगवानश्रीकुंदकुंद-

माणे विहारकर्मणि, श्रामण्यपर्यायसहकारिकारणत्वेनाप्रतिषिध्यमाने केवलदेहमात्र उपधौ, अन्योन्यबोध्यबोधकभावमात्रेण कथंचित्परिचिते श्रमणे, शब्दपुद्गलोल्लाससंवलनकश्मलित-चिद्वित्तिभागायां शुद्धात्मद्रव्यविरुद्धायां कथायां चैतेष्वपि तद्विकल्पाचित्रितचित्तभित्तितया प्रतिषेधः प्रतिबन्धः ॥२९५॥

अथ को नाम छेद इत्युपदिशति—

अपयत्ता वा चरिया सयणासणठाणचंकमादीसु ।

समणस्स सव्वकाले हिंसा सा संतय ति मदा ॥२९६॥

गाथात्रयं गतम् । अथ शुद्धोपयोगभावनाप्रतिवन्धकच्छेदं कथयति—मदा मता सम्मता । का । हिंसा शुद्धोपयोगलक्षणश्रामण्यछेदकारणभूता हिंसा । कथंभूता । संतत्रिय ति संतता निरन्तरेति । का

किये जानेवाले विहारकार्यमें, (५) श्रामण्यपर्यायका सहकारी कारण होनेसे जिसका निषेध नहीं है ऐसे केवल देहमात्र परिग्रहमें, (६) मात्र अन्योन्य बोध्यबोधकरूपसे जिनका कथंचित् परिचय वर्तता है ऐसे श्रमण (अन्य मुनि) में, और (७) शब्दरूप पुद्गलोल्लास (पुद्गलपर्याय) के साथ संबंधसे जिसमें चैतन्यरूपी भित्तिका भाग मलिन होता है, ऐसी शुद्धात्मद्रव्यसे विरुद्ध कथामें भी प्रतिबंध निषेध्य-त्यागने योग्य है अर्थात् उनके विकल्पोंसे भी चित्तभूमिको चित्रित होने देना योग्य नहीं है ।

भावार्थ :—आगमविरुद्ध आहारविहारादि तो मुनिने पहले ही छोड़ दिये हैं । अब संयमके निमित्तपनेकी बुद्धिसे मुनिके जो आगमोक्त आहार, अनशन, गुफादिमें निवास, विहार, देहमात्र परिग्रह, अन्य मुनियोंका परिचय और धार्मिक चर्चा-वार्ता पाये जाते हैं, उनके प्रति भी रागादि करना योग्य नहीं है,—उनके विकल्पोंसे भी मनको रँगने देना योग्य नहीं है; इसप्रकार आगमोक्त आहार-विहारादिमें भी प्रतिबंध प्राप्त करना योग्य नहीं है, क्योंकि उससे संयममें छेद होता है ॥२९५॥

अब छेद क्या है, (अर्थात् छेद किसे कहते हैं) उसका उपदेश करते हैं :—

१. बोध्य वह है जिसे समझाया है अथवा जिसे उपदेश दिया जाता है । और बोधक वह है जो समझाता है, अर्थात् जो उपदेश देता है । मात्र अन्य श्रमणोंसे स्वयंबोध ग्रहण करनेके लिये अथवा अन्य श्रमणोंको बोध देनेके लिये मुनिका अन्य श्रमणके साथ परिचय होता है ।

**आसन-शयन-गमनादिके चर्या प्रयत्नविहीन जे,
ते जाणवी हिंसा सदा संतानवाहिनी श्रमणने. २९६.**

कहानजैनशास्त्रमाला]

चरणानुयोगसूचक चूलिका

३९७

**अप्रयता वा चर्या शयनासनस्थानचड्कमणादिषु ।
श्रमणस्य सर्वकाले हिंसा सा सन्ततेति मता ॥२१६॥**

अशुद्धोपयोगो हि छेदः, शुद्धोपयोगरूपस्य श्रामण्यस्य छेदनात्; तस्य हिंसनात् स एव च हिंसा । अतः श्रमणस्याशुद्धोपयोगाविनाभाविनी शयनासनस्थानचंक्रमणादिष्वप्रयता या चर्या सा खलु तस्य सर्वकालमेव सन्तानवाहिनी छेदानर्थान्तरभूता हिंसैव ॥२१६॥

हिंसा मता । चरिया चर्या चेष्टा । यदि चेत् कथंभूता । अप्रयता वा अप्रयता वा, निःकषायस्वसंवित्तिरूपप्रयत्नरहिता संक्लेशसहितेत्यर्थः । केषु विषयेषु । सयणासणठाणचंक्रमादीसु शयनासनस्थानचड्कमणस्याध्यायतपश्चरणादिषु । कस्य । समणस्य श्रमणस्य तपोधनस्य । क्व । सब्बकाले सर्वकाले । अयमत्रार्थः—वाह्यव्यापारस्त्रपाः शत्रवस्तावत्यूर्वमेव त्यक्तास्तपोधनैः, अशनशयनादिव्यापारैः पुनस्त्यकुं नायाति । ततः कारणादन्तरङ्गक्रोधादिशत्रुनिग्रहार्थ तत्रापि संक्लेशो न कर्तव्य इति ॥२१६॥ अथान्तरङ्गवहिरङ्गहिंसारूपेण द्विविधच्छेदमाख्याति—मरु व जियदु व जीवो, अयदाचारस्य णिञ्चिदा हिंसा म्रियतां वा जीवतु वा जीवः, प्रयत्नरहितस्य निश्चिता हिंसा भवति; वहिरङ्गान्यजीवस्य मरणेऽमरणे

अन्वयार्थ :—[श्रमणस्य] श्रमणके [शयनासनस्थानचंक्रमणादिषु] शयन, आसन (बैठना), स्थान (खड़े रहना), गमन इत्यादिमें [अप्रयता वा चर्या] जो अप्रयत चर्या है [सा] वह [सर्वकाले] सदा [संतता हिंसा इति मता] सतत हिंसा मानी गई है ॥२१६॥

टीका :—अशुद्धोपयोग वास्तवमें छेद है, क्योंकि (उससे) शुद्धोपयोगरूप श्रामण्यका छेदन होता है; और कही (-अशुद्धोपयोग ही) हिंसा है, क्योंकि (उससे) शुद्धोपयोगरूप श्रामण्यका हिंसन (हनन) होता है । इसलिये श्रमणके, जो अशुद्धोपयोगके बिना नहीं होती ऐसे शयन-आसन-स्थान-गमन इत्यादिमें ^१अप्रयत चर्या (आचरण) वह वास्तवमें उसके लिये सर्वकालमें (सदा) ही ^२संतानवाहिनी हिंसा ही है—जो कि छेदसे अनन्यभूत है (अर्थात् छेदसे कोई भिन्न वस्तु नहीं है ।)

भावार्थ :—अशुद्धोपयोगसे शुद्धोपयोगरूप मुनित्व (१) छिदता है (२) हनन होता है, इसलिये अशुद्धोपयोग (१) छेद ही है, (२) हिंसा ही है । और जहाँ सोने, बैठने, खड़े होने, चलने इत्यादिमें अप्रयत आचरण होता है वहाँ नियमसे अशुद्धोपयोग तो होता ही है, इसलिये अप्रयत आचरण छेद ही है, हिंसा ही है ॥२१६॥

१. अप्रयत = प्रयत्न रहित, असावधान, असंयमी, निरंकुश, स्वच्छन्दी । [अप्रयत चर्या अशुद्धोपयोगके बिना कभी नहीं होती ।]
२. संतानवाहिनी = संतत, सतत, निरंतर, धारावाही, अटूट; [जब तक अप्रयत चर्या है तब तक सदा ही हिंसा सततरूपसे चालू रहती है ।]

अथान्तरंगबहिरंगत्वेन छेदस्य द्वैविध्यमुपदिशति—

मरदु व जियदु व जीवो अयदाचारस्स णिच्छिदा हिंसा ।

पयदस्स णत्थि बंधो हिंसामेतेण समिदस्स ॥२१७॥

प्रियतां वा जीवतु वा जीवोऽयताचारस्य निश्चिता हिंसा ।

प्रयतस्य नास्ति बन्धो हिंसामात्रेण समितस्य ॥२१७॥

अशुद्धोपयोगोऽन्तरंगच्छेदः, परग्राणव्यपरोपो बहिरंगः । तत्र परग्राणव्यपरोपसद्बावे तदसद्बावे वा तदविनाभाविनाप्रयताचारेण प्रसिद्ध्यदशुद्धोपयोगसद्बावस्य सुनिश्चितहिंसावा, निर्विकारस्वसंवित्तिलक्षणप्रयत्नरहितस्य निश्चयशुद्धचैतन्यप्राणव्यपरोपणरूपा निश्चयहिंसा भवति । पयदस्स णत्थि बंधो वाह्याभ्यन्तरप्रयत्नपरस्य नास्ति बन्धः । केन । हिंसामेतेण द्रव्यहिंसामात्रेण । कथंभूतस्य पुरुषस्य । समिदस्स समितस्य शुद्धात्मस्वरूपे सम्यगितो गतः परिणतः समितस्तस्य समितस्य, व्यवहारेण्यादिपञ्चसमितियुक्तस्य च । अयमत्रार्थः—स्वस्थभावनास्तपनिश्चयप्राणस्य विनाशकारणभूता रागादिपरिणतिर्निश्चयहिंसा भण्यते, रागाद्युत्पत्तेर्वहिरङ्गनिमित्तभूतः परजीवघातो व्यवहारहिंसेति द्विधा हिंसा ज्ञातव्या । किंतु विशेषः—बहिरङ्गहिंसा भवतु वा मा भवतु, स्वस्थ-

अब, छेदके अन्तरंग और बहिरंग ऐसे दो प्रकार बतलाते हैं :—

अन्वयार्थ :—[जीवः] जीव [प्रियतां वा जीवतु वा] मरे या जिये, [अयताचारस्य] अप्रयत आचारवालेके [हिंसा] (अन्तरंग) हिंसा [निश्चिता] निश्चित है; [प्रयतस्य समितस्य] ^१प्रयतके, ^२समितिवान्‌के [हिंसामात्रेण] (बहिरंग) हिंसामात्रसे [बन्धः] बंध [नास्ति] नहीं है ॥२१७॥

टीका :—अशुद्धोपयोग अन्तरंग छेद है; परग्राणोंका व्यपरोप (विच्छेद) वह बहिरंगछेद है। इनमेंसे अन्तरंग छेद ही विशेष बलवान है, बहिरंग छेद नहीं; क्योंकि—

१. प्रयत = प्रयत्नशील, सावधान, संयमी [प्रयत्नके अर्थके लिये देखो गाथा २११ का फुटनोट]

२. शुद्धात्मस्वरूपमें (मुनित्वोचित) सम्यक् ‘इति’ अर्थात् परिणति वह निश्चय समिति है। और उस दशामें होनेवाली (हठ रहित) ईर्या-भाषादि सम्बन्धी शुभ परिणति वह व्यवहारसमिति है। [जहाँ शुद्धात्मस्वरूपमें सम्यक् परिणतिरूप दशा नहीं होती वहाँ शुभ परिणति हठ सहित होती है; वह शुभपरिणति व्यवहारसमिति भी नहीं है।]

**जीवो—मरो जीव, यत्नहीन आचार त्यां हिंसा नक्षी;
समिति—प्रयत्नसहितने नहि बंध हिंसामात्रथी. २१७.**

कहानजैनशास्त्रमाला] चरणानुयोगसूचक चूलिका ३९९

भावप्रसिद्धेः, तथा तद्विनाभाविना प्रयत्नाचारेण प्रसिद्ध्यदशुद्धोपयोगासद्वावपरस्य परग्राण-
व्यपरोपसद्वावेऽपि बन्धाप्रसिद्ध्या सुनिश्चितहिंसाऽभावप्रसिद्धेश्चान्तरंग एव छेदो बलीयान्, न
पुनर्बहिरंगः। एवमप्यन्तरंगच्छेदायतनमात्रत्वाद्विरंगच्छेदोऽभ्युपगम्येतैव ॥२१७॥

भावनारूपनिश्चयप्राणघाते सति निश्चयहिंसा नियमेन भवतीति । ततः कारणात्सैव मुख्येति ॥२१७॥
अथ तमेवार्थं दृष्टान्तदार्थान्ताभ्यां द्रुढ्यति—

उच्चालियम्हि पाए इरियासमिदस्स णिगगमत्थाए ।
 आबाधेझ कुलिंगं मरिञ्ज तं जोगमासेझ ॥★१५॥
 ण हि तस्स तण्णिमित्तो बंधो सुहुमो य देसिदो समये ।
 मुच्छा परिगग्हो च्छिय अज्जप्पमाणदो दिट्ठो ॥★१६॥ (जुम्मं)

परमाणोंके व्यपरोपका सद्भाव हो या असद्भाव, जो अशुद्धोपयोगके बिना नहीं होता ऐसे १^१अप्रयत आचारसे प्रसिद्ध होनेवाला (-जाननेमें आनेवाला) अशुद्धोपयोगका सद्भाव जिसके पाया जाता है उसके हिंसाके सद्भावकी प्रसिद्धि सुनिश्चित है; और इसप्रकार जो अशुद्धोपयोगके बिना होता है ऐसे २^२प्रयत आचारसे प्रसिद्ध होनेवाला अशुद्धोपयोगका असद्भाव जिसके पाया जाता है उसके, परमाणोंके व्यपरोपके सद्भावमें भी बंधकी अप्रसिद्धि होनेसे, हिंसाके अभावकी प्रसिद्धि सुनिश्चित है। ऐसा होने पर भी (अर्थात् अंतरंग छेद ही विशेष बलवान् है बहिरंग छेद नहीं,—ऐसा होन पर भी) बहिरंग छेद अंतरंग छेदका आयतनमात्र है, इसलिये उसे (बहिरंग छेदको) स्वीकार तो करना ही चाहिये अर्थात् उसे मानना ही चाहिये।

भावार्थ :—शुद्धोपयोगका हनन होना वह अन्तरंग हिंसा—अन्तरंग छेद है, और दसरेके प्राणोंका विच्छेद होना बहिरंग हिंसा—बहिरंग छेद है।

जीव मरे या न मरे, जिसके अप्रयत आचरण है उसके शुद्धोपयोगका हनन होनेसे अन्तरंग हिंसा होती ही है और इसलिये अन्तरंग छेद होता ही है। जिसके प्रयत आचरण है उसके, पर्याणोंके व्यपरोपरूप बहिरंग हिंसाके—बहिरंग छेदके—सद्भावमें भी, शुद्धोपयोगका हनन नहीं होनेसे अन्तरंग हिंसा नहीं होती और इसलिये अन्तरंग छेद नहीं होता ॥२१७॥

१. अशुद्धोपयोगके बिना अप्रयत आचार कभी नहीं होता, इसलिये जिसके अप्रयत आचार वर्तता है उसके अशुद्ध उपयोग अवश्यमेव होता है। इसप्रकार अप्रयत आचारके द्वारा अशुद्ध उपयोग प्रसिद्ध होता है—जाना जाता है।
  २. जहाँ अशुद्ध उपयोग नहीं होता वहीं प्रयत आचार पाया जाता है, इसलिये प्रयत आचारके द्वारा अशुद्ध उपयोगका असद्भाव सिद्ध होता है—जाना जाता है।

अथ सर्वथान्तरंगच्छेदः प्रतिषेध इत्युपदिशति—

**अयदाचारो समणो छसु वि कायेषु वधकरो त्ति मदो ।
चरादि जदं जदि णिच्चं कमलं व जले णिरुवलेवो ॥२९८॥**

अयताचारः श्रमणः षट्स्वपि कायेषु वधकर इति मतः ।

चरति यतं यदि नित्यं कमलमिव जले निरुपलेपः ॥२९९॥

यतस्तदविनाभाविना अप्रयताचारत्वेन प्रसिद्धदशुद्धोपयोगसद्वावः षट्कायप्राण-
व्यपरोपप्रत्ययबन्धग्रसिद्ध्या हिंसक एव स्यात् । यतश्च तद्विनाभाविना प्रयताचारत्वेन

उच्चालियम्हि पाए उत्क्षिते चालिते सति पादे । कस्य । इरियासमिदस्स ईर्यासमितिपोधनस्य ।
क्व । णिगमत्थाए विवक्षितस्थानान्निर्गमस्थाने । आवाधेज्ञ आवाध्येत पीड्येत । स कः । कुलिंगं
सूक्ष्मजन्तुः । न केवलमावाध्येत, मरिञ्ज म्रियतां वा । किं कृत्वा । तं जोगमासेज्ञ तं पूर्वोक्तं पादयोगं
पादसंघट्नमाश्रित्य प्रायेति । ण हि तस्स तण्णिमित्तो बंधो सुहुमो य देसिदो समये न हि तस्य तन्निमित्तो
बन्धः सूक्ष्मोऽपि देशितः समये; तस्य तपोधनस्य तन्निमित्तो सूक्ष्मजन्तुघातनिमित्तो बन्धः सूक्ष्मोऽपि
स्तोकोऽपि नैव दृष्टः समये परमागमे । दृष्टान्तमाह—मुच्छा परिग्रहो च्छ्रिय मूर्च्छा परिग्रहश्चैव अज्ञप्प-
पमाणदो दिङ्गो अध्यात्मप्रमाणदो दृष्ट इति । अयमत्रार्थः—‘मूर्च्छा परिग्रहः’ इति सूत्रे यथाध्यात्मानुसारेण
मूर्च्छारूपरागादिपरिणामानुसारेण परिग्रहो भवति, न च बहिरङ्गपरिग्रहानुसारेण; तथात्र सूक्ष्म-
जन्तुघातेऽपि यावतांशेन स्वस्थभावचलनरूपा रागादिपरिणतिलक्षणभावहिंसा तावतांशेन बन्धो भवति,

अब, सर्वथा अन्तरंग छेद निषेध्य-त्यज्य है ऐसा उपदेश करते हैं :—

अन्वयार्थ :—[अयताचारः श्रमणः] अप्रयत आचारवाला श्रमण [षट्सु अपि
कायेषु] छहों काय संबंधी [वधकरः] वधका करनेवाला [इति मतः] माननेमें-कहनेमें आया
है; [यदि] यदि [नित्यं] सदा [यतं चरति] प्रयतरूपसे आचरण करे तो [जले कमलम् इव]
जलमें कमलकी भाँति [निरुपलेपः] निर्लेप कहा गया है ॥२१८॥

टीका :—जो अशुद्धोपयोगके बिना नहीं होता ऐसे अप्रयत आचारके द्वारा प्रसिद्ध
(ज्ञात) होनेवाला अशुद्धोपयोगका सद्भाव हिंसक ही है, क्योंकि छहकायके प्राणोंके
व्यपरोपके आश्रयसे होनेवाले बंधकी प्रसिद्धि है; और जो अशुद्धोपयोगके बिना होता है ऐसे
प्रयत आचारसे प्रसिद्ध होनेवाला अशुद्धोपयोगका असद्भाव अहिंसक ही है, क्योंकि परके

**मुनि यत्त्वान आचारवंतं छ कायनो हिंसक कह्यो;
जलकमलवत् निर्लेप भाख्यो, नित्यं यत्सहित जो. २९८.**

कहानजैनशास्त्रमाला]

चरणानुयोगसूचक चूलिका

૪૦૧

प्रसिद्धयदशुद्धोपयोगसद्वावः परप्रत्ययबन्धलेशस्याप्यभावञ्चलदुर्लिलितं कमलमिव निरुपलेपत्व-
प्रसिद्धेरहिंसक एव स्यात् । ततस्तैस्तैः सर्वैः प्रकारैरशुद्धोपयोगस्पोऽन्तरंगच्छेदः प्रतिषेधो
यैर्येस्तदायतनमात्रभूतः परप्राणव्यपरोपरुपो बहिरंगच्छेदो दूरादेव प्रतिषिद्धः स्यात् ॥२९८॥

अथैकान्तिकान्तरंगच्छेदत्वादुपधिस्तद्वितिषेध इत्युपदिशति—

हवदि वण हवदि बंधो मदम्हि जीवेऽध कायचेदुम्हि ।
बंधो धूवमवधीदो इदि समणा छहुया सब्बं ॥२९६॥

न च पादसंघट्टनमात्रेण। तस्य तपोधनस्य रागादिपरिणतिलक्षणभावहिंसा नास्ति। ततः कारणाद्वन्धोऽपि नास्तीति॥१५-१६॥ अथ निश्चयहिंसारूपोऽन्तरङ्गच्छेदः सर्वथा प्रतिषेध्य इत्युपदिशति—अयदाचारे निर्मलात्मानुभूतिभावनालक्षणप्रयत्नरहितत्वेन अयताचारः प्रयत्नरहितः। स कः। समणो श्रमणस्तपोधनः। छसु वि कायेषु वधकरो त्ति मदो षट्स्वपि कायेषु वधकरो हिंसाकर इति मतः सम्मतः कथितः। चरदि आचरति वर्तते। कथं। यथा भवति जदं यतं यत्परं, जदि यदि चेत्, णिञ्च नित्यं सर्वकालं तदा कमलं व जले णिस्वलेवो कमलमिव जले निरुपलेप इति। एतावता किमुक्तं भवति—शुद्धात्मसंवित्तिलक्षणशुद्धोपयोगपरिणतपुरुषः षड्जीवकुले लोके विचरन्नपि यद्यपि वहिरङ्गदव्ययहिंसामात्रमस्ति, तथापि निश्चयहिंसा नास्ति। ततः कारणाच्छुद्धपरमात्मभावनावलेन निश्चयहिंसैव सर्वतात्पर्येण परिहर्तव्येति॥२७॥। अथ वहिरङ्गजीवघाते वन्धो

आश्रयसे होनेवाले लेशमात्र भी बंधका अभाव होनेसे जलमें झूलते हुए कमलकी भाँति निर्लेपताकी प्रसिद्धि है। इसलिये उन-उन सर्वप्रकारसे अशुद्धोपयोगरूप अन्तरंग छेद निषेध्य-त्यागने योग्य है, जिन-जिन प्रकारोंसे उसका आयतनमात्रभूत पर्याणव्यपरोपरूप बहिरंग छेद अत्यन्त निषिद्ध हो।

भावार्थ :— शास्त्रोंमें अप्रयत-आचारवान् अशुद्धोपयोगीको छह कायका हिंसक कहा है और प्रयत-आचारवान् शुद्धोपयोगको अहिंसक कहा है, इसलिये शास्त्रोंमें जिस-जिस प्रकारसे छह कायकी हिंसाका निषेध किया गया हो, उस-उस समस्त प्रकारसे अशुद्धोपयोगका निषेध समझना चाहिये ॥२१८॥

अब, उपधि (-पग्निह) को ऐकान्तिक अन्तरंग-छेदत्व होनेसे उपधि अन्तरंग छेदकी भाँति त्याज्य है, ऐसा उपदेश करते हैं :—

दैहिक क्रिया थकी जीव मरतां बंध थाय—न थाय છે,
પગ्यિન થકી ધ્રુવ બંધ, તેથી સમસ્ત છોડ્યો યોગીએ. ૨૧૯.

**ભવતિ વા ન ભવતિ બન્ધો મૃતે જીવેઽથ કાયચેષ્ટાયામ् ।
બન્ધો ધ્રુવમુપથેરિતિ શ્રમણાસ્ત્યક્તવન્તઃ સર્વમ् ॥૨૧૬॥**

યथા હિ કાયવ્યાપારપૂર્વકસ્ય પરપ્રાણવ્યપરોપસ્યાશુદ્ધોપયોગસદ્ગાવાસદ્ગાવાભ્યામ-
નૈકાન્તિકબન્ધત્વેન છેદત્વમનૈકાન્તિકમિષ્ટં, ન ખલુ તથોપથેઃ, તસ્ય સર્વથા તદવિનાભાવિત્વ-
પ્રસિદ્ધચૈકાન્તિકાશુદ્ધોપયોગસદ્ગાવસ્યૈકાન્તિકબન્ધત્વેન છેદત્વમૈકાન્તિકમેવ । અત એવ
ભગવન્તોર્હન્તઃ પરમાઃ શ્રમણાઃ સ્વયમેવ પ્રાગેવ સર્વમેવોપથિં પ્રતિષિદ્ધવન્તઃ । અત એવ
ચાપૈરેપ્યાન્તરંગચેદવત્તદનાન્તરીયકત્વાત્યાગેવ સર્વ એવોપથિઃ પ્રતિષેધઃ ॥૨૧૬॥

ભવતિ, ન ભવતિ વા, પરિગ્રહે સતિ નિયમેન ભવતીતિ પ્રતિપાદયતિ—હવદિ વ ણ હવદિ બંધો ભવતિ
વા ન ભવતિ બન્ધઃ । કસ્મિન્સતિ । મદમિઃ જીવે મૃતે સત્યન્યજીવે । અથ અહો । કસ્યાં સત્યામ् ।
કાયચેદુમિઃ કાયચેષ્ટાયામ् । તર્હિ કથં બન્ધો ભવતિ । બંધો ધ્રુવમુવધીદો બન્ધો ભવતિ ધ્રુવં નિશ્ચિતમ् ।
કસ્માત् । ઉપથે: પરિગ્રહાત્સકાશાત् । ઇદિ ઇતિ હેતો: સમણ છિંયા સવં શ્રમણા મહાશ્રમણાઃ સર્વજ્ઞાઃ
પૂર્વ દીક્ષાકાલે શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવં નિજાત્માનમેવ પરિગ્રહં કૃત્વા, શેષં સમસ્તં બાદ્યાભ્યન્તરપરિગ્રહં
છર્દિતવન્તસ્ત્યક્તવન્તઃ । એવં જ્ઞાત્વા શેષતપોધનૈરાપિ નિજપરમાત્મપરિગ્રહં સ્વીકારં કૃત્વા, શેષ: સર્વોર્પિ
પરિગ્રહો મનોવચનકાયૈ: કૃતકારિતાનુમતૈશ ત્યજનીય ઇતિ । અત્રેદમુક્ત ભવતિ—શુદ્ધચૈતન્યરૂપનિશ્ચય-
પ્રાણે રાગાદિપરિણામરૂપનિશ્ચયહિસયા પાતિતે સતિ નિયમેન બન્ધો ભવતિ । પરજીવધાતે પુનર્ભવતિ વા

અન્વયાર્થ :—[અથ] અબ (ઉપથિકે સંબંધમે એસા હૈ કિ), [કાયચેષ્ટાયામ्] કાયચેષ્ટાપૂર્વક [જીવે મૃતે] જીવકે મરને પર [બન્ધઃ] બંધ [ભવતિ] હોતા હૈ [વા] અથવા [ન ભવતિ] નહીં હોતા; [ઉપથે:] (કિન્તુ) ઉપથિસે-પરિગ્રહસે [ધ્રુવમ् બંધઃ] નિશ્ચય હી બંધ હોતા હૈ; [ઇતિ] ઇસલિયે [શ્રમણાઃ] શ્રમણો (અર્હન્તદેવોં) ને [સર્વ] સર્વ પરિગ્રહકો [ત્યક્તવન્તઃ] છોડા હૈ ॥૨૧૧॥

ટીકા :—જૈસે કાયવ્યાપારપૂર્વક પરપ્રાણવ્યપરોપકો અશુદ્ધોપયોગકે સદ્ભાવ ઔર અસદ્ભાવકે દ્વારા અનૈકાન્તિક બંધરૂપ હોનેસે ઉસે (કાયવ્યાપારપૂર્વક પરપ્રાણવ્યપરોપકો) છેદપના ૧અનૈકાન્તિક માના ગયા હૈ, વૈસા ઉપથિ-પરિગ્રહકા નહીં હૈ । પરિગ્રહ સર્વથા અશુદ્ધોપયોગકે બિના નહીં હોતા, એસા જો પરિગ્રહકા સર્વથા અશુદ્ધોપયોગકે સાથ અવિનાભાવિત્વ હૈ ઉસસે પ્રસિદ્ધ હોનેવાલે ૨એકાન્તિક અશુદ્ધોપયોગકે સદ્ભાવકે કારણ પરિગ્રહ તો એકાન્તિક બંધરૂપ હૈ, ઇસલિયે ઉસે (-પરિગ્રહકો) છેદપના એકાન્તિક હી હૈ । ઇસીલિયે ભગવન્ત અર્હન્તોને—પરમ શ્રમણોને—સ્વયં હી પહલે હી સર્વ પરિગ્રહકો છોડા હૈ; ઔર ઇસીલિયે દૂસરોંકો ભી, અન્તરંગ છેદકી ભૌતિ પ્રથમ હી સર્વ પરિગ્રહ છોડને યોગ્ય હૈ, ક્યોંકિ વહ (પરિગ્રહ) અન્તરંગ છેદકે બિના નહીં હોતા ।

૧. અનૈકાન્તિક = અનિશ્ચિત; નિયમરૂપ ન હો; એકાન્તિક ન હો ।

૨. એકાન્તિક = નિશ્ચિત; અવશ્યંભાવી; નિયમરૂપ ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા

૪૦૩

*વक્તવ્યમેવ કિલ યત્તદશેષમુક્ત-
મેતાવતૈવ યદિ ચેતયતેઽત્ર કોરપિ।
વ્યામોહજાલમતિદુસ્તરમેવ નૂં
નિશ્ચેતનસ્ય વચસામતિવિસ્તરેઽપિ ॥૧૪॥

ન ભવતીતિ નિયમો નાસ્તિ, પરદ્રવ્યે મમત્વરૂપમૂર્છાપિગ્રહેણ તુ નિયમેન ભવત્યેવેતિ ॥૨૧૧॥ એવં ભાવહિંસાવ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેન પચ્ચમસ્થલે ગાથાષદ્બું ગતમ् । ઇતિ પૂર્વોક્તક્રમેણ ‘એવં પણમિય સિદ્ધે’ ઇત્યાદેકવિંશતિગાથાભિઃ સ્થલપચ્ચકેનોત્સર્ગચારિત્રવ્યાખ્યાનનામા પ્રથમો�ન્તરાધિકારઃ સમાસઃ । અતઃ પરં ચારિત્રસ્ય દેશકાલાપેક્ષયાપહતસંયમરૂપેણાપવાદવ્યાખ્યાનાર્થ પાઠક્રમેણ ત્રિશદ્ગ્રાથાભિર્દ્વિતીયો-ઽન્તરાધિકારઃ પ્રારભ્યતે । તત્ત્ર ચત્વારિ સ્થલાનિ ભવન્તિ । તસ્મિન્નથમસ્થલે નિર્ગ્રન્થમોક્ષમાર્ગ-સ્થાપનામુખ્યત્વેન ‘ણ હિ ણિરવેકખો ચાગો’ ઇત્યાદિ ગાથાપચ્ચકમ् । અત્ર ટીકાયાં ગાથાત્રયં નાસ્તિ । તદનન્તરં સર્વસાવદ્યપ્રત્યાખ્યાનલક્ષ્ણસામાયિકસંયમાસમર્થનાં યતીનાં સંયમશૌચજ્ઞાનોપકરણ-નિમિત્તમપવાદવ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેન ‘છેદો જેણ ણ વિજાદિ’ ઇત્યાદિ સૂત્રત્રયમ् । તદનન્તરં સ્ત્રીનિર્વાળનિરાકરણપ્રધાનત્વેન ‘પેચ્છદિ ણ હિ ઇહ લોગં’ ઇત્યાદેકાદશ ગાથા ભવન્તિ । તાશ્ અમૃતવન્દ્રીકાયાં ન સન્તિ । તતઃ પરં સર્વોપેક્ષાસંયમાસમર્થસ્ય તપોધનસ્ય દેશકાલાપેક્ષયા કિંચિત્સંયમસાધકશરીરસ્ય

ભાવાર્થ :—અશુદ્ધોપયોગકા અસદ્ભાવ હો, તથાપિ કાયકી હલનચલનાદિ ક્રિયા હોનેસે પરજીવોંકે પ્રાણોંકા ઘાત હો જાતા હૈ । ઇસલિયે કાયચેષાપૂર્વક પરપ્રાણોંકે ઘાતસે બંધ હોનેકા નિયમ નહીં હૈ;—અશુદ્ધોપયોગકે સદ્ભાવમે હોનેવાલે કાયચેષાપૂર્વક પરપ્રાણોંકે ઘાતસે તો બંધ હોતા હૈ, ઔર અશુદ્ધોપયોગકે અસદ્ભાવમે હોનેવાલે કાયચેષાપૂર્વક પરપ્રાણોંકે ઘાતસે બંધ નહીં હોતા; ઇસપ્રકાર કાયચેષાપૂર્વક હોનેવાલે પરપ્રાણોંકે ઘાતસે બંધકા હોના અનૈકાન્તિક હોનેસે ઉસકે છેદપના અનૈકાન્તિક હૈ—નિયમરૂપ નહીં હૈ ।

જૈસે ભાવકે બિના ભી પરપ્રાણોંકા ઘાત હો જાતા હૈ, ઉસીપ્રકાર ભાવ ન હો તથાપિ પરિગ્રહકા ગ્રહણ હો જાય, ઐસા કભી નહીં હો સકતા । જહાઁ પરિગ્રહકા ગ્રહણ હોતા હૈ વહીઁ અશુદ્ધોપયોગકા સદ્ભાવ અવશ્ય હોતા હી હૈ । ઇસલિયે પરિગ્રહસે બંધકા હોના ઐકાન્તિક-નિશ્ચિત-નિયમરૂપ હૈ । ઇસલિયે પરિગ્રહકે છેદપના ઐકાન્તિક હૈ । ઐસા હોનેસે હી પરમ શ્રમણ ઐસે અહેત્ત ભગવન્તોને પહલેસે હી સર્વ પરિગ્રહકા ત્યાગ કિયા હૈ ઔર અન્ય શ્રમણોંકો ભી પહલેસે હી સર્વ પરિગ્રહકા ત્યાગ કરના ચાહિયે ॥૨૧૧॥

[અબ, ‘કહને યોગ્ય સબ કહા ગયા હૈ’ ઇત્યાદિ કથન શ્લોક દ્વારા કિયા જાતા હૈ ।]

[અર્થ] :—જો કહને યોગ્ય હી થા વહ અશેષરૂપસે કહા ગયા હૈ, ઇતને માત્રસે હી યદિ યહાઁ કોઈ ચેત જાય-સમજલે તો, (અન્યથા) વાણીકા અતિવિસ્તાર કિયા જાય તથાપિ નિશ્ચેતન (-જડુવતુ, નાસમજ્ઞ) કો વ્યામોહકા જાલ વાસ્તવમે અતિ દુસ્તર હૈ ।

★ વસંતાતિલકા છંદ

અથાન્તરંગછેદપ્રતિષેધ એવાયમુપધિપ્રતિષેધ ઇત્યુપદિશતિ—

ણ હિ ણિરવેક્ખો ચાગો ણ હવદિ ભિક્ખુસ્સ આસયવિસુદ્ધી ।

અવિસુદ્ધસ્સ ય ચિત્તે કહં ણુ કર્મક્ખઓ વિહિતો ॥૨૨૦॥

ન હિ નિરપેક્ષસ્ત્યાગો ન ભવતિ ભિક્ષોરાશયવિશુદ્ધિઃ ।

અવિશુદ્ધસ્ય ચ ચિત્તે કર્થ નુ કર્મક્ષયો વિહિતઃ ॥૨૨૦॥

ન ખલુ બહિરંગદ્વાવે તુષસદ્વાવે તણ્ડુલગતાશુદ્ધત્વસ્યેવાશુદ્ધોપયોગરૂપ-
સ્યાન્તરંગછેદસ્ય પ્રતિષેધઃ, તદ્વાવે ચ ન શુદ્ધોપયોગમૂલસ્ય કૈવલ્યસ્યોપલભઃ । અતોऽશુદ્ધોપ-
નિરવદ્યાહારાદિસહકારિકારણં ગ્રાદ્યમિતિ પુનરસ્પયપવાદવિશેષવ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેન ‘ઉવયરણ જિણમગે’
ઇત્યાદેકાદશગાથા ભવન્તિ । અત્ર ટીકાયાં ગાથાચતુષ્યં નાસ્તિ । એવં મૂલસૂત્રાભિપ્રાયેણ ત્રિંશદ્વાથાભિઃ,
ટીકાપેક્ષયા પુનર્દ્વાદશગાથાભિઃ દ્વિતીયાન્તરાધિકારે સમુદાયપાતનિકા । તથાહિ—અથ ભાવશુદ્ધિ-
પૂર્વકબહિરઙ્ગપરિગ્રહપરિત્યાગે કૃતે સતિ અભ્યન્તરપરિગ્રહપરિત્યાગઃ કૃત એવ ભવતીતિ નિર્દિશતિ—જ
હિ ણિરવેક્ખો ચાગો ન હિ નિરપેક્ષસ્ત્યાગઃ યદિ ચેતુ, પરિગ્રહત્યાગઃ સર્વથા નિરપેક્ષો ન ભવતિ કિંતુ
કિમપિ વસ્ત્રપાત્રાદિકં ગ્રાદ્યમિતિ ભવતા ભણ્યતે, તર્હિ હે શિષ્ય ણ હવદિ ભિક્ખુસ્સ આસયવિસુદ્ધી ન
ભવતિ ભિક્ષોરાશયવિશુદ્ધિઃ, તદા સાપેક્ષપરિણામે સતિ ભિક્ષોસ્તપોધનસ્ય ચિત્તશુદ્ધિન્ ભવતિ ।
અવિશુદ્ધસ્ય હિ ચિત્તે શુદ્ધાત્મભાવનારૂપશુદ્ધિરહિતસ્ય તપોધનસ્ય ચિત્તે મનસિ હિ સ્ફુર્ટં કહં તુ
કર્મક્ખઓ વિહિતો કર્થ તુ કર્મક્ષયો વિહિતઃ ઉચિતો, ન કર્થમપિ । અનેનૈતદુર્ક્ષં ભવતિ—યથા
બહિરઙ્ગતુપસદ્વાવે સતિ તણ્ડુલસ્યાભ્યન્તરશુદ્ધિં કર્તું નાયાતિ તથા વિદ્યમાને વા બહિરઙ્ગપરિ-
ગ્રહાભિલાષે સતિ નિર્મલશુદ્ધાત્માનુભૂતિરૂપાં ચિત્તશુદ્ધિં કર્તું નાયાતિ । યદિ પુનર્વિશિષ્ટવૈરાગ્ય-

અબ, ઇસ ઉપધિ (પરિગ્રહ) કા નિષેધ વહ અંતરંગ છેદકા હી નિષેધ હૈ, એસા ઉપદેશ
કરતે હૈને :—

અન્વયાર્થ :—[નિરપેક્ષ: ત્યાગ: ન હિ] યદિ નિરપેક્ષ (કિસી ભી વસ્તુકી
અપેક્ષારહિત) ત્યાગ ન હો તો [ભિક્ષો:] ભિક્ષુકે [આસયવિશુદ્ધિ:] ભાવકી વિશુદ્ધિ [ન
ભવતિ] નહીં હોતી; [ચ] ઔર [ચિત્તે અવિશુદ્ધસ્ય] જો ભાવમે અવિશુદ્ધ હૈ ઉસકે
[કર્મક્ષય:] કર્મક્ષય [કર્થ નુ] કેસે [વિહિતઃ] હો સકતા હૈ? ॥૨૨૦॥

ટીકા :—જૈસે છિલકેકે સદ્ભાવમે ચાવલોમે પાઈ જાનેવાલી (રક્તતારૂપ)
અશુદ્ધતાકા ત્યાગ (-નાશ, અભાવ) નહીં હોતા, ઉસીપ્રકાર બહિરંગ સંગકે સદ્ભાવમે

નિરપેક્ષ ત્યાગ ન હોય તો નહિ ભાવશુદ્ધિ ભિક્ષુને,
ને ભાવમાં અવિશુદ્ધને ક્ષય કર્મનો કદ રીત બને? ૨૨૦.

कहानजैनशास्त्रमाला]   चरणानुयोगसूचक चूलिका   ૪૦૫

योगरूपस्यान्तरंगच्छेदस्य प्रतिषेधं प्रयोजनमपेक्ष्योपधेर्विधीयमानः प्रतिषेधोऽन्तरंगच्छेदप्रतिषेध
एव स्यात् ॥૨૨૦॥

अथैकान्तिकान्तरंगच्छेदत्वमुपधेर्विस्तरेणोपदिशति—

**किथ तम्हि णत्थि मुच्छा आरंभो वा असंजमो तस्स ।
तथ परदब्वम्मि रदो कधमप्पाणं पसाधयदि ॥૨૨૧॥**

पूर्वकपरिग्रहत्यागो भवति तदा चित्तशुद्धिर्भवत्येव, ख्यातिपूजालाभनिमित्तत्यागे तु न भवति ॥૨૨૦॥
अथ तमेव परिग्रहत्यागं द्रढयति—

गेण्हदि व चेलखंडं भायणमत्थि ति भणिदमिह सुते ।
जदि सो चत्तालंबो हवदि कहं वा अणारंभो ॥★१७॥
वत्थकखंडं दुद्दियभायणमण्णं च गेण्हदि णियदं ।
विज्ञदि पाणारंभो विक्खेवो तस्स चित्तम्मि ॥★१८॥
गेण्हइ विधुणइ धोवइ सोसेइ जदं तु आदवे खित्ता ।
पत्तं व चेलखंडं बिभेदि परदो य पालयदि ॥★१९॥

गेण्हदि व चेलखंडं गृहणाति वा चेलखण्डं वस्त्रखण्डं, भायणं भिक्षाभाजनं वा अत्थ ति भणिदं
अस्तीति भणितमास्ते । कव । इह सुते इह विवक्षितागमसूत्रे जदि यदि चेत् । सो चत्तालंबो हवदि कहं
निरालम्बनपरमात्मतत्त्वभावनाशून्यः सन् स पुरुषो वहिर्द्रव्यालम्बनरहितः कथं भवति, न कथमपि; वा
अणारंभो निःक्रियनिरारम्भनिजात्मतत्त्वभावनारहितत्वेन निरारम्भो वा कथं भवति, किंतु सारम्भ एव;
इति प्रथमगाथा । वत्थकखंडं दुद्दियभायणं वस्त्रखण्डं दुग्धिकाभाजनं अण्णं च गेण्हदि अन्यच्च गृहणाति
कम्बलमृदुशयनादिकं यदि चेत् । तदा किं भवति । णियदं विज्ञदि पाणारंभो निजशुद्धचैतन्य-

अशुद्धोपयोगरूप अंतरंग छेदका त्याग नहीं होता और उसके सद्भावमें शुद्धोपयोगमूलक
कैवल्य (मोक्ष) की उपलब्धि नहीं होती । (इससे ऐसा कहा गया है कि) अशुद्धोपयोगरूप
अंतरंग छेदके निषेधरूप प्रयोजनकी उपेक्षा रखकर विहित (-आदेश) किया जानेवाला
उपधिका निषेध वह अन्तरंग छेदका ही निषेध है ॥૨૨૦॥

अब, ‘उपधि वह ऐकान्तिक अन्तरंग छेद है’ ऐसा विस्तारसे उपदेश करते हैं :—

**आरंभ, अणसंयम अने मूर्छा न त्यां-ऐ क्यम बने ?
परदब्वरत जे होय ते कई रीत साधे आत्मने ? ૨૨૧.**

**કર્થ તસ્મિનાસ્તિ મૂર્છા આરમ્ભો વા અસંયમસ્તસ્ય।
તથા પરદ્રવ્યે રતઃ કથમાત્માનં પ્રસાધયતિ ॥૨૨૧॥**

ઉપધિસદ્ગાવે હિ મમત્વપરિણામલક્ષણાયા મૂર્છાયાસ્તદ્વિષયકર્મપ્રક્રમપરિણામલક્ષણ-સ્યારમ્ભસ્ય શુદ્ધાત્મસ્વરૂપહિસનપરિણામલક્ષણસ્યાસંયમસ્ય વાવશ્યમ્ભાવિત્વાત્થોપધિદ્વિતીયસ્ય પર-દ્રવ્યરતત્વેન શુદ્ધાત્મદ્રવ્યપ્રસાધકત્વાભાવાચ્ચ એકાન્તિકાન્તરંગચ્છેદત્વમુપધેરવધાર્યત એવ । ઇદમત્ર તાત્પર્યમેવંવિધત્વમુપધેરવધાર્ય સ સર્વથા સંન્યસ્તવ્યઃ ॥૨૨૧॥

લક્ષણપ્રાણવિનાશરૂપો પરજીવપ્રાણવિનાશરૂપો વા નિયતં નિશ્ચિતં પ્રાણારમ્ભઃ પ્રાણવધો વિદ્યતે, ન કેવલં પ્રાણારમ્ભઃ, વિક્ષેપો તસ્સ ચિત્તમિ અવિક્ષિતચિત્તપરમયોગરહિતસ્ય સપરિગ્રહપુરુષસ્ય વિક્ષેપસ્તસ્ય વિદ્યતે ચિત્તે મનસીતિ । ઇતિ દ્વિતીયગાથા । ગેણહૃ સ્વશુદ્ધાત્મગ્રહણશૂન્યઃ સન् ગૃહણાતિ કિમપિ બહિર્દ્રવ્યં; વિધુણિ કર્મધૂલિં વિહાય બહિરઙ્ગધૂલિં વિધૂનોતિ વિનાશયતિ; ધોવિ નિર્મલપરમાત્મતત્વમલજનકરાગાદિમલં વિહાય બહિરઙ્ગમલં ધૌતિ પ્રક્ષાલયતિ; સોસેઝ જદં તુ આદવે ખિત્તા નિર્વિકલ્પધ્યાનાતપેન સંસારનદી-શોષણમકુર્વન્ શોષયતિ શુષ્કં કરોતિ યતં તુ યલપરં તુ યથા ભવતિ । કિં કૃત્વા । આતપે નિક્ષિપ્ય । કિં તત્ । પતં વ ચેલખંડં પાત્રં વસ્ત્રખંડં વા । બિભેદિ નિર્ભયશુદ્ધાત્મતત્વભાવનાશૂન્યઃ સન् બિભેતિ ભયં કરોતિ । કસ્માત્કાશાત્ । પરદો ય પરતશ્વીરાદે: । પાલયદિ પરમાત્મભાવનાં ન પાલયન રક્ષન્યરદ્રવ્યં કિમપિ પાલયતીતિ તૃતીયગાથા ॥“૧૭-૧૯॥ અથ સપરિગ્રહસ્ય નિયમેન ચિત્તશુદ્ધિનશ્યતીતિ વિસ્તરેણાખ્યાતિ—કિથ તસ્હ ણથિ મુચ્છા પરદ્રવ્યમલ્તરહિતચિદ્ધમલ્કારપરિણતેર્વિસદૃશા મૂર્છા કથં

અન્વયાર્થ :—[તસ્મિન्] ઉપધિકે સદ્ભાવમે [તસ્ય] ઉસ (ભિષ્ઠ) કે [મૂર્છા] મૂર્છા, [આરમ્ભઃ] આરંભ [વા] યા [અસંયમ:] અસંયમ [નાસ્તિ] ન હો [કર્થ] યહ કેસે હો સકતા હૈ? (કદાપિ નહીં હો સકતા), [તથા] તથા [પરદ્રવ્યે રતઃ] જો પરદ્રવ્યમે રત હો વહ [આત્માનં] આત્માકો [કર્થ] કેસે [પ્રસાધયતિ] સાધ સકતા હૈ? ॥૨૨૧॥

ટીકા :—ઉપધિકે સદ્ભાવમે, (૧) મમત્વ-પરિણામ જિસકા લક્ષણ હૈ એસી મૂર્છા, (૨) ઉપધિ સંબંધી કર્મપ્રક્રમકે પરિણામ જિસકા લક્ષણ હૈ એસા આરમ્ભ, અથવા (૩) શુદ્ધાત્મસ્વરૂપકી હિસારૂપ પરિણામ જિસકા લક્ષણ હૈ એસા અસંયમ અવશ્યમેવ હોતા હી હૈ; તથા ઉપધિ જિસકા દ્વિતીય હો (અર્થાત્ આત્માસે અન્ય એસા પણિયા જિસને ગ્રહણ કિયા હો) ઉસકે પરદ્રવ્યમે રતપના (-લીનતા) હોનેકે કારણ શુદ્ધાત્મદ્રવ્યકી સાધકતાકા અભાવ હોતા હૈ; ઇસસે ઉપધિકે એકાન્તિક અન્તરંગ છેદપના નિશ્ચિત હોતા હી હૈ ।

યહાઁ યહ તાત્પર્ય હૈ કિ—‘ઉપધિ એસી હૈ, (પરિગ્રહ વહ અન્તરંગ છેદ હી હૈ), એસા નિશ્ચિત કરકે ઉસે સર્વથા છોડના ચાહિયે ॥૨૨૧॥

૧. કર્મપ્રક્રમ = કામમે યુક્ત હોના; કામકી વ્યવસ્થા ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા

૪૦૭

અથ કસ્યચિત્કચિત્કદાચિત્કર્થચિત્કશ્ચદુપથિપ્રતિષિદ્ધોऽધ્યસ્તીત્યપવાદમુપદિશતિ—

છેદો જેણ ણ વિજ્ઞાદિ ગ્રહણવિસર્ગેસુ સેવમાણસ્સ ।

સમણો તેણિહ વદ્ધુ કાલં ખેતં વિયાણિતા ॥૨૨૨॥

છેદો યેન ન વિદ્યતે ગ્રહણવિસર્ગેસુ સેવમાનસ્ય ।

શ્રમણસ્તેનેહ વર્તતાં કાલં ક્ષેત્રં વિજ્ઞાય ॥૨૨૨॥

આત્મદ્રવ્યસ્ય દ્વિતીયપુદ્ગલદ્રવ્યાભાવાત્સર્વ એવોપથિ: પ્રતિષિદ્ધ ઇત્યુત્ત્સર્ગ: । અયં તુ

નાસ્તિ, અપિ ત્વસ્ત્યેવ । કવ । તસ્મિન् પરિગ્રહાકાઇક્ષિતપુરુષે । આરંભો વા મનોવચનકાયક્રિયારહિત-પરમચૈતન્યપ્રતિવન્ધક આરમ્ભો વા કથં નાસ્તિ, કિન્ત્યસ્ત્યેવ; અસંજમો તસ્સ શુદ્ધાત્માનુભૂતિવિલક્ષણાસંયમો વા કથં નાસ્તિ, કિન્ત્યસ્ત્યેવ તસ્ય સપરિગ્રહસ્ય । તથ પરદવ્યમ્મિ રદો તથૈવ નિજાત્મદ્રવ્યાત્પરદ્રવ્યે રત: કથમપ્યાણ પસાધ્યદિ સ તુ સપરિગ્રહપુરુષ: કથમાત્માનં પ્રસાધ્યયતિ, ન કથમપીતિ ॥૨૨૧॥ એવં શ્રેતાસ્વરમતાનુસારિશિષ્યસમ્વોધનાર્થ નિર્ગન્થમોક્ષમાર્ગસ્થાપનમુખ્યત્વેન પ્રથમસ્થળે ગાથાપઞ્ચકં ગતમ् । અથ કાલાપેક્ષયા પરમોપેક્ષાસંયમશક્ત્યભાવે સત્યાહારસંયમશૌચજ્ઞાનોપકરણાદિકં કિમપિ ગ્રાહ્યમિત્યપવાદમુપદિશતિ—છેદો જેણ ણ વિજ્ઞાદિ છેદો યેન ન વિદ્યતે । યેનોપકરણેન શુદ્ધોપયોગ-લક્ષણસંયમસ્ય છેદો વિનાશો ન વિદ્યતે । કયો: । ગ્રહણવિસર્ગેસુ ગ્રહણવિસર્ગયો: । યસ્યોપ-કરણસ્યાન્યવસ્તુનો વા ગ્રહણે સ્વીકારે વિસર્જને ત્યાગે । કિં કૃવ્યત: તપોધનસ્ય । સેવમાણસ્સ તદુપકરણં સેવમાનસ્ય । સમણો તેણિહ વદ્ધુ કાલં ખેતં વિયાણિતા શ્રમણસ્તેનોપકરણેનેહ લોકે વર્તતામ् । કિં કૃત્વા । કાલં ક્ષેત્રં ચ વિજ્ઞાયેતિ । અયમત્ર ભાવાર્થ:—કાલં પઞ્ચમકાલં શીતોષ્ણાદિકાલં વા, ક્ષેત્રં ભરતક્ષેત્રં મનુષજાઇલાદિક્ષેત્રં વા, વિજ્ઞાય યેનોપકરણેન સ્વસંવિત્તિલક્ષણભાવસંયમસ્ય વહિરઙ્ગદ્રવ્યસંયમસ્ય વા છેદો ન ભવતિ તેન વર્તત ઇતિ ॥૨૨૨॥ અથ પૂર્વસૂત્રોદિતોપકરણસ્વરૂપં દર્શયતિ—અપ્પડિકુંડું ઉવધિં

અબ, ‘કિસીકે કહીં કભી કિસી પ્રકાર કોઈ ઉપથિ અનિષિદ્ધ ભી હૈ’ એસે અપવાદકા ઉપદેશ કરતે હૈન :—

અન્વયાર્થ :—[ગ્રહણવિસર્ગેસુ] જિસ ઉપથિકે (આહાર-નીહારાદિકે) ગ્રહણ-વિસર્જનમને સેવન કરનેમે [યેન] જિસસે [સેવમાનસ્ય] સેવન કરનેવાલેકે [છેદ:] છેદ [ન વિદ્યતે] નહીં હોતા, [તેન] ઉસ ઉપથિયુક્ત, [કાલં ક્ષેત્રં વિજ્ઞાય] કાલ ક્ષેત્રકો જાનકર, [ઇહ] ઇસ લોકમે [શ્રમણ:] શ્રમણ [વર્તતામ्] ભલે વર્તે ॥૨૨૨॥

ટીકા :—આત્મદ્રવ્યકે દ્વિતીય પુદ્ગલદ્રવ્યકા અભાવ હોનેસે સમસ્ત હી ઉપથિ નિષિદ્ધ

**ગ્રહણે વિસર્ગે સેવતાં નહિ છેદ જેથી થાય છે,
તે ઉપથિ સહ વર્તો ભલે મુનિ કાલક્ષેત્ર વિજાણીને. ૨૨૨.**

વિશિષ્ટકાલક્ષેત્રવશાત્કશ્ચદગ્રતિષિદ્ધ ઇત્યપવાદः। યदા હિ શ્રમણઃ સર્વોપથિપ્રતિષેધમાસ્થાય પરમમુપેક્ષાસંયમં પ્રતિપત્તુકામોऽપિ વિશિષ્ટકાલક્ષેત્રવશાવસન્નશક્તિન્ પ્રતિપત્તું ક્ષમતે, તદાપ્રકૃષ્ટ સંયમં પ્રતિપદ્યમાનસ્તદ્વહિરંગસાધનમાત્રમુપધિમાતિષ્ઠતે। સ તુ તથાસ્થીયમાનો ન ખલૂપધિત્વાચેદઃ, પ્રત્યુત છેદપ્રતિષેધ એવ। યઃ કિલાશુદ્ધોપયોગાવિનાભાવી સ છેદઃ। અયં તુ શ્રામણ્યપર્યાયસહકારિકારણશરીરવૃત્તિહેતુભૂતાહારનિહારાદિગ્રહણવિસર્જનવિષયચેદપ્રતિષેધાર્થ-મુપાદીયમાનઃ સર્વથા શુદ્ધોપયોગાવિનાભૂતત્વાચેદપ્રતિષેધ એવ સ્યાત् ॥૨૨૨॥

અથાપ્રતિષિદ્ધોપથિસ્વરૂપમુપદિશતિ—

**અપ્પડિકુદું ઉવધિં અપત્થણિજ્ઞં અસંજદજણેહિં ।
મુચ્છાદિજણણરાહિદં ગેણહુ સમણો જદિ વિ અપ્પં ॥૨૨૩॥**

નિશ્ચયવ્યવહારમોક્ષમાર્ગસહકારિકારણચેનાપ્રતિષિદ્ધમુપધિમુપકરણરૂપોપદિં, અપત્થણિજ્ઞં અસંજદજણેહિં અપ્રાર્થનીયં નિર્વિકારાત્મોપલદ્વિલક્ષણભાવસંયમરહિતસ્યાસંયતજનસ્યાનભિલષણીયમ्, મુચ્છાદિજણણરાહિદં હૈ—એસા ઉત્સર્ગ (-સામાન્ય નિયમ) હૈ; ઔર વિશિષ્ટ કાલક્ષેત્રકે વશ કોઈ ઉપધિ અનિષિદ્ધ હૈ—એસા અપવાદ હૈ। જબ શ્રમણ સર્વ ઉપધિકે નિષેધકા આશ્રય લેકર 'પરમોપેક્ષાસંયમકો પ્રાસ કરનેકા ઇચ્છુક હોને પર ભી વિશિષ્ટ કાલક્ષેત્રકે વશ હીન શક્તિવાળા હોનેસે ઉસે પ્રાસ કરનેમે અસમર્થ હોતા હૈ, તબ ઉસમે 'અપકર્ષણ કરકે (અનુત્કૃષ્ટ) સંયમ પ્રાસ કરતા હુઆ ઉસકી બહિરંગ સાધનમાત્ર ઉપધિકા આશ્રય કરતા હૈ। ઇસપ્રકાર જિસકા આશ્રય કિયા જાતા હૈ એસી વહ ઉપધિ ઉપધિપનેકે કારણ વાસ્તવમે છેદરૂપ નહીં હૈ, પ્રત્યુત છેદકી નિષેધરૂપ (-ત્યાગરૂપ) હી હૈ। જો ઉપધિ અશુદ્ધોપયોગકે બિના નહીં હોતી વહ છેદ હૈ। કિન્તુ યહ (સંયમકી બાહ્યસાધનમાત્રભૂત ઉપધિ) તો શ્રામણ્યપર્યાયકી સહકારી કારણભૂત શરીરકી વૃત્તિકે હેતુભૂત આહાર-નીહારાદિકે ગ્રહણ-વિસર્જન (ગ્રહણ-ત્યાગ) સંબંધી છેદકે નિષેધાર્થ ગ્રહણ કી જાનેસે સર્વથા શુદ્ધોપયોગ સહિત હૈ, ઇસલિયે છેદકે નિષેધરૂપ હી હૈ ॥૨૨૨॥

અબ, અનિષિદ્ધ ઉપધિકા સ્વરૂપ કહતે હૈને :—

૧. પરમોપેક્ષાસંયમ = પરમ-ઉપેક્ષાસંયમ [ઉત્સર્ગ, નિશ્ચયનય, સર્વપરિત્યાગ પરમોપેક્ષાસંયમ, વીતરાગ ચારિત્ર, ઔર શુદ્ધોપયોગ;—યે સબ એકાર્થવાચી હૈને ।]
૨. અપકર્ષણ = હીનતા [અપવાદ, વ્યવહારનય, એકદેશપરિત્યાગ, અપહતસંયમ (અલ્પતા-હીનતાવાળા સંયમ) સરાગચારિત્ર ઔર શુભોપયોગ—યે સબ એકાર્થવાચી હૈને ।]

**ઉપધિ અનિંદિતને, અસંયત જન થકી અણપ્રાર્થને,
મૂર્છાદિજનન રહિતને જ ગ્રહો શ્રમણ, થોડો ભલે. ૨૨૩.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા

૪૦૯

**अप्रतिकૃष्टमुપधिमપ्रार्थनीयमसंयतजनैः ।
मूर्छादिजननरहितं गृહ्णातु श्रમणो यद्यप्यत्पम् ॥૨૨૩॥**

यः किलोपधिः सર्वथा बन्धासाधकत्वादप्रतिकृष्टः, संयमादन्यत्रानुचितत्वादसंयतजना-
प्रार्थनीयो, रागादिपरिणाममन्तरेण धार्यमाणत्वान्मूर्छादिजननरहितश्च भवति, स खल्वप्रतिषिद्धः ।
अतो यथोदितस्वरूप एवोपधिरूपादेयो, न पुनरल्पोऽपि यथोदितविपर्यस्तस्वरूपः ॥૨૨૩॥

अथोत्सर्ग एव वस्तुधर्मो, न पुनरपवाद इत्युपादिशति—

**किं किंचण त्ति तकं अपुणब्धवकामिणोध देहे वि ।
संग त्ति जिणवरिंदा अप्पडिकम्पत्तमुद्दिट्ठा ॥૨૨૪॥**

परमात्मद्रव्यविलक्षणबहिर्व्यममत्वरूपमूर्छारक्षणार्जनसंकारादिदोषजननरहितम्, गेण्डु समणो जदि वि
अप्यं गृहणातु श्रमणो यमप्यल्पं पूर्वोक्तमुपकरणोपधिं यद्यप्यल्पं तथापि पूर्वोक्तोचितलक्षणमेव ग्राह्यं,
न च तद्विपरीतमधिकं वेत्यभिप्रायः ॥૨૨૩॥ अथ सर्वसङ्गपरित्याग एव श्रेष्ठः, शेषमशक्यानुष्ठानमिति
प्ररूपयति—किं किंचण त्ति तकं किं किंचनमिति तर्कः, किं किंचनं परिग्रह इति तर्को विचारः क्रियते
तावत् । कस्य । अपुणब्धवकामिणो अपुनर्भवकामिनः अनन्तज्ञानादिचतुष्यात्मकमोक्षाभिलाषिणः । अथ
अहो, देहो वि देहोऽपि संग त्ति सङ्गः परिग्रह इति हेतोः जिणवरिंदा जिनवरेन्द्राः कर्तारः

अन्वयार्थ :—[यद्यपि अल्पम्] भले ही अल्प हो तथापि, [अप्रतिकृष्टम्] जो
अनिंदित हो, [असंयतजनैः अप्रार्थनीयं] असंयतजनोंमें अप्रार्थनीय हो और
[मूर्छादिजननरहितं] जो मूर्छादिकी जननरहित हो—[उपधिं] ऐसी ही उपधिको [श्रमणः]
श्रमण [गृह्णातु] ग्रहण करो ॥૨૨૩॥

टीका :—जो उपधि सर्वथा बंधका असाधक होनेसे अनिंदित है, संयतके अतिरिक्त
अन्यत्र अनुचित होनेसे असंयतजनोंके द्वारा अप्रार्थनीय (अनिच्छनीय) है और रागादिपरिणामके
बिना धारणकी जानेसे मूर्छादिके उत्पादनसे रहित है, वह वास्तवमें अनिषिद्ध है । इससे यथोक्त
स्वरूपवाली उपधि ही उपादेय है, किन्तु किंचित्मात्र भी यथोक्त स्वरूपसे विपरीत स्वरूपवाली
उपधि उपादेय नहीं है ॥૨૨૩॥

अब, ‘उत्सर्ग ही वस्तुधर्म है, अपवाद नहीं’ ऐसा उपदेश करते हैं :—

**क्यम अन्य परिग्रह होय ज्यां कही देहने परिग्रह अहो !
मोक्षेच्छुने देहेय निष्ठातिकर्म उपदेशे जिनो ? २२४.**

કિં કિજ્જનમિતિ તર્કઃ અપુનર્ભવકામિનોઽથ દેહેઽપિ।
સર્જ ઇતિ જિનવરેન્દ્રા અપ્રતિકર્મત્વમુદ્દિષ્ટવન્તઃ ॥૨૨૪॥

अत्र श्रामण्यपर्यायसहकारिकारणत्वेनाप्रतिषिध्यमानेऽत्यन्तमुपातेदेहेऽपि परद्रव्यत्वात् परिग्रहोऽयं न नामानुग्रहार्हः किन्तुपेक्ष्य एवेत्यप्रतिकर्मत्वमुपदिष्टवन्तो भगवन्तोऽहृदीवाः । अथ तत्र शुद्धात्मतत्त्वोपलभसम्भावनरसिकस्य पुंसः शेषोऽन्योऽनुपातः परिग्रहो वराकः किं नाम स्यादिति व्यक्त एव हि तेषामाकृतः । अतोऽवधार्यते उत्सर्ग एव वस्तुधर्मो, न पुनरपवादः । इदमत्र तात्पर्य, वस्तुधर्मत्वात्परमनैर्गन्ध्यमेवावलम्ब्यम् ॥૨૨૪॥

ણિષદિકમ્તમુદ્દિષ્ટ નિ:પ્રતિકર્મત્વમુપદિષ્ટવન્તઃ । શુદ્ધોપયોગલક્ષણપરમોપેક્ષાસંયમબલેન દેહે�પિ નિ:પ્રતિકારિત्वं કથિતવન્ત ઇતિ । તતો જ્ઞાયતે મોક્ષસુખભિલાષિણાં નિશ્ચયેન દેહદિસર્વસર્જપરિત્યાગ એવોચિતોऽન્યસ્તૂપચાર એવેતિ ॥૨૨૪॥ એવમપવાદવ્યાખ્યાનરૂપેણ છ્ઠીયસ્થળે ગાથાત્રયં ગતમ् । અથૈકાદશગાથાપર્યન્તં સ્ત્રીનિર્વાણનિરાકરણમુખ્યત્વેન વ્યાખ્યાનં કરોતિ । તદ્યથા—શ્રેતામ્વરમતાનુસારી શિષ્યઃ પૂર્વપક્ષં કરોતિ—

પેચ્છદિ ણ હિ ઇહ લોગં પરં ચ સમણિદદેસિદો ધર્મો ।
ધર્મમિન્હ તમિન્હ કમ્હ વિયપ્પિયં લિંગમિત્થીણં ॥★૨૦॥

અન્વયાર્થ :—[અથ] જब કિ [જિનવરેન્દ્રાઃ] જિનવરેન્દ્રોને [અપુનર્ભવકામિનઃ] મોક્ષભિલાષીકે, [સંગઃ ઇતિ] ‘દેહ પસિયિનું હૈ’ એસા કહકર [દેહે અપિ] દેહમે ભી [અપ્રતિકર્મત્વમ्] અપ્રતિકર્મપના (સંસ્કારરહિતપના) [ઉદ્દિષ્ટવન્તઃ] કહા (ઉપદેશા) હૈ, તબ [કિં કિંચનમ् ઇતિ તર્કઃ] ઉનકા યહ (સ્પष્ટ) આશય હૈ કિ ઉસકે અન્ય પરિગ્રહ તો કેસે હો સકતા હૈ? ॥૨૨૪॥

ટીકા :—યહાઁ, શ્રામણ્યપર્યાયિકા સહકારી કારણ હોનેસે જિસકા નિષેધ નહીં કિયા ગયા હૈ એસે અત્યન્ત ‘ઉપાત્ત શરીરમે ભી, ‘યહ (શરીર) પરદ્રવ્ય હોનેસે પસિયિનું હૈ, વાસ્તવમે યહ અનુગ્રહયોગ્ય નહીં, કિન્તુ ઉપેક્ષા યોગ્ય હી હૈ’ એસા કહકર, ભગવન્ત અર્હન્તદેવોને અપ્રતિકર્મપનેકા ઉપદેશ દિયા હૈ, તબ ફિર વહાઁ શુદ્ધાત્મતત્ત્વોપલબ્ધિકી સંભાવનાકે રસિક પુરુષોંકે શેષ અન્ય અનુપાત્ત પરિગ્રહ બેચારા કેસે (અનુગ્રહ યોગ્ય) હો સકતા હૈ? —એસા ઉનકા (-અર્હન્ત દેવોંકા) આશય વ્યક્ત હી હૈ । ઇસસે નિશ્ચિત હોતા હૈ કિ—ઉત્સર્ગ હી વસ્તુધર્મ હૈ, અપવાદ નહીં ।

યહાઁ એસા તાત્પર્ય હૈ કિ વસ્તુધર્મ હોનેસે પરમ નિર્ગથપના હી અવલમ્બન યોગ્ય હૈ ॥૨૨૪॥

૧. ઉપાત્ત = પ્રાસ, મિલા હુઆ ।   ૨. અનુપાત્ત = અપ્રાસ ।

कहानजैनशास्त्रमाला]

चरणानुयोगसूचक चूलिका

४११

अथ केऽपवादविशेषा इत्युपदिशति—

**उवयरणं जिणमगे लिंगं जहजादरूवमिदि भणिदं।
गुरुवयणं पि य विणओ सुतज्जयणं च णिद्विदुं ॥२२५॥**

पेच्छदि ण हि इह लोगं निरुपरागनिजचैतन्यनित्योपलब्धिभावनाविनाशकं ख्यातिपूजालाभरूपं प्रेक्षते न च हि स्फुटं इह लोकम्। न च केवलमिह लोकं, परं च स्वात्मप्राप्तिरूपं मोक्षं विहाय स्वर्गभोगप्राप्तिरूपं परं च परलोकं च नेच्छति। स कः। समणिददेसिदो धर्मो श्रमणेन्द्रदेशितो धर्मः, जिनेन्द्रोपदिष्ट इत्यर्थः। धर्माहि तस्मि कक्षा धर्मे तस्मिन् कस्मात् वियप्तिं विकल्पितं निर्ग्रन्थलिङ्गाद्वस्त्र-प्रावरणेन पृथक्कृतम्। किम्। लिंगं सावरणचिह्नम्। कासां संवन्धि। इत्थीणं स्त्रीणामिति पूर्वपक्षगाथा॥“२०॥ अथ परिहारमाह—

णिच्छयदो इत्थीणं सिद्धी ण हि तेण जम्मणा दिव्वा।
तम्हा तप्पडिरूवं वियप्तिं लिंगमित्थीणं ॥★२१॥

णिच्छयदो इत्थीणं सिद्धी ण हि तेण जम्मणा दिव्वा निश्चयतः स्त्रीणां नरकादिगतिविलक्षणानन्त-सुखादिगुणस्वभावा तेनैव जन्मना सिद्धिर्न दृष्टा, न कथिता। तम्हा तप्पडिरूवं तस्मात्कारणात्तप्रतियोग्यं सावरणरूपं वियप्तिं लिंगमित्थीणं निर्ग्रन्थलिङ्गात्पृथक्क्लेन विकल्पितं कथितं लिङ्गं प्रावरणसहितं चिह्नम्। कासाम्। स्त्रीणामिति॥“२१॥ अथ स्त्रीणां मोक्षप्रतिबन्धकं प्रमादबाहुल्यं दर्शयति—

पइडीपमादमइया एदासिं विति भासिया पमदा।
तम्हा ताओ पमदा पमादबहुला ति णिद्विदु ॥★२२॥

पइडीपमादमइया प्रकृत्या स्वभावेन प्रमादेन निर्वृत्ता प्रमादमयी। का कर्त्ता भवति। एदासिं विति। एतासां स्त्रीणां वृत्तिः परिणतिः। भासिया पमदा तत एव नाममालायां प्रमदाः प्रमदासंज्ञा भाषिताः स्त्रियः। तम्हा ताओ पमदा यत एव प्रमदासंज्ञास्ताः स्त्रियः, तस्मात्तत एव पमादबहुला ति णिद्विदु निःप्रमादपरमात्मतत्त्वभावनाविनाशकप्रमादबहुला इति निर्दिष्टः॥“२२॥ अथ तासां मोहादिबाहुल्यं दर्शयति—

संति धुवं पमदाणं मोहपदोसा भयं दुगुंछा य।
चित्ते चित्ता माया तम्हा तासिं ण णिव्वाणं ॥★२३॥

अब, अपवादके कौनसे विशेष (भेद) हैं, सो कहते हैं :—

जन्या प्रमाणे रूप भाख्युं उपकरण जिनमार्गमां,
गुरुवचन ने सूत्राध्ययन, वली विनय पण उपकरणमां. २२५.

**ઉપકરણ જિનમાર્ગ લિઙ્ગ યથાજાતરૂપમિતિ ભણિતમ્ ।
ગુરુવચનમણી ચ વિનય: સૂત્રાધ્યયનં ચ નિર્દિષ્ટમ્ ॥૨૨૫॥**

સંતિ ઝુંબં પમદાણં સન્તિ વિદ્યન્તે ઝુંબં નિશ્ચિતં પ્રમદાનાં સ્ત્રીણામ् । કે તે । પોહપદોસા ભયં દુઃખાય મોહાદિરહિતાનન્તસુખાદિગુણસ્વરૂપમોક્ષકારણપ્રતિવન્ધકા: મોહપ્રદ્વેષભયદુંઘાપરિણામા:, ચિત્તે ચિત્તા માયા કૌટિલ્યાદિરહિતપરમબોધાદિપરિણતે: પ્રતિપક્ષભૂતા ચિત્તે મનસિ ચિત્તા વિચિત્તા માયા, તમ્હા તાસિં ણ ણિબાણં તત એવ તાસામવ્યાવાધસુખાદિનન્તગુણાધારભૂતં નિર્વાણં નાસ્તીત્યભિપ્રાયઃ ॥“૨૩॥ અથૈતદેવ દ્વદ્યતિ—

ણ વિણા વદ્વદિ ણારી એકં વા તેસુ જીવલોયમિઃ ।
ણ હિ સંઉડં ચ ગતં તમ્હા તાસિં ચ સંવરણં ॥★૨૪॥

ણ વિણા વદ્વદિ ણારી ન વિના વર્તતે નારી એકં વા તેસુ જીવલોયમિઃ તેષુ નિર્દોષિ-પરમાત્મધ્યાનવિધાતકેષુ પૂર્વોક્તદોષેષુ મધ્યે જીવલોકે ત્વેકમણી દોષં વિહાય ણ હિ સંઉડં ચ ગતં ન હિ સ્કુંટ સંવૃતં ગાત્રં ચ શરીરં, તમ્હા તાસિં ચ સંવરણં તત એવ ચ તાસાં સંવરણં વસ્ત્રાવરણં ક્રિયત ઇતિ ॥“૨૪॥ અથ પુનરપિ નિર્વાણપ્રતિવન્ધકદોષાન્દર્શયતિ—

ચિત્તસાવો તાસિં સિથિલ્લં અત્તવં ચ પક્ખલણં ।
વિજ્ઞદિ સહસા તાસુ અ ઉપ્યાદો સુહમમળુઆણં ॥★૨૫॥

વિજ્ઞદિ વિદ્યતે તાસુ અ તાસુ ચ સ્ત્રીષુ । કિમ् । ચિત્તસાવો ચિત્તસ્વાવ:, નિ:કામાત્મતત્ત્વ-સંવિત્તિવિનાશકચિત્તસ્ય કામોદ્રેકેણ સ્વાવો રાગસાર્દ્રભાવ:, તાસિં તાસાં સ્ત્રીણાં, સિથિલ્લં શિથિલસ્ય ભાવ: શૈથિલ્યં, તદ્દ્વમુક્તિયોગ્યપરિણામવિષયે ચિત્તદાઢ્ર્યાભાવ: સત્ત્વહીનપરિણામ ઇત્યર્થ:, અત્તવં ચ પક્ખલણં ઋતૌ ભવમાર્તવં પ્રસ્ખલનં રક્તસ્વારણ, સહસા ઝાટિતિ, માસે માસે દિનત્રયપર્યન્તં ચિત્તશુદ્ધિવિનાશકો રક્તસ્વાવો ભવતીત્યર્થ:, ઉપ્યાદો સુહમમળુઆણં ઉત્પાદ ઉત્પત્તિ: સૂક્ષ્મલબ્ધ્યપર્યાસ-મનુષ્યાણામિતિ ॥“૧૨૫॥ અથોત્પત્તિસ્થાનાનિ કથયતિ—

લિંગમિઃ ય ઇન્થીણં થણંતરે ણાહિકક્રખપદેસેસુ ।
ભણિદો સુહુમુપ્પાદો તાસિં કહ સંજમો હોદિ ॥★૨૬॥

લિંગમિઃ ય ઇન્થીણં થણંતરે ણાહિકક્રખપદેસેસુ સ્ત્રીણાં લિઙ્ગે યોનિપ્રદેશો, સ્તનાન્તરે, નાભિપ્રદેશો, કક્ષપ્રદેશો ચ, ભણિદો સુહુમુપ્પાદો એતેષુ સ્થાનેષુ સૂક્ષ્મમનુષ્યાદિજીવોત્પાદો ભણિતઃ । એતે પૂર્વોક્તદોષા:

ગાથા : ૨૨૫ અન્વયાર્થ :—[યથાજાતરૂપં લિંગં] યથાજાતરૂપ (-જન્મજાત-નગ) જો લિંગ વહ [જિન-માર્ગ] જિનમાર્ગમિં [ઉપકરણ ઇતિ ભણિતમ્] ઉપકરણ કહા ગયા હૈ, [ગુરુવચનં] ગુરુકે વચન, [સૂત્રાધ્યયનં ચ] સૂત્રોંકા અધ્યયન [ચ] ઔર [વિનય: અપિ] વિનય ભી [નિર્દિષ્ટમ્] ઉપકરણ કહી ગઈ હૈ ॥૨૨૫॥

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા

૪૧૩

યો हि नामाप्रतिषिद्धोऽस्मिन्नुपधिरपवादः, स खलु निखिलोऽपि श्रामण्यपर्याय-
सहकारिकारणत्वेनोपकारकारकत्वादुपकरणभूत एव, न पुनरन्यः। तस्य तु विशेषाः सर्वाहार्य-
वर्जितसहजरूपापेक्षितयथाजातरूपत्वेन बहिरंगलिंगभूताः कायपुद्गलाः, श्रूयमाणतत्कालबोधक-
पुरुषाणां किं न भवन्तीति चेत्। एवं न वक्तव्यं, स्त्रीषु बाहुल्येन भवन्ति। न चास्तित्वमात्रेण
समानत्वम्। एकस्य विषकणिकास्ति, द्वितीयस्य च विषपर्वतोऽस्ति, किं समानत्वं भवति। किंतु
पुरुषाणां प्रथमसंहननबलेन दोषविनाशको मुक्तियोग्यविशेषसंयमोऽस्ति। तासि कह संज्ञो होदि ततः
कारणात्तासां कथं संयमो भवतीति॥२६॥ अथ स्त्रीणां तद्वमुक्तियोग्यां सकलकर्मनिर्जरां
निषेधयति—

જદિ દંસણેણ સુદ્વા સુત્તજ્ઞયણેણ ચાવિ સંજુત્તા ।
ઘોરં ચરદિ વ ચરિયં ઇત્થિસ્સ ણ ણિજ્ઞરા ભળિદા ॥★૨૭॥

જદિ દંસણેણ સુદ્વા યદ્યપિ દર્શનેન સમ્યકત્વેન શુદ્વા, સુત્તજ્ઞયણે ચાવિ સંજુત્તા એકાદશાઙ્ગ-
સૂત્ત્રાધ્યયનેનાપિ સંયુક્તા, ઘોરં ચરદિ વ ચરિયં ઘોરં પક્ષોપવાસમાસોપવાસાદિ ચરતિ વા ચારિત્રં, ઇત્થિસ્સ
ણ ણિજ્ઞરા ભળિદા તથાપિ સ્ત્રીજનસ્ય તદ્વકર્મક્ષયયોગ્યા સકલનિર્જરા ન ભળિતેતિ ભાવઃ। કિંચ યથા
પ્રથમસંહનનાભાવાત્ત્રી સપ્તમનરકં ન ગચ્છતિ, તથા નિર્વાણમપિ। “પુંદેં વેદંતા પુરિસા જે
ખવગસેઠિમારૂઢા । સેસોદયેણ વિ તહા ઝાણુવજુત્તા ય તે દુ સિજ્ઞાંતિ” ઇતિ ગાથાકથિતાર્થાભિપ્રાયેણ
ભાવસ્ત્રીણાં કથં નિર્વાણમિતિ ચેતું। તાસાં ભાવસ્ત્રીણાં પ્રથમસંહનનમસ્તિ, દ્રવ્યસ્ત્રીવેદાભાવાત્તદ્વમોક્ષ-
પરિણામપ્રતિબન્ધકતીવ્રકામોદ્રેકોऽપિ નાસ્તિ। દ્રવ્યસ્ત્રીણાં પ્રથમસંહનન નાસ્તીતિ કર્મનાગમે
કથિતમાસ્ત ઇતિ ચેતું। તત્ત્વોદાહરણગાથા—“અંતિમતિગસંઘડણં ણિયમેણ ય કમ્ભૂમિમહિલાણં ।
આદિમતિગસંઘડણં ણથિ ત્તિ જિણેહિં ણિદ્રિદું”॥। અથ મતમ्—યદિ મોક્ષો નાસ્તિ તર્હિ ભવદીયમતે
કિર્મર્જિકાનાં મહાગ્રતારોપણમ्। પરિહારમાહ—તદુપચારેણ કુલબ્યવસ્થાનિમિત્તમ्। ન ચોપચારઃ
સાક્ષાત્દ્વિતુમર્હતિ, અગ્નિવત્ત ક્રૂરોऽયં દેવદત્ત ઇત્યાદિવત્ત । તથાચોક્તમ્—મુખ્યાભાવે સત્તિ પ્રયોજને
નિમિત્તે ચોપચારઃ પ્રવર્તતે । કિંતુ યદિ તદ્વે મોક્ષો ભવતિ સ્ત્રીણાં તર્હિ શતવર્ષદીક્ષિતાયા અર્જિકાયા
અદ્યદિને દીક્ષિતઃ સાધુઃ કથં વન્દો ભવતિ । સૈવ પ્રથમતઃ કિં ન વન્દા ભવતિ સાધોઃ । કિંતુ ભવન્મતે

ટીકા :—ઇસમે જો અનિષિદ્ધ ઉપધિ અપવાદ હૈ, વહ સભી વાસ્તવમે ઐસા હી
હૈ કિ જો શ્રામણ્યપર્યાયિકે સહકારી કારણકે રૂપમે ઉપકાર કરનેવાલા હોનેસે ઉપકરણભૂત
હૈ, દૂસરા નહીં। ઉસકે વિશેષ (ભેદ) ઇસપ્રકાર હૈનું :—(૧) સર્વ ૧આહાર્ય રહિત સહજરૂપસે
અપેક્ષિત (સર્વ આહાર્ય રહિત) યથાજાતરૂપપનેકે કારણ જો બહિરંગ લિંગભૂત હૈનું ઐસે

૧. આહાર્ય = બાહરસે લાયા જાનેવાલા; કૃત્રિમ; ઔપાધિક, (સર્વ કૃત્રિમ-ઔપાધિક ભાવોંસે રહિત મુનિકે
આત્માકા સહજરૂપ વસ્ત્રાભૂષણાદિ સર્વ કૃત્રિમતાઓંસે રહિત યથાજાતરૂપપનેકી અપેક્ષા રહ્યતા હૈ અર્થાત्
મુનિકે આત્માકા રૂપ-દશા-સહજ હોનેસે શરીર ભી યથાજાત હી હોના ચાહિયે; ઇસલિયે યથાજાતરૂપપના
વહ મુનિપનેકા બાહ્યલિંગ હૈ ।)

ગુરુગીર્યમાણાત્મતત્ત્વદ્યોતકસિદ્ધોપદેશવચનપુદ્ગલાઃ, તથાધીયમાનનિત્યબોધકાનાદિનિધનશુદ્ધાત્મ-તત્ત્વદ્યોતનસમર્થશ્રુતજ્ઞાનસાધનીભૂતશબ્દાત્મકસૂત્રપુદ્ગલાશ્, શુદ્ધાત્મતત્ત્વવ્યંજકદર્શનાદિપર્યાય-

મલ્લિતીર્થકર: સ્ત્રીતિ કથ્યતે, તદપ્યયુક્તમ् । તીર્થકરા હિ સમ્યગ્દર્શનવિશુદ્ધચાદિષોડશભાવના: પૂર્વભવે ભાવયિત્વા પશ્ચાદ્ભવન્તિ । સમ્યગ્ઘટે: સ્ત્રીવેદકર્મણો બન્ધ એવ નાસ્તિ, કથં સ્ત્રી ભવિષ્યતીતિ । કિંચ યદિ મલ્લિતીર્થકરો વાન્ય: કોઽપિ વા સ્ત્રી ભૂત્વા નિર્વાણ ગત: તર્હિ સ્ત્રીરૂપપ્રતિમારાધના કિં ન ક્રિયતે ભવાદ્ધિ: । યદિ પૂર્વોક્તકોષા: સન્તિ સ્ત્રીણાં તર્હિ સીતારુક્મિણીકુન્તીદ્રૌપદીસુભદ્રાપ્રભૂતયો જિનદીક્ષાં ગૃહીત્વા વિશિષ્ટતપશ્વરણેન કથં ષોડશસ્વર્ગે ગતા ઇતિ ચેત્ । પરિહારમાહ-તત્ત્વ દોષો નાસ્તિ, તસ્માત્સ્વર્ગાદાગત્ય પુરુષવેદેન મોક્ષં યાસ્યન્યગ્રે । તદ્ભવમોક્ષો નાસ્તિ, ભવાન્તરે ભવતુ, કો દોષ ઇતિ । ઇદમત્ર તાત્પર્યમ्-સ્વયં વસ્તુસ્વરૂપમેવ જ્ઞાતવ્યં, પરં પ્રતિ વિવાદો ન કર્તવ્યઃ । કસ્માત् । વિવાદે રાગદ્વેષોત્પત્તિર્ભવતિ, તત્શ્ર શુદ્ધાત્મભાવના નશ્યતીતિ ॥“૨૭॥ અથોપસંહારરૂપેણ સ્થિતપક્ષં દર્શયતિ—

તમ્હા તં પદિસ્થં લિંગં તાસિં જિણેહિં ણિદ્ધિં ।

કુલરૂપવાઓજુત્તા સમણીઓ તસ્સમાચારા ॥★૨૮॥

તમ્હા યસ્માત્તદ્વા મોક્ષો નાસ્તિ તસ્માત્કારણાત् તં પદિસ્થં લિંગં તાસિં જિણેહિં ણિદ્ધિં તત્ત્વતિરૂપં વસ્ત્રપ્રાવરણસહિતં લિઙ્ગં ચિહ્નં લાજ્ઞનં તાસાં સ્ત્રીણાં જિનવરૈ: સર્વજ્ઞનિર્નિર્દિષ્ટ કથિતમ् । કુલરૂપવાઓજુત્તા સમણીઓ લોકદુગુંછારહિતલેન જિનદીક્ષાયોગ્યં કુલં ભણ્યતે, અન્તરઙ્ગનિર્વિકારચિત્તશુદ્ધિજ્ઞાપકં બહિરઙ્ગનિર્વિકારં રૂપં ભણ્યતે, શરીરભઙ્ગરહિતં વા અતિવાલવૃદ્ધબુદ્ધિવૈકળ્યરહિતં વયો ભણ્યતે, તૈ: કુલરૂપવયોભિર્યુક્તા: કુલરૂપવયોયુક્તા ભવન્તિ । કા: । શ્રમણ્યોર્જિકા: । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટા: । તસ્સમાચારા તાસાં સ્ત્રીણાં યોગ્યસ્તદ્યોગ્ય આચારશાસ્ત્રવિહિત: સમાચાર આચાર આચરણ યાસાં તાસ્તત્સમાચારા ઇતિ ॥“૨૮॥ અથેદાનીં પુરુષાણાં દીક્ષાગ્રહણે વર્ણવ્યવસ્થાં કથયતિ—

કાયપુદ્ગલ; (૨) જિનકા શ્રવણ કિયા જાતા હૈ એસે ૧ત્કાલબોધક, ગુરુ દ્વારા કહે જાને પર ૨આત્મતત્ત્વ-દ્યોતક, ૩સિદ્ધ ઉપદેશરૂપ વચનપુદ્ગલ; તથા (૩) જિનકા અધ્યયન કિયા જાતા હૈ એસે, નિત્યબોધક, અનાદિનિધન શુદ્ધ આત્મતત્ત્વકો પ્રકાશિત કરનેમે સમર્થ શ્રુતજ્ઞાનકે સાધનભૂત શબ્દાત્મક સૂત્રપુદ્ગલ; ઔર (૪) શુદ્ધ આત્મતત્ત્વકો વ્યક્ત કરનેવાલી જો દર્શનાદિક પયાર્યિં, ઉનરૂપસે પરિણમિત પુરુષકે પ્રતિ ૪વિનીતતાકા અભિપ્રાય પ્રવર્તિત

૧. તત્કાલબોધક = ઉસી (ઉપદેશકે) સમય હી બોધ દેનેવાલા । [શાસ્ત્ર શબ્દ સદા બોધકે નિમિત્તભૂત હોનેસે નિત્યબોધક કહે ગયે હૈને, ગુરુવચન ઉપદેશ-કાલમેં હી બોધકે નિમિત્તભૂત હોનેસે તત્કાલબોધક કહે ગયે હૈને ।]
૨. આત્મતત્ત્વદ્યોતક = આત્મતત્ત્વકો સમજાનેવાલે-પ્રકાશિત કરનેવાલે ।
૩. સિદ્ધ = સફલ; રામબાણ; અમોઘ = અચૂક; [ગુરુક ઉપદેશ સિદ્ધ-સફલ-રામબાણ હૈ ।]
૪. વિનીતતા = વિનય; નપ્રતા; [સમ્યગ્દર્શનાદિ પર્યાયમેં પરિણમિત પુરુષકે પ્રતિ વિનયભાવસે પ્રવૃત્ત હોનેમેં મનકે પુદ્ગલ નિમિત્તભૂત હૈને ।]

कहानैनशास्त्रमाला]   चरणानुयोगसूचक चूलिका   ૪૧૫

તत्परिणतपुरुषविनीतताभिप्रायप्रवर्तकचित्पुद्गलाश्च भवन्ति। ઇदमत्र તાત્પર्य, કાયવદ્ધચન-
મનસી અપિ ન વસ્તુધર્મઃ ॥૨૨૫॥

વણેસુ તીસુ એકો કલ્લાણંગો તવોસહો વયસા ।
સુમુહો કુછારહિદો લિંગમાહણે હવદિ જોગો ॥★૨૬॥

વણેસુ તીસુ એકો વર્ણષુ ત્રિષ્ઠેક: બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવૈશ્યવર્ણષ્ઠેક: । કલ્લાણંગો કલ્યાણાઙ્ગ
આરોગ્યઃ । તવોસહો વયસા તપઃસહ: તપઃક્ષમઃ । કેન । અતિવૃદ્ધબાળત્વરહિતવયસા । સુમુહો
નિર્વિકારાભ્યન્તરપરમચૈતન્યપરિણતિવિશુદ્ધિજ્ઞાપકં ગમકં બહિરઙ્ગનિર્વિકારં મુખં યસ્ય, મુખાવયવભઙ્ગ-
રહિતં વા, સ ભવતિ સુમુહ્યઃ । કુછારહિદો લોકમધ્યે દુરાચારાદ્યપવાદરહિતઃ । લિંગમાહણે હવદિ જોગો
એવંગુણવિશિષ્ટપુરુષો જિનદીક્ષાગ્રહણે યોગ્યો ભવતિ । યથાયોગ્યં સચ્છૂદ્રાદ્યપિ ॥“૨૯॥ અથ
નિશ્ચયનયાભિપ્રાયં કથયતિ—

જો ર્યણત્તયણાસો સો ભંગો જિણવરેહિં ણિદ્વિદ્વો ।
સેસં ભંગેણ પુણો ણ હોદિ સલ્લેહણાઅરિદો ॥★૩૦॥

જો ર્યણત્તયણાસો સો ભંગો જિણવરેહિં ણિદ્વિદ્વો યો રલત્રયનાશ: સ ભડ્ઝો જિનવરૈર્નિર્દિષ્ટ: ।
વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવનિજપરમાત્મતત્ત્વસમ્યકશ્રદ્ધજ્ઞાનાનુષ્ઠાનરૂપો યોડસૌ નિશ્ચયરલત્રયસ્વભાવસ્તસ્ય
વિનાશ: સ એવ નિશ્ચયેન નાશો ભડ્ઝો જિનવરૈર્નિર્દિષ્ટ: । સેસં ભંગેણ પુણો શેષભડ્ઝેન પુન: શેષખણ્ડમુણ્ડવાતવૃષણાદિભડ્ઝેન ણ હોદિ સલ્લેહણાઅરિદો ન ભવતિ સલ્લેહણાર્હ: । લોકદુગુજ્છાભયેન
નિર્ગ્રન્થરૂપયોગ્યો ન ભવતિ । કૌપીનગ્રહણેન તુ ભાવનાયોગ્યો ભવતીત્યભિપ્રાય: ॥“૩૦॥ એવ
સ્ત્રીનિર્વાણનિરાકરણવ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેનૈકાદશગાથાભિસ્તૃતીયં સ્થલં ગતમ् । અથ પૂર્વોક્તસ્યોપકરણરૂપા-
પવાદવ્યાખ્યાનસ્ય વિશેષવિવરણં કરોતિ—ઇદિ ભણિં ઇતિ ભણિતં કથિતમ् । કિમ् । ઉવયરણં
ઉપકરણમ् । ક્ર । જિણમાગે જિનોક્તમોક્ષમાર્ગ । કિમુપકરણમ् । લિંગં શરીરાકારપુદ્ગલપિણ્ડરૂપં

કરનેવાલે ચિત્રપુદ્ગલ । (અપવાદમાર્ગમિં જિસ ઉપકરણભૂત ઉપધિકા નિષેધ નહીં હૈ ઉસકે
ઉપરોક્ત ચાર ભેદ હૈન ।)

યહું ઐસા તાત્પર્ય હૈ કે કાયકી ભાઁતિ વચન ઔર મન ભી વસ્તુધર્મ નહીં હૈ ।

ભાવાર્થ :—જિસ શ્રમણકી શ્રામણ્યપર્યાયકે સહકારી કારણભૂત, સર્વ કૃત્રિમતાઓંસે
રહિત યથાજાતરૂપકે સમુખ વૃત્તિ જાયે, ઉસે કાયકા પસ્થિનું હૈ; જિસ શ્રમણકી ગુરુ-ઉપદેશકે
શ્રવણમં વૃત્તિ રૂકે, ઉસે વચનપુદ્ગલાંકા પસ્થિનું હૈ; જિસ શ્રમણકી સૂત્રાધ્યયનમં વૃત્તિ રૂકે
ઉસકે સૂત્રપુદ્ગલાંકા પસ્થિનું હૈ; ઔર જિસ શ્રમણકે યોગ્ય પુરુષકે વિનયરૂપ પરિણામ હોં ઉસકે
મનકે પુદ્ગલાંકા પસ્થિનું હૈ । યદ્યપિ વહ પસ્થિનું ઉપકરણભૂત હૈન, ઇસલિયે અપવાદમાર્ગમિં ઉનકા
નિષેધ નહીં હૈ, તથાપિ વે વસ્તુધર્મ નહીં હૈન ॥૨૨૫॥

અથાપ્રતિષિદ્ધશરીરમાત્રોપધિપાલનવિધાનમુપદિશતિ—

ઇહલોગળિરાવેકખો અપ્પડિબદ્ધો પરમ્હિ લોયમ્હિ ।

જુત્તાહારવિહારો રહિદકસાઓ હવે સમણો ॥૨૨૬॥

ઇહલોકનિરાપેક્ષઃ અપ્રતિબદ્ધઃ પરસ્મિન્ લોકે ।

યુત્તાહારવિહારો રહિતકષાયો ભવેત् શ્રમણઃ ॥૨૨૬॥

અનાદિનિધનૈકરૂપશુદ્ધાત્મતત્ત્વપરિણતત્વાદખિલકર્મપુદ્લલવિપાકાત્યન્તવિવિક્તસ્વભાવત્વેન
રહિતકષાયત્વાત્તદાત્વમનુષ્ઠ્વત્વેઽપિ સમસ્તમનુષ્ઠ્વબ્યવહારબહિર્ભૂતવેનેહલોકનિરાપેક્ષત્વાત્તથા

દ્વાયલિઙ્ગમ् । કિંવિશિષ્ટમ् । જહાદરૂપં યથાજાતરૂપં, યથાજાતરૂપશબ્દેનાત્ર વ્યવહારેણ સંગપરિત્યાગયુક્ત
નગનરૂપં, નિશ્ચયેનાભ્યન્તરેણ શુદ્ધબુદ્ધૈક્સ્વભાવં પરમાત્મસ્વરૂપં । ગુરુવયં પિ ય ગુરુવચનમપિ,
નિર્વિકારપરમચિન્નયોતિઃસ્વરૂપપરમાત્મતત્વપ્રતિબોધકં સારભૂતં સિદ્ધોપદેશરૂપં ગુરૂપદેશવચનમ् । ન
કેવળં ગુરૂપદેશવચનમ્, સુત્તજ્ઞયં ચ આદિમધ્યાન્તવર્જિતજાતિજરામરણરહિતનિજાત્મદ્રાવ્યપ્રકાશક-
સૂત્રાધ્યયનં ચ, પરમાગમવાચનમિત્યર્થઃ । ણિદ્ધિં ઉપકરણરૂપેણ નિર્દિં કથિતમ् । વિણાઓ
સ્વકીયનિશ્ચયરત્ત્રયશુદ્ધિનિશ્ચયવિનયઃ, તદાધારપુરુષેષુ ભક્તિપરિણામો વ્યવહારવિનયઃ । ઉભયોઽપિ
વિનયપરિણામ ઉપકરણ ભવતીતિ નિર્દિષ્ટઃ । અનેન કિમુક્ત ભવતિ—નિશ્ચયેન ચતુર્વિધમેવોપકરણમ् ।
અન્યદુપકરણ વ્યવહાર ઇતિ ॥૨૨૫॥ અથ યુત્તાહારવિહારલક્ષણતપોધનસ્ય સ્વરૂપમાખ્યાતિ—
ઇહલોગળિરાવેકખો ઇહલોકનિરાપેક્ષઃ, ટંકોલીણજ્ઞાયકૈકસ્વભાવનિજાત્મસંવિક્તિવિનાશકર્ખાતિપૂજા-
લાભરૂપેહલોકકાઙ્કાશરહિતઃ, અપ્પડિબદ્ધો પરમ્હિ લોયમ્હિ અપ્રતિબદ્ધઃ પરસ્મિન્ લોકે, તપશ્ચરણે કૃતે
દિવ્યદેવસ્ત્રીપરિવારાદિભોગા ભવનીતિ, એવંવિધપરલોકે પ્રતિબદ્ધો ન ભવતિ, જુત્તાહારવિહારો હવે
યુત્તાહારવિહારો ભવેત् । સ કઃ । સમણો શ્રમણઃ । પુનરાપિ કથંભૂતઃ । રહિદકસાઓ નિકષાયસ્વરૂપ-

અબ, અનિષિદ્ધ એસા જો શરીર માત્ર ઉપધિ ઉસકે પાલનકી વિધિકા ઉપદેશ કરતે હૈને :—

અન્વયાર્થ :— [શ્રમણઃ] શ્રમણ [રહિતકષાયઃ] કષાયરહિત વર્તતા હુઆ [ઇહલોક
નિરાપેક્ષઃ] ઇસ લોકમેં નિરપેક્ષ ઔર [પરસ્મિન્ લોકે] પરલોકમેં [અપ્રતિબદ્ધઃ] અપ્રતિબદ્ધ
હોનેસે [યુક્તાહારવિહાર : ભવેત्] ^૧યુક્તાહાર-વિહારી હોતા હૈ ॥૨૨૬॥

ટીકા :—અનાદિનિધન એકરૂપ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વમાં પરિણિત હોનેસે શ્રમણ સમસ્ત
કર્મપુદ્લાલકે વિપાકસે અત્યન્ત વિવિક્ત (-ભિન્ન) સ્વભાવકે દ્વારા કષાયરહિત હોનેસે, ઉસ

૧. યુક્તાહાર-વિહારી = (૧) યોગ્ય (-ઉચ્ચિત) આહાર-વિહારવાલા; (૨) યુક્ત અર્થાત् યોગીકે આહાર
-વિહારવાલા; યોગપૂર્વક (આત્મસ્વભાવમે યુક્તતા પૂર્વક) આહાર-વિહારવાલા ।

**આ લોકમાં નિરપેક્ષ ને પરલોક-અણપ્રતિબદ્ધ છે
સાધુ કષાયરહિત, તેથી યુક્ત આ'ર-વિહારી છે. ૨૨૬.**

कहानजैनशास्त्रमाला] चरणानुयोगसूचक चूलिका ४१७

भविष्यदमत्यादिभावानुभूतितृष्णाशून्यत्वेन परलोकाप्रतिबद्धत्वाच्च, परिच्छेद्यार्थोपलम्भप्रसिद्ध्यर्थ-
प्रदीपपूरणोत्सर्पणस्थानीयाभ्यां शुद्धात्मतत्त्वोपलम्भप्रसिद्ध्यर्थतच्छरीरसम्भोजनसंचलनाभ्यां
युक्ताहरविहारो हि स्यात् श्रमणः। इदमत्र तात्पर्यम्—यतो हि रहितकषायः ततो न
तच्छरीरानुरागेण दिव्यशरीरानुरागेण वाहारविहारयोर्युक्त्या प्रवर्तते। शुद्धात्मतत्त्वोपलम्भ-
साधकश्रामण्यपर्यायपालनायैव केवलं युक्ताहरविहारः स्यात् ॥२२६॥

अथ युक्ताहारविहारः साक्षादनाहारविहार एवेत्युपदिशति—

जस्स अणेसणमप्पा तं पि तवो तप्पडिच्छगा समणा ।
अण्णं भिक्खुमणेसणमध ते समणा अणाहारा ॥२२७॥

संवित्यवष्टम्भवलेन रहितकषायश्चेति । अयमत्र भावार्थः—योऽसौ इहलोकपरलोकनिरपेक्षत्वेन निःकषायत्वेन च प्रदीपस्थानीयशरीरे तैलस्थानीयं ग्रासमात्रं दत्या घटपटादिप्रकाश्यपदार्थस्थानीयं निजपरमात्मपदार्थमेव निरीक्षते स एव युक्ताहारविहारे भवति, न पुनरन्यः शरीरपोषणनिरत इति ॥२३६॥ अथ पञ्चदशप्रमादैस्तपोधनः प्रमत्तो भवतीति प्रतिपादयति—

(वर्तमान) कालमें मनुष्यत्वके होते हुए भी (स्वयं) समस्त मनुष्यव्यवहारसे 'बहिर्भूत होनेके कारण इस लोकके प्रति निरपेक्ष (निस्पृह) है; तथा भविष्यमें होनेवाले देवादि भावोंके अनुभवकी तृष्णासे शून्य होनेके कारण परलोकके प्रति अप्रतिबद्ध है; इसलिये, जैसे ज्ञेय पदार्थोंके ज्ञानकी सिद्धिके लिये (-घटपटादि पदार्थोंको देखनेके लिये ही) दीपकमें तेल डाला जाता है और दीपकको हटाया जाता है, उसीप्रकार श्रमण शुद्ध आत्मतत्त्वकी उपलब्धिकी सिद्धिके लिये (-शुद्धात्माको प्राप्त करनेके लिये ही) वह शरीरको खिलाता और चलाता है, इसलिये युक्ताहारविहारी होता है।

यहाँ ऐसा तात्पर्य है कि :—श्रमण कषायरहित है इसलिये वह शरीरके (-वर्तमान मनुष्य-शरीरके) अनुरागसे या दिव्य शरीरके (-भावी देवशरीरके) अनुरागसे आहार-विहारमें अयुक्तरूपसे प्रवृत्त नहीं होता; किन्तु शुद्धात्मतत्वकी उपलब्धिकी साधकभूत श्रामण्यपर्यायके पालनके लिये ही केवल युक्ताहारविहारी होता है॥२२६॥

अब, युक्ताहारविहारी साक्षात् अनाहारविहारी (-अनाहारी और अविहारी) ही है ऐसा उपदेश करते हैं :—

१ बहिर्भूत = बाहर, रहित, उदासीन ।

आत्मा अनेषक ते य तप, तत्सिद्धिमां उद्यत रही
वण-अेषणा भिक्षा वली, तेथी अनाहारी मुनि. २२७.

**યस્યાનેષણ આત્મા તદપિ તપઃ તત્ત્વત્યેષકાઃ શ્રમણાઃ ।
અન્યબૈક્ષમનેષણમથ તે શ્રમણ અનાહારાઃ ॥૨૨૭॥**

સ્વયમનશનસ્વભાવત્વાદોષશૂન્યભૈક્ષ્યત્વાચ્ચ, યુત્તાહારાઃ સાક્ષાદનાહાર એવ સ્યાત् ।
તથા હિ—યસ્ય સકલકાલમેવ સકલપુદ્ગલાહરણશૂન્યમાત્માનમવબુદ્ધ્યમાનસ્ય સકલાશનતૃષ્ણા-
શૂન્યત્વાત્ત્વયમનશન એવ સ્વભાવઃ, તદેવ તસ્યાનશનં નામ તપોઽન્તરંગસ્ય બલીયસ્ત્વાત્;
ઇતિ કૃત્વા યે તં સ્વયમનશનસ્વભાવં ભાવયન્તિ શ્રમણાઃ, તત્ત્વતિષિદ્ધયે ચૈષણાદોષશૂન્ય-

કોહાદિએહિ ચજહિ વિ વિકહાહિ તહિંદિયાણમત્થેહિ ।

સમણો હવદિ પમતો ઉવજુતો ણેહણિદ્ધાહિ ॥★૩૧॥

હવદિ ક્રોધાદિપञ્ચદશપ્રમાદરહિતચિદ્ધમલ્કારમાત્રાત્મતત્ત્વભાવનાચ્યુતઃ સન્ન ભવતિ । સ કઃ
કર્તા । સમણો સુખદુઃખાદિસમચિત્તઃ શ્રમણઃ । કિંવિશિષ્ટો ભવતિ । પમતો પ્રમત્તઃ પ્રમાદી । કૈઃ કૃત્વા ।
કોહાદિએહિ ચજહિ વિ ચતુર્ભરપિ ક્રોધાદિભિઃ, વિકહાહિ સ્ત્રીભક્તચોરાજકથાભિઃ, તહિંદિયાણમથેહિં તથૈવ
પञ્ચેન્દ્રિયાણામર્થેઃ સ્પર્શાદિવિષયૈઃ । પુનરપિ કિંરૂપઃ । ઉવજુતો ઉપયુક્તઃ પરિણતઃ । કાભ્યામ् । ણેહણિદ્ધાહિં
સ્નેહનિદ્રાભ્યામિતિ ॥“૩૧॥ અથ યુત્તાહારવિહારતપોધનસ્વરૂપમુપદિશતિ—જસ્સ યસ્ય મુને: સંબન્ધી અપ્પા
આત્મા । કિંવિશિષ્ટઃ । અણેસણં સ્વકીયશુદ્ધાત્મતત્ત્વભાવનોત્પન્નસુખામૃતાહારેણ તૃસ્ત્વાન્ વિદ્યતે

અન્વયાર્થ :—[યસ્ય આત્મા અનેષણ:] જિસકા આત્મા એષણારહિત હૈ (અર્થાત् જો
અનશનસ્વભાવી આત્માકા જ્ઞાતા હોનેસે સ્વભાવસે હી આહારકી ઇચ્છાસે રહિત હૈ) [તત્ત્વ અપિ
તપઃ] ઉસે વહ ભી તપ હૈ; (ઔર) [તત્ત્વત્યેષકાઃ] ઉસે પ્રાસ કરનેકે લિયે (-અનશનસ્વભાવવાળે
આત્માકો પરિપૂર્ણતયા પ્રાસ કરનેકે લિયે) પ્રયત્ન કરનેવાળે [શ્રમણાઃ] શ્રમણોંકે [અન્યત્ર
ભૈક્ષમ्] અન્ય (-સ્વરૂપસે પૃથક) ભિક્ષા [અનેષણમ्] એષણારહિત (-એષણદોષસે રહિત) હોતી
હૈ; [અથ] ઇસલિએ [તે શ્રમણાઃ] વે શ્રમણ [અનાહારાઃ] અનાહારી હૈને ॥૨૨૭॥

ટીકા :—(૧) સ્વયં અનશનસ્વભાવવાળા હોનેસે (અપને આત્માકો સ્વયં અનશન-
સ્વભાવવાળા જાનનેસે) ઔર (૨) એષણાદોષશૂન્ય ભિક્ષાવાળા હોનેસે, યુક્તાહારી (-યુક્તાહારવાળા
શ્રમણ) સાક્ષાત્ અનાહારી હી હૈ । વહ ઇસપ્રકાર—સદા હી સમસ્ત પુદ્ગલાહારસે શૂન્ય એસે
આત્માકો જાનતા હુઆ સમસ્ત અશનતૃષ્ણા રહિત હોનેસે જિસકા ૧સ્વયં અનશન હી સ્વભાવ હૈ, વહી
ઉસકે અનશન નામક તપ હૈ, ક્યોંકિ અંતરંગકી વિશેષ બલવત્તા હૈ;—એસા સમજીકર જો શ્રમણ
(૧) આત્માકો સ્વયં અનશનસ્વભાવ ભાતે હૈને (-સમજીતે હૈને, અનુભવ કરતે હૈને) ઔર (૨) ઉસકી
સિદ્ધિકે લિયે (-પૂર્ણ પ્રાસિકે લિયે) એષણાદોષશૂન્ય એસી અન્ય (-પરરૂપ) ભિક્ષા આચરતે હૈને;
વે આહાર કરતે હુએ ભી માનો આહાર નહીં કરતે હોય—એસે હોનેસે સાક્ષાત્ અનાહારી હી હૈને, ક્યોંકિ

૧. સ્વયં = અપને આપ; અપનેસે; સહજતાસે (અપને આત્માકો સ્વયં અનશનસ્વભાવી જાનના વહી અનશન
નામક તપ હૈ ।)

कहानजैनशास्त्रमाला] चरणानुयोगसूचक चूलिका ४१९

मन्यद्वैक्षं चरन्ति, ते किलाहरन्तोऽप्यनाहरन्त इव युक्ताहारत्वेन स्वभावपरभावप्रत्यय-
बन्धाभावात्साक्षादनाहारा एव भवन्ति। एवं स्वयमविहारस्वभावत्वात्समितिशुद्धविहारत्वाच्च
युक्तविहारः साक्षादविहार एव स्यात् इत्यनुक्तमपि गच्छेतेति ॥२२७॥

अथ कुतो युक्ताहारत्वं सिद्ध्यतीत्युपदिशति—

केवलदेहो समणो देहेण मम ति रहिदपरिकम्मो ।

आजुत्तो तं तवसा अणिगृहिय अप्पणो सत्ति ॥२२८॥

केवलदेहः श्रमणो देहे न ममेति रहितपरिकर्मा ।

आयुक्तबांसं तपसा अनिगद्यात्मनः शक्तिम् ॥२२८॥

एषणमाहाराकाङ्क्षा यस्य स भवत्यनेषणः, तं पि त्वो तस्य तदेव निश्चयेन निराहारात्मभावना-रूपमुपवासलक्षणं तपः, तप्तिंच्छागा समणा तत्प्रत्येषकाः श्रमणाः, तन्निश्चयोपवासलक्षणं तपः प्रतीच्छन्ति तत्प्रत्येषकाः श्रमणाः। पुनरपि किं येषाम्। अणं निजपरमात्मतत्त्वादन्यद्विद्वन्ति हेयम्। किम्। अणेसां अन्नस्याहारस्यैषणं वाच्छा अन्नैषणम्। कथंभूतम्। भिक्खुं भिक्षायां भवं भैक्ष्यं। अथ अथ अहो, ते समणा अणाहारा ते अनशनादिगुणविशिष्टाः श्रमणा आहारग्रहणेऽप्यनाहारा भवन्ति। तथैव च निःक्रियपरमात्मानं ये भावयन्ति, पञ्चसमितिसहिता विहरन्ति च, ते विहारेऽप्यविहारा भवन्तीत्यर्थः॥२७॥। अथ तदेवानाहारकत्वं प्रकारान्तरेण प्राह—केवलदेहोऽन्यपरिग्रहरहितो

युक्ताहारीपनेके कारण उनके स्वभाव तथा परभावके निमित्तसे बन्ध नहीं होता ।

इसप्रकार (जैसे युक्ताहारी साक्षात् अनाहारी ही है, ऐसा कहा गया है उसीप्रकार),
 (१) स्वयं अविहारस्वभाववाला होनेसे और (२) समितिशुद्ध (-इर्यासमितिसे शुद्ध ऐसे)
 विहारवाला होनेसे युक्तविहारी (-युक्तविहारवाला श्रमण) साक्षात् अविहारी ही है—ऐसा
 अनुकृत होने पर भी (-गाथामें नहीं कहा जाने पर भी) समझना चाहिये ॥२२७॥

अब, (श्रमणके) युक्ताहारीपना कैसे सिद्ध होता है सो उपदेश करते हैं :—

अन्वयार्थ :—[केवलदेहः श्रमणः] केवलदेही (-जिसके मात्र देहरूप परिग्रह वर्तता है, ऐसे) श्रमणने [देहे] शरीरमें भी [न मम इति] ‘मेरा नहीं है’ ऐसा समझकर [रहितपरिकर्मा] ‘परिकर्म रहित वर्तते हुए, [आत्मनः] अपने आत्माकी [शक्तिं] शक्तिको

१. परिकर्म = शोभा; श्रद्धार; संस्कार; प्रतिकर्म ।

કેવલશરીર મુનિ ત્યાંય ‘મારું ન’ જાણી વણ-પ્રતિકર્મ છે,
નિજ શક્તિના ગોપન વિના તપ સાથ તન યોજેલ છે. ૨૨૮.

यतो हि श्रमणः श्रामण्यपर्यायसहकारिकारणत्वेन केवलदेहमात्रस्योपधेः प्रसद्या-
प्रतिषेधकत्वात्केवलदेहत्वे सत्यपि देहे 'किं किंचण' इत्यादिप्राक्तनसूत्रद्योतितपरमेश्वराभिप्राय-
परिग्रहेण न नाम ममायं ततो नानुग्रहार्हः किन्तूपेक्ष्य एवेति परित्यक्तसमस्तसंस्कारत्वाद्रहित-
परिकर्मा स्यात्, ततस्तन्मत्वपूर्वकानुचिताहारग्रहणाभावाद्युक्ताहारत्वं सिद्ध्येत् । यतश्च
समस्तामप्यात्मशक्तिं प्रकट्यन्ननन्तरसूत्रोदितेनानशनस्वभावलक्षणेन तपसा तं देहं सर्वारम्भेणा-
भियुक्तवान् स्यात्, तत आहारग्रहणपरिणामात्मकयोगध्वंसाभावाद्युक्तस्यैवाहारेण च युक्ताहारत्वं
सिद्ध्येत् ॥२२८॥

भवति । स कः कर्ता । समणो निन्दाप्रशंसादिसमचित्तः श्रमणः । तर्हि किं देहे ममत्वं भविष्यति । नैवं ।
देहे वि ममत्तरहिदपरिकर्मो देहेऽपि ममत्वरहितपरिकर्मा, "ममत्ति परिवज्ञामि णिम्ममत्तिं उवद्विदो ।
आलंबणं च मे आदा अवसेसाइं वोसरे ॥" इति श्लोककथितक्रमेण देहेऽपि ममत्वरहितः । आजुत्तो
तं तपसा आयुक्तवान् आयोजितवांस्तं देहं तपसा । किं कृत्वा । अणिगूह्य अनिगूह्य प्रच्छादनमकृत्वा ।
कां । अप्यणो सति आत्मनः शक्तिमिति । अनेन किमुक्तं भवति—यः कोऽपि देहाच्छेषपरिग्रहं त्यक्त्वा

[अनिगूह्य] छुपाये विना [तपसा] तपके साथ [तं] उसे (-शरीरको) [आयुक्तवान्] युक्त
किया (-जोड़ा) है ॥२२८॥

टीका :— श्रामण्यपर्यायके सहकारी कारणके रूपमें केवल देहमात्र उपधिको श्रमण
बलपूर्वक—हठसे निषेध नहीं करता इसलिये वह केवल देहवान् है; ऐसा (देहवान्) होने पर
भी, 'किं किंचण' इत्यादि पूर्वसूत्र (गाथा २४४) द्वारा प्रकाशित किये गये परमेश्वरके
अभिप्रायका ग्रहण करके 'यह (शरीर) वास्तवमें मेरा नहीं है इसलिये यह अनुग्रह योग्य नहीं
है किन्तु उपेक्षा योग्य ही है' इसप्रकार देहमें समस्त संस्कारको छोड़ा होनेसे परिकर्मरहित है।
इसलिये उसके देहके ममत्वपूर्वक अनुचित आहारग्रहणका अभाव होनेसे युक्ताहारीपना सिद्ध
होता है। और (अन्य प्रकारसे) उसने (आत्मशक्तिको किंचित्मात्र भी छुपाये बिना) समस्त
ही आत्मशक्तिको प्रगट करके, अन्तिम सूत्र (गाथा २२७) द्वारा कहे गये ^१अनशनस्वभाव-
लक्षण तपके साथ उस शरीरको सर्वारम्भ (-उद्यम) से युक्त किया है (-जोड़ा है); इसलिये
आहारग्रहणके परिणामस्वरूप ^२योगध्वंसका अभाव होनेसे उसका आहार युक्तका (-योगीका)
आहार है; इसलिये उसके युक्ताहारीपना सिद्ध होता है।

१. अनशनस्वभावलक्षणतप = अनशनस्वभाव जिसका लक्षण है ऐसा तप । [जो आत्माके अनशन स्वभावको
जानता है उसके अनशनस्वभावलक्षण तप पाया जाता है]
२. योगध्वंस = योगका नाश ['आहार ग्रहण करना आत्माका स्वभाव है' ऐसे परिणामसे परिणित होना
योगध्वंस है । श्रमणके ऐसा योगध्वंस नहीं होता, इसलिये यह युक्त अर्थात् योगी है और इसलिये उसका
आहार युक्ताहार अर्थात् योगीका आहार है ।]

कहानजैनशास्त्रमाला]

चरणानुयोगसूचक चूलिका

४२१

अथ युक्ताहारस्वरूपं विस्तरेणोपदिशति—

एकं खलु तं भत्तं अप्पिपुण्णोदरं जहालद्धं ।

चरणं भिक्खेण दिवा ण रसावेकखं ण मधुमंसं ॥२२६॥

एकः खलु स भत्तः अप्रतिपूर्णोदरो यथालब्धः ।

भैक्षाचरणेन दिवा न रसापेक्षो न मधुमांसः ॥२२६॥

एककाल एवाहारो युक्ताहारः, तावतैव श्रामण्यपर्यायसहकारिकारणशरीरस्य धारण-
त्वात् । अनेककालस्तु शरीरानुरागसेव्यमानत्वेन प्रसद्य हिंसायतनीक्रियमाणो न युक्तः,

देहेऽपि ममत्वरहितस्तथैव तं देहं तपसा योजयति स नियमेन युक्ताहारविहारो भवतीति ॥२२८॥ अथ
युक्ताहारत्वं विस्तरेणाख्याति—एकं खलु तं भत्तं एककाल एव खलु हि स्फुटं स भत्त आहारो युक्ताहारः ।
कस्मात् । एकभक्तेनैव निर्विकल्पसमाधिसहकारिकारणभूतशरीरस्थितिसंभवात् । स च कथंभूतः ।
अप्पिपुण्णोदरं यथाशक्त्या न्यूनोदरः । जहालद्धं यथालब्धो, न च स्वेच्छालब्धः । चरणं भिक्खेण

भावार्थ :—श्रमण दो प्रकारसे युक्ताहारी सिद्ध होता है; (१) शरीर पर ममत्व न होनेसे उसके उचित ही आहार होता है, इसलिये वह युक्ताहारी अर्थात् उचित आहारवाला है। और (२) ‘आहारग्रहण आत्माका स्वभाव नहीं है’ ऐसा परिणामस्वरूप योग श्रमणके वर्तता होनेसे वह श्रमण युक्त अर्थात् योगी है और इसलिये उसका आहार युक्ताहार अर्थात् योगीका आहार है ॥२२८॥

अब युक्ताहारका स्वरूप विस्तारसे उपदेश करते हैं :—

अन्वयार्थ :—[खलु] वास्तवमें [सः भत्तः] वह आहार (-युक्ताहार) [एकः] एक बार [अप्रतिपूर्णोदरः] ऊनोदर [यथालब्धः] यथालब्ध (-जैसा प्राप्त हो वैसा), [भैक्षाचरणेन] भिक्षाचरणसे, [दिवा] दिनमें [न रसापेक्षः] रसकी अपेक्षासे रहित और [न मधुमांसः] मधु-मांस रहित होता है ॥२२९॥

टीका :—एकबार आहार ही युक्ताहार है, क्योंकि उतनेसे ही श्रामण्य पर्यायका सहकारी कारणभूत शरीर टिका रहता है। [एकसे अधिक बार आहार लेना युक्ताहार नहीं है, ऐसा निमानुसार दो प्रकारसे सिद्ध होता है :—] (१) शरीरके अनुरागसे ही अनेकबार आहारका सेवन किया जाता है, इसलिये अत्यन्तरूपसे ^१हिंसायतन किया जानेसे कारण युक्त

^१. हिंसायतन = हिंसाका स्थान [एकसे अधिकबार आहार करनेमें शरीरका अनुराग होता है, इसलिये वह आहार आत्यंतिक हिंसाका स्थान होता है, क्योंकि शरीरका अनुराग ही स्व-हिंसा है।]

आहार ते अेक ज, उणोदर ने यथा-उपलब्ध छे,

भिक्षा वडे, दिवसे, रसेच्छाहीन, वण-मधुमांस छे. २२९.

શરીરાનુરાગસેવકત્વેન ન ચ યુક્તસ્ય। અપ્રતિપૂર્ણોદર એવાહારો યુક્તાહારઃ, તસ્યૈવાપ્રતિહત-યોગત્વાત्। પ્રતિપૂર્ણોદરસ્તુ પ્રતિહતયોગત્વેન કર્થંચિત् હિંસાયતનીભવન્ ન યુક્તઃ, પ્રતિહત-યોગત્વેન ન ચ યુક્તસ્ય। યથાલબ્ધ એવાહારો યુક્તાહારઃ, તસ્યૈવ વિશેષપ્રિયત્વલક્ષણાનુરાગ-શૂન્યત્વાત्। અયથાલબ્ધસ્તુ વિશેષપ્રિયત્વલક્ષણાનુરાગસેવ્યમાનત્વેન પ્રસાદ્ય હિંસાયતનીક્રિયમાણો ન યુક્તઃ, વિશેષપ્રિયત્વલક્ષણાનુરાગસેવકત્વેન ન ચ યુક્તસ્ય। ભિક્ષાચરણેનૈવાહારો યુક્તાહારઃ, તસ્યૈવારભ્રશૂન્યત્વાત्। અભૈક્ષાચરણેન ત્વારભ્રસભ્રવાત્રસિદ્ધહિંસાયતનત્વેન ન યુક્તઃ, એવ-વિધાહારસેવનવ્યક્તાન્તરશુદ્ધિત્વાન્ ચ યુક્તસ્ય। દિવસ એવાહારો યુક્તાહારઃ, તદેવ સમ્યગવ-લોકનાત्। અદિવસે તુ સમ્યગવલોકનાભાવાદાનિવાર્યહિંસાયતનત્વેન ન યુક્તઃ,

ભિક્ષાચરણેનૈવ લબ્ધો, ન ચ સ્વપાકેન। દિવા દિવૈવ, ન ચ રાત્રૌ। ણ રસાવેક્ખં રસાપેક્ષો ન ભવતિ, કિંતુ સરસવિરસાદૌ સમચિત્તઃ। ણ મધુમંસં અમધુમાંસઃ, અમધુમાંસ ઇલ્યુપલક્ષણેન આચારશાસ્ત્ર-કથિતપિણદશુદ્ધિક્રમેણ સમસ્તાયોગ્યાહારરહિત ઇતિ। એતાવતા કિમુક્ત ભવતિ। એવંવિશિષ્ટવિશેષણયુક્ત એવાહારસ્તપોધનાનાં યુક્તાહારઃ। કસ્માદિતિ ચેત્ર। ચિદાનંદૈકલક્ષણનિશ્ચયપ્રાણરક્ષણભૂતા રાગાદિ(-યોગ્ય) નહીં હૈ; (અર્થાત् વહ યુક્તાહાર નહીં હૈ); ઔર (૨) અનેકબાર આહારકા સેવન કરનેવાલા શરીરાનુરાગસે સેવન કરનેવાલા હોનેસે વહ આહાર 'યુક્ત' (-યોગી) કા નહીં હૈ (અર્થાત् વહ યુક્તાહાર નહીં હૈ।)

‘અપૂર્ણોદર આહાર હી યુક્તાહાર હૈ, ક્યોંકિ વહી ‘પ્રતિહત’ ‘યોગ રહિત હૈ। [પૂર્ણોદર આહાર યુક્તાહાર નહીં હૈ, એસા નિમાનુસાર દો પ્રકારસે સિદ્ધ હોતા હૈ :—] (૧) પૂર્ણોદર આહાર તો પ્રતિહત યોગવાલા હોનેસે કર્થંચિત् હિંસાયતન હોતા હુઆ યુક્ત (-યોગ્ય) નહીં હૈ; ઔર (૨) પૂર્ણોદર આહાર કરનેવાલા પ્રતિહત યોગવાલા હોનેસે વહ આહાર યુક્ત (-યોગી) કા આહાર નહીં હૈ।

યથાલબ્ધ આહાર હી યુક્તાહાર હૈ, ક્યોંકિ વહી (આહાર) વિશેષપ્રિયતાસ્વરૂપ અનુરાગસે શૂન્ય હૈ। (૧) ‘અયથાલબ્ધ આહાર તો વિશેષપ્રિયતાસ્વરૂપ અનુરાગસે સેવન કિયા જાતા હૈ, ઇસલિયે અત્યન્તરૂપસે હિંસાયતન કિયા જાનેકે કારણ યુક્ત (-યોગ્ય) નહીં હૈ; ઔર અયથાલબ્ધ આહારકા સેવન કરનેવાલા વિશેષપ્રિયતાસ્વરૂપ અનુરાગ દ્વારા સેવન કરનેવાલા હોનેસે વહ આહાર યુક્ત (-યોગી) કા નહીં હૈ।

૧. યુક્ત = આત્મસ્વભાવમાં લગા હુઆ; યોગી। ૨. અપૂર્ણોદર = પૂર્ણ પેટ ન ભરકર; ઊનોદર કરના।
૩. પ્રતિહત = હનિત, નષ્ટ, રૂકા હુઆ, વિશ્વકો પ્રાસ।
૪. યોગ = આત્મસ્વભાવમાં જુડના।
૫. અયથાલબ્ધ = જૈસા મિલ જાય વૈસા નહીં, કિન્તુ અપની પસંદગીકા; સ્વેચ્છાલબ્ધ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા

૪૨૩

એવંવિધાહારસેવનવ્યક્તાન્તરશુદ્ધિત્વાન્ ચ યુક્તસ્ય । અરસાપેક્ષ એવાહારો યુક્તાહારઃ, તસ્યૈવાન્તઃ-
શુદ્ધિસુન્દરત્વાત् । રસાપેક્ષસ્તુ અન્તરશુદ્ધ્યા પ્રસાદ્ય હિંસાયતનીક્રિયમાણો ન યુક્તઃ, અન્તર-
શુદ્ધિસેવકત્વેન ન ચ યુક્તસ્ય । અમધુમાંસ એવાહારો યુક્તાહારઃ, તસ્યૈવાહિંસાયતનત્વાત् ।
સમધુમાંસસ્તુ હિંસાયતનત્વાન્ યુક્તઃ, એવંવિધાહારસેવનવ્યક્તાન્તરશુદ્ધિત્વાન્ ચ યુક્તસ્ય ।
મધુમાંસમત્ર હિંસાયતનોપલક્ષણં, તેન સમસ્તહિંસાયતનશૂન્ય એવાહારો યુક્તાહારઃ॥૨૨૬॥

વિકલ્પોપાધિરહિતા યા તુ નિશ્ચયનયેનાહિસા, તત્સાધકરૂપા બહિરઙ્ગપરજીવપ્રાણવ્યપરોપણનિવૃત્તિરૂપા
દ્રવ્યાહિસા ચ, સા દ્વિવિધાપિ તત્ત્વ યુક્તાહારે સંભવતિ । યસ્તુ તદ્વિપરીતઃ સ યુક્તાહારો ન ભવતિ ।
કસ્માદિતિ ચેત્ । તદ્વિલક્ષણભૂતાયા દ્રવ્યભાવરૂપાયા હિસાયા: સર્વાવાદિતિ॥૨૨૯॥ અથ વિશેષેણ
માંસદૂષણં કથયતિ—

પકેસુ અ આમેસુ અ વિપદ્ધમાણાસુ મંસપેસીસુ ।
સંતત્તિયમુવવાદો તજ્ઞાદીર્ણં ણિગોદાર્ણં ॥★૩૨॥
જો પક્કમપક્ક વા પેસી મંસસ્ ખાદિ ફાસદિ વા ।
સો કિલ ણિહણદિ પિંડ જીવાણમણગકોડીણં ॥★૩૩॥ (જુમ્મ)

ભિક્ષાચરણસે આહાર હી યુક્તાહાર હૈ, ક્યોંકિ વહી આરંભશૂન્ય હૈ । (૧) અભિક્ષાચરણસે
(-ભિક્ષાચરણ રહિત) જો આહાર ઉસમે આરંભકા સમ્ભવ હોનેસે હિંસાયતનપના પ્રસિદ્ધ હૈ, અતઃ
વહ આહાર યુક્ત (-યોગ્ય) નહીં હૈ; ઔર (૨) એસે આહારકે સેવનમે (સેવન કરનેવાલેકી)
અન્તરંગ અશુદ્ધિ વ્યક્ત (-પ્રગટ) હોનેસે વહ આહાર યુક્ત (યોગી) કા નહીં હૈ ।

દિનકા આહાર હી યુક્તાહાર હૈ, ક્યોંકિ વહી સમ્યક (બરાબર) દેખા જા સકતા હૈ ।
(૧) અદિવસ (દિનકે અતિસ્ક્રિત સમયમે) આહાર તો સમ્યક નહીં દેખા જા સકતા, ઇસલિયે
ઉસકે હિંસાયતનપના અનિવાર્ય હોનેસે વહ આહાર યુક્ત (-યોગ્ય) નહીં હૈ; ઔર (૨) એસે
આહારકે સેવનમે અન્તરંગ અશુદ્ધિ વ્યક્ત હોનેસે આહાર યુક્ત (-યોગી) કા નહીં હૈ ।

રસકી અપેક્ષાસે રહિત આહાર હી યુક્તાહાર હૈ । ક્યોંકિ વહી અન્તરંગ શુદ્ધિસે સુન્દર હૈ ।
(૧) રસકી અપેક્ષાવાલા આહાર તો અન્તરંગ અશુદ્ધિ દ્વારા અત્યન્તરૂપસે હિંસાયતન કિયા જાનેકે
કારણ યુક્ત (-યોગ્ય) નહીં હૈ; ઔર (૨) ઉસકા સેવન કરનેવાલા અન્તરંગ અશુદ્ધિ પૂર્વક
સેવન કરતા હૈ ઇસલિયે વહ આહાર યુક્ત (-યોગી) કા નહીં હૈ ।

મધુ-માંસ રહિત આહાર હી યુક્તાહાર હૈ, ક્યોંકિ ઉસીકે હિંસાયતનપનેકા અભાવ હૈ ।
(૧) મધુ-માંસ સહિત આહાર તો હિંસાયતન હોનેસે યુક્ત (-યોગ્ય) નહીં હૈ; ઔર (૨) એસે
આહારસે સેવનમે અન્તરંગ અશુદ્ધિ વ્યક્ત હોનેસે વહ આહાર યુક્ત (-યોગી) કા નહીં હૈ । યહું
મધુ-માંસ હિંસાયતનકા ઉપલક્ષણ હૈ ઇસલિયે ('મધુ-માંસ રહિત આહાર યુક્તાહાર હૈ' ઇસ
કથનસે એસા સમજના ચાહિયે કિ) સમસ્ત હિંસાયતનશૂન્ય આહાર હી યુક્તાહાર હૈ ॥૨૨૯॥

अथोत्सर्गापवादमैत्रीसौस्थित्यमाचरणस्योपदिशति—

बालो वा वृद्धो वा समभिहदो वा पुणो गिलाणो वा ।

चरियं चरदु सजोग्यं मूलच्छेदो जधा ण हवदि ॥२३०॥

बालो वा वृद्धो वा श्रमाभिहतो वा पुनर्गर्णनो वा ।

चर्या चरतु स्वयोग्यं मूलच्छेदो यथा न भवति ॥२३०॥

भणित इत्यध्याहारः । स कः । उववादो व्यवहारनयेनोत्पादः । किंविशिष्टः । संततियं सान्ततिको निरन्तरः । केषां संबन्धी । णिगोदाणं निश्चयेन शुद्धबुद्धैकस्वभावानामनादिनिधनत्वेनोत्पादव्यय-रहितानामपि निगोदजीवानाम् । पुनरपि कथंभूतानाम् । तज्जादीणं तद्वर्णतद्व्यतिरेकतत्पर्याप्त्येन तज्जातीनां मांसजातीनाम् । कास्वधिकरणभूतासु । मंसपेसीसु मांसपेशीषु मांसखण्डेषु । कथंभूतासु । पक्षेषु अ आमेषु अ विपच्चमाणासु पक्षासु चामासु च विपच्चमानास्विति प्रथमगाथा । जो पक्षमपक्षं वा यः कर्ता पक्षामपक्षां वा पेशीं पेशीं खण्डम् । कस्य । मंसस्स मांसस्य । खादि निजशुद्धात्मभावनोत्पन्न-सुखसुधाहारमलभमानः सन् खादति भक्षति, फासदि वा स्पर्शति वा, सो किल णिहणदि पिंडं स कर्ता किल लोकोक्त्या परमागमोक्त्या वा निहन्ति पिण्डम् । केषाम् । जीवाणं जीवानाम् । कर्ति-संख्योपेतानाम् । अणेगकोटीणं अनेककोटीनामिति । अत्रेदमुक्तं भवति—शेषकन्दमूलाद्याहाराः केचनानन्तकाया अप्यग्निपक्षाः सन्तः प्रासुका भवन्ति, मांसं पुनरनन्तकायां भवति तथैव चाग्निपक्षमपक्षं पच्यमानं वा प्रासुकं न भवति । तेन कारणेनाभोज्यमभक्षणीयमिति ॥“३२-३३॥ अथ पाणिगताहारः प्रासुकोऽप्यन्यस्मै न दातव्य इत्युपादिशति—

अप्पडिकुद्धुं पिंडं पाणिगयं णेव देयमण्णस्स ।

दत्ता भोत्तुमजोग्यं भुत्तो वा होदि पडिकुद्धो ॥★३४॥

अब उत्सर्ग और अपवादकी मैत्री द्वारा आचरणके सुस्थितपनेका उपदेश करते हैं :—

अन्वयार्थ :— [बालः वा] बाल, [वृद्धः वा] वृद्ध [श्रमाभिहतः वा] ^१श्रांत [पुनः ग्लानः वा] या ^२ग्लान श्रमण [मूलच्छेदः] मूलका छेद [यथा न भवति] जैसा न हो उसप्रकारसे [स्वयोग्यां] अपने योग्य [चर्या चरतु] आचरण आचरो ॥२३०॥

१. श्रान्त = श्रमित; परिश्रमी थका; हुआ ।

२. ग्लान = व्याधिग्रस्त; रोगी; दुर्बल ।

**वृद्धत्व, बालपणा विषे, ग्लानत्व, श्रांत दशा विषे,
चर्या चरो निजयोग्य, जे रीत मूलछेद न थाय छे. २३०.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા

૪૨૫

बालवृद्धश्रान्तग्लानेनापि संयमस्य शुद्धात्मतत्त्वसाधनत्वेन मूलभूतस्य छेदो न यथा स्यात्तथा संयतस्य स्वस्य योग्यमतिकर्कशमेवाचरणमाचरणीयमित्युत्सर्गः। बालवृद्धश्रान्तग्लानेन शरीरस्य शुद्धात्मतत्त्वसाधनभूतसंयमसाधनत्वेन मूलभूतस्य छेदो न यथा स्यात्तथा बालवृद्ध-श्रान्तग्लानस्य स्वस्य योग्यं मृद्वेवाचरणमाचरणीयमित्यपवादः। बालवृद्धश्रान्तग्लानेन संयमस्य शुद्धात्मतत्त्वसाधनत्वेन मूलभूतस्य छेदो न यथा स्यात्तथा संयतस्य स्वस्य योग्यमतिकर्कशमाचरणमाचरता शरीरस्य शुद्धात्मतत्त्वसाधनभूतसंयमसाधनत्वेन मूलभूतस्य छेदो न यथा स्यात् तथा बालवृद्धश्रान्तग्लानस्य स्वस्य योग्यं मृद्वाचरणमाचरणीयमित्यपवादसापेक्ष उत्सर्गः। बालवृद्धश्रान्तग्लानेन शरीरस्य शुद्धात्मतत्त्वसाधनभूतसंयमसाधनत्वेन मूलभूतस्य छेदो न यथा

अप्पिङ्कुट्टुं पिंडं पाणिगयं ऐव देयमण्णस्स अप्रतिकृष्ट आगमाविरुद्ध आहारः पाणिगतो हस्तगतो नैव देयो, न दातव्योऽन्यस्मै, दत्ता भोत्तुमजोग्यं दत्त्वा पश्चाद्दोक्तुमयोग्यं, भुत्तो वा होदि पडिकुट्टो कथंचित् भुत्तो वा, भोजनं कृतवान्, तर्हि प्रतिकृष्टे भवति, प्रायश्चित्तयोग्यो भवतीति। अयमत्र भावः—हस्तगताहारं योऽसावन्यस्मै न ददाति तस्य निर्मोहात्मतत्त्वभावनारूपं निर्मोहत्वं ज्ञायत इति ॥“३४॥ अथ निश्चयव्यवहारसंज्ञयोरुत्सर्गापवादयोः कथंचितरस्परसापेक्षभावं स्थापयन् चारित्रस्य रक्षां दर्शयति—चरुं चरतु, आचरतु। किम्। चरियं चारित्रमनुष्ठानम्। कथंभूतम्। सजोग्यं स्वयोग्यं, स्वकीयावस्थायोग्यम्। कथं यथा भवति। मूलच्छेदो जधाण हवदि मूलच्छेदो यथा न भवति। स क: कर्ता चरति। वालो वा वृद्धो वा समाभिदो वा पुणो गिलाणो वा वालो वा, वृद्धो वा, श्रमेणाभिहतः पीडितः श्रमाभिहतो वा, ग्लानो व्याधिस्थो वेति। तद्यथा—उत्सर्गापवादलक्षणं कथ्यते तावत्। स्वशुद्धात्मनः

टीका :—बाल-वृद्ध-श्रमित या ग्लान (श्रमण) को भी संयमका—जो कि शुद्धात्मतत्त्वका साधन होनेसे मूलभूत है उसका—छेद जैसे न हो उसप्रकार, संयत ऐसे अपने योग्य अति कर्कश (-कठोर) आचरण ही आचरना; इसप्रकार उत्सर्ग है।

बाल-वृद्ध-श्रमित या ग्लान (श्रमण) को भी शरीरका—जो कि शुद्धात्मतत्त्वके साधनभूत संयमका साधन होनेसे मूलभूत है उसका—छेद जैसे न हो उसप्रकार, बाल-वृद्ध-श्रांत-ग्लानको अपने योग्य मृदु आचरण ही आचरना; इसप्रकार अपवाद है।

बाल-वृद्ध-श्रांत-ग्लानके संयमका—जो कि शुद्धात्मतत्त्वका साधन होनेसे मूलभूत है उसका—छेद जैसे न हो उस प्रकारका संयत ऐसा अपने योग्य अति कठोर आचरण आचरते हुए, (उसके) शरीरका—जो कि शुद्धात्मतत्त्वके साधनभूत संयमका साधन होनेसे मूलभूत है उसका (भी)—छेद जैसे न हो उसप्रकार बाल-वृद्ध-श्रांत-ग्लान ऐसे अपने योग्य मृदु आचरण भी आचरना। इसप्रकार ^१अपवादसापेक्ष उत्सर्ग है।

बाल-वृद्ध-श्रांत-ग्लानको शरीरका—जो कि शुद्धात्मतत्त्वके साधनभूत संयमका

१. अपवादसापेक्ष = अपवादकी अपेक्षा सहित।

૪૨૬

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

સ્યાત્તથા બાલવૃદ્ધશ્રાન્તગ્લાનસ્ય સ્વસ્ય યોગ્ય મૃદ્વાચરણમાચરતા સંયમસ્ય શુદ્ધાત્મતત્ત્વસાધનત્વેન
મૂલભૂતસ્ય છેદો ન યથા સ્યાત્તથા સંયતસ્ય સ્વસ્ય યોગ્યમતિકર્કશમષાચરણમાચરણીય-
મિત્યુત્સર્ગસાપેક્ષોऽપવાદઃ । અતઃ સર્વથોત્સર્ગાપવાદમૈત્રા સૌરિથત્યમાચરણસ્ય વિધેયમ् ॥૨૩૦॥

અથોત્સર્ગાપવાદવિરોધદૌઃસ્થ્યમાચરણસ્યોપદિશતિ—

આહારે વ વિહારે દેસં કાલં સમં ખમં ઉવધિં ।

જાણિત્તા તે સમણો વદ્વદિ જદિ અપ્પલેવી સો ॥૨૩૧॥

સકાશાદન્યદ્વાહ્યાભ્યન્તરપરિગ્રહરૂપં સર્વ ત્યાજ્યમિત્યુત્સર્ગો નિશ્ચયનયઃ સર્વપરિત્યાગઃ પરમોપેક્ષાસંયમો
વીતરાગચારિત્રં શુદ્ધોપયોગ ઇતિ યાવદેકાર્થઃ । તત્રાસમર્થઃ પુરુષઃ શુદ્ધાત્મભાવનાસહકારિભૂતં કિમપિ
પ્રાસુકાહારજ્ઞાનોપકરણાદિકં ગૃહ્ણાતીત્યપવાદો વ્યવહારનય એકદેશપરિત્યાગઃ તથાચાપહૃતસંયમઃ
સરાગચારિત્રં શુભોપયોગ ઇતિ યાવદેકાર્થઃ । તત્ત્ર શુદ્ધાત્મભાવનાનિમિત્તં સર્વત્યાગલક્ષણોત્સર્ગ
દુર્ધરાનુષ્ઠાને પ્રવર્તમાનસ્તપોધનઃ શુદ્ધાત્મતત્ત્વસાધકત્વેન મૂલભૂતસંયમસ્ય સંયમસાધકત્વેન
મૂલભૂતશરીરસ્ય વા યથા છેદો વિનાશો ન ભવતિ તથા કિમપિ પ્રાસુકાહારાદિકં ગૃહ્ણાતીત્યપવાદસાપેક્ષ
ઉત્સર્ગો ભણ્યતે । યદા પુનરપવાદલક્ષણોऽપહૃતસંયમે પ્રવર્તતે તદાપિ શુદ્ધાત્મતત્ત્વસાધકત્વેન
મૂલભૂતસંયમસ્ય સંયમસાધકત્વેન મૂલભૂતશરીરસ્ય વા યથોચેદો વિનાશો ન ભવતિ
તથોત્સર્ગસાપેક્ષત્વેન પ્રવર્તતે । તથા પ્રવર્તતે ઇતિ કોઽર્થઃ । યથા સંયમવિરાધના ન ભવતિ
તથેત્યુત્સર્ગસાપેક્ષોऽપવાદ ઇત્યભિપ્રાયઃ ॥૨૩૦॥ અથાપવાદનિરપેક્ષમુત્સર્ગ તથૈવોત્સર્ગનિરપેક્ષમપવાદં ચ

સાધન હોનેસે મૂલભૂત હૈ ઉસકા—છેદ જૈસે ન હો ઉસપ્રકારસે બાલ-વૃદ્ધ-શ્રાંત-ગ્લાન એસે
અપને યોગ્ય મૃદુ આચરણ આચરતે હુએ, (ઉસકે) સંયમકા—જો કિ શુદ્ધાત્મતત્ત્વકા સાધન
હોનેસે મૂલભૂત હૈ ઉસકા (ભી)—છેદ જૈસે ન હો ઉસપ્રકારસે સંયત એસા અપને યોગ્ય
અતિકર્કશ આચરણ ભી આચરના; ઇસપ્રકાર ઉત્સર્ગસાપેક્ષ અપવાદ હૈ ।

ઇસસે (એસા કહા હૈ કિ) સર્વથા (સર્વપ્રકારસે) ઉત્સર્ગ ઔર અપવાદકી મૈત્રી દ્વારા
આચરણકા સુસ્થિતપના કરના ચાહિયે ॥૨૩૦॥

અબ, ઉત્સર્ગ ઔર અપવાદકે વિરોધ (-અમૈત્રી) સે આચરણકા ‘દુઃસ્થિતપના હોતા હૈ,
એસા ઉપદેશ કરતે હૈને :—

૧. દુઃસ્થિત = ખરાબ સ્થિતિવાલા; નષ્ટ ।

**જો દેશ-કાળ તથા ક્ષમા-શ્રમ-ઉપધિને મુનિ જાણીને
વર્તે આહારવિહારમાં, તો અત્યલેપી શ્રમણ તે. ૨૩૧.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા

૪૨૭

**આહરે વા વિહારે દેશં કાલં શ્રમં ક્ષમામુપથિમ् ।
જ્ઞાત્વા તાન્ શ્રમણો વર્તતે યદ્યલ્પલેપી સઃ ॥૨૩૧॥**

अत्र क्षमाग्लानत्वहेतुरूपवासः, बालवृद्धत्वाधिष्ठानं शरीरमुपथिः, ततो बालवृद्ध-श्रान्तग्लाना एव त्वाकृष्टन्ते । अथ देशकालज्ञस्यापि बालवृद्धश्रान्तग्लानत्वानुरोधेनाहार-विहारयोः प्रवर्तमानस्य मृद्घाचरणप्रवृत्तत्वादल्पो लेपो भवत्येव, तद्वरमुत्सर्गः । देशकालज्ञस्यापि बालवृद्धश्रान्तग्लानत्वानुरोधेनाहारविहारयोरल्पलेप-निषेधयंश्वारित्रक्षणाय व्यतिरेकद्वारेण तमेवार्थं द्रढयति-वद्विव वर्तते प्रवर्तते । स कः कर्ता । समणो शत्रुमित्रादिसमचित्तः श्रमणः । यदि किम् । जदि अप्पलेवी सो यदि चेदल्पलेपी स्तोकसावद्यो भवति । कयोर्विषययोर्वर्तते । आहरे व विहरे तपोधनयोग्याहारविहारयोः । किं कृत्वा पूर्व । जाणिता ज्ञात्वा । कान् । ते तान् कर्मतापन्नान्; देसं कालं समं खमं उवधिं देशं, कालं, मार्गादिश्रमं, क्षमां क्षमतामुपवासादिविषये शक्तिं, उपधिं बालवृद्धश्रान्तग्लानसंबन्धिनं शरीरमात्रोपथिं परिग्रहमिति पञ्च देशादीन् तपोधनाचरणसहकारिभूतानिति । तथाहि—पूर्वकथितक्रमेण तावदुर्धरानुष्ठानरूपोत्सर्गं वर्तते; तत्र च प्रासुકाहारादिग्रहणनिमित्तमल्पलेपं द्वદ्वा यदि न प्रवर्तते तदा आર्तध्यानसंक्लेशेन शरीरत्यागं

अन्वयार्थ :—[यदि] यदि [श्रमणः] श्रमण [आહरे वा विहरे] आहार अथवा विहारमें [देशं] देश, [कालं] काल, [श्रमं] श्रम, [क्षमां] ॑क्षमता तथा [उपधिं] उपधि, [तान् ज्ञात्वा] इनको जानकर [वर्तते] प्रवर्ते [सः अल्पलेपी] तो वह अल्पलेपी होता है ॥२३१॥

टीका :—क्षमता तथा ग्लानताका हेतु उपवास है और बाल तथा वृद्धत्वका अधिष्ठान उपधि-शरीर है, इसलिये यहाँ (टीकामें) बाल-वृद्ध-श्रांत-ग्लान ही लिये गये हैं । (अर्थात् मूल गाथामें जो क्षमा, उपधि इत्यादि शब्द हैं उनका आशय खींचकर टीकामें ‘बाल, वृद्ध, श्रांत, ग्लान’ शब्द ही प्रयुक्त किये गये हैं) ।

‘देशकालज्ञको भी, यदि वह बाल-वृद्ध-श्रांत-ग्लानत्वके अनुरोधसे (अर्थात् बालत्व, वृद्धत्व, श्रांतत्व अथवा ग्लानत्वका अनुसरण करके) आहार-विहारमें प्रवृत्ति करे तो मृदु आचरणमें प्रवृत्त होनेसे अल्प लेप होता ही है, (-लेपका सर्वथा अभाव नहीं होता), इसलिये उत्सर्ग अच्छा है ।

‘देशकालज्ञको भी, यदि वह बाल-वृद्ध-श्रांत-ग्लानत्वके अनुरोधसे आहार-विहारमें प्रवृत्ति करे तो मृदु आचरणमें प्रवृत्त होनेसे अल्प ही लेप होता है । (-विशेष लेप नहीं होता), इसलिये अपवाद अच्छा है ।

१. क्षमता = शक्ति; सहनशक्ति; धीर्ज.   २. देशकालज्ञ = देश-कालको जाननेवाला ।

ભયેનાપ્રવર્તમાનસ્યાતિકર્કશાચરણીભૂયાક્રમેણ શરીરં પાતયિત્વા સુરલોકં ગ્રાષ્યોદ્ભાન્તસમસ્ત-સંયમામૃતભારસ્ય તપસોઽનવકાશતયાશવ્યપ્રતિકારો મહાન્ લેપો ભવતિ, તન્ શ્રેયાનપવાદ-નિરપેક્ષ ઉત્સર્ગ:। દેશકાલજ્ઞસ્યાપિ બાલવૃદ્ધશ્રાન્તગ્લાનત્વાનુરોધેનાહારવિહારયોરલ્પલેપત્વં વિગણય્ યથેષ્ટં પ્રવર્તમાનસ્ય મૃદ્ઘાચરણીભૂય સંયમં વિરાધ્યાસંયતજનસમાનીભૂતસ્ય તદાત્વે તપસોઽનવકાશતયાશવ્યપ્રતિકારો મહાન્ લેપો ભવતિ, તન્ શ્રેયાનુત્સર્ગનિરપેક્ષોઽપવાદ:। અતઃ સર્વથોત્સર્ગાપવાદવિરોધદૌસ્થિત્યમાચરણસ્ય પ્રતિષેધં, તદર્થમેવ સર્વથાનુગમ્યશ્ પરસ્પર-સાપેક્ષોત્સર્ગાપવાદવિજૃભિતવૃત્તિઃ સ્યાદ્વાદઃ॥૨૩૧॥

કૃત્વા પૂર્વકૃતપુણ્યન દેવલોકે સમૃત્યદે | તત્ સંયમાભાવાન્મહાન્ લેપો ભવતિ | તતઃ કારણાદપવાદ-નિરપેક્ષમુત્સર્ગ ત્યજતિ, શુદ્ધાત્મભાવનાસાધકમલ્પલેપં વહુલાભમપવાદસાપેક્ષમુત્સર્ગ સ્વીકરોતિ | તથૈવ ચ પૂર્વસૂત્રોક્તક્રમેણાપહતસંયમશબ્દવાચ્યેઽપવાદે પ્રવર્તતે તત્ ચ પ્રવર્તમાનઃ સન્ યદિ કર્થંચિદૌષધ-પથ્યાદિસાવદ્યભયેન વ્યાધિવ્યથાદિપ્રતીકારમકૃત્વા શુદ્ધાત્મભાવનાં ન કરોતિ તર્હિ મહાન્ લેપો ભવતિ; અથવા પ્રતીકારે પ્રવર્તમાનોઽપિ હરીતકીવ્યાજેન ગુડભક્ષણવદિન્દ્રિયસુખલાઘ્યાદેન સંયમવિરાધનાં કરોતિ તદાપિ મહાન્ લેપો ભવતિ | તતઃ કારણાદુત્સર્ગનિરપેક્ષમપવાદં ત્યક્ત્વા શુદ્ધાત્મભાવનારૂપં શુભોપયોગરૂપં વા સંયમમવિરાધયન્નૌષધપથ્યાદિનિમિત્તોત્યનાલ્પસાવદ્યમપિ વહુગુણરાશિમુત્સર્ગસાપેક્ષમ-

દેશકાલજ્ઞકો ભી, યદિ વહ બાલ-વૃદ્ધ-શ્રાંત-ગ્લાનત્વકે અનુરોધસે, જો આહાર-વિહાર હૈ, ઉસસે હોનેવાલે અલ્પલેપકે ભયસે ઉસમે પ્રવૃત્તિ ન કરે તો (અર્થાત् અપવાદકે આશ્રયસે હોનેવાલે અલ્પબન્ધકે ભયસે ઉત્સર્ગકા હઠ કરકે અપવાદમે પ્રવૃત્ત ન હો તો), અતિ કર્કશ આચરણરૂપ હોકર અક્રમસે શરીરપાત કરકે દેવલોક પ્રાસ કરકે જિસને સમસ્ત સંયમામૃતકા સમૂહ વમન કર ડાલા હૈ ઉસે તપકા અવકાશ ન રહનેસે, જિસકા પ્રતીકાર અશક્ય હૈ એસા મહાન્ લેપ હોતા હૈ, ઇસલિયે અપવાદ નિરપેક્ષ ઉત્સર્ગ શ્રેયસ્કર નહીં હૈ |

દેશકાલજ્ઞકો ભી, યદિ વહ બાલ-વૃદ્ધ-શ્રાંત-ગ્લાનત્વકે અનુરોધસે જો આહારવિહાર હૈ, ઉસસે હોનેવાલે અલ્પલેપકો ન ગિનકર ઉસમે 'યથેષ્ટ પ્રવૃત્તિ કરે તો (અર્થાત् અપવાદસે હોનેવાલે અલ્પબન્ધકે પ્રતિ અસાવધાન હોકર ઉત્સર્ગરૂપ ધ્યેયકો ચૂકકર અપવાદમે સ્વચ્છન્દપૂર્વક પ્રવર્તે તો), મૃદુ આચરણરૂપ હોકર સંયમ વિરોધીકો-અસંયતજનકે સમાન હુએ ઉસકો-ઉસ સમય તપકા અવકાશ ન રહનેસે, જિસકા પ્રતીકાર અશક્ય હૈ એસા મહાન્ લેપ હોતા હૈ | ઇસલિયે ઉત્સર્ગ નિરપેક્ષ અપવાદ શ્રેયસ્કર નહીં હૈ |

ઇસસે (એસા કહા ગયા હૈ કિ) ઉત્સર્ગ ઔર અપવાદકે વિરોધસે હોનેવાલા જો આચરણકા દુઃસ્થિતપના વહ સર્વથા નિષેધ્ય (ત્યાજ્ય) હૈ, ઔર ઇસીલિયે પરસ્પર સાપેક્ષ ઉત્સર્ગ ઔર અપવાદસે જિસકી વૃત્તિ (-અસ્તિત્વ, કાર્ય) પ્રગટ હોતી હૈ એસા સ્યાદ્વાદ સર્વથા અનુગમ્ય (અનુસરણ કરને યોગ્ય) હૈ |

૧. યથેષ્ટ = સ્વચ્છંદત્યા, ઇચ્છાકે અનુસાર |

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા

૪૨૯

*ઇત્યેવं ચરણं પુરાણપુરુષૈર્જુષ્ટં વિશિષ્ટાદરૈ-
રૂત્સર્ગાદપવાદતશ્ચ વિચરદ્ધીઃ પૃથગ્ભૂમિકાઃ।
આક્રમ્ય ક્રમતો નિવૃત્તિમતુલાં કૃત્વા યતિઃ સર્વત-
શ્વિત્સામાન્યવિશેષભાસિનિ નિજદ્રવ્યે કરોતુ સ્થિતિમ् ॥૧૫॥

—ઇત્યાચરણપ્રજ્ઞાપનં સમાપ્તમ् ।

પવાદં સ્વીકરોતીત્યભિપ્રાયઃ ॥૨૩૧॥ એવં ‘ઉવયરણ જિણમગે’ ઇત્યાદેકાદશગાથાભિરપવાદસ્ય વિશેષ-વિવરણરૂપેણ ચતુર્થસ્થલં વ્યાખ્યાતમ્ । ઇતિ પૂર્વોક્તક્રમેણ ‘ણ હિ ણિરવેક્ખો ચાગો’ ઇત્યાદિત્રિશદ્ધાથાભિઃ સ્થલચતુર્થ્યેનાપવાદનામા દ્વિતીયાન્તરાધિકારઃ સમાપ્તઃ । અતઃ પરં ચતુર્દશગાથાપર્યન્તં શ્રામણ્યાપરનામા મોક્ષમાર્ગાધિકારઃ કથ્યતે । તત્ત્ર ચત્વારિ સ્થલાનિ ભવન્તિ । તેષુ પ્રથમતઃ આગમાભ્યાસમુખ્યત્વેન ‘એયગગદો સમણો’ ઇત્યાદિ યથાક્રમેણ પ્રથમસ્થલે ગાથાચતુર્થ્યમ્ । તદનન્તરં ભેદાભેદરલત્રયસ્ત્વરૂપમેવ મોક્ષમાર્ગ ઇતિ વ્યાખ્યાનરૂપેણ ‘આગમપુષ્ટા દિદ્ધી’ ઇત્યાદિ દ્વિતીયસ્થલે સૂત્રચતુર્થ્યમ્ । અતઃ પરં દ્રવ્યભાવસંયમકથનરૂપેણ ‘ચાગો ય અણારંભો’ ઇત્યાદિ તૃતીયસ્થલે ગાથાચતુર્થ્યમ્ । તદનન્તરં

ભાવાર્થ :—જબ તક શુદ્ધોપયોગમં હી લીન ન હો જાય જાય તબ તક શ્રમણકો આચરણકી સુસ્થિતિકે લિયે ઉત્સર્ગ ઔર અપવાદકી મૈત્રી સાધની ચાહિયે । ઉસે અપની નિર્બલતાકા લક્ષ રહે બિના માત્ર ઉત્સર્ગકા આગ્રહ રહેકર કેવળ અતિ કર્કશ આચરણકા હઠ નહીં કરના ચાહિયે; તથા ઉત્સર્ગરૂપ ધ્યેયકો ચૂકકર માત્ર અપવાદકે આશ્રયસે કેવળ મૃદુ આચરણરૂપ શિથિલતાકા ભી સેવન નહીં કરના ચાહિયે । કિન્તુ ઇસ પ્રકારકા વર્તન કરના ચાહિયે જિસમે હઠ ભી ન હો ઔર શિથિલતાકા ભી સેવન ન હો । સર્વજ્ઞ ભગવાનકા માર્ગ અનેકાન્ત હૈ । અપની દશાકી જાંચ કરકે જૈસે ભી લાભ હો ઉસપ્રકારસે વર્તન કરનેકા ભગવાનકા ઉપદેશ હૈ ।

અપની ચાહે જો (સબલ યા નિર્બલ) સ્થિતિ હો, તથાપિ એક હી પ્રકારસે વર્તના, ઐસા જિનમાર્ગ નહીં હૈ ॥૨૩૧॥

અબ શ્લોક દ્વારા આત્મદ્રવ્યમં સ્થિર હોનેકી બાત કહકર ‘આચરણપ્રજ્ઞાપન’ પૂર્ણ કિયા જાતા હૈ ।

અર્થ :—ઇસપ્રકાર વિશેષ આદરપૂર્વક પુરાણ પુરુષોંકે દ્વારા સેવિત, ઉત્સર્ગ ઔર અપવાદ દ્વારા અનેક પૃથક્-પૃથક્ ભૂમિકાઓમં વ્યાસ જો ચારિત્ર ઉસકો યતિ પ્રાસ કરકે, ક્રમશઃ અતુલ નિવૃત્તિ કરકે, ચૈતન્યસામાન્ય ઔર ચૈતન્યવિશેષરૂપ જિસકા પ્રકાશ હૈ ઐસે નિજદ્રવ્યમં સર્વતઃ સ્થિતિ કરો ।

ઇસપ્રકાર ‘આચરણ પ્રજ્ઞાપન’ સમાપ્ત હુએ ।

★ શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ

અથ શ્રામણ્યાપરનામ્નો મોક્ષમાર્ગસ્યૈકાગ્ર્યલક્ષણસ્ય પ્રજ્ઞાપનમ् । તત્ત્વ તન્મૂલસાધનભૂતે
પ્રથમમાગમ એવ વ્યાપારયતિ—

એયગગદો સમણો એયગં ણિચ્છિદસ્સ અત્થેસુ ।

ણિચ્છિત્તી આગમદો આગમચેદ્ભા તદો જેદ્ભા ॥૨૩૨॥

એકાગ્રયગતઃ શ્રમણઃ એકાગ્રં નિશ્ચિતસ્ય અર્થેષુ ।

નિશ્ચિતિરાગમત આગમચેષ્ટા તતો જ્યેષ્ઠા ॥૨૩૨॥

શ્રમણો હિ તાવદૈકાગ્રયગત એવ ભવતિ । એકાગ્રં તુ નિશ્ચિતાર્થસ્યૈવ ભવતિ । અર્થનિશ્ચયસ્ત્વાગમાદેવ ભવતિ । તત આગમ એવ વ્યાપારः પ્રધાનતરઃ, ન ચાન્યા ગતિરસ્તિ । યતો ન ખત્વાગમમન્તરેણાર્થા નિશ્ચેતું શક્યન્તે, તસ્યૈવ હિ ત્રિસમયપ્રવૃત્તત્રિલક્ષણસકલપદાર્થ-સાર્થયાથાત્યાવગમસુસ્થિતાન્તરંગગમ્ભીરત્વાત् । ન ચાર્થનિશ્ચયમન્તરેણૈકાગ્રં સિદ્ધ્યેત્, નિશ્ચયવ્યવહારમોક્ષમાર્ગોપસંહારમુખ્યત્વેન ‘મુજ્જદિ વા’ ઇત્યાદિ ચતુર્થસ્થલે ગાથાદ્વયમ् । એવં સ્થલચતુર્થેન તૃતીયાન્તરાધિકારે સમુદ્યાપાતનિકા । તથા—અત્થૈકાગ્રયગતઃ શ્રમણો ભવતિ ।

અબ, શ્રામણ જિસકા દૂસરા નામ હૈ એસે એકાગ્રતાલક્ષણવાળે મોક્ષમાર્ગકા પ્રજ્ઞાપન હૈ । ઉસમે પ્રથમ, ઉસકે (-મોક્ષમાગકે) મૂલ સાધનભૂત આગમમે વ્યાપાર (-પ્રવૃત્તિ) કરતે હૈને :—

અન્વયાર્થ :—[શ્રમણઃ] શ્રમણ [એકાગ્રયગતઃ] એકાગ્રતાકો પ્રાસ હોતા હૈ; [એકાગ્રં] એકાગ્રતા [અર્થેષુ નિશ્ચિતસ્ય] પદાર્થોંકે નિશ્ચયવાનન્કે હોતી હૈ; [નિશ્ચિતિઃ] (પદાર્થોંકા) નિશ્ચય [આગમતઃ] આગમ દ્વારા હોતા હૈ; [તતઃ] ઇસલિયે [આગમચેષ્ટા] આગમમે વ્યાપાર [જ્યેષ્ઠા] મુખ્ય હૈ ॥૨૩૨॥

ટીકા :—પ્રથમ તો, શ્રમણ વાસ્તવમે એકાગ્રતાકો પ્રાસ હી હોતા હૈ; એકાગ્રતા પદાર્થોંકે નિશ્ચયવાનન્કે હી હોતી હૈ; ઔર પદાર્થોંકા નિશ્ચય આગમ દ્વારા હી હોતા હૈ; ઇસલિયે આગમમે હી વ્યાપાર પ્રધાનતર (-વિશેષ પ્રધાન) હૈ; દૂસરી ગતિ (-અન્ય કોઈ માર્ગ) નહીં હૈ । ઉસકા કારણ યહ હૈ કી :—

વાસ્તવમે આગમકે બિના પદાર્થોંકા નિશ્ચય નહીં કિયા જા સકતા; ક્યોંકિ આગમ હી, જિસકે ત્રિકાલ (ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્યરૂપ) તીન લક્ષણ પ્રવર્તતે હૈને એસે સકલપદાર્થસાર્થકે યથાતથ્ય જ્ઞાન દ્વારા સુસ્થિત અંતરંગસે ગમ્ભીર હૈ (અર્થાત્ આગમકા હી અંતરંગ, સર્વ પદાર્થોંકે

**શ્રામણ જ્યાં ઐકાગ્ર, ને ઐકાગ્ર વસ્તુનિશ્ચયે,
નિશ્ચય બને આગમ વડે, આગમપ્રવર્તન મુખ્ય છે. ૨૩૨.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા

૪૩૧

યતો�નિશ્ચિતાર્થસ્ય કદાચિનિશ્ચિકીર્ષાકુલિતચેતસ: સમન્તતો દોલાયમાનસ્યાત્યન્તતરલતયા, કદાચિચ્છિકીર્ષાજ્વરપરવશસ્ય વિશ્વં સ્વયં સિસૃક્ષોર્વિશ્વવ્યાપારપરિણતસ્ય પ્રતિક્ષણવિજૃષ્ભ-
માણક્ષોભતયા, કદાચિદ્ભુક્ષાભાવિતસ્ય વિશ્વં સ્વયં ભોગ્યતયોપાદાય રાગદેષદોષકલ્માષિત-
ચિત્તવૃત્તેરિષ્ટાનિષ્ટવિભાગેન પ્રવર્તિતદૈતસ્ય પ્રતિવસ્તુપરિણમમાનસ્યાત્યન્તવિસંષુલતયા, કૃત-
નિશ્ચયનિઃક્રિયનિર્ભોગં યુગપદાપીતવિશ્વમધ્યવિશ્વતયેકં ભગવન્તમાત્માનમપશ્યતઃ સતતં
વૈયર્યમેવ સ્યાત्। ન ચૈકાયમન્તરેણ શ્રામણ્ણ સિદ્ધચેત, યતોઽનૈકાયસ્યાનેકમેવેદમિતિ
પશ્યતસ્તથાપ્રત્યાભિનિવિષ્ટસ્યાનેકમેવેદમિતિ જાનતસ્તથાનુભૂતિભાવિતસ્યાનેકમેવેદમિતિ
પ્રત્યર્થવિકલ્પવ્યાવૃત્તચેતસા સન્તતં પ્રવર્તમાનસ્ય તથાવૃત્તિદુઃસ્થિતસ્ય ચૈકાત્મપ્રતીત્વનુભૂતિ-
તદ્યૈકાયમપરિજ્ઞાનાદેવ ભવતીતિ પ્રકાશયતિ—એયગગદો સમણો એકાગ્રયગતઃ શ્રમણો ભવતિ।
અત્રાયમર્થ:—જગત્ત્રયકાલત્રયવર્તિસમસ્તદ્રવ્યગુણપર્યાયૈકસમયપરિચ્છિતિસમર્થસકલવિમલકેવલ-
જ્ઞાનલક્ષણનિજપરમાત્મત્ત્વસમ્યકશ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુષ્ઠાનરૂપમૈકાયં ભણ્યતે। તત્ત્ર ગતસ્તન્મયત્વેન પરિણતઃ
સમૂહકે યથાર્થજ્ઞાન દ્વારા સુસ્થિત હૈ ઇસલિયે આગમ હી સમસ્ત પદાર્થોંકે યથાર્થ જ્ઞાનસે ગમ્ભીર હૈ) ।

औર, પદાર્થોંકે નિશ્ચયકે બિના એકાગ્રતા સિદ્ધ નહીં હોતી; ક્યોંકિ, જિસે પદાર્થોંકા
નિશ્ચય નહીં હૈ વહ (૧) કદાચિત् નિશ્ચય કરનેકી ઇચ્છાસે આકુલતાપ્રાસ ચિત્તકે કારણ સર્વત: દોલાયમાન (-ડાવાંડોલ) હોનેસે અત્યન્ત તરલતા (ચંચલતા) પ્રાસ કરતા હૈ, (૨) કદાચિત्
કરનેકી ઇચ્છારૂપ જ્વરસે પરવશ હોતા હુઆ વિશ્વકો (-સમસ્ત પદાર્થોંકો) સ્વયં સર્જન
કરનેકી ઇચ્છા કરતા હુઆ વિશ્વવ્યાપારરૂપ (-સમસ્ત પદાર્થોંકી પ્રવૃત્તિરૂપ) પરિણમિત હોનેસે
પ્રતિક્ષણ ક્ષોભકી પ્રગટતાકો પ્રાસ હોતા હૈ, ઔર (૩) કદાચિત् ભોગનેકી ઇચ્છાસે ભાવિત હોતા
હુઆ વિશ્વકો સ્વયં ભોગ્યરૂપ ગ્રહણ કરકે, રાગદ્વેષરૂપ દોષસે કલુષિત ચિત્તવૃત્તિકે કારણ
(વસ્તુઓંમે) ઇષ્ટ-અનિષ્ટ વિભાગ દ્વારા દ્વૈતકો પ્રવર્તિત કરતા હુઆ પ્રત્યેક વસ્તુરૂપ પરિણમિત
હોનેસે અત્યન્ત અસ્થિરતાકો પ્રાસ હોતા હૈ, ઇસલિયે [-ઉપરોક્ત તીન કારણોંસે] ઉસ અનિશ્ચ્યી
જીવકે (૧) કૃતનિશ્ચય, (૨) નિષ્ક્રિય ઔર (૩) નિર્ભોગ એસે ભગવાન આત્માકો—જો કિ
યુગપત્ત વિશ્વકો પી જાનેવાલા હોને પર ભી વિશ્વરૂપ ન હોનેસે એક હૈ ઉસે—નહીં દેખનેસે સતત
વ્યગ્રતા હી હોતી હૈ, (-એકાગ્રતા નહીં હોતી) ।

औર એકાગ્રતાકે બિના શ્રામણ્ણ સિદ્ધ નહીં હોતા; ક્યોંકિ જિસકે એકાગ્રતા નહીં હૈ વહ
જીવ (૧) ‘યહ અનેક હી હૈ’ એસા દેખતા (-શ્રદ્ધાન કરતા) હુઆ ઉસપ્રકારકી પ્રતીતિમે
‘અભિનિવિષ્ટ હોતા હૈ; (૨) ‘યહ અનેક હી હૈ’ એસા જાનતા હુઆ ઉસપ્રકારકી અનુભૂતિસે
ભાવિત હોતા હૈ, ઔર (૩) યહ અનેક હી હૈ’ ઇસપ્રકાર પ્રત્યેક પદાર્થકે વિકલ્પસે ખણ્ણિત
(-છિન્નભિન્ન) ચિત્ત સહિત સતત્ પ્રવૃત્ત હોતા હુઆ ઉસપ્રકારકી ‘વૃત્તિસે દુઃસ્થિત હોતા હૈ,

૧. અભિનિવિષ્ટ = આગ્રહી, દૃઢઃ ।

૨. વૃત્તિ = વર્તના; ચારિત્ર ।

૪૩૨

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

વૃત્તિસ્વરૂપસમ્યગદર્શનજ્ઞાનચારિત્રપરિણિતિપ્રવૃત્તદૃષ્ટિસિવૃત્તિસ્રૂપાત્મતત્ત્વૈકાયાભાવાત् શુદ્ધાત્મ-
તત્ત્વપ્રવૃત્તિરૂપં શ્રામણ્યમેવ ન સ્યાત् । અતઃ સર્વથા મોક્ષમાર્ગપરનામ્નઃ શ્રામણ્યસ્ય સિદ્ધ્યે
ભગવદરહ્તસર્વજ્ઞોપજ્ઞે પ્રકટાનેકાન્તકેતને શબ્દબ્રહ્મણિ નિષ્ણાતેન મુમુક્ષુણા ભવિતવ્યમ् ॥૨૩૨॥

અથાગમહીનસ્ય મોક્ષાખ્યં કર્મક્ષપણં ન સમ્ભવતીતિ પ્રતિપાદયતિ—

શ્રમણો ભવતિ । એયં ણિછિદસ્સ એકાય્યં પુનર્નિશ્ચિતસ્ય તપોધનસ્ય ભવતિ । કેષુ । અત્યેસુ
ટઙ્ગોત્કીર્ણજ્ઞાયકૈકસ્વભાવો યોઽસૌ પરમાત્મપદાર્થસ્તત્રભૂતિષ્વર્થેષુ । ણિછિત્તી આગમદો સા ચ
પદાર્થનિશ્ચિત્તિરાગમતો ભવતિ । તથાહિ—જીવભેદકર્મભેદપ્રતિપાદકાગમાભ્યાસાદ્ભ્યાનાત્તરમાગમાદ્ય પદાર્થ-
પરિચ્છિત્તિર્ભવતિ । આગમચેદ્વા તદો જેદ્વા તતઃ કારણાદેવમુક્તલક્ષણાગમે પરમાગમે ચ ચેષ્ટા પ્રવૃત્તિઃ જ્યેષ્ઠા
શ્રેષ્ઠા પ્રશ્સયેત્વર્થઃ ॥૨૩૨॥ અથાગમપરિજ્ઞાનહીનસ્ય કર્મક્ષપણં ન ભવતીતિ પ્રસૂપયતિ—આગમહીણો

ઇસલિયે ઉસે એક આત્માકી પ્રતીતિ—અનુભૂતિ—વૃત્તિસ્વરૂપ સમ્યગદર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્ર પરિણિતિરૂપ
પ્રવર્તમાન જો 'દૃશિજ્ઞસિ—વૃત્તિરૂપ આત્મતત્ત્વમં એકાગ્રતા હૈ ઉસકા અભાવ હોનેસે
શુદ્ધાત્મતત્ત્વપ્રવૃત્તિરૂપ શ્રામણ્ય હો (શુદ્ધાત્મતત્ત્વમં પ્રવૃત્તિરૂપ મુનિપના હી) નહીં હોતા ।

ઇસસે (એસા કહા ગયા હૈ કિ) મોક્ષમાર્ગ જિસકા દૂસરા નામ હૈ એસે શ્રામણ્યકી
સર્વપ્રકારસે સિદ્ધિ કરનેકે લિયે મુમુક્ષુકો ભગવાન् અહંત સર્વજ્ઞસે ઉપજ્ઞ (-સ્વયં જાનકર કહે
ગયે) શબ્દબ્રહ્મમં—જિસકા કિ અનેકાન્તરૂપી કેતન (ચિહ્ન-ધ્વજ-લક્ષણ) પ્રગટ હૈ ઉસમં—
નિષ્ણાત હોના ચાહિયે ।

ભાવાર્થ :—આગમકે વિના પદાર્થોંકા નિશ્ચય નહીં હોતા, પદાર્થોંકે નિશ્ચયકે વિના
અશ્રદ્ધાજનિત તરલતા, પરકર્તૃત્વાભિલાષાજનિત ક્ષોભ ઔર પરભોક્તૃત્વાભિલાષાજનિત અસ્થિરતાકે
કારણ એકાગ્રતા નહીં હોતી; ઔર એકાગ્રતાકે વિના એક આત્મામં શ્રદ્ધાન—જ્ઞાન—વર્તનરૂપ
પ્રવર્તમાન શુદ્ધાત્મપ્રવૃત્તિ ન હોનેસે મુનિપના નહીં હોતા, ઇસલિયે મોક્ષાર્થીકા પ્રધાન કર્ત્વ્ય
૩શબ્દબ્રહ્મરૂપ આગમમં પ્રવીણતા પ્રાસ કરના હી હૈ ॥૨૩૨॥

અબ આગમહીનકે મોક્ષાખ્ય (મોક્ષ નામસે કહા જાનેવાલા) કર્મક્ષય નહીં હોતા, એસા
પ્રતિપાદન કરતે હૈને :—

૧. દૃશિ = દર્શન ।

૨. શબ્દબ્રહ્મ = પરમબ્રહ્મરૂપ વાચ્યકા વાચક દ્રવ્ય શ્રુત । [ઇન ગાથાઓમં સર્વજ્ઞોપજ્ઞ સમસ્ત દ્રવ્યશ્રુતકો
સામાન્યતા આગમ કહા ગયા હૈ । કભી દ્રવ્યશ્રુતકે 'આગમ' ઔર 'પરમાગમ' એસે દો ભેદ ભી કિયે જાતે
હોયાં; વહીં જીવભેદોં ઔર કર્મભેદોંકે પ્રતિપાદક દ્રવ્યશ્રુતકો 'આગમ' કહા જાતા હૈ, ઔર સમસ્ત દ્રવ્યશ્રુતકે
સારભૂત ચિદાનન્દ એક પરમાત્મતત્ત્વકે પ્રકાશક અધ્યાત્મદ્રવ્યશ્રુતકો 'પરમાગમ' કહા જાતા હૈ ।]

कहानजैनशास्त्रमाला]

चरणानुयोगसूचक चूलिका

४३३

**आगमहीणो समणो णेवप्पाणं परं वियाणादि ।
अविजाणंतो अत्थे खवेदि कम्माणि किध भिक्खू ॥२३३॥**

आगमहीनः श्रमणो नैवात्मानं परं विजानाति ।

अविजानन्नर्थान् क्षपयति कर्माणि कथं भिक्षुः ॥२३३॥

न खल्वागममन्तरेण परात्मज्ञानं परमात्मज्ञानं वा स्यात्; न च परात्मज्ञानशून्यस्य परमात्मज्ञानशून्यस्य वा मोहादिद्रव्यभावकर्मणां ज्ञसिपरिवर्तरूपकर्मणां वा क्षपणं स्यात् । तथा हि—न तावन्निरागमस्य निरवधिभवापगाप्रवाहवाहिमहामोहमलमलीमसस्यास्य जगतः

समणो णेवप्पाणं परं वियाणादि आगमहीनः श्रमणो नैवात्मानं परं वा विजानाति, अविजाणंतो अत्थे अविजानन्नर्थान्निरमात्मादिपदार्थान् खवेदि कम्माणि किध भिक्खू क्षपयति कर्माणि कथं भिक्षुः, न कथमपि इति । इतो विस्तरः—“गुणजीवा पञ्चती पाणा सण्णा य मगणाओ य । उवओगोवि य कमसो वीसं तु परुवणा भणिदा ॥” इति गाथाकथिताद्यागममजानन्, तथैव “भिण्णउ जेण ण जाणियउ णियदेहं परमत्थु । सो अंधउ अवरहं अंधयहं किम दरिसावइ पंथु ॥” इति दोहकसूत्रकथिताद्यागमपदसारभूतम-

अन्वयार्थ :—[आगमहीनः] आगमहीन [श्रमणः] श्रमण [आत्मानं] आत्माको (निजको) और [परं] परको [न एव विजानाति] नहीं जानता; [अर्थान् अविजानन्] पदार्थोंको नहीं जानता हुआ [भिक्षुः] भिक्षु [कर्माणि] कर्मोंको [कथं] किसप्रकार [क्षपयति] क्षय करे? ॥२३३॥

टीका :—वास्तवमें आगमके विना १परात्मज्ञान या २परमात्मज्ञान नहीं होता; और परात्मज्ञानशून्यके या परमात्मज्ञानशून्यके मोहादिद्रव्यभावकर्मोंका या ३ज्ञसिपरिवर्तनरूप कर्मोंका क्षय नहीं होता । वह इसप्रकार है :—

प्रथम तो, आगमहीन यह जगत—कि जो निरवधि (अनादि) भवसरिताके प्रवाहको बहानेवाले महामोहमलसे मलिन है वह—धतूरा पिये हुए मनुष्यकी भाँति विवेकके नाशको प्राप्त

१. परात्मज्ञान = परका और आत्माका ज्ञान; स्व—परका भेदज्ञान ।

२. परमात्मज्ञान = परमात्माका ज्ञान, ‘मैं समस्त लोकालोकके ज्ञायक ज्ञानस्वभाववाला परम आत्मा हूँ’ ऐसा ज्ञान ।

३. ज्ञसिपरिवर्तन = ज्ञसिका बदलना, जाननेकी क्रियाका परिवर्तन (ज्ञानका एक ज्ञेयसे दूसरे ज्ञेयमें बदलना सो ज्ञसिपरिवर्तनरूप कर्म है ।)

**आगमरहित जे श्रमण ते जाणे न परने, आत्मने;
भिक्षु पदार्थ—अजाण ते क्षय कर्मनो कई रीत करे ? २३३.**

प्र. ५५

પીતોન્મત્તકસ્યેવાવકીર્ણવિવેકસ્યાવિવિક્તેન જ્ઞાનજ્યોતિષા નિરૂપયતો ઽપ્યાત્મપ્રદેશનિશ્ચિત શરીરાદિદ્રવ્યેષૂપ્યોગમિશ્રિતમોહરાગદ્વેષાદિભાવેષુ ચ સ્વપરનિશ્ચાયકાગમોપદેશપૂર્વકસ્વાનુભવા-ભાવાદયં પરો^૧યમાત્મેતિ જ્ઞાનં સિદ્ધ્યેતુઃ; તથા ચ ત્રિસમયપરિપાટીપ્રકટિતવિચ્રિપર્યાય-પ્રાગભારાગાધગમ્ભીરસ્વભાવં વિશ્વમેવ જ્ઞેયીકૃત્ય પ્રતપતઃ: પરમાત્મનિશ્ચાયકાગમોપદેશપૂર્વક-સ્વાનુભવાભાવાત્તુ જ્ઞાનસ્વભાવસ્યૈકસ્ય પરમાત્મનો જ્ઞાનમપિ ન સિદ્ધ્યેતુઃ। પરાત્મ-પરમાત્મજ્ઞાનશૂન્યસ્ય તુ દ્રવ્યકર્મારબૈઃ: શરીરાદિભિસ્તત્પ્રત્યયૈર્મોહરાગદ્વેષાદિભાવૈશ્ચ સહૈક્ય-માકલયતો વધ્યધાતકવિભાગાભાવાન્મોહાદિદ્રવ્યભાવકર્મણાં ક્ષણણં ન સિદ્ધ્યેતુઃ; તથાચ ધ્યાત્મશાસ્ત્રં ચાજાનનું પુરુષો રાગાદિદોષરહિતાવ્યાવાધસુખાદિગુણસ્વરૂપનિજાત્મદ્રવ્યસ્ય ભાવકર્મ-શદ્વાભિધેયૈ રાગાદિનાનાવિકલ્પજાલનિશ્ચયેન કર્મભિઃ સહ ભેદં ન જાનાતિ, તથૈવ કર્મારિવિધ્યંસક-હોનેસે ૧અવિવિક્ત જ્ઞાનજ્યોતિસે યદ્યપિ દેખતા હૈ તથાપિ, ઉસે ૨સ્વપરનિશ્ચાયક આગમોપદેશપૂર્વક સ્વાનુભવકે અભાવકે કારણ, આત્મામેં ઔર આત્મપ્રદેશસ્થિત શરીરાદિદ્રવ્યોમેં તથા ઉપયોગમિશ્રિત મોહરાગદ્વેષાદિભાવોમેં ‘યહ પર હૈ ઔર યહ આત્મા (-સ્વ) હૈ’ એસા જ્ઞાન સિદ્ધ નહીં હોતા; તથા ઉસે, ૩પરમાત્મનિશ્ચાયક આગમોપદેશપૂર્વક સ્વાનુભવકે અભાવકે કારણ, જિસકે ત્રિકાલ પરિપાટીમેં વિચિત્ર પર્યાયોંકા સમૂહ પ્રગટ હોતા હૈ એસે અગાધ-ગમ્ભીરસ્વભાવ વિશ્વકો જ્ઞેયરૂપ કરકે ૪પ્રતપિત જ્ઞાનસ્વભાવી એક પરમાત્માકા જ્ઞાન ભી સિદ્ધ નહીં હોતા।

ઔર (ઇસપ્રકાર) જો (૧) પરાત્મજ્ઞાનસે તથા (૨) પરમાત્મજ્ઞાનસે શૂન્ય હૈ ઉસે, (૧) દ્રવ્યકર્મસે હોનેવાલે શરીરાદિકે સાથ તથા ‘તત્પ્રત્યયી મોહરાગદ્વેષાદિ ભાવોંકે સાથ એકતાકા અનુભવ કરનેસે ૫વધ્યધાતકકે વિભાગકા અભાવ હોનેસે મોહાદિદ્રવ્યભાવકર્મોંકા ક્ષય સિદ્ધ નહીં હોતા, તથા (૨) ૬જ્ઞેયનિષ્ઠતાસે પ્રત્યેક વસ્તુકે ઉત્પાદ-વિનાશરૂપ પરિણિત હોનેકે કારણ

૧. અવિવિક્ત = અવિવેકવાલી; વિવેક શૂન્ય, ભેદ-હીન; અભિન્ન; એકમેક।
૨. સ્વપરનિશ્ચાયક = સ્વપરકા નિશ્ચય કરનેવાલા (આગમોપદેશ સ્વપરકા નિશ્ચય કરનેવાલા હૈ અર્થાત् સ્વપરકા નિશ્ચય કરનેમેં નિમિત્તભૂત હૈ।)
૩. પરમાત્મનિશ્ચાયક = પરમાત્માકા નિશ્ચય કરનેવાલા (અર્થાત् જ્ઞાનસ્વભાવ પરમાત્માકા નિશ્ચય કરનેમેં નિમિત્તભૂત।)
૪. પ્રતપિત = પ્રતાપવાનું (જ્ઞાનસ્વભાવ પરમાત્મા વિશ્વકો જ્ઞેયરૂપ કરકે તપતા હૈ—પ્રતાપવાનું વર્તતા હૈ।)
૫. તત્પ્રત્યયી = તત્સમ્બન્ધી, વહ જિસકા નિમિત્ત હૈ એસે।
૬. વધ્યધાતક = હનન યોગ્ય ઔર હનનકર્તા [આત્મા વધ્ય હૈ ઔર મોહાદિભાવકર્મ ઘાતક હૈનેં। મોહાદિદ્રવ્યકર્મ ભી આત્માકે ઘાતમેં નિમિત્તભૂત હોનેસે ઘાતક કહલાતે હૈનેં।]
૭. જ્ઞેયનિષ્ઠ = જ્ઞેયોમેં નિષ્ઠાવાલા; જ્ઞેયપરાયન; જ્ઞેયસમુખ [અનાદિ સંસારમેં જ્ઞસિ જ્ઞેયનિષ્ઠ હોનેસે વહ પ્રત્યેક પદાર્થકી ઉત્પત્તિ-વિનાશરૂપ પરિણિત હોનેસે પરિવર્તનકો પ્રાસ હોતી રહતી હૈ। પરમાત્મનિષ્ઠતાકે બિના જ્ઞસિકા વહ પરિવર્તન અનિવાર્ય હૈ।]

कहानजैनशास्त्रमाला] चरणानुयोगसूचक चूलिका ४३५

ज्ञेयनिष्ठतया प्रतिवस्तु पातोत्पातपरिणतत्वेन ज्ञाप्तेरासंसारात्परिवर्तमानायाः परमात्मनिष्ठत्व-
मन्तरेणानिवार्यपरिवर्ततया ज्ञाप्तिपरिवर्तसूपकर्मणां क्षपणमपि न सिद्ध्यते। अतः कर्म-
क्षपणार्थिभिः सर्वथागमः पर्यूपास्यः ॥२३३॥

अथागम एवैकश्चक्षुर्मोक्षमार्गमपसर्पतामित्यनुशास्ति—

आगमचक्खू साहू इंदियचक्खूणि सब्बभूदाणि ।
देवा य ओहिचक्खू सिद्धा पुण सब्बदो चक्खू ॥२३४॥

स्वकीयपरमात्मतत्त्वस्य ज्ञानावरणादिव्यकर्मभिरपि सह पृथक्त्वं न वेति, तथाचाशरीरलक्षणशुद्धात्म-पदार्थस्य शरीरादिनोकर्मभिः सहान्यत्वं न जानाति। इत्थंभूतभेदज्ञानाभावादेहस्थमपि निजशुद्धात्मानं न रोचते, समस्तरागादिपरिहारेण न च भावयति। ततश्च कथं कर्मक्षयो भवति, न कथमपीति। ततः कारणान्मोक्षार्थिना परमागमाभ्यास एव कर्तव्य इति तात्पर्यर्थः॥२३॥ अथ मोक्षमार्गार्थिनामागम

अनादि संसारसे परिवर्तनको पानेवाली जो ज्ञसि, उसका परिवर्तन परमात्मनिष्ठताके अतिरिक्त अनिवार्य होनेसे, ज्ञसिपरिवर्तनरूप कर्मोंका क्षय भी सिद्ध नहीं होता। इसलिये कर्मक्षयार्थियोंको सर्वप्रकारसे आगमकी पर्युपासना करना योग्य है।

भावार्थ :—आगमकी पर्युपासनासे रहित जगतको आगमोपदेशपूर्वक स्वानुभव न होनेसे ‘यह जो अमूर्तिक आत्मा है सो मैं हूँ, और ये समानक्षेत्रावगाही शरीरादिक वह पर हैं’ इसीप्रकार ‘ये जो उपयोग है सो मैं हूँ और ये उपयोगमिश्रित मोहरागद्वेषादिभाव हैं सो पर है’ इसप्रकार स्व-परका भेदज्ञान नहीं होता था उसे आगमोपदेशपूर्वक स्वानुभव न होनेसे ‘मैं ज्ञानस्वभावी एक परमात्मा हूँ’ ऐसा परमात्मज्ञान भी नहीं होता ।

इसप्रकार जिसे (१) स्व-पर ज्ञान तथा (२) परमात्मज्ञान नहीं है उसे, (१) हनन होने योग्य स्वका और हननेवाले मोहादिद्रव्यभावकर्मरूप परका भेदज्ञान न होनेसे मोहादिद्रव्यभावकर्मोंका क्षय नहीं होता, तथा (२) परमात्मनिष्ठाके अभावके कारण ज्ञासिका परिवर्तन नहीं टलनेसे ज्ञासिपरिवर्तनरूप कर्मोंका भी क्षय नहीं होता।

इसलिये मोक्षार्थीयोंको सर्वप्रकारसे सर्वज्ञकथित आगमका सेवन करना चाहिये ॥२३३॥

अब, मोक्षमार्ग पर चलनेवालोंको आगम ही एक चक्षु है ऐसा उपदेश करते हैं :—

मुनिराज आगमचक्षु ने सौ भूत इन्द्रियचक्षु छे,
छे देव अवधिचक्षु ने सर्वत्रचक्षु सिद्ध छे. २३४.

**આગમચક્ષુઃ સાધુરિન્દ્રિયચક્ષૂષિ સર્વભૂતાનિ ।
દેવાશ્વાવધિચક્ષુષઃ સિદ્ધાઃ પુનઃ સર્વતશ્રક્ષુષઃ ॥૨૩૪॥**

ઇહ તાવદ્ગવન્તઃ સિદ્ધા એવ શુદ્ધજ્ઞાનમયત્વાત્સર્વતશ્રક્ષુષઃ, શેષાણિ તુ સર્વાણ્યાપિ ભૂતાનિ મૂર્તદ્રવ્યાવસક્તદિન્દ્રિયચક્ષૂષિ । દેવાસ્તુ સૂક્ષ્મત્વવિશિષ્ટમૂર્તદ્રવ્યગ્રાહિત્વાદ-વધિચક્ષુષઃ, અથ ચ તેઽપિ રૂપિદ્રવ્યમાત્રદ્વષ્ટ્વેનેન્દ્રિયચક્ષુભ્રોડવિશિષ્યમાણા ઇન્દ્રિયચક્ષુષ એવ । એવમરીષુ સમસ્તેષ્વપિ સંસારિષુ મોહોપહતતયા જ્ઞેયનિષ્ટેષુ સત્સુ જ્ઞાનનિષ્ટત્વમૂલ-શુદ્ધાત્મતત્ત્વસંવેદનસાધ્ય સર્વતશ્રક્ષુસ્ત્વં ન સિદ્ધયેત્ । અથ તત્સિદ્ધયે ભગવન્તઃ શ્રમણા આગમચક્ષુષો ભવન્તિ । તેન જ્ઞેયજ્ઞાનયોરન્યોન્યસંવલનેનાશક્યવિવેચનત્વે સત્યપિ સ્વપર-એવ વિદ્યાખ્યાતિ—આગમચક્ષુ શુદ્ધાત્માદિપદાર્થપ્રતિપાદકપરમાગમચક્ષુષો ભવન્તિ । કે તે । સાહુ નિશ્ચયરલત્રયાધારેણ નિજશુદ્ધાત્મસાધકાઃ સાધવઃ । ઇન્દ્રિયચક્ષુણિ નિશ્ચયેનાતીન્દ્રિયામૂર્તકેવલજ્ઞાનાદિ-ગુણસ્વરૂપાણ્યપિ વ્યવહારેણાનાદિકર્મવન્ધવશાદિન્દ્રિયાધીનત્વેનેન્દ્રિયચક્ષૂષિ ભવન્તિ । કાનિ કર્તૃણિ । સવભૂતાણિ સર્વભૂતાનિ સર્વસંસારિજીવા ઇત્યર્થઃ । દેવા ય ઓહિચક્ષુ દેવા અપિ ચ સૂક્ષ્મમૂર્ત-પુદ્લદ્રવ્યવિષયાવધિચક્ષુષઃ । સિદ્ધા પુણ સવદો ચક્ષુ સિદ્ધાઃ પુનઃ શુદ્ધવુદ્ધૈકસ્વભાવજીવલોકાકાશ-પ્રમિતશુદ્ધાસંખ્યેયસર્વપ્રદેશચક્ષુષ ઇતિ । અનેન કિમુક્ત ભવતિ । સર્વશુદ્ધાત્મપ્રદેશે લોચનોત્તત્ત્વનિમિત્તં

અન્વયાર્થ :— [સાધુઃ] સાધુ [આગમચક્ષુઃ] આગમચક્ષુ (-આગમરૂપ ચક્ષુવાલે) હોય, [સર્વભૂતાનિ] સર્વપ્રાણી [ઇન્દ્રિય ચક્ષૂષિ] ઇન્દ્રિયચક્ષુવાલે હોય, [દેવાઃ ચ] દેવ [અવધિચક્ષુષઃ] અવધિચક્ષુ હોય [પુનઃ] ઔર [સિદ્ધાઃ] સિદ્ધ [સર્વતઃ ચક્ષુષઃ] સર્વતઃચક્ષુ (-સર્વ ઓરસે ચક્ષુવાલે અર્થાત् સર્વાત્મપ્રદેશોસે ચક્ષુવાન) હોય ॥૨૩૪॥

ટીકા :—પ્રથમ તો ઇસ લોકમેં ભગવન્ત સિદ્ધ હી શુદ્ધજ્ઞાનમય હોનેસે સર્વતઃ ચક્ષુ હોય, ઔર શેષ ‘સભી ભૂત (-જીવ), મૂર્ત દ્રવ્યોમે હી ઉનકી દૃષ્ટિ લગનેસે ઇન્દ્રિયચક્ષુ હોય’ । દેવ સૂક્ષ્મત્વ-વિશિષ્ટ મૂર્ત દ્રવ્યોંકો ગ્રહણ કરતે હોય ઇસલિયે વે અવધિચક્ષુ હોય; અથવા વે ભી, માત્ર રૂપી દ્રવ્યોંકો દેખતે હોય ઇસલિયે ઉન્હેં ઇન્દ્રિયચક્ષુવાલોંસે અલગ ન કિયા જાય તો, ઇન્દ્રિયચક્ષુ હોય ।’ ઇસપ્રકાર યાં સભી સંસારી મોહસે ‘ઉપહત હોનેકે કારણ જ્ઞેયનિષ્ટ હોનેસે, જ્ઞાનનિષ્ટતાકા મૂલ જો શુદ્ધાત્મ-તત્ત્વકા સંવેદન ઉસસે સાધ્ય (-સધનેવાલા) એસા સર્વતઃ ચક્ષુપના ઉનકે સિદ્ધ નહીં હોતા ।

અબ, ઉસ (સર્વતઃચક્ષુપને) કી સિદ્ધિકે લિયે ભગવંત શ્રમણ આગમચક્ષુ હોતે હોય । યદ્વાપિ જ્ઞેય ઔર જ્ઞાનકા પારસ્પરિક મિલન હો જાનેસે ઉન્હેં ભિન્ન કરના અશક્ય હૈ (અર્થાત् જ્ઞેય જ્ઞાનમે જ્ઞાત ન હોય એસા કરના અશક્ય હૈ) તથાપિ વે ઉસ આગમચક્ષુસે સ્વપરકા વિભાગ કરકે, મહામોહકો જિનને ભેદ ડાલા હૈ એસે વર્તતે હુએ પરમાત્માકો પાકર, સતત જ્ઞાનનિષ્ટ હી રહતે હોય ।

૧. ઉપહત = ઘાયલ, અશુદ્ધ, મળિન, ભ્રષ્ટ ।

कहानजैनशास्त्रमाला] चरणानुयोगसूचक चूलिका ४३७

विभागमारचय्य निर्भिन्नमहामोहाः सन्तः परमात्मानमवाय सततं ज्ञाननिष्ठा एवावतिष्ठन्ते ।
अतः सर्वमप्यागमवक्षुषैव मुमक्षुणां द्रष्टव्यम् ॥२३४॥

अथागमचक्षुषा सर्वमेव हृश्यत एवेति समर्थयति—

सबे आगमसिद्धा अत्था गुणपञ्चेहिं चित्तेहिं ।

जाणंति आगमेण हि पेच्छित्ता ते वि ते समणा ॥२३५॥

सर्वे आगमसिद्धा अर्था गुणपत्यायैश्चित्रैः ।

जानन्त्यागमेन हि दृष्टा तानपि ते श्रमणाः ॥२३५॥

आगमेन तावत्सर्वाण्यपि द्रव्याणि प्रमीयन्ते, विस्पष्टर्कणस्य सर्वद्रव्याणाम-
विरुद्धत्वात्; विचित्रगुणपर्यायविशिष्टानि च प्रतीयन्ते, सहक्रमप्रवृत्तानेकधर्मव्यापका-
परमागमोपदेशादुत्पन्नं निर्विकारं मोक्षार्थिभिः स्वसंवेदनज्ञानमेव भावनीयमिति ॥२३४॥ अथागम-
लोचनेन सर्व दृश्यत इति प्रज्ञापयति—सबे आगमसिद्धा सर्वेऽप्यागमसिद्धा आगमेन ज्ञाताः । के ते ।
अत्था विश्वशुद्धानदर्शनस्वभावो योऽसौ परमात्मपदार्थस्तत्रभृतयोऽर्थाः । कथं सिद्धाः । गुणपञ्चएहिं

इससे (ऐसा कहा जाता है कि) मुमुक्षुओंको सब कुछ आगमरूप चक्षु द्वारा ही देखना चाहिये ॥२३४॥

अब, यह समर्थन करते हैं कि आगमरूप चक्षुसे सब कुछ दिखाई देता ही है :—

अन्वयार्थ :—[सर्वे अर्थाः] समस्त पदार्थ [चित्रैः गुणपर्यायैः] विचित्र (अनेक प्रकारकी) गुणपर्यायों सहित [आगमसिद्धाः] आगमसिद्ध हैं। [तान् अपि] उन्हें भी [ते श्रमणाः] वे श्रमण [आगमेन हि दृष्टा] आगम द्वारा वास्तवमें देखकर [जानन्ति] जानते हैं॥२३५॥

टीका :—प्रथम तो, आगम द्वारा सभी द्रव्य प्रमेय (ज्ञेय) होते हैं, क्योंकि सर्वद्रव्य विस्पष्ट तर्कणासे अविरुद्ध हैं, (-सर्व द्रव्य आगमानुसार जो विशेष स्पष्ट तर्क उसके साथ मेलवाले हैं, अर्थात् वे आगमानुसार विस्पष्ट विचारसे ज्ञात हों ऐसे हैं)। और आगमसे वे द्रव्य विचित्र गुणपर्यायवाले प्रतीत होते हैं, क्योंकि आगमको सहप्रवृत्त और क्रमप्रवृत्त अनेक धर्मोंमें

સૌ ચિત્ર ગુણપર્યાયયુક્ત પદાર્થ આગમસિદ્ધ છે;
તે સર્વને જાણે શ્રમણ અંદે દેખીને આગમ વડે. ૨૩૫.

નેકાન્તમયત્વેનैવાગમસ્ય પ્રમાણત્વોપપત્તે: । અતઃ સર્વેર્થા આગમસિદ્ધા એવ ભવન્તિ । અથ તે શ્રમણાનાં જ્ઞેયત્વમાપદ્યન્તે સ્વયમેવ, વિચિત્રગુણપર્યાયવિશિષ્ટસર્વદ્રવ્યવ્યાપકાનેકાન્તાત્મક-શ્રુતજ્ઞાનોપયોગીભૂય વિપરિણમનાત્ । અતો ન કિંचિત્પ્રાગમચક્ષુષામદૃશ્યં સ્યાત् ॥૨૩૫॥

અથાગમજ્ઞાનતત્પૂર્વતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનતદુભ્યપૂર્વસંયતત્વાનાં યૌગપદ્યસ્ય મોક્ષમાર્ગત્વં નિયમયતિ—

**આગમપુષ્ટા દિલ્લી ણ ભવદિ જસ્સેહ સંજમો તસ્સ ।
ણત્થીદિ ભણદિ સુત્તં અસંજદો હોદિ કિથ સમણો ॥૨૩૬॥**

વિત્તેહિં વિચિત્રગુણપર્યાયૈ: સહ । જાણંતિ જાનન્તિ । કાન્ । તે વિ તાન્ પૂર્વોક્તાર્થગુણપર્યાયાન્ । કિં કૃત્વા પૂર્વમ્ । પેછિત્તા દ્વારા જ્ઞાત્વા । કેન । આગમેણ હિ આગમેનૈવ । અયમત્રાર્થ:—પૂર્વમાગમં પઠિત્વા પશ્ચાજ્ઞાનન્તિ । તે સમણા તે શ્રમણા ભવન્તીતિ । અત્રેદં ભણિતં ભવતિ—સર્વે દ્રવ્યગુણપર્યાયાઃ પરમાગમેન જ્ઞાયન્તે । કસ્માત્ । આગમસ્ય પરોક્ષસ્લુપેણ કેવલજ્ઞાનસમાનત્વાત્ । પશ્ચાદાગમાધારેણ સ્વસંવેદનજ્ઞાને જાતે સ્વસંવેદનજ્ઞાનબલેન કેવલજ્ઞાને ચ જાતે પ્રત્યક્ષા અપિ ભવન્તિ । તતઃકારણાદાગમચક્ષુષા પરંપરયા સર્વ દૃશ્યં ભવતીતિ ॥૨૩૫॥ એવમાગમાભ્યાસકથનસ્લુપેણ પ્રથમસ્થલે સૂત્રચતુષ્ટયં ગતમ્ । અથાગમપરિજ્ઞાન-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનતદુભ્યપૂર્વકસંયતત્વત્ત્વાર્થસ્ય મોક્ષમાર્ગત્વં નિયમયતિ—આગમપુષ્ટા દિલ્લી ણ ભવદિ જસ્સેહ વ્યાપક (-અનેક ધર્મોનો કહનેવાલા) ^૧અનેકાન્તમય હોનેસે આગમકો પ્રમાણતાકી ઉપપત્તિ હૈ (અર્થાત् આગમ પ્રમાણભૂત સિદ્ધ હોતા હૈ) । ઇસસે સભી પદાર્થ આગમસિદ્ધ હી હૈને । ઔર વે શ્રમણોનો સ્વયમેવ જ્ઞેયભૂત હોતે હૈને, ક્યોંકિ શ્રમણ વિચિત્રગુણપર્યાયવાળે સર્વદ્રવ્યોંમે વ્યાપક (-સર્વદ્રવ્યોંનો જાનનેવાલો) અનેકાન્તાત્મક ^૨શ્રુતજ્ઞાનોપયોગસ્લુપ હોકર પરિણિત હોતે હૈને ।

ઇસસે (એસા કહા હૈ કિ) આગમચક્ષુઓનો (-આગમસ્લુપ ચક્ષુવાલોનો) કુછ ભી અદૃશ્ય નહીં હૈ ॥૨૩૫॥

અબ, આગમજ્ઞાન, તત્પૂર્વક તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન ઔર તદુભ્યપૂર્વક સંયતત્વકી યુગપતતાકો મોક્ષમાર્ગપના હોનેકા નિયમ કરતે હૈને । [અર્થાત् એસા નિયમ સિદ્ધ કરતે હૈને કિ—૧-આગમજ્ઞાન, ૨-તત્પૂર્વક તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન ઔર ૩-ઉન દોનોં પૂર્વક સંયતપના ઇન તીનોંકા સાથ હોના હી મોક્ષમાર્ગ હૈ] :—

૧. અનેકાન્ત = અનેક અન્ત; અનેક ધર્મ । [દ્રવ્યશ્રુત અનેકાન્તમય હૈ; સર્વદ્રવ્યોંકે એક હી સાથ ઔર ક્રમશ: પ્રવર્તમાન અનેક ધર્મોમે વ્યાસ (ઉન્હેં કહનેવાલે) અનેક ધર્મ દ્રવ્યશ્રુતમે હૈને ।]
૨. શ્રુતજ્ઞાનોપયોગ અનેકાન્તાત્મક હૈ । સર્વ દ્રવ્યોંકે અનેક ધર્મોમે વ્યાસ (ઉન્હેં જાનનેવાલે અનેક ધર્મ ભાવશ્રુતજ્ઞાનમે હૈને) ।

**દૃષ્ટિ ન આગમપૂર્વિકા તે જીવને સંયમ નહીં
—એ સૂત્ર કેરું છે વચન; મુનિ કેમ હોય અસંયમી ? ૨૩૬.**

कहानजैनशास्त्रमाला]

चरणानुयोगसूचक चूलिका

૪૩૯

आगमपूर्वा दृष्टिर्न भवति यस्येह संयमस्तस्य ।
नास्तीति भणति सूत्रमसंयतो भवति कथं श्रमणः ॥२३६॥

इह हि सर्वस्यापि स्यात्कारकेतनागमपूर्विकया तत्वार्थश्रद्धानलक्षणया दृष्ट्या शून्यस्य स्वपरविभागभावात् कायकघायैः सहैक्यमध्यवसतोऽनिरुद्धविषयाभिलाषतया षड्जीवनिकाय-घातिनो भूत्वा सर्वतोऽपि कृतप्रवृत्तेः सर्वतो निवृत्यभावात्तथा परमात्मज्ञानाभावाद् ज्ञेयचक्र-क्रमाक्रमणनिर्गतज्ञप्रितया ज्ञानरूपात्मतत्वैकाण्यप्रवृत्यभावाच्च संयम एव न तावत् सिद्ध्येत् ।

आगमपूर्विका दृष्टिः सम्यक्त्वं नास्ति यस्येह लोके संज्ञमो तस्स णत्थि संयमस्तस्य नास्ति इदि भणदि इत्येवं भणति कथयति। किं कर्तु। सुत्तं सूत्रमागमः। असंजदो होदि किध समणो असंयतः सन् श्रमणस्तपोधनः कथं भवति, न कथमपीति। तथाहि—यदि निर्दोषिनिजपरमात्मैवोपादेय इति रुचिरूपं सम्यक्त्वं नास्ति तर्हि परमागमबलेन विशदैकज्ञानरूपमात्मानं जानन्पि सम्यदृष्टिर्न भवति, ज्ञानी च न भवति, तदुद्याभावे सति पञ्चेन्द्रियविषयाभिलाषषड्जीववधव्यावृत्तोऽपि संयतो न भवति। ततः

अन्वयार्थ :—[इह] इस लोकमें [यस्य] जिसकी [आगमपूर्वा दृष्टिः] आगमपूर्वक दृष्टि (दर्शन) [न भवति] नहीं है [तस्य] उसके [संयमः] संयम [नास्ति] नहीं है, [इति] इसप्रकार [सूत्रं भणति] सूत्र कहता है; और [असंयतः] असंयत वह [श्रमणः] श्रमण [कथं भवति] कैसे हो सकता है? ॥२३६॥

टीका :—इस लोकमें वास्तवमें, स्यात्कार जिसका चिह्न है ऐसे आगमपूर्वक १त्त्वार्थश्रद्धानलक्षणवाली दृष्टिसे जो शून्य है उन सभीको प्रथम तो संयम ही सिद्ध नहीं होता, क्योंकि (१) स्वपरके विभागके अभावके कारण काया और कषायोंके साथ एकताका अध्यवसाय करनेवाले ऐसे वे जीव, २विषयोंकी अभिलाषाका निरोध नहीं होनेसे छह जीवनिकायके घाती होकर सर्वतः (सब ओर से) प्रवृत्ति करते हैं, इसलिये उनके सर्वतः निवृत्तिका अभाव है। (अर्थात् किसी भी ओरसे-किंचित्‌मात्र भी निवृत्ति नहीं है), तथापि (२) उनके परमात्मज्ञानके अभावके कारण ज्ञेयसमृहको क्रमशः जाननेवाली ३निर्गल इसि

१. तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणवाली = तत्त्वार्थका श्रद्धान जिसका लक्षण है ऐसी। [सम्यग्दर्शनका लक्षण तत्त्वार्थश्रद्धान है। वह आगमपूर्वक होता है। आगमका चिह्न 'स्यात्' कार है।]
  २. जिन जीवोंको स्वपरका भेदज्ञान नहीं है उनके भले ही कदाचित् पंचेन्द्रियोंके विषयोंका संयोग दिखाई न देता हो, छह जीवनिकायकी द्रव्यहिंसा न दिखाई देती हो और इसप्रकार संयोगसे निवृत्ति दिखाई देती हो, तथापि काया और कषायके साथ एकत्व माननेवाले उन जीवोंके वास्तवमें पंचेन्द्रियके विषयोंकी अभिलाषाका निरोध नहीं है, हिंसाका किंचित्‌मात्र अभाव नहीं है और इसीप्रकार परभावसे किंचित्‌मात्र निवृत्ति नहीं है।
  ३. निर्गत = निरंकुश; संयमरहित; स्वच्छदी।

असिद्धसंयमस्य तु सुनिश्चितैकायगतत्वरूपं मोक्षमार्गपरनाम श्रामण्यमेव न सिद्ध्येत् । अत आगमज्ञानतत्त्वार्थश्रद्धानसंयतत्वानां यौगपद्यस्यैव मोक्षमार्गत्वं नियम्येत ॥२३६॥

अथागमज्ञानतत्त्वार्थश्रद्धानसंयतत्वानामयौगपद्यस्य मोक्षमार्गत्वं विघटयति—

ण हि आगमेण सिद्धादि सद्वर्णं जदि वि णत्थि अत्थेसु ।

सद्वर्णाणो अत्थे असंजदो वा ण णिवादि ॥२३७॥

न ह्यागमेन सिद्ध्यति श्रद्धानं यद्यपि नास्त्यर्थेषु ।

श्रद्धान अर्थानसंयतो वा न निर्वाति ॥२३७॥

स्थितमेतत्—परमागमज्ञानतत्त्वार्थश्रद्धानसंयतत्वत्रयमेव मुक्तिकारणमिति ॥२३६॥ अथागमज्ञानतत्त्वार्थ-श्रद्धानसंयतत्वानां यौगपद्यभावे मोक्षो नास्तीति व्यवस्थापयति—ण हि आगमेण सिद्धादि आगमजनित-परमात्मज्ञानेन न सिद्ध्यति, सद्वर्णं जदि वि णत्थि अत्थेसु श्रद्धानं यदि च नास्ति परमात्मादिपदार्थेषु । सद्वर्णाणो अत्थे श्रद्धानो वा चिदानन्दैकस्वभावनिजपरमात्मादिपदार्थार्थान्, असंजदो वा ण णिवादि विषय-कषायाधीनत्वेनासंयतो वा न निर्वाति, निर्वाणं न लभत इति । तथाहि—यथा प्रदीपसहितपुरुषस्य कूपपतनप्रस्तावे कूपपतनान्निवर्तनं मम हितमिति निश्चयरूपं श्रद्धानं यदि नास्ति तदा तस्य प्रदीपः किं करोति, न किमपि । तथा जीवस्यापि परमागमाधारेण सकलपदार्थज्ञेयाकारकरम्बितविशदैकज्ञानरूपं

होनेसे ज्ञानरूप आत्मतत्त्वमें एकाग्रताकी प्रवृत्तिका अभाव है । (इसप्रकार उनके संयम सिद्ध नहीं होता) और (-इसप्रकार) जिनके संयम सिद्ध नहीं होता उन्हें 'सुनिश्चित ऐकाग्रपरिणिततारूप श्रामण्य ही—जिसका दूसरा नाम मोक्षमार्ग है वही—सिद्ध नहीं होता ।

इससे आगमज्ञान—तत्त्वार्थश्रद्धान और संयतत्वके युगपतपनेको ही मोक्षमार्गपना होनेका नियम होता है ॥२३६॥

अब, ऐसा सिद्ध करते हैं कि—आगमज्ञान—तत्त्वार्थश्रद्धान और संयतत्वके अयुगपतपनेको मोक्षमार्गत्व घटित नहीं होता :—

अन्वयार्थ :—[आगमेन] आगमसे, [यदि अपि] यदि [अर्थेषु श्रद्धानं नास्ति] पदार्थोंका श्रद्धान न हो तो, [न हि सिद्ध्यति] सिद्धि (मुक्ति) नहीं होती; [अर्थान् श्रद्धधानः] पदार्थोंका श्रद्धान करनेवाला भी [असंयतः वा] यदि असंयत हो तो [न निर्वाति] निर्वाणको प्राप्त नहीं होता ॥२३७॥

१. सुनिश्चित = दृढ़ । (दृढ़तापूर्वक एकाग्रतामें परिणित होना सो श्रामण्य है ।)

**सिद्धि नहि आगम थकी, श्रद्धा न जो अर्थो तणी;
निर्वाण नहि अर्थो तणी श्रद्धाथी, जो संयम नहीं.** २३७.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા

૪૪૧

શ્રદ્ધાનશૂન્યેનાગમજનિતેન જ્ઞાનેન, તદવિનાભાવિના શ્રદ્ધાનેન ચ સંયમશૂન્યેન, ન તાવત્સિદ્ધ્યતિ। તથા હિ—આગમબલેન સકલપદાર્થાનું વિસ્પષ્ટ તર્કયન્નપિ, યદિ સકલપદાર્થજ્ઞોયાકારકરમ્બિતવિશદૈકજ્ઞાનાકારમાત્માનં ન તથા પ્રત્યેતિ, તદા યથોદિતાત્મનઃ શ્રદ્ધાનશૂન્યતયા યથોદિતમાત્માનમનનુભવનું કથં નામ જ્ઞેયનિમગ્નો જ્ઞાનવિમૂઢો જ્ઞાની સ્યાત્। અજ્ઞાનિનશ્શ જ્ઞેયદ્યોતકો ભવન્યાગમઃ કિં કુર્યાત્। તતઃ શ્રદ્ધાનશૂન્યાદાગમાનાસ્તિ સિદ્ધિઃ। કિંચ, સકલપદાર્થજ્ઞોયાકારકરમ્બિતવિશદૈકજ્ઞાનાકારમાત્માનં શ્રદ્ધાનોઽધ્યનુભવન્નપિ, યદિ સ્વસ્મિન્નેવ સંયમ્ય ન વર્તયતિ, તદાનાદિમોહરાગદ્વેષવાસનોપજનિતપરદ્વચ્છક્રમણસ્વૈરણ્યાશ્રિદૃત્તેઃ સ્વસ્મિન્નેવ સ્થાનાનિર્વાસનનિષ્કમ્પૈકતત્ત્વમૂર્ચ્છિતવિદૃત્યભાવાત્કથં નામ સંયતઃ સ્યાત્।

સ્વાત્માનં જાનતોઽપિ મમાત્મૈવોપાદેય ઇતિ નિશ્ચયરૂપં યદિ શ્રદ્ધાનં નાસ્તિ તદા તસ્ય પ્રદીપસ્થાનીય આગમઃ કિં કરોતિ, ન કિમપિ। યથા વા સ એવ પ્રદીપસહિતપુરુષઃ સ્વકીયપૌરુષબલેન કૂપપતનાદ્યદિન નિવર્તતે તદા તસ્ય શ્રદ્ધાનં પ્રદીપો દૃષ્ટિર્વા કિં કરોતિ, ન કિમપિ। તથાયં જીવઃ

ટીકા :—આગમજનિત જાનસે, યદિ વહ શ્રદ્ધાનશૂન્ય હો તો સિદ્ધિ નહીં હોતી; તથા ઉસકે (-આગમજ્ઞાનકે) વિના જો નહીં હોતા એસે શ્રદ્ધાનસે ભી યદિ વહ (શ્રદ્ધાન) સંયમશૂન્ય હો તો સિદ્ધિ નહીં હોતી। વહ ઇસપ્રકાર :—

આગમબલસે સકલ પદાર્થોંકી વિસ્પષ્ટ ^૧તર્કણા કરતા હુआ ભી યદિ જીવ સકલ પદાર્થોંકે જ્ઞેયાકારોંકે સાથ ^૨મિલિત હોનેવાલા વિશદ એક જ્ઞાન જિસકા આકાર હૈ એસે આત્માકો ઉસપ્રકારસે પ્રતીત નહીં કરતા તો યથોક્ત આત્માકે શ્રદ્ધાનસે શૂન્ય હોનેકે કારણ જો યથોક્ત આત્માકા અનુભવ નહીં કરતા એસા વહ જ્ઞેયનિમગ્ન જ્ઞાનવિમૂઢ જીવ કૈસે જ્ઞાની હોગા ? (નહીં હોગા, વહ અજ્ઞાની હી હોગા।) ઔર અજ્ઞાનીકો, જ્ઞેયદ્યોતક હોને પર ભી, આગમ ક્યા કરેગા ? (-આગમ જ્ઞેયોંકા પ્રકાશક હોને પર ભી વહ અજ્ઞાનીકે લિયે ક્યા કર સકતા હૈ ?) ઇસલિયે શ્રદ્ધાનશૂન્ય આગમસે સિદ્ધિ નહીં હોતી।

ઔર, સકલ પદાર્થોંકે જ્ઞેયાકારોંકે સાથ મિલિત હોતા હુઆ વિશદ એક જ્ઞાન જિસકા આકાર હૈ એસે આત્માકા શ્રદ્ધાન કરતા હુઆ ભી, અનુભવ કરતા હુઆ ભી યદિ જીવ અપનેમે હી સંયમિત (-અંકુશિત) હોકર નહીં રહતા, તો અનાદિ મોહરાગદ્વેષકી વાસનાસે જનિત જો પરદ્વચ્યમે ભ્રમણ ઉસકે કારણ જો સ્વૈરણી (-સ્વચ્છંદી, વ્યભિચારણી) હૈ એસી ચિદ્વત્તિ (-ચૈતન્યકી પરિણિતિ) અપનેમે હી રહનેસે, વાસનારહિત નિષ્કંપ એક તત્ત્વમે લીન ચિદ્વત્તિકા અભાવ હોનેસે, વહ કૈસે સંયત હોગા ? (નહીં હોગા, અસંયત હી હોગા) ઔર અસંયતકો, યથોક્ત

૧. તર્કણા = વિચારણા; યુક્તિ ઇત્યાદિકે આશ્રયવાલા જ્ઞાન।

૨. મિલિત હોને વાલા = મિશ્રિત હોનેવાલા; સંબંધકો પ્રાસ; અર્થાત્ ઉન્હેં જાનનેવાલા। [સમસ્ત પદાર્થોંકે જ્ઞેયાકાર જિસમે પ્રતિબિંબિત હોતે હૈને અર્થાત્ ઉન્હેં જાનતા હૈ એસા સ્પષ્ટ એક જ્ઞાન હી આત્માકા રૂપ હૈ।]

અસંયતસ્ય ચ યથોદિતાત્મતત્ત્વપ્રતીતિરૂપં શ્રદ્ધાનં યથોદિતાત્મતત્ત્વાનુભૂતિરૂપં જ્ઞાનં વા કિં
કુર્યાત् । તતઃ સંયમશૂન્યાત્ શ્રદ્ધાનાત્ જ્ઞાનાદ્વા નાસ્તિ સિદ્ધિઃ । અત આગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થ-
શ્રદ્ધાનસંયતત્ત્વાનામયૌગપદ્યસ્ય મોક્ષમાર્ગત્વં વિઘટેતૈવ ॥૨૩૭॥

અથાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્ત્વાનાં યૌગપદ્યેઽધ્યાત્મજ્ઞાનસ્ય મોક્ષમાર્ગસાધકતમત્વં
ઘોતયતિ—

જ અણણાણી કર્મ ખવેદિ ભવસયસહસ્રકોડીહિં ।

ત ણાણી તિહિં ગુત્તો ખવેદિ ઉસ્સાસમેતેણ ॥૨૩૮॥

યદજ્ઞાની કર્મ ક્ષપયતિ ભવશતસહસ્રકોટિભિઃ ।

તજ્જાની ત્રિભિર્ગુપ્તઃ ક્ષપયતુચ્છ્વાસમાત્રેણ ॥૨૩૯॥

શ્રદ્ધાનજ્ઞાનસહિતોऽપિ પૌરુષસ્થાનીયચારિત્રબલેન રાગાદિવિકલ્પરૂપાદસંયમાદ્યદિ ન નિવર્તતે તદા તસ્ય
શ્રદ્ધાન જ્ઞાનં વા કિં કુર્યાત्, ન કિમપીતિ । અતઃ એતદાયાતિ—પરમાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્ત્વાનાં
મધ્યે દ્વયેનૈકેન વા નિર્વાણં નાસ્તિ, કિંતુ ત્રયેણેતિ ॥૨૩૭॥ એવં ભેદાભેદરલત્રયાત્મકમોક્ષમાર્ગ-
સ્થાપનમુખ્યત્વેન દ્વિતીયસ્થળે ગાથાચતુષ્યં ગતમ् । કિંચ વહિરાત્માવસ્થાન્તરાત્માવસ્થાપરમાત્માવસ્થા-
મોક્ષાવસ્થાત્રયં તિષ્ઠતિ । અવસ્થાત્રયેઽનુગતાકારં દ્વયં તિષ્ઠતિ । એવં પરસ્પરસાપેક્ષદ્રવ્યપર્યાત્મકો
જીવપદાર્થઃ । તત્ત્વ મોક્ષકારણં ચિન્ન્યતે । મિથ્યાત્વરાગાદિરૂપા વહિરાત્માવસ્થા તાવદશુદ્ધા, મુક્તિકારણં

આત્મતત્ત્વકી પ્રતીતિરૂપ શ્રદ્ધાન યા યથોક્ત આત્મતત્ત્વકી અનુભૂતિરૂપ જ્ઞાન ક્યા કરેગા ?
ઇસલિયે સંયમશૂન્ય શ્રદ્ધાનસે યા જ્ઞાનસે સિદ્ધિ નહીં હોતી ।

ઇસસે આગમજ્ઞાન—તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન—સંયતત્ત્વકે અયુગપત્પનેકો મોક્ષમાર્ગપના ઘટિત નહીં
હોતા ॥૨૩૭॥

અબ, આગમજ્ઞાન—તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન—સંયતત્ત્વકા યુગપત્પના હોને પર ભી, આત્મજ્ઞાન
મોક્ષમાર્ગકા સાધકતમ (ઉત્કૃષ્ટ સાધક) હૈ એસા સમજાતે હૈને :—

અન્વયાર્થ :— [યત् કર્મ] જો કર્મ [અજ્ઞાની] અજ્ઞાની [ભવશતસહસ્રકોટિભિઃ] લક્ષકોટિ ભવોમે [ક્ષપયતિ] ખપાતા હૈ, [તત्] વહ કર્મ [જ્ઞાની] જ્ઞાની [ત્રિભિઃ ગુત્તઃ] તીન
પ્રકાર (મન—વચન—કાય) સે ગુસ હોનેસે [ઉચ્છ્વાસમાત્રેણ] ઉચ્છ્વાસમાત્રમે [ક્ષપયતિ] ખપા
દેતા હૈ ॥૨૩૮॥

અજ્ઞાની જે કર્મો ખપાવે લક્ષ કોટિ ભવો વડે,
તે કર્મ જ્ઞાની ત્રિગુપ્ત બસ ઉચ્છ્વાસમાત્રથી ક્ષય કરે. ૨૩૮.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા

૪૪૩

યदજ્ઞાની કર્મ ક્રમપરિપાઠ્યા બાલતપોવૈચિત્રોપક્રમેણ ચ પચ્યમાનમુપાત્તરાગદ્વેષતથા
સુખદુઃખાદિવિકારભાવપરિણિતઃ પુનરારોપિતસંતાનં ભવશતસહસ્કોટીભિઃ કર્થંચન નિસ્તરતિ,
તદેવ જ્ઞાની સ્યાત્કારકેતનાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્વયૌગપદ્યાતિશયપ્રસાદાસાદિતશુદ્ધ-
જ્ઞાનમયાત્મતત્વાનુભૂતિલક્ષણજ્ઞાનિત્વસદ્ધાવાત્કાયવાડ્યમનઃકર્મોપરમપ્રવૃત્તત્રિગુપ્તત્વાત् પ્રચણ્ડોપ-
ન ભવતિ। મોક્ષાવસ્થા શુદ્ધા ફલભૂતા, સા ચાગે તિષ્ઠતિ। એતાભ્યાં દ્વાભ્યાં ભિન્ના યાન્તરાત્માવસ્થા
સા મિથ્યાત્વરાગાદિરહિતલ્યેન શુદ્ધા। યથા સૂક્ષ્મનિગોતજ્ઞાને શેષાવરણે સત્યપિ ક્ષયોપશમજ્ઞાનાવરણં
નાસ્તિ તથાત્રાપિ કેવલજ્ઞાનાવરણે સત્યયેકદેશક્ષયોપશમજ્ઞાનાપેક્ષયા નાસ્ત્યાવરણમ્। યાવતાંશેન
નિરાવરણા રાગાદિરહિતલ્યેન શુદ્ધા ચ તાવતાંશેન મોક્ષકારણ ભવતિ। તત્ત્ર શુદ્ધપારિણામિકભાવરૂપં
પરમાત્મદ્રવ્યં ધ્યેયં ભવતિ, તદ્ય તસ્માદન્તરાત્મધ્યાનાવસ્થાવિશેષાત્કથંચિદ્ધિન્મ। યદૈકાન્તેનાભિન્નં
ભવતિ તદા મોક્ષેડ્યિ ધ્યાનં પ્રાનોતિ, અથવાસ્ય ધ્યાનપર્યાયસ્ય વિનાશે સત્તિ તસ્ય પારિણામિક-
ભાવસ્યાપિ વિનાશ: પ્રાનોતિ। એવં બહિરાત્માન્તરાત્મપરમાત્મકથનરૂપેણ મોક્ષમાર્ગો જ્ઞાતવ્ય:। અથ
પરમાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્વાનાં ભેદરલત્યરૂપાણાં મેલાપકેડ્યિ, યદભેદરલત્યાત્મકં નિર્વિકલ્પ-
સમાધિલક્ષણમાત્મજ્ઞાનાં, નિશ્ચયેન તદેવ મુક્તિકારણમિતિ પ્રતિપાદયતિ—જં અણાણી કર્મં ખવેદિ
નિર્વિકલ્પસમાધિરૂપનિશ્ચયરલત્યાત્મકવિશિષ્ટભેદજ્ઞાનાભાવાદજ્ઞાની જીવો યત્કર્મ ક્ષપયતિ। કાભિ:
કરણભૂતાભિઃ। ભવસયસહસ્કોટીહિ ભવશતસહસ્કોટીભિઃ। તં ણાણી તિહિં ગુંતો તત્કર્મ જ્ઞાની જીવસ્ત્રિ-
ગુપ્તિગુસ્ત: સન્ ખવેદિ ઉસ્સાસમેત્તેણ ક્ષપયત્યુછ્વાસમાત્રેણેતિ। તદ્યથા—વહિર્વિષયે પરમાગમાભ્યાસવલેન
યત્સમ્યક્પરિજ્ઞાનં તથૈવ શ્રદ્ધાનં વ્રતાદ્યનુષ્ઠાનં ચેતિ ત્રયં, તત્ત્વયાધારેણોત્યન્ન સિદ્ધજીવવિષયે સમ્યક્-
પરિજ્ઞાનં શ્રદ્ધાનં તદ્ગુણસ્મરણાનુકૂલમનુષ્ઠાનં ચેતિ ત્રયં, તત્ત્વયાધારેણોત્યન્ન વિશદાખણ્ડૈકજ્ઞાનાકારે
સ્વશુદ્ધાત્મનિ પરિચિત્તિરૂપં સવિકલ્પજ્ઞાનં સ્વશુદ્ધાત્મોપાદેયભૂતરુચિવિકલ્પરૂપં સમ્યગદર્શનં તત્તૈવાત્મનિ
રાગાદિવિકલ્પનિવૃત્તિરૂપં સવિકલ્પચારિત્રમિતિ ત્રયમ્। તત્ત્વયપ્રસાદેનોત્યન્ન યન્નિર્વિકલ્પસમાધિરૂપં
નિશ્ચયરલત્યાત્મકણં વિશિષ્ટસ્વસંવેદનજ્ઞાનં તદભાવાદજ્ઞાની જીવો બહુભવકોટિભર્યાત્કર્મ ક્ષપયતિ,

ટીકા :—જો કર્મ (અજ્ઞાનીકો) ક્રમપરિપાઠીસે તથા અનેક પ્રકારકે બાલતપાદિરૂપ ઉદ્યમસે પકતે હુએ, રાગદ્વેષકો ગ્રહણ કિયા હોનેસે સુખદુઃખાદિ વિકારભાવરૂપ પરિણમિત હોનેસે
પુનઃ સંતાનકો આરોપિત કરતા જાય ઇસપ્રકાર, લક્ષકોટિભવોં દ્વારા ચાહે જિસપ્રકાર (-મહા
કષ્ટસે) અજ્ઞાની પાર કર જાતા હૈ, વહી કર્મ, (જ્ઞાનીકો સ્યાત્કારકેતન આગમજ્ઞાન,
તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન ઔર સંયતત્વકે યુગપત્રપનેકે અતિશયપ્રસાદસે પ્રાસ કી હુઈ શુદ્ધજ્ઞાનમય
આત્મતત્વકી અનુભૂતિ જિસકા લક્ષણ હૈ એસે જ્ઞાનીપનકે સદ્ભાવકે કારણ કાય-વચન-મનકે
કર્મોંકે ૧ઉપરમસે ત્રિગુસ્તિના પ્રવર્તમાન હોનેસે પ્રચણ્ડ ઉદ્યમ સે પકતા હુઆ, રાગદ્વેષકે છોડનેસે
સમસ્ત સુખદુઃખાદિ વિકાર અત્યન્ત નિરસ્ત હુા હોનેસે પુનઃસંતાનકો આરોપિત ન કરતા જાય
કાર્ય રૂક જાનેસે ત્રિગુસ્તા પ્રવર્તતી હૈ।]

४४४

प्रवचनसार

[भगवानश्रीकुंदकुंद-

क्रमपच्चमानमपहस्तितरागद्वेषतया दूरनिरस्तसमस्तसुखदुःखादिविकारः पुनरनारोपितसन्तान-
मुच्छ्वासमात्रेणैव लीलयैव पातयति । अत आगमज्ञानतत्त्वार्थश्रद्धानसंयतत्त्वयौगपद्येऽप्यात्म-
ज्ञानमेव मोक्षमार्गसाधकतममनुमन्तव्यम् ॥२३८॥

अथात्मज्ञानशून्यस्य सर्वागमज्ञानतत्त्वार्थश्रद्धानसंयतत्त्वानां यौगपद्यमप्यकिंचित्कर-
मित्यनुशास्ति—

परमाणुपमाणं वा मुच्छा देहादिएसु जस्स पुणो ।

विज्ञादि जदि सो सिद्धिं ण लहदि सवागमधरो वि ॥२३८॥

तत्कर्म ज्ञानी जीवः पूर्वोक्तज्ञानगुणसद्बावात् त्रिगुसिगुप्तः सनुच्छ्वासमात्रेण लीलयैव क्षपयतीति ।
ततो ज्ञायते परमागमज्ञानतत्त्वार्थश्रद्धानसंयतत्त्वानां भेदरलत्रयरूपाणां सद्बावेऽप्यभेदरलत्रयरूपस्य स्व-
संवेदनज्ञानस्यैव प्रधानत्वमिति ॥२३८॥ अथ पूर्वसूत्रोक्तात्मज्ञानरहितस्य सर्वागमज्ञानतत्त्वार्थश्रद्धान-
इसप्रकार उच्छ्वासमात्रमें ही लीलासे ही ज्ञानी नष्ट कर देता है ।

इससे आगमज्ञान, तत्त्वार्थश्रद्धान और संयतत्त्वका युगपत्पना होने पर भी आत्मज्ञानको
ही मोक्षमार्गका साधकतम संमत करना ।

भावार्थ :—अज्ञानीके क्रमशः तथा बालतपादिरूप उद्यमसे कर्म पकते हैं और
ज्ञानीके ^१ज्ञानीपनके कारण होनेवाले त्रिगुसतारूप प्रचण्ड उद्यमसे कर्म पकते हैं; इसलिये
अज्ञानी जिस कर्मको अनेक ^२शत-सहस्र-कोटि भवोंमें महाकष्टसे उल्लंघन (पार) कर पाता
है वही कर्म ज्ञानी उच्छ्वासमात्रमें ही, कौतुकमात्रमें ही नष्ट कर डालता है । और अज्ञानीके
वह कर्म, सुखदुःखादिविकाररूप परिणमनके कारण, पुनः नूतन कर्मरूप संततिको छोड़ता जाता
है तथा ज्ञानीके सुखदुःखादिविकाररूप परिणमन न होनेसे वह कर्म पुनः नूतन कर्मरूप संततिको
नहीं छोड़ता जाता ।

इसलिये आत्मज्ञान ही मोक्षमार्गका साधकतम है ॥२३८॥

अब, ऐसा उपदेश करते हैं कि—आत्मज्ञानशून्यके सर्व आगमज्ञान, तत्त्वार्थश्रद्धान तथा
संयतत्त्वका युगपत्पना भी अकिंचित्कर है, (अर्थात् कुछ भी नहीं कर सकता) :—

-
१. ज्ञानीपन = आगमज्ञान-तत्त्वार्थश्रद्धान-संयतत्त्वके युगपत्पनेके अतिशय प्रसादसे प्राप्त शुद्धज्ञानमय
आत्मतत्त्वकी अनुभूति ज्ञानीपनका लक्षण है ।
  २. शत-सहस्र-कोटि = $100 \times 1000 \times 10000000$

**अणुमात्र पण मूर्छा तणो सद्भाव जो देहादिके,
तो सर्वआगमधर भले पण नव लहे सिद्धत्वने. २३९.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા

૪૪૫

**પરમાણુપ્રમાણ વા મૂર્છા દેહાદિકેષુ યસ્ય પુનઃ।
વિદ્યતે યદિ સ સિદ્ધિં ન લભતે સર્વાગમધરોડપિ॥૨૩૬॥**

યદિ કરતલામલકીકૃતસકલાગમસારતયા ભૂતભવદ્વાવિ ચ સ્વોચિતપર્યાયવિશિષ્ટમ-શેષદ્વયજાતં જાનન્તમાત્માનં જાનન્ શ્રદ્ધાનઃ સંયમયંશાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્ત્વાનાં યૌગપદ્યોડપિ મનાડ્મોહમલોપલિપ્તત્વાત્ યદા શરીરાદિમૂર્છોપરક્તતયા નિરુપરાગોપયોગપરિણતં કૃત્વા જ્ઞાનાત્માનમાત્માનં નાનુભવતિ તદા તાવન્માત્રમોહમલકલંકકીલિકાકીલિતૈઃ કર્મ-ભિરવિમુચ્યમાનો ન સિદ્ધ્યતિ। અત આત્મજ્ઞાનશૂન્યમાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્ત્વયૌગ-પદ્યમાયકિંચિત્કરમેવ ॥૨૩૬॥

સંયતત્ત્વાનાં યૌગપદ્યમાયકિંચિત્કરમિત્યુપદિશતિ—પરમાણુપ્રમાણ વા મૂર્છા દેહાદિષુ જસ્સ પુણો વિજ્ઞાદિ જદિ પરમાણુમાત્ર વા મૂર્છા દેહાદિકેષુ વિષયેસુ યસ્ય પુરુષસ્ય પુનર્વિદ્યતે યદિ ચેતુ, સો સિદ્ધિં ણ લહદિ સ સિદ્ધિં મુક્તિં ન લભતે । કથંભૂતઃ । સવાગમધરો વિ સર્વાગમધરોડપીતિ । અયમત્રાર્થ:—સર્વાગમજ્ઞાન-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્ત્વાનાં યૌગપદ્યે સતિ યસ્ય દેહાદિવિષયે સ્તોકમપિ મમત્વં વિદ્યતે તસ્ય પૂર્વસૂત્રોક્તં નિર્વિકલ્પસમાધિલક્ષણં નિશ્ચયરલત્રયાત્મકં સ્વસંવેદનજ્ઞાનં નાસ્તીતિ ॥૨૩૭॥ અથ દ્રવ્યભાવ-સંયમસ્વરૂપં કથયતિ—

અન્વયાર્થ :—[પુનઃ] ઔર [યદિ] યદિ [યસ્ય] જિસકે [દેહાદિકેષુ] શરીરાદિકે પ્રતિ [પરમાણુપ્રમાણ વા] પરમાણુમાત્ર ભી [મૂર્છા] મૂર્છા [વિદ્યતે] વર્તતી હો તો [સઃ] વહ [સર્વાગમધર: અપિ] ભલે હી સર્વાગમકા ધારી હો તથાપિ [સિદ્ધિં ન લભતે] સિદ્ધિકો પ્રાસ નહીં હોતા ॥૨૩૭॥

ટીકા :—સકલ આગમકે સારકો હસ્તામલકવત્ત કરનેસે (-હથેલીમેં રખ્યે હુએ આંવલેકે સમાન સ્પષ્ટ જ્ઞાન હોનેસે) જો પુરુષ ભૂત-વર્તમાન-ભાવી સ્વોચિત પર્યાયોંકે સાથ અશેષ દ્રવ્યસમૂહકો જાનનેવાળે આત્માકો જાનતા હૈ, શ્રદ્ધાન કરતા હૈ ઔર સંયમિત રખતા હૈ, ઉસ પુરુષકે આગમજ્ઞાન-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-સંયતત્ત્વકા યુગપત્પના હોને પર ભી, યદિ વહ કિંચિત્પ્રમાત્ર ભી મોહમલસે લિસ હોનેસે શરીરાદિકે પ્રતિ (તત્સંબંધી) મૂર્છાસે ઉપરક્ત રહનેસે, નિરુપરાગ ઉપયોગમે પરિણત કરકે જ્ઞાનાત્મક આત્માકા અનુભવ નહીં કરતા, તો વહ પુરુષ માત્ર ઉત્તે (કુછ) મોહમલકલંકરૂપ કીલેકે સાથ બંધે હુએ કર્માસે ન છૂટતા હુઆ સિદ્ધ નહીં હોતા ।

ઇસલિયે આત્મજ્ઞાનશૂન્ય આગમજ્ઞાન-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-સંયતત્ત્વકા યુગપત્પના ભી

૧. સ્વોચિત = અપનેકો ઉચ્ચિત, અપને-અપને યોગ્ય । [આત્માકા સ્વભાવ ત્રિકાલકી સ્વોચિત પર્યાયોં સહિત સમસ્ત દ્રવ્યોંકો જાનના હૈ ।]

૨. ઉપરક્ત = મલિન; વિકારી । ૩. નિરુપરાગ = ઉપરાગ રહિત; નિર્મલ; નિર્વિકાર; શુદ્ધ ।

अथागमज्ञानतत्त्वार्थश्रद्धानसंयतत्वयौगपद्यात्मज्ञानयौगपद्यं साधयति—

**पंचसमिदो तिगुत्तो पंचेन्द्रियसंवुडो जिदकसाओ।
दंसणणाणसमगो समणो सो संजदो भणिदो ॥२४०॥**

**पञ्चसमितस्त्रिगुप्तः पञ्चेन्द्रियसंवृत्तो जितकषायः।
दर्शनज्ञानसमग्रः श्रमणः स संयतो भणितः ॥२४०॥**

यः खल्वनेकान्तकेतनागमज्ञानबलेन सकलपदार्थज्ञेयाकारकर्वितविशदैकज्ञानाकार-
मात्मानं श्रद्धानोऽनुभवंश्वात्मन्येव नित्यनिश्चलां वृत्तिमिच्छन् समितिपंचकांकुशितप्रवृत्तिप्रवर्तित-

**चागो य अणारंभो विसयविरागो खओ कसायाणं।
सो संजमो ति भणिदो पवज्ञाए विसेसेण ॥★३५॥**

चागो य निजशुद्धात्मपरिग्रहं कृत्वा बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहनिवृत्तिस्त्यागः। अणारंभो निःक्रियनिज-
शुद्धात्मद्रव्ये स्थित्वा मनोवचनकायव्यापारनिवृत्तिरनारम्भः। विसयविरागो निर्विषयस्वात्मभावनोत्थसुखे
तृप्तिं कृत्वा पञ्चेन्द्रियसुखाभिलाषत्यागो विषयविरागः। खओ कसायाणं निःकषायशुद्धात्मभावनावलेन
क्रोधादिकषायत्यागः। कषायक्षयः। सो संजमो ति भणिदो स एवंगुणविशिष्टः संयम इति भणितः।
पवज्ञाए विसेसेण सामान्येनापि तावदिदं संयमलक्षणं, प्रव्रज्यायां तपश्चरणावस्थायां विशेषणेति।
अत्राभ्यन्तरशुद्धात्मसंवित्तिर्भावसंयमो, वहिरङ्गनिवृत्तिश्च द्रव्यसंयम इति ॥“३५॥ अथागमज्ञानतत्त्वार्थ-
अकिंचित्कर ही है ॥२३९॥

अब आगमज्ञान-तत्त्वार्थश्रद्धान-संयतत्त्वके युगपत्पनेके साथ आत्मज्ञानके
युगपत्पनेको साधते हैं; (अर्थात् आगमज्ञान, तत्त्वार्थश्रद्धान और संयतत्त्व—इस त्रिकके साथ
आत्मज्ञानके युगपत्पनेको सिद्ध करते हैं) :—

**अन्वयार्थ :—[पंचसमितिः] पाँच समितियुक्त, [पंचेन्द्रिय-संवृत्तः] पांच इन्द्रियोंका
संवरवाला [त्रिगुप्तः] तीन गुप्ति सहित, [जितकषायः] कषायोंको जीतनेवाला,
[दर्शनज्ञानसमग्रः] दर्शनज्ञानसे परिपूर्ण—[श्रमणः] ऐसा जो श्रमण [सः] वह [संयतः]
संयत [भणितः] कहा गया है ॥२४०॥**

**टीका :—जो पुरुष अनेकान्तकेतन आगमज्ञानके बलसे, सकल पदार्थोंके
ज्ञेयाकारोंके साथ मिलित होता हुआ, विशद एक ज्ञान जिसका आकार है ऐसे आत्माका श्रद्धान**

**जे पंचसमिति, त्रिगुप्ति, इन्द्रिनिरोधी, विजयी कषायनो,
परिपूर्ण दर्शनज्ञानथी ते श्रमणने संयत कह्यो. २४०.**

कहानजैनशास्त्रमाला] चरणानुयोगसूचक चूलिका ४४७

चरणानुयोगसूचक चूलिका

۹۸

संयमसाधनीकृतशरीरपात्रः क्रमेण निश्चलनिरुद्धर्पंचेन्द्रियद्वारतया समुपरतकायवाङ्‌मनोव्यापारो
भूत्वा चिद्वृत्तेः परद्रव्यचंडक्रमणनिमित्तमत्यन्तमात्मना सममन्योन्यसंवलनादेकीभूतमपि
स्वभावभेदात्परत्वेन निश्चित्यात्मनैव कुशलो मल्ल इव सुनिर्भरं निष्पीड्य निष्पीड्य
कषायचक्रमक्रमेण जीवं त्यजयति, स खलु सकलपरद्रव्यशून्योऽपि विशुद्धदृशिज्ञसिमात्र-
स्वभावभूतावस्थापितात्मतत्त्वोपजातनिश्चलवृत्तितया साक्षात्संयत एव स्यात् । तस्यैव
चागमज्ञानतत्त्वार्थशब्दानसंयतत्वयौगपद्यात्मज्ञानयौगपद्यं सिद्ध्यति ॥२४०॥

श्रद्धानसंयतत्वानां त्रयाणां यत्सविकल्पं यौगपद्यं तथा निर्विकल्पात्मज्ञानं चेति द्वयोः संभवं दर्शयति— पञ्चसमिदो व्यवहारेण पञ्चसमितिभिः समितः संवृतः पञ्चसमितः, निश्चयेन तु स्वस्वरूपे सम्यगितो गतः परिणतः समितः। तिगुतो व्यवहारेण मनोवचनकायनिरोधत्रयेण गुप्तः त्रिगुप्तः, निश्चयेन स्वस्वरूपे गुप्तः परिणतः। पञ्चेदियसंवुडो व्यवहारेण पञ्चेन्द्रियविषयव्यावृत्त्या संवृतः पञ्चेन्द्रियसंवृतः, निश्चयेन वारीन्द्रियसुखस्वादरतः। जिदकसाओ व्यवहारेण क्रोधादिकषायजयेन जितकषायः, निश्चयेन चाकषायात्मभावनारतः। दंसणणाणसमग्रो अत्र दर्शनशब्देन निजशुद्धात्मश्रद्धानस्तुपं सम्यगदर्शनं ग्राह्यम्, ज्ञानशब्देन तु स्वसंवेदनज्ञानसमितिः ताभ्यां समग्रो दर्शनज्ञानसमग्रः। समणो सो संजदो भणिदो स एवंगुणविशिष्टः श्रमण संयत इति भणितः। अत एतदायातं व्यवहारेण यद्विहिर्विषये व्याख्यानं कृतं तेन सविकल्पं सम्यगदर्शनज्ञानचारित्रत्रययौगपद्यं ग्राह्यम्; अभ्यन्तरव्याख्यानेन तु निर्विकल्पात्मज्ञानं ग्राह्यमिति सविकल्पयौगपद्यं निर्विकल्पात्मज्ञानं च घटत इति॥२४०॥ अथागमज्ञानतत्त्वार्थश्रद्धान- संयतत्वलक्षणेन विकल्पत्रययौगपद्येन तथा निर्विकल्पात्मज्ञानेन च युक्तो योऽसौ संयतस्तस्य किं लक्षणमित्युपदिशति। इत्युपदिशति कोऽर्थः इति पृष्ठे प्रत्युत्तरं ददाति। एवं प्रश्नोत्तरपातनिकाप्रस्तावे

और अनुभव करता हुआ आत्मामें ही नित्यनिश्चल वृत्तिको इच्छता हुआ, संयमके साधनरूप बनाये हुए शरीरपात्रको पाँच समितियोंसे अंकुशित प्रवृत्ति द्वारा प्रवर्तित करता हुआ, क्रमशः पंचेन्द्रियोंके निश्चल निरोध द्वारा जिसके काय-वचन-मनका व्यापार विरामको प्राप्त हुआ है ऐसा होकर, चिद्वृत्तिके लिये परद्रव्यमें भ्रमणका निमित्त जो कषायसमूह वह आत्माके साथ अन्योन्य मिलनके कारण अत्यन्त एकरूप हो जाने पर भी स्वभावभेदके कारण उसे पररूपसे निश्चित करके आत्मासे ही कुशल मल्लकी भाँति अत्यन्त १मर्दन कर करके अक्रमसे उसे मार डालता है, वह पुरुष वास्तवमें, सकल परद्रव्यसे शून्य होने पर भी २विशुद्ध दर्शनज्ञानमात्र स्वभावरूपसे रहनेवाले आत्मतत्त्व (-स्वद्रव्य) में नित्यनिश्चल परिणति उत्पन्न होनेसे, साक्षात् संयत ही है। और उसे ही आगमज्ञान-तत्त्वार्थश्रद्धान-संयततत्त्वके युगपत्‌पनेका तथा आत्मज्ञानका युगपत्‌पना सिद्ध होता है॥२४०॥

१. मर्दन कर करके = दबा दबाके, कचर कचरके, दमन करके।
  २. आत्मतत्त्वका स्वभाव विशुद्धदर्शनज्ञानमात्र है।

અથાસ્ય સિદ્ધાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્ત્વયૌગપદ્યાત્મજ્ઞાનયૌગપદ્યસંયતસ્ય કીદૃગ્લક્ષણ-
મિત્યનુશાસ્તિ—

**સમસતુબંધુવગ્ગો સમસુહદુખો પસંસણિદસમો ।
સમલોદુકુંચળો પુણ જીવિતમરણે સમો સમણો ॥૨૪૧॥**

સમશત્રુબન્ધુવર્ગઃ સમસુખદુઃખઃ પ્રશંસાનિન્દાસમઃ ।

સમલોષ્ટકાચ્ચનઃ પુનર્જીવિતમરણે સમઃ શ્રમણઃ ॥૨૪૧॥

સંયમઃ સમ્યગદર્શનજ્ઞાનપુરઃ સરં ચારિત્રં, ચારિત્રં ધર્મઃ, ધર્મઃ સામ્યં, સામ્યં મોહકોભ-
વિહીનઃ આત્મપરિણામઃ । તતઃ સંયતસ્ય સામ્યં લક્ષણમ્ । તત્ત્ર શત્રુબન્ધુવર્ગયોઃ સુખદુઃખ્યોઃ
પ્રશંસાનિન્દયોઃ લોષ્ટકાચ્ચનયોર્જીવિતમરણયોશ્ચ સમમ્ અયં મમ પરોઽયં સ્વઃ, અયં મહાદોઽયં
પરિતાપઃ, ઇદં મમોત્કર્ષણમિદમપકર્ષણમય મમાકિંચિત્કર ઇદમુપકારકમિદં મમાત્મધારણમય-
કાપિ ક્ષાપિ યથાસંભવમિતિશબ્દસ્યાર્થો જ્ઞાતાયઃ—સ શ્રમણઃ સંયતસ્તપૌધનો ભવતિ । યઃ કિંવિશિષ્ટઃ ।
શત્રુબન્ધુસુખદુઃખનિન્દાપ્રશંસાલોષ્ટકાચ્ચનજીવિતમરણેષુ સમઃ સમચિત્તઃ ઇતિ । તતઃ એતદાયાતિ—શત્રુ-
બન્ધુસુખદુઃખનિન્દાપ્રશંસાલોષ્ટકાચ્ચનજીવિતમરણસમતાભાવનાપરિણતનિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વસમ્યકૃશ્રદ્ધાન-

અબ, આગમજ્ઞાન-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-સંયતત્ત્વકે યુગપત્પનેકા તથા આત્મજ્ઞાનકા
યુગપત્પના જિસે સિદ્ધ હુआ હૈ એસે ઇસ સંયતકા ક્યા લક્ષણ હૈ સો કહતે હૈને :—

અન્વયાર્થ :—[સમશત્રુબન્ધુવર્ગઃ] જિસે શત્રુ ઔર બન્ધુ વર્ગ સમાન હૈ,
[સમસુખદુઃખઃ] સુખ ઔર દુઃખ સમાન હૈ, [પ્રશંસાનિન્દાસમઃ] પ્રશંસા ઔર નિન્દાકે પ્રતિ જિસકો
સમતા હૈ, [સમલોષ્ટકાચ્ચનઃ] જિસે લોષ્ટ (મિટ્ટીકા ઢેલા) ઔર સુવર્ણ સમાન હૈ, [પુનઃ] તથા
[જીવિતમરણે સમઃ] જીવન-મરણકે પ્રતિ જિસકો સમતા હૈ, વહ [શ્રમણઃ] શ્રમણ હૈ ॥૨૪૧॥

ટીકા :—સંયમ, સમ્યગદર્શનજ્ઞાનપૂર્વક ચારિત્ર હૈ; ચારિત્ર ધર્મ હૈ; ધર્મ સામ્ય હૈ; સામ્ય
મોહકોભ રહિત આત્મપરિણામ હૈ । ઇસલિયે સંયતકા, સામ્ય લક્ષણ હૈ ।

વહાઁ, (૧) શત્રુ-બંધુવર્ગમિં, (૨) સુખ-દુઃખમિં, (૩) પ્રશંસા-નિન્દામિં, (૪) મિટ્ટીકે
ઢેલે ઔર સોનેમિં, (૫) જીવિત-મરણમિં એક હી સાથ, (૧) ‘યહ મેરા પર (-શત્રુ) હૈ, યહ
સ્વ (-સ્વજન) હૈ;’ (૨) ‘યહ આહાદ હૈ, યહ પરિતાપ હૈ,’ (૩) ‘યહ મેરા ઉત્કર્ષણ
(-કીર્તિ) હૈ, યહ અપકર્ષણ (-અકીર્તિ) હૈ,’ (૪) ‘યહ મુદ્દે અકિંચિત્કર હૈ, યહ ઉપકારક
(-ઉપયોગી) હૈ,’ (૫) ‘યહ મેરા સ્થાયિત્વ હૈ, યહ અત્યન્ત વિનાશ હૈ’ ઇસપ્રકાર મોહકે

**નિંદા-પ્રશંસા, દુઃખ-સુખ, અરી-બંધુમાં જ્યાં સામ્ય છે,
વળી લોષ્ટ-કનકે, જીવિત-મરણે સામ્ય છે, તે શ્રમણ છે. ૨૪૧.**

कहानजैनशास्त्रमाला] चरणानुयोगसूचक चूलिका ४४९

मत्यन्तविनाश इति मोहभावात् सर्वत्राप्यनुदितरागद्वेषद्वैतस्य, सततमपि विशुद्धद्विष्टज्ञप्ति-
स्वभावमात्मानमनुभवतः, शत्रुवन्धुसुखदुःखप्रशंसानिन्दालोष्टकांचनजीवितमरणानि निर्विशेषमेव
ज्ञेयत्वेनाक्रम्य ज्ञानात्मन्यात्मन्यचलितवृत्तेर्थत्किल सर्वतः साम्यं तत्सिद्धागमज्ञानतत्त्वार्थशद्वान-
संयतत्वयौगपद्यात्मज्ञानयौगपद्यस्य संयतस्य लक्षणमालक्षणीयम् ॥२४९॥

अथेदमेव सिद्धागमज्ञानतत्त्वार्थश्रद्धानसंयतत्वयौगपद्यात्मज्ञानयौगपद्यसंयतत्वमैकाण्ड-
लक्षणश्रामण्यापरनाम मोक्षमार्गत्वेन समर्थयति—

दंसणणाणचरित्तेसु तीसु जुगवं समुट्ठिदो जो दु।
 एयगगदो त्ति मदो सामण्णं तस्स पडियुण्णं ॥२४२॥

दर्शनज्ञानचत्रिषु त्रिषु युगपत्समुत्थितो यस्तु।
 ऐकाय्यगत इति मतः श्रामण्णं तस्य परिपूर्णम् ॥२४२॥

ज्ञानानुष्ठानरूपनिर्विकल्पसमाधिसमुत्पन्ननिर्विकारपरमाह्लादैकलक्षणसुखामृतपरिणितस्वरूपं यत्परमसाम्यं तदेव परमागमज्ञानतत्त्वार्थश्रद्धानसंयतत्वानां यौगपद्येन तथा निर्विकल्पात्मज्ञानेन च परिणिततपोधनस्य लक्षणं ज्ञातव्यमिति ॥२४७॥ अथ यदेव संयततपोधनस्य साम्यलक्षणं भणितं तदेव श्रामण्यापरनामा

अभावके कारण सर्वत्र जिससे रागद्वेषका द्वैत प्रगट नहीं होता, जो सतत विशुद्धदर्शनज्ञानस्वभाव आत्माका अनुभव करता है, और (इसप्रकार) शत्रु-बन्धु, सुख-दुःख, प्रशंसा-निन्दा, लोष्ट-कांचन और जीवित-मरणको निर्विशेषयता ही (अन्तरके बिना ही) ज्ञेयरूप जानकर ज्ञानात्मक आत्मामें जिसकी परिणति अचलित हुई है; उस पुरुषको वास्तवमें जो सर्वतः साम्य है वह (साम्य) संयतका लक्षण समझना चाहिये—कि जिस संयतके आत्मज्ञान-तत्त्वार्थश्रद्धान-संयतत्त्वके युगपत्‌पनेका और आत्मज्ञानका युगपत्‌पना सिद्ध हुआ है। २४१॥

अब, यह समर्थन करते हैं कि आगमज्ञान-तत्त्वार्थश्रद्धान-संयतत्त्वके युगपत्‌पनेके साथ आत्मज्ञानके युगपत्‌पनेकी सिद्धिरूप जो यह संयतपना है वही मोक्षमार्ग है, जिसका दूसरा नाम एकाग्रतालक्षणवाला श्रामण है :—

अन्वयार्थ :—[यः तु] जो [दर्शनज्ञानचरिषु] दर्शन, ज्ञान और चारित्र—[त्रिषु]
इन तीनोंमें [युगपत्] एक ही साथ [समुत्थितः] आरूढ़ है, वह [ऐकाग्र्यगतः] एकाग्रताको
प्राप्त है। [इति] इसप्रकार [मतः] (शास्त्रमें) कहा है। [तस्य] उसके [श्रामण्यं] श्रामण्य
[परिपूर्णम्] परिपूर्ण है॥२४२॥

ਵਾਗ, ਜਾਨ ਨੇ ਚਾਰਿਤ੍ਰ ਤ੍ਰਣਮਾਂ ਯੁਗਪਦੇ ਆਲੂਠ ਜੇ,
ਤੇਨੇ ਕਹਿੰਦੇ ਐਕਾਭਿਗਤ; ਸ਼ਾਮਣ ਤਾਂ ਪਰਿਪੂਰ੍ਣ ਛੇ. ੨੪੨.

જ્ઞેયજ્ઞાતૃતત્ત્વતથાપ્રતીતિલક્ષણેન સમ્યગદર્શનપર્યાયેણ, જ્ઞેયજ્ઞાતૃતત્ત્વતથાનુભૂતિલક્ષણેન જ્ઞાનપર્યાયેણ, જ્ઞેયજ્ઞાતૃક્રિયાન્તરનિવૃત્તિસૂત્ર્યમાણદ્રષ્ટજ્ઞાતૃતત્ત્વવૃત્તિલક્ષણેન ચારિત્રપર્યાયેણ ચ, ત્રિભિરપિ યૌગપદેન ભાવ્યભાવકભાવવિજૃમ્ભિતાતિનિભરેતરસંવલનબલાદંગાંગિભાવેન પરિણિતસ્થાત્મનો યદાત્મનિષ્ઠત્વે સત્તિ સંયતત્વં તત્પાનકવદનેકાત્મકસ્યૈકસ્યાનુભૂત્યમાનતાયામપિ સમસ્તપરદ્રવ્યપરાવર્તત્વાદભિવ્યક્તકાયલક્ષણશ્રામણ્યાપરનામા મોક્ષમાર્ગ એવાવ-મોક્ષમાર્ગો ભણ્યત ઇતિ પ્રસૂપયતિ—દંસણણણચરિતેસુ તીસુ જુગવં સમુદ્ઘિદો જો દુ દર્શનજ્ઞાનચારિત્રેષુ ત્રિષુ યુગપત્સસ્યગુપસ્થિત ઉદ્યતો યસ્તુ કર્તા, એયગગદો ત્તિ મદો સ એકાગ્રયગત ઇતિ મત: સંમતઃ, સામણં તસ્સ પાંડિયુણં શ્રામણં ચારિત્રં યતિત્વં તસ્ય પરિપૂર્ણમિતિ। તથાહિ—ભાવકર્મદ્રવ્યકર્મનોકર્મભ્ય: શેષપુદ્લાદિપચ્ચદ્રવ્યેભ્યો^૧પિ ભિન્ન સહજશુદ્ધનિત્યાનન્દૈકસ્વભાવં મમ સંબન્ધ્ય યદાત્મદ્રવ્યં તદેવ મમોપાદેયમિતિરુચિરુંપં સમ્યગદર્શનમ્, તત્ત્રેવ પરિચ્છિતિરુંપં સમ્યગ્જ્ઞાનં, તસ્મિન્નેવ સ્વરૂપે નિશ્ચલાનુભૂતિલક્ષણં ચારિત્રં ચેત્યુક્તસ્વરૂપં સમ્યગદર્શનજ્ઞાનચારિત્રત્રયં પાનકવદનેકમષ્યભેદનયેનૈકં યત્ત તત્ત્વસિકલ્પસમાધિકાલે તુ નિશ્ચયેનેતિ। તદેવ ચ

ટીકા :—જ્ઞેયતત્ત્વ ઔર જ્ઞાતૃતત્ત્વકી તથાપ્રકાર (જૈસી હૈ વૈસી હી, યથાર્થ) પ્રતીતિ જિસકા લક્ષણ હૈ વહ સમ્યગદર્શનપર્યાય હૈ; જ્ઞેયતત્ત્વ ઔર જ્ઞાતૃતત્ત્વકી તથાપ્રકાર અનુભૂતિ જિસકા લક્ષણ હૈ વહ જ્ઞાનપર્યાય હૈ; જ્ઞેય ઔર જ્ઞાતાકી ^૧ક્રિયાન્તરસે નિવૃત્તિકે દ્વારા રચિત દૃષ્ટજ્ઞાતૃતત્ત્વમે પરિણિતિ જિસકા લક્ષણ હૈ વહ ચારિત્રપર્યાય હૈ। ઇન પર્યાયોંકે ઔર આત્માકે ^૨ભાવ્યભાવકતાકે દ્વારા ઉત્પત્ત અતિ ગાઢ ઇતરેતર મિલનકે બલકે કારણ ઇન તીનોં પર્યાયરૂપ યુગપત્ત અંગ-અંગીભાવસે પરિણિત આત્માકે, આત્મનિષ્ઠતા હોને પર જો સંયતત્ત્વ હોતા હૈ વહ સંયતપના એકાગ્રતાલક્ષણવાળા શ્રામણ્ય જિસકા દૂસરા નામ હૈ એસા મોક્ષમાર્ગ હી હૈ—એસા જાનના ચાહિયે, કયોંકિ વહોઁ (સંયતપનેમે) ^૩પેયકી ભાઈતિ ^૪અનેકાત્મક એકકા અનુભવ હોને

૧. ક્રિયાન્તર = અન્ય ક્રિયા; [જ્ઞેય ઔર જ્ઞાતા અન્ય ક્રિયાસે નિવૃત્ત હો ઉસકે કારણ હોનેવાલી જો દ્રષ્ટા-જ્ઞાતા આત્મતત્ત્વમે પરિણિત વહ ચારિત્રપર્યાયકા લક્ષણ હૈ।]
૨. ભાવક અર્થાત્ત હોનેવાલા, ઔર ભાવક જિસરૂપ હો સો ભાવ્ય હૈ। આત્મા ભાવક હૈ ઔર સમ્યગદર્શનાદિ પર્યાયે ભાવ્યક હૈને। ભાવક ઔર ભાવ્યકા પરસ્પર અતિ ગાઢ મિલન (એકમેકતા) હોતા હૈ। ભાવક આત્મા અંગી હૈ ઔર ભાવ્યરૂપ સમ્યગદર્શનાદિ પર્યાયે ઉસકા અંગ હૈ।
૩. પેય = પીનેકી વસ્તુ, જૈસે ઠંડાઈ। [ઠંડાઈકા સ્વાદ અનેકાત્મક એક હોતા હૈ; કયોંકિ અખેદસે ઉસમે એક ઠંડાઈકા હી સ્વાદ આતા હૈ, ઔર ભેદસે ઉસમે દૂધ, શકર, સોંફ, કાલીમિર્ચ તથા બાદામ આદિ અનેક વસ્તુઓંકા સ્વાદ આતા હૈ।]
૪. યહોઁ અનેકાત્મક એકકે અનુભવમેં જો અનેકાત્મકતા હૈ વહ પરદ્રવ્યમય નહીં હૈ વહોઁ પરદ્રવ્યોંસે તો નિવૃત્તિ હી હૈ; માત્ર સમ્યગદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ સ્વ-અંશોંકે કારણ હી અનેકાત્મકતા હૈ। ઇસલિયે વહોઁ, અનેકાત્મકતા હોને પર ભી એકાગ્રતા (એક-અગ્રતા) પ્રગટ હૈ।

कहानजैनशास्त्रमाला] चरणानुयोगसूचक चूलिका ४५१

गन्तव्यः । तस्य तु सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इति भेदात्मकत्वात्पर्यायप्रधानेन व्यवहारनयेन, ऐकात्म्यं मोक्षमार्ग इत्यभेदात्मकत्वाद् द्रव्यप्रधानेन निश्चयनयेन, विश्वस्यापि भेदाभेदात्मकत्वात्तद्भयमिति प्रमाणेन प्रज्ञसिः ॥२४२॥

*इत्येवं प्रतिपन्तुराशयवशादेकोऽप्यनेकीभवं
स्वैलक्षण्यमथैकतामुपगतो मार्गोऽपवर्गस्य यः ।
द्रष्टुज्ञातृनिबद्धवृत्तिमचलं लोकस्तमास्कन्दता-
मास्कन्दत्यचिराद्विकाशमतलं येनोल्लसन्त्याश्चितेः ॥१६॥

नामान्तरेण परमसाम्यमिति । तदेव परमसाम्यं पर्यायनामान्तरेण शुद्धोपयोगलक्षणः श्रामण्यापरनामा मोक्षमार्गो ज्ञातव्य इति । तस्य तु मोक्षमार्गस्य सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इति भेदात्मकत्वात्पर्यायप्रधानेन व्यवहारनयेन निर्णयो भवति । ऐकाश्यं मोक्षमार्गं इत्यभेदात्मकत्वात् द्रव्यप्रधानेन निश्चयनयेन निर्णयो भवति । समस्तवस्तु समूहस्यापि भेदाभेदात्मकत्वान्निश्चयव्यवहारमोक्षमार्गद्वयस्यापि प्रमाणेन निश्चयो भवतीत्यर्थः ॥२४२॥ एवं निश्चयव्यवहारसंयमप्रतिपादनमुख्यत्वेन तृतीयस्थले गाथाचतुष्टयं गतम् । अथ यः स्वशुद्धात्मन्येकाग्रो न भवति तस्य मोक्षाभावं दर्शयति—मुज्ज्ञादि वा ऋदि

पर भी, समस्त परदव्यसे निवृत्ति होनेसे एकाग्रता अभिव्यक्त (प्रगट) है।

वह (संयतत्त्वरूप अथवा श्रामण्यरूप मोक्षमार्ग) भेदात्मक होनेसे ‘सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र मोक्षमार्ग है’ इसप्रका पर्यायप्रधान व्यवहारनयसे उसका प्रज्ञापन है; वह (मोक्षमार्ग) अभेदात्मक होनेसे ‘एकाग्रता मोक्षमार्ग है’ इसप्रकार द्रव्यप्रधान निश्चयनयसे उसका प्रज्ञापन है; समस्त ही पदार्थ भेदाभेदात्मक होनेसे वे दोनों, (सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र तथा एकाग्रता) मोक्षमार्ग हैं’ इसप्रकार प्रमाणसे उसका प्रज्ञापन है ॥२४३॥

[अब श्लोक द्वारा मोक्षप्राप्तिके लिये दृष्टा-ज्ञातामें लीनता करनेको कहा जाता है।]

अर्थ :—इसप्रकार, प्रतिपादकके आशयके वश, एक होने पर भी अनेक होता हुआ (अभेदप्रधान निश्चयनयसे एक—एकाग्रतारूप—होता हुआ भी वक्ताके अभिप्रायानुसार भेदप्रधान व्यवहारनयसे अनेक भी—दर्शन-ज्ञान-चास्त्ररूप भी—होता होनेसे) ^१एकता (एकलक्षणता) को तथा ^२त्रिलक्षणताको प्राप्त जो अपवर्ग (मोक्ष) का मार्ग उसे लोक द्रष्टा-ज्ञातामें परिणति बांधकर (-लीन करके) अचलरूपसे अवलम्बन करे, जिससे वह (लोक) उल्लसित चेतनाके अतुल विकासको अल्पकालमें प्राप्त हो ।

★ शार्दूलविक्रीडि छंद.

१. द्रव्यप्रधान निश्चयनयसे मात्र एकाग्रता ही एक मोक्षमार्गका लक्षण है।
  २. पर्यायप्रधान व्यवहारनयसे दर्शन-ज्ञान-चारित्रिरूप त्रिक मोक्षमार्गका लक्षण है।

अथानैकाग्रयस्य मोक्षमार्गत्वं विघटयति—

मुज्जदि वा रज्जदि वा दुस्सदि वा दव्यमण्णमासेज्ज।

जदि समणो अण्णाणी बज्जदि कम्मेहिं विविहेहिं ॥२४३॥

मुह्यति वा रज्यति वा द्वेष्टि वा द्रव्यमन्यदासाद्य।

यदि श्रमणोऽज्ञानी बध्यते कर्मभिर्विविधैः ॥२४३॥

यो हि न खलु ज्ञानात्मानमात्मानमेकमग्रं भावयति, सोऽवश्यं ज्ञेयभूतं द्रव्यमन्यदासीदति। तदासाद्य च ज्ञानात्मात्मज्ञानाद् भ्रष्टः स्वयमज्ञानीभूतो मुह्यति वा, रज्यति वा, द्वेष्टि वा; तथाभूतश्च बध्यते एव, न तु विमुच्यते। अत अनैकाग्रयस्य न मोक्षमार्गत्वं सिद्ध्येत् ॥२४३॥

वा दुस्सदि वा दव्यमण्णमासेज्ज जदि मुह्यति वा, रज्यति वा, द्वेष्टि वा, यदि चेत्। किं कुत्वा। द्रव्यमन्यदासाद्य प्राप्य। स कः। समणो श्रमणस्तपोधनः। तदा काले अण्णाणी अज्ञानी भवति। अज्ञानी सन् बज्जदि कम्मेहिं विविहेहिं बध्यते कर्मभिर्विविधैरिति। तथाहि—यो निर्विकारस्वसंवेदनज्ञानैकाग्रो भूत्वा स्वात्मानं न जानाति तस्य चित्तं बहिर्विषयेषु गच्छति। ततश्चिदानन्दैकनिजस्वभावाच्युतो भवति। ततश्च रागद्वेषमोहैः परिणमति। तत्परिणमन् वहुविधकर्मणा बध्यत इति। ततः कारणान्मोक्षार्थिभिरेकाग्रत्वेन स्वस्वरूपं भावनीयमित्यर्थः ॥२४३॥ अथ निजशुद्धात्मनि योऽसावेकाग्रस्तस्यैव मोक्षो

अब ऐसा दरशाते हैं कि—अनेकाग्रताके मोक्षमार्गपना घटित नहीं होता (अर्थात् अनेकाग्रता मोक्षमार्ग नहीं है) :—

अन्वयार्थ :—[यदि] यदि [श्रमणः] श्रमण, [अन्यत् द्रव्यम् आसाद्य] अन्य द्रव्यका आश्रय करके [अज्ञानी] अज्ञानी होता हुआ, [मुह्यति वा] मोह करता है, [रज्यति वा] राग करता है, [द्वेष्टि वा] अथवा द्वेष करता है, तो वह [विविधैः कर्मभिः] विविध कर्मोंसे [बध्यते] बंधता है ॥२४३॥

टीका :—जो वास्तवमें ज्ञानात्मक आत्मारूप एक अग्र (-विषय) को नहीं भाता, वह अवश्य ज्ञेयभूत अन्य द्रव्यका आश्रय करता है, और उसका आश्रय करके, ज्ञानात्मक आत्माके ज्ञानसे भ्रष्ट वह स्वयं अज्ञानी होता हुआ मोह करता है, राग करता है, अथवा द्वेष करता है; और ऐसा (-मोही रागी अथवा द्वेषी) होता हुआ बंधको ही प्राप्त होता है; परन्तु मुक्त नहीं होता।

इससे अनेकाग्रताको मोक्षमार्गपना सिद्ध नहीं होता ॥२४३॥

**परद्रव्यने आश्रय श्रमण अज्ञानी पामे मोहने
वा रागने वा द्वेषने, तो विविध बांधे कर्मने. २४३.**

कहानजैनशास्त्रमाला]

चरणानुयोगसूचक चूलिका

४५३

अथैकाउयस्य मोक्षमार्गत्वमवधारयन्तुपसंहरति—

अद्देसु जो ण मुज्जदि ण हि रज्जदि णेव दोसमुवयादि ।

समणो जदि सो णियं खवेदि कम्माणि विविहाणि ॥२४४॥

अर्थेषु यो न मुह्यति न हि रज्यति नैव द्वेषमुपयाति ।

श्रमणो यदि स नियं क्षपयति कर्माणि विविधानि ॥२४४॥

यस्तु ज्ञानात्मानमात्मानमेकमग्रं भावयति, स न ज्ञेयभूतं द्रव्यमन्यदासीदति ।
तदनासाध्य च ज्ञानात्मात्मज्ञानादभ्रष्टः स्वयमेव ज्ञानीभूतस्तिष्ठन्त मुह्यति, न रज्यति, न द्वेष्टि;

भवतीत्युपदिशति—अद्देसु जो ण मुज्जदि ण हि रज्जदि णेव दोसमुवयादि अर्थेषु वहिःपदार्थेषु यो न मुह्यति, न रज्यति, हि स्फुटं, नैव द्वेषमुपयाति, जदि यदि चेत्, सो समणो स श्रमणः णियं निश्चितं खवेदि विविहाणि कर्माणि क्षपयति कर्माणि विविधानि इति । अथ विशेषः—योऽसौ दृष्टश्रुतानुभूतभोगाकाङ्क्षारूपाद्यपध्यानत्यागेन निजस्वरूपं भावयति, तस्य चित्तं वहिःपदार्थेषु न गच्छति, ततश्च वहिःपदार्थचिन्ताभावान्निर्विकारचिद्यमत्कारमात्राच्युतो न भवति । तदच्यवनेन च रागाद्यभावाद्विविधकर्माणि विनाशयतीति । ततो मोक्षार्थिना निश्चलचित्तेन निजात्मनि भावना कर्तव्येति । इत्थं वीतरागचारित्रव्याख्यानं श्रुत्वा केचन वदन्ति—सयोगिकेवलिनामयेकदेशेन चारित्रं, परिपूर्णचारित्रं पुनरयोगिचरमसमये भविष्यति, तेन कारणेनेदानीमस्माकं सम्यक्त्वभावनया भेदज्ञानभावनया च पूर्यते, चारित्रं पश्चाद्विष्यतीति । नैवं वक्तव्यम् । अभेदनयेन ध्यानमेव चारित्रं, तद्य ध्यानं केवलिनामुपचारेणोक्तं, चारित्रमप्युपचारेणेति । यत्सुनः समस्तरागादिविकल्पजालरहितं शुद्धात्मानुभूतिलक्षणं सम्यग्दर्शनज्ञान-

अब एकाग्रता वह मोक्षमार्ग है ऐसा (आचार्य महाराज) निश्चित करते हुए (मोक्षमार्ग-प्रज्ञापनका) उपसंहार करते हैं :—

अन्वयार्थ :—[यदि यः श्रमणः] यदि श्रमण [अर्थेषु] पदार्थोमें [न मुह्यति] मोह नहीं करता, [न हि रज्यति] राग नहीं करता, [न एव द्वेषम् उपयाति] और न द्वेषको प्राप होता है [सः] तो वह [नियं] नियमसे (निश्चित) [विविधानि कर्माणि] विविध कर्मोक्तो [क्षपयति] खपाता है ॥२४३॥

टीका :—जो ज्ञानात्मक आत्मारूप एक अग्र (-विषय) को भाता है वह ज्ञेयभूत अन्य द्रव्यका आश्रय नहीं करता; और उसका आश्रय नहीं करके ज्ञानात्मक आत्माके ज्ञानसे अभ्रष्ट ऐसा

नहि मोह, ने नहि राग, द्वेष करे नहीं अर्थो विषे,
तो नियमथी मुनिराज अे विधविध कर्मो क्षय करे. २४४.

૪૫૪

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

તથાભૂતઃ સન્ મુખ્યત એવ, ન તુ બધતે। અત ઐકાગ્રયસ્યૈવ મોક્ષમાર્ગત્વં સિદ્ધ્યેતુ ॥૨૪૪॥
—ઇતિ મોક્ષમાર્ગપ્રજ્ઞાપનમ् ॥

અથ શુભોપયોગપ્રજ્ઞાપનમ् । તત્ત્વ શુભોપયોગિનઃ શ્રમણત્વેનાન્વાચિનોતિ—

સમણા સુદ્ધુવજુત્તા સુહોવજુત્તા ય હોંતિ સમયમિઃ ।

તેસુ વિ સુદ્ધુવજુત્તા અણાસવા સાસવા સેસા ॥૨૪૫॥

શ્રમણાઃ શુદ્ધોપયુક્તાઃ શુભોપયુક્તાશ્ચ ભવન્તિ સમયે ।

તેષણિ શુદ્ધોપયુક્તા અણાસવાઃ સાસવાઃ શેષાઃ ॥૨૪૫॥

પૂર્વકં વીતરાગછચસ્થચારિત્રં તદેવ કાર્યકારીતિ । કર્માદિતિ ચેતુ । તેનૈવ કેવલજ્ઞાનં જાયતે યતસ્તસ્માચારિત્રે તાત્પર્ય કર્તવ્યમિતિ ભાવાર્થઃ । કિંચ ઉત્સર્વવ્યાખ્યાનકાલે શ્રામણં વ્યાખ્યાતમત્ર પુનરપિ કિમર્થમિતિ પરિહારમાહ—તત્ત્વ સર્વપરત્યાગલક્ષણ ઉત્સર્વ એવ મુખ્યત્વેન ચ મોક્ષમાર્ગઃ, અત્ર તુ શ્રામણયવ્યાખ્યાનમસ્તિ, પરં કિંતુ શ્રામણં મોક્ષમાર્ગો ભવતીતિ મુખ્યત્વેન વિશેષોऽસ્તિ ॥૨૪૪॥ એવં શ્રામણ્યાપરનામમોક્ષમાર્ગોપસંહારમુખ્યત્વેન ચતુર્થસ્થળે ગાથાદ્ધ્યં ગતમ् । અથ શુભોપયોગિનાં સાસ્ત્રવત્વાદ્ધ્યવહારેણ શ્રમણત્વં વ્યવસ્થાપયતિ—સંતિ વિદ્યન્તે । ક । સમયમિઃ સમયે પરમાગમે । કે સન્તિ । સમણા શ્રમણાસ્તપોધનાઃ । કિંવિશિષ્ટાઃ । સુદ્ધુવજુત્તા શુદ્ધોપયોગયુક્તાઃ શુદ્ધોપયોગિન ઇત્યર્થઃ । સુહોવજુત્તા ય ન કેવલં શુદ્ધોપયોગયુક્તાઃ, શુભોપયોગયુક્તાશ્ચ । ચકારોઽત્ર અન્વાચયાર્થે ગૌણાર્થે વહ સ્વયમેવ જ્ઞાનીભૂત રહતા હુआ, મોહ નહીં કરતા, રાગ નહીં કરતા, દ્રેષ નહીં કરતા, ઔર એસા (-અમોહી, અરાગી, અદ્વેષી) વર્તતા હુઆ (વહ) મુક્ત હી હોતા હૈ, પરન્તુ બંધતા નહીં હૈ ।

ઇસસે એકાગ્રતાકો હી મોક્ષમાર્ગત્વ સિદ્ધ હોતા હૈ ॥૨૪૪॥

ઇસપ્રકાર મોક્ષમાર્ગ-પ્રજ્ઞાપન સમાપ્ત હુआ ।

અબ, શુભોપયોગકા પ્રજ્ઞાપન કરતે હૈને । ઉસમે (પ્રથમ), શુભોપયોગિયોંકો શ્રમણરૂપમે ગૌણતયા બતલાતે હૈને ।

અન્વયાર્થ :—[સમયે] શાસ્ત્રમે (એસા કહા હૈ કિ), [શુદ્ધોપયુક્તાઃ શ્રમણાઃ] શુદ્ધોપયોગી વે શ્રમણ હૈને, [શુભોપયુક્તાઃ ચ ભવન્તિ] શુભોપયોગી ભી શ્રમણ હોતે હૈને; [તેસુ અપિ] ઉનમે ભી [શુદ્ધોપયુક્તાઃ અણાસવાઃ] શુદ્ધોપયોગી નિરાસ્ત્રવ હૈને, [શેષાઃ સાસ્ત્રવાઃ] શેષ સાસ્ત્રવ હૈને, (અર્થાત્ શુભોપયોગી આસ્ત્રવ સહિત હૈને) ॥૨૪૫॥

**શુદ્ધોપયોગી શ્રમણ છે, શુભ્યુક્ત પણ શાસ્ત્રે કહ્યા;
શુદ્ધોપયોગી છે નિરાસ્ત્ર, શેષ સાસ્ત્ર જાણવા. ૨૪૫.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા

૪૫૫

યે ખલુ શ્રામણ્યપરિણતિં પ્રતિજ્ઞાયાપિ, જીવિતકષાયકણતયા, સમસ્તપરદવ્યનિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તસુવિશુદ્ધદૃશિજ્ઞસ્તિસ્વભાવાત્મતત્ત્વવૃત્તિસ્પાં શુદ્ધોપયોગભૂમિકામધિરોદું ન ક્ષમન્તે, તે તદુપકણઠનિવિષ્ટાઃ, કષાયકુણઠીકૃતશક્તયો, નિતાન્તમુલ્કણઠુલમનસઃ, શ્રમણાઃ કિં ભવેયુન વેત્યત્રાભિધીયતે। ‘ધર્મેણ પરિણદપ્પા અપ્પા જદિ સુદ્ધસંપાદોગજુદો। પાવદિ ણિવાણસુહં સુહોવજુતો વ સગ્ગસુહં॥’ ઇતિ સ્વયમેવ નિરૂપિતત્વાદસ્તિ તાવચ્છુભોપયોગસ્ય ધર્મેણ સહૈકાર્થસમવાયઃ। તતઃ શુભોપયોગિનોઽપિ ધર્મસદ્ગાવાદ્વેયુઃ શ્રમણાઃ। કિન્તુ તેષાં શુદ્ધોપયોગિભિઃ સમં સમકાષ્ટત્વં ન ભવેત्, યતઃ શુદ્ધોપયોગિનો નિરસ્તસમસ્તકષાયત્વાદ-ગ્રાહ્યઃ। તત્ દૃષ્ટાન્તઃ—યથા નિશ્ચયેન શુદ્ધવુદ્ધૈકસ્વભાવાઃ સિદ્ધજીવા એવ જીવા ભણ્યતે, વ્યવહારેણ ચતુર્ગતિપરિણતા અશુદ્ધજીવાશ્ જીવા ઇતિ; તથા શુદ્ધોપયોગિનાં મુખ્યત્વં, શુભોપયોગિનાં તુ ચકારસમુદ્ધ્યવ્યાખ્યાનેન ગૌણત્વમ्। કસ્માદ્બોણત્વં જાતમિતિ ચેત્ત। તેસુ વિ સુદ્ધવજુત્તા અણાસવા સાસવા સેસા તેષ્વપિ મધ્યે શુદ્ધોપયોગયુક્તા અનાસ્ત્વાઃ, શેષાઃ સાસ્ત્વા ઇતિ યતઃ કારણાત્ત। તદ્યથા—નિજ-શુદ્ધાત્મભાવનાબલેન સમસ્તશુભાશુભસંકલ્પવિકલ્પહિતત્વાચ્છુદ્ધોપયોગિનો નિરાસ્ત્વા એવ, શેષાઃ

ટીકા :—જો વાસ્તવમં શ્રામણ્યપરિણતિકી પ્રતિજ્ઞા કરકે ભી, કષાય કણકે જીવિત (વિદ્યમાન) હોનેસે, સમસ્ત પરદવ્યસે નિવૃત્તિરૂપસે પ્રવર્તમાન એસી જો ‘સુવિશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનસ્વભાવ આત્મતત્ત્વમં પરિણતિરૂપ શુદ્ધોપયોગભૂમિકા ઉસમે આરોહણ કરનેકો અસમર્થ હોય; વે (શુભોપયોગી) જીવ—જો કિ શુદ્ધોપયોગભૂમિકાકે ‘ઉપકંઠ નિવાસ કર રહે હોય, ઔર કષાયને જિનકી શક્તિ કુણિત કી હૈ, તથા જો અત્યન્ત ઉત્કણિત (-આતુર) મનવાલે હોય, વે—શ્રમણ હોય નહીં, યહ યાં કહા જાતા હોય :—

‘ધર્મેણ પરિણદપ્પા અપ્પા જદિ સુદ્ધસંપાદોગજુદો। પાવદિ ણિવાણસુહં સુહોવજુતો વ સગ્ગસુહં॥’ ઇસપ્રકાર (ભગવાન કુન્દકુન્દાચાર્યને ૧૧વીં ગાથામે) સ્વયં હી નિરૂપણ કિયા હૈ, ઇસલિયે શુભોપયોગકા ધર્મકે સાથ ‘એકાર્થસમવાય હૈ। ઇસલિયે શુભોપયોગી ભી, ઉનકે ધર્મકા સદ્ગાવ હોનેસે, શ્રમણ હોયને। કિન્તુ વે શુદ્ધોપયોગિયોંને સાથ સમાન કોટિકે નહીં હૈ, ક્યોંકિ શુદ્ધોપયોગી સમસ્ત કષાયાંનો નિરસ્ત કિયા હોનેસે નિરાસ્ત્વ હી હોય ઔર યે શુભોપયોગી તો કષાયકણ અવિનષ્ટ હોનેસે સાસ્ત્વ હી હોય। ઔર એસા હોનેસે હી શુદ્ધોપયોગિયોંને સાથ ઇનકો

૧. આત્મતત્ત્વકા સ્વભાવ સુવિશુદ્ધ દર્શન ઔર જ્ઞાન હૈ।
૨. ઉપકંઠ = તલહટી; પડોસ; નજીકકા ભાગ; નિકટતા।
૩. અર્થ-ધર્મપરિણત સ્વરૂપવાલા આત્મા યદિ શુદ્ધોપયોગમં યુક્ત હો તો મોક્ષસુખકો પાતા હૈ, ઔર યદિ શુભોપયોગમં યુક્ત હો તો સ્વર્ગસુખકો (બંધકો) પાતા હૈ।
૪. એકાર્થસમવાય = એક પદાર્થમં સાથ રહ સકનેરૂપ સંબંધ (આત્મપદાર્થમં ધર્મ ઔર શુભોપયોગ એકસાથ હો સકતા હૈ ઇસલિયે શુભોપયોગકા ધર્મકે સાથ એકાર્થસમવાય હૈ।)

૪૫૬

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

નાસ્ત્વા એવ। ઇમે પુનરનવકીર્ણકષાયકણત્વાત્સાસ્ત્વા એવ। અત એવ ચ શુદ્ધોપયોગિભિ:
સમમમી ન સમુદ્ધીયન્તે, કેવળમન્વાચીયન્ત એવ॥૨૪૫॥

અથ શુભોપયોગિશ્રમણલક્ષણમાસૂત્રયતિ—

**અરહંતાદિસુ ભત્તી વચ્છલદા પવયણાભિજુત્તેસુ ।
વિજ્ઞાદિ જદિ સામણે સા સુહજુત્તા ભવે ચરિયા ॥૨૪૬॥
અરહદાદિષુ ભક્તિર્વત્સલતા પ્રવચનાભિયુક્તેસુ ।
વિદ્યતે યદિ શ્રામણે સા શુભયુક્તા ભવેચ્ચર્યા ॥૨૪૭॥**

શુભોપયોગિનો મિથ્યાત્વવિષયકષાયરૂપાશુભાસ્ત્વનિરોધેઽપિ પુણ્યાસ્ત્વસહિતા ઇતિ ભાવઃ ॥૨૪૫॥ અથ
શુભોપયોગિશ્રમણાનાં લક્ષણમાખ્યાતિ—સા સુહજુત્તા ભવે ચરિયા સા ચર્યા શુભયુક્તા ભવેત્ત । કસ્ય ।
તપોધનસ્ય । કથંભૂતસ્ય । સમસ્તરાગાદિવિકલ્પરહિતપરમસમાધૌ સ્થાતુમશક્યસ્ય । યદિ કિમ् । વિજ્ઞાદિ
જદિ વિદ્યતે યદિ ચેત । ક । સામણે શ્રામણે ચારિત્રે । કિં વિદ્યતે । અરહંતાદિસુ ભત્તી અનન્ત-
જ્ઞાનાદિગુણયુક્તેષ્વરહિતસ્ત્રેષુ ગુણાનુરાગયુક્તા ભક્તિ: । વચ્છલદા વત્સલસ્ય ભાવો વત્સલતા વાત્સલ્યં
વિનયોઽનુકૂલવૃત્તિ: । કેષુ વિષયે । પવયણાભિજુત્તેસુ પ્રવચનાભિયુક્તેસુ । પ્રવચનશબ્દેનાત્રાગમો ભણ્યતે,
(શુભોપયોગિયોંકો) નહીં લિયા (નહીં વર્ણન કિયા) જાતા, માત્ર પીછેસે (ગૌણરૂપમે હી) લિયા
જાતા હૈ ।

ભાવાર્થ :—પરમાગમમાં એસા કહા હૈ કિ શુદ્ધોપયોગી શ્રમણ હૈનું ઔર શુભોપયોગી ભી
ગૌણરૂપસે શ્રમણ હૈનું । જૈસે નિશ્ચયસે શુદ્ધબુદ્ધ—એકસ્વભાવી સિદ્ધ જીવ હી જીવ કહલાતે હૈનું ઔર
વ્યવહારસે ચતુર્ગતિ પરિણિત અશુદ્ધ જીવ ભી જીવ કહે જાતે હૈનું, ઉસીપ્રકાર શ્રમણરૂપસે
શુદ્ધોપયોગી જીવોંકી મુખ્યતા હૈ ઔર શુભોપયોગી જીવોંકી ગૌણતા હૈ; ક્યોંકિ શુદ્ધોપયોગી
નિજશુદ્ધાત્મભાવનાકે બલસે સમસ્ત શુભાશુભ સંકલ્પ-વિકલ્પોંસે રહિત હોનેસે નિરાસ્ત્વ હીનું
ઔર શુભોપયોગિયોંકે મિથ્યાત્વવિષયકષાયરૂપ અશુભાસ્ત્વકા નિરોધ હોને પર ભી વે
પુણ્યાસ્ત્વવયુક્ત હૈનું ॥૨૪૫॥

અબ, શુભોપયોગી શ્રમણકા લક્ષણ સૂત્ર દ્વારા (ગાથા દ્વારા) કહતે હૈનું :—

અન્વયાર્થ :—[શ્રામણે] શ્રામણ્યમાં [યદિ] યદિ [અરહદાદિષુ ભક્તિ:]
અર્હન્તાદિકે પ્રતિ ભક્તિ તથા [પ્રવચનાભિયુક્તેસુ વત્સલતા] પ્રવચનરત જીવોંકે પ્રતિ વાત્સલ્ય
[વિદ્યતે] પાયા જાતા હૈ તો [સા] વહ [શુભયુક્તા ચર્યા] શુભયુક્ત ચર્યા (શુભોપયોગી

**વાત્સલ્ય પ્રવચનરત વિષે ને ભક્તિ અરહંતાદિકે
—એ હોય જો શ્રામણ્યમાં, તો ચરણ તે શુભયુક્ત છે. ૨૪૬.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા

૪૫૭

સકલસંગસંન્યાસાત્મનિ શ્રામણે સત્યપિ કષાયલવાવેશવશાત् સ્વયં શુદ્ધાત્મવૃત્તિ-
માત્રેણાવસ્થાતુમશક્તસ્ય, પરેષુ શુદ્ધાત્મવૃત્તિમાત્રેણાવસ્થિતેષ્વહર્દાદિષુ, શુદ્ધાત્મવૃત્તિમાત્રાવસ્થિતિ-
પ્રતિપાદકેષુ પ્રવચનાભિયુક્તેષુ ચ ભક્ત્યા વત્સલતયા ચ પ્રવચલિતસ્ય, તાવન્માત્રરાગ-
પ્રવર્તિતપદ્રવ્યપ્રવૃત્તિસંવલિતશુદ્ધાત્મવૃત્તેઃ, શુભોપયોગી ચારિત્રં સ્યાત् । અતઃ શુભોપયોગી-
શ્રમણાનાં શુદ્ધાત્માનુરાગયોગિચારિત્રત્વલક્ષણમ् ॥૨૪૬॥

અથ શુભોપયોગીશ્રમણાનાં પ્રવૃત્તિમુપદર્શયતિ—

વંદણમંસણેહિ   અભુડુણાણુગમણપદિવત્તી ।
સમણેસુ સમાવણઓ ણ ણિદિદા રાગચરિયમ્હિ ॥૨૪૭॥

સંધો વા, તેન પ્રવચનેનાભિયુક્તા: પ્રવચનાભિયુક્તા આચાર્યોપાધ્યાયસાધવસ્તેષ્વિતિ । એતદુંં ભવતિ—
સ્વયં શુદ્ધોપયોગલક્ષણે પરમસામાયિકે સ્થાતુમસમર્થસ્યાન્યેષુ શુદ્ધોપયોગફલભૂતકેવલજ્ઞાનેન
પરિણતેષુ, તથૈવ શુદ્ધોપયોગારાધકેષુ ચ યાસો ભક્તિસ્તચ્છુભોપયોગિશ્રમણાનાં લક્ષણમિતિ ॥૨૪૬॥
અથ શુભોપયોગિનાં શુભપ્રવૃત્તિ દર્શયતિ—ણ ણિદિદા નૈવ નિષિદ્ધા । ક । રાગચરિયમ્હિ શુભરાગચર્યાયાં

ચારિત્ર) [ભવેત्] હૈ ॥૨૪૬॥

ટીકા :—સકલ સંગકે સંન્યાસસ્વરૂપ શ્રામણકે હોને પર ભી જો કષાયાંશ (અલ્પકષાય) કે આવેશકે વશ કેવલ શુદ્ધાત્મપરિણતિરૂપસે રહનેમે સ્વયં અશક્ત હૈ એસા શ્રમણ, પર એસે જો (૧) કેવલ શુદ્ધાત્મપરિણતિરૂપસે રહનેવાલે અર્હન્તાદિક તથા (૨) કેવલ શુદ્ધાત્મપરિણતિરૂપસે રહનેકા પ્રતિપાદન કરનેવાલે પ્રવચનરત જીવોંકે પ્રતિ (૧) ભક્તિ તથા (૨) વાત્સલ્યસે ચંચલ હૈ ઉસ (શ્રમણ) કે, માત્ર ઉત્તને રાગસે પ્રવર્તમાન પરદ્રવ્યપ્રવૃત્તિકે સાથ શુદ્ધાત્મપરિણતિમિલિત હોનેકે કારણ, શુભોપયોગી ચારિત્ર હૈ ।

ઇસસે (એસા કહા ગયા હૈ કિ) શુદ્ધાત્માકા અનુરાગયુક્ત ચારિત્ર શુભોપયોગી શ્રમણોની લક્ષણ હૈ ।

ભાવાર્થ :—માત્ર શુદ્ધાત્મપરિણતિરૂપ રહનેમે અસમર્થ હોનેકે કારણ જો શ્રમણ, પર એસે અર્હન્તાદિકે પ્રતિ ભક્તિસે તથા પર એસે આગમપરાયણ જીવોંકે પ્રતિ વાત્સલ્યસે ચંચલ (અસ્થિર) હું ઉસ શ્રમણકે શુભોપયોગી ચારિત્ર હૈ, ક્યોંકિ શુદ્ધાત્મપરિણતિ પરદ્રવ્યપ્રવૃત્તિ (પરદ્રવ્યમે પ્રવૃત્તિ) કે સાથ મિલી હુઈ હૈ, અર્થાત् વહ શુભભાવકે સાથ મિશ્રિત હૈ ॥૨૪૬॥

અબ, શુભોપયોગી શ્રમણોની પ્રવૃત્તિ બતલાતે હૈને :—

શ્રમણો પ્રતિ વંદન, નમન, અનુગમન, અભુત્થાન ને
વળી શ્રમનિવારણ છે ન નિંદિત રાગયુત ચર્યા વિષે. ૨૪૭.

**वन्दननमस्करणाभ्यामभ्युत्थानानुगमनप्रतिपत्तिः ।
श्रमणेषु श्रमापनयो न निन्दिता रागचर्यायाम् ॥२४७॥**

शुभोपयोगिनां हि शुद्धात्मानुरागयोगिनारित्रितया, समधिगतशुद्धात्मवृत्तिषु श्रमणेषु वन्दननमस्करणाभ्युत्थानानुगमनप्रतिपत्तिप्रवृत्तिः शुद्धात्मवृत्तित्राणनिमित्ता श्रमापनयनप्रवृत्तिश्च न दुष्टेत् ॥२४७॥

अथ शुभोपयोगिनामेवैवंविधाः प्रवृत्तयो भवन्तीति प्रतिपादयति—

**दंसणणाणुवदेसो सिस्सगगहणं च पोसणं तेसि ।
चरिया हि सरागाणं जिणिंदपूजोवदेसो य ॥२४८॥**

सरागचारित्रावस्थायाम् । का न निन्दिता । वंदणमंसणेहिं अध्युदाणाणुगमणपडिवती वन्दननमस्काराभ्यां सहाभ्युत्थानानुगमनप्रतिपत्तिप्रवृत्तिः । समणेसु समावणओ श्रमणेषु श्रमापनयः रलत्रयभावनाभिघातक-श्रमस्य खेदस्य विनाश इति । अनेन किमुक्तं भवति—शुद्धोपयोगसाधके शुभोपयोगे स्थितानां तपोधनानां इत्यभूताः शुभोपयोगप्रवृत्तयो रलत्रयाराधकशेषपुरुषेषु विषये युक्ता एव, विहिता एवेति ॥२४७॥। अथ शुभोपयोगिनामेवेत्यभूताः प्रवृत्तयो भवन्ति, न च शुद्धोपयोगिनामिति प्रस्तुपयति—दंसणणाणुवदेसो

अन्वयार्थ :—[श्रमणेषु] श्रमणोंके प्रति [वन्दननमस्करणाभ्यां] वन्दन-नमस्कार सहित [अभ्युत्थानानुगमनप्रतिपत्तिः] ^१अभ्युत्थान और ^२अनुगमनरूप ^३विनीत प्रवृत्ति करना तथा [श्रमापनयः] उनका श्रम दूर करना वह [रागचर्यायाम्] रागचर्यामें [न निन्दिता] निन्दित नहीं है ॥२४७॥।

टीका :—शुभोपयोगियोंके शुद्धात्माके अनुरागयुक्त चारित्र होता है, इसलिये जिनने शुद्धात्मपरिणति प्राप्त की है ऐसे श्रमणोंके प्रति जो वन्दन-नमस्कार-अभ्युत्थान-अनुगमनरूप विनीत वर्तनकी प्रवृत्ति तथा शुद्धात्मपरिणतिकी रक्षाकी निमित्तभूत ऐसी जो श्रम दूर करनेकी (वैयावृत्यरूप) प्रवृत्ति है, वह शुभोपयोगियोंके लिये दूषित (दोषरूप, निन्दित) नहीं है। (अर्थात् शुभोपयोगी मुनियोंके ऐसी प्रवृत्तिका निषेध नहीं हैं) ॥२४७॥।

अब, ऐसा प्रतिपादन करते हैं कि शुभोपयोगियोंके ही ऐसी प्रवृत्तियाँ होती हैं :—

१. अभ्युत्थान = मानार्थ खड़ा हो जाना वह ।

२. अनुगमन = पीछे चलना वह ।

३. विनीत = विनययुक्त, सन्मानयुक्त, विवेकी, सभ्य ।

**उपदेश दर्शनज्ञाननो, पोषण-ग्रहण शिष्यो तणुं,
उपदेश जिनपूजा तणो—वर्तन तुं जाण सरागनुं. २४८.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા

૪૫૯

**દર્શનજ્ઞાનોપદેશઃ શિષ્યગ્રહણં ચ પોષણं તેષામ् ।
ચર્યા હિ સરાગાણાં જિનેન્દ્રપૂજોપદેશશ્ર | ૨૪૮ ||**

અનુજિયુક્તાપૂર્વકદર્શનજ્ઞાનોપદેશપ્રવૃત્તિઃ શિષ્યસંગ્રહણપ્રવૃત્તિસ્તત્પ્રોષણપ્રવૃત્તિર્જિનેન્દ્ર-
પૂજોપદેશપ્રવૃત્તિશ્ર શુભોપયોગિનામેવ ભવન્તિ, ન શુદ્ધોપયોગિનામ્ | ૨૪૮ ||

અથ સર્વા એવ પ્રવૃત્તયઃ શુભોપયોગિનામેવ ભવન્તીત્યવધારયતિ—

**ઉવકુણદિ જો વિ ણિચ્ચં ચાદુવ્ખણસ્સ સમણસંઘસ્સ |
કાયવિરાધણરહિદં સો વિ સરાગપ્પધાણો સે | ૨૪૯ ||**

દર્શનં મૂઢત્રયાદિરહિતં સમ્યક્તવં, જ્ઞાન પરમાગમોપદેશઃ, તયોરૂપદેશો દર્શનજ્ઞાનોપદેશઃ। સિસ્સગ્રહણં ચ
પોષણ તેસિં રલત્રયારાધનાશિક્ષાશીલાનાં શિષ્યાણાં ગ્રહણં સ્વીકારસ્તેષામેવ પોષણમશનશયનાદિચિન્તા।
ચરિયા હિ સરાગાણાં ઇથ્યંભૂતા ચર્યા ચાચિત્રં ભવતિ, હિ સ્કુટમ્। કેષામ્। સરાગાણાં ધર્માનુરાગ-
ચારિત્રસહિતાનામ્। ન કેવલમિત્યંભૂતા ચર્યા, જિણિંદપૂજોવદેસો ય યથાસંભવ જિનેન્દ્રપૂજાદિ-
ધર્મોપદેશશ્રેતિ। નનુ શુભોપયોગિનામપિ ક્વાપિ કાલે શુદ્ધોપયોગભાવના દૃશ્યતે, શુદ્ધોપયોગિનામપિ
ક્વાપિ કાલે શુભોપયોગભાવના દૃશ્યતે, શ્રાવકાણામપિ સામાયિકાદિકાલે શુદ્ધભાવના દૃશ્યતે, તેષાં
કથં વિશેષો ભેદો જ્ઞાયત ઇતિ। પરિહારમાહ—યુક્તમુક્ત ભવતા, પરં કિંતુ યે પ્રચુરેણ શુભોપયોગેન
વર્તન્તે તે યદ્યપિ ક્વાપિ કાલે શુદ્ધોપયોગભાવનાં કુર્વન્તિ તથાપિ શુભોપયોગિન એવ ભણ્યન્તો। યેઽપિ
શુદ્ધોપયોગિનસ્તે યદ્યપિ ક્વાપિ કાલે શુભોપયોગેન વર્તન્તે તથાપિ શુદ્ધોપયોગિન એવ। કસ્માત्।
બહુપદસ્ય પ્રધાનત્વાદાપ્રવનનિષ્વવનવદિતિ | ૨૪૮ | અથ કાશ્ચિદપિ યાઃ પ્રવૃત્તયસ્તાઃ શુભોપયોગિ-
નામેવેતિ નિયમતિ—ઉવકુણદિ જો વિ ણિચ્ચં ચાદુવ્ખણસ્સ સમણસંઘસ્સ ઉપકરોતિ યોઽપિ નિયં। કસ્ય |

અન્વયાર્થ :—[દર્શનજ્ઞાનોપદેશઃ] દર્શનજ્ઞાનકા (સમ્યગ્દર્શન ઔર સમ્યગ્જ્ઞાનકા) ઉપદેશ, [શિષ્યગ્રહણ] શિષ્યોંકા ગ્રહણ, [ચ] તથા [તેષામ્ પોષણ] ઉનકા પોષણ, [ચ] ઔર [જિનેન્દ્રપૂજોપદેશઃ] જિનેન્દ્રકી પૂજાકા ઉપદેશ [હિ] વાસ્તવમે [સરાગાણાં ચર્યા] સરાગિયોંકી ચર્યા હૈ | ૨૪૮ |

ટીકા :—અનુગ્રહ કરનેકી ઇચ્છાપૂર્વક દર્શનજ્ઞાનકે ઉપદેશકી પ્રવૃત્તિ, શિષ્યગ્રહણકી પ્રવૃત્તિ, જિનેન્દ્રપૂજનકે ઉપદેશકી પ્રવૃત્તિ શુભોપયોગિયોંકે હી હોતી હૈ, શુદ્ધોપયોગિયોંકે નહીં | ૨૪૮ |

અબ, એસા નિશ્ચિત કરતે હૈં કિ સભી પ્રવૃત્તિયાં શુભોપયોગિયોંકે હી હોતી હૈં :—

**વણ જીવકાયવિરાધના ઉપકાર જે નિત્યે કરે
ચર્યાવિધ સાધુસંઘને, તે શ્રમણ રાગપ્રધાન છે. ૨૪૯.**

**ઉપકરોતિ યોઽપિ નિત્યં ચાતુર્વર્ણસ્ય શ્રમણસંઘસ્ય ।
કાયવિરાધનરહિતં સોઽપિ સરાગપ્રધાનઃ સ્યાત् ॥૨૪૬॥**

પ્રતિજ્ઞાતસંયમત્વાત् ષટ્કાયવિરાધનરહિતા યા કાચનાપિ શુદ્ધાત્મવૃત્તિત્રાણનિમિત્તા ચાતુર્વર્ણસ્ય શ્રમણસંઘસ્યોપકારકરણપ્રવૃત્તિઃ સા સર્વાપિ રાગપ્રધાનત્વાત् શુભોપયોગિનામેવ ભવતિ, ન કદાચિદપિ શુદ્ધોપયોગિનામ् ॥૨૪૬॥

ચાતુર્વર્ણસ્ય શ્રમણસંઘસ્ય । અત્ર શ્રમણશદ્વેન શ્રમણશબ્દવાચ્યા ઋષિમુનિયત્યનગારા ગ્રાહ્યાઃ । “દેશ-પ્રત્યક્ષવિલ્કેવલભૂદિહમુનિઃ સ્યાદૃષિઃ પ્રમૃતર્દ્ધિરાસ્થઃ શ્રેણિયુગ્મે�જનિ યતિરનગારોપરઃ સાધુર્વારઃ । રાજા બ્રહ્મા ચ દેવઃ પરમ ઇતિ ઋષિર્વિક્રિયાક્ષીણશક્તિપ્રાપ્તો બુદ્ધ્યૌષધીશો વિયદયનપટ્રવિશ્વેદી ક્રમેણ ॥” ઋષય ઋદ્ધિ પ્રાપ્તાસ્તે ચતુર્વિધા, રાજબ્રહ્મદેવપરમઋષિભેદાત् । તત્ત્ર રાજર્ષયો વિક્રિયાક્ષીણર્દ્ધપ્રાપ્તા ભવન્તિ । બ્રહ્મર્ષયો બુદ્ધ્યૌષધર્દ્ધિયુક્તા ભવન્તિ । દેવર્ષયો ગગનગમનર્દ્ધિસંપન્ના ભવન્તિ । પરમર્ષયઃ કેવલિનઃ કેવલજ્ઞાનિનો ભવન્તિ । મુનયઃ અવધિમનઃપર્યયકેવલિનશ્ચ । યતય ઉપશમકક્ષપકશ્રેણ્યારૂઢાઃ । અનગારાઃ સામાન્યસાધવઃ । કસ્પાત્ । સર્વેષાં સુખદુઃખાદિવિષયે સમતાપરિણામો-ઽસ્તીતિ । અથવા શ્રમણર્ધમાનુકૂલશ્રાવકાદિચાતુર્વર્ણસંઘઃ । કથં યથા ભવતિ । કાયવિરાધણરહિદસ્વસ્થભાવનાસ્વરૂપં સ્વકીયશુદ્ધચૈતન્યલક્ષણં નિશ્ચયપ્રાપ્તં રક્ષન પરકીયષટ્રાયવિરાધનરહિતં યથા ભવતિ । સો વિ સરાગપ્રધાણો સે સોઽપીતંભૂતસ્તપોધનો ધર્માનુરાગચારિત્રસહિતેષુ મધ્યે પ્રધાનઃ શ્રેષ્ઠસ્યાદિત્યર્થઃ ॥૨૪૯॥ અથ વૈયાવૃત્ત્યકાલેઽપિ સ્વકીયસંયમવિરાધના ન કર્તવ્યેત્યુપદિશાતિ—જદિ

અન્વયાર્થ :— [ચ: અપિ] જો કોઈ (શ્રમણ) [નિત્યં] સદા [કાયવિરાધનરહિતં] (છહ) કાયકી વિરાધનાસે રહિત [ચાતુર્વર્ણસ્ય] ચાપ્રકારકે [શ્રમણસંઘસ્ય] શ્રમણ સંઘકા [ઉપકરોતિ] ઉપકાર કરતા હૈ, [સ: અપિ] વહ ભી [સરાગપ્રધાનઃ સ્યાત્] રાગકી પ્રધાનતાવાલા હૈ ॥૨૪૯॥

ટીકા :—સંયમકી પ્રતિજ્ઞા કી હોનેસે ૧છહ કાયકે વિરાધનસે રહિત જો કોઈ ભી, શુદ્ધાત્મપરિણિતિકે રક્ષણમે નિમિત્તભૂત એસી, ૨ચાર પ્રકારકે શ્રમણસંઘકા ઉપકાર કરસેકી પ્રવૃત્તિ હૈ વહ સભી રાગપ્રધાનતાકે કારણ શુભોપયોગિયોંકે હી હોતી હૈ, શુદ્ધોપયોગિયોંકે કદાપિ નહીં ॥૨૪૯॥

૧. શ્રમણસંઘકો શુદ્ધાત્મપરિણિતિકે રક્ષણમે નિમિત્તભૂત એસી જો ઉપકારપ્રવૃત્તિ શુભોપયોગી શ્રમણ કરતે હૈને વહ છહ કાયકી વિરાધનાસે રહિત હોતી હૈ, ક્યોંકિ ઉન (શુભોપયોગી શ્રમણો) ને સંયમકી પ્રતિજ્ઞા લી હૈ ।
૨. શ્રમણકે ૪ પ્રકાર યહ હૈને :—(૧) ઋષિ, (૨) મુનિ, (૩) યતિ ઔર (૪) અનગાર । ઋદ્ધિપ્રાપ્ત શ્રમણ ઋષિ હૈને, અવધિ, મન:પર્યય અથવા કેવલજ્ઞાનવાલે શ્રમણ મુનિ હૈને, ઉપશમક યા ક્ષપકશ્રેણીમે આરૂઢ શ્રમણ યતિ હૈને ઔર સામાન્ય સાધુ વહ અનગાર હૈ । ઇસપ્રકાર ચતુર્વિધ શ્રમણ સંઘ હૈ ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા

૪૬૧

અથ પ્રવૃત્તઃ સંયમવિરોધિતં પ્રતિષેધયતિ—

**જદિ કુણદિ કાયખેદં વેજાવચ્છત્થમુજ્જરો સમણો ।
ણ હવદિ હવદિ અગારી ધર્મો સો સાવયાણં સે ॥૨૫૦॥
યદિ કરોતિ કાયખેદં વૈયાવૃત્ત્યાર્થમુદ્યતઃ શ્રમણઃ ।
ન ભવતિ ભવત્યગારી ધર્મઃ સ શ્રાવકાણાં સ્યાત् ॥૨૫૦॥**

યો હિ પરેણાં શુદ્ધાત્મવૃત્તિત્રાણાભિપ્રાયેણ વૈયાવૃત્ત્યપ્રવૃત્ત્ય સ્વસ્ય સંયમ વિરાધ્યતિ, સ ગૃહસ્થધર્માનુપ્રવેશાત્ત્ર શ્રામણ્યાત્ત્ર પ્રચ્યવતે । અતો યા કાચન પ્રવૃત્તિઃ સા સર્વથા સંયમવિરોધેનૈવ વિધાતબ્યા; પ્રવૃત્તાવાપિ સંયમસ્યૈવ સાધ્યત્વાત્ત્ર ॥૨૫૦॥

કુણદિ કાયખેદં વેજાવચ્છત્થમુજ્જરો યદિ ચેત્ કરોતિ કાયખેદં ષટ્ટાયવિરાધનામ् । કથંભૂતઃ સન् । વૈયાવૃત્ત્યાર્થમુદ્યતઃ । સમણો ણ હવદિ તદા શ્રમણસ્તપોધનો ન ભવતિ । તર્હિ કિ ભવતિ । હવદિ અગારી અગારી ગૃહસ્થો ભવતિ । કસ્માત્ત્ર । ધર્મો સો સાવયાણં સે ષટ્ટાયવિરાધનાં કૃત્વા યોઽસૌ ધર્મઃ સ શ્રાવકાણાં સ્યાત્, ન ચ તપોધનાનામિતિ । ઇદમત્ર તાત્યર્થમ्-યોઽસૌ સ્વશરીરપોષણાર્થ શિષ્યાદિમોહેન વા સાવદ્યં નેચ્છતિ તસ્યેદં વ્યાખ્યાનં શોભતે, યદિ પુનરન્યત્ર સાવદ્યમિચ્છતિ વૈયાવૃત્ત્યાદિસ્વકીયાવ-સ્થાયોગ્યે ધર્મકાર્યે નેચ્છતિ તદા તસ્ય સમ્યક્ત્વમેવ નાસ્તીતિ ॥૨૫૦॥ અથ યદ્યપ્તલેપો ભવતિ

અબ, પ્રવૃત્તિ સંયમકી વિરોધી હોનેકા નિષેધ કરતે હોય (અર્થાત् શુભોપયોગી શ્રમણકે સંયમકે સાથ વિરોધવાલી પ્રવૃત્તિ નહીં હોની ચાહિયે-એસા કહતે હોય) :—

અન્વયાર્થ :—[યદિ] યદિ (શ્રમણ) [વૈયાવૃત્ત્યર્થમ् ઉદ્યતઃ] વૈયાવૃત્તિકે લિયે ઉદ્યમી વર્તતા હુઆ [કાયખેદં] છહ કાયકો પીડિત [કરોતિ] કરતા હૈ તો વહ [શ્રમણઃ ન ભવતિ] શ્રમણ નહીં હૈ, [અગારી ભવતિ] ગૃહસ્થ હૈ; (ક્યોંકિ) [સઃ] વહ (છહ કાયકી વિરાધના સહિત વૈયાવૃત્તિ) [શ્રાવકાણાં ધર્મઃ સ્યાત્] શ્રાવકોંકા ધર્મ હૈ ॥૨૫૦॥

ટીકા :—જો (શ્રમણ) દૂસરેકે શુદ્ધાત્મપરિણિતિકી રક્ષા હો એસે અભિપ્રાયસે વૈયાવૃત્ત્યકી પ્રવૃત્તિ કરતા હુઆ અપને સંયમકી વિરાધના કરતા હૈ, વહ ગૃહસ્થધર્મમં પ્રવેશ કર રહા હોનેસે શ્રમણસે ચ્યુત હોતા હૈ । ઇસસે (એસા કહા હૈ કિ) જો ભી પ્રવૃત્તિ હો વહ સર્વથા સંયમકે સાથ વિરોધ ન આયે ઇસપ્રકાર હી કરની ચાહિયે, ક્યોંકિ પ્રવૃત્તિમં ભી સંયમ હી સાધ્ય હૈ ।

**વૈયાવૃત્તે ઉદ્યત શ્રમણ ષટ્ કાયને પીડા કરે
તો શ્રમણ નહિ, પણ છે ગૃહી; તે શ્રાવકોનો ધર્મ છે. ૨૫૦.**

अथ प्रवृत्तेर्विषयविभागे दर्शयति—

**जोणहाणं णिखेक्खं सागारणगारचरियजुत्ताणं ।
अणुकंपयोवयारं कुब्बदु लेवो जदि वि अप्पो ॥२५१॥**

जैनानां निरपेक्षं साकारानाकारचर्यायुक्तानाम् ।
अनुकम्पयोपकारं करोतु लेपो यद्यप्यल्पः ॥२५१॥

या किलानुकम्पापूर्विका परोपकारलक्षणा प्रवृत्तिः सा खत्वनेकान्तमैत्रीपवित्रितचित्तेषु

परोपकारे, तथापि शुभोपयोगिभिर्मोपकारः कर्तव्य इत्युपदिशति—कुब्बदु करोतु। स कः कर्ता । शुभोपयोगी पुरुषः । कं करोतु । अणुकंपयोवयारं अनुकम्पासहितोपकारं दयासहितं धर्मवात्सल्यम् । यदि किम् । लेवो जदि वि अप्पो “सावद्यलेशो बहुपुण्यराशौ” इति दृष्टान्तेन यद्यप्यल्पलेपः स्तोकसावद्यं भवति । केषां करोतु । जोणहाणं निश्चयव्यवहारमोक्षमार्गपरिणतजैनानाम् । कथम् । णिखेक्खं निरपेक्षं

भावार्थ :—जो श्रमण छह कायकी विराधना सहित वैयावृत्यादि प्रवृत्ति करता है, वह गृहस्थधर्ममें प्रवेश करता है; इसलिये श्रमणको वैयावृत्यादिकी प्रवृत्ति इसप्रकार करनी चाहिये कि जिससे संयमकी विराधना न हो ।

यहाँ इतना विशेष समझना चाहिये कि—जो स्वशरीर पोषणके लिये या शिष्यादिके मोहसे सावद्यको नहीं चाहता उसे तो वैयावृत्यादिमें भी सावद्यकी इच्छा नहीं करनी चाहिये, वह शोभास्पद है । किन्तु जो अन्यत्र तो सावद्यकी इच्छा करे किन्तु अपनी अवस्थाके योग्य वैयावृत्यादि धर्मकार्यमें सावद्यको न चाहे उसके तो सम्यक्त्व ही नहीं है ॥२५०॥

अब प्रवृत्तिके विषयके दो विभाग बतलाते हैं (अर्थात् अब यह बतलाते हैं कि शुभोपयोगियोंको किसके प्रति उपकारकी प्रवृत्ति करना योग्य है और किसके प्रति नहीं) :—

अन्वयार्थ :—[यद्यपि अल्पः लेपः] यद्यपि अल्प लेप होता है तथापि [साकारानाकारचर्यायुक्तानाम्] साकार-अनाकार चर्यायुक्त [जैनानां] जैनोंका [अनुकम्प्या] अनुकम्पासे [निरपेक्षं] निरपेक्षतया [उपकारं करोतु] (शुभोपयोग से) उपकार करो ॥२५१॥

टीका :—जो अनुकम्पापूर्वक परोपकारस्वरूप प्रवृत्ति उसके करनेसे यद्यपि अल्प लेप तो होता है, तथापि अनेकान्तके साथ मैत्रीसे जिनका चित्त पवित्र हुआ है ऐसे शुद्ध जैनोंके

**छे अल्प लेप छतांय दर्शनज्ञानपरिणत जैनने
निरपेक्षतापूर्वक करो उपकार अनुकंपा वडे. २५१.**

कहानजैनशास्त्रमाला]

चरणानुयोगसूचक चूलिका

४६३

शुद्धेषु जैनेषु शुद्धात्मज्ञानदर्शनप्रवृत्तवृत्तितया साकारानाकारचर्यायुक्तेषु शुद्धात्मोपलंभेतर-
सकलनिरपेक्षतयैवाल्पलेपाऽप्यप्रतिषिद्धा; न पुनरल्पलेपेति सर्वत्र सर्वथैवाप्रतिषिद्धा, तत्र
तथाप्रवृत्त्या शुद्धात्मवृत्तित्राणस्य परात्मनोरनुपपत्तेरिति ॥२५१॥

अथ प्रवृत्तेः कालविभागं दर्शयति—

रोगेण वा छुधाए तण्हाए वा समेण वा रुढं।

दिद्वा समर्णं साहू पडिवज्ज्रदु आदसत्तीए ॥२५२॥

शुद्धात्मभावनाविनाशकख्यातिपूजालाभवाञ्छारहितं यथा भवति। कथंभूतानां जैनानाम्। सागारणगार-
चरियजुत्ताणं सागारानागारचर्यायुक्तानां श्रावकतपोधनाचरणसहितानामित्यर्थः ॥२५१॥ कस्मिन्प्रस्तावे
वैयावृत्यं कर्तव्यमित्युपदिशति—पडिवज्ज्रदु प्रतिपद्यतां स्वीकरोतु। कथा। आदसत्तीए स्वशक्त्या। स कः
कर्ता। साहू रलत्रयभावनया स्वात्मानं साधयतीति साधुः। कम्। समर्णं जीवितमरणादिसमपरिणाम-
प्रति—जो कि शुद्धात्माके ज्ञान-दर्शनमें प्रवर्तमान ^१वृत्तिके कारण साकार-^२अनाकार चर्यावाले
हैं उनके प्रति,—शुद्धात्माकी उपलब्धिके अतिरिक्त अन्य सबकी अपेक्षा किये बिना ही, उस
प्रवृत्तिके करनेका निषेध नहीं है; किन्तु अल्प लेपवाली होनेसे सबके प्रति सभी प्रकारसे वह
प्रवृत्ति अनिषिद्ध हो ऐसा नहीं है, क्योंकि वहाँ (अर्थात् यदि सबके प्रति सभी प्रकारसे की
जाय तो) उस प्रकारकी प्रवृत्तिसे परके और निजके शुद्धात्मपरिणितिकी रक्षा नहीं हो सकती।

भावार्थ :—यद्यपि अनुकम्पापूर्वक परोपकारस्वरूप प्रवृत्तिसे अल्प लेप तो होता है,
तथापि यदि (१) शुद्धात्माकी ज्ञानदर्शनस्वरूप चर्यावाले शुद्ध जैनोंके प्रति, तथा (२)
शुद्धात्माकी उपलब्धिकी अपेक्षासे ही, वह प्रवृत्ति की जाती हो तो शुभोपयोगीके उसका निषेध
नहीं है। परन्तु, यद्यपि अनुकम्पापूर्वक परोपकारस्वरूप प्रवृत्तिसे अल्प ही लेप होता है तथापि
(१) शुद्धात्माकी ज्ञानदर्शनरूप चर्यावाले शुद्ध जैनोंके अतिरिक्त दूसरोंके प्रति, तथा (२)
शुद्धात्माकी उपलब्धिके अतिरिक्त अन्य किसी भी अपेक्षासे, वह प्रवृत्ति करनेका शुभोपयोगीके
निषेध है, क्योंकि इसप्रकारसे परको या निजको शुद्धात्मपरिणितिकी रक्षा नहीं होती ॥२५१॥

अब, प्रवृत्तिके कालका विभाग बतलाते हैं (अर्थात् यह बतलाते हैं कि—शुभोपयोगी
श्रमण को किस समय प्रवृत्ति करना योग्य है और किस समय नहीं) :—

१. वृत्ति = परिणिति; वर्तन; वर्तना वह।

२. ज्ञान साकार है और दर्शन अनाकार है।

**आक्रांत देखी श्रमणे श्रम, रोग वा भूख, घ्यासथी,
साधु करो सेवा स्वशक्तिप्रमाण अे मुनिराजनी. २५२.**

**रोगेण वा क्षुधया तृष्णया वा श्रमेण वा रुद्धम्।
दृष्ट्वा श्रमणं साधुः प्रतिपद्यतामात्मशक्त्या ॥२५२॥**

यदा हि समधिगतशुद्धात्मवृत्तेः श्रमणस्य तत्त्वावनहेतोः कस्यापुपसर्गस्योपनिपातः स्यात्, स शुभोपयोगिनः स्वशक्त्या प्रतिचिकीर्षा प्रवृत्तिकालः। इतरस्तु स्वयं शुद्धात्मवृत्तेः समधिगमनाय केवलं निवृत्तिकाल एव ॥२५२॥

अथ लोकसम्भाषणप्रवृत्तिं सनिमित्तविभागं दर्शयति—

**वेञ्चावच्चणिमित्तं गिलाणगुरुबालवुद्धसमणाणं ।
लोगिगजणसंभासा ण णिंदिदा वा सुहोवजुदा ॥२५३॥**

त्वाच्छ्रमणस्तं श्रमणम्। दिद्वा दृष्ट्वा। कथंभूतम्। रुद्धं रुद्धं व्यासं पीडितं कदर्थितम्। केन। रोगेण वा अनाकुलत्वलक्षणपरमात्मनो विलक्षणेनाकुलत्वोत्पादकेन रोगेण व्याधिविशेषेण वा, छुधाए क्षुधया, तण्हाए वा तृष्णया वा, समेण वा मार्गोपवासादिश्रमेण वा। अत्रेदं तात्पर्यम्—स्वस्थभावनाविधातक-रोगादिप्रस्तावे वैयावृत्यं करोति, शेषकाले स्वकीयानुष्ठानं करोतीति ॥२५२॥ अथ शुभोपयोगिनां तपोधनवैयावृत्यनिमित्तं लौकिकसंभाषणविषये निषेधो नास्तीत्युपदिशति—ण णिंदिदा शुभोपयोगि-

अन्वयार्थ :—[रोगेण वा] रोगसे, [क्षुधया] क्षुधासे, [तृष्णया वा] तृष्णासे [श्रमेण वा] अथवा श्रमसे [रुद्धम्] आक्रांत [श्रमणं] श्रमणको [दृष्ट्वा] देखकर [साधुः] साधु [आत्मशक्त्या] अपनी शक्तिके अनुसार [प्रतिपद्यताम्] वैयावृत्यादि करो ॥२५२॥

टीका :—जब शुद्धात्मपरिणितिको प्राप्त श्रमणको, उससे च्युत करे ऐसा कारण—कोई भी उपसर्ग—आ जाय, तब वह काल, शुभोपयोगीको अपनी शक्तिके अनुसार प्रतिकार करनेकी इच्छारूप प्रवृत्तिका काल है; और उसके अतिरिक्तका काल अपनी शुद्धात्मपरिणितिकी प्राप्तिके लिये केवल निवृत्तिका काल है।

भावार्थ :—जब शुद्धात्मपरिणितिको प्राप्त श्रमणके स्वस्थ भावका नाश करनेवाला रोगादिक आ जाय तब उस समय शुभोपयोगी साधुको उनकी सेवाकी इच्छारूप प्रवृत्ति होती है, और शेष कालमें शुद्धात्मपरिणितिको प्राप्त करनेके लिये निज अनुष्ठान होता है ॥२५२॥

अब लोगोंके साथ बातचीतकरनेकी प्रवृत्ति उसके निमित्तके विभाग सहित बतलाते हैं (अर्थात् शुभोपयोगी श्रमणको लोगोंके साथ बातचीतकी प्रवृत्ति किस निमित्तसे करना योग्य है और किस निमित्तसे नहीं, सो कहते हैं) :—

१. प्रतिकार = उपाय; सहाय ।

**सेवानिमित्ते रोगी-बालक-वृद्ध-गुरु श्रमणो तणी,
लौकिक जनो सह वात शुभ-उपयोगयुत निंदित नथी. २५३.**

कहानजैनशास्त्रमाला]

चरणानुयोगसूचक चूलिका

४६५

**वैयावृत्त्यनिमित्तं ग्लानगुरुबालवृद्धश्रमणानाम् ।
लौकिकजनसंभाषा न निन्दिता वा शुभोपयुता ॥२५३॥**

समधिगतशुद्धात्मवृत्तीनां ग्लानगुरुबालवृद्धश्रमणानां वैयावृत्त्यनिमित्तमेव शुद्धात्मवृत्ति-
शून्यजनसंभाषणमप्रसिद्धं, न पुनरन्यनिमित्तमपि ॥२५३॥

अथैवमुक्तस्य शुभोपयोगस्य गौणमुख्यविभागं दर्शयति—

**एसा पस्त्थभूदा समणाणं वा पुणो घरत्थाणं ।
चरिया परेति भणिदा ताएव परं लहदि सोक्खं ॥२५४॥**

तपोधनानां न निन्दिता, न निषिद्धा । का कर्मतापन्ना । लोगिगजनसंभासा लौकिकजनैः सह संभाषा वचनप्रवृत्तिः । सुहोवजुदा वा अथवा सापि शुभोपयोगयुक्ता भण्यते । किमर्थं न निषिद्धा । वेजावच्छणिमित्तं वैयावृत्त्यनिमित्तम् । केषां वैयावृत्त्यम् । गिलाणगुरुबालवृद्धसमणाणं ग्लानगुरुबालवृद्धश्रमणानाम् । अत्र गुरुशब्देन स्थूलकायो भण्यते, अथवा पूज्यो वा गुरुरति । तथाहि—यदा कोऽपि शुभोपयोगयुक्त आचार्यः सरागचारित्रलक्षणशुभोपयोगिनां वीतरागचारित्रलक्षणशुद्धोपयोगिनां वा वैयावृत्त्यं करोति, तदाकाले तद्वैयावृत्त्यनिमित्तं लौकिकजनैः सह संभाषणं करोति, न शेषकाल इति भावार्थः ॥२५३॥ एवं गाथापञ्चकेन लौकिकव्याख्यानसंबन्धिप्रथमस्थलं गतम् । अथायं वैयावृत्यादिलक्षण-शुभोपयोगस्तपोधनैर्गोणवृत्त्या श्रावकैस्तु मुख्यवृत्त्या कर्तव्य इत्याख्याति—भणिदा भणिता कथिता । का कर्मतापन्ना । चरिया चर्या चारित्रमनुष्ठानम् । किंविशिष्टा । एसा एषा प्रत्यक्षीभूता । पुनश्च किंरूपा । पस्त्थभूदा प्रशस्तभूता धर्मानुरागरूपा । केषां संबन्धिनी । समणाणं वा श्रमणानां वा पुणो घरत्थाणं

अन्वयार्थ :—[वा] और [ग्लानगुरुबालवृद्धश्रमणानाम्] रोगी, गुरु (-पूज्य, बड़े), बाल तथा वृद्ध श्रमणोंकी [वैयावृत्त्यनिमित्तं] सेवाके निमित्तसे, [शुभोपयुता] शुभोपयोगयुक्त [लौकिकजनसंभाषा] लौकिक जनोंके साथकी बातचीत [न निन्दिता] निन्दित नहीं है ॥२५३॥

टीका :—शुद्धात्मपरिणितिको प्राप्त रोगी, गुरु, बाल और वृद्ध श्रमणोंकी सेवाके निमित्तसे ही (शुभोपयोगी श्रमणको) शुद्धात्मपरिणितशून्य लोगोंके साथ बातचीत प्रसिद्ध है (-शास्त्रोंमें निषिद्ध नहीं है), किन्तु अन्य निमित्तसे भी प्रसिद्ध हो ऐसा नहीं है ॥२५३॥

अब, इस प्रकारसे कहे गये शुभोपयोगका गौण-मुख्य विभाग बतलाते हैं; (अर्थात् यह बतलाते हैं कि किसके शुभोपयोग गौण होता है और किसके मुख्य होता है।) :—

**आ शुभ चर्या श्रमणे, वली मुख्य होय गृहस्थने;
तेना वडे ज गृहस्थ पामे मोक्षसुख उत्कृष्टने. २५४.**

**એષા પ્રશસ્તભૂતા શ્રમણાનાં વા પુનર્ગૃહસ્થાનામ् ।
ચર્યા પરેતિ ભણિતા તયૈવ પરં લભતે સૌખ્યમ् ॥૨૫૪॥**

એવમેષ શુદ્ધાત્માનુરાગયોગિપ્રશસ્તચર્યારૂપ ઉપર્ણિતઃ શુભોપયોગઃ તદયં, શુદ્ધાત્મ-પ્રકાશિકાં સમસ્તવિરતિમુપેયુંથાં કષાયકણસદ્ભાવાત્યવર્તમાનઃ, શુદ્ધાત્મવૃત્તિવિરુદ્ધરાગસંગત-ત્વાદ્ભૈણઃ શ્રમણાનાં; ગૃહિણાં તુ, સમસ્તવિરતેરભાવેન શુદ્ધાત્મપ્રકાશનસ્યાભાવાત્કષાયસદ્ભાવાત્યવર્તમાનોऽપિ, સ્ફટિકસમ્પર્કેણાર્કતેજસ ઇવૈધસાં, રાગસંયોગેન શુદ્ધાત્મનોઽનુભવાત् ક્રમતઃ પરમનિર્વાણસૌખ્યકારણત્વાચ, મુખ્યઃ ॥૨૫૪॥

ગૃહસ્થાનાં વા પુનરિયમેવ ચર્યા પરેતિ પરા સર્વોક્લષ્ટેતિ । તાએવ પરં લહદિ સોક્ખં તયૈવ શુભોપયોગચર્યયા પરંપરયા મોક્ષસુખં લભતે ગૃહસ્થ ઇતિ । તથાહિ—તપોધનાઃ શેષતપોધનાનાં વૈયાવૃત્ત્યં કુર્વાણાઃ સન્તઃ કાયેન કિમપિ નિરવદ્યવૈયાવૃત્ત્યં કુર્વાન્તિ; વચનેન ધર્મોપદેશં ચ । શેષમૌષધાન્નપાનાદિકં ગૃહસ્થાનામધીનં, તેન કારણેન વૈયાવૃત્ત્યરૂપો ધર્મો ગૃહસ્થાનાં મુખ્યઃ, તપોધનાનાં ગૌણઃ । દ્વિતીયં ચ કારણં—નિર્વિકારચિદ્ભ્રમલ્કારભાવનાપ્રતિપક્ષભૂતેન વિષયકષાયનિમિત્તોત્પન્નેનાર્તરૌદ્રદુર્ધ્યાનદ્વયેન પરિણતાનાં ગૃહસ્થાનામાત્માશ્રિતનિશ્ચયર્થમસ્યાવકાશો નાસ્તિ, વૈયાવૃત્ત્યાદિર્થમેણ દુર્ધ્યાનવજ્ચના ભવતિ, તપોધનસંસર્ગણ નિશ્ચયવ્યવહારમોક્ષમાર્ગોપદેશલાભો ભવતિ । તતશ્ચ પરંપરયા નિર્વાણ લભન્તે ઇત્યભિપ્રાયઃ ॥૨૫૪॥ એવં શુભોપયોગિતપોધનાનાં શુભાનુષ્ઠાનકથનમુખ્યતયા ગાથાષ્ટકેન દ્વિતીયસ્થલં

અન્વયાર્થ :—[એષા] યહ [પ્રશસ્તભૂતા] પ્રશસ્તભૂત [ચર્યા] ચર્યા [શ્રમણાનાં] શ્રમણોકે (ગૌણ) હોતી હૈ [વા ગૃહસ્થાનાં પુનઃ] ઔર ગૃહસ્થોકે તો [પરા] મુખ્ય હોતી હૈ, [ઇતિ ભણિતા] એસા (શાસ્ત્રોમં) કહા હૈ; [તયા એવ] ઉસીસે [પરં સૌખ્યં લભતે] (પરમ્પરાસે) ગૃહસ્થ પરમ સૌખ્યકો પ્રાસ હોતા હૈ ॥૨૫૪॥

ટીકા :—ઇસપ્રકાર શુદ્ધાત્માનુરાગયુક્ત પ્રશસ્તચર્યારૂપ જો યહ શુભોપયોગ વર્ણિત કિયા ગયા હૈ વહ યહ શુભોપયોગ, શુદ્ધાત્માકી પ્રકાશક સર્વવિરતિકો પ્રાસ શ્રમણોકે કષાયકણકે સદ્ભાવકે કારણ પ્રવર્તિત હોતા હુઆ, ગૌણ હોતા હૈ, ક્યોંકિ વહ શુભોપયોગ શુદ્ધાત્મપરિણિતિસે વિરુદ્ધ ઐસે રાગકે સાથ સંબંધવાન હૈ; ઔર વહ શુભોપયોગ ગૃહસ્થોકે તો, સર્વવિરતિકે અભાવસે ‘શુદ્ધાત્મપ્રકાશનકા અભાવ હોનેસે કષાયકે સદ્ભાવકે કારણ પ્રવર્તમાન હોતા હુઆ ભી, મુખ્ય હૈ, ક્યોંકિ—જૈસે ઈધનકો સ્ફટિકકે સંપર્કસે સૂર્યકે તેજકા અનુભવ હોતા હૈ (ઔર ઇસલિયે વહ ક્રમશ: જલ ઉઠતા હૈ) ઉસીપ્રકાર—ગૃહસ્થકો રાગકે સંયોગસે શુદ્ધાત્માકા અનુભવ હોતા હૈ, ઔર (ઇસલિયે વહ શુભોપયોગ) ક્રમશ: પરમ નિર્વાણસૌખ્યકા કારણ હોતા હૈ ।

ભાવાર્થ :—દર્શનાપેક્ષાસે તો શ્રમણકો તથા સમ્યગદિષ્ટ ગૃહસ્થકો શુદ્ધાત્માકા હી આશ્રય હૈ, પરન્તુ ચારિત્રાપેક્ષાસે શ્રમણકે મુનિયોગ્ય શુદ્ધાત્મપરિણિતિ મુખ્ય હોનેસે શુભોપયોગ ગૌણ ૧. ચારિત્રદશામે પ્રવર્તમાન ઉગ્ર શુદ્ધાત્મપ્રકાશનકો હી યહું શુદ્ધાત્મપ્રકાશન ગિના હૈ; સમ્યગદૃષ્ટિ ગૃહસ્થકે ઉસકા અભાવ હૈ । શેષ, દર્શનાપેક્ષાસે તો સમ્યગદિષ્ટ ગૃહસ્થકે ભી શુદ્ધાત્માકા પ્રકાશન હૈ હી ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા

૪૬૭

અથ શુભોપયોગસ્ય કારણવૈપરીત્યાત् ફલવૈપરીત્યં સાધ્યતિ—

રાગો પસત્થભૂદો વથુવિસેસેણ ફલદિ વિવરીદં ।

ણાણાભૂમિગદાળિહ બીજાણિવ સસ્કાલમિઃ ॥૨૫૫॥

રાગઃ પ્રશસ્તભૂતો વસ્તુવિશેષેણ ફલતિ વિપરીતમ્ ।

નાનાભૂમિગતાનીહ બીજાનીવ સસ્યકાલે ॥૨૫૫॥

યથૈકેષામાપિ બીજાનાં ભૂમિવૈપરીત્યાનિષ્પત્તિવૈપરીત્યં, તથૈકસ્યાપિ પ્રશસ્તરાગલક્ષણસ્ય
શુભોપયોગસ્ય પાત્રવૈપરીત્યાત્કલવૈપરીત્યં, કારણવિશેષાત્કાર્યવિશેષસ્યાવશ્યંભાવિત્વાત् ।૨૫૫।

ગતમ् । ઇત ઊર્ધ્વ ગાથાષટ્ટપર્યન્તં પાત્રાપાત્રપરીક્ષામુખ્યત્વેન વ્યાખ્યાનં કરેતિ । અથ શુભોપયોગસ્ય
પાત્રભૂતવસ્તુવિશેષાત્કલવિશેષં દર્શયતિ—ફલદિ ફલતિ, ફલં દદાતિ । સ કઃ । રાગો રાગઃ ।
કથંભૂતઃ । પસત્થભૂદો પ્રશસ્તભૂતો દાનપૂજાદિરૂપઃ । કિં ફલતિ । વિવરીદં વિપરીતમન્યાદૃશં ભિન્-
મિન્નાફલમ् । કેન કરણભૂતેન । વથુવિસેણ જઘન્યમધ્યમોક્ષભેદભિન્નપાત્રભૂતવસ્તુવિશેષેણ । અત્રાર્થ
હૈ ઔર સમ્યગદૃષ્ટિ ગૃહસ્થકે મુનિયોગ્ય શુદ્ધાત્મપરિણતિકો પ્રાસ ન હો સકનેસે અશુભવંચનાર્થ
શુભોપયોગ મુખ્ય હૈ । સમ્યગદૃષ્ટિ ગૃહસ્થકે અશુભસે (-વિશેષ અશુદ્ધ પરિણતિસે) છૂટનેકે લિયે
પ્રવર્તમાન જો યહ શુભોપયોગકા પુરુષાર્થ વહ ભી શુદ્ધિકા હી મન્દપુરુષાર્થ હૈ, ક્યોંકિ
શુદ્ધાત્મદ્રવ્યકે મંદ આલાંબનસે અશુભ પરિણતિ બદલકર શુભ પરિણતિ હોતી હૈ ઔર
શુદ્ધાત્મદ્રવ્યકે ઉગ્ર આલાંબનસે શુભપરિણતિ ભી બદલકર શુભપરિણતિ હો જાતી હૈ ॥૨૫૪॥

અબ, એસા સિદ્ધ કરતે હૈનું કિ શુભોપયોગકો કારણકી વિપરીતતાસે ફલકી વિપરીતતા
હોતી હૈ :—

અન્વયાર્થ :—[ઇહ નાનાભૂમિગતાનિ બીજાનિ એવ] જૈસે ઇસ જગતમે અનેક પ્રકારકી
ભૂમિયોંમે પડે હુએ બીજ [સસ્યકાલે] ધાન્યકાલમેં વિપરીતરૂપસે ફલતે હૈનું, ઉસીપ્રકાર
[પ્રશસ્તભૂત: રાગઃ] પ્રશસ્તભૂત રાગ [વસ્તુવિશેષેણ] વસ્તુ-ભેદસે (-પાત્ર ભેદસે) [વિપરીતં
ફલતિ] વિપરીતરૂપસે ફલતા હૈ ॥૨૫૫॥

ટીકા :—જૈસે બીજ જ્યોં કે ત્યોં હોને પર ભી ભૂમિકી વિપરીતતાસે નિષ્પત્તિકી
વિપરીતતા હોતી હૈ, (અર્થાત् અચ્છી ભૂમિમે ઉસી બીજકા અચ્છા અત્ર ઉત્પત્ત હોતા હૈ ઔર ખરાબ
ભૂમિમે વહી ખરાબ હો જાતા હૈ યા ઉત્પત્ત હી નહીં હોતા), ઉસીપ્રકાર પ્રશસ્તરાગસ્વરૂપ શુભોપયોગ
જ્યોંકા ત્યોં હોને પર ભી પાત્રકી વિપરીતતાસે ફલકી વિપરીતતા હોતી હૈ, ક્યોંકિ કારણકે ભેદસે
કાર્યકા ભેદ અવશ્યમ્ભાવી (અનિવાર્ય) હૈ ॥૨૫૫॥

**ફળ હોય છે વિપરીત વસ્તુવિશેષથી શુભ રાગને,
નિષ્પત્તિ વિપરીત હોય ભૂમિવિશેષથી જ્યમ બીજને. ૨૫૫.**

अथ कारणवैपरीत्यफलवैपरीत्ये दर्शयति—

छदुमत्थविहिदवत्थुसु वदणियमज्जयणज्ञाणदाणरदो ।

ण लहदि अपुणभावं भावं सादप्पगं लहदि ॥२५६॥

छद्वस्थविहितवस्तुषु व्रतनियमाध्ययनध्यानदानरतः ।

न लभते अपुनभावं भावं सातात्मकं लभते ॥२५६॥

शुभोपयोगस्य सर्वज्ञव्यवस्थापितवस्तुषु प्रणिहितस्य पुण्योपचयपूर्वकोऽपुनर्भावोपलम्भः किल फलं; ततु कारणवैपरीत्याद्विपर्यय एव। तत्र छद्वस्थव्यवस्थापितवस्तूनि कारणवैपरीत्यं; तेषु व्रतनियमाध्ययनध्यानदानरतत्वप्रणिहितस्य शुभोपयोगस्यापुनर्भावशून्यकेवलपुण्यापसद-प्राप्तिः फलवैपरीत्यं; तत्सुदेवमनुजत्वम् ॥२५६॥

दृष्टान्तमाह—णाणाभूमिगदाणिह वीजाणिव सस्कालम्हि नानाभूमिगतानीह वीजानि इव सस्यकाले धान्य-निष्पत्तिकाल इति। अयमत्रार्थः—यथा जघन्यमध्यमोक्षभूमिविशेषेण तान्येव वीजानि भिन्नभिन्न-फलं प्रयच्छन्ति, तथा स एव वीजस्थानीयशुभोपयोगो भूमिस्थानीयपात्रभूतवस्तुविशेषेण भिन्नभिन्न-फलं ददाति। तेन किं सिद्धम्। यदा पूर्वमूत्रकथितन्यायेन सम्यक्त्वपूर्वकः शुभोपयोगो भवति तदा मुख्यवृत्त्या पुण्यवन्धो भवति, परंपरया निर्वाणं च। नो चेत्युण्यवन्धमात्रमेव ॥२५५॥। अथ कारण-वैपरीत्याफलमपि विपरीतं भवतीति तमेवार्थं द्रढयति—ण लहदि न लभते। स कः कर्ता। वद-

अब कारणकी विपरीतता और फलकी विपरीतता बतलाते हैं :—

अन्वयार्थ :—[छद्वस्थविहितवस्तुषु] जो जीव [व्रतनियमाध्ययनध्यानदानरतः] व्रत-नियम-अध्ययन-ध्यान-दानमें रत होता है वह जीव [अपुनभावं] मोक्षको [न लभते] प्राप्त नहीं होता, (किन्तु) [सातात्मकं भावं] सातात्मक भावको [लभते] प्राप्त होता है ॥२५६॥।

टीका :—१सर्वज्ञस्थापित वस्तुओंमें युक्त शुभोपयोगका फल पुण्यसंचयपूर्वक मोक्षकी प्राप्ति है। वह फल, कारणकी विपरीतता होनेसे विपरीत ही होता है। वहाँ, छद्वस्थस्थापित वस्तुयें वे कारणविपरीतता हैं; उनमें व्रत-नियम-अध्ययन-ध्यान-दानरतरूपसे युक्त शुभोपयोगका फल जो मोक्षशून्य केवल २पुण्यापसदकी प्राप्ति है वह फलकी विपरीतता है; वह फल सुदेव-मनुष्यत्व है ॥२५६॥।

१. सर्वज्ञस्थापित = सर्वज्ञ कथित। २. पुण्यापसद = पुण्य अपसद; अधमपुण्य; हतपुण्य।

छद्वस्थ-अभिहित ध्यानदाने व्रतनियमपठनादिके रत जीव मोक्ष लहे नहीं, वस भाव शातात्मक लहे. २५६.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા

૪૬૯

અથ કારણવૈપરીત્યફલવૈપરીત્યે એવ વ્યાખ્યાતિ—

**અવિદિપરમત્થેસુ ય વિસયકસાયાધિગેસુ પુરિસેસુ ।
જુદું કદં વ દત્તં ફલદિ કુદેવેસુ મણુવેસુ ॥૨૫૭॥**
અવિદિપરમાર્થેષુ ચ વિષયકષાયાધિકેષુ પુરુષેષુ ।
જુદું કૃતં વા દત્તં ફલતિ કુદેવેષુ મનુજેષુ ॥૨૫૭॥

યાનિ હિ છદ્રસ્થવ્યવસ્થાપિતવસ્તુનિ કારણવૈપરીત્યં; તે ખલુ શુદ્ધાત્મપરિજ્ઞાનશૂન્ય-તયાનવાસુશુદ્ધાત્મવૃત્તિતયા ચાવિદિપરમાર્થા વિષયકષાયાધિકા: પુરુષા: । તેષુ શુભોપ્યોગાત્મકાનાં જુદ્ધોપકૃતદત્તાનાં યા કેવલપુર્ણાપસદપ્રાસિઃ ફલવૈપરીત્યં; તત્કુદેવમનુજત્વમ् ॥૨૫૭॥

ણિયમજ્ઞયણજ્ઞાણદાણરદો વ્રતનિયમાધ્યયનધ્યાનદાનરતઃ । કેષુ વિષયે યાનિ વ્રતાદીનિ । છદુમત્થવિહિદવત્થુસુ છદ્રસ્થવિહિતવસ્તુષુ અલ્પજ્ઞાનિપુરુષવ્યવસ્થાપિતપાત્રભૂતવસ્તુષુ । ઇત્યંભૂતઃ પુરુષઃ કં ન લભતે । અપુણબ્ધાવં અપુનર્ભર્વશદ્વાચ્યં મોક્ષમ् । તર્હિં કિં લભતે । ભાવ સાદપ્પાં લહદિ ભાવં સાતાત્મકં લભતે । ભાવશદ્વેન સુદેવમનુષ્યત્વપર્યાયો ગ્રાહ્યઃ । સ ચ કથંભૂતઃ । સાતાત્મકઃ સદ્ગ્રદ્ધોદયરૂપ ઇતિ । તથાહિ—યે કેચન નિશ્ચયવ્યવહારમોક્ષમાર્ગ ન જાનન્તિ, પુર્ણમેવ મુક્તિકારણ ભણન્નિ, તે છદ્રસ્થશદ્વેન ગૃહ્ણન્તે, ન ચ ગણધરદેવાદયઃ । તૈઃ છદ્રસ્થઈરજ્ઞાનિભિઃ શુદ્ધાત્મોપદેશશૂન્યાર્થે દીક્ષિતાસ્તાનિ છદ્રસ્થવિહિતવસ્તુનિ ભણ્યન્તે । તત્પાત્રસંસર્ગેણ યદ્વ્રતનિયમાધ્યયનદાનાદિકં કરોતિ તદપિ શુદ્ધાત્મભાવનાનુકૂલં ન ભવતિ, તતઃ કારણાન્મોક્ષં ન લભતે । સુદેવમનુષ્યત્વં લભત ઇત્યર્થ: ॥૨૫૬॥ અથ સમ્યક્ત્વબ્રતરહિતપાત્રેષુ ભક્તાનાં કુદેવમનુજત્વં ભવતીતિ પ્રતિપદયતિ—ફલદિ ફલતિ । કેષુ । કુદેવેસુ મણુવેસુ કુત્સિતદેવેષુ

અબ (ઇસ ગાથામે ભી) કારણવિપરીતતા ઔર ફલવિપરીતતા હી બતલાતે હૈન :—

અન્વયાર્થ :—[અવિદિપરમાર્થેષુ] જિન્હોને પરમાર્થકો નહીં જાના હૈ, [ચ] ઔર [વિષયકષાયાધિકેષુ] જો વિષય-કષાયમે અધિક હૈને, [પુરુષેષુ] ઐસે પુરુષોંને પ્રતિ [જુદું કૃતં વા દત્તં] સેવા, ઉપકાર યા દાન [કુદેવેષુ મનુજેષુ] કુદેવરૂપમે ઔર કુમનુષ્યરૂપમે [ફલતિ] ફલતા હૈ ॥૨૫૭॥

ટીકા :—જો છદ્રસ્થસ્થાપિત વસ્તુયે હૈને વે કારણવિપરીતતા હૈને; વે (વિપરીત કારણ) વાસ્તવમે (૧) શુદ્ધાત્મજ્ઞાનસે શૂન્યતાકે કારણ, ‘પરમાર્થકે અજાન’ ઔર (૨) શુદ્ધાત્મપરિણતિકો પ્રાસ ન કરનેસે ‘વિષયકષાયમે અધિક’ ઐસે પુરુષ હૈને । ઉનકે પ્રતિ શુભોપ્યોગાત્મક જીવોંનો—સેવા, ઉપકાર યા દાન કરનેવાલો જીવોંનો—જો કેવલ

**પરમાર્થથી અનભિજ્ઞ, વિષયકષાયઅધિક જનો પરે
ઉપકાર-સેવા-દાન સર્વ કુદેવમનુજપણે ફલે. ૨૫૭.**

अथ कारणवैपरीत्यात् फलमविपरीतं न सिध्यतीति श्रद्धापयति—

जदि ते विषयकसाया पाव त्ति पर्सविदा व सत्थेसु।

किह ते तप्पडिबद्धा पुरिसा णित्थारगा होंति ॥२५८॥

यदि ते विषयकषायाः पापमिति प्रस्तुपिता वा शास्त्रेषु।

कथं ते तत्प्रतिबद्धाः पुरुषा निस्तारका भवन्ति ॥२५९॥

विषयकषायास्तावत्पापमेव; तद्बन्तः पुरुषा अपि पापमेव; तदनुरक्ता अपि पापानुरक्तत्वात् पापमेव भवन्ति। ततो विषयकषायवन्तः स्वानुरक्तानां पुण्यायापि न कल्प्यन्ते, कथं पुनः संसारनिस्तारणाय। ततो न तेभ्यः फलमविपरीतं सिध्येत् ॥२५८॥

मनुजेषु। किं कर्तु। जुङे जुएं सेवा कृता, कदं व कृतं वा किमपि वैयावृत्त्यादिकम्, दत्तं दत्तं किमप्याहारादिकम्। केषु। पुरिसेसु पुरुषेषु पात्रेषु। किंविशिष्टेषु। अविदिदपरम्येषु य अविदितपरमार्थेषु च, परमात्मतत्त्वश्रद्धानज्ञानशून्येषु। पुनरपि किंरुपेषु। विषयकसायाधिगेसु विषयकषायाधिकेषु, विषय-कषायाधीनत्वेन निर्विषयश्रद्धात्मस्वरूपभावनारहितेषु इत्यर्थः ॥२५७॥ अथ तमेवार्थं प्रकारान्तरेण द्रढ्यति—जदि ते विषयकसाया पाव त्ति पर्सविदा व सत्थेसु यदि चेत् ते विषयकषायाः पापमिति प्रस्तुपिता:

पुण्यापसदकी प्राप्ति वह फलविपरीतता है; वह (फल) कुदेवमनुष्यत्व है ॥२५७॥

अब, ऐसी श्रद्धा करवाते हैं कि कारणकी विपरीततासे अविपरीत फल सिद्ध नहीं होता :—

अन्वयार्थ :—[यदि वा] जबकि ‘[ते विषयकषायाः] वे विषयकषाय [पापम्] पाप हैं’ [इति] इसप्रकार [शास्त्रेषु] शास्त्रोंमें [प्रस्तुपिताः] प्रस्तुपित किया गया है, तो [तत्प्रतिबद्धाः] उनमें प्रतिबद्ध (विषय-कषायोंमें लीन) [ते पुरुषाः] वे पुरुष [निस्तारकाः] निस्तारक (पार लगानेवाले) [कथं भवन्ति] कैसे हो सकते हैं? ॥२५८॥

टीका :—प्रथम तो विषयकषाय पाप ही हैं; विषयकषायवान् पुरुष भी पाप ही हैं; विषयकषायवान् पुरुषोंके प्रति अनुरक्त जीव भी पापमें अनुरक्त होनेसे पाप ही हैं। इसलिये विषयकषायवान् पुरुष स्वानुरक्त (अपने प्रति अनुरागवाले) पुरुषोंको पुण्यका कारण भी नहीं होते, तब फिर वे संसारसे निस्तारके कारण तो कैसे हो सकते हैं? (नहीं हो सकते); इसलिये उनसे अविपरीत फल सिद्ध नहीं होता (अर्थात् विषयकषायवान् पुरुषरूप विपरीत कारणका फल अविपरीत नहीं होता) ॥२५८॥

**‘विषयो कषायो पाप छे’ जो अम निरूपण शास्त्रमां,
तो केम तत्प्रतिबद्ध पुरुषो होय रे निस्तारका ? २५८.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા

૪૭૧

અથાવિપરીતફલકારણ કારણમવિપરીતં દર્શયતિ—

**ઉવરદપાવો પુરિસો સમભાવો ધર્મિગેસુ સવેસુ ।
ગુણસમિદિદોવસેવી હવદિ સ ભાગી સુમગરસ્ત ॥૨૫૬॥**

ઉપરતપાપઃ પુરુષઃ સમભાવો ધર્મિકેષુ સર્વેષુ ।

ગુણસમિતિતોપસેવી ભવતિ સ ભાગી સુમાર્ગસ્ય ॥૨૫૬॥

ઉપરતપાપત્વેન, સર્વધર્મિમધ્યસ્થત્વેન, ગુણગ્રામોપસેવિત્વેન ચ સમ્યગ્રદર્શનજ્ઞાનચારિત્ર-
યૌગપદ્યપરિણતિનિર્વત્તૈકાળયાત્મકસુમાર્ગભાગી, સ શ્રમણઃ સ્વયં પરસ્ય મોક્ષપુણ્યાયતનત્વાદ-
વિપરીતફલકારણ કારણમવિપરીતં પ્રત્યેયમ् ॥૨૫૬॥

શાસ્ત્રેષુ, કિહ તે તપ્પદિબદ્ધા પુરિસા ણિત્થારગા હોંતિ કથં તે તત્ત્વતિવદ્ધા વિષયકષાયપ્રતિવદ્ધા: પુરુષા નિસ્તારકા: સંસારોત્તારકા દાતૃણામ્, ન કથમપીતિ । એતદુક્તં ભવતિ—વિષયકષાયાસ્તાવત્પાપ-સ્વરૂપસ્તદ્ધન્તઃ પુરુષા અપિ પાપા એવ, તે ચ સ્વકીયભક્તાનાં દાતૃણાં પુણ્યવિનાશકા એવેતિ ॥૨૫૮॥ । અથ પાત્રભૂતતપોધનલક્ષણં કથયતિ—ઉપરતપાપત્વેન, સર્વધર્મિકસમર્દ્ધિત્વેન, ગુણગ્રામસેવકત્વેન ચ સ્વસ્ય મોક્ષકારણત્વાત્પરેષાં પુણ્યકારણત્વાચ્છેખ્યંભૂતગુણયુક્તઃ પુરુષઃ સમ્યગ્રદર્શનજ્ઞાનચારિત્રૈકાળ્યલક્ષણ-નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગસ્ય ભાજનં ભવતીતિ ॥૨૫૯॥ । અથ તેષામેવ પાત્રભૂતતપોધનાનાં પ્રકારાન્તરેણ લક્ષણમુપલક્ષયતિ—શુદ્ધોપયોગશુભોપયોગપરિણતપુરુષાઃ પાત્રં ભવન્તીતિ । તદ્યથા—નિર્વિકલ્પ-સમાધિબલેન શુભાશુભોપયોગદ્યારહિતકાલે કદાચિદ્વીતરાગચારિત્રલક્ષણશુદ્ધોપયોગયુક્તાઃ, કદાચિત્સુન-મર્મહદ્વેષાશુભરાગરહિતકાલે સરાગચારિત્રલક્ષણશુભોપયોગયુક્તાઃ સન્તો ભવ્યલોકં નિસ્તારયન્તિ, તેષુ ચ

અબ અવિપરીત ફલકા કારણ, એસા જો ‘અવિપરીત કારણ’ યહ બતલાતે હેં :—

અન્વયાર્થ :—[ઉપરતપાપઃ] જિસકે પાપ રૂક ગયા હૈ, [સર્વેષુ ધર્મિકેષુ સમભાવઃ] જો સભી ધર્મિકોંકે પ્રતિ સમભાવવાન્ હૈ ઔર [ગુણસમિતિતોપસેવી] જો ગુણસમુદાયકા સેવન કરનેવાલા હૈ, [સ: પુરુષઃ] વહ પુરુષ [સુમાર્ગસ્ય] સુમાર્ગકા [ભાગી ભવતિ] ભાગી હોતા હૈ । (અર્થાત् સુમાર્ગવાન્ હૈ) ॥૨૫૯॥

ટીકા :—પાપકે રૂક જાનેસે સર્વધર્મિયોંકે પ્રતિ સ્વયં મધ્યસ્થ હોનેસે ઔર ગુણસમૂહકા સેવન કરનેસે જો શ્રમણ સમ્યગ્રદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રકે યુગપત્પનેરૂપ પરિણતિસે રચિત એકાગ્રતાસ્વરૂપ સુમાર્ગકા ભાગી (સુમાર્ગશાલી-સુમાર્ગકા ભાજન) હૈ વહ નિજકો ઔર પરકો મોક્ષકા ઔર પુણ્યકા આયતન (સ્થાન) હૈ ઇસલિયે વહ (શ્રમણ) અવિપરીત ફલકા કારણ એસા ‘અવિપરીત કારણ’ હૈ, એસી પ્રતીતિ કરની ચાહિયે ॥૨૫૯॥

**તે પુરુષ જાણ સુમાર્ગશાલી, પાપ-ઉપરમ જેહને,
સમભાવ જ્યાં સૌ ધર્મિકે, ગુણસમૂહ સેવન જેહને. ૨૫૯.**

अथाविपरीतफलकारणं कारणमविपरीतं व्याख्याति—

**असुभोवओगरहिदा सुद्धुवजुत्ता सुहोवजुत्ता वा ।
णित्थारयंति लोगं तेषु प्रस्त्यं लहदि भक्तो ॥२६०॥**

अशुभोपयोगरहिताः शुद्धोपयुक्ताः शुभोपयुक्ता वा ।

निस्तारयन्ति लोकं तेषु प्रशस्तं लभते भक्तः ॥२६०॥

यथोक्तलक्षणा एव श्रमणा मोहद्वेषाप्रशस्तरागोच्छेदादशुभोपयोगवियुक्ताः सन्तः, सकलकषायोदयविच्छेदात् कदाचित् शुद्धोपयुक्ताः प्रशस्तरागविपाकात्कदाचिच्छुभोपयुक्ताः, स्वयं मोक्षायतनत्वेन लोकं निस्तारयन्ति; तद्वक्तिभावप्रवृत्तप्रशस्तभावा भवन्ति परे च पुण्यभाजः ॥२६०॥

भक्तो भव्यवरपुण्डरीकः प्रशस्तफलभूतं स्वर्गं लभते, परंपरया मोक्षं चेति भावार्थः ॥२६०॥ एवं पात्रापात्रपरीक्षाकथनमुख्यतया गाथाषट्के तृतीयस्थलं गतम्। इत ऊर्ध्वं आचारकथितक्रमेण पूर्वं कथितमपि पुनरपि दृढीकरणार्थं विशेषेण तपोधनसमाचारं कथयति। अथाभ्यागततपोधनस्य दिनत्रयपर्यन्तं सामान्यप्रतिपत्तिं, तदनन्तरं विशेषप्रतिपत्तिं दर्शयति—वद्दु वर्तताम्। स कः। अत्रत्य

अब, अविपरीत फलका कारण, ऐसा जो ‘अविपरीत कारण’ है उसे विशेष समझाते हैं :—

H
अन्वयार्थ :—[अशुभोपयोगरहिताः] जो अशुभोपयोगरहित वर्तते हुए [शुद्धोपयुक्ताः] शुद्धोपयुक्त [वा] अथवा [शुभोपयुक्ताः] शुभोपयुक्त होते हैं, वे (श्रमण) [लोकं निस्तारयन्ति] लोगोंको तार देते हैं; (और) [तेषु भक्तः] उनके प्रति भक्तिवान जीव [प्रशस्तं] प्रशस्त (-पुण्य) को [लभते] प्राप्त करता है ॥२६०॥

टीका :—यथोक्त लक्षणवाले श्रमण ही—जो कि मोह, द्वेष और अप्रशस्त रागके उच्छेदसे अशुभोपयोगरहित वर्तते हुए, समस्त कषायोदयके विच्छेदसे कदाचित् शुद्धोपयुक्त (शुद्धोपयोगमें युक्त) और प्रशस्त रागके विपाकके कदाचित् शुभोपयुक्त होते हैं वे—स्वयं मोक्षायतन (मोक्षके स्थान) होनेसे लोकको तार देते हैं; और उनके प्रति भक्तिभावसे जिनके प्रशस्त भाव प्रवर्तता है ऐसे पर जीव पुण्यके भागी (पुण्यशाली) होते हैं ॥२६०॥

अशुभोपयोग रहित श्रमणे—शुद्ध वा शुभयुक्त जे,
ते लोकने तारे; अने तद्भक्त पामे पुण्यने. २६०.

कहानजैनशास्त्रमाला]

चरणानुयोगसूचक चूलिका

४७३

अथाविपरीतफलकारणाविपरीतकारणसमुपासनप्रवृत्तिं सामान्यविशेषतो विधेयतया
सूत्रद्वैतेनोपदर्शयति—

**दिद्वा पगदं वत्थुं अभुद्वाणप्पधाणकिरियाहि ।
वद्वु तदो गुणादो विसेसिद्वो ति उवदेसो ॥२६१॥
दृष्ट्वा प्रकृतं वस्त्वभ्युत्थानप्रधानक्रियाभिः ।
वर्तां ततो गुणाद्विशेषितव्य इति उपदेशः ॥२६१॥**

श्रमणानामात्मविशुद्धिहेतौ प्रकृते वस्तुनि तदनुकूलक्रियाप्रवृत्त्या गुणातिशयाधानम-
प्रतिषिद्धम् ॥२६१॥

आचार्यः । किं कृत्वा । दिद्वा दृष्ट्वा । किम् । वत्थुं तपोधनभूतं पात्रं वस्तु । किंविशिष्टम् । पगदं प्रकृतं
अभ्यन्तरनिरुपरागशुद्धात्मभावनाज्ञापकवहिरङ्गनिर्ग्रन्थनिर्विकाररूपम् । काभिः कृत्वा वर्तताम् ।
अभुद्वाणप्पधाणकिरियाहि अभ्यागतयोग्याचारविहिताभिरभ्युत्थानादक्रियाभिः । तदो गुणादो ततो दिन-

अब, अविपरीत फलका कारण ऐसा जो 'अविपरीत कारण' उसकी उपासनारूप प्रवृत्ति
सामान्य और विशेषरूपसे करने योग्य है ऐसा दो सूत्रों द्वारा बतलाते हैं—

अन्वयार्थ :—[प्रकृतं वस्तु] ^१प्रकृत वस्तुको [दृष्ट्वा] देखकर (प्रथम तो)
[अभ्युत्थानप्रधानक्रियाभिः] ^२अभ्युत्थान आदि क्रियाओंसे [वर्तताम्] (श्रमण) वर्तो; [ततः] फिर [गुणात्] गुणानुसार [विशेषितव्यः] भेद करना,—[इति उपदेशः] ऐसा उपदेश है ॥२६०॥

टीका :—श्रमणोंके आत्मविशुद्धिकी हेतुभूत प्रकृत वस्तु (-श्रमण) के प्रति उसके
योग्य (श्रमण योग्य) क्रियारूप प्रवृत्तिसे गुणातिशयताका आरोपण करनेका निषेध नहीं है।

भावार्थ :—यदि कोई श्रमण अन्य श्रमणको देखे तो प्रथम ही, मानो वे अन्य श्रमण
गुणातिशयवान् हों इसप्रकार उनके प्रति (अभ्युत्थानादि) व्यवहार करना चाहिये । फिर उनका
परिचय होनेके बाद उनके गुणानुसार बर्ताव करना चाहिये ॥२६१॥

- प्रकृत वस्तु = अविकृत वस्तु; अविपरीत पात्र (अभ्यन्तर-निरुपराग-शुद्ध आत्माकी भावनाको बतानेवाला
जो बहिरं-निर्ग्रंथ-निर्विकाररूप है उस रूपवाले श्रमणको यहाँ 'प्रकृत-वस्तु' कहा है ।)
- अभ्युत्थान = सम्मानार्थ खड़े हो जाना और सम्मुख जाना ।

**प्रकृत वस्तु देखी अभ्युत्थान आदि क्रिया थकी
वर्तो श्रमण, पछी वर्तनीय गुणानुसार विशेषथी. २६१.**

अबुद्धाणं गहणं उवासणं पोषणं च सक्तारं ।
 अंजलिकरणं पणमं भणिदमिह गुणाधिगाणं हि ॥२६२॥
 अभ्युत्थानं ग्रहणमुपासनं पोषणं च सत्कारः ।
 अञ्जलिकरणं प्रणामो भणितमिह गुणाधिकानां हि ॥२६२॥

श्रमणानां स्वतोऽधिकगुणानामभ्युत्थानग्रहणोपासनपोषणसत्कारांजलिकरणप्रणाम-
 प्रवृत्तयो न प्रतिषिद्धाः ॥२६२॥

त्रयानन्तरं गुणादगुणविशेषात् विसेसिद्धो तेन आचार्येण स तपोधनो रलत्रयभावनावृद्धिकारण-
 क्रियाभिर्विशेषितव्यः त्ति उवदेसो इत्युपदेशः सर्वज्ञगणधरदेवादीनामिति ॥२६१॥ अथ तमेव विशेषं
 कथयति । भणिदं भणितं कथितं इह अस्मिन्नन्ये । केषां संबन्धी । गुणाधिगाणं हि गुणाधिकतपोधनानां
 हि स्फुटम् । किं भणितम् । अबुद्धाणं गहणं उवासणं पोषणं च सक्तारं अंजलिकरणं पणमं अभ्युत्थान-
 ग्रहणोपासनपोषणसत्काराञ्जलिकरणप्रणामादिकम् । अभिमुखगमनमभ्युत्थानम्, ग्रहणं स्वीकारः,
 उपासनं शुद्धात्मभावनासहकारिकारणनिमित्तं सेवा, तदर्थमेवाशनशयनादिचिन्ता पोषणम्, भेदाभेद-
 रलत्रयगुणप्रकाशनं सत्कारः, बद्धाञ्जलिनमस्कारोऽञ्जलिकरणम्, नमोऽस्त्वितिवचनव्यापारः प्रणाम
 इति ॥२६२॥ अथाभ्यागतानां तदेवाभ्युत्थानादिकं प्रकारान्तरेण निर्दिशति—अबुद्धेया यद्यपि
 चारित्रगुणेनाधिका न भवन्ति, तपसा वा, तथापि सम्यग्ज्ञानगुणेन ज्येष्ठत्वाच्छ्रूतविनयार्थमभ्युत्थेयाः
 अभ्युत्थानयोग्या भवन्ति । के ते । समणा श्रमणा निर्गन्धाचार्याः । किंविशिष्याः । सुत्तत्विसारदा
 विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावपरमात्मतत्त्वप्रभृत्यनेकान्तात्मकपदार्थेषु वीतरागसर्वज्ञप्रणीतमार्गेण प्रमाणनय-
 निक्षेपैर्विचारचतुरचेतसः सूत्रार्थविशारदाः । न केवलमभ्युत्थेयाः, उवासेया परमचिज्ञोतिःपरमात्म-

(इसप्रकार पहला सूत्र कहकर अब इसी विषयका दूसरा सूत्र कहते हैं :—)

अन्वयार्थ :—[गुणाधिकानां हि] गुणोंमें अधिक (श्रमणों) के प्रति [अभ्युत्थान] अभ्युत्थान, [ग्रहण] ग्रहण (आदरसे स्वीकार), [उपासन] उपासन (सेवा), [पोषण] पोषण (उनके अशन, शयनादिकी चिन्ता), [सत्कारः] सत्कार (गुणोंकी प्रशंसा), [अञ्जलिकरण] अञ्जलि करना (विनयपूर्वक हाथ जोड़ना) [च] और [प्रणामः] प्रणाम करना [इह] यहाँ [भणितम्] कहा है ॥२६२॥

टीका :—श्रमणोंको अपनेसे अधिक गुणवान (श्रमण) के प्रति अभ्युत्थान, ग्रहण, उपासन, पोषण, सत्कार, अंजलिकरण और प्रणामरूप प्रवृत्तियाँ निषिद्ध नहीं हैं ॥२६२॥

गुणथी अधिक श्रमणो प्रति सत्कार, अभ्युत्थान ने
 अंजलिकरण, पोषण, ग्रहण, सेवन अहीं उपदिष्ट छे.२६२.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા

૪૭૫

અથ શ્રમણાભાસેષુ સર્વાઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રતિષેધયતિ—

**અબ્ધુદ્દેયા સમણા સુત્તથ્વિસારદા ઉવાસેયા ।
સંજમતવણાણદ્વા પણિવદળીયા હિ સમણેહિં ॥૨૬૩॥**

અભ્યુત્થેયાઃ શ્રમણાઃ સૂત્તાર્થવિશારદા ઉપાસેયાઃ ।

સંયમતપોજ્ઞાનાદ્વાઃ પ્રણિપતનીયા હિ શ્રમણૈઃ ॥૨૬૩॥

સૂત્તાર્થવિશારદ્યપ્રવર્તિતસંયમતપઃસ્વતત્ત્વજ્ઞાનાનામેવ શ્રમણાનામભ્યુત્થાનાદિકાઃ પ્રવૃત્તયો-
ઽપ્રતિષિદ્ધા, ઇતરેષાં તુ શ્રમણાભાસાનાં તાઃ પ્રતિષિદ્ધા એવ ॥૨૬૩॥

પદાર્થપરજ્ઞાનાર્થમુપાસેયાઃ પરમભક્ત્યા સેવનીયાઃ । સંજમતવણાણદ્વા પણિવદળીયા હિ સંયમતપોજ્ઞાનાદ્વાઃ
પ્રણિપતનીયાઃ હિ સ્ફુટં । વહિરઙ્ગેન્દ્રિયસંયમપ્રાણસંયમવલેનાભ્યન્તરે સ્વશુદ્ધાત્મનિ યલપરત્વં સંયમઃ ।
વહિરઙ્ગનશનાદિતપોબલેનાભ્યન્તરે પરદ્રવ્યેચ્છાનિરોધેન ચ સ્વસ્વરૂપે પ્રતપનં વિજયનં તપઃ । વહિરઙ્ગ-
પરમાગમાભ્યાસેનાભ્યન્તરે સ્વસંવેદનજ્ઞાનાં સમ્યગજ્ઞાનમ् । એવમુક્તલક્ષ્ણૈઃ સંયમતપોજ્ઞાનૈરાદ્વાઃ પરિપૂર્ણા
યથાસંભવં પ્રતિવન્દનીયાઃ । કૈઃ । સમણેહિ શ્રમણૈરિતિ । અત્રેદં તાત્વર્યમ्—યે બહુશુતા અપિ
ચારિત્રાધિકા ન ભવન્તિ, તેઽપિ પરમાગમાભ્યાસનિમિત્તં યથાયોગ્યં વન્દનીયાઃ । દ્વિતીયં ચ કારણમ्—
તે સમ્યક્ત્વે જ્ઞાને ચ પૂર્વમેવ દૃઢતરાઃ, અસ્ય તુ નવતરતપોધનસ્ય સમ્યક્ત્વે જ્ઞાને ચાપિ દાર્ઢ્ય નાસ્તિ ।
તર્હિ સ્તોકચારિત્રાણાં કિમર્થમાગમે વન્દનાદિનિષેધઃ કૃત ઇતિ ચેતુ । અતિપ્રસંગનિષેધાર્થમિતિ ॥૨૬૩॥

અબ શ્રમણભાસોંકે પ્રતિ સમસ્ત પ્રવૃત્તિઓંકા નિષેધ કરતે હોય :—

અન્વયાર્થ :—[શ્રમણૈઃ હિ] શ્રમણોંકે દ્વારા [સૂત્તાર્થવિશારદાઃ] સૂત્તાર્થવિશારદ
(સૂત્રોંકે ઔર સૂત્રકથિત પદાર્થોંકે જ્ઞાનમે નિપુણ) તથા [સંયમતપોજ્ઞાનાદ્વાઃ]
સંયમતપ્રાણાદ્વા, (સંયમ, તપ ઔર આત્મજ્ઞાનમે સમૃદ્ધ) [શ્રમણઃ] શ્રમણ [અભ્યુત્થેયાઃ
ઉપાસેયાઃ પ્રણિપતનીયાઃ] અભ્યુત્થાન, ઉપાસના ઔર પ્રણામ કરને યોગ્ય હોય ॥૨૬૩॥

ટીકા :—જિનકે સૂત્રોમેં ઔર પદાર્થોમેં વિશારદપનેકે દ્વારા સંયમ, તપ ઔર સ્વતત્વકા
જ્ઞાન પ્રવર્તતા હૈ ઉન શ્રમણોંકે પ્રતિ હી અભ્યુત્થાનાદિક પ્રવૃત્તિયાં અનિષિદ્ધ હોય, પરંતુ ઉસકે
અતિરિક્ત અન્ય શ્રમણભાસોંકે પ્રતિ વે પ્રવૃત્તિયાં નિષિદ્ધ હોય હોય ॥૨૬૩॥

**મુનિસૂત્ર-અર્થ પ્રવીણ સંયમજ્ઞાનતપસમૃદ્ધને
પ્રણિપાત, અભ્યુત્થાન, સેવા સાધુઅે કર્તવ્ય છે. ૨૬૩.**

अथ कीदृशः श्रमणाभासो भवतीत्याख्याति—

ण हवदि समणो त्ति मदो संजमतवसुत्तसंपजुतो वि ।

जदि सद्वहदि ण अत्थे आदपधाणे जिणकखादे ॥२६४॥

न भवति श्रमण इति मतः संयमतपःसूत्रसम्प्रयुक्तोऽपि ।

यदि श्रद्धते नार्थानात्मप्रधानान् जिनाख्यातान् ॥२६४॥

आगमज्ञोऽपि, संयतोऽपि, तपःस्थोऽपि, जिनोदितमनन्तार्थनिर्भरं विश्वं स्वेनात्मना ज्ञेयत्वेन निष्पीतत्वादात्मप्रधानमश्रद्धानः श्रमणाभासो भवति ॥२६४॥

अथ श्रमणाभासः कीदृशो भवतीति पृष्ठे प्रत्युत्तरं ददाति—ण हवदि समणो स श्रमणो न भवति त्ति मदो इति मतः सम्पतः । क। आगमे । कथंभूतोऽपि । संजमतवसुत्तसंपजुतो वि संयमतपःश्रुतैः संप्रयुक्तोऽपि सहितोऽपि । यदि किम् । जदि सद्वहदि ण यदि चेन्मूढत्रयादिपञ्चविंशतिसम्यक्त्वमलसहितः सन् न श्रद्धते, न रोचते, न मन्यते । कान् । अत्थे पदार्थान् । कथंभूतान् । आदपधाणे निर्दोषिपरमात्मप्रभृतीन् । पुनरपि कथंभूतान् । जिणकखादे वीतरागसर्वज्ञजिनेश्वरेणाख्यातान्, दिव्यधनिना प्रणीतान्, गणधरदेवैर्गच्छविरचितानित्यर्थः ॥२६४॥ अथ मार्गस्थश्रमणदूषणे दोषं दर्शयति—अववददि अपवदति दूषयत्यपवादं करोति । स कः । जो हि यः कर्ता हि स्फुटम् । कम् । समणं श्रमणं

अब, कैसा जीव श्रमणाभास है सो कहते हैं :—

अन्वयार्थ :—[संयमतपःसूत्रसंप्रयुक्तः अपि] सूत्र, संयम और तपसे संयुक्त होने पर भी [यदि] यदि (वह जीव) [जिनाख्यातान्] जिनोक्त [आत्मप्रधानान्] आत्मप्रधान [अर्थान्] पदार्थोंका [न श्रद्धते] श्रद्धान नहीं करता तो वह [श्रमणः न भवति] श्रमण नहीं है,—[इति मतः] ऐसा (आगममें) कहा है ॥२६४॥

टीका :—आगमका ज्ञाता होने पर भी, संयत होने पर भी, तपमें स्थित होने पर भी, जिनोक्त अनन्त पदार्थोंसे भरे हुए विश्वको—जो कि (विश्व) अपने आत्मासे ज्ञेयरूपसे पिया जाता होनेके कारण ^१आत्मप्रधान है उसका—जो जीव श्रद्धान नहीं करता वह श्रमणाभास है ॥२६४॥

१. आत्मप्रधान = जिसमें आत्मा प्रधान है ऐसा; [आत्मा समस्त विश्वको जानता है इसलिये वह विश्वमें—विश्वके समस्त पदार्थोंमें—प्रधान है ।]

शास्त्रे कहुं—तपसूत्रसंयमयुक्त पण साधु नहीं,
जिन-उक्त आत्मप्रधान सर्व पदार्थ जो श्रद्धे नहीं. २६४.

कहानजैनशास्त्रमाला]

चरणानुयोगसूचक चूलिका

४७७

अथ श्रामण्येन सममननुमन्यमानस्य विनाशं दर्शयति—

अववददि सासणत्थं समणं दिष्टा पदोसदो जो हि।

किरियासु णाणुमण्णदि हवदि हि सो णटुचारितो ॥२६५॥

अपवदति शासनस्थं श्रमणं दृष्ट्वा प्रद्वेषतो यो हि।

क्रियासु नानुमन्यते भवति हि स नष्टचारित्रः ॥२६५॥

श्रमणं शासनस्थमपि प्रद्वेषादपवदतः क्रियाख्वननुमन्यमानस्य च प्रद्वेषकषायितत्वात् चारित्रं नश्यति ॥२६५॥

तपोधनम्। कथंभूतम्। सासणत्थं शासनस्थं निश्चयव्यवहारमोक्षमार्गस्थम्। कस्मात्। पदोसदो निर्दोषिपरमात्मभावनाविलक्षणात् प्रद्वेषात्कषायात्। किं कृत्वा पूर्वम्। दिष्टा दृष्ट्वा। न केवलं अपवदति, णाणुमण्णदि नानुमन्यते। कासु विषये। किरियासु यथायोग्यं वन्दनादिक्रियासु। हवदि हि सो भवति हि स्फुटं सः। किंविशिष्टः। णटुचारितो कथंचिदित्प्रसंगान्नष्टचारित्रो भवतीति। तथाहि—मार्गस्थतपोधनं दृष्ट्वा यदि कथंचिन्मात्सर्यवशादोषग्रहणं करोति तदा चारित्रभ्रष्टे भवति स्फुटं; पश्चादात्मनिन्दां कृत्वा निवर्तते तदा दोषो नास्ति, कालान्तरे वा निवर्तते तथापि दोषो नास्ति। यदि पुनस्तत्रैवानुबन्धं कृत्वा तीव्रकषायवशादतिप्रसंगं करोति तदा चारित्रभ्रष्टे भवतीति। अयमत्र भावार्थः—वहुश्रुतैरल्प-श्रुततपोधनानां दोषो न ग्राह्यस्तैरपि तपोधनैः किमपि पाठमात्रं गृहीत्वा तेषां दोषो न ग्राह्यः, किंतु किमपि सारपदं गृहीत्वा स्वयं भावनैव कर्तव्या। कस्मादिति चेत्। रागद्वेषोत्पत्तौ सत्यां बहुश्रुतानां

अब, जो श्रामण्यसे समान हैं उनका अनुमोदन (-आदर) न करनेवालेका विनाश बतलाते हैं :—

अन्वयार्थ :—[यः हि] जो [शासनस्थं श्रमणं] शासनस्थ (जिनदेवके शासनमें स्थित) श्रमणको [दृष्ट्वा] देखकर [प्रद्वेषतः] द्वेषसे [अपवदति] उसका अपवाद करता है और [क्रियासु न अनुमन्यते] (सत्कारादि) क्रियाओंसे करनेमें अनुमत (प्रसन्न) नहीं है [सः नष्टचारित्रः हि भवति] उसका चारित्र नष्ट होता है॥२६५॥

टीका :—जो श्रमण द्वेषके कारण शासनस्थ श्रमणका भी अपवाद बोलता है और (उसके प्रति सत्कारादि) क्रियायें करनेमें अनुमत नहीं है, वह श्रमण द्वेषसे 'कषायित होनेसे उसका चारित्र नष्ट हो जाता है॥२६५॥

१. कषायित = क्रोधमानादिक कषायवाले; रंगित; विकारी।

**मुनि शासने स्थित देखीने जे द्वेषथी निंदा करे,
अनुमत नहीं किरिया विषे, ते नाश घरण तणो करे. २६५.**

અથ શ્રામણેનાધિકં હીનમિવાચરતો વિનાશં દર્શયતિ—

**ગુણદોધિગરસ્સ વિનયં પડિછ્છગો જો વિ હોમિ સમણો ત્તિ ।
હોઝ્ઞં ગુણાધરો જદિ સો હોદિ અણંતસંસારી ॥૨૬૬॥
ગુણતોઽધિકસ્ય વિનયં પ્રત્યેષકો યો�પિ ભવામિ શ્રમણ ઇતિ ।
ભવન્ ગુણાધરો યદિ સ ભવત્યનન્તસંસારી ॥૨૬૬॥**

સ્વયં જઘન્યગુણઃ સન્ શ્રમણો�હમપીત્યવલેપાત્પરેષાં ગુણાધિકાનાં વિનયં પ્રતીચ્છન્ શ્રામણ્યાવલેપવશાત્ કદાચિદનન્તસંસાર્યપિ ભવતિ ॥૨૬૬॥

શ્રુતફળં નાસ્તિ, તપોધનાનાં તપઃફળં ચેતિ ॥૨૬૫॥ અત્રાહ શિષ્ય:—અપવાદવ્યાખ્યાનપ્રસ્તાવે શુભોપયોગો વ્યાખ્યાતઃ, પુનરપિ કિર્મર્થ અત્ર વ્યાખ્યાનં કૃતમિતિ । પરિહારમાહ—યુક્તમિદં ભવદીયવચનં, કિંતુ તત્ત્વ સર્વત્યાગલક્ષણોત્ત્સર્ગવ્યાખ્યાને કૃતે સત્તિ તત્ત્વાસમર્થતપોધનૈ: કાલાપેક્ષયા કિમપિ જ્ઞાનસંયમશૌચોપકરણાદિકં ગ્રાહ્યમિત્યપવાદવ્યાખ્યાનમેવ મુખ્યમ् । અત્ર તુ યથા ભેદનયેન સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રતપશ્વરણરૂપા ચતુર્વિધારાધના ભવતિ, સૈવાભેદનયેન સમ્યગ્દર્શનસમ્યગ્જ્ઞાન-સમ્યક્ચારિત્રરૂપસ્ત્રવિધમોક્ષમાર્ગો ભવતિ, સ એવાભેદનયેન શ્રામણ્યાપરમોક્ષમાર્ગનામા પુનરેક એવ, સ ચાભેદરૂપો મુખ્યવૃત્ત્યા ‘એયગગદો સમણો’ ઇત્યાદિચતુર્દશગાથાભિ: પૂર્વમેવ વ્યાખ્યાતઃ । અયં તુ

અબ, જો શ્રામણ્યમે અધિક હો ઉસકે પ્રતિ જૈસે કી વહ શ્રામણ્યમે હીન (અપનેસે મુનિપનેમે નીચા) હો એસા આચરણ કરનેવાલેકા વિનાશ બતલાતે હૈન :—

અન્વયાર્થ :— [યઃ] જો શ્રમણ [યદિ ગુણાધર: ભવન્] ગુણોમે હીન હોને પર ભી [અપિ શ્રમણ: ભવામિ] ‘મૈં ભી શ્રમણ હું’ [ઇતિ] એસા માનકર અર્થાત् ગર્વ કરકે [ગુણતઃ અધિકસ્ય] ગુણોમે અધિક (એસે શ્રમણ) કે પાસસે [વિનયં પ્રત્યેષકઃ] વિનય (કરવાના) ચાહતા હૈ [સઃ] વહ [અનન્તસંસારી ભવતિ] અનન્તસંસારી હોતા હૈ ॥૨૬૬॥

ટીકા :—જો શ્રમણ સ્વયં જઘન્ય ગુણોવાલા હોને પર ભી ‘મૈં ભી શ્રમણ હું’ એસે ગર્વકે કારણ દૂસરે અધિક ગુણવાલોં (શ્રમણો) સે વિનયકી ઇચ્છા કરતા હૈ, વહ શ્રામણ્યકે ગર્વકે વશસે કદાચિત્ અનન્ત સંસારી ભી હોતા હૈ ॥૨૬૬॥

**જે હીનગુણ હોવા છતાં ‘હું પણ શ્રમણ છું’ મદ કરે,
ઇચ્છે વિનય ગુણ-અધિક પાસ, અનંતસંસારી બને.** ૨૬૬.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા

૪૭૯

અથ શ્રામણેનાધિકસ્ય હીનં સમમિવાચરતો વિનાશં દર્શયતિ—

અધિગુણા સામણે વદૃંતિ ગુણાધરેહિં કિરિયાસુ ।

જદિ તે મિચ્છુવજુત્તા હવંતિ પબ્બદૃચારિતા ॥૨૬૭॥

અધિકગુણાઃ શ્રામણે વર્તન્તે ગુણાધરૈઃ ક્રિયાસુ ।

યદિ તે મિથ્યોપયુક્તા ભવન્તિ પ્રભ્રષ્ટચારિત્રાઃ ॥૨૬૭॥

ભેદરૂપો મુખ્યવૃત્ત્યા શુભોપ્યોગસૂપેણેદાનિં વ્યાખ્યાતો, નાસ્તિ પુનરૂક્તદોષ ઇતિ । એવં સમાચારવિશેષવિવરણસૂપેણ ચતુર્થસ્થલે ગાથાષ્કં ગતમ् । અથ સ્વયં ગુણહીનઃ સન् પરેષાં ગુણાધિકાનાં યોઽસૌ વિનયં વાચ્છતિ, તસ્ય ગુણવિનાશં દર્શયતિ—સો હોદિ અણંતસંસારી સ કથંચિદનન્તસંસારી સંભવતિ । યઃ કિં કરોતિ । પણ્ઠગો જો દુ પ્રત્યેષકો યસ્તુ, અભિલાષકો�પેક્ષક ઇતિ । કમ् । વિણયં વન્દનાદિવિનયમ् । કસ્ય સંબધિનયમ् । ગુણદોધિગસ્સ વાહ્યાભ્યન્તરાલત્રયગુણાભ્યામધિકસ્યાન્ય-તપોધનસ્ય । કેન કૃત્યા । હોમિ સમણો ત્ત અહમપિ શ્રમણો ભવામીત્યભિમાનેન ગર્વેણ । યદિ કિમ् । હોઙ્ગં ગુણાધરો જદિ નિશ્ચયવ્યવહારાલત્રયગુણાભ્યાં હીનઃ સ્વયં યદિ ચેદ્દવતીતિ । અયમત્રાર્થ:—યદિ ચેદ્ગુણાધિકેભ્ય: સકાશાદ્વર્ણ પૂર્વ વિનયવાચ્છાં કરોતિ, પશ્ચાદ્વિવેકવલેનાત્મનિન્દાં કરોતિ, તદાનન્તસંસારી ન ભવતિ, યદિ પુનસ્તત્ત્રૈવ મિથ્યાભિમાનેન ખ્યાતિપૂજાલાભાર્થ દુરાગ્રહં કરોતિ તદા ભવતિ । અથવા યદિ કાલાન્તરેઽપ્યાત્મનિન્દાં કરોતિ તથાપિ ન ભવતીતિ ॥૨૬૬॥ અથ સ્વયમધિકગુણાઃ સન્તો યદિ ગુણાધરૈઃ સહ વન્દનાદિક્રિયાસુ વર્તન્તે તદા ગુણવિનાશં દર્શયતિ—વદૃંતિ વર્તન્તે પ્રવર્તન્તે જદિ યદિ ચેતુ । ક્ર વર્તન્તે । કિરિયાસુ વન્દનાદિક્રિયાસુ । કૈ: સહ । ગુણાધરેહિં ગુણાધરૈગુણરહિતૈ: । સ્વયં કથંભૂતા: સન્તઃ । અધિગુણા અધિકગુણા: । ક્ર । સામણે શ્રામણે ચારિત્રે । તે મિચ્છતપઉત્તા હવંતિ તે કથંચિદતિપ્રસંગાભિથ્યાત્વપ્રયુક્તા ભવન્તિ । ન કેવળં મિથ્યાત્વપ્રયુક્તા: , પબ્બદૃચારિતા પ્રભ્રષ્ટચારિત્રાશ્ચ ભવન્તિ । તથાહિ—યદિ વહુશ્રુતાનાં પાર્થે જ્ઞાનાદિગુણવૃદ્ધ્યર્થ સ્વયં ચારિત્રગુણાધિકા અપિ વન્દનાદિક્રિયાસુ વર્તન્તે તદા દોષો નાસ્તિ । યદિ પુન: કેવળં ખ્યાતિપૂજાલાભાર્થ

અબ, જો શ્રમણ શ્રામણસે અધિક હો વહ, જો અપનેસે હીન શ્રમણકે પ્રતિ સમાન જૈસા (-અપને બરાબરિવાલે જૈસા) આચરણ કરે તો ઉસકા વિનાશ બતલાતે હૈને :—

અન્વયાર્થ :—[યદિ શ્રામણે અધિકગુણા:] જો શ્રામણમે અધિક ગુણવાલે હૈને, તથાપિ [ગુણાધરૈઃ] હીનગુણવાલોંકે પ્રતિ [ક્રિયાસુ] (વંદનાદિ) ક્રિયાઓમે [વર્તન્તે] વર્તતે હૈને, [તે] વે [મિથ્યોપયુક્તા:] મિથ્યા ઉપયુક્ત હોતે હુએ [પ્રભ્રષ્ટચારિત્રાઃ ભવન્તિ] ચારિત્રસે ભ્રષ્ટ હોતે હૈને ॥૨૬૭॥

**મુનિ અધિકગુણ હીનગુણ પ્રતિ વર્તે યદિ વિનયાદિમાં,
તો ભ્રષ્ટ થાય ચારિત્રથી ઉપયુક્ત મિથ્યા ભાવમાં. ૨૬૭.**

स्वयमधिकगुणा गुणाधरैः पैरैः सह क्रियासु वर्तमाना मोहादसम्युपयुक्तत्वात्
चारित्राद् भ्रश्यन्ति ॥२६७॥

अथासत्संगं प्रतिषेध्यत्वेन दर्शयति—

णिञ्चिदसुत्तत्थपदो समिदकसाओ तवोधिगो चावि ।

लोगिगजणसंसर्गं ण चयदि जदि संजदो ण हवदि ॥२६८॥

निश्चितसूत्रार्थपदः शमितकषायस्तपोऽधिकश्चापि ।

लौकिकजनसंसर्गं न त्यजति यदि संयतो न भवति ॥२६९॥

वर्तन्ते तदातिप्रसंगाद्वेषो भवति । इदमत्र तात्पर्यम्—वन्दनादिक्रियासु वा तत्त्वविचारादौ वा यत्र रागद्वेषोत्पत्तिर्भवति तत्र सर्वत्र दोष एव । ननु भवदीयकल्पनेयमागमे तथा नास्ति । नैवम्, आगमः सर्वोऽपि रागद्वेषपरिहारार्थ एव, परं किंतु ये केचनोत्सर्गापवादरूपेणागमनयविभागं न जानन्ति त एव रागद्वेषो कुर्वन्ति, न चान्य इति ॥२६७॥ इति पूर्वोक्तक्रमेण ‘एयगगदो’ इत्यादिचतुर्दशगाथाभिः स्थलचतुष्येन श्रामण्यापरनामा मोक्षमार्गभिधानस्तृतीयोऽन्तराधिकारः समाप्तः । अथानन्तरं द्वात्रिंशद्वाराथापर्यन्तं पञ्चभिः स्थलैः शुभोपयोगाधिकारः कथ्यते । तत्रादौ लौकिकसंसर्गनिषेधमुख्यत्वेन ‘णिञ्चिदसुत्तत्थपदो’ इत्यादिपाठक्रमेण गाथापञ्चकम् । तदनन्तरं सरागसंयमापरनामशुभोपयोग—स्वरूपकथनप्रधानत्वेन ‘समणा सुद्धुवजुत्ता’ इत्यादि सूत्राष्टकम् । ततश्च पात्रापात्रपरीक्षाप्रतिपादनरूपेण ‘रागो पसत्थभूदो’ इत्यादि गाथाषष्ठम् । ततः परमाचारादिविहितक्रमेण पुनरपि संक्षेपरूपेण समाचारव्याख्यानप्रधानत्वेन ‘दिङ्गा पगदं वथु’ इत्यादि सूत्राष्टकम् । ततः परं पञ्चरत्नमुख्यत्वेन ‘जे

टीका :—जो स्वयं अधिक गुणवाले होने पर भी अन्य हीनगुणवालों (श्रमणों) के प्रति (वंदनादि) क्रियाओंमें वर्तते हैं वे मोहके कारण असम्यक् उपयुक्त होते हुए (-मिथ्याभावोंमें युक्त होते हुए) चारित्रसे भ्रष्ट होते हैं ॥२६७॥

अब, असत्संग निषेध्य है ऐसा बतलाते हैं :—

अन्वयार्थ :—[निश्चितसूत्रार्थपदः] जिसने सूत्रों और अर्थोंके पदको—अधिष्ठानको (अर्थात् ज्ञातृतत्त्वको) निश्चित किया है, [समितकषायः] जिसने कषायोंका शमन किया है, [च] और [तपोऽधिकः अपि] जो अधिक तपवान् है—ऐसा जीव भी [यदि] यदि [लौकिकजनसंसर्ग] लौकिकजनोंके संसर्गको [न त्यजति] नहीं छोड़ता, [संयतः न भवति] तो वह संयत नहीं है (अर्थात् असंयत हो जाता है) ॥२६८॥

**सुत्रार्थपदनिश्चय, कषायग्रशांति, तप-अधिकत्व छे,
ते पण असंयत थाय, जो छोडे न लौकिक-संगने. २६८.**

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા

૪૮૧

યતः સકલસ્યાપિ વિશ્વવાચકસ્ય સલ્લક્ષ્મણઃ શબ્દબ્રહ્મણસ્તદ્વાચ્યસ્ય સકલસ્યાપિ સલ્લક્ષ્મણો વિશ્વસ્ય ચ યુગપદનુસ્યૂતતદુભ્યજ્ઞેયાકારતયાધિષ્ઠાનભૂતસ્ય સલ્લક્ષ્મણો જ્ઞાતૃતત્ત્વસ્ય નિશ્ચયનાનિનિશ્ચિતસૂત્રાર્થપદત્વેન, નિરૂપરાગોપયોગત્વાત् સમિતકષાયત્વેન, બહુશોઽભ્યસ્ત-નિષ્કમ્પોપયોગત્વાત્પોઽધિકત્વેન ચ સુષ્ટુ સંયતોઽપિ સપ્તાર્ચિઃસંગતં તોયમિવાવશ્યમ્ભાવિ-વિકારત્વાત् લૌકિકસંગાદસંયત એવ સ્યાત્, તત્સત્ત્વસંગઃ સર્વથા પ્રતિષેધ્ય એવ ॥૨૬૮॥

અજધાગહિદથા' ઇયાદિ ગાથાપચ્ચકમ्। એવં દ્વાત્રિશદ્ધાથાથામિઃ સ્થલપચ્ચકેન ચતુર્થાન્તરાધિકારે સમુદ્દરાવતનિકા। તદ્યથા—અથ લૌકિકસંસર્ગ પ્રતિષેધધ્યતિ—ણિછિદસુતત્ત્વપદો નિશ્ચિતાનિ જ્ઞાતાનિ નિર્ણાતાન્યનેકાન્તસ્વભાવનિજશુદ્ધાત્માદિપદાર્થપ્રતિપાદકાનિ સૂત્રાર્થપદાનિ યેન સ ભવતિ નિશ્ચિત-સૂત્રાર્થપદઃ, સમિદકસાઓ પરવિષયે ક્રોધાદિપરિહારેણ તથાભ્યન્તરે પરમોપશમભાવપરિણતનિજશુદ્ધાત્મ-ભાવનાવલેન ચ શમિતકષાયઃ, તવોધિગો ચાવિ અનશનાદિવહિરઙ્ગતપોવલેન તથૈવાભ્યન્તરે શુદ્ધાત્મતત્ત્વ-ભાવનાવિષયે પ્રતપનાદ્વિજયનાચ્ચ તપોઽધિકશ્વાપિ સન્ત સ્વયં સંયતઃ કર્તા લોગિગજણસંસર્ગં ણ ચયદિ જાદિ લૌકિકાઃ સ્વેચ્છાચારિણસ્તેષાં સંસર્ગો લૌકિકસંસર્ગસ્તં ન ત્યજતિ યદિ ચેત્ત સંજદો ણ હવદિ તર્હિ સંયતો ન ભવતીતિ। અયમત્રાર્થઃ—સ્વયં ભાવિતાત્માપિ યદ્યસંવૃતજનસંસર્ગ ન ત્યજતિ તદાતિપરિચયાદગ્નિસઙ્ગતં જલમિવ વિકૃતિભાવં ગચ્છતીતિ ॥૨૬૮॥

ટીકા :—(૧) વિશ્વકે વાચક, ‘સત્’ લક્ષણવાન् એસા જો શબ્દબ્રહ્મ ઔર ઉસ શબ્દબ્રહ્મકે વાચ્ય ‘સત્’ લક્ષણવાળા એસા જો સપૂર્ણ વિશ્વ ઉન દોનોંકે જ્ઞેયકાર અપનેમે યુગપત્ર ગુંથ જાનેસે (—જ્ઞાતૃતત્ત્વમં એક હી સાથ જ્ઞાત હોનેસે) ઉન દોનોંકા ‘અધિષ્ઠાનભૂત—એસા ‘સત્’ લક્ષણવાળે જ્ઞાતૃત્વકા નિશ્ચય કિયા હોનેસે ‘જિસને સૂત્રોં ઔર અર્થોંકે પદકો (—અધિષ્ઠાનકો) નિશ્ચિત કિયા હૈ એસા’ હો, (૨) નિરૂપરાગ ઉપયોગકે કારણ ‘જિસને કષાયોંકો શમિત કિયા હૈ એસા’ હો, ઔર (૩) નિષ્કંપ ઉપયોગકા ‘બહુશઃ અભ્યાસ કરનેસે ‘અધિક તપવાલા’ હો, —ઇસપ્રકાર (ઇન તીન કારણોંસે) જો જીવ ભલીભાંતિ સંયત હો, વહ ભી લૌકિક (જનોંકે) સંગસે અસંયત હી હોતા હૈ, ક્યોંકિ અગ્નિકી સંગતિમં રહે હુએ પાનીકી ભાંતિ ઉસે વિકાર અવશ્યંભાવી હૈ। ઇસલિયે લૌકિક સંગ સર્વથા નિષેધ્ય હી હૈ।

ભાવાર્થ :—જો જીવ સંયત હો, અર્થાત् (૧) જિસને શબ્દબ્રહ્મકો ઔર ઉસકે વાચ્યરૂપ સમસ્ત પદાર્થોંકો જાનનેવાળે જ્ઞાતૃતત્ત્વકા નિર્ણય કિયા હો, (૨) જિસને કષાયોંકો શમિત કિયા હો (૩) ઔર જો અધિક તપવાન્ત હો, વહ જીવ ભી લૌકિકજનકે સંગસે અસંયત હી હોતા હૈ; ક્યોંકિ જૈસે અગ્નિકે સંગસે પાનીમે ઉણતારૂપ વિકાર અવશ્ય હોતા હૈ, ઉસીપ્રકાર લૌકિકજનકે સંસર્ગકો ન છોડનેવાળે સંયતકે અસંયતતારૂપ વિકાર અવશ્ય હોતા હૈ। ઇસલિયે લૌકિક જનોંકા સંગ સર્વપ્રકારસે ત્યાજ્ય હી હૈ ॥૨૬૮॥

૧. જ્ઞાતૃતત્ત્વકા સ્વભાવ શબ્દબ્રહ્મકો ઔર ઉસકે વાચ્યરૂપ વિશ્વકો યુગપદ જાનનેકા હૈ ઇસલિયે ઉસ અપેક્ષા જ્ઞાતૃતત્ત્વકો શબ્દબ્રહ્મકા તથા વિશ્વકા અધિષ્ઠાન—આધાર કહા ગયા હૈ। સંયત જીવકો એસે જ્ઞાતૃતત્ત્વકા નિશ્ચય હોતા હૈ।
૨. બહુશઃ = (૧) બહુત; ખૂબ (૨) બારંબાર।

પ્ર. ૬૯

अथ लौकिकलक्षणमुपलक्षयति—

णिगंथं पव्वइदो वट्टदि जदि एहिगेहिं कम्मेहिं ।

सो लोगिगो त्ति भणिदो संजमतवसंपञ्जुत्तो वि ॥२६६॥

नैर्गन्थं प्रव्रजितो वर्तते यदैहिकैः कर्मभिः ।

स लौकिक इति भणितः संयमतपःसम्प्रयुक्तोऽपि ॥२६६॥

प्रतिज्ञातपरमनैर्गन्थप्रव्रज्यत्वादुदृढसंयमतपोभारोऽपि मोहबहुलतया श्लथीकृत-
शुद्धचेतनव्यवहारो मुहुर्मनुष्यव्यवहारेण व्याघूर्णमानत्वादैहिककर्मानिवृत्तौ लौकिक
इत्युच्यते ॥२६६॥

अथानुकम्पालक्षणं कथ्यते—

तिसिदं बुभुक्षिदं वा दुहिदं ददूण जो हि दुहिदमणो ।

पडिवज्ञादि तं किवया तस्सेसा होदि अणुकंपा ॥★३६॥

तिसिदं बुभुक्षिदं वा दुहिदं ददूण जो हि दुहिदमणो पडिवज्ञादि तृष्णितं वा बुभुक्षितं वा दुःखितं वा दृष्ट्वा कमपि प्राणिनं यो हि स्फुटं दुःखितमनाः सन् प्रतिपद्यते स्वीकरोति। कं कर्मतापन्नम्। तं तं प्राणिनम्। कया। किवया कृपया दयापरिणामेन। तस्सेसा होदि अणुकंपा तस्य पुरुषस्यैषा प्रत्यक्षीभूता शुभोपयोगस्तपानुकम्पा दया भवतीति। इमां चानुकम्पां ज्ञानी स्वस्थभावनामविनाशयन्

अब, 'लौकिक' (जन) का लक्षण कहते हैं :—

अन्वयार्थ :—[नैर्गन्थं प्रव्रजितः] जो (जीव) निर्ग्रथरूपसे दीक्षित होनेके कारण [संयमतपः संप्रयुक्तः अपि] संयमतपसंयुक्त हो उसे भी, [यदि सः] यदि वह [ऐहिकैः कर्मभिः वर्तते] ऐहिक कार्यों सहित वर्तता हो तो, [लौकिकः इति भणितः] 'लौकिक' कहा गया है ॥२६९॥

टीका :—परमनिर्ग्रथतारूप प्रव्रज्याकी प्रतिज्ञा ली होनेसे जो जीव संयमतपके भारको वहन करता हो उसे भी, यदि उस मोहकी बहुलताके कारण शुद्धचेतन व्यवहारको छोड़कर निरंतर मनुष्यव्यवहारके द्वारा चक्र खानेसे 'ऐहिक कर्मोंसे अनिवृत्त हो तो, 'लौकिक' कहा जाता है ॥२६९॥

१. ऐहिक = लौकिक।

**निर्ग्रथरूप दीक्षा वडे संयमतपे संयुक्त जे,
लौकिक कह्यो तेने य, जो छोडे न ऐहिक कर्मने. २६९.**

कहानजैनशास्त्रमाला]

चरणानुयोगसूचक चूलिका

४८३

अथ सत्संग विधेयत्वेन दर्शयति—

तम्हा समं गुणादो समणो समणं गुणेहिं वा अहियं ।

अधिवसदु तम्हि णिञ्चं इच्छिं जदि दुःखपरिमोक्षं ॥२७०॥

तस्मात्सं गुणात् श्रमणः श्रमणं गुणैर्वाधिकम् ।

अधिवसतु तत्र नित्यं इच्छति यदि दुःखपरिमोक्षम् ॥२७०॥

यतः परिणामस्वभावत्वेनात्मनः सप्तर्चिःसंगतं तोयमिवावश्यम्भाविविकारत्वालौकिकसंगात्संयतोऽप्यसंयत एव स्यात्; ततो दुःखमोक्षार्थिना गुणैः समोऽधिको वा श्रमणः संकलेशपरिहारेण करोति । अज्ञानी पुनः संकलेशेनापि करोतीत्यर्थः ॥“३६॥ अथ लौकिकलक्षणं कथयति—णिग्मंथो पब्दिदो वस्त्रादिपरिग्रहहितत्वेन निर्ग्रन्थोऽपि दीक्षाग्रहणेन प्रव्रजितोऽपि वट्ठिदि जदि वर्तते यदि चेत् । कैः । एहिंगेहि कम्मेहिं ऐहिकैः कर्मभिः भेदाभेदरत्नत्रयभावनाशकैः ख्यातिपूजालाभनिमितैर्ज्योतिषमन्त्रवादवैदकादिभिरैहिकजीवनोपायकर्मभिः । सो लोगिगो त्ति भणिदो स लौकिको व्यावहारिक इति भणितः । किंविशिष्योऽपि । संजमतवसंजुदो चावि द्रव्यस्त्रपसंयमतपोभ्यां संयुक्तश्चापीत्यर्थः ॥२६९॥ अथोत्तमसंसर्गः कर्तव्य इत्युपदिशति—तम्हा यस्माद्वीनसंसर्गाद्गुणहानिर्भवति तस्मात्कारणात् अधिवसदु अधिवसतु तिष्ठतु । स कः कर्ता । समणो श्रमणः । कः । तम्हि तस्मिन्नाधिकरणभूते । णिञ्चं नित्यं सर्वकालम् । तस्मिन्कुत्र । समणं श्रमणे । लक्षणवशादधिकरणे कर्म

अब, सत्संग विधेय (-कर्ने योग्य) है, ऐसा बतलाते हैं :—

अन्वयार्थ :—[तस्मात्] (लौकिकजनके संगसे संयत भी असंयत होता है) इसलिये [यदि] यदि [श्रमणः] श्रमण [दुःखपरिमोक्षम् इच्छति] दुःखसे परिमुक्त होना चाहता हो तो वह [गुणात्संगमं] समान गुणोंवाले श्रमणके [वा] अथवा [गुणैः अधिकं श्रमणं तत्र] अधिक गुणोंवाले श्रमणके संगमें [नित्यम्] सदा [अधिवसतु] निवास करो ॥२७०॥

टीका :—आत्मा परिणामस्वभाववाला है इसलिये अनिके संगमें रहे हुए पानीकी भाँति (संयतके भी) लौकिकसंगसे विकार अवश्यंभावी होनेसे संयत भी असंयत ही हो जाता है । इसलिये दुःखमोक्षार्थी (-दुःखोंसे मुक्ति चाहनेवाले) श्रमणको

**तेथी श्रमणने होय जो दुःखमुक्ति केरी भावना,
तो नित्य वसवुं समान अगर विशेष गुणीनां संगमां. २७०.**

શ્રમણેન નિત્યમેવાધિવસનીયઃ । તથાસ્ય શીતાપવરકકોણનિહિતશીતતોયવત્સમગુણસંગાત્
ગુણરક્ષા, શીતતરતુહિનશર્કરાસમૃત્કશીતતોયવત્ત ગુણાધિકસંગાત્ ગુણવૃદ્ધિઃ ॥૨૭૦॥

*ઇત્યધ્યાસ્ય શુભોપયોગજનિતાં કાંચિત્વૃત્તિં યતિ:
સમ્યક્ સંયમસૌષ્ઠવેન પરમાં ક્રામનિવૃત્તિં ક્રમાત્ ।
હેલાક્રાન્તસમસ્તવસ્તુવિસરપ્રસ્તારરમ્યોદ્યાં
જ્ઞાનાનન્દમયોં દશામનુભવત્વેકાન્તતઃ શાશ્વતીમ् ॥૧૭૧॥

—ઇતિ શુભોપયોગપ્રજ્ઞાપનમ् ।

પઠ્યતે । કથંભૂતે શ્રમણે । સમં સમે સમાને । કસ્માત્ । ગુણાદો વાહ્યન્તરરલત્રયલક્ષણગુણાત્ ।
પુનરપિ કથંભૂતે । અહિયં વા સ્વસ્માદધિકે વા । કૈઃ । ગુણેહિં મૂલોત્તરગુણૈઃ । યદિ કિમ् । ઇચ્છદિ જદિ
ઇચ્છતિ વાજ્ઞતિ યદિ ચેત્ત । કમ् । દુઃખપરિમોક્ખં સ્વાત્મોત્થસુખવિલક્ષણાનાં નારકાદિદુઃખાનાં મોક્ષં
દુઃખપરિમોક્ષમિતિ । અથ વિસ્તર:—યથાગ્નિસંયોગાત્ જલસ્ય શીતલગુણવિનાશો ભવતિ તથા
વ્યાવહારિકજનસંસર્ગતસ્ય સંયમગુણવિનાશો ભવતીતિ જ્ઞાત્વા તપોધન: કર્તા સમગુણ ગુણાધિકં
વા તપોધનમાશ્રયતિ, તદાસ્ય તપોધનસ્ય યથા શીતલભાજનસહિતશીતલજલસ્ય શીતલગુણરક્ષા ભવતિ

(૧) સમાન ગુણવાળે શ્રમણકે સાથ અથવા (૨) અધિક ગુણવાળે શ્રમણકે સાથ સદા
હી નિવાસ કરના ચાહિયે । ઇસપ્રકાર ઉસ શ્રમણકે (૧) શીતલ ઘરકે કોનેમેં રહે હુએ
શીતલ પાનીકી ભાઁતિ સમાન ગુણવાળેકી સંગતિસે ગુણરક્ષા હોતી હૈ ઔર (૨) અધિક
શીતલ હિમ (બરફ) કે સંપર્કમેં રહેવાળે શીતલ પાનીકી ભાઁતિ અધિક ગુણવાળેકે
સંગસે ગુણવૃદ્ધિ હોતી હૈ ॥૨૭૦॥

[અબ શ્લોક દ્વારા યહ કહતે હૈનું કી શ્રમણ ક્રમશ: પરમ નિવૃત્તિકો પ્રાસ કરકે શાશ્વત
જ્ઞાનાનન્દમયદશાકા અનુભવ કરો :—]

[અર્થ :—] ઇસપ્રકાર શુભોપયોગજનિત કિંચિત્ પ્રવૃત્તિકા સેવન કરકે યતિ
સમ્યક્ પ્રકારસે સંયમકે સૌષ્ઠવ (શ્રેષ્ઠતા, સુન્દરતા) સે ક્રમશ: પરમ નિવૃત્તિકો પ્રાસ હોતા
હુઆ; જિસકા રમ્ય ઉદય સમસ્ત વસ્તુસમૂહકે વિસ્તારકો લીલામાત્રસે પ્રાસ હો જાતા હૈ
(-જાન લેતા હૈ) એસી શાશ્વતી જ્ઞાનાનન્દમયી દશાકા એકાન્તતઃ (કેવલ, સર્વથા, અત્યન્ત)
અનુભવ કરો ।

“ઇસપ્રકાર શુભોપયોગ-પ્રજ્ઞાપન પૂર્ણ હુઆ ।”

★ શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ

कहानजैनशास्त्रमाला]

चरणानुयोगसूचक चूलिका

४८५

अथ पंचरत्नम् ।

*तन्त्रस्यात्य शिखण्डमण्डनमिव प्रयोत्यत्सर्वतो-
ऽद्वैतीयीकमथार्हतो भगवतः संक्षेपतः शासनम् ।
व्याकुर्वञ्जगतो विलक्षणपथां संसारमोक्षस्थितिं
जीयात्सम्प्रति पंचरत्नमनधं सूत्रैरिमैः पंचभिः ॥१८॥

अथ संसारतत्त्वमुद्घाटयति—

**जे अजधागहिदत्था एदे तच्च त्ति णिछ्दा समये ।
अच्यन्तफलसमिद्धं भर्मन्ति ते तो परं कालं ॥२७१॥**

तथा समगुणसंसर्गादगुणरक्षा भवति । यथा च तस्यैव जलस्य कर्पूरशर्करादिशीतलद्रव्यनिक्षेपे कृते सति शीतलगुणवृद्धिर्भवति तथा निश्चयव्यवहाररत्नत्रयगुणाधिकसंसर्गादगुणवृद्धिर्भवतीति सूत्रार्थः ॥२७०॥ इतःपरं पञ्चमस्थले संक्षेपेण संसारस्वरूपस्य मोक्षस्वरूपस्य च प्रतीत्यर्थं पञ्चरत्नभूतगाथापञ्चकेन व्याख्यानं करोति । तद्यथा—अथ संसारस्वरूपं प्रकटयति—जे अजधागहिदत्था वीतरागसर्वज्ञप्रणीतनिश्चयव्यवहाररत्नत्रयार्थपरिज्ञानाभावात् येऽयथागृहीतार्थाः । विपरीतगृहीतार्थाः । पुनरपि कथंभूताः । एदे तच्च त्ति णिछ्दा एते तत्त्वमिति निश्चिताः, एते ये मया कल्पिताः पदार्थस्त एव तत्त्वमिति निश्चिताः, निश्चयं कृतवन्तः । क्र स्थित्वा । समये निर्गन्धस्तपद्रव्यसमये । अच्यन्तफलसमिद्धं

अब पंचरत्न हैं (अर्थात् पाँच रत्नों जैसी पाँच गाथायें कहते हैं) ।

[वहाँ पहले, श्लोक द्वारा उन पाँच गाथाओंकी महिमा कहते हैं :—]

अर्थ :—अब इस शास्त्रके कलगीके अलझार जैसे (-चूडामणि-मुकुटमणि समान) यह पाँच सूत्ररूप निर्मल पंचरत्न—जोकि संक्षेपसे अर्हन्तभगवानके समग्र अद्वितीय शासनको सर्वतः प्रकाशित करते हैं वे—^१विलक्षण पंथवाली संसार-मोक्षकी स्थितिको जगतके समक्ष प्रकट करते हुए जयवन्त वर्तों ।

अब संसारतत्त्वको प्रकट करते हैं :—

★ शार्दूलविक्रीडित छंद

१. विलक्षण = भिन्न-भिन्न [संसार और मोक्षकी स्थिति भिन्न-भिन्न पंथवाली है, अर्थात् संसार और मोक्षका मार्ग अलग-अलग है ।]

**समयस्थ हो पण सेवी भ्रम अयथा ग्रहे जे अर्थने,
अत्यन्तफलसमृद्ध भावी काळमां जीव ते भमे. २७१.**

**યे અયથાગૃહીતાર્થ એતે તત્ત્વમિતિ નિશ્ચિતાઃ સમયે।
અત્યન્તફલસમૃદ્ધં ભ્રમન્તિ તે અતઃ પરં કાલમ् ॥૨૭૧॥**

યે સ્વયમવિવેકતોऽચ્યાયૈવ પ્રતિપદ્યાર્થાનિથમેવ તત્ત્વમિતિ નિશ્ચયમારચયન્તઃ સતતં સમુપચીયમાનમહામોહમલમલીમસમાનસત્તયા નિત્યમજ્ઞાનિનો ભવન્તિ, તે ખલું સમયે સ્થિતા અયનાસાદિતપરમાર્થશ્રામણ્યત્યા શ્રમણાભાસાઃ સન્તોઽનન્તકર્મફલોપભોગપ્રાગ્ભારભયંકર-મનન્તકાલમનન્તભાવાન્તરપરાવર્તેરનવસ્થિતવૃત્તયઃ સંસારતત્ત્વમેવાવબુધ્યતામ् ॥૨૭૧॥

ભમન્તિ તે તો પરં કાલં અત્યન્તફલસમૃદ્ધં ભ્રમન્તિ તે અતઃ પરં કાલમ् । દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભવભાવપञ્ચપ્રકાર-સંસારપરિભ્રમણરહિતશુદ્ધાત્મસ્વરૂપભાવનાચ્યુતાઃ સન્તઃ પરિભ્રમન્તિ । કમ् । પરં કાલં અનન્તકાલમ् । નારકાદિદુઃખરૂપાત્યન્તફલસમૃદ્ધમ् । પુનરાપિ કથંભૂતમ् । અતો વર્તમાનકાલાત્યરં ભાવિનમિતિ । કથંભૂતમ् । અયમત્રાર્થ:—ઇત્યંભૂતસંસારપરિભ્રમણપરિણતપુરુષા એવાભેદેન સંસારસ્વરૂપં જ્ઞાતવ્ય-મિતિ ॥૨૭૧॥ અથ મોક્ષસ્વરૂપં પ્રકાશયતિ—અજધાચારવિજુતો નિશ્ચયવ્યવહારપञ્ચાચારભાવના-

અન્વયાર્થ :—[યે] જો [સમયે] ભલે હી સમયમે હોં (-ભલે હી વે દ્રવ્યલિંગિકે રૂપમે જિનમતમે હોં) તથાપિ વે [એતે તત્ત્વમ्] ‘યહ તત્ત્વ હૈ (વસ્તુસ્વરૂપ એસા હી હૈ)’ [ઇતિ નિશ્ચિતાઃ] ઇસપ્રકાર નિશ્ચયવાન વત્તિ હુએ [અયથાગૃહીતાર્થાઃ] પદાર્થોકો અયથાર્થરૂપસે ગ્રહણ કરતે હોં (-જૈસે નહીં હોં વૈસા સમજીતે હોં), [તે] વે [અત્યન્તફલસમૃદ્ધમ्] અત્યન્તફલસમૃદ્ધ (અનન્ત કર્મફલોંસે ભરે હુએ) એસે [અતઃ પરં કાલં] અબસે આગામી કાલમેં [ભ્રમન્તિ] પરિભ્રમણ કરેંગે ॥૨૭૧॥

ટીકા :—જો સ્વયં અવિવેકસે પદાર્થોકો અન્યથા હી અંગીકૃત કરકે (-અન્ય પ્રકારસે હી સમજીકર) ‘એસા હી તત્ત્વ (વસ્તુસ્વરૂપ) હૈ’ એસા નિશ્ચય કરતે હુએ, સતત એકત્રિત કિયે જાનેવાલે મહા મોહમલસે મળિન મનવાલે હોનેસે નિત્ય અજ્ઞાની હોં, વે ભલે હી સમયમે (-દ્રવ્યલિંગિ રૂપસે જિનમાર્ગમિં) સ્થિત હોં તથાપિ પરમાર્થ શ્રામણ્યકો પ્રાસ ન હોનેસે વાસ્તવમે શ્રમણાભાસ વત્તિ હુએ અનન્ત કર્મફલકી ઉપભોગરાશિસે ભયંકર એસે અનન્તકાલ તક અનન્ત ભાવાન્તરરૂપ પરાવર્તનોંસે ^૧અનવસ્થિત વૃત્તિવાલે રહનેસે, ઉનકો સંસારતત્ત્વ હી જાનના ॥૨૭૧॥

૧. અનવસ્થિત = અસ્થિર [મિથ્યાદ્વાટ્યોને ભલે હી દ્રવ્યલિંગ ધારણ કિયા હો તથાપિ ઉનકે અનન્તકાલ તક અનન્ત ભિન્ન-ભિન્ન ભાવરૂપસે-ભાવાન્તરરૂપસે પરાવર્તન હોતે રહનેસે વે અસ્થિર પરિણતિવાલે રહેંગે, ઔર ઇસલિયે વે સંસારતત્ત્વ હી હોં]

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા

૪૮૭

અથ મોક્ષતત્ત્વમુદ્ઘાટયતિ—

અજધાચારવિજુત્તો જધ્યપદણિછિદો પસંતપ્પા ।

અફલે ચિરં ણ જીવદિ ઇહ સો સંપુણસામળ્ણો ॥૨૭૨॥

અયથાચારવિયુક્તો યથાર્થપદનિશ્ચિત: પ્રશાન્તાત્મા ।

અફલે ચિરં ન જીવતિ ઇહ સ સંપૂર્ણશ્રામણ્ણ: ॥૨૭૨॥

યस્ત્રિલોકચૂલિકાયમાનનિર્મલવિવેકદીપિકાલોકશાલિત્યા યથાવસ્થિતપદાર્થનિશ્ચય-
નિવર્ત્તિતૌસુક્યસ્વરૂપમન્થરસતતોપશાન્તાત્મા સન્ સ્વરૂપમેકમેવાભિમુખ્યેન ચરન્નયથાચાર-
પરિણતત્વાદયથાચારવિયુક્ત:, વિપરીતાચારરહિત ઇત્યાર્થ:, જધ્યપદણિછિદો સહજાનન્દૈકસ્વભાવનિજ-
પરમાત્માદિપદાર્થપરિજ્ઞાનસહિતત્વાદયથાર્થપદનિશ્ચિત:, પસંતપ્પા વિશિષ્ટપરમોપશમભાવપરિણતનિજાત્મ-
દ્રવ્યભાવનાસહિતત્વાત્મશાન્તાત્મા, જો ય: કર્તા સો સંપુણસામળ્ણો સ સંપૂર્ણશ્રામણ્ણ: સન્ ચિરં ણ જીવદિ
ચિરં બહુતરકાલં ન જીવતિ, ન તિષ્ઠતિ । કા । અફલે શુદ્ધાત્મસંવિત્તિસમૃતનસુખામૃતરસાસ્વાદ-
રહિતત્વેનાફલે ફલરહિતે સંસારે । કિન્તુ શીગ્રં મોક્ષં ગચ્છતીતિ । અયમત્ર ભાવાર્થ:—ઇત્થંભૂત-

અબ મોક્ષ તત્વકો પ્રગટ કરતે હોય :—

અન્વયાર્થ :—[યથાર્થપદનિશ્ચિત:] જો જીવ યથાર્થત્યા પદોંકા તથા અર્થો (પદાર્થો) કા નિશ્ચયવાલા હોનેસે [પ્રશાન્તાત્મા] ‘પ્રશાન્તાત્મા’ હૈ ઔર [અયથાચારવિયુક્ત:] અયથાચાર (-
અન્યથાઆચરણ, અયથાર્થઆચરણ) રહિત હૈ, [સ: સંપૂર્ણશ્રામણ્ણ:] વહ સંપૂર્ણ શ્રામણવાલા જીવ
[અફલે] અફલ (-કર્મફલ રહિત હુએ) [ઇહ] ઇસ સંસારમે [ચિરં ન જીવતિ] ચિરકાલ તક
નહીં રહતા (-અલ્પકાલમે હી મુક્ત હોતા હૈ) ॥૨૭૨॥

ટીકા :—જો (શ્રમણ) ત્રિલોકકી ચૂલિકા (કલગી) કે સમાન નિર્મલ વિવેકરૂપી
દીપિકાકે પ્રકાશવાલા હોનેસે યથાસ્થિત પદાર્થનિશ્ચયસે ઉત્સુકતાકા નિવર્તન કરકે
‘સ્વરૂપમંથર રહનેસે સતત ‘ઉપશાન્તાત્મા’ વર્તતા હુઆ, સ્વરૂપમે એકમે હી અભિમુખરૂપસે

૧. પ્રશાન્તાત્મા = પ્રશાન્તસ્વરૂપ; પ્રશાન્તમૂર્તિ; ઉપશાન્ત; સ્થિર હુઆ ।

૨. સ્વરૂપમંથર = સ્વરૂપમે જમા હુઆ [મન્થરકા અર્થ હૈ સુસ્ત, આલસી । યહ શ્રમણ સ્વરૂપમે તૃસ તૃસ હોનેસે
માનો વહ સ્વરૂપસે બાહર નિકલનેકો સુસ્ત યા આલસી હો, ઇસપ્રકાર સ્વરૂપપ્રશાન્તિમે મગ્ન હોકર રહા
છે ।]

**અયથાચરણહીન, સૂત્ર-અર્થસુનિશ્ચયી ઉપશાન્ત જે,
તે પૂર્ણ સાધુ અફલ આ સંસારમાં ચિર નહિ રહે. ૨૭૨.**

વિયુક્તો નિત્યં જ્ઞાની સ્યાત્, સ ખલુ સમ્પૂર્ણશ્રામણ્: સાક્ષાત્ શ્રમણો હેલાવકીર્ણ-
સકલપ્રાત્કનકર્મફલત્વાદનિષ્પાદિતનૂતનકર્મફલત્વાચ્ પુનઃ પ્રાણધારણદૈન્યમનાસ્કન્દ્ન દ્વિતીય-
ભાવપરાવર્તાભાવાત્ શુદ્ધસ્વભાવાવસ્થિતવૃત્તિર્મોક્ષતત્ત્વમવબુધ્યતામ્ ॥૨૭૨॥

અથ મોક્ષતત્ત્વસાધનતત્ત્વમુદ્ઘાટયતિ—

સમ્મં વિદિપદત્થા ચત્તા ઉવહિં બહિસ્થમજ્ઞત્થં ।

વિસયેસુ ણાવસત્તા જે તે સુદ્ધા ત્તિ ણિદ્વિટા ॥૨૭૩॥

સમ્યગ્વિદિતપદાર્થસ્ત્યક્ત્વોપથિં બહિસ્થમધ્યસ્થમ્ ।

વિષયેષુ ણાવસત્તા યે તે શુદ્ધા ઇતિ નિર્દિષ્ટાઃ ॥૨૭૩॥

મોક્ષતત્ત્વપરિણતપુરુષ એવાભેદેન મોક્ષસ્વરૂપં જ્ઞાતબ્યમિતિ ॥૨૭૨॥ અથ મોક્ષકારણમાખ્યાતિ—સમ્મં
વિદિપદત્થા સંશયવિપર્યયાનધ્યવસાયરહિતાનન્તજ્ઞાનાદિસ્વભાવનિજપરમાત્મપદાર્થપ્રભૂતિસમસ્તવસ્તુ-
વિચારચુરચિત્તચાતુર્યપ્રકાશમાનસાતિશયપરમવિવેકજ્યોતિષા સમ્યગ્વિદિતપદાર્થાઃ । પુનરાપિ કિંસ્થાઃ।
વિસયેસુ ણાવસત્તા પંચેન્દ્રિયવિષયાધીનરહિતત્વેન નિજાત્મતત્ત્વભાવનાસુપરમસમાધિસંજાતપરમાનન્દક-

વિચરતા (ક્રીડા કરતા) હોનેસે ‘અયથાચાર રહિત’ વર્તતા હુઆ નિત્ય જ્ઞાની હો, વાસ્તવમે ઉસ સમ્પૂર્ણ શ્રામણ્યવાલે સાક્ષાત્ શ્રમણકો મોક્ષતત્વ જાનના, ક્યોંકિ પહલેકે સકલ કર્મોંકે ફલ ઉસને લીલામાત્રસે નષ્ટ કર દિયે હૈને ઇસલિયે ઔર વહ નૂતન કર્મફળોંકો ઉત્પત્ત નહીં કરતા ઇસલિયે પુનઃ પ્રાણધારણરૂપ દીનતાકો પ્રાસ ન હોતા હુઆ દ્વિતીય ભાવરૂપ પરાવર્તનકે અભાવકે
કારણ શુદ્ધસ્વભાવમે ૧અવસ્થિત વૃત્તિવાલા રહતા હૈ ॥૨૭૨॥

અબ મોક્ષતત્ત્વકા સાધનતત્ત્વ પ્રગટ કરતે હૈને—

અન્વયાર્થ :—[સમ્યગ્વિદિતપદાર્થાઃ] સમ્યક્ (યથાર્થતયા) પદાર્થોંકો જાનતે હુએ
[ચે] જો [બહિસ્થમધ્યસ્થમ્] બહિરંગ તથા અંતરંગ [ઉપથિં] પરિગ્રહકો [ત્યક્ત્વા] છોડકર
[વિષયેષુ ન અવસક્તાઃ] વિષયોંમે આસક્ત નહીં હૈને, [તે] વે [શુદ્ધાઃ ઇતિ નિર્દિષ્ટાઃ] ‘શુદ્ધ’
કહે ગયે હૈને ॥૨૭૩॥

૧. અવસ્થિત = સ્થિર, [ઇસ સંપૂર્ણ શ્રામણ્યવાલે જીવકો અન્યભાવરૂપ પરાવર્તન (પલટન) નહીં હોતા, વહ
સદા એક હી ભાવરૂપ રહતા હૈ—શુદ્ધ સ્વભાવમે સ્થિર પરિણતિરૂપસે રહતા હૈ; ઇસલિયે વહ જીવ મોક્ષતત્ત્વ
હી હૈ ।]

જાણી યથાર્થ પદાર્થને, તજી સંગ અંતર્વાહ્યને,
આસક્ત નહી વિષયો વિષે જે, ‘શુદ્ધ’ ભાખ્યા તેમને. ૨૭૩.

कहानजैनशास्त्रमाला]

चरणानुयोगसूचक चूलिका

४८९

अनेकान्तकलितसकलज्ञातृज्ञेयतत्त्वयथावस्थितस्वरूपपाण्डित्यशौण्डः सन्तः समस्त-
बहिरंगन्तरंगसंगतिपरित्यागविविक्तान्तश्वकचकायमानानन्तशक्तिवैतत्त्वभास्वरात्मतत्त्वस्वरूपाः
स्वरूपगुप्तसुषुप्तकल्पान्तस्तत्त्ववृत्तितया विषयेषु मनागच्छासक्तिमनासादयन्तः समस्तानुभाववन्तो
भगवन्तः शुद्धा एवासंसारधटितविकटकर्मकवाटविघटनपटीयसाध्यवसायेन प्रकटीक्रियमाणा-
वदाना मोक्षतत्त्वसाधनतत्त्वमवबुध्यताम् ॥२७३॥

अथ मोक्षतत्त्वसाधनतत्त्वं सर्वमनोरथस्थानत्वेनाभिनन्दयति—

सुद्धस्स य सामण्णं भणियं सुद्धस्स दंसणं णाणं ।

सुद्धस्स य णिव्वाणं सो च्छिय सिद्धो णमो तस्स ॥२७४॥

लक्षणसुखसुधारसास्वादानुभवलेन विषयेषु मनागच्छासक्ताः । किं कृत्वा । पूर्वं स्वस्वरूपपरिग्रहं
स्वीकारं कृत्वा, चत्ता त्यक्त्वा । कम् । उवहि उपर्धिं परिग्रहम् । किंविशिष्टम् । बहिथमज्ञत्यं बहिस्थं
क्षेत्रवास्त्वाधनेकविधं मध्यस्थं मिथ्यात्वादिचतुर्दशभेदभिन्नम् । जे एवंगुणविशिष्टाः ये महात्मानः ते सुद्ध
ति णिद्विद्वा ते शुद्धाः शुद्धोपयोगिनः इति निर्दिष्टा: कथिताः । अनेन व्याख्यानेन किमुक्तं भवति—
इत्थंभूताः परमयोगिन एवाभेदेन मोक्षमार्ग इत्यववोद्धव्यम् ॥२७३॥ अथ शुद्धोपयोगलक्षणमोक्षमार्गं
सर्वमनोरथस्थानत्वेन प्रदर्शयति—भणियं भणितम् । किम् । सामण्णं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रैकाग्र्यलक्षणं

टीका :—अनेकान्तके द्वारा ज्ञात सकल ज्ञाततत्त्व और ज्ञेयतत्त्वके यथास्थित
स्वरूपमें जो प्रवीण हैं, अन्तरंगमें चकचकित होते हुए अनन्तशक्तिवाले चैतन्यसे भास्वर
(तेजस्वी) आत्मतत्त्वके स्वरूपको जिनने समस्त बहिरंग तथा अन्तरंग संगतिके परित्यागसे
विविक्त (भिन्न) किया है, और (इसलिये) अन्तःतत्त्वकी वृत्ति (-आत्माकी परिणति) स्वरूप
गुप्त तथा सुषुप्त (जैसे कि सो गया हो) समान (-प्रशांत) रहनेसे जो विषयोंमें किंचित् भी
आसक्तिको प्राप्त नहीं होते,—ऐसे जो सकल—महिमावान् भगवन्त ‘शुद्ध’ (-शुद्धोपयोगी) हैं
उन्हें ही मोक्षतत्त्वका साधनतत्त्व जानना । (अर्थात् वे शुद्धोपयोगी ही मोक्षमार्गरूप हैं), क्योंकि
वे अनादि संसार से रचित—बन्द रहे हुए विकट कर्मकपाटको तोड़ने—खोलनेके अति उग्र
प्रयत्नसे पराक्रम प्रगट कर रहे हैं ॥२७३॥

अब मोक्षतत्त्वके साधनतत्त्वका (अर्थात् शुद्धोपयोगीका) सर्व मनोरथोंके स्थानके
रूपमें अभिनन्दन (प्रशंसा) करते हैं :—

रे ! ‘शुद्धने श्रामण्ण भाखुं, ज्ञान दर्शन शुद्धने,
छे शुद्धने निर्वाण, शुद्ध ज सिद्ध, प्रणमुं तेहने. २७४.

**શુદ્ધસ્ય ચ શ્રામણ્ય ભણિતં શુદ્ધસ્ય દર્શનં જ્ઞાનમ् ।
શુદ્ધસ્ય ચ નિર્વાણ સ એવ સિદ્ધો નમસ્તસ્મૈ ॥૨૭૪॥**

યત્તાવત્તસમ્યગદર્શનજ્ઞાનચારિત્રયૌગપદ્યપ્રવૃત્તેકાયલક્ષણં સાક્ષાન્મોક્ષમાર્ગભૂતં શ્રામણ્ય તત્ત્વ શુદ્ધસ્યૈવ । યચ્ચ સમસ્તભૂતભવદ્ધાવિવ્યતિરેકકરમ્બિતાનન્તવસ્ત્વન્યાત્મકવિશ્વસામાન્યવિશેષ-પ્રત્યક્ષપ્રતિભાસાત્મકં દર્શનં જ્ઞાનં ચ તત્ત્વ શુદ્ધસ્યૈવ । યચ્ચ નિ:પ્રતિઘવિજૃમભતસહજજ્ઞાનાનન્દ-મુદ્રિતદિવ્યસ્વભાવં નિર્વાણ તત્ત્વ શુદ્ધસ્યૈવ । યશ્ચ ટંકોત્કીર્ણપરમાનન્દાવસ્થાસુસ્થિતાત્મસ્વ-ભાવોપલમ્ભગમ્ભીરો ભગવાનું સિદ્ધઃ સ શુદ્ધ એવ । અલં વાગ્વિસ્તરેણ, સર્વમનોરથસ્થાનસ્ય મોક્ષતત્ત્વસાધનતત્ત્વસ્ય શુદ્ધસ્ય પરસ્પરમંગાંગિભાવપરિણિતભાવભાવકભાવત્વાત્ત્વ પ્રત્યસ્તમિત-સ્વપરવિભાગો ભાવનમસ્કારોઽસ્તુ ॥૨૭૪॥

શત્રુમિત્રાદિસમભાવપરિણિતિરૂપં સાક્ષાન્મોક્ષકારણં યચ્છામણ્યમ् । તત્ત્વાવત્કસ્ય । સુદ્રસ્સ ય શુદ્ધસ્ય ચ શુદ્ધોપયોગિન એવ । સુદ્રસ્સ દંસણ ણાણ ત્રૈલોક્યોદરવિવરવર્તિત્રિકાલવિષયસમસ્તવસ્તુગતાનન્તધર્મૈક-સમયસામાન્યવિશેષપરિચ્છિતિસમર્થ યદ્રશનજ્ઞાનદ્વયં તચ્છુદ્ધસ્યૈવ । સુદ્રસ્સ ય ણિવાણ અવ્યાબાધાનન્ત-સુખાદિગુણાધારભૂતં પરાધીનરહિતલેન સ્વાયત્તં યન્નિર્વાણ તચ્છુદ્ધસ્યૈવ । સો ચ્છિય સિદ્ધો યો

અન્વયાર્થ :— [શુદ્ધસ્ય ચ] શુદ્ધ (-શુદ્ધોપયોગી) કો [શ્રામણ્ય ભણિતં] શ્રામણ્ય કહા હૈ, [શુદ્ધસ્ય ચ] ઔર શુદ્ધકો [દર્શનં જ્ઞાનં] દર્શન તથા જ્ઞાન કહા હૈ, [શુદ્ધસ્ય ચ] શુદ્ધકે [નિર્વાણ] નિર્વાણ હોતા હૈ; [સ: એવ] વહી (-શુદ્ધ હી) [સિદ્ધઃ] સિદ્ધ હોતા હૈ; [તસ્મૈ નમઃ] ઉસે નમસ્કાર હો ॥૨૭૪॥

ટીકા :—પ્રથમ તો, સમ્યગદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રકે યુગપદ્યપનેરૂપસે પ્રવર્તમાન એકાગ્રતા જિસકા લક્ષણ હૈ એસા જો સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગભૂત શ્રામણ્ય, ‘શુદ્ધ કે હી હોતા હૈ; સમસ્ત ભૂત-વર્તમાન-ભાવી વ્યતિરેકોંકે સાથ મિલિત (મિશ્રિત), અનન્ય વસ્તુઓંકા અન્વયાત્મક જો વિશ્વ ઉસકે (૧) સામાન્ય ઔર (૨) વિશેષકે પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસસ્વરૂપ જો (૧) દર્શન ઔર (૨) જ્ઞાન વે ‘શુદ્ધ’ કે હી હોતે હોયની નિર્વિઘ્ન-ખિલે હુએ સહજ જ્ઞાનાનન્દકી મુદ્રાવાળા (-સ્વાભાવિક જ્ઞાન ઔર આનન્દકી છાપવાળા) દિવ્ય જિસકા સ્વભાવ હૈ એસા જો નિર્વાણ, વહ ‘શુદ્ધ’ કે હી હોતા હૈ; ઔર ટંકોત્કીર્ણ પરમાનન્દ-અવસ્થારૂપસે સુસ્થિત આત્મસ્વભાવકી ઉપલબ્ધિસે ગંભીર એસે જો ભગવાન સિદ્ધ, વે ‘શુદ્ધ’ હી હોતે હોય (અર્થાત્ શુદ્ધોપયોગી હી સિદ્ધ હોતે હોય), વચનવિસ્તારસે બસ હો ! સર્વ મનોરથોંકે સ્થાનભૂત, મોક્ષતત્ત્વકે સાધનતત્ત્વરૂપ, ‘શુદ્ધ’નો, જિસમે પરસ્પર અંગઅંગીરૂપસે પરિણિત ³ભાવક-ભાવ્યતાકે કારણ સ્વ-પરકા વિભાગ અસ્તી

૧. ભાવક (ભાવનમસ્કાર કરનેવાળા) વહ અંગ (અંશ) હૈ ઔર ભાવ્ય (ભાવનમસ્કાર કરને યોગ્ય પદાર્થ) વહ અંગી (અંશી) હૈ, ઇસલિયે ઇસ ભાવનમસ્કારમેં ભાવક તથા ભાવ્ય સ્વયં હી હૈ । એસા નહીં હૈ કે ભાવક સ્વયં હો ઔર ભાવ્ય પર હો ।

કહાનજैનશાસ્ત્રમાલા]

ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા

૪૯૧

અથ શિષ્યજનં શાસ્ત્રફલેન યોજયનું શાસ્ત્રં સમાપ્યતિ—

બુજ્જદિ સાસણમેદં સાગારણગારચરિયા જુત્તો ।

જો સો પવયણસારં લહુણ કાલેણ પણોદિ ॥૨૭૫॥

બુધ્યતે શાસનમેતત્તુ સાકારાનાકારચર્યયા યુક્તઃ ।

યઃ સ પ્રવચનસારં લઘુના કાલેન પ્રાણોતિ ॥૨૭૫॥

યો હિ નામ સુવિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનમાત્રસ્વરૂપવ્યવસ્થિતવૃત્તિસમાહિતત્વાત् સાકારા-
નાકારચર્યયા યુક્તઃ સન્ન શિષ્યવર્ગઃ સ્વયં સમસ્તશાસ્ત્રાર્થવિસ્તરસંક્ષેપાત્મકશ્રુતજ્ઞાનોપયોગ-
લૌકિકમાયાજ્ઞનરસદિગ્વિજયમન્ત્રયન્ત્રાદિસિદ્ધવિલક્ષણ: સ્વશુદ્ધાસોપલઘ્લકષણ: ટઙ્કોલ્કીર્ણજ્ઞાયકૈક-
સ્વભાવો જ્ઞાનાવરણાદ્યવિધકર્મરહિતત્વેન સમ્યક્ત્વાદ્યએણ સમ્યક્ત્વાદ્યએણ નાત્તભૂતાનન્તગુણસહિત: સિદ્ધો ભગવાનું સ
ચૈવ શુદ્ધાદ્ય: એવ | જ્ઞમો તસ્સ નિર્દેખિનિજપરમાત્મન્યારાધ્યારાધ્યકસંબન્ધલક્ષણો ભાવનમસ્કારોઽસ્તુ તસ્યૈવ |
અત્રૈતદુક્તં ભવતિ—અસ્ય મોક્ષકારણભૂતશુદ્ધોપ્યોગસ્ય મધ્યે સર્વેષમનોરથા લભ્યન્ત ઇતિ મત્વા
શેષમનોરથપરિહારેણ તત્ત્રૈવ ભાવના કર્તવ્યેતિ ॥૨૭૪॥ અથ શિષ્યજનં શાસ્ત્રફલં દર્શયનું શાસ્ત્રં
સમાપ્યતિ—પણોદિ પ્રાણોતિ | સો સ શિષ્યજનઃ કર્તા | કમ્ | પવયણસારં પ્રવચનસારશબ્દવાચ્યં
નિજપરમાત્માનમ् | કેન | લહુણ કાલેણ સ્તોકકાલેન | યઃ કિં કરોતિ | જો બુજ્જદિ યઃ શિષ્યજનો બુધ્યતે
જાનાતિ | કિમ् | સાસણમેદં શાસ્ત્રમિદં | કિં નામ | પવયણસારં પ્રવચનસારં,—સમ્યગ્જ્ઞાનસ્ય તસ્યૈવ
હુઆ હૈ એસા ભાવનમસ્કાર હો ॥૨૭૪॥

અબ (ભગવાન કુન્દકુન્દાચાર્યદેવ) શિષ્યજનકો શાસ્ત્રકે ફલકે સાથ જોડ્યે હુએ
શાસ્ત્ર સમાપ્ત કરતે હૈન :—

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જો [સાકારાનાકારચર્યયા યુક્તઃ] સાકાર-અનાકાર ચર્યાસે
યુક્ત વર્તતા હુઆ [એતત્ શાસનં] ઇસ ઉપદેશકો [બુધ્યતે] જાનતા હૈ, [સઃ] વહ [લઘુના
કાલેન] અલ્પ કાલમેં હી [પ્રવચનસારં] પ્રવચનકે સારકો (-ભગવાન આત્માકો) [પ્રાણોતિ]
પાતા હૈ ॥૨૭૫॥

ટીકા :—૧સુવિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનમાત્ર સ્વરૂપમેં અવસ્થિત પરિણિતિમેં લગા હોનેસે
સાકાર-અનાકાર ચર્યાસે યુક્ત વર્તતા હુઆ, જો શિષ્યવર્ગ સ્વયં સમસ્ત શાસ્ત્રોંકે અર્થોંકે
૨વિસ્તારસંક્ષેપાત્મક શ્રુતજ્ઞાનોપયોગપૂર્વક પ્રભાવ દ્વારા કેવળ આત્માકો અનુભવતા હુઆ, ઇસ
૧. આત્માકા સ્વરૂપ માત્ર સુવિશુદ્ધ જ્ઞાન ઔર દર્શન હૈ | [ઇસમેં, જ્ઞાન સાકાર હૈ ઔર દર્શન અનાકાર હૈ |]
૨. વિસ્તારસંક્ષેપાત્મક = વિસ્તારાત્મક યા સંક્ષેપાત્મક |

**સાકાર અણ-આકાર ચર્યાયુક્ત આ ઉપદેશને
જે જાણતો, તે અલ્પકાળે સાર પ્રવચનનો લહે. ૨૭૫.**

४९२

प्रवचनसार

[भगवानश्रीकुंदकुंद-

पूर्वकानुभावेन केवलमात्मानमनुभवन् शासनमेतद् बुधते स खलु निरवधित्रिसमय-
प्रवाहावस्थायित्वेन सकलार्थसार्थात्मकस्य प्रवचनस्य सारभूतं भूतार्थस्वसंवेद्यदिव्यज्ञाननन्द-
स्वभावमननुभूतपूर्वं भगवन्तमात्मानमवाप्नोति ॥२७५॥

इति तत्त्वदीपिकायां श्रीमद्अमृतचन्द्रसूरीविरचितायां प्रवचनसारवृत्तौ चरणानुयोगसूचिका
चूलिका नाम तृतीयः श्रुतस्कन्धः समाप्तः ॥३॥

* * *

ज्ञेयभूतपरमात्मादिपदार्थानां तत्साध्यस्य निर्विकारस्वसंवेदनज्ञानस्य च, तथैव तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षण-
सम्यग्दर्शनस्य तद्विषयभूतानेकान्तात्मकपरमात्मादिव्याणां तेन व्यवहारसम्यक्त्वेन साध्यस्य निज-
शुद्धात्मरुचिरूपनिश्चयसम्यक्त्वस्य च, तथैव च व्रतसमितिगु प्त्याद्यनुष्ठानरूपस्य सरागचारित्रस्य तेनैव
साध्यस्य स्वशुद्धात्मनिश्चलानुभूतिरूपस्य वीतरागचारित्रस्य च प्रतिपादकत्वात्प्रवचनसाराभिधेयम् ।
कथंभूतः सः शिष्यजनः । सागारणगारचरिया जुतो सागारानागारचर्यया युक्तः । आभ्यन्तररल-
त्रयानुष्ठानमुपादेयं कृत्वा बहिरङ्गरलत्रयानुष्ठानं सागरचर्या श्रावकचर्या । बहिरङ्गरलत्रयाधारेणाभ्यन्तर-
रलत्रयानुष्ठानमनागारचर्या प्रमत्संयतादितपोधनचर्येत्यर्थः ॥२७५॥ इति गाथापञ्चकेन पञ्चरलसंज्ञं
पञ्चमस्थलं व्याख्यातम् । एवं ‘णिच्छिदसुत्तथ्यपदो’ इत्यादि द्वात्रिशद्वाराथाभिः स्थलपञ्चकेन शुभोप-
योगाभिधानश्रुतुर्थान्तराधिकारः समाप्तः ॥

इति श्रीजयसेनाचार्यकृतायां तात्पर्यवृत्तौ पूर्वोक्तक्रमेण ‘एवं पणमिय सिद्धे’ इत्यादेक-
विंशतिगाथाभिरुत्सर्गाधिकारः । तदनन्तरं ‘ण हि णिरवेक्खो चागो’ इत्यादि त्रिंशद्वाराथाभिरपवादाधिकारः ।
ततः परं ‘एयगगदो समणो’ इत्यादिचतुर्दशगाथाभिः श्रामण्यापरनामा मोक्षमार्गाधिकारः । ततोऽप्यनन्तरं
‘णिच्छिदसुत्तथ्यपदो’ इत्यादिद्वात्रिशद्वाराथाभिः शुभोपयोगाधिकारश्चेत्यन्तराधिकारचतुर्ष्येन
सप्तनवतिगाथाभिश्चरणानुयोगचूलिका नामा तृतीयो महाधिकारः समाप्तः ॥३॥

उपदेशको जानता है, वह वास्तवमें, ‘भूतार्थस्वसंवेद्य-दिव्य ज्ञाननन्द जिसका स्वभाव है,
पूर्वकालमें कभी जिसका अनुभव नहीं किया, ऐसे भगवान आत्माको प्राप्त करता है—जो कि
(जो आत्मा) तीनों कालके निरवधि प्रवाहमें स्थायी होनेसे सकल पदार्थोंके समूहात्मक
प्रवचनका सारभूत है ॥२७५॥

इसप्रकार (श्रीमद् भगवत्कुन्दकुन्दाचार्यदेवप्रणीत) श्री प्रवचनसार शास्त्रकी
श्रीमद्अमृतचन्द्राचार्यदेव विरचित तत्त्वदीपिका नामक टीकामें चरणानुयोगसूचक चूलिका
नामका तृतीय श्रुतस्कन्ध समाप्त हुआ ।

* * *

१. भूतार्थ पारमार्थिक-(सत्यार्थ), स्वसंवेद्य और दिव्य ऐसे जो ज्ञान और आनन्द वह भगवान आत्माका
स्वभाव है ।
२. प्रवचन सकल पदार्थोंके समूहका प्रतिपादन करता है, इसलिये उसे सकल पदार्थोंका समूहात्मक कहा
है । [निज शुद्धात्मा प्रवचनका सारभूत है, क्योंकि प्रवचन जो सर्वपदार्थसमूहका प्रतिपादन करता है उसमें
एक निजात्मपदार्थ ही स्वयंको ध्वनि है, दूसरा कोई पदार्थ स्वयंको ध्वनि नहीं,]

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

પરિશિષ્ટ

૪૯૩

નનુ કોઽયમાત્મા કથં ચાવાય્યત ઇતિ ચેત્, અભિહિતમેતત્ પુનરષ્યભિધીયતે । આત્મા હિ તાવચ્ચैતન્યસામાન્યવ્યાપ્તાનન્તર્ધર્માધિષ્ઠાત્રેક દ્રવ્યમનન્તર્ધર્મવ્યાપકાનન્તરનયવ્યાપ્તેકશ્રુત-જ્ઞાનલક્ષણપ્રમાણપૂર્વકસ્વાનુભવપ્રમીયમાણત્વાત् । તત્તુ દ્રવ્યનયેન પટમાત્રવચ્છિન્માત્રમ् ૧ । પર્યાયનયેન તત્તુમાત્રવદ્રશનજ્ઞાનાદિમાત્રમ् ૨ । અસ્તિત્વનયેનાયોમયગુણકાર્મુકાન્તરાલવર્તિ-સંહિતાવસ્થલક્ષ્યોન્મુખવિશિખવત્ સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈરસ્તિત્વવત્ ૩ । નાસ્તિત્વનયેનાનયોમયા-ગુણકાર્મુકાન્તરાલવર્ત્યસંહિતાવસ્થલક્ષ્યોન્મુખગ્રાત્કનવિશિખવત્ પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈનાસ્તિ-

અત્રાહ શિષ્ય:—પરમાત્મદ્રવ્યં યદ્યપિ પૂર્વ બહુધા વ્યાખ્યાતમ્, તથાપિ સંક્ષેપેણ પુનરાપિ કથ્યતામિતિ । ભગવાનાહ—કેવળજ્ઞાનાદ્યનન્તરગુણાનામાધારભૂતં યત્તદાત્મદ્રવ્યં ભણ્યતે । તસ્ય ચ નયૈ:

[અબ ટીકાકાર શ્રી અમૃતચન્દ્રાચાર્યદેવ પરિશિષ્ટરૂપસે કુછ કહતે હૈને :—]

‘યહ આત્મા કૌન હૈ (-કેસા હૈ) ઔર કૈસે પ્રાસ કિયા જાતા હૈ’ એસા પ્રશ્ન કિયા જાય તો ઇસકા ઉત્તર (પહ્લે હી) કહા જા ચુકા હૈ ઔર (યાઁ) પુનઃ કહતે હૈને :—

પ્રથમ તો, આત્મા વાસ્તવમં ચૈતન્યસામાન્યસે વ્યાસ અનન્ત ધર્મોની અધિષ્ઠાતા (સ્વામી) એક દ્રવ્ય હૈ, ક્યોંકિ અનન્ત ધર્મોમં વ્યાસ હોનેવાલે જો અનન્ત નય હૈને ઉનમં વ્યાસ હોનેવાલા જો એક શ્રુતજ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રમાણ હૈ, ઉસ પ્રમાણપૂર્વક સ્વાનુભવસે (વહ આત્મદ્રવ્ય) પ્રમેય હોતા હૈ (-જ્ઞાત હોતા હૈ) ।

વહ આત્મદ્રવ્ય દ્રવ્યનયસે, પટમાત્રકી ભાઁતિ, ચિન્માત્ર હૈ (અર્થાત् આત્મા દ્રવ્યનયસે ચૈતન્યમાત્ર હૈ, જૈસે વસ્ત્ર વસ્ત્રમાત્ર હૈ તદનુસાર ।) ૧.

આત્મદ્રવ્ય પર્યાયનયસે, તંતુમાત્રકી ભાઁતિ, દર્શનજ્ઞાનાદિમાત્ર હૈ (અર્થાત् આત્મા પર્યાયનયસે દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાદિમાત્ર હૈ, જૈસે વસ્ત્ર તંતુમાત્ર હૈ ।) ૨.

આત્મદ્રવ્ય અસ્તિત્વનયસે સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવસે અસ્તિત્વવાલા હૈ; —લોહમય, ડોરી ઔર ધનુષકે મધ્યમં સ્થિત, સંધાનદશામં રહે હુએ ઔર લક્ષ્યોન્મુખ બાણકી ભાઁતિ । (જૈસે કોઈ બાણ સ્વદ્રવ્યસે લોહમય હૈ, સ્વક્ષેત્રસે ડોરી ઔર ધનુષકે મધ્યમં સ્થિત હૈ, સ્વકાલસે સંધાન-દશામં હૈ, અર્થાત્ ધનુષ પર ચઢાકર ખેંચી હુર્ઝ દશામં હૈ, ઔર સ્વભાવસે લક્ષ્યોન્મુખ હૈ અર્થાત્ નિશાનકી ઓર હૈ, ઉસીપ્રકાર આત્મા અસ્તિત્વનયસે સ્વચતુષ્ટયસે અસ્તિત્વવાલા હૈ ।) ૩.

આત્મદ્રવ્ય નાસ્તિત્વનયસે પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવસે નાસ્તિત્વવાલા હૈ; —અલોહમય, ડોરી ઔર ધનુષકે મધ્યમં નહીં સ્થિત, સંધાનદશામં ન રહે હુએ ઔર અલક્ષ્યોન્મુખ એસે પહ્લેકે બાણકી ભાઁતિ । (જૈસે પહ્લેકા બાણ અન્ય બાણકે દ્રવ્યકી અપેક્ષાસે અલોહમય હૈ, અન્ય બાણકે ક્ષેત્રકી અપેક્ષાસે ડોરી ઔર ધનુષકે મધ્યમં સ્થિત નહીં હૈ, અન્ય બાણકે કાલકી અપેક્ષાસે સંધાનદશામં નહીં રહ્યા હુએ ઔર અન્ય બાણકી અપેક્ષાસે અલક્ષ્યોન્મુખ હૈ,

ત્વવત् ૪। અસ્તિત્વનાસ્તિત્વનયેનાયોમયાનયોમયગુણકાર્મકાન્તરાલવર્ત્યગુણકાર્મકાન્તરાલ-વર્તિસંહિતાવસ્થાસંહિતાવસ્થલક્ષ્યોન્મુખાલક્ષ્યોન્મુખપ્રાક્તનવિશિખવત् ક્રમતઃ સ્વપરદ્રવ્યક્ષેત્ર-કાલભાવૈરસ્તિત્વનાસ્તિત્વવત् ૫। અવક્તવ્યનયેનાયોમયાનયોમયગુણકાર્મકાન્તરાલવર્ત્યગુણ-કાર્મકાન્તરાલવર્તિસંહિતાવસ્થાસંહિતાવસ્થલક્ષ્યોન્મુખાલક્ષ્યોન્મુખપ્રાક્તનવિશિખવત્ યુગપત્સ્વપર-દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈરવક્તવ્યમ् ૬। અસ્તિત્વાવક્તવ્યનયેનાયોમયગુણકાર્મકાન્તરાલવર્તિસંહિતાવસ્થ-લક્ષ્યોન્મુખાયોમયાનયોમયગુણકાર્મકાન્તરાલવર્ત્યગુણકાર્મકાન્તરાલવર્તિસંહિતાવસ્થાસંહિતા-પ્રમાણેન ચ પરીક્ષા ક્રિયતે। તદ્યથા—એતાવત् શુદ્ધનિશ્ચયનયેન નિરૂપાધિસ્ફટિકવત્સમસ્તરાગાદિ-વિકલ્પોપાધિરહિતમ्। તદેવાશુદ્ધનિશ્ચયનયેન સોપાધિસ્ફટિકવત્સમસ્તરાગાદિવિકલ્પોપાધિસહિતમ्। શુદ્ધસભૂતવ્યવહારનયેન શુદ્ધસ્રંશરસગંધવર્ણનામાધારભૂતપુદ્લપરમાણુવક્તેવલજ્ઞાનાદિશુદ્ધગુણનામાધાર-ઉસીપ્રકાર આત્મા નાસ્તિત્વનયસે પરચતુષ્ટયસે નાસ્તિત્વવાલા હૈ।) ૪.

આત્મદ્રવ્ય અસ્તિત્વનાસ્તિત્વનયસે ક્રમશઃ સ્વપરદ્રવ્ય—ક્ષેત્ર—કાલ—ભાવસે અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વવાલા હૈ; —લોહમય તથા અલોહમય, ડોરી ઔર ધનુષકે મધ્યમે સ્થિત તથા ડોરી ઔર ધનુષકે મધ્યમે નહીં સ્થિત, સંધાન અવસ્થામે રહે હુએ તથા સંધાન અવસ્થામે ન રહે હુએ ઔર લક્ષ્યોન્મુખ તથા અલક્ષ્યોન્મુખ એસે પહલેકે બાણકી ભાઁતિ। (જૈસે પહલેકા બાણ ક્રમશઃ સ્વચતુષ્ટયકી તથા પરચતુષ્ટયકી અપેક્ષાસે લોહમયાદિ ઔર અલોહમયાદિ હૈ, ઉસીપ્રકાર આત્મા અસ્તિત્વ—નાસ્તિત્વનયસે ક્રમશઃ સ્વચતુષ્ટય ઔર પરચતુષ્ટયકી અપેક્ષાસે અસ્તિત્વવાલા ઔર નાસ્તિત્વવાલા હૈ।) ૫.

આત્મદ્રવ્ય અવ્યક્તવ્યનયસે યુગપત્ સ્વપરદ્રવ્ય—ક્ષેત્ર—કાલ—ભાવસે અવક્તવ્ય હૈ; —લોહમય તથા અલોહમય, ડોરી ઔર ધનુષકે મધ્યમે સ્થિત તથા ડોરી ઔર ધનુષકે મધ્યમે નહીં સ્થિત, સંધાન અવસ્થામે રહે હુએ તથા સંધાન અવસ્થામે ન રહે હુએ ઔર લક્ષ્યોન્મુખ તથા અલક્ષ્યોન્મુખ એસે પહલેકે બાણકી ભાઁતિ। (જૈસે પહલેકા બાણ યુગપત્ સ્વચતુષ્ટયકી ઔર પરચતુષ્ટયકી અપેક્ષાસે યુગપત્ લોહમયાદિ તથા અલોહમયાદિ હોનેસે અવક્તવ્ય હૈ, ઉસીપ્રકાર આત્મા અવક્તવ્યનયસે યુગપત્ સ્વચતુષ્ટય ઔર પરચતુષ્ટયકી અપેક્ષાસે અવક્તવ્ય હૈ।) ૬.

આત્મદ્રવ્ય અસ્તિત્વ—અવક્તવ્ય નયસે સ્વદ્રવ્ય—ક્ષેત્ર—કાલ—ભાવસે તથા યુગપત્ સ્વપરદ્રવ્ય—ક્ષેત્ર—કાલ—ભાવસે અસ્તિત્વવાલા—અવક્તવ્ય હૈ; (-સ્વચતુષ્ટયસે) લોહમય, ડોરી ઔર ધનુષકે મધ્યમે સ્થિત, સંધાન અવસ્થામે રહે હુએ ઔર લક્ષ્યોન્મુખ એસે તથા (યુગપત્ સ્વ-પરચતુષ્ટસે) લોહમય તથા અલોહમય, ડોરી ઔર ધનુષકે મધ્યમે સ્થિત તથા ડોરી ઔર ધનુષકે મધ્યમે નહીં સ્થિત, સંધાન અવસ્થાએ રહે હુએ તથા સંધાન અવસ્થામે રહે હુએ ઔર લક્ષ્યોન્મુખ તથા અલક્ષ્યોન્મુખ એસે પહલેકે બાણકી ભાઁતિ। [જૈસે પહલેકા બાણ (૧) સ્વચતુષ્ટયસે તથા (૨) એક હી સાથ સ્વપરચતુષ્ટયકી અપેક્ષાસે (૧) લોહમયાદિ તથા (૨) અવક્તવ્ય હૈ,

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

પરિણાષ

૪૯૫

વસ્થલક્ષ્યોન્મુખાલક્ષ્યોન્મુખપ્રાક્તનવિશિખવત्   સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈર્યગપત્વપરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલ-
ભાવૈશાસ્તિત્વવદવત્કબ્યમ् ૭। નાસ્તિત્વાવક્તવ્યનયેનાનયોમયાગુણકાર્મુકાન્તરાલવર્ત્યસંહિતા-
વસ્થલક્ષ્યોન્મુખાયોમયાનયોમયગુણકાર્મુકાન્તરાલવર્ત્યગુણકાર્મુકાન્તરાલવર્તિસંહિતાવસ્થાસંહિતા-
વસ્થલક્ષ્યોન્મુખાલક્ષ્યોન્મુખપ્રાક્તનવિશિખવત્ત્ર   પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈર્યગપત્વપરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલ-
ભાવૈશ નાસ્તિત્વવદવત્કબ્યમ् ૮। અસ્તિત્વનાસ્તિત્વાવક્તવ્યનયેનાયોમયગુણકાર્મુકાન્તરાલ-
વર્તિસંહિતાવસ્થલક્ષ્યોન્મુખાનયોમયાગુણકાર્મુકાન્તરાલવર્ત્યસંહિતાવસ્થાલક્ષ્યોન્મુખાયોમયાનયો-
ભૂતમ्। તદેવાશુદ્ધસદ્ગૂતવ્યવહારનયેનાશુદ્ધસ્પર્શરસગન્ધવર્ણનામાધારભૂતવ્યણુકાદિસ્કન્ધવન્મતિજ્ઞાનાદિ-
વિભાવગુણનામાધારભૂતમ्। અનુપચરિતાસદ્ગૂતવ્યવહારનયેન વ્યણુકાદિસ્કન્ધેષુ સંશ્લેશવન્ધસ્થિત-

ઉસીપ્રકાર આત્મા અસ્તિત્વઅવક્તવ્યનયસે (૧) સ્વચ્છતુષ્ટયકી તથા (૨) યુગપત્ત
સ્વપરચતુષ્ટયકી અપેક્ષાસે (૧) અસ્તિત્વવાલા તથા (૨) અવક્તવ્ય હૈ।] ૭.

આત્મદ્રવ્ય નાસ્તિત્વ-અવક્તવ્યનયસે પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ ભાવસે તથા યુગપત્ત
સ્વપરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવસે નાસ્તિત્વવાલા-અવક્તવ્ય હૈ; —(પરચતુષ્ટયસે) અલોહમય,
ડોરી ઔર ધનુષકે મધ્યમે નહીં સ્થિત, સંધાન અવસ્થામે રહે હુએ ઔર અલક્ષ્યોન્મુખ ઐસે તથા
(યુગપત્ત સ્વપરચતુષ્ટયસે) લોહમય તથા અલોહમય, ડોરી ઔર ધનુષકે મધ્યમે સ્થિત તથા ડોરી
ઔર ધનુષકે મધ્યમે નહીં સ્થિત, સંધાન અવસ્થામે રહે હુએ તથા સંધાન અવસ્થામે ન રહે હુએ
ઔર લક્ષ્યોન્મુખ તથા અલક્ષ્યોન્મુખ ઐસે પહલેકે બાણકી ભાઁતિ। [જૈસે પહલેકા બાણ
(૧) પરચતુષ્ટયકી તથા (૨) એક હી સાથ સ્વપરચતુષ્ટયકી અપેક્ષાસે (૧) અલોહમયાદિ તથા
(૨) અવક્તવ્ય હૈ, ઉસીપ્રકાર આત્મા નાસ્તિત્વ-અવક્તવ્યનયસે (૧) પરચતુષ્ટયકી તથા
(૨) યુગપત્ત સ્વપરચતુષ્ટયકી અપેક્ષાસે (૧) નાસ્તિત્વવાલા તથા (૨) અવક્તવ્ય હૈ।] ૮.

આત્મદ્રવ્ય અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ-અવક્તવ્યનયસે સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવસે, પરદ્રવ્યક્ષેત્ર-
કાલ-ભાવસે તથા યુગપત્ત સ્વપરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવસે અસ્તિત્વવાલા-નાસ્તિત્વવાલા
અવક્તવ્ય હૈ; —(સ્વચ્છતુષ્ટયસે) લોહમય, ડોરી ઔર ધનુષકે મધ્યમે સ્થિત, સંધાન અવસ્થામે
રહે હુએ ઔર લક્ષ્યોન્મુખ ઐસે, -(પરચતુષ્ટયસે) અલોહમય, ડોરી ઔર ધનુષકે મધ્યમે નહીં
સ્થિત, સંધાન અવસ્થામે ન રહે હુએ ઔર અલક્ષ્યોન્મુખ ઐસે તથા (યુગપત્ત સ્વપરચતુષ્ટયસે)
લોહમય તથા અલોહમય, ડોરો ઔર ધનુષકે મધ્યમે સ્થિત તથા પ્રત્યञ્ચા ઔર ધનુષકે મધ્યમે
નહીં સ્થિત, સંધાન અવસ્થામે રહે હુએ તથા સંધાન અવસ્થામે ન રહે હુએ ઔર લક્ષ્યોન્મુખ તથા
અલક્ષ્યોન્મુખ ઐસે પહલેકે બાણકી ભાઁતિ। [જૈસે પહલેકા બાણ (૧) સ્વચ્છતુષ્ટયકી,
(૨) પરચતુષ્ટયકી તથા (૩) યુગપત્ત સ્વપરચતુષ્ટયકી અપેક્ષાસે (૧) લોહમય,
(૨) અલોહમય તથા (૩) અવક્તવ્ય હૈ, ઉસીપ્રકાર આત્મા અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ-
અવક્તવ્યનયસે (૧) સ્વચ્છતુષ્ટયકી, (૨) પરચતુષ્ટયકી તથા (૩) યુગપત્ત સ્વ-પરચતુષ્ટયકી

૪૯૬

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

મયગુણકાર્મકાન્તરાલવર્ત્યગુણકાર્મકાન્તરાલવર્તિસંહિતાવરસ્થાસંહિતાવરસ્થલક્ષ્યોન્મુખાલક્ષ્યોન્મુખ-
પ્રાક્તનવિશિખવત્ત સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈર્યગપત્સવપરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈશાસ્તિ-
ત્વનાસ્તિત્વવદવક્તવ્યમ् ૬। વિકલ્પનયેન શિશુકુમારસ્થવિરૈક્પુરુષવત્ત સવિકલ્પમ् ૧૦।
અવિકલ્પનયેનૈકુપુરુષમાત્રવદવિકલ્પમ् ૧૧। નામનયેન તદાત્મવત્ત શબ્દબ્રહ્માર્મણિ ૧૨।
સ્થાપનાનયેન મૂર્તિત્વવત્ત સકલપુદ્જલાલમ્બિ ૧૩। દ્રવ્યનયેન માણવકશ્રેષ્ઠશ્રમણપાર્થિવ-
વદનાગતાતીતપર્યાયોદ્ધાસિ ૧૪। ભાવનયેન પુરુષાયિતપ્રવૃત્તયોષિદ્વત્તદાત્વપર્યાયોલ્લાસિ ૧૫।

પુદ્જલપરમાણુવતરમૌદારિકશરીરે વીતરાગસર્વજ્ઞવદ્વા વિવક્ષિતૈકદેહસ્થિતમ्। ઉપચરિતાસદ્ગૂતવ્યવહારનયેન
કાષાસનાદ્યુપવિષ્ટદેવદત્તવલ્સમવસરણસ્થિતવીતરાગસર્વજ્ઞવદ્વા વિવક્ષિતૈકગ્રામગૃહાદિસ્થિતમ्। ઇત્યાદિ
પરસ્પરસાપેક્ષાનેકનયૈ: પ્રમીયમાણં વ્યવહ્રિયમાણં ક્રમેણ મેચકસ્વભાવવિવક્ષિતૈકધર્મવ્યાપકત્વાદેક-
અપેક્ષાસે (૧) અસ્તિત્વવાળા, (૨) નાસ્તિત્વવાળા તથા (૩) અવક્તવ્ય હૈ।] ૯.

આત્મદ્રવ્ય વિકલ્પનયસે, બાલક, કુમાર ઔર વૃદ્ધ એસે એક પુરુષકી ભાઁતિ, સવિકલ્પ
હૈ (અર્થાત् આત્મા ભેદનયસે, ભેદસહિત હૈ, જૈસે કી એક પુરુષ બાલક, કુમાર ઔર વૃદ્ધ એસે
ભેદવાળા હૈ।) ૧૦.

આત્મદ્રવ્ય અવિકલ્પનયસે, એક પુરુષમાત્રકી ભાઁતિ, અવિકલ્પ હૈ (અર્થાત् અભેદનયસે
આત્મા અભેદ હૈ, જૈસે કી એક પુરુષ બાલક, કુમાર ઔર વૃદ્ધ એસે ભેદરહિત એક પુરુષમાત્ર
હૈ।) ૧૧.

આત્મદ્રવ્ય નામનયસે, નામવાલેકી ભાઁતિ, શબ્દબ્રહ્મકો સ્પર્શ કરનેવાળા હૈ (અર્થાત्
આત્મા નામનયસે શબ્દબ્રહ્મસે કહા જાતા હૈ, જૈસે કી નામવાળા પદાર્થ ઉસકે નામરૂપ શબ્દસે
કહા જાતા હૈ।) ૧૨.

આત્મદ્રવ્ય સ્થાપનાનયસે, મૂર્તિપનેકી ભાઁતિ, સર્વ પુદ્ગલોંકા અવલમ્બન કરનેવાળા હૈ
(અર્થાત् સ્થાપનાનયસે આત્મદ્રવ્યકી પૌદ્ગલિક સ્થાપના કી જા સકતી હૈ, મૂર્તિકી ભાઁતિ) ૧૩.

આત્મદ્રવ્ય દ્રવ્યનયસે બાલક સેઠકી ભાઁતિ ઔર શ્રમણ રાજાકી ભાઁતિ, અનાગત ઔર
અતીત પર્યાયસે પ્રતિભાસિત હોતા હૈ (અર્થાત् આત્મા દ્રવ્યનયસે ભાવી ઔર ભૂત પર્યાયરૂપસે
છ્યાલમેં આતા હૈ, જૈસે કી બાલક સેઠપને સ્વરૂપ ભાવી પર્યાયરૂપસે છ્યાલમેં આતા હૈ ઔર
મુનિ રાજાસ્વરૂપ ભૂતપર્યાયરૂપસે આતા હૈ।) ૧૪.

આત્મદ્રવ્ય ભાવનયસે, પુરુષકે સમાન પ્રવર્તમાન સ્ત્રીકી ભાઁતિ, તત્કાલ (વર્તમાન) કી
પર્યાયરૂપસે ઉલ્લાસિત-પ્રકાશિત-પ્રતિભાસિત હોતા હૈ (અર્થાત् આત્મા ભાવનયસે વર્તમાન
પર્યાયરૂપસે પ્રકાશિત હોતા હૈ, જૈસે કી પુરુષકે સમાન પ્રવર્તમાન સ્ત્રી પુરુષત્વરૂપપર્યાયરૂપસે
પ્રતિભાસિત હોતી હૈ।) ૧૫.

कहानजैनशास्त्रमाला]

परिशिष्ट

४९७

सामान्यनयेन हारसगदामसूत्रवद्घ्यापि १६। विशेषनयेन तदेकमुक्ताफलवद्व्यापि १७। नित्यनयेन नटवदवस्थायि १८। अनित्यनयेन रामरावणवदनवस्थायि १९। सर्वगतनयेन विस्फारिताक्षचक्षुर्वर्त्सर्ववर्ति २०। असर्वगतनयेन मीलिताक्षचक्षुर्वर्दात्मवर्ति २१। शून्यनयेन शून्यागारवत्केवलोद्भासि २२। अशून्यनयेन लोकाक्रान्तनौवन्मिलितोद्भासि २३। ज्ञानज्ञेय-द्वैतनयेन महदिन्धनभारपरिणतधूमकेतुवदेकम् २४। ज्ञानज्ञेयद्वैतनयेन परप्रतिबिम्बसम्पृक्त-स्वभावं भवति। तदेव जीवद्रव्यं प्रमाणेन प्रमीयमाणं मेचकस्वभावानामनेकधर्माणां युगपद्घ्यापकत्वात्त्रिपटवदनेकस्वभावं भवति। एवं नयप्रमाणाभ्यां तत्त्वविचारकाले योऽसौ परमात्मद्रव्यं जानाति स

आत्मद्रव्य सामान्यनयसे, हार-माला-कंठीके डोरेकी भाँति, व्यापक है, (अर्थात् आत्मा सामान्यनयसे सर्व पर्यायोंमें व्यास रहता है, जैसे मोतीकी मालाका डोरा सारे मोतियोंमें व्यास होता है।) १६.

आत्मद्रव्य विशेषनयसे, उसके एक मोतीकी भाँति, अव्यापक है (अर्थात् आत्मा विशेषनयसे अव्यापक है, जैसे पूर्वोक्त मालाका एक मोती सारी मालामें अव्यापक है।) १७.

आत्मद्रव्य नित्यनयसे, नटकी भाँति, अवस्थायी है (अर्थात् आत्मा नित्यनयसे नित्य-स्थायी है, जैसे राम-रावणरूप अनेक अनित्य स्वांग धारण करता हुआ भी नट तो वहका वही नित्य है।) १८.

आत्मद्रव्य अनित्यनयसे, राम-रावणकी भाँति, अनवस्थायी है (अर्थात् आत्मा अनित्यनयसे अनित्य है, जैसे नटके द्वारा धारण किये गये राम-रावणरूप स्वांग अनित्य है।) १९.

आत्मद्रव्य सर्वगतनयसे, खुली हुई आँखकी भाँति, सर्ववर्ती (सबमें व्यास होनेवाला) है। २०.

आत्मद्रव्य असर्वगतनयसे, मींची हुई (बन्द) आँखकी भाँति, आत्मवर्ती (अपनेमें रहनेवाला) है। २१.

आत्मद्रव्य शून्यनयसे, शून्य (खाली) घरकी भाँति, एकाकी (अमिलित) भासित होता है। २२.

आत्मद्रव्य अशून्यनयसे, लोगोंसे भरे हुए जहाजकी भाँति, मिलित भासित होता है। २३.

आत्मद्रव्य ज्ञानज्ञेय-अद्वैतनयसे (ज्ञान और ज्ञेयके अद्वैतरूप नयसे), महान ईर्धनसमूहरूप परिणित अग्निकी भाँति, एक है। २४.

आत्मद्रव्य ज्ञानज्ञेयद्वैतनयसे, परके प्रतिबिंबोंसे संपृक्त दर्पणकी भाँति, अनेक है (अर्थात् आत्मा ज्ञान और ज्ञेयके द्वैतरूपनयसे अनेक है, जैसे पर-प्रतिबिम्बोंके संगवाला दर्पण अनेकरूप है।) २५.

૪૯૮

પ્રવચનસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

દર્પણવદનેકમ્ ૨૫। નિયતિનયેન નિયતિનિયમિતૌષ્ણ્યવહિવન્નિયતસ્વભાવભાસિ ૨૬। અનિયતિનયેન નિયત્યનિયમિતૌષ્ણ્યપાનીયવદનિયતસ્વભાવભાસિ ૨૭। સ્વભાવનયેનાનિશ્ચિ-
તીક્ષ્ણકણ્ટકવત્સંસ્કારાનર્થવ્યક્તારિ ૨૮। અસ્વભાવનયેનાયસ્કારાનિશ્ચિતીક્ષ્ણવિશ્ખવત્સંસ્કાર-
સાર્થક્ય-કારિ ૨૯। કાલનયેન નિદાધદિવસાનુસારિપદ્યમાનસહકારફલવત્સમયાનાયત્તસિદ્ધિ:
૩૦। અકાલનયેન કૃત્રિમોષ્મપાદ્યમાનસહકારફલવત્સમયાનાયત્તસિદ્ધિ: ૩૧। પુરુષકારનયેન
નિર્વિકલ્પસમાધિપ્રસ્તાવે નિર્વિકારસ્વસંવેદનજ્ઞાનેનાપિ જાનાતીતિ॥ પુનરપ્યાહ શિષ્ય:—જ્ઞાતમેવાત્મ-
દ્રવ્યં હે ભગવન્નિદાનીં તસ્ય પ્રા પ્ત્યુપાય: કથ્યતામ्। ભગવાનાહ—સકલવિમલકેવલજ્ઞાન-

આત્મદ્રવ્ય નિયતિનયેસે નિયતસ્વભાવરૂપ ભાસિત હોતા હૈ, જિસકી ઉષ્ણતા નિયમિત (-નિયત) હોતી હૈ એસી અગ્નિકી ભાઁતિ। [આત્મા નિયતિનયેસે નિયતસ્વભાવવાળા ભાસિત હોતા હૈ જૈસે અગ્નિકે ઉષ્ણતાકા નિયમ હોનેસે અગ્નિ નિયતસ્વભાવવાળી ભાસિત હોતી હૈ।] ૨૬.

આત્મદ્રવ્ય અનિયતનયેસે અનિયતસ્વભાવરૂપ ભાસિત હોતા હૈ, જિસકે ઉષ્ણતા નિયતિ (-નિયમ) સે નિયમિત નહીં હૈ એસે પાનીકે ભાઁતિ। [આત્મા અનિયતિનયેસે અનિયતસ્વભાવવાળા ભાસિત હોતા હૈ, જૈસે પાનીકે (અગ્નિકે નિમિત્તસે હોનેવાળી) ઉષ્ણતા અનિયત-હોનેસે પાની અનિયતસ્વભાવવાળા ભાસિત હોતા હૈ।] ૨૭.

આત્મદ્રવ્ય સ્વભાવનયેસે સંસ્કારકો નિર્થક કરનેવાળા હૈ (અર્થાત् આત્માકો સ્વભાવનયેસે સંસ્કાર નિરૂપયોગી હૈ), જિસકી કિસીકે નોક નહીં નિકાલી જાતી (કિન્તુ જો સ્વભાવસે હી નુકીલા હૈ) એસે પૈને કાંટેકી ભાઁતિ। ૨૮.

આત્મદ્રવ્ય અસ્વભાવનયેસે સંસ્કારકો સાર્થક કરનેવાળા (અર્થાત् આત્માકો અસ્વભાવનયેસે સંસ્કાર ઉપયોગી હૈ), જિસકી (સ્વભાવસે નોક નહીં હોતી, કિન્તુ સંસ્કાર કરકે લુહારકે ઢારા નોક નિકાલી ગઈ હો એસે પૈને બાણકી ભાઁતિ।) ૨૯.

આત્મદ્રવ્ય કાલનયેસે જિસકી સિદ્ધિ સમયપર આધાર રહ્યી હૈ એસા હૈ, ગર્મિકે દિનોંકે અનુસાર પકનેવાલે આપ્રફલકી ભાઁતિ। [કાલનયેસે આત્મદ્રવ્યકી સિદ્ધિ સમય પર આધાર રહ્યી હૈ, ગર્મિકે દિનોંકે અનુસાર પકનેવાલે આમકી ભાઁતિ।] ૩૦.

આત્મદ્રવ્ય અકાલનયેસે જિસકી સિદ્ધિ સમયપર આધાર નહીં રહ્યી એસા હૈ, કૃત્રિમ ગર્મિસે પકાયે ગયે આપ્રફલકી ભાઁતિ। ૩૧.

આત્મદ્રવ્ય પુરુષકારનયેસે જિસકી સિદ્ધિ યત્નસાધ્ય હૈ એસા હૈ, જિસે પુરુષકારસે ‘નીબૂકા વૃક્ષ પ્રાસ હોતા હૈ (-ઉગતા હૈ) એસે પુરુષકારવાદીકી ભાઁતિ। [પુરુષાર્થનયેસે આત્માકી સિદ્ધિ ૧. સંસ્કૃત ટીકામે ‘મધુકુક્ટી’ શબ્દ હૈ, જિસકા અર્થ યહું ‘નીબૂકા વૃક્ષ’ કિયા હૈ; કિન્તુ હિન્ડી ટીકામે શ્રી પાંડે હેમરાજજીને ‘મધુછત્તા’ અર્થ કિયા હૈ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

પરિશાષ

૪૯૯

પુરુષકારોપલબ્ધમધુકુવકુટીકપુરુષકારવાદિવદ્યતસાધ્યસિદ્ધિઃ ૩૨। દૈવનયેન પુરુષકાર-વાદિદત્તમધુકુવકુટીગર્ભલબ્ધમાણિક્યદૈવવાદિવદ્યતસાધ્યસિદ્ધિઃ ૩૩। ઈશ્વરનયેન ધાત્રીહૃદા-વલેહ્યમાનપાન્થબાલકવત્પારતન્ત્રભોકૃતૃ ૩૪। અનીશ્વરનયેન સ્વચ્છન્દદારિતકુરંગકણ્ઠીરવવત્વા-તન્ત્રભોકૃતૃ ૩૫। ગુણિનયેનોપાધ્યાયવિનીયમાનકુમારકવદ્ગુણગ્રાહિ ૩૬। અગુણિનયેનોપાધ્યાય-વિનીયમાનકુમારકાધ્યક્ષવત્તુ કેવલમેવ સાક્ષિ ૩૭। કર્તૃનયેન રંજકવદ્રાગાદિપરિણામ-કરૃ ૩૮। અકર્તૃનયેન સ્વકર્મપ્રવૃત્તરંજકાધ્યક્ષવત્કેવલમેવ સાક્ષિ ૩૯। ભોકૃતૃનયેન હિતા-હિતાન્ભોકૃતૃબ્યાધિતવત્તુ સુખદુઃખાદિભોકૃતૃ ૪૦। અભોકૃતૃનયેન હિતાહિતાન્ભોકૃ-દર્શનસ્વભાવનિજપરમાત્મતત્ત્વસમ્યકુશ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુષ્ઠાનરૂપાભેદરલત્રયાત્મકનિર્વિકલ્પસમાધિસંજાતરાગાદ્યુપાધિ-રહિતપરમાનન્દૈકલક્ષણસુખામૃતરસાસ્વાદાનુભવમલભમાન: સન् પૂર્ણમાસીદિવસે જલકલ્લોલક્ષુભિતસમુદ્ર-પ્રયત્નસે હોતી હૈ, જૈસે કિસી પુરુષાર્થવાદી મનુષ્યકો પુરુષાર્થસે નીબૂકા વૃક્ષ પ્રાસ હોતા હૈ।] ૩૨.

આત્મદ્રવ્ય દૈવનયસે જિસકી સિદ્ધિ અયત્નસાધ્ય હૈ (-યત્ન બિના હોતા હૈ) એસા હૈ; પુરુષકારવાદી દ્વારા પ્રદત્ત નીબૂકે વૃક્ષકે ભીતરસે જિસે (બિના યત્નકે, દૈવસે) માણિક પ્રાસ હો જાતા હૈ એસે દૈવવાદીકી ભાઁતિ। ૩૩.

આત્મદ્રવ્ય ઈશ્વરનયસે પરતંત્રતા ભોગનેવાલા હૈ, ધાયકી દુકાન પર દૂધ પિલાયે જાનેવાલે રાહગીરકે બાલકકી ભાઁતિ। ૩૪.

આત્મદ્રવ્ય અનીશ્વરનયસે સ્વતંત્રતા ભોગનેવાલા હૈ, હિરનકો સ્વચ્છન્દતા (સ્વતન્ત્રતા, સ્વેચ્છા) પૂર્વક ફાડકર ખા જાનેવાલે સિંહકી ભાઁતિ। ૩૫.

આત્મદ્રવ્ય ગુણિનયસે ગુણગ્રાહી હૈ, શિક્ષકકે દ્વારા જિસે શિક્ષા દી જાતી હૈ એસે કુમારકી ભાઁતિ। ૩૬.

આત્મદ્રવ્ય અગુણિનયસે કેવલ સાક્ષી હી હૈ (-ગુણગ્રાહી નહીં હૈ), જિસે શિક્ષકકે દ્વારા શિક્ષા દી જા રહી હૈ એસે કુમારકો દેખનેવાલે પુરુષ (-પ્રેક્ષક) કી ભાઁતિ। ૩૭.

આત્મદ્રવ્ય કર્તૃનયસે, રંગેજકી ભાઁતિ, રાગાદિ પરિણામકા કર્તા હૈ (અર્થાત્ આત્મા કર્તાનયસે રાગાદિપરિણામોંકા કર્તા હૈ, જૈસે રંગેજ રંગનેકે કાર્યકા કર્તા હૈ।) ૩૮.

આત્મદ્રવ્ય અકર્તૃનયસે કેવલ સાક્ષી હી હૈ (-કર્તા નહીં), અપને કાર્યમે પ્રવૃત્ત રંગેજકો દેખનેવાલે પુરુષ (-પ્રેક્ષક) કી ભાઁતિ। ૩૯.

આત્મદ્રવ્ય ભોકૃતૃનયસે સુખદુઃખાદિકા ભોક્તા હૈ, હિતકારી-અહિતકારી અન્તકો ખાનેવાલે રોગીકી ભાઁતિ। [આત્મા ભોક્તાનયસે સુખદુઃખાદિકો ભોગતા હૈ, જૈસે હિતકારક યા અહિતકારક અન્તકો ખાનેવાલા રોગી સુખ યા દુઃખકો ભોગતા હૈ।] ૪૦.

આત્મદ્રવ્ય અભોકૃતૃનયસે કેવલ સાક્ષી હી હૈ, હિતકારી-અહિતકારી અન્તકો ખાનેવાલે

व्याधिताथक्षधन्तरिचरवत् केवलमेव साक्षि ४१। क्रियानयेन स्थाणुभिन्नमूर्धजातदृष्टि-लघ्निधानान्धवदनुष्ठानप्राधान्यसाध्यसिद्धिः ४२। ज्ञानयेन चणकमुष्टिक्रीतचिन्तामणिगृह-कोणवाणिजवद् विवेकग्राधान्यसाध्यसिद्धिः ४३। व्यवहारनयेन बन्धकमोचकपरमाणवन्तरसंयुज्य-मानवियुज्यमानपरमाणुवद् बन्धमोक्षयोद्वैतानुवर्ति ४४। निश्चयनयेन केवलबध्यमानमुच्यमान-बन्धमोक्षोचितस्त्रिग्धरूक्षत्वगुणपरिणतपरमाणुवद्वन्धमोक्षयोद्वैतानुवर्ति ४५। अशुद्धनयेन इव रागद्वेषमोहकल्लोह्याविदस्वस्थरूपेण क्षोभं गच्छत्ययं जीवस्तावत्कालं निजशुद्धात्मानं न प्राप्नोति इति। स एव वीतरागसर्वज्ञप्रणीतोपदेशात् एकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियसंज्ञिपर्याप्तिमनुष्यदेशकुल-

रोगीको देखनेवाले वैद्यकी भाँति। [आत्मा अभोक्तानयसे केवल साक्षी ही है—भोक्ता नहीं; जैसे सुख-दुःखको भोगनेवाले रोगीको देखनेवाला वैद्य वह तो केवल साक्षी ही है।] ४१.

आत्मद्रव्य क्रियानयसे अनुष्ठानकी प्रधानतासे सिद्धि सधे ऐसा है, खम्भेसे सिर फूट जाने पर दृष्टि उत्पन्न होकर जिसे निधान प्राप्त हो जाय ऐसे अंधकी भाँति। [क्रियानयसे आत्मा अनुष्ठानकी प्रधानतासे सिद्धि हो ऐसा है; जैसे किसी अंधपुरुषको पत्थरके खम्भेके साथ सिर फोड़नेसे सिरके रक्तका विकार दूर होनेसे आँखे खुल जायें और निधान प्राप्त हो, उस प्रकार।] ४२.

आत्मद्रव्य ज्ञाननयसे विवेककी प्रधानतासे सिद्धि सधे ऐसा है; मुट्ठीभर चने देकर चिंतामणि-रत्न खरीदनेवाले घरके कोनेमें बैठे हुए व्यापारीकी भाँति। [ज्ञाननयसे आत्माको विवेककी प्रधानतासे सिद्धि होती है, जैसे घरके कोनेमें बैठा हुआ व्यापारी मुट्ठीभर चना देकर चिंतामणि-रत्न खरीद लेता है, उस प्रकार।] ४३.

आत्मद्रव्य व्यवहारनयसे बंध और मोक्षमें ^१द्वैतका अनुसरण करनेवाला बंधक है, (बंध करनेवाले) और मोचक (मुक्त करनेवाले) ऐसे अन्य परमाणुके साथ संयुक्त होनेवाले और उससे वियुक्त होनेवाले परमाणुकी भाँति। [व्यवहारनयसे आत्मा बंध और मोक्षमें (पुद्गलके साथ) द्वैतको प्राप्त होता है, जैसे परमाणुके बंधमें वह परमाणु अन्य परमाणुके साथ संयोगको पानेरूप द्वैतको प्राप्त होता है और परमाणुके मोक्षमें वह परमाणु अन्य परमाणुसे पृथक् होनेरूप द्वैतको पाता है, उस प्रकार।] ४४.

आत्मद्रव्य निश्चयनयसे बंध और मोक्षमें अद्वैतका अनुसरण करनेवाला है, अकेले बध्यमान और मुच्यमान ऐसे बंधमोक्षोचित स्त्रिग्धरूक्षत्वगुणरूप परिणत परमाणुकी भाँति। [निश्चयनयसे आत्मा अकेला ही बद्ध और मुक्त होता है, जैसे बंध और मोक्षके योग्य स्त्रिग्ध या रूक्षत्वगुणरूप परिणमित होता हुआ परमाणु अकेला ही बद्ध और मुक्त होता है, उस प्रकार।] ४५.

आत्मद्रव्य अशुद्धनयसे, घट और रामपात्रसे विशिष्ट मिट्टी मात्रकी भाँति,

१. द्वैत = द्वित्व, द्वैतपन, [व्यवहारनयसे आत्माके बन्धमें कर्मके साथके संयोगकी अपेक्षा आती है इसलिये द्वैत है और आत्माकी मुक्तिमें कर्मके वियोगकी अपेक्षा आती है इसलिये वहाँ भी द्वैत है।]

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

પરિશિષ્ટ

૫૦૧

ઘટશરાવ-વિશિષ્ટમૃણ્માત્રવત્સોપાધિસ્વભાવમ् ૪૬ । શુદ્ધનયેન કેવળમૃણ્માત્રવન્નિરુપાધિસ્વભાવમ् ૪૭ । તદુક્તમ्—“જાવદિયા વયણવહા તાવદિયા ચેવ હોંતિ ણયવાદા । જાવદિયા ણયવાદા તાવદિયા ચેવ હોંતિ પરસમયા ॥” “પરસમયાણ વયણ મિચ્છં ખલુ હોદિ સબહા વયણા । જઇણાણ પુણ વયણ સમ્મ ખુ કહંચિ વયણાદો ॥” એવમનયા દિશા પ્રત્યેકમનન્ત-ધર્મવ્યાપકાનન્તનયૈર્નિરુષ્યમાણમુદન્ચદન્તરાલમિલદ્વલનીલગાંગયામુનોદકભારવદનન્તધર્માણાં પરસ્પરમત્દાવમાત્રેણાશક્યવિવેચનત્વાદમેચકસ્વભાવૈકધર્મવ્યાપકૈકધર્મિત્વાદ્યથોદિતૈકાન્તાત્મા-રૂપેન્દ્રિયપદુચ્ચનિર્બાધ્યાયુષ્યવરબુદ્ધિસદ્ધર્મશ્રવણગ્રહણધારણશ્રદ્ધાનસંયમવિષયસુખનિર્વત્તનક્રોધાદિકષાયવ્યા-વર્તનાદિપરંપરાદુર્લભાન્યાપિ કથંચિત્કાકતાલીયન્યાયેનાવાય્ સકલવિમલકેવળજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવનિજ-સોપાધિસ્વભાવવાલા હૈ । ૪૬.

આત્મદ્રવ્ય શુદ્ધનયસે, કેવળ મિટ્ટી માત્રકી ભીંતિ, નિરુપાધિસ્વભાવવાલા હૈ । ૪૭.

ઇસલિયે કહા હૈ :—

જાવદિયા વયણવહા તાવદિયા ચેવ હોંતિ ણયવાદા ।

જાવદિયા ણયવાદા તાવદિયા ચેવ હોંતિ પરસમયા ॥

પરસમયાણ વયણ મિચ્છં ખલુ હોદિ સબહા વયણા ।

જઇણાણ પુણ વયણ સમ્મ ખુ કહંચિ વયણાદો ॥

[અર્થ :—જિતને ૧વચનપંથ હૈનું ઉતને વાસ્તવમંને નયવાદ હૈનું; ઔર જિતને નયવાદ હૈનું ઉતને હી પરસમય (પર મત) હૈનું ।

પરસમયોં (મિથ્યામિતિયોં) કા વચન સર્વથા (અર્થાત् અપેક્ષા બિના) કહા જાનેકે કારણ વાસ્તવમં મિથ્યા હૈ; ઔર જૈનોંકા વચન કથંચિત् (અર્થાત् અપેક્ષા સહિત) કહા જાતા હૈ ઇસલિયે વાસ્તવમં સમ્યક્ હૈ ।]

ઇસપ્રકાર ઇસ (ઉપરોક્ત) સૂચનાનુસાર (અર્થાત् ૪૭ નયોમં સમજ્ઞાયા હૈ ઉસ વિધિસે) એક-એક ધર્મમં એક-એક નય (વ્યાપે), ઇસપ્રકાર અનન્ત ધર્મોમં વ્યાપક અનન્ત નયોમં નિરૂપણ કિયા જાય તો, સમુદ્રકે ભીતર મિલનેવાલે ૨શૈત-નીલ ગંગા-યમુનાકે જલસમૂહકી ભીંતિ, અનન્તધર્મોકો પરસ્પર અતદ્ભાવમાત્રસે પૃથક્ કરનેમેં અશક્ય હોનેસે, આત્મદ્રવ્ય ૩અમેચક સ્વભાવવાલા, એક ધર્મમં વ્યાસ હોનેવાલા, એક ધર્મી હોનેસે યથોક્ત એકાન્તાત્મક (એકધર્મસ્વરૂપ) હૈ । પરન્તુ યુગપત્ અનન્તધર્મોમં વ્યાપક એસે અનન્ત નયોમં વ્યાસ હોનેવાલા

૧. વચનપંથ = વચનકે પ્રકાર [જિતને વચનકે પ્રકાર હૈનું ઉતને નય હૈનું । અપેક્ષા સહિત નય વે સમ્યક્ નય હૈ ઔર અપેક્ષા રહિત નય વે મિથ્યાનય હૈનું; ઇસલિયે જિતને સમ્યક્ નય હૈનું ઉતને હી મિથ્યાનય હૈનું ।]

૨. ગંગાકા પાની શૈત હોતા હૈ ઔર યમુનાકા પાની નીલ હોતા હૈ ।

૩. અમેચક = અભેદ; વિવિધતા રહિત; એક ।

ત્મદ્રવ્યમ् । યુગપદનન્તધર્મવ્યાપકાનન્તનયવ્યાયેકશ્રુતજ્ઞાનલક્ષણપ્રમાણેન નિરૂપ્યમાણં તુ સમસ્તતરંગિણીપયઃપૂરસમવાયાત્મકૈકમકરાકરવદનન્તધર્માણાં વસ્તુત્વેનાશક્યવિવેચનત્વા-ન્મેચકસ્વભાવાનન્તધર્મવ્યાયેકધર્મિત્વાદ્ યથોદિતાનેકાન્તાત્માત્મદ્રવ્યમ् ।

*સ્યાત્કારશ્રીવાસવશૈર્નયૌધે:

પશ્યન્તીતં ચેત્ પ્રમાણેન ચાપિ ।

પશ્યન્ત્યેવ પ્રસ્કૃટાનન્તધર્મ-

સ્વાત્મદ્રવ્યં શુદ્ધચિન્માત્રમન્તઃ ॥૧૬॥

ઇત્યભિહિતમાત્મદ્રવ્યમ્ ઇદાનીમેતદવાસ્પિપ્રકારોઽભિધીયતે—અસ્ય તાવદાત્મનો નિત્ય-
મેવાનાદિપૌદ્રલિકકર્મનિમિત્તમોહભાવધૂર્ણિતાત્મવૃત્તિયા તોયાકરસ્યેવાત્મન્યેવ ક્ષુભ્યતઃ
પરમાત્મતત્ત્વસમ્યક્થદ્વાનજ્ઞાનાનુચરણરૂપાભેદરલત્રયાત્મકનિર્વિકલ્પસમાધિસંજાતરાગાદ્યુપાધિરહિતપરમાનન્દૈક-
એક શ્રુતજ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રમાણસે નિરૂપણ કિયા જાય તો, સમસ્તનદિયોંકે જલસમૂહકે
સમવાયાત્મક (સમુદાયસ્વરૂપ) એક સમુદ્રકી ભ્રાંતિ, અનન્ત ધર્મોંકો વસ્તુરૂપસે પૃથક્ કરના
અશક્ય હોનેસે આત્મદ્રવ્ય ‘મેચકસ્વભાવવાલા, અનન્ત ધર્મોમં વ્યાસ હોનેવાલા, એક ધર્મ હોનેસે
યથોક્ત અનેકાન્તાત્મક (અનેક ધર્મસ્વરૂપ) હૈ । [જૈસે—એક સમય નદીકે જલકો જાનનેવાલે
જ્ઞાનાંશસે દેખા જાય તો સમુદ્ર એક નદીકે જલસ્વરૂપજ્ઞાત હોતા હૈ, ઉસીપ્રકાર એક સમય એક
ધર્મકો જાનનેવાલે એક નયસે દેખા જાય તો આત્મા એક ધર્મ સ્વરૂપ જ્ઞાત હોતા હૈ; પરન્તુ જૈસે
એક હી સાથ સર્વ નદિયોંકે જલકો જાનનેવાલે જ્ઞાનસે દેખા જાય તો સમુદ્ર સર્વ નદિયોંકે
જલસ્વરૂપ જ્ઞાત હોતા હૈ, ઉસીપ્રકાર એક હી સાથ સર્વધર્મોંકો જાનનેવાલે પ્રમાણસે દેખા જાય
તો આત્મા અનેક ધર્મસ્વરૂપ જ્ઞાત હોતા હૈ । ઇસપ્રકાર એક નયસે દેખને પર આત્મા એકાન્તાત્મક
હૈ ઔર પ્રમાણસે દેખને પર અનેકાન્તાત્મક હૈ ।]

અબ ઇસી આશયકો કાવ્ય દ્વારા કહકર “આત્મા કેસા હૈ” ઇસ વિષય કા કથન
સમાપ્ત કિયા જાતા હૈ :]

[અર્થ :—] ઇસપ્રકાર સ્યાત્કારશ્રી (સ્યાત્કારસ્પી લક્ષ્મી) કે નિવાસકે વશીભૂત
વર્તતે નયસમૂહોંસે (જીવ) દેખેં તો ભી ઔર પ્રમાણસે દેખેં તો ભી સ્પષ્ટ અનન્ત ધર્મોવાલે નિજ
આત્મદ્રવ્યકો ભીતરમં શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર દેખતે હી હૈને ।

ઇસપ્રકાર આત્મદ્રવ્ય કહા ગયા । અબ ઉસકી પ્રાસિકા પ્રકાર કહા જાતા હૈ :—

પ્રથમ તો, અનાદિ પौદ્રગલિક કર્મ જિસકા નિમિત્ત હૈ એસી મોહભાવનાકે (મોહકે
અનુભવકે) પ્રભાવસે આત્મપરિણતિ સદા ચક્કર ખાતી હૈ, ઇસલિયે યહ આત્મા સમુદ્રકી ભ્રાંતિ

★ શાલિની છંદ   ૧. મેચક = પૃથક્ પૃથક્; વિવિધ; અનેક ।

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

પરિશિષ્ટ

૫૦૩

ક્રમપ્રવૃત્તાભિરનન્તાભર્જાપ્તિવ્યક્તિભિઃ પરિવર્તમાનસ્ય જ્ઞસિવ્યક્તિનિમિત્તતયા જ્ઞેયભૂતાસુ બહિર્થવ્યક્તિષુ પ્રવૃત્તમૈત્રીકસ્ય શિથિલિતાત્મવિવેકતયાત્યન્તબીહર્મુખસ્ય પુનઃ પૌદ્રલિકકર્મ-નિર્માપકરાગદ્વેષદૈતમનુવર્તમાનસ્ય દૂરત એવાત્માવાસ્તિઃ। અથ યદા ત્વયમેવ પ્રચણ્ડકર્મ-કાણ્ડોચ્છાણીકૃતાખણ્ડજ્ઞાનકાણ્ડત્વેનાનાદિપૌદ્રલિકકર્મનિર્મિતસ્ય મોહસ્ય વધ્યઘાતકવિભાગ-જ્ઞાનપૂર્વકવિભાગકરણાત્ કેવલાત્મભાવાનુભાવનિશ્ચલીકૃતવૃત્તિતયા તોયાકર ઇવાત્મન્યેવાતિ-નિષ્ઠકમ્પસ્તિષ્ઠન્ યુગપદેવ વ્યાયાનન્તા જ્ઞસિવ્યક્તીરવકાશભાવાન્ જાતુ વિવર્તતે, તદાસ્ય જ્ઞસિવ્યક્તિનિમિત્તતયા જ્ઞેયભૂતાસુ બહિર્થવ્યક્તિષુ ન નામ મૈત્રી પ્રવર્તતે; તતઃ સુપ્રતિષ્ઠિતાત્મવિવેકતયાત્યન્તમન્તર્મુખીભૂતઃ પૌદ્રલિકકર્મનિર્માપકરાગદ્વેષદૈતાનુવૃત્તિદૂરીભૂતો દૂરત એવાનનુભૂતપૂર્વમપૂર્વજ્ઞાનાનન્દસ્વભાવં ભગવન્તમાત્માનમવાસ્તોત્તિ। અવાસ્તોત્તેવ જ્ઞાનાનન્દાત્માનં જગદીપિ પરમાત્માનમિતિ।

લક્ષણસુખામૃતરસાસ્વાદાનુભવલાભે સત્યમાવાસ્યા દિવસે જલકલ્લોલક્ષોભરહિતસમુદ્ર ઇવ રાગદ્વેષ-મોહકલ્લોલક્ષોભરહિતપ્રસ્તાવે યદા નિજશુદ્ધાત્મસ્વરૂપે સ્થિરો ભવતિ તદા તદૈવ નિજશુદ્ધાત્મસ્વરૂપં પ્રાનોત્તિ ॥

અપનેમે હી ક્ષુબ્ધ હોતા હુઆ ક્રમશ: પ્રવર્તમાન અનન્ત જ્ઞસિવ્યક્તિયોંસે પરિવર્તનકો પ્રાસ હોતા હૈ, ઇસલિયે જ્ઞસિવ્યક્તિયોંકે નિમિત્તરૂપ હોનેસે જો જ્ઞેયભૂત હૈને એસી બાહ્યપદાર્થવ્યક્તિયોંકે પ્રતિ ઉસકી મૈત્રી પ્રવર્તતી હૈ, ઇસલિયે આત્મવિવેક શિથિલ હુઆ હોનેસે અત્યન્ત બહિર્મુખ એસા વહ પુનઃ પૌદ્રગલિક કર્મકે રચયિતા રાગદ્વેષદૈતરૂપ પરિણિત હોતા હૈ ઔર ઇસલિયે ઉસકે આત્મપ્રાસિ દૂર હી હૈ । પરનું અબ જબ યહી આત્મા પ્રચણ્ડ કર્મકાણ્ડ દ્વારા અખણ્ડ જ્ઞાનકાંડકો પ્રચંડ કરનેસે અનાદિ-પૌદ્રગલિક-કર્મરચિત મોહકો વધ્ય-ઘાતકકે વિભાગજ્ઞાનપૂર્વક વિભક્ત કરનેસે (સ્વયં) કેવળ આત્મભાવનાકે [આત્માનુભવકે] પ્રભાવસે પરિણિત નિશ્ચલકી હોનેસે સમુદ્રકી ભોંતિ અપનેમે હી અતિ નિષ્કંપ રહતા હુઆ એક સાથ હી અનન્ત જ્ઞસિવ્યક્તિયોંમે વ્યાસ હોકર અવકાશકે અભાવકે કારણ સર્વથા વિવર્તન [પરિવર્તન] કો પ્રાસ નહીં હોતા, તબ જ્ઞસિવ્યક્તિયોંકે નિમિત્તરૂપ હોનેસે જો જ્ઞેયભૂત હૈને એસી બાહ્યપદાર્થવ્યક્તિયોંકે પ્રતિ ઉસે વાસ્તવમં મૈત્રી નહીં પ્રવર્તતી ઔર ઇસલિયે આત્મવિવેક સુપ્રતિષ્ઠિત [સુસ્થિત] હુઆ હોનેકે કારણ અત્યન્ત અન્તર્મુખ હુઆ એસા યહ આત્મા પૌદ્રગલિક કર્મોંકે રચયિતા રાગદ્વેષદૈતરૂપ પરિણિતિસે દૂર હોતા હુઆ પૂર્વમે અનુભવ નહીં કિયે ગયે અપૂર્વ જ્ઞાનાનન્દસ્વભાવી ભગવાન् આત્માકો આત્યંતિક રૂપસે હી પ્રાસ કરતા હૈ । જગત ભી જ્ઞાનાનન્દાત્મક પરમાત્માકો અવશ્ય પ્રાસ કરો ।

૧. વ્યક્તિયોં = પ્રગટતાઓં; પર્યાયોં; વિશેષોં । [બાહ્યપદાર્થવિશેષ જ્ઞસિવિશેષોંકે નિમિત્ત હોનેસે જ્ઞેયભૂત હૈને ।]

૨. આત્મા વધ્ય (હનન યોગ્ય) હૈ ઔર મોહ ઘાતક (હનનેવાલા) હૈ ।

ભવતિ ચાત્ર શ્લોક:—

*આનન્દમૃતપૂરનિર્ભરવહત્કૈવલ્યકલ્લોલિની-
નિર્મગં જગદીક્ષણક્ષમમહાસંવેદનશ્રીમુખમ् ।
સ્યાત્કારાંકજિનેશશાસનવશાદાસાદયન્તૂલલસત્તુ
સ્વં તત્ત્વં વૃતજાત્યરત્નકિરણપ્રસ્પષ્ટમિષ્ટ જનાઃ ॥૨૦॥

*વ્યાખ્યેય કિલ વિશ્વમાત્મસહિતં વ્યાખ્યા તુ ગુમ્ફો ગિરાં
વ્યાખ્યાતામૃતચન્દ્રસૂરિરિતિ મા મોહાઙ્ગનો વળતુ ।
વળત્વદ્ય વિશુદ્ધબોધકલયા સ્યાદ્વાદવિદ્યાબલાદુ
લબ્ધૈકં સકલાત્મશાશ્વતમિદં સ્વં તત્ત્વમવ્યાકુલઃ ॥૨૧॥

ઇતિ શ્રીજયસેનાચાર્યકૃતાયાં તાત્પર્યવૃત્તૌ એવં પૂર્વોક્તક્રમેણ ‘એસ સુરાસુર’ ઇત્યાદેકોત્તરશત-ગાથાપર્યન્તં સમ્યગ્જ્ઞાનાધિકારઃ, તદનન્તરં ‘તમ્હા તસ્સ ણમાઇ’ ઇત્યાદિ ત્રયોદશોત્તરશતગાથાપર્યન્તં

યહું શ્લોક ભી હૈ :—

[અર્થ :—] આનન્દમૃતકે પૂરસે ભરપૂર બહતી હુઈ કૈવલ્યસરિતામે (મુક્તિરૂપીનદીમે) જો ડૂબા હુआ હૈ, જગતકો દેખનેમે સમર્થ ઐસી મહાસંવેદનરૂપી શ્રી (મહાજ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મી) જિસમે મુખ્ય હૈ, જો ઉત્તમ રત્ન-કિરણકી ભાઁતિ સ્પષ્ટ હૈ ઔર જો ઇષ્ટ હૈ ઐસે ઉલ્લસિત (પ્રકાશમાન, આનન્દમય) સ્વતત્ત્વકો જન સ્યાત્કારલક્ષણ જિનેશ શાસનકે વશસે પ્રાસ હોયાં । (– ‘સ્યાત્કાર’ જિસકા ચિહ્ન હૈ ઐસે જિનેન્દ્રભગવાનને શાસનકા આશ્રય લેકરકે પ્રાસ કરો ।)

[અબ, ‘અમૃતચન્દ્રસૂરિ ઇસ ટીકાકે રચયિતા હૈને’ ઐસા માનના યોગ્ય નહીં હૈ ઐસે અર્થવાલે કાવ્ય દ્વારા યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપકો પ્રગટ કરું કરું સ્વતત્ત્વપ્રાસિકી પ્રેરણ કી જાતી હૈ :—]

[અર્થ :—] (વાસ્તવમે પુદ્ગલ હી સ્વયં શબ્દરૂપ પરિણમિત હોતે હૈને, આત્મા ઉન્હેં પરિણમિત નહીં કર સકતા, તથા વાસ્તવમે સર્વ પદાર્થ હી સ્વયં જ્ઞેયરૂપ-પ્રમેયરૂપ પરિણમિત હોતે હૈને, શબ્દ ઉન્હેં જ્ઞેય બના-સમજા નહીં સકતે ઇસલિયે) ‘આત્મા સહિત વિશ્વ વહ વ્યાખ્યેય (સમજાને યોગ્ય) હૈ, વાણીકા ગુંથન વહ વ્યાખ્યા હૈ ઔર અમૃતચન્દ્રસૂરિ વે વ્યાખ્યાતા હૈને, ઇસપ્રકાર જન મોહસે મત નાચો (–મત ફૂલો) (કિન્તુ) સ્યાદ્વાદવિદ્યાબલસે વિશુદ્ધ જ્ઞાનકી કલા દ્વારા ઇસ એક સમસ્ત શાશ્વત સ્વતત્ત્વકો પ્રાસ કરું આજ [જન] અવ્યાકુલરૂપસે નાચો (–પરમાનન્દપરિણામરૂપ પરિણત હોઓ ।)

[અબ કાવ્ય દ્વારા ચૈતન્યકી મહિમા ગાકર, વહી એક અનુભવ કરને યોગ્ય હૈ ઐસી પ્રેરણ કરું, ઇસ પરમ પવિત્ર પરમાગમકી પૂર્ણાહૃતિ કી જાતી હૈ :—]

★ શાર્ડૂલવિક્રીડિત છંદ

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાલા]

પરિશિષ્ટ

૫૦૫

*ઇતિ ગદિતમનીચૈસ્તત્વમુદ્ઘાવચં યત્
ચિતિ તદપિ કિલાભૂત્કલ્પમગ્નૌ હૃતસ્ય।
અનુભવતુ તદુચૈશ્રિચ્છિદેવાદ્ય યસ્માદ્
અપરમિહ ન કિંચિત્તત્વમેકં પરં ચિત્તુ ॥૨૨॥
સમાપ્તેયં તત્ત્વદીપિકા વૃત્તિઃ।

❖ ❖ ❖

જ્ઞેયાધિકારાપરનામા સમ્યકત્વાધિકારઃ, તદનન્તરં ‘એવં પણમિય સિદ્ધે’ ઇત્યાદિ સમનવતિગાથાપર્યન્તં
ચારિત્રાધિકારશેત્તિ મહાધિકારત્રયેણૈકાદશાધિકત્રિશતગાથાભિઃ પ્રવચનસાગ્રાભૃતં સમાપ્તમ् ॥

સમાપ્તેયં તત્ત્વદીપિકા વૃત્તિઃ પ્રવચનસારસ્ય ।

[અર્થ :—] ઇસપ્રકાર [ઇસ પરમાગમમં] અમન્દરૂપસે [બલપૂર્વક, જોરશોરસે] જો થોડા-બહુત તત્ત્વ કહા ગયા હૈ, વહ સબ ચૈતન્યમં વાસ્તવમં અગ્નિમં હોમી ગઈ વસ્તુકે સમાન [સ્વાહા] હો ગયા હૈ। [અગ્નિમં હોમે ગયે ઘીકો અગ્નિ ખા જાતી હૈ, માનો કુછ હોમા હી ન ગયા હો ! ઇસીપ્રકાર અનન્ત માહાત્મ્યવન્ત ચૈતન્યકા ચાહે જિતના વર્ણન કિયા જાય તથાપિ માનો ઉસ સમસ્ત વર્ણનકો અનન્ત મહિમાવાન ચૈતન્ય ખા જાતા હૈ; ચૈતન્યકી અનન્ત મહિમાકે નિકટ સાર વર્ણન માનો વર્ણન હી ન હુઆ હો ઇસ પ્રકાર તુચ્છતાકો પ્રાસ હોતા હૈ।] ઉસ ચૈતન્યકો હી ચૈતન્ય આજ પ્રબલતા-ઉગ્રતાસે અનુભવ કરો (અર્થાત् ઉસ ચિત્સ્વરૂપ આત્માકો હી આત્મા આજ અત્યન્ત અનુભવો) ક્યોંકિ ઇસ લોકમં દૂસરા કુછ ભી [ઉત્તમ] નહીં હૈ, ચૈતન્ય હી પરમ [ઉત્તમ] તત્ત્વ હૈ।

ઇસ પ્રકાર (શ્રીમદ્ભગવત્કુન્દકુન્દાચાયદેવપ્રણીત શ્રી પ્રવચનસાર શાસ્ત્રકી શ્રીમદ્-
અમृતચન્દ્રાચાયદેવવિરચિત) તત્ત્વદીપિકા નામક સંસ્કૃત ટીકાકે શ્રી હિમતલાલ જેઠાલાલ શાહ કૃત ગુજરાતી અનુવાદકા હિન્દી રૂપાન્તર સમાપ્ત હુએ ।

સમાપ્ત

માલિની છંદ.

પ્ર. ૬૪

સાધક જીવકી દૃષ્ટિ

અધ્યાત્મમें સदा નિશ્ચયનય હी પ્રધાન હै, ઉસીકે આશ્રયસે ધર્મ હોતા હै। શાસ્ત્રોમંનું જહાં વિકારી પર્યાયોંકા વ્યવહારનયસે કથન કિયા જાવે વહાઁ ભી નિશ્ચયનય કો હી મુખ્ય ઔર વ્યવહારનયકો ગૌણ કરનેકા આશય હૈ એસા સમજના ચાહિયે। ક્યોંકિ પુરુષાર્થકે દ્વારા અપનેમં શુદ્ધ પર્યાયકો પ્રગટ કરને અર્થાત् વિકારી પર્યાયકો ટાલનેકે લિયે સદા નિશ્ચયનય હી આદરણીય હૈ। ઉસ સમય દોનોં નયોંકા જ્ઞાન હોતા હૈ, કિન્તુ ધર્મકો પ્રગટ કરનેકે લિયે દૃષ્ટિમં દોનોં નય કદાપિ આદરણીય નહીં હૈને। વ્યવહારનયકે આશ્રયસે કભી આંશિક ધર્મ ભી નહીં હોતા, પ્રત્યુત ઉસકે આશ્રયસે રાગદ્રોષકે વિકલ્પ હી ઉઠા કરતે હૈને।

છહોં દ્રવ્ય, ઉનકે ગુણ ઔર ઉનકી પર્યાયોંકે સ્વરૂપકા જ્ઞાન કરાનેકે લિયે કભી નિશ્ચયનયકી મુખ્યતા ઔર વ્યવહારનયકી ગૌણતા રખકર કથન કિયા જાતા હૈ, ઔર કભી વ્યવહારનયકો મુખ્ય કરકે ઔર નિશ્ચયનયકો ગૌણ રખકર કથન કિયા જાતા હૈ। સ્વયં વિચાર કરે ઉસમં ભી કભી નિશ્ચયનયકી ઓર કભી વ્યવહારનયકી મુખ્યતા કી જાતી હૈ। અધ્યાત્મશાસ્ત્રમં ભી જીવકી વિકારી પર્યાય જીવ સ્વયં કરતા હૈ તો હોતી હૈ, ઔર વહ જીવકા અનન્ય પરિણામ હૈ—ઇસપ્રકાર વ્યવહારનયસે કહા યા સમજાયા જાય, કિન્તુ ઉસ પ્રત્યેક સમયમં દૃષ્ટિમં તો નિશ્ચયનય એક હી મુખ્ય ઔર આદરણીય હૈ—એસા જ્ઞાન્યોંકા કથન હૈ। શુદ્ધતા પ્રકટ કરનેકે લિયે કભી નિશ્ચયનય આદરણીય હોતા હૈ ઔર કભી વ્યવહારનય—એસા માનના ભૂલ હૈ। તીનોં કાલમં એકમાત્ર નિશ્ચયનયકે આશ્રયસે હી ધર્મ પ્રગટ હોતા હૈ—એસા સમજના ચાહિયે।

સાધક જીવ પ્રારંભસે અંત તક નિશ્ચયકી હી મુખ્યતા રખકર વ્યવહારકો ગૌણ હી કરતા જાતા હૈ, જિસસે સાધક દશામં નિશ્ચયકી મુખ્યતાકે બલસે સાધકકે શુદ્ધતાકી વૃદ્ધિ હી હોતી જાતી હૈ ઔર અશુદ્ધતા ટલતી હી જાતી હૈ। ઇસપ્રકાર નિશ્ચયકી મુખ્યતાકે બલસે પૂર્ણ કેવલજ્ઞાન હોને પર વહાઁ મુખ્યત્વ ગૌણત્વ નહીં હોતા ઔર નય ભી નહીં હોતે।

★ પ્રવચનસારકી વર્ણાનુક્રમ ગાથાસૂચી ★

ગાથા	પૃષ્ઠ	ગાથા	પૃષ્ઠ
અ		આ	
અદ્દસયમારદસમુત્થં	૧૩	આગમચક્ખૂ સાહૂ	૨૩૪
અજધાચારવિજુતો	૨૭૨	આગમપુબ્બા દિટ્ટી	૨૩૬
અદ્દે અજધાગહણં	૮૫	આગમહીણો સમણો	૨૩૩
અદ્દેસુ જો ણ મુજ્જાદિ	૨૪૪	આગાસમણુણિવિદું	૧૪૦
અર્થં અક્ખણિવદિદં	૪૦	આગાસસસવગાહો	૧૩૩
અતિથ અમુતં મુતં	૫૩	આદા કમ્મમલિમસો ધરેદિ	૧૫૦
અત્થિત્તણિચ્છિદસ્સ	૧૫૨	આદા કમ્મમલિમસો	૧૨૭
અતિથ તિ ય ણતિથ તિ	૧૧૫	આદા ણાણપમાર્ણં	૨૩
અથો ખતુ દવ્વમઓ	૬૩	આદાય તં પિ લિંગં	૨૦૭
અધિગગુણા સામળો	૨૬૭	આપિચ્છ બંધુવગં	૨૦૨
અધિવાસે વ વિવાસે	૨૧૩	આહારે વ વિહારે	૨૩૧
અપદેસં સપદેસં	૪૧	ઇ	
અપદેસો પરમાણૂ	૧૬૩	ઇંદ્રિયપાણો ય તથા	૧૪૬
અપયત્તા વા ચરિયા	૨૧૬	ઇહલોગણિરાવેક્ખો	૨૨૬
અપરિચ્છતસહાવેણુપ્પાદ	૬૫	ઇહ વિવિહલક્ખણાણં	૬૭
અપ્પાંડિકુંડ ઉવધિં	૨૨૩	ઉચ્ચાલિયમ્હ પાએ	★૧૫
અપ્પાંડિકુંડ પિંડ	★૩૪	ઉદ્યગદા કમ્મસા	૪૩
અપ્પા ઉવોગળ્યા	૧૫૫	ઉપજ્ઞદિ જદિ ણાણં	૫૦
અપ્પા પરિણામપ્પા	૧૨૫	ઉપ્પાદદ્વિદિભંગા	૧૨૬
અબ્ધુદ્વાણં ગહણં	૨૬૨	ઉપ્પાદદ્વિદિભંગા વિજ્ઞંતે	૧૦૯
અબ્ધુદ્વેયા સમણા	૨૬૩	ઉપ્પાદો પદ્ધંસો	૧૪૨
અયદાચારો સમણો	૨૧૮	ઉપ્પાદો ય વિણાસો	૧૮
અરસમર્લવમગંધં	૧૭૨	ઉવાઓગમઝો જીવો	૧૭૫
અરહંતાદિસુ ભત્તી	૨૪૬	ઉવાઓગવિસુદ્ધો જો	૧૫
અવવદદિ સાસણતથં	૨૬૫	ઉવાઓગો જદિ હિ	૧૫૬
અવિદિપરમત્યેસુ	૨૫૭	ઉવકુણદિ જો વિ	૨૪૬
અસુભોવાગરહિદા	૨૬૦	ઉવયરણ જિણમગો	૨૨૫
અસુહોદએણ આદા	૧૨	ઉવરદપાવો પુરિસો	૨૫૬
અસુહોવાગરહિદો	૧૫૬		૪૭૭

પ્રવચનસાર

	ગાથા	પૃષ્ઠ		ગાથા	પૃષ્ઠ
એ			ગેણહિ વિધુણાઇ	★૧૬	૪૦૫
એકં ખલુ તં ભત્તં	૨૨૬	૪૨૧	ગેણહદિ ણેવ ણ	૧૮૫	૩૪૪
એકો વ દુરો બુહગા	૧૪૭	૨૭૬	ગેણહદિ ણેવ...પરં	૩૨	૫૩
એપંતેણ હિ દેહો	૬૬	૧૧૪	ગેણહદિ વ ચેલખંડં	★૧૭	૪૦૫
એપાછિ સંતિ સમયે	૧૪૩	૨૮૩	ચ		
એપુત્તરમેગાદી	૧૬૪	૩૧૪	ચત્તા પાવારંખં	૭૬	૧૩૪
એદાળિ પંચદવ્બાળિ	★૧૧	૨૬૮	ચરદિ ણિબદ્ધો ણિચ્ચં	૨૧૪	૩૬૩
એદે ખલુ મૂલગુણા	૨૦૬	૩૮૬	ચાગો ય અણારંભો	★૩૫	૪૪૬
એયગગદો સમણો	૨૩૨	૪૩૦	ચારિત્ત ખતુ ધમ્મો	૭	૧૦
એવં જિણા જિણિદા	૧૬૬	૩૬૬	ચિત્તસાવો તાસિં	★૨૫	૪૧૨
એવં ણાણપ્પાણ	૧૬૨	૩૫૪	છ		
એવં પણમિય સિદ્ધે	૨૦૧	૩૭૩	છુદુમત્થવિહિદ	૨૫૬	૪૬૮
એવં વિદિતસ્થો	૭૮	૧૩૨	છેદુવજુતો સમણો	૨૧૨	૩૬૦
એવંવિહં સહાવે	૧૧૧	૨૧૫	છેદો જેણ ણ વિજ્ઞદિ	૨૨૨	૪૦૭
એસ સુરાસુરમણુસિંદ	૧	૪	જ		
એસા પસથભૂદા	૨૫૪	૪૬૫	જદિ કુણદિ કાયખેદં	૨૫૦	૪૬૭
એસો તિ ણન્થિ	૧૧૬	૨૨૮	જદિ તે ણ સંતિ	૩૧	૫૧
એસો બંધસમાસો	૧૮૬	૩૪૬	જદિ તે વિસયકસાયા	૨૫૮	૪૭૦
ઓ			જદિ દંસણેણ સુદ્ધા	★૨૭	૪૧૩
ઓગાઢગાઢણિચિદો	૧૬૮	૩૨૦	જદિ પદ્મકખમજાદં	૩૬	૬૬
ઓરાલિઓ ય દેહો	૧૭૭	૩૨૪	જદિ સંતિ હિ પુણાણિ	૭૪	૧૨૬
ક			જદિ સો સુહો	૪૬	૭૭
કત્તા કરણં કમ્મં	૧૨૬	૨૪૭	જધજાદર્લવજાદં	૨૦૫	૩૮૨
કમ્મતણપાઓગા	૧૬૬	૩૨૧	જધ તે ણભ્યદેસા	૧૩૭	૨૭૦
કમ્મં ણામસમક્ખં	૧૧૭	૨૩૧	જસ્સ અણેસણમપ્પા	૨૨૭	૪૧૭
કાલસ વદૃણા સે	૧૩૪	૨૬૩	જસ્સ ણ સંતિ	૧૪૪	૨૮૪
કિચા અરહંતાણં	૪	૪	જં અણાણી કમ્મં	૨૩૮	૪૪૨
કિધ તમ્હિ ણન્થિ	૨૨૧	૪૦૫	જં કેવલં તિ ણાણં	૬૦	૧૦૪
કિં કિંચણ તિ તકં	૨૨૪	૪૦૬	જં તક્કાલિયમિદરં	૪૭	૭૮
કુલિસાઉહકથરા	૭૩	૧૨૪	જં દવ્બ તં ણ ગુણો	૧૦૮	૨૧૦
કુચ્ચ સભાવમાદા	૧૮૪	૩૪૩	જં પરદો વિણાણં	૫૮	૧૦૦
કેવલદેહો સમણો	૨૨૮	૪૧૬	જં પેચ્છદો અમુતં	૫૪	૬૩
કોહાદિએહિ ચરહિ	★૩૯	૪૧૮	જાદં સયં સમંતં	૫૬	૧૦૧
ગ			જાયદિ ણેવ ણ ણસ્સદિ	૧૧૬	૨૩૫
ગુણદોધિગરસ વિણયં	૨૬૬	૪૭૮	જિણસથાદો અદ્વે	૮૬	૧૪૬

ગાથાસૂચી

૫૦૯

ગાથા	પૃષ્ઠ	ગાથા	પૃષ્ઠ		
જીવા પોગલકાયા	૧૩૫	૨૬૭	ણ પવિદ્વો ણાવિદ્વો	૨૬	૪૮
જીવો પરિણમદિ	૬	૧૩	ણ ભવો ભંગવિહીણો	૧૦૦	૧૮૬
જીવો પાળણિબદ્ધો	૧૪૮	૨૬૨	ણરણારયતિરિયસુરા જીવા	૧૧૮	૨૩૩
જીવો ભવં ભવિસ્સદિ	૧૧૨	૨૧૬	ણરણારયતિરિયસુરા ભર્જતિ	૭૨	૧૨૩
જીવો વવગદમોહો	૮૧	૧૩૬	ણરણારયતિરિયસુરા સંઠાણા....	૧૫૩	૨૬૬
જીવો સયં અમુતો	૫૫	૬૫	ણ વિણા વદૃદિ ણારી	★૨૪	૪૧૨
જુત્તો સુહેણ આદા	૭૦	૧૨૭	ણ વિ પરિણમદિ ણ	૫૨	૮૮
જે અજધાગહિદ્ધથા	૨૭૧	૪૮૫	ણ હવદિ જદિ સદ્ધબ્બ	૧૦૫	૨૦૨
જે એવ હિ સંજાયા	૩૮	૬૫	ણ હવદિ સમ્મણો તિ	૨૬૪	૪૭૬
જે પદ્ધયેસુ ણિરદા	૬૪	૧૬૭	ણ હિ આગમેણ	૨૩૭	૪૪૦
જેસિં વિસએસુ રદી	૬૪	૧૧૧	ણ હિ ણિરવેક્ખો	૨૨૦	૪૦૪
જો ઇંદ્રિયાદિવિજઈ	૧૫૧	૨૬૫	ણ હિ તસ્સ તણિનિતો	★૧૬	૩૬૬
જો એવ જાણિતા	૧૬૪	૩૫૮	ણ હિ મણણદિ જો	૭૭	૧૩૧
જો ખનુ દબ્બસહાવો	૧૦૬	૨૧૨	ણાણપ્પગમપ્પાણ	૮૬	૧૫૨
જો ખવિદમોહકલુસો	૧૬૬	૩૬૦	ણાણપ્પમાણમાદા	૨૪	૪૧
જો જાણદિ અરહંતં	૮૦	૧૩૫	ણાણં અદ્ભુવિયષો	૧૨૪	૨૪૩
જો જાણદિ સો ણાણં	૩૫	૫૬	ણાણં અત્થંતગયં	૬૧	૧૦૭
જો જાણદિ જિણિદે	૧૫૭	૩૦૫	ણાણં અષ્ય તિ મંદ	૨૭	૪૫
જો ણવિ જાણદિ એવં	૧૮૩	૩૪૨	ણાણી ણાણસહાવો	૮૮	૪૭
જો ણ વિજાણદિ	૪૮	૮૦	ણાહં દેહો ણ મણો	૧૬૦	૩૦૮
જો ણિહદમોહંઠી	૧૬૫	૩૫૬	ણાહં પોગલમઝો	૧૬૨	૩૧૧
જો ણિહદમોહદ્ધી	૬૨	૧૫૬	ણાહં હોમિ પરેસિ	૨૦૪	૩૮૦
જોણહાણં ણિરવેક્ખં	૨૫૧	૪૬૨	ણાહં હોમિ પરેસિ..સંતિ	૧૬૧	૩૫૩
જો તં દિદ્વા તુદ્વો	★૮	૧૫૬	ણિસંથં પદ્બિડો	૨૬૬	૪૮૨
જો પક્ષમપક્ષ વા	★૩૩	૪૨૩	ણિચ્છયદો ઇત્થીણં	★૨૧	૪૧૧
જો મોહરાગદોસે	૮૮	૧૫૧	ણિચ્છદસુત્તથપદો	૨૬૮	૪૮૦
જો ર્યણત્તયણાસો	★૩૦	૪૧૫	ણિદ્ધત્તણેણ દુગુણો	૧૬૬	૩૧૭
જો હિ સુદેણ	૩૩	૫૫	ણિદ્વા વા લુક્ખા વા	૧૬૫	૩૧૫
ઠ			ણિહદઘણધાદિકમો	૧૬૭	૩૬૨
ઠાણણિસેજ્જવિહારા	૪૪	૭૩	ણો સદ્ધંતિ સોક્ખં	૬૨	૧૦૮
ણ			ત		
ણ ચયદિ જો દુ	૧૬૦	૩૫૧	તકાલિગેવ સલ્લે	૩૭	૬૨
ણત્થિ ગુણો તિ વ	૧૧૦	૨૧૪	તમ્હા જિણમગાદો	૬૦	૧૫૩
ણત્થિ પરોક્ખં	૨૨	૩૮	તમ્હા ણાણં જીવો	૩૬	૬૦
ણત્થિ વિણા પરિણામં	૧૦	૧૫	તમ્હા તસ્સ ણમાંં	★૧૦	૧૬૫

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

૫૧૦

પ્રવચનસાર

ગાથા	પૃષ્ઠ		ગાથા	પૃષ્ઠ	
તમ્હા તહ જાળિતા	૨૦૦	૩૬૭	ધ		
તમ્હા તં પડિસું	★૨૮	૪૧૪	ધમ્મેણ પરિણદપ્પા	૧૧	૧૭
તમ્હા દુ ણથિ કોઈ	૧૨૦	૨૩૭			
તમ્હા સમ૰ ગુણાદો	૨૭૦	૪૮૩	પિડીપમાદમઝા	★૨૨	૪૧૧
તવસંજમપ્પસિદ્ધો	★૫	૧૩૬	પકેસુ અ આમેસુ	★૩૨	૪૨૩
તસ્સ ણમાં લોગો	★૨	૬૧	પક્ખીણધાદિકમ્મો	૧૬	૩૨
તહ સો લદ્ધસહાયો	૧૬	૨૫	પયદમ્હિ સમારદ્ધે	૨૭૭	૩૬૦
તં ગુણદો અધિગરં	★૪	૧૧૬	પણ ઇદે વિસાએ	૬૫	૧૧૩
તં દેવદેવદેવ	★૬	૧૩૬	પરદવં તે અક્ખા	૫૭	૬૬
તં સભાવણિવદ્ધં	૧૫૪	૩૦૦	પરમાણુપમાણ વા	૨૩૬	૪૪૪
તં સબ્દુવરિં	★૧	૩૧	પરિણમદિ ચેદળાએ	૧૨૩	૨૪૨
તિક્ખાલણિવિસમં	૫૧	૮૬	પરિણમદિ જદા	૧૮૭	૩૪૭
તિમિરહરા જઇ દિદ્ધી	૬૭	૧૧૫	પરિણમદિ જેણ	૮	૧૨
તિસિદં બુભુખિદં	★૩૬	૪૮૨	પરિણમદિ જેયમદું	૪૨	૭૭
તેજો દિદ્ધી ણાણ	★૩	૧૧૬	પરિણમદિ સયં	૧૦૪	૨૦૦
તેણ ણરા વ	★૬	૧૬૦	પરિણમદો ખલુ	૨૭	૩૬
તે તે કમત્તગરા	૧૭૦	૩૨૨	પરિણમાદો બંધો	૧૮૦	૩૩૮
તે તે સબે સમગં	૩	૪	પરિણમાદો સયમાદા	૧૨૨	૨૪૦
તે પુણ ઉદિણ્ણતણ્ણા	૭૫	૧૨૭	પવિભત્તપદેસતં	૧૦૬	૨૦૪
તેસિં વિસુદ્ધદંસણ	૫	૫	પંચ વિ ઇંદ્રિયાણા	★૧૨	૨૬૦
૨૮૦૮					
દબ્બાદ્વાણ સબં	૧૧૪	૨૨૩	પંચસમિદો તિગુતો	૨૪૦	૪૪૬
દબં અણંતપઞ્ચય	૪૬	૮૩	પાદુભ્વદિ ય	૧૦૩	૧૬૮
દબં જીવમજીવં	૧૨૭	૨૫૨	પાણાબાધં જીવો	૧૪૬	૨૬૩
દબં સહાવસિદ્ધં	૬૮	૧૮૨	પાણેહિ ચદુહિં	૧૪૭	૨૬૭
દબાણ ગુણ તેસિં	૮૭	૧૪૮	પુણફલા અરહંતા	૪૫	૭૫
દબાદિપ્સુ મૂઢો	૮૩	૧૪૨	પેચ્છદિ ણ હિ.....	★૨૦	૪૧૦
દંસણણાણરિતેસુ	૨૪૨	૪૪૬	પોગલજીવણિવદ્ધો	૧૨૮	૨૫૩
દંસણણાણુવદેસો	૨૪૮	૪૫૮	ફ		
દંસણસંસુદ્ધાણં	★૧૪	૩૭૦	ફાસો રસો ય ગંધો	૫૬	૬૭
દંસણસુદ્ધા પુરિસા	★૭	૧૪૨	ફાસેહિં પોગલાણં	૧૭૭	૩૩૫
દિદ્ધા પગદં વત્થું	૨૬૯	૪૭૩	વ		
દુપદેસાદી ખંધા	૧૬૭	૩૧૬	બાલો વા બુઢો	૨૩૦	૪૨૪
દેવદજદિગુરૂપૂજાસુ	૬૬	૧૧૬	બુજ્જદિ સાસણમેં	૨૭૫	૪૬૧
દેહા વા દવિણા	૧૬૩	૩૫૭			
દેહો ય મણો	૧૬૧	૩૧૦			

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંડિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

गाथासूची				५११		
	गाथा	पृष्ठ		गाथा	पृष्ठ	
भ	भणिदा पुढवि-	१८२	३४९	स इदाणि कत्ता	१८६	३४५
	भत्ते वा खमणे	२१५	३६४	सन्तासंबद्धेदे	६१	१५६
	भंगविहूणो य	१७	२८	सदवडिं सहावे	६६	१८६
	भावेण जेण जीवो	१७६	३३४	सहवं सञ्च गुणो	१०७	२०७
म	मणुआसुरामरिंदा	६३	११०	सपदेसोहि समग्गो	१४५	२८८
	मणुवो ण होदि	११३	२२१	सपदेसो सो अप्पा	१८८	३४८
	मरदु व जियदु	२१७	३६८	सपरं बाधासहिंदं	७६	१२६
	मुच्छारंभविजुत्तं	२०६	३८२	सव्वावो हि सहावो	६६	१७४
	मुज्जादि वा रज्जादि	२४३	४५२	समओ दु अप्पदेसो	१३८	२७२
	मुत्ता इंदियगेज्जा	१३९	२५६	समं गणि गुणहुं	२०३	३७६
	मुत्तो रुवादिगुणो	१७३	३२६	समणा सुद्धवजुत्ता	२४५	४५४
	मोहेण व रागेण	८४	१४४	समवेदं खलु दवं	१०२	१६५
	रत्तो वंधदि कम्मं	१७६	३३७	समसन्तुवंधुवग्गो	२४९	४४८
र	रयणमिह इंदणीलं	३०	५०	सम्मं विदिदपदत्था	२७३	४८८
	रागो पसत्थभूदो	२५५	४६७	सयमेव जहादिच्चो	६८	११७
	रुवादिएहि रहिदो	१७४	३३०	सवगदो जिणवसहो	२६	४३
	रोगेण वा छुधाए	२५२	४६३	सवावाधविजुत्तो	१६८	३६४
	लिंगगहणे तेसि	२१०	३८८	सवे आगमसिद्धा	२३५	४३७
	लिंगम्हि य इत्थीणं	★२६	४१२	सवे वि य अरहंता	८२	१४०
ल	लिंगेहि जेहि दवं	१३०	२५७	संति धुवं पमदाणं	★२३	४११
	लोगालोगेसु णभो	१३६	२६८	संपञ्चदि निव्वाणं	६	६
	वण्णरसगंधफासा	१३२	२५६	सुत्तं जिणोवदिं	३४	५७
	वण्णेसु तीसु एको	★२६	४१५	सुद्रस्स य सामणं	२७४	४८६
व	वत्थक्खंडं दुदिय	★१८	४०५	सुविदिदपयथसुत्तो	१४	२१
	वदसमिदिदियरोधो	२०८	३८६	सुहपरिणामो पुणं	१८९	३३६
	वदिवददो तं देसं	१३६	२७४	सुहपयडीण विसोही	★१३	३४६
	वंदणणमंसणेहि	२४७	४५७	सेसे पुण तिथ्यरे	२	४
	विसयकसाओगाढो	१५८	३०६	सोक्खं वा पुण दुक्खं	२०	३४
	वेज्ञावद्यणिमित्तं	२५३	४६४	सोक्खं सहावसिद्धं	७९	१२२
	ह			हवदि व ण हवदि	२१६	४०९
				हीणो जदि सो आदा	२५	४१

૫૧૨

પ્રવચનસાર

★ કલશકાબ્યોંકી વર્ણાનુક્રમ સૂચી ★

			શ્લોક	પૃષ્ઠ
આત્મા ધર્મ: સ્વયમિતિ	....	....	૫	૧૬૦
આનન્દસૂત્પૂર	....	....	૨૦	૫૦૪
ઇતિ ગદિતમનીચૈ-	....	....	૨૨	૫૦૫
ઇત્યધ્યાસ્ય શુભોપ્યોગ-	....	....	૧૭	૪૮૪
ઇત્યુચ્છેદાત્પરપરિણતે:	....	....	૮	૨૫૧
ઇત્યેવं ચરણ પુરાણપુરુષૈ:	....	....	૧૬	૪૨૬
ઇત્યેવં પ્રતિપત્તુરાશ્ય	....	....	૧૬	૪૫૧
જાનન્નયેષ વિશ્વ	....	....	૪	૬૦
જૈન જ્ઞાન જ્ઞેયતત્ત્વ	....	....	૧૦	૩૭૦
જ્ઞેયીકુર્વન્નબ્જસા	....	....	૧૧	૩૭૦
તન્ત્રસ્યાસ્ય શિખણ્ડ	....	૩૩	૧૮	૪૮૫
દ્રવ્યસામાન્યવિજ્ઞાન	....	....	૬	૨૫૧
દ્રવ્યસ્ય સિદ્ધૌ ચરણસ્ય	....	....	૧૩	૩૭૨
દ્રવ્યાનુસારિ ચરણ	....	....	૧૨	૩૭૧
દ્રવ્યાન્તરબ્યતિકરા-	....	....	૭	૨૫૦
નિશ્ચિત્યાત્મન્યથિકૃત	....	....	૬	૧૬૧
પરમાનન્દસુધારસ	....	૩૩	૩	૨
વક્તવ્યમેવ કિલ	....	....	૧૪	૪૦૩
વાખ્યેય કિલ	....	....	૨૧	૫૦૪
સર્વવ્યાયેકચિદ્રૂપ	....	....	૧	૧
સ્યાત્કારશ્રીવાસવશૈ:	....	....	૧૬	૫૦૨
હેલોલ્લુસ્પમહામોહ	....	....	૨	૨

*

—‘તત્ત્વપ્રદીપિકા’ ટીકામાં ઉદ્ઘૂત ગાથાઓંકી સૂચી—

	પૃષ્ઠ			
જાવદિયા વયણવહા	૫૦૧	ગો૦ કર્મકાણ્ડ	ગાથા	૮૬૪
ણિદ્રસ્સ ણિદ્રેણ	૩૧૮	ગો૦ જીવકાણ્ડ	„	૬૧૪
ણિદ્રા ણિદ્રેણ	૩૧૭	ગો૦ જીવકાણ્ડ	„	૬૧૨
પરસમયાણ વયણ	૫૦૧	ગો૦ કર્મકાણ્ડ	„	૮૬૫

‘તાત્પર્યવૃત્તિ’ ટીકામાં ઉદ્ઘૂત અવતરણોંકી વર્ણાનુક્રમ સૂચી

અવાયોરલોપ:			પૃષ્ઠ
અંતિમતિગસંઘડણ	...	...	૪
ઉત્પાદવ્યયગ્રૌબ્ય	...	...	૪૧૩
એકં દ્વૌ ત્રીન् વા	...	...	૭૮૬, ૨૧૪
એકો ભાવ: સર્વભાવ	...	...	૩૫
એગો મે સર્સદો	...	...	૮૫
ઔદ્યિકા ભાવા	...	...	૧૪૮
કાયસ્થિત્યર્થમાહાર:	...	...	૩૫
કિં પલવિએણ વહુણા	...	...	૨૮૭
ગુણજીવા પજીતી	...	...	૪૩૩
છદ્રો તિ પદ્મસણા	...	...	૩૫
જેંસિ અતિસહાવો	...	...	૧૬૭
જો સકળણયરરઞ્ચ	...	...	૩૭૮
ણ બલાઉસાહણદું	...	...	૩૫
ણિદ્રસ્સ ણિદ્રેણ	...	...	૩૯૮
ણોકમ્મકમ્મહારો	...	...	૩૫
તવસિદ્ધે ણયસિદ્ધે	...	...	૩૬૭
દેશપ્રત્યક્ષિવિદ્	...	...	૪૬૦
પુઢવી જલં ચ	...	...	૨૬૦
પુંવેદં વેદંતા	...	...	૪૧૩
ભાવા જીવાદીયા	...	...	૧૬૭
ભાવાન્તરસ્વભાવરુપો	...	...	૧૬૦
ભિણણ જેણ ણ જાણિયાં	...	...	૪૩૩
ભુક્ત્યુપસર્ગાભાવાત્	...	...	૩૪
મમતિં પરિવજ્ઞામિ	...	...	૪૨૦
મુખ્યાભાવે સતિ	...	...	૪૧૩
મોહસ્સ વલેણ ઘાદદે	...	...	૩૪
વ્યાપકં તદતનિષ્ઠ	...	...	૪૬
શુદ્ધસ્કટિકસઙ્ગાશં	...	...	૩૪
સદ્ગો ખંડપ્યભવો	...	...	૨૬૩
સમગુણપર્યાયં દ્રવ્યમ્	...	...	૪૦
સમસુખશીલિતમનસાં	...	...	૧૦૬
સમ્યગ્રદર્શનજ્ઞાન	...	...	૪૫૧
સમાહારસ્યૈકવચનમ્	...	...	૩૮૭
સાવદ્યલેશો	...	...	૪૬૨